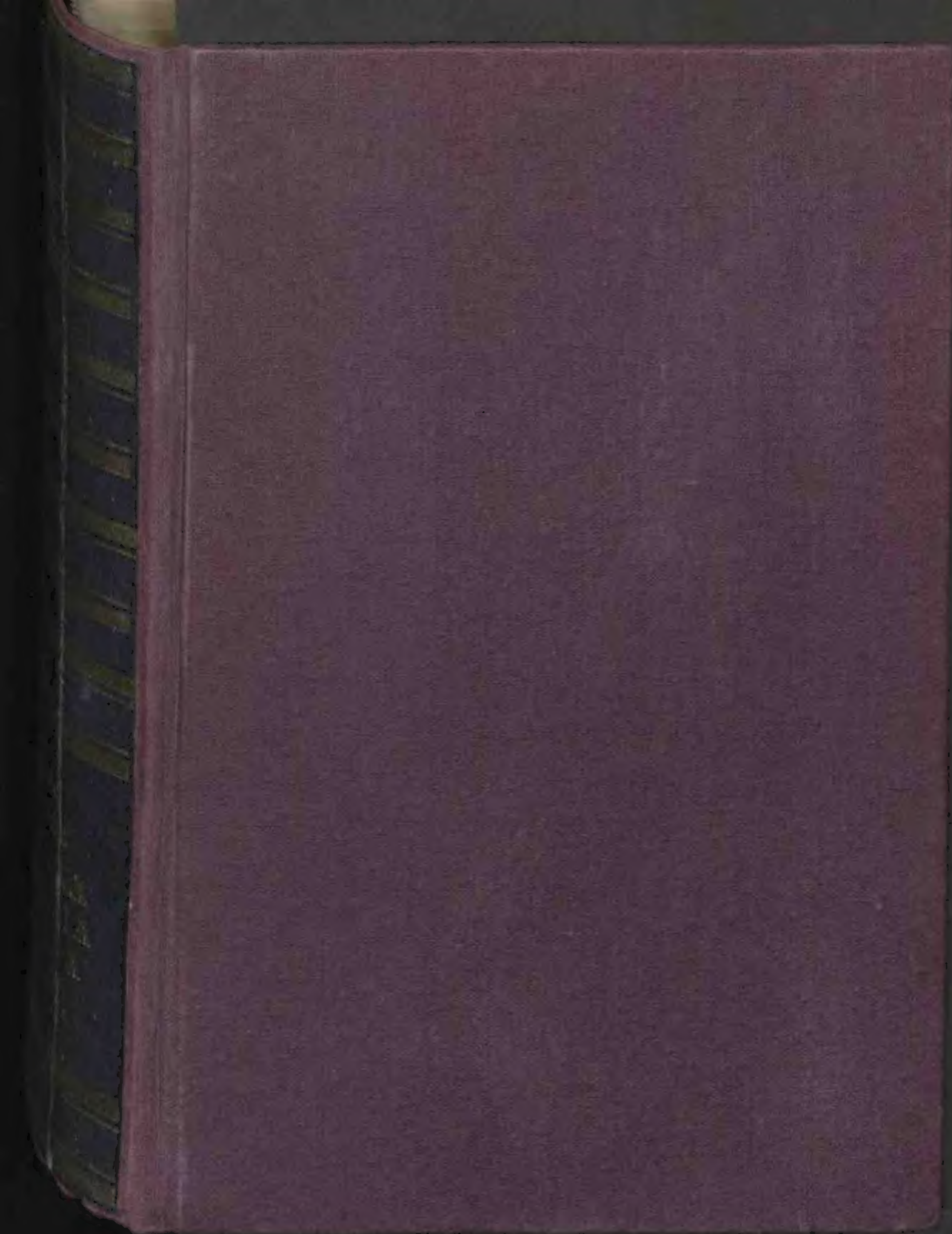
Pod redakcją
dr M. J. Wachtla
ILUSTROWANA
ENCYKLOPEDIA
POWSZECHNA
I-II A-Ż

MAPY

	Str.
Afryka	7
Albania	12
Ameryka	20
Anglia	795
Antyle	27
Australia	41
Austria	42
Azja	45
Bałkański Półw.	51
Bałtyckie państwa	660
Belgia	59
Bułgaria	82
Chiny	94
Czechosłowacja	110
Dania	115
Estonia	660
Europa (mapa barwna)	160
Finlandia	660
Francja	175
Gdańsk	185
Gdynia	186
Grecja	200
Hiszpania	220
Holandia	222
Indie	232
Irlandia	795
Japonia	245
Jugosławia	254
Litwa	660
Luksemburg	352
Łotwa	660
Malajski Archipelag	368
Niemcy	438
Norwegia	660
Palestyna	482
Panamski Kanał	484
Polska (mapa barwna)	528
Portugalia	220
Rosja (europejska)	608
Rumunia	618
Skandynawski Półw.	660
Stany Zjedn.	682
Sueski Kanał	694
Szwajcaria	712
Szwecja	660
Śląsk	715
Turcja	756
Węgry	791
Wielka Brytania i Irlandia	795
Włochy	807

ILUSTROWANA ENCYKLOPEDIA POWSZECHNA

ILUSTROWANA ENCYKLOPEDIA POWSZECHNA

OPRACOWANA POD REDAKCJĄ

DRA MARIANA JERZEGO WACHTLA

35000 HASEŁ · 600 ILUSTRACJI W TEKŚCIE
16 TABLIC WIELOBARWNYCH · 44 JEDNOBARWNYCH
2 MAPY WIELOBARWNE · 40 MAP W TEKŚCIE

A—M

WYDANIE DRUGIE

WARSZAWA 1937

WYDAWNICTWO J. PRZEWORSKIEGO

DRUK W. L. ANCZYCA I SPÓŁKI W KRAKOWIE

WYKAZ SKRÓTÓW

A

ang.	angielski
amer., ameryk.	amerykański
ar., arab.	arabski
at.	atom, atomowy
atm., atmosf.	atmosfera, atmosferyczny
austral.	australijski
austr.	austriacki

B

b.	bardzo
bar., br.	baron
belg.	belgijski
biolog.	biologiczny
bryt.	brytyjski
bisk., bsp.	biskup, biskupstwo
bułg.	bułgarski

C

ces.	cesarz, cesarski
chem.	chemiczny
chins.	chiński
chorw.	chorwacki
cięż.	ciężar
cz.	czyli, część
czechosł., czechosłow.	czechosłowacki
czes.	czeski

D

dł., dług.	długi, długość
dawn.	dawny
dep., depart.	departament
dol.	dolny
dopł.	dopływ
dorz.	dorzecze
dosł.	dosłownie
dost.	dostarcza
duń., duńs.	duński
dziedz.	dziedzina

E

egip., egips.	egipski
elektr.	elektryczny
estoń., estońs.	estoński
ewang.	ewangelicki

F

fabr.	fabryka, fabryczny
filolog.	filologiczny
filoz.	filozoficzny
fińs.	fiński
fizjol., fizjolog.	fizjologiczny
flam., flamandz.	flamandzki
fr., franc.	francuski

G

gat.	gatunek
gen.	generał
general.	generalny
geogr., geograf.	geograficzny
geol., geolog.	geologiczny
geom., geometr.	geometryczny
germ., germańs.	germański
gł.	główny, głównie
głęb.	głęboki, głębokość
gosp., gospod.	gospodarczy, gospodarstwo
got.	gotycki
górn.	górniczy, górnictwo
gr., grec.	grecki
gr.-łac.	grecko-łaciński
gramat.	gramatyka, gramatyczny
gub.	gubernia

H

handl.	handlowy
hebr.	hebrajski
hetm.	hetman
hind., hindus.	hinduski
hist., histor.	historyczny
hiszp.	hiszpański
hod.	hodowla, hodowlany
hol., holend.	holenderski
hutn.	hutnictwo, hutniczy

I

ind., indyjs.	indyjski
inst.	instytut, instytucja
irl., irland.	irlandzki
island.	islandzki

J

Jagiell.	Jagielloński
jap., japońs.	japoński
jez.	jezioro
język.	językowy
jugosłow.	jugosłowiański

K

kam.	kamienny
kat., katol.	katolicki
kapitel.	kapitelowy
klaszt.	klasztor, klasztorny
klim., klimat.	klimatyczny
kol.	kolonia
kolej.	kolejowy
kom.	komendant, komórka, komórkowy
konstyt.	konstytucja, konstytucyjny
kop.	kopalnia
kośc.	kościół, kościelny
kpt.	kapitan
kred., kredyt.	kredytowy
król.	królestwo, królewski

kryt. krytyczny
ks. ksiądz, książę, księstwo
kt. który (-a, e)

L

l. lewy
leczn. leczniczy, lecznictwo
lewob. lewoboczny
lit., litews. litewski
liter. literacki, literatura
log. logarytm
lud. ludowy
lub., lubels. lubelski
lwow., lwows. lwowski

Ł

ł., łac. łaciński
łac.-gr. łacińsko-grecki
łot., łotews. łotewski

M

m miasto, morze
magnet. magnetyczny, magnetyzm
mal. malarz, malarstwo
małopol. małopolski
matem. matematyka, matematyczny
mater. materialny
mechan. mechanika, mechaniczny
med. medycyna, medyczny
meksyk. meksykański
metal. metalowy
metalurg. metalurgiczny
meteor., meteorolog. meteorologiczny
mieszk. mieszkaniec
międzynarod. międzynarodowy
mil. milion
min. minuta, minister, ministerstwo
miner. minerał, mineralny
mit., mitol. mitologiczny, mityczny
mjr. major
m-ko miasteczko
m n. p. m. metrów nad poziomem morza
mong., mongols. mongolski
muz muzyka, muzyczny

N

najw najwyższy, największy
nakł. nakład
nar., narod. narodowy
nazw. nazwany, nazwa
neapol. neapolitański
neutr. neutralny
nieb. niebieski
niekt. niektóre
niem. niemiecki
normand. normandzki

O

ob. obacz
oc ocean
ocean oceaniczny
odpow. odpowiedni
ok. około
ork. orkiestra
oryg. oryginalny
ost. ostatni
oświec. oświecenie

P

p. punkt
pap. papież, papieski
par. paragraf
pers perski
person. personalny
piech. piechota
pierw. pierwiastek
płd. południe, południowy
płk. pułkownik
płn. północ, północny
podzwrotn. podzwrotnikowy
pol., pols. polski
polit. polityczny, polityka
poprz. poprzedni
por porucznik, porównaj
porcel. porcelana
port., portug. portowy, portugalski
posp., pospol. pospolity
pot. potocznie
pow. powiat, powiatowy, powierzchnia
pozn., poznańs. poznański
ppłk. podpułkownik
ppor. podporucznik
pr prawy
prawn. prawniczy, prawny
prawob. prawoboczny
prawosł. prawosławny
prez. prezydent, prezes
prow. prowincja
prus. pruski
przeciw. przeciwieństwo
przem przemysł, przemysłowy
przen. przenośnie
przew. przeważnie
przyp. przypadek; przypisek
pseud. pseudonim
publ., publicz. publiczny

R

red. redakcja, redaktor
reg. regent
rej. rejencja
renes. renesans, renesansowy
rel religijny, religia
rep., republ. republika, republikański
rewol. rewolucja, rewolucyjny
rodz. rodzina
roln. rolniczy
rom. romański
romant. romantyczny, romantyzm
ros., rosyjs. rosyjski
rum., rumuńs. rumuński
ryc. rycina
rys. rysunek
ryt rytownik, rytownictwo
rz. rzeka
rzplta rzeczpospolita
rzem. rzemiosło
rzym., rzyms. rzymski

S

sanit. sanitarny
sanskr. sanskryt, sanskrycki
serb. serbski
siedz. siedziba
skand. skandynawski
skr. skrót
słow. słowiański; słowacki
słoweń. słoweński
sp. spółka
społ. społeczny
staroż. starożytność, starożytny
stol stolica
szczeg. szczególnie
szer szerokość, szeroki
szwed. szwedzki
szwajc. szwajcarski

Ś

śrdw., średniow. średni wiecze, średniowieczny
św. święty

T

t rejestr. netto tonn rejestrowanych netto
tabl. tablica
tatar. tatarski
teatr. teatralny
techn. techniczny
telef telefoniczny
temp. temperatura
tur., turec turecki
tzn. to znaczy
tzw. tak zwany

U

uniw.	uniwersytet
upr.	uprawa
ur., urodz.	urodzenie, urodzony
używ.	używany

W

w.	wieś, wiek
warsz., warszaw.	warszawski
wewn.	wewnętrzny
węg., węgiers.	węgierski
węgl.	węglowy
wg	według
wierzch.	wierzchołek
wł., właśc.	właściwie
wł., włos.	włoski
włókien.	włókienniczy
woj., wojew.	wojewoda, województwo, wojewódzki
wojsk.	wojskowy
wołyń.	wołyński
wys.	wysokość, wysoki
wyst., występ.	występuje, występujący
wyż.	wyżynny, wyżyna
wzdł.	wzdłuż
wzgl.	względnie

Z

zach.	zachód, zachodni
zagran.	zagraniczny
zał., załoź.	założony
za pom.	za pomocą
zastos.	zastosowanie
zat.	zatoka
zbud.	zbudowany
zewn.	zewnętrzny, zewnętrznie
zjedn.	zjednoczony
zw.	zwany; związek
zwrotn.	zwrotnikowy
zwyc.	zwycięzca, zwycięstwo

Ż

żarg.	żargonowy
żeń., żeńs.	żeński
żyd.	żydowski

TABLICE WIELOBARWNE

	Str.		Str.
Bakterie	56	Robaki	592
Kamienie szlachetne	264	Słoń	656
Krwi krążenie	312	Stroje godowe	688
Lew	344	Ślimaki	720
Luminescencja	360	Tkaniny 1	736
Morsy	408	Tkaniny 2	752
Motyle	420	Węże 1	784
Ordery	464	Węże 2	800

TABLICE JEDNOBARWNE

Balony i sterowce	52	Okręty wojenne	449
Barok	53	Owoc i nasienie	477
Człowiek	60	Parowe maszyny i turbiny	508
Drukarstwo	61	Plankton morski	509
Egipt staroż.	196	Pomoc w nagłych wypadkach	539
Elektryczne maszyny	197	Radio	516
Embriologia	152	Renesans	517
Gotyk	204	Rolnicze maszyny	604
Grecja staroż.	205	Romański styl	605
Kamienna epoka	276	Röntgen	612
Klasycyzm	277	Samochód	613
Kopalne zwierzęta 1	284	Samolot	700
Kopalne zwierzęta 2	285	Szkielet ludzki	701
Kostiumy 1	324	Uzbrojenie 1	769
Kostiumy 2	325	Uzbrojenie 2	771
Kwiat	323	Wojsko Polskie 1	811
Ludy pierwotne	332	Wojsko Polskie 2	813
Meble	333	Zboże	833
Metalowa epoka	392	Zbroje	708
Mózg. Ucho. Oko	393	Zorza polarna	709
Ogrodnicze narzędzia	461	Części ciała zwierząt	843
Okręty	448	Części ciała zwierząt	845

A

A, w chemii znak pierwiastka argonu; w fizyce 1 amper, jednostka natężenia prądu elektr. a = ar, miara powierzchni; a. = anno, w muzyce 6. stopień gamy C-dur. — Å = a n g s t r ö m, jednostka dla pomiaru długości fal świetlnych = $\frac{1}{10.000\,000}$ mm.

aa, skrót ad acta.

Aa, częsta nazwa rzek (z łac. aqua); 1) A. I n f l a n c k a, rz. na Łotwie, 380 km dł., wpada do Zat. Ryskiej; 2) A. K u r l a n d z k a, z połączenia Niemenka i Muszy, 130 km dł., uchodzi do Zat. Ryskiej.

A. a. C., skrót anno ante Christum (natum), w roku przed narodzeniem Chrystusa.

Aachen, ob. Akwizgran.

Aar, rz. w Szwajcarii, 280 km, lewy dopływ Renu.

Aargau (A r g o w i a), kanton w Szwajcarii; znaczny przemysł jedwabniczy, uprawa tytoniu, stolica A a r a u nad rz. Aar, 11.000 mieszk.

Aarhus, m. portowe w Danii, nad Kategatem, 70.000 mieszkańców.

Aaron, st. brat Mojżesza i jego pomocnik, pierwszy arcykapłan izraelicki.

Abacja (Abbazia), włoskie uzdrowisko letnie i zimowe w Istrii, nad Adriatykiem, 5.000 mieszkańców

Abai, jez. w Abisynii, 1285 m nad poz. m. pokryte licznymi wyspami.

Abakanowicz Bruno, pols. matematyk i elek...ik (1852–1900). Wynalazł integraf ... system lamp elektrycznych.

..., łac., płyta, leżąca na głowicy kolum... kolumnę z belkowaniem.

...orna, komitat węg., 1684 km², 86.000 ...część płn. należy od 1920 do Czecho...

... fr., zasłona na lampę.

...dzi, pierwsza dynastia kalifów, 750— ...wa od jej założyciela Abbasa, stryja ...

... ksiądz świecki, opat.

...rnst, niem. teoretyk optyki (1840— ...półwłaśc. zakł. Zeissa w Jenie, pierw... wyrób przyrządów opt. na uprzednich ...ach matematycznych.

...t Charles Greely, astrofizyk ameryk., ...badania nad wyznaczaniem stałej sło...

...omasz, niem. filozof-moralista (1738— ...ny działacz epoki oświecenia.

... wspólne określenie państw płd. Ame... ...gentyny, Brazylii i Chile. Posiadają ...sąd rozjemczy; 2) dziennik wychodzący ...awie

...ja, od 1921 republika sow., należąca ..., 8.584 km², 211.000 mieszk.; węgiel ... rolnictwo, ogrodnictwo; nad M. Czarnym liczne uzdrowiska klimatyczne; stolica S u c h u m nad M. Czarnym.

Abd-el-Krim, przywódca Riffów, prowadził 1925/26 powstanie przeciw Francuzom i Hiszpanom, w 1926 pojmany i uwięziony.

Abdera, m. w staroż. Tracji (Grecja), którego mieszkańcy uchodzili za bardzo głupich. A b d e r y t a — głupiec.

Abderhaldena odczyn, reakcja wynalez. przez fizjologa niem. Abderhaldena (* 1877), służąca do wczesnego rozpoznania ciąży z surowicy krwi.

Abd-ul-Hamid II, sułtan tur. (1842—1918), zdetronizowany przez Młodoturków 1909.

Abdykacja, łac., akt zrzeczenia się panowania przez głowę państwa

Abel, wg biblii młodszy syn Adama i Ewy, którego zabił starszy brat Kain.

Abel Niels, matematyk norweg. (1802—1829), badania równań i funkcyj algebraicznych (f u n k c j e A).

Abelard (abelar) Pierre, franc. teolog i filozof scholast. (1079—1142), jeden z twórców konceptualizmu (ob.), potępiony przez Kościół za swe poglądy w sprawie Trójcy św.; słynna jego tragiczna miłość do Heloizy (ob.).

Abelici (Abelonici, A b e l a n i e), sekta chrześcijańska w IV w. w Afryce; ślubowali bezdzietność, aby się ustrzec od grzechu pierworodnego.

Aberacja światła

Abeokuta, miasto w płd. Nigerii (Afryka), stacja handl.; składa się z szeregu osad, razem ok. 100.000 mieszkańców.

Aberacja, łac., odchylenie, zboczenie. A. ś w i a t ł a, a. a s t r o n o m i c z n a, zboczenie, któremu ulega pozornie promień świetlny biegnący z gwiazdy do nas, wywołane przez ruch ziemi; wskutek a. widzimy gwiazdę nie tam, gdzie ona się rzeczywiście znajduje.

Aberdeen (eberdin), port i główne m. w hr. A. w Szkocji, 167.000 mieszk.; przemysł tekstylny i gumowy o znaczeniu światowym; uniwersytet.

Abesomalia, część płyty wsch.-afryk., na której leżą: Abisynia, Somali i Jemen (w Arabii); M. Czerwone i rów Abisyński dzielą ją na 3 części.

Abeszr, m. w Sudanie Franc., ok. 15.000 mieszkańców, dawna stolica państwa Wadaj.

Abgarowicz Kajetan (Abgar Sołtan), (1856—1909); poczytne powieści szlacheckie i z kresów wschodnich.

Abicht Henryk, pol. działacz polit. (1835—63), na emigracji sekr. grupy socjalist. „Lud Polski", emisariusz w powstaniu styczn., powieszony na stokach Cytadeli warszawskiej.

Ab illo tempore, łac., od owego czasu.

Abisynia (arab. Habesz, w starożytn. Etiopia), kolonia włoska (do 1936 niezależ. cesarstwo) w płn.-wsch. Afryce, 1,120.400 km², 12 mil. mieszk. (11 na km²). A., odcięta od dostępu do morza przez pas kolonij europ. (włoska Erytrea, Franc., Bryt. i Włos. Somali), obejmuje obszar dwóch wyżyn: 1, właściwej abisyńskiej i oddzielonej od niej rowem zapadliskowym (płynie nim rzeka Hawasz), 2) zach. części wyżyny somalijskiej. Góry wysokie do 4.600 m, liczne zapadliska, keniony rzek i strome krawędzie na krańcach wyżyn czynią kraj niedostępnym i silnie bronionym przez przyrodę przed zaborczością sąsiadów. Klimat, a w związku z nim flora i fauna zmieniają się wraz z wysokością. Do wys. 1.600 m sięga kraina o klimacie podzwrotnik., gorącym i wilgotnym. Udaje się tu: kawa, bawełna i trzcina cukr., a duże przestrzenie zajmuje puszcza tropik. W strefie wyżej położonej (do 2500 m) klimat umiarkowanie ciepły pozwala na uprawę zbóż. Jest to najludniejsza część A. (okolice Jeziora Tana, z kt. wypływa Nil Błękitny). W najwyższym pasie kwitnie chów bydła. Ludność A., trudniąca się obok hodowli rolnictwem (upr. zbóż, bawełny, trzciny cukr., kawy i palmy daktyl.), jest pod wzgl. pochodzenia bardzo niejednolita. Połowę stanowią ludy hamickie (Gallasi i Somalijczycy), ⅓ Abisyńczycy (mieszańcy semicko-hamiccy), resztę Murzyni sudańscy. Gallasi i Somalijczycy są mahometanami, Abisyńczycy chrześcijanami obrządku koptyjskiego. Język urzędowy — amharski, kościelny — staroetiopski. Kraj z natury bogaty (złoża złota, miedzi, żelaza, platyny, węgla), lecz słabo zagospodarowany. Wartość przywozu i wywozu ok. 140 mil. zł. Jedyna linia kolej. łączy stolicę Addis-Abebę z franc. portem Dżibuti. Na czele kolonii wicekról (do 1936 cesarz z tytułem Negus Negesti). — Od IV w. monarchia. W XVI w. jezuici usiłują ludności, wyznającej monofizytyzm, nadać katolicyzm. Teodor II w wojnie z Anglią 1868 traci Magdalę, Menelik II 1889 uznaje protektorat Włoch, 1896 znowu podejmuje walkę i (zwycięstwo pod Aduą) przywraca niepodległość A. — 1909 obejmuje regencję w imieniu małoletn. Lidż Jeassu cesarzowa Taitu, po abdykacji podejrzana o tajne porozumiewanie się z innymi państwami, wygnana ze stolicy. Po detronizacji Lidż Jeassu na skutek rewolucji 1917 wstępuje na tron cesarzowa Zeoditu. Jej następca Ras Tafari Makonnen, przybrane imię Haile Selassie I., nadaje 1931 A. nową konstytucję. Od 1923 należy A. do Ligi Narodów. 1935 zaatakowali A. Włosi i opanowali ją 1936; król włoski przyjął tytuł cesarza A.

Abiturient, łac., uczeń przystępujący do egzaminu dojrzałości.

Ablativus, łac., 6. przypadek deklinacji, narzędnik.

Ablegat, legat papieski (ob. Legaci).

Ablucja, łac., obmycie, w szczeg. obmycie palców przez kapłana rz.-kat. w czasie odprawiania mszy św.

Åbo (Turku), m. w Finlandii, dep. Åbo Björneborg, 66.000 mieszk., fiński i szwed. uniw.

Abolicja, łac., umorzenie, darowanie (kary), ułaskawienie.

Abolicjonizm, łac., pierwotnie ruch społ. w St. Zjedn. A. P. skierowany przeciw niewolnictwu; w nowszych czasach walka z reglamentacją prostytucji.

Abonament, fr., prawo do korzystania z pewnych stałych świadczeń, w zamian za uiszczanie periodycznie opłaty.

Ab ovo, łac., od jaja, tzn. od początku.

Abraham, w St. Test. patriarcha, ojciec Izaka, protoplasta Izraelitów.

Abrahamowicz Mikołaj, wojew. mścisławski, potem trocki, 1622 dowódca wojsk litewskich przeciw Gustawowi Adolfowi, 1646 i 49 rokował z ramienia Sejmu ze Szwedami.

Abrahamowicz Dawid, polityk pol. (1843—1926), poseł na Sejm galic. i do parlam. austr., przywódca konserwatywnych „podolaków" 1907—09 min. dla Galicji.

Abrakadabra, w śrdw. magiczne zaklęcie wypisywane na amuletach itd.

Abraksas, wyraz tajemny koptycko- gnostyczny, oznaczający Boga. Amulety kamienne z wyrytym na nich a. nazywano g e m m a m i a b r a k s o w y m i.

Abramowicz Bronisław, malarz pol. (1837—1913 ?), uczeń Matejki, malował w jego stylu obrazy histor.: „Uczta Wierzynka", „Ostatnie chwile Zygmunta I" i i.

Abramowicz Salomon Jakub (1835—1918), jeden z twórców literatury nowohebrajskiej, autor powieści pisanych po hebr. i żydowsku.

Abramowski Edward, znakom. pol. psycholog, socjolog i działacz społ. (1868—1918), jeden z pierwszych propagatorów spółdzielczości, jako środka przemiany struktury społ. oraz niezależności narod. pol. W psychologii badania nad podświadomością i pamięcią. Szereg prac m. in.: „Badanie doświadczalne nad pamięcią" (3 t.). Zbior. wyd. „Pism" (1924 n., 4 t.).

Abrazja, łac., działanie fal morskich, obniżające brzegi mórz.

Abruzzy, masyw wapienny w środk. Apeninach (Włochy), z najwyższym łańcuchem górskim Apeninów Gran Sasso d'Italia z najwyższym szczytem Monte Corno (2.931 m). ... kraina; w górach hodowla bydła, w urodzajnych dolinach uprawa migdałów, oliwek, fig, wina. Zach. część A. stanowi od 1923 park narodowy.

Absalon, 3. syn króla Dawida, zbuntował się przeciw ojcu, pobity, zginął podczas ucieczki.

Abscess, ob. Ropień.

Absencja, łac., nieobecność.

Absolucja, łac., rozgrzeszenie, zwolnienie klątwy.

Absolut, z łac., byt bezwzględny ... skończonego, doskonałego.

Absolutny, z łac., związany z absolu... względny, w przeciwieństwie do: wzgl... latywny. A. temperatura, ob. Temp...

Absolutny układ jednostek, ob. C.

Absolutorium, łac., świadectwo ukończ... studiów wyż.; oświadczenie zwalniające ... od zobowiązania.

Absolutum dominium, łac., jedynowładztwo, wykonywanie władzy państw. wyłącznie przez monarchę.

Absolutyzm, z łac., samowładztw... państwowy lub system rządzenia

z nieogranicz. władzą monarchy, wzgl. głowy państwa.

Absolwować, łac., ukończyć naukę, szkołę.

Absorbcja, łac., wchłanianie jednych ciał przez inne. 1) W a. g a z ó w można rozróżnić a. właściwą i a d s o r b c j ę tj. zagęszczanie gazów na powierzchni ciał. Dobrymi absorbentami są: węgiel drzewny, gąbka platynowa i i. W s p ó ł c z y n n i k a. danego gazu, tj. stosunek objętości gazu zaabsorbowanego do cieczy absorbującej, maleje ze wzrostem temperatury. 2) **A. ś w i a t ł a,** pochłanianie przez ciała, częściowo lub zupełnie, promieni barwnych, zawartych w świetle białym; resztę, niezaabsorbowaną ciała odbijają lub przepuszczają, przybierając ich barwę; w w i d m i e a b s o r b c y j n y m występują czarne linie, które są odwróceniem linij Fraunhofera. 3) A. c i e p ł a nie różni się właściwie od a. światła; ciemne i szorstkie ciała absorbują więcej ciepła niż jasne i gładkie; najlepiej absorbuje i światło i ciepło sadza.

Abstrahować, łac., dosł.: oderwać od czegoś, rozważać coś niezależnie od pewnych czynników z nim związanych.

Abstrakcja, łac., pojęcie oderwane, nieposiadające cech przedmiotu zmysłowego.

Abstynencja, łac., wstrzemięźliwość, powściągliwość.

Absurd, łac., niedorzeczność.

Absyda, ob. Apsyda.

Absynt, franc., rodzaj nalewki spirytusowej z piołunu koloru zielonkawego.

Abu Bekr, 1 kalif mahomet. (573—634), najwierniejszy towarzysz Mahometa, jego teść i następca; za jego rządów rozpoczęto układać koran.

Abukir, mały port egipski koło Aleksandrii, 1 200 mieszk.; tu nastąpiło 1798 zniszczenie floty franc. przez Nelsona.

Abul ala el Maari, arab. filozof i poeta (973—1057), ślepy od dzieciństwa, bardzo płodny.

Abu Nuwas, poeta arab. (762—815), słynne pieśni pochwalne.

Abu Temmam, poeta arab. (ok. 800—ok. 845), słynna antologia.

Abysalna strefa, strefa w oceanach, do której nie dochodzi światło. Posiada właściwą sobie f a u n ę a b y s a l n ą, głębinową.

Ac, symbol chemiczny promieniotwórczego pierwiastka aktynu.

A. C. (natum), łac., przed narodzeniem Chrystusa.

A capite, łac., od głowy; od początku, od nowego wiersza.

A cappella (a kapella), wł., dawniej czysty styl wokalny chórów papieskich; obecnie oznaczenie utworów muzycznych komponowanych na same głosy ludzkie, bez towarzyszenia instrumentów.

Accelerando (akczelerando), wł., w muzyce: przyspieszając.

Accra, ob. Akkra.

Accrington (ekringtn), m. przemysłowe w Anglii hr. Lancaster 46 000 mieszkańców.

Accrnus, pseudonim Sebastiana Klonowicza.

Aceton, związek chem., najprostszy keton CH_3COCH_3. Doskonały rozpuszczalnik dla wielu ciał organ. i nieorgan. (tłuszczów, żywic itd.). Służy też do denaturowania spirytusu.

Acetylen, C_2H_2, węglowodór nienasycony, gaz otrzymywany działaniem wody na karbid. Służy do oświetlania. Mieszanina a. z tlenem pali się płomieniem o temp. 2.700°; zastosow. w dmuchawce acetylenowo-tlenowej, używ. do spawania żelaza.

Achaja, w staroż. Grecji płn. część półwyspu peloponeskiego, kolebka dziejów greckich. U Rzymian w ogóle Grecja.

Achajowie, w staroż. plemię greckie, zajmowali naprzód Peloponez, potem, wyparci przez Dorów, płd. brzeg Zatoki Korynckiej. U Homera w ogóle Grecy.

Achard Franz Karl, chemik niem. (1753—1821), twórca fabrykacji cukru z buraków.

Acheloos, ob. Aspropotamus.

Acheron, w mitol. grec. rzeka podziemia.

Acheson (eczesn) Edward, chemik ameryk., * 1856, otrzymał po raz pierwszy korund i sztuczny grafit.

Achilles (grec. Achilleus), jeden z bohaterów Iliady, syn Peleusa i morsk. bogini Tetydy (stąd P e l i d a), miał ciało z wyjątkiem pięty (p i ę t a A c h i l l e s a) nieczułe na strzały. Zabił Hektora, zięcia króla trojańskiego Priama, sam zginął rażony strzałą w piętę.

Achillesowe ś c i ę g n o, wspólne ścięgno mięśnia trójgłowego łydki, prowadzi do kości piętowej.

Achillesowe ścięgno

Achmed Midhat, wybitny pisarz tur. (1844—1913).

Achmed Zogu, * 1895, prezydent, od 1928 król albański.

A. Chr., skrót anno Christi, łac., roku Pańskiego.

Achromatopsja, ob. Daltonizm.

Achromatyzm, grec., usunięcie zabarwienia brzegów obrazów oglądanych przez przyrządy optyczne. A c h r o m a t y c z n y u k ł a d s o c z e w e k układ soczewek z różnych gatunków szkła, tak dobranych, że wiązki przez nie wytworzone są znów białe.

Aconcagua (akonkagua), 1) najwyższy szczyt górski Ameryki (Andy płd.-ameryk.), 6.960 m wys. 2) prowincja w Chile ze stolicą Valparaiso.

A condition (akądisią), fr., pod warunkiem, z zastrzeżeniem, że.

A conto (a konto), wł., na rachunek, na poczet.

Acosta (Akosta) Uriel, portug. filozof relig. (1590—1640), pochodzenia żyd., wychrzczony, potem wrócił na żydostwo, zwalczał Talmud, wyklęty przez rabinów, popełnił samobójstwo.

Act, ang., w Anglii i Ameryce Płn., postanowienie władzy; a. of Parliament, a. of Congress, uchwała parlamentu (kongresu).

Acta Apostolicae Sedis, łac., akta Stol. Apostolskiej, tytuł pisma urzęd. dla jej rozstrzygnięć i obwieszczeń.

Acta (akta), łac., akta.

Acta Apostolorum, łac. Dzieje Apostolskie.

Acta Sanctorum, łac., Żywoty Świętych.

Acta Tomiciana, łac., zbiór listów i aktów publ. z okresu panowania Zygmunta I, którego twórcą był Stanisław Górski. Dotyczą gł. okresu podkanclerstwa Piotra Tomickiego, stąd nazwa. Dotąd wyd. 13 tomów (pierwsze 8 Tyt. Działyński).

Action française (aksią fransez), fr., grupa skrajnych rojalistów i nacjonalistów francuskich istniejąca od czasu sprawy Dreyfusa.

A. D., skrót Anno Domini, łac., roku Pańskiego.

Ad absurdum, łac., doprowadzić a. a.: wykazać niedorzeczność jakiegoś twierdzenia.

Ad acta (ad akta), łac., skrót a. a., odłożyć do aktów, na bok, uważać za załatwione.

Adagio (adażio), wł., w muzyce: powoli.

Adalberg Samuel, *1868, wydał najobszerniejszy zbiór przysłów polskich.

Adalbert, 1) biskup magdeb., apostoł Słowian (ok. 1000—72); 2) św., biskup praski, ob. Wojciech św.

Adalina, środek uspokajający i nasenny. Nie wywołuje przyzwyczajenia.

Adam, hebr., człowiek, według biblii Adam i Ewa są protoplastami rodu ludzkiego.

Adam, 1) Adolphe, kompoz. franc. (1803—56); 2) Paul, powieściopisarz franc. (1862—1920); 3) Ernest, polityk pol. (1868—1926), poseł na sejm galic. i Sejm Ustawod., 1922 senator ze stronnictwa narod.-demokratycznego.

Adama jabłko, g r d y k a, wystarczająca część krtani, ostry kąt chrząstki tarczowatej, wyczuwalny u mężczyzn na zewnątrz.

Adamaszek, wzorzysta tkanina jedw., wyrabiana najpierw w Damaszku.

Adamczewski Stanisław, współcz. pol. krytyk lit., podstawowe prace o B. Zimorowiczu, o Żeromskim (Serce nienasycone).

Adamello, grupa w paśmie Alp Retyckich (Włochy); najw. szczyty: Presanella (3.564 m) i Adamello (3.554 m).

Adamici, sekty relig. wierzące, że zupełna nagość potrafi przywrócić stan rajskiej niewinności; w II i III w. w płn. Afryce, potem w XIV i XV w. podobna, zwł. w Czechach.

Adamowicz Józef, *1893, oraz A. Bolesław, *1898, lotnicy polscy, bracia, wspólnie przelecieli w czerwcu 1934 ze Stanów Zjedn. Am. Płn. do Polski.

Adams, 1) John, 2. prezydent Stanów Zjedn. Am. Płn. (1735—1826), prez. 1797—1801; 2) John Quincy, syn poprz., 6. prez. Stanów Zjedn. Am. Płn. (1767—1848).

Adamski Stanisław, pol. biskup i działacz społ., *1875, twórca Związku Spółek Zarobkowych w poznańskim.

Adana, stolica wilajetu A. (Turcja), przy kolei Bagdadzkiej; 72.652 mieszk.

Adaptacja, łac., przystosowanie; a. o k a, przystosowanie siatkówki i źrenicy oka do różnego stopnia jasności.

Ad astra, łac., ku gwiazdom; przenośnie: w górę, wzwyż.

Ad calendas graecas (kalendas grekas), łac., dosłownie: aż do kalend greckich (odłożyć); tyle co: nigdy.

Adda, lewy dopływ rz. Po (Włochy), 310 km długi.

Addis-Abeba, stolica Abisynii, 70.000 mieszk., w tym około 4.000 Europejczyków. 1936 zdobyta przez Włochów.

Addison Józef, ang. polityk i pisarz (1672—1719), wydawca czasopism „The Tatler", „Spectator" i „Guardian", inicjator nowoczesnego dziennikarstwa.

Addison (edizn) Thomas, lekarz am. (1793—1863), opisał pierwszy 1855 ciężką chorobę nadnercza, zw. od niego c h o r o b ą A d d i s o n a. Jej główne objawy: brązowe zabarwienie skóry oraz widocznych części błony śluzowej.

Adelaide (edeled), stolica płd. Australii, 324.000 mieszk., port, uniwersytet.

Adelajda, 1) siostra Mieszka I, ks. polskiego, † po 995, 2. żona króla węg. Gejzy, zw. Białą Kniahinią; 2) A. heska, córka landgr. Henryka II Żelaznego, † 1367, 2. żona Kazimierza W., nieszczęśliwa w pożyciu małż.; 3) A., żona cesarza Ottona I, 991—96 regentka.

Adelsberg, ob. Postojna.

Aden, bryt. port morski i stacja węgl. w płd. Arabii, 48.000 mieszkańców.

Adept, łac., wtajemniczony, w śrdw. tytuł uczonego, który rzekomo wniknął w najgłębsze tajniki alchemii. Dziś ogólnie: ktoś, kto niedawno przystał do jakiegoś zawodu.

Ad finem, łac., do końca.

Adhezja, łac., przyleganie wzajemne różnych ciał wskutek przyciągania cząsteczkowego.

Ad hoc, łac., do tego (celu).

Ad hominem, łac., dosł. do człowieka: skierowanie dowodzenia lub dyskusji na tory osobiste.

Adiabatyczne zjawiska, zjawiska przebiegające bez wymiany ciepła z otoczeniem; a d i a b a t a, krzywa przedstawiająca zależność między ciśnieniem i objętością gazu w a. z.

Ad infinitum, łac., w nieskończoność.

Adis Abeba, ob. Addis-Abeba.

A discretion (a diskresją), fr., według upodobania, bez ograniczenia.

Adiunkt, z łac., pomocnik w urzędzie.

Adiustować, z łac., dostosować, dopasować.

Adiutant, fr., oficer przydzielony w charakterze pomocnika do dowódcy, od dowódcy batalionu lub dywizjonu wzwyż.

Adlatus, łac., pomocnik.

Adler, 1) Victor, austr. przywódca soc.-dem. (1852—1918), 1918 wicem. spraw zagr.; 2) Alfred, austr. lekarz i psycholog, *1870, uczeń Freuda, przeciwstawił mu się w swoich dziełach z dziedz. psychologii indywidualnej; 3) Friedrich, polityk austr., syn A. 1, *1879, przywódca partii soc.-dem., 1918 zastrzelił prezmin. Stürgkha.

Ad libitum, łac., dowolnie.

Ad limina apostolorum, łac., do progów apostolskich, tj. pielgrzymka do Rzymu.

Ad maiorem Dei gloriam, łac., ku większej chwale Boga.

Administracja, z łac., zarząd, kierownictwo; A. państwowa, całość władzy wykonawczej w państwie w przeciw. do władzy sądowniczej i ustawodawczej. A. w Polsce, ob. P o l s k a (Ustrój).

Admiralicja, najwyższa rada marynarki wojennej, będąca jej naczelną władzą w większości państw morskich.

Admiralicji Wyspy, ang. Admiralty Islands, grupa wysp Archipelagu Bismarcka, 14.000 mieszkańców; połów pereł. Dawniej własność niemiecka, obecnie należą do Australii.

Admirał, z arab. „emir", wyższy dowódca marynarki, stopień odpowiadający generałowi w wojsku lądowym.

Admirał, motyl dzienny, ubarwienie skrzydeł czarne z czerwonymi i białymi plamami; gąsienica na liściach ostu.

Admonicja, z łac., upomnienie.

Adnotacja, łac., zapisek, przypisek.

Ad oculos, łac., naocznie.

Adonai, hebr., Panie, określenie Boga.

Adonis, w mitol. grec. młodzieniec, kochanek Afrodyty, zabity z zazdrości przez Aresa.

Adopcja, adoptacja, akt przyjęcia za swoje własne dziecko.

Adoracja, z łac., ubóstwienie, oddanie najwyższej czci.

Adour (adur), rz. we Francji płd., 335 km dług., 128 km przed ujściem żeglowna, wpada do Zat. Biskajskiej.

Ad personam, łac., coś, co jest związane z osobą (np. pobory, tytuł, urząd itd.).

Ad rem, łac., do rzeczy.

Adrenalina, związek organ., hormon substancji rdzennej nadnercza, otrzymywany z nadnercza bydła lub owiec a także syntetycznie, silnie zwiększa napięcie układu sympatycznego; zastosowanie w chirurgii i medycynie wewnętrznej.

Adres, z fr., 1) wymienienie na przesyłce nazwiska i miejsca zamieszkania odbiorcy; 2) w życiu publ.: manifestacja ujęta w formę pisma (np. a. parlamentu do monarchy), mająca wyrazić zbiorowe uczucia lub życzenia.

Adrian, imię cesarza rzym. oraz papieży, ob. Hadrian.

Adrianopol, tur. Edirne, turec. m. w Tracji, nad Maricą, 35.000 mieszk.; liczne meczety; ośrodek handlowy.

Adriatyk, Morze Adriatyckie, część M. Śródziemnego, oddzielająca Półwysep Apeniński od Bałkańskiego i łącząca się z M. Jońskim przez cieśninę Otranto. Najw. głębokość 1.230 m. Wybrzeża A. płaskie i lagunowe na zach., strome, poszarpane i pełne wysp na wsch., odznaczają się słonecznym i ciepłym klimatem. Główne porty: włos. Fiume, Triest, Wenecja, Brindisi i Zara (wł. enklawa na wybrzeżu dalmatyńskim), jugosłow. Dubrownik i albańs. Szkodra (wł. Skutari).

Ad saecula saeculorum, łac., na wieki wieków.

Adsorbcja, łac., zgęszczenie gazu na powierzchni ciała stałego; powstaje nie związek chem., lecz mechaniczne zespolenie 2 ciał.

Adstringentia, łac., środki lecznicze ściągające tkanki i małe krwawienia, ograniczają chorobliwe wydzielanie; zawierające substancje garbnikowe (tanina, katechu), poza tym ałun, związki żelaza i in.

Adua, stolica kraju Tigre w Abisynii płn., 5.000 mieszk. 1896 odniósł tu Menelik zwycięstwo nad Włochami, 1935 zajęta przez Włochów.

Ad usum Delphini, łac. „do użytku delfina", specjalnie ocenzurowane wydanie klasyków starożytnych przeznaczone dla następcy tronu (delfina), dokonane na zlecenie Ludwika XIV. Stąd ogólne określenie wydawnictw odbiegających od oryginalnego tekstu, przystosowanych do specjalnych celów.

Ad valorem, łac., podług wartości, w stosunku do wartości, np. cło, w przeciw. do cła od wagi lub sztuki.

Adverbium, łac., przysłówek.

Advocatus Dei, łac., adwokat boży, w procesie kanonizacyjnym duchowny, który ma za zadanie popieranie kanonizacji odpowiednimi dowodami. — Por. Advocatus Diaboli.

Advocatus Diaboli, łac., adwokat diabła, w przeciw. do Advocatus Dei (ob.) duchowny, który w procesie kanonizacyjnym ma za zadanie zbijanie przedkładanych dowodów.

Adwent (łac., przyjście) okres obejmujący 4 niedziele przed Bożym Narodzeniem.

Adwentyści, sekta chrześcijan założona 18[illegible]3 w Stanach Zjedn. Am. Płn., spodziewająca się przyjścia Chrystusa i 1000-letniego państwa szczęśliwości.

Adwokat, z łac., prawnik upoważniony w myśl przepisów państw. do zastępowania obcych spraw przed sądami oraz do udzielania porad prawnych. Tzw. przymus adwokacki: w pewnych sprawach lub przed pewnymi sądami (np. w apelacji) ustawa przewiduje bezwzględny przymus posługiwania się a. Adwokatura, ogół a., zawód, stan adwokacki. — Por. też Izby.

Adyga (włos. Adige, niem. Etsch), rz. w płn. Włoszech, łączy się kilkakrotnie z rz. Po, 415 km dług., uchodzi do Adriatyku.

Adżarystan (Adżaria), autonom. republika sowiecka, należąca do Gruzji, 2.911 km², 141.000 mieszk.; uprawa tytoniu, herbaty; stolica Batum.

Adżmir, stolica prow. A.-Merwara w Indiach ang., 113.000 mieszk.; wiele świątyń i meczetów.

Aecjusz Flavius (Aëtius), łac., wódz rzym., zwyciężył 451 zagrażających państwu zach.-rzym. Hunnów pod wodzą Attyli na polach Katalońskich, zamordowany 454 przez ces. Walentyniana III.

Aegidius, ob. Idzi św.

Aeroby, gr., drobnoustroje, dla których czynnikiem niezbędnym do przemiany materii i energii jest tlen.

Aerodrom, gr.-łac., lotnisko.

Aerodynamika, gr., dział fizyki, zajmujący się zjawiskami, występującymi przy ruchu gazów.

Aerofagia, gr., połykanie powietrza, nawyk częsty u osób nerwowych.

Aerologia, gr., nauka o powietrzu.

Aeromechanika, nauka o mechanice gazów, dzieli się na aerostatykę, badającą warunki równowagi gazów, i aeromechanikę, badającą ruch gazów wzgl. ruch ciał w gazach.

Aeronautyka, łac., ogół spraw związanych z lataniem człowieka zarówno na aparatach lżejszych od powietrza, tj. napełnionych gazem (a. balonowa), jak i cięższych od powietrza, samolotach (lotnictwo). Por. art. Balon, Lotnictwo, Powietrzna żegluga, Samolot, Sterowiec.

Aeroplan, gr., samolot (ob.).

Aerostat, gr., balon, statek powietrzny.

Aëtius, ob. Aecjusz.

Afazja, gr., częściowa lub zupełna utrata mowy.

Afekcja, łac., pobudzenie, podrażnienie, chorobliwe rozdrażnienie.

Afekt, łac., gwałtowne wzruszenie psychiczne wzgl. wzburzenie.

Afektowany, sztuczny, nienaturalny.

Afelium, ob. Aphelium.

Afera, fr., sprawa, wydarzenie.

Affettuoso, wł., w muzyce: z uczuciem, z wielkim wyrazem.

Affidavit, łac. („zaprzysiągł"), zeznanie jakiegoś faktu pod przysięgą, zamiast zeznania w sądzie.

Afganistan, niepodległe państwo (królestwo) w Azji, we wsch. części Wyż. Irańskiej, pom. Persją, Turkiestanem sowiec., Turkiestanem Wsch. (chiń.) i Indiami, 650.000 km², 7 mil. mieszk. (11 na km²). Środek kraju przecinają góry Hindukusz (4.000—5.000 m wys.), wybiegające z wyż. Pamiru i rozszczepiające się na zach. w szereg łańcuchów. Kontynentalny i suchy klimat sprawia, że płd.-zach. część A. jest pustynią, a większość rzek (Herirud, Murgab, Hilmend) nie dochodzi do morza. Ludność tego górz. kraju, niejednolita, składa się z plemion aryjskich Afgańczyków, Tadżyków i in., oraz tureckich (na płn.). Religią panującą islam sunnicki. Znaczna część ludności pędzi tryb życia past.-koczown. Rolnictwo rozwinięte w dolinach i na stokach gór, dostarcza zbóż, a na płd. owoców (wina). Bogactwa min. (rudy miedzi, żelaza, ołowiu i węgiel) prawie niewyzyskane. Stol. Kabul (80.000). A., jako państwo buforowe, oddziela posiadłości sowiec. od bryt. Przyszłość ekonomiczna A., ostatnio silnie się europeizującego, leży w wybudowaniu kolei, która połączy koleje turkiestańskie z indyjskimi. — Niezależne państwo, od pocz. XIX w. przedmiot stałego sporu między Rosją a Anglią, ulega na zmianę wpływom ros. i ang.; wreszcie 1919 po zaciekłych walkach Anglia uznaje faktyczną niezależność A. Król Amanullah Chan wprowadza monarchię konstyt., reformuje skarbowość i podatki, zaprowadza przymus szkolny, nowoczesne prawo karne itd. 1928 zmuszony do abdykacji przez niezadowolonych z reform, po klęsce w walce z Habibullahem, uchodzi. 1929 szachem Nodis Chan, zamordowany 1933; po nim szachem Zakir Chan.

Afiliować, łac., uczynić z jakiejś placówki własny oddział.

Afirmacja, łac., potwierdzenie; przeciw.: n e g a c j a

Afisz, fr., plakat, ogłoszenie; a f i s z o w a ć, ogłaszać, rozplakatować, coś publicznie okazywać.

Afiun-Karahissar, stolica turec. w i l a j e t u A., 24.000 mieszk.

Afonia, gr., b e z g ł o s, niemożność wydania głosu; w chorobach krtani, najczęściej przy porażeniu nerwów zaopatrujących mięśnie napinające struny głosowe.

Aforyzm, gr., krótkie zdanie, ujmujące w dobitny sposób jakąś ogólniejszą myśl.

Afra, św., zrazu nierządnica, potem nawrócona, umęczona za Dioklecjana.

Afrodyta (łac. V e n u s), w mit. grec. bogini miłości, córka Zeusa i Diony, wg innych podań wynurzyła się z piany morskiej, stąd A n a d y o m e n e (grec.).

Afryka, ląd (kontynent) o pow. 29,9 mil. km² z 145 mil. mieszk. (średnio 5 na km²), położony prawie równomiernie po obu stronach równika, oddzielony od Europy M. Śródziemnym (największe zbliżenie w cieśninie Gibraltaru 14 km szer.), a łączący się z Azją przesmykiem Sueskim. Strome i wysokie brzegi A. nie posiadają prawie zatok ani półwyspów. Ponad 80% lądu jest wyżyną. Budowa geolog. A. prosta i jednostajna. Młode góry fałdowe występują tylko na płn. (Atlas) i płd. krańcach lądu, zajętego poza tym przez obszary płytowe lub tereny równinne, powstałe na miejscu starych gór, dawno już zniszczonych. Płd.-wsch. część A. wznosi się wyżej od płn.-zach. W obrębie obu tych połaci liczne i olbrzymie kotliny (np. zach. Sahary, Libijska, jeziora Czad, Kongo, Kalahari), otoczone przez monotonne równiny o wysokich i urwistych krawędziach (Góry Smocze). Najwyższe góry A. tworzą wulkany (Kilimandżaro 5.930 m), liczne w okolicy wsch.-afryk. rowu zapadliskowego. Wybrzeża M. Śródziemnego i Kraj Przylądkowy mają klimat umiarkowany, reszta A. klimat gorący. Strefy klimat. i roślinne biegną równoleżnikowo i symetrycznie do równika. Strefie równikowej klimatu gorącego i bardzo wilgotnego, pokrytej przez lasy zwrotnikowe, towarzyszą od płn. i płd. 2 pasy sawann (z lasami parkowymi, o klimacie suchszym), które z kolei przechodzą w obszarze pasatów w pustynie (Sahara na płn., Kalahari na płd.). Rzeki A. płyną do M. Śródziemnego (Nil), do Oc. Atlantyckiego (Senegal, Niger, Kongo, Oranje) lub do Oc. Indyjskiego (Limpopo, Zambezi). Fauna A. należy do najbogatszych na ziemi. Charakteryst. jej przedstawicielami na sawannie: antylopy, żyrafy, zebry, lwy, nosorożce i słonie, w rzekach: hipopotamy i krokodyle, w pasie puszcz: małpy i lampart, na Saharze: wielbłąd, a na Kalahari: struś. — Prawie ²/₃ ludności A. należy do tzw. rasy czarnej. Murzyni dzielą się na dwie grupy językowe: Sudańską (Sudan po Nil) i Bantu (środk. i płd.-wsch. A.). Najstarsza ludność A. została przez Murzynów zepchnięta w lasy równikowe (ludy karłowate) i na stepy Kalahari (Buszmeni i Hotentoci). Płn. A. zamieszkują ludy hamickie (Berberowie, Tuaregowie, Galla i in.) oraz semickie (Arabowie i Abisyńczycy), wyspę Madagaskar Malajowie. Europejczyey w liczbie 3,5 mil. zasiedlają kraje nadśródziemnomorskie i płd. A. — Formy g o s p o d a r k i ludzkiej pokrywają się w A. z pasami klimat. i roślin. Nad M. Śródziemnym i w płd. A. kwitnie gosp. europejska (rolnictwo, hodowla, przemysł), tereny gosp. plantacyjnej, zorganizowanej przez Europejczyków, leżą w strefie lasów zwrotn., podczas gdy w reszcie A. panuje gospod. tubylcza (koczownicze pasterstwo, hodowla, upr. rolmotykowa, myślistwo, zbieractwo). A. stanowi

AFRYKA

ląd kolonialny Europy, podzielony prawie w całości między państwa europ. Z pomiędzy nich największe posiadł. mają tu Francja (10,760.000 km²) i Wka Brytania (9,900.000 km²). Włochy mają przeszło 3 miliony km², Belgia i Portugalia po przeszło 2 mil. km². — Por. też Odkrycia geograficzne.

Afryka Równikowa Francuska (Afrique Equatoriale Fr.), posiadłość franc. między Kongo a Sudanem, złoż. z 4 kolonii (Gabon, Średnie Kongo, Ubangi-Szari i Czad). 2,256.000 km², 3,197.000 mieszk. Krainy różnorodne: od dziewiczych lasów równikowych na płd., poprzez sawanny, do pustyni na płn. Murzyni Bantu mieszkają na płd., sudańscy na płn. Kolonie te, gospodarczo jeszcze bierne, dostarczają kości słoniowej, oleju palm. i kakao. Brazzaville, siedziba gener. gubernatora, posiada połączenie kolej. z portem Loango. 1 I 1935 odstąpiła Francja płn. cz. kolonii Czad (114.000 km² na pograniczu Libii) Włochom.

Afryka Wschodnia Brytyjska, ob. Kenia, Niassa, Uganda i Zanzibar.

Afryka Wsch. Portug., ob. Mozambik.

Afryka Zachodnia Francuska (Afrique Occidentale Fr.), posiadłość franc. w płd.-zach. Afryce, złoż. z 8 kolonii (Senegal, Gwinea Fr., Wybrzeże Kości Słoniowej, Dahomej, Sudan Fr., Średnia Wolta, Niger, Maurytania). 4,660.000 km², 14.531.000 mieszk. (3 na km²). Pasowy układ roślinności: na płd. puszcze zwrotnikowe, w środku sawanny, na płn. step i pustynia Sahara). Na płd. mieszkają pogańscy Murzyni sudańscy, na płn. mahometańskie ludy semickie i hamickie (Tuaregowie). Plantacje produkują na wywóz: kakao, bawełnę, olej palm., orzechy ziemne i kauczuk. Wartość (1934) przyw. 176 mil., wyw. 193 mil. zł. Siedziba gener. gubernatora i główny port: Dakar (69.000 mieszk.).

Afryka Zach. Portug., ob. Angola.

Afrykander, w Afryce płd. określenie potomka dawnych białych osadników.

Afrykańska śpiączka, ob. Śpiączka afrykańska.

Ag, symbol chem. pierw. srebra.

Aga (Agha), tur., dawniej tytuł dostojników; dziś powszechnie używ. jak nasze „pan".

Agadir, m. portowe w Marokku franc. nad Atlantykiem; 3 600 mieszk.

Agamemnon, legend. król Miken, nacz. wódz wojsk grec. w wojnie troj., syn Atreusa, ojciec Ifigenii, Elektry i Orestesa. Po powrocie z pod Troi zamord. przez żonę Klitemnestrę i jej kochanka Egista.

Agapy, gr., u pierwszych chrześcijan uczty odprawiane na pam. Wieczerzy Pańskiej.

Agar-agar, roślinna żelatyna z wodorostów Oc. Indyjsk. Służy do apretury tkanin, do celów spożywcz., jako pożywka dla hodowli bakteryj.

Agat, kamień półszlach., odmiana kwarcu, często barwny, daje się także barwić sztucznie.

Agata, św., męczenniczka, czczona szczeg. na Sycylii. † 251; pam. 5. II.

Agawa, rośl. liliowata o liściach mięsistych, ojczyzną Ameryka Środk. U nas hodowana, kwitnie w natur. warunkach po 10 latach, w cieplarniach po 100 latach, po czym zamiera.

Agencja, agentura, z łac., przedsiębiorstwo handl. nie pracujące na własny rachunek, tylko za prowizją. A. prasowa lub telegraficzna, biuro informacyjne, pryw. lub urzędowe, dostarczające wiadomości polit., gospod. itp. prasie i różnym instytucjom w drodze telegraf., radiowej oraz korespondenc. W Polsce: Polska Agencja Telegraficzna (PAT).

Agenda, łac., księga zawierająca przepisy odnośnie do czynności liturgicznych w czasie nabożeństwa.

Agent, ajent, łac., pośrednik, przedstawiciel, zastępca. A. polityczny, osoba działająca w interesie swego rządu w charakterze nieofic., w przeciw. do oficjalnych zastępców dyplomat. — A. handlowy, samodzielny kupiec, trudniący się zawodowo sprzedażą towarów innej firmy, w jej imieniu i na jej rachunek za prowizją.

Agesilaus II, król Sparty (444—361), walczył pomyślnie z Persami, 394 pobił Tebańczyków pod Koroneą, pokonany przez nich pod Leuktrą 371 i Mantineą 362.

Agio (ażjo), wł., nadwyżka kursu, ceny, np. różnica między giełdową a nominalną wartością papierów wartośc. Ażjotaż, gra na różnicę kursu na giełdzie, wyzyskiwanie różnicy kursu.

Agitacja, łac., poruszanie, niepokojenie, szczeg. świadome działanie słowem i pismem dla urabiania opinii publ. w sprawach polit., społecz. i religijnych.

Agitato (adżitato), wł., w muz.: z ożywieniem, burzliwie.

Agitator, łac., ten kto agituje, uprawia agitację (ob.); w ujemniejszym znaczeniu wichrzyciel.

Aglomerat, łac., zlepek, coś co powstało przez zbicie się różnych odłamków.

Aglutynacja, łac., zlepienie; zdolność surowicy krwi ludzi do zlepiania bakterii chorobotwórczych, jak również ciałek krwi obcogatunkowych lub należących do innej grupy. Zdolność a. bakterii występuje u ludzi, którzy przeszli zakażenie tymi zarazkami.

Aglutynacyjne języki, jęz., w których odmiany i formy otrzymuje się przez doczepianie do jednozgłoskowych wyrazów pierwiastkowych całych zgłosek. Przeciw.: języki fleksyjne, odmieniające się za pom. deklinacyj i koniugacyj. A. j. w Europie: węgierski, turecki, fiński i jęz. kaukaskie.

Aglutyniny, ciała zawarte w surowicy krwi, posiadające własność zlepiania drobnoustrojów lub ciałek krwi. U ludzi rozróżniamy a. grupy A i B.

Agnaci, łac., męscy potomkowie w obrębie tego samego rodu, wszyscy krewni po mieczu.

Agnieszka, św., dziewica rzym., umęczona ok. 300 w Rzymie; pam. 21 i 28 I.

Agnostycyzm, gr., kierunek filozof., wg którego nie możemy poznać pierwszej przyczyny wszechrzeczy. Nie przecząc istnieniu pierwiastka nadprzyrodzonego, Boga, pozostawia poznanie go metafizyce i teologii spekulat., ograniczając wiedzę tylko do świata zjawisk.

Agnus Dei, łac., 1) „baranek Boży", wg Ewangelii św. Jana oznaczenie Chrystusa; 2) modli

twa w mszy św. pomiędzy „Ojcze nasz" i komunią.

Agonia, gr., walka ze śmiercią, konanie, okres powolnego zamierania czynności życiowych. Trwa od 1—48 godzin.

Agora, gr., rynek, plac publ., na którym załatwiano sprawy handlowe, publiczne i in. oraz odbywano uroczystości religijne.

Agorafobia, gr., chorobliwa obawa przestrzeni, wielkich placów, ulic.

Agoult (agu) Marie de Flavigny, hr., literatka franc. (1805—76), przyjaciółka Fr. Liszta, miała z nim córkę Cosimę, późn. żonę Ryszarda Wagnera; pseud. Daniel Stern.

Agra, stolica prow. A. w Indiach Ang., 190.000 mieszk., mauzoleum Tadż-Mahal, jeden z najpiękniejszych zabytków archit. indyjskiej.

Agrafka, fr., sprzączka, spinka.

Agram, ob. Zagrzeb.

Agrariusz, łac., właściciel ziemski; w szerszym znacz. reprezentant interesów wielkiej własności rolnej.

Agrarny, łac., rolniczy, związany z uprawą roli.

Agreement (egriment), ang., najczęściej gentlemen's a., porozumienie o charakterze dyplomat. pomiędzy mężami stanu 2 lub więcej państw, nie wymagające zatwierdzenia parlamentu; ogólnie wszelkie nie ściśle formalnie zawierane porozumienia w świecie gospodarczym itp.

Agregat, łac., skupienie, nagromadzenie oddzielnych cząstek; w mechanice grupa sprzężonych z sobą maszyn, np. turbina parowa połączona dla wytwarzania prądu elektr. z dynamomaszyną.

Agrément (agreman), fr., formalne wyrażenie zgody rządu na mianowanie posła innego rządu.

Agresja, łac., napad, zaczepienie; w stosunkach międzynar. układy o nieagresję polegają na wzajemnym zobowiązaniu się państw do niepodejmowania żadnych działań zaczepnych.

Agrest, krzew owocowy z rodziny skalnicowatych, owocem jagoda jadalna, dziko rośnie w Karpatach.

Agresywny, łac., zaczepny, wyzywający.

Agricola Rudolf (młodszy), † 1521, humanista szwajc., 1510 przybył do Krakowa, gdzie brał żywy udział w krzewieniu humanizmu.

Agricola Mikael, reformator relig. i założ. narod. literatury fińskiej (ok. 1509—1557).

Agrigento, od 1927 nazwa m. Girgenti w prowincji A. na Sycylii (Włochy); 35.258 mieszk. Ruiny staroż. Agrigentum.

Agrippa Marcus Vipsanius, wódz rzymski (63—12 prz. Chr.), zięć ces. Augusta, wygrał dla niego bitwę pod Akcjum (31 prz. Chr.), przeprowadził pomiar państwa rzymskiego.

Agrippina, 1) starsza, córka Agrippy, żona Germanika, matka Kaliguli, wygnana przez Tyberiusza, † 33 po Chr. 2) młodsza, córka poprzedniej, matka Nerona, w 3 małżeństwie żona Klaudiusza, którego zgładziła, zamordowana 59 po Chr. przez Nerona.

Agronomia, gr., nauka o rolnictwie. Agronom, zawodowo wykształcony rolnik.

Agrypa, ob. Agrippa.

Agrypina, ob. Agrippina.

Agrykultura, łac., uprawa roli.

Aguas Calientes, stan w środk. Meksyku, 6.472 km², 108.000 mieszk.; kraj wyżynny, urodzajny; stolica A., 50.000 mieszkańców.

Agulhas, najbardziej na płd. wysunięty przylądek Afryki.

Aguti, gryzoń wielkości zająca, mięso jadalne, żyje w Ameryce Płd.

Ahaggar, wyżynna kraina w środk. Saharze z oazą Ideles, zamieszk. przez Tuaregów.

Ahaswer, 1) hebr. nazwa króla Kserksesa; 2) postać legend., tuła się po świecie jako „Żyd wieczny tułacz" za karę za to, że nie pozwolił wypocząć Chrystusowi w drodze pasyjnej.

Ahmed, ob. Achmed.

Ahmedabad, m. w prezydenturze Bombaj (Indie Ang.), 314.000 mieszk.; wspaniałe budowle; przemysł tekstylny.

Ahlquist August Engelbert, znakomity filolog fiński (1826—89), inicjator odrodzenia literatury narodowej.

Aigospotamoi, rz. na Chersonezie Trackim (Grecja), 405 prz. Chr. zwycięstwo Spartan nad Ateńczykami w wojnie peloponeskiej.

Aino (Ainosi), szczep staroazjat., zamieszkiwał dawniej Japonię obecnie Kamczatkę, Sachalin i Jesso; łowcy i rybacy.

Airedaleterrier (erdelterier), ang. rasa psów, o sierści szczecinowatej, używ. także do celów policyjnych.

Airedaleterrier

Ais, dźwięk a podwyższony o ½ tonu.

Aischylos (Eschilos), najstarszy z 3 wielkich tragików greckich (525—456 przed Chr.), twórca tragedii attyckiej. Dochowane: „Spętany Prometeusz", „Persowie", „Błagalnice", „Siedmiu przeciw Tebom", trylogia „Oresteja".

Aisne (en), rzeka w płn. Francji, lewy dopływ Oise, 279 km długi. Zacięte walki w czasie wojny światowej.

Aisza (Ajesza), żona Mahometa, † 676.

Aix (eks), 1) A.-en-Provence, gł. m. depart. Bouches-du-Rhône (Francja), staroż. Aquae Sextiae, 38.000 mieszk. 2) A.-les-Bains, m. w Sabaudii, 13.000 mieszk., miejsce kąpielowe.

Aja, rz., ob. Aiha.

Ajaccio (ajaczio), główne m. franc. wyspy Korsyki, 23.000 mieszk.; miejsce urodzenia Napoleona I.

Ajaks, Aias, imię 2 bohaterów trojańskich: 1) A. Telamończyk zw. A. Szalejącym; 2) A. Mniejszy, król Lokrydy.

Ajdukiewicz, 1) Tadeusz, malarz pol. (1852—1916), batalista i portrecista: „Portret gen. Pejaczewicza", „Portret ces. Franciszka Józefa", „Obóz powstańców w lesie" i n.; 2) Zygmunt, malarz pol. (1861—1917), obrazy histor. i rodzaj., m. in. „Oblężenie Wiednia".

Ajencja, ob. Agencja.

Ajent, ob. Agent.

Ajentura, ob. Agencja.

A jour (ażur), fr., aż do dnia, bieżąco; przejrzysty: w biżuterii: lekka oprawa; rodzaj przerywanej tkaniny.

Akacja, drzewa lub krzewy strączkowe, w klimacie podzwrotn. Azji, Afryki i Australii. A. arabica dostarcza gumy arabskiej; nasza a.: właściwie Robinia pseudoacacia z rodzaju Robinia (grochodrzew).

Akademia, instytucja dla popierania i rozwoju nauki i sztuki, tak nazwana od gaju Akademosa, w którym Platon miał założyć swoją akademię filozoficzną. W dzisiejszym użyciu nazwa nadana po raz pierwszy Akademii Francuskiej, zał. 1635 przez kardynała Richelieu, której 40 członków dożywotnich i stale uzupełnianych, nosi miano „nieśmiertelnych". Włoska Accademia Reale d'Italia, zał. 1926 przez Mussoliniego.

Akademia Literatury Polska, w Warszawie, zał. w październiku 1933. Liczy 15 członków dożywotnich: Wacław Sieroszewski (prezes), Leopold Staff (wiceprezes), Juliusz Kaden-Bandrowski (sekretarz generalny), Wacław Berent, Piotr Choynowski († 1935, po nim: Ferdynand Goetel), Karol Irzykowski, Juliusz Kleiner, Bolesław Leśmian, Zofia Nałkowska, Zenon Przesmycki, Karol Hubert Rostworowski, Wincenty Rzymowski, Jerzy Szaniawski, Tadeusz Zieliński i Tadeusz Żeleński.

Akademia Umiejętności Polska, w Krakowie, zał. 1872 z przekształcenia istniejącego od 1816 Towarz. Naukowego Krak. Członkowie: czynni krajowi, czynni zagraniczni i korespondenci, w 4 wydziałach, a m. filologicznym, historyczno-filozoficznym, matematyczno-przyrodniczym i lekarskim. Nadto komisje, do których powoływani są także współpracownicy z poza Akademii.

Akademicki, związany z akademią: w dalszym znaczeniu poprawny, pedantyczny, ale bez polotu, także: bez praktycznego znaczenia.

Akademik, 1) słuchacz szkoły o charakterze akademickim; 2) członek Akademii (np. Akad. Francuskiej, Polskiej Akad. Literatury itd.).

Akant stylizowany

Akademizm, gr., niewolnicze przestrzeganie pewnych akademickich przepisów, por. Akademicki.

Akant (rożdżeniec), gr., rośliny podobne do ostu, w krajach śródziemnomorskich. Kapitele (głowice) kolumn doryckich zawierają przeważnie stylizowane a.

Akaparować, fr., dosł. skupować, uprawiać lichwę; skupiać w jednym ręku, zagarniać.

Akatolik, grec., nie-katolik

Akcent, łac., nacisk na pewną zgłoskę w wyrazie; znak nad samogłoską określający jej wymowę, np. w języku francuskim.

Akcept, łac., podpis na wekslu umieszczony, w dowód przyjęcia, przez wezwanego do zapłaty (akceptanta).

Akceptacja, łac., przyjęcie weksłu do zapłaty, por. Akcept.

Akces, łac., przystąpienie do czegoś.

Akcesoria, łac., dodatkowe składniki; okoliczności uboczne.

Akcja, łac., 1) działanie, czynność; 2) dokument stwierdzający udział w spółce akcyjnej.

Akcja Katolicka, ob. Katolicka Akcja.

Akcjonariusz, właściciel akcyj (udziałów) spółki akcyjnej.

Akcjum, przylądek i m. (obec. La Punta) nad M. Jońskim, 31 prz. Chr. zwyc. Oktawiana n. Antoniuszem.

Akcydensy, akcydensowe roboty, łac., okolicznościowe roboty drukarskie, wykonywane obok głównych (książek, czasopism itp.), jak np. ulotki, papiery firmowe, prospekty itp.

Akcyjna spółka, ob. Spółki handlowe.

Akcyza, łac., podatek konsumcyjny (spożywczy) pobierany od pewnych artykułów konsumcyjnych (spożywczych) przez państwa lub samorządy, przed dopuszczeniem do obrotu i spożycia.

Akerman, rum. Cetatea Alba, m. portowe przy ujściu Dniestru do M. Czarnego, 34.000 mieszkańców.

Akka (Akko), m. w Palestynie, 8.000 mieszk.; walki podczas wypraw krzyżowych.

Akkra (Accra), stolica ang. kolonii Złotego Wybrzeża, na wybrzeżu Gwinei, 39.000 mieszk.

Aklamacja, łac., wyrażenie zgody przez okrzyk, w dalszym znaczeniu: bez dyskusji, jednomyślnie lub prawie jednomyślnie.

Aklimatyzacja, łac., przystosowanie się do warunków życia i otoczenia (klimatu itd.).

Akmeczet, ob. Symferopol.

Akomodacja, łac., przystosowanie; a. oka, zmniejszanie lub zwiększanie się wypukłości soczewki oka, w celu otrzymania odpowiednio ostrego obrazu przedmiotu na siatkówce.

Akompaniament, fr., towarzyszenie na instrumencie do śpiewu lub do innego instrumentu, wtórowanie.

Akontius Jakub (właściwie Giacomo Contio), wolnomyślny pisarz-filozof (1492—1566), działał we Włoszech, Szwajcarii i Anglii.

Akord, fr., 1) w muzyce współbrzmienie kilku tonów równocześnie, tworzące nową całość; 2) układ, umowa co do pracy mającej być wykonaną. Płaca akordowa, płaca uzależniona od wykonanej roboty, w przeciwieństwie do płacy od godziny.

Akratopegi, gr., zimne źródła, ubogie w składniki mineralne.

Akratotermy, gr., ciepłe źródła o temper. 20° i wyższej, ubogie w składniki mineralne.

Akredytować, fr., 1) wprowadzić nowomianowanego posła za pomocą odnośnego pisma u głowy obcego państwa; 2) otworzyć komuś kredyt u trzeciej osoby wzgl. instytucji.

Akredytywa, fr., list otwierający komuś kredyt, przeważnie ograniczony do pewnej kwoty.

Akrobata, grec., artysta cyrkowy itp., popisujący się swą wyjątkową zręcznością, linoskok. Akrobatyka parterowa, zręcznościowe ćwiczenia gimnastyczne, przeważnie skoki.

Akron (ekren), m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Płn.), 255.000 mieszk., przemysł gumowy, uniw.

Akropol (Akropolis), w miastach staroż. Grecji ich części warowne, przeważnie położone na wzgórzach. Najsławniejszy: A. ateński (169 m. wys.) ze wspaniałymi zabytkami budowl. (Propyleje, Partenon i in.).

Akrostych (gr. czterowiersz), utwór poetycki, którego litery początkowe następ. po sobie wierszy składają się na imię, nazwisko lub zdanie.

Akroterion, gr., w architekt. grec. ozdoby po bokach, lub u szczytu przyczółków, n a s z c z y t n i k i.

Aksakow Konstantyn Siergiejewicz, pisarz i polityk rosyj. (1817—1860), przywódca słowianofilów, zwalczających wpływy zach.-europ.

Aksamit, tkanina jedwabna albo z jedwabiu i wełny wzgl. bawełny, krótko strzyżona.

Akselbanty, sznury naramienne, u generałów, oficerów szt. gł. i adiutantów z pr. strony, a żandarmów z lewej.

Aksjomat, gr., zasada nie wymagająca dalszego dowodu, pewnik.

Akt, łac., czynność, zdarzenie; czynność uroczysta, o pewnych skutkach prawnych, publicznych itp.; zebranie w pewną całość dokumentów, dowodów pisemnych itp. odnoszących się do pewnej sprawy; część sztuki teatr., odsłona; naga postać zarówno w naturze (jako model), jak i w sztuce (jako dzieło).

Akta, wszelkie pisma prawne, kupieckie itp., publiczne lub prywatne, przechowywane dla celów dowodowych; por. też Akt.

Akteon, w mit. gr. młodzieniec, za to, że podpatrywał Artemidę w kąpieli, zamieniony przez nią w jelenia, rozszarpany przez własne psy.

Aktor, łac., dosł. działający, działacz; artysta sceniczny.

Aktualność, łac., ważność z uwagi na obecny moment lub współczesność; pojawienie się n a c z a s i e.

Aktyn, Ac, chem. pierwiastek promieniotwórczy, liczba porządk. 89, cięż. atom. 226.

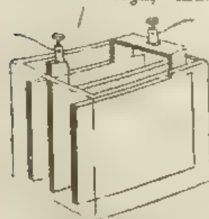
Aktynometr, gr., przyrząd do mierzenia ilości energii promienistej wysłanej lub wchłoniętej przez jakąś powierzchnię.

Aktynoterapia, gr., leczenie promieniami, np. Roentgena, ultrafioletowymi i in.

Aktywa, łac., czynna strona majątku, w przeciwieństwie do p a s y w ó w. Por. Bilans.

Aktywizm, łac., w życiu publ. kierunki zmierzające do czynnego zdobywania pewnych praw, uzyskiwania zmian itp.; w szczeg. a. p o l s k i m nazywano dążenie do uzyskania niepodległości przez wspólną walkę po stronie Austro-Węgier i Niemiec przeciwko Rosji.

Akumulacja, łac., nagromadzenie, skupienie.

Akumulator

Akumulator, łac., służy do nagromadzenia energii elektr.; składa się z 2 płyt, pokrytych ołowiem wzgl. dwutlenkiem ołowiu, zanurzonych w rozcieńczonym kwasie siarkowym (a. naładowany); podczas odbierania prądu od a., wytwarza się na płytach siarczan ołowiu i napięcie a. maleje; ponowne naładowanie polega na przepuszczeniu stałego prądu z zewnątrz, który siarczan ołowiu rozkłada na ołów (na ujemnej płycie) i dwutlenek ołowiu (na dodatniej). Zastosowanie w lokomotywach elektr., samochodach, kolejach kopalnianych, aparatach radiowych i in.

Akustyka, dział fizyki, nauka o głosie; a k u s t y c z n y w odniesieniu do lokalu: dobre warunki słyszalności głosu.

Akuszeria, p o ł o ż n i c t w o, dział medycyny zajmujący się sprawami ciąży, porodu i połogu. A k u s z e r, lekarz położnik. A k u s z e r k a (p o ł o ż n a), kobieta upoważniona do pomocy przy porodach i połogach oraz do wykonywania drobniejszych zabiegów z tym związanych.

Akwaforta, łac., rycina uzyskana przez trawienie rys. na płycie miedzianej. Por. Miedzioryt.

Akwamanile, łac., śrdw. naczynie miedz. lub brązowe, służące kapłanowi do umywania rąk w czasie mszy św.

Akwamaryn, kamień szlach., niebiesko-zielony, odmiana berylu.

Akwarela, łac., obraz mal. farbami wodnymi najczęściej na papierze. A k w a r e l o w e f a r b y, zw. też t u s z o w y m i, robione są przeważnie z materiałów mineral., rzadziej roślin.

Akwarium, łac., zbiornik wody do hodowli roślin i zwierząt wodnych.

Akwatinta, łac., miedzioryt (ob.) naśladujący malowanie tuszem, wynalez. w XVIII w.

Akwedukt, łac., starorzym. wodociąg, budowany w formie mostu, sprowadzający wodę z gór do miasta.

Akwirować, łac., nabywać, pozyskiwać, zdobywać, werbować (np. zamówienia klientów itp.

Akwitania, dawna nazwa płd.-zach. Galii.

Akwizgran, niem. Aachen, m. w Nadrenii (Niemcy), 163.000 mieszk.; katedra z grobem Karola W., politechnika, przemysł metalurg.; cieple źródła siarczane. 813—1531 miejsce koronacji królów niem.

Akwizycja, łac., czynność polegająca na akwirowaniu (ob.); wykonywujący: a k w i z y t o r.

Al, symbol chem. pierw. glinu (aluminium).

à la..., fr., na sposób..., podług..., na wzór...

Alabama, jeden z płd. stanów w St. Zj. Am. Płn., 134.699 km², 2,646.248 mieszk. Na płn. Apalachy obfitujące w węgiel i żelazo; uprawa bawełny, kukurydzy, trzciny cukrowej. S t o l i c a Montgomery, gł. port M o b i l e, największy ośrodek przemysłu B i r m i n g h a m, uniwers. w T u s c a l o o s a.

Alabaster, drobno-krystaliczna odmiana gipsu, barwy białej, przeświecający; używ. do wyrobu przedmiotów ozdobnych.

à la bonne heure (a la boner), fr., dobrze tak! szczęść Boże! z Bogiem!

à la carte (a la kart), fr., do wyboru, jedzenie podług karty.

Alacoque (alakok) Małgorzata Maria, św., (1647—1690), zakonnica franc., inicjatorka czci Serca Jezusowego.

Aladyn, nazwa postaci z „Tysiąca i jednej nocy", stąd c u d o w n a l a m p a A l a d y n a.

Alagoas, stan w Brazylii wsch. nad Atlantykiem, 55.000 km², 1 mil. mieszk. Wywóz cukru, bawełny, kawy, tytoniu. Stolicą port Maceio, dawniej Alagoas.

Alandzkie Wyspy, archipelag w Zat. Botnickiej (Bałtyk), przyz. 1921 Finlandii, 27.000 mieszkańców. Najw. wyspa Aland ze stolicą Mariehamn, 1600 mieszkańców.

Alanowie, plemię wojown. z czasów wędrówek ludów, pochodzenia prawdop. scytyjskiego. Z początkiem V w. wtargnęli do Francji Hiszpanii i Portugalii, 418 zniszczeni przez Wizygotów.

Alarcon y Mendoza Don Juan Ruiz, wybitny hiszp. komediopisarz (ok. 1600—39); „Tkacz z Segowii".

Alarcon Pedro Antonio de, hiszp. poeta i powieściopisarz (1833—91).

Alarm, fr., wezwanie do broni w chwili niebezpieczeństwa, sygnalizowanie grożącego niebezpiecz. W dalszym znacz.: popłoch, panika.

Alaryk, 1) A. I. Pierwszy król Wizygotów (376—410), najazd na Grecję, potem na Italię; zdobył Rzym, dotarł do Sycylii; 2) A. II król Wizygotów, pan. 484—507 na półw. Pirenejskim i w płd. Galii, wyd. zbiór ustaw tzw. B r e v i a r i u m A l a r i c i a n u m (rzym. prawo Wizygotów).

Alaska, płn.-zach. półwysep Ameryki Płn., górzysty i wulkaniczny, należy do Stanów Zjed. Am. Płn., 1,5 mil. km², 59.000 mieszk. Bezludną A. przecinają dwa potężne systemy górskie: na płn. Góry Brooksa, a na płd. przedłużenie Gór Nadbrzeżnych z najw. szczytem Ameryki Płn., górą Mac Kinley'a 6187 m. Ostry klimat sprawia, że góry są silnie zlodowacone. A. należy do Stanów Zjedn. od r. 1867, kupiona od Rosji za 7,2 mil. dol. Gł. bogactwo kraju stanowią złoża złota (odkryte w r. 1896 nad rzeką Klondike), węgla i rud miedzi. Stolica: Juneau.

à la suite (a la suit), fr., odznaczenie, polegające na honorowym przydzieleniu do jakiegoś pułku lub samodzielnego oddziału, z prawem noszenia jego munduru i oznak.

Alasz, likier kminkowy z dodatkiem anyżu i in. korzeni.

a latere, łac., przybocznie, przyboczny; legatus a l., nadzwyczajny legat papieski obarczony specjalną misją.

à la tête (a la tet), fr., na czele; być à la tête — dowodzić lub tylko być z przodu.

Alava, jedna z 3 baskijskich, południowa prowincja hiszp., 3.045 km², 106.000 mieszkańców; stol. Vitoria, 40.641 mieszkańców.

Alba, łac., biała szata duchownych katol., na którą przywdziewają ornat.

Alba Fernando Alvarez, ks. Toledo, hiszp. wódz i mąż stanu (1507–82), nacz. wódz wojsk Karola V, 1567–73, namiestnik Niderlandów, wsławił się srogością.

Albalonga, najstarsze miasto Lacjum, na płd.-wsch. od Rzymu.

Albania (alb. Szkipnia), najmniejsze państwo (królestwo) na półwyspie Bałkańskim, nad cieśn. Otranto, 28.000 km², 1,1 mil. mieszk. (38 mieszk. na km²). Nadmorska część A. nizinna, wnętrze kraju zajmują bezdrożne, wapienne Góry Dynarskie. A. stanowi najbardziej pierwotny kraj w Europie (koleje dopiero w budowie). Ludność w ²/₃ mahomet., w ¹/₃ chrześc. wyzn. prawosł. i rzym.-kat., przechowała w górach pierwotne zwyczaje (prawo krwawej zemsty). Podstawowe gałęzie gospod.: hodowla i rolnictwo. 1925 odkryto źródła nafty. Wywóz niewielki (wart. 24 mil. zł.). Stolica: Tirana (30.000 mieszk.), gł. port: Szkodra (Skutari). Przemożne wpływy polit. i gospod. Włoch. — A., staroż. Iliria, podbita przez ces. Augusta, następnie przez Ostrogotów, pozostawała do 1204 pod panow. Bizancjum; na w. XIV przypadają rządy serbskie, a od XV w. należy A. do Turcji. 1912 ogłoszono niepodległość A., 1920 przyjęto ją do Ligi Narodów; 1925 republika, 1928 królestwo pod rządami Achmeda Zogu (dzięki pomocy Włoch).

Albania

Albany (elbeni), stolica stanu Nowy Jork (St. Zjedn. Ameryki Płn.), nad rz. Hudson, 127.000 mieszkańców. Handel drzewem.

A l b a t r o s, ptak wielkości łabędzia, o wielkich skrzydłach, b. wytrwały lot, żywi się rybami, żyje na oceanach półkuli płd.

Albatros

A l b e n i z Don Isaac, hiszp. pianista i kompozytor (1860—1909); utwory fortepian., pieśni, oratorium „Chrystus", suity fortepianowe „Iberia" i „Catalonia", szereg oper i operetek.

Albert, ob. Albrecht.

Albert, król belg. (1875—1934), wstąpił 1909 na tron, walczył w czasie wojny świat. przeciw Niemcom.

Albert (Brat Albert), ob. Chmielowski Adam.

Albert, wójt krakowski, stanął 1311 na czele buntu miast małopol. i niektórych klasztorów przeciw Wład. Łokietkowi, w którym uległ.

Albert d' (dalber) Eugen, niem. pianista i kompoz. (1864—1932); opery: „Niziny", „Zamarłe oczy" i i.

Albert Fryderyk, lennik polski, ob. Albrecht Hohenzollern.

Albert Wielki (Albertus Magnus), hr. Bollstadt, śrdw. filoz. i teolog (1193—1280), nauczał w Paryżu i Kolonii, bisk. Ratyzbony, zw. Doctor universalis; mistrz Tomasza z Akwinu, wprowadził naukę Arystotelesa do śrdw. scholastyki.

Alberta Jezioro, w bryt. Afryce wsch., na granicy Konga; 5.335 km², 621 m nad poz. morza. Wypływa z niego Biały Nil.

Alberti Leone Battista, włosk. architekt, malarz, poeta i muzyk (1404—72), jeden z najbardziej wszechstronnych i wykształconych ludzi Renesansu.

Albertrandi Jan Chrzciciel, pol. duchowny, bibliograf i historyk (1731—1808), jeden z założ. „Monitora", 1796 biskup, 1800 pierwszy prezes Tow. Przyjaciół Nauk.

Albertus Magnus, ob. Albert Wielki.

Albertyni, zakon pol. zał. przez Adama Chmielowskiego (ob.) w Krakowie, oparty na regule św. Franciszka. Obejmuje także siostry, Albertynki.

Albigensi (Katarowie), sekta chrześc. powstała w okolicach m. Albi w płd. Francji w XII w.; odrzucali sakramenta i Trójcę św., w pocz. XIII w. wytępieni.

Albinizm, bielactwo, wrodzony brak pigmentu (barwnika skóry), występuje u różnych zwierząt, rzadziej u człowieka; objawy: bladość skóry, białość uwłosienia, czerwoność oczu (z powodu braku barwnika w tęczówce i źrenicy). — Albinos (bielak), osobnik z objawami bielactwa.

Albion, stara celtycka nazwa Anglii.

Alboin, król Longobardów, zdobył 568 Italię płn., 572 zamord. przez swą żonę Rozamundę.

Albrecht I Niedźwiedź (ok. 1100—1170) założ. marchii brandenburskiej.

Albrecht III, Achilles, elektor brandenb. z domu Hohenzollern (1414—86), wydał 1473 ordynację rodzinną ustan. niepodzielność Marchii.

Albrecht Hohenzollern, ostatni w. mistrz zakonu krzyżackiego i 1. książę pruski (1490—1568), po sekularyzacji zakonu stworzył świeckie księstwo pruskie, które otrzymał jako lenno od króla pol. (hołd pruski 1525).

Albula, przełęcz alp. w kant. Gryzonów (Szwajcaria), 2315 m, tunele kolej. dług. około 10 km.

Album, łac., książka o charakterze pamiątkowym dla przechowywania fotografij, rysunków, podobizn itp.

Albuminuria, łac., białkomocz, pojawienie się białka w moczu.

Albuminy, ciała białkowe, rozpuszcz. w wodzie; znajdują się w mleku, jajach ptasich.

Albumozy, związki powstające jako produkt rozpadu białek.

Albuquerque Alfonso, portugal. żeglarz i dowódca (1453—1515), w szeregu ekspedycyj ugruntował 1503—11 panowanie portug. w Indiach, zdobył Goa, Cejlon, Malakkę, Ormuz i in. 2. wicekról Indii Wschodnich.

Alchemia, gr., nauka uprawiana już przez Egipcjan i Arabów, w śrdw. w całej Europie, dążyła do poznania istoty metali, głównie w celu przemiany metali nieszlach. w szlachetne (srebro, złoto), a to za pomocą tajemnej substancji tzw. „kamienia filozoficznego". Poprzedniczka nowoczesnej chemii.

Alchimowicz Kazimierz, malarz pol. (1840—1917); obrazy histor. i rodzaj.: „Pogrzeb Giedymina", „Żniwa na Litwie".

Alcione (Alkione), w mitol. grec. córka Eola, boga wiatrów, małżonka Keyksa, za zuchwałość zamieniona przez Zeusa i Herę w ptaka nurka, jej mąż w zimorodka.

Alcoforado Marianna d', zakonnica portug. z XVII w., autorka słynnych listów miłosnych.

Alcybiades, ateński polityk i wódz (451—404 prz. Chr.), uczeń Sokratesa, podjął 415 nieszczęsną wyprawę na Sycylię, zdradził Ateny na rzecz Sparty, później znów walczył po stronie Aten, zamordowany na rozkaz satrapy persk. Farnabaccsa.

Alcyone (Halcyone), najjaśniejsza gwiazda Plejad; ob. też Alcione.

Aldehydy, związki organ. z grupą atomową CHO, powstają przez utlenienie odpow. alkoholu albo przez redukcję odpow. kwasu lub ketonu. A. są środkami redukującymi.

Aldona, córka Giedymina, żona Kazimierza Wielkiego.

Aldus Manutius (właściwie Manuzzi), słynna rodzina humanistycznych wydawców weneckich z XVI w. Książki z ich oficyny druk. z lat 1489—1597, aldyny, wysoko cenione.

Ale (ejl), ang. piwo jasne.

Alea, łac., kość. Alea iacta est, „kości zostały rzucone", zdanie które miał powiedzieć Cezar, decydując się na wojnę domową z Pompejuszem i przekraczając rzekę Rubikon.

Alef, pierwsza litera hebr. alfabetu. Także oznaczenie cyfry jeden.

Alegat, łac., załącznik, dowód.

Alegoria, wyraz grecko-łac., obrazowe (przenośne) przedstawienie myśli w poezji lub sztuce.

Aleja, fr., szeroka ulica, przeważnie o charakterze reprezentacyjnym, wysadzana drzewami.

Aleksander, papieże: 1) A. II, 1061—1073, zwolennik reformy kluniackiej; 2) A. III, 1159—1181, przeciwnik ces. Fryderyka Barbarossy, wzmocnił stanowisko papieży; 3) A. VI Borgia, 1492—1503, osławiony z powodu swego trybu życia, opiekun sztuk i nauk, przez zręczną dyplomację umocnił władzę pap.; 4) A. VII, 1655—67, przeciwnik Ludwika XIV, spór jansenistów z jezuitami rozstrzygnął na rzecz pierwszych; 5) A. VIII, 1689—91, również przeciwnik Ludwika XIV, nie uznał artykułów gallikańskich.

Aleksander, władcy rosyjscy: 1) A. I Pawłowicz, car ros. (1777—1825), przyłączył się 1805 do koalicji przeciw Napoleonowi, po klęsce pod Austerlitz i Friedlandem zbliżenie do Napoleona, 1807 pośredniczył w pokoju z Prusami w Tylży; 1808 zjazd w Erfurcie, mimo to

1812 wybuch wojny z Napol. Po kongresie wied. zamierzał reformy wewn.; Królestwu Pol. nadał liberalną ustawę konstytuc. Inicjator Św. Przymierza, pod wpływem Metternicha przeszedł do systemu reakcyjnego; 2) A. II Mikołajewicz, car ros. (1818—81), zw. „Carem Oswobodzicielem"; uwłaszczenie włościan, reforma sądownictwa; po stłumieniu powstania styczniowego przeciwnik panslawizmu; 1872 za pośredn. Bismarcka zjazd 3 cesarzy w Berlinie (Austria, Niemcy, Rosja); 1877 wojna z Turcją; 3) A. III Aleksandrowicz, car ros. (1845—94), syn poprz., przeciwnik reform ojca, popierał dążenia panslawistyczne, rusyfikował Polskę i Finlandię; w polityce zagran. zbliżenie do Francji.

Aleksander Jagiellończyk, król polski (1460—1506), syn Kazimierza Jagiellończyka, objął w. księstwo litewskie 1492, tron polski 1501, w wojnie z Moskwą stracił kraje dorzecza Desny; 1501 odnowienie unii polsko-lit. i przywilej mielnicki na rzecz możnowładztwa, 1505 ustawa „Nihil novi" na sejmie radomskim.

Aleksander I Karageorgewicz, król jugosłow. (1888—1934), zjednoczył Serbię, Chorwację i Słowenię w królestwo Jugosławii (1921), w 1929 wprowadził rządy absolutne, 1934 zamordowany w Marsylii.

Aleksander Newskij, w. ks. włodzimierski i nowogrodzki (1220–1263), ros. święty i bohater narod., przeszkodził przyłączeniu Rosjan do Kościoła katol.; nad Newą (stąd przydomek) zwycięstwo nad Szwedami.

Aleksander I Obrenowicz, król serb. (1876—1903), nielubiany, po wyniesieniu na tron damy dworu Dragi Maszin zginął wraz z żoną zamordowany przez oficerów.

Aleksander Severus, ces. rzym., 222—235 po Chr., słabego charakteru, zamordowany nad Renem przez swoich żołnierzy.

Aleksander Wielki, król macedoń. (356—323 prz. Chr.), syn Filipa II, po stłumieniu powstania w Grecji stanął na czele wyprawy przeciwko Persom, w zwycięskim pochodzie zdobył całą monarchię perską i dotarł aż do rz. Indus. Założył wiele miast, szerzył kulturę grecką.

Aleksandreida, zbiór podań o wyprawach woj. Aleksandra W. Powstał na Wschodzie. Do Europy wprowadzony ok. 300. W XII w. opracowany we franc. romansie wierszem 12 zgłoskowym, skąd aleksandryn, jako nazwa miary wierszowej. W śrdw. rozpowszechniony w całej Europie.

Aleksandretta, sandżak (okręg) na obszarze franc. mandatu Syrii, nad M. Śródziemnym, biorący nazwę od miasta A. 4.700 km² pow. i 220.000 mieszk. (80.000 Turków, 90.000 Arabów, 50.000 Syryjczyków i in.). Włączenie A. do proklamowanej w 1936 niepodl. republ. Syrii wywołało protest Turcji (styczeń 1937).

Aleksandria, stara stolica Egiptu nad deltą Nilu, gł. port wywozowy egips., 573.000 mieszkańców. — Zał. 331 prz. Chr. przez Aleksandra W.; sławna biblioteka i latarnia morska.

Aleksandropol, ob. Leninakan.

Aleksandrowsk, 1) ob. Zaporoże; 2) A. Gruszewskij, ob. Szachty.

Aleksandrów, nazwa wielu miast w Polsce. 1) A., m. w pow. Nieszawa (wojew. warszaws.), 8.000 mieszk.; żywy handel. 2) A., m. w pow. łódzkim, 8.000 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Aleksandryjska biblioteka, największa w starożytności biblioteka w Aleksandrii, zał. przez Ptolemeusza II, spalona podczas oblężenia miasta przez Cezara 47 prz. Chr.

Aleksandryjska (hellenistyczna) **epoka,** okres rozkwitu nauki i sztuki w Aleksandrii za Ptolemeuszów 320—30 prz. Chr. i później pod panowaniem rzym. do 641 po Chr. (zdobycie Aleksandrii przez Arabów). Por. Aleksandryjska biblioteka

Aleksandryn (ob. Aleksandreida), wiersz 12-zgłoskowy, rozpowszechniony w klasycznym dramacie francuskim.

Aleksiej Nikołajewicz Romanow, ostatni następca tronu ros. (1904—18), zamordowany w czasie rewolucji wraz z rodziną.

Aleksyny, ciała białkowe krążące w krwi i sokach, o znaczeniu ochronnym.

Aleluja, z hebr., chwalcie Boga!

Alemanowie, szczepy germ. nad Górnym Renem i Dunajem. Na skutek ich naporu musieli Rzymianie wybudować wał ochronny.

Alembert (dalamber) Jean le Rond d', franc. pisarz i matematyk (1717—83); współpracował z Diderotem w „Encyklopedii"; prace z zakresu dynamiki, rachunku różniczkowego, rach. prawdopodobieństwa i równań różniczkowych.

Alep, arab. Haleb, stolica franc. Syrii, ośrodek handlu i węzeł kolej.; 177.000 mieszk.

Aleppo, ob. Alep.

Alergeny, wszystkie substancje, które zdolne są wywołać pewne określone objawy chorobowe (choroby alergiczne). A. domowe (pierze, pleśń, sierść zwierząt dom. itd.) i klimatyczne (przy dużej wilgoci itd.).

Alessandria, m. przemysłowe w płn. Włoszech, nad rz. Tanaro, 82.000 mieszkańców.

Aletsch, największy lodowiec alpejs., w Alpach Berneńskich, na płd. od Jungfrau, 26 km długi.

Aleuty, łańcuch wysp wulkan., obejmujący ok. 150 wysp między Alaską a Kamczatką. Zamieszkałe przez Eskimosów (ok. 1.000), należą do Stanów Zjedn. Am. Płn.

Alexandrescu Gregor, najwybitniejszy rumuń. poeta romantyczny (1812—85), satyry i bajki.

Alfa (α), gr., 1. litera alfabetu greckiego.

Alfabet, gr., abecadło.

Alfa i omega, gr., od a do z; początek i koniec.

Alfa-promienie (promienie α, cząsteczki α), niewidoczne dla oka cząsteczki dodatnio naelektryzowane, wysyłane przez niektóre pierwiastki promieniotwórcze (ob. Promieniotwórczość); podwójnie zjonizowane cząsteczki helu. A. p. mają dużą energię kinetyczną; wskutek utraty cząstki α, zmniejsza pierwiastek swą liczbę atomową o 2.

Alfenid, stop złożony z 59% miedzi, 30% cynku, 11% niklu, koloru srebra.

Alfieri Vittorio, poeta włoski (1749—1803), autor tragedii historycznych i mitologicznych, m. in. „Maria Stuart" i „Merope".

Alfons, liczni królowie neapol., portug. i hiszpań.: 1) A. X. El Sabio („Mądry"), król Kastylii i Leonu (1226—84), wybrany 1256 cesarzem, nie wykonywał w Niemczech swej władzy; 2) A. I. Zdobywca, pierwszy król portug. (1139—85), zwycięzca w walkach z Maurami i ks. Leonu; 3) A. XIII, król hiszp., * 1886, w czasie wojny świat. neutralny, wskutek rewolucji 1931 bez abdykacji zrzekł się rządów i opuścił Hiszpanię.

Alfred Wielki, król anglo-saski (849—901), stworzył podwaliny potęgi Anglii, pokonał Normanów (Duńczyków), zbudował flotę, zajął się sądownictwem i administracją.

Al fresco (al fresko), wł., w malarstwie metoda malowania farbami wodnymi na ścianach świeżo tynkowanych.

Algebra, arab., dział matematyki, a. niższa obejmuje naukę o działaniach algebraicznych i równaniach niższych stopni, a. wyższa — teorię wyznaczników, teorię Galois i teorię niezmienników.

Algeciras, m. w płd. Hiszpanii nad Gibraltarem miejsce kąpielowe, 19.000 mieszk. — 1906 konferencja 12 państw w sprawie Maroka.

Alger, stolica franc. kolonii Algerii (ob.), śródziemnomorski port wojenny i handlowy; siedziba rządu kolonialnego, 257.000 mieszk.; uniwersytet.

Algeria (Alger) franc. kolonia w płn. Afryce, sięgająca od M. Śródziemnego w głąb Sahary, granicząca na zach. z Marokiem, na wsch. z Tunisem. 2,196.000 km² pow. i 6,910.000 mieszk. (3 mieszk. na km²). A. dzieli się na 3 departamenty (Alger, Constantine i Oran), obejmujące górskie obszary Atlasu Tellskiego i Saharskiego z zamkniętą między nimi stepową wyżyną, oraz terytoria, położone w obrębie Sahary. Ludność składa się głównie z mahom. Berberów i Arabów. Europejczyków ponad 920.000. Klimat śródziemnomorski. Najbogatsza kolonia franc. w Afryce. Wielka uprawa zbóż, wina (1934: 22 mil. hl, 3. miejsce w produkcji świata), owoców i jarzyn. Wartość wywozu (pszenica, wino, jarzyny, owoce, rudy żel., fosforyty) 1.396 mil., przywozu 1.530 mil. zł. W handlu zagran. uczestniczy w 90% Francja. Kolei 4.947 km, samochodów 55.000. Stolica i gł. portem Alger (257.000). — A., staroż. Numidia i Mauretania, podlegała Rzymowi, w czasie wędrówki ludów zajęli ją Wandalowie, po pokonaniu ich przez Belizariusza przez krótki czas pod panowaniem Bizancjum, wreszcie zdobyli ją Arabowie, a w XVI w. Turcy. W okresie panowania turec. rozbójnictwo morskie (Barbarossa, ob.) stało się podstawą dochodów ludności. 1830 zajął A. król franc. Karol X; przez cały w. XIX pacyfikacja kraju, ciągle się buntującego.

Al giorno (al dżiorno), rzęsiste oświetlenie, „jak we dnie".

Algol, główna gwiazda w gwiazdozbiorze Perseusza.

Algonkin, ogólna nazwa dawnych plemion indiańskich, zamieszkujących Kanadę i płn.-wsch. Stany Zjedn.; dziś szczątki.

Alhambra, arab., wspaniały zamek mauryjski pod Granadą (Hiszpania), w stylu arabskim (mauretańskim) z XIII i XIV w.

Alians, z fr., przymierze; alianci, sprzymierzeni.

Alias, łac., czyli, inaczej.

Allaże, stopy metali.

Ali-Baba, postać z „Tysiąca i jednej nocy", z nim związane hasło magiczne: „Sezamie, otwórz się!"

Alibi, łac., wykazanie przez osobę podejrzaną swej nieobecności w miejscu spełnienia przestępstwa w krytycznym czasie.

Alicante, m. portowe w prow. A. w płd.-wsch. Hiszpanii nad M. Śródziemnym, 73.000 mieszk.; uzdrowisko zimowe; wywóz wina.

Alidada (alhidada), ar., przy przyrządach do mierzenia kątów ruchome ramię zaopatrzone noniuszem.

Alifatyczne związki, zw. organiczne pochodne metanu, zawier. łańcuch węglowy otwarty.

Aligator

Aligator, gad z rodziny krokodyli, długości do 5 m, żyje w rzekach płd. części Ameryki Płn.

Alighieri, ob. Dante Alighieri.

Alimenta, łac., obowiązkowe świadczenia przeznaczone na utrzymanie jednej osoby przez drugą, np. żony przez męża, dzieci przez rodziców itp.; przewidziane w ustawodawstwie cywilnym wszystkich krajów.

a limine, łac., „od progu", z miejsca, np. odrzucenie a l. pewnych propozycji.

a linea, łac., początek wiersza lub ustępu w tekście piśmienniczym.

Aliteracja, dobór w zdaniu lub wierszu wyrazów o jednakowej głosce początkowej, forma współdźwięczności wprowadzona do poezji wcześniej od rymów; w dawnych zabytkach literackich; później zarzucona, obecnie wznowiona.

Alizaryna, czerwony barwnik smołowcowy, otrzymywany sztucznie, dawniej z korzeni marzanny.

Alka, ob. Alki.

Alkajos, wybitny liryk grecki, ok. 600 przed Chr. Od niego strofa wierszowa: alkajska albo alcejska.

Alkalia, wodorotlenki metali alkalicznych, silnie zasadowe.

Alkaliczne metale, metale lekkie, rozkładające wodę (przy czym powstają wodorotlenki alkaliczne — alkalia), występują tylko w połączeniach. Tu należą: sód, potas, lit, rubid, cez.

Alkaloidy, zasadowe związki organ., zawierające azot. Przeważnie trujące, występują w roślinach. Najważniejsze a.: nikotyna, morfina, kokaina, kodeina itd

Alkanna, inaczej Anchusa, farbownik, roślina z rodziny szorstkolistnych, korzeń dostarcza czerwonego barwnika, hodowana

w Małej Azji i w Europie środk., w Polsce dziko kilka gatunków.

Alkazar, arab., pałac, zamek.

Alkestis, w mitol. grec. żona Admeta króla Tesalii, umiera aby go ratować, wydobyta z podziemi przez Heraklesa.

Alki, ptaki podobne do pingwinów, niezdolne do lotu, dług. ok. 90 cm. Dzisiaj wytępione, żyły w zatokach mórz płn.

Alkierz, z niem., mała izdebka, pokoik.

Alkinoos, w Odysei król Feaków, ojciec Nauzikai, przyjął gościnnie Odyseusza.

Alkione, ob. Alcione.

Alkmene, w mitol. grec. żona Amfitriona, kochanka Zeusa, z którym miała syna Heraklesa.

Alkmeonidzi, ród ateński, wywodzący się od legendarnego Alkmeona; ich przedstawiciel Klejstenes obalił rządy tyranów w Atenach 510 przed Chrystusem.

Alkohol, arab., s p i r y t u s, a. e t y l o w y etanol, C_2H_5OH, związek organ., ciecz przeźroczysta, ruchliwa, o swoistym przyjemnym zapachu; cięż. właśc. 0,79, p. wrz. 78° C. A. otrzymuje się z ziemniaków i zboża przez fermentację drożdżową. Por. Gorzelnictwo. A. handlowy zawiera zawsze wodę; odwodniony nosi nazwę a. a b s o l u t n e g o. A. służy do wyrobu napojów alkoholowych, jako rozpuszczalnik wielu ciał, do wyrobu lakierów i pokostów, jako materiał opałowy itd.

Alkohole, związki organiczne, pokrewne a etylowemu (ob. Alkohol), z charakterystyczną grupą OH.

Alkoholizm, łac., skłonność do nadużywania napojów alkoholowych; także objawy zatrucia wywołane przez alkohol: dolegliwości żołądka, choroby wątroby, nerek, otłuszczenie serca, zwapnienie żył i w. in.; w dalszym stadium: obłęd opilczy (delirium, ob.). Skłonność i skutki często dziedziczne. Wg statystyki większość przestępstw zostaje popełniona pod wpływem alkoholu.

Alkoran, ob. Koran.

Alkowa, z arab., mała nisza bez okien, przylegająca do pokoju, przeważnie jako sypialnia.

Alkuin, uczony średw. (735—804), rodem z Anglii, doradca i współpracownik Karola W.

Allah, w islamie nazwa Boga.

Allahabad, stolica zjedn. prow. Agra-Oudh (Indie Ang.), przy połączeniu się rzek Gangesu i Dżumny, 184.000 mieszk.; cel pielgrzymek Hindusów.

Alleghany (elegeni), góry, ob. Apalachy.

Allegri, malarz wł., ob. Correggio.

Allegro, wł., w muzyce, wesoło, żywo, szybko; a l l e g r e t t o, z miernym ożywieniem.

Allenstein, ob. Olsztyn.

Allia (obec. Aja), lewy dopływ Tybru; 387 prz. Chr. zwycięstwo Gallów nad Rzymianami.

Allonge (aląż), fr., 1) przedłużenie weksla przez przyklejenie kartki papieru, dla pomieszczenia indosów; 2) (ob. P e r u k a), peruka z długimi lokami noszona w XVII w.

Allons (alą), fr., chodźmy, naprzód! A. e n f a n t s d e l a p a t r i e (alą zanfan de la patri), „naprzód! dzieci ojczyzny!", początkowe słowa „Marsylianki".

Allotropia, gr., własność ciał występowania w rozmaitych postaciach, różniących się własnościami fizycznymi i chemicznymi (fosfor biały i czerwony; tlen i ozon).

All right (ol rajt), ang., słusznie, dobrze.

Alma-Ata (dawn. Wiernoje), stolica Kazakstanu, 46.000 mieszkańców.

Almaden, m. w hiszp. prow. Ciudad Real, 9.000 mieszk., najbogatsze na świecie kopalnie rtęci.

Almagro Diego, zdobywca hiszpański, podbił 1524—34 Peru wraz z Pizarrem, przez tegoż zamordowany.

Alma Mater, łac., „żywiąca, dobroczynna matka", przydomek nadany w średw. uniwersytetom.

Almanach, gr., kalendarz, rocznik, zbiór wiadomości o treści literackiej, przyrodniczej itd. dawniej także astronomicznych. A. g o t a j s k i, wydawany od XVIII w. w Gocie (Gota), zawiera daty genealogiczne i herbowe wysokiej szlachty oraz państw.

Almandyn, odmiana granatu, kamień szlachetny barwy czerwonej.

Almanzor, 1) kalif z domu Abbasydów, panujący 754—75, założył Bagdad; 2) namiestnik kalifa w Kordobie, opiekun nauk, potem sam kalifem, 996—1002.

Alma Tadema Sir Lawrence, malarz ang. (1836—1912): obrazy rodzajowe z życia staroż.

Almeida Garret Joao Baptista da Silva Leitao, poeta portug. (1799—1854), złoż. szkoły romantycznej.

Almeria, m. portowe w Andaluzji (Hiszpania), 50.000 mieszkańców.

Almohadowie i Almorawidowie, dwie dynastie arab., panowały w płn. Afryce i płd. Hiszpanii 1055—1269.

Almquist Karol Jonas Love, poeta szwedz. (1793—1866), mistyk: „Księga dzikiej róży".

Alodium, łac., w epoce feudalnej dobro dziedziczne, w przeciw. d o d ó b r l e n n y c h.

Aloes, krzak lub drzewo z rodziny liliowatych, o liściach mięsistych, roślina lekarska, dostarcza środka przeczyszczającego, występuje w Afryce płd.

Aloes

Aloisi Pompeo, baron, dyplomata włoski, * 1875, od 1933 stały delegat przy Lidze Narodów.

Alojzy, św. (1568—91), patron młodzieży kształcącej się; z domu Gonzaga; pam. 21 VI.

Alokucja, łac., uroczysta przemowa papieża do tajnego konsystorza kardynałów; ogólnie: przemówienie.

Alonż, ob. Allonge.

Aloza, rodzaj śledzia, żyje w morzach europejskich, jadalna.

Alpaka, alpaga, 1) „nowe srebro", ob. Argentan; 2) odmiana lamy (ob. Lama) płd.-ameryk.; 3) tkanina z wełny lamiej.

Al pari, wł., określenie na zgodność kursu rzeczywistego z wartością nominalną; p o w y ż e j, p o n i ż e j p., cena, kurs niższy od nominalnego.

Alpejski fiołek, ob. Cyclamen.

Alpidy, ogólna nazwa młodych systemów górskich powstałych w kenozoikum, jak Alpy, Karpaty, Bałkany, Kaukaz.

Alpinizm, 1) ogół wiadomości o Alpach, ich budowie, przyrodzie itd.; 2) uprawianie na sposób sportowy wspinaczki wysokogórskiej.

Alpuhara (Alpujarras), górski kraj w płd. Hiszpanii, do 1.500 m wysokości.

Alpy, najwyższe góry Europy, ciągną się łukiem, 1 100 km dług. śr. 200 km szer., od M. Liguryjskiego po Dunaj pod Wiedniem, zajmując 220 km² pow. Młode góry, powstałe wskutek ruchów fałdowych, gł. w okresie trzeciorzędu. Zbudowane ze skał krystalicznych (łupki krystal., granit) i osadowych, silnie zgniecionych i ponasuwanych na siebie w postaci płaszczowin, zawdzięczają charakterystyczną rzeźbę zlodowaceniu dyluwialnemu. Linia biegnąca od jez. Bodeńskiego do jez. Como dzieli A. na wyższe Zach. i niższe Wsch. Krystaliczne wewn. łańcuchy A. Z a c h. (A. Morskie, Kotyjskie, Graickie, grupa Mt. Blanc z najw. szczytem A. 4.810 m, Pelvoux, Penińskie, Lepontyjskie i Berneńskie) otacza od płn. pas A. wapiennych (A. Prowansji i Delfinatu, Szwajcarskie Wap.). A. W s c h. składają się z 3 pasów: wapienno-piaskowcowego na płn. (Płn.-Tyrolskie, Salzburskie, Austriackie), środk. krystalicznego (Retyckie, Bernina 4.050 m, Ötztalskie i Taury) i wapiennego na płd. (Dolomity, Karnickie, Julskie, Karawanki). G ł ó w n e r z e k i A. Zach.: Rodan, Ren, Pad i Ticino, A. Wsch.: Inn, Mura, Drawa i Adyga. Górna granica lasu na wys. ok. 1.800 m, gran. wiecznego śniegu 2.600—2.900 m. Z licznych l o d o w c ó w najdłuższy Aletsch (27 km) w A. Berneńskich. A. najdostępniejsze z gór świata, przecina w poprzek 7 l i n i i k o l e j. Gł. p r z e ł ę c z e: Mt. Cenis, św. Bernarda, Simplon (najdł. tunel na ziemi), Splügen i Brenner. W A. mieszka 12 m i l. l u d z i, mówiących językiem franc. na zach., niem. na płn., włos. na płd., słoweń. na płd.-wsch. i reto-romańskim nad g. Renem i Innem. Granice etnogr. nie pokrywają się z polit. Obszar A. n a l e ż y d o 7 p a ń s t w: Francji, Włoch, Szwajcarii, Lichtensteinu, Niemiec, Austrii i Jugosławii.

Alpy Dynarskie, ob. Dynarskie góry.

Alrauna, trujący korzeń mandragory o kształcie człowieka, dawniej używany jako środek czarodziejski, przedmiot wielu zabobonów.

Al secco (al sekko), wł., „na sucho", technika malarska polegająca na malowaniu na suchym tle, w przeciw. do a l f r e s c o (ob.)

Alsen, duńs. wyspa w Małym Bełcie (Bałtyk), 30.000 mieszk., stolica Sonderburg, 10.000 mieszk.; 1658 wyprawa Czarnieckiego przeciw koalicji szwedzko-duńs. i zdobycie wyspy.

Alt, wł., najniższy głos żeński.

Altana, wł. budowla ogrodowa, o bardzo lekkiej budowie.

Altazymut, łac. przyrząd służący do wyznaczania azymutu i wysokości ciał niebieskich.

Altdorfer Albrecht, niem. malarz, architekt i miedziorytnik (1480—1538).

Altenberg Alfred, księgarz lwowski (1877—1924); szereg wybitnych wydawnictw artystycznych i in.

Altenberg Peter (właśc. Ryszard Engländer), pisarz austriacki (1859—1919), autor głośnych szkiców modernistyczno-nastrojowych: „Wie ich es sehe".

Alteracja, fr., zmiana, podniecenie.

Altera pars, łac., druga strona, przeciwnik.

Alter ego, łac., „drugie ja", powiernik, zaufany, zastępca.

Alternacja, łac., zmiana, luzowanie, następstwo.

Alternatywa, fr., możność wyboru między 2 ewentualnościami.

Althing, duńs., parlament w Islandii.

Altmark, S t a r a M a r c h i a, kraj na zach. od Łaby, dawniej słowiański, teraz Saksonia.

Altmarski rozejm, zawarty 1629, między Polską a Szwecją, korzystny dla Szwecji.

Altocumulus, rodzaj chmury.

Altona, m. nad pr. brzegiem Łaby, przylega bezpośrednio do Hamburga, 227 000 mieszk. Przemysł żelazny, maszynowy, stocznie.

Altowy klucz, w muzyce klucz używany dla głosu altowego, wioli (altówki), wiolonczeli (obok kl. basowego i wiolinowego) i puzonu altowego.

Altówka, altwiola, wł. v i o l a d a b r a c c i o, instrument muzyczny podobny do skrzypiec, większy od nich, o skali niższej o kwintę.

Altruizm, wł. usposobienie, kierunek myślenia mający na oku cudze dobro: bezinteresowność; przeciw.: e g o i z m.

Aluminium, metal, ob. Glin.

Aluminotermit (t e r m i t), mieszanina sproszkowanego tlenku żelaza i metalicznego glinu zapalona w jednym miejscu, rozżarza się silnie. Ze względu na wysoką temp. zastosowanie do spawania szyn, otrzymywania metali w stanie czystym i in.

Alumnat, łac., zakład wychowawczy, zapewniający naukę, utrzymanie i mieszkanie; seminarium duchowne. — A l u m n, wychowanek takiego zakładu, kleryk.

Aluta, lewy dopływ Dunaju w Rumunii, 560 km dł., tworzy jeden z najwspanialszych przełomów w Europie.

Aluwium, łac. określenie najmłodszej epoki geolog. jak również skał i utworów osadowych, które powstały w czasie od epoki lodowcowej (dyluwium) do chwili obecnej.

Aluzja, fr., powiedzenie „z przymówieniem" do kogoś, przytyk.

Alwar, nazwa łac. gramatyki używanej w staropolskich szkołach, napisanej przez Hiszpana Eman. Alvareza.

Alzacja (franc. A l s a c e, niem. Elsass), najbardziej wsch. prowincja Francji, położ. między Wogezami a górn. Renem, o pow. 8.294 km². W przeważnej części rozciąga się na nizinie górno-reńskiej, której żyzne gleby (less) stanowią podstawę świetnie rozwiniętego rolnictwa (pszenica, chmiel, wino). Bogate złoża soli potasowych. W okolicy Miluzy i Kolmaru

przemysł tekstylny, chemiczny i metalowy. Gł. m. Strassburg (181.000 mieszk.), ważny port nad kanałem Marno-Reńskim. A. liczy 1.204.968 mieszk., mówiących przeważnie językiem niemieckim, ale uważających się za Francuzów. — A., pierwotnie zamieszk. przez Celtów, 58 prz. Chr. zdob. przez Rzym, w V w. przez Germanów. Od podziału państwa frankońskiego należała A. do Niemiec, w pokoju westfalskim (1648) dostała się pod panowanie Francji. Po klęsce Francji w wojnie franc.-niem. 1870—71 wcielona znowu do Niemiec, które musiały się jej zrzec na rzecz Francji w trakt. wersalskim 1919. Obecnie 2 departamenty: Górnego Renu (Haut Rhin) i Dolnego Renu (Bas Rhin).

Ałaj-Tag, góry w sow. auton. republice Kirgizystan, Pik Kaufman, obec. P. Lenin 7.010 m wysokości.

Ałdan, prawy i największy dopływ Leny (Syberia), 1.800 km dług., na przestrzeni 1.200 km żeglowny.

Aldanow M. (właściwie Mark Aleksandrowicz Landau), rosyj. pisarz emigrac., *1889, autor poczytnych powieści historycznych.

Ałtajskie Góry, pasmo górskie na gran. Rosji i Mongolii, lodowce, najw. wzniesienie Biełucha 4.540 m. Skarby mineralne: złoto, srebro, miedź, kamienie szlach. Mieszkańcy Ojraci, Kałmucy, Mongołowie, Rosjanie.

Ałuny, siarczany podwójne, najważn. a. glinowo-potasowy, używ. w farbiarstwie, garbarstwie, do tamowania krwi.

Amadis, słynny bohater romansu hiszp. z XV w., rozpowszechn. w przeróbce franc. i naśladowanego w całej Europie, wzór galanterii dworskiej, ostatecznie ośmieszony przez Cervantesa w „Don Kichocie".

Amalekici, lud biblijny koczowniczy lub półkoczowniczy.

Amalgamat, o r t ę ć, stop metalu z rtęcią.

Aman-Ullah, emir Afganistanu, *1892, 1919 koron. się na króla, 1928 obalony i wygnany.

Amaryllis

Amarant, s z a r ł a t, rośl. roczna hodowana jako ozdobna.

Amarant, gr., bardzo silny kolor czerwony.

Amaru, śrdw. poeta indyjski, opiewał „Miłość utajoną".

Amaryllis, roślina liliowata o wspaniałych kwiatach, hodowana jako ozdobna.

Amati, rodzina budowniczych skrzypiec (lutników) w Cremonie, od XVI—XVIII w. — Najsławniejszy N i c o l a (1596—1684).

Amator, łac., miłośnik, zwolennik; w sporcie: uprawiający sport bez korzyści materialnych obok właściwego swego zawodu. Przeciw.: z a w o d o w i e c, p r o f e s j o n a l i s t a.

Amazis II, król egipski, 570—525 prz. Chr., dobry administrator, utrzymywał bliskie stosunki z Grekami.

Amazonas, największy stan Brazylii, w dorzeczu Amazonki (ob.), 1.900.000 km², ok. 1/2 mil. mieszk. (60.000 koczowniczych Indian). Głównym produktem jest kauczuk. S t o ł. Manaos.

Amazonit (kamień amazoński), minerał, zielono-szara, nieprzeźroczysta odmiana mikroklinu.

Amazonka, największa rzeka Ameryki Płd., 5.500 km dług., 4.300 km żeglowna, wypływa z Andów, wpada do Oc. Atlantyckiego, ujście ma 200 km szerokości. Przeszło 200 dopływów, z tych najważniejsze, lewe: Rio Tigre, Putumayo, Rio Negro, Jamunda, Yapura, Paru; prawe: Ucayali, Jurua, Purus, Madeira, Xingu. Dorzecze A. obejmuje ok. 7 mil. km². A. należy w przeważnej części do Brazylii.

Amazonka

Amazonki, gr., legend. ród wojowniczek, żyjących bez mężczyzn. Miały żyć w Azji nad M. Czarnym, walczyły pod Troją pod dowództwem królowej Pentesilei.

Ambalaż, fr., opakowanie.

Ambaras, fr., kłopot, niewygoda.

Ambasador, zastępca dyplomat. wielkich mocarstw, wyższy rangą od posła, zwykle tylko w stosunkach pomiędzy mocarstwami.

Ambicja, łac., dążność do odznaczenia się, wyróżnienia, władzy, sławy.

Ambo, łac., oboje, oba, w loterii włoskiej połączenie dwóch liczb.

Ambo, kraj w płd.-zach. Afryce, zamieszk. przez szczep Owambo (Murzyni Bantu) w liczbie 80 100.000.

Amboina, 1) jedna z wysp w Molukkach holend. ind., 400.000 mieszk.; 2) stolica wyspy A., 17.000 mieszkańców.

Ambona, łac., kazalnica.

Ambra, wydzielina (tłuszcz jelitowy) kaszalota używana w perfumerii.

Ambrowiec

Ambrowiec, 2-liścienna roślina drzewiasta, dostarcza żywicy balsamicznej i drzewa meblowego; podzwrotnikowa Ameryka i Azja.

Ambrozja, gr., pożywienie bogów greckich, zapewniało im wieczność.

Ambrozjana, słynna biblioteka mediolańska, założona 1602 przez kardynała Federigo Borrome, tak nazwana ku czci św. Ambrożego.

Ambrozjański śpiew, dawny śpiew w Kościele katol., zaprowadzony przez bisk. Mediolanu św. Ambrożego, stał się później częścią śpiewu gregoriańskiego.

Ambroży, św., biskup Mediolanu (ok. 340—397), ojciec Kościoła, wzmocnił go wobec Arian oraz władców świeckich; zreformował śpiew kośc., ob. A m b r o z j a ń s k i ś p i e w.

Ambulans, fr., punkt opatrunkowy, lub (w skróceniu) szpital polowy.

Ambulatorium, lecznica dla chorych przychodzących, nie wymagających pobytu w szpitalu, p r z y c h o d n i a.

Ameby, k o r z e n i o n ó ż k i, najprostsze 1-komórkowe zwierzęta w postaci skupienia protoplazmy z jądrem, kształt zmienny, poruszają się nibynóżkami (wypuklenie protopl.), żyją w wodach, żywiąc się bakteriami i glonami.

Amen, hebr., „zaiste!", zakończenie modlitwy wzgl. kazania.

Amenhotep (Amenofis), imię wielu królów egip.: A. III, 1410—1375 prz. Chr., wybudował w Luksorze słynne słupy Memnona; A. IV, pan. 1375—64, wprowadził kult boga słońca Atona (A. A c h n a t o n).

Amenorrhoe, gr., brak menstruacji, miesiączki.

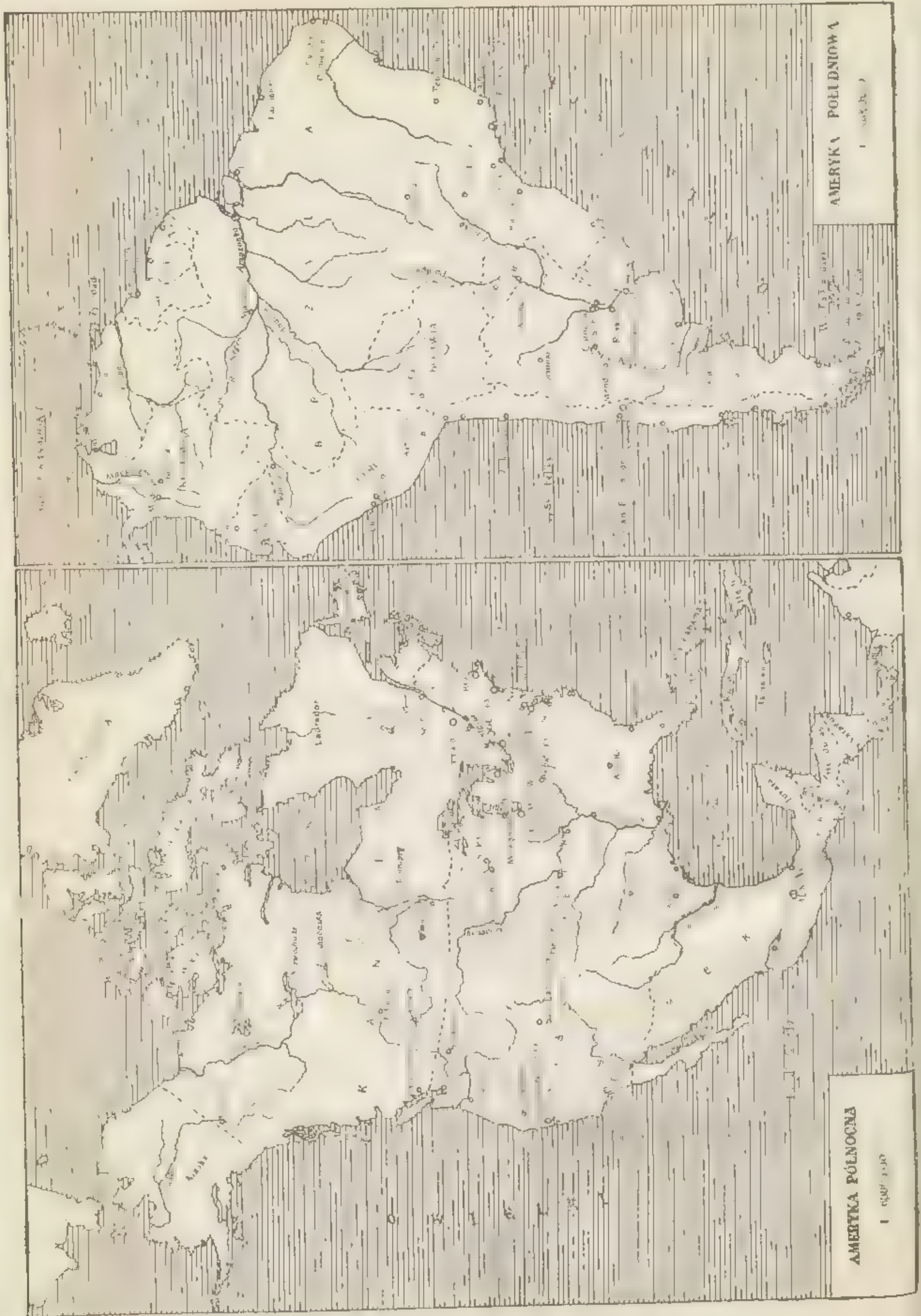
Amerighi Michelangelo, ob. Caravaggio.

Amerigo Vespucci (wespuczi), żeglarz włos. (1451—1512), wydał opisy podróży do Ameryki, która została nazwana od jego imienia.

Ameryka, 2. co do wielkości ląd (kontynent) o pow. 41,9 mil. km², tworzący najdł. na kuli ziem. barierę lądową, rozdzielającą na przestrzeni przeszło 14 000 km (od przylądka Murchisona do przyl. Horna) Oc. Wielki od Atlantyckiego. W przeciwstawieniu do masy lądów „Starego świata" (Azji, Europy, Afryki zalegającej półkulę wsch., zw. „Zach. kontynentem" i „Nowym Światem". Nazwę „A." (od imienia podróżnika Amerigo Vespucci) otrzymała dopiero w 1507. Ameryk. Morze Śródziemne (Zatoka Meksykańska i M. Karaibskie), wciskające się od wsch. w głąb lądu, dzieli A. na dwie części: A. Płn. i A. Płd., uważane dziś za osobne części świata, a połączone ze sobą wąskim pomostem lądu A. Środkowej. A. Płn. i Płd. posiadają wspólne rysy rzeźby pow. ziemi. Wzdłuż zach. brzegów obu A. biegnie system młodych gór fałd. (najdł. na ziemi łańcuch K o r d y l i e r ó w-A n d ó w), zamykając między swymi łańcuchami wyżynne kotliny (Wielka Kotlina i wyż. Meksykańska w A. Płn., wyż. Peru i Boliwii w A. Płd.). Kordyliery-Andy barykadują lądy A. od Oc. Wielkiego tak, że wszystkie wielkie rzeki płyną do Atlantyku. Wsch., nadatlantycką cz. lądów wypełniają stare góry (Appalachy w A. Płn., wyż. Gujańska i Brazylijska w A. Płd.). Pomiędzy górami, które zajmują zach. i wsch. skraj lądów, leżą olbrzymie n i z i n y (wielka nizina nad rz. Missisipi w A. Płn., oraz Llanos, Selvas, Chaco i Pampasy w A. Płd.). Pod wzgl. klimatu, flory i fauny zachodzą między obu lądami wybitne różnice; to samo w dziedzinie zaludnienia, kultury i stosunków gospod. A., pojęta jako całość, liczy 262,5 m i l. m i e s z k., w tym 65% białych, 25% Indian i Metysów, 10% Murzynów i Mulatów. Pierwotną ludność, zamieszkującą A. przed jej odkryciem przez Europejczyków, stanowili Eskimosi (na płn.) oraz ludy, określane wspólnym mianem Indian: jedni i drudzy rasowo spokrewnieni z ludami Azji (typ mongoloidalny), przybyli do A. prawdopodobnie z Azji dwoma szlakami: płn. przez Cieśninę Beringa, i pacyficznym przez wyspy Oc. Wielkiego. — Por. art. A. Południowa i A. Północna. — Ob. też O d k r y c i a g e o g r a f i c z n e.

Ameryka Południowa leży w przew. części na półkuli płd., mimo to bliżej Europy, niż Ameryka Płn. Ląd o pow. 17,8 mil. km², odznacza się słabym rozczłonkowaniem wybrzeży, zarówno atlant. jak i pacyf. Wzdłuż wybrzeży Oc. Spokojnego ciągną się poprzez całą A. Płd. młode łańcuchy górskie Andów, osiągające 7035 m wys. (Aconcagua, najw. szczyt Ameryki). Pomiędzy łańcuchami środk. Andów leżą wysokie wyżyny Peru i Boliwii. We wsch. części lądu rozpościerają się 2 rozległe wyżyny Gujańska i Brazylijska (na płd.-wsch. 2.700 m wys.) oddzielone od Andów pasem nizin, które sięgają od M. Karaibskiego po wyżynę Patagonii na płd. Na nizinach tych rozwinęły się naj potężn. rzeki A. Płd.: Orinoko, Amazonka (najzasobniejsza w wodę rz. świata) i La Plata. Większa część A. Płd. posiada k l i m a t zwrotnikowy i podzwrotnikowy, a tylko płd. klin lądu wkracza w strefę umiark. Osobną dziedzinę klimatu tworzą Andy. Najobfitsze deszcze na nizinie Amazonki, najsuchsze obszary na zach. wybrzeżu między równikiem a 30° szer. geogr. płd. (pustynia Atakama). Na niz. Amazonki występuje najw. na ziemi kompleks l a s ó w d z i e w i c z y c h (Selvas), lesiste są również: wyż. Gujańska, płd. wsch. część wyż. Brazylijskiej, Gran Chaco nad rz. Paragwajem, płn. i płd. Andy. Nad Orinoko (Llanos) i na wyż. Brazylijskiej s a w a n n y z rzadkim lasem, stepy zaś: na płd. od La Platy, na niz. Pampasów i w Patagonii. A. Płd. jest ojczyzną wielu r o ś l i n hodowanych (ziemniak, kakao, bataty, ananas, drzewo kauczukowe i in.). F a u n a odmienna, niż w A. Płn. Do charakterystycz. jej przedstawicieli należą: małpy szerokonose, jaguar, tapir, leniwiec, lama, pancernik. Bardzo bogaty świat ptaków, gadów i owadów. — A. Płd. liczy 88,7 m i l. m i e s z k. (5 na km²) i posiada jeszcze olbrzymie bezludne obszary (Selvas). Najgęściej zamieszk.: wsch. wybrzeża Brazylii, okolice ujścia La Platy, środk. Chile i wyżyny płn. Andów. W A. Płd. dokonało się najw. na ziemi zmieszanie ras, dzięki czemu większość zaludn. stanowią metysi i in. mieszańcy. Liczba Indian (Keczuanie, Ajmarowie, Araukanie, Aruacy, Patagończycy) wynosi ok. 10 mil., Murzynów ok. 9 mil. Biali w liczbie ok. 15 mil. są przede wszystkim pochodz. romańskiego (Kreolowie, potomkowie dawn. kolonistów hiszpańskich i portugalskich, Włosi, Hiszpanie, Portugalczycy), Polaków ok. 330.000. Kreolowie narzucili A. Płd. kulturę łacińską, objawiającą się w panujących językach (hiszp. i portug.) i panuj. katolicyzmie. Z dawnych kolonii europ. utrzymały się niewielkie tylko posiadłości bryt., franc. i holend. w Gujanie. 98% pow. lądu zajmuje 10 r e p u b l i k: Wenezuela, Kolumbia, Ekwador, Peru, Boliwia, Chile, Brazylia, Argentyna, Paragwaj i Urugwaj. — P o r. m a p ę n a s t r. 20.

Ameryka Północna zajmuje razem z archipelagiem Arktycznym i A. Środkową 24.1 mil. km² pow. Otoczona od zach. Oc. Wielkim a od płn., wsch. i płd.-wsch. Oc. Atlantyckim i jego morzami poboczn. (M. Lodowate Płn., Zat. Meksykańska) łączy się z A. Płd. wąskim pasem lądu A. Środkowej. Wybrzeża dobrze rozczłonkowane (półwyspy: Kalifornia, Alaska, Boothia, Labrador, Nowa Szkocja, Floryda, Jukatan, zatoki: Kalifornijska, Hudsona, św. Wawrzyńca, Meksykańska) i liczne wyspy (Aleuty, archip. Arktyczny, Grenlandia, N. Funlandia, Antyle). A. Płn. można podzielić na 3 wielkie, południkowo przebiegające strefy:

AMERYKA POŁUDNIOWA
AMERYKA PÓŁNOCNA
Labrador

1 Kordylierów, młodych gór na zach., 2) starych gór i płd wyżynnych na wsch i 3) nizin ...tyz w środku lądu, nad zat. Hudsona i Meksykańską. Kordyliery wznoszące się na płn do 6 187 m (Mc Kinley), rozpadają się na szereg łańcuchów: Góry Nadbrzeżne, Sierra Nevada, G. Skaliste), pom. którymi leżą śródgórskie wyżyny (Wielka Kotlina). Wsch strefę wyżynno-górską dzieli rzeka św. Wawrzyńca na: wyż. Laurentydy na płn. i góry Appalachy (2 048 m) na płd. Od wsch. przytyka do Appalachów wąska nizina nadatlantycka. W Kordylierach i Appalachach najw. na ziemi bogactwa mineralne. Z rzek płyną do Atlantyku Mackenzie, rz. św. Wawrzyńca i Missisipi z Missouri najdł. na świecie, do Pacyfiku zaś Jukon, Kolumbia i Kolorado. Nad Morzem Lodowatym klimat polarny, nad zat. Meksyk. gorący, podzwrotn., na brzegach Pacyfiku morski, w reszcie lądu kontynent. i umiark. Najsuchszym obszarem Wka Kotlina. Świat roślinny pokrewny europ.-azjatyckiemu. Nad M. Lodowatym tundra, na płd od niej pas lasów szpilk., przechodzących w okolicy Wielkich Jezior w lasy liściaste. Na wybrzeżach zat. Meksyk. roślinność podzwrotnikowa; Wielką Kotlinę i obszar na wsch. od Gór Skalistych (prerie) zajmuje step. Na florę i faunę A. Płn. wywarł wielki wpływ człowiek, rozpowszechniając hodowlę sprowadzonych ze „starego świata" roślin i zwierząt (koń, bydło rogate, owca). Pierwotne stosunki etnograf. A. Płn. zupełnie zmienione przez kolonizację europ. Z 173,8 mil. mieszkańców A. Płn. wraz z A. Środk. przypada zaledwie ponad 4,5 mil. na Indian (Atabaskowie, Algonkini, Irokezi, Siuksowie, Pueblo, Aztekowie, Majowie) oraz ok. 40 000 na Eskimosów. Główna masa ludności (ok. 135 mil.) pochodzenia europ. Osiedlali się tu Anglicy, Irlandczycy, Francuzi, Holendrzy, Niemcy, Skandynawowie, Hiszpanie, Polacy (dziś 4,1 mil.) i in. Murzynów, potomków dawniej sprowadzonych tu niewolników i mieszańców (Mulatów, Metysów, Zambosów) ok. 30 mil. Liczebnie, gospodarczo i kulturalnie dominują Anglosasi, twórcy kultury „amerykańskiej", rozwiniętej na terenie St. Zjedn. Średnia gęstość zaludn. A. Płn. mała (7 mieszk na km²). Obszary najgęściej zamieszk.: nad Atlantykiem w pasie od Wkich Jezior i rz. św Wawrzyńca po Florydę, w Kalifornii i w płd. części wyż. Meksyku. Pod względem polit. rozpada się A. Płn. na: dominia brytyjskie (Kanada, N. Funlandia), St. Zjedn. A. Płn. i Meksyk. Inne państwa ob. A. Środkowa.

Ameryka Środkowa, obszar przejściowy między A. Płn. a Płd., złoż. z wąskiego lądu (od przesmyka Tehuantepec do przesm. Panamskiego) oraz archipelagu t. zw. „Indii Zach." (Wyspy Wkie i Małe Antyle, Bahama). Międzymorze A. Śr. jest górzyste (Tajamulco 4 210 m) i wulkaniczne, tak samo Wyspy Antylskie (wulkan Mt. Pelée na Martynice). Klimat zwrotnikowy, gorący i wilgotny. Powszechnie rozwinięta gospodarka plantacyjna (kawa, trzcina cukr., tytoń, bawełna, banany, ananasy). Ludność składa się z Kreolów, Metysów, Indian (Majowie, twórcy dawnej kultury na Jukatanie), Murzynów i Mulatów. Lądową część A. Śr. zajmują: Meksyk (Jukatan), bryt. Honduras i 6 małych republik: Guatemala, Honduras, San Salvador, Nicaragua, Costarica, Panama. Strefa Kan. Panamskiego należy do St. Zj. Na Antylach leżą republiki: Kuba, Haiti, Dominika oraz kolonie bryt., St. Zjedn., franc. i holenderskie.

a meta, wł., do połowy, do spółki.

Ametyst, kamień półszlachetny, fioletowy, odmiana kwarcu.

Amfi, gr., w wyrazach złoż.: dookoła, około; także: dwustronnie, dwojako.

Amfibie, ob. Płazy.

Amfibol (h o r n b l e n d a), grupa minerałów skałotwórczych, krzemiany; występują w różnych układach i odmianach.

Amfibrach, gr., stopa wierszowa złoż. z 3 zgłosek (krótka, długa, krótka).

Amfiktionie, staro-grecka nazwa związków gmin i szczepów, dla celów relig. i polit. Najsłyn.: związek pylejsko-delficki z siedzibą świątyni Apollina w Delfach.

Amfilada, fr., określenie rzędu pokoi, biegnących w jednej linii i połączon. z sobą drzwiami.

Amfiteatr, gr., budynek cyrkowy lub teatralny, z miejscami dla publiczności wznoszącymi się stopniami, kołem lub półkolem od umieszczonej w środku wzgl. na przedzie areny lub sceny.

Amfitrion, w mitol. gr. król tebański, mąż Alkmeny, która miała z Zeusem syna Heraklesa

Amfitryte, w mit. grec. bogini morska, żona Posejdona

Amfora, gr., w staroż. Grecji dzban gliniany podłużny o dwu uchach, często pokrywany malowidłami i rysunkami.

Amfora

Amhara, kraina w środk Abisynii, stolica Gondar.

Amicis Edmondo de, powieściopisarz włoski (1846—1908), autor słynnego pamiętnika chłopca pt. „Serce".

Amidy, aminy, związki chemiczne, pochodne amoniaku.

Amiens (amię), stolica płn.-franc. depart Somme, nad rz. Sommą, 90.000 mieszk., katedra, siedziba biskupa. Gwałtowne walki w wojnie światowej.

Aminokwasy, kwasy organ., zawier. grupę NH_2. Z a. złożone są ciała białkowe; a. powstają jako ostatni produkt rozpadu białek.

Ammianus Marcelinus, historyk rzym. (ok. 320—400 po Chr.), nap. historię rzymską z l. 96—378.

Ammon, główny bóg staroegipski; A.-R e: król bogów.

Amnestia, gr., powszechne lub indywidualne, zupełne lub częściowe, darowanie kary za przestępstwo.

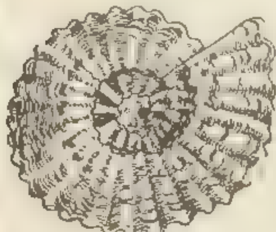
Amnezja, gr., utrata zdolności przypominania sobie rzeczy poprzednio znanych. Wywoływana przez chorobę (np. epilepsję), lub przez zniszczenie pewnych części mózgu, narkozę lub hipnozę.

Amok, malaj., rodzaj szału. Dotknięty nim biegnie i uderza nożem każdego, którego napotka po drodze.

Amomek, 1-liścienna roślina podzwrotnikowa; a. afrykański dostarcza aromat. owoców stosowanych w medycynie i perfumerii.

Amon, NH_4, rodnik, występujący tylko w solach, np. chlorek amonu = salmiak.

Amoniak, NH_3, związek chem., gaz o ostrym zapachu, składający się z azotu i wodoru. Otrzymywany jako produkt uboczny przy suchej destylacji węgla, obecnie też syntetycznie z pierwiastków. B. liczne zastosowania, przy fabrykacji sztucznych nawozów, sody, kwasu azotowego, do otrzymywania niskich temperatur i in.

Amonit

Amonici, lud biblijny, potomkowie Lota.

Amonity, głowonogi kopalne z górn. syluru i ery mezozoicznej, szkielet wapienny przeważnie spiralnie skręcony.

Amor, łac., grecki Eros, w mitol. staroż. bóg miłości, syn Wenery i Marsa, przedstawiano go ze strzałą i łukiem, a także w towarzystwie ukochanej przez niego córki królewskiej Psyche.

Amor i Psyche, słynna baśń starożytna, opracowana w powieści rzymskiej Apulejusza „O złotym ośle", szeroko rozpowszechn. w rozmaitych literaturach indo-europejskich, aż po czasy ostatnie.

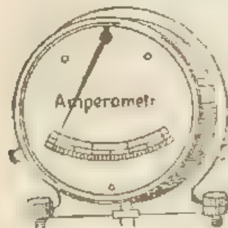
Amorfizm, gr., bezpostaciowość; amorficzny, bezpostaciowy; ob. Bezpostaciowe ciała.

Amoroso (amorozo), wł., w muzyce: miłośnie, z czułością.

Amortyzacja, łac., 1) planowe spłacanie (umarzanie) jakiegoś długu; 2) stopniowy zwrot kosztów inwestycyjnych (np. budynku fabr., maszyn); 3) ogłoszenie nieważności papierów wartośc. w wypadku ich zaginięcia, kradzieży itp.

Amper, jednostka natężenia prądu elektr.; prąd ma natężenie 1 a., gdy w ciągu 1 sek. przepływa ładunek elektr. 1 Coulomba. Gdy przewodnik ma opór 1 oma, a prąd natężenie 1 amp., siła elektromotor. prądu wynosi 1 Volt.

Ampère (-per) André Marie, franc. fizyk i matematyk (1775—1836) badał istotę prądu elektr. i magnetyzmu. Wiele zjawisk i przyrządów nazwano od jego imienia. Wydał też prace z chemii i nauki o świetle. Ampère'a reguła: jeżeli w przewodniku znajdującym się nad igłą magn. prąd przepływa w kierunku z płd. na płn., to biegun płn. igły odchyla się od płaszczyzny południka na wschód.

Amperometr

Amperomierz, ampermetr, amperometr, przyrząd do pomiaru natężenia prądu.

Ampla, łac., lampa w formie misy, wiszącej na łańcuszkach.

Amplifikator, łac., wzmacniacz.

Amplituda, łac., w ruchach drgających i falowych największe wychylenie od położenia równowagi. W matematyce oznacza a. czasem ważne kąty.

Ampułka (ampulla), łac., małe naczynie szklane na lekarstwa; naczynie metalowe lub szklane, w kształcie dzbanuszka, używane w kościele katol. w czasie Mszy św. oraz przy bierzmowaniu, komunii św. itd.

Amputacja, łac., usunięcie kończyn drogą operacyjną.

Amr ibn el Kulthum, sławny poeta arab. z VI wieku po Chr.

Amritsar, m. w prow. Pendżab (Indie Ang.), 265.000 mieszk., wyrób dywanów, handel szalami kaszmirowymi.

Amsterdam, stolica Holandii, nad rz. Amstel, 778.442 mieszkańców (1934), uniwersytet, akademie, muzeum państw.; zabytki: m. in. kościół z XV w., pałac z XVII w., gmach giełdy; znaczny ruch okrętowy, w r. 1934 wynosił przeciętnie 4,6 milionów t rej. netto; własny port lotniczy. Szlifiernie diamentów. — W XIII w. wioska rybacka, główny okres rozwoju w w. XVII, kiedy A. urasta do znaczenia światowego miasta handlowego.

Amu-Daria, staroż. Oxus, rz. w Turkiestanie, 2.200 km dł., częśc. żeglowna. Wpada do Jez. Aralskiego.

Amulet, arab., niewielki przedmiot, noszony na ciele, mający chronić przed nieszczęściem i czarami.

Amundsen Roald, podróżnik norw. (1875—1928), badacz biegunów, 1911 pierwszy dotarł na statku „Fram" do bieguna płd., 1926 przeleciał nad biegunem płn. Zginął 1928, wyruszywszy samolotem na ratunek ekspedycji Nobilego do bieguna płn.

Amunicja, łac., naboje oraz ich części składowe, przeznaczone dla broni palnej.

Amur, rz. graniczna między wsch. Syberią i Mandżurią, 4.478 km dł., latem żeglowna.

Amurski obwód, kraj we wsch. Syberii, nad Amurem, gł. m. Błagowieszczeńsk.

Amygdalina, związek chem., występujący w gorzkich migdałach; przy rozpadzie a. powstaje trujący kwas pruski.

Amylowy alkohol, gł. składnik fuzlu, powstającego przy otrzymywaniu alkoholu. Ma zastosowanie do wyrobu esencyj owocowych.

Amylum, gr., skrobia.

Anabaptyści, nowochrzczeńcy, sekta protest. z XVI w., odrzucali chrzest dzieci, na rzecz chrztu dorosłych (chrz. ognia i ducha Chrystusowego).

Anabasis, gr., dosłownie: marsz od morza w górę kraju; dwa dzieła z literatury greck.: 1) Ksenofonta, o pochodzie powrotnym greck. żołnierzy z armii Cyrusa do ojczyzny; 2) Arriana, o wyprawie Aleksandra W.

Anachoreci, mnisi-pustelnicy w początkach chrześcijaństwa (III w.), żyli samotnie w pustyni w Egipcie; por. Pustelnik.

Anachronizm, zdarzenie niezgodne z czasem lub wyrażenie sprzeczne z duchem czasu; także rzecz przestarzała.

Anadir, rz. w płn.-wsch. Syberii, 1230 km dł., uchodzi do M. Beringa.

Anaeroby, bakterie, mogące żyć bez dostępu powietrza; przeciw.: *aeroby.*

Anafilaksja, gr., nadwrażliwość ustroju (ludzk. lub zwierz.) na pewne ciała białkowe, wywołana uprzednim uczuleniem organizmu na te ciała, przez podanie ich drogą parenteralną. Po powtórnym wprowadzeniu tych ciał obserwuje się *wstrząs anafilaktyczny.*

Anafora, gr., w retoryce i poezji figura polegająca na rozpoczynaniu tym samym wyrazem krótkich następujących po sobie zdań.

Anagram, gr., przestawienie poszczeg. liter wyrazu lub zdania, tworzące nowy wyraz wzgl. zdanie, np. palma—plama—lampa.

Anakonda, wąż niejadowity, dł. do 8 m, żyworodny, żyje w Ameryce Płd. (Brazylia).

Anakreon, znakomity liryk grecki z VI w. prz. Chr. Od niego: *anakreontyk* — żartobliwy wiersz o treści miłosnej.

Anaksagoras, filozof gr. (ok. 500—428 prz. Chr.), nauczał w Atenach: wszystko w świecie składa się z różnorodnych cząsteczek, ożywionych przez jedną myśl.

Anaksymander, filozof gr. (611—547 przed Chr.); świat powstał z nieokreślonej, wiecznej pramaterii.

Anaksymenes, filozof gr. (ok. 588—524 prz. Chr.), uczeń Anaksymandra: praźródłem wszechrzeczy powietrze.

Analfabeta, człowiek nieznający alfabetu, nie umiejący czytać i pisać.

Analiza, gr., rozbiór; w *matematyce* nauka o funkcjach (czasem: rachunek różniczkowy i całkowy); w geometrii element. a. służy do znalezienia warunków, które są konieczne i wystarczające do rozwiązania danego zadania konstrukcyjnego; w *chemii* rozbiór związków chem., celem stwierdzenia ich składu. Dzieli się na *jakościową* i *ilościową.* Ilościowe badanie związków org., tj. oznaczenie ilości węgla, wodoru i azotu, nazywa się a. *elementarną.* — Przeciw. a.: *synteza.*

Analogia, gr., podobieństwo, zgodność pod względem cech istotnych; w prawie: zastosowanie przepisu ustawy do wypadku przez nią nieprzewidzianego. *Analogiczny,* odpowiadający, odpowiedni.

Anam, ob. Annam.

Anamneza, gr., *wywiad* lekarski odnośnie do choroby, dokonywany przed postawieniem diagnozy.

Ananas, roślina 1-liścienna, tropikalna, aromatyczny owoc zbiorowy z soczystym dnem kwiatowym, jadalny; liście dostarczają włókien; ojczyzną Ameryka Środkowa.

Ananas

Ananke, u dawn. Greków bogini przeznaczenia, dola, los, przeznaczenie, mus.

Anapest, gr., „odwrócony" (w stosunku do „daktyla"), stopa wierszowa, składaj. się z 2 krótkich i trzeciej długiej zgłoski (◡◡—).

Anarchia, gr., brak władzy, rozprzężenie. *Anarchizm,* kierunek społ., dążący do zupełnego usunięcia wszelkiej zorganizowanej władzy w społeczeństwie i przyznania jednostce niczym nieogranicz. swobody. Najwybitn. przywódcy: Proudhon, Bakunin, Stirner.

Anastatyczny druk, sposób przedrukowywania starych druków przez odświeżenie czernidła i przeniesienie na cynk, kamień lub gumę, z których wykonuje się nowe odbitki

Anastazja, imię wielu męczennic chrześc. Najw.: 1) spalona za Nerona; 2) umęcz. za Dioklecjana; 3) aby nie być poznaną, żyła jako mnich w klasztorze.

Anastazy, imię wielu papieży. A. I, 398—402, obostrzył reguły zakonu; A. IV, 1153—54, zakończył spór z ces. niem. Fryderykiem I i królem angielskim.

Anastazy, imię 2 ces. bizant. A. I. (430—518), walczył przeciw Persom, Słowianom i Bułgarom, wielki finansista, wydał znane przepisy o lichwie. A. II, pan. 713—716, walczył z Saracenami i z buntownikami wewn. kraju, 721 zamordowany.

Anastygmat, gr., kombinacja soczewek z crownu i flintu, usuwająca astygmatyzm (ob.).

Anathema, gr., w Kościele katol. obłożenie klątwą.

Anatocyzm, pobieranie procentów od zaległych procentów, zabronione już w prawie rzym., za nim w ustawodawstwach późniejszych.

Anatolia, nazwa Azji Mniejszej.

Anatomia, gr., nauka o budowie ustrojów (organizmów) i wzajemnym położeniu ich części do siebie, w węższym znacz.: nauka o budowie ciała. *Zakład anatomiczny,* zakład w którym odbywają się sekcje zwłok dla celów dowodowych, naukowych itd. (*prosektorium*).

Anchizes, w podaniu o Troi ojciec Eneasza, wyniesiony w czasie pożaru Troi przez syna na statek.

Anchusa, ob. Alkanna.

Ancien régime (ansję reżim), fr., „dawne rządy", pierwotnie oznaczenie czasów z przed W. Rewolucji, potem wszelkich systemów rządzenia należących do przeszłości, wzgl. przestarzałych.

Ancona, ob. Ankona.

Anczyc Władysław Ludwik, poeta i pisarz (1823—1883), wsławił się zwłaszcza dotychczas grywanymi dramatami ludowymi: „Chłopi arystokraci", „Kościuszko pod Racławicami" i in., nadto patriotycznymi „Pieśniami zbudzonych", poematem „Tyrteusz". Założ. znaną drukarnię krak. 1875.

Andaluzja, kraina w płd. Hiszpanii, nad Gwadalkwiwirem, część wsch. dzięki nawodnieniu b. urodzajna (wino, owoce płd.), część zach. stepowa. Miasta: Sewilla, Granada, Kadyks, Kordoba.

Andamany i Nikobary, archipelag w bryt. Indiach Wsch., w Zatoce Bengalskiej, 16.000

mieszk.: bryt. kolonia karna, stolica Port Blair.

Andante, wł., „chodząc“, w muzyce: powoli spokojnie; tempo pośrednie między adagio i allegro.

Andegawenia, fr. A n j o u (anżu), kraina w zach. Francji, nad Loarą (obec. depart. Maine et Loire). Uprawa wina i owoców. Gł. m. Angers, 85.000 mieszkańców.

Andersen Hans Christian, znakomity pisarz duński (1805—1875), autor słynnych baśni, wydanych od 1835 w czterech seriach, odznaczających się świetnym polotem wyobraźni i nastrojowym wdziękiem. Rozpowszechniły się w licznych przekładach, wiele z nich stało się własnością ludu.

Andersen-Nexö Marcin, wybitny powieściopisarz duński, * 1869, celuje w opisach życia proletariackiego.

Andezyt, skała wylewna o strukturze porfirowej; w Polsce w Pieninach (Krościenko i Szczawnica); dostarcza doskonałego materiału na pomniki i bruki.

Andidżan, m. w Uzbekistanie (Rosja azjat.), 73.000 mieszk., ważny ośrodek handl. i fabr.

Andora, mała republika we wsch. Pirenejach, obejmująca 6 wsi; 452 km², 6.000 mieszk., pozostaje pod zwierzchnictwem Francji i hiszp. biskupa z Urgel. Gł. miejscowość A. la Vieja, 800 mieszkańców.

Andrassy Gyula, hr., 1) polityk węg. (1823—1890), brał żywy udział w powstaniu węg. 1848, skazany na śmierć uciekł, po amnestii uzyskał szereg reform dla Węgier, 1867 prez. min. 1879 zawarł przymierze niem.-austr.; 2) Gyula, syn poprz. (1860—1929), ostatni min. spraw zagr. Austro-Węgier, usiłował uzyskać odrębny pokój od Wilsona.

Andrea del Sarto, ob. Sarto.

Andrée Salomon August, inż. szwedz. (1854—97), usiłował 1897 dotrzeć na balonie do bieguna płn. i zamarzł wśród lodów; szczątki jego i towarzyszy oraz pamiętnik znaleziono 1930.

Andrejew Leonidas, wybitny pisarz rosyjski (1871—1919), odznaczający się duchem buntu, już w roku 1905 stanowczy pacyfista („Czerwony śmiech“).

Andriolli Michał Elviro (1836—93), rysownik pol., twórca licznych ilustracyj, m. in. do dzieł Mickiewicza, Malczewskiego i in.

Androgyn, gr., „mężczyzna-kobieta“, dwupłciowy, obojnak.

Andromacha, żona bohatera troj. Hektora.

Andromeda, 1) w mitol. gr. córka króla etiopskiego, przykuta do skały na pastwę potwora morsk., uwolniona przez Perseusza; 2) gwiazdozbiór nieba płn.; jego mgławica daje się dostrzec gołym okiem.

Andronicus Lucius Livius, pisarz rzym., ob. L i v i u s A n d r o n i c u s.

Andros, 1) najbardziej na płn. wysunięta wyspa w grec. Cykladach, 20.000 mieszk.; 2) największa z bryt. wysp Bahama.

Andruszów, w. w gub. Smoleńskiej (Rosja), 1667 rozejm między Polską a Rosją, w kt. Polska zrzekła się ziem Smoleńskiej, Czernihowskiej, Siewierszczyzny i Ukrainy Zadnieprzańskiej.

Andrychów, miasteczko w pow. Wadowice (wojew. krakowskie), 5.000 mieszk., przemysł tkacki, cegielnie, garbarnie.

Andrzej, gr. Andreas, „męski“, jeden z apostołów, uczeń Jana Chrzciciela, brat apost. Piotra; pam.: 30 XI. Miał zostać ukrzyżowany na skośnym krzyżu (k r z y ż A n d r z e j o w y).

Andrzej, imię trzech królów węg. z rodu Arpadów. A. I., 1046—60, popierał chrześcijaństwo, zginął w walce ze swym bratem Belą. A. II., 1205—35, przyznał szlachcie podstawowe przywileje w „Złotej Bulli“ 1222. A. III., 1290—1301, ostatni z Arpadów.

Andy, najdł. na ziemi (7.000 km) system młodych gór fałdowych, ciągnący się w Ameryce Płd. wzdłuż brzegów Oceanu Wielkiego. Liczne wulkany (26 czynnych) tworzą najwyższe szczyty. A. dzielą się na: 1) P ł n. (od M. Karaibskiego po 15° szer. geogr. płd.), rozczłonkowane na 2 lub 3 łańcuchy, a uwieńczone stożkami wulkanów: Chimborazzo (6.310 m), Cotopaxi (6.005 m, najwyższy na ziemi wulkan czynny) i Huoscaran (6.760 m); 2) Ś r o d k o w e (po 30° szer. geogr.), najszersze (Sorata 6.610 m, Illimani 6.459 m), otaczające wysokie 3.000—5.000 m) wyżyny Peru i Boliwii (jeziora Titicaca i Poopo) i 3) P ł d. (2 łańcuchy, sięgające po Ziemię Ognistą, z najw. szczytem Ameryki Aconcaguą (7.035 m). Klimat zmienia się z wysokością, stąd piętrowy układ roślinności. Granica wieczn. śniegu w A. płn. i środkowych na wys. 4.700—4.200 m, obniża się na Ziemi Ognistej do 1.070 m. Z k o l e i t r a n s a n d y j s k i c h najważn. transkontynentalna linia, łącząca Valparaiso z Buenos Aires.

Anegdota, gr., krótkie opowiadanie, często okraszone humorem, związane z pewnymi wybitniejszymi osobistościami, zdarzeniami itp.

Aneks, gr., dodatek, załącznik.

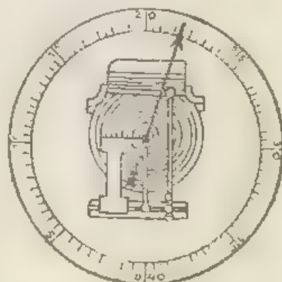
Aneksja, łac., przyłączenie, wcielenie obcych terytoriów do pewnego kraju. A n e k t o w a ć, przywłaszczyć, wcielić, zagarnąć.

Anemia, gr., n i e d o k r w i s t o ś ć, miejscowa lub ogólna, polega na zmniejszeniu ilości ciałek czerwonych lub hemoglobiny. Powstaje przez utratę krwi, głód lub choroby narządów krwiotwórczych. A. z ł o ś l i w a jest chorobą groźną, w ostat. czasach zwalczana pomyślnie stosowaniem wątroby i jej wyciągów.

Anemometr, gr., przyrząd do mierzenia kierunku i prędkości wiatru.

Anemony morskie, ob. Ukwiały.

Aneroid, gr., barometr metalowy, puszka metal., z kt. wypompowano powietrze, zamknięta blaszką sprężystą falisto powyginaną. Przesunięcia, jakich doznaje blaszka wskutek zmian ciśnienia atmosfer., przenoszą się na wskazówkę.

Aneroid

Anestezja, grec., zupełna niewrażliwość normalnie

wrażliwych tkanek ciała na bodźce bólowe; jest wynikiem schorzenia nerwów czuciowych wzgl. rdzenia kręgowego. Miejscowa a. (znieczulenie) polega na sztucznym (drogą injekcyj itd.) zniesieniu wrażliwości zakończeń nerwów czuciowych dla celów operacyjnych. Do ogólnego znieczulenia służą dzisiaj chloroform, częściej eter i chlorek etylowy.

Anestezyna, środek znieczulający, używ. do znieczuleń miejscowych.

Anet (ane) Claude (właściwie Jean Schopfer), pisarz franc. (1878—1931), autor poczytnej powieści: „Ariane, jeune fille russe".

Aneurisma, gr., anewryzm, chorobowe rozszerzenie tętnicy, ze skłonnością do pęknięcia, tętniak.

Angara, prawy dopływ Jeniseju w Syberii, przepływa jez. Bajkalskie 1760 km dług., żeglowny.

Angażować, fr., przyjąć, zobowiązać do pewnej pracy wzgl. czynności.

Angelus Dei, łac. Anioł Pański, modlitwa, którą Kościół katol. nakazuje powtarzać 3 razy dziennie.

Angers (anże), główne m. depart. Maine-et-Loire (Francja), 85.000 mieszkańców.

Angielska choroba, krzywica, rachitis.

Angina, łac., zapalenie gardła, właściwie migdałków. — A. pectoris (dusznica bolesna), bolesny skurcz naczyń wieńcowych serca, połączony z uczuciem zamierania, bladością, często niebezpieczny.

Angkor, słynne ruiny w Kambodży nad jeziorem Tonlé Sap.

Anglia (England), płd. część wyspy Wielkiej Brytanii. Od Szkocji oddzielają A. Góry Cheviot i Zatoka Solway Firth, od Walii granica, biegnąca od Zatoki Dee do Kanału Bristolskiego. 131.731 km² pow. (z Walią 151.097 km²). Płn. zach. A. zajmują stare góry sfałdowane w erze paleozoicznej, niskie i wyrównane (Pennińskie do 822 m, wzgórza Kornwalii, Kambryjskie w Walii do 1.085 m wys.), wsch. zaś zalega żyzna nizina (Stara A.). Klimat wybitnie oceaniczny (łag. lata i zimy), mglisty i bogaty w opady. Rzeki (Tamiza, Severn, Ouse, Trent) krótkie lecz żeglowne. Lasów brak (tylko 4,9% pow.), na nizinie krajobraz parkowy. Najbogatsze w Europie złoża węgla: w górach Pennińskich, w Walii i na płn.-wsch., żelazo w górach Pennińskich a cyna, miedź i ołów w Kornwalii. Kolebka wielkiego przemysłu, wszechstronnie rozwiniętego. Największe ośrodki przem. bawełnianego: Manchester, wełnianego: Leeds i Bradford, metalowego: Birmingham i Sheffield. (1931): 39.947.931 mieszk. (262 na km²), z tego w Walii: 2,158.193. Przyrost natur. 3,3%. Ludność pod wzgl. języka jednolita (tylko w Walii 5% mieszk. mówi po celtycku), w przewadze wyzn. anglikańskiego (przeszło 2 milj. rz.-kat.). Największa w Europie urbanizacja. Przeszło 80% ludn. mieszka w miastach, z których 53 liczy ponad 100.000 mieszk., 4 zaś ponad milj. (Londyn, Manchester, Liverpool, Birmingham). 62 hrabstw. Stolica: Londyn. — Por. Wielka Brytania.

Anglicyzm, naleciałość z angielskiego, wpływ angielski.

Anglikański kościół, angielski kościół reformowany, zał. przez Henryka VIII 1534, zajmuje stanowisko pośrednie między kośc. protest. a katol., zwł. kierunek w jego łonie zw. High-Church (haj czercz), ciążący ku katolicyzmowi, w przeciw. do Low-Church (loł czercz), zbliżonego ku kościołowi ewang.

Anglosasi, 1) ogół plemion germ., które począwszy od poł. V w. po Chr., drogą podboju, zmieszały się z Brytami i Celtami, tworząc naród angielski; 2) ogół ludności Anglii i Płn. Ameryki.

Angola, zach. portug. Afryka, najw. kolonia portug., 1,256.000 km², 2,503.000 mieszk., gł. Murzynów. Wiele bogactw natur., jak srebro, miedź, żelazo. Klimat wilgotny, gorący. Dawniejsza stolica Sao Paulo de Loanda, 23.000 mieszk., obec. Nova Lisboa. Wywóz kauczuku, kawy, bawełny.

Angora, 1) turec. Ankara, obecna stolica Turcji, nowocześnie zabudowana, 75.000 mieszk. 2) Wilajet A. w środk. Azji Mn., 405.000 mieszkańców.

Angorska koza, rasa kóz hodowana w Angorze, z długim jedwabistym włosem (wełna angora).

Angorski kot, rasa kota dom. z Azji, o długiej, jedwab. sierści.

Angoulême (angulem) Louis Antoine, ks. (1775—1844), 1792 przywódca franc. emigrantów w Niemczech, popierał 1814 restaurację Burbonów, stłumił rewolucję hiszp. 1823, z ojcem swym Karolem X zrzezygnował 1830 z tronu francuskiego.

Ångström Ander Jonas, szwedz. astronom i fizyk (1814—74), badania widma słonecznego. Od niego jednostka Å (ob. A).

Anhalt, niem. republika związk. nad Łabą i Salą, 2.314 km², 366.000 mieszk., rolnictwo i chów bydła; przemysł cukrowniczy, browary. Stolica Dessau.

Anhydryt, bezwodny siarczan wapnia; występuje w Stasfurcie, Wieliczce, Bochni.

Aniela, św., 1) A. z Foligno (1248—1309), poddała się regule św. Franciszka; pam. 4. I.; 2) A. Merici (A. z Brescii, 1474—1540).

Anilina, aminobenzol, związek chem., bezbarwna ciecz, brunatniejąca w powietrzu, służy do otrzymania wielu barwników i lekarstw. A. otrzymuje się w technice ze smoły z węgla kamiennego.

Anima, łac., dusza; a. mundi, dusza świata; a. vilis, dusza podła, nędzna istota.

Animalny, zwierzęcy.

Animizm, łac., u ludów pierwotnych ogół wyobrażeń, związanych z wiarą, że w całej naturze, a także w martwych przedmiotach znajduje się dusza, która je ożywia i może mieć wpływ na losy człowieka.

Animować, fr., pobudzać, podniecać, zachęcać, rozweselać.

Animozja, łac., uraza, niechęć, wrogie usposobienie.

Anio (także Teverone), rz. we Włoszech, lewy dopływ Tybru, 110 km długi, tworzy pod Tivoli wodospady.

Anioł, gr. angelos, zwiastun, wysłannik Boży.

istota napół boska. A. Pański, ob. Angelus Dei.

Anisa, ob. Enns.

Anjon, jon naładowany ujemnie (OH lub reszta kwasowa), który podczas elektrolizy wędruje do anody. Por. Elektroliza.

Anjou, ob. Andegawenia.

Ankara, ob. Angora.

Ankieta, fr., dochodzenie, pytanie, zbieranie informacyj przez równobrzmiące zapytania, skierowane do różnych osób, instytucyj itp.

Ankona, włos. Ancona, twierdza morska i port woj. nad Adriatykiem, 84.000 mieszk.

Ankwiczówna Henryka Ewa (1810—1879), miłość Mickiewicza, który uwiecznił ją w swej twórczości.

Anna, św., matka N. P. Marii; pam. 26 VII.

Anna, moneta ind. = 1/16 rupii.

Anna Boleyn (1507—36), 2. żona króla ang. Henryka VIII. Oskarżona przez znudzonego króla o niewierność, uznana przez uległy mu sąd winną, zginęła na szafocie.

Anna Iwanowna, carowa ros. (1693—1740), wdowa po ks. Kurlandii, rządziła tam przy pom. swego faworyta Birona, 1730 wyniesiona na tron ros., 1733 zbrojnie poparła starania Augusta III Sasa o tron polski.

Anna Jagiellonka, ostatnia przedstawicielka dyn. Jagiellonów (1523—96), córka Zygmunta St. i Bony; 1575 oddano jej koronę, „przydając jej na małżonka" Stefana Batorego.

Anna Stuart, królowa ang. (1665—1714), ostatnia panująca dyn. Stuartów, 1708 zjednoczyła Anglię ze Szkocją w W. Brytanię.

Annaly, łac., roczniki kronikarskie.

Annam, cesarstwo w Indiach Zaganges., od 1884 pod protekt. franc., 147.632 km², 5 mil. mieszk.: uprawa ryżu, bawełny, chów bydła; stol. Hué, 32.000 mieszkańców.

Anno, łac., w roku.

Anno ante Christum (natum), łac., w roku przed urodzeniem Chrystusa.

Anno Domini, łac., w roku pańskim.

Annunzio Gabriele d', znakomity włoski poeta i pisarz, * 1863, w czasie wojny świat. czynny patriota, zdobywca Fiume dla Włoch. Z twórczości liter. najważniejsze powieści, o świetnej ekspresji artystycznej, namiętnej egzaltacji miłosnej, wybornych opisach krajobrazu włoskiego. Główne utwory: „Il Piacere" (1889), „L'Innocente" (1891), „Il trionfo della morte" (1894); dramaty: „Francesca da Rimini", „Figlia di Jorio" i in.

Anoda, gr., dodatnia elektroda.

Anodowa bateria, składa się z ogniw lub akumulatorów. Daje napięcie siatce lampy radiowej, bez obiegu prądu.

Anomalia, gr., odchylenie od zwykłego porządku, niezwykły stan, niezgodność z regułą.

Anonim, gr., „bezimienny", pismo literackie bez podania nazwiska autora, także niepodpisany list oszczerczy.

Anons, fr., zawiadomienie, ogłoszenie, zwł. w piśmie periodycznym.

Anopheles, komar, przenosiciel zarazków malarii, ob. Widlisz

Anormalny, łac., nie normalny, odbiegający od normy, reguły; dziwny, wykazujący znamiona odchylenia od stanu uważanego za zdrowy i zwyczajny.

Anschluss (anszlus), niem., przyłączenie, dążenie do przyłączenia; np. a. Austrii do Niemiec, jeden z głównych celów polityki zagran. trzeciej Rzeszy.

Antagonizm, gr., przeciwieństwo, zwalczanie się. Antagonista, przeciwnik.

Antakich, ob. Antiochia.

Antał, antałek, węg., mała beczułka na piwo, wino itd.

Antananarivo, ob. Tananarivo.

Antares, olbrzymia gwiazda 1. wielkości w Niedźwiadku, czerwone światło; objętością przewyższa słońce ok. 100 milionów razy.

Antarktyda, ląd i wyspy, leżące na biegunie płd., ok. 14,5 mil. km², pokryte lodem, góry sięgające 5.000 m, wulkany Erebus i Terror. 1911 osiągnął biegun płd. Amundsen, 1912 Scott, 1928 Byrd (na samolotach).

Antarktyk, nazwa Oc. Lodowatego płd.

Ante, łac., przed.

Antecedens, łac., coś co poprzedza, także przyczyna; przesłanka, założenie.

ante Christum (natum), łac., skróc. a C. (n.), przed narodzeniem Chrystusa.

Antena, część aparatu radiowego. A. nadawcza wypromieniowuje, a. odbiorcza chwyta fale elektromagnetyczne.—Por. Radio.

Antenat, łac., przodek rodu.

Antependium, zasłona przedniej części ołtarza w kościele katolickim.

Anteusz, w mitol. grec. olbrzym, czerpał ciągle nowe siły przez dotknięcie z matką ziemią, pokonany przez Heraklesa.

Anti (anty), gr., przedimek oznaczający: przeciw, przeciwieństwo.

Antidotum, ob. Antydotum.

Antinoos (Antinous), słynny z urody młodzieniec (117—138), ulubieniec cesarza Hadriana.

Antisana, wygasły wulkan we wsch. Andach, w Ekwadorze, 5.756 m wys.

Antioch, imię królów syr. z dynastii Seleucydów; 1) A. III, Wielki (242—187 prz. Chr.), pokonany 190 przez Rzymian pod Magnezją; 2) A. IV, Epifaniusz, syn poprz., 175—164, wywołał powstanie Machabejczyków (167).

Antiochia (obec. Antakich), staroż. m. w Syrii, 28.000 mieszk. Rozkwit za ces. rzym., w śrdw. arab., potem tureckie.

Antofagasta, 1) prow. w Chile, 178.000 mieszkańców. Bogate złoża saletry, pokłady srebra, miedzi, boraksu i guano; 2) stolica i port A., 53.000 mieszkańców.

Antoine (antoan) André, * 1858, franc. reformator teatr. i 1897—1904 dyr. „Théâtre A."

Antokol, płn.-wsch. przedmieście Wilna; kość. św. Piotra i Pawła.

Antologia (gr., „zbiór kwiatów", łac. florilegium), nazwa zbioru poezyj lir., używana obecnie także dla oznaczenia zbioru innych utworów liter., rozmaitych autorów tego samego rodzaju albo na ten sam temat.

Antonescu Victor, polityk rumuńs., członek partii liberal., 1936 min. spraw zagran.

Antoni, św., 1) Wielki (ok. 251—356), pierwszy chrześc. zakonnik-pustelnik, żył w Egip-

cje pam 17 I. 2) A. P a d e w s k i, franciszkanin (1195—1231).

Antoniewicz Bołoz, wybitny historyk sztuki (1838—1922), autor monografii o Grottgerze i i. prac z historii sztuki pol. i włos.

Antoninus, 1) A. Pius, ces. rzym., 138—161, uprawiał z powodzeniem politykę pokojową; 2) Marcus Aurelius (M a r e k A u r e l i u s z), ces. rzym., 161—180, filozof-stoik, słynny z łagodności, przeciwnik chrześcijan, nie przeszkodził ich prześladowaniom; 3) A., św., dominikanin, arcybisk. Florencji, 1446—59.

Antoniusz (Antonius) Marcus (82—30 prz. Chr.), stworzył z Oktawianem i Lepidusem 2. triumwirat, zwolennik Cezara, pobił jego morderców Brutusa i Kasjusza 42 pod Filippi, związał się z egipską król. Kleopatrą, 31 pokonany pod Akcjum przez Oktawiana, popełnił samobójstwo.

Antracen, węglowodór, z kt. uzyskuje się antrachinon, materiał wyjściowy do otrzymania ważnej grupy barwników a n t r a c e n o w y c h (alizaryna i in.).

Antracyt, najstarsza odmiana węgla kamien., twardy, błyszczący, zaw. 90—98% pierwiastka węgla, mało tlenu i wodoru. Daje mało płomienia, wiele ciepła. Wart. kalor. 8.500 kal. kg.

Antrakt, fr., przerwa między aktami przedstawienia.

Antrepryza, fr., przedsięwzięcie.

Antresola, fr., półpiętro.

Antropofagia, gr., ludożerstwo.

Antropogeografia, gr., dział geografii, zajmujący się człowiekiem w zależności od jego rozmieszczenia na kuli ziemskiej.

Antropoidy, gr., małpy człekopodobne, najbardziej zbliżone budową do człowieka, jak: szympans, goryl, orangutang i gibbony.

Antropologia, gr., dosł. nauka o człowieku, w szczeg. nauka o jego pochodzeniu i rozwoju oraz o wzaj. stosunku do siebie różnych ras ludzkich. Por. R a s y l u d z k i e.

Antropomorfizm, gr., przypisywanie bóstwu wzgl. czynnikom nadprzyrodzonym oraz zjawiskom przyrody właściwości ludzkich.

Antropozofia, gr., dosł. wiedza o człowieku, nauka tajna (okultystyczna), stworzona przez Rudolfa Steinera jako przeciw. t e o z o f i i.

Antung, m. portowe w płd. Mandżurii, nad rz. Jalu, 91.000 mieszkańców.

Antwerpia (franc. A n v e r s), największy port handl. Belgii i trzeci co do wielkości w Europie, nad Skaldą, 485.000 mieszk. wraz z przedmieściami. Jedna z najsilniejszych twierdz europ. Piękne zabytki, zamek król., katedra, muzea. Szlifiernie diamentów, przemysł koronkarski, cukrownie, gorzelnie. — Ruch portowy wynosił 1934 22,2 mil. t rejestr. netto. — B. stare miasto, wzmiankowane już w VII w., okres rozkwitu w w. XVI podczas wojny światowej oblęgana przez Niemców musiała się poddać (1914).

Anty, spolszczone anti... (ob.).

Antyalkoholik, przeciwnik alkoholu.

Antychryst, gr., przeciwnik Chrystusa, wróg chrześcijaństwa; w szczeg. Neron, prześladowca chrześcijan.

Antycypacja, łac., 1) tymczasowe przyjęcie czegoś za dowiedzione; 2) wcześniejsze uwzględnianie, przy obliczeniach, bilansach itp. kwot płatnych później.

Antyczny, łac., związany z czasami starożyt., w szczeg. ze staroż. Grecją i Rzymem.

Antydotum, łac., środek przeciwdziałający, odtrutka.

Antyfon, słynny ateński mówca polityczny (480—411 prz. Chr.), stracony za udział w zamachu stanu oligarchów.

Antyfona, w dramacie greckim i w liturgii kośc. śpiew kapłana i chóru na przemian albo dwóch odpowiadających sobie chórów.

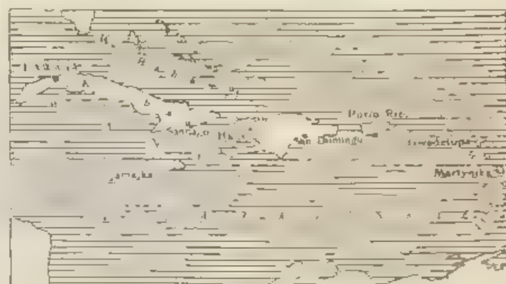
Antygona, postać z tragedii greckiej Sofoklesa (i Eurypidesa), córka ślepego Edypa, uosobienie ofiarnej miłości rodzinnej i kobiecej dobroci.

Antyk, łac., 1) świat star., grecki wzgl. rzymski; 2) przedmiot wartości histor.-artyst.

Antykoncepcyjne środki, o charakterze mechanicznym lub chemicznym, służą do zapobiegania ciąży.

Antykwa, łac., typ czcionek druk., wzorowany na literach rzym. (łac.), odznaczający się prostotą.

Antykwariat, łac., handel starymi, wartościowymi przedmiotami artystycznymi, książkami itd.

Antyle

Antyle, A n t y l s k i e W y s p y, archipelag wysp morza środk.-amerykańskiego; dzielą się na Wielkie Antyle: Kuba, Haiti (samodz. republiki), Jamajka (ang.), Portorico (ameryk.), oraz na Małe A.: od Wysp Dziewiczych aż do Trynidad, zw. także Wyspami nad Wiatrem i Wysp pod Wiatrem (przew. własn. ang. i franc.). Tropikalny klimat; mieszk.: Murzyni, Mulaci, mieszańcy. Wywóz trzciny cukrowej, bawełny, tytoniu, kawy, bananów.

A n t y l o p y, zwierz. kopytne, pustorogie, przeważnie stepowe, gł. w Afryce; w Europie kozica i suhak.

Antylopa

Antylskie Morze, in. Karaibskie Morze (ob.).

Antylskie Wyspy, ob. Antyle.

Antymilitaryzm, łac., wrogie ustosunkowanie się do wojska i służby wojskowej.

Antymon, Sb, pierwiastek chem., biały, kruchy metal; liczba porządk. 51; cięż. atom. 121,8; cięż. wł. 6,67. Metal a. występuje w przyrodzie w skupieniach ziarnistych lub rzadziej w kryształach. Najważn. stopy: z ołowiem i cyną — metal czcionkowy, z cyną metal Britannia. Sole a. służą jako zaprawy w farbiarstwie.

Antypapież (antipapa), papież wybrany przez mniejszość, jako przeciwnik właściwego papieża; kilkakrotnie w śrdw. i pocz. czasów nowożytnych.

Antypasaty, łac., wiatry górne, płynące stale od równika na płn. i płd., mniej więcej po 30° szer. geogr. Przeciw.: p a s a t y.

Antypatia, gr., niechęć, wstręt, odraza.

Antypiryna, organ. związek chem., stosowany w medycynie jako środek przeciwgorączkowy.

Antypody, gr., „przeciwnożni", mieszkańcy odpowiednich punktów na przeciwnych półkulach; także nazwa tych punktów.

Antysemityzm, kierunek społ. zwalczający Żydów, ze względów rasowych, gosp., polit. itd.

Antyseptyka, gr., metoda zapobiegania chorobotwórczemu działaniu drobnoustrojów gnilnych, przez zniszczenie ich na przedmiotach wchodzących w kontakt z tkankami nieochronionymi skórą i w otoczeniu, za pom. środków chem. (a n t y s e p t y c z n y c h), jak sublimat, karbol i in. Obecnie wyparta przez a s e p t y k ę.

Antyteza, gr., twierdzenie przeciwne; oratorskie przeciwstawianie dwóch przeciwieństw; potocznie: przeciwieństwo.

Antytoksyny, gr., przeciwjady, substancje odporne, mające na celu sparaliżowanie trującego działania bakteryj wzgl. ich jadów (t o k s y n) a powstające we krwi bądź wskutek zakażenia, bądź też przez odpowiednie szczepienie.

Anubis, egip. bóg zmarłych, postać ludzka z głową szakala.

Annitet, łac., przy pożyczkach publ. kwota mająca być rocznie opłacana na pokrycie procentów i części kapitału dłużnego.

Anulować, łac., uczynić nieistniejącym, znieść.

Anvers, franc. nazwa Antwerpii

Anyż

Anyż, roślina z rodziny baldaszkowatych, dostarcza olejku anyżowego; przyprawa i środek moczopędny.

Anzelm z Canterbury (kenterberi), św. (1033—1109), arcybiskup Canterbury, jeden z twórców filozofii scholast. i teolog.: tzw. „ontologiczny dowód istnienia Boga", wywodzący istnienie Boga z faktu powstania w umyśle ludzkim Jego wyobrażenia.

Anzelm Polak, bernardyn, autor łac. opisu podróży do Ziemi świętej z pocz. XVI w.

Anzengruber Ludwik, poeta austr. (1839—89), autor wodewilów ludowych i in. utworów dramatycznych.

Aomori (Awomori), m. w płn. części wyspy Hondo (Japonia), 77.000 mieszkańców.

Aorta, gr., główna tętnica w ciele ludzkim (i u kręgowców), zaopatruje w krew, obfitującą w tlen i substancje odżywcze, wszystkie tkanki. Wychodzi (u człowieka) z lewej komory serca.

Aoryst, gr., w języku grec. nieokreślony czas przeszły odmiany czasownikowej.

Apage, gr., precz, odejdź!

Apagogiczny dowód, gr., dowód na prawdziwość pewnego twierdzenia przez niedorzeczność twierdzenia przeciwnego.

Apalachy (Alleghany), płn.-ameryk. system górski we wsch. części St. Zjedn. i Kanady. Zapadlina rz. Hudson, Mohawk i kan. Erie dzieli je na płn. i płd. Płd.-wsch. część, właściwe A l l e g h a n y, zalesione, fałdowe pasmo górskie (Black Dome 2.048 m), bogate w węgiel kam., ropę naft., żelazo. W A. płn. miedź, cynk, srebro. Najwyższy łańcuch górski White Mountains ze szczytami Mount Lafayette i Mount Washington (1918 m).

Apanaże, fr., uposażenie przez państwo członków rodzin panujących.

Apartament, fr., mieszkanie; w hotelu pokój z przynależnościami.

Apasze (a p a c z e), 1) płn.-amer. plemię Indian, staczali niegdyś gwałtowne walki z Europejczykami; 2) paryskie określenie podziemnego świata przestępców, sutenerów itd.

Apatia, gr., niewrażliwość, nieczułość, obojętność, otępienie.

Apatyt, minerał, fosforan wapniowy, zawierający ponadto chlorek wzgl. fluorek wapnia. A. bezpostaciowy fosforyt, służy do otrzymania sztuczn. nawozu, superfosfatu. Złoża w Hiszpanii, Francji, Florydzie. W Polsce największe w Niezwiskach n. Dniestrem.

Apeks, punkt na niebie w gwiazdozb. Herkulesa, ku któremu zmierza w swym ruchu układ słoneczny.

Apel, fr., zbiórka w wojsku dla sprawdzenia obecności lub stanu wyekwipowania; a. b o j o w y, zwołanie rozproszonego oddziału.

Apelacja, łac., o d w o ł a n i e s i ę do wyższej instancji sądowej od orzeczenia wzgl. wyroku niższej. — Por. Postępowanie cywilne.

Apeldoorn, m. holend. prow. Geldern, 60.000 mieszk.; w pobliżu Het Loo, zamek król.

Apelles, najsłyn. malarz staroż. Grecji (IV w. prz. Chr.), działał na dworze Aleksandra W., nie zachowało się żadne dzieło.

Apeniny (Apenin), młode góry fałd., przecinające łukiem, lekko ku wsch. wygiętym (1.200 km dług.) cały Półw. Apeniński od Alp nad Zatoką Liguryjską po Kalabrię. Przedłużeniem A. góry Sycylii i Atlas; miejsce zaś lądu zapadłego po wewn. stronie gór, zajmuje M. Tyrreńskie. Od zach. przytyka do A. wulkaniczny Preapenin Tyrreński, a od płd.-wsch. Preap. Adriatycki. A. dzielą się na: 1) p ł n. (po Tyber), z piaskowców i łupków (Liguryjskie, Etruskie 2.165 m); 2) ś r o d k. (po rz. Volturno), wapienne z najw. grupą Abruzzów (Gran Sasso d'Italia 2.921 m) i 3) p ł d., wapienne z trzonem krystal. w Kalabrii (do 2.271 m). Z wyjąt. A. płn., wylesione i dzikie. Częste katastrofalne trzęsienia ziemi (zwł. w Kalabrii) i obsuwiska górskie.

Apercepcja, łac., uchwycenie, przejmowanie wrażeń przez umysł do jego świadomości.

Apertura, łac., otwór; w przyrządach optycznych otwór obiektywu; liczba określająca.

Aphelium (afelium), gr., punkt odsłoneczny, punkt na orbicie komety lub planety najbardziej oddalony od słońca.

Apikultura, łac., hodowla pszczół, pszczelarstwo.

Apis, święty byk staroż. Egipcjan, uważany przez nich za ucieleśnienie boga Ptah.

Aplanat, system soczewek, usuwający błędy aberacji sferycznej. Stosowany w fotografii rodzaj obiektywu.

Aplikacja, łac., przykładanie się, pilność; okres praktyki np. w adwokaturze.

Aplikacje, łac., hafty, którymi zdobi się jakiś przedmiot.

Aplikatura, łac., w muzyce palcowanie.

Apnoe, grec., bezdech.

Apodyktyczny, gr., nie do odparcia, bezwzględny sąd, twierdzenie.

Apogeum, punkt odziemny, punkt na orbicie księżyca najbardziej oddalony od ziemi. Przeciw.: perigeum, p. przyziemny.

Apokalipsa, objawienie; w szczeg. w N. Test. objawienie św. Jana, przepowiadające wielkie klęski ludzkości i ostateczne zwycięstwo Chrystusa. Jeźdźcy apokaliptyczni w A. św. Jana: zaraza, głód, wojna i śmierć.

Apokryfy, gr., 1) „ukryte", pisma relig. nie mające charakteru kanonicznego. Ze St. Test. nie są kanonicznymi według Lutra (w przeciw. do kościoła rz.-kat.): księgi Machabeuszy, Judyty, Mądrość Salomona i in.; Apokr. N. Test. są m. in. Ewangelia Jakóba i Piotra, 2 listy Pawła do Laodycejczyków, Apokalipsa Pawła i in., 2) potocznie: wszelkie świadome sfałszowanie dokumentu, utworu liter. itp.

Apolinary, św., według tradycji uczeń św. Piotra, bisk. w Rawennie, umęcz. 75; pam. 23 VII.

Apollinaire (apoliner) Guillaume (właściwie Kostrowicki), poeta franc. (1880—1918), pochodz. polskiego, czołowy przywódca awangardy, radykalny nowator, autor „Alcools" i „Calligrammes", wywarł duży wpływ także na polskich awangardzistów powojennych.

Apollo, bóg grec. i rzym., syn Zeusa i Latony, bóg światła, nauk i sztuk pięk. Rzeźba A. belwederski (w Watykanie), z czasów cesarstwa rzym.

Apollo, motyl górski czarno-biały, na tylnych skrzydłach czerwone plamy. W Polsce podlega ochronie.

Apologetyka, gr., starochrześc. literatura teologiczna, odpierająca ataki filozofów przeciw chrześcijaństwu. Główni apologeci: Justyn, Origenes, Tertulian. Ogólnie: nauka o obronie zasad wiary.

Apologia, gr., obrona, usprawiedliwienie.

Apoloniusz z Rodos, poeta grecki II w. prz. Chr., żył w Aleksandrii.

Apopleksja, gr., udar mózgu, spowodowany krwawieniem, zatkaniem albo skurczem naczyń w mózgu. Powoduje często połowiczne porażenie.

Apostata, gr., odszczepieniec, odstępca.

a posteriori, łac., „według późniejszego", poznanie na podstawie doświadczenia, w przeciw. do a priori (ob.).

Apostolscy ojcowie, uczniowie apostołów.

Apostolska nauka, treść nauk apostołów i ich uczniów, zawartych w zachowanych pismach oraz tradycji ustnej.

Apostolska stolica, Rzym jako stolica papieża.

Apostolskie błogosławieństwo, błogosławieństwo udzielone przez papieża.

Apostolskie dzieje, nazwa wielu pism, dotyczących działalności pierwszych apostołów. W szczeg. kanoniczne a. d.: zbiór, który wszedł pod tą nazwą do N. Test., a pochodzi od św. Łukasza.

Apostolskie gminy, gminy zakładane przez apostołów m. in. w Jerozolimie, Efezie itd.

Apostoł, gr., wysłannik; w szczeg. według N. Test. 12 uczniów Chrystusa: Piotr, Jan, Jakub, Andrzej, Filip, Tomasz, Bartłomiej, Mateusz, Jakub syn Alfeusza, Szymon, Judasz syn Jakuba i Judasz Iskarota. Po śmierci tego ostatniego został wybrany Maciej oraz Paweł.

Apostrof, gr., znak ', oznaczający wypuszczenie pewnej litery.

Apostrofa, gr., w poezji i retoryce uroczysty zwrot do postaci boskich, urojonych lub nieobecnych, także do personifikowanych rzeczy lub pojęć.

Apoteoza, gr., ubóstwienie, wyniesienie i oddanie czci boskiej; ogólnie: wywyższenie, oddanie wielkiej czci, szczeg. przy pomocy obrazów alegorycznych.

Appendicitis, łac., zapalenie wyrostka robaczkowego. Ostre a. jest połączone z gwałtownymi bólami, mdłościami, gorączką itd.; chroniczne a. pojawia się często bez gorączki, przy podobnych, lecz mniej silnych objawach.

Appendix, łac., dodatek, doczepka; w szczeg. wyrostek robaczkowy ślepej kiszki. Por. Appendicitis.

Appenzell, kanton w płn. Szwajcarii, 416 km². 63.000 mieszk. Dzieli się na Innerrhoden i Ausserrhoden. Gł. miasta: A., 5.000 mieszk. i Herisau, 13.000 mieszk. Hodowla bydła, przemysł tekstylny.

Appianus, hist. grecki w II. w. po Chr.; nap. Dzieje Rzymu.

Apponyi Albert Jerzy, hr. (1846—1932), węg. mąż stanu, wprowadził bezpłatne nauczanie powsz., przywódca partii niezawisłości, bronił Węgier przed warunkami pokoju w Trianon.

Apretura, łac., czynności końcowe, którym poddaje się tkaniny (suszenie, nadawanie połysku itd.)

a priori, łac., „od pierwotnego, pierwszego", pojęcie filozof. na oznaczenie poznania danego od początku, a nie drogą doświadczenia; potocznie: z góry, od początku.

Aprobata, łac., uznanie, wyrażenie zgody, pochwała, dopuszczenie.

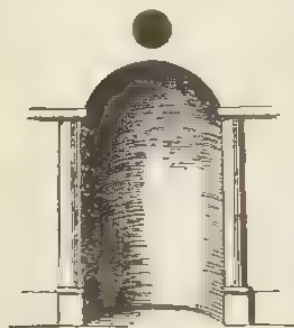
Aproksymatywnie, łac., w przybliżeniu, przypuszczalnie.

à propos (a propo), fr., w porę, w sam raz, właśnie.

Aprosze, fr., przykopy, rowy kopane w wojnie oblężniczej i pozycyjnej dla umożli-

wienia niespostrzeżonego podejścia i szturmu na stanowiska obronne wroga.

Aprowizacja, łac., zaopatrywanie w środki żywności, wzgl. w artykuły pierwszej potrzeby.

Apsyda

Apsyda, gr. (także absyda), 1) w architekt. rzym. półkolista przestrzeń, nakryta półkopułą, przeszła potem do chrześc. architekt. kościel., przeważnie jako zakończenie nawy gł., mieszczącej ołtarz; 2) 2 najbardziej odległe od siebie punkty eliptycznej orbity planet.

Apszeron, półwysep nad M. Kaspijskim, posiada bogate źródła ropy naft.

Apteka, gr., koncesjonowane i kontrolowane przez władze państwowe przedsiębiorstwo sprzedaży lekarstw, zwłaszcza takich, których nie wolno sprzedawać drogeriom, jak np. trucizny i jady, wzgl. lekarstwa je zawierające, a wydawane tylko z przepisu lekarza.

Apuchtin Aleksander, ros. kurator warszaw. okręgu naukowego w l. 80-tych XIX w., osławiony rusyfikator i twórca systemu szpiegowskiego w szkołach byłej Kongresówki.

Ara błękitna

Apulejus z Madury, znany pisarz rzym., * 125 po Chr., autor słynnej powieści o „Złotym ośle", której epizodem jest baśń o Amorze (ob.) i Psyche.

Apulia, włos. Puglie, kraj w płd.-wsch. Italii, 19.221 km², 2,500.000 mieszk. Część środk. skalista, rzadko zaludn. z powodu braku wody, na wybrzeżu Adriatyku b. urodzajna (wino, oliwa) i gęsto zaludniona.

Ar, 1) symbol chem. pierw. argonu; 2) jednostka powierzchni = 100 m²; 100 a = 1 ha (hektar).

Ara, papuga z Ameryki Środk. i Południowej.

Arabeski, ornament pochodzenia arabskiego, o bogato wijących się liniach; ogólnie: coś fantazyjnego, bardzo powikłanego.

Arabeski

Arabia, największy na świecie (ok. 2,6 mil. km²) półwysep w płd.-zach. Azji, odgraniczony od zach. rowem M. Czerwonego, od płd. Morzem Arabskim, a od wsch. Zat. Perską. Z wyjąt. wąskiego pasa nad Zat. Perską wyżynna płyta (600—1.000 m wys.) o stromych i wysokich krawędziach, sięgających na płd.-zach. i wsch. ponad 3.000 m, w budowie geolog. i krajobrazowo podobniejsza do płn. Afryki, niż do krajów azjatyc. Wzdłuż Morza Czerwonego wygasłe wulkany (Aden). Klimat wybitnie kontynent., gorący i suchy. Obfitsze opady tylko na płd. krawędziach wyżyny (Jemen — A. Szczęśliwa); wnętrze zajmują 2 olbrzymie pustynie: Nefud na płn. i Dahna na płd. (przebyta po raz pierwszy w 1931), przedzielone stepową krainą Nedżd. Rzeki tylko okresowe. 7—8 mil. mieszk., mahomet. i semic. Arabów, przeważnie koczowników (hodowla wielbłądów, koni, owiec). Rolnictwo jedynie na wybrzeżach i w oazach (uprawa pszenicy, kawy, palmy daktyl., tytoniu i bawełny). Bogactwa miner. mało wyzyskane. Komunikacja prymitywna. Główna linia kolej. łączy Damaszek z Medyną. Pod wzgl. polit. rozpada się A. na: królestwo Arabii-Saudii, 1,580.000 km² i przeszło 4 mil. mieszkańców, Jemen (2 miliony mieszkańców) oraz obszary pod brytyjsk. protektoratem (Aden, Hadramaut, Oman, Koueit i in.). — Rozbita wskutek sporów plemiennych, zjednoczona dzięki islamowi, stała się potęgą, sięgającą od Indii na wsch. do Hiszpanii i Francji na zach. Około 1000 rozpadła się na szereg mniejszych kalifatów. W XVI w. stał się Jemen prowincją turecką; w XVIII w. doszła w A. do znaczenia sekta Wahabitów, pokonana 1819 przez wicekróla Egiptu, Mehmeda Ali; 1840 rozpad A. na szereg samodzielnych państw. W czasie wojny świat. część A. neutralna, część po stronie Anglii. Wśród nowopowstałych państw przodują król. Nedżedu i Hedżasu, od 1932 pod łączną nazwą Arabii-Saudii.

Arabska pustynia, wschodnia część Sahary.

Arabskie cyfry, dziesięć cyfr 1 2 3 4 itd., powsz. dziś używanych, które Arabowie przejęli od Hindusów.

Arabskie Morze, płn.-zach. część Oc. Indyjskiego, między półwyspem Arabs. a Indiami.

Arachnologia, gr., nauka o pająkach.

Arad, m. rumuńsk. (od 1920) nad rz. Maros, 77.000 mieszk.; należał przed tym do Węgier.

Arago Dominique François (1786—1853), przełomowe badania w dziedzinie geodezji, astronomii, a zwł. magnetyzmu.

Aragonia, kraj w płn.-wsch. Hiszpanii, nad rz. Ebro; w dolinach rzek oazy, wewn. i na płd. suche stepy. Stolica Saragossa.

Aragonit, minerał, węglan wapnia, odmiana kalcytu.

Arak, napój alkohol., otrzymywany przez fermentację melasy z trzciny cukrowej z dodatkiem ryżu albo z soku z palmy kokos. z dodat. ryżu. Zawiera ok. 60% alkoholu.

Araliowate, nazwa rodziny roślin 2-liściennych; u nas jej przedstawicielem bluszcz.

Aralskie Jezioro (morze), słone, obfitujące w ryby jez. w ros. Turkiestanie, 62.000 km²; uchodzą do niego rz. Syr — i Amu-Daria.

Aramejczycy, lud semicki, pierwotnie w pustyni płn.-arabskiej, w poł. 2 tysiąclecia przed Chr. w Mezopotamii, później bardziej na zach. Obszar ich języka (Aram): Syria i Mezopotamia.

Aranjuez (aranchuez), m. w Hiszpanii, nad rz. Tajo, na płd. od Madrytu, 14.000 mieszk. Zamek z dziełami sztuki.

Arany Jan, wybitny i b. popularny poeta węg. (1817—1882).

Aranżować, fr., urządzać, godzić, wyrównać.

Arapaima, ryba kostnoszkieletowa do 5 m dł., waży 250 kg, mięso jadalne; rzeki Ameryki Płd.

Ararat, łańcuch gorski na pogran. Turcji, Persji i Rosji; Wielki A., 5.156 m, Mały A., 3.914 m, w strefie wiecznych śniegów. Wg St. Test. miejsce wylądowania arki Noego.

Aras (Araks), największa rz. Armenii, lewy dopływ Kury, 1.000 km dług., w środk. biegu tworzy granicę między Rosją i Persją.

Arasy, ob. Arrasy.

Araukanie (Araukosi), wojown. szczep indiański w Chile i Argentynie; stawiali silny opór podbijającym Hiszpanom; dziś na wymarciu.

Araukaria, i g ł a w a, drzewo szpilkowe Ameryki Płd. U nas jako rośl. ozdobna, doniczkowa.

Arbiter, łac., sędzia rozjemczy; znawca; a. e l e g a n t i a r u m, ktoś decydujący i miarodajny w sprawach ubioru, mody, smaku.

Arbitraż, fr., 1) rozstrzyganie kwestyj spornych w drodze sądu polubownego (r o z j e m s t w o); 2) gałąź interesów bankierskich polegająca na wyzyskiwaniu różnicy kursów walut, szlach. metali, papierów wart. i t. d., istniejących na różnych giełdach przez równoczesne kupno po niższym i sprzedaż po wyższym kursie.

Arbuz, rośl. hodowana jako owocowa, z rodziny dyniowatych, owoc soczysty, pochodzi z Afryki.

Archaiczna epoka, najstarsza epoka geolog., w której tworzyła się skorupa ziemska. Utwory składają się gł. z gnejsów, granitów, łupków krystalicznych.

Archaiczny, gr., „zamierzchły", „prastary", okres w sztuce poprzedzający epokę właśc. rozwoju, np. w sztuce greckiej jej okres w VI i V w. prz. Chr.

Archaizm, gr., forma przestarzała, wyszła z bieżącego użycia; a r c h a i z o w a n i e, świadome naśladowanie prastarych form.

Archangielsk, m. w płn. Rosji, nad Dźwiną, niedal. M. Białego, 128.000 mieszk. A., najbardziej na płn. wysunięty port handl. świata; handel drzewem, rybami.

Archaniołowie, aniołowie najwyż. stopnia: Michał, Gabriel, Rafał (aż po śrdw. także Uriel).

Archeologia, gr., „nauka o starożytnościach", dawniej zajmowała się tylko zabytkami i znaleziskami staroż., z czasem badaniami nad całą kulturą mater. i umysł. dawnych społeczeństw.

Archeopteryx, gr., kopalny praptak, posiadał zęby, podobny do gadów.

Archi..., gr., na pocz. wyrazów oznacza wyższe stanowisko, pierwszeństwo.

Archidiakon, gr., w pierwszych wiekach Kościoła pomocnik i następca biskupa, później wyłącznie tylko tytuł kościelny.

Archidiecezja, a r c y b i s k u p s t w o, gr w administracji kośc. okręg obejmujący kilka diecezyj.

Archijerej, gr w kośc prawosł arcybiskup

Archilochos, poeta grecki z VII w prz. Chr., uważany za twórcę poezji jambicznej.

Archimandryta, gr., przełożony nad kilkoma klasztorami w kościele wsch.

Archimedes (z S y r a k u z), najw. fizyk i matematyk staroż. (287—212 prz. Chr.), odkrył prawa dźwigni, postawił t. zw. p r a w o A r c h i m e d e s a (ciało zanurzone w płynie traci pozornie na ciężarze tyle, ile waży płyn przez nie wyparty); udowodnił, że stosunek obwodu koła do średnicy jest stały ($=\pi$) i sformułował jeszcze w. in. podstawowych twierdzeń matematycznych i fizycznych.

Archipelag, gr., grupa wysp, pierwotnie tylko określenie wysp grec. na M. Egejskim.

Architekt, gr., budowniczy.

Architektonika, gr., nauka o budowie. A. m ó z g u, ustalenie komórkowej budowy mózgu oraz związanych z nią funkcyj najmniejszych jego części.

Architektura, budownictwo (ob.).

Architraw, gr., poprzeczna belka umieszczona bezpośrednio na głowicy (kapitelu) kolumny.

Architraw

Archiwum, zbiór dokumentów pism; także miejsce przechowania W dzis. P o l s c e Wydziałowi A r c h i w ó w P a ń s t w o w y c h podlegają: 4 a. centralne w Warszawie a. m. Akt Dawnych, Główne, Skarbowe, Oświecenia, dalej a. wojskowe oraz 13 a. prowincjonalnych.

Archontowie (pojed. archon), najwyżsi urzędnicy w staroż. Atenach, od czasów rządów demokr. (koniec VI w. prz. Chr.) stracili na znaczeniu.

Arciszewski Krzysztof, pol. wojownik i podróżnik (1592—1655), banita, walczył we Francji, Brazylii, 1646 po amnestii gen. artylerii, obrońca Lwowa.

Arct Michał, księgarz warsz. (1840—1916), założ. znanej firmy wydawniczej, szereg popularnych wydawnictw słownikowych, serii „Książki dla wszystkich" i in.

Arctowski Henryk, znakom. pol. geograf, geofizyk i podróżnik, *1871, w l. 1897—99 brał udział w belg. wyprawie do Antarktydy.

Arcy, por. Archi.

Arcybaszew Michaił Pietrowicz, powieściopisarz rosyj. (1878—1927), autor wsławiony powieścią „Sanin".

Arcybiskup, biskup stojący ponad kilkoma diecezjami; oznaką jego jest pallium.

Arcybractwo, stowarzyszenie o charakterze religijnym.

Arcyksiążę, tytuł książąt z domu Habsburgów.

Ardeny, góry, będące przedłużeniem Nadreńskich Gór Łupkowych, na płd.-wsch. Belgii i płn.-wsch. Francji, dochodzą do 691 m wys., rzadko zaludnione; bogate pokłady węgla kamiennego.

Areka, palmy kłodziniaste, nasiona dost. betelu, kt. żują Hindusi; właściwe Azji i Australii.

Arena, łac., w teatrze wzgl. cyrku rzym. miejsce, gdzie się odbywały walki; posypane pia-

skiem, podobnie jak dziś a. cyrkowa. — Szerzej: teren działalności.

Arendarz, dzierżawca (najczęściej karczmy), szynkarz.

Areometr, gr., przyrząd do pomiaru ciężaru właśc. cieczy.

Areopag, gr., „pagórek Aresa", nazwa (od siedziby) nacz. rady ateńskiej, składającej się z ustępujących urzędników państw., najwyż instancji kontrolującej w państwie.

Arequipa (arekipa), m. w Peru, 65.000 mieszk., stolica depart. A.

Ares, łac. M a r s, u staroż. Greków bóg wojny, syn Zeusa i Hery.

Areszt, przytrzymanie, zamknięcie osoby na skutek zarządzenia władzy administr., albo też, w pewnych wypadkach, na polecenie sędziego.

Aretino Pietro, wybitny pisarz włoski (1492—1552), znany z rozwiązłego życia, autor swawolnych poezyj i opowiadań oraz zjadliwych paszkwili, najciekawsze dziś są jego dialogi obyczajowe.

Aretuza, w staroż. nazwa różnych źródeł, w mitol. gr. nimfa ścigana przez boga, zamieniona w źródło.

Arezzo (staroż. Arretium), stare m. etruskie w Toskanii (Włochy), 57.000 mieszk.; miejsce urodzenia Petrarki.

Arfa, ob. Harfa.

Argentan, n o w e s r e b r o, stop z 46—66% miedzi, 19—31% cynku oraz 13—36% niklu. Szerokie zastosowanie. Posrebrzone nosi rozmaite nazwy: alpaka, chińskie srebro i in.

Argenteuil (arżantöj), m. w płn. Francji, nad Sekwaną, w depart. Seine et Oise, 70.000 mieszk.; winnice, przem. zegarowy.

Argentum, łac., srebro.

Argentyna (Republ. Argentina), 2. co do wielkości republ. płd.-amerykańska, zajmująca płd.-wsch. część lądu między Andami a Oc. Atlantyckim, 2,793.000 km² pow. i 12,1 mil. mieszk. (4 na km²). Wielka różnorodność krain geograf.: na płn. lesista nizina G r a n C h a c o na zach. wysokie i wulkaniczne A n d y (Aconcagua 7.035 m), między Andami a Atlantykiem główny obszar roln. hodowl. A., stepowa nizina p a m p a s ó w, a na płd. od pampasów pusta i chłodna kraina stepów P a t a g o n i i. L u d n o ś ć złożona: przeważnie z kreolów pochodz. hiszp. (Indian tylko 40.000) i emigrantów z Europy: Hiszpanów, Włochów, Francuzów i Niemców. Polaków 60.000. — W l. 1857—1926 napłynęło tu z Europy 5,74 mil. ludzi 35% ludności mieszka w 4 wielkich miastach: Buenos Aires, La Plata, Cordoba i Rosario. Język urzęd. hiszpański. R o l n i c t w o dostarcza pszenicy, kukurydzy, jęczmienia, owsa, siemienia lnianego, tytoniu, trzciny cukr. i wina. Roczny zbiór (1934): pszenicy 65 mil., kukurydzy 59 mil., siemienia lnianego 19,6 mil. q. Stan hodowli 9,9 mil. koni, 32,2 mil. bydła rogatego, 44,4 mil. owiec. Bogate złoża ropy. naft. (1934: 2 mil. t). Najsilniej rozwinięty p r z e m y s ł s p o ż y w c z y (fabryki konserw mięs.). A. zajmuje 1. miejsce na świecie w eksporcie: kukurydzy i siemienia lnianego, 2. w eksp. pszenicy i wełny. Wartość (1934) eksp. (gł. do Anglii, Holandii, Francji) 2537 mil., imp. (gł. z Anglii, St. Zjedn., Niemiec) 1737 mil. zł. Polski (1935) eksp. do A.: 12 mil., imp. z A.: 16 mil. zł. Kolei 41.000 km, samochodów (1934) 267.000. Stolica: Buenos Aires (3,1 mil. mieszk.). Armia ląd. i mor.: 55.000 ludzi. Obszar odkryty przez Portugalczyków, koloniz. od 1525 przez Hiszpanię, która uprawiała politykę rabunkową. 1776 założ. wicekrólestwo La Plata, obejmujące A., Boliwię, Urugwaj i Paragwaj; odtąd rozkwit Buenos Aires, stolicy kraju. 1816 niezależność republiki argent.; walki wewn., wojny z Urugwajem, Paragwajem, Boliwią i spór z Chile. W czasie wojny świat. neutralna.

Argon, Ar, pierwiastek chem., liczba porząd. 18, cięż. atom. 39, 94; gaz szlach., bez barwy i zapachu, służy, podobnie jak hel, do napełniania termometrów gaz. i żarówek elektr.

Argonauci, towarzysze mitycznego Jazona w wyprawie (na okręcie Argo) po złote runo do Kolchidy.

Argony, płyta wyżynna w płn. wsch. Francji, między rz. Marną i Mozą, na zach. od Verdun, 375 m wys. Podczas wojny świat. zacięte walki franc.-niem.

Argot (argo), fr., gwara rzezimieszków, także zawodowa.

Argowia, ob. Aargau.

Argument, łac., dowód, dowodzenie; a r g u m e n t o w a ć, dowodzić, wykazywać.

Argus, w mit. greck. stooki olbrzym, strażnik Iony z nakazu Hery, uśpiony i zabity przez Hermesa. A r g u s o w e o k o, którego uwagi nic nie ujdzie.

Argyria, gr., odkładanie się soli srebra w ustroju, charakteryzuje się ciemnym zabarwieniem skóry.

Aria, wł., szerzej rozbudowana pieśń solowa w operze lub oratorium.

Ariadna, w mit. greck. córka Minosa, za jej pomocą (kłębek nici) wyratował się Tezeusz z labiryntu.

Arianie, 1) zwolennicy nauki A r i u s z a z Aleksandrii († 336), w myśl której Chrystus nie był Bogiem, potępieni przez Sobór Nicejsk (325); 2) ob. B r a c i a p o l s c y, S o c y n i a n i e.

Ariel, hebr. nazwa anioła; w śrdw. duch powietrza i wody; w „Burzy" Szekspira uosobienie lotnego żywiołu poezji.

Ariergarda, fr., straż tylna.

Arion z Metymny, legend. śpiewak grecki z VII w. prz. Chr., uważany za twórcę poezji dytyrambicznej oraz za bóstwo opiekuńcze muzyki i poetów.

Arioso (ariozo), wł., w muz.: dosłownie na kształt pieśni, śpiewu; mało rozbudowana aria, ustęp śpiewny.

Ariosto Lodovico, znakomity poeta włoski (1474—1533), wsławił się epopeją „Orlando furioso" (1516), odznaczającą się świetną oktawą, subtelnym smakiem estet. i polotem bujnej wyobraźni. Właściwy wątek epopei, osnutej na legend. cyklu opowieści o bohaterskich rycerzach Karola W., przerywają liczne dygresje z błyskami wybornej ironii.

Ariowie, ob. A r y j c z y c y.

Ariowist, wódz Swewów germ., pobity 58 prz. Chr. przez Cezara w pobliżu Miluzy.

Ariusz, ob. Arianie.

Arizona, stan w Stanach Zjedn. Am. Płn., 295.134 km², 435.000 mieszk.: rolnictwo przy pomocy sztucz. nawodnienia. Bogate kopalnie miedzi; 1845—1931 wyprodukowała A. 41% ogólnej produkcji miedzi St. Zj. A. Płn. Również kop. złota, srebra i ołowiu. Stolica Phoenix, 48.000 mieszkańców.

Arka, łac., „skrzynia", łódź, okręt; w 1. księdze Mojżesza okręt, na kt. z nakazu Boga uratował się Noe wraz z rodziną oraz parą zwierząt każdego gatunku; a. przymierza, skrzynia, w kt. przechowywano wg biblii tablice z dziesięciorgiem przykazań.

Arkabuz, arkebuz, fr., strzelba lontowa lub kołowa z XVI i XVII w., lżejsza od muszkietu i o mniejszym kalibrze.

Arkady

Arkada, w architekt. łuk wsparty na dwóch słupach lub kolumnach. A. tworzą często zewn. obramienia budynków (np. Sukiennice krakowskie) lub wewn. dziedzińców (np. dziedz. Biblioteki Jagiell.), oddzielają nawę gł. od bocznej w kościołach itd.

Arkadia, kraina na Peloponezie (płd. Grecja), otocz. wysokimi górami; rozległe pastwiska i lasy; przysłowiowa jako kraj spokojny i szczęśliwy.

Arkadiusz Flawiusz, syn Teodozjusza W. (378—408), 1. cesarz wsch.-rzym.

Arkady, ob. Arkada.

Arkan, 1) długi sznur z pętlą służący do łapania koni, również używany przez Tatarów jako broń; 2) w licz. mnog. (arkana): sekrety, tajemnice, wiedza zawodowa.

Arkansas, 1) płn. ameryk. rz., prawy dopływ rz. Missisipi, 2.410 km długi; 2) płd. stan w St. Zj. A. Płn., nad rz. A.: 138.132 km², 1,854.000 mieszk. Rolnictwo; na płn. kukurydza, pszenica; na płd. bawełna i tytoń; chów bydła. Bogate złoża węgla, rud manganu, cynku; źródła naftowe. Stolica Little Rock, 81.000 mieszk.

Arkebuz, ob. Arkabuz.

Arkebuzjerowie, fr., oddziały piesze lub konne, uzbrojone w arkebuzy (ob.). W Polsce byli a. konni, należący do cudzoziemskiego autoramentu.

Arkona, płn. przylądek wyspy Rugii na Bałtyku, 46 m wys. Latarnia morska. Resztki daw. grodziska słowiańsk.; świątynia Światowida, zburz. 1168.

Arktur, gwiazda 1. wielk. w gwiazdozbiorze Wolarza, z silnym ruchem własnym.

Arktyczny, leżący w pobliżu bieguna płn.

Arktyda, obszar podbiegun. płn., składa się z wysp i archipelagów na M. Lodowatym Płn. 4 mil. km².

Arlberg, przełęcz alpejska, oddzielająca Tyrol od Vorarlbergu. A. przecięta jest tunelem dług. 10,3 km, przez kt. przechodzi kolej.

Arlberska szkoła, szkoła jazdy na nartach, powstała w St. Anton w Arlbergu.

Arlekin, wł. arlecchino, figura komiczna w dawnej włosk. commedia dell' arte; błazen, trefniś.

Armada („niezwyciężona"), wielka flota wojenna hiszp., wysłana przez Filipa II przeciw Anglii, pobita przez flotę ang. na kanale La Manche.

Armata, ob. Działo.

Armator, przedsiębiorca okrętowy, wyposażający statek własnym kosztem, by go oddać za osobną umową do użytku przedsięb. żeglugowemu albo państwu.

Armatura, łac., ogół części służących do kompl. wyposażenia maszyny, wzgl. urządzenia techn., np. kurki, zawory, pierścienie.

Armawir, m. w Rosji płd., nad Kubaniem, 74.000 mieszk.; węzł. stacja kolej., źródła naft.

Armenia, kraj wyż.-górski, położ. między M. Czarnym a M. Kaspijskim na płd. od niziny zakaukaskiej (nad rzek. Rion i Kura). Na wyżynie góry, dochodzące do 5.157 m wys. (Ararat) i wielkie jeziora (Gokcza, Urmia, Wan). Ojczyzna aryjskich i chrześc. Ormian, podzielona na 3 części: turecką (zamieszk. po wymordowaniu Ormian przez Turków i Kurdów, gł. miasto Erzerum), perską (gł. m. Taebris) i sowiecką. — A. socjal. republ. rad. wchodząca w skład Z. S. R. R. 30.948 km² i 1,013.000 mieszkańców (85% Ormian, 9% Turko-Tatarów). Rolnictwo (wielka uprawa bawełny, nadto pszenicy i wina) oraz hodowla. Stolica: Erywań (111.500 mieszk.). - Staroż. Guttium (Kuti), w VII w. prz. Chr. zajęta przez Asyrię; w tym okresie przybycie ludności indoeuropej. i zlanie z ludn. tubylczą, 550 prz. Chr. zdobyta przez Persów, od czasu Aleksandra W. niezależna, 83 prz. Chr. krótkotrwała potęga za pan. króla Tigranesa, następnie prowincja rzymska, potem bizant., w XVI w. pod panowaniem Turków. W XIX w. w kilku miastach A. rozruchy pod hasłem niepodległości narod., w związku z tym tureckie represje i rzezie. — Część A. (dawna Wielka A.) od 1921 autonom. republika sow.

Armeński kościół, ob. Ormiański kościół.

Armia, fr., związek operacyjny, należący do rzędu wielkich jednostek; składa się ze zmiennej ilości korpusów lub niepołączonych w korpusy dywizyj i oddziałów pozadywizyjnych.

Armia Zbawienia (The Salvation Army), ang. metodystyczna organizacja filantrop., założ. w 2. połowie XIX w. w Anglii przez Williama Booth'a, na wzór wojska, ma na celu opiekę nad biednymi i umoralnianie; b. rozpowsz. w krajach anglosaskich i skandynawskich.

Armida, postać z „Jerozolimy wyzwolonej" Tassa, czarodziejska uwodzicielka pięknego Rinalda.

Arminianie, sekta protest. założ. przez Jakuba Arminiusza z Lejdy (1560—1609), odrzuca „absolutną predestynację“ Kalwina.

Arminiusz, ks. Cherusków (18 prz. Chr. do 19 po Chr.), pokonał Rzymian pod wodzą Varusa 9 po Chr. w Lesie Teutoburskim.

Armisticium, łac., rozejm.

Arnauci, grec. i tur. nazwa Albańczyków

Arndt Ernst Moritz, niem. liberalny patriota, polityk, uczony i pisarz (1769—1860), „Versuch einer Geschichte der Leibeigenschaft in Pommern und Rügen“, „Geist der Zeit“, pisma autobiograf., poezje patriot. i wojenne i w. in

Arnhem, stolica holend. prow. Geldrii, 79.000 mieszkańców.

Arnika, kupalnik, z rodz. złożonych, rośl. lek. stosowana przy stłuczeniach; w Polsce na łąkach górskich.

Arnim, 1) Ludwik Achim von, poeta niem. (1781——1831), przywódca młodszej szkoły romant.; 2) Elisabeth von, zwana Bettiną (1785—1859), wybitnie zdolna siostra poety Klemensa Brentano, wsławiona przez „Goethes Briefwechsel mit einem Kinde“.

Arno, rz. w Toskanii (Italia środk.), 248 km dług., od Florencji żeglowna, uchodzi do Morza Liguryjskiego.

Arnold z Brescji, śrdw. reformator relig. (1100—55), przeciwnik hierarchii kośc. i papieża, zwolennik i propagator ubóstwa u duchowieństwa, wielbiciel Fryderyka Barbarossy, pojmany przez pap. Hadriana IV, stracony.

Arnulf, 1) św. (582—641), bisk. Metzu; 2) (ok 850—99), koronowany 887 na króla niem., 896 cesarza rzym., walczył pomyślnie z Normanami i Morawianami.

Arogancja, łac., zarozumiałość, bezczelność.

Aromat, gr., zapach roślinnych przetworów lub substancyj.

Aromatyczne związki, związki organiczne, benzol i jego pochodne.

Aron (Arum), rośl. z rodz. obrazkowatych, rośnie na bagnistych terenach, kwiatostan stanowi kolbę z kw. żeńskimi na dole, męskimi na górze.

Aron, ob. Aaron.

Arpad, 1. ks. madziarski, bohater narod. węgier., protoplasta dynastii Arpadów, † 907.

Arpeggio (arpeżio), wł., wykonywanie poszczeg. nut akordu w porządku kolejnym.

Arrangement (aranżman), fr., ułożenie, układ, porozumienie.

Arras, m. w płn. Francji, w depart. Pas-de-Calais, 30.000 mieszk.; znaczny przemysł tekstylny, niegdyś słynny wyrób arrasów (ob.). — W wojnie świat. zaciekłe walki.

Arrasy, tkaniny artyst., rodzaj gobelinów (ob.), wyrabiane w franc. mieście Arras.

Arrhenius Svante, szwed. fizyk i chemik (1859—1927), twórca teorii jonowej; 1903 nagroda Nobla.

Arrianus, pisarz gr., II w. po Chr., opisał wyprawy Aleksandra W. (Anabasis).

Arrondissement (arądisman), franc. jednostka administracyjna, część departamentu, odpowiada mniej więcej naszemu powiatowi.

Arrowroot (ang., arorut), mączka z korzeni rośl. tropikalnych, np. maranta, kurkuma, tapioka.

Ars, łac., l. m. artes, sztuka; a. amandi sztuka kochania; a. longa, vita brevis, „sztuka długa (trwała), życie krótkie“.

Arsen, As, pierwiastek chem., liczba porządk. 33, cięż. atom. 74,96, cięż. wł. 5,7. Stalowo szary, błyszczący, kruchy. Używ. do stopów z ołowiem. Liczne związki mają zastos. jako barwniki, trucizny, środki lecznicze.

Arsenał, skład broni, zbrojownia.

Arsenopiryt, siarkoarsenek żelaza, barwy srebrz.-białej lub stal.-szarej, niekiedy domieszki kobaltu, srebra, złota.

Arsonwalizacja, ob. Elektroterapia.

Arszenik, trójtlenek arsenu As_2O_3, związek trujący, rozpuszcz. w wodzie, służy do otrzymania środków leczn., jak np. salwarsanu.

Arszyn, dawna ros. miara długości = 71,2 cm = 16 wierszków.

Artafernes, perski wódz wojsk Dariusza, pobity przez Greków pod Maratonem 490 prz. Chr.

Artakserkses, imię kilku królów perskich: 1) A. I, 465—424, brał udział w wojnie pelopon., 449 zawarł z Atenami pokój kimoński; 2) A. II, 405—359, brat Cyrusa, odniósł 394 zwycięstwo morskie pod Knidos i odzyskał Azję Mn.; 3) A. III, założ. państwa nowopersk. 224 po Chr. i rodu Sassanidów, † 241.

Artemida, Artemis, gr., łac. Diana, w mit gr. bogini dziewictwa, łowów i księżyca, siostra Apollina, córka Zeusa i Latony.

Arterie, tętnice, naczynia krwionośne, obdarzone grubą, sprężystą ścianą, prowadzące krew bogatą w tlen z serca do poszczeg. części ciała i jego tkanek.

Arterioskleroza, gr., zwapnienie, miażdżyca tętnic, ogólne zwężenie, stwardnienie i zwiotczenie ścian tętnic i żył, na skutek przybywających z wiekiem złóż wapna.

Artes liberales, łac., sztuki wyzwolone.

Artezyjska studnia, studnia, z które, wodu z warstwy wodonośnej, znajdującej się między warstwami nieprzepuszczalnymi, wytryska do znacznej nieraz wysokości, wskutek ciśnienia hydrostatycznego wyższych warstw wody. Nazwa od franc. hr. Artois, gdzie z pocz. XVII w. pierwsze a. s. w Europie.

Artezyjska studnia

Artiemowsk, dawn. Bachmut, m. w Ukrainie sow. (okręg doniecki), 37.000 mieszk.; złoża węgla, soli i rtęci.

Artois (artua), dawne hrabstwo i prow. w płn. Francji; uprawa zbóż, buraków; stolica Arras.

Artretyzm, dna, skłonność do osadzania się złogów kwasu moczowego, szczeg. w stawach, w połącz. z chronicznymi albo ostrymi zapaleniami tychże

Artus, Artur, celtycki, legend. bohater narod. i król. VI w., zrazu opiewany głównie w Wa-

lii i Bretanii, walczył z Sasami, sławiony od najwcześn. do końca śrdw. szeregiem epopei i romansów rycersk. (franc., niem. i i.). Jego dwór miał być zgromadzeniem najlepszych i najszlachetniejszych rycerzy i ideałem kultury śrdw. rycerstwa.

Artykulacja, rozczłonowanie; dobitne wymawianie, wyrażanie się; formułowanie pewnej myśli.

Artykuł, 1) mniejsza lub większa rozprawka w publicystyce; 2) ustęp rozdziału, np. w ustawodawstwie, w umowach itd.; 3) jeden z podstawowych punktów wyznania wiary; 4) gatunek towaru.

Artykuły grodzkie, w dawnej Polsce cztery a. karne podpadające pod jurysdykcję starosty grodzkiego: podpalenie, napad na drodze publ., najście domu i zgwałcenie.

Artykuły henrycjańskie (henrykowskie), zasadnicze prawa dotycz. ustroju Polski i przywilejów szlachty, które musiał zaprzysiąc Henryk Walezy 1573 przed objęciem rządów.

Artykuły hetmańskie, przepisy prawno-wojskowe, wydawane w dawnej Polsce przez hetmanów po wstąpieniu wojska do obozu.

Artyleria, łac., jedna z broni głównych, której uzbrojenie stanowią działa. Zadanie jej polega na niszczeniu żywej siły przeciwnika, jego umocnień i sprzętu za pomocą pocisków miotanych przez działa. — Por. Działo.

Artysta, łac. ars, „sztuka", biegły w pewnej dziedzinie sztuki, mistrz, oddający się sztukom pięknym; a. dramatyczny: aktor; a. cyrkowy, wykonawca ewolucji cielesnych w cyrku. Artyzm, zgodność z wymaganiami sztuki.

Aruakowie, plemię Indian płd.-amer., zam. płn. część kontynentu, najwyżej kulturalnie stojący Indianie.

Arve (arw), lewy dopływ Rodanu, 100 km dł., przepływa dolinę Chamonix, uchodzi pod Genewą.

Aryjczycy, Ariowie (sanskr. aria: pan), określenie Indoeuropejczyków, rasy ludów europejskich i azjatyckich, do której wchodzą: Hindusi, Irańczycy, Ilirowie, Hellenowie, Celtowie, ludy romańskie, germańskie, Słowianie, Litwini i Łotysze. Wg dzis. pojęć niemieckich, zapoczątk. przez Gobineau i Chamberlaina pojęcie a. odnosi się do „rasy" germańskiej (nordyckiej), w szczególn. zaś do ludzi, w których płynie krew niemiecka i jej podobna.

Aryman, u staroż. ludów irańskich, zwł. Persów, bóstwo zła i ciemności, w przeciw. do Ormuzda (Ahuramazdy), źródła światła i dobroci.

Arystarch z Samos, astronom gr. III w. po Chr., w przeciw. do ówczesnych poglądów (ziemia punktem centralnym świata) skłaniał się ku teorii heliocentrycznej (słońce punktem centralnym).

Arystofanes (ok. 450—380 prz. Chr.), najw. komediopisarz grecki, celujący dowcipem i trafnością ciosów satyr. Z 43 komedyj dochowało się 11: Acharny, Rycerze, Chmury, Osy, Pokój, Ptaki, Lizystrata, Białogłowy na Tesmoforiach, Żaby, Sejm niewieści, Plutos. Tło przeważnie polityczne, gdyż A. wszelkimi środkami zwalcza ucisk tyranów.

Arystokracja, gr., ustrój państwowy, polegający na rządach pewnej uprzywilejowanej klasy. Źródło uprzywilejowania: pochodzenie, majątek, specjalne zasługi polit.-społeczne i t. d. W dalszym znacz. wyższa szlachta.

Arystoteles, filozof gr., jeden z największych wszystkich czasów (384—322 prz. Chr.), wychowawca Aleksandra W., długoletni uczeń Platona w Atenach, założ. „Szkołę perypatetyczną", oparł swą filozofię na dokł. znajomości przyrody, twórca podstawowych teoryj z dziedz. logiki, nauk przyrodn., nauki o państwie, poetyki i t. d. Nap.: Metafizyka, Polityka, Etyka, Nikomacha i in.

Arystydes, 1) Sprawiedliwy (530—467 prz. Chr.), gr. wódz i polityk, zwycięzca pod Maratonem 489, założ. Związku attyckiego 477; 2) sławny mowca gr. z II w. po Chr.

Arytmetyka, gr., nauka o liczbach, zajmuje się badaniem pojęcia liczby, własnościami liczb i działaniami na nich a m. głównymi: 1) dodawaniem, 2) odejmowaniem, 3) mnożeniem i 4) dzieleniem; oraz wyższymi: 1) potęgowaniem, 2) pierwiastkowaniem i 3) logarytmowaniem.

Arytmia, grec., niemiarowa czynność serca; może być zupełna i częściowa.

Arytmometr, gr., maszyna, wykonywująca 4 działania arytmetyczne.

As, 1) symbol chem. pierw. arsenu; 2) u staroż. Rzymian jednostka miary i wagi dzieląca się na 12 uncyj; także nazwa najdaw. monety rzymskiej; 3) w kartach do gry: najwyższa jednego koloru; 4) dźwięk a obniżony do $^1/_2$ tonu.

Asachi Jerzy, pisarz rum. (1788—1869), wybitny działacz narodowy

Ascari, żołnierze włoskich tubylczych oddziałów wsch.-afrykańskich.

Ascension (asenszen), Wyspa Wniebowstąpienia, bryt. wyspa na Oc. Atlantyckim, wulkaniczna; stacja węglowa i kablowa. Osada Georgetown, 200 mieszkańców.

Asceza, ob. Askeza.

Aschabad (1921—27 Połtorack), stolica Turkmenistanu, 51.000 mieszkańców.

Ascites, łac., nagromadzenie się cieczy przesiękowej w jamie brzusznej.

Asekuracja, łac., ob. Ubezpieczenie.

Asenizacja, fr., podnoszenie i polepszanie stosunków zdrowotnych.

Asenterunek, pobór rekruta do wojska.

Aseptyka, gr., sposób leczenia ran, polegający na niedopuszczaniu drobnoustrojów chorobotwórczych; przeciw.: antyseptyka (ob.).

Asertoryczny, łac., „zapewniający"; a. przysięga, przys. zastępcza, dla nadania wagi już złożonym zeznaniom; a. sąd w logice, ujęcie w formie sądu niezaprzeczalnego faktu.

Asesor, łac., tytuł urzędników w pewnych dziedzinach administracji; także sędzia przybrany, ławnik.

Asfalt, smoła ziemna, mieszanina węglowodorów wysokocząsteczkowych z małą domieszką związków tlenowych, siarkowych i azotowych; barwy ciemno-brunatnej do czarnej, tward. 2. Ważne zastosowanie jako materiał budowlany na jezdnie, chodniki itp. Występo-

wanie: wyspa Trynidad, Sycylia, Albania, Morze Martwe.

Asfiksja, gr., brak tętna; w powszechnym użyciu: pozorna śmierć z zatrzymaniem krążenia i oddychania.

Askari, askarisi, ob. Ascari.

Askenazy Szymon, historyk pol. (1867—1935), 1920—23 delegat polski przy Lidze Narodów. Napis.: „Przymierze polsko-pruskie", „Ks. Józef Poniatowski", „Łukasiński", „Napoleon a Polska" i w. in.

Askeza, asceza, gr., systematyczne ćwiczenia w kierunku fizycznego i duchowego przezwyciężenia siebie samego, uprawiane już w staroż., np. przez greckich zawodników atlet., na większą skalę dopiero przez chrześc. anachoretów (pustelników) i od tego czasu wchodzące w skład praktyk relig., szczeg. w zgromadzeniach zakonnych.

Asklepiades, 1) słynny lekarz gr. w Rzymie, 1 poł. I w. prz. Chr.; 2) liryk grecki z II w. po Chr., autor epigramów, twórca strofy asklepiadejskiej.

Asklepiadzi, rzekomi potomkowie Asklepiosa (Eskulapa), w staroż. Grecji pełnili w świątyniach funkcje kapłanów i lekarzy. Jednym z nich był Hippokrates.

Asklepios, ob. Eskulap.

Asnyk Adam (pseud. El. .y), główny poeta doby pozytywizmu pol. (1838—1897). Syn zamożnego kupca kaliskiego; uczestnik powstania styczniowego; za granicą na podróżach i studiach, osiadł we Lwowie, następnie w Krakowie; bardzo czynny także w pracy obywatelskiej; założyciel i redaktor demokratycz. „Nowej Reformy" (1882), inicjator Towarzystwa Szkoły Ludowej (1891) i poseł do Sejmu galic. Pochowany na Skałce. — W poezji, w głębi duszy romantyk, przeciwstawiał się ideologii romantycznej (poemat: „Sen grobów", 1864). Najw. artyzm w cyklu sonetów refleksyjnych: „Nad głębiami" (1883—93). Żywe odczucie przyrody w cyklu: „W Tatrach". Mniejsze znaczenie mają jego utwory dramat. i szkice powieściowe.

Asocjacja, łac., połączenie, zespolenie, związek; w psychol. a. wyobrażeń, kojarzenie przez umysł jednego lub większej ilości wyobrażeń na skutek powstania wyobrażenia pierwszego.

Asocjalny (aspołeczny), ktoś, kto z natury lub z przekonania nie bierze udziału w życiu społ. (także towarzyskim) i nie uznaje odnośnych urządzeń.

Asonans, fr., zgodność brzmienia samogłosek w utworze poetyckim, starodawna forma współdźwięczności, rozpowszechniona w średniowieczu, potem zupełnie wyparta przez rym, ostatnio odnowiona i obficie stosowana w poezji powojennej.

Asortyment, fr., zbiór towarów ułożonych wg ich gatunków.

Asparagus, ob. Szparag.

Aspazja, Greczynka z Miletu, osiadła w Atenach, kochanka Peryklesa, sławna z wykształcenia i osobistego udziału w dyskusjach filozof., artystycznych i politycznych.

Aspekt, łac., w astrologii wzajemne położenie dwu lub więcej ciał niebieskich w różnych czasach.

Aspern, wieś w Austrii, od 1905 r. włączona do Wiednia. Port lotniczy. — Bitwa stoczona przez Napoleona I w r. 1809.

Aspidistra, rośl. liliowata o kwiatach przyziemnych, zapylana przez ślimaki, u nas hodowana w doniczkach jako żelazne liście, dziko we wsch. Azji.

Aspidistra

Aspiracja, łac., dosł. oddychanie; dążenie do czegoś, staranie się i oczekiwanie czegoś; ubieganie się.

Aspirant, łac., starający się, ubiegający się o coś; pomocnik.

Aspiryna, związek organ., tworzący białe kryształki; stosow. w medycynie przeciw nerwowym bólom głowy, przy reumatyzmie stawów i mięśni.

Aspropotamos, staroż. Acheloos, rzeka w Grecji, 220 km dług., uchodzi do M. Jońskiego.

Asquith (eskuit) Henry Herbert, ang. mąż stanu (1852—1927), liberał, 1908—16 premier.

Assam, bryt. prow. w płn.-wsch. Indiach, 137.303 km², (1931) 8,622.251 mieszk. Stolica Shillong, 17.000 mieszk. Uprawa bawełny, trzciny cukr. i herbaty; kop. węgla. Od 1826 pod panowaniem angielskim.

Assasynowie (ar. Hasziszin), fanatyczna sekta muzułm.-szyicka zał. w Persji w XI w., terroryzująca przez 2 wieki swoją okrutnością i tajemniczością narody muzułmańskie, a także Krzyżowców. M. in. dostarczali tym, którzy im ulegali, haszyszu (opium). Rozgromieni 1256 przez Mongołów.

Assiud, Siud, m. w Egipcie Górnym, nad Nilem, 57.000 mieszk.; przemysł garncarski.

Assuan, m. w Egipcie Górnym nad pr. brzegiem Nilu naprzeciwko wyspy Philae; 16.000 mieszk., miejsc. klimatyczna. Na Nilu olbrzymia tama (zbudowana 1902).

Assumptio, łac., wniebowstąpienie.

Assunción, ob. Asunción.

Assurbanipal, król asyr., pan. 668—626 prz. Chr., zgromadził w Niniwie wielką bibliotekę (dziś w Londynie).

Astarte (asyr. Istar), najwyższa bogini Fenicji (Tyru), Asyrii i Babilonii, skąd jej kult rozchodził się na zachód i wpływał m. in. na wierzenia i praktyki relig. Greków i Rzymian. Kobiece uzupełnienie Baala.

Astatyczna igła magnetyczna, igła magnetyczna nie wrażliwa na pole magnet. ziemskie.

Astenia, gr., słabość, osłabienie ciała i jego narządów; asteniczny, słaby, wątły, osłabiony.

Aster, rośl. z rodziny złożonych, hodowana jako ozdobna, pochodzi z Azji.

Asteroidy, gr., ob. Planetoidy.

Astiages, ostatni król Medów (584—59 prz. Chr.), pobity przez Cyrusa perskiego.

Astma (asthma), gr., dusznica, brak powietrza, brak tchu, występuje w związku z chorobami różnych narządów np. mózgu, płuc, tęt-

nic, serca itd., stąd różne nazwy: a. cardialis, dusznica sercowa; a. bronchialis, dusznica wywołana nerwowym skurczem oskrzeli połączona z b. silnym wydzielaniem śluzu i atakami kaszlu.

Aston Francis William, chemik ang., * 1877, wynalazca spektrografu, badania nad promieniotwórczością; 1922 nagroda Nobla.

Astrachan, dawna stolica obsz. Kałmuckiego w delcie Wołgi; 199.000 mieszk. Przemysł i handel rybny.

Astrachany, skórki jagniąt rasy astrachańskiej, o włosie falistym, niekręconym.

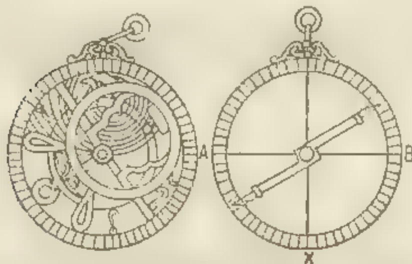
Astragalus, gr., 1) jedna z siedmiu kości stępu, kość skokowa; 2) w budownictwie pierścień łączący zakończenie słupa z kapitelem.

Astralne ciało, wg poglądów spirytystycznych ciało „niezmysłowe", złoż. z specjalnej, na pół widocznej, biało-przejrzystej substancji, która w pewnych warunkach może się wyłonić z ciała pewnej osoby (medium).

Astralny, łac., dotyczący gwiazd.

Astralny duch, w astrologii dusza zmarłego.

Astrofizyka, gr., gałąź astronomii, która zajmuje się badaniem fizycznych właściwości ciał niebieskich. Dużą rolę w a. odgrywa fotografia (astrofotografia).

Astrolabium

Astrolabium, przyrząd astronom. używany dawniej do wyznaczania wysokości słońca i gwiazd nad horyzontem.

Astrologia, łac., sztuka przepowiadania z położenia gwiazd losów człowieka i przyszłych zdarzeń. Przez długi czas była wykonywana przez astronomów, także w dzis. czasach uprawiana. Powstała w staroż. Babilonii, skąd przeszła do Egiptu, Grecji i Rzymu. W śrdw. b. rozpowszechniona zwł. u Arabów, przez nich od XIV i XV w. u narodów chrześcijańskich.

Astronomia (gr., „nauka o gwiazdach"), najstarsza, sięgająca czasów przedhist. nauka przyrodnicza; zajmuje się obserwacją ciał niebieskich i ich ruchów, i bada prawa nimi rządzące. Główne działy: 1) a. praktyczna, obejmuje wszystko, co ma bezpośredni związek z obserwacją (narzędzia astr., błędy obserwacji, wyznaczanie czasu i t. p.); 2) a. teoretyczna, bada tory, po których poruszają się ciała nieb. (ich orbity, precesje, nutacje); 3) astrofizyka, bada fizyczny ustrój ciał nieb., ich jasność i własności widm, ma duże zastosowanie prakt. dla celów żeglarskich i podróżniczych. — A. zajmowali się już staroż. Babilończycy, Indowie, Chińczycy i Egipcjanie. U Greków a. stała się właściwą nauką. Pitagoras (ok. 600 prz. Chr.) uczył o kulistości ziemi, Arystarch z Samos (310—250 prz. Chr.) przypuszczał obrót ziemi dokoła słońca, Hipparch ułożył katalog gwiazd. Ptolemeusz ujął wszystkie ówczesne teorie geocentryczne w jeden system, który przedostał się też do Arabów i przetrwał do XV w.; dopiero polski astronom Mikołaj Kopernik (1473—1543) obalił dawne poglądy teorią, w której dowodzi, że ruchy planet i gwiazd dadzą się wytłumaczyć obrotem ziemi dokoła swej osi i dokoła słońca. Opierając się na obserwacjach Tycho Brahego, doszedł Jan Kepler do swych słynnych 3 praw o ruchu planet. Galileusz (1564—1642) sporządził pierwszą lunetę i zastosował ją do badania nieba. Newton (1643—1727) swym prawem grawitacji stworzył podstawę nowoczesnej „mechaniki niebios"; skonstruował też teleskop. Odtąd dzięki ulepszonym narzędziom ogromnie się rozszerzał zakres wiedzy astronomicznej. Sławne nazwiska: Laplace, Bradley, Herschel, Gauss, Bessel i w. in.

Asturia, obec. Oviedo, prow. w płn.-zach. Hiszpanii na płn. stokach Gór Kantabryjskich, 10.895 km², 833.000 mieszk. Bogactwo węgla kamiennego i żelaza. Stolica Oviedo.

Astygmatyzm, gr., wada soczewki (np. w oku), polega na tym, że otrzymuje się obraz niewyraźny, nieostry. A. oka usuwa się szkłami cylindrycznymi, skombinowanymi tak, by wszystkie promienie przecinały się w jednym punkcie, zwiększając ostrość obrazu.

Asumpt, łac., bodziec, pobudka.

Asunción, stolica republiki Paragwaju, 100.000 mieszk.; port na rzece Paragwaj.

Asygnaty, 1) pierwsze pieniądze papierowe, puszczone w obieg we Francji 1790—96, pierwotnie pokryte funduszami ze sprzedaży dóbr (kośc., król. i emigr.), później niemal bez pokrycia, dewaluowały się gwałtownie; 2) przekazy w formie zleceń do kasy itp.

Asylum, ob. Azyl.

Asymetria, gr., niesymetryczność, brak symetrii.

Asymptota, gr., niemalstyczna, prosta, która zbliża się nieograniczenie do krzywej danej, tzn., że odległości jej punktów od p. krzywej stają się mniejsze od dowolnie małej liczby, nie dochodząc do zera.

Asyria, staroż. państwo w Azji, ze stolicą Assur, a następnie Niniwą. W 2. tysiącleciu prz. Chr. z małego państewka nad brzegami górn. Tygrysu powstaje wskutek podbojów potężne państwo. Najwybitniejsi władcy m. i.: Salmanassar I (pogromca Hetytów), Tiglat-Pilezar I (zdobywca Armenii), Salmanassar II (Babilon prowincją asyr.), Sargon II (zdob. płn. Syrii z Palestyną i części Azji Mn.), Assarhaddon II (podbił Egipt). Jeden z ostat. królów, Assurbanipal, zgromadził w Niniwie olbrzymią bibliotekę. Upadek VII w. prz. Chr. wskutek najazdu Scytów, Kimmeriów, Chaldejczyków i Medów.

Asysta, towarzyszenie, otoczenie przyboczne; asystować, być przy czymś lub przy kimś, brać udział, towarzyszyć.

Asystent, łac., pomocnik. Asystencja, pomoc, obecność przy czymś.

Asyż, wł. Assisi, m. w prowincji Perugii (środk. Italia); 20.000 mieszk. Miejsce urodzenia św. Franciszka z A. Kościół z jego grobem.

Asz Szalom, pisarz żydowski i hebrajski, * 1880, wsławił się nowelą „Miasteczko" i dramatem „Bóg zemsty", autor poczytnych powieści, m. in. „Motke złodziej" i trylogia „Potop" (Petersburg, Warszawa, Moskwa).

Aszkenazim, ob. Żydzi.

Atacama (atakama), pustynia w płn. Chile; największe wysokości w A. osięgają na wsch. 4.000 m. Bogate pokłady soli, boraksu i saletry.

Atak, fr., natarcie, uderzenie oddziałów wojsk., celem zniszczenia przeciwnika lub wydarcia mu zajmowanego terenu; napad objawów chorobowych.

Ataksja, gr., zaburzenie w koordynacji ruchów, objaw pewnych chorób rdzenia pacierzowego lub mózgu.

Ataman, wódz kozaków w dawnej Polsce i w Rosji.

Atanazja, gr., nieśmiertelność.

Atanazy, św., ojciec kościoła (295—373), bisk. Aleksandrii, zwalczał naukę Ariusza, a naukę jego o współistotności boskiej Chrystusa i Boga Ojca potwierdził Sobór Nicejski jako tzw. Symbol atanazjański; pam. 2 V.

Atatürk Kemal, nazwisko Mustafy Kemala Paszy, przyjęte przez niego wskutek reformy nazwisk tureckich.

Atawizm, nowo-łac., ponowne pojawienie się u pewnego osobnika właściwości bardzo odległych przodków.

Ateizm, gr., bezbożnictwo, zaprzeczenie istnieniu Boga; ateista, niewierzący w Boga, bezbożnik.

Atelektaza, grec., niedodma pewnych części płuc, spowodowana niemożnością dopływu nowego powietrza.

Atelier (atelie), fr., pracownia artystyczna; szerzej; w ogóle pracownia, warsztat, zakład.

a tempo, wł., w muzyce: znowu w tempie pierwotnym; szybko, zaraz.

Atena (Athena), grec. bogini mądrości, rzym. Minerva, dziewica (A. Parthenos), opiekunka nauk i talentów, bogini wojny i pokoju, patronka Aten. Pallas A., „wstrząsająca włócznią".

Ateneum, świątynia Ateny; od czasów rzym. nazwa różnych zakładów nauk.; słynny miesięcznik naukowo-literacki, założony przez Włodz. Spasowicza, wych. w Warszawie 1866—1901.

Ateny (gr. Athenai), stol. Grecji, 453.000 mieszk.; uniwers., politechnika, międzynarod. stacja archeolog.; ruiny wielu świątyń, Akropolu. — Staroż. państwo — miasto, pierwotnie monarchia z królem na czele, potem republika arystokratyczna, timokratyczna (Solon), po przejściowym okresie tyranii Pizystratydów, (560—510 prz. Chr.) republ. demokratyczna (508 prz. Chr.). Po wojnach perskich (492—49) okres świetności A. (Perykles), stojących od 478 na czele związku morskiego. Wskutek zasadnicz. przeciwieństw między A. a Spartą — wojna peloponeska (431—04), w której A. pokonane. 338 panowanie macedońskie nad A.; 250 przystąpienie do Związku Achajskiego; po jego klęsce wchodzą A. w skład prowincji rzym.

Atest, świadectwo, zaświadczenie.

Ateusz, spolszczone: ateista.

Atlanta, stolica stanu Georgia (Stany Zjedn. Am. Płn.), 270.000 mieszk., 3 uniwersytety; ośrodek handlowy.

Atlantic City (etlentik siti), m. w stanie New Jersey (Stany Zjedn. Am. Płn.), 66.000 mieszk.; licznie uczęszczana miejscowość kąpielowa.

Atlanty, w budownictwie figury męskie o okazałej budowie, podpierające barkami gzymsy, konsole i belkowanie; odpowiednik kariatyd (ob.).

Atlantyda, legend. kontynent na Oc. Atlantyckim po drugiej stronie słupów Herkulesa (cieśniny Gibraltarskiej).

Atlantyk (Atlantycki Ocean), drugi co do wielkości spośród 3 oceanów ziemi, oddzielający lądy Starego Świata od Ameryki. Z Oc. Wielkim łączy się przez cieśninę Beringa i pomiędzy Przylądkiem Horna a Antarktydą, z Oc. Indyjskim pomiędzy Przył. Dobrej Nadziei i Antarktydą. Razem z morzami pobocznymi (M. Lodowate Płn., Śródziemne, Karaibskie, Zat. Meksykańska, Bałtyk) zajmuje pow. 106,5 mil. km². Środkiem dna A. przebiega z płn. na płd. podmorski system górski, t. zw. próg atlantycki. Średnia głębokość 3.332 m. Najw. głęb. 8.526 m koło Wysp Antylskich. Z prądów powierzchniowych najważniejszy pr. Zatokowy (Golfstrom). Ruch okrętowy 3—4 razy większy, niż na pozostałych oceanach. Wartość rocznego połowu na A. ok. 5 miliardów zł.

Atlas, 1) według podania grec. tytan skazany przez Zeusa na podtrzymywanie sklepienia niebieskiego; 2) pierwszy krąg szyjny u zwierząt kręgowych (krąg szczytowy), dźwigający czaszkę; 3) zbiór map geogr., astronom., tablic, wykresów i t. d.

Atlas, system górski w płn.-zach. Afryce. W Marokku dzieli się na 3 równoległe łańcuchy (do 4.700 m), w Algerii i Tunisie na dwa: A. Tellski (Dżebel Dżurdżura 2.308 m) i A. Saharski (Dżebel Aures 2.329 m). Słone jeziora; liczne pastwiska.

Atlas, jeden z największych motyli świata; Chiny i Indie Wsch.

Atletyka, gr., u staroż. Greków walka zawodników; dziś dzieli się na lekką a. (ob.) i ciężką a., do której należy zapaśnictwo, podnoszenie i rzucanie ciężarów, pięściarstwo (boks), jiujitsu.

Atlas, tkaniny jedwabne, wełniane i bawełniane, o lśniącej powierzchni.

Atmosfera, gr., 1) powłoka gazowa, otaczająca ziemię, a przypuszczalnie także i inne planety. Składa się z mieszaniny gazów zw. powietrzem. A. ziemska przy powierzchni ziemi zawiera 78% azotu, 21% tlenu. Resztę stanowią: bezwodnik węglowy, wodór, neon, hel, krypton i ksenon. Ze wzrostem wysokości zmienia się gęstość, temperatura i skład a. Ze wzgl. na skład można odróżnić 3 warstwy a. W wyższej przeważa azot, brak prawie tlenu, w najwyższej jest tylko wodór. Warstwa dolna a., w której zachodzą zmiany pogody nazywa się troposferą, górna zaś stratosferą;

2) a. w fizyce, oznacza ciśnienie wywarte przez a. ziemską na poziom morza. Równe jest ciśn. słupa rtęci, wysokości 76 cm w temp. 0° C. na poziomie morza, przy 45° płn. szer. geogr. i wynosi 1,033 kg/cm². Nowa a. = 1 kg/cm².

Atol
(a widok ogólny, b przekrój pionowy)

Atol, wyspy koralowe w kształcie pierścienia zamykające okrągłą spokojną lagunę.

Atom, gr., najmniejsza, chemicznie niepodzielna część pierwiastka chemiczn. Rozpad pierwiastków promieniotwórczych świadczy o tym, że a. jest jednak układem złożonym. Wedle najnowszych teorii składa się on z dodatnio naelektryzowanego jądra, dokoła którego krążą elektrony (model Bohra).

Atomowa objętość, objętość, jaką zajmuje gramoatom pierwiastka w warunkach normalnych (ciśn. 1 atmosf., temp. 0° C).

Atomowe ciepło, iloczyn z ciepła właśc. i ciężaru atomowego pierwiastka.

Atomowy ciężar, liczba wyrażająca, ile razy atom danego pierwiastka chem. jest cięższy od atomu tlenu, przy czym c. a. tlenu wynosi 16.

Atonalna muzyka, muzyka stosująca połączenia tonów bez uwzględniania jakiejś podstawowej tonacji.

Atonia, gr., obniżenie napięcia (tonus), zwiotczenie, wątłość mięśni (wzgl. narządów w nie zaopatrzonych), ścięgien i tkanek, natury konstytucyjnej albo pochodnej.

Atos, grec. Hagion Oros, płw. na M. Egejskim, 5.000 mieszk. Góra A. jest siedzibą prawosławnej republiki mniszej, zamieszkałej przez ok. 5.000 mnichów.

Atout, fr., atut, kolor uprzywilejowany w grze w karty.

Atrakcja, łac., ponęta, przyciąganie.

Atrament, 1) A. galusowy, wodny wyciąg galasówek, zaprawiony roztworem siarczanu żelazawego; 2) kolorowy, a. sporządzony z barwników.

Atreusz, w mit. grec. król mykeński, zamordował wraz z bratem Tyestesem swego przyrodniego brata Chryzypa. T. zw. skarbiec A., najokazalszy z grobów kopulastych odkrytych w Mykenach.

Atrium, łac., środk. część domów starorzym., rodzaj odkrytej (w środku) hali, pierwotnie o charakterze rodzinnym, później reprezentacyjnym; w architekturze chrześc. przedsionek bazyliki.

Atrofia, gr., zanik; zmniejszenie wagi i czynności pewnych narządów.

Atropina (daturyna), alkaloid, występujący w wilczej jagodzie (Atropa belladonna). Nitkowate kryształy, rozpuszcz. w alkoholu. Stosowana w medycynie do rozszerzania źrenicy. Silna trucizna pobudzająca układ parasympatyczny.

Atrybucja, łac., prawo przysługujące osobie lub organowi władzy.

Atrybut, łac., stała cecha, godło związane z jakąś jednostką lub instytucją, np. a. Zeusa był piorun, Chrystusa (jako dobrego pasterza) — jagnię, władzy biskupiej — laska i pierścień.

Atrydzi, synowie Atreusza (ob.), Agamemnon i Menelaus.

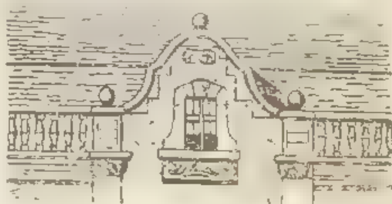
Atszyn, Atjeh, państwo w płn. części Sumatry, podległe Holandii, 55.550 km², 1 000 000 mieszk., głównie Malajów; stolica Kocta Radża, 10 000 mieszk. Uprawa tytoniu i górnictwo (węgiel).

Attaché (atasze), „dodany", przydzielony, urzędnik dyplomat. w służbie zagran., o spec. zakresie działania, np. a. handlowy, a. wojskowy.

Atterbom Per Daniel Amadeus, romantyczny poeta szwedzki (1790—1855), inicjator nowego kierunku w literaturze narodowej.

Attycki, związany z attyką, Atenami; kulturalny, wykształcony; z solą attycką, dowcipnie i wykwintnie.

Attyka, półw. w środk. Grecji, obecnie wraz z Beocją stanowi nomarchię; stolica Ateny.

Attyka

Attyka, gr., nadbudówka, przedłużająca pozornie fasadę budynku ponad dach; nosi często ornamenty, płaskorzeźby itd.

Attyla (niem. Etzel), król Hunnów zw. „Biczem Bożym", rozciągnął swe panowanie od Galii aż po Bałkan i od M. Kaspijskiego aż po Ren, pokonany 451 przez Aetiusza, † 453.

Au, symbol chem. złota (łac. aurum).

Aube (ob), depart. w płn.-wsch. Francji, 242.000 mieszk.; stolica Troyes, 59.000 mieszk.

Auber (obe) Daniel François, kompozytor franc. (1782—1871); opery: „Niema z Portici", „Fra Diavolo" i in.

Aubigné (obinie) Théodore Agrippa d', wybitny franc. poeta i szermierz hugenocki (1552—1630).

Auckland (oklend), m. port. w Nowej Zelandii, 217.000 mieszk.; znaczny handel i przemysł; uniwersytet.

Audiatur et altera pars, „należy wysłuchać i drugą stronę", tj. w procesach powoda i pozwanego, wzgl. (w karnych) oskarżyciela i oskarżonego.

Audiencja, łac., posłuchanie, przyjęcie przez wyżej postawioną osobistość, celem wyrażenia wobec niej pewnych życzeń itp.; w sądown.: rozprawa.

Audion, lampka 3-elektrodowa, służy do ujawniania fal elektromagnetycznych. Zastosował ją po raz pierwszy Lee de Forest.

Audycja, łac., słuchanie, słyszenie: a. r a d i o w a, wykonywanie i nadawanie pewnego programu przez nadawczą stację radiową.

Audytor, łac., słuchacz; sędzia a., stopień sędziego w niektórych państwach, zwł. w sądownictwie wojskowym.

Audytorium, łac., ogół słuchaczy; także sala, w której odbywa się wykład wzgl. produkcja.

Aue Hartmann von, niem. poeta śrdw. (ok. 1170 1220), autor „Armer Heinrich" i „Iwein", naśladował wzory francuskie.

Auera światło, ob. Gazo-żarowe światło.

Auerstedt, wieś w prow. saskiej (Niemcy); 1806 Prusacy ponieśli tu klęskę od Francuzów równocześnie z klęską pod Jeną.

Augiasz, w mitol. gr. król Elidy, właściciel ogromnych trzód, zebranych w olbrzymiej stajni. Herakles jako jedną z 12 prac oczyścił tę stajnię w 1 dniu przez skierowanie rzek Alfejos i Penejos do jej wnętrza.

Augier (ożie) Emile, popularny komediopisarz franc. (1820—1889).

Augit, minerał, krzemian wapnia, magnezu i żelaza, tworzy kryształy zielone, czarno-zielone, do czarno-brunatnych.

Augsburg, stolica rejencji szwabs. (Bawaria); 179 000 mieszk.; przemysł tkacki, maszynowy. Wiele zabytków.

Augsburskie wyznanie, wyznanie wiary protestanckiej, sformułowane przez Melanchtona i ogłoszone na Sejmie augsburskim 1530.

Augsburski pokój religijny, pokój zawarty 1555 między cesarzem niem. a książętami protestanckimi, który zapewnił im zupełną swobodę religijną (zasada „cuius regio, eius religio") i równouprawnienie z katolikami.

Augurowie, łac., w dawnym Rzymie kapłani, badający wolę bogów na podstawie lotu ptaków oraz innych zjawisk.

August II Fryderyk, M o c n y, elektor saski i król pol. (1670—1733) popierany przez Austrię, Rosję i Prusy. W porozumieniu z carem Piotrem wojna przeciw Szwecji, zwycięstwo Szwecji, elekcja jej stronnika Stan. Leszczyńskiego, abdykacja A. Po klęsce Karola XII pod Połtawą, powrót A. do Polski, zwalczanie spisku zwolenników Leszczyńskiego i konfederacji tarnogrodzkiej.

August III Fryderyk, syn poprz., elektor saski i król pol. (1696—1763), przy poparciu Rosji i Austrii wybrany 1733 królem przeciw kandyd. większości Leszczyńskiemu. Rządy faworytów Sułkowskiego i Brühla.

Augustianie, zgromadzenie zakonne, powstałe 1244 we Włoszech ze stowarzyszeń pustelniczych. Reguła św. Augustyna.

Augustowski Kanał, łączy Niemen z Wisłą przez Narew i jej dopływ Biebrzę. Przekopany w l. 1824—30 i 1833—39. Znaczenie lokalne

Augustów, m. pow. w wojew. białostockim, nad Kan. Augustowskim; 12.000 mieszk.; handel drzewem.

Augustus Caius Iulius Octavianus (63 prz. Chr. — 14 po Chr.), adoptowany syn Cezara; 2. triumwirat z Lepidusem i Antoniuszem (43 prz. Chr.), zwycięstwo pod Filippi (42), pod Akcjum (31), 1. cesarz rzymski, z tytułem Augustus.

Augustyn, św., A u r e l i u s A u g u s t i n u s (354—430), jeden z najsławniejszych ojców kościoła. Dzieła: „O Państwie Bożym", „Wyznania", „O Trójcy Świętej"; pam. 28. VIII.

Augustynowicz, 1) Aleksander, malarz pol., * 1865; znakomite portrety, także krajobrazy; 2) Jan, pisarz pol., * 1876, wyróżnił się powieścią „Ksiądz Prot".

Aukcja, sprzedaż publiczna w drodze wywoływania pewnej rzeczy i oddania jej temu, kto ofiaruje najwięcej; licytacja; przetarg publ.

Aula, łac., w domach starogr. i rzym. rodzaj dziedzińca; wielka sala zebrań w szkołach średnich i wyższych.

Aulida (Aulis), miejscowość w Beocji, rzekomy punkt zborny floty greck., wyruszającej pod Troję. Tu, w świątyni Artemidy, miała być ofiarowana Ifigenia.

Aulos, gr., starogrecki instrument muz., dęty, drewniany, rodzaj szałamai.

Aura, łac., stan pogody, powietrze; w m e d y c y n i e pewne zjawiska zapowiadające zbliżający się napad jakiejś choroby.

Aurelianus, ces. rzym., 270—275, zwycięzca Gotów i Alemanów, zdobył m. in. Syrię, odzyskał Galię i Egipt („restitutor orbis", odnowiciel panowania nad światem), zamordowany w wyprawie przeciw Persom.

Aureola, łac., blask świetlny, owalny lub eliptyczny, otaczający głowy świętych w sztuce chrześcijańskiej.

Aurignac (oriniak), miejscowość w płd. Francji, gdzie znaleziono przedhistoryczne szkielety ludzkie oraz pierwsze zabytki sztuki plastycznej (k u l t u r a o r i n i a c k a).

Auriol (oriol) Vincent, polityk franc., * 1884, gener. sekretarz partii socjalist., 1936 minister skarbu.

Aurora, łac. nazwa greckiej bogini E o s, Jutrzenka.

Aurum, łac., złoto.

Auripigment, minerał, trójsiarczek arsenu, małe rombowe kryształki, barwy cytrynowo-żółtej lub pomarańczowej.

Auskultacja, łac., w medyc. o s ł u c h i w a n i e chorego.

Ausonius Decimus Magnus, poeta rzym. z IV wieku po Chr.; sielanka „Mosella".

Auspicje, łac., badanie woli bogów z lotu ptaków (por. Augurowie), wróżenie, także znaki wróżące, widoki powodzenia przedsięwzięcia P o d a u s p i c j a m i, pod opieką, osłoną.

Austeria, włos., oberża, zajazd.

Austerlitz, ob. Slavkov.

Austin (ostn), stolica płn.-am. stanu Texas, nad rz. Kolorado. 53.000 mieszk.; uniwersytet.

Australia („ziemia południowa"), najmniejszy kontynent o pow. 8,6 mil. km² z 10,3 mil. mieszkańców (średnio 1,3 na km²), (razem z Oceanią), położony między Oc. Indyjskim a Wielkim. Wybrzeża słabo rozczłonkowane. Rzeźba lądu b. jednostajna. Wzdłuż wybrzeży Pacyfiku stare góry, które na płd. w Alpach Australskich osiągają w grupie Kościuszki 2.241 m. Zach. część A. zajmują płaskie wyżyny, oddzielone od Alp A. rozległą niziną. K l i m a t: w płn. A. zwrotnikowy, na wybrzeżach ciepły i wilgotny, we wnętrzu lądu suchy i gorący. Lasy (euka-

AUSTRALJA I OCEANJA

1 : 60.000.000

QUEENSLAND

AUSTRALJA PÓŁNOCNA

AUSTRALJA CENTRALNA

AUSTRALJA POŁUDNIOWA

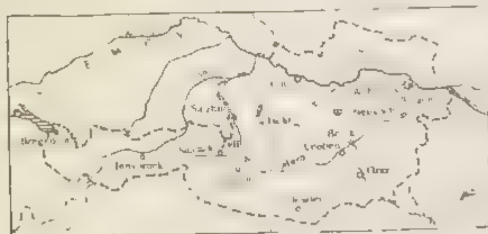
AUSTRALJA ZACHODNIA

liptusy i akacje tylko na płn. i w górach we wnętrzu A. ogromne pustynie (Wielka i Wielka Pustynia Wiktorii), otoczone strefą roślinności kolczastej (scrub) lub stepem. Większe rzeki tylko na płd. wsch. (Murray z Darling); jeziora (Eyre) lub słone bagna głównie na płd. Fauna bogata w stare formy (kangur, stekowce, ryba rogoząb, ptaki: rajski, emu). Ludność prawie cała pochodzenia ang. Tubylców (czarna rasa wymierająca) ok. 60.000. Cała A. stanowi dominium Wkiej Brytanii.

Australia Południowa, państwo w Australii, wchodzące w skład Związku Austral., 984.341 km², 585.000 mieszk. Przeważna część kraju pustynna i bagnista. Wywóz wełny, zboża, wina, owoców. Stolica Adelaide.

Australia Zachodnia, największe z państw australijsk., 2,527.530 km², 422.800 mieszk.; kraj częśc. górzysty, we wnętrzu słone stepy i piaszczyste pustynie. Uprawa pszenicy, chów owiec. Kopalnie złota i węgla. Stolica Perth.

Australijski Związek Państw (Commonwealth of Australia), bryt. dominium, 7,701.000 km² pow. i 6,684.000 mieszk. (0,9 na km²). 90% ludności skupia się na płd.-wsch. wybrzeżu A., z tego połowa w miastach 2 miasta milionowe: Sydney i Melbourne. Przyrost natur. 7,1°/₀₀. Imigracja (1933): 48.000 ludzi. Najw. na świecie hodowla owiec (112 mil. sztuk) i najw. produkcja wełny (1934: 463.000 t). Rolnictwo dostarcza głównie pszenicy (1933: 4,7 mil. t, wielki wywóz), owoców, a w Queenslandzie trzciny cukr. i bawełny. Wielkie bogactwa mineralne: węgiel, ołów, srebro i złoto. W oparciu o własny węgiel i wełnę rozwinął się przemysł tkacki. W handlu zagran. uczestniczą głównie: Wka Brytania, St. Zjedn., Indie i Japonia. Polska sprowadza z A. wełnę (1935: za 19 mil. zł). Wartość (1934) eksp.: 2037 mil., imp. 1724 mil. zł. Kolei: 49.600 km, samochodów (1934): 561.000. Do Związku A. należą państwa (stany): Queensland, Nowa Płd. Walia, Wiktoria, A. Płd., A. Zach., A. Płn., Tasmania i okręg federac. ze stolicą całego Związku: Canberra (8.000 mieszk.). Na czele Federacji generalny gubernator, zastęp. króla angiel. Parlament 2-izbowy.

Austria

Austria (niem. Österreich), państwo związkowe w środk. Europie, złoż. z 9 krajów związk. (Wiedeń, A. Dolna i Górna, Burgenland, Karyntia, Salzburg, Styria, Tyrol, Przedarulania), 83.838 km² pow., 6,7 mil. mieszk. (81 na km²). Kraj alpejski, położony w ²/₃ na obszarze Alp Wsch.; niziny tylko nad Dunajem, w okolicy Wiednia. Ludność jednolita pod względem narod. i relig. (97% Niem., 94% katolików). Przyrost natur. 1,1°/₀₀. Prawie ¹/₃ ludności państwa mieszka w stolicy, Wiedniu. Gł. bogactwo kraju stanowią lasy, zajmujące 37.4% całej pow., na rolę przypada 23.2%, na łąki i pastwiska 27.2%. Rolnictwo, rozwinięte najlepiej w płn. A., produkuje żyto, pszenicę, ziemniaki i wino, nie pokrywając zapotrzebowania kraju. Kopaliny w Alpach: węgiel brunatny (1934: 2,9 mil. t), rudy żelaza i ołowiu w Styrii, sól w Salzburgu. Rozwinięty przemysł: metalowy, elektrotechn., drzewny i tekst.; ośrodkami: Wiedeń z okolicą (Wiener Neustadt), A. Górna (Linz, Steyr) oraz płn. Styria. W Alpach ważny przem. turyst. Bilans handl. bierny. Wartość (1934) przywozu: 1100 mil., wywozu: 869 mil. zł. Polska sprowadziła (1935) z A. towarów (maszyny, wełna, tkaniny) za 41 mil., wywiozła (węgiel, nierogacizna, nasiona) za 59 mil. zł. Kolei (1934): 6700 km, samochodów 40.000. Ustrój: Na czele republiki prezydent związku, na czele rządu kanclerz. Ciała ustawodawcze: rada państwa, rada narodowa i rada stanowa. — Powstała z marchii wsch., założonej przez Karola W., nadanej Babenbergom (926—1246); po krótkich rządach Ottokara czeskiego przechodzi A. w ręce Habsburgów, którzy przez małżeństwa i układy zyskują: Niderlandy, Czechy i Węgry, wreszcie Hiszpanię. Po abdykacji Karola V podział na dwie linie: hiszp. i austr. (przy niej godność cesarska). W XVI i XVII w. osłabienie A. wskutek wojen z Turkami i wojny 30-letniej; w 1700 przeprowadzenie dziedziczności tronu węg. w linii męskiej, 1714 w pokoju w Rastatt i Baden uzyskanie posiadłości we Włoszech. Nieuznanie sankcji pragmatycznej Karola VI przez Fryderyka II pruskiego, stąd „wojna sukcesyjna" austriacka i utrata przez Marię Teresę Śląska na rzecz Prus. Udział Marii Teresy 1772 w 1. rozbiorze Polski i zagarnięcie prawie całej Rusi Czerw., skrawka Podola i płd. części Małopolski, późniejszej Galicji i Lodomerii (bez Krakowa); w 3. rozbiorze przypada A. kraj między Pilicą, Wisłą a Bugiem t. zw. Galicja Zach. czyli Nowa. Franciszek I zrzeka się godności cesarza rzym. narodu niem. i przybiera tytuł cesarza austr. (1804). W wojnach napoleońsk. ponosi A. straty, część utraconych terytoriów odzyskuje na kongresie wiedeńskim (1815). Reakcja metternichowska, antyliberalna i antynarodowa. Rewolucja 1848 stłumiona. W Rzeszy Prusy walczą 1866 z A. o przodownictwo. Z Węgrami ugoda 1867: powstanie Monarchii austriacko-węgierskiej. 1908 aneksja Bośni i Hercegowiny. Na skutek wojny świat. rozpadnięcie się A., usankcjonowane w traktatach w St. Germain en Laye (1919) i w Trianon (1920) i utworzenie republiki A. Rządy chrz.-socjalnych, w Wiedniu socjalistów, na tym tle walki; powstanie straży narodowej (Heimwehr), próby zdobycia władzy przez narod. socjalistów (zamord. kancl. Dollfussa 1934). Nowa konstytucja 1933 na zasadzie reprezentacji stanowej. 1936 rozwiązanie Heimwehry, wzmocnienie stanowiska kanclerza Schuschnigga, wodza frontu ojczyźnianego. A. państwem autorytatywnym.

Austro-Węgry, monarchia dualistyczna, złożona z 2 równorzędnych państw, Austrii i Węgier, w l. 1868—1918. Zajmowała 677.000 km² pow. 1913 liczyła 55,6 mil. mieszk., z czego: 23,5% Niemców, 19,1% Węgrów, a reszta Polaków, Rusinów, Czechów, Słowaków, Słoweńców, Serbów, Chorwatów, Rumunów i Włochów. W skład A.-W. wchodziły: 1) kraje austr. (Austria Dolna i Górna, Salzburg, Styria, Karyntia, Kraina, Tyrol, Przedarulania, Gorycja z Gradyską, Triest, Istria, Dalmacja, Czechy, Morawy, Śląsk Opawski i Cieszyński, Galicja i Bukowina), 2) kraje korony węg. (Węgry, Slawonia i Chorwacja), oraz 3) Bośnia i Hercegowina.

Autarkia, gr., samoograniczenie, samowystarczalność. W znaczeniu gospod.: dążenie do uniezależnienia gospodarki krajowej od zagranicy.

Autentyczny, gr., prawdziwy, rzeczywisty.

Auto..., gr., sam..., samo..., w wyrazach złożonych, np. autokrytyka, samokrytyka; także skrót na automobil (samochód), zwł. w wyrazach złożonych, np. autobus, omnibus samochodowy.

Auto, hiszp., w wczesnym śrdw. Hiszpanii i Portugalii czynność uroczysta, później czynność relig., np. autodafé, spalenie na stosie, jako akt wiary, w końcu rodzaj przedstawienia o charakterze relig., pod gołym niebem, jak np. a. sacramentale na Święto Boż. Ciała; z nich powstał później dramat hiszp. i portug.

Autobiografia, gr., opisanie własnego życia, własny życiorys.

Autochromia, gr., druk wielobarwny, przez kombinację autotypii z litografią.

Autochton, gr., pierwotny mieszkaniec pewnej ziemi.

Autodafé, hiszp. i port., uroczyste spalanie kacerzy z wyroku inkwizycji. Por. Auto.

Autodydakta, gr., samouk.

Autoerotyka, gr., uczucia erotyczne skierowane do własnej osoby.

Autogiro (autożyro), śrubowiec, samolot wznoszący się pionowo przy pomocy śmigła, obracającego się w płaszczyźnie poziomej. Nie wymaga obszernego lądowiska. Najbardziej znany śr. skonstruował de la Cierva.

Autograf, gr., pismo własnoręczne, rękopis własny autora.

Autogram, ob. Autograf.

Autoinfekcja, gr.-łac., samozakażenie.

Autointoksykacja, gr.-łac., samozatrucie się organizmu produktami własnej przemiany materii, jak mocznikiem, kwasem moczowym itd.

Autokataliza, gr., przyspieszenie reakcji przez ciała powstające w czasie reakcji lub też Katalizą.

Autokefalia, gr., w kościele wsch. niezależność od pewnej wyższej, zagranicznej władzy kościelnej; np. a. kościoła wsch. w Polsce zapewniona mu po oderwaniu od dawnej Rosji, organizacja niezależna od patriarchy konstantynopolitańskiego.

Autoklaw, gr.-łac., kocioł wytrzymały na ciśnienie, służy do ogrzewania ciał pod wys. ciśnieniem.

Autokracja, gr., samowładztwo, jedynowładztwo; autokrata, samowładca, panujący, niedzielący się swą władzą z żadną inną instytucją państwową; w potocz. znacz. despota.

Automat, gr., 1) aparat albo maszyna wykonywująca jedną lub więcej czynności samoczynnie, za pomocą odpowiedniego mechanizmu wzgl. konstrukcji i zastępująca tym samym, w mniejszym lub większym stopniu, pracę rąk ludzkich; 2) aparat do sprzedaży pewnych przedmiotów, np. cukierków, biletów, książek itd., działający za wrzuceniem odpow. monety lub znaczka (żetonu).

Automobil, ob. Samochód.

Autonomia, gr., „rządzenie się własnymi prawami", przejęcie przez kraj, miasto, związek itp. pewnych uprawnień w dziedzinie ustawod. i administr., przysługujących w teorii państwu wzgl. jego nacz. organom.

Autopsja, gr., naoczne obejrzenie, oględziny, naocznia; w szczeg. oględziny zwłok, np. dla dochodzeń sądowych.

Autor, łac., sprawca czyli twórca, zwł. utworu literackiego.

Autorament, łac., w dawnym wojsku polskim sposób zaciągu. Odróżniano autorament polski i cudzoziemski.

Autorytet, łac., powaga, znaczenie; osoba, ciesząca się powagą.

Autoryzacja, łac., udzielenie prawa wydania lub przekładu utworu literackiego. Ogólnie: upoważnienie.

Autostrada, włos., gościniec specjalnie budowany dla celów komunikacji i turystyki samochodowej.

Autosugestia, gr.-łac., poddawanie się samemu pod wpływ jakiejś myśli, sądu itd.

Autotypia, gr., metoda graficzna, polegająca na wykonaniu kliszy drukarskiej z odbitki fotograficznej, przy zastosowaniu siatki liniowej lub punktowej, drogą chemicznego trawienia.

Autożyro, ob. Autogiro.

Auvergne (owerń), ob. Owernia.

Aval, fr., poręczenie wekslowe, podpisanie nazwiska ręczącego pod podpisem właściwego zobowiązanego z weksla.

Avanti (awanti), wł., naprzód!; proszę wejść!

Ave, łac., bądź pozdrowiony, żegnaj. — A. Maria, „bądź pozdrowiona Marlo", słowa Archanioła Gabriela z Ew. Łukasza. — A. Caesar, morituri te salutant, „bądź pozdrowiony Cezarze, idący na śmierć witają cię", okrzyk gladiatorów przed walką na arenie cyrku rzymskiego.

Avenarius Richard, filozof niem. (1843—96), twórca empiriokrytycyzmu, kierunku uwzględniającego w rozważaniach tylko zjawiska faktyczne.

Avenol Joseph, polityk franc., * 1879; w latach 1920—23 członek komisji finans. Ligi Nar., od 1933 sekretarz gener. Ligi Nar.

Avenue (awenü), fr., okazała, wspaniała ulica, aleja.

Averroes Ibn Roszd, arab. lekarz i uczony (1126—98), w Kordobie, znakom. znawca i tłumacz Arystotelesa, którego udostępnił scholastykom śrdw., panteista; dzieła teolog., filozof., prawn. i astronom.

Avicenna Ibn Sina, arab. filozof i lekarz z Buchary (980—1037), zwolennik neoplatonizmu, b. wpływowy w średw.

Avignon (awinią), stolica franc. depart. Vaucluse, n. Rodanem, 57.000 mieszk.; przemysł jedwabniczy, handel winem i zbożem. Pałac papieży. — 48 prz. Chr. założ. jako rzyms. kolonia. 1309—77 było siedzibą papieży („niewola babilońska papieży").

a vista, włos., za okazaniem.

Avogadra prawo, podane przez fizyka włos. Amad. Avogadro (1776—1856): w jednakowych objętościach różnych gazów pod tym samym ciśnieniem i przy tej samej temper. mieści się taka sama ilość cząsteczek.

Awangarda, fr., straż przednia; w literaturze grupa pisarzy wprowadzających nowe prądy.

Awans, fr., 1) posunięcie na wyższe stanowisko, np. w urzędzie, w wojsku itd.; 2) zaliczka pieniężna.

Awantura, fr., przygoda, zdarzenie; awanturnik, człowiek o burzliwym sposobie życia, szukający przygód.

Awanturyn, minerał, czerwona lub brunatna odmiana kwarcu, kamień ozdobny.

Awaria, hawaria, arab., uszkodzenie okrętu albo jego ładunku na skutek jakiegoś wypadku.

Awarowie, plemię mong., VI w. po Chr. wdarli się do Węgier, stąd dotarli wgłąb Niemiec i krajów alp., 791 i 796 pokonani przez Pipina, syna Karola W., utrzymywali się do końca IX w. nad Dol. Dunajem.

Awentyn, jedno z 7 wzgórz, na których leży Rzym.

Awerczenko Arkadij Timofiejewicz (1881—1925), pisarz ros., poczytny autor humoresek.

Awersja, łac., odraza, wstręt, niechęć.

Awesta (Zendawesta), święta księga Parsów (Staropersów), zawiera nauki Zaratustry (Zoroastra).

Awiatyka, łac., por. Lotnictwo, Powietrzna żegluga, Samolot.

Awinion, ob. Avignon. Awiniońska niewola papieży, okres przez który papieże mieli w A. swoją stolicę (1309—77).

Awionetka, fr., samolot niewielkich rozmiarów, przeważnie o charakterze sportowym.

Awitaminozy, choroby wywołane brakiem witamin, jak np. skorbut (gnilec), beri-beri, krzywica, pellagra, rozmiękczenie kości (osteomalacia).

Awizo, wł., wiadomość, doniesienie; zawiadomienie o płatności np. weksla; sygnał wstępny.

Axentowicz Teodor, malarz pol., * 1859, jeden z założycieli Tow. „Sztuka": sceny rodzajowe, portrety, postacie kobiece.

Axolotl, larwa salamandry ameryk. (ambystomy), mogąca się rozmnażać.

Ayacucho (ajakuczo), stolica depart. A. w Peru, 25.000 mieszk.; bogate kopalnie rtęci.

Azalia, rośl. z rodz. wrzosowatych, rośnie we wsch. Azji, w Polsce dziko na Wołyniu i Polesiu; niektóre gatunki hodowane jako ozdobne.

Azalia

Azaña (azania) Manuel, polityk hiszp., * 1880, za dyktatury gen. Primo de Rivery na czele revoluc. Accion Republicana, 1933 prezyd. Zgromadz. Narod., 1936 premier rządu Frontu Lud., następnie prezyd. Republiki.

Azbest, minerał, włóknista, elastyczna, błyszcząca postać szeregu minerałów z grupy amfibolu i serpentynu, służy do sporządzania niepalnych tkanin, papy i papieru. Występuje głównie w Rosji.

Azeglio (azelio) Massimo Taparelli markiz d', włoski patriota i pisarz (1798—1866), bojownik o niepodległość Włoch, potem prez. ministrów, przyjaciel i zięć Manzoniego, autor powieści histor., m. in. „Nicolo de Lapi".

Azerbejdżan, 1) socjal. republika rad, wchodząca w skład Z. S. R. R.; 84.679 km² łącznie z autonom. wolnym państwem Nachiczewan i obszarem samorządow. Karabagh; 2,891.000 mieszk.; hodowla bydła, jedwabników, rolnictwo. Stolica Baku, 575.000 mieszk.; 2) A., perska prow., 106.605 km², ok. 2 mil. mieszk.; wyrób dywanów. Stolica Tebrys.

Azja, największy kontynent o pow. 44,2 mil. km², główny trzon lądów „Starego Świata". A., związaną na zach. ściśle z Europą, oblewają Oceany: Wielki, Indyjski i poboczne morza Atlantyku (Śródziemne, Płn. Lodowate). Lądowe granice posiada A. z Europą wzdłuż szlaku Ural—Morze Kaspijskie—M. Czarne i z Afryką nad kanałem Sueskim. Ląd A. silnie rozczłonkowany na wsch. i płd. Najw. półwyspy: Tajmir, Czukczów, Kamczatka, Korea, Indochiński, Indyjski, Arabski i Azji Mniejszej; najważniejsze archipelagi wysp: Japoński i Malajski (Sundajski). Góry i wyżyny zajmują ²/₃ lądu, średnia jego wysokość: 1010 m. Wnętrze A. wypełnia najw. na świecie strefa wyżyn, ciągnąca się od Bosforu po cieśninę Beringa, otoczona na krawędziach licznymi łańcuchami gór (Taurus, Kaukaz, Elburs, Irańskie, Hindukusz, najwyższe na ziemi Himalaje: 8840 m., Tian-Szań, Altaj, Jabłonne, Czerskiego, Chingan). Wybitne zwężenie w górach Hindukusz dzieli pas wyżów A. na dwie części: zach., obejmującą wyżyny Azji Mn., Armenii i Iranu, oraz wsch., złożoną z wyżynnych kotlin Tybetu, Turkiestanu Wsch. i Mongolii. Na zewnątrz wyżyn leżą niziny: turańsko-syberyjska na zach. i płn., mandżurska i chińska na wsch., syjamska, hindostańska i mezopotamska na płd. Hindostan i Mezopotamia oddzielają od wyżyn centr. wysokie płyty Arabii i Dekanu. Wnętrze lądu jest obszarem bezodpływowym, którego rzeki (Amu — i Syr — Daria, Tarym) znajdują kres w jeziorach. Najpotężniejsze rzeki płyną na zewnątrz wyżyn, na płn.: Ob z Irtyszem (5.300 km), Jenisej i Lena, na wsch.: Amur, Huang-ho i Jang-cy-kiang, a na płd.: Mekong, Saluen, Ganges z Bramaputrą i Eufrat z Tygrysem.

Klimat A. cechują najw. na świecie kontrasty. W płn. A. klimat kontynent., najzimniejszy na ziemi (w Wierchojańsku do —67.8° w środkowej - kontynent. (gorące lata, mroźne zimy) i suchy, w obszarach obwodowych płd. wsch. A. — monsunowy z tropikaln. upałami w Indiach i Indochinach, a w płd.-zach. A. —

AZJA
MONGOLIA
Taszkent
Hanoi
Perm
Mekka

gorący i suchy. Najobfitsze opady w krajach monsunowych, najuboższe na pustyniach Arabii, Iranu, Turkiestanu i Mongolii. Rozmieszczenie *roślinności* wykazuje układ pasowy. Na skrajnej płn. pas tundry, na płd. od niego strefa lasów (tajga), przechodząca z kolei w stepy, a następnie pustynie płd.-zach. i środk. A. Obszary monsunowe odznaczają się roślinnością podzwrotnikową lub zwrotnikową (dżungle, sawanny). Każda z dziedzin odmiennej roślinności posiada sobie właściwą *faunę*: tundra — arktyczną (renifer, lis polarny), tajga — leśną (niedźwiedź, wilk, soból), stepy — głównie roślinożerną (wielbłąd, koń, owca, jak, antylopy). Najbogatsza fauna cechuje płd.-wsch. A. zwrotnikową (małpy, słoń, tygrys, krokodyle i węże). — A. jest prawdopodobnie kolebką ludzkości. Mieszka tu 1.140 mil. *ludzi* (25,8 na km^2), t. j. 56% całego zaludnienia ziemi. 80% mieszk. A. skupia się na obszarach monsunowych (Indie, Chiny, Japonia), podczas gdy pustymi są wyżyny wewnętrzne i rozległa Syberia. Główny składnik ($^2/_3$) ludności A. stanowi *rasa żółta* (Mongołowie, Malajowie, Paleoazjaci). Biali (Indoeuropejczycy i Semici) zasiedlają płd.-zach. A. (po linię: Morze Kaspijskie — delta Gangesu) i płd. Syberię. W płd.-wsch. połaci lądu mieszkają czarne ludy: Drawida na Dekanie, Wedda na Cejlonie i Negrytosi w Indochinach. Wszystkie wielkie *religie* mają swą kolebkę w A. a wśród jej ludności swoich wyznawców.

Azja Mniejsza, ob. Mała Azja.

Azoiczny, z gr., nieożywiony. *Azoiczna era* (*azoikum*), najstarszy okres geologiczny, odznaczający się brakiem śladów życia na ziemi. Por. Archaiczna epoka.

Azoospermia, grec., wydalanie w nasieniu plemników niezdolnych do zapłodnienia.

Azory lub **Azorskie Wyspy,** archipelag na Oc. Atlantyckim, należący do Portugalii, pochodz wulkanicznego, składa się z 9 większych wysp o 2.388 km^2, do 2.320 m wysok. Klimat ciepły. A. są bardzo urodzajne. Stolica Angra do Heroismo. 10.000 mieszkańców.

Azot, znak chem. N, pierw. chem., gaz bez barwy, smaku i zapachu; liczba porządk. 7, cięż. atom. 14.008, cięż. właśc. 13,92 (w stos. do wodoru); stanowi 78% powietrza; poza tym występuje w przyrodzie związany chem. w węglu kam., kwasie azotowym i amoniaku. A. jest głównym składnikiem ciał zwierzęc. i roślin., gdyż białko składa się w $^1/_6$ części z a. Technicznie otrzymuje się go obecnie ze skroplonego powietrza. A. nie podtrzymuje palenia ani oddychania.

Azotniak, ob. Wapń (związki w.).

Azotowe bakterie, bakterie gleby, które mają zdolność asymilowania azotu z powietrza i nagromadzania go w postaci związków w korzeniach i kłączach niekt. roślin motylkowych, wzbogacając w ten sposób glebę w związki azotowe.

Azotowy kwas, HNO_3, ciecz bezbarwna, ruchliwa, silnie dymiąca w powietrzu, p. wrz. 86°. Stężony k. a. sprzedawany w handlu, około 65%, jest b. silnym kwasem, rozpuszcza prawie wszystkie metale. Działa silnie utleniająco. Otrzymuje się przez 1) destylację saletry chilijskiej z kwasem siarkowym, 2) z powietrza, przez przepuszczenie mieszaniny tlenu i azotu przez łuk elektr., 3) przez utlenienie amoniaku. K. a. ma ogromne zastosowanie: do otrzymania kw. siarkowego, bawełny strzelniczej, barwników smołowcowych i w. in.

Azowe barwniki, barwniki smołowcowe zawierające charakteryst. grupę azową; mają ogromne zastosowanie, barwią bowiem włókna tak pochodzenia roślinnego, jak i zwierzęcego.

Azowskie Morze, staroż. Maeotis, rosyjskie m. przybrzeżne, 37.600 km^2; połączenie z M. Czarnym przez cieśninę Kercz. M. A. obfituje w ryby i dostarcza wielkich ilości kawioru.

Aztekowie, lud staroindiański, od ok. 1300 zdobywcy Meksyku, gdzie utworzyli w. państwo, 1519—21 podbici przez Korteza, przy pomocy zbuntowanych przeciw nim plemion. Wspaniała ich *kultura* (m. in. okazałe budowle, wyroby artyst., pismo obrazowe) prawdopodobnie rozwinięta przez nich z dawnej, istniejącej przed nimi na obszarze Meksyku.

Azyl, gr., schronienie, przytułek. *Prawo azylu*, w prawie międzynar. przyznanie bezpiecznego schronienia przestępcom polit. obcego kraju.

Azymut, kąt określający w astronomii i geodezji położenie ciała niebieskiego lub przedmiotu na ziemi względem miejsca obserwacji: zawarty jest między płaszczyzną południka miejscowego i płaszczyzną pionową, przechodzącą przez zenit, miejsce obserw. i dany przedmiot.

Ażio, ob. Agio.

Ażur, fr., cienka tkanina z drobnymi otworami.—W złotnictwie oprawa ażurowa polega na pozostawieniu widocznymi obu stron kamienia

B

B, w chemii symbol pierw. boru; w muzyce obniżone o pół tonu h.

Ba, symb. chem. pierwiastka baru.

Baal, najw. bóstwo Syryjczyków, Babilończyków, Fenicjan; l.mn. *Baalim*. Kult jego przedostał się także do Izraelitów, zwalczany przez ich proroków.

Baalbek, gr. Heliopolis, m. w Syrii, u stóp Antylibanu, 8.000 mieszk. Ruiny świątyni boga słońca, Heliosa.

Babel, hebr. nazwa Babilonii. — *Wieża B.*, wg Biblii wieża, której budowę rozpoczęli potomkowie Noego, niedokończona z powodu pomieszania języków ludzkich przez Boga.

Bab-el Mandeb, cieśnina łącząca M. Czerwone z Zatoką Adeńską.

Babeuf (babef) François Noël, rewolucjonista fr. (1764—97), zorganizował spisek komunistyczny (b a b e u f i z m), zginął pod gilotyną.

Babia Góra, najwyż. szczyt w Beskidzie zach., 1725 m wys.; roślinność o charakt. alpejskim.

Babić Ljubomir, pisarz chorw., ob. Gjalski K. Š.

Babilon, stolica staroż. Babilonii (ob.), wspominana już ok. 2650 przed Chr., ok. 1238 zdobyta przez Tiglat Pilezara I, u szczytu potęgi za królów nowobabilońskich (chaldejskich) Nabopolassara i Nebukadnezara. 539 zdobyty przez Persów, 331 przez Aleksandra W., zaczyna upadać za Seleucydów.

Babilonia, kraj między dol. Eufratem a Tygrysem, w płd. części zw. C h a l d e a, zawdzięcza powstanie kultury Sumerom (m. in. pismo klinowe). Miasta, przez nich zbudowane, stolicami małych państewek (Kis, Nippur, Sipar); ich władcy znani już z przed 3000 przed Chr. W ciągu 3. tysiąclecia przed Chr. podbój kraju przez semickich Akkadów; ci przyjąwszy kulturę sumeryjską zorganizowali silne państwo. To z kolei zdobyte przez semickich Amorytów, którzy pod koniec 3. tysiąclecia opanowali miasto B a b e l B a b i l o n, odtąd ośrodek nowego państwa. Szczyt potęgi B. za rządów H a m m u r a b i e g o (ok. 2000 przed Chr.), świetnego organizatora administracji i twórcy 1. w świecie kodeksu praw. Za jego następców okres upadku B., łupem najeźdźców, m. in. A s y r i i (ob.). Po upadku Asyrii p a ń s t w o n o w o b a b i l o ń s k i e, z królem Nabopolassarem na czele. Właściwym twórcą potęgi B. N e b u k a d n e z a r (604—561), wielki organizator i wojownik. Za jego następców podbój przez Persów.

Babilońska niewola, okres, 722—536 prz. Chr., wygnania Żydów i ich pobytu w Babilonii po zdobyciu i zburzeniu Jerozolimy. — B. n. p a p i e s k a, ob. Awinion.

Babińska Rzeczpospolita, stowarzyszenie humorystów założ. w poł. XVI w. przez sędziego Stanisława Pszonkę we wsi Babin k. Lublina. Należeli do niej sławni politycy (Jan Zamoyski) i pisarze (Rej, Kochanowski). Przetrwała do końca XVIII w.

Babka, rośl. 1-liścienna z rodz. babkowatych; w Polsce na niżu pospolita.

Babka, ryba, pospolita w Dniestrze, Prucie.

Babrios, poeta gr. z II w. po Chr., autor popularnego zbioru bajek ezopowych.

Baca, węg., starszy pasterz owiec na halach tatrzańskich, zwierzchnik młodszych pasterzy, j u h a s ó w.

Baccarat (bakara), m. w płd.-wsch. Francji, 6000 mieszk.; słynne fabryki s z k ł a.

Baccarat (bakara), francuska hazardowa gra w karty.

Bacciarelli (bacziareli) Marceli, malarz włosko-polski (1731—1818), długie lata na dworze Stan. Augusta; plafony, sceny historyczne, głównie jednak portrety.

Bach, niem. rodzina muzyków. Najsłynniej. J o h a n n S e b a s t i a n (1685—1750), kompoz., organista kościoła Tomasza w Lipsku. Dzieła: kantaty, pasje: wg św. Mateusza i św. Jana, msze, motety, koncerty ork., utwory kameralne, organowe, fortepianowe (m. in. „Das wohltemperierte Klavier", „Kunst der Fuge") i skrzypcowe.

Bachanalie, hulaszcze obchody u Rzymian ku czci Bachusa.

Bachanci, bachantki, dosł. uczestnicy swawolnych orszaków Bachusa; uczestnicy bachanalij (ob.).

Bachmat, pers.-tatar., w dawnej Polsce nazwa konia tatarskiego, grubego, o krótkich nogach, b. wytrzymałego.

Bachmut, ob. Artiemowsk.

Bachorza, błotnista dolina w okol. Brześcia Kujaw., dno dawnego jeziora, które łączyło Gopło z Wisłą, dziś w wielkiej części osuszona dzięki wykopaniu kanału 1855.

Bachus (Bacchus), u Greków D i o n y s o s, grecki i łac. bóg wina i sił przyrody.

Bacillus, łac., rodzaj drobnoustrojów o charakterystycznym kształcie laseczek.

Bacon (bekn), 1) Roger, ang. filoz. i przyrodnik (1214—94), zw. „Doctor mirabilis" (podziwu godny), jeden z największych scholastyków średw., jako badacz pierwszy wskazał na ważność doświadczenia; 2) Francis (B. z W e r u l a m u), ang. mąż stanu i filozof (1561—1626), w filozofii twórca nowocz. empiryzmu (ob.); dzieła: „Novum organum", „Silva silvarum" i in.

Baczyński Stanisław, pol. krytyk lit., * 1890: „Sztuka walcząca", „Losy romansu", „Prawo sądu" i in.

Badajoz (badachoz), stolica hiszp. prow. B.; 44.000 mieszkańców.

Baden, 1) m. na płd. od Wiednia, miejsce kąpiel. (źródła siarczane); 22.000 mieszk. 2) B., miejsce kąpiel. w Szwajcarii; gorące źródła siarczane. 3) B a d e n - B a d e n, m. w Badenii (Niemcy), miejscowość kąpielowa; 30.000 mieszkańców.

Badeni, 1) Kazimierz, polityk polski (1846—1909), 1888 namiestnik Galicji, 1895—97 premier austr.; 2) Stanisław, brat poprz. (1849—1913), marszałek Sejmu Galicyjskiego 1895.

Badenia (niem. Baden), kraj w Rzeszy niem., w płd.-zach. jej części; 15.071 km², 2.430.000 mieszkańców. Rolnictwo i przemysł drzewny, w Szwarcwaldzie przemysł zegarowy. Stolica Karlsruhe. — Margrabstwo, następnie księstwo i w. księstwo, 1866 po stronie Austrii przeciw Prusom, od 1870 w składzie Rzeszy, 1919 republika demokr., 1933 kraj niem. z samorządem.

Baden-Powell (bedn poueł) Sir Robert Stephensen Smith, * 1857, wsławił się w wojnie anglo-burskiej (boerskiej) obroną Mafekingu, 1908 założył organizację skautów (harcerzy).

Badoglio (badoljo) Pietro, markiz de Sabotino, włos. marszałek polny, * 1871, w l. 1929—33 gubernator Libii, nacz. i zwycięski wódz w wojnie abisyńskiej.

Badowski Adam, malarz polski (1857—1903): obrazy historyczne, portrety.

Baedeker Karl, księgarz niem. (1801—1859), wyd. słynnych przewodników turystycznych (od 1828).

Baer Karl Ernst, przyrodnik rosyjs. (1792—1876), twórca embriologii.

Baeyer Adolf, chemik niem. (1835—1917); sztuczne indygo i w. in. barwników smołowcowych; laureat Nobla.

Baffin William, podróżnik ang. (1584—1622), dotarł do nazwanej po nim Zatoki Baffina.

Baffina Zatoka, część Oc. Lodowatego Płn., na zach. od Grenlandii.

Baffina Ziemia, najw. wyspa amer. archipelagu arktycznego, w zach. części Zatoki Baffina; 611.000 km²; ok. 1.000 Eskimosów.

Bagaż, fr., wszelki pakunek podróżny, w szczeg. wojskowy.

Bagdad, stolica państwa Iraku (Mezopotamia), 290.000 mieszk. Założ. przez Arabów, stolica kalifów Abbassydów i in., ośrodek nauki i sztuki, upadł wraz z kalifatem, częstokroć niszczony; 1638—1918 turecki. — B a g d a d z k a k o l e j, linia kolejowa łącząca Azję Mniejszą z Zatoką Perską; dł. 2500 km.

Bagieński Stanisław, malarz pol., * 1880; bitwy, sceny wojskowe itp.

Bagier, ob. Bagrownica.

Bagnet, fr., broń kłująca nasadzana na karabin, podobno wynaleziona w Bayonne ok. 1640. Głownia płaska, jedno- lub obosieczna, albo o przekroju trój- lub czworokątnym, często zaopatrzona w rękojeść.

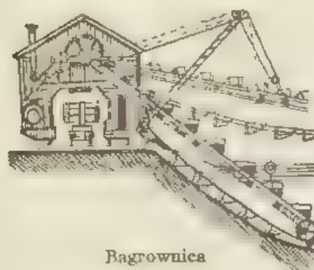
Bagni (bani), nazwa miejsc. kąpiel. w Italii. B. d i L u c c a (lukka), ciepłe źródła żelaziste; 15.000 mieszkańców.

Bagnica torfowa, rośl. 1-liścienna z rodziny błotnicowatych, kwiaty żółto-zielone; torfowiska.

Bagno, rośl. z rodziny wrzosowatych, na torfowiskach wysokich, w wilgotnych lasach sosnowych.

Bagno (banjo), włosk., zakład karny za ciężkie przestępstwa, w którym więźniowie przebywają stale zakuci w kajdany i wykonują ciężkie roboty.

Bagrownica, maszyna napędzana silnikiem, służąca do wykopu i usuwania ziemi, szczególnie przy pogłębianiu koryt rzek, portów itd.: na łańcuchu bez końca obraca się szereg czerpiących kubłów, szufli itp.

Bagrownica

Bagrynowski K., pseudonim Wacława S i e r o s z e w s k i e g o.

Bahama Wyspy (W. L u k a j s k i e), bryt. archip. Indyj Zachodnich, na Atlantyku, na płn. od Wielkich Antylów; 11.406 km², 60.000 mieszkańców Murzynów. Stolica Nassau na wyspie New Providence, 13.000 mieszk. Wyspy urodzajne, wywóz owoców płd., trzciny cukrowej i konopi.

Bahia, stan w Brazylii. 529.379 km², 4,1 mil. mieszk. Stolica Sao Salvador, 330.000 mieszk. Handel cukrem, kawą, kakao, tytoniem.

Bahia Blanca, m. portowe w argentyńskiej prow. Buenos Aires, 102.000 mieszkańców.

Bahr (Bachr), arab. oznaczenie mórz, rzek, jezior, stąd część składowa b. wielu nazw geograficznych.

Bahr Hermann, pisarz niem. (1863—1934), wybitny działacz modernizmu wiedeńskiego; powieści i komedie, m. in. „Das Konzert"; krytyki teatralne.

Bahr-el-Abiad, Biały Nil; B a h r-e l-A z r a k, Błękitny Nil; B a h r-e l-G a z a, lewy dopływ Nilu.

Bahrain (baren), grupa wysp w Zatoce Perskiej, 120.000 mieszk., Arabów i Murzynów. Stolica Manama, 25.000 mieszk. Połów pereł; źródła naftowe. Protektorat Anglii.

Baiae (baje), miejsce kąpielowe w Kampanii (Italia), odwiedzane już w starożytności.

Baia Mare, miasto w płn. Siedmiogrodzie, 14.000 mieszk.; kopalnie złota, srebra, miedzi.

Baïf Jean Antoine, poeta franc. (1532—89), uczestnik Plejady.

Baile Atha Cliath (boola awa klia), irl., od 1924 urzędowa nazwa Dublina.

Bainville (bęwil) Jacques, pisarz fr. (1879—1936), współredaktor „Action Française", autor głośnych dzieł rojalistycznych i historycznych.

Baisse (bes), fr., z n i ż k a cen wzgl. kursów. Przeciw.: h a u s s e (oss), zwyżka.

Bajadera, ind. tancerka, także dziewczyna publiczna.

Bajan Jerzy, lotnik pol., * 1901, zwycięzca w międzynarod. Challenge'u 1934.

Bajazet I, sułtan tur. (1347—1403), („Jilderim", błyskawica), 4. emir Osmanów, zdobył Serbię, Bułgarię, Macedonię, zagroził Konstantynopolowi, uległ pod Angorą 1402 Timur-Lengowi (Tamerlanowi).

Bajce, ob. Zaprawy.

Bajka, wiadomość lub opowieść zmyślona, w literaturze znana od najdawniejszych czasów, zwł. b. „zwierzęca", pod postacią zwierząt ośmieszająca wady ludzkie. Pisali je m. in. legendarny Ezop, La Fontaine, Kryłow, Krasicki, Mickiewicz, Fredro, Lemański.

Bajkał, B a j k a l s k i e J e z i o r o, w płd. wsch. Syberii, 33.000 km², najgłębsze na ziemi (do 1576 m głęb.). B. ciekawy świat zwierzęcy zbliżony do arktycznego; rybołówstwo.

Bajkow Leon, rosyj. radca stanu (1776—1829), współpracownik Nowosilcowa w procesie Filaretów, rozpustnik i karierowicz, uwieczniony w III części „Dziadów".

Bajonna, fr. Bayonne (bajon), m. portowe w płd. Francji przy ujściu rz. Adour do Zat. Biskajskiej; 32.000 mieszk., twierdza.

Bajończycy, ochotnicy pol., zebrani w pocz. wojny światowej we Francji w odrębną formację, z obozem w Bayonne, 1914—15 ponieśli wielkie straty, pozostali rozmieszczeni po różnych oddziałach franc.; część ich weszła 1917 w skład armii Hallera.

Bajońskie sumy, 48 milionów franków jako pretensja Napoleona z tytułu wierzytelności hipot. rządu pruskiego, odstąpiona rządowi W. Księstwa Warsz. układem w Bayonne za 20 mil., płatnych przez stronę polską w przeciągu

3 lat. Ostatecznie przyznane przez kongres wiedeński 1815 Prusom.

Bajram, turecka nazwa dwóch wielkich świąt mahometańskich.

Baka

Baka, morski sygnał świetlny, w formie pływającego r u s z t o w a n i a z umieszczonym w nim urządzeniem świetlnym.

Baka Józef, jezuita wileński (1707—1780), wzięty kaznodzieja, autor osławionych rymami częstochowskimi „Uwag o śmierci niechybnej" (1766).

Bakalaureat, fr., w średw. niższy stopień uniwers.; w dzis. Francji egzamin dojrzałości, uprawniający do studiów akademickich.

Bakalarz, z franc. bachelier, ang. bachelor, w średw. niższy stopień uniw., uprawniający (baccalaureus in artibus) do odbywania pewnych określonych wykładów. Dotąd w Anglii. Por. też Bakalaureat. — W ogólnym znacz.: zlekka pogardliwe określenie nauczyciela.

Bakarat, ob. Baccarat.

Bakchus, ob. Bachus i Dionizos.

Bakczyseraj, m. na płd. płw. Krymskiego, 20.000 mieszkańców, dawna rezydencja chanów krymskich.

Bakelit, sztuczny materiał izolacyjny podobny do bursztynu.

Bakfark (Bekwark), właśc. Walenty G r e f f, lutnista węg. (1507—76), przez kilkanaście lat na dworze Zygm. Augusta; szereg kompozycji lutniowych.

Baki Molla Mahmoud Abdul, znakomity liryk tur. (1526—1600), faworyt Solimana W.

Bakis, grecki wieszcz z Beocji, autor słynnych przepowiedni.

Bakony, l a s B a k o ń s k i, płd.-zach. część Węg. (gór. Śr.-dk.), do 713 m wys.; winnice; chów świń bakońskich).

Bakterie, najprostsze 1-komórkowe organizmy roślinne, dochodzące do 1/2000 mm; rozmnażają się przez podział, w niekorzystnych warunkach wytwarzają przetrwalniki (s p o r y). B. są: samożywne (b. azotowe, siarkowe), roztocze (b. gnilne) i pasożyty (b. chorobotwórcze). Ze względu na kształt dzielimy b. na: kuliste z i a r e n k o w c e, podłużne l a s e c z n i k i, skręcone s p i r y l l e. W gospodarce człowieka ważne: wywołują gnicie subst. organicznej, fermentacje (b. octowe, mleczne), wiążą wolny azot z powietrza (b. azotowe), ob. Nitryfikacja. — Najważn. b. c h o r o b o t w ó r c z e, ob. t a b l i c ę b a r w n ą.

Bakteriologia, nauka o bakteriach.

Baktria, starożytny kraj w Azji zach., nad rzeką Oksus (dziś Amu-Daria), ze stolicą B a k t r a (Zariaspa, dziś B a l c h), od 545 prz. Chr. prowincja perska, 329 część monarchji Aleksandra W. i państwa Seleucydów; 256—140 niezależne państwo, silnie zhellenizowane (m o n e t y), z legendą grecką. Upadek pod naporem Scytów. Obecnie płd. część należy do Afganistanu, płn. do Buchary.

Baku, stolica republiki sow. Azerbejdżanu; 575.000 mieszk. Źródła naftowe, przem. naftowy, naftociągi do Batum (854 km). Największy port M. Kaspijskiego.

Bakunin Michał, ros. rewolucj. i anarchista (1814—76), czynny udział w rewol. 1848 w Polsce, Saksonii i Czechach, jeden z twórców 1. Międzynarodówki, później wykluczony jako anarchista; opierał się na naukach Proudhona.

Balance (balans), fr., równowaga; b a l a n s o w a ć, utrzymać się w równowadze.

Balansjer, fr., drążek obracający się dokoła osi poziomej lub pionowej, przenoszący siłę z jednej części maszyny do drugiej. — Dziś rzadko używany, po raz pierwszy zastosowany w maszynie parowej Watta.

Balard (balar) Antoine Jérôme, chemik franc. (1802—76), odkrył brom w wodzie morskiej.

Balata, masa podobna do gumy i gutaperki, otrzym. z wysuszonego soku roślin tropik.; do wyrobu izolatorów elektr., pasów napędnych itp.

Balaton (Plattensee), największe jezioro Węgier i środk. Europy, 660 km². Rybołówstwo. Nad brzegami liczne letniska i kąpieliska.

Balbo Italo, włoski lotnik i minister, * 1896. 1929 min. lotnictwa, 1933 marszałek włos. sił pow., wsławił się lotami eskadrowymi do Ameryki Płd. (1930) i Płn. 1933); 1934 gubernator Libji.

Balboa Vasco de, hiszp. podróżnik i zdobywca (1475—1517), odkrył 1513 Ocean Spokojny.

Balcer Oswald Marian, historyk pol. (1858—1933), autor kilkuset prac, wydawca źródeł, jeden z założ. lwowsk. Towarzystwa Naukowego.

Baldachim, włos., rodzaj daszku stałego, np. nad tronem, kazalnicą, łożem, wzgl. przenośnego (np. noszony w czasie uroczystości nad głowami dostojników kośc. i świeckich). Częsty także w architekturze, zwł. gotyckiej.

Baldaszek, kwiatostan występujący w rodzinie b a l d a s z k o w a t y c h; na wierzchu szypułki głównej wyrastają 2-rzędne szypułki jednakowej długości

Baldwin, 1) hr. Flandrii (1171—1205), jako cesarz wsch.-rzym. B. I. po zdobyciu Konstantynopola przez Krzyżowców; 2) B. I, brat Gotfryda z Bouillon, 1100 król Jerozolimy; 3) B. II, kuzyn poprz., król Jerozolimy (do 1131), za jego panowania powstały zakony joanitów i templariuszy.

Baldwin (bolduin) Stanley, polityk angielski, * 1867, przywódca konserwatystów, wielokrotnie, ostatnio 1935, premier.

Baleary, hiszp. grupa wysp w zach. części M. Śródziemnego, obejmuje Duże B., t. j. wyspy Majorkę i Minorkę, i wys. Pityuzy. B. stanowią prow., 5014 km², 370.000 mieszk. Stol. Palma na Majorce, 90.000 mieszk.; z ważniejszych m.: Mahon na Minorce.

Balerina, włos., baletnica, tancerka baletowa.

Balet, utwór sceniczny, którego fabuła, o podkładzie muzycznym, interpretuje się wyłącznie tylko drogą pantomimy i tańca. Znane już w staroż., rozwinęły się przedstawienia balet. na nowo w czasie Odrodzenia; rozkwit we Francji za Ludwika XIV i jego nast. Po epoce świetności, kiedy b. wchodził w skład wielkich oper franc. (1. poł. XIX w.), upadek; nowy okres świetności rozpoczął 1907 balet rosyjski.

Baley Stefan, psychol. pol., * 1885, badacz psychiki dzieci i młodzieży.

Balfour (bölfur) Artur James, polityk ang. (1848—1930), 1902—05 premier, 1916—19 min. spr. zagr., wydał 1917 tzw. deklarację Balfoura o stworzeniu państwa żydowskiego w Palestynie.

Bali, wyspa w archip. Sundajskim (Indie Wsch. Holend.); 5800 km², 1,100 000 mieszk.; stolica Singa Radża, 12.000 mieszk.; wywóz ryżu, bawełny, tytoniu, kukurydzy, kawy.

Balicki, 1) Zygmunt, polityk i publicysta (1858—1916), jeden z założycieli i teoretyków narodowej demokracji 2) Stefan, powieściopisarz pol., * 1899: „Dziewiąta fala", „Chłopcy", „Czerw

Balista

Balista, w starożytności i średniowieczu machina bojowa, płaskotorowa, miotająca kule, strzały lub bełty.

Balistyczne wahadło, przyrząd do pomiaru szybkości kul armatnich.

Balistyka, nauka o locie pocisku; odróżniamy b. wewnętrzną i zewnętrzną.

Balkon, rodzaj poziomej platformy, zaopatrzonej w balustradę, a umieszczonej na zewn. ścianie budowli, za pom. podtrzymujących belek

Ballada, z prowans., pierwotnie pieśń taneczna, rodzaj poematu średniowiecznego, późniejsza b. romantyczna, oparta na wątkach ludowych, ma charakter poematu dramatyczn. Mickiewicza „Ballady i romanse" (1822) przełomową datą dla romantyzmu polskiego.

Ballon d'essai (balą dessej), fr., „balon próbny", dosł. mały balonik puszczany przed wzlotem wielkiego balonu, celem poznania kierunku wiatru; przen.: próba (przez oświadczenie, komunikat) zbadania opinii lub nastrojów.

Balmont Konstanty Dmitriewicz, poeta ros., * 1867, wybitny symbolista.

Balneologia, gr., nauka o kąpielach i ich zastosowaniu, kąpieliskach itp.

Balneoterapia, gr., leczenie za pomocą kąpieli.

Balon, fr., statek powietrzny bez silnika i steru: ogromna kulista powłoka z jedwabiu lub perkalu, wypełniona gazem (np. dawniej powietrzem ogrzanym, wodorem, dziś helem, gazem świetl.), unosi ze sobą w górę kosz z załogą, różne aparaty i worki z balastem. B. rejestracyjne, zaopatrzone w odpowiednie przyrządy samoczynne do badania atmosfery, wznoszą się bez załogi nawet do wysokości 21.000 m. Wynalazcy bracia Montgolfier, Francuzi (XVIII w.). O statkach pow. z napędem silnikowym i sterem, ob. Sterowiec. — Por. też tabl. Balony i sterowce.

Balotaż, fr., głosowanie tajne przez oddanie kułek: białych na oznaczenie zgody, czarnych — niezgody na coś lub kogoś.

Balsam, żywice, wyciekające z niektórych drzew tropik., o aromatycznym zapachu. Stosowane w lecznictwie, kosmetyce i lakiernictwie (b. kanadyjski, peruwiański, tolutański i i.

Balsamowanie, gr., konserwowanie tkanek zwierz. wzgl. rośl. za pomocą środków przeciwgnilnych. B. zwłok ludzkich, znane już w staroż. Asyrii, Persji, zwł. zaś w Egipcie, a także u pierw. ludów Ameryki Środk. i Płd., polegało na wypróżnianiu jam ciała i wypełnianiu substancjami aromatycznymi, moczeniu w pewnych roztworach i owijaniu w płótno. Dzisiaj przestrzykuje się pod wysokim ciśnieniem system krwionośny zmarłego odpow roztworami przeciwgnilnymi.

Baltazar, imię jednego z św. 3 Królów, którzy przyszli ze Wschodu powitać Chrystusa zaraz po Jego urodzeniu.

Baltimore (baltimor), największe m. i port w stanie Maryland (St. Zjed. Am. Płn.), 805.000 mieszk.; uniw. Wyrób konserw, przemysł żelazny, tekstylny, maszynowy.

Balustrada, fr., rodzaj ogrodzenia (np. balkonów, tarasów), złożony ze słupków rzeźbionych lub balasek, oraz ujmujących je poziomych pasów.

Balzac (balzak Honoré de, powieściopisarz franc. (1799—1850), jeden z wielkich twórców nowocz. powieśc. europ., w wielkim cyklu powieściowym: „Comédie humaine" („Komedia ludzka") stworzył bogatą galerię świetnych charakterystyk ludzkich i odmalował wszechstronny obraz życia społ. Z romantycznym polotem wyobraźni świetnie łączył realizm obserwacyjny i psychologiczny — Długoletni romans i małżeństwo z Polką panią Hańską (z Rzewuskich). Listy do niej: „Lettres à l'étrangère". — Znakomite przekłady Boya-Żeleńskiego.

Bałaban Majer, historyk pol. żyd., * 1877, szereg dzieł z dziedziny historii Żydów w Polsce, m. i. „Historia i literatura żydowska, ze szczeg. uwzględnieniem historii Żydów w Polsce" (3 t.).

Bałagan, tatarsk., zamieszanie, nieład.

Bałałajka, ros. instrument muz., rodzaj gitary o 3 strunach podwójnych.

Bałchasz, ob. Bałkasz.

Bałkany, pasmo górskie w Bułgarii, łączące się z Karpatami, dług. 600 km. Najw. wzniesienie Jumrukczal, 2.375 m; przełęcz Szypka 1334 m. Piękne lasy szpilkowe i dębowo-bukowe.

Bałkański Półwysep, oblany od zach. morzami: Adriatyckim i Jońskim, od płd. Śródziemnym, Egejskim i Marmara, a od wsch. Czarnym, łączy się z masą lądu Europy na płn. wzdłuż rzek Sawy i Dunaju. 580.000 km² pow. Na płd. zwęża się w drugorzędny półwysep Grecki, posiadający najlepiej na ziemi rozczłonkowane wybrzeża i otoczony licznymi wyspami (Jońskie, Cyklady, Sporady). Dzięki położeniu pomostowemu między Europą a Azją odegrał półw. B. olbrzymią rolę w dziejach kultury. 90% pow. półw. zajmują góry, należące do 3 systemów: 1) góry Dynarsko-greckie (Olimp 2985 m), równoległe do morza po zach. stronie półw., 2) na płd. od Dunaju, równoleżnikowo, łańcuch Bałkanu (Jumrukczal 2375 m), a te 2 systemy gór młodych oddziela 3) stary

masyw gór Trackich (Muss-Alla 2930 m). Zapadliskowe kotliny w rejonie masywu Trackiego (kotl.: Niszu, Sofii, Bitolii, Kosowe Pole) oraz doliny gł. rzek (Dunaj, Sawa, Bosna, Morawa, Wardar, Marica) tworzą najważn. obszary rolne półw. Na wybrzeżach Adriatyku i w Grecji

Bałkański Półwysep

klimat śródziemnomorski. Ok. 24 mil. ludności. W płn. części: słowiańscy Chorwaci, Serbowie i Bułgarzy, w płd.: Albańczycy i Grecy. Nadto Turcy, Kucowołosi, Cyganie i Żydzi. ⅔ ludności wyznaje prawosławie, reszta katolicyzm i islam. Półw. B. jest podzielony między Jugosławię, Bułgarię, Albanię, Grecję, Turcję i Rumunię (Dobrudża). Brak zgodności granic polit. z etnograf. stwarza zarzewie ciągłych konfliktów („kocioł bałkański").

Bałkasz (Bałchasz), płaskie bezodpływowe jez. w stepach kirgiskich w Kazakstanie, 18.436 km².

Bałtyk (M o r z e B a ł t y c k i e), m. śródziemne płn. Europy, łączące się z Atlantykiem (M. Północne) przez cieśn. Duńskie (Mały i Wki Bełt, Sund), Kattegat, Skagerrak i kanał Kiloński. 407.000 km² pow. B., ukształtowany w dzis. postaci dopiero po ostatnim zlodowaceniu, jest morzem płytkim. Śr. głęb. — 55 m, najw. głębia koło wyspy Gotlandii — 463 m. Wybrzeża B., wygięte w liczne zatoki (Botnicka, Fińska, Ryska, Gdańska, Lubecka), są skaliste i poszarpane w Szwecji i Finlandii, a proste, płaskie i piaszczyste z częstymi mierzejami (Kurońska, Wiślana, Hel) — na przestrzeni od Zat. Ryskiej po Danię. Odcięcie od oceanu, wielki dopływ wód słodkich i słabe parowanie (chłodny klimat) powodują małe zasolenie wód B. (średnio 7,8‰), stąd ubóstwo fauny. Temper. wód niższa niż w Atlantyku na tej samej szerok. geogr. Zat. Botnicka w zimie stale zamarza. Prąd powierzchniowy prowadzi wody ku morzu Płn., prąd wgłębny płynie w kierunku przeciwnym. Ruchy przypływu i odpływu prawie niedostrzegalne. Do najw. portów nadbałtyckich należą: Kopenhaga, Kilonia, Szczecin, Gdynia, Gdańsk, Królewiec, Kłajpeda, Ryga, Tallin, Leningrad, Helsingfors, Sztokholm i Malmö.

Bałucki Michał, pisarz pol. (1837—1901), twórca polskiej komedii mieszczańskiej („Radcy pana radcy", „Grube ryby", 1881, „Dom otwarty", „Klub kawalerów"), nadto autor powieści („Młodzi i starzy", „Pan burmistrz z Pipidówki" i in.). Zniechęcony późniejszymi niepowodzeniami zastrzelił się na błoniach krakowskich.

Bamberg, m. w Bawarii, 55.000 mieszkańców, przemysł tekstylny i piwowarski.

Bambino, włos., małe dziecię, zwł. Dzieciątko Jezus.

Bambus, trawa drzewiasta do 40 m wysokości, grubość łodygi do 30 cm; stanowi drzewo budulcowe, dostarcza włókien do wyrobu mat, młode pędy jadalne; w klimacie podzwrotn., głównie w Azji płd.

Ban (banus), łur., zarządca, naczelnik prowincji węg. Por. Banat.

Banachiewicz Tadeusz, pol. astronom i geodeta, * 1882, dyr. Obserwatorium Astronom. w Krakowie.

Banalny, fr., zwykły, oklepany, pospolity, bez znaczenia.

Banan, 1-liścienna rośl. owocowa obszarów tropik., owoce w owocostanach, jagody podobne do ogórków, liście dostarczają włókien do wyrobu lin.

Banat, dawniej płd.-wsch. część Węgier, po wojnie świat. podzielony między Jugosławię i Rumunię. Stolica rumuńskiej części B. Temesvar (Timişoara), 92.000 mieszk. B a n a c k i e G ó r y, ciągnące się w płd.-wsch. części B. posiadają rudy żelaza i węgiel.

Bancroft (benkroft) George, historyk amer. (1800—91); tzw. u m o w y B., zapobiegają zachowaniu obywatelstwa któregoś z państw europ. przez obywateli amerykańskich.

Banda, 1) szajka, zmowa kilku osób dla popełniania przestępstw. Przynależność do b. sprowadza wyższy wymiar kary w kodeksach wszystkich państw; 2) w prawie międzynar. luźne oddziały, nie wchodzące w skład regul. armii walczącego państwa.

Banda, mała grupa wysp w płd. Molukkach, 45 km², 13.000 mieszk.; posiadł. holend. — B a n d a - m o r z e, morze wewn. archip. Malajskiego.

Bandaż, opatrunek, opaska, służące do ochrony ran, podtrzymania szyn, opatrunków gipsowych itd.; z płótna, gazy, flaneli, gumy itd.

Bandello Matteo, mnich włoski (1480—1562), autor cenionego zbioru nowel obyczajowych, z których korzystał Szekspir.

Bandera, flaga państwowa wywieszana na okrętach i statkach morskich.

Banderia, oddział konny eskortujący w czasie uroczystości.

Banderilla (banderilia), hiszp., strzała z chorągiewką, którą w czasie walki rzucają w byka zapaśnicy, zw. b a n d e r i l l o s.

Banderola, fr., 1) opaska; 2) wąska opaska papierowa, jako znak opłacenia podatku spożyw., zwł. od tytoniu, wyrobów alkoholowych itd., tam, gdzie nie ma monopolu na te artykuły.

Bandjermasing (bandżermasin), m. na płd.-wsch. Borneo, siedz. rezydencji holend., 45.000 mieszkańców.

Bandolet, 1) pas do noszenia broni palnej; 2) krótki karabinek noszony na pasie przez ramię (w w. XVI i XVII).

Bandrowska-Turska Ewa, znakomita współczesna polska śpiewaczka operowa i estradowa (sopran).

Bandrowski, 1) Jerzy, powieściopisarz pol., * 1883, w czasie wojny współorganizator polskiej dywizji syberyjskiej ważniejsze utwory: „Krwawa chmura", „Wściekłe psy", „Zolojka", „Wieś mojej matki", „Pałac połamanych lalek" i w. in., 2) Juliusz Kaden, powieściopisarz pol., * 1885, od 1933 sekretarz gener. Polskiej Akademii Liter., jeden z twórców powojennej powieści pol., bystry obserwator społeczny, rzecznik „patosu powszedniej prostoty". Główne utwory: „Zawody", „Proch", „Piłsudczycy", „Łuk", „Generał Barcz", „Przymierze serc", „Miasto mojej matki", „W cieniu zapomnianej olszyny", „Czarne skrzydła", „Mateusz Bigda". — Laureat państw. nagrody literackiej.

Bandtkie Jerzy Samuel, pol. bibliotekarz i bibliograf (1768—1835); podstawowe prace o historii drukarń polskich i Biblioteki Jagiellońskiej.

Bandung, m. na Jawie, 166.000 mieszkańców.

Bandurski Władysław, ks., pol. biskup i kaznodzieja (1863—1932), w czasie wojny świat. gorąco oddany sprawie niepodległości, kapelan Legionów pols., wydał szereg zbiorów swych patriotycznych kazań, mów, artykułów itd.

Bang Herman, pisarz duński i niem. (1858—1912), modernista, autor powieści nastrojowo-psychologicznych.

Bangalore (bengelor), m. w Indiach Przedgang. w bryt.-indyj. państwie Mysore; 306.000 miesz., wyrób dywanów, żywy handel.

Bangka, wyspa na archip. Sundajskim (Holen. Indie Wsch.); 205.000 mieszk., kopalnie cyny. Stolica Pankalpinang.

Bangkok, stolica królestwa Syjamu, 493.000 miesz. Domy z bambusu, na palach. Najważn. ośrodek handlowy w Syjamie. Liczne świątynie i klasztory.

Banicja, łac., wygnanie z kraju, często stosowana kara w starożyt. i średw.

Banjo

Banjo (bandżo), instrum. podobny do gitary, przejęty do dzisiejszej muzyki jazzowej z muz. amer.-murzyńskiej.

Bank, instytucja zawodowo i zarobkowo pośrednicząca w obrocie pieniężnym i kredytowym na giełdzie. I n t e r e s a b a n k o w e: a) b i e r n e: przyjmowanie depozytów oraz wkładek, od których b. płaci odsetki; prowadzenie rachunku bieżącego (kontokorent), czynnego tj. bez udzielania klientowi kredytu; emisja banknotów (ob.) na podstawie spec. przywilejów, emisja listów zastawnych, oprocentowanych i spłacalnych wg pewnego planu amortyzacyjnego; b) c z y n n e: eskont weksli t. j. zakup weksli przed terminem ich płatności za policzeniem odpowiednich odsetek; lombard, tj. udzielanie pożyczek pod zastaw papierów wart., kosztowności i t. d.; rachunek bieżący (kontokorent) bierny t. j. połączony z udzieleniem klientowi kredytu; udzielanie pożyczek długotermin., hipotecznych t. j. pod zastaw nieruchomości; emisje obligacyj i in. w związku z zakładaniem nowych przedsiębiorstw, tworzeniem spółek akc. i t. d.; kredyt publ., zwł. pośredniczenie między państwami, gminami i t. p., zaciągającymi pożyczki, a publicznością; c) o b o j ę t n e: wymiana pieniędzy; inkaso t. j. ściągnięcie kwot pienięzn. dla klienta od osób trzecich; handel papierami wartośc.; przyjmowanie depozytów w przechowanie.

Banka, wyspa, ob. Bangka.

Bank Gospodarstwa Krajowego. Instytucja państwowa: przynajmniej 60% kapitału zakładowego musi należeć do skarbu Państwa i przedsiębiorstw państwowych, reszta do samorządu i przedsiębiorstw samorządowych. Zadania: kredyt długoterminowy przez emisje listów zastaw., obligacyj komunalnych, kolejowych, bankowych, popieranie ruchu budowlanego itd. oraz wszelkie czynności bankowe, z uwzględnieniem potrzeb państwa i samorządów.

Bankier, osoba zawodowo trudniąca się interesami bankowymi. Por. Bank.

Banknoty, bilety bankowe, rodzaj pieniądza papierowego: przekazy banków do tego upoważnionych (emisyjnych) na siebie, opiewające na okrągłe sumy, płatne za okazaniem, nieoprocentowane. Są prawnymi środkami płatniczymi.

Bank Polski, 1) założ. 1828 przez Ksaw. Lubeckiego, miał prawo emisji banknotów, 1886 zamknięty; 2) w dzisiejszym państwie polskim bank posiadający monopol emisji banknotów, założ. 1924, statut ostatecznie ustalony 28 XI 1927; spółka akc. z udziałem Państwa, które ma zapewniony wpływ na działalność B. Obieg biletów bankowych winien być pokryty co najmniej w 40% zapasem złota, walut, dewiz, wierzytelności w bankach zagran., przy czym złoto ma stanowić przynajmniej $^3/_4$ minim. pokrycia.— W ostatnich latach zmiany niektórych artykułów statutu (m. i. także postanowienia co do pokrycia obiegu biletów bankowych i natychmiast płatnych zobowiązań Banku), o charakterze kryzysowym.

Bank Rolny Państwowy, w myśl statutu z 11 VI 1928 instytucja państwowa: popieranie rozwoju rolnictwa, przemysłu roln., organizowania kredytów roln., popieranie i prowadzenie parcelacji, osadnictwa, melioracyj itd.

Bankructwo, włos. „banca rotta", upadłość, niewypłacalność, sytuacja majątkowa dłużnika, który zawiesił wypłaty, tj. nie może zaspokoić swoich wierzycieli (b a n k r u t). Kodeksy karne odróżniają b. zwyczajne (lekkomyślne) od oszukańczego, za które przewiduje więzienie, nieraz długoletnie. — Por. U p a d ł o ś ć.

Bantu („człowiek"), wielka grupa plemion murzyńskich w Afryce, na płd. od Konga, do której należą m. in. Zulusi, Kafrowie, Beczuani, Hererowie.

Banzai, jap., „10.000 lat", jap. okrzyk odpowiadający „Niech żyje".

Bańki, naczynia szklane lub metalowe, służące do wywołania przekrwienia skóry przy leczeniu chorób narządów wewn.

Baptysterium

Baobab, rośl. drzewiasta, 2-liścienna, owoce jadalne; rośnie na stepach tropikalnej Afryki.

Baptysterium, greckie, chrzcielnica: pierwotnie przedsionek świątyni staro-chrześc., potem osobny budynek w kształcie przeważnie okrągłym, w którym odbywano chrzty.

Baptyści, grec., sekta protestancka, założona w XVI w. w Anglii na podstawie nauki Kalwina, odrzucająca, poza gminą, wszelką organizację kośc.; w miejsce chrztu dzieci wprowadziła chrzest dorosłych.

Bar, Ba, pierwiastek chem. z grupy wapniowców; liczba porz. 56, cięż atom. 137,4; w przyrodzie jako witeryt (węglan b.) i baryt (siarczan b.). Rozpuszczalne zw. baru silnie trujące; niektóre, jak np. chlorek, używane w pirotechnice do otrzymywania zielonych ogni sztucznych; siarczan b. używ. jako biała farba malars., odporna na działanie czynników atmosfer.; litopon, biała farba, mieszanina siarczanu b. z siarczkiem cynku; nadtlenek b. służy do otrzymywania wody utlenionej.

Bar, m. na Podolu (Ukraina sow.), 26.000 mieszk.; 1768 zawiązała się tu konfederacja barska.

Bar, ang., rodzaj małej gospody, w której podaje się napoje alkohol.; także mały lokal taneczny.

Bar Adam, historyk lit. pol., * 1895, m. in. podstawowy „Słownik pseudonimów i kryptonimów polskich".

Barabra, plemię nubijskie, w górnym Egipcie o skórze czerw.-brunatnej, pięknej budowie ciała.

Baran, łac. Aries, 1) znak zodiaku; 2) gwiazdozbiór nieba płn.; 3) starorzym. maszyna oblężnicza.

Barania Góra, szczyt w Beskidzie śląskim, 1.214 m wys. Pod szczytem wypływają Czarna i **Biała Wisełka**, łączące się w Wisłę.

Baranowicze, m. pow. w wojew. nowogrodzkim, 25.000 mieszkańców

Baranya, komitat węg., 3.964 km², 250.000 mieszk.; uprawa tytoniu i wina. Stol. Pięciokościoły.

Barbados, bryt. wyspa należ. do archipelagu Małych Antylów, 174 000 mieszk.; stolica Bridgetown, 15.000 mieszk. Uprawa bawełny, trzciny cukrowej.

Barbakan, w dawnej fortyfikacji okrągłe umocnienie wysunięte przed bramę lub most i służące do ich obrony.

Barbara, św., umęczona przez własnego ojca Dioskura 306 w Nikomedii, patronka górników i artylerii; pam. 4 XII.

Barbara, 1) Zapolya, królowa pol. (ok. 1494—1515), córka wojew. siedmiogrodzkiego, 1. żona Zygm. Starego; 2) Radziwiłłówna, królowa pol. (1520—51), córka Jerzego Radziwiłła, hetmana w. lit., wdowa po wojew. trockim Gasztołdzie, kochanka, od 1547 (potajemnie) żona Zygm. Augusta; mimo ogólnego sprzeciwu 1550 koronowana.

Barbarossa, przydomek ces. Fryderyka I (ob.).

Barbarossa, Horuk (ok. 1478—1518) i Chajreddin (1490—1547), bracia, słynni korsarze, na czele Algerii (ob.), walczyli ze zmiennym szczęściem ze światem chrześcijańskim. 1535 klęska Chajreddina od cesarza Karola V.

Barbarzyńca, w dawnej Grecji obelżywie: wszyscy nie-Grecy; później (i w Rzymie) ludy, które nie przyjęły kultury hellenistycznej. Z biegiem czasu ogólnie: człowiek nieokrzesany, brutalny, bez najmniejszej ogłady, okrutny.

Barberini, ród książąt rzym. Z nich Maffeo B. został papieżem, jako Urban VIII. Francesco B. (1597-1679) założ. słynną bibliotekę B. w Rzymie

Barbey d'Aurevilly (barbej dorewiji) Jules Amédée pisarz franc. (1808—1889), autor „Diaboliques" i in. opowiadań, powieści i studiów, o bujnej wyobraźni i wysokim napięciu grozy.

Barbosa du Bocage (dü Bokaż) Manoel Maria, poeta portug. (1765—1805), szermierz wolności i znakomity wirtuoz słowa, autor sonetów satyrycznych. Od pseudonimu Elmano jego zwolennicy: Elmaniści.

Barbusse (barbüs) Henri, pisarz franc. (1874—1935), wsławił się powieścią przeciwwojenną „Feu" (1916), później rzecznik komunizmu.

Barcelona, największe m. portowe, handlowe i przemysłowe w Hiszpanii. Stolica prowincji B. i autonom. obszaru Katalonii; ok 1 000 000 mieszk.; katedra, uniwersytet. **Centrum życia** umysłowego i politycznego Katalonii.

Barcewicz Stanisław, skrzypek pol. (1858—1929), nauczyciel i dyr. Konserwatorium warsz., słynny wirtuoz; drobne kompozycje.

Barchan, 1) materia bawełniana z kutnerem po jednej stronie; 2) B., tur., wydma piaszczysta w kształcie księżyca.

Barclay de Tolly (barklej de toli), ks. Michał, feldmarszałek rosyjs. (1761-1818), 1810 min. wojny, 1812 dowódca I. armii przeciw Napoleonowi.

Barczatka, motyl; gąsienice-szkodniki w ogrodach i lasach.

Barć, drzewo wypróchniałe i tworzące w pniu puste miejsce, obrane za mieszkanie przez pszczoły. Bartnictwo, chów pszczół w b. leśnych, b. rozwinięty w śrdw. Polsce. Hodowca takich pszczół: bartnik.

Bardowie, pierwotnie śrdw. liryczni pieśniarze celtyccy, później wędrowni śpiewacy, ogólnie nazwa poetów w stylu bohaterskim.

Bareilly (bereli), stolica dystryktu B. w Indiach Bryt.; 144.000 mieszkańców.

Barents Willem (1550—97), żeglarz holend.; wyprawił się do M. Lodowatego Płn., celem znalezienia płn.-wsch. drogi do wsch. Azji. Odkrył wyspy Niedźwiedzie i Szpicbergen.

Barentsa Morze, część M. Lodowatego Północnego między Nową Ziemią, Szpicbergenem i kontynentem europejskim.

Bargello (bardżelo), pałac i muzeum we Florencji.

Bargiel kowalik, ptak łażący, żywi się owadami i nasionami, gnieździ się w dziuplach; pospolity w Europie.

Bari, m. portowe we włoskiej prowincji B., nad Adriatykiem, 171.000 mieszkańców.

Baribal, niedźwiedź czarny w Ameryce Płn.

Bark, łuk [pas] barkowy, obręcz barkowa, szereg kości stanowiących niejako obręcz, łączącą ramię z tułowiem. U człowieka: obojczyk i łopatka, z którymi połączona jest. za pomocą stawu barkowego, kość ramieniowa.

Barka, mała łódka używana na jeziorach i rzekach, a także w portach, komunikacjach z okrętami itp.

Barka, staroż. Cyrenaika, wyżyna w płn. Afryce, 195.000 km², 225.000 mieszk. Od 1912 należy do włos. kolonii Libii. Główne m. Bengasi, 34.000 mieszkańców.

Barkarola, wł., pieśń śpiewana przez włoskich wioślarzy na barce, przeważnie przy wtórze lutni lub gitary.

Barkla Charles, fizyk ang., * 1877, badania nad promieniotwórczością, laureat Nobla.

Bar-Kochba, dowódca ostatn. powstania żyd. przeciw Rzymowi, za Hadriana, 132—135 po Chr., zdobył Jerozolimę, gdzie został obwołany królem. Powstanie stłumiono, B. zginął.

Bar-le Duc (-dük), stolica franc. departamentu Meuse nad Kanałem Ren-Marna. 16.000 mieszkańców; wyrób konfitur, przędzalnie.

Barlicki Norbert, polityk pol., * 1880, jeden z gł. działaczy P. P. S., 1919 wicemin. spraw wewn., 1926 min. robót publ.

Barlowa choroba, choroba wczesnego wieku dziecięcego na skutek nieodpowiedniego odżywiania: osłabienie i zanik kości, bóle w kościach, krwawienie ze skóry, dziąseł i błon śluzowych.

Barmen, m. w Nadrenii, złączone z m. Elberfeld pod nazwą W u p p e r t a l, 411.000 mieszkańców; rozwinięty przemysł metalowy, tekstylny, farbiarski i in.

Barnabasz, w Nowym Testamencie towarzysz Pawła w jego podróżach.

Barnabici (p a u l i n i), zakon katolicki założony w Mediolanie 1530.

Barnaul, m. pow. w gubernii Ałtaj na Syberii, 73.000 mieszkańców; kopalnie węgla.

Barnave (barnaw) Pierre Joseph Marie, rewolucjonista franc. (1761—93), współzałoż. jakobinów, pod wpływem czaru Marii Antoniny bronił później praw uwięzionej pary król., za co skazany i zgilotynowany.

Barnsley (barnsli), ang. m. przemysłowe w hr. York, 71.000 mieszk. Przemysł płócienny, kop. węgla i żelaza.

Baroda, państewko lenne w Indiach Bryt., 2,443.000 mieszk., Hindusów; stolica Baroda, 112.000 mieszkańców.

Barograf, gr., przyrząd samoczynnie zapisujący ciśnienie atm.: szereg aneroidów (ob.) ustawionych jeden na drugim; na górnym umieszczona dźwignia zakończona piórem, kreśli na przesuwającym się pasku krzywą ciśnień.

Barok, fr., styl życia kulturalnego panujący w Europie w XVII i XVIII w.: monumentalność, wystawność i przepych, przechodzące często w dekoracyjność i przeładowanie; charakterystyczny dla czasów wszechwładzy królów (Ludwik XIV), książąt, Kościoła (zwycięskiego po przeciwreformacji). Celem s z t u k i b. jest wywarcie na widzu wrażenia potęgi i mocy osób, które reprezentuje; jest ona potężnym czynnikiem propagandy króla (Wersal), Kościoła (liczne kościoły jezuitów); istotnym w niej bogactwo formy. W a r c h i t e k t u r z e zanik linii prostej i wolnej przestrzeni: w ich miejsce linia falista, rzeźba i dekoracja, nawet kolumny skręcone. R z e ź b a w miejsce renesansowego spokoju odtwarza ruch i namiętność, często ekstazę relig. W m a l a r s t w i e doskonałość bogatego kolorytu i kompozycji w miejsce starań o czysty rysunek. W obyczajach, życiu: sztuczność i przesada. — Architekci: Lorenzo Bernini, Borromini, Maderna we Włoszech, Hardouin we Francji. Rzeźbiarze: Bernini, w Niemczech Schlüter. Malarstwo: Velasquez, Rubens, Van Dyck, Rembrandt, F. Hals. — W P o l s c e liczne kościoły barokowe (zwł. bud. przez jezuitów), pałace i ozdobne kamienice. — P o r. t a b l i c ę.

Barometr, gr., przyrząd do mierzenia ciśnienia atmosferyczn.; b. r t ę c i o w y zbudowany po raz 1. przez Torricelli'ego 1643; b. m e t a l o w y, ob. Aneroid.

Baron, w epoce feudalnej posiadacz większego, dziedzicznego lenna, podległy bezpośrednio panującemu, ale w hierarchii niższy od księcia i hrabiego. Później sam tytuł, nadawany przez panujących, bez uposażenia.

Baronet, ang., niższy tytuł szlachecki.

Barotse, afrykańskie plemię murzyńskie grupy Bantu (ob.), w dorzeczu rzeki Zambezi.

Barranquilla (barankilia), stolica departam. Atlantico w Kolumbii (Ameryka Płd.), 134.000 mieszkańców.

Barras (bara) Paul Jean François, rewolucjonista franc. (1755—1829), przyczynił się 1794 do upadku Robespierre'a, członek Dyrektoriatu, usunięty przez Napoleona 1799.

Barrès Maurice, pisarz franc. (1862—1923), wybitny patriota i świetny stylista.

Barret-Browning Elisabeth, ob. Browning E.

Barrister, ang., obrońca, adwokat.

Barska konfederacja, zawiązana 29 II 1768 w Barze, dla obrony wiary katol. i wolności, przeciw królowi Stan. Augustowi, za inicjatywą bisk. kamienieckiego Adama Krasińskiego, pod przewodn. brata jego Michała i Józefa Pułaskiego. Wskutek nieodpowiedniego przygotowania akcji wojska rosyjskie wyparły konfederatów na terytorium tureckie; równocześnie zadała im cios „koliszczyzna" (ob.). Tymczasem jednak w innych częściach kraju ruch znalazł naśladowców, 31 X 1769 konfederacja ogłosiła się generalną i znalazła poparcie Turcji, Francji i Austrii. Z powodu niezgody w obozie konfederatów niewyzyskanie pomyślnych możliwości pod naciskiem Dumourieza złożenie Stan. Augusta z tronu (1770); ostateczna kompromitacja przez nieudałą próbę porwania króla (3 XI 1771). Również niepowodzenie walki orężnej (gł. bohater Kazim. Pułaski). Zawiązana z pobudek patriot., nie osiągnąwszy celu, k. b. przy-

spieszyła zgubę Polski: pierwszy rozbiór bezpośrednim jej następstwem.

Bartel Kazimierz, pol. technik i polityk, * 1882, prof. na Polit. Lwowskiej, obrońca Lwowa, 1920 min. komunikacji, po przewrocie majowym 1926—30 kilkakrotnie premier.

Bartholomé Albert, franc. rzeźbiarz i malarz, * 1848; gł. dzieło „Monuments aux morts" (pomnik dla poległych) na cmentarzu Père Lachaise w Paryżu.

Barthou (bartu) Jean Louis, polityk franc. 1862—1934, 1913 premier, 1922 przewodn. Komisji Reparacyjnej, 1934 min. spraw zagran.; zginął w czasie zamachu na króla jugosłowiańskiego Aleksandra w Marsylii.

Bartkiewicz Zygmunt, powieściopisarz polski, * 1870; świetne powieści realistyczne z życia wsi i zwierząt, m. in. „Historia jednego podwórza" 1922, „Trzy opowieści". Laureat nagrody literackiej im. Orzeszkowej.

Bartłomiej, jeden z 12 apostoł., działał w płd. Arabii, Mezopotamii i Indiach; pam. 24 VIII.

Bartłomieja św. noc, wymordowanie ok. 2.000 hugenotów w Paryżu za sprawą królowej Katarzyny Medici, w nocy na 24 VIII 1572, po której nastąpiły dalsze rzezie (ok. 20.000) w całej Francji.

Bartłomiejczyk Edmund, grafik pol., * 1885, projekty na okładki do książek, plakaty, ilustracje drzeworytowe itd.

Bartnictwo, ob. Barć.

Bartnik, ob. Barć.

Bartók Bela, kompoz. węg., * 1881, utwory fortep., smyczkowe i kameralne, pantomima, suity orkiestr., znakom. opracowania ludowych pieśni węgierskich, słowackich i rumuńskich i i.; nap. „Węgierska pieśń ludowa" i i.

Bartosz Głowacki, ob. Głowacki Bartosz.

Bartoszewicz, 1) Julian, historyk pol. (1821—70), jeden z najlepszych znawców przeszłości Polski. Dzieła: 11 tomów; 2) Kazimierz, syn poprz., historyk i publicysta (1852—1930).

Barwa, k o l o r, 1) wrażenie odebrane przez normalne oko pod wpływem światła o określonej długości fali. Długość fali świetlnej, na którą oko reaguje, zawarta jest między 397 μμ (promienie fiołkowe), a 687 μμ (prom. czerwone); barwy te występują w widmie światła białego, które otrzymamy np. przepuszczając promień świetlny przez pryzmat. B. z a s a d n i c z e: czerwona, pomarańczowa, żółta, zielona, niebieska, błękitna i fiołkowa; inne (jest ich w widmie ok. 160) otrzymać można przez kombinację b. zasadn.; b. białą otrzymamy przez pomieszanie albo wszystkich b. widma, albo tylko z ściśle określonych, zw. b. d o p e ł n i a j ą c y m i, np. błękit i b. żółta. — 2) B. c i a ł a pochodzi stąd, że ciało z padającego nań światła białego, pochłania tylko pewne składniki, inne rozprasza lub przepuszcza, wywołując w oku wrażenie b. Bez światła nie ma więc b., w ciemności wszystkie ciała są bezbarwne.

Barwena, ryba morska; mięso jadalne: M. Śródziemne, Atlantyk.

Barwinek, rośl. zielna, 2-liścienna, z rodziny toinowatych; kwiaty niebieskie; rośnie w lasach; hodowana jako roślina ozdobna.

Barwniki, substancje, które mają własność barwienia innych ciał. 1) B. n a t u r a l n e: m i n e r a l n e (związki żelaza i miedzi, grafit, kreda, siarczan baru), r o ś l i n n e (indygo) i z w i e r z ę c e (koszenila). 2) B. s z t u c z n e: n i e o r g a n i c z n e (związki wielu metali, metale sproszkowane) i o r g a n i c z n e, przeważ. z grupy związków aromatycznych. Głównym źródłem otrzymywania jest smoła z węgla kamiennego (b. s m o ł o w c o w e). Niektóre b. są trujące, jak np. zw. baru, ołowiu, chromu, arsenu, a z organiczn. kwas pikrynowy.

Barycz, niem. Bartsch, prawy dopływ Odry, 165 km dł., b. rybny.

Baryczka, patrycjuszowska rodzina mieszczan warszawskich; 1) Marcin, wikariusz krak., 1349 utopiony w Wiśle przez Kazimierza W., któremu przywiózł wydany przez bisk. krak. Bodzantę dekret ekskomuniki (klątwy); 2) Stanisław, mieszczanin warsz., ok. 1650 sekretarz i doradca techn.-wojskowy Jana Kazimierza w wojnach z Kozakami i Szwedami.

Baryka Piotr, autor najlepszej dawnej polskiej komedii mieszczańskiej: „Z chłopa król" 1637.

Barykada, fr., umocnienie zbudowane z przypadkowego materiału celem zamknięcia ulicy lub drogi. Stosowana przez rewolucjonistów w walkach ulicznych, np. w Paryżu w czasie walk marcowych 1848.

Barysfera, gr., cięższa i głębiej leżąca część ziemi, składa się prawdopodob. z żelaza i niklu.

Barysz, m-ko w pow. Buczacz (woj. tarnop.), 5.000 mieszkańców.

Baryt, minerał, siarczan baru; rombowe kryształy bezbarwne lub zabarwione; występuje zwłaszcza w żyłach. Przerabiany na rozmaite preparaty, mające zastosowanie w przemyśle.

Baryton, gr., głos męski pośredni między tenorem a basem; o skali wyższej: b. t e n o r; o skali niższej: b a s b.

Barytowa biel, siarczan baru, mielony baryt, lub strącony sztucznie siarczan baru, używany jako biała farba malarska.

Bas, 1) najniższy rejestr głosu ludzkiego; 2) w muz. instrumentalnej instrumenty, wykonujące najniższe jej głosy: wiolonczela, kontrabas, fagot, puzon, tuba; 3) b. g e n e r a l n y (c o n t i n u o), skrócony sposób zapisywania utworów muzycznych za pomocą cyfr.

Base-ball (bejz-bool), ameryk. gra narodowa: mała piłka skórzana, rzucana przez graczy jednej drużyny, musi być przez druż. drugą odbita jak najdalej na boisko strony przeciwnej za pomocą bijaka (palanta), aby podczas jej lotu gracze tej drużyny mogli wykonać pewną ilość biegów.

Basedowa choroba, opisana przez lekarza niem. Karola B. (1799—1854). Objawy: przyspieszone tętno, powiększenie gruczołu tarczykowego, wytrzeszcz gałek ocznych, skłonność do potów, chudnięcie itd. Przyczyna: nadmierne wydzielanie gruczołu tarczyk. Leczenie m. in. preparatami hamującymi czynność gruczołu tarczykowego, ewent. przez operacyjne usunięcie jego części.

Basen, fr., otwarty zbiornik wody.

Basis, gr., ob. Baza.

Baskijska czapka (b a s k i j k a), nakrycie

głowy wełniane lub filcowe, używane dawniej przez Basków (ob.), teraz powszechnie we Francji i in. krajach.

Baskowie, lud zamieszk. po obydwu stronach zach. Pirenejów (ok. 650.000 głów), pozostały po dawnej ludności Płw. Iberyjskiego (Iberów), od której też pochodzi prawdopodobnie ich język. W ostatnich dziesiątkach lat dążą do odnowienia swej kultury (m. in. akademia w Bilbao).

Basra (Bassora, Balsora) m. portowe w król. Iraku (Mezopotamia) nad Zat. Perską; końcowa stacja kolei bagdadzkiej; 50.000 mieszk.; wywóz bawełny, daktyli. Za Abbasydów okres rozkwitu.

Bas-relief (ba-relief), fr., płaskorzeźba.

Bastard, 1) w biologii mieszaniec, wynik krzyżowania, tj. płciowego zapłodnienia różnych, zbliżonych do siebie gatunków i ras, np. w zoologii muł, mieszaniec konia i osła, w botanice mieszańce storczyków (uzyskiwane sztucznie) oraz wierzby, fiołków i in. (uzyskiwane naturalnie); 2) b. bękart, dziecko nieślubne; dawniej także określenie dziecka z morganatycznego małżeństwa.

Bastia, m. port. w płn. Korsyce, 44.000 mieszk.

Bastianini Giuseppe, dyplomata wł., w 1921—24 sekretarz partii faszyst., nast. wicemin. rolnictwa, 1933 ambasador w Warszawie, 1936 wicemin. spraw zagranicznych.

Bastid Paul, polityk franc., * 1892, deputowany, członek partii radyk., 1926—28 i 1932—33 delegat do Ligi Nar., 1936 min. handlu.

Bastion, występ w linii umocnionej, pozwalający na flankowanie kurtyn i sąsiednich bastionów.

Bastylia, w śrdw. Francji nazwa twierdz warownych; w szczeg. obronny kasztel w Paryżu z 2. poł. XIV w., za Ludwika XIV zamieniony w więzienie stanu (dla przestępców polit. itp.), zdobyty i zburzony przez lud z wybuchem rewolucji 14 lipca 1789.

Basutoland, murzyńskie państwo w Afryce płd., protektorat ang., 30.343 km², 499.000 mieszkańców; główne m. Maseru, 2.000 mieszk.

Basza (Pasza), tur., wysoki tytuł wojskowy i cywilny.

Baszkirowie, plemię z grupy uralo-ałtajskich, po obu stronach Uralu, wyglądem przypominają Tatarów.

Baszkirska Republika, auton. republika sow. w płd. Uralu, 151.840 km²; ok. 3,000.000 mieszk., kopalnie miedzi, uprawa roli, hodowla bydła i pszczół. Stolica Ufa.

Baszłyk, czapka ros., pochodz. kaukaskiego, z wełny, końce zawiązywane dookoła szyi.

Baszta, wieża obronna w dawnych umocnieniach (zamkach lub murach miejskich).

Baszybuzuki, w dawnej Turcji oddziały nieregularne, złożone przeważnie z Kurdów, Albańczyków i Bośniaków, słynne z okrucieństwa.

Bataille (bataj) Henry, franc. poeta i pisarz dramat. (1872—1922), autor patetycznych sztuk psychologicznych, m. in. „Madame Colibri", „La marche nuptiale".

Batalista, malarz malujący sceny z wojen, bitwy itp.

Batalia, fr., bitwa.

Batalion, fr., jednostka taktyczna w piechocie, składa się z 3 do 4 kompanii, do których dzisiaj dochodzi komp. karabinów maszynow., pluton działek piech. i in.; liczy ok. 500, na stopie wojennej ok. 1.000 ludzi.

Batat, rośl. zielna o pędach wijących się, hodowana dla mączystych bulw; pochodzi z Ameryki Środkowej.

Batawia, m. na Jawie, stolica Holend. Indii Wsch., 437.000 mieszk.; ośrodek handlowy.

Batawska Republika, nazwa republiki założ. 1795 przez Napoleona na obszarze Holandii.

Bateria, dawniej zgrupowanie dział, potem jednostka taktyczna artylerii, złożona zwykle z 4 dział.

Bateria, 1) elektryczna, zespół kondensatorów połączonych tak, by otrzymać duży ładunek elektr., lub zwiększone napięcie. 2) B. galwaniczna, układ ogniw galw. lub akumulatorów; połączona równolegle (tzn. wszystkie bieguny dodatnie z dod., a ujemne z uj.) daje duże natężenie prądu; poł. szeregowo (na przemian dod. z uj.) daje duże napięcie.

Bath (bas), m. kąpielowe w płd. Anglii nad rz. Avon, 68.000 mieszk.; gorące źródła miner. (40—49°) były już znane Rzymianom.

Bathseba, w St. Test. żona Uriasza, później króla Dawida, z którym miała syna, Salomona.

Batik, jawajskie tkaniny barwione ręcznie w ten sposób, że materiał pokrywa się warstwą wosku, pozostawiając odsłonięte te części, które mają stanowić wzór, po czym zanurza się go w rozpuszczone farby, tak, że zabarwione zostają tylko miejsca, dowolnie obrane, niepokryte woskiem. Proceder powtarza się kilka razy, zmieniając wzory i barwy.

Batolit, gr., skała wylewna zakrzepła w głębi ziemi, zbudowana głównie z granitu.

Batometr, batymetr, gr., przyrząd do mierzenia głębokości wód.

Batory, stary ród węg. Stefan B. (1533—86), książę siedmiogrodzki, 1576 obrany królem Polski, zmusił Gdańsk do uległości, zwycięskie wojny z Moskwą (3 wyprawy zakończone rozejmem w Jamie Zapolskim 1582). W polityce wewn. opierał się na szlachcie (nowe przywileje), surowo wystąpił wobec przeciwników (Zborowscy). Doradcą jego był Jan Zamoyski (ob.), którego obdarzał zaufaniem i zaszczytami.

Batowski Zygmunt, pol. historyk sztuki, * 1876; rozprawy i artykuły naukowe.

Batrachomyomachia (wojna myszy z żabami), grecki poemat żartobliwy nieznanego autora, mylnie przypisywany Homerowi.

Batseba, ob. Bathseba.

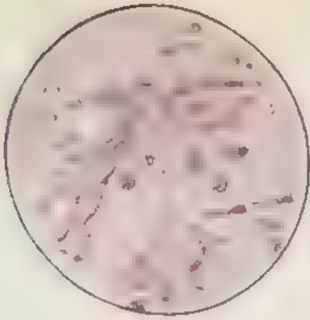
Batthyany (batianii), węg. ród arystokrat. Kazimierz B. (1807—54), brał udział w powstaniu 1848/49; Ludwik B. (1809—49), w powstaniu 1848 premier, wzięty do niewoli, zastrzelony.

Battistini Mattia, słynny baryton włoski (1857—1928).

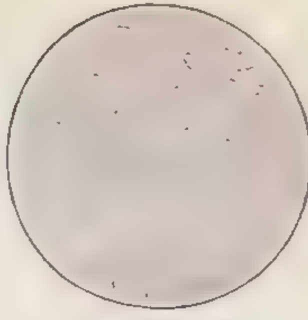
Batu Chan, władca tatarski (ok. 1207—55), wnuk Dżyngis Chana, stworzył na płn. od M. Kaspijskiego (kipczak) państwo zw. Złotą Hordą, skąd podejmował 1237—43 łupieskie wyprawy na Ruś, Polskę (1241 bitwa pod Legnicą), Węgry, Mołdawię i t. d.

Batum, m. portowe na wsch. wybrzeżu M. Czarnego, stolica Adżarystanu, należy do auto-

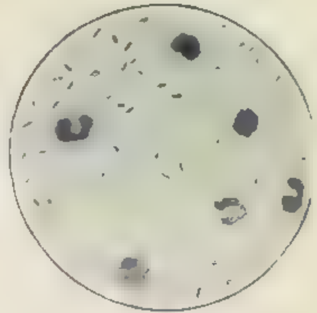
Bakterje

1

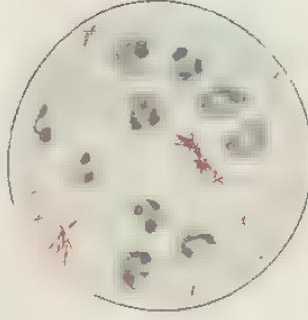
2

3

4

5

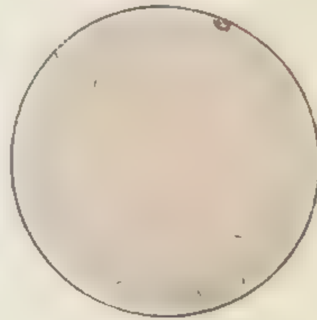
6

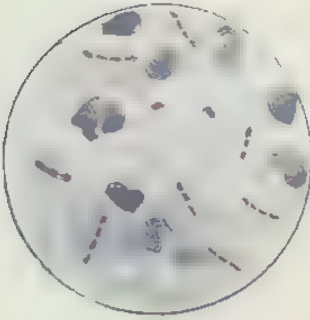
7

8

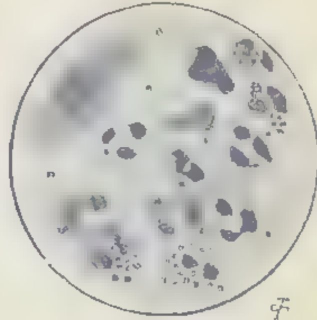
9

10

11

12

1. Grzyb pleśniawki; zakaźny nalot szyjny. 2. Prątki błonicy: hodowla czysta. 3. Prątki dżumy w krwi. 4. Prątki gruźlicy w plwocinie. 5. Prątki gruźlicy w moczu. 6. Przecinkowce cholery w śluzie jelita. 7. Pneumococcus w plwocinie. 8. Prątki duru powrotnego w krwi. 9. Bacillus tetani (tężec): hodowla czysta. 10. Bacillus antracis w otoczkach (wąglik). 11. Spirochaeta pallida w krwi (syfilis). 12. Gonococcus w wydzielinie (rzeżączka)

nom republiki Gruzj., 48 000 mieszk. Ośrodek handlu naftą, doprowadzaną rurociągiem z Baku.

Batymetr, ob. Batometr.

Batyst, fr., delikatna tkanina lniana lub bawełniana.

Baucis, Baucyda, w mit. gr. żona wieśniaka Filemona; za gościnne przyjęcie Zeusa i Hermesa przem. przez nich po śmierci B. w lipę, Filemon w dąb.

Baudelaire (bodelerr) Charles, znakom. poeta franc. (1821—1867), autor „Les fleurs du mal" („Kwiaty zła", 1857), wyraziciel targanej niepokojem psychiki ówczesnej, przy tym mistrz formy, jeden z naczelnych twórców współczesnej liryki europejskiej.

Baudouin de Courtenay (bodue de kurtnej) Jan, znakom. językoznawca pol. (1845—1928), autor licznych prac naukowych, także wolnomyślny publicysta.

Baumé (bome) Antoine, chemik franc. (1728—1804), wynalazł areometr zaopatrzony skalą od niego nazwaną.

Baur Erwin, przyrodnik niem. (1875—1933), badania nad dziedzicznością.

Bautzen, ob. Budziszyn.

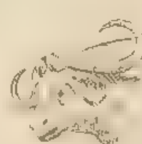
Bawaria (Bayern), drugi pod wzgl. wielkości kraj Rzeszy Niem. złoż. z 2 terytoriów: właściwej B., położ. w dorzeczu górn. Dunaju i Menu, i Palatynatu Reńskiego (Rheinpfalz) na lewym brzegu Renu. 76.422 km² pow. (w tym Palatynat R. 5.928, a okręg Saary 426 km²) i (1933): 7.85 mil. mieszk. (101.7 na km²), w przewadze (70%) rzym.-katolików. B. obejmuje różnorodne krainy geograf.: Alpy (Zugspitze 2.983 m), Wyżynę Baw., Jurę Frankońską i zach. stoki Lasu Czeskiego. Główne gałęzie gospod.: rolnictwo (uprawa zbóż, chmielu, wina), hodowla i rolnictwo. Wybitnie rozwinięte browarnictwo. Wielkie miasta: stolica Monachium, Norymberga, Augsburg i Ludwigshafen. Na czele kraju: namiestnik (Reichstatthalter). Od 1180 księstwo pod panowaniem Wittelsbachów. Ci od pokoju westfalskiego (1648) elektorami; 1806 przyjęcie tytułu króla przez elektora Maksymiliana Józefa; 1815—66 B. członkiem Związku niem., 1866 sprzymierz. z Austrią w wojnie przeciw Prusom, od 1870 w składzie Rzeszy. 1918 wybuch rewolucji i ustąpienie Wittelsbachów, od 1920 kolebka ruchu narodowo-socjalist., 1923 pierwsza próba zamachu Hitlera, 1933 kraj Rzeszy Niem.

Owoc bawełny

Bawełna, roślina drzewiasta lub krzewiasta z rodziny malwowatych, nasiona w pękającym owocu zaopatrzone we włoski, dostarczające włókien dla przemysłu tkackiego. B. występuje w krajach podzwrot.; do Europy (Hiszpania, Włochy), uprawa sprowadzona przez Arabów; najwięcej bawełny dostarczają Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, na 2 miejscu Indie. Najważn. porty i miejsca handlu b.: Bombaj, Kalkuta, Aleksandria, Nowy Orlean (eksport), Londyn, Brema, Amsterdam, Marsylia, w ostatnich czasach Gdynia i in. (import).

Bawełna strzelnicza, nitroceluloza, stosowana do wyrobu prochu bezdymnego, dawniej używana jako silny materiał wybuchowy kruszący.

Bawoły, ssaki kopytne pustorogie, żyją w terenach bagnistych Azji płd. i Afryki; w Europie płd. hodowane jako zwierzęta pociągowe i juczne.

Bawół

Baworowski Wiktor (Wiktor z Baworowa), poeta polski (1826—94), głównie tłumacz poetów niem. Cenne swe zbiory we Lwowie zapisał krajowi (Biblioteka Baworowskich).

Bayard (bajar) Pierre du Terrail, franc. rycerz i dowódca (1473—1524), „rycerz bez trwogi i skazy", walczył przeciw Włochom i Hiszpanom, słynny z męstwa i wierności zginął na placu boju.

Bayle (bejl) Pierre, franc. filozof i pisarz (1647—1706), wydawca „Dictionnaire historique et critique" (najdawn. wzór dzisiejszych leksykonów) i czasopisma „Nouvelles de la Republique des Lettres".

Bayonne (bajon), ob. Bajonna.

Bayreuth, stolica Frankonii Górnej, 37.000 mieszk., przemysł tekstylny, teatr Ryszarda Wagnera.

Baza, gr., podstawa.

Bazaine (bazen) François Achille (1811—88), marsz. Francji, odznaczył się w wojnie krymskiej i włoskiej, w pruskiej 1870 na czele „armii reńskiej" poddał Metz, skazany za zdradę, uciekł z więzienia do Hiszpanii.

Bazalt, zasadowa skała wylewna, barwy ciemnej, przeważnie czarnej. Używany jako materiał budulcowy i na kostki brukowe. W Polsce na Wołyniu.

Bazar, pers., na Wschodzie plac targowy ze sklepami, kramami itd. Dzisiaj powszechnie: wielki sklep (magazyn), z najróżnorodniejszymi towarami.

Bazylea, niem. Basel, fr. Bâle, stol. szwajc. kantonu B., nad Renem, 148.000 mieszk.; uniw. (założ. 1460), liczne zabytki. 1431—49 słynny sobór powszechny.

Bazylejski pokój, zawarty między Prusami a Francją 1795, oraz w parę miesięcy później między Hiszpanią a Francją, korzystny dla młodej republiki francuskiej.

Bazylejski sobór, 1431—49, zakończył reformę Kościoła, przyczynił się do zawarcia ugody między ces. Zygmuntem a umiarkowanymi husytami czeskimi (utrakwistami) przez tzw. kompaktaty praskie; swą tezą o wyższości soboru powszechnego nad papieżem wywołał nowy rozłam w Kościele.

Bazyli, imię cesarzy bizant. 1) B. I, 867—86, przygotował rozłam Kościoła rzym.-kat. i wsch., uporządkow. prawodawstwo; 2) B. II, 976—1025, podbił wśród okrucieństw państwo bułgarskie.

Bazyli Wielki, św. (330—79), biskup Cezarei, ojciec kościoła wsch., twórca reguły zakonnej bazylianów.

Bazylianie, zakon Kościoła wsch., zał. przez Bazylego Wielkiego (ob.).

Bazylika

Bazylika, u staroż. Greków i Rzymian budowla w kształcie prostokąta, na rozprawy sądowe, interesa handlowe itd.; później dodawano do sali środk. nawy boczne, oddzielane od niej kolumnami. Przejęta przez wczesne chrześcijaństwo, które dodało półkolistą apsydę (rodzaj niszy na ołtarz), podwyższyło środkową halę jako nawę gł i dodało nawę krzyżową, oddzielającą prezbiterium od naw. Jako forma budownictwa kośc. przetrwała b. do Odrodzenia, a także pojawia się w nowszych czasach.

Bazyliszek, wg wierzeń staroż. rodzaj węża czy potwora, którego spojrzenie zabijało

Bazyliszek, odmiana jaszczurki z grzebieniem na głowie i grzbiecie; Ameryka zwrotnikowa.

Bażant, ptak z rzędu kuraków, hodowany dla pięknego upierzenia samca; samica znacznie mniejsza; mięso b. smaczne. B. pochodzi z Europy płd. i Afryki.

Bąblowiec, pęcherzowate stadium rozwojowe wielu tasiemców; b. tasiemca kilkuczłonowego żyje w jelicie psa, wilka: do organizmu człowieka dostaje się wskutek głaskania wzgl. całowania psów. Wągry czyli b. mogą być b. niebezpieczne w organizmie człowieka.

Bąk

Bączek, ptak brodzący, przelotny.

Bąk, zabawka z blachy, drzewa itd., wprawiona odpowiednio w ruch wiruje długo dokoła osi pionowej.

Bąk, ptak brodzący z pióropuszem na głowie; żyje w Europie, Azji i Afryce; przelotny.

Bąk Wojciech, poeta pol., *1907: „Brzemię niebieskie", „Śpiew na samotność", laureat nagrody „Wiadomości Literackich".

Bąk bydlęcy, owad 2-skrzydły, żywi się krwią zwierząt ssących.

B. B. W. R., ob. Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem

Be, symbol chem. pierwiastka berylu

Beaconsfield (biknsfild) Benjamin Disraeli, ob. Disraeli.

Beata, łac., „błogosławiona", imię żeńskie.

Beatrice (beatricze) Portinari, patrycjuszka florencka (1266—90), miłość Dantego uwieczniona w „Boskiej Komedii".

Beatrix, św., dziewica rzymska, męczennica za Dioklecjana; pam. 29 VII.

Beatyfikacja, uroczyste uznanie przez papieża pewnej zmarłej osoby za błogosławioną, przy czym dopuszcza się oddawanie jej czci publ.

Beauforta skala (boforta), 13-stopniowa skala siły wiatrów

Beauharnais (boarne), 1) Alexandre Vicomte de B. (1760—94), walczył w Ameryce Płn., oskarżony o współdziałanie przy wydaniu Moguncji, zgilotynowany, 2) Józefina (Josephine), z domu Tascher de la Pagerie (1763—1814), żona poprzedn., 1796 żona Napoleona I, 1809 rozwiedziona; 3) Eugène, syn poprz., wicekról Włoch (1781—1824), 1806 ożeniony z córką Maksymiliana I, króla bawar., 1807 adoptowany przez Napoleona I, 1817 otrzymał od teścia ks. Leuchtenberg i Eichstätt; 4) Hortensja, siostra poprz. (1783—1837), żona Ludwika Bonapartego, króla holend., matka Napoleona III, poetka i kompozytorka.

Beaumarchais (bomarsze) Pierre Augustin Caron de, pisarz franc. (1732—99), znany z życia pełnego przygód, wsławił się komediami: „Cyrulik sewilski" i „Wesele Figara", ideowy prekursor wielkiej rewolucji.

Beaumont i Fletcher (bomą i fleczer), słynna spółka autorska ang. pisarzy dramatycznych: Francis B. (1584 -1616) i John F. (1579—1625) o świetnej technice scenicznej.

Beauplan (boplan) Wilhelm le Vasseur, franc. inż. wojsk. z XVII w., w służbie polskiej, zbudował liczne twierdze na Ukrainie i Podolu, m. in. Kudak.

Beaupré (bopre) Antoni, polski dziennikarz i publicysta, od 1920 nacz. redaktor „Czasu"

Bebel August, niem. socjal-demokrata (1840 – 1913), poseł do parlamentu, jeden z twórców dawnej potężnej niem. socjal-demokracji. Liczne pisma.

Béchamel (beszamel), markiz, ochmistrz dworu Ludwika XIV, wynalazł sos nazwany b

Bechtjerew Włodzimierz, psychiatra rosyjski (1857 -1927), opisał m. in. chorobę nerw., zw. chorobą B-a: zapalenie nerwów kręgosłupa.

Beck, 1) Adolf, fizjolog pol., * 1863, napisał szereg dzieł z dziedziny fizjologii i in.; 2) Józef, pol. wojskowy i dyplomata, * 1894, służył w Legionach, pracował w P. O. W., 1926 szef gabinetu min. spr. wojsk., 1930 wicemin., 1932 min. spraw zagranicznych

Becket Thomas, św. (1115—70), arcybiskup Canterbury, kanclerz Henryka II i prymas Anglii, walczył w interesie władzy papieskiej przeciw Henrykowi, zamordowany.

Becquerel (bekerel) Antoine Henri, fizyk fr. (1852—1908), odkrył 1896 promieniotwórczość; 1903 nagroda Nobla wespół z Curie-Skłodowską.

Bécu (bekü) August, lekarz i prof. uniw. wileń. (1771—1824), ojczym Juliusza Słowackiego, służalczo lojalny wobec Rosji i Nowosilcowa, zginął od pioruna; pod postacią doktora w III części „Dziadów" Mickiewicza.

Beczuanów Kraj (Beczuana), obszar stepów Kalahari, zamieszk. przez Beczuanów. Politycznie: 1) B. K. (na płd. od rz. Molopo), należący do Kraju Przylądkowego Unii Płd.-Afryk., 138.440 km² pow. z 119.910 mieszk. i 2) B. K., bryt. pro-

tektorat na płn. od rz. Molopo; 712.250 km² pow. i 153.000 mieszk. Siedzibą władz: Mafeking w Kraju Przylądkowym.

Beda, „venerabilis", benedyktyn ang. (677—735), napisał historię Kościoła anglo-saskiego.

Bedford, stol. hr. B., 41.000 mieszk.: handel zbożem i bydłem: przemysł maszynowy.

Bedłka opieńka, grzyb, szkodliwy pasożyt drzew, szczególnie szpilkowych.

Beduini, arab. plemiona koczownicze, w Afryce płn., Syrii i Arabii.

Beecher Stowe (biczer-stow) Harriet, anglo-amerykańska pisarka (1812—1896), autorka słynnej powieści „Chata wuja Toma" (1852) za wyzwoleniem Murzynów z niewoli.

Beethoven Ludwig van, kompozytor niem. (1770—1827), rozwinął klasyczne formy muzyczne tworząc podstawy nowocz. muzyki, pełnej nieznanego przed nim wyrazu i potęgi. Dzieła: 9 symfonii, m. in. 3. „Eroica", pierwotnie poświęcona Napoleonowi, 6. „Pastoralna" (Życie sielskie), 9. z „Odą do radości" na chór mieszany; 32 sonaty fortep., koncert skrzypcowy D-dur, 16 kwartetów smyczk., 2 wielkie msze, opera „Fidelio", szereg uwertur i w. in.

Begonia, ob. Ukośnica.

Behring Emil (1854—1917), wynalazca surowicy przeciwbłoniczej; nagroda Nobla.

Beige (beż), fr., kolor piaskowo-żółty.

Bej, tytuł turecki przysługujący wyższym urzędnikom i oficerom sztabowym.

Bejce (bajce), ob. Zaprawy.

Bejrut, m. port. nad M. Śródziemnym, stol. państwa Wielkiego Libanu w Syrii (franc. obszar mandatowy); 134.000 mieszk.; 2 uniwers. Wywóz surowego jedwabiu, owoców płd. i zboża, siedziba władz duchownych wszystkich niemal wyznań.

Bekas, ptak brodzący, żywi się robakami, owadami, mięczakami.

Békés, węg. komitat w urodzajnej dolinie dolnej Cisy, 330.000 mieszk. Gł. m. Békés-Gyula (25.000 mieszk.) i Békéscsaba (50.000 mieszk.). Uprawa wina, chów bydła.

Bekony, przepołowione wzdłuż kręgosłupa sztuki nierogacizny, wędzone w całości; Polska eksportuje całą swą produkcję b. do Anglii.

Bela, 1) miara papieru = 10 ryz; 2) paka materiałów tekstylnych.

Bela, królowie węg. 1) B. I, wygnany, przebywał w Polsce, 1060 po powrocie koronowany; 2) B. II Ślepy, †1141, ulegał wpływowi swej żony, serbskiej Heleny; 3) B. III, wnuk poprz., †1196, pod wpływem cesarza bizant. Manuela, objął tron 1173, zagarnął Halicz 1187, zwrócił go 1189; 4) B. IV, wnuk poprz., †1270, wzmocnił władzę król., walczył z Austrią i Tatarami.

Bel canto (bel kanto), „piękny śpiew", włos. system śpiewania: rozwijanie pięknego tonu i frazy.

Belemnity

Belemnity, głowonogi wymarłe z okresu jurajskiego i kredowego, skamieliny kształtu strzałek.

Beletrystyka (z franc. belles lettres), literatura piękna, obecnie stosowana głównie do literatury powieściowej; stąd beletrysta, powieściopisarz.

Belfast (belfest), stolica płn. Irlandii, 415.000 mieszkańców; przemysł maszynowy, chemiczny, tytoniowy i browarniczy; jeden z najważniejszych portów Irlandii.

Belfort (belfor), stol. depart. B. i silna twierdza franc. u stóp Wogezów; 42.000 mieszk.; odegrał dużą rolę w wojnie 1870/71 i w wojnie światowej.

Belgia

Belgia (franc. Belgique, flamand. België), królestwo w Europie zach., położone nad Morzem Płn., między Francją, Luksemburgiem, Niemcami i Holandią. 30.444 km² pow. i (1933): 8,2 mil. mieszk. Najgęściej zaludnione (270 mieszk. na km²) państwo w Europie. Między morzem a Skaldą równinne żuławy Flandrii, między Skaldą a Mozą żyzna i pagórkowata nizina, a na płd. od Mozy uboga wyżyna Ardeńska (do 692 m wys.). Ludność, złożona mniej więcej po połowie z romańskich Walonów (język franc.) i germańskich Flamandów (język flam.), wyznanie rz.-kat., Polaków 30.000. Rolnictwo nie pokrywa zapotrzebowania B. Wybitnie rozwinięte: górnictwo i przemysł. Produkcja 1934: 26,4 mil. t węgla (gł. zagłębie między Charleroi a Leodium), 2,9 mil. t stali, 2,9 mil. t żelaza sur. i 175.000 t cynku (2. miejsce w prod. świata). Wartość (1934) wywozu: 3288 mil., przywozu: 3350 mil.; wywozu do Polski (wełna, żelastwo): 25 mil., przywozu z Polski (drzewo, zboże): 58 mil. zł. Najgęstsza sieć kolejowa w Europie (9.600 km kolei). Stolica — Bruksela (891.000), główny port — Antwerpia. Ustrój: monarchia konstytucyjna, parlament 2-izbowy. Siła zbrojna: 72.000. — Zdobyta 57 prz. Chr. przez Cezara (Gallia belgica), 843 podzielona między Francję i cesarstwo, w XIV w. przypadła Burgundii, w XV w. Habsburgom. Za Karola V Zjednoczone Prowincje (17) Niderlandów były najbogatszym krajem Europy. Wskutek prześladowań relig. Filipa II 1579 odpadły północne prowincje protestanckie; południowe, właściwa B., pozostały przy Hiszpanii. Wojny z Ludwikiem XIV zakończył pokój w Utrechcie 1713, mocą którego Belgia przypadła Habsburgom austriack

W 1790 wszystkie prowincje ogłosiły się niepodległymi jednak, po ponownym panowaniu Austrii 1797 dostała się B. Francji 1815 mimo niechęci Belgów połączenie B. z Holandią w Zjedn. Królestwo Niderlandów pod rządami ks. Oranii 1830 powstanie ludowe i niepodległość B. z królem Leopoldem Sasko-Koburskim 1884 pozyskanie Konga przez Leopolda II Zagwarantowaną B. 1839 przez mocarstwa europ. neutralność, naruszyły swym przemarszem i podbojem Niemcy 1914, wycofanie się króla Alberta wraz z armią do Francji 1918 powrót do kraju W trakt. wersalskim 1919 uzyskała B. kopalnie w Moresnet, oraz na mocy plebiscytu okr. Eupen i Malmedy

Belgrad (serb. B e o g r a d Białogród), stol. Jugosławii przy ujściu rz. Sawy do Dunaju, 241 000 mieszk., najważn. ośrodek handl. kraju i całego Płw. Bałkańskiego. Silna twierdza. Uniwers. — W IX—X w. należał do Bułgarii, potem kolejno do Węgier, Austrii i Turcji. Od 1867 1918 stolicą Serbii.

Belina Prażmowski Władysław, ob. Prażmowski Belina.

Belizariusz, dowódca wsch.-rzymski (505 -65), uratował cesarza Justyniana pobił Wandalów 533, 536—40 podbił Italię płd. i środk. 541 49 walczył bez większych sukcesów z państwem wschgockim w Italii

Belize, stolica Hondurasu brytyjs. (Ameryka Środk., port; 17 000 mieszkańców.

Bell Aleksander Graham (1847 -1922), wynalazca telefonu.

Belladonna (Atropa belladonna), wilcza jagoda Por. A t r o p i n a.

Bellamy (belami), 1) **Jakub, poeta** holend. (1757—86), o pięknej prostocie; 2) Edward, pisarz anglo-ameryk. (1850 98) wsławił się utopijną powieścią socjalistyczną: „Looking Backward, 2000—1887".

Bellay (bellej) Joachim du poeta francuski (1522 -60), obok Ronsarda główny przedstawiciel Plejady

Bellerofon, w mit. greck. bohater, walczył z Chimerą, zwyciężył ją przy pomocy skrzydlatego rumaka Pegaza.

Bellevue (belwü), fr., dosł.: piękny widok; nazwa różnych zamków i pałaców, m. in. pod Berlinem.

Bellini, 1) rodzina malarzy weneckich: Jacopo 1400 71, jego synowie: Gentile (1429—1507) i Giovanni (1430—1516 najważn. z nich obrazy relig. i portrety. 2) Vincenzo (1801 -35), kompozytor włoski opery m. in. „Norma".

Bellinzona (belincona), stol. szwajc. kantonu Tessyn, 10.000 mieszkańców.

Bellman Karol Michał, poeta szwedzki (1740—95 popularne erotyki

Belloc Hilaire pisarz ang., * 1870, wybitny przedstaw. katolicyzmu, poezje, powieści „The Path to Rome" pisma histor.-polit. „A History of England", „The Jews", i in.

Bello Horizonte (b orizonte), stolica brazyl. stanu Minas Geraes 55 000 mieszkańców.

Bellona, rzym. bogini wojny, siostra Marsa

Bellona, s z c z u p a k m o r s k i, ryba, mięso jadalne, Atlantyk, M. Śródziemne, Czarne, Północne i Bałtyckie.

Bellonte (beląt) Maurice, lotnik franc., przeleciał 1930 Atlantyk wraz z C o s t e s'e m.

Belotto Bernardo, ob. Canaletto

Beludżystan (staroż. Gedrozja) stepowo-pustynna, płd.-wsch. część wyżyny Iranu, położ. między Oc. Indyjskim a Afganistanem. Należy bezpośrednio lub pośrednio (państwa Kelat, Charan, Las Bela do Indii Bryt. 348 000 km² pow. (z czego 140 445 km² pod bezpośr. zarządem bryt. i (1931): 868 617 mieszk., przeważnie mahometańskich Beludżów Gł. m.: Quetta

Belweder, włos. dosł. „piękny widok", nazwa pałacyków w wielu miastach, m. in. w Warszawie (w l. 1926 35 siedziba marsz. Piłsudskiego), w Wiedniu, oraz w R z y m i e (skrzydło Watykanu).

Belzacar, według biblii ostatni król babiloński Według pror. Daniela podczas uczty B. ukazał się na ścianie wieszczy napis „Mene, Tekel, Ufarsin" zapowiadający upadek i śmierć króla B.

Bełchatów, osada miejska w pow. Piotrków (wojew. łódzkie), 8 500 mieszk. tkalnie, browar cementownia

Bełcikowski Adam, pol. pisarz i historyk lit. (1839 1909 dramaty historyczne

Bełt, Wielki i Mały, 2 cieśniny po obu stronach wyspy Fionii, łączące Bałtyk z Kategatem, trudne do przebycia z powodu silnych prądów.

Bełz, m. w pow. Sokal. wojew. lwowskie, 5.000 mieszk., jedno z najstarszych miast pol., w w. XI XIV stol. ks. ruskiego, 1462 1793 stol. województwa.

Bem Józef generał pol. (1795—1850), służył w armii Król. Kongr., w powstaniu 1831 generał, 1848 49 dowódca w powstaniu węg. na Siedmiogrodzie potem emigrant w Turcji, gdzie przyjął islam i nazwisko M u r a t - P a s z a Zwłoki przewieziono 1929 z Aleppo, gdzie † do Tarnowa.

Bembo Pietro, humanista włoski (1470 1547), kardynał, odnowiciel klasycznej łaciny

Bemol, ♭, w muz. znak obniżenia o pół tonu

Ben, hebr. „syn", np. ben Izaak syn Izaaka

Ben Akiba Józef, uczony żyd. (50 137) za udział w powstaniu Bar-Kochby skazany na śmierć.

Benares, stol. ang. protekt. w bryt.-indyjsk. Zjednocz. Prow. Agra Oudh, 205 000 mieszk. święte miejsce i cel pielgrzymek Hindusów; 1450 świątyń 570 meczetów; uniwers. hinduski, jedwabnictwo wyrób szali i in.

Benavente Jacinto hiszp. pisarz dramatyczny (1866 -1936), laureat Nobla.

Bene, łac., dobrze B. natus, „dobrze urodzony".

Benedictus, łac. „błogosławiony" hymn odmawiany codziennie przez kapłana w brewiarzu i śpiewany w czasie pogrzebu, także część mszy świętej.

Benedykcja, łac., błogosławieństwo

Benedykt, łac. „błogosławiony" 1) B. z N u r s j i św. (ok. 480—543), założ. klasztor na Monte Cassino we Włoszech, twórca reguły zakonnej (ob. Benedyktyni); pam. 21 III. 2) B. z A n i a n o, św. (750—821), założył klasztor w Aniano, zreformował dyscyplinę klasztorną; pam. 20 II.

Benedykt, imię 15 papieży. Ważn.: B. II, 683—85, święty; B. XIV, 1740—58, uczony mecenas sztuk i nauk, zmniejszył wpływ jezuitów; B. XV, 1914—22 w czasie wojny świat. usiłował wpłynąć na państwa walczące w kierunku pokoju, 1917 ogłosił nowy „Codex iuris canonici".

Benedyktyni, zakonnicy żyjący wg reguły św. Benedykta z Nursji (ob.), b. zasłużeni dla rozwoju i utrzymania kultury w śrdw., zwł. od VI—XIII w. ... 15 kongregacji, pierwszy opat w Rzymie. Należą do nich: kartuzi, cystersi, kameduli, maurynowie. — W Polsce od XI w. (Tyniec).

Benedyktynki, zakonnice reguły św. Benedykta z Nursji. Ich założycielką miała być św. Scholastyka.

Beneficium, łac., dobrodziejstwo, przywilej; w śrdw. lenno dożywotne, potem dziedziczne; uposażenie połączone z urzędem kościelnym.

Benefis, fr. „dobrodziejstwo", przeznaczenie dochodu z przedstawienia itp. na rzecz jednego z wykonawców.

Benelli Sem, włoski pisarz dramat., * 1877; „La cena delle beffe" („Uczta szyderców").

Benesz Edward, polityk czechosłow., * 1884, od 1918 min. spr. zagr., 1921—22 premier, twórca „Małej Ententy" i konsekwentny wykonawca jej polityki, 1935 prezyd. republ. czechosłowackiej.

Benevento, stol. prow. Kampanii płd. Italii, 37.000 mieszk. 275 prz. Chr. zwycięstwo Rzymian nad Pyrrhusem.

Benevolencja, łac., życzliwość.

Bengalia, prow. w Indiach Bryt. nad dolnym Gangesem i Bramaputrą; 199.000 km², 50.000.000 mieszk. Bogactwa miner., jak węgiel, sól, rudy żelaza. Stolica Kalkuta.

Bengalska Zatoka, część Oc. Indyjskiego między półw. Hindostańskim i Indochińskim.

Bengalskie ognie, substancje palne, dające barwne efekty świetlne.

Bengazi, st. m. i port włoskiej kolonii Libii (Cyrenajka), 43.000 mieszkańców.

Benguela, m. portowe nad Atlantykiem w Angoli (kolonia portug. w Afryce), 16.000 mieszk.; wywóz gumy, wosku, kości słoniowej.

Beniowski Maurycy August, hrabia, słynny awanturnik i pamiętnikarz (1741—86), rodem z Węgier, walczył w konfederacji barskiej, wzięty do niewoli moskiewskiej i zesłany na Kamczatkę, uciekł do Francji. Z jej ramienia kolonizując Madagaskar ogłosił się królem, poległ w bitwie z Francuzami. Wsławiły go pamiętniki wydane najpierw po angielsku (1790). O nim poemat Słowackiego, powieść Sieroszewskiego.

Beniamin, hebr., „syn szczęścia", wg biblii najmłodszy z 12 synów Jakuba, protoplasta jednego z 12 pokoleń Izraela.

Benjamin (banżamę) René, pisarz francuski, * 1885; autor powieści biograf. o Balzac'u i w. in., wyborny ironista i satyryk.

Bennett Arnold, znakomity powieściopisarz ang. (1867—1931), autor cyklu obyczajowego: „The Clayhanger Family".

Ben Nevis, najwyższe wzniesienie W. Brytanii, góra w zach. Szkocji, 1343 m wys.

Benoit (benua) Pierre, poczytny powieściopisarz franc., * 1886.

Benon, św., apostoł Słowian (1010—106), biskup Miśni, pam. 16 VI.

Bentham (bensem) Jeremiasz, ang. filozof i prawnik (1748—1832), twórca kierunku filozof. zw. utylitaryzmem (ob.).

Bentkowski Feliks, pol. historyk lit. i archeolog (1781—1852), autor podstawowej „Historii literatury polskiej" (1814).

Benue (binue), najw. dopływ Nigru w zach. Afryce, 1.400 km dł., 800 km żeglowny.

Benzaldehyd, gł. składnik olejku z gorzkich migdałów, bezbarwny płyn o woni i smaku gorzkich migdałów.

Benzoes, żywica tropik. drzewa styraksowego; używany w medycynie i kosmetyce.

Benzoesowy kwas, związek organ., występujący w wielu żywicach oraz w rozkładającym się moczu zwierząt roślinożernych. Służy do fabrykacji barwników anilinowych.

Benzol, węglowodór, jeden z najważn. związków chem., otrzymuje się go ze smoły z węgla kamiennego; bezbarwny, ruchliwy płyn o silnym zapachu, p. wrz. 80° C. Służy jako materiał pędny do silników oraz do otrzymania barwników, środków leczn. i wybuchowych.

Benzyna, produkt destylacji ropy naft. i węgla (z tego ostatniego metodą Bergiusa, ob. Bergius), mieszanina ciekłych węglowodorów, ciecz bezbarwna, b. lotna; p. wrzenia 55—120°. Służy jako materiał pędny do silników, poza tym do ekstrakcji tłuszczów i jako rozpuszczalnik kauczuku.

Beocja, w staroż. Grecji kraina między cieśn. Eubei a Zat. Koryncką, przedhist. ośrodek kultury mykeńskiej. Miasta B. tworzyły luźny związek pod przewodn. Teb, jako stolicy w wojnach perskich stale po stronie Persji. Krótki okres hegemonii B. 370—62 za Epaminondasa.

Beograd, ob. Belgrad.

Beowulf, śrdw. epos anglosaski.

Béranger (beranże) Pierre Jean de, poeta franc. (1780—1857), mistrz piosenki francuskiej („Chansons"), sławił Napoleona.

Berar, bryt.-indyjs. prowincja, 46.000 km², 3 mil. mieszk.; stolica Amraoti, 40.000 mieszk.

Berbera, stolica i port angiel. Somali nad Zat. Adeńską, 30.000 mieszkańców.

Berberia, stara nazwa zach. części Afryki płn.: Maroka, Algeru, Tunisu i Trypolis, od mieszkających tu Berberów.

Berberowie (Berberzy), gł. grupa plemion płn.-afryk., uważani za Hamitów: Libijczycy, Maurowie, Numidyjczycy, Getulowie i in.

Berberyna, alkaloid, występujący w korzeniu berberysu, używany w lecznictwie.

Berberys, krzew ciernisty z rodziny berberysowatych, strefa umiark. płn.; niebezpieczny jako przejściowy żywiciel rdzy zbożowej.

Berchtold Leopold, hr., dyplomata austr.-węg. (1863—1932), 1912—15 min. spraw zagr., 1914 parł do wojny z Serbią, przyczynił się do wywołania wojny światowej.

Berdiajew Nikołaj Aleksandrowicz, ros. pisarz i filozof, * 1874, emigrant, autor „Nowego średniowiecza", rzecznik idealizmu religijno-metafizycznego.

Berdyczów, m. na Ukrainie, 55.000 mieszk.,

w tym 80% Żydów; ważny ośrodek handlowy Ukrainy.

Berek Joselewicz, pułkownik, Żyd polski, † 1809, na czele uformowanego przez siebie żydowskiego pułku lekkiej kawalerii brał udział w powstaniu kościuszk. 1794, potem w Legionach Dąbrowskiego, zginął w bitwie pod Kockiem.

Berengariusz, 1) B. I, król Italii, 915 cesarz rzymski, 924 zamord.; 2) B. II, siostrzeniec poprz., 950—61 król włoski w charakterze lennika niem., zdetronizowany przez Ottona I.

Berengar z Tours, teolog scholast. (1000—88), oskarżony przez synod rzymski o kacerstwo.

Bereniki warkocz łac. Coma Berenices, gwiazdozbiór nieba północnego.

Berent Wacław, znakomity pisarz pol., * 1873, członek Polskiej Akademii Literatury, świetny prozator, subtelny esteta i głęboki myśliciel społeczno-filozoficzny, autor powieści: „Fachowiec", „Próchno", „Ozimina", „Żywe kamienie", „Nurt", tłumacz Nietzschego i in. Laureat państw. nagrody literackiej.

Beresteczko, m. w pow. Dubno, wojew. wołyńskie, 6 000 mieszk. 1651 zwyc. Polaków pod Janem Kazimierzem nad Kozakami i Tatarami.

Beret biret, franc. barette, rodzaj czapki płaskiej, okrągłej albo czworokątnej z sukna, aksamitu itd.

Bereza Kartuska, m-ko w wojew. poleskim, 3 000 mieszkańców, obóz koncentracyjny.

Berezyna, 1) B. Dnieprowa, I. dopływ Dniepru, 629 km długi, słynny z przeprawy Francuzów podczas odwrotu Napoleona z Moskwy 1812; 2) Berezyna Niemnowa (Berezynka), pr. dopływ Niemna, 174 km długi.

Berg Fryderyk Wilhelm, hr., feldmarsz. ros. (1790—1874), namiestnik Król. Polskiego 1863, stłumił krwawo powstanie styczniowe.

Bergama, m. w tur. wilajecie smyrneńskim, 14 000 mieszk., ruiny ołtarza pergameńskiego. Por. Pergamon.

Bergamaskie Alpy, wapienna część Alp wsch.; najwyższe szczyty Pizzo di Coca (3052 m) i Monte Redorta (3037 m).

Bergamo, stol. prow. B. w Lombardii, 82 000 mieszkańców, u stóp Alp Bergamaskich.

Bergen Björgvin, m. w płd. Norwegii, 98 000 mieszk., jedno z najstarszych i najpiękniejszych miast Norwegii. Duży port, handel rybami i drzewem; budowa okrętów.

Bergius Friedrich, chemik niem., * 1884, wynalazł metodę otrzymywania benzyny z węgla (metoda B. upłynniania węgla), laureat Nobla.

Bergson Henri, filozof franc., * 1859, najistotniejszy czynnik świata to twórczy pęd życiowy" (elan vital); istotę rzeczywistości można poznać jedynie przez intuicję. Dzieła: „Materia i pamięć", „Ewolucja twórcza" i in.

Beri beri, choroba spowodowana brakiem witaminy B_1 w pokarmie, występuje przede wszystkim w Azji płd.-wsch. Objawy: porażenia nerwów, wychudnięcie, obrzęki, zanik mięśni, w końcu śmierć.

Bering Vitus, podróżnik duński (1680—1741), odkrył cieśninę od niego nazwaną.

Beringa Cieśnina, oddzielająca płw. Czukczów od Alaski; 90 km szer., do 90 m głęb., w zimie niedostępna.

Beringa Morze, część Oc. Spokojnego wysunięta najbardziej na płn., 2 250 000 km², do 4 000 m głęb. Przez znaczną część roku zlodowacone.

Beringa Wyspa, największa z ros. wysp Komandorskich, na wsch. od Kamczatki, dostarcza cennych futer.

Berkeley (börkli) George, filozof irlandzki (1684—1753), nie ma przedmiotów zewnętrznych, tylko ich wyobrażenia (filozofia spirytualistyczna, immaterialistyczna).

Berkshire (Berks), hrabstwo w płd. Anglii nad Tamizą, 1870 km², 300 000 mieszk. Stol. Reading.

Berlichingen Götz von, „z żelazną ręką", rycerz niem. (1480—1562), przywódca chłopów w wojnie chłopskiej, walki z Turkami i Francuzami.

Berlin, stolica Prus i Niemiec, położ. u spływu Szprewy i Haweli, trzecie co do wielkości miasto Europy, a piąte świata, 884 km² pow., 232 km obwodu. W 1934: 4 236 000 mieszk. Siedziba rządu i władz centr. Niemiec i Prus oraz władz kośc. ewang. i bisk. kat., ognisko życia naukowego (liczne akademie i instytuty, najw. niem. biblioteki, archiwa i muzea, 10 wyższych uczelni itd.). Najw. w Niemczech ośrodek handlu i przemysłu metal., elektrotechn., chem., konfekc. Największy w Europie węzeł komunikacji lotniczej i kolejowej (197 dworców kolej.) i ważny port śródlądowy. Gł. wzrost miasta, założ. na miejscu dawnej osady słowiańskiej w w. XIX (1871: 932 tys.) i XX (1920 przyłączono do B. 7 miast i 59 gmin).

Berlinka, wielka łódź z pokładem do spławiania towarów w górę rzeki holowana przez parowce, dawniej przez ludzi lub konie idące brzegiem.

Berliński kongres, konferencja przedstawicieli mocarstw europ. z Turcją 1878, pod przewodn. Bismarcka, w sprawie rewizji pokoju w San Stefano. Uregulowanie spraw bałkańskich: Rumunia, Serbia, Czarnogóra niezależne, powstanie Księstwa Bułgarskiego, Wsch. Rumelia autonom. prowincją Turcji, okupacja przez Austrię Bośni i Hercegowiny, dla Rosji obszar na płd. wybrzeżu M. Czarnego (szczeg. Batum). Ogólnie wzrost wpływów austriackich, zmniejszenie rosyjskich.

Berlioz Hector, kompozytor francuski (1803—69), wzbogacił instrumentację orkiestralną, symfonia fantast., uwertury, „Requiem", opery „Cellini", „Trojanie".

Bermudy, bryt. archip. na Atlantyku, 360 małych wysepek, z tych 20 zamieszk., 49 km², 28 000 mieszk. Stol. Hamilton, 3 000 mieszk.

Bern, kanton w zach. Szwajcarii, 6 884 km², 689 000 mieszk. Stol. Bern nad rz. Aar, 112 000 mieszk., siedziba władz związkowych Szwajcarii, jedno z najpiękn. miast szwajcarskich, przemysł jedwabniczy, bawełniany i metalowy.

Bernacki Ludwik, historyk lit., * 1882, dyr. Ossolineum we Lwowie, źródłowy badacz literatury pol. XVIII w.

Bernadotte (bernadot) Jean, marszałek franc. (1763—1844), jeden z wodzów napoleońskich

od 1818 król Szwecji i Norwegii jako Karol XIV. Wódz armii płn. koalicji przeciw Napoleonowi.

Bernard (bernar) Tristan, pisarz fr., * 1866, autor poczytnych powieści i wesołych komedyj.

Bernarda św. Przełęcz (niem. Sankt Bernhard), 2 przełęcze alpejsk., 1) Wielka, w szwajc. kant. Wallis, 84 km długa, 2472 m wys.; na szczycie klasztor bernardynów (założony 962, chów psów bernardynów); 2) Mała, 32 km długa, 2188 m wysoka.

Bernardin de Saint-Pierre (bernardę de sępier) Henri, franc. pisarz i przyrodnik (1737—1814), o życiu awanturniczym, wsławił się sielanka powieściową „Paweł i Wirginia" (1787).

Bernardyn ze Sieny, św. (1380—1444), franciszkanin; pam. 20 V.

Bernardyni, zakonnicy, oparci na regule św. Franciszka z Asyżu (ob. Franciszkanie); w Polsce 1453.

Bernard z Clairvaux (klerwo), św. (1090—1153), teolog, przeciwnik Abelarda, mistyk, 1. opat Clairvaux, przyczynił się kazaniami do 2. wyprawy krzyżowej.

Bernard z Mentony, św. (923—1008), założ. słynnego schroniska na Górze św. Bernarda w Szwajcarii.

Berneńskie Alpy, część Alp zach. w Szwajcarii między kanton. Bern i Wallis; najwyższe szczyty: Finsteraarhorn, 4276 m, Jungfrau, 4.167 m.

Bernhardt (bernar) Sarah, słynna aktorka franc. (1873—1923), pochodz. żyd., tragiczka.

Berni Francesco, poeta włoski (1497—1535), autor sonetów satyrycznych; od niego „poesia bernesca" jako określ. rodzaju parodystycznego.

Bernina, grupa w Alpach Retyckich na granicy Szwajcarii i Włoch; najw. wzniesienie Piz Bernina, 4052 m, od którego na wsch. przełęcz B. z koleją elektr. Liczne jeziora wysokogórskie i lodowce.

Bernini Lorenzo, włos. architekt i rzeźbiarz 1598—1680, jeden z najznakom. przedstawicieli baroku, kolumnada przed kościołem św. Piotra w Rzymie, fasada pałacu i fontanna Barberini, Scala Regia w Watykanie; rzeźby: św. Teresa, Porwanie Prozerpiny i in.

Berno morawskie, ob. Brno.

Bernoulli (bernuli), rodzina uczonych holend.-szwajc., 1) Jakub (1645—1705), jeden z twórców rachunku prawdopodobieństwa; 2) Jan (1667—1748), matematyk; 3) Daniel (1700—1782), fizyk i matematyk.

Bernstein Henry, pisarz franc., * 1876, autor popularnych sztuk dramat. o zręcznej technice i efektownym napięciu.

Bero-Münster, wieś w Szwajcarii (kanton Lucerna), posiada radiową stację nadawczą.

Bersaglieri (bersalieri), włoska lekka piechota, uchodząca za wyborową, nosi charakterystyczne kapelusze z pióropuszami.

Berthelot (bertelo), 1) Marcelin, franc. chemik (1827—1907), badania nad termochemią; 2) Philippe, dyplomata franc. (1866—1934), syn poprz. 1920—22 i 1925—33 sekr. gener. Min. Spr. Zagr., gł. współpracownik Brianda.

Berthier (bertie) Alexandre, wódz franc. 1753—1815), przyjaciel Napoleona, 1798 nacz. wódz we Włoszech, 1801 marsz. Francji, 1814 po stronie Ludwika XVIII, 1815 samobójstwo po powrocie Napoleona.

Berthollet (bertole) Claude, hr., chemik franc. (1748—1822), prace nad amoniakiem, chlorem i jego związkami.

Bertillon (bertiją) Alphonse, antropolog franc. (1853—1914), stworzył od niego nazwany system utożsamiania zbrodniarzy, wyparty dziś przez daktyloskopię (ob.).

Bertold z Regensburga, franciszkanin (1220—72), słynny kaznodzieja ludowy środk. Europy.

Bertrand (bertran) Henri, generał franc. (1773—1844), najwierniejszy towarzysz Napoleona w wszystkich wyprawach, na Elbie i Wyspie św. Heleny.

Bertran de Born, trubadur prowansalski z końca XII w., słynny twórca pieśni satyr.-polit. (sirventés) i miłosnych.

Berwiński Ryszard Wincenty, poeta pol. (1819—79), wielkopolanin, radykalny demokrata i patriota, 1854—65 w Turcji pod Sadykiem-Paszą. Zbieracz podań ludowych.

Beryl, 1) Be, pierwiastek chem. należy do wapniowców; liczba porządk. 4, cięż. atom. 9,02, cięż. własc. 1,84. Metal biały, kowalny i ciągliwy. 2) minerał, krzemian berylu i glinu, kryształy do 2 m dł., bezbarwny, żółty, zielony, niebieski. A k w a m a r y n, zielonawo-niebieska odmiana b.

Berzelius Jan Jakub, chemik szwed. (1779—1848), twórca nowoczesnej analizy chem., odkrył wiele pierwiastków, oznaczył cięż. atom. wielu pierwiastków chem.

Besançon (bezansą), stol. franc. dep. Doubs, 60.000 mieszk., twierdza, uniwersytet.

Besant (besnt) Annie, teozofka ang. 1847—1933), działała częściowo w Indiach.

Besarabia (Bessarabia), prow. rumuńska, między Dniestrem, Prutem i M. Czarnym. 45.632 km² pow. i 3,001.000 mieszk. Rumuni stanowią 58%, Ukraińcy 23%, a Żydzi 11% ludności. Kraj nawskróś rolniczy, o znakomitej glebie (czarnoziem). Wielka uprawa, pszenicy, kukurydzy, tytoniu i owoców (wino). Gł. miasta: Kiszyniew (117.000), Akerman i Chocim. B. zajęta w śrdw. przez koczowników, Pieczyngów i Kumanów, należała od XIV w. do Mołdawii i z nią dzieliła losy (panowanie Turcji) do 1812, w którym przeszła do Rosji. Płd.-wsch. część B. odzyskała Rumunia przelotnie w l. 1856—78, całą w 1919.

Beseler Hans, generał niem. (1841—1921), w wojnie świat. zdobył 1914 Antwerpię, 1915 Modlin, po czym do listopada 1918 gen.-gubernator niem. w b. Kongresówce.

Beskidy, szeroki zewn. pas Karpat, zbudow. z fliszu (piaskowce, margle, zlepieńce), w lwiej części położ. na obszarze Polski. Dzielą się na: Zach. (od przełęczy Jabłonkowskiej po Łupkowską) i Wschodnie (od przeł. Łupkowskiej po rzekę Czeremosz). B. Zach. rozpadają się na B. Wysoki (po Białą, dopływ Dunajca) z najw. szczytem Babią Górą (1725 m) i B. Niski. B. Wsch. obejmują: Bieszczady (po Świcę), Gorgany (po Prut) i Czarnohorę (Howerla 2058 m). Całe B. odznaczają się łagodną rzeźbą i wielką

dostępnością, przy czym B. Wsch. górują nad Zach. wysokością, śmielszą rzeźbą (Gorgany) i silniejszym zalesieniem. Lasy do wysok. ok 1550 m, powyżej nich strefa kosodrzewiny i hal (połonin). Liczne przełęcze (Jabłonkowska Zwardońska, Dukielska, Łupkowska, Użocka, Ławoczne, Jabłonicka i in.) ułatwiają komunikację. B. Wysoki zamieszkują górale (ob.) polscy, B. Niski i Wsch. — górale ruscy. B. stanowią najważniejszy polski rejon turyst.-uzdrowiskowy i zdrojowiskowy.

Bessarion (B a s i l i u s) Jan, humanista (1403—72), biskup Nicei, kardynał; krzewiciel literatury starogreckiej.

Bessemer Sir Henry, chemik ang. (1813—98), udoskonalił sposób otrzymywania stali (w tzw. g r u s z c e B e s s e m e r a). — Por. Żelazo.

Bessenyi Jerzy, poeta węg. (1747—1811), odnowiciel ruchu narodowego.

Bestializm, zezwierzęcenie, zdziczenie.

Bestużew Aleksy Petrowicz, hr., ros. mąż stanu (1692—1766), potężny kanclerz ces Elżbiety, namówił ją do udziału w wojnie 7-letniej, za Katarzyny najbliższy jej powiernik

Beta promienie (p r o m i e n i e β), cząstki wysyłane przez ciała promieniotwórcze (ob. Promieniotwórczość). Cząstki β są elektronami, biegnącymi z prędkością równą prawie prędkości światła. Prom. β są mniej przenikliwe niż γ, bardziej od α.

Betania, wedł. N. Test. miejsce zamieszkania Łazarza, koło Jerozolimy.

Betel, środek do żucia szer. rozpowszechn. w Azji, składa się z orzeszków palmy Areca, wyprażonego wapna i liści pewn. gat. pieprzu; barwi wargi, dziąsła na krwisto-czerwono.

Bethlen, 1) Gabor (Gabriel), król węg. (1580—1629), walczył z Habsburgami, koronował się 1620, opiekun protestantyzmu; 2) Stefan, hr., polityk węg., * 1874, po rewolucji komunist. 1921 31 premier.

Bethmann-Hollweg Theobald, niem. mąż stanu (1856—1921), 1905 pruski min. spraw zagr., 1909—17 kanclerz Rzeszy, podczas wojny świat. w niezgodzie z kołami wojsk. i nacjonalistami. jeden z twórców aktu 5 listopada 1916 w sprawie polskiej.

Betlejem (Betleem), m-ko w Palestynie na płn. od Jerozolimy, miejsce urodzenia Chrystusa, z najstarszą bazyliką chrześc.. 8.000 mieszk

Beton, zaprawa budowlana, mieszanina cementu i piasku; b. trwały materiał budowlany, stosowany w budownictwie lądowym i podwodnym. Konstrukcje z bet. umacnia się często żelazem (żelazo-beton, żelbet).

Betsaida, m-ko w Palestynie, z którego pochodzili apostołowie Piotr, Filip, Andrzej.

Beyle (bejl) Henry, pisarz franc., ob. Stendhal.

Bez, krzewy lub drzewa z rodziny oliwkowatych, w płn. strefie umiark.; hodowany dla wonnych kwiatów. B. l e k a r s k i, u nas hodowany krzew.

Bezkrólewie (i n t e r r e g n u m), okres pomiędzy końcem jednego panowania a początkiem następnego, przeważnie w państwach z obieralnym monarchą. Słynne „Wielkie b." w Niemczech (1254—73), od upadku Hohenstaufów do intronizacji Rudolfa Habsb. W dawnej P o l s c e od 1572 ściśle unormowane: najwyższa władza przechodziła w ręce prymasa (interrex), powstawały tzw. sądy kapturowe w miejsce zwykłych itd. Ożywione zabiegi stronnictw podczas każdego b., intrygi i interwencje obcych państw itd

Bezlotek, p i n g w i n, ptak niezdolny do lotu, krótkie nogi przystosowane do pływania, żyje na Antarktydzie.

Bezmian, tzw. w a g a r z y m s k a, służy do szybkiego, przybliżonego odważania. Zbudowana na zasadzie dźwigni.

Bezmocz, niemożność wydalania moczu, występuje przy schorzeniach nerek lub porażeniu pęcherza moczowego.

Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (B. B. W. R.), organizacja polityc., powstała 1926 28, łącząca szereg grup polit. i spol. na gruncie ideologii Marsz. Piłsudskiego z zadaniem popierania w Sejmie i Senacie oraz w życiu samorządowym i społecznym prac rządów pomajowych, zwłaszcza w dziedzinie najważn. reform państwowych. 1935 rozwiązany.

Bezpiecznik, 1) ogólnie, urządzenie zabezpieczające mechanizm przed niepożądanym uruchomieniem (np. zastawka w broni); 2) w elektrotechn.: drucik z łatwotopliwego metalu włączony w prąd.

Bezpostaciowe ciała, posiad. jednakowe własności fiz. we wszystkich kierunkach.

Bezrobocie, brak zajęcia dla ludzi zdolnych i chętnych do pracy, występuje albo w tzw. zawodach sezonowych (np. w budownictwie) w pewnych porach roku albo w dłuższych lub krótszych okresach przesileń gospod. Opieka nad bezrobotnymi unormowana w całym szeregu państw, m. in. w Polsce ustawami o ubezpieczeniu na wypadek bezrobocia.

Bezruč Piotr (właściwie Włodzimierz V a š e k), poeta czeski, * 1867; „Pieśni śląskie" o mocnym tonie społecznym.

Bezwładność, własność materii, dzięki której żadne ciało nie może zmienić swego stanu ruchu lub spoczynku bez działania sił zewn. B. objawia się w oporze tzw. b e z w ł a d n y m, jaki stawiają ciała, gdy je usiłujemy wprowadzić z spoczynku w ruch lub na odwrót.

Bezwodniki, tlenki metaloidów, z których pod działaniem wody powstają kwasy.

Bezwodnik węglowy, ob. Dwutlenek węgla.

Bezwzględna temperatura, a b s o l u t n a t e m p. ob. Temperatura.

Bezwzględny układ jednostek, ob. C. G. S.

Bęben, 1) instr. muz. w którym źródłem głosu jest błona, drgająca pod uderzeniem; 2) krótki, pusty wał do nawijania lin; 3) większe walcowate naczynie z blachy, rodzaj beczki; 4) obracalny zbiornik w formie walca do różnych zabiegów fabryk.: czyszczenia, płukania, kruszenia itd.

Bębenkowa błona, ob. Ucho.

Będzin, m. pow. w wojew. kieleckim, nad Czarną Przemszą, 47.000 mieszk., ośrodek górnictwa, przemysłu metalurg., chemiczn. i kamieniarskiego.

B. G. K., Bank Gospodarstwa Krajowego (ob.).

Bhagavadgita (pieśń wzniosłości), należący do Mahabharaty (ob.) poemat ind. głoszący miłość Boga.

Bhavabhuti, sławny indyjski pisarz dramat. z VIII w. po Chr., autor „Malatimadhava" (indyj. „Romeo i Julia").

Bi..., łac., przedrostek = podwójnie, dwu..., np. bigamia, dwużeństwo.

Bi, symbol chem. pierwiastka bizmutu.

Bialik Chaim Nachman, poeta żyd.-hebr. (1873—1934), rodem z Wołynia, ostatnie lata w Tel Awiwie przedstawiciel ruchu narodowego.

Biała, m. pow. w wojew. krakow., 23.000 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Białacerkiew, m. pow. na Ukrainie sow., nad Rosią, 50.000 mieszkańców.

Białaczka (leukemia gr.), choroba narządów krwiotwórczych, polegająca na nadmiernym tworzeniu się w nich białych ciałek krwi; związek z schorzeniem szpiku kostnego lub układu limfatycznego.

Biała Podlaska, m. pow. w wojew. lubelskim, nad Krzną, 17.000 mieszk.; fabryka samolotów, młyny, garbarnie, handel zbożem.

Biała Spiska, m-ko na Spiszu czesko-słow., nad Popradem, 3.000 mieszk., miejsc. kąpielowa.

Białe ciałka krwi, ob. Krew.

Białe Morze, zat. M. Lodowatego Płn. na płn. wybrzeżach Rosji, między płw. Kola i Kanin, ok. 84.000 km², do 200 m głęb.; obfituje w ryby. Przez znaczną część roku pokryte lodami. Największy port Archangielsk.

Białko, 1) część składowa jaj ptaków i gadów; 2) białka, białkowe ciała, duża grupa związk. chem., wchodz. w skład komórek zwierz. i roślin. Skład chem.: węgiel, wodór, tlen, azot, siarka, niekiedy fosfor i chlorowce. Budowa chem. bliżej nieznana, na drodze sztucznej nie udało się ich dotąd otrzymać. Niezbędne dla życia organizmów. Jako produkty rozkładu b. powstają związki prostsze, albumozy, peptony i aminokwasy.

Białkomocz, albuminuria, ob.

Białkówka, ob. Oko.

Białobrzeski Czesław, fizyk pol., * 1878, prace nad absorbcją światła, termodynamiką.

Białogród, ob. Belgrad.

Białołęka, wieś pod Warszawą; 1831 bój z Rosjanami, nieusprawiedliwiony odwrót Małachowskiego pod Brudno.

Białorusini, jedna z 3 wielkich grup plemion wsch.-słowiańskich, w dorzeczu górn. Dniepru i górn. Niemna; dzielą się na zach., wsch. i Poleszuków. Przynależni przeważnie do Białoruskiej Republiki Sowieckiej (ok. $5^1/_3$ mil. mieszkańców) oraz do Polski (ok. $1^1/_4$ mil.).

Białoruś (Biełaruś), związk. republika sowiecka, powstała na obszarze tych ziem dawnego W. Ks. Litewskiego (w granicach z 1771 r.), które po 1921 pozostały przy Z. S. R. R. 126.792 km² pow. i (1933): 5,440.000 mieszk. (43 na km²), przeważnie Białorusinów. Kraj płaski i nizinny (najw. wzniesienia moren czołowych pod Mińskiem 343 m), lesisty a na płd. bagienny (wsch. cz. Polesia). Gł. gałęzie gospodarki: rolnictwo, hodowla i leśnictwo. Gł. miasta: stolica Mińsk (181.000), Bobrujsk, Mohylew, Połock i Witebsk.

Białorzytka, opocznik, ptak z rodziny muchołówek, przelotny.

Białosęp, ptak z rodziny sępów; kraje śródziemnomorskie.

Białowieska puszcza, największy na niżu Europy zach., zwarty kompleks leśny, położ. nad górną Narwią, w wojew. białostockim (pow. Bielsk). 1289 km² pow. (razem z puszczą świsłocką). 65% drzewostan szpilkowy, 35% liściasty. Park narodowy obejmuje 46,4 km² pow. Największe po lasach pszczyńskich siedlisko żubra (14 sztuk, przed wojną 500). W Hajnówce: przemysł drzewny (mechan. i chem.).

Białozór, sokół, ptak drapieżny, używany dawniej do polowania.

Biały kruk, książka wyczerpana i dochowana w jednym, kilku lub kilkunastu egzemplarzach.

Białystok, stol. wojew., nad rz. Białą, 100.000 mieszk., w tym 39.000 Żydów, jeden z najważn. w Polsce ośrodków przemysłu włókienniczego.

Biały wiersz, wiersz nierymowany i o luźnej metryce, bez prawidłowej miary, czasem o rymie nieregularnym. Rozpowszechniony w dobie modernizmu.

Biarritz, franc. miejsc. kąpiel. w dep. Basses-Pyrénées, nad Zatoką Biskajską, 23.000 mieszk.

Bibasis, gr., starogreckie ćwiczenie gimnastyczne, uprawiane przez atletów greckiego pentatlonu, polega na podskoku w górę i dotknięciu w czasie lotu piętami siedzenia przez silny skurcz nóg w tył.

Biblia, gr., „księgi", Pismo św., księga relig. chrześcijaństwa. Składa się 2 części: z hebr. Starego Testamentu i greck. Nowego Testamentu. Księgi St. Test.: 1) Prawo (Pięcioksiąg Mojżesza cz. Pentateuch); 2) Prorocy: a) wcześniejsi (ks. Jozuego, ks. sędziów, księgi Samuela, księgi królów), b) późniejsi pror. „wielcy": ks. Jezajasza, Jeremiasza, Ezechiela), c) 12 proroków „mniejszych"; 3) Pisma (13 ksiąg). Nowy Testament: 4 Ewangelie [św. Mateusza, Marka, Łukasza, Jana], Dzieje Apostolskie, 13 Listów św. Pawła, List do Hebrejczyków, tzw. Listy Katolickie i Objawienie [Apokalipsa] św. Jana. Te pisma uznane zostały przez Kościół za kanoniczne tzn. zawierające objawienie woli Boskiej ludziom. O niekanonicznych pismach relig., ob Apokryfy.

Biblia pauperum (łac., Biblia ubogich), bardzo popul. księga śrdw. z malowidłami miniaturowymi (później z drzeworytami) i z krótkimi opowieściami biblijnymi.

Bibliofilia, gr., miłośnictwo książek, połączone ze zbieraniem pewnych specjalnych, szczególnie pięknych, rzadkich itp.; bibliofil, miłośnik i zbieracz książek.

Bibliografia, gr., opis książek, nauka zajmująca się systematyczną inwentaryzacją i opisem druków, rozwija się od XVI w. Pierwszym wielkim bibliografem polskim Józef Andrzej Załuski. Pomnikowe: „Bibliografia polska" Karola Estreichera i „Bibliografia historii polskiej" Ludwika Finkla.

Biblioman, gr., maniak książkowy.

Bibliomancja, gr., przepowiadanie lub postanawianie na podstawie dowolnie napotkanego ustępu w jakiejś księdze, zwł. w Biblii.

Biblioteka, gr., zbiór książek, także budynek do tego celu. Spotykana od dawnej starożytności, m. in. słynna b. aleksandryjska. Od wynalazku druku potężny rozwój. Do najznakom. z tego czasu należą Laurentiana we Florencji i watykańska w Rzymie, do największych British Museum w Londynie i Bibliothèque Nationale w Paryżu. W Polsce najstarsza i najzasobniejsza B. Jagiellońska w Krakowie (zał. 1400). Centralną jest obecnie B. Narodowa w Warszawie.

Biblioteka Warszawska, miesięcznik naukowo-literacki, wyd. w Warszawie 1841—1914.

Bibuła, 1) gatunek papieru, pochłaniającego substancje ciekłe, wyrabianego z czystej celulozy; 2) nielegalna, agitacyjna literatura przewrotowa.

Biceps, łac., „dwugłowy". M u s c u l u s b., mięsień dwugłowy, zginający przedramię i drugi zginający podudzie.

Bicykl, fr., dawny rower (ob.) o przednim kole większym, tylnym znacznie mniejszym.

Biczownicy (f l a g e l a n c i), pokutnicy śrdw. od XIII w., którzy dla ubłagania Boga, odwracania klęsk itd. przeciągali w procesjach miasta, chłoszcząc obnażone ciało. Od XV w. zanikają.

Biebrza, prawy dopływ Narwi, 144 km dług., przez Kanał Augustowski połączona z Niemnem.

Biecz, m. w pow. gorlickim (wojew. krak.), nad rz. Ropą, 4.000 mieszk. B. stare m.; kościół got. z XIV w.

Biedermeier, 1) niem. uosobienie mieszczańskiej tępoty umysł., filisterstwa, ale i dobroduszności; 2) s t y l B., niem. styl mieszczański, zwł. w urządzeniu wnętrz i meblarstwie, reakcja przeciw okazałemu i zimnemu empirowi w kierunku prostoty, wygody i taniości.

Biednyj Demian (właśc. Jefim Aleksiejewicz Pridworow), poeta ros., * 1883, sowiecki poeta chłopski.

Biedronka, b o ż a k r ó w k a, chrząszcz, żywi się mszycami, żyje w Europie.

Biedrusk, w. w pow. i woj. poznańsk., obóz ćwiczeń wojskowych.

Biedrzeniec, zioła na łąkach i w zaroślach Europy i Azji.

Bieg, główne ćwiczenie w l e k k i e j a t l e t y c e (b. krótkie, średnie, długie, przez płotki, rozstawne [sztafetowe]), w n a r c i a r s t w i e (b. zwykłe 10—18 km, długodystansowe 30—60 km, rozstawne, drużynowe, zjazdowe); w łyżwiarstwie (długie i krótkie). B. m a r a t o ń s k i, wyścig na przestrzeni 42 km.

Biegeleisen, 1) Henryk, pol. historyk liter. i etnograf (1855—1934); 2) Leon, ekonomista pol., * 1885; 3) Bronisław, pol. inżynier i psychotechnik.

Biegunecznik, drzewo, kora w medyc. używ. jako środek przeciw biegunce; Ameryka międzyzwrotnikowa.

Biegunka, częste oddawanie kału z większą ilością wody.

Biegun magnetyczny, ob. Magnetyczny biegun.

Bieguny ziemskie, ob. Ziemia.

Biegus, ptak z rodziny bekasów, przelotny

Biel, fr. Bienne (bien), m. w szwajc. kantonie Bern, nad jez. Biel, 37.000 mieszk.; wyrób zegarków.

Biel, 1) c y n k o w a, farba malarska, siarczek cynku; 2) b. o ł o w i a n a, farba malarska, węglan ołowiawy: ciemnieje z biegiem czasu pod działaniem siarkowodoru, zawartego w powietrzu. Stąd ciemnienie starych obrazów olejnych.

Bielactwo, ob. Albinizm.

Bielaczek, s z l a c h a r e k, ptak pospolity, przelotny.

Bielany, 1) w. pod Warszawą, nad Wisłą; klasztor kamedułów z XVII w.; 2) w. pod Krakowem również z klasztorem kamedułów z XVII w.

Bielefeld, m. w Westfalii, 121.000 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Bielenie, usuwanie barwnych zanieczyszczeń z tkanin, masy papier. itp., polega na utlenieniu lub redukcji barwników zanieczyszczających. Najczęściej używane środki bielące: chlorek bielący, dwutlenek siarki, woda utleniona, ozon, nadboran sodu i in.

Bielik, o r z e ł b i a ł o g ł o w y, ptak drapieżny, Europa i Azja płn.; u nas rzadki.

Bielikrasa, rośl. błotna z Afryki zwrotn., hodowana w doniczkach pod niewłaściwą nazwą kalli.

Bielinek, b. k a p u s t n i k, motyl biały; gąsienice wyrządzają szkody w ogrodach warzywnych.

Bielmo, 1) część nasienia wzgl. jego materiał zapasowy dla zarodka; 2) (leukoma) zmiana na rogówce oka, rodzaj plamy uniemożliwiającej widzenie.

Bielowski August, pol. poeta i historyk (1806-76), inicjator pomnikowego wydawnictwa „Monumenta Poloniae historica" (od 1864).

Bielsk, m. pow. w wojew. białostockim, 7.000 mieszk.; cementownia, gorzelnia.

Bielski Marcin, pisarz pol. (1495—1575), autor niezwykle poczytnej „Kroniki wszystkiego świata" oraz satyryk obyczajowy („Sen majowy", „Sejm niewieści").

Bielskie jaskinie, groty naciekowe w Tatrach spiskich, dług. blisko 4 km.

Bielsko, m. pow. w wojew. śląsk, na l. brzegu rz. Białej; 22.000 mieszk., w tym 12.000 Niemców. B. wraz z B i a ł ą stanowi ważny ośrodek przemysłu włókienniczego.

Bieluń, ziele z rodziny psiankowatych, rośl. trująca, dostarcza alkaloidu zw. atropiną; u nas na przydrożach.

Biełyj Andrej (właśc. Borys Nikołajewicz B u g a j e w), poeta ros., * 1880, wraz z swym przyjacielem A. Blokiem przywódca nowego ruchu poetyckiego, wielki artysta formy, filozof-mistyk, potem rzecznik Sowietów.

Bienne, ob. Biel.

Bierbaum (birbaum) Otto Julius, pisarz niemiecki (1866—1910), przywódca modernizmu; powieść „Prinz Kuckuck".

Biernat z Lublina, ob. z Lublina B.

Bierwion, kaktus nadrzewny w Ameryce Płd.

Bierwiono, belka, tram; drzewo opałowe, zgrubsza tylko rozłupane.

Bierzmowanie, łac. c o n f i r m a t i o (umocnienie), sakrament Kościoła rz.-kat.: przez włożenie rąk, namaszczenie olejem św. i słowa bi-

skupa otrzymuje człowiek ochrzczony umocnienie w wierze.

Bieszczady, pasmo górs. w Beskidach Wsch., leży częściowo po stronie pols., częśc. czeskosłow. Najwyższy szczyt Pikuj, 1405 m, poza tym Poraszka, 1271 m i Jelemin, 1167 m.

Bifurkacja, łac., r o z w i d l e n i e, łączenie się 2 rzek czasowo lub stale za pomocą rozwidleń lub jeziora.

Bigamia, gr. (d w u ż e ń s t w o), zawarcie związku małżeńsk. przez dwie osoby, z których przynajmniej jedna znajduje się w już poprzednio zawartym ważnym małżeństwie. Związek taki nieważny i podpada pod kodeks karny.

Bigoteria, bigotyzm, fr., nabożnisiostwo, przesadne przestrzeganie (zwł. na zewnątrz) przepisów religijnych.

Bihar, węg. komitat między Cisą a granicą rumuńską, 176.000 mieszk.

Bihar-Orissa, 1) prow. w Indiach Brytyjsk., 215.378 km², 37.000.000 mieszk.; kopalnie węgla i rud. Stol. Patna, 158.000 mieszk.; 2) bryt. indyjskie państwa hołdownicze, 74.195 km², 4.000.000 mieszk.; stol. Sambalpur, 15.000 mieszk.

Bilans, inwentarz, spisany w formie konta (rachunku): po jednej stronie wpisuje się stan czynny, po drugiej — stan bierny przedsiębiorstwa (długi) oraz pozycję wyrównującą (bilansującą), t. j. czysty majątek, cz. kapitał przedsiębiorstwa. B. zestawiony przy otwarciu przedsiębiorstwa wzgl. na początku każdego roku gospod., b. o t w a r c i a, zaś pozycja wyrównująca: kapitał początkowy. B. zestawiony w dniu likwidacji przedsięb. wzgl. na końcu każdego roku operacyjnego: b. z a m k n i ę c i a, zaś nadwyżka bilansująca: kapitał końcowy. Kap. końc. równa się kap. początk., powiększonemu o zysk wzgl. pomniejszonemu o stratę ostatniego okresu (roku) gospod. P o r. K s i ę g o w o ś ć.

Bilard, fr., stół z blatem marmurowym, łupkowym itp., powleczony suknem, zaopatrzony w elastyczne listwy na krawędziach tzw. b a n d y, służy do g r y w b., polegającej na uderzaniu trzech lub więcej kul specjalnym kijem, w różny sposób (karambol, kręgielki, b. z otworami itd.).

Bilateralny, łac., dwustronny.

Bilbao, stol. w hiszp. prow. Biscaya, 160.000 mieszk.; port, ośrodek handlu i przemysłu.

Bilcze Złote, m-ko w wojew. tarnopolskim: bezcenne jaskinie z cennymi wykopaliskami przedhistorycznymi.

Bilet bankowy, ob. Banknoty.

Bilet skarbowy, dowód krótkoterminowej pożyczki państwowej, zaciąganej albo na pokrycie nadzwycz. wydatków, albo dla zrównoważenia budżetu. B. s. uzupełniają w ten sposób niejako obieg banknotów.

Bilina, miejsce kąpiel. w płn.-zach. Czechach, 10.000 mieszk.: źródła alkaliczne.

Biliński Leon, pol. uczony i polityk (1846—1923), prof. ekonomii polit. we Lwowie, poseł do parlam. austr. i do sejmu galic. (konserwatysta), długoletni austro-węg. min. skarbu, 1915—17 prezes Koła Polskiego i Nacz. Komitetu Narodowego, zwolennik tzw. orientacji austriackiej, 1919 min. skarbu w gabin. Paderewskiego. Wiele prac, m. in. „Wspomnienia i dokumenty" (2 t.).

Bilion, m i l i a r d, według systemu franc. = tysiąc milionów = 10^9, wg syst. niem. = milion milionów: 10^{12}.

Bilirubina, biliwerdyna, barwniki żółciowe.

Bill, ang., ustawa; projekt ustawy.

Billroth Theodor, chirurg niem. (1829—94), twórca nowocz. techniki operacyjnej przy operacjach żołądka.

Bilon, fr., moneta zdawkowa, przeważnie ze stopów miedzi, niklu, srebra itd.

Biłgoraj, m. pow. w wojew. lubelskim, 8.000 mieszk.; wyrób sit, handel.

Bimetalizm, system monetarny, w którym pieniądze wybijane z 2 różnych metali (np. złoto i srebro) są równorzędnym środkiem płatniczym.

Bimorfizm, gr.-łac., dwupostaciowość.

Binokle, fr., okulary dla krótko- wzgl. dalekowidzów, zaopatrzone w sprężynkę utrzymującą je na nosie.

Bio..., gr., w wyrazach złoż.: żywy, odnoszący się do życia.

Biochemia, nauka, zajmująca się badaniem procesów chem., zachodzących w żywych organizmach zwierzęcych i roślinnych.

Biocykle, ob. Biosfera.

Biofory, najmniejsze, niewidoczne jednostki strukturalne w żywej plazmie komórkowej; opisane przez Weissmanna.

Biogenetyczne prawo (Haeckla): rozwój osobnikowy poszczególnego organizmu zwierzęcego (o n t o g e n e z a) jest powtórzeniem w skróceniu rozwoju rodowego danego gatunku (f i l o g e n i a).

Biografia, gr., dzieje życia wybitnej osobistości. Znakomitym biografem starożytnym, Plutarch. Ostatnio rozwinęła się p o w i e ś ć b i o g r a f i c z n a, ujmująca materiał historyczny w formę beletrystyczną. B i o g r a f, autor b.

Biologia, gr., nauka o roślinach, zwierzętach i ludziach, a więc razem wzięte: botanika, zoologia i antropologia; w szerszym znaczeniu nauka o świecie żywym i prawach nim rządzących.

Bios, gr., życie.

Biosfera, gr., przestrzeń kuli ziemskiej zamieszkała przez organizmy żywe; dzieli się na 3 b i o c y k l e: morze, wody słodkie, lądy.

Biotyt, minerał skałotwórczy, należ. do łyszczyków; składnik granitów, gnejsów, porfirów itd.; barwy ciemnej, zielonej, brunatnej do czarnej.

Biplan, d w u p ł a t o w i e c, samolot o 2 płaszczyznach nośnych.

Bipolarny, łac., dwubiegunowy.

Biret, ob. Beret.

Birkenfeld, eksklawa oldenburska w pruskiej Nadrenii, 503 km², 55.000 mieszk.; stol. Birkenfeld, 2.500 mieszkańców.

Birkenhead (börkenhed), m. portowe w hr. Chester (płn.-zach. Anglia); 148.000 mieszk.; budowa okrętów.

Birkenmajer Ludwik, pol. historyk nauk ścisłych (1855—1929).

Birkowski Fabian, dominikanin (1566—1636), wybitny kaznodzieja, zwł. wojenny i obozowy, jako nadw. kaznodzieja następca Skargi.

Birma (B u r m a), prow. w Indiach ang. (od 1886, dawn. królestwo), 605.277 km², 14,000 000 mieszk.; kraj przecięty kilkoma łańcuchami górskimi, które dzielą doliny rzek. Gł. rz. i arterią komunik. jest Irawadi. Bogactwo kopalin: złoto, miedź, cyna, węgiel kam., ropa naft. Uprawa ryżu. Stol. Rangun, 400.000 mieszk.

Birmingham (bőrmingem), 1) m. w ang. hr. Warwick, 1 mil. mieszk.; najważ. ang. ośrodek górn. i przemysł.; uniw.; 2) m. w stanie Alabama (St. Zjedn. Am. Płn.), 260.000 mieszk.; przemysł żelazny.

Biro-Bidżan, autonom. okręg żydowski na Syberii, na płn. od Amuru, na pograniczu Mandżurii. 70.000 km² i (1932): 54.000 mieszk. W latach 1928—1935 osiedliło się w B. 22.347 Żydów (w tym 10.000 z poza Z. S. R. R.). - Autonom. okręg utworzony w maju 1934 r.

Biron Ernest Jan, ks. kurlandzki (1690—1772) wszechwładny faworyt carowej Anny

Bis, łac., dwa razy, podwójnie; jeszcze raz! Bis dat, qui cito dat, „podwójnie daje, ten kto daje odrazu".

Biscuit, fr., 1) rodzaj lekkiego ciasta; 2) 2-krotnie wypalana, niepolewana porcelana.

Bisior, gr. byssus, staropol. nazwa na oznaczenie tkanin wyrabianych na Wschodzie, a m.: b. delikatnej tkaniny lnianej lub bawełnianej znanej już w staroż., oraz tkaniny lśniącej, wyrabianej z wydzieliny ślimaka (pinna nobilis), żyjącego na wybrzeżach M. Śródziemnego.

Biskajska Zatoka, cz. Atlantyku między płn. Hiszpanią i płd.-zach. Francją, do 5.000 m głęb., burzliwa.

Biskra, grupa oaz na algers. Saharze, 100.000 mieszkańców.

Biskup, gr. e p i s k o p o s, „nadzorca", urzędnik Kościoła sprawujący władzę kość. w okręgu zwanym d i e c e z j ą. Mianowany przez papieża, w porozumieniu z odnośną kapitułą oraz władzami państwowymi. B. „i n p a r t i b u s i n f i d e l i u m", biskup, którego diecezja leży w krajach innowierców, a więc b. t y t u l a r n y.

Biskupice, gmina na prusk. Śląsku, 14.000 mieszk.; kopalnie węgla i huty żelaza.

Biskupin, wieś w woj. poznańskim, pow. Żnin (7 km na płd. od Żnina). 1935 odkopano tu nad jeziorem drewnianą bagienną osadę obronną, pochodzącą z okresu żelaznego (ok. 700—400 przed Chr.)

Bismarck Otto, ks., niem. mąż stanu (1815—98), konserwatysta, 1851—59 przedstawiciel Prus na sejmie związk. w Frankfurcie, potem poseł w Petersburgu i Paryżu, 1862 premier pruski, 1863 konwencja z Rosją przeciw powstańcom polskim, 1864 wspólnie z Austrią wojna przeciw Danii, 1866 zwycięska wojna przeciw Austrii, 1867 kanclerz Związku Półn.-Niem. Po zwycięskiej wojnie z Francją, stworzenie cesarstwa niemieckiego pod przewodn. Prus (1871), B. kanclerzem Rzeszy, 1872 „Kulturkampf" (ob.), wystąpienia przeciw socjalistom i Polakom (1886); 1878 kongres berliński (ob.), 1879 przymierze z Austrią, 1882 z Włochami (trójprzymierze); 1890 dymisja wskutek sporu z cesarzem Wilhelmem II. Zostawił „Myśli i wspomnienia".

Bismarcka Archipelag, ob. Nowej Brytanii archipelag.

Bitolia (serbs. Bitolj, tur. Monastir), m. w Macedonii (Jugosławia płd.), 33.000 mieszk.

Bituminy, określenie subst. takich, jak wosk ziemny, asfalt, ropa naftowa, przypuszczalnie organicznego pochodzenia.

Bitynia, w staroż. kraj w płn.-zach. Małej Azji. Stol. Nicea; w III w. prz. Chr. królestwo, w I w. prz. Chr. prow. rzymska.

Biuletyn, fr., komunikat lekarski; sprawozdanie z działalności pewnej instytucji; ogólnie: komunikat, uwiadomienie (np. o przebiegu choroby wysoko postawionej osobistości).

Biureta, fr., rurka szklana zaopatrzona w podziałkę, ma zastosowanie w chem. analizie ilościowej.

Biurokracja, łac.-gr., rządy urzędnicze; bezduszny formalizm w załatwianiu spraw, traktowaniu interesentów itp.; także ogół urzędników danego kraju itd.

Biust, fr., popiersie.

Biwak, obóz wojsk. pod gołym niebem.

Bizancjum, w staroż. greckie miasto nad Bosforem, kolejno pod panow. Persji, Grecji, Macedonii i Gallów, 196 po Chr. zniszczone przez Rzymian, z czasem odbudowane, 330 stolica państwa Konstantyna W., stąd K o n s t a n t y n o p o l, ob.

Bizantynizm, uniżoność wobec władcy (władzy), na wzór stosunków w dawnym państwie bizantyńskim.

Bizantyńskie państwo (C e s a r s t w o W s c h o d n i o-R z y m s k i e), powstało przy podziale cesarstwa rzym. między synów Teodozjusza W., Arkadiusza i Honoriusza. Arkadiusz, 1. władca p. B. otrzymał wschód: Macedonię, Trację, Pont, Mezję, Syrię, Azję Mn., Egipt i Kretę, ze stolicą Bizancjum (Konstantynopol). Justynian, 527—565, podjął myśl odbudowy imperium rzyms., jego wodzowie pokonali Ostrogotów w Italii i Wandalów w Afryce. W V—VIII w. wdarcie się do p. B. plemion słowiańskich, 568 zdobycie górnej i środk. Italii przez Langobardów, w nast. wiekach walki z Arabami i Persami, 679 powstanie państwa bułgarskiego, z nim długotrwałe walki. W XI w. niszczy państwo najazd Normanów i Seldżuków, w XII wieku w walkach z Wenecją upada potęga morska B., niszczy je wyprawa krzyżowców pod wodzą Enrica Dandolo. 1204 powstaje na nowo, jako Ł a c i ń s k i e C e s a r s t w o W s c h o d n i e. W XIII i XIV w. najazd Osmanów i Serbów, 1361 zajęcie Adrianopola przez Turków, 1453 zdobycie przez nich Konstantynopola i koniec państwa.

Bizerta, port handl. i wojenny w Tunisie, 23.000 mieszkańców.

Bizet (bizę) Georges, kompoz. franc., właśc. Alexandre César L e o p o l d (1838—75); pełne świeżości i romantyzmu opery: „Carmen", „L'Arlésienne", „Poławiacze pereł" i in.

Bizmut, Bi, pierwiastek chem., liczba porządk. 83, ciężar atom. 209, ciężar właśc. 8,9; metal kruchy, różowo-szary. W przyrodzie występuje jako rodzimy i w związkach. Stopy b. z innymi

metalami (np. metal Wooda) topią się w temp. znacznie niższej, niż poszczeg. składniki, stąd używane do wyrobu bezpieczników. Niektóre związki b. stosowane w medycynie.

Bizon

Bizon, ssak parzystokopytny, przeżuwacz, większy od naszego bydła, samiec z grzywą i brodą, w Ameryce Płn. na wymarciu.

Biżuteria, fr., wyroby z szlach. metali, często ozdobione drogimi. kamieniami, noszone (głównie przez kobiety) jako ozdoba.

Bjarni Thorarensen, ojciec poezji nowoislandzkiej (1786—1841).

Björgvin, ob. Bergen.

Björnson Björnstjerne, znakomity pisarz norweski (1832—1910), laureat Nobla, autor powieści i dramatów obyczajowo-społecz., m. in. powieści chłopskiej „Synnöve Solbakken" i tragedii „Ponad siły".

Blacha, cienkie płyty metalowe, wyrabiane z bloków metal przeważnie przez walcowanie, rzadziej przez młotowanie. B. gruba: powyżej 5 mm, cienka: poniżej 5 mm.

Blackburn (blekbörn), m. w ang. hr. Lancaster, 122.000 mieszk.; przemysł bawełniany.

Blackpool (blekpul), m. i kąpielisko nadmorskie w ang. hr. Lancaster, 101.000 mieszk.

Blake (blek) William, znakomity poeta i malarz ang. (1757—1827), mistyk, twórca bardzo oryginalny. Najpopularn. są jego „Songs of innocence".

Blanchard (blanszar) Nicolas François, aeronauta franc. (1738—1809), pierwszy posługiwał się z powodzeniem spadochronem.

Blandrata Giorgio, włoski reformator relig. (1515—85), lekarz, należał do Arian („Braci polskich"), wypędzony z Polski 1563, osiadł w Siedmiogrodzie na dworze ks. Jana Zygmunta. Tłum. biblię na język polski.

Blanko, (blanko, bianco, włos.), biały, próżny, niewypełniony, np. formularz in b.; kredyt b., kredyt otwarty bez ograniczenia; b. weksel (weksel in b.), weksel zaopatrzony jedynie w podpis wystawcy, zresztą niewypełniony.

Blasco Ibanez Vicente, pisarz hiszp. (1867—1928), autor powieści naturalistycznych o tendencji społecznej, główne dzieło: „Czterej jeźdźcy Apokalipsy".

Blastula, nazwa pierwszej formy zarodkowej tkankowców.

Blednica (chlorosis), choroba należąca do tzw. anemij pierwotnych: spadek ilości barwnika krwi bez zmiany ilości i kształtu samych ciałek krwi. Dawniej często spotykana u dziewcząt w okresie dojrzewania płciowego, obecnie znacznie rzadsza.

Blekot, rośl. baldaszkowa, trująca, u nas pospolita.

Blenda cynkowa, sfaleryt, minerał, siarczek cynku, kryształy barwy żółtej, czarnej, czerwonawej. Najważn. ruda cynkowa, zwykle z domieszką siarczków kadmu i manganu. W Polsce w dolomicie między Olkuszem a Bytomiem.

Blendy, minerały, siarczki metali, jak np. blenda cynkowa, siarczek manganu — alabandyn, trójsiarczek arsenu — aurypigment, siarczek rtęci — cynober.

Blériot (blerio) Louis, franc. lotnik i konstruktor samol. (1872—1936), wsławił się pierwszym przelotem 1909 przez kanał La Manche na jednopłatowcu własnej konstrukcji.

Blichowanie, niem., bielenie tkanin sposobem naturalnym, na słońcu.

Bliziński Józef, wybitny komediopisarz pol. (1827—93), satyryk obyczajów szlach., dał arcydzieło swoje w „Panu Damazym", realistycznej komedii szlach. Nadto: „Marcowy kawaler", „Dzika różyczka" i in.

Blizna, wyrównanie ubytków tkanki po urazach, zapaleniach itp.: w miejsce tkanki zniszczonej wytwarza się w danym miejscu tkanka łączna.

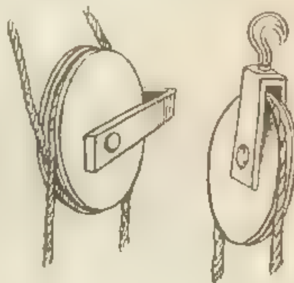
Blizzards (blyzerds), ang., gwałtowne burze zimowe ze śnieżycami w Ameryce Płn.

Bliźnięta, u człowieka powstają zwykle przez równoczesne zapłodnienie dwóch jaj: płeć różna albo ta sama; rzadziej przez podział jednego jaja zapłodn. przez jeden plemnik: zawsze tej samej płci.

Bliźnięta (łac. Gemini), znak zodiaku; gwiazdozbiór nieba płn., posiada dwie jasne gwiazdy: Kastor i Polluks.

Bloemfontein (blumfontin), stolica prow. Oranie (Unia Płd.-Afrykańska), 55.000 mieszk.

Blok, 1) w fizyce, krążek lub układ krążków, służący do podnoszenia ciężarów na wysokość przy pomocy siły mniejszej i skierowanej w dół: zysk na sile i kierunku; 2) większe skupienie: budynków, grup parlament. itd.

Blok

Blokada, zamknięcie i otoczenie pewnego okręgu lub kraju. W ściślejszym znaczeniu odcięcie nieprzyjacielskiego portu wzgl. wybrzeża od komunikacji morskiej z innymi krajami (b. morska); zasady tej b. są określone „Deklaracją Londyńską" z 1909.

Blokhaus (ostróg), schron bojowy zwykle przeznaczony do samodziel. obrony, stosuje się do obrony mostów, itd., w lesie często budowany z okrąglaków. Budynek przystosowany do obrony. Normalnie b. nie jest obliczony na silniejszy ostrzał artylerii.

Blokhaus

Blücher Gebhard Leberecht, wódz pruski (1742—1819), odznaczył się w kampanii przeciw Napoleonowi 1813, rozstrzygnął 1815 przez swą pomoc Wellingtonowi bitwę pod Waterloo na korzyść sprzymierzonych.

Blues (blus), taniec nowocz. o rytmie powolnym.

Bluetka, fr., drobny utwór (żart) sceniczny.

Bluff (blef), „mydlenie oczu", wprowadzanie w błąd, blagowanie; także onieśmielanie, zastraszenie.

Blum Léon, polityk franc., * 1872, przywódca socjalistów, 1936 utworzył rząd frontu ludowego, oparty o socjalistów, radykałów i komunistów; przeprowadził upaństwowienie przem. wojen.

Blumental Leopold (pseud. Leo B e l m o n t), pol. pisarz i poeta, * 1865, autor powieści psycholog. „W wieku nerwowym", świetny tłumacz Puszkina, niezależny publicysta, po wojnie autor poczytnych powieści.

Bluszcz, rośl. z rodziny araliowatych, pnąca (za pomocą korzeni przybyszowych), zimozielona, w Europie w cienistych lasach, często hodowana.

Bluszczyk, k u r d y b a n e k, roślina z rodziny wargowych, drobne kwiatki fioletowe; przydroża, zarośla.

Błachowski Stefan, psycholog pol., * 1889, badacz na polu psychologii fizjolog. i ogólnej.

Błagowieszczeńsk, m. na Syberii, w republ. Dalekiego Wschodu, nad Amurem, 64.000 mieszkańców; handel bydłem, przemysł.

Błaszki, m. w pow. Kalisz (woj. łódz.), 5.000 mieszkańców.

Bławatek, ob. Chaber.

Błazen dworski, wesołek zabawiający panującego. B. istnieli już w starożytności, powszechnie od XV -XVIII w. Z polskich najsłynn. Stańczyk, na dworze Aleksandra i Zygmunta I.

Błażej, św., umęczony 326; pam. 3 II.

Błażowa, m-ko w pow. Rzeszów (woj. lwowskie), 5.000 mieszk.; przemysł tkacki, gorzelnia, tartaki, młyny.

Bleszyński Jerzy, pol. dyplomata i polityk. Attaché wojsk. w Paryżu, w 1936 wicemin. W. R. i O. P.

Błędowska Pustynia, obszar piasków lotnych w pow. będzińskim, „polska Sahara"; 7—8 km dług., 4 km szerok. Przepływa przez nią Biała Przemsza.

Błękit, nazwa wielu związków chem. barwy niebieskiej, nieorganicznych i organicznych. B. p r u s k i (berliński), barwnik ciemno-niebieski, powstaje pod działaniem soli żelazowej na żelazocyjanek potasu; b. T u r n b u l l a, podobnej barwy, powstaje pod działaniem soli żelazawej na żelazocyjanek potasu.

Błok Aleksander, poeta rosyj. (1880—1921), znakomity liryk, symbolista, w poemacie „Dwunastu" piewca rewolucji bolszewickiej.

Błona, cienka warstwa zbudowana z komórek albo t. zw. n a b ł o n k o w y c h (naskórek, błony śluzowe jamy ust., przełyku, przewodu pokarmowego itd.), albo ś r ó d b ł o n k o w y c h, wyścielająca jamy ciała (opłucna, otrzewna, osierdzie, opony mózgo-rdzeniowe itd.).

Błonica (z gr. d y f t e r i a), choroba zakaźna, wywołana przez bakterie (prątki) błonicy, ciężka forma zapalenia błon śluzowych gardła, połącz. z obrzękiem i tworzeniem się białawych albo żółto-szarych grubych nalotów na migdałkach i podniebieniu, a nawet krtani (k r u p) i tchawicy. Niebezpieczeństwo uduszenia, w tym wypadku konieczny zabieg operacyjny (tracheotomia, otwarcie tchawicy). Niebezpieczne dla całego organizmu, zwł. dla serca, trucizny (toksyny) dyfteryczne. Dzisiaj przebieg lekki, śmiertelność b. mała, na skutek stosowania wynalezionej przez Behringa i Roux s u r o w i c y p r z e c i w d y f t e r y c z n e j.

Błonie, m. powiat. w wojew. warszawskim, 7.000 mieszk.; fabryki gwoździ, cegielnie, młyny.

Błonnik, ob. Celuloza.

Błony surowicze, wyścielają wnętrze jam ciała i otulają narządy w nich zawarte, wydzielają p ł y n s u r o w i c z y i grają wielką rolę w odtruwaniu ustroju.

Błony śluzowe, ś l u z ó w k i, błony wyściełające wnętrze narządów przewodu oddechowego, pokarmowego i in.; wytwarzają śluz dzięki znajdującym się w nich gruczołom śluzowym.

Błotne kąpiele, ob. Borowina.

Błotniak, ptak drapieżny, przelotny; b. z b o ż o w y, gnieździ się na polach, b. s t a w o w y niszczy młode ptactwo.

Błotny gaz, ob. Metan.

Błyskawica, efekt świetlny wyładowań elektrycznych w atmosferze w czasie burzy.

Błyszcz żelaza, ob. Hematyt.

Błyszczak, m i e n i a k, duży motyl, skrzydła brunatne z białymi plamami; w Polsce pospolity.

Błyszcze (galenoidy), minerały o połysku metalicznym; rozróżnia się b. siarkowe (galena, antymonit, chalkozyn i in.), selenowe i tellurowe.

Błyszczka gamma, motyl, gąsienice niszczą koniczynę.

Boa, wąż do 6 m dł., żyworodny, zabija przez uduszenie, żyje w gorących krajach Ameryki.

Boazeria, obłożenie ścian lub ich części drzewem dla celów zdobniczych i in.

Bobak, gryzoń stepowy, dostarcza futra, żyje w Azji środk., dawniej w Polsce.

Bobola Andrzej, błog., jezuita polski (1591—1657).

Bobrinskij Władimir, ros. mąż stanu, * 1867, poseł do Dumy 1906, dążył do przyłączenia Chełmszczyzny i b. Galicji do Rosji.

Bobrowa (Bóbr, niem. Bober), l. dopływ Odry, 255 km dł., wypływa w Górach Olbrzymich.

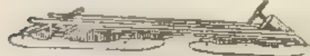
Bobrowski Stefan, powstaniec pol. (1841 -63), jeden z gł. organizatorów powstania styczn.

Bobrowy strój (castoreum), wydzielina gruczołów samca bobra, uchodzących koło otworu odbytowego, o przenikliwej, swoistej woni.

Bobrujsk, m. pow. na Białorusi sow., nad Berezyną, 50.000 mieszkańców.

Bobrzyński Michał, pol. historyk i polityk (1849—1935), jako prof. Uniw. Jagiell. jeden z twórców „Szkoły historycznej Krakowskiej", przywódca „Stańczyków", poseł do parlamentu austr. i sejmu galic., 1908—14 namiestnik Galicji w czasie wojny świat. zwolennik orien-

tacji austr. Napisał: „Dzieje Polski w zarysie", zbiór: „Szkice i studia historyczne", „Wskrzeszenie państwa polskiego".

Bobsleigh

Bobsleigh (bobslej), ang., ciężkie saneczki sportowe, zaopatrzone w kierownicę i hamulce, używane jako specjalna konkurencja w zawodach saneczkarskich.

Boccaccio (bokkaczio) Giovanni, znakomity pisarz włoski (1313—75), sławny autor zbioru nowel „Dekameron".

Boche (bosz), we Francji pogardliwa nazwa Niemców.

Bochnak Adam, pol. historyk sztuki, * 1899; szereg rozpraw z dziejów sztuki pol. od XII do XVIII w.

Bochnia, m. pow. w wojew. krakowskim, nad Rabą, 12.000 mieszk.; kopalnie soli kamiennej, dziś już bez większego znaczenia.

Bocian

Bochum, m. w zagłębiu Ruhry (płn.-zach. Niemcy); 318.000 mieszk.; przemysł stalowy, kopal. węgla kamiennego.

Bocian, ptak brodzący, przelotny, żyje na mokradłach, żywi się żabami, gniazda buduje na drzewach i dachach; c z a r n y b o c i a n, b. rzadki, chroniony.

Böcklin Arnold, malarz szwajc. (1827—1901); sceny mitolog., symbol. itp.: „Gra fal", „Wyspa Umarłych", „Willa nad morzem" i in.

Bodenskie Jezioro (niem. Bodensee), największe jezioro na płn. obszarze podalpejskim, na pograniczu Szwajcarii, Niemiec i Austrii; 538 km², do 250 m głęb. Przepływa przez nie Ren.

Bodley (bodli) Thomas, uczony i mąż stanu ang. (1545—1613), ufundował słynną bibliotekę uniw. w Oxfordzie (B o d l e i a n a).

Bodzanta, arcybiskup gnieźn. (ok. 1320—88), zaufany Kazimierza W., 1384 koronował Jadwigę, 1386 chrzcił Jagiełłę.

Bodziszek, zioła z rodziny bodziszkowatych, kwiaty purpurowe; w naszych lasach.

Boëtius Annitius Manlius Torquatus Severinus, filozof rzym. (480—525), chrześcijanin; jego „Pociecha Filozofii" b. poczytna przez całe Średniowiecze.

Bocrowie, ob. Burowie.

Bogarodzica, najstarsza z dochowanych pieśni polskich z końca XIII lub pocz. XIV w., śpiewana przez rycerstwo pod Grunwaldem.

Bogota, stol. płd.-amer. republiki Kolumbii, 235.000 mieszk.; uniw.; ośrodek handlowy.

Bogumin (czes. Bohumín, niem. Oderberg), m. pow. na czes. Śląsku Ciesz., 7.000 mieszk.; ważny węzeł kolejowy.

Bogusławski Wojciech, pol. aktor i pisarz (1757—1829), ojciec narodowej sceny polskiej, od 1783 dyr. teatru Narodowego w Warszawie, doprowadził go do wysokiego rozkwitu, 1811 zał. pierwszą polską szkołę dramatyczną. Z własnych jego utworów najważn. dotąd „Cud czyli Krakowiacy i Górale" (1794).

Boguszewska Helena, współcz. powieściopisarka pol.: „Ci ludzie", „Całe życie Sabiny"; założycielka zespołu literackiego „Przedmieście"; razem z Jerzym Kornackim: „Jadą wozy z cegłą", „Wisła".

Boh (staroż. Hypanis), rz. na Podolu, 935 km dług., dorzecze ma 67.000 km², uchodzi do M. Czarnego. Poroby czynią go niezdatnym do żeglugi. Ważniejsze dopływy: prawe: Wołk, Rów, Sawranka, Kodyma; lewe: Bużek, Skwa, Sinica, Ingul.

Bohème (boem), fr., c y g a n e r i a (ob.).

Bohemia, łac. nazwa Czech.

Böhme Jakob, mistyk niem. (1575—1624), z zawodu szewc, swymi pismami religijnymi oddziałał na szereg wybitnych myślicieli, m. in. na Mickiewicza.

Bohomolec Franciszek, pol. komediopisarz i publicysta (1720—84), jezuita, pierwszy polski pisarz sceniczny we właściwym znaczeniu, przerabiał utwory obce, zwłaszcza Moliera. Jako red. „Monitora" 1765—85 wywierał poważny wpływ na opinię publ. w okresie reform polit.-społecznych.

Bohr Niels, fizyk duńs., * 1885; prace nad budową atomu; 1922 nagroda Nobla.

Bohorodczany, m. pow. w wojew. stanisławowskim, 3.000 mieszk.; olejarnie. W pobliż. Staruni kopalnie nafty i wosku ziemnego.

Boileau-Despréaux (boalo-depreo) Nicolas, franc. poeta i krytyk (1636—1711), autor „Art poétique", prawodawca klasycyzmu francuskiego i europejskiego.

Boja, znak morski pływający, zakotwiczony, dla oznaczania przeszkód, wolnej jazdy itd.

Bojar, bogaty szlachcic-ziemianin w dawnej Bułgarii, Rumunii i Rusi.

Bojardo Matteo Maria, poeta wł. (1434—94), autor epopei romantycznej „Orlando innamorato" o miłości Rolanda do pięknej Angieliki.

Bojer Johan, znakomity pisarz norw., * 1872, autor powieści z życia północnych chłopów i rybaków, o żywiołowej ekspresji stylu.

Bojkot, ang. (od ang. kapitana Boycotta, † 1897), nieutrzymywanie stosunków handl., towarzyskich itd., jako środek walki gospod. lub moralnej, z pewną osobą, krajem, warstwą społeczną, systemem itd.

Bojkowie, Bojki, Rusini z Beskidu wschodn. (między źródłami Sanu i Łomnicy), trudnią się handlem i hodowlą bydła.

Bojownik batalion, ptak z rodziny brodźców.

Boks (pięściarstwo), walka sportowa na pięści, przy użyciu rękawic skórzanych wypchanych włosiem, chroniących przed cięższymi obrażeniami. Teren walki: ogrodzone miejsce 4.75×6 m

Bojownik batalion

Bokser (pięściarz)

wielkości (ring); walka odbywa się w tzw. rundach 2—3 minutowych; rozstrzygnięcie na punkty, o ile nie nastąpiło wcześniej powalenie przeciwnika (knock out [nokaut]).

Bokser, 1) pięściarz, zawodnik w boksie; 2) niem. odmiana psów-buldogów.

Bokserów powstanie, wielkie powstanie wywołane 1900 przez nacjonalistów chińskich przeciw obcym państwom oraz wpływom i inwacjom europ.; stłumione przez armię międzynarodową pod wodzą feldmarszałka Waldersee.

Bolechów, m. w pow. Dolina (wojew. stanisławowskie), 11.000 mieszk., letnisko, rafineria nafty.

Boleń, ryba karpiowata, drapieżna; głównie w wodach bieżących.

Bolero, 1) hiszp. taniec narodowy, na $^3/_4$, w 2 osoby, z towarzyszeniem kastanietów; 2) rodzaj krótkiego stanika, kaftanika, część stroju narodowego hiszpańskiego i in.

Bolesław, królowie i książęta polscy, 1) B. I Chrobry (Wielki), król polski (967 –1025), popierał misję św. Wojciecha, 1000 zjazd gnieźnieński, stwierdzenie niezależności kość. i polit. Polski, wojny z ces. Henrykiem II, zakończ. pokojem w Budziszynie (1018, przy Polsce Łużyce, Milsko i Morawy), 1018 wyprawa na Kijów i odzyskanie Grodów Czerwieńskich, 1025 koronacja; 2) B. II Śmiały (Szczodry), król pol. (1039—81), wojny na Węgrzech i Rusi, polityka antyniem., popieranie papieża Grzegorza VII, reorganizacja Kościoła w duchu reformy gregor., bunt Władysława Hermana, zatarg z bisk. krak. św. Stanisławem, ucieczka na Węgry; 3) B. III Krzywousty, książę pol. (1086—1138), wygnanie starsz. brata Zbigniewa, wojna z ces. Henrykiem V („Psie Pole"), zdobycie i chrystianizacja Pomorza, ustanowienie senioratu; 4) B. IV Kędzierzawy (1125—73), ks. mazow., kujaw. i krak., senior, walki z ces. Konradem III, następnie z Fryder. Rudobrodym, hołd w Krzyżkowie (1157); 5) B. V Wstydliwy (1226—79), ks. krak. i sandom., ożeniony z św. Kingą, walki z Jadźwingami, 2. najazd tatarski (1259).

Bolesław, w. w pow. Olkusz (woj. kiel.); 1.800 mieszk.; kopalnie rudy żelaznej i galmanu.

Bolesławita B., pseud. J. I. Kraszewskiego.

Boleyn Anna, ob. Anna Boleyn.

Bolimów, m-ko w pow. Łowicz, nad Rawką, 2.000 mieszk., 1831 walki powstańców.

Bolimuszka, owad, muchówka, napada ludzi i bydło kłując boleśnie, na rany przenosi bakterie karbunkułu.

Bolivar Simon, bohater płd.-amer. (1783—1830), uwolnił Płd. Amerykę (1821) od Hiszpanii, stworzył państwa: Kolumbię i Boliwię.

Boliwia, płd.-amer. republika, w środk. Andach, bez dostępu do morza. 1,333.000 km² pow. (na Gran Chaco terytorium sporne z Paragwajem) i (1933); 3,014.000 mieszk. (2,3 na km²), z czego połowa Indian. Panujące wyznanie rz.-kat., jęz. urz. hiszp. Przeważnie wyżyna 3—4.000 m wys. (jez. Titicaca, Poopo), otoczona łańcuchami Andów, przekraczającymi 6.000 m wys. (Sorata). Niziny na wsch., w dorzeczu Amazonki i na Gran Chaco. Uprawa: pszenicy, kukurydzy, tytoniu. Lasy dostarczają kauczuku. Podstawą bogactwa kraju górnictwo (cyna — 16.8% produkcji świat., miedź, ołów, srebro, antymon i nafta). Wartość (1933) eksp.: 118 mil., imp.: 53 mil. zł. W handlu uczestniczy gł. Anglia, St. Zjedn. i Niemcy. Kolei: 22.000 km. Stolicą: La Paz (147.000). Ustrój: na czele republ. prezydent. Ustawodawstwo należy do 2-izb. kongresu. Kraj dzieli się na 8 depart. i 3 terytoria. — Pierwotnie należała do Inków, 1538 zdob. przez Hiszpanów, włączona do królestwa Peru, nast. La Plata, 1825 dzięki Bolivarowi niezal. republika. Walki wewn. i wojny z Chile, zakończ. utratą prow. Atacama i Antofagasta. W czasie wojny świat. po stronie koalicji, 1928 zatarg z Paragwajem, 1933 wznowiony, 1935 pokój.

Bologna (bolonia) Giovanni da (właśc. Jean Boulogne) rzeźbiarz flam. (ok. 1524—1608), działał we Włoszech: Studnia Neptuna w Bolonii i in.

Bolonia, włos. Bologna, stol. prow. B., 245.000 mieszk.; jedno z najstarszych i najpiękniejszych m. Italii; najstarszy w Europie uniw., zał. 1119. B., stare etruskie m. Felsina. Liczne zabytkowe budowle.

Bolszewizm, skrajny kierunek socjalizmu ros., stojący na gruncie czystego marksizmu i komunizmu. Doszedłszy do władzy w Rosji 1917, przeprowadził w swym duchu zmianę ustroju społ. i państw. oraz „dyktaturę proletariatu", zmierzającą do bezwzględnego wytępienia dawnych różnic klasowych. Główni przywódcy i teoretycy: Lenin (ob.) i Trocki (ob.).

Bolton (boltn), m. w ang. hr. Lancaster, 177.000 mieszk., przemysł włókienniczy.

Bolus, tłusta glinka; biały b. służy jako kit, czerwony i brunatny jako farby malarskie, ten ostatni zwany terra di Siena.

Bolzano (niem. Bozen), m. w płd. Tyrolu, 40.000 mieszk.; stacja klimat.; handel owocami; 1918 przeszło od Austrii do Włoch.

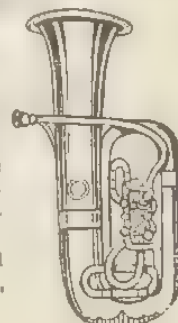

Bomba lotnicza

Bomba, w dawnej artylerii sferyczny pocisk wybuchowy, obecnie pocisk lotniczy lub moździerza: kruszący, gazowy, dymny, zapalający.

Bombaj, 1) prezydentura w Indiach Bryt., 320.165 km², 21,000.000 mieszkańców; 2) B., bryt.-indyjskie państwa danniczе, 74.261 km², 4 mil. mieszk.; 3) B., stol. prezydentury B., 1,100.000 mieszk.; uniwer., wiele świątyń i meczetów; największy ośrodek fabryczny i handlowy Indii.

Bombardon, fr., instrument dęty z blachy z wentylami, o b. niskim tonie.

Bombastyczny, nadęty, przesadny, pretensjonalny.

Bombardon

Bon, kwit, bilet potwierdzający zobowiązanie do zapłacenia w krótkim czasie pewnej sumy.

Bona, królowa pol. (1494—1557), z rodu S f o r z a, 1518 żona Zygmunta I, brała udział w rządach, popierała włoskich artystów i uczonych, nielubiana przez szlachtę (wojna kokosza); 1556 opuściła Polskę.

Bona fides, łac., „dobra wiara"; ustawodawstwa wszystkich krajów wymagają b. f. do powstania niektórych praw, np. nabycia przez zasiedzenie itd.

Bonaparte (B u o n a p a r t e), rodzina korsykańska, od 1550 w Ajaccio, skąd pochodził Napoleon. 1) Carlo, ojciec Napoleona (1746—85), prawnik, 1768 walczył o wolność Korsyki, ożen. z Marią Letycją Ramolino (1750—1836), która towarzyszyła Napoleonowi na Elbę; r o d z e ń s t w o N.: 2) Napoleon B., o b. N a p o l e o n; 3) Joseph (1768—1844), król Neapolu 1806, Hiszpanii 1808—13, po 1815 obywatel amer., jako hr. Survilliers; 4) Lucien, ks. Canino (1775—1840), prez. Rady Pięciuset, w czasie „stu dni" popierał Napoleona; 5) Louis, król Holandii (1778—1846), mąż Hortensji Beauharnais (ob.), po abdyk. 1810 na rzecz syna, przybrał nazw. hr. Saint-Leu, ojciec N. III; 6) Jerôme (1784—1860), ks. Montfort, król Westfalii 1807—13, marsz. Francji 1850, prez. Rady Stanu 1852; 7) Anne Elise (1777—1820), 1797 żona Felicjana Bacciocchi, 1809 w. ks. toskańska; 8) Pauline (1780—1825), żona gen. Leclerc, 1803 ks. Borghese, z Napoleonem na Elbie; 9) Caroline (1782—1839), żona Murata, potem hr. Lipona.

Bonapartyści, partia polit. we Francji, która pragnęła powrotu na tron rodziny Bonaparte, aż do jej wymarcia 1879.

Bonar Law (boner lou) Andrew, polityk ang (1858—1923) konserwatysta

Bonawentura, św., franciszkanin, teolog-mistyk (1221—74), zw. D o c t o r S e r a p h i c u s (doktor niebiański); pam. 14 VII.

Boncour-Paul, ob. Paul-Boncour Joseph.

Bonifacy, św. (672—754), ang. mnich benedykt., apostoł Niemiec, zamord.; pam. 5 VI.

Bonifacy, imię 9 papieży: B. I, św., 418—22; B. VIII, 1294—1303, wydał Bullę „Unam Sanctam" (1302), określającą najwyższą władzę duchowną i świecką papieża.

Bonifikacja, bonifikata, łac., zapisanie na dobro, odszkodowanie, obniżenie ceny na korzyść kupującego; wynagrodzenie.

Bonifratrzy, bractwo relig., zorganizowane na regule Jana Bożego: opieka nad chorymi.

Bonn, m. w Nadrenii (Niemcy zach.), 92.000 mieszk.; uniwersytet, zabytki, muzea; przemysł i handel.

Bonsels Waldemar, pisarz niem., * 1881, podróżnik i mistyk.

Bon ton (bą tą), fr., dobry ton.

Bon vivant (bą wiwan), człowiek wesoło używający życia.

Bony skarbowe, oprocentowane bony wydawane przez skarb państwa na dowód jego krótkoterminowych zobowiązań.

Bonza, kapłan budyjski w Japonii i Chinach; potocznie: dostojnik, potentat.

Bookmaker (bukmeker), osoba, która zawodowo pośredniczy w grze w totalizatora.

Booth (buth) William, założ. Armii Zbawienia (ob.) i jej generał (1829—1912).

Boothia Felix (busje), najbardziej na płn. wysunięty półw. Am. Płn. Na zach. wybrzeżu pod 70°5′ szerok. płn. i 96°47′ dług. zach. znajduje się biegun magnetyczny ziemi.

Bopal (Bhopal), państwo dannicze w Bryt. Indiach środk., 17.875 km², 730.000 mieszk.; stol. B., 46.000 mieszkańców.

Bopp Franz, znakomity językoznawca niem. (1791—1867).

Bor, B., pierw. chem., metaloid, liczba porządk. 5, ciężar atom. 10,82, ciężar właśc. 1,73, p. topl. 2.000—2.500°. Krystaliczny, niemal tak twardy jak diament, używany do hartowania metali.

Bora, zimny wiatr płn.-wsch., wiejący na wsch. wybrzeżach Adriatyku i M. Czarnego.

Borah William Edgar, polityk amer., * 1865, senator z partii republ., 1917 przeciwnik polityki prez. Wilsona, 1924 przewod. komisji zagran. w senacie St. Zjedn. przeciwnik Ligi Nar.

Boraks, czteroboran sodu, związek krystal., używ. do lutowania i jako zaprawa farbiarska. Mieszanina b. ze skrobią ryżową używ. do prasowania bielizny: „błyszczący krochmal".

Bordeaux (bordo), stol. fr. depart. Gironde, nad Garonną, 263.000 mieszk., uniw. Ośrodek handlu winem. Wiele zabytków z czasów rzym. i Średniowiecza.

Bordeaux (bordo) rodzaj wina franc. z okolic powyżej B., z depart. Gironde i in.

Bordeaux (bordo) Henry, powieściopisarz fr., * 1870.

Bordet (borde) Jules, bakteriolog belg., * 1870, wykrył bakterię kokluszu; nagr. Nobla.

Boreas, gr., wiatr północny; b o r e a l n y, północny.

Borelowski Marcin, powstaniec pol. (1829—63), rzemieślnik, w powst. styczn. nacz. wojsk. wojew. lubels., zginął pod Batorzem.

Borgezjański bojownik (g l a d i a t o r), sławny posąg staroż.: wojownik walczący z jeźdźcem (dawniej w willi B o r g h e s e, obecnie w Luwrze).

Borghese, willa w Rzymie, z XVII w., ze słynnymi zbiorami sztuki.

Borgia (bordżia), rodzina hiszpańska, zamieszkała w e W ł o s z e c h. 1) Rodrigo (1430—1503), papież jako A l e k s a n d e r VI (ob.); 2) C e s a r e, syn poprz. (1475—1507), kardynał, typowa postać epoki Odrodzenia, pierwowzór „Il Principe" Machiavelli'ego, poległ pod Vianą; 3) L u k r e c j a, siostra poprz. (1480—1519), kilkakrotnie zamężna, osławiona z powodu rozpustnego życia, opiewana przez poetów.

Borneo, najw. z Wysp Sundajskich, 735.000 km², 3 mil. mieszk.; bagniste lasy dziewicze i góry (Kinatbalu 4.175 m); klimat tropik. B. h o l e n d., na płd., wsch. i zach. wyspy, 535.638 km², 2 mil. mieszk.; gł. miasta Bandjermasing i Pontianak; B. b r y t., protektorat na płn., 200.000 km², 924.000 mieszk.; stol. Jesselton; port Sandakan.

Bornholm, duńs. wyspa na Bałtyku, 587 km², 46.000 mieszk., gł. m. Rönne, 10.000 mieszk.

Bornit, minerał, siarczek miedzi i żelaza Cu_3FeS_3.

Bornu, dawne niezależne państwo w środk. Sudanie (Afryka), 250.000 km², 5 mil. mieszk., obecnie podzielone między Anglię i Francję.

Borny kwas, ob. Borowy kwas.

Boro-Budur, miejscowość na Jawie ze wspaniałymi świątyniami Buddy, pochodzącymi z VIII—IX w. po Chr.

Borodino, w., 120 km na zach. od Moskwy: zwyc. Napoleona I nad armią Kutuzowa 1812.

Boromejskie Wyspy, 4 skaliste wyspy na Lago Maggiore (Włochy). Słynne ogrody.

Boromeusz Karol, św. (1538—84), arcybiskup Mediolanu; pam. 4 XI

Borowik, grzyb jadalny, kapelusz brązowy, biały miąższ nie zmienia barwy na powietrzu; pospolity.

Borowina, substancja roślinna podobna do torfu, przesiąknięta wodą mineralną, różnymi solami żelazowymi itd., ma zastosowanie do kąpieli i okładów borowinowych.

Borowski Wacław, malarz pol., * 1886; polichromie, autolitografie, obrazy sztalugowe, portrety, pejzaże i in.

Borowy Wacław, pol. krytyk liter., * 1890; ważniejsze dzieła: „Ze studiów nad Fredrą", „O wpływach i zależnościach w literaturze", „G. K. Chesterton", „Kamienne rękawiczki", „Dziś i wczoraj", antologia „Od Kochanowskiego do Staffa".

Borowy kwas (borny kwas), związek krystal. rozpuszcz. w wodzie; środek antysept., służy też do konserwowania środków spożywczych.

Borówka, krzaczek z rodziny wrzosowatych, czarne jagody jadalne, rośnie głównie w lasach szpilkowych; b. brusznica, dojrzałe jagody czerwone, jadalne.

Borromini Francesco, architekt włos. (1599—1667), budown. kościoła św. Piotra w Rzymie, mistrz baroku.

Borsuk

Borsuk, ssak z rodz. kunowatych, żyje w norach podziemn. w lasach, dostarcza skóry, u nas pospolity.

Borszczów, m. pow. w województwie tarnopolskim, w pobliżu granicy rosyjskiej, 6.000 mieszkańców.

Boruta, w dawnych pol. podaniach ludowych diabeł zamieszkujący bory; później diabeł-szlachcic.

Borys, ks. bułg., przyjął 864 chrzest. — B. III, car bułg., * 1894.

Borys Godunow, car moskiewski (1552—1605), usunął dyn. Burykowiczów, wprowadził poddaństwo chłopów, oderwał kościół ros. od Konstantynopola, tworząc patriarchat w Moskwie.

Borysław, m. w pow. Drohobycz (wojew. lwow.), nad rz. Tyśmienicą, 42.000 mieszk., gł. ośrodek górnictwa naft. w Polsce. Wydobywa się tu także ozokeryt i gaz ziemny.

Bosch Karl, chemik niem., * 1874, opracował technicznie metodę Habera otrzymywania amoniaku; nagroda Nobla.

Bosfor, łac. Bosporus, cieśnina łącząca M. Czarne z m. Marmara, 28 km dł., 650—3.350 m szer. Żeglugę utrudniają ciasność i mgły. Nad zat. B., Złotym Rogiem, leży Konstantynopol.

Bosman, stopień podoficerski w marynarce, odpowiada sierżantowi w wojsku lądowym.

Bossuet (bossüe) Jacques Bénigne, znakomity kaznodzieja franc. (1627—1704), przeciwnik jansenizmu, wzorowy prozator.

Boston (bostn), stol. st. Massachusetts w Stanach Zjedn. Am. Płn., 781.000 mieszk.; ok. 10.000 Polaków; doskonały port. Przemysł konfekcyjny, żelazny i in., żywy handel zamorski. Słynny Harvard University.

Boston, taniec, rodzaj powolnego walca; powstał w Ameryce.

Bośnia, kraina w Jugosławii, o pow. 42.060 km², przew. górzysta (góry Dynarskie do 1912 m wys., wapienne o krajobr. krasowym) i w 50% pokryta lasami. 1,668.736 mieszkańców, Serbów i Chorwatów (44% prawosł., 23% kat., 31% mahom.). Polaków 14.000. Podstawowe zajęcie ludn. rolnictwo (uprawa: pszenicy, kukur., tytoniu, wina i śliw) oraz hodowla. Nad rz. Bosną kopalnie rudy żel. (nadto węgiel brunat., ołów i sól). Gł. m.: Sarajewo (78.000). — W staroż. część Illirii, w śrdw. częścią do Chorwacji, częścią do Serbii. W XIV i na pocz. XV w samodz. królestwo, zagarnięte w 1526 przez Turcję. Okupowana 1878, anektowana 1908 przez Austro-Węgry, po wojnie świat. (1918) przyłącz. do Jugosławii.

Botanika, nauka o roślinach, obejmuje systematykę roślin (podział wg pokrewieństwa), morfologię (formy rośl.), fizjologię (czynności rośl.), ekologię (zależność od warunków zewn.), geografię (rozmieszczenie), paleobotanikę (rośl. wykopaliskowe), patologię (choroby rośl.). — Por. Roślin systematyka.

Botha Louis, gen. burski (boerski), (1862—1919), przywódca w wojnie 1900 przeciw Anglikom, od 1907 kilkakrotnie premier Unii Płd.-Afryk., 1915 naczelny wódz przeciw Niemcom w Afryce.

Bothwell (bosuel) James, hr. (1536—78), 3. mąż Marii Stuart, pomógł w zamord. Darnleya, jej 2. męża.

Botnicka Zatoka, płn. część Bałtyku, między Szwecją i Finlandią, 590 km dł., 161—259 km szer.; w zimie zamarznięta, komunikacja odbywa się po lodzie.

Botokudzi, szczep Indian wsch.-brazyl., zniekształcają wargi i płatki uszne dużymi ozdobami drewnianymi.

Böttger Johann Friedrich, chemik niem. (1682—1719), przypisuje mu się wynalazek porcelany.

Botticelli (boticzeli) Sandro, malarz włos. (1447—1510), florentyńczyk, poprz. wielkich mistrzów Renesansu: „Wiosna", Madonny, sceny religijne i mitologiczne.

Bottrop, m. w Westfalii (zagł. Ruhry), 86.000 mieszk.; kopalnie węgla kamiennego.

Botulismus, łac., zatrucie jadem kiełbasianym.

Bouches du Rhône (busz dü ron), fr. depart. w Prowancji, 5.248 km², 1,100.000 mieszk.; stol. Marsylia.

Bougainville (bugęwil), najw. z Wysp Salomońskich (Oceania), 10.000 km², 50—60.000 mieszk.; gł. m. Kieta. Obecnie należy do Australii.

Boulogne (buloń), 1) B. sur Mer (b. sur mer), franc. kąpielisko i port w depart. Pas-de-Calais, 52.000 mieszk.; 2) B. sur Seine (b. sür sen), zach. przedm. Paryża, 86.000 mieszk.; nieco na płn. Lasek Bulońskl (Bois de B.), piękny park i odwiedzane miejsce wycieczkowe paryżan.

Bourbon (burbą), stary franc. ród panujących, od XIV w. książęta, od 1589 królowie franc. Starsza linia strącona przez Rewolucję 1792, wraca z wygnania 1814—1815, usunięta znowu 1830, młodsza (Orléans) na tronie 1830—48. Inne linie B.: w Hiszpanii 1714—1931, w Neapolu i na Sycylii do 1860, w Parmie i Piacency do 1859.

Bourdaloue (burdalu) Louis, znakom. kaznodzieja franc. (1632—1704).

Bourdelle (burdel) Emil, rzeźb. franc. (1861—1929); liczne popiersia i posągi, m. in. pomnik Mickiewicza w Paryżu.

Bourgeois (burżua), fr., mieszczanin, obywatel, „burżuj".

Bourges (burż), stol. franc. departam. Cher, 40.000 mieszk.; katedra gotycka z XII w.

Bourges Elémir, powieściopisarz fr. (1852—1925), świetny artysta stylu, główny utwór: „Le crépuscule des dieux" (Zmierzch bogów).

Bourget (burże) Paul, powieściopisarz franc., * 1852, autor powieści psychologicznych, m. in. „Le disciple" (1889), później reakcjonista społ.

Bourgogne (burgoń), ob. Burgundia.

Boy, chłopiec, służący.

Boy, pseud. Tadeusza Żeleńskiego (ob.).

Boyé Edward, poeta pol., * 1897, wybitny tłumacz Boccaccia, Cervantesa i in. autorów włoskich i hiszpańskich.

Boyle'a Mariotte'a prawo: w stałej temp. objętość gazu jest odwrotnie proporcjonalna do ciśnienia.

Bozen, ob. Bolzano.

Boznańska Olga, malarka pol., * 1855, od 1888 w Paryżu; impresjonistka: portrety, kwiaty, martwe natury.

Boża krówka, ob. Biedronka.

Boże Ciało, uroczyste święto w Kościele kat., obchodzone w I. czwartek po oktawie zesłania Ducha św.: wielka procesja.

Bożego Narodzenia Wyspa, ang. Christmas Island, 1) bryt. wyspa na zach. Oc. Spokojnego, 601 km²; odkryta 1777 przez Cooka; 2) wyspa bryt. na Oc. Indyjskim, 161 km², 1.000 mieszk.

Boże Narodzenie, święto chrześc., na pam. narodzenia Jezusa Chrystusa, pierwotnie 6 I, od IV w. w Kościele kat. i u protestantów 25 XII.

Bożodrzew, rośl. drzewiasta z rodziny biegunecznikowatych, pochodzi z Azji wsch.; hodowana po parkach.

Bożogrobcy, zakon zał. w XII w., celem strzeżenia Grobu św.; w Polsce: Miechowici (od 1162).

Boży pokój (łac. Treuga Dei), w śrdw. zakaz walk w czasie od środy do poniedziałku rano; nie odnosił się do okresu wojny.

Bób, roślina strączkowa, nasiona jadalne; u nas hodowana.

Bóbr, gryzoń, buduje na wodzie tamy i kopce, żywi się korą i młodymi pędami, dostarcza cennego futra brązowego. Żyje w Ameryce Płn., w Polsce na Polesiu, podlega ochronie.

Bóbr

Bóbrka, m. pow. w wojew. lwowskim, 5.000 mieszkańc.; gorzelnia, źródła solankowe.

Ból, polega na silnym podrażnieniu zakończeń nerwów czuciowych.

Br, symbol chem. pierwiastka bromu.

Brabancja, prow. w płn. Belgii i płd. Holandii. Brabancja Północna, prow. holend., 5096 km², 897.000 mieszk., stol. Herzogenbusch; Brabancja Południowa, prow. belg., 3283 km², 1,680.000 mieszk., stol. Bruksela. Urodzajna kraina, uprawa roli i hod. bydła. — Od 1180 samodzielne księstwo, 1430 przeszła do Burgundii, 1477 do Habsburgów, w XV w. ośrodek kultury niderlandzkiej.

Brač, włos. Brazza, jugosłow. wyspa na Adriatyku, 295 km², 30.000 mieszk. Najw. z wysp dalmatyńskich; uprawa wina i owoców.

Bracco (brakko) Roberto, pisarz włoski. * 1861, ceniony autor popul. dramatów i nowel.

Bracia Polscy, ob. Socynianie.

Bracław, m. pow. na ros. Podolu (Ukraina), nad Bohem, 6.000 mieszk. Dawna twierdza kresowa Polski, 1569—1793 stoł. wojew. bracław.

Bractwa Religijne, łac. confraternitates, świeckie stowarzyszenia katol. dla czynności relig. lub humanitarnych.

Bradford (bredford), m. w hr. York, (Anglia), 289.000 mieszk.; przemysł bawełniany.

Bradley (bredlej) James, astronom ang., (1692—1762), odkrył aberację światła, nutację.

Bragg (breg), fizycy ang., William Henry, * 1862 i William Lawrence, * 1890, syn poprz.; zastosowali promienie Roentgena do badania budowy kryształów; nagroda Nobla.

Brahe Tycho, astronom duński (1546—1601); jego obserwacje planety Marsa umożliwiły Keplerowi odkrycie praw ruchu planet.

Brahma, ind., dusza świata, święta i czarodziejska siła; także uosobienie tej siły, tj. najwyższy bóg.

Brahms Johannes, kompoz. niem. (1833—97), żył w Wiedniu, zwolennik klasycznych form muz.: 4 symfonie; Niem. Requiem; koncerty; muzyka kamer.; pieśni; utwory fortep. i in.

Braiła, m. port. w Rumunii, nad ujściem Seretu do Dunaju, 68.000 mieszk.; port dostępny dla dużych okrętów.

Brakteaty, łac., niem. monety śrdw. bite jednostronnie.

Bramanie, ob. Bramini.

Bramanizm (braminizm), religia hinduska, opierająca się na świętej księdze Wedzie: Dusza ludzka przechodzi po śmierci kolejno w ciała bogów, ludzi lub zwierząt, aż dojdzie do poznania duszy świata, najwyższego Boga, Brahmy (ob. Brahma), z którym się jednoczy. — Później także wielki kult bóstw Wisznu i Sziwy, obok nich wielu bóstw lokalnych. Surowy ustrój kastowy, ceremonie, oczyszczenie po zetknięciu z członkiem niższej kasty itd.

Bramante, właśc. Donato d'Angelo, architekt włos. (1444—1514), mistrz późnego Renesansu; plany i rozpoczęcie budowy kośc. św. Piotra w Rzymie i w. in.

Bramaputra, rz. w Indiach Wsch., jedna z gł. rzek azjat.; w górnym biegu zw. Tsangpo, tworzy przełom przez Himalaje; 100 km przed ujściem do Zat. Bengalskiej łączy się z Gangesem, tworząc najw. deltę na ziemi. Święta rz. Hindusów i Tybetan.

Bramini, ok. 15 milionowa uprzywilejowana kasta kapłańska w Indiach, wyznająca bramanizm (ob.).

Brandenburg (słow. Branibor), m. w prow. Brandenburgii (Niemcy płn.) nad Hawelą, 64.000 mieszk. Słow. osada Branibor, w XII w. skolonizowana przez Niemców.

Brandenburgia, pruska prow., 39.038 km², 2,800.000 mieszk. Z dawnej słow. ludności dziś tylko ok. 30.000 Łużyczan (Wendów). Piaszczysta kraina, wiele jezior. Roln. i gospod. leśne. Zdobyta przez Henryka I, ostatecznie przez Albrechta Niedźwiedzia, który tu stworzył marchię brandenb. i przy pomocy niem. kolonistów i duchowieństwa dokonał germanizacji podbitych Słowian. Po rodzinie askańskiej B. objęli Wittelsbachowie, 1411 Hohenzollernowie, którzy ją znacznie rozszerzyli (1618 uzyskanie Prus Wsch. jako lenna pol.). Twórcą państwa prusko-brand. jest „W. Elektor" Fryderyk Wilhelm. 1701 elektorowie b. przyjmują tytuł królewski. Ob. Prusy.

Brandes Jerzy, znakomity i bardzo wpływowy krytyk duński (1842—1927), autor głośnych dzieł o „Głównych prądach literackich XIX stulecia" i in.

Brandt Józef, malarz pol. (1841—1917), działał w Monachium; konie, sceny histor., wojskowe i rodzajowe: „Odsiecz Wiednia", „Lisowczycy", „Żółkiewski pod Chocimem" i in.

Branibor, ob. Brandenburg.

Branicki, 1) Jan Klemens, herbu Gryf (1689-1771), kasztelan krak. i hetman w. kor., ogłoszony przez „republikantów" kandydatem do tronu pol. 1764, pokonany przez Czartoryskich, uszedł na Węgry, skąd po elekcji Stan. Augusta powrócił; 2) Franciszek Ksawery, herbu Korczak, † 1819, hetman w. kor., dowódca wojskowy przeciw konfederatom barskim, opuścił króla; w czasie Sejmu Czteroletniego przeciwnik reform stronnictwa patriot., jeden z twórców konfed. targowickiej.

Brantôme (brantom) Pierre de Bourdeilles Seigneur de, pisarz franc. (ok. 1527—1614), autor pamiętników, „Żywotów pań swawolnych" i in.

Branża, fr., gałąź, dział (handlu, wytwórczości itp.).

Brasław, m. pow. nad jez. Dryświaty (woj. wil.), 1.600 mieszk.; czesalnia lnu, garbarnie.

Brasov (braszow), węg. Brasso, niem. Kronstadt, m. w Siedmiogrodzie rum., 56.000 mieszk.; najw. m. przemysłowe Siedmiogrodu.

Bratek, rośl. z rodziny fiołkowatych, dziko rośnie na wapieniach, hodowany dla kwiatów.

Bratianu Joan, polityk rum. (1864—1927), 1914 premier, zadecydował o przyłączeniu się Rumunii do Koalicji.

Bratislava, węg. Pozsony, niem. Pressburg, stol. Słowacji, nad Dunajem, 124.000 mieszk.; uniw., zamek, katedra got.; przemysł metal., tekst. i tytoń. 1526—1784 węg. stol. i m. koronacyjne królów węgierskich.

Braun Karl Ferdinand, fizyk niem. (1850—1918), laureat Nobla wraz z Marconim za prace z zakresu telegrafii bez drutu.

Braun Jerzy, poeta pol., * 1901, wydawca krakowskiej „Gazety Literackiej" (1926—27), od 1932 warszawskiego „Zetu", wyznawca Hoene-Wrońskiego; wybitne cykle liryczne: „Najazd centaurów", „Ziemia i niebo", „Tancerz otchłani".

Braunschweig, ob. Brunświk.

Braunsztyn, piroluzyt, minerał, dwutlenek manganu MnO_2, przeważnie występuje w zbitych skupieniach, czasem tworzy kryształy; zastosowanie do otrzymywania chloru, tlenu, służy też do odbarwiania szkła.

Brawura, fr., odwaga, śmiałość, junactwo; w muzyce; werwa, żywe tempo, rozmach.

Brazylia (Stany Zjedn. Brazylii), republika związkowa, najw. państwo Ameryki Płd., położ. we wsch. jej części nad Atlantykiem, o pow. 8,511.000 km². Składa się z 3 różnych obszarów geograf. Wsch. część: płyta wyżyny Brazyl., osiągająca nad Atlantykiem w górach Itatiaia 2.987 m wys., na wsch. lesista, a dalej od oceanu pokryta stepem i lasami park. (campos); na płn.: wyż. Gujańska; pomiędzy obu wyż.: rozległy basen Amazonki, najw. na ziemi obszar puszczy tropik. Ludność B. wynosi (1934): 44,9 mil. mieszk. (5 na km²), w tym 40% białych, 15% Murzynów, 9% Indian i 36% mieszańców. Panujące wyznanie: rz.-kat. 265.000 Polaków, osiedl. przeważnie w stanie Parana. Głównym zajęciem ludn. rolnictwo typu plantacyjnego (uprawa: kawy, kakao, kukurydzy, trzciny cukrowej, tytoniu, kauczuku, bawełny i owoców) oraz hodowla. B. jest głównym producentem kawy na świecie (1932: 54% świat. wywozu). Stan hodowli (1932): 42,5 mil. bydła rogat., 6,8 mil. koni, 21,6 mil. nierogacizny. Wielki wywóz drzewa. Znaczne bogactwa miner. (złoto, srebro, mangan, miedź, ołów, cynk). Rozwinięty przemysł włókien. Wartość (1934) wywozu (gł. do Europy zach.): 1516 mil., przywozu: 1087 mil. zł (wywozu do Polski: 14 mil., przywozu z Polski: 8 mil. zł). Kolei: 35.000 km, rzek żeglown.: 60.000 km. B. składa się z 20 stanów, obszaru stolicy Rio de Janeiro (1,730.000 mieszk.) i 1 terytorium. Język urzęd. — portugalski. Ustrój: na czele republiki prezydent, władza ustawo-

daw. w ręku 2-izbow. kongresu. - Odkryta 1500 przez Cabrala, do 1822 kolonia portug., od 1822 niezal. konstyt. cesarstwo pod rządami Pedra I i II. Wojny z Argentyną i Paragwajem, oraz walki wewn. monarchistów z republikanami, 1889 upadek monarchii, powstanie republiki federacyjnej; w wojnie świat. po stronie koalicji, 1932 rewolucja, opanowana przez rząd.

Brazza, ob. Brač.

Brazzaville (brazawil), stol. franc. Afryki Równikowej, 4.000 mieszk.

Brąz, stop miedzi (co najmniej 70%) z cyną, często z dodatkiem cynku lub in. metali. Znany już w staroż. i używany do wyrobu narzędzi i broni. Najważ. b.: b. maszynowy, 87% miedzi, 9% cyny, 4% cynku; b. na dzwony, 75—80% miedzi, 20—25% cyny; b. fosforowy, 89% miedzi, 10% cyny i 1% miedzi fosforowej (zawier. 4% fosforu); b. aluminiowy, stop miedzi z 5—12% glinu.

Brązowa epoka, ob. Metalowa epoka.

Brda, lewy dopływ Wisły, 195 km dł., Kan. Bydgoskim połączona z Notecią.

Brdów, m-ko w pow. Koło (wojew. łódzkie), nad Jez. Brdowskim, 1.000 mieszk.; 29 IV. 1863 bitwa powstańców pols. z Moskalami.

Break (brek), ang., otwarty powóz, używany dawniej na polowania: wysoki kozioł, ławeczki ustaw. wzdłuż.

Break

Bregencja, niem. Bregenz, stol. Vorarlbergu (Austria), nad Jez. Bodeńskim; 13.000 mieszkańców.

Brehm Alfred, niem. przyrodnik i podróżnik (1829—84): „Życie zwierząt".

Breiter Emil, pol. krytyk lit., * 1886; liczne studia kryt. po czasopismach.

Brek, ob. Break.

Brema, niem. Bremen, najmniejsze państwo związk. Rzeszy niem., 366.000 mieszk.; s t o l. B r e m a, wolne m. hanzeatyckie, 318.000 mieszkańców. Po Hamburgu największe m. port. Niemiec: handel wełną, bawełną, tytoniem, ryżem, kawą; stocznie okrętowe.

Bremond Henri, ksiądz, pisarz franc., * 1855, pomnikowa „Histoire littéraire du sentiment réligieux en France", oryginalne rozprawy o poezji, zwłaszcza „La poésie pure" (1927).

Brenner, przełęcz alpejska na granicy włosk. i austr. Tyrolu, 1370 m wys.

Brentano Klemens, poeta niem. (1778—1842), wybitny przedstawiciel młodszej szkoły romantycznej o tonie ludowym i zabarwieniu mistycznym.

Brescia (breszja), stol. prow. B. u stóp Alp, 119.000 mieszk.; przemysł tekstylny.

Breslau, ob. Wrocław.

Brest, twierdza i port wojenny depart. Finistère w płn. Francji; 70.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Bretania, fr. Bretagne (bretań), płn.-zach. półw. Francji, liczne porty. B. jest wyżyną, do 400 m wysoką, niezbyt urodzajną. Mieszkańcy, B r e t o ń c z y c y są Celtami, którzy przywędrowali tu w V i VI w. z Anglii. Zachowali swoją odrębność w języku, stroju i zwyczajach; głównym zajęciem rybołówstwo i hodow. bydła.

Bretón de los Herreros Manuel, hiszp. poeta dramat. (1796—1873), nadzwyczaj płodny i wpływowy.

Bretończycy, ob. Bretania.

Breughel, ob. Brueghel.

Breve, łac., „krótkie", rozporządzenie papieskie w sprawach mniejszej wagi.

Brewiarz, łac., w kościele katol. księga przeznaczona dla duchownych katol., składająca się z psalmów, wyjątków Pisma św., pism ojców kościoła, Żywotów Świętych, hymnów, a przede wszystkim modlitw ustanow. na każdy dzień roku kościelnego.

Brevi manu, łac., skrót: b. m., w krótkiej drodze, bez formalności, od ręki.

Brewster (bruster) Sir David, fizyk ang. (1781—1868), wynalazca kalejdoskopu i stereoskopu. Zainicjował założenie „British Association" dla krzewienia wiedzy.

Březina (brzezina) Otokar (właśc. Václav Jebavy), znakom. poeta czeski (1868—1929), pesymista i mistyk, o wizjonerskiej wyobraźni, główny przedstawiciel modernizmu.

Brezylka, drzewo z okolic międzyzwrotnik., dostarcza drewna fernambukowego, z którego otrzymuje się czerwony barwnik.

Briand (brian) Aristide, franc. mąż stanu (1862—1932), socjalista, potem radykał, od 1909 wielokrotny premier oraz min. spraw zagran. i sprawiedl., 1915—17 na czele rządu „obrony narodowej", 1920 premier i min. spraw zagran., obalony przez prawicę, 1924 znowu na poprz. stanowisku. Jeden z twórców paktu w Locarno, nagroda Nobla za pokój (1926), 1929 min. spraw zagran., kontynuuje politykę pokoj.: pakt Kelloga, plan Younga, przedtermin. ewakuacja Nadrenii (1930).

Briansk, stol. gubernii B. w Rosji środk., utworzonej 1921; 49.000 mieszk., przemysł żelazny i handel.

Bridge (bridż), gra w karty (52), w czterech graczy, podobna do wista.

Bridgeport (bridżport), m. portowe w stanie Connecticut (St. Zjedn. Am. Płn.), 146.000 mieszkańców (ok. 6.000 Polaków); wyrób maszyn do szycia.

Brieux (briö) Eugène, franc. pisarz dramat., * 1858.

Briey (brie), fr. m. w depart. Meurthe-et-Moselle, 3.000 mieszk., bogate złoża rud żelaza, pokrywające ok. ²/₃ franc. produkcji rud.

Brigth (brajt) Richard, lekarz ang. (1789—1859), podstaw. prace nad chorobami nerek. B-a c h o r o b a, chroniczne zapalenie nerek.

Brighton (brajten), m. na płd. wybrzeżu Anglii, 147.000 mieszk., jedna z najwiek. i najbardziej odwiedzanych miejscowości kąpielowych w Anglii.

Brindisi (staroż. Brundisium), port wojenny nad Adriatykiem (Italia płd.); 39.000 mieszk.

Brioni, 12 wysp na zach. wybrzeżu Istrii (płn.-wsch. Italia); najw. z nich B. Maggiore jest kąpieliskiem.

Brisbane (brisben), stol. austral. państwa związk. Kingsland, 313.000 mieszk.; port, uniw., handel zamorski.

Bristol, m. w Anglii płd., nad rz. Avon, 399.000 mieszk.; uniw., kop. węgla, rozwinięty przemysł i handel.

Bristolski Kanał, zatoka w płd. Anglii; uchodzi do niej rzeka Severn.

Britannicus Tiberius Claudius, syn ces. Klaudiusza i Messaliny, ostatni z Klaudiuszów, otruty 55 przez Nerona.

British Museum (britisz miuzm), muzeum brytyjskie, najw. muzeum świata, otwarte 1759: starożytności grec., rzym. i wsch., monety, druki, rękopisy, ceramika; ogromna biblioteka.

Brittania, stara nazwa Anglii i Szkocji.

Briusow Waler Jakowlewicz, poeta rosyjski (1873—1924), klasyk rosyjskiego modernizmu, o bogatym obrazowaniu i mocnej ekspresji.

Brno (Berno Morawskie, niem. Brunn), stolica Moraw (Czechosłowacja); 263.000 mieszk.; uniwersytet, politechn.; przemysł tkacki, sukien. i metalurgiczny.

Brockdorff-Rantzau Ulrich, hr., dyplomata niem. (1869—1928), przewodn. niem. delegacji 1919 w Wersalu, 1922 ambasador w Moskwie.

Brockhaus Friedrich Arnold, księgarz niem. (1772—1823), założyciel znanej firmy nakładowej w Lipsku.

Brodawnik, zioła trwałe, pospolite u nas na niżu.

Brodnica, m. pow. w wojew. pomorsk., nad Drwęcą, 8.000 mieszk., w tym 6.000 Polaków; ożywiony przemysł.

Brodowski Feliks, pisarz pol. (1864—1934), głęboki umysł społeczny: „Chwile", „Liote", „Dom cedrowy" (tu autobiografia).

Brody, m. pow. w wojew. tarnopol., 12.000 mieszk.; handel i przemysł (cementownia, fabryki mydła, wódek i likierów i in.), Założ. 1584 przez Stan. Żółkiewskiego.

Brodziec, ptak błotny; gatunki w Polsce: b. kwokacz, b. krwawodzioby, b. samotny.

Brodziński Kazimierz, wybitny pol. poeta i krytyk (1791—1835), naczelny preromantyk pol., 1822—31 prof. literatury pol. na uniw. warsz.; z utworów poet. najważ. sielanki, zwł. popularny „Wiesław" (1820, idealizujący życie wiejskie; z rozpraw kryt.: „O klasyczności i romantyczności" (1818) głosi potrzebę twórczości rodzimej.

Broglie (brolii) **de,** Louis Victor, fizyk franc., * 1892; za tezę doktorską (1924) zawierającą podstawy mechaniki falowej nagr. Nobla 1929.

Brokat, wł., ciężka tkanina jedw. o wzorach tkanych złotem lub srebrem.

Brom, pierw. chem., znak Br, liczba porządk. 35, ciężar atom. 79,9, cięż. właśc. 3.12; ciecz brun.-czerw. o gryzącym zapachu, już w zwycz. temp. wywiązuje brun., duszący dym, drażniący błony śluz. Sole b. występują w wodzie morskiej. B. otrzymuje się gł. z pokładów soli bromowych (Stassfurt, w Polsce Kałusz). B., a także bromek sodu i potasu służą jako środki lecznicze na uspokojenie nerw. Bromek srebra ma zastos. w fotografii.

Bromural, nieszkodliwy środek nasenny i uspokajający.

Brony

Brona, narzędzie rolnicze złoż. z ramy i zębów wzgl. sprężyn, do wyrównywania roli po orce, przykrywania zasiewów itd.

Bronchitis, gr., bronchit, katar (nieżyt) oskrzeli, tj. nieżyt błony śluzowej w oskrzelach.

Bronchoskopia, łac.-gr., badanie oskrzeli wziernikiem.

Broniewski Władysław, poeta pol., * 1898, z grupy „Skamandra", piewca proletariatu i buntu.

Bronisława, św. (1203—59), norbertanka krakowska, żyła w pustelni na pobliskim Sikorniku; pam. 3 IX.

Bronstein Lew, ob. Trockij.

Broń, ob. Uzbrojenie, Zbroja.

Brooklyn (bruklin), dzielnica N. Jorku na wyspie Long Island, 2.560.000 mieszkańców.

Broszka, fr., ozdobna szpilka, zapinka.

Broszura, każda książka nieoprawna, potocznie książka nieoprawna małej objętości.

Browar, zakład wytwarzający piwo (ob.).

Brown (braun) Ernest William, astronom ang., * 1866, ułożył ogólnie używane tablice ruchów księżyca.

Browna ruchy, ruchy cząsteczek ciała rozpuszczonego w cieczy lub w gazie, wywoł. uderzeniami drobin cieczy lub gazu, odkrył je botanik ang. R. Brown (1773—1858).

Browning (brauning), pistolet samoczynny belgijski, nazwa od imienia amer. wynalazcy. Kal. 6,35 mm, 7,65 mm lub 9 mm.

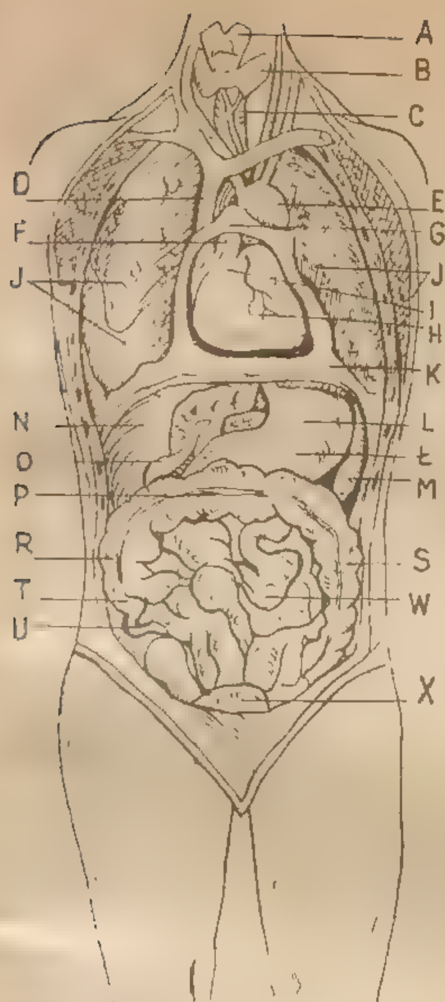
Browning

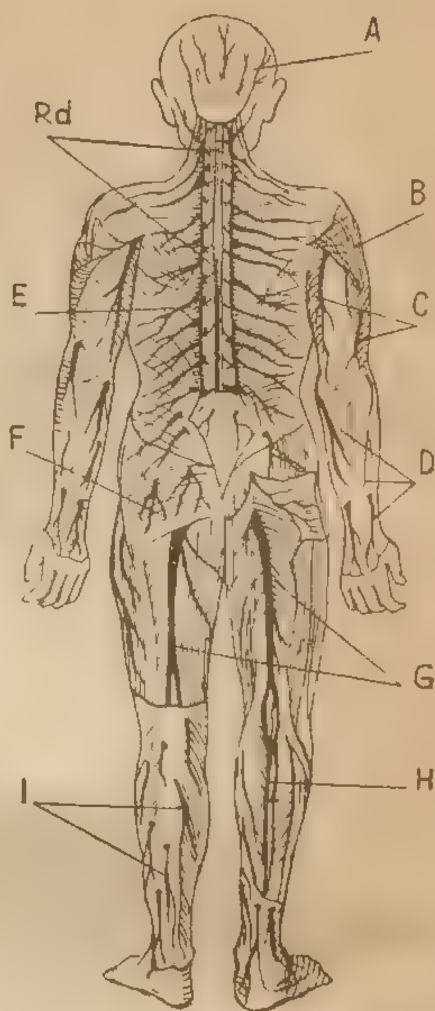
Browning (brauning) Robert, poeta angielski 1812-89), autor dramatów psychol., głębokich poezyj miłosnych o podkładzie idealist.-filozof. („Men and Women") i epopei „The Ring and the Book". — Jego żona Elizabeth, z domu Barrett, poetka an. (1806—61), autorka świetnych miłosnych „Sonnets from the Portuguese".

Brożek Jan, pol., matematyk i pisarz (1585—1652), syn chłopa; oprócz prac matem. i teoret. muzycznych wyd. satyry: „Dyskursy ziemianina z plebanem".

Brózdkowanie, przewężanie, proces odbywający się podczas rozwoju zapłodnionego jaja tkankowców, polegający na podziale komórki jajowej na 2, 4, 8 itd. komórek; typ brózdkowania (równomierne czy nierównomierne) zależy od ilości i rozmieszczenia w jaju żółtka odżywczego.

Brózdogłowiec, robak, największy tasiemiec, pasożyt u człowieka; larwa przechodzi z nie-

N e r w [illegible]

Rd = rdzeń pacierzowy (odsłonięty)

A nerwy [illegible]

B n. barł[illegible]

C [illegible] ramienia

D [illegible] przedramienia

[illegible]

F [illegible]

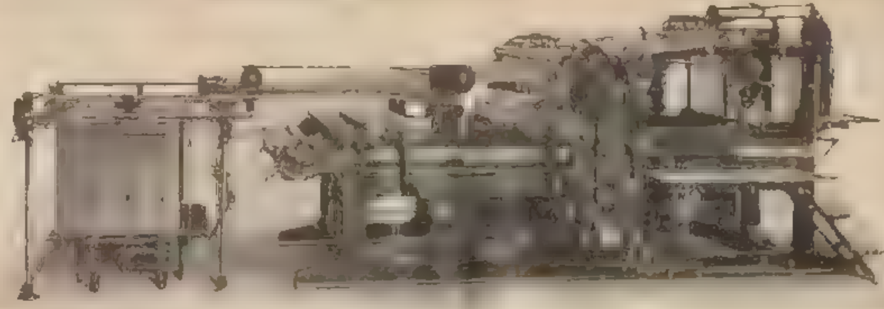
G n. kulszowy

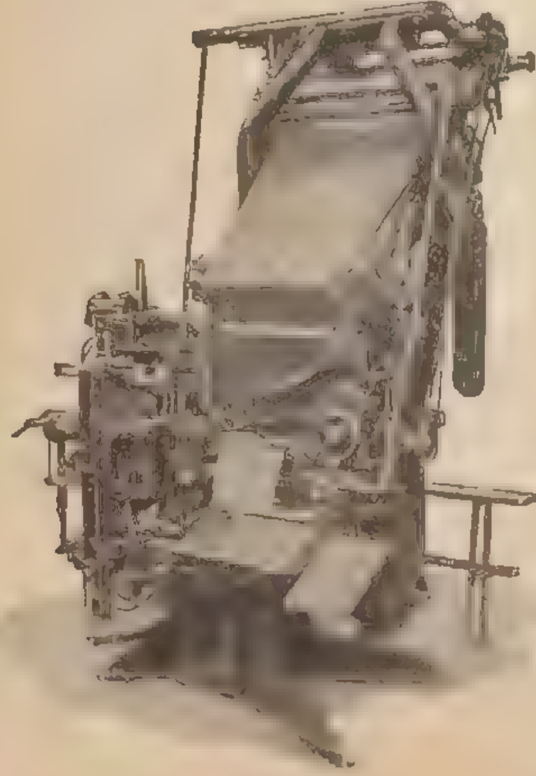
H wewn. nerwy podudzia

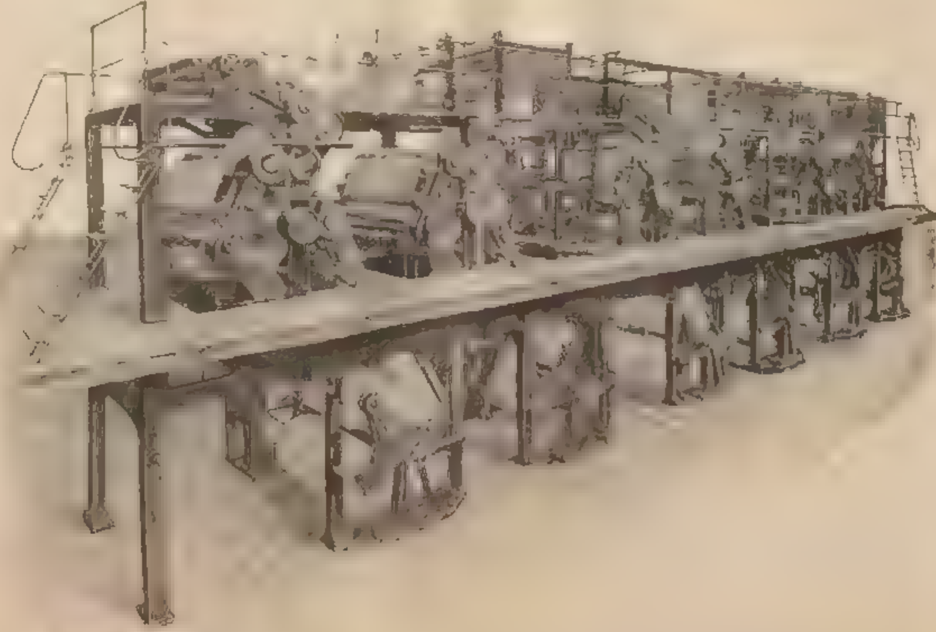
I nerwy skóry podudzia

Drukarstwo

dogotowanej ryby do jelita człowieka i rozwija się w dojrzałego robaka.

Bruchnalski Wilhelm, historyk lit. pol., * 1859, znakomity badacz literatury średniow. i twórczości Mickiewicza.

Brückner Aleksander, znakom. pol. historyk kultury, literatury i języka, * 1856, wszechstronny badacz i świetny pisarz; gł. dzieła: „Dzieje literatury polskiej", „Historia literatury rosyjskiej", „Słownik etymologiczny języka polskiego", „Historia kultury polskiej", „Mikołaj Rej", „Różnowiercy polscy" i w. in. — Laureat nagrody literackiej m. Łodzi.

Brudnica, motyl, szkodnik: b. mniszka w lasach sosnowych, b. nieparka w sadach.

Brudzewski Wojciech, pol. astronom i matem. (1445—97), prof. Akademii krak. Dzieło: „Tabulae resolutae".

Brueghel, niewłaśc. Breughel (brögel), rodzina malarzy niderl.: Pieter B. St. (1525—69), sceny chłopskie; jego synowie: Pieter B. Mł. (1564—1637), sceny „piekielne" i naślad. ojca; Jan B. St. (1568—1628), „aksamitny", kwiaty, drobne scenki relig., mitolog. i in.

Bruges (brüż), flam. Brugge, stol. belg. prow. Flandrii zach., 52.000 mieszk. W śrdw. jedno z najbogatszych handl. miast europ., dziś podupadło gł. wskutek zapiaszczenia portu. Ogromna ilość zabytków archit. i malarskich.

Brühl Henryk, hr., saski mąż stanu (1700—63), paź Augusta II, po obaleniu Sułkowskiego, faworyt Augusta III, 1746 prez. rady min., rujnował Saksonię podatkami, w Polsce popierał Czartoryskich, potem stronn. dworskie pod wodzą Mniszcha. Rządził korupcją.

Brukiew, karpiel, rośl. warzywna, u nas hodowana.

Bruksela, franc. Bruxelles, flamandz. Brussel, stol. Belgii, nad rz. Senne, dopł. Skaldy; 834.000 mieszk.; przem. włókien., skórz. i in., ośrodek handlu; uniwers., liczne muzea i zabytki (got. ratusz, kościół św. Guduli (XII XVII w.), z nowszych bud. Pałac Sprawiedliwości. B. słynęła już w XII w. ze swego handlu i przemysłu sukienniczego.

Brukselka, kapusta jadalna; drobne główki w kątach liści.

Brulion, fr., zeszyt do pisania „na brudno"; pierwszy koncept.

Brumaire (brümer), fr., „miesiąc mgieł", 2. miesiąc wg kalendarza rewolucji franc.

Brunellescho (Brunelleschi), (-lesko, -leski) Filippo, włos. archit. i rzeźbiarz (1379—1446), twórca architektury renesansowej: kopuła katedry florenc. i w. in., gł. we Florencji.

Brunhilda, w „Pieśni Nibelungów" królowa, sprowadza śmierć Zygfryda. W podaniach nordyckich walkiria (stąd również w dram. muz. Wagnera).

Brüning Heinrich, polityk niem., * 1885, przywódca katol. centrum, kanclerz Rzeszy 1930—32.

Brünn, ob. Brno.

Bruno, 1) B. I „Wielki" (925—65), arcybp. Kolonii, brat i doradca Ottona W.; 2) B., św., apostoł Prusaków, zamord. przez nich 1009; pam. 15 X.

Bruno Giordano (dżiordano), słynny filoz. wł. (1548—1600), panteista, przeciwnik Kościoła i filozofii scholast., twórca nowoż. poglądu na świat; działał na dworze Elżbiety ang., po długoletnim procesie inkwizycyjnym spalony na stosie w Rzymie.

Brunświk, 1) niem. Braunschweig, republika związk. Rzeszy niem., 3672 km², 518.000 mieszk. 3 terytoria oddzielone od siebie posiadłościami prusk. Uprawa roli; górnictwo (żelazo, srebro, ołów, miedź, sól). Przemysł tkacki, piwowarski, chem.; 2) stol. i jedyne wielkie m. B. nad rz. Oker, 156.000 mieszk.; politechn.; przem. maszynowy, jutowy i in.

Brusiłow Aleksiej, generał ros. (1853—1926), w wojnie świat. walczył w Karpatach, 1917 nacz. wódz, po rewolucji w armii sowieckiej.

Brussa (tur. Bursa), stol. tur. wilajetu B. w M. Azji; 61 000 mieszk.; kop. srebra i ołowiu, ciepłe źródła siarcz.; 1326—66 stol. państwa tur.

Brutto, wł., „surowy". Waga b., waga towaru łącznie z opakowaniem; dochód b., bez potrącenia kosztów własnych i handl. — Przec.: netto.

Brutus, 1) Lucius Iunius, rzekomy oswobodziciel Rzymu z pod panowania Tarkwiniuszów i 1. konsul rzpltej 509 prz. Chr.; 2) Marcus Iunius (85—42 przed Chr.), republikanin, zwolennik Pompejusza, przeszedł 48 do Cezara, uczestnik spisku przeciw niemu, po jego zamordowaniu 44 wraz z Kassjuszem walczył w Macedonii przeciw Antoniuszowi i Oktawianowi, po klęsce pod Filippi zabił się; 3) Decimus Iunius (84—43 prz. Chr.), wódz Cezara, namiest. Galii cisalp., również uczestnik spisku na Cezara, zamordowany przez swoje wojsko.

Bruxelles, ob. Bruksela.

Bryant (brajent) William Cullen, poeta anglo-ameryk. (1794—1878), czołowy przedstawiciel purytanizmu.

Brygada, wyższa jednostka taktyczna, zwykle złożona z jednego rodzaju broni (2—3 pułków).

Brygant, wł., rozbójnik.

Brygida, św. (450—523), patronka Irlandii: pam. 1 II.

Brykiety, fr., cegiełki z prasowanego miału węgl., służą do opału.

Brylant, oszlifowany diament w postaci 8-ścianu o 2 ściętych narożach.

Brylantyna, środek do nadania połysku włosom

Bryła, ciało, w geometrii część przestrzeni ograniczona powierzchniami lub płaszczyznami. Ma 3 wymiary.

Bryndza, ser owczy, wyrabiany przez górali słowackich i polskich.

Brytania Wielka, ob. Wielka Brytania.

Brzana, ryba karpiowata, pospol. w rzekach zlewiska bałtyckiego i czarnomorskiego.

Brzeczka, produkt pośredni w fabrykacji piwa.

Brzegowiec, ssak wodny, mięso i tłuszcz jadalne; wzdłuż afryk. wybrzeży Atlantyku.

Brzegówka, grzebiółka, ptak z rodziny jaskółek, przelotny; Europa, Azja płn., Afryka płn.

Brzeski traktat, zaw. przez państwa centralne z Rosją i Ukrainą 9 II 1918, przyznawał Ukrainie całą Chełmszczyznę. Nadto Austria miała przeprowadzić podział Galicji na część

wsch. (ruską) i zach. (polską). B. t. spowodował wzburzenie opinii polskiej, przekroczenie granicy austr. przez resztę Legionów i bitwy pod Rarańczą i Kaniowem.

Brzesko, m-ko pow. w wojew. krak., 3.000 mieszkańców.

Brzeszczot, głownia, klinga.

Brześć nad Bugiem, dawniej B. L i t e w s k i, od 1922 stol. wojew. poleskiego, nad ujściem Muchawca do Bugu; 48.000 mieszk. (poł. Żydów); wyrób wódek, instrum. muz., przemysł roln. i drzewny. Jedno z najstarszych m. polskich. Tu 1596 zaw. U n i a b r z e s k a między kościołem rzym. i greck.; 1794 klęska Polaków od Moskali; 1918 pokój między państwami central. a Rosją (por. Brzeski traktat).

Brześć Kujawski, m. w pow. Włocławek (wojew. warszawskie), nad Zgłowiączką, 6.000 mieszkańców; cukrownie; jarmarki. Prastare miasto, w XIII i w pocz. XIV w. stol. Kujaw.

Brzezinka, 1) m. w pow. katowickim (wojew. śląskie), 6.000 mieszk.; kopal. węgla; 2) wieś w pow. Oświęcim (woj. krak.), 3.000 mieszk.; fabryki dachówek, produktów chem. i in.

Brzeziny, 1) m. pow. w woj. łódzkim, nad Mrożycą, 13.000 mieszk.; przędzalnie, garbarnie, cegielnie i in.; 2) wieś w pow. świętochłowickim (woj. śląskie), 6.000 mieszk.; kop. rudy cynkowej.

Brzeżany, m. pow. w wojew. tarnopol., nad Złotą Lipą, 11.000 mieszk.; cegielnie, młyny; zamek sieniawski z XVI w.

Brzoza

Brzona, s i e j a b a ł t y c k a, ryba łosiowata, żyje w Bałtyku, dług. 30—120 cm.

Brzoskwinia, drzewo owocowe z rodziny różowatych, owocem pestkowiec; pochodzi z Chin i Persji.

Brzost, wiąz górski.

Brzoza, drzewo lub krzew liściasty, o korze białej lub ciemnej; owocem skrzydlaty orzeszek; u nas wiele gatunków; rośnie głównie na podmokłych gruntach.

Brzozowski, 1) Karol, poeta pol. (1821–1904), romantyk, dłuższy czas w Turcji i na bliskim Wschodzie; poemat „Noc strzelców w Anatolii"; 2) Stanisław Korab, syn B. 1, poeta (1876—1901), wybitny symbolista o świetnej formie; 3) Jego brat Wincenty (pseud. Vincent de K o r a b), poeta pol. i franc., * 1877; 4) Stanisław Leopold Leon, znakom. pol. krytyk lit. (1878—1911), jeden z głównych inspiratorów współcz. pol. myśli filozof.-kultural., wyznawca kultu pracy. Główne dzieła kryt.: „Kultura i życie", „Współczesna krytyka literacka w Polsce", „Legenda Młodej Polski", „Idee", „Głosy wśród nocy"; powieści: „Płomienie", „Sam wśród ludzi"; nadto „Pamiętnik"

Brzozów, m. pow. w wojew. lwow., 4.000 mieszk.; kopalnie ropy naftowej, cegielnie, jarmarki.

Brzózka Stanisław, ks., powstaniec pol. (1832 do 65), wikary na Podlasiu, gdzie prowadził zaciekłą partyzantkę, powieszony.

Brzuch (łac. a b d o m e n), przednia dol… część tułowia u ssaków, ograniczona kośc… miednicy i łukiem żebrowym. J a m ę b r z… s z n ą odgraniczają: od góry p r z e p o n a … od przodu i boków mięśnie; od dołu przechod… w jamę miednicy, od tyłu w kręgosłup i lęd… wie. B. obejmuje narządy trawienia, moczo… i wewn. narządy płciowe. Ściany jamy b. … krywa błona surowicza zw. o t r z e w n ą.

Brzuchonogi, ślimaki morskie, lądowe i sło… kowodne, znane już w formacji kambryjski…

Buazeria, ob. Boazeria.

Bucefał, grec., „głowa byka", rumak bojow… Aleksandra W.

Buchalteria, ob. Księgowość.

Buchanan (bjukenen) Sir George William, d… plomata ang. (1854—1924), ambas. w Peter… burgu 1910—17, w Rzymie 1919—21.

Buchara (Bochara), 1) państwo w Azji środk… od 1924 wchodzące w skład republ. sow. Uzb… kistan; 2) stol. B., 46.000 mieszk.; handel b… wełną i skórą, wyrób dywanów.

Bucharin Nikołaj, komun. ros., * 1888, prz… szereg lat w Komitecie Centr. Partii Komun… prace teoretyczne i publicystyczne.

Buchbinder, 1) Józef, malarz pol. (1838 … 1908), portrety, obrazy rodzajowe, gł. malar… stwo relig., 2) Szymon, malarz pol., brat p… predn., * 1853; obrazy rodzaj.-hist., portret…

Buchner Eduard, chem. niem. (1860 1917… badania nad fermentacją alkohol.; nagr. Nobl…

Buckingham (bakingem), ang. ród książęcy.… George Villiers (1592—1628), wszechwładny ul… bieniec Jakuba I, zwalczał parlament.

Buczacz, m. pow. w wojew. tarnopol., na… Strypą, 10.000 mieszk.; przemysł rękodziel… i handel; stare miasto z ruinami zamku P… tockich. 1672 Mich. Kor. Wiśniowiecki zawa… tu pokój z sułt. tur. Mahometem IV.

Budapeszt, stolica Węgier, położ. nad Duna… jem, powst. z połączenia w 1872 2 miast: Bud… (na górz. praw. brzegu) i Pesztu (na nis. lew… brzegu). 194 km² pow. i (1933) 1,421.000 mieszk… Siedziba rządu i władz central. węg., wielk… ośrodek przem. spożywczego i handlu zbożow… ważny węzeł komunik. kolej. i rzecznej. Jed… z najpiękn. miast Europy, łączące charakt… stolicy ze sławą kąpieliska (cieplice na W… spie św. Małgorzaty). Buda rozwinęła się na miejscu dawnej osady rzymskiej, a później słowiańskiej. Najpiękn. zabytki z czasów Macieja Korwina (XV w.).

Budda

Budda („oświecony") **Gotama** („S i d d h a r t h a", „który osiągnął swój cel"), (560—480 prz. Chr.), z rodu szlacheckiego, asceta i kaznodzieja, głosił nauki, które stały się podstawą religii, zw. od niego b u d d y z m e m (ob.).

Buddyzm, religia i filozofia zał. przez Budd… (ob.) w Indiach płn., gdzie jednak z biegiem czasu zanikł, a rozszerzył się natomiast ogrom… nie na Cejlonie, Jawie, w Chinach, Japonii, Mongolii i in. Przeciwny wierze w Boga, głos… i uznaje 4 święte prawdy, które się streszczają

w tym, że życie przez pożądanie jest cierpieniem i tylko przez pokonanie pożądania (drogą prawości myśli, postępku, wniknięcia w siebie itd.) można dojść do wyzwolenia z tego cierpienia, do **nirwany**, tj. do uwolnienia się od ponownych narodzin. Wyznawców B. obliczają dziś na 400—500 milionów.

Budejovice České (niem. Budweis), m. w płd. Czechach, nad Pełtawą, 44.000 mieszk.; przem. maszyn., zapałcz., papiern. i handel.

Budionny, marszałek sowiecki, * 1883, 1920 dowódca I. konnej armii w wojnie z Polską. Rozbity całkowicie pod Komarowem 31 sierpnia.

Budownictwo, **architektura**, sztuka wznoszenia budowli według pewnych określonych sposobów i form, o których rozstrzygają cel i znaczenie odnośnej budowli, materiały do niej użyte, klimat i kultura, otoczenie itd. O różnych **stylach architekton.**, ob. Sztuki historia i poszczeg. art.

Buduar, fr., pokój własny pani.

Budzanów, m. w pow. Trembowla (woj. tarnopol.), nad Seretem, 5.000 mieszkańców.

Budziszyn, niem. Bautzen, gł. m. Górnych Łużyc we wsch. Saksonii (Niemcy), nad Szprewą, 41.000 mieszk., przemysł metal. i cukiern. Prastare słow. m., ośrodek życia kultur. Łużyczan (Wendów). 1018 pokój między Bol. Chrobrym a ces. niem. Henrykiem II.

Budżet, fr., zestawienie przewidywanych wydatków i dochodów państwa wzgl. innego związku publ., np. gminy, samorządu powiatowego itd.

Buenos Aires, stol. republ. Argentyny (Ameryka Płd.), przy ujściu rz. La Plata, 2,195 000 mieszkańców; najważn. port handl. Am. Płd.; uniwersytet i szereg in. zakładów naukowych.

Buer, m. w Westfalii (Niemcy); kopalnie węgla; 89 000 mieszk. Od 1929 połącz. z Gelsenkirchen.

Bufet, 1) rodzaj kredensu; 2) miejsce, gdzie się podaje albo sprzedaje potrawy i napoje.

Buffalo (befelo), m. port. w st. Nowy Jork, St. Zjed. Am. Płn., nad jeziorem Erie przy wodospadzie Niagara; 573.000 mieszk. (80.000 Polaków); uniw.; żywy przemysł (rzeźn., browar., maszyn. i in.) oraz handel.

Buffo, wł., komiczny, np. **opera b.**, opera komiczna.

Bufon, włos., błazen; człowiek o zachowaniu pretensjonalnym, komedianckim.

Bufor, niem. Puffer, **zderzak**, urządzenie dla zapobiegania wzgl. osłabiania zderzeń, np. przy wagonach kolej. — **Buforowe państwo**, określenie państwa małego, położonego między dwoma wielkimi i mającego tym samym paraliżować ich ekspansję.

Bug, pr. dopł. Wisły, 766 km dł., wypływa na płn. krawędzi Podola, uchodzi pod Modlinem do Wisły. W pobliżu ujścia łączy się z największym swym dopł. Narwią, odcinek poniżej Narwi nazywa się Bugo-Narwią. Inne najważn. dopł. pr. Muchawiec, Leśna, Nurzec, Brok, l.: Pełtew, Sołokija, Huczwa, Krzna, Liwiec.

Buhaj, **stadnik**, **byk**, męski osobnik bydła rogatego, przeznaczony do zapładniania krów.

Buitenzorg (bojtenzorch), m. na Jawie (Indie Holend.) koło Batawii; 65.000 mieszk.; siedziba gubernatora Indii Wsch. Holend.; sławny ogród botaniczny.

Bujwid Odon Feliks Kazimierz, bakteriolog pol., * 1857, ogromnie zasłużony organizator zakładów bakteriolog. w Polsce, założ. pierwszy na ziemiach polskich Zakład szczepień przeciw wściekliźnie (wg Pasteura) w Warszawie (1886) oraz szereg zakładów dla wytwarzania surowic leczniczych i badania środków żywności. Jeden z głównych propagatorów esperanta w Polsce.

Buk

Buk, drzewo liściaste, kwiaty jednopłciowe, owocem orzeszek trójkanciasty, **bukwa**; strefa umiark. płn.

Bukareszt (**Bucureşti**), stolica Rumunii, 631.000 mieszk. (z przedmieściami ok. 1 mil.). Niejednolite, na wpół wieś, na wpół nowoczesne w. miasto; uniwers., park królewski, siedziba władz państw.; przemysł spoż., mebl., maszyn. i in. Od 1861 stolica państwa; 1918 pokój między państwami centr. a Rumunią.

Bukoliki, gr., sielanki, pasterki, idylle, utwory poet. z życia pasterskiego, sielskiego. Autorzy b.: **bukolicy** (np. u Greków Teokryt, Bion i in., u Rzymian Wergiliusz).

Bukowina, kraj w płn.-zach. Rumunii, graniczący wzdłuż Czeremoszu i Dniestru z Polską, w przeważ. części górski i lesisty (Karpaty). 10.442 km² pow. i 845.000 mieszk., w czym 38% Rusinów, 34% Rumunów i 20% Niemców. Polaków ok. 50.000 (gł. w Czerniowcach). Rolnictwo (kukurydza, owies), hodowla i leśnictwo. Gł. miasto: Czerniowce (111.000 mieszk.). — Ośrodek hospodarstwa Mołdawskiego, 1775 odstąpiona przez Turcję Austrii, od 1919 rumuńska.

Bukowina, wieś i letnisko na Podhalu.

Buks, metalowa, toczona nasadka na koniec osi wzgl. wału (np. dla przytrzymywania koła).

Bukszpan, krzew zimozielony, pochodzi z okolic nadśródziemnomors., hodowany jako ozdobny, drewno cenione.

Buldog, 1) pies pochodz. ang., średnia i mała odmiana dogów. Charakterystyczne: widoczne przednie zęby; 2) rodzaj rewolweru.

Bulimia, łac., głód wilczy.

Bulion, fr., wyciąg mięsny, rosół.

Bulla, łac., w śrdw. kapsla zamykająca pieczęć przy dokumencie, z czasem nazwa samego dokumentu (np. Złota Bulla), w końcu uroczyste rozporządzenie papieskie. Nadają b. nazwę jej pierwsze słowa (np. b. Unam Sanctam).

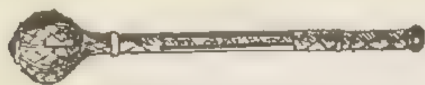
Bülow, pruska rodzina szlach.; 1) Friedrich Wilh., gen. pruski (1755—1816), odznaczył się w wojnach przeciw Napoleonowi; 2) Bernhard, ks., niem. mąż stanu (1849—1929), 1900—09 kanclerz, zażarty hakatysta.

Bulwa, pęd podziemny roślin, magazyn materiałów pokarmowych, służy ponadto do rozmnażania.

Bulwar, fr., pierwotnie wał obronny, później wspaniała ulica.

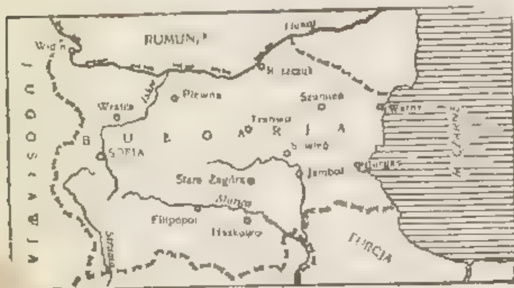
Bulwy, topinambur, rośl. trwała z rodziny złożonych; łodyga z podziemn. bulwami jadal., często hodowana, pochodzi z Ameryki Północnej.

Bułat, stal damasceńska, także szeroka krzywa szabla turecka.

Buława hetmańska

Buława, ciężka gałka na krótkim drzewcu broń obuchowa, później oznaka władzy np. hetmańskiej. Często bogato zdobiona.

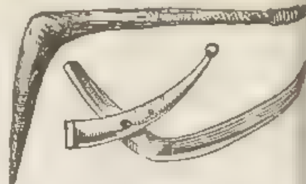

Bułgarja

Bułgarja, królestwo w płn.-wsch. części Półw. Bałkańskiego, położ. nad M. Czarnym, graniczące z Rumunją, Jugosławią, Grecją i Turcją. 103.146 km² pow. i (1932) 6.007.000 mieszk. (58 na km²), w 81,3% narodow. bułg., w 83,4% wyznania prawosł. Przyrost natur. 16‰. Góry Bałkan oddzielają żyzną nizinę naddunajską od kotliny Sofji i niziny nad Maricą. Płd.-zach. część kraju zajmują góry Wilosza i Rodope (masyw Tracki). 74,6% mieszk. żyje z rolnictwa (uprawa pszenicy (przeciętnie 14 mil. q), kukurydzy, tytoniu, hodowla jarzyn i róż. Rozwinięta hodowla bydła, owiec i jedwabnika. Złoża węgla, rud żel., miedzi i cynku. Gł. artykuł wywozu: zboże, tytoń, nabiał i olejek różany. Wartość (1933) wyw.: 185 mil., przyw.: 143 mil. zł. Stolica: Sofia (288.000), gł. porty: Warna i Burgas. 3.000 km kolei. Administr.: 16 okręgów. Ustrój: monarchja konstytucyjna. Pierwotnie część rzym. prowincji Mezji i Tracji, zdobyta przez ludy słow. i t. zw. Wołgo-Bułgarów, którzy zakładają tu państwo, zależne najpierw od Bizancjum, potem od Turków. W XVIII w. początek odrodzenia narod. Bułgarów, 1878 utworzenie księstwa B. z ks. Aleksandrem I Battenbergiem na czele. 1886 po wojnie z Serbią przyłączenie do B. Rumelji Wsch. 1908 ks. Ferdynand Sachsen-Koburg-Gotha carem B. 1913 po 2. wojnie bałk. utrata Macedonii, Tracji i Dobrudży. W wojnie świat. po stronie państw centralnych.

Bułgarzy, lud pochodz. tureckiego i fińskiego z nad Wołgi, skąd w VI i VII w. po Chr. posunęli się ku Dunajowi, gdzie założyli państwo Bułgarów naddunajskich, zmieszali się ze Słowianami i około końca IX wieku utworzyli odrębny naród.

Bułhak Jan, polski fotograf artystyczny, * 1876; prace: „Fotografika“, artykuły w czasopismach.

Bumerang

Bumerang, broń Australczyków oraz niektórych Indjan: łukowato wygięty kawałek drzewa; rzucony, leci obracając się dookoła swej osi, o ile nie dotknie celu, wraca do rzucającego.

Bungalow (bangalo), letni dom mieszkalny w Indjach; także schronisko.

Bungalow

Bunin Iwan, rosyjski poeta i pisarz, * 1870, emigrant; realista, świetne opisy powieści „Pan z San Francisco“, „Wieś“ i in. Nagroda Nobla.

Bunsen Robert Wilhelm, chemik niem. (1811–99), wraz z Kirchhoffem twórca analizy widmowej; wynalazca palnika B. (ob. Gazowy palnik), ogniwa B. i in.

Buńczuk, tur., oznaka władzy noszona przed paszami, u nas przed hetmanem: jeden lub kilka ogonów końskich na ozdobnej żerdzi, ilość zależna od stopnia dowódcy (1–7).

Buonaccorsi Filippo, ob. Kalimach.

Buonarotti Michel Angelo, ob. Michał Anioł.

Burak, rośl. krzyżowa, hodowana dla korzenia, który dostarcza cukru (b. cukrowy), warzywa (b. ćwikłowy), paszy (b. pastewny).

Burcew Władimir, rewoluc. ros., * 1862, socjalista, zdemaskował za caratu głośnego prowokatora polit. Azewa.

Burckhardt Jakob, wybitny niem. historyk kultury i sztuki (1818–97): „Die Kultur der Renaissance in Italien“.

Burgas, m. port i kąpielisko w Bułgarji nad M. Czarnym, 31.000 mieszkańców.

Burgenland, prow. w republice Austrji (do 1919 należało do Węgier), położ. na zach. od Jeziora Neusiedlerskiego i na zach. krawędzi niziny węg. Kraj pagórkowaty. 3997 km², 298.000 mieszk.; węgiel brun. Stol. kraju Eisenstadt.

Bürger Gottfried August, poeta niem. (1747–94), liryk, mistrz ballady.

Burgos, 1) hiszp. prow. w Starej Kastylji, 14.196 km², 355.000 mieszk., 2) stol. prow. B., 40.000 mieszk., słynna katedra got. z XIII–XV wieku.

Burgrabia, niem. Burggraf, śrdw. komendant zamku, twierdzy, miasta, przy tym także sędzia. W dawn. Polsce urzędnik grodzki podległy staroście, bezpieczeństwo publ., konserwacja zamku i t. d.

Burgund, rodzaj wina franc. z departamentów dawnej franc. prow. Burgundii.

Burgundia (fr. Bourgogne), franc. kraina nad Saoną; uprawa wina; żelazo i węgiel. Stol. Dijon. — Zjednoczona 930 przez Rudolfa II w królestwo, 1034—78 należy do Niemiec, następnie do Francji. Oprócz królestwa B. zw. Arelatem istniało księstwo B.; złączone, doszły za panowania książąt: Filipa Śmiałego, Jana bez Trwogi, Filipa Dobrego i Karola Śmiałego do wz. potęgi. Z małżeństwem Marii B. przypadła B. Habsburgom; pokojem w Nimwegen 1678 przyznana Francji.

Buriaci, lud mongol. płd.-syberyjski, z krainy zabajkalskiej i Irkuckiej; lamaiści, ok. 330.000 głów.

Buriacko-mongolska republika, autonomiczna republika we wsch. Syberii (Rosja sowiec.), 389.100 km², 600.000 mieszk., Rosjan i Buriatów (ob.). Stol. Wierchnie-Udinsk.

Buridan Jean, scholastyk franc. (1300—58), komentator Arystotelesa, znakomity fizyk. Tzw. osioł Buridana, przykład niezupełnej wolności woli, zdaje się mylnie B. przypisywany.

Burleska, włos., utwór (liter. i muz.) żartobliwy o niewybrednym komizmie, także drobna farsa sceniczna.

Burłacy, chłopi nadwołżańscy, wynajmowani do ciągnienia (holowania) od strony brzegu łodzi w górę rzeki; potocznie: ludzie ciężko pracujący.

Burmistrz, niem., najwyższy urzędnik gminy miejskiej, przewodniczący rady gmin. i zarządu miasta. W niektórych większych miastach nosi tytuł prezydenta.

Burn Jones (börndżons) Edward, malarz ang. (1833—98), jeden z głównych prerafaelitów.

Burnley (bernli), m. w ang. hr. Lancaster, 105.000 mieszk., przemysł baweln., kop. węgla.

Burnus, arab., biały (zwykle), wełn. płaszcz z kapturem, noszony przez Beduinów.

Burowa woda, wodny roztwór octanu glinowego, środek ściągający, używ. do okładów.

Burowie (Boerowie), potomkowie kolonistów holend. z XVII w. w Afryce płd., założyli szereg państw, m. in. Oranie i republ. płd.-afrykańską, 1899—1902 powstali przeciw Anglikom w tzw. wojnie burskiej, obecnie należą do Unii Płd.-Afrykańskiej.

Bursa, łac., sakiewka, pulares; od śrdw. zakład dający wspólne mieszkanie i utrzymanie studentom.

Burschenschaft, niem., związek, korporacja studentów niemieckich.

Bursztyn, kopalna żywica z drzew przedhistorycznych. Potarty elektryzuje się ujemnie; barwy żółtawej do brunatnej, przeźroczysty lub przeświecający. Występuje nad M. Północnym i nad Bałtykiem, także w głębi lądu w Polsce: nad Narwią pod Ostrołęką i w Puszczy Myszynieckiej; używany do wyrobu przedmiotów ozdobnych.

Bursztyn, m-ko w pow. rohatyńskim (wojew. stanisław.), nad Lipą, 4.000 mieszk.; w pobliżu łomy alabastru.

Burta, bok okrętu.

Burunduk, zwierzę z rodz. gryzoniów, dostarcza cennego futra; Syberia.

Bury (bery), m. w płn.-zach. Anglii, 57.000 mieszk.; przemysł bawełniany i maszynowy.

Burza, opady atmosf. (deszcz, śnieg), z błyskawicami i grzmotami. B. powstają wskutek rozgrzania dolnych warstw powietrza, które stają się lżejsze i rozpychają górne, gdy różnica temp. dochodzi do 3,4° C. na 100 m pionu. Szybkość b. 30—40 km/godz., rzadko ponad 100 km. Na częstość b. wpływa oprócz położenia geogr. też księżyc, na gwałtowność plamy na słońcu.

Burżuazja, fr., mieszczaństwo; ogólnie: warstwy posiadające.

Bushel (böszl), ang., miara objęt. zboża: b. ang. 36,35 l, b. amer. = 35,24 l.

Business (byznis), ang., interes, zawód; businessman, człowiek interesów, przedsiębiorca, kupiec itd.

Busk, 1) m. w pow. Kamionka Strumiłowa (woj. tarnopol.), przy ujściu Pełtwi do Bugu; 7.000 mieszk.; browary, tartaki, cegielnie; 2) (także Busko) m. w pow. Stopnica, woj. kieleckie, 5.000 mieszk.; słynne zdrojowisko, źródła siarczano-słone, kąpiele borowin., zakład przyrodoleczniczy.

Busola, wł., instrument kątomierniczy, por. Kompas.

Buszechr (Abuszir), m. port. w Persji, nad Zat. Perską, 27.000 mieszk., wywóz ropy naftowej.

Buszeli, ob. Bushel.

Buszmani, Buszmeni, afryk. lud murzyński, b. niskiego wzrostu, na pustyni Kalahari, koczownicy; znane ich rysunki ludzi i zwierząt na ścianach.

Butan (Botan), samodz. państwo we wsch. Himalajach, 46.145 km², 300.000 mieszk. Stol. Punaka. Rolnictwo, hodowla bydła i jedwabników. W całkowitej zależności od Anglii.

Butelka lejdejska, rodzaj kondensatora elektrycz.: walec szklany, pokryty z zewnątrz i wewnątrz okładkami metalowymi; wewn. zaopatrzony w pręcik zakończony kulką metalową, zewn. w łańcuszek.

Buton, duży brylant, jako kolczyk.

Butwienie, rozkład materii organ. pod wpływem temp., ciśnienia, wody, zwykle bez dostępu powietrza. B., odbywające się w przyrodzie na wielką skalę, dało w wyniku pokłady węgla i torfu; odbywa się nieustannie i w obecnych czasach.

Butyrometr, gr., przyrząd do mierzenia zawartości tłuszczu w maśle.

Buzdygan

Buzdygan, broń obuchowa, krótkie drzewce i głowica z tzw. piór (zwykle 6); w dawnej Polsce oznaka stopnia rotmistrza.

Byczyna, niem. Pitschen, m. w pow. Kluczbork na pruskim G. Śląsku; 1588 zwyc. Polaków pod wodzą Jana Zamoyskiego nad arcyks. Maksymilianem.

Bydgoski Kanał, łączy Brdę z Notecią, a więc pośrednio dorzecze Wisły z dorzecz. Odry; 27 km długi, 19,5 szer., 1,60 m głęb.; zbudowany 1773—74, przebudowany 1904.

Bydgoszcz, m. pow. w wojew. poznańskim, nad Brdą, 117.000 mieszk.; jeden z najważn. polskich ośrodków przemysł. (przem. drzewny, spożyw., garb., włókien., chem. i in.). Handel drzewem i tekstyliami; jedno z najstarsz. m. w Polsce, najw. okres rozkwitu w XV—XVIII w. Gotycka fara z XV w., liczne kościoły.

Bydło, ssące zwierzęta przeżuwające, hodowane w gospod. rolnym; należą tu przede wszystkim krowy, ponadto owce i kozy. Hodowla b. ma na celu uzyskanie mleka, mięsa, tłuszczu, wełny i skóry; poza tym uzyskuje się pracę (woły jako zwierz. pociągowe) i nawóz. Dla uzyskania celu hoduje się odpowiednie rasy b., naturalne lub uszlachetnione. Hodowla uwzględnia typy: 1) mleczne (charakteryst. dla Polski), 2) mięsne, 3) robocze; na lepszych glebach b. mleczne rasy holenderskiej (czarno-białe), w terenach uboższych — mięsno-mleczne r. polskiej (czerwone), we wsch. Małopolsce — górskie. W Polsce przypada 1 sztuka b. na 4 mieszkańców.

Byk, 1) ob. Buhaj; 2) gwiazdozbiór nieba płn.

Bylica, zioła lub krzewy z rodz. złożonych, pospol. w strefie umiark. półkuli płn.; b. p i o ł u n — lekarska; b. b o ż e d r z e w k o o silnym zapachu, krzew ozdobny.

Bylica boże drzewko, ob. Bylica

Byliny, zioła trwałe, o zimujących organach podziemnych, które co roku wytwarzają nowe pędy nadziemne.

Byliny, rosyjskie epickie pieśni ludowe.

Byrd (börd) Richard Evelyn, lotnik ameryk., * 1888. 1926 przeleciał razem z Floyd Bennettem z Szpicbergenu do bieguna płn. i z powrotem, 1927 z N. Jorku do Francji, 1928 i 1933/35 odbył w. wyprawy (m. i. samolotami) do bieguna południowego.

Byron (bajron) George Noel Gordon, lord, znakom. poeta ang. (1788—1824), gł. przedstawiciel romantyzmu europ., wsławił się też życiem pełnym przygód i rozgłosu, piewca indywidualizmu i wolności, buntu przeciwko wszelkim więzom, co razem określa nazwa b a j r o n i z m u, rozpowszechn. w całej romantycznej Europie. Główne powieści poet.: „Childe Harold", „Giaur", „Lara", „Więzień Chillonu" i in., epopeja satyr. „Don Juan", dramaty „Manfred", „Kain" i in.

Bystra, uzdrowisko w pow. bielskim, u stóp Beskidu, 370 m n. poz. m.; zakład wodoleczniczy, sanatorium dla gruźlików.

Bystroń Jan Stanisław, pol. etnolog i socjolog, * 1892; „Nazwiska polskie", „Socjologia wychowania", „Socjologia"; liczne studia ludoznawcze, o polskiej pieśni ludowej, dzieje obyczajów w dawnej Polsce i in.

Bystrzyca, 1) prawy dopływ Dniestru, powstaje ze złączenia się B. S o ł o t w i ń s k i e j i B. N a d w ó r n i a ń s k i e j. 2) B. S t e d m i o g r o d z k a (rumuńs. Bistrita), dopływ rz. Samesul, 102 km dług. 3) B. T y ś m i e n i c k a, prawy dopływ Dniestru, 75 km długi. 4) B. Z ł o t a, prawy dopływ Seretu, 260 km długi, wypływa w Alpach Rodniańskich, płynie przez Bukowinę i Mołdawię.

Bytom, niem. Beuthen, m. na pruskim Śląsku, 100.000 mieszk.; przemysł i górnictwo (ołów, węgiel, cynk).

Bytom Nowy, gmina miejs. w pow. Świętochłowice (wojew. śląskie), 20.000 mieszk.; huta cynkowa, fabryka nawozów sztucznych, cegielnie, kopalnie węgla kamien.

Bzura, lewy dopływ Wisły, 155 km długa; podczas wojny świat. toczyły się nad B. zacięte walki ros.-niem.

C

C, jako cyfra rzymska = 100; w chemii znak pierw. węgla (Carboneum); w fizyce Celsius i Coulomb; w muz. 1. stopień skali (gamy) C-Dur.

Ca, symbol chem. wapnia (Calcium); ca, skróc. łac. circa, około.

Caballero (kawaliero), hiszp., rycerz, kawaler.

Caballero Largo, ob. Largo Caballero.

Cabet (kabe) Étienne, komunista francuski (1788—1856), autor głośnej utopii „Voyage en Icarie"; własne jego próby założenia gmin komunist. w Ameryce Płn. zawiodły.

Caboclo (kaboklo), portug. i brazylijscy mieszańcy Indian i białych.

Caboto (kaboto), 1) Giovanni, żeglarz włoski w służbie ang. (1425—98), dotarł przed Kolumbem do kontynentu amer. (Labrador), 1498 odkrył N. Funlandię; 2) Sebastiano, syn poprz. (1472—1557), odkrył Zatokę Hudsona.

Cabral (kabral) Pedro Alvarez, żeglarz portug. (1460—1526) podczas wyprawy do Indii zapędzony do Brazylii, którą odkrył 1500.

Cachucha (kaczucza), hiszp., taniec hiszp. na $^3/_4$, z kastanietami.

Cadiz (kadis), ob. Kadyks.

Cadorna Luigi, marsz. włoski (1865—1928), szef szt. gen. podczas wojny światowej, ustąpił po klęsce pod Caporetto (1917).

Caduceus, łac.-gr., laseczka opleciona wężami, różdżka wróżbiarska i godło boga Hermesa; symbol handlu.

Cadyk, hebr., „sprawiedliwy", „pobożny", rabin chasydów żydowskich.

Caen (kan), stol. depart. Calvados (Francja płn.-zach.), 57.000 mieszk.; uniwersytet; połączona kanałem z morzem, kopalnie żelaza.

Caduceus

Caesar Caius Julius, rzym. wódz i mąż stanu 100—44 prz. Chr.), w r. 60 1. triumwirat z Krassusem i Pompejuszem, 59 konsul, 58—50 podbój Galii, 55—54 Brytanii, 56 zjazd w Luce i odnowienie triumwiratu, 49 pocz. wojny domowej („alea iacta est"), zdobycie Italii i Hiszpanii, 48 zwyc. pod Pharsalos, wojna aleksandryjska (Kleopatra), 47 zwyc. nad królem bosporańskim Farnacesem, 46 pokonanie niedobitków stronnictwa optymatów pod Tapsus. Odtąd nieograniczony władca, skupiał w swym ręku wszystkie godności republik. i nacz. dowództwo (imperator). Zamordow. przez republikanów, obawiających się, że sięgnie po koronę. Opisał wojny: gallicką, domową i aleksandryjską.

Caesar, pierwotnie przydomek rodziny Juliuszów (por. Caesar C. J.), potem tytuł cesarzy, a od Hadriana następców tronu. Od C. pochodzą wyrazy: cesarz, car, Kaiser.

Cagliari (kaliari), stol. Sardynii; 101.000 mieszk., port; uniwersytet.

Cagliostro (kaliostro) Alessandro, hr., właśc. Giuseppe Balsano, słynny awanturnik włoski (1743—95) dzięki swej „wiedzy tajemnej" oraz genialnym oszustwom poruszył cały ówczesny świat.

Caillaux (kajo) Joseph, franc. mąż stanu, * 1867, wielokrotnie min. skarbu, za dążenie do ugody z Niemcami w czasie wojny świat. (defetyzm) uwięziony 1918, jednak 1925 i później znowu min. skarbu. Autor wielu dzieł.

Caillavet (kajawe) Georges Arman de, komediopisarz franc. (1869—1915) wraz z Roberlem de Flers utworzył dostawca lekkiego repertuaru, m. in. „Miłość czuwa", „Zielony frak", „Król".

Ça ira (sa ira), „to pójdzie", słowa franc pieśni rewolucyjnej z 1789 r.

Cake-walk (kekuok), taniec amer.-murzyński, wprowadzony do Europy z począt. XX w.

Cal, niem., dawna miara dług. - 2,4 cm, 12. część dawnej stopy.

Calais (kale), port i twierdza w najwęższym miejscu Cieśniny Kaletańskiej, depart. Pas-de-Calais (płn.-wsch. Francja), 173.000 mieszk.; przem., handel i rybołów., również miejsc. kąpiel. — 1347 do 1558 przy Anglii.

Calderon (kalderon) de la Barca Pedro, znakom. hiszp. pisarz dramat. (1600—81), po Dantem najważ. przedstawiciel poezji katolic. Liczne dramaty o treści uduchowionej i bohaterskiej, najważn.: „Książę Niezłomny", „Uwielbienie krzyża", „Życie snem", „Sędzia z Zalamei", „Lekarz swego honoru".

Calendae (kalende), łac., u Rzymian 1. dzień miesiąca.

Calgari (kalgari), m. kanadyjskie w prow. Alberta, 65.000 mieszkańców.

Cali, m. w republ. Kolumbii, nad rz. Rio Cauca, 105.000 mieszkańców.

Calicut, ob. Kalikut.

Caliński Sawa, ob. Sawa Caliński.

Callao (kalao), warowny port Peru, nad Zał. 77 000 mieszk.; kąpiele morskie.

Calmette (kalmet) Albert, bakteriolog franc. (1863—1933), wynalazł wraz z Guerinem szczepionkę przeciwgruźliczą.

Calonder Feliks, polityk szwajc., * 1863, prez. związku szwajc. 1918, z ramienia Ligi Narodów przewodn. układów pol.-niem. i Komisji Mieszanej dla G. Śląska (1922).

Caltanisetta (kaltanizeta), stol. włosk. prow. C. na Sycylii, 63.000 mieszk.; w pobliżu kop. siarki i źródła mineralne.

Calvo (kalwo) Carlos, argentyń. dyplomata i prawnik (1824—93), współzał. Instytutu Prawa Narodów. Doktryna C., rozwinięcie doktryny Monroëgo: obrona republik płd.- i środk.-ameryk. przed interwencją państw europejsk.

Całka, pojęcie z analizy matemat. C. nieoznaczona, taka funkcja F (x), aby jej pochodna równa była danej f (x): $\int f(x)\,dx = F(x)$.

Całun, nakrycie trumny, katafalku przed pogrzebem.

Cambacérès (kombaseres) Jean Jacques de, ks. Parmy, franc. mąż stanu i prawnik (1753—1824), członek Konwentu 1792, autor projektów późn. Kodeksu napoleoń., 1799 drugi konsul, za cesarstwa kanclerz.

Cambon (kambon), 1) Pierre Paul, dyplomata franc. (1840—1924), 1898—1920 poseł w Londynie, jeden z twórców przymierza franc.-ang.; 2) Jules Martin, brat poprz., dyplomata franc., * 1845, poseł 1907—1914 w Berlinie, 1920 przew. konferencji ambasadorów.

Cambrai (kambre), twierdza w franc. depart Nord, nad Skaldą; 28.000 mieszk.; fabr. tiulu, batystu; 1508 Liga między Ludwikiem XII franc., ces. Maksymilianem, Ferdyn. Katolickim Arag. i pap. Juliuszem II przeciw Wenecji; 1914 gwałtowne walki.

Cambridge (kembridż), 1) m. w hr. C. (płd.-wsch. Anglia), nad rz. Cam, 66 000 mieszk.; najsławn. obok Oxfordu uniw. ang. z XIII w. z bogatą biblioteką; 2) m. w st. Massachusetts w St. Zjedn. Am. Płn. łączące się z Bostonem; 114.000 mieszk.; Harward University; bogaty przemysł.

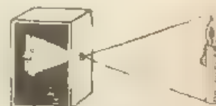
Camden (kemdn), m. port. w st. New Jersey. St. Zjedn. Am. Płn., 118 000 mieszk.; budowa okrętów, przemysł i handel.

Camelot (kamelo), franc. uliczny sprzedawca (gazet); camelots-du-roi (dü rua), fr. organizacja rojalistyczna.

Camera (kamera), aparat fotograficzny.

Camera lucida (kamera), łac., widnia optyczna, przyrząd do odrysowywania przedmiotów z natury.

Camera obscura (kamera obskura), łac., ciemnia optyczna, wynalez. w XVI w.: Puszka nie przepuszczająca światła, zaopatrzona w mały otworek w ścianie; w nim krzyżują się promienie biegnące od przedmiotu ustawionego naprzeciw otworu, tworząc na tylnej ścianie obraz przedmiotu, odwrócony. Zaopatrzona w soczewkę, jest zasadniczą częścią aparatu fotograficznego.

Camera obscura

Camillus Marcus Furius, wódz rzym., † 365 przed Chr., zdobył etruskie miasto Veji, wygnany, po powrocie mianowany dyktatorem.

Camões (kamoens) Luis de, największy poeta portug. (1524—80), autor epopei „Os Lusiadas"

(„Luzjady") o odkryciu przez Vasco da Gamę drogi do Indii. Liczne inne utwory, zwł. wartościowe poezje liryczne.

Camorra (kamorra), włos., tajne stowarzyszenie zbrodnicze w płd. Włoszech, użyte dla celów polit. przez Garibaldiego, wytępione przez faszyzm.

Campagna di Roma (kampania), ob. Kampania rzymska.

Campanile, wł., dzwonnica.

Campanula, ob. Dzwonek.

Campbell Thomas, poeta ang. (1777—1844).

Campinas (kampinas), brazylijskie m. w st. São Paulo, 155.000 mieszk.; plantacje kawy i trzciny cukrowej.

Campoamor Ramón de, poeta hiszp. (1817—1901), autor słynnych liryczno-dydaktycznych „Doloras".

Campo Formio (kampo), w. w prow. Udine (płn.-wsch. Italia); 1797 pokój między Austrią i Francją.

Campos (kampos), brazyl. m. w st. Rio de Janeiro, 219.000 mieszk.; handel kawą i cukrem.

Campo Santo (kampo), wł., „święte pole", cmentarz.

Campus (kampus), łac., pole; c. M a r t i u s, pole Marsowe w star. Rzymie, służyło dla ćwiczeń i zebrań ludowych.

Canaletto (kan.), przydomek malarzy wenec. 1) Antonio Canal (1697—1768); widoki Wenecji i in.; 2) jego bratanek Bernardo Belotto (1720—80), żył długo w Dreźnie i Warszawie; widoki miejskie, m. in. Warszawy.

Canberra (kenbera), stol. Związku Australijs., założ. 1913; 8.000 mieszkańców.

Cancionero, hiszp. księga pieśni, nazwa wszelkich zbiorów pieśni na Półwyspie Iberyjskim, ważny dział liter. aż po XVII w. przez autorów przeważnie anonimowych.

Candia (kandia), 1) włos. nazwa wyspy Krety; 2) ob. Heraklion.

Canitz Friedrich Rudolf Ludwig Freiherr von, najwybitniejszy niem. poeta dworski (1654—99).

Cankar Ivan, pisarz słoweń. (1876—1918).

Cannae (kanne), włos. miejsc. w Apulii; 216 prz. Chr. zwyc. Hannibala nad Rzymianami.

Cannes (kan), m. w depart. franc. Alpes Maritimes, 47.000 mieszk.; kąpielisko morskie.

Canning (kenning) George, ang. mąż stanu (1770—1827), kilkakrotnie min. spraw zagran., konserwat., popierał powstanie greckie i płd.-amerykańskie.

Cañon, ob. Kanion.

Canossa (kanosa), ruiny zamku historycznego w prow. włoskiej Reggio nel'Emilia; do mieszkającego w nim pap. Grzegorza VII powędrował z pokutą ces. Henryk IV (1077).

Canova (kanowa) Antonio, rzeźbiarz włos. (1757—1822), klasycysta: „Amor i Psyche", „Wenus", „Trzy Gracje", „Napoleon" i in.

Cantacuzino, rum. gałąź dynastii bizantyńsk. przybyłej 1633 do Mołdawii. Aleksander i Jerzy C. przygotowali grecką wojnę o niepodległość.

Canterbury (kenterbery), ang. m. w hr. Kent, 24.000 mieszk., siedziba prymasa Anglii.

Canticum, łac., pieśń. C a n t i c a c a n t i c o r u m, pieśń nad pieśniami. C a n t i c a m a i o r a, katolickie hymny kościelne.

Canto (kanto), wł., śpiew.

Canton (kentn), m. w st. Ohio, St. Zjedn. Am. Płn., 104.000 mieszk.; odlewnia żelaza.

Cantor Georg, matematyk niem. (1845—1918), twórca teorii mnogości.

Cantù Cesáre, włoski pisarz i uczony (1804—1895).

Canzone (kancone), włos., piosenka o charakt. narodowym. C a n z o n e t t a, mała c.; ob. Kancona.

Cap (kap), przylądek.

Cape Breton (kep bretn), wyspa należąca do kanad. prow. Nowej Szkocji, 11.900 km²; górnictwo (żelazo, węgiel, nafta), budowa okrętów.

Čapek Karel Matej, 1) pisarz czeski, * 1860; tęgie powieści realistyczne; 2) Karel, pisarz czeski, * 1890, śmiałe utwory dramat., nowele, szkice.

Capetown (keptaun), ob. Kapsztad.

Caprera (kaprera), włos. wyspa na płn. od Sardynii, znana z pobytu Garibaldiego.

Capri (kapri), włos. wyspa w Zat. Neapolitańskiej, 10,4 km², 7.000 mieszk. Najważn. osady: m-ko C., 5.000 mieszk. i Anacapri. Słynna błękitna grota.

Capriccio (kapriczio), włos., utwór muz. „kapryśny" i swobodny.

Caprivi (kapriwi) Leo, niem. mąż st. (1831—99), szef admiralicji 1883—88, kanclerz 1890, złagodził kurs wobec Polaków.

Capstrzyk, niem., wojsk. sygnał wieczorny: na spoczynek.

Capua (kapua), włos. m. w prow. Caserta, 13.000 mieszk. Staroż. C., stol. Kampanii, przysłowiowa z powodu zniewieścienia żołnierzy Hannibala.

Car (skróc. caesar), tytuł cesarzy ros. (1547—1917) i władców bułg. od 1908.

Car Stanisław, polityk pol., * 1882, w l. 1929—30 min. sprawiedl., 1935 marsz. sejmu, jeden z twórców konstytucji z 1935.

Caracalla (karakalla) Marcus Aurelius Antoninus, ces. rzym. (186—217 po Chr.), nadał obywatelstwo rzymskie wszystkim wolnym mieszk. państwa (212), walki z Germanami i Partami. Zamordowany pod Karrhae. Znane t e r m y C.

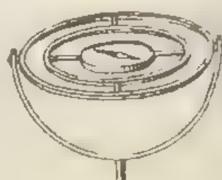
Caracas (karakas), stol. republ. Wenezueli (Ameryka Płd.), 135.000 mieszk.; uniwersytet; przemysł garncarski, tytoniowy i in. 1812, 1900 trzęsienia ziemi.

Caravaggio (karawadżio) Michel Angelo, zw. Amerighi, malarz włos. (ok. 1565—1609), przeciwnik „manierystów"; obrazy religijne i rodzajowo-obyczajowe.

Carbonari, ob. Karbonariusze.

Carcinoma, ob. Rak.

Cardano (kardano) Geronimo, włoski matematyk, lekarz i filozof (1501—76). W z o r y C. służą do obliczania pierwiastków rzeczywistych równania stopnia 3. Z a w i e s z e n i e C., podany przez C. sposób zawiesz. przyrządów fiz. (np. kompasu) wewn. 3 pierścieni, zapewniający poziome położ.

Zawieszenie Cardana

Cardiff (kardif), m. portowe w płd. Walii, hr. Glamorgan, 223.000 mieszk.; uniw.: główny port wywozowy węgla ang., największy port węglowy świata. Ruch portowy przeciętnie 6,5 mil. t rej. netto.

Carducci (karduczi) Giosuè, wielki poeta wł. (1835—1907), autor sławnego „Hymnu do szatana" oraz „Odi barbare", laureat nagrody Nobla.

Carlos (karlos) Don, infant hiszp. (1545—68), popadł w spór z ojcem swym Filipem II; więziony, umarł w obłąkaniu.

Carlyle (karlajl) Thomas, ang. historyk i moralista (1795—1881), głosił ewangelię wypełniania obowiązku, konieczność rozwoju najwyższych wartości u jednostki, kult herosów; dzieła o rewolucji franc., o Fryderyku W.

Carmagnola (karmanjola) Francesco di Bartolomeo Bussone, kondotier włoski (1390—1432), w służbie F. M. Marii Viscontiego.

Carmagnole (karmanjol), franc. pieśń i taniec rewoluc. z 1792.

Carmen, łac., l. mn. carmina, uroczysty utwór liryczny. C. saeculare, pieśń na jubileusz założ. Rzymu.

Carmen Sylva, pseudonim liter. królowej rumuńskiej Elżbiety (1843—1916), autorki liryków niemieckich.

Carnarvon (karnarwn) George Edward, egiptolog ang. (1866—1923), wspólnie z Howardem Carterem odkopał grobowiec Tutanhamona i in.

Carnegie (karnegi) Andrew, przemysłowiec ameryk. (1835—1919), „król stali"; fundacje C.: pałac pokoju w Hadze, liczne fundacje naukowe i inne.

Carnot (karno), 1) Lazare Nicolas Margueritte, hr., franc. mąż stanu (1753—1823), zorganizował wojska republ., 1800 min. wojny; 2) Nicolas Leonard Sadi, syn poprz. (1796—1832), fizyk, twórca tzw. prawa C., stanowiącego drugą zasadę termodynamiki; 3) Marie François Sadi, polityk franc. (1837—94), prez. republiki 1887, zamord. przez anarchistę Caserio.

Carogród, słow. nazwa Konstantynopola.

Carpaccio (karpaczio) Vittore, malarz wenec. (1450—ok. 1525); obrazy religijne, ołtarze.

Carpe diem! (karpe), łac., z Horacego: „wyzyskaj dzień!"

Carracci (karaczi), włos. rodzina malar.: Lodovico (1555—1619), zał. akademii w Bolonii; jego bratankowie: Agostino (1557—1602), także wybitny rytownik i Annibale (1560—1609), słynne freski.

Carrara (karara), włos. m. w prow. Massa e Carrara (środk. Italia), słynne łomy marmuru; 60.000 mieszkańców.

Carrel (karel) Alexis, biolog franc., * 1873, w inst. Rockefellera w N. Jorku, nagr. Nobla za przeszczepianie tkanek.

Carskoje Sieło, ob. Dietskoje Sieło.

Carta del Lavoro (karta) ustawa faszystowska z 1927, dotycz. stosunku pracy i kapitału, na podstawie systemu korporacji przymusowych i syndykatów.

Cartagena (kartagena), twierdza i port wojenny w prow. Murcia (wsch. Hiszpania); 92.000 mieszk.; jeden z najlepszych portów na M. Śródziemnym. Założ. 225 prz. Chr. przez Hazdrubala, jako Carthago Nova (Nowa Kartagina).

Cartesius (kartesius), ob. Descartes.

Carthago (kartago), m. staroż., ob. Kartagina.

Cartwright (kartrajt) Edmund, mechanik ameryk. (1743—1823), wynalazł 1786 krosna mechaniczne.

Caruso (karuzo) Enrico, słynny tenor włos. (1873—1921).

Carycyn, ob. Stalingrad.

Casablanca (kasablanka), arab. Dar-el-Beida, m. we franc. Maroku, na wybrzeżu Atlantyku, 161.000 mieszk.; port wywozowy; wyrób dywanów.

Casanowa (kasanowa) Giovanni Giacopo de Seingalt, słynny awanturnik włos. (1725—98), bohater niezlicz. przygód miłosnych, w stosunkach z całym ówczesnym światem dworskim i polit. w Europie; „Pamiętniki" (12 t.).

Casement (kejsment) Sir Roger, polityk irlandzki (1864—1916), w czasie wojny światowej przeciwnik poboru rekruta w Irlandii, przygotowywał powstanie irlandzkie przy pomocy niem., aresztowany i stracony.

Caserta (kaserta) w Kampanii (Włochy); 37.000 mieszk.; zamek królewski.

Cassini, 1) Giovanni Domenico, astronom włoski (1625—1712), odkrył kilka księżyców Saturna i przerwę w pierścieniu Saturna, nazwaną od niego; obliczył dokładnie paralaksę słońca; 2) Jacques, syn poprz., astronom.

Cassiodorus Flavius Magnus Aurelius, pisarz rzym. (490—583), senator i min. Teodoryka, potem w klasztorze; dzieła z historii i teologii.

Cassiopeium, Cp, pierwiastek chem., należący do ziem rzadkich, cięż. atom. 175, liczba porz. 71.

Cassius, 1) Spurius C. Vecellinus, kilkakrotny konsul; 2) Caius C. Longinus, uczestnik spisku przeciw Cezarowi, † 42 prz. Chr. po klęsce pod Filippi; 3) C. Dio, historyk grec. (150—229), 180 w Rzymie, autor „Historii rzymskiej".

Castellamare (kastelamare), włos. m. nad Zat. Neapolitańską, 44.000 mieszk.; kąpielisko morskie; ożywiony przemysł i handel.

Castelnau (kastelno) Edouard de Curlières, gen. franc., * 1851, min. wojny, w wojnie świat. dowódca II armii, szef sztabu gen. Joffre'a, dowódca grupy armii.

Castiglione (kastilione) Baldassare, pisarz wł. (1478—1529), znakomity prozator, autor „Cortegiano", rozmów o ideale dworzanina.

Castlereagh (kaslrif) Henry Robert Stewart, margr. Londonderry, ang. mąż stanu (1769—1822), współtwórca unii z Irlandią, przeciwnik Napoleona, zwolennik św. Przymierza.

Castoreum, ob. Bobrowy strój.

Castro João de (1500—48), portug. wódz i podróżnik, namiestnik Indii wschodnich.

Casus (kazus), łac., przypadek, wypadek, zdarzenie; c. belli, powód wypowiedzenia wojny; c. foederis, zdarzenie powodujące wejście w życie postanowień traktatu sprzymierzeńczego.

Catania (katania), Katania, stol. prow. włos. na Sycylii, 227.000 mieszk.; uniwersytet; przemysł i handel; stacja klimatyczna i turystyczna.

Catilina (katilina), ob. Katylina.

Cato (kato), ob. Kato.

Cattaro, ob. Kotor.

Catullus Gaius Valerius, poeta rzym. (ok. 87—57 przed Chr.), wybitny liryk.

Catulus, 1) Caius Lutatius, konsul rzym., 241 zwyciężył u Wysp Egackich flotę kartagińską; 2) Quintus Lutatius, konsul rzym., pokonał 101 prz. Chr. Cymbrów pod Vercellae razem z Mariuszem, późniejszym swym przeciwnikiem.

Cauchy (koszi) Augustin Louis, matem. franc. (1789—1857), dzieła z zakresu rachunku różniczkowego i całkowego.

Causa (kausa), łac., przyczyna, powód; „sprawa" sądowa, także podstawa czynności prawn.

Causeur (kozör), fr., gawędziarz.

Caustica, łac., środki żrące, jak ług sodowy, potasowy i in.

Caveant consules (kaweant konsules), łac., „niech konsulowie (t. j. władza) baczą, by".

Cave canem (kawe kanem), łac., strzeż się psa!

Cavell (kewel) Edith, patriotka ang. (1865—1915), w czasie wojny świat. siostra miłosierdzia w Belgii, rozstrzelana z wyroku sądu wojennego.

Cavendish (kewendisz) Henry, ang. chemik (1731—1810), wykrył wodór, dwutlenek węgla, określił skład powietrza.

Cavour (kawur) Camillo di, hr. (1810—61), twórca zjednoczenia Włoch i jeden z największych mężów stanu tego kraju, przyczynił się jako min. skarbu, handlu i rolnictwa oraz premier do gospod. podźwignięcia kraju, zwołał pierwszy parlament wł. 1861 i spowodował obwołanie Wiktora Emanuela królem Włoch.

Cayenne (kajen), stol. i twierdza franc. Gujany, 11.000 mieszk.; miejsce zesłania przestępców.

Cazin (kazę) Paul, pisarz franc., *1881: „L'humaniste à la guerre", „Décadi" i in.; świetne przekłady arcydzieł literatury polskiej.

Cd, znak chem. pierwiastka kadmu.

C. d. n., skrót: ciąg dalszy nastąpi.

Ce, znak chem. pierwiastka ceru.

Cebu, wyspa w archip. Filipinów, 4.833 km², 1 mil. mieszk.; stol. C., 86.000 mieszk.; port.

Cebula, rośl. liliowata, warzywna, pęd podziemny o grubych łuskach, jadalny; pochodzi z Azji.

Cebula morska, rośl. liliowata, trująca, o wielkich cebulach i liściach zawierających tłuszcz; obszary śródziemnomorskie.

Cech, ob. Cechy.

Čech, (czech) Svatopluk, pisarz czeski (1846—1908); poezje liryczne i poematy epickie („Adamici", o ruchu husyckim), patriotyczne „Pieśni niewolnika", powieści obyczajowe („Wycieczka pana Brouczka w XV stuleciu"); wybitny przedstawiciel literatury narodowej.

Cechowanie, sprawdzanie miar, wag i in. przyrządów mierniczych przez b i u r a m i a r i w a g, znajdujące się w stolicach państw, których ustawy zabraniają używania odważników i wag niecechowanych.

Cechy, niem., przymusowe związki rzemieślników, powstałe w śrdw. dla obrony interesów zawod., dbania o jakość wytworów, kształcenia kwalifikowanych rzemieślników (stopnie: uczeń, czeladnik, wyzwolony „majster"), opieki nad wdowami i sierotami, nadzoru nad życiem moralnym członków itd. Od czasu industrializacji i mechanizacji produkcji znaczenie ich zmalało.

Cecil (sesil) Lord Robert, * 1864, konserwatysta, w czasie wojny świat. minister blokady współtwórca traktatu wersalskiego.

Cecora, równina na pr. brzegu Prutu, w pobliżu Jass (Rumunia); 1620 bitwa Żółkiewskiego z Turkami, zakończ. klęską Polaków i śmiercią Żółkiewskiego.

Cecylia, św., dziewica rzym., męczennica z 2 poł. II w.; patronka muzyki kościelnej.

Cecylia Renata, królowa pol., † 1644, żona Władysława IV, córka ces. Ferdynanda II.

Cedent, wierzyciel, ustępujący swych praw osobie trzeciej przez cesję (ob.).

Cedr libański, drzewo iglaste wiecznie zielone, długotrwałe (3000 lat); w górach krajów śródziemnomorskich.

Cedrowy olejek, olejek eteryczny, otrzymywany z drzewa cedru, używany w perfumerii.

Cedula giełdowa, urzędowy komunikat, z podaniem cen (kursów) papierów, walut i towarów, osiągniętych danego dnia na giełdzie.

Cefalonia (Kefalonia), jedna z najw. wysp Jońskich, 717 km², 66.000 mieszk.; uprawa wina, drzew oliwnych; stol. Argostolion, 8.000 mieszkańców, port.

Cegła, łac., materiał budowlany z gliny zmielonej, prasowanej, skrojonej i wypalanej.

Cejlon, wyspa na Oc. Indyjskim, 65.608 km², 5 mil. mieszk.; niegdyś złączona z lądem, czego dowodem t. zw. most Adama, t. j. szereg podwodnych skał i ławic piaszcz., które umożliwiły obecne połączenie kolejowe C. z kontynentem. Wewn. górzysta, na płn. i płd. równinna i nizinna. Liczne skarby miner.: grafit, kamienie szlach., sól; uprawa korzeni, kawy, kakao, herbaty; gł. produktem kauczuk. Stol. Colombo, 284.000 mieszk. — C. znany już w staroż., 1517—1656 portug., później holend., od 1802 kolonia angielska.

Cekauz, niem., dawna nazwa składnicy broni i sprzętów wojennych, zbrojownia.

Cekin, wł., blaszka, świecidło; dawna moneta włoska.

Cela, łac., „komórka", mała izba klasztorna, więzienna.

Čelakovský František Ladislav, czeski poeta i filolog (1799—1852).

Celebes, wyspa w Archip. Sundajskim (Indie Holend.), 189.536 km², 4 mil. mieszk.; od części środk. odłączają się 4 półwyspy. Wywóz rudy żel., kawy, ryżu, tytoniu, orzechów kokos. Stol. Makassar, 86.000 mieszk.; port morski Menado.

Celebrować, łac., odprawiać uroczyście nabożeństwo, ceremoniał.

Celibat, łac., stan bezżenny; jako norma dla duchownych katol. wszystkich stopni obowiązuje od XII w. W kośc. wsch. podlegają c. tylko biskupi.

Cellini (czelini) Benvenuto, włoski złotnik i rzeźbiarz (1500—71); „Perseusz z głową Meduzy", „Nimfa z Fontainebleau", „Solniczka Franciszka I". - Słynna autobiografia.

Cellit, materiał otrzymywany przez odpowiednią przeróbkę celulozy, masa przeźroczysta, używ. do wyrobu filmów, trudnozapalna.

Celon, masa trudnopalna, otrzym. z celulozy, podobna do celuloidu, o podobnym zastosowaniu.

Celowiec, ob. Klagenfurt.

Celsius Anders, szwedzki astronom i fizyk (1701—44), badał pomiary południka i zorzę północną. s k a l a C., w termometrze, liczona od 0° C (punktu zamarzania wody) do 100° (p. wrzenia wody).

Celtis albo C e l t e s (właśc. P i c k e l) Konrad, wybitny humanista niem. i poeta łac. (1459—1508), syn chłopski, laureat cesarski, wszechstronny uczony i ruchliwy działacz kulturalny. W l. 1489—91 w Krakowie.

Celtowie (Keltowie), jedno z gł. plemion indoeurop., pierwotnie prawie w całej płd. części Europy zach. i środk., potem zepchnięci przez Germanów poza Ren, wyprawy do Anglii, Hiszpanii (VI w. przed Chr.), Italii (IV w. przed Chr.); podbici przez Rzymian (Cezar) i zromanizowani. — Obecnie jeszcze w Anglii (płd. Walia), Irlandii i Francji (Bretania).

Celuloid, materiał otrzymyw. z roztworu bawełny strzeln. w kamforze, b. łatwo palny. Zastosow. gł. do błon i taśm filmow., galanterii itd.

Celuloza, b ł o n n i k, węglowodan, z którego zbudowana jest tkanka roślinna. W zdrewniałych częściach roślin występuje obok c. l i g n i n a, od której można c. chemicznie oddzielić. Materiał wyjściowy do wyrobu papieru, jedwabiu sztucznego, celuloidu i nitrocelulozy.

Cement, materiał wiążący, używ. do zapraw budowlanych, twardniejących mimo obecności wody. Otrzymuje się go przez wypalenie kamienia wapiennego, zmieszanego z gliną, aż do spieczenia w twardą masę (klinkier), kt. zmieloną w proszek ładuje się w worki i beczki.

Cementacja, proces metalurgiczny, nawęglanie miękkiego żelaza, celem nadania mu na powierzchni twardości stali.

Cena, ilość towaru wzgl. pieniędzy, otrzymywana wzamian za inny towar. W zasadzie zależna od stosunku podaży do popytu (c. r y n k o w a); dyktowana przez monopol wzgl. kartel: c. m o n o p o l o w a, k a r t e l o w a. — C. f a b r y c z n a: bez zysku handlarza; c. h u r t o w n a: w sprzedaży w wielkich ilościach (hurtownej); c. d e t a l i c z n a: u drobnego kupca; c. m a k s y m a l n a: wyznaczona przez władzę, z zakazem jej przekroczenia w górę.

Cénacle (senakl), dwie franc. grupy romantyczne, zał. 1823 (Nodier i in.) i 1829 (Hugo i in.).

Cenci (czenczi) Beatrice, szlachcianka rzym. (1577—99), zamordowała wspólnie z macochą i bratem ojca, który ją miał zmuszać do kazirodztwa, stracona. Bohaterka licznych dramatów (m. in. Shelley, Słowacki).

Cenowa (C e j n o w a) Florian Stanisław, zasłużony kaszubski pisarz regionalny i działacz oświatowy (1817—81).

Cent, łac., moneta zdawkowa: 1/100 dol., guldena holend. i in.

Centaur, gwiazdozbiór nieba południowego, gw. 10. wielkości.

Centaur

Centaurowie, w mitol. grec. dzikie górskie plemię Tesalii; przedstawiani w postaci konia, z torsem i głową ludzką.

Centime (santim), moneta zdawkowa: 1/100 franka.

Centnar, łac., jednostka masy, u nas 50 kg, w Anglii 50,8024 kg; c. m e t r y c z n y 100 kg.

Centrala, łac., gł. punkt, ośrodek, punkt środk.; siedziba głównego zarządu (przedsiębiorstwa, instytucji).

Centralizacja, łac., skupienie wszystkich ważniejszych funkcji organizmu społeczn. w jednym głównym punkcie środk. — C e n t r a l i z m, system administrowania (rządzenia) ograniczający samodzielność poszczególnych części (państwa) na rzecz centrali (stolicy).

Centralne mocarstwa, Niemcy i Austro-Węgry w czasie wojny światowej.

Centrum, łac., środek; parlam. stronnictwo środka, umiarkowane; w Niemczech przedhitlerowskich: wielka partia katolicka.

Centryfuga (w i r ó w k a), przyrząd mechan., do odrzucania (siłą odśrodk.) ciał stałych z płynów, wzgl. do rozdzielania płynów o różnym ciężarze właśc., np. śmietanki od mleka. Także często działanie filtrujące, przez sita, tkaniny itd. — Por. ryc. przy art. Mleczarstwo.

Centryfugalny, centrypetalny, odśrodkowy, dośrodkowy.

Centum, łac., sto; stąd w wyrazach złoż. c e n t y...: setna część, np. centymetr: 1/100 m.

Centuria, w staroż. Rzymie najmniejsza jednostka taktyczna, początkowo 100 ludzi, potem mniejsza, stanowiąca połowę manipułu.

Centy..., ob. Centum.

Centygram, 0,01 grama.

Centymetr (cm), jednostka długości, 1/100 metra wzorcowego; cm² (c. kwadratowy), jedn. powierzchni = polu kwadratu o boku 1 cm; cm³ (c. sześcienny), jedn. objętości = objętości kostki o krawędzi 1 cm.

Cenzor, wysoki urzędnik w dawn. Rzymie: spis obywateli, dzielenie ich na klasy wg majątku, kontrola obyczajów, z czasem zarząd dochodami publ. — Dziś: wykonujący cenzurę (ob.).

Cenzura, ocena moralności (np. u Rzymian przez cenzora), życia relig. i dyscypliny kośc. (przez sądy duchowne) itp. Dziś kontrola polit. nad prasą i drukami ze strony wyznaczonych przez władzę administr. cenzorów; także kontrola polic. nad przedstawieniami publ.

Cenzus, łac., w dawnym Rzymie podział (co 5 lat) obywateli na 5 klas dla celów podatk., wojsk. itd. Dzisiaj: wymogi np. co do wieku, wykształcenia, zasług publ. itd. dające pewne uprawnienia, np. cenzus wieku (lat 40 i wykształcenia (wyższe) przy wyborach do senatu.

Cer, znak chem. Ce, pierw. chem., metal ziem rzadkich, liczba porz. 58, ciężar atom. 140,13, ciężar właśc. 6,8. Występuje w piasku monacytowym Ameryki Płn. i Brazylii oraz w minerale cerycie. Roztwór tlenków c. i toru służy do napajania siatek Auerowskich. Por. Gazo-żarowe światło.

Ceram (Serang), najw. wyspa w płd. Molukkach (Indie Holend.), 18.259 km², 98.000 mieszkańców; palmy kokos., ryż, tytoń, kakao.

Ceramika, sztuka formowania i wypalania wyrobów z gliny, zarówno użytkowych jak i ozdobnych. Technika: ob. Gliniane wyroby. — Znana już od schyłku epoki kamiennej, udoskonalona przez Egipcjan i Babilończyków (polewa barwna) i Greków (wyroby artyst.); w śrdw. kwitła u Arabów, za nimi u Włochów (majolika) i Francuzów (fajanse). Za przykładem Chin w Europie od XVIII w. wyrób porcelany (z kaolinu).

Cerata, wł., tkanina baweln. pokryta warstwą pokostu lnianego, ewent. pociągnięta lakierem, nieprzemakalna.

Cerber, w mit. greck. pies trójgłowy, strzegł Hadesu, każdego wpuszczał, nikogo nie wypuszczał.

Cercle (serkl), fr., koło, grupa, zebranie towarzyskie lub polityczne; odbywać c., prowadzić kolejne rozmowy z przedstawionymi osobami w ramach przyjęcia, rautu itp.

Cerebellum, łac., móżdżek, ob. Mózg

Cerebrum, łac., mózg.

Cerekwica, w. w pow. Sępolno (wojew. pomorskie); 1454 przywileje Kazimierza Jagiellończyka dla szlachty.

Ceremoniał, łac., ogół zwyczajów i form w których odbywają się czynności i uroczystości kościelne, dworskie, dyplomatyczne itp.

Ceres, rzym. bogini płodności ziemi, odpowiednik grec. Demeter; czczona gł. przez lud. Ku jej czci uroczystości cerealia, 12—19 kwietnia.

Cerezyna, oczyszcz. wosk ziemny, namiastka wosku pszczeln., do wyrobu świec, pasty do skór itp.

Cerigo, włos. nazwa wyspy grec. Kythery.

Cerkiew, nazwa kościoła (także budynku kośc.) w kościołach greckich, unickich i schizmatyckich.

Cernauti, ob. Czerniowce.

Certyfikat, łac., zaświadczenie pewnego faktu lub stanu prawnego; świadectwo.

Cerulariusz Michał, patriarcha konstantynopol., 1043—58, przyczynił się do ostatecznego odszczepieństwa Kościoła wsch. 1054.

Ceruzyt, minerał, siarczan ołowiu, bezbarwne lub białe, rombowe kryształy. Najw. nagromadzenia w Colorado, w Polsce w kilku miejscach, razem z galeną: na G. Śląsku, w Krakowskim i Kieleckim.

Cervantes (servantes) Saavedra Miguel de, najw. pisarz hiszp. (1547—1616), życie pełne przygód i trosk; w więzieniu pisał swe arcydzieło: „Don Quijote" („Don Kichot"), powieść o błędnym rycerzu, ośmieszająca romanse rycerskie, ale zarazem idealizująca rycerskie bohaterstwo i humanitaryzm. Z pozostałych utworów wielką wartość mają „Novelas ejemplares" („Nowele przykładne").

Ces, dźwięk c obniżony o ½ tonu, enharmonicznie h.

Cesarz (łac. caesar), tytuł władców rzymskich. Po upadku Rzymu utrzymał się w Bizancjum, w śrdw. wznowił go Karol W., którego koronacja (800) miała podkreślić jego zwierzchnictwo w świecie chrześc. W czasach późniejszych i nowszych tytuł najpotężniejszych władców.

Cesja, łac., ustąpienie, przeniesienie roszczenia (pretensji) przez dotychczasowego wierzyciela (cedenta) na osobę trzecią (cesjonariusza).

Ceterum censeo Carthaginam esse delendam, łac., „zresztą sądzę, że Kartagina musi być zburzona", stale się powtarzające zakończenie mów Katona st. Ogólnie: uparte obstawanie przy swoim zdaniu.

Cetnar, ob. Centnar.

Cetynia, serbs. Cetinje, m. w Jugosławii, 5.000 mieszk., do 1918 stol. Czarnogóry.

Ceuta, hiszp. m. port. i twierdza w Marokku, naprzeciwko Gibraltaru, 37.000 mieszk.; połów sardynek.

Cévennes, ob. Sewenny.

Cewka indukcyjna, ob. Induktor

Cez, znak chem. Cs, metaliczny pierw. chem. z grupy potasowców, liczba porządk. 55, ciężar atomowy 132,8.

Cézanne (sezan) Paul, malarz franc. (1839—1906), jeden z najwybitn. impresjonistów, później twórca odrębnego, wpływowego po dziś dzień kierunku.

Cezar, ob. Caesar Caius Iulius i Caesar (przydomek).

Cezaropapizm, łac., zespolenie w ręku jednego władcy nacz. władzy świeckiej z zwierzchnictwem kościelnym.

Cezaryzm, system absolutnego władztwa, na wzór władzy Cezara w Rzymie.

C. G. S. (centymetr-gram-sekundowy układ, absolutny, bezwzględny), układ jednostek fizycznych, sprowadzonych do cm, gr, sek.

Chabarowsk, stol. republiki sow. Dalekiego Wschodu, przy spływie rzeki Amur i Ussuri; 50.000 mieszk.; handel futrami

Chaber, bławatek, chwast zbożowy z rodziny złożonych, kwiaty błękitne; dostał się do nas z Sycylii.

Chaco El (czako el), 1) ob. Gran Chaco; 2, terytorium w Argentynie między Parana a Kordylierami, 136 594 km², 82 000 mieszk. trawiaste stepy i lasy; chów bydła, plant. trzciny cukr. i bawełny. Stol. Resistencia, 21 000 mieszk.

Chadidża, bogata wdowa, 1. żona i wyznawczyni Mahometa (555—619).

Chagrin (szagrę), skóra garbowana o wyciskanych (dawniej nasionami, dzisiaj odpowiednimi walcami) wzorach groszkowych.

Chajrem, hebr., u Żydów klątwa.

Chalcedon, minerał, bezwodnik krzemu z domieszką opalu, duże bogactwo barw, już w starożyt. używ. jako kamień ozdob. Najważn. odmiany: czerw. krwawnik (karneol), ziel. chryzopraz i heliotrop (ziel. z czerw. plamkami).

Chalcydycki Półwysep (Chalkidike), grecki półw. na M. Egejskim z 3 drugorzędnymi półw., w kształcie palców; 65.000 mieszk.; stol. Polygyros.

Chaldea, staroż. nazwa Babilonii.

Chaldejczycy, lud semicki, zamieszk. bibl. Babilonię między Eufratem i Tygrysem. Wierzyli

w gwiazdy i wysnuwali z nich wyrocznie. (Por. Asyria, Babilonia).

Chalkografia, gr., miedziorytnictwo.

Chalkopiryt, minerał, siarczek miedzi i żelaza, $CuFeS_2$ zaw. ok. 34% miedzi, 30% żelaza, 35% siarki, najważn. ruda miedzi, w Polsce w Miedzianej Górze i Miedziance (wojew. kieleckie), oraz w Tatrach.

Challenge (czalendż), ang., wyzwanie (do walki). W lotnictwie sport.: międzynarod. rajd awionetek turystycznych dookoła Europy; co dwa lata.

Châlons-sur-Marne (szalą sür marn), stol. franc. depart. Marne, 32.000 mieszk.; handel szampanem. — Staroż. Catalaunum; 451 po Chr. słynna bitwa z Hunnami na Polach Katalońskich; 1870 i 1914 walki z Niemcami

Chalon-sur-Saône (szalą sür son), franc. m. w depart. Saône et Loire, 32.000 mieszk.; handel winem.

Chalupka Samo, poeta słowacki (1812—83), współtwórca odrodzenia narodowego.

Chałubiński Tytus, pol. lekarz i botanik (1820—89), zasłuż. około rozwoju Zakopanego i taternictwa.

Chałupnictwo, przemysł wykonywany przez rękodzielników (chałupników) w ich własnych mieszkaniach, na rachunek przedsiębiorcy.

Chałwa, przysmak pochodz. tureckiego, przyrządzany z mąki orzechowej, miodu i in. dodatków.

Chamberlain (czemberlen), 1) Joseph, ang. mąż stanu (1836—1914), imperialista i nacjonalista, min. kolonii, wywołał wojnę z Burami. 2) Houston Stewart, pisarz niem. (1855—1927), autor „Die Grundlagen des XIX Jhd." (1899—1901), o znaczeniu aryjskości dla kultury. 3) Sir Joseph Austen, 1863 syn Ch. 1, kolejno sekretarz stanu dla Indii, kanclerz skarbu i min. spraw zagran. nagroda Nobla za pokój.

Chambertin (szambertę) czerwone wino burgundzkie.

Chambre (szambr), fr., izba, pokój; sąd.

Chambre ardente (szambr ardant), fr., „gorejąca izba", we Francji w XVI w. nadzwycz. trybunał sądowy, z karą śmierci jako jedynym wyrokiem, szczeg. czynny w walce z heretykami.

Chambrun (szambrę) Charles Pineton de, dyplomata franc., * 1875, w 1923 szef pras. w Min. Spraw Zagr., 1933 ambasador w Rzymie.

Chamfort (szamfor) Sébastien Roch Nicolas, pisarz franc. (1741—94), moralista, autor słynnych „Pensées, maximes et anecdotes".

Chamici (Hamici), grupa ludów płn. i wsch. afryk. uważani za wynik zmieszania się Murzynów z Semitami wysocy, skóra brunatnożółta Berberowie, Massajowie, Somali, Galla, Wahuma i in. Języki chamickie: staroegipski, libijski, berberyjski, kuszycki i in.

Chamisso (szamisso) Adalbert von, niem. poeta i przyrodnik (1781—1838); wzruszające ballady, powieści poetyckie i słynna opowieść fantast. „Peter Schlemihl", na temat utraty cienia przez człowieka.

Chamonix (szamonix), słynna miejsc. klimatyczna i turystyczna w dolinie rz. Arve (wsch. Francja), 4.000 mieszkańców.

Champagne (szampań), ob. Szampania.

Champion (czempion), ang., pierwszy bojownik, mistrz w sporcie.

Champlaina Jezioro (czemplena j.), jez. w St. Zjedn. Am. Płn., 180 km dł., 2.000 km², połącz. Kan. Champlaina z Zat. Hudsońską.

Champollion (szampolią) Jean François, uczony franc. (1790—1832), stworzył podwaliny dla egiptologii, odcyfrowując po raz pierwszy hieroglify.

Chan, 1) tytuł władców mongol.-tureck.; 2) zajazd dla karawan na wschodzie. — Chanat, państwo chana.

Changaj, pasmo górskie w płn. Mongolii, do 3.030 m wys.; nad źródłami rz. Orchon dawne siedziby władców Hunnów, Turków i Tatarów.

Change (szanż), fr., wymiana, kantor wymiany; weksel.

Channel (czenel), ang., kanał; ang. nazwa kanału La Manche.

Chanson (szanson), fr., pieśń, pierwotnie każdy utwór poet. nadający się do śpiewu, później pieśń liryczna, pogodna albo satyryczna.

Chant (szan), fr., śpiew, pieśń.

Chaos, w mit. gr., bezkształtna materia, z której powstał Kosmos; w przen.: zamęt, bezład. Chaotyczny, bezładny.

Chaplin (czeplin) Charlie, artysta i reżyser film., * 1889, twórca genialnych, groteskowo-tragicznych filmów.

Charakterologia, nauka o charakterach, ich związkach z właściwościami fizyczn., wpływem wychowania, otoczenia itd.

Charakterystyka, synteza istotnych właściwości człowieka, przedmiotu lub stanu.

Charbin (Harbin), m. w Mandżurii, nad rz. Sungari, 330.000 mieszk.; węzeł kolei transsyberyjs. i płd.-mandżurs.; ośrodek kultur. emigracji pol. w Mandżurii.

Charcot (szarko) Jean Martin, lekarz franc. (1825—93), dyrektor szpitala Salpiétière w Paryżu, neurolog: prace nad histerią i in.

Chargé d'affaires (szarże dafer), ajent dyplom., kierownik poselstwa, nie będący posłem.

Charków, stol. Ukrainy sow., 521.000 mieszk. Ważny węzeł kol. i ośrodek Zagł. Donieckiego; przemysł metalurg.; uniwersytet.

Charles (szarl) Jacques Alexandre César, fizyk franc. (1746—1823), pierwszy napełnił balon wodorem: t. zw. charlière (szarlier).

Charleston (czarlstn), m. w płd. Karolinie, St. Zjed. Am. Płn., port nad Atlantykiem, 62.000 mieszk.; odegrał ważną rolę w wojnie domowej 1861.

Charleston (czarlstn), ang., taniec nowocz. oparty na wzorach murzyńskich.

Charlière (szarlier), ob. Charles.

Charlottenburg (szarlotenburg), dawniej oddzielne m., od 1920 dzieln. Berlina, 348.000 mieszkańców; politechnika.

Charłactwo, ogólne wyniszczenie ustroju na tle chorób przewlekłych (rak, gruźlica), w niedożywieniu i starości.

Charon, w mitol. gr. starzec, który przewoził przez rz. Styks do Hadesu cienie zmarłych.

Chart syberyjski

Chart, rasa psów, duży, chudy, o cienkich nogach, pies myśliwski.

Charta, łac., cienki liść, papier, karta, dokument; por. Magna Charta.

Chartres (szartr), stol. fr. dep. Eure-et-Loire, 25.000 mieszkańców; sławna katedra gotycka z XIII w.

Chartreuse (szartröz), fr., rodzaj likieru z ziół wyrabianego dawniej w klasztorze kartuzów w Chartreuse la Grande we Francji.

Chartum (Khartum), stol. Sudanu ang.-egipskiego, przy spływie Niebieskiego i Białego Nilu, 50.000 mieszkańców.

Chartyzm (kartyzm), ruch robotn. w Anglii w l. 30. i 40. XIX w.; postulaty: powszechne prawo wyborcze, tajne głosowanie, opieka ustawowa nad pracą i in. Kilkakrotnie gwałtownie tłumiony; gł. przywódca: O'Connor.

Charybda, w Odysei Homera wir morski naprzeciw Scylli, w Cieśninie Messyńskiej.

Charytki, w mit. gr. 3 córki Zeusa, boginie radości życia: Aglaia, Eufrozyna i Talia.

Chassis (szasi), fr., podwozie.

Chasydyzm, ruch relig. wśród Żydów pol., w poł. XVIII w., krzewiący pobożność nie opartą na przepisach Talmudu; przywódcą tych chasydów (tj. pobożnych) był Izrael z Międzyborza. Później ukorzyli się przed talmudystami i odtąd najgorliwsi, fanatyczni wyzn. Talmudu.

Château (szato), fr., zamek.

Chateaubriand (szatobrian) François René, franc. pisarz i polityk (1768—1848), zacięty przeciwnik Napoleona, w literaturze ojciec romantyzmu franc., wybitny indywidualista, o głębokim odczuciu przyrody i nastrojowej wyobraźni, apologeta chrześcijaństwa, autor „Atala", „René", „Le génie du christianisme", „Mémoires d'outre-tombe" i in.

Château-Thierry (szato tieri), m. w franc. depart. Aisne, nad Marną, 8.000 mieszk.; fabryki instrum. muz. i matem. 1814 zwycięstwo Napoleona I nad Prusakami i Moskalami; walki w wojnie światowej.

Chatham (czetem), m. w ang. hrabstwie Kent, 43.000 mieszk.; arsenał morski.

Chattanooga (czetenuge), m. w st. Tennessee w St. Zjed. Am. Płn., 119.000 mieszk.; przemysł metalurg., ważny punkt strateg. w wojnie domowej 1863.

Chatterton (czetterten) Thomas, poeta ang. (1752—70), zrozpaczony nędzą i brakiem uznania otruł się.

Chaucer (czouser) Geoffroy, ojciec poezji nowoang. (ok. 1340—1400); autor „Canterbury Tales" i in. utworów o świeżym realizmie i dobrym odczuciu przyrody.

Chaumette (szomet) Pierre Gaspard (1763—94), prokurator paryski i założ. trybunału rewolucyjnego.

Chazarowie, lud zach.-turecki, między M. Kaspijskim a Czarnym, zorganizowani w państwo od IV—X w., kiedy pobici przez Rusów rozpłynęli się wśród sąsiadów; część przyjęła żydostwo, reszta chrześcijaństwo i mahometanizm.

Cheb (niem. E g e r), m. pow. w zach. Czechach, 31.000 mieszk.; miejsce zamordowania Wallensteina (1634).

Cheder, hebr., „izba", wstępna szkoła żydow.

Chef d'oeuvre (szedöwr), fr., arcydzieło.

Cheltenham (czeltnem), kąpielisko w ang. hr. Gloucester, 49.000 mieszkańców.

Chełm, m. pow. w wojew. lubelskim, 23.000 mieszk.; przemysł browarn., młyn, fabryki maszyn, narzędzi roln., cykorii, krzeseł. Jedno z najstarszych m. polskich. — W XIII w. stolica książąt ruskich, 1377 przyłącz. do Polski, stolica z i e m i c h e ł m s k i e j.

Chełmińska ziemia, między rz. Wisłą, Drwęcą i Ossą, oddana 1228 przez Konrada Mazowieckiego Krzyżakom, 1466 odzysk. przez Kazimierza Jagiell., do 1772 województwo Ch., 1807—15 należała do Księstwa Warsz., pod zaborem pruskim do prow. Prusy Zachodnie.

Chełmno (niem. Culm), m. pow. w wojew. pomorsk., na pr. brzegu Wisły, w pobliżu Torunia, 12.000 mieszk.; przemysł mebl., maszynowy, spożywczy, cegielnie i młyny parowe. Szereg zabytków archit. gotyc. i renesans.; należy do najstarszych miast polskich.

Chełmoński Józef, malarz pol. (1850—1914); znakomite pejzaże i sceny rodzaj.: „Czwórka", „Burza", „Powrót z jarmarku" i in.

Chełmszczyzna, wsch. część dzis. wojew. lubelskiego, wyodrębniona 1912 przez Rosję jako gubernia Chełmska. Por. też Brzeski traktat.

Chełmża (niem. Culmsee), m. w pow. Toruń (wojew. pomor.), nad Jez. Chełmżyckim; 11.000 mieszk.; cukrownia, fabryki maszyn, papy, grzebieni i in.

Chemia, nauka o własnościach, budowie i przemianach materii, wraz z fizyką podstawa nauk przyrodn. Ch. n i e o r g a n i c z n a: badanie substancji mineralnych; ch. o r g a n i c z n a: nauka o ciałach spotykanych w przyrodzie żywej, zw. też ch. z w i ą z k ó w w ę g l a, który jest najistotn. składnikiem tych ciał. Jako ch. s t o s o w a n a w technice, rolnictwie itd., odgrywa ogromną rolę w gospodarce społecznej.— Początki ch. znane już Egipcjanom, od których przejęli je Arabowie. Średniow. a l c h e m i c y znali cały szereg związków chem. Charakter naukowy nadali ch. dopiero B o y l e (w. XVII), C a v e n d i s h (w. XVIII): wykrycie wodoru, składu powietrza, zwłaszcza zaś L a v o i s i e r (1743—94), który wykazał, że przy spalaniu bierze zawsze udział tlen, który łącząc się z danym ciałem, powiększa jego ciężar. D a l t o n (1766—1844) stworzył teorię atomistyczną, która wraz z hipotezą A v o g a d r y wpłynęła na dalszy rozwój ch.; G a y-L u s s a c stwierdził, że objętości gazów łączących się na związki chem. pozostają do siebie w prostym stosunku: B e r z e l i u s stworzył elektrochemię; W ö h l e r swą syntezą mocznika (1828) położył podwaliny pod rozwój ch. organ.; L e B e l i v a n't H o f f podali teorię przestrzennej budowy związków organ. (stereochemia). A n a l i z a w i d m o w a (spektralna) stworzona przez K i r c h h o f f a i B u n s e n a (1860) pozwoliła wykryć nowe

pierwiastki, **Mendelejew** w układzie periodycznym pierwiastków wykazał zależność między własnościami pierw. a jego cięż. atom. wzgl. liczbą porządk. Ch. fizyczna pozwoliła wniknąć we własności pierwiastków promieniotwórczych, stworzyła teorię roztworów i budowy atomu, wywierając wielki wpływ na inne dziedziny chemii.

Chemiczna analiza, ob. Analiza.

Chemiczna waga, ob Waga analityczna.

Chemiczne pierwiastki, ob. Pierwiastki chemiczne.

Chemiczne reakcje, wzaj. oddziaływanie ciał, przy czym tworzą się z pierw. związki nowe, odbywa się rozpad związków lub wymiana składników między związkami (pojedyncza lub podwójna). Szybkość r. ch. zależy w gł. mierze od temper.: podwyższenie temp. o 10° C podwaja szybkość reakcji.

Chemiczne znaki, symbole pierwiastków i związków chem.; pierwiastki oznacza się początk. literami nazw łac. lub grec., np. Ca (Calcium) = wapń, H (Hydrogenium) . wodór itd., znak ten oznacza równocześnie 1 gramoatom danego pierw. Symbole związków chem. składają się ze znaków poszczeg. pierw. wchodzących w skład cząsteczki i oznaczających równocześnie 1 gramocząsteczkę danego związku.

Chemiczne związki, ciała złożone z 2 lub więcej pierw. chem., różnią się tym od mieszanin, że nie dają się mechanicznie rozłożyć na składniki.

Chemigrafia, ob. Cynkografia.

Chemikalia, produkty chemiczne, jak ługi, kwasy itd.

Chemin des Dames (szmę de dam), droga w paśmie wzgórz na płn. od rz. Aisne (Francja środk.); w wojnie światowej zacięte walki francusko-niemieckie.

Chemnitz (kemnic), m. okręg. w Saksonii (Niemcy), u stóp Rudaw, 359.000 mieszk.; jedno z najbardziej przemysłowych m. niem.; przemysł tekstylny, konfekcyjny i metalurgiczny.

Chemotaxis (chemotropizm), grec., ruch komórek pod wpływem bodźca chemicznego (np. ch. białych ciałek krwi).

Chemoterapia, gr., leczenie przez wprowadzanie do ustroju środków chemicznych działających farmakodynamicznie.

Chénier (szenie), 1) André, poeta francuski 1762—94) najwybitniejszy liryk franc XVIII w., stracony za Robespierre'a; 2) Marie Joseph, brat André, poeta franc. (1764—1811), wsławił się tragedią o duchu rewolucyjnym: „Charles IX" (1789), autor popul. „Le chant du départ" i in. dramatów i poezji liryczn., członek rewoluc. konwentu itd.

Piramida Cheopsa (przekrój pionowy)

Cheops, egips. król IV. dynastii, 2700—2675 przed Chr., z siedzibą w Memfis; grobem jego piramida (Cheopsa) koło Gizeh.

Cherbourg (szerbur), franc. port wojenny, handlowy i twierdza w depart. Manche nad kan. La Manche, miejscowość kąpiel., 37.000 mieszkańców.

Cherchez la femme (szersze la fam), fr., „szukaj kobiety" t. zn.: przyczyną napewno jakaś kobieta.

Cheronea, staroż. m. grec. w Beocji: 338 prz. Chr. decydujące zwycięstwo Macedończyków nad Grekami.

Cherry-Brandy (czeri-brendi), ang., likier wiśniowy.

Cherso, chorw. Čres, wyspa włoska w zat. Quarnero (Dalmacja), 418 km², 15.000 mieszk.; gł. m. Ch., 4.000 mieszk.

Cherson, ukraińskie m. port. nad Dnieprem, 60.000 mieszk.; budowa okrętów, handel zbożem i wełną.

Chersonez (gr., „półwysep"), w staroż. nazwa wielu półwyspów. 1) Ch. Tracki, obecnie półw. Gallipoli; 2) Ch. Scytyjski albo Taurycki, dzis. Krym.

Cherub, hebr., najwyższa istota anielska.

Cherubini (kerubini) Luigi, kompoz. włoski (1760—1842); opery m. in. „Lodoiska", „Elisa", „Medée", „Les deux journées"; komp. relig., 2 Requiem i in.; muzyka kameralna.

Cheruskowie, lud germ. między Wezerą a Łabą, zadali 9 przed Chr. pod wodzą Arminiusa klęskę Rzymianom w Lesie Teutoburskim.

Chester (czester), 1) ang. m. w hr. Cheshire, 41.000 mieszk.; chów bydła; 2) najstarsze m. w Pensylwanii (Stany Zjedn. Am. Płn.), 58.000 mieszk.; warsztaty okrętowe, przemysł bawełniany.

Chesterfield (czesterfild), ang. m. w hr. Derby, 64.000 mieszk.; kop. węgla i nafty, przemysł żelazny, koronkarski i in.

Chesterton (czestertn) Gilbert Keith, ang. pisarz i publicysta (1874—1936), kat. konserwatysta, autor poezji relig., komedii, studiów i pełnych humoru powieści sensacyjnych o poważnym pogłębieniu myślowym: „Człowiek, który był czwartkiem" i in.

Chevalier (szewalie), fr., rycerz. w śrdw. tytuł szlachty francuskiej.

Chevreul (szewrel) Michel Eugéne, chemik franc. (1786—1889), ważne badania tłuszczów i barwników.

Chęciny, m. w pow. i wojew. kieleckim, w pobliżu Kielc, 5.000 mieszk.; kopalnie marmuru. — W XIV—XVI w. wydobywano tu miedź, ołów, srebro. Ruiny zamku.

Chianti (kianti), wina włos., z okolic Toskany.

Chicago (czikago), 2. co do wielkości m. w St. Zjed. Am. Płn. w stanie Illinois, nad jez. Michigan; 3,400.000 mieszk. (najwięk. w St. Zjed. kolonia pols., 350.000 Polaków), jeden z najwięk. świat. ośrodków handlu (zbożem, bydłem, mięsem, drzewem) oraz przemysłu (mięsnego, maszyn., meblow., konfekc. i in.); nowoczesne drapacze chmur, 2 uniw., politech., wielkie biblioteki, muzea.

Chigi (kidżi), ród sieneński; Agostino (1520), nadw. bankier papieża; Fabio C., 1655 papież jako Aleksander VII. Członkowie rodu Ch. od 1712 marszałkami kościoła rzym.

Chignon (szinią), fr., fryzura damska modna w XIX w., upięcie długich włosów w t. zw. kok.

Chikamatsu Monzaemon (właściwie S u g i m o r i N ó b u m o r i), wielki poeta japoński (1653—1724); 98 dramatów.

Chile, płd.-ameryk. republika, zajmująca pas wybrzeży Pacyfiku (4.230 km dł., a średnio 180 km szer.) od pustyni Atacama na płn. po Ziemię Ognistą na płd. 741.767 km² pow. i (1934) 4,465.000 (6 na km²), białych, Indian i Metysów. Panuj. wyzn.: rz.-kat., język hiszp. Kraj górski (Andy do 6798 m wys.). Na płn. klimat gorący i suchy (pustynia Atacama), w środk. Ch. — umiarkowany, a na płd. — wilgotny i chłodny (góry pokryte lasami i zlodowacone). Rolnictwo rozwinięte gł. w środk. Ch. (znaczna produk. wina, 1933: 21 mil. l). Na płn. najważn. górnictwo. Produk.: saletry, miedzi (1934: 247.000 t, pierwsze miejsce w prod. świat.), żelaza i węgla (1,8 mil. t). Wartość (1934) wywozu: 420 mil., przywozu: 228 mil. zł. Kolei 9.000 km. Stol. Santiago de Chile (696.000 mieszk.), gł. port — Valparaiso (193.000). Ustrój: na czele republiki prezydent. Władza ustawod.: 2-izbowy Kongres. — Wyodrębnione wraz z Peru w osobną kolonię hiszp. 1534, uzyskały niepodległość po wojnie z Hiszpanią 1818. W 1833 konstytucja, 1878 zwyc. wojna z Peru i Boliwią o tereny górnicze Atacamy, 1929 odstąpienie na rzecz Peru prowincji Tacna. Po rewolucji 1932 Ch. na drodze do państwowego socjalizmu.

Chiliazm, także m i l l e n a r y z m (chilia, gr. mille, łac. = 1000), w pocz. śrdw. rozpowszechniona wiara w 1000-letni raj na ziemi dla sprawiedliwych, zmartwychwstałych po powtórnym przyjściu Chrystusa.

Chiloé (ciloe), wyspa na wybrzeżu Chile, 8350 km², 110.000 mieszk.; rybołówstwo, chów bydła.

Chilon, jeden z 7 mędrców greckich.

Chimborazo (czimborazo), wygasły wulkan w Kordylierach płd.-amer., 6310 m, lodowce.

Chimera, z mit. gr., potwór ziejący ogniem: lew, koza i wąż w jednej postaci, zabity przez Belerofonta; w przen.: urojenie.

Chimera, ryba spodousta, głębinowa mórz południowych.

„Chimera", miesięcznik artyst.-liter., wyd. 1901—07 w Warszawie przez Miriama-Przesmyckiego.

Chingan (Wielki Chingan), góry w wsch. Azji, na granicy Mongolii i Mandżurii, do 3200 m wysokie.

Chinina, alkaloid otrzymyw. z kory chinowej, bezbarwne, b. gorzkie kryształy, trudno rozpuszcz. w wodzie, łatwo w alkoholu, eterze i chloroformie. Najważn. środek przeciwgorączkowy, zastosowanie w leczeniu malarii i in.

Chinony, związki chem., pochodne węglowodorów aromatycznych. Pochodne ch. należą do najważn. barwników.

Chinowa kora, kora drzewa chinowego używ. do wyrobu chininy.

Chinowiec, chinowe drzewo, drzewo wiecznie zielone, ojczyz. Kordyliery płd.-amer., hodow. na Jawie, w Indiach i in.; kora dostarcza chininy.

Chiny, republika wsch.-azjat. o nieustalonych granicach na płn., obejm. razem z luźnie związ. terytoriami Tybetu i Turkiestanu Wsch. (Wielkie Chiny): 6,993.000 km² pow. z ok. 430 mil. ludzi. Ch. w ł a ś c i w e, rozciągają się między wyż. Tybetu i Mongolii a Pacyfikiem (morza: Żółte, Wsch. i Płd.-chińskie), posiadają 4,418.000 km² pow. i 418 mil. mieszk. (95 na km²). Na zach. (Sy-czuan) wyżyny i góry do 7.000 m wysokie. Ich wsch. przedłużenie, góry Cin ling (3.000—4.000 m) dzielą Ch. na: płn. i płd. Ch. płn., położone w dorzeczu Huang ho (katastrof. wylewy), wyżynne na zach. a nizinne na wsch., charakteryzuje najgrubszy na ziemi pokład gleby lessowej i krajobraz bezleśny. Górzyste (ok. 2.000 m) Ch. płd., w dorz. Jang-tse-kiangu i Si-kiangu, najżyźniejsze obszary Ch., kraj ryżu i herbaty. Klimat w płn. Ch.: kontynentalny (gorące lata, ostre zimy) o małej ilości opadów (step), w płd.: podzwrotnikowy, monsunowy i wilgotny (obszar lasów wiecznie zielonych). Chińczycy (o innym typie ras. na płn.,

Chiny

niż na płd.) należą do grupy mongolskiej. W Ch. płd. resztki pierwotn. ludności (Lolo, Miao-tse). Obcych (gł. Japończyków) ok. 350.000. Religią panującą: buddyzm, taoizm i nauka Konfucjusza (3,3 mil. chrześc.). Kraj skrajnie przeludniony (w delcie Jang-tse-kiangu ponad 1.000 mieszk. na km²), silna emigracja. 4 miasta milionowe: Szanghaj, Peipin, Tientsin i Wuhan. Podstawową gałęzią gospodarki: rolnictwo. Na płn. uprawa: pszenicy, jęczmienia, soji, jarzyn, w reszcie kraju: ryżu (1933: 20,9% prod. świat.), herbaty (1931: 1. miejsce z 48,5% prod. świat.) i bawełny (1934: 675.000 t, tj. 13,3% prod. świat.). Hodowla z wyjątkiem jedwabnika, słabo rozwinięta. W produk. jedwabiu 2. miejsce na świecie. Olbrzymie bogactwa mineralne (jedne z najwięk. na ziemi pokłady węgla i żelaza, cyna, antymon, sól) słabo eksploatowane. 1934: dobyto 27,2 mil. t węgla. Przemysł tekstylny (1934: 4,7 mil. wrzecion w przemyśle bawełn.) gł. w Szanghaju. Stosunki handl. gł. z: Japonią, Stanami Zjedn., Wką Brytanią; z Polską: nikłe. Wartość (1934) przyw.: 1.839 mil., wyw.: 955 mil. zł. Kolei (1934): 19.700 km, samochodów:

46.000. Stol. Nankin (633.000 mieszk.), gł port: Szanghaj (3,259.000). — D z i e j e Ch. rozpoczynają się ok. 2200 prz. Chr.; rozwój terytorialny za dyn. cesarskich, Hia, Szang i Czu; ok. 400 prz. Chr. nawiązanie stosunków kulturalnych z Indiami i zach. Azją. Po okresie zaburzeń wewn., rozkwit i silne zespolenie poszczególnych prowincji państwa w 221 prz. Chr.; w tym też czasie wybudowany słynny Wielki Mur. Za dyn. Han (202—20 po Chr.) zamieszki i bunty chłopów, których wynikiem rozpadnięcie się państwa. Za dyn. Sui (581—618) zjednoczenie i reforma rolna. W dalszym ciągu, za dyn. Tang (619—907), okres wielk. świetności i rozszerzania się wpływów kultur. Ch. daleko poza ich granice (wynalazek druku, papieru, prochu strzel., kompasu), po czym znowu rozpad państwa. 1279 zawojowuje państwo, jednocząc je zarazem, mongolski chan Kublaj. Za dynastii Ming (1368—1644) nawiązanie stosunków z Europą. Od 1581 jezuici krzewią w Ch. chrześcijaństwo. Zakaz przywozu opium prowadzi Ch. w 1840—42 do wojny z Anglią, po której ta otrzymuje Hong-kong, a Ch. otwierają 5 portów dla handlu europ. Rozszerza prawa Europejczyków i gwarantuje je układ w Pekinie w 1860. Od 1875 naprężenie stosunków z Japonią, potem z Francją (strata Annamu i Tonkingu). 1894—95 wojna z Japonią i porażka Ch., odstąpienie Formozy Japończykom i niepodległość Korei. 1897 Niemcy wydzierżawiają Kiauczau. Od 1898 zamierzenia ces. Kuangsi w kierunku reform, 1900 wybuch powstania tajnego narod. związku bokserów, po czym wkroczenie obcych mocarstw i ugruntowanie ich wpływów (koncesje, traktaty handl. itp.). 1911 płd. Ch. republiką, na jej czele Sun-Jat-sen; ponowne zespolenie się państwa ch. za sprawą prez. min. Juan-szi-Kai (usunięcie dynastii Mandżu). W wojnie świat. 1914 Ch. po stronie Ententy. Po wojnie coraz większe przeciwieństwa pomiędzy płn. a płd. Ch., których gubernatorzy wzajemnie zwalczają się. Równocześnie silne prądy w kierunku izolowania się od wpływów europ., a także dążności komunistyczne; w wyniku wybuch formalnej wojny domowej, zakończ. zwycięstwem Czang-Kai-Szeka, który zjednoczył państwo Ch. i jako prez. republiki i dyktator wojsk stara się je ugruntować na zasadach narodowych. Od 1932 Ch. w stanie wojennym lub półwojennym z Japonią, która rozwija silną akcję w kierunku poddania ich swym wpływom (chwilowa okupacja Szanghaju, utworzenie państwa Mandżuko, państwa Mongolii wewn. 1935), popieranie dążności autonom.-separatyst. Chin płn. itd.).

Chińskie Morze, część Oc. Spokojnego, oblew. Chiny, dzieli się na M. Żółte, Płd.-Chińskie i Wsch.-Chińskie.

Chińskie pismo, pismo wyrazowe, powstałe z pisma obrazowego. Biegnie od góry na dół, z ok. 40.000 znaków jest w użyciu 3—4.000.

Chińskie srebro, ob. Argentan.

Chiński Mur, także W i e l k i M u r, mur obronny, dług. 2.500 km, grub. 6—8 m, wys. 4—16 m liczne wieże i bramy, zbud. w płn. Chinach za dyn. Ming (1368—1644 po Chr.), przekroczony 1933 przez Japończyków.

Chios, grec. wyspa na M. Egejskim, 858 km², 75.000 mieszk.; stol. i port Kastron, 22.000 mieszkańców.

Chiromancja, gr., wróżenie z kształtu i linii ręki.

Chirurgia, gr., dział medycyny polegający na leczeniu za pomocą zabiegów od zewnątrz i to albo krwawych (operacja), albo bezkrwawych (nastawienie złamań, zwichnięć itp.).

Chiton dorycki

Chiton, staro-grecka szata spodnia, bez rękawów, spinana nad ramieniem.

Chityna, substancja organ., pokrywająca ciało owadów.

Chiwa (Chowarezm, Chorezm), niegdyś chanat, obecnie część sowieckiej republiki Uzbekistan. Gorący i suchy kraj na płd. od jez. Aralskiego, 61.900 km², 520.000 mieszk. Handel bawełną, wełną i zbożem. Stolica Ch., 5.000 mieszkańców; wyrób dywanów.

Chlamida, wierzchnia szata noszona w staroż. Grecji przez rycerzy i żołnierzy.

Chlamida

Chlebowiec, drzewo z rodziny morwowatych, którego olbrzymie owocostany są jadalne; okol. podzwrotnikowe.

Chlebowski Bronisław, wybitny pol. krytyk i historyk lit. (1846—1918), świetny syntetyk o kierunku narodowo-kulturalnym.

Chleb świętojański, jadalne owoce rośl. strączkowej, drzewiastej, pochodzącej ze Wschodu, hodowanej nad Morzem Śródziemnym.

Chlodwig (później Ludwik), imię królów frankońskich z rodu Merowingów. Ch. I, król Franków Salijskich (465—511), zdobył dorzecze Sekwany i Galię połudn., przyjął 496 wiarę katolicką, przeniósł stolicę do Paryża, zjednoczył wszystkich Franków.

Chlor, pierw. chem., znak chem. Cl, licz. porząd. 17, cięż. atom. 35,46, cięż. właśc. 2,45 (powietrze =1); gaz zielono-żółty, trujący, działa drażniąco na drogi oddechowe. W przyrodzie w postaci c h l o r k ó w (sodu, potasu, magnezu i in.); zastosowanie jako środek bielący, dezynfekcyjny.

Chloral, związek chem., bezbarwna oleista ciecz, rozpuszcz. w wodzie, alkoholu, eterze; w medyc. używ. jako środek usypiający.

Chlorany i nadchlorany, sole kwasów chlorowego i nadchlorowego, o własnościach utleniających; zastosow. do wyrobu ogni sztuczn. i niektórych materiałów wybuchowych.

Chlorek bielący (w a p n o b i e l ą c e), związ. chem., powstając pod działaniem chloru na mleko wapienne. Działanie silnie utleniające i bielące; środek bielący, przeciwgnilny, dezynfekcyjny.

Chlorki, ob. Chlor.

Chlorofil, gr., zieleń rośl., zawarta w chromatoforach (ob.), dzięki którym odbywa się asymilacja CO_2 (bezwodnika węgl.) z powietrza.

Chloroform, trójchlorometan, związek chem., ciecz bezbarwna o słodkawym zapachu, pieką-

cym smaku, używ. jako środek usypiający przy operacjach chirurg.; w przemyśle wielkie zastosowanie jako rozpuszczalnik (jodu, siarki, fosforu, tłuszczów, żywic itd.).

Chlorowce (halogeny), ogólna nazwa pierwiastków fluoru, chloru, bromu, jodu.

Chlorowodór, związek chloru z wodorem; ob. Solny kwas.

Chloroza, błednica (ob.).

Chloryt, grupa minerałów zbliżonych do łyszczyków.

Chłapowski, 1) Dezydery, gen. pol. (1788—1879), 1807 oficer służbowy przy Napoleonie, uczestnik powstania 1831, wybitny działacz gospod ; 2) Franciszek, lekarz i fizjograf wielkopol. (1847—1923), działacz społ., poseł na sejm pruski; 3) Alfred, * 1874, polityk pol., 1923 min. roln., 1924—35 ambasador w Paryżu.

Chłędowski Kazimierz (pseud. Ignotus), pol. pisarz i polityk (1843—1920), austr. min. dla Galicji, znawca i zbieracz dzieł sztuki; poczytne dzieła z historii włoskiej kultury i sztuki.

Chłodnica, 1) część maszyny par., w kt. skrapla się para; pochłania część ciepła niezamienioną na pracę: im większa różnica temper. między kotłem a ch., tym większa wydajność maszyny; 2) urządzenie z krążącą i chłodzoną powietrzem wodą, dla chłodzenia silnika samochodowego.

Chłopi, warstwa ludności żyjąca na wsi z uprawy roli. W śrdw. i czas. now. do XIX w. zależni prawnie i gospod. od ziemian, niepełni posiadacze ziemi, którą uprawiają, zobowiązani do pracy na gruntach pańskich (pańszczyzna), płacenia czynszów i różnych usług, są z nimi osobiście związani (poddaństwo) i podlegają ich sądownictwu. Rewolucja francuska: równouprawnienie chł., zniesienie poddaństwa i świadczeń na rzecz pana wsi, nadanie ch. ziemi na własność. W Polsce, w epoce piastowskiej: niewolni (jeńcy wojenni lub dobrowolnie oddający się w niewolę) i wolni, osiedli na cudzych gruntach. W XII i XIII w. zespolenie obu warstw w jedną, zależną od dziedzica włości. Konstytucją 3 maja 1791 usunięcie jurysdykcji pańskiej; w Księstwie Warszaw. 1807 wolność osobista oraz równość ch. wobec prawa; uwłaszczenie w zaborze prusk. 1823, austr. 1848, ros. 1863.

Chłopicki Grzegorz Józef, generał pol. (1771-1854), uczestnik walk napoleoń., legionista, 1812 gen. brygady, w armii Król. Kongresowego gen. dywizji. W powstaniu listopad. 1830 dyktator i dowódca w bitwie pod Grochowem.

Chłopskie wojny, ruch społ. niższych warstw w XV i pocz. XVI w.: zbrojne wystąpienie chłopów i proletariatu miejskiego przeciw szlachcie i mieszczaństwu. Terenem walk: Szwabia, Austria, Tyrol, Alzacja i środk. Nadrenia. Najwybitn. z przywódców: Götz von Berlichingen.

Chmiel, rośl. pnąca się z rodziny konopiowatych; uprawiany w celu otrzymywania lupuliny używanej do wyrobu piwa.

Chmiel Adam, historyk pol. (1865—1934), dyr. Archiwum Akt dawnych w Krakowie.

Chmielnicki Bohdan, hetman kozacki (1596—1657), wszczął bunt kozactwa przeciw Rzplitej pol., zwyciężył pod Żółtymi Wodami, Korsuniem i Piławcami, pokonany pod Beresteczkiem, poddał 1654 Ukrainę zwierzchności cara mosk.

Chmielnik, 1) m. w pow. Stopnica (wojew. kieleckie), 8.000 mieszk.; garbarnie, handel; 2) m. w pow. Lityń, na Podolu ros., nad Bohem, 10.000 mieszk.; zamek z XVI w.

Chmielowski, 1) Benedykt, osławiony autor pierwszej encyklopedii pol.: „Nowe Ateny", 1745—46, dzieła typowego dla saskiego obskurantyzmu; 2) Piotr, znakom. krytyk i historyk lit. pol. (1848—1904), o kierunku filozof.-społ., rzecznik pozytywizmu, red. „Ateneum" (1881—97) i „Bibliotekę najcelniejszych utworów literatury europejskiej"; „Zarys najnowszej literatury polskiej", „Nasi powieściopisarze", „J. I. Kraszewski", „Historia literatury polskiej", „H. Sienkiewicz", „Dzieje krytyki literackiej w Polsce" i in.; 3) Adam (brat Albert), artysta malarz i zakonnik (1848—1917), założ. zakonu albertynów (ob.).

Chmura, tworzy się przez ochłodzenie się i skroplenie w powietrzu pary wodnej uniesionej w górę; ze względu na kształt rozróżnia się ch.: stratus, cienkie, jednolite, nisko nad ziemią; nimbus, bezkształtne, deszczowe; cumulus, kłębiaste (ok. 1.700 m nad ziemią); cirrus, delikatne, włókniste (10—11 km n. z.) oraz cały szereg kombinacyj, np. stratocumulus, cirrostratus itd. Niewyjaśnione dotąd łączenie się małych kropelek w większe powoduje opady deszczowe z ch.

Chochlik, według wierzeń lud. duch figlarnie złośliwy.

Chochołów, w. w pow. Nowy Targ (wojew. krak.), nad Czarnym Dunajcem. 1846 powstanie góralskie, krwawo stłumione przez Austriaków.

Chocim (rumuńs. Hotin), m. pow. w rum. Besarabii, nad Dniestrem, 30.000 mieszk.; 1621 i 1673 bitwy Polaków z Turkami.

Chodakowski Zorian Dołęga, ob. Czarnocki Adam.

Chodkiewicz Jan Karol, hetman wielki litewski (1560—1621), poskromił bunt Nalewajki, rozbił Szwedów pod Kircholmem w 1605 r., Rosjan na Dziewiczym Polu w 1612, zmarł podczas bitwy pod Chocimem.

Chodorów, m. w pow. Bóbrka (wojew. lwowskie), 7.000 mieszk.; cukrownia, fabryka kafli, gorzelnie, cegielnie i tartaki.

Chodowiecki Daniel, gdański malarz i rytownik (1726—1801), znakom. ilustrator i satyryk życia mieszcz. niem. i szlachty pol. XVIII w.: rysunki, ponad 2.000 rycin.

Chodzież (niem. Kolmar), m. pow. w wojew. poznańs., 7.000 mieszk.; fabryki porcelany, maszyn, mebli.

Chodźko, 1) Jan, pisarz pol. (1776—1851), wybitny wolnomularz, autor popularnego „Pana Jana ze Świsłoczy"; 2) Ignacy, pisarz pol. (1794—1861); słynne gawędy, m. in. „Pamiętniki kwestarza"; 3) Aleksander, poeta, orientalista i slawista (1804—91), 1857—83 prof. lit. słow. w Collège de France na katedrze Mickiewicza.

Chodżent (staroż. Kyropolis), m. pow. w republice sow. Turkiestanu, nad Syr-Darią, 40.000 mieszkańców.

Choiński Teodor Jeske, pisarz pol. (1854—1920), klerykalny konserwatysta i antysemita; powieści historyczne.

Chojnice, m. pow. w wojew. pomor., 14.000 mieszk.; browary, cegielnie, fabryki mebli, wód mineralnych i in.

Cholecystitis, gr., zapalenie woreczka (pęcherzyka) żółciowego.

Cholelithiasis, gr., kamica żółciowa

Cholera, gr., choroba zakaźna jelit. Właściwa ch. azjatycka, wywołana bacylem (przecinkowcem) ch., b. ciężka: wymioty, gwałtowna biegunka, b. często śmierć wskutek gwałt. ubytku wody w organizmie, wzgl. ogóln zatrucia. W Azji (gł. Indie Przedgang.) nagminnie, w Europie od końca XIX w. sporadycznie. Szczepienie ochr.: odporność na pół roku. — Podobna ch. nostras (cholleryna), przez bakteryjne zatrucie żywnością.

Chomąto

Choleryk, dawne określenie człowieka o gwałtownym temperamencie.

Cholleryna, ob. Cholera.

Cholesteryna, związek chem., w żółci zwierząt, w substancji nerwowej, krwi i wszystkich niemal innych komórkach ludzkich

Cholina, zasada organiczna, występująca w żółci, składnik lecytyn.

Chołoniewski Antoni, wybitny public. (1874—1924): „Duch dziejów Polski".

Chomąto, obłąk z drzewa obity skórą, stanowi część uprzęży wkładaną na szyję końską.

Chomik

Chomik, gryzoń, buduje na polach podziemne gniazda, szkodnik.

Chopin (szopę) Fryderyk (spolszcz. Szopen), najw. kompozytor polski (1810, w Żelazowej Woli — 1849, w Paryżu), od 1830 za granicą, przew. w Paryżu, jeden z najw. romantyków muz., pierwszy przetworzył artystycznie polskie motywy ludowe. Dzieła, przeważ. fortepianowe: koncerty, sonaty, ballady, scherza, polonezy, mazurki, walce, nokturny, etiudy, preludia i i.

Chorał, łac., liturg. śpiew kościoła katol., wprowadz. przez pap. Grzegorza I, stąd ch. lub kantyk gregoriański. Por. Gregoriański chorał. — Ch. protest., oparty na hymnach katol. lub na lud. pieśniach niem.

Chorasan, kraina w płn.-wsch. Persji, przecięta górami Hindukusz i Elburs, stepy zamieszkałe przez koczowniczych Turkmenów i Kurdów. Handel wełną i dywanami. Stolica Meszhed, 150.000 mieszkańców.

Chorągiew, 1) płachta z tkaniny przytwierdzona do drzewca, będąca znakiem państw. lub jednostki wojsk.; 2) w dawnym wojsku jednostka taktyczna jazdy lub piechoty, potem tylko jazdy, zwykle w sile ok. 150 ludzi.

Chorąży, początkowo noszący chorągiew, potem urzędnik państw. lub ziemski. W wojsku pol. dawnym najniż. stopień oficerski, w obecnym najwyż. podoficerski.

Chorea, gr., pląsawica, choroba polegająca na wykonywaniu ciągłych ruchów mimowolnych.

Choreografia, gr., 1) pismo taneczne, tzn. przedstawianie za pomocą specjalnych znaków poszczególnych kroków i figur; 2) potocznie: sztuka taneczna.

Chorezmijska republika, ob. Chiwa.

Choroba, silna reakcja ustroju na czynniki szkodliwe.

Choromański Michał, powieściopisarz pol., * 1904, wybitny artyzm kompozycyjny na tle psychologicznym: „Biali bracia", „Zazdrość i Medycyna" (nagroda Polskiej Akademii Literatury „Dla młodych") i in.

Chorostków, m-ko w pow. Kopyczyńce (woj tarnopol.), 6.000 mieszk.: targi na bydło, gorzelnia.

Chorsabad (Khorsabad), w. w Mezopotamii 20 km na płn.-wsch. od Mossulu, słynna z odkopania miasta asyryjskiego.

Chortyca, wyspa na Dnieprze w pobliżu Ekaterynosławia, w XVI—XVIII w. gł. siedziba Kozaków zapor., 1788 zasiedlona przez Niemców

Chorwacja, kraj w płn.-zach. Jugosławii, położ. między Adriatykiem (zat. Quarnero) a rz.: Drawą, Sawą i Uną. Razem z sąsied. Slawonią 42.588 km² pow. i 2,613.938 mieszk., w 91% Chorwatów, w $^{3}/_{4}$ rz.-kat. Kraj wybitnie rolniczy, na zach. górzysty (Kras), a na wsch. nizinny. Gł. miasto: Zagrzeb, ważn. port: Suszak. — W staroż. prowincja rzym., przez Słowian zasiedlona w poł. VII w.; 924—1097 niepodl. państwo, potem przyłączona do Węgier, a od połowy XVI w. pod panowaniem Turcji. Odzyskana przez Węgry 1699, przyłączona do Austrii 1848, wróciła do Węgier 1867; 1868 autonomia. W XX w. żywy ruch narod. i niepodległośc. 1918 oderw. od Węgier i przyłącz. do Jugosławii

Chorzów, m. w pow. Katowice (woj. śląs.), 100.000 mieszk.; powstało 1934 z połączenia gm Chorzów, Hajduki Nowe i Król.-Huta: najw. w Polsce fabryki związków azot., kamieniołomy, kopalnia węgla.

Chowacz kapuściany, mały chrząszcz; larwy są szkodnikami warzyw.

Choynowski Piotr, powieściopisarz polski (1885—1935), członek Polskiej Akademii Literatury, wybitny realista i świetny prozator: „Zdarzenie", „Kuźnia" i in.

Chór, gr., 1) u staroż. Greków taniec zbior. połączony ze śpiewem, przy uroczystościach relig.; stąd przeszedł do tragedii i komedii, w kt. 12—24 osób odśpiewywało partie liryczne między poszczeg. ustępami akcji; 2) w muzyce, połączenie kilku lub więcej głosów dla zbior. wykonywania utworów muz. (ch. męski, żeński, mieszany); 3) w budown. kośc.: część ołtarzowa dla duchowieństwa, w opactwach i katedrach zawierająca stalle.

Chr., skrót imienia Chrystusa.

Chrabąszcz, chrząszcz pospolity, brunatny, niszczy drzewa liśc., pędrak (larwa) korzenie; pełny rozwój ch. trwa 4 lata.

Chreptowicz Joachim, pol. mąż stanu (1729—1812), inicjator i czł. Komisji Edukacyjnej.

Chrestomatia, gr., wypisy wzorowych ustępów z dzieł pisarzy, przeważnie dla nauczania.

Chrisma, gr., krzyżmo, w kośc. katol. olejek używ. przy chrzcie św., bierzmowaniu, święceniach kapł. itd.

Christchurch (krajstczercz), m. na płd. N. Zelandii, 127.000 mieszk.; uniw.; przem., handel.

Christine de Pisan (kristin de pizan), poetka franc. (1364—89).

Christmas Island (krismes ajlend), ob. Bożego Narodzenia Wyspa.

Chrobacja, stara nazwa histor. nieoznaczonych bliżej ziem w okol. Karpat.

Chrom, pierw. chem., metal, znak chem. Cr, liczba porząd. 24, cięż. atom. 52, cięż. właśc. 6,8. Prawie wszystkie związki ch. są barwne. Stopy (np. stal chromowa) b. twarde, nierdzewne.

Chromatofory, grec., ciałka plazmatyczne w komórkach rośl., w kt. tworzą się barwniki: zielone — chloroplasty, żółte — chromoplasty, bezbarwne — leukoplasty.

Chromatyczna skala, w muz. obejmuje postęp 12 półtonów temperowanych, wynikłych z podziału oktawy na 12 równych części.

Chromatyna, substancja jądrowa dająca się barwić barwnikami anilinowymi.

Chromatyzm, gr., zabarwienie, powstające w soczewce z powodu rozszczepienia światła białego.

Chromiany, sole hipotet. kwasu chromowego, chromiany i dwuchromiany, najważn. połączenia chromu. Dwuchr.: duże zastosowanie w technice (silne środki utleniające) i w garbarstwie (garbowanie chromowe).

Chromit (żelaziak chromowy), minerał, tlenek chromu i żelaza, używ. do fabrykacji farb chromowych.

Chromolitografia, gr., litografia wielobarwna.

Chromosomy, gr., najważn. składniki jądra komórkowego, przenoszą cechy dziedziczne (geny).

Chromotypia (chromotypografia), gr., druk wielobarwny.

Chroniczny, gr., długotrwały, przewlekły.

Chronique scandaleuse (kronik skandalöz), fr., zapiski o skandalach, kronika sensacyjnych i intymnych wiadomości.

Chronograf, gr., przyrząd zapisujący czas; mechanizm zegarowy rejestrujący na wstędze lub walcu.

Chronologia, gr., nauka o podziale, o rachubie czasu; porządek chronologiczny: wg następstwa dat.

Chronometr, gr., zegar sprężynowy, b. dokładny, wykazujący na dobę różnice nie większe od kilku setnych sekundy.

Chronos, gr., czas, bóg czasu.

Chronoskop, gr., przyrząd do mierzenia małych okresów czasu; dzisiejsze do 0,001 sek.

Chróściel, derkacz, ptak przelotny, na suchych łąkach i polach; wydaje charakterystyczny głos.

Chróścik, owad wodny; gąsienice w wodzie budują domki.

Chróścina, krzew zimozielony o czerw. jagodach jadalnych; Europa płd.

Chrystian (Krystian), królowie duńscy, m. in.: Ch. I (1426—81), król duński i norw., twórca 1460 unii person. z Szlezwigiem i Holsztynem; 2) Chr. II (1481—1559), król duński i norw., przejśc. szwedzki, 1520 „krwawa kąpiel sztokholmska" szlachty szwed., powstanie i detronizacja; 3) Ch. III (1503—59), król duński i norw., wprowadził reformację, walczył z katolicyzmem i ces. Karolem V; 4) Chr. IV (1577—1648), król duński i norwes., walki ze Szwecją, udział w wojnie 30-letniej, protektor wypraw odkrywczych i handlu, reformator prawa i administr.; 5) Ch. VII (1749—1808), król duńs. i norw., rządy faworyta jego żony Struenseego, zdetronizowany; 6) Ch. IX (1818—1906), niefortunna wojna z Prusami i utrata Szlezwigu; 7) Ch. X, * 1870, na tronie od 1912, za niego 1915 nowy ustrój demokratyczny, odzyskanie płn. Szlezwigu 1920.

Chrystiania, ob. Oslo.

Chrystianizm, ob. Chrześcijaństwo.

Chrystus, gr., „namaszczony", wg N. Testam. nazwa Jezusa, ob. Jezus Chrystus.

Chryzantema, złocień, rośl. roczne lub wieloletnie, kwiaty różnobarwne; Japonia i Chiny hodowana jako ozdobna.

Chryzoberyl, minerał, glinian berylu, barwy rozmaitej; żółtawo-zielonawa odmiana: ch. wschodni, odm. niebieskawa: cymofan, szmaragdowo-zielona: aleksandryt, ceniony kamień szlachetny.

Chryzolit, minerał, odm. oliwinu, bezbarwny lub żółto-zielony, kamień szlachetny.

Chryzopraz, minerał, zielona odm. chalcedonu, kamień półszlachetny.

Chryzostom (złotousty) Jan, św. (347—407), doktór kościoła wsch., patriarcha konstantynopolit., słynny z kazań i pism.

Chrzan, zioło z rodziny krzyżowych, korzeń o ostrym smaku; uprawiany w całej Europie; pochodzi ze wsch. Rosji.

Chrzanowska Anna Dorota, żona Jana Samuela Ch., dowódcy oblężonej przez Turków Trembowli, bohaterstwem swym przyczyniła się do zwycięstwa 1675.

Chrzanowski Ignacy, wybitny historyk liter. pol., * 1866, autor pięknych studiów i popul. podręcznika dawnej literatury polskiej.

Chrzanów, m. pow. w wojew. krak., 17.000 mieszk.; fabryka parowozów, papy, likierów. W pobl. kop. galmanu, ołowiu i cynku.

Chrząstka, tkanka zwierzęca elastyczna, złożona z komórek chrzęstnych i substancji międzykomórkowej, pokryta błoną zw. ochrzęstną (perichondrium); tworzy połączenia między kośćmi, wyściela powierzchnie stawowe, występuje w przewodach oddechowych i uszach.

Chrzciciel Jan, św., syn kapł. Zachariasza, poprzednik Jezusa Chrystusa, którego chrzcił w Jordanie, ścięty na rozkaz Heroda Antipasa.

Chrzest, sakrament chrześc., przez pokropienie lub zanurzenie w wodzie, powoduje przyjęcie do wspólnoty kościel.; wg relig. rz.-kat. oczyszcza człowieka od grzechu pierworodnego, odradza go i wyciska na jego duszy niezatarte znamię chrześcijanina.

Chrześcijaństwo, religia objawiona przez Jezusa Chrystusa (ob.), uznająca w nim Boga-Człowieka i Odkupiciela dusz ludzkich, głosząca

pierwsza równość wobec Boga i miłość bliźniego. Okresy: 1) wczesnego ch. (I i II w.), tj. czasy apostołów i ich uczniów, z ośrodkami w Jerozolimie, Aleksandrii, Antiochii, Efezie, Rzymie; 2) okres rozwoju prymatu biskupa rzymsk. (papieża); 3) rozłam (schizma) 1054 w Kościół rzym.-katol. i wschodni (grecki); 4) od 1. połowy XVI w. reformacja (powstanie i oderwanie się od Rzymu kościołów protestanckich i anglikańskiego) oraz katol. kontrreformacja; 5) od XVII w. do czasów najnow. rozpowszechnianie się ch. w Ameryce i in. częśc. świata — Ch. wyznaje ok. 650 mil., z czego katol. ok. 300 mil., protestantów 200 mil. i wyzn. kościoła wsch. ok. 150 mil.

Chunchuzi („czerwonobrodzi"), rozbójnicy mandżurscy.

Chur, stol. kantonu Gryzonów w Szwajcarii, 16.000 mieszkańców.

Churchill (czörczil) Winston Leonard Spencer, ang. mąż stanu, * 1874, 1911—15 pierwszy lord admiralicji, w wojnie świat. zacięty przeciwnik Niemiec 1918—21 min. wojny, 1924—29 kancl. skarbu.

Chutor (rus.), zagroda chłopska.

Chutuptu, u Lamaistów naczelnik prowincji.

Chwistek Leon, pol. pisarz, filozof i malarz, * 1884, czołowy przedstawiciel awangardy; ważniejsze pisma: „Wielość rzeczywistości", „Zagadnienia kultury duchowej w Polsce", „Granice nauki". — Jako malarz twórca tzw. strefizmu.

Chwolson Orest Daniłowicz, fizyk rosyjs., * 1852, badania nad ciepłem i promieniowaniem.

Chybiński Adolf, pol. historyk muzyki, * 1880; liczne rozprawy i artykuły z dziejów muzyki pol.; redaktor „Kwartalnika Muzycznego".

Chyrów, m-ko w pow. Stary Sambor (wojew. lwows.), 4.000 mieszk.; zakład wychowawczy jezuitów; rafineria nafty.

Ciało, 1) w g e o m e t r i i, ob. Bryła; 2) w f i z y c e, część przestrzeni, która oprócz własności geometr. ma także własn. fizyczne, jak bezwładność, sprężystość itp. — 3 stany skupienia c.: s t a ł y, c i e k ł y, g a z o w y.

Ciano (cziano) Galeazzo, hr., polityk włos., zięć Mussoliniego, 1934 podsekr. stanu dla spraw prasy i propag., w wojnie abisyń. dowódca eskadry lotn., 1936 min. spraw zagran.

Ciągliński Jan, malarz pol. (1860—1913), impresjonista.

Ciąża, b r z e m i e n n o ś ć, stan kobiety od chwili zapłodnienia (poczęcia) do urodzenia dziecka, trwa normalnie 280 dni, tj. 10 mies. księżycowych.

Ciążenie powszechne (g r a w i t a c j a), przyciąganie się wzajemne wszystkich ciał w wszechświecie. Wedle p r a w a N e w t o n a: siła z jaką 2 ciała się przyciągają jest proporcjonalna do iloczynu mas, odwrotnie proporc. do kwadratu odległości środków mas. Przestrzeń, w której występuje działanie grawit.: p o l e g r a w i t a c j i. Teoria względności łączy pole gr. z elektromagnetycznym.

Cibora, zioła podobne do traw, rosną w miejscach mokrych; z rdzenia wyrabiali staroż. Egipcjanie papirus (materiał do pisania).

Cicero Marcus Tullius, rzym. mówca, pisarz i mąż stanu (106—43 przed Chr.), jako konsul zgniótł 63 spisek Katyliny (sławne 4 mowy); 58 wygnany, 57 odwołany z wygnania, 49 stronnik Pompejusza, 48 — Cezara, po jego zamordowaniu przeciwnik Antoniusza (14 filipik., zginął jako ofiara jego proskrypcji. Autor wielu mów, pism filozof., retor. i listów; słynny stylista.

Cicerone (cziczerone), włos., oprowadzający, przewodnik; także książka o takim charakterze.

Cicisbeo (cziczisbeo), w dawnych Włoszech przyjaciel domu, stały asystent i towarzysz zamężnej damy, uznawany przez jej męża.

Cid Campeador (sid), hiszp. bohater narod. w walkach z Maurami, właśc. R u y (Rodrigo) D i a z d e V i v a r (ok. 1050—99), wyidealizowany w pieśniach i legendach. Sławią go „Poema del Cid", najstarszy pomnik poet. lit. hiszp (ok. 1140) i liczne późniejsze romanse. O nim tragedia franc. Corneille'a.

Ci-devant (si dewan), fr., dawniej, niegdyś, były...; c i - d e v a n t s, określenie szlachty i arystokracji w czasie rewolucji franc.

Ciechanowiec (Nowy), m-ko w pow. wysokomazowieckim woj. białost.), nad Nurcem, 5.000 mieszkańców.

Ciechanów, m. pow. w woj. warsz., nad Łydynią, 13.000 mieszk.; gotycka fara, ruiny zamku; fabr. narzędzi roln., cukrownia, browar.

Ciechocinek, m. w pow. Nieszawa (wojew. warsz.), 4.000 mieszk.; znane uzdrowisko, źródła solankowo-jodo-bromowe; warzelnia i tężnie soli.

Cieciorka, rośl. motylkowa, pospol. w krajach śródziemnom., u nas rośnie też dziko.

Ciecz, stan skupienia ciała (ob.), w którym może ono być w równowadze tylko pod ciśnieniem normalnym (prostopadłym); ciśnienia styczne wywołują r u c h c.

Ciemieniowa kość, jedna z kości czaszki; por. tabl. Szkielet ludzki.

Ciemiernik, rośl. z rodz. jaskrowatych o trującym korzeniu; płd. Europa; niektóre gatunki ozdobne.

Ciemiężyca biała, rośl. z rodziny liliowatych; korzeń mielony daje proszek przeciw pchłom; rośnie dziko w Polsce.

Ciemnia optyczna, ob. Camera obscura.

Ciemnogłów, rośl. z rodziny storczykowatych, kwiaty czarno purpurowe; hale i połoniny.

Cienkie jelito, ob. Jelito.

Cieplak Jan, ksiądz arcybisk. mohylewski (1851—1926), 1920 więziony w Sowietach, na skutek interwencji całego świata uwolniony, 1925 arcybisk. wileński.

Cieplice, termy, źródła o temp. wyższej od średniej rocznej temp. okolicy, najczęściej na obszarach obecnych lub niedawnych zjawisk wulkanicznych. W Polsce w Jaszczurówce pod Zakopanem z temp. 16.5° C i w Ciechocinku (solanka, 30° C).

Cieplne przewodnictwo, wymiana ciepła z bezpośrednio sąsiadującymi cząsteczkami.

Ciepło, dawniej uważane za substancję nieważką, c i e p l i k, od czasu prac Mayera i Joule'a uznane za rodzaj energii. Jednostką jest

kaloria, czyli ilość c. potrzebna do ogrzania 1 gr wody destylowanej o 1° C. Zmiana ilości c. powoduje zmianę temperatury, objętości i stanu skupienia. C. właściwe, ilość c. potrzebna do podniesienia temp. 1 gr ciała o 1° C.; c. topnienia, c. parowania, c. krzepnienia, c. skraplania, ilość c. potrzebna do zamiany 1 gr ciała stałego w temp. topnienia, lub cieczy w temp. wrzenia wzgl. krzepnienia, na ciecz, parę wzgl. na ciało stałe o tej samej temp. Wymiana c. odbywa się zawsze między ciałami o różnej temp. (z temp. wyższej do niższej) przez: konwekcję, przewodnictwo, promieniowanie. — C. zamienić można na pracę mechaniczną: 1 kaloria daje 4,19 × 10⁷ erg/kal, mechaniczny równoważnik c.

Ciepło atomowe, ob. Atomowe ciepło.

Cieplomierz, termometr (ob.)

Cierniczek, najmniejsza rybka krajowa, posiada kolce na grzbiecie, buduje gniazda.

Cierniec, jazgrza, kaktusy o pędach pokrytych kolcami, pochodzą z Ameryki zwrotnikowej, u nas hodowane jako rośl. doniczkowe.

Ciernik, kolka, ryba słodkowodna i morska, buduje gniazda wśród roślin podwodnych; u nas pospolita.

Ciesielstwo, najdawn. rzemiosło, polegające na stawianiu budynków drewnianych, wzgl. przygotowywaniu części drewn. do budowli.

Cieszanów, m. w pow. lubaczowskim (woj. lwow.), 2.000 mieszkańców.

Cieszkowski August, filozof pol. (1814—94), heglista; rozwój ludzkości dzieli na 3 epoki przedchrystusową (teza), pochrystusową (antyteza) i epokę przyszłości (synteza), która urzeczywistni Królestwo Boże na ziemi, a opierać się będzie na czynie; „Prolegomena zur Historiosophie", oraz główne dzieło „Ojcze nasz".

Cieszyn, m. pow. w woj. śląsk., nad Olzą, przy granicy czechosłow., 17.000 mieszk., ruiny zamku; przemysł chem., galant. — Stolica piastowskiego księstwa, podlegał od 1292 Czechom, przyłączony 1625 do krajów habsburskich. Po upadku Austrii włączony do Polski, lecz wskutek rozstrzygnięcia Rady Najwyższej część odstąpiona Czechom.

Cieszyn Czeski (Těsin Česky), niem. Teschen, część Cieszyna, należ. do Czechosłowacji 8.000 mieszk., stolica żupy obejmująca czeską część Śląska Cieszyńskiego.

Cieszynit, skała zbliżona do diabazu; w okolicach Cieszyna i w płn.-zach. części Karpat.

Cieślewski Tadeusz, pol. grafik i literat, * 1895, członek „Rytu"; drzeworyty i akwaforty: widoki starych miast, ilustracje.

Cieśnina, wąski pas morza, łączący dwa morza, oddzielone od siebie częściami lądu lub wyspami.

Cietrzew, ptak należący do kuraków leśnych, samiec czarny, samica jaśniejsza; gniazda na ziemi; na wiosnę tokuje; w Polsce rozpowszechniony.

Cięciwa, 1) odcinek, łączący 2 punkty okręgu koła lub innej krzywej; 2) struna przy łuku (broni).

Ciężar ciała, siła z jaką ziemia przyciąga dane ciało (ob. Ciążenie powszechne); zależy od wzniesienia ponad poziom morza i szerokości geograf.; największy na biegunach, maleje ku równikowi, jest skierowany ku środkowi ziemi.

Ciężar właściwy, ciężar jednego cm³ danego ciała, oblicza się, dzieląc ciężar całego ciała przez jego objętość.

Ciężka atletyka, ob. Atletyka.

Ciężkości pole, pole grawitacji, ob. Ciążenie powszechne. P. c. ziemi nadaje ciałom przyspieszenie t. zw. ziemskie, zależne od szer. geogr.: między 978 cm/sek² na równiku, a 983 cm/sek² na biegunie.

Ciężkości środek, punkt przyczepienia wypadkowej sił ciężkości, działających na wszystkie części tego ciała; w tym punkcie przyłożyć należy siłę, aby zrównoważyć siłę ciężkości.

C. i. f. (skróc. „cost, insurance, freight" [ang.]), skrót handl.: sprzedający towar ponosi koszta transportu i asekuracji aż do portu przeznaczenia (bez wyładowania).

Cimabue (czimabue) Giovanni, malarz włos (1240—1302), wielki poprzednik Giotta, wyszedł z form bizantyńskich.

Cimarosa (czimaroza) Domenico, kompoz. wł. (1749—1801); ok. 80 oper (przew. „buffo"), m. i. „Małżeństwo w sekrecie", „Podstępy kobiece".

Cincinnati (sinseneti), m. w st. Ohio, w St. Zjed. Am. Płn. 451.000 mieszk.; uniw.; rozwin. przemysł i handel.

Cincinnatus Lucius Quinctius, 460 prz. Chr. konsul rzym., dwukrotnie dyktator, wzór cnót starorzymskich.

Cineraria, ob. Popielnik.

Cinna Lucius Cornelius, konsul rzym. 87 prz. Chr., przeciwnik Sulli w wojnie dom., zdobył Rzym, przywrócił demokrację, 86 i 85 konsul, zamordowany 84.

Cinquecento (czinkweczento), „pięćset", w histor. sztuki: wiek XVI w sztuce włos., okres Odrodzenia i rozkwitu.

Ciołek Erazm, ob. Witelo.

Ciosa, ośledec, ryba karpiowata, w rzekach zlewiska M. Czarnego i Bałtyku.

Circa, łac., około, mniej więcej.

Circe, Kirke, gr., w mitol. grec. czarodziejka na wyspie Ea, zamieniła towarzyszy Odyseusza w świnie.

Circenses, łac. (ludi c.), w staroż. Rzymie igrzyska, kt. odbywały się w cyrku: przew. ulubione wyścigi rydwanów w zaprzęgach konnych dwójkowych i czwórkowych, także walki zwierząt i gladiatorów (ob.) i in.

Circulus vitiosus, łac., błędne koło, w dowodzeniu: branie za przesłankę tego, co dopiero ma być udowodnione.

Cirrus, łac., ob. Chmura.

Cis, dźwięk c podwyższony za pomocą krzyżyka o ½ tonu.

Cis, krzew lub drzewo szpilkowe, zimozielone, owocem nibyjagoda; igły trujące; w Polsce chroniony.

Cis

Cisa, węg. Tisza, największy l. dopł. Dunaju, wypływa w Beskidach wsch., przepływa Nizinę Węg., uchodzi pod Petrowaradynem, 1.332 km długi.

Cisalpejska republika, stworz. 1797 przez Napoleona: Mediolan, Mantua, Bergamo, Brescia, Kremona i republ. Cispadańska (ob.). 1802 republika Italska, 1805 królestwo.

Cispadańska republika, stworz. 1796 przez Napoleona: Modena, Reggio, Ferrara i Bolonia; 1797 wcielona do republiki Cisalpejskiej (ob.).

Cisza, stan atmosfery bez wiatru, ewent. z b. słabym; najczęściej w okolicy podzwrotnikowej (p a s c. r ó w n i k o w e j) wskutek małych wahań temperatury.

Ciśnienie, siła wywarta na 1 cm². Obliczamy ją dzieląc całkowitą siłę przez powierzchnię, na którą działa. Jednostką c. praktyczną jest a t m o s f e r a. C. statyczne w cieczach i gazach rozchodzi się we wszystkich kierunkach jednostajnie (p r a w o P a s c a l a).

Ciśnienie atmosfery, ciśnienie wywarte przez powietrze (wskutek jego ciężaru) na powierzchnię ziemi = ok. 1 kg/cm². Mierzy się barometrem.

Citoyen (sitoaję), fr., obywatel.

City (siti), najstarsza dzielnica w Londynie; dziś synonim miarodajnych sfer wielkich finansów.

Ciupaga, góralska siekierka na długim trzonku, służąca również za laskę.

Civitas, łac., u daw. Rzymian: 1) ogół praw obywatela rzyms. (civis), w przeciw. do cudzoziemca (peregrinus); 2) ogół obywateli, państwo.

Civitavecchia (cziwitawekia), m. port. w prow. Rzym, nad M. Tyrreńskim, 35.000 mieszk.; port wojenny.

Cl, symbol chem. pierw. chloru.

Clairvaux (klerwo), dawne opactwo cystersów w dep. Aube (Francja), założ. 1115 przez św. Bernarda z C., w czasie rewolucji zniesione, od pocz. XIX w. więzienie.

Claudel (klodel) Paul, franc. dyplomata i poeta, * 1868, autor wzniosłych poematów dramat. („Tête d'or", „L'Otage", „L'annonce faite à Marie" i in.), wybitnie oryginalnych dzieł idei katolickiej.

Claudius, ob. Klaudiusz.

Clausewitz Karl v., gen. pruski (1780—1831), 1812 w armii ros., 1813—15 w pruskiej, autor znakomitych pism z dziedziny sztuki wojennej, zwłaszcza „Vom Krieg".

Clavicembalo (klawiczembalo), wł., klawecyn, ob. Fortepian.

Clearing (kliring), ang., wyrównanie, rozrachunek, obrachunek; o b r ó t c l e a r i n g o w y, obrót między szeregiem wierzycieli a dłużników przez rozliczenie wzajemnych pretensji i ewent. gotówkowe wyrównanie samej tylko różnicy; c l e a r i n g h o u s e, instytucja dla o b r o t u b e z g o t ó w k o w e g o (clearingowego).

Clemenceau (klemanso) Georges, franc. mąż stanu (1841—1929), radykalny lewicowiec (po wojnie świat. prawicowiec), 1906 min. spraw wewn., 1906—09 premier, z pocz. wojny świat. przeciwnik franc. polityki i kierownictwa armii, 1917 premier, zwalczał defetystów (uwięzienie Caillaux), swoją energią przyczynił się do zwycięstwa. Jeden z twórców traktatu wersal., przewodn. konferencji pokojowej. Szereg pism.

Clerc (klerk), fr., łac. clericus: duchowny; we Francji aplikant adwok., notar. itd. — Ogólnie: uczeń, praktykant, pomocnik.

Clermont-Ferrand (klermą feran), stol. płd.-franc. depart. Puy-de-Dôme, 103.000 mieszk.; uniw.; handel, przemysł, źródła miner. — 1095 słynny sobór kościelny, który uchwalił I. wyprawę krzyżową.

Cleveland (kliwlend), m. w st. Ohio (St. Zjed. Am. Płn.), nad jez. Erie, 900.000 mieszk. w tym 45.000 Polaków; uniw.; jeden z najw. ośrodków przemysłowych w Stanach Zjednoczonych.

Cleveland (kliwlend) Grover, ameryk. mąż stanu (1837—1908), demokrata, 1885—89 i 1893—97 prezydent St. Zjedn. Am. Płn.

Clive (klajw) Robert, lord, generał bryt. (1725—74), w służbie kompanii wsch.-indyj., stworzył podwaliny potęgi ang. w Indiach.

Cloaca maxima, łac., gł. starorzymska arteria kanalizacyjna, zachowana.

Clou (klu), fr., gwóźdź, w przenośni: efekt kulminacyjny.

Clown (klaun), błazen, pierwotnie figura z tragedii ang., obec. wesołek cyrkowy o specjalnej charakteryzacji i stroju.

Cluj (kluż), węg. Kolozsvar, niem. Klausenburg, m. w Siedmiogrodzie (Rumunia); 100.000 mieszk.; uniw. rumuński; przemysł roln., tyton. i maszynowy.

Cluny (klüni), franc. m. w depart. Saône-et-Loire, 4.000 mieszk., sławne opactwo benedykt. z 910 r.

Clyde (klajd), rz. w płd. Szkocji, 157 km długa, uchodzi do Z a t o k i C.

Cło, niem., opłaty nakładane przez państwo na towary przekraczające jego granicę: od towarów przywożonych z zagranicy — c. w w o z o w e (p r z y w o z o w e), od towarów wywożonych za granicę — c. w y w o z o w e, przy przewozie (tranzycie) towarów — c. p r z e w o z o w e (t r a n z y t o w e); c. nakładane jedynie dla przysporzenia dochodów skarbowi państwa — c. f i s k a l n e, c. mające chronić wytwórczość krajową przed zbyt tanią konkurencją zagran. — c. o c h r o n n e, c. mające swą wysokością uniemożliwić import — c. p r o h i b i c y j n e.

cm, centymetr; **cm²**, c. kwadratowy, **cm³**, c. sześcienny.

Cna, 1) l. dopływ Prypeci na Polesiu, 132 km dł.; 2) l. dopływ Hajny na Białorusi, 76 km dł.

Co, znak chem. kobaltu.

Cobden (kobdn) Richard, ang. kupiec i polityk (1804—65), twórca i przywódca ogólno-narodowej Ligi antyzbożowej; przeprowadził w parlamencie zniesienie ceł ochronnych i aktu nawigacyjnego.

Coctail (koktejl), napój ameryk. z likierów, lodu, cytryny, cukru itd.

Cocteau (kokto) Jean, pisarz fr., * 1892, wrażliwy na prądy czasu ulega ciągłym zmianom, 1926 przystąpił do ruchu młodokatolickiego.

Coda (koda), wł., „ogon", zakończenie utworu muzycznego.

Code (kod), fr. i ang., 1) zbiór ustaw, kodeks; 2) zbiór umówionych skrótów telegr., szyfrowych.

Codex, łac., książka, zbiór pism, w szczeg. 1) księga, zbiór praw; C. I u r i s C a n o n i c i, no-

wy kodeks prawa kośc. wprow. 1918; 2) dawne rękopisy, zwł. biblii: c. Sinaiticus, c. Vaticanus itd.

Cogito ergo sum, łac., „myślę więc jestem", zdanie sformułowane przez Descartes'a, założenie jego filozofii.

Cognac (koniak), m. we franc. depart. Charente, 17.000 mieszk.; gł. ośrodek fabrykacji koniaku.

Coimbra (kuembra), stol. portug. prow. Beira, nad rz. Mondego, 20.000 mieszk.; uniw. z roku 1307.

Colbert (kolber) Jean Baptiste, franc. mąż stanu (1619—83), min. finansów Ludwika XIV, zwolennik merkantylizmu (ob.), twórca nowożyt. administracji państwowej, opiekun nauki i sztuki, zał. m. in. Akademię Napisów, Akad. Nauk, Akad. Budownictwa.

Coleridge (kolridż) Samuel Taylor, poeta ang. (1772—1834), świetny wirtuoz formy o bogatej sile wyobraźni i nastrojowym wdzięku mistyczno-baśniowym: „The Ancient Mariner", „Christabel" i in.

Coligny (kolini) Gaspard de Chatillon, hr., admirał franc. (1519—72), wódz hugenotów, uzyskał dla nich korzystny pokój w Saint-Germain (1570), zginął w nocy św. Bartłomieja.

College (koledż), ang., w Anglii 1) szkoła średnia, przew. z internatem, przygotowuje do studiów uniwers. (np. Eton C., zał. 1441); 2) instytut. uniw., z internatem dla uczniów i nauczycieli, np. uniw. w Oksfordzie ma 21, uniw. w Cambridge 17 c.

Collège (koleż), fr., we Francji szkoła średnia miejska, w przeciw. do państw. lycée (liceum).

Collège de France, słynny wyższy zakład nauk. w Paryżu, zał. 1518 przez Franciszka I.

Colleoni (kolleoni) Bartolomeo, kondotier włoski (1400—75), w służbie neapolit., weneckiej, mediol. Pomnik ego, dłuta Verocchia, w Wenecji.

Collingwood (kalingłud) Cutberth, lord, ang. admirał (1750—1810), wiceadmirał i dowódca po śmierci Nelsona pod Trafalgar, przyczynił się do zwycięstwa.

Colloqium (kolokwium), łac., „rozmowa", rodzaj egzaminu składanego przez słuchaczy uniw. w ciągu roku szkolnego dla stwierdzenia postępów w pracy.

Colombina (kolombina), wł., figura kobieca z włos. commedia dell'arte, z czarną półmaską na twarzy.

Colombo (kolombo), stol. Cejlonu, 284.000 mieszk., port handl., świątynie hinduskie.

Colon (kolą), 1) m. portowe w Panamie, nad Kan. Panamskim; 2) wyspy, ob. Galapagos.

Colonna (kolonna), rzymski ród szlachecki b. wpływowy; m. in. 1) Odo, papież Marcin V; 2) Jacopo i Pietro, kardynałowie, wrogowie pap. Bonifacego VIII; 3) Vittoria, margr. Pescara, (1492—1547), poetka, kochanka Michała Anioła.

Colorado, ob. Kolorado.

Colosseum, wł. Coliseo, ob. Kolosseum.

Colt (kolt) Samuel, znany amerykański konstruktor broni (1814—1862).

Columbia (kolumbia), 1) stol. Karoliny Płd. w St. Zjedn. Am. Płn., 51.000 mieszk.; uniw., przem. baweł.; 2) rz. w Ameryce Płn., wypływa z Gór Skalistych, uchodzi do Oc. Spokojnego, 2.250 km dług.; 3) okręg. związ. w St. Zjedn. Am. Płn., zarządz. bezpośr. przez Kongres, ze stol. Stanów Waszyngtonem: 181 km², 487.000 mieszkańców; 4) republika, ob. Kolumbia.

Columbus Cristophorus, ob. Kolumb Krzysztof.

Columbus (kolembus), stol. st. Ohio w St. Zjed. Am. Płn.; uniw.; przem. węgl. i żelaz.; 290.000 mieszkańców.

Combes (kąb) Emile, polityk franc. (1835—1921), jako premier i min. spraw wewn. 1902—05 przeprowadził rozdział Kościoła od państwa.

Comedia, hiszp., pierwotnie nazwa wszystkich sztuk teatru hiszp. o charakterze świeckim, potem zróżniczkowana, np. „comedia de capa y espada" (komedia płaszcza i szpady) i in.

Comédie (komedi), fr., sztuka teatralna (nie tylko wesoła); c. larmoyante, k. „płaczliwa", tj. o treści wzruszającej.

Comédie Française (komedi fransez), pierwszy subwencjonowany teatr paryski, założ. 1680, odznacza się repertuarem klasycznym i tradycjonalizmem.

Comenius, ob. Komensky Jan.

Comes, łac., towarzysz; doradca (prawny, wojsk.), w śrdw.: hrabia. — Comitatus, hrabstwo.

Commedia, wł., pierwotnie w lit. włosk. każdy utwór o smutnym początku a radosnym zakończeniu (stąd tytuł poematu Dantego), później w ogóle dramat, a zwłaszcza komedia.

Commedia dell'arte, wł., popularna włoska komedia improwizowana przez aktorów na podstawie określającego temat scenariusza. Aktorzy jako „maski" utartych typów komicznych (Arlekin, Pulczinella, Pantalone, Kolombina i i.). Rozwój XVI—XVII w., ostatnim jej etapem teatr marionetek.

Comme il faut (kom il fo), fr., jak należy, przystoi; przyzwoicie.

Commendoni Giovanni, legat papieski (1524—84), w Polsce 1563—65, wręczył Zygmuntowi Aug. uchwały soboru trydenckiego na sejmie w Parczowie (1564), spowodował wystąpienie przeciw innowiercom.

Commis-voyageur (komi-wuajażör), fr., komiwojażer, agent handl., podróżujący dla zbierania zamówień.

Commodus Marcus Aurelius Antoninus, cesarz rzym. (161—92), od 176 współrządca ojca swego Marka Aurelego, znany z okrucieństwa, zamordowany.

Common sense (komnsens), ang., zdrowy rozsądek.

Commonwealth (komnłels), ang. rzeczpospolita, spólnota; „c. of nations", nazwa (od 1926) imperium brytyjskiego.

Como (Lago di C.), 1) jezioro w płn. Włoszech, 146 km², 412 m głęb., przepływa przezeń rz. Adda; 2) stol. prow. C. w Lombardii, 53.000 mieszkańców.

Companys (kompanys) Luis, polityk hiszp., * 1873, przywódca separatystów katalońskich, syndykalista, wielokrotnie więziony, 1933 min. marynarki w gabin. Azanii, 1936 na czele rządu katalońskiego w Barcelonie.

Compendium, łac., zbiór wiadomości, podręcznik.

Compiègne (compień), m. franc. nad rz. Oise. 17.000 mieszk.; zamek z czasów Ludwika XV; 11 XI 1918 w Lasku C. zawieszenie broni między Ententą a Niemcami.

Compluvium, łac., w starorzym. domach otwór w dachu, dający światło.

Compound, (kompaund), ang., połączenie, związek; w t e c h n i c e, złączenie 2 maszyn lub części maszyny np. parowej.

Compton (komtn) Arthur Holly, fizyk płn.-amer., * 1892, wykazał, że rozproszone prom Roentgena zawierają nowe składniki (punkt wyjścia teorii kwantowej światła). Nagroda Nobla.

Comte (kąt), fr., hrabia; c o m t e s s e (kątes), hrabina.

Comte (kąt) August, franc. filozof i socjolog (1798—1857), twórca „pozytywizmu"; 3 stadia poznania ludzkiego: teologiczne, metafizyczne i (najwyższe, obecne, zgodne z faktami) pozytywne; różne nauki w różnych stadiach; w stad. „pozytywne" wprowadza C. socjologię.

Con (kon), włos. „z"; c. b r i o, z ogniem (muz.); c. a m o r e, z zamiłowaniem.

Concepcion (konsepszn), m. w Chile nad rz. Bio-Bio, 77.000 mieszkańców.

Conciergerie (kąsjerżeri), fr., mieszkanie dozorcy, portiernia; starodawne więzienie śledcze, jako „przedpokój gilotyny" zasłynęło w rewolucji francuskiej.

Conclave (konklave), łac., „izba zamknięta", zgromadzenie kardynałów dla dokonania wyboru papieża: w pałacu watyk., przez 10 dni egzekwie, 12. dnia od śmierci papieża tajne głosowanie (scrutinium).

Concordia (kąkordia), łac., zgoda.

Condé (kąde), ród franc., boczna gałąź Bourbonów; 1) Ludwik I, ks., założ. domu C. (1530—69), jako wódz hugenotów rozstrzelany; 2) Ludwik II, ks., W i e l k i K o n d e u s z (1621—86), wódz franc., zwycięzca pod Rocroi, pod Lens i pod Mercy.

Condillac (kądilak) Etienne Bonnot de, filozof franc. (1715—80), twórca sensualizmu: całe poznanie sprowadza się do wrażeń zmysłowych.

Conditio, łac., warunek; c. s i n e q u a n o n, warunek nieodzowny.

Conférencier (kąferanssje), fr., „zapowiadacz" w kabaretach, teatrzykach itp

Confessio, łac., wyznanie, zeznanie, spowiedź; c. f i d e i, wyznanie wiary.

Confetti, ob. Konfeti.

Connecticut (kenektikat), stan w St. Zjedn. Am. Płn., 12.895 km², 1,607.000 mieszk.; plant. kukurydzy, przemysł tekst., stol. Hartford, 164.000 mieszkańców.

Connétable, łac. „comes stabuli", we Francji pierwotnie koniuszy, XII—XVII w. naczelny wódz, urząd skasowany w 1627, ponownie stworzony jako honorowy za Napoleona I.

Conrad (konrad) Joseph (właśc. Konrad K o r z e n i o w s k i), znakom. powieściopisarz ang. (1857—1924), pochodzenia polskiego, z rodzicami na wygnaniu, po śmierci matki u wuja Tad. Bobrowskiego, od 1868 w Krakowie, 1874 w ang. marynarce handl., 1894 osiadł pod Londynem. Świetny marinista i psycholog o pogłębieniu filozof. moralnym, rzecznik religii, honoru i obowiązku. Gł. dzieła: „Szaleństwo Almayera", „Murzyn z załogi Narcyza", „Lord Jim", „Nostromo", „Zwierciadło morza", „Zwycięstwo", „Ocalenie", „Korsarz" i in.

Conrad v. Hötzendorf Franz, hr., gen. austr. (1852—1925), szef sztabu gener. 1906—11 i 1912—17, opracował plan strateg. armii austr., od 1917 dowódca na froncie włoskim. Pamiętniki.

Conscience Hendrik, powieściopisarz flamandzki (1812—83), przedstawiciel odrodzenia narodowego.

Conseil (kąsej), fr., rada, ciało doradcze.

Consensus, łac., zgoda, przyzwolenie.

Consilium, łac., rada; rada przyboczna; c. a b e u n d i, „rada odejścia", łagodniejsza forma wydalenia (relegacji) ze szkół.

Constable (kanstebl), ang. urzędnik polic.; dawniej wysoka godność państwowa, lenna, później dziedziczna.

Constant (konstan) de Rebecque Benjamin, franc. polityk i pisarz (1767 -1830); słynna powieść psycholog. „Adolphe".

Constanta, ob. Konstanca.

Constantine, stoł. depart. C. w Algerii; twierdza, 104.000 mieszkańców.

Conte (kąt), fr., krótkie opowiadania wszelkiego rodzaju, prozą lub wierszem.

Conti (konti), boczna gałąź rodu Condé; François Louis, ks. La Roche sur Yon i C. (1664—1709), wybrany 1697 przez część magnatów królem polskim, tronu nie objął.

Continuum, ob. Kontinuum.

Conto (konto), włos., rachunek, ob. Konto. Kontokorent.

Contra, łac., przeciw.

Contractus, łac., kontrakt, umowa.

Contradictio, łac., sprzeczność; c. i n a d i e c t o, sprzeczność w założeniu. np. mniejsza połowa (przydawka sprzeczna z rzeczownikiem).

Contumacia, łac., 1) zaoczność; wyrok i n c o n t u m a c i a m, wyrok zaoczny; 2) kwarantanna.

Cook (kuk), 1) James, żeglarz ang. (1728 -79), przyczynił się do poznania Oceanu Spok.; 2) Frederick, badacz okol. podbiegun., * 1865; 3) Thomas (1808—92), założyciel 1. biura podróży.

Cooka Wyspy (kuka), grupa wysp, należąca do N. Zelandii, ok. 630 km², 15.000 mieszk.

Coolgardie (kulgardi), m. górnicze w zach. Australii, 4.000 mieszk.; zał. 1892 wśród pól złotodajnych.

Coolidge (kulidż) Calvin, ameryk. mąż stanu (1872—1933), republikanin, wiceprez., 1923 wskutek śmierci Hardinga prezyd. St. Zjed. Am. Płn., 1924 powtórnie.

Cooper (kuper), rz. okresowa (creek) w Australii, wpada do Jez. Eyre, wodę posiada stale tylko w górnym biegu.

Cooper (kuper) James Fenimore, pisarz anglo-ameryk. (1789—1851); powieści romantyczne: „The Spy" i zwłaszcza słynny cykl z życia Indian i osadników: „The Pioneers", „The Last of the Mohicans", „The Prairie", „The Pathfinder" i „The Deerslayer".

Coppé (koppe) François, popularny poeta franc. (1842—1908).

Copyright (kopirajt), ang., prawo przedruku; w szczeg. zastrzeżenie co do praw autorskich i ich zgłoszenie, wymagane w St. Zjed. Am. Płn.

Coquelin (koklę), bracia, słynni aktorzy franc., 1) Benoit Constant (1841—1909); 2) Alexandre (1848—1909).

Coram, łac., przed, w obecności; c. publico, publicznie.

Corazzi (koracci) Antonio, archit. włos. (1792—1877), pracował w Polsce do 1845: pałac Staszica, przebudow. pał. Mostowskich, Teatr Wielki (z Adolfem Szuchem), szereg pałaców na prowincji.

Corday (kordej) Charlotte (1768—93), żyrondystka, zamordowała Marata, zgilotynowana.

Cordoba (Cordova), ob. Kordoba.

Corelli Marie, poczytna powieściopisarka ang. (1864—1924).

Coriandoli, b. drobne krążki z kolor. papieru, rzucane w czasie zabaw ogrod., publiczn. itd.

Coriolanus Cn. Marcius, patrycjusz rzymski, sprowadził rzekomo na Rzym ok. 490 prz. Chr. Wolsków.

Cork (kork), stol. hr. C. w Irlandii, nad rz. Lii, 78.000 mieszk.; uniw.; port: C. — Harbour.

Corneille (kornej) Pierre, wielki franc. poeta dramat. (1606—84), rzecznik wzniosłego heroizmu, twórca klasycznej tragedii psycholog.: „Cid", „Cinna", „Polyeucte" i in.

Corot (koro) Camille, malarz franc. (1796—1875), zrazu realista, potem jeden z pierwszych impresjonistów; słynne krajobrazy.

Corps (kor), fr., ciało; c. de ballet, zespół tancerzy i tancerek baletowych danego teatru; c. diplomatique, ciało dyplomatyczne, ogół dyplomatów akredytowanych przy danym rządzie; c. legislatif, ciało ustawodawcze.

Corpus, łac., ciało, także zespół, zbiór. C. iuris, nazwa pewnych zbiorów ustaw i kodeksów; słynny c. juris civilis, zbiór prawa rzym. dokonany przez ces. Justyniana.

Corpus delicti, łac., przedmiot lub osoba, stanowiące dowód popełnionego przestępstwa.

Correggio (koredżio) Antonio, właśc. Allegri, malarz wł. (1494—1534), mistrz efektown. światłocienia i silnych skrótów perspektywicz.: freski w Katedrze w Parmie; Danae, Leda, Io i Ganimedes; obrazy relig.

Correns Karl, przyrodnik niem. (1864—1933), badacz dziedziczności.

Corso (korso), wł., wyścigi; przejażdżka; miejsce przejażdżek spacerowych eleganck. świata.

Cortez (kortez) Fernando, zdobywca hiszp. (1485—1547), 1519—21 zajął Meksyk, 1521-26 wicekról stworzonego przez siebie królestwa Nowej Hiszpanii, 1536 odkrył Kalifornię.

Cortex Chinae, łac., ob. Chinowa kora.

Coruña, La (korunia), prow. w Galicji (płn.-zach. Hiszpania) i stol. prow.; m. ma 74.000 mieszk.; warowny port, przemysł.

Cosecans (cos), ob. Trygonometria.

Cosel Anna Konstancja, hr. (1680—1765), kochanka Augusta II Mocnego, potem jego żona morganatyczna, 1716 uwięziona w Stolpen.

Cosinus, ob. Trygonometria.

Costarica (kostarika), republika w Środk. Ameryce, 58.000 km², 527.000 mieszk.; wielkie pasma górskie, czynny wulkan Irazu, 3414 m. Produkcja kawy, bananów, kakao, cukru, ryżu; kop. złota i srebra. Stol. San José, 66.000 mieszkańców. 1502 odkryta przez Kolumba, 1821 niezawisła.

Costes (kost) Dieudonné, lotnik franc., * 1892, wraz z M. Bellonte przeleciał 1930 z Paryża do N. Yorku.

Cotangens, ob. Trygonometria.

Côte d'Or (kot dor), wapienny grzbiet górski w Burgundii, do 636 m wys.; na wsch. zboczach słynne winnice burgundzkie.

Cotopaxi (kotopaksi), najwyższy czynny wulkan na ziemi we wsch. Kordylierach, w Ekwadorze, 6005 m.

Coulomb (kulą) Charles Augustin, fizyk franc. (1736—1806). Prawo C. (1785): 2 naboje elektryczne (wzgl. magnet.) przyciągają się (różnoimienne) lub odpychają (równoimienne) z siłą wprost proporc. do ich wielkości, odwrotnie proporc. do kwadratu wzajemnej odległości.

Coulomb (kulą), jednostka ilości elektryczności; w praktyce ilość elektr. dostarczona przez prąd o natęż. 1 ampera w 1 sek.

County (kaunti), ang., hrabstwo, obwód.

Coupé (kupe), fr., zamknięty powóz (samochód), karetka; przedział w wagonie kolej.

Couperin (kuprę) François, kompoz. franc. (1668—1733), jeden z klasyków muzyki franc.: utwory klawesynowe, sonaty i koncerty.

Couperus Louis, powieściopisarz holenderski (1863—1923).

Courbet (kurbe) Gustave, malarz franc. (1819—77), naturalista, potem impresjonista: Pogrzeb w Ornans, Kamieniarze, Kobiety w kąpieli.

Courtage, fr., ob. Kurtaż.

Courteline (kurtelin), właściwie Moinaux Georges, franc. pisarz dramat. (1860—1929), autor „Boubouroche".

Cousin, 1) Jean, starszy, malarz franc. (ok. 1490—1560), jeden z reprezentantów Renesansu franc.: „Sąd Ostateczny", rzeźba: grobowiec admir. Chabot; 2) Victor, franc. historyk i filozof (1792—1867), złoż. szkoły eklektycznej, wydawał i przekładał filozofów starożytnych i średniowiecznych.

Coventry (kowentri), ang. m. w hr. Warwick, 167.000 mieszkańców; przemysł.

Covercoat (kowerkot), ang., materiał wełniany na płaszcze; także sam płaszcz.

Cowboye (kauboje), ang., pasterze bydła w Ameryce Płn., doskonali jeźdźcy.

Cowper (kaupr) William, poeta ang. (1731—1800).

Coysevox (kuazwoks) Antoine, rzeźbiarz francuski (1640—1720), jeden z najznakomitszych rzeźbiarzy baroku: popiersia, figury mitolog., nagrobki.

Cr, symbol chem. pierwiastka chromu.

Cracovia, łac., Kraków.

Craig (krejg) Edward Gordon, ang. aktor, reżyser i teatrolog, * 1872.

Crajova (krajowa), m. na Wołoszczyźnie (Rumunia), 63.000 mieszk.; kopalnie soli, przemysł.

Cranach (kranach), 1) Lucas, starszy, malarz niem. (1472—1553), zwolennik reformacji: portrety, obrazy mitolog. i relig., drzeworyty.

2) Lucas, młodszy, syn poprz. (1515—86); współpracownik ojca, portrety.

Craquelée (crakelé), fr., delikatne spęknięcia na polewie ceramiki chińsk., japońsk. i in., przew. wywołane sztucznie dla artyst. efektu.

Crassus (krassus), 1) L. Licinius (140—91 przed Chr.), wybitny mowca, 107 trybun ludowy, 95 konsul; 2) M. Licinius (114—53 przed Chr.), bogacz, triumwir z Cezarem i Pompejuszem, zginął pod Karrhae w walce z Partami.

Crawl (kraul), ang., „pełzanie", naprzemianręczny, najszybszy sposób pływania.

Crébillon (krebijon) Prosper Jolyot de, 1) starszy, franc. poeta dramat. (1674—1762); 2) młodszy, syn poprz., powieściopisarz franc. (1707—77).

Credit, łac., w buchalterii „ma".

Credo (kredo), łac., „wierzę", pierwszy wyraz apostolskiego wyznania wiary.

Creek (krik), ang., rzeki posiadające wodę tylko w porze deszczowej.

Cremona (kremona), stol. prow. C. w Lombardii, nad Padem, 64.000 mieszk.; przem. jedw., w XVII i XVIII w. wyrób słynnych skrzypiec.

Crescendo (kreszendo), w muz.: coraz silniej, głośniej.

Crestien de Troyes (kretien de Troa) najwyb. twórca starofranc. romansu poet. (ok. 1160—91), na tle legend z cyklu króla Artusa.

Crêt de la Neige (kre de la neż), najwyż. szczyt Jury franc.-szwajc., 1723 m wys.

Creusot Le (krôso), franc. m. przemysłowe w depart. Saône-et-Loire, 32.000 mieszk., kop. węgla, przemysł żelazny (m. in. armaty).

Crimen (krimen), łac., zbrodnia; c. laesae majestatis, zbr. obrazy majestatu; c. sacrilegii, świętokradztwo.

Crispi (krispi) Francesco, włoski mąż stanu (1819—1901), z Garibaldim organizował sycyl. ruch rewoluc., 1861 przywódca parlament. lewicy monarchist., kilkakrotny premier i min. spraw wewn., zwolennik przymierza Włoch z Austrią i Niemcami.

Croce (krocze) Benedetto, znakom. wł. filozof, estetyk i krytyk, *1866, odnowiciel humanistycznego idealizmu, bardzo wpływowy; gł. dzieło: „Filosofia come scienza dello spirito".

Croisset (kroasse) Francis de (właśc. F. v. Wiener), komediopisarz franc., *1877, w latach powojen. współpracuje z R. de Flers.

Croix de feu (krua de fö), fr., „Ogniste Krzyże", antylewicowa organizacja b. kombatantów franc., dążąca m. in. do ukrócenia praw parlamentu i wzmocnienia władzy wykonaw., 1936 rozwiązana i przekształcona na Społeczną partię franc. Twórca i naczelnik: płk. de la Rocque.

Cro-Magnon (kromanią), jaskinia w franc. depart. Dordogne, gdzie 1868 znaleziono szkielety ludzkie z okresu dyluwialnego. Stąd nazwa rasy C.-M., charakt. silną budową, szeroką twarzą, graniastą czaszką.

Crompton (kromtn) Samuel, mechanik ang. (1783—1827), wynalazł maszynę przędzalniczą.

Cromwell (kromuel) Oliver, ang. mąż stanu i wódz (1599—1658), przywódca wojsk parlam., pobił wojska króla Karola I. po jego ścięciu naczelny wódz, rozpędził „parlament-kadłub" (1653): Anglia rzpltą z C. lordem-protektorem o władzy dyktatorskiej na czele. Położył podwaliny pod potęgę morską Anglii (Akt nawigacyjny 1651 przeciw Holandii). Purytanin, przywódca independentów.

Crookes (kruks) William, ang. fizyk i chemik (1832—1919). Badał przejście elektryczności przez rurki z b. rozrzedzonym gazem, t. zw. rurki C., badał też promienie katodowe. Znany jest radiometr C.

Crownglass (kraunglas), ang., szkło potasowe; w połączeniu z flintem używane w optyce do usuwania aberacji chromatycznej.

Croydon (krojdn), przedmieście Londynu, port lotniczy, 23.000 mieszkańców.

Crusoë, ob. Robinson Crusoë.

Crux (kruks), łac., krzyż; także nazwa gwiazdozbioru „Krzyż Południowy".

Cs, symbol chem. pierwiastka cezu.

Cu, symbol chem. pierwiastka miedzi.

Cudowna, Mira Ceti, gwiazda z gwiazdozbioru Wieloryba; odkryta 1596.

Cui bono, łac., na czyją korzyść?, dla kogo?

Cuius regio, eius religio, „czyj kraj, tego religia", zasada przyjęta przez pokój relig. augsburski: panujący w kraju rozstrzyga o religii swych poddanych.

Cukier trzcinowy, sacharoza, w sokach wielu roślin, najobficiej w trzcinie cukrowej (15—20%) i w korzeniach buraków cukrowych (16—18%); por. Cukrownictwo.

Cukrowa choroba, ob. Cukrzyca.

Cukrowa trzcina, trawa na wilg. terenie Azji tropik., hodowana obecnie też w Ameryce Środk.; łodyga dostarcza cukru trzcinowego (sacharozy), z melasy otrzymuje się rum.

Cukrownictwo (por. Cukier trzcinowy). Wydobycie cukru z trzciny cukr. prostsze, obecnie tylko ok. 30% cukru otrzymuje się z buraków. Przeróbka buraków w cukrowni: Cienko pokrajane płatki buraków, tzw. krajankę, ługuje się ciepłą wodą w dyfuzorach, otrzymany sok uwalnia od składników niepożądanych (białka, kwasy, sole) i zagęszcza następnie w warnikach na gęsty syrop, z którego krystalizuje cukier surowy, ten zaś oczyszcza się jeszcze, czyli rafinuje. Prod. uboczne: wytłoczyny buraczane, używane na karmę dla bydła, oraz melasa, syrop zawierający jeszcze ok. 50% cukru, przerabiany przeważnie na spirytus.

Cukry, związki organiczne, ob. Węglowodany.

Cukrzyca, cukrowa choroba, cukrówka, moczówka cukrowa, diabetes mellitus, choroba przemiany materii, powstała wskutek braku insuliny, co powoduje niemożność magazynowania cukru; stąd przyspieszone jego spalanie, przeładowanie krwi i moczu cukrem i jego niedopałkami. Organizm starając się wynagrodzić stratę, przerabia na cukier tłuszcz i białko pokarmowe i własne. — Chory na c.: diabetyk.

Cukrzyki, rodzina ptaków, podobnych do kolibrów; zamieszk. Afrykę, Madagaskar, Filipiny.

Cullinan (kulinen), nazwa największego diamentu, znalezionego 1905 w płd. Afryce.

Culpa, łac., wina, niedbalstwo; c. lata, grube przewinienie; c. levis, lekkie zaniedbanie. Mea c., „moja wina".

Cuma, odbieg, lina do umocowania statku przy lądzie.

Cumae (kume), najstarsza kolonia grecka w Italii, na wybrzeżu Kampanii, założ. ok. 700 prz. Chr., macierz Neapolu: siedziba Sybilli kumejskiej.

Cumberland (kamberlend), hrabstwo w płn.-zach. Anglii ze stolicą Carlisle, 60.000 mieszkańców.

Cum grano salis, łac., „ze szczyptą soli", tj. niezupełnie dosłownie, z zastrzeżeniem.

Cumulus (kumulus), łac., rodzaj chmury, ob. Chmura.

Cuneo (kuneo), stol. prow. C. w Piemoncie (płn. Włochy), 36.000 mieszkańców.

Cuno Wilhelm, polityk niem. (1876—1933), 1922—23 kanclerz Rzeszy.

Cupido, łac., rzym. bóg miłości, odpowiednik Erosa (ob.), syn Wenery i Marsa.

Cura, łac., troska, staranie się; opieka; zawiadywanie (zarząd cudzym majątkiem).

Curaçao (kuraso), 1) holend. wyspa na M. Karaibskim (Holend. Indie Zach.); gorący i suchy klimat; gł. produkty: cukier, kakao, banany; żywy handel. Stol. Willemstad, 20.000 mieszkańców; 2) likier ze skórek pomarańczowych.

Curel (kürel) François de, franc. pisarz dram. (1854—1928), wybitny twórca teatru idei, autor „L'envers d' une sainte", „La danse devant le miroir", „Terre inhumaine" i in.

Curie (küri), 1) Pierre, słynny fizyk franc. (1859—1903), wraz z żoną Marią odkrył pierwiastki promieniotwórcze rad i polon. prawo C.: przenikliwość magnet. w ciałach diamagnetycznych nie zależy od temp., dla ciał paramagnetycznych jest odwrotnie proporc. do temp. bezwzględnej; 2) Maria ze Skłodowskich (1867—1934), żona poprz., słynna pol. fizykochemiczka, prof. fizyki w Sorbonie, razem z mężem wykryła rad i polon; 1903 otrzymują oboje nagr. Nobla, 1911 powtórnie M. sama. Dzieła: „Recherches sur les substances radioactives", „Traité"; 3) Irena, zamężna Joliot, córka poprz., odkryła wraz z mężem 1934 sposób sztucznego otrzymywania radu; 1935 nagroda Nobla dla obojga.

Curie (küri), jednostka emanacji radioaktywnej.

Curieterapia, radioterapia, leczenie promieniami radu.

Curiosum, łac., rzecz ciekawa, rzadko spotykana.

Currency principle (körrensi prinsipl), ang., teoria ekonom.: obieg banknotów musi być ściśle dostosowany do istniejącego pokrycia w złocie; przeciw. banking principle: niepotrzebne ograniczanie emisji banknotów, gdyż obieg reguluje się automatycznie zapotrzebowaniem.

Curriculum vitae, łac., przebieg życia, życiorys.

Curtius (kurcjus) Julius, polityk niem., * 1877, członek parlam. niem. partii ludowej, 1929—31 min. spraw zagranicznych.

Curzon (körzn) George Nathaniel, margr., ang. mąż stanu (1859—1925), konserwat., wicekról Indii 1899—1905, min. spraw zagran. 1919 i 1922—23. Curzona linia, tymczasowa granica wschodnia Polski, oznaczona przez Radę Najw. Koalicyjną 1919, nie weszła w życie.

Custozza (kustocca), w. w prow. Werona (płn. Włochy); 1848 i 1866 zwycięstwa Austriaków nad Włochami.

Cuszima, jap. wyspa w Cieśn. Koreańskiej, port wojenny, 50.000 mieszk.; 1905 zniszczenie rosyjskiej floty przez Japończyków.

Cuvier (küwje) Georges, przyrodnik franc. (1769—1832), twórca teorii kataklizmów i nowoczesnej anatomii porównawczej.

Cuzco (kuzko), stol. depart. C. w Peru (Am. Płd.), 40.000 mieszk.; stara stol. Inkasów, zabytki po nich i Hiszpanach; uniwersytet.

Cwojdziński Antoni, współcz. pol. pisarz dramat.: „Teoria Einsteina" (nagroda dramat. im. Leona Reynela).

Cybele, łac., grec. Kybele, u staroż. Greków, zwł. w M. Azji, bogini przyrody i płodności, założycielka miast, także u Rzymian: „Magna Mater" („Wielka Matka").

Cybis, 1) Jan, malarz pol., * 1897, członek „kapistów"; pejzaże, kwiaty; 2) Bolesław, malarz pol., * 1899, członek „Bractwa św. Łukasza"; studia dziewcząt łowickich, obrazy figuralne.

Cybulski Napoleon, fizjolog pol. (1854—1919), odkrył 1895 adrenalinę; szereg prac, m. in. „Fizjologia człowieka".

Cycero, ob. Cicero.

Cyd, ob. Cid Campeador

Cyfra, arabs., znak służący do przedstawienia liczby; obecnie ogólnie przyjęte c. arabskie składają się z 10 znaków: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0; c. rzymskie obecnie mało używane: I = 1, V = 5, X = 10, L = 50, C = 100, D = 500, M = 1000, znak I napis. przed V lub X należy odjąć (IX = 9), podobnie X stojące przed L lub C i C przed D lub M (np. 1929=MCMXXIX).

Cyganeria (franc. Bohême), od Murgera „Scènes de la vie de Bohême" (1851), swobodne i beztroskie życie artystów.

Cyganie, lud koczowniczy, prawdopod. indoeuropejski, do Europy przywędrował na przeł. XIII i XIV w.; najliczn. w Rumunii (300.000) i na Węgrzech (ok. 280.000).

Cyjan, gaz bezbarwny, o charakt. woni, słabo rozpuszczalny w wodzie. Gł. związek cyjanowodór czyli kwas pruski; sole, tzw. cyjanki; cyjanek potasu i sodu mają zastosowanie przy otrzymywaniu złota, galwanostegii i fotografii. Cyjanowodór i cyjanki: nadzwyczaj silne trucizny.

Cyjanki, ob. Cyjan.

Cyjanowodór, ob. Cyjan.

Cykady, ob. Piewiki.

Cykas, sagowiec, rośl. kłodziniasta, rośnie w tropik. Azji, wsch. Afryce i Australii; c. japoński dostarcza saga.

Cykl, w fizyce zjawisko kołowe, szereg przemian, po których upływie ciało jest w takim samym stanie jak na początku zjawiska. W c. Carnota ciało podlega zmianom adiabatycznym i izotermicznym, przy czym jedyną zmianą jest to, że część ciepła ze źródła przeszła na pracę, a część do chłodnicy (stosuje się prawo Carnota). — Cykl geograficzny (morfologiczny), przeobrażenia, jakim ulega

krajobraz w ciągu pewnego okresu czasu, aż do formy końcowej (prawierówni). Ze wzgl. na czynniki kształtujące rzeźbę terenu: c. normalny (erozyjny), nadbrzeżny, pustynny, krasowy, lodowcowy.—Cykl księżycowy, okres czasu, po którym te same fazy księżyca przypadają na te same dni rachuby słonecznej: 19 lat. — Cykl słoneczny, okres czasu, po którym te same dni tygodnia przypadają na te same daty miesiąca: 28 lat

Cyklady, archip. ok. 200 grec. wysp na M. Egejskim (Andros, Naxos, Keos, Milos itd.) Stanowią oddzielny nomos, 2.580 km², 130.000 mieszk.; uprawa owoców i wina, rybołówstwo. Stol. Hermupolis na wyspie Syra, 21.000 mieszk.

Cyklamen, fiołek alpejski, z rodziny pierwiosnkowatych; hod. jako roślina ozdobna; dziko w Alpach i górach nadśródziemnomorskich.

Cyklon, wiry powietrzne, płynące ku obszarom o niższym ciśnieniu barometr. (minimum barometr.). Obrót ziemi skręca te prądy na półkuli płd. na lewo (w kierunku wskazówek zegara), na półkuli płn. w kierunku odwrotnym. C. zwiastują zawsze niepogodę, panują głównie w okolicach podzwrotnikowych. Przeciw.: antycyklony, wiry powietrzne dookoła miejsca wysokiego ciśnienia (maksimum barometr.); sprowadzają pogodę.

Cyklopowie, w mitol. grec. demony ognia, olbrzymy o jednym oku, sporządzali dla Zeusa pioruny, wg innych podań wznieśli t. zw. mury cyklopie z nieciosanych głazów w Mykenach i in.

Cykoria zwyczajna, podróżnik, roślina z rodziny złożonych o kwiatach błękitnych; hodowana dla korzeni, które palone dają surogat kawy; u nas też dziko.

Cykuta, szalej, rośl. z rodziny baldaszkowatych, w Polsce rośnie dziko.

Cylicja, w staroż. płd.-wsch. część M. Azji, obecnie część tureck. wilajetu Adana. — Pod panowaniem Persji, Aleksandra W., przedmiot wojen syr.-egip., wreszcie podbita przez Rzym. Stol. Tarsus. W czasie krucjat należała do Armenii, potem do Turcji.

Cylinder, gr., 1) w mechanice walec metal., w którym porusza się tłok za pomocą ścieśnionego gazu; 2) szklane naczynie w kształcie podłużnego walca, używ. w pracowniach chem.; 3) twardy, wysoki kapelusz, z lśniącego pluszu jedwabnego.

Cylindryczne szkła, szkła walcowate, używane w wypadku astygmatyzmu.

Cymbały, gr., instrument muzycz. strunowy, z dużym płaskim pudłem resonansowym; dźwięk przez uderzanie drążkami.

Cymbrowie (Kimbrowie), szczep staroż., pochodz. celtyckiego lub germańskiego; 113 prz. Chr. najechali państwo Rzymskie, 101 rozgromieni przez Mariusza pod Vercellae.

Cymofan, ob. Chryzoberyl.

Cyna, znak chem. Sn, cięż. atom. 118,7, cięż. właśc. 7,3; najważn. rudą c. jest kasyteryt. Służy do cynowania blachy żelaznej, do stopów z miedzią (brąz); por. też Cynfolia.

Cynamon, ob. Cynamonowiec.

Cynamonowiec, wiecznie zielone drzewo z rodziny laurowatych; c. chiński i japoński dostarcza kamfory, c. cejloński — kory, używanej do przypraw pokarmów (cynamon).

Cynewulf, poeta ang., na przełomie VIII i IX w.

Cynfolia, b. cienko walcowana blacha cynowa, do opakowania środków spożyw. itd.

Cyngiel, języczek spustowy broni palnej; naciśnięcie jego uwalnia iglicę lub kurek i powoduje strzał.

Cynicy (od gr. kyon, „pies"), grec. szkoła filozof., załoź. przez Antistenesa (444—365 prz. Chr.): najważn. celem życia cnota i panowanie nad sobą samym; wszystko co nakazuje natura, można czynić publicznie, bez żadnego wstydu. Stąd ogólnie cynik, człowiek wyzywająco bezwstydny.

Cynk, znak chem. Zn, pierw. chem., metal. cięż. właśc. 7,2, liczba porz. 30, cięż. atom 65,38; w przyrodzie w blendzie, galmanie, kalaminie itd. G. Śląsk, Stany Zjedn., Nadrenia, Anglia, Belgia. Zastosow.: cynkowanie blachy żel., krycie dachów, do otrzymywania mosiądzu. Ze związków c. najważn.: chlorek c. stosow. do oczyszcz. powierzchni metali przed lutowaniem i do impregnowania progów kolej. Tlenek c. (biel cynkowa): jako farba olejna i w dentystyce.

Cynka, jakobinka, zioło 1-roczne, hodow. jako ozdobna, pochodzi z Ameryki Płn.

Cynkografia, sposób powielania rysunków, fotografii itp., przy pomocy płyt cynkowych: powierzchnię ich powleka się emulsją światłoczułą, robi na niej zdjęcie fotogr. i wytrawia chemicznie. Por. Autotypia

Cynober, minerał, siarczek rtęci, barwy czerwonej, najważn. ruda rtęci. Hiszpania, Kalifornia; zastosow. jako farba malarska, obecnie prawie całkowicie zastąpiona c. sztucznym.

Cypr, wyspa na M. Śródziemnym, od 1878 bryt. kolonia, 9.282 km², 348.000 mieszk.; stol. Nicosia, siedziba gubernatora brytyjskiego.

Cyprian, 1) św., † 258, bisk. Kartaginy, ojciec kościoła, męczennik za Waleriana; 2) św., C. z Antiochii, męczennik za Dioklecjana, † 304.

Cyprysy

Cyprys, drzewa lub krzewy szpilkowe wiecznie zielone, szyszki okrągłe; M. Śródziemne, Azja; hodowany; sadzony nad grobami.

Cyraneczka, gatunek dzikiej kaczki, b. pospolity u nas.

Cyrano de Bergerac (sirano de berżerak) Savinien, franc. pisarz i żołnierz (1619–55), postać spopularyzow. dramatem Rostanda.

Cyrenajka, ob. Barka.

Cyrenejczycy, Cyrenaicy, Hedonicy, grecka szkoła filozof. zał. w Cyrenajce 380 przed Chr. przez Arystypa: celem życia jest rozkosz.

Cyrk, w dawnym Rzymie miejsce igrzysk i wyścigów wozów zaprzęż. w konie: Arena

na walki itp., otoczona amfiteatralnie wznoszącymi się rzędami miejsc siedzących dla widzów. Słynny c. maximus w Rzymie: arena 590 m dł., 80 m szer. Wiele ruin c. w dawnych prowincjach rzym. — Dziś stałe lub wędrowne przedsiębiorstwo z produkcjami akrobatycznymi, tresowanymi zwierzętami itp.

Cyrk lodowcowy, kar, kotlinowate zagłębienie występujące na obszarze zlodowacenia, powstałe wskutek działalności lodowca. C. l. są często wypełnione przez jeziora cyrkowe (karowe).

Cyrkon, znak chem. Zr, pierw. chem., liczba porz. 40, cięż. atom. 91,22, cięż. właśc. 6,4; metal rzadki, w minerale cyrkonie.

Cyrkon, minerał, krzemian cyrkonu, kryształy tetragonalne, bezbarwne lub zabarwione; używ. jako kamień ozdobny, zwł. odmiany pomarańczowe i czerwone, znane pod nazwą hiacyntu.

Cyrkulacja, obieg, krążenie; c. krwi, ob. Krwiobieg.

Cyrkularka, por. Drewno (obróbka).

Cyrkularz, okólnik; pismo jednakowej treści, przeznaczone dla wielu adresatów; także jedno pismo (np. przełożonej władzy) do wielu adresatów (np. podwładnych urzędów).

Cyrkuł, łac., obwód, okręg.

Cyrograf, gr., 1) pismo, zobowiązanie własnoręczne; 2) szczeg.: zapisanie diabłu duszy.

Cyrta, ryba karpiowata w gł. rzekach zlewiska Bałtyckiego i Czarnomorskiego.

Cyrulik, gr., balwierz, felczer, także fryzjer.

Cyrus, 1) starszy (Wielki), założ. monarchii perskiej († 529 prz. Chr.), podbił Medię, Lidię, całą M. Azję z wyj. Miletu, Babilon, pozwolił Żydom na powrót do Palestyny i odbudowanie świątyni w Jerozolimie, zginął w walce ze Scytami; 2) młodszy, królewicz perski, † 401 prz. Chr., syn Dariusza, brat Artakserksesa II, w bitwie z nim pod Kunaksą poległ.

Cyryl (Kyrillos): 1) święty, C. z Jerozolimy (315—86); 2) C. z Aleksandrii, św., patriarcha Aleks., przyczynił się do potępienia Nestoriusza na soborze efeskim 431; 3) C. (Konstanty), św., apostoł Słowian (827—69), wprowadził wraz ze swym bratem Metodym († 885) na ambonę i do liturgii język słowiański; misje wśród Chazarów, w Pannonii i na Morawach.

Cyrylica, pismo ksiąg liturgicznych Słowian gr.-katol. i prawosławnych. Wbrew nazwie nie pochodzi od św. Cyryla, apostoła Słowian (kt. stworzył alfabet zw. głagolicą), lecz opiera się na alfabecie greckim.

Cysterna, 1) rodzaj basenu z kamienia natur. lub sztuczn., jako zbiornik wody; 2) wagon-zbiornik na naftę, benzynę lub tp.

Cystersi, zakon zał. przez św. Roberta w 1098 we Francji; reguła benedykt. obostrzona, wielkie zasługi dla katolicyzmu i cywilizacji. W dawnej Polsce wiele klasztorów, obecnie w Mogile i Szczyrzycu.

Cytacja, łac., wezwanie sądowe.

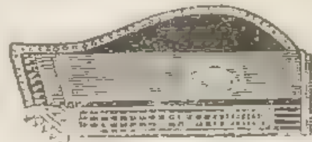
Cytadela, wł., warownia umieszczona nad miastem, dla lepszej jego obrony oraz strzeżenia porządku; także więzienie w takiej warowni, np. słynna c. warszawska, w której X pawilonie więziono za caratu więźniów politycznych, m. in. Józefa Piłsudskiego.

Cytat, cytata, łac., dosłowne powtórzenie obcego wyrażenia, utworu itp.

Cytologia, gr., nauka o komórce roślinnej i zwierzęcej.

Cytoplazma, inaczej protoplazma, zawartość komórki żywej.

Cytra, gr., instrument muz. o 36—42 strunach napiętych na płaskim pudle rezonansowym, szarpanych tzw. pierścieniem (plektron) i palcami.

Cytra

Cytryna, drzewa lub krzewy z rodziny rutowatych, owocem soczysta kwaśna jagoda jadalna; rośnie w klimacie śródziemnomorskim.

Cytrynek, listkowiec, motyl o skrzydłach żółtych, z pomarańczową plamą; jajka na liściach szakłaka.

Cyweta, ssak drapieżny; gruczoły odbytowe wydzielają zybet, substancję używaną w kosmetyce; ojczyzną — Afryka.

Cyweta afrykańska

Cywilizacja, łac., w przeciw. do barbarzyństwa (życia pierwotn.) stan, w którym pewna grupa ludzi żyje w uporządkowanych warunkach i korzysta z technicznych urządzeń oraz instytucji, umożliwiających im utrzymanie tego porządku oraz ułatwiających im pracę. Por. Kultura.

Cywilna lista, kwota przeznaczona na utrzymanie głowy państwa; w nowocz. państwach konstyt. należy do stałych wydatków budżetowych.

Cyzelowanie, fr., obrabianie wyrobów metal. dłutem, pilnikiem, rylcem itd., dla nadania im ostatecznego kształtu.

Czaca (Čadca), m-ko na Słowaczyźnie (Czechosłowacja) u stóp Beskidu Śląsk., 6.000 mieszkańców; stol. okręgu złożonego z 12 wsi, 50 000 mieszk., w tym 41.000 Polaków.

Czachowski, 1) Dionizy, powstaniec polski (1800—63), w powstaniu styczniow. szef sztabu w oddziale Langiewicza, po jego upadku naczelnik wojsk. w wojew. sandomierskim, poległ pod Jaworem Soleckim; 2) Kazimierz, krytyk lit., * 1890, autor trzytomowego „Obrazu współczesnej literatury polskiej 1884—1934".

Czacki Tadeusz, pol. uczony i pedagog (1765—1813), 1786—92 w Komisji Skarbu Kor., opracował szereg projektów reform, 1800 współzałożyciel Tow. Przyjac. Nauk w Warszawie, 1805 razem z Kołłątajem zał. Liceum Krzemienieckie.

Czad, tlenek węgla, gaz bezbarwny, bez zapachu, powst. przez spalenie węgla w niedostatecznym dostępie powietrza. Wywołuje uduszenie, „zaczadzenie".

Czad (franc. Tchad, ang. Chad), jezioro słodkowodne w środk. Sudanie (Afryka płn.) 50.000 km²; najw. dopływ rz. Szari.

Czajka

Czajka, ptak brodzący z rodziny siewek.

Czajka, łódź kozaków zaporoskich o 10—15 parach wioseł. Służyła do wypraw morskich.

Czajkowski, 1) Michał (S a d y k P a s z a), powieściopisarz pol. (1804—86), w czasie wojny wschodniej organizator pułku Kozaków otomańskich; powieści historyczne na tle ukraińsko-kozackim; 2) Antoni, poeta pol. (1816—1873); 3 Piotr, kompozytor rosyjski (1840—93), przedstawiciel kierunku „zachodniego" w muzyce rosyjskiej; 7 symfonii, suity orkiestr., utwory kamer. i fortepian., pieśni i opery, jak „Eugeniusz Onegin", „Dama Pikowa" i in.; 4) Józef, malarz pol., * 1872; gł. krajobrazy, przem. art.; 5) Stanisław, mal. pol., *1878; gł. krajobrazy.

Czako, węg., sztywne, okrągłe wojsk. nakrycie głowy.

Czamara, długi po kolana strój męski, zapinany po szyję; w Polsce szczególnie modny za sejmu czteroletniego.

Czambuł, zagon tatarski oddział przeprowadzający zagon.

Czang Kai Szek, generał chiń., * 1877, przywódca Kuomintangu, 1928—31 na czele rządu w Nankinie, następnie z ramienia Kuomintangu głównodow. chińskich sił zbrojnych i marszałek.

Czang-sza, stol. prow. Hunan, w środk. Chinach, nad rz. Siang, 607.000 mieszk.; uniw.; przemysł chemiczny.

Czapla

Czapla, ptak brodzący, żywi się rybami; najpospolitsza u nas cz. siwa; cz. biała — rzadka, podlega ochronie.

Czaprak, tur., ozdobny kawał tkaniny wkładany na siodło lub pod nie, zamiast potnika. Także potnik wojłokowy.

Czapski Józef, pol. malarz i literat, * 1897; jeden z założycieli w 1923 grupy „K. P." („Komitet Paryski"), zw. „kapistami".

Czapski-Hutten Emeryk, hr., numizmatyk i bibliofil (1826—96), w służbie ros., założył m u z e u m swego imienia w Krakowie.

Czardasz, narod. taniec węg.: powolny wstęp „Lassan", potem właśc. cz. na ²/₄ lub ⁴/₄, b. żywy.

Czarna Hańcza, l. dopływ Niemna, 136 km dł., przepływa jez. Wigry, stanowi część Kan. Augustowskiego.

Czarna jagoda, czernica, ob. Borówka.

Czarna Przemsza, źródłowa rzeka Przemszy, 61 km dł., łączy się z Białą P.

Czarna Ruś, dawniej używana nazwa ziem między Prypecią gór. Niemnem i dol. Berezyną.

Czarna Woda, l. dopływ dol. Wisły, 120 km dł., wpada do Wisły pod Świeciem.

Czarne Morze (staroż. Pontus Euxinus), między Azją Mn., Płw. Bałkańskim i Kaukazem, połącz. cieśninami Bosfor i Dardanele z M. Śródziemnym, 424.000 km² do 2.600 m głęb.; słabe zasolenie (1,9%). Dopływy: Dunaj, Dniestr, Dniepr, Don, Kizil-Irmak.

Czarniecki Stefan, wódz pol. (1599—1665), wojew. kijowski, hetman polny kor., walczył ze Szwedami, Moskwą, Tatarami, Kozakami, pod Żółtymi Wodami wzięty do niewoli, wypuszczony, walczył pod Beresteczkiem, 1655 zmuszony przez Szwedów do kapitulacji Krakowa, podjął zwycięską walkę partyzancką z Szwedami i Rakoczym, 1658 przeprawił się do Danii (wyspa Alsen), po pokoju oliwskim zwyciężał Moskwę.

z Czarnkowa Janko, pol. kronikarz XIV w., archidiakon gnieźn. i podkanclerzy, przeciwnik rządów andegaweńskich, uwięziony, wygnany i pozbawiony urzędów po usiłow. kradzieży insygniów koronnych.

Czarnków, m. pow. w woj. pozn., nad Notecią, 4.000 mieszk.; przemysł i handel.

Czarnocki Adam (pseud. Z o r i a n D o ł ę g a C h o d a k o w s k i), wyb. etnograf i archeolog (1784—1825).

Czarnogóra (serb. Crna Gora, włos. Montenegro), dawn. królestwo, obecnie jugosłow. okręg. Kraj górzysty, krasowy, tylko niziny nad jez. Skutari urodzajne. Upr. roli i chów owiec. Stol. Cetynia.

Czarnohora, pasmo Beskidów Wsch., po tatrzańskich najwyższe góry w Polsce, na pograniczu Polski, Czechosłowacji i Rumunii; najw. szczyty: Howerla 2.050 m, Pop Iwan 2.026 m. Granica lasu przebiega na wysok. 1.400—1.500 m, powyżej — kosodrzewina i wielkie połoniny. L u d n o ś ć stanowią H u c u l i. W Cz. leżą liczne, b. uczęszczane miejscowości klimatyczne, jak Jaremcze, Tatarów, Worochta i in.

Czarnolas, w. w pow. Kozienice (woj. kiel.), 500 mieszk.; posiadłość Jana Kochanowskiego.

Czarnowron, w r o n i e c, z rodziny krukowatych; Europa środk. i płd., u nas rzadki.

Czarnoziem, urodzajna gleba powstała z lesu ze znaczną domieszką próchnicy.

Czarnuszka, rośl. jaskrowata, nasiona stanowią przyprawę do pieczywa i używane w medycynie; w krajach śródziemnomorskich.

Czarny Dunajec, rz. tatrzańska, 37 km długa; nad rz. letnisko górskie Cz. D., ok. 3000 mieszk.

Czarny Staw, nazwa stawów tatrzańskich, 1) pod Kościelcem, 22,87 ha powierz., 620 m. n. poz. m.; 2) nad Morskim Okiem 21,32 ha, 1584 m n. poz. m.; 3) w Dolinie Pięciu Stawów, 1724 m n. poz. m.; 4) i 5) dwa małe stawy na zboczach szczytów: Lodowego i Kiezmarskiego.

Czarny Szlak, jeden ze szlaków najazdów tatars. na Polskę w XV—XVIII w.: od ujścia Sinej Wody, między dorzecz. Dniepru i Bohu do Podola; jedna z najważn. dróg handl. z Polski na Krym.

Czartoryscy, litewski ród książęcy, m. in.: 1) Michał Fryderyk (1696—1775) i 2) August Aleksander (1697—1782), synowie 3) Kazimierza 1674—1741), twórcy pierwszego w Polsce stronnictwa politycznego („Familia"), w czasie bezkrólewia po Auguście III przeprowadzili szereg reform; 4) Adam Kazimierz, syn C. 2) (1734

1823), gen. ziem podolsk., członek Komisji Edukac., na Sejmie Czteroletnim w stronnictwie patriotycznym; znawca i miłośnik teatru; 5) Izabela z *Flemingów* Cz. (1746—1835), żona poprz., stworzyła w Puławach ognisko oświaty i życia towarzysk. oraz Muzeum Cz.; 6) Adam Jerzy, syn poprz. (1770—1861), zaprzyjaźniony z carem Aleksandrem I, kurator okręgu szkoln. wileńsk. i kierownik ros. ministerstwa spr. zagr. (1803), dążył do odbudowy Polski w oparciu o Rosję (plan puławski). Na kongresie wiedeńs. nieofic. reprezentant Polski, w Królestwie Kongres. senator, w powstaniu listopadowym prez. Rady Najw., potem prez. Rządu Narod. Po upadku powstania na emigracji w Paryżu, na czele obozu arystokratycznego (Hotel Lambert). Działalność literacka: głęboko patriotyczny „Bard polski" i w. in.

Czartorysk, m-ko w pow. łuckim (woj. woł.), 2.000 mieszk., 1915 walki rosyjs.-niem.

Czartoryskich Muzeum w Krakowie, założ. z końcem XVIII w. w Puławach, przenies. w 1876 do Krakowa: Archiwum, Biblioteka i Zbiór dzieł sztuki (galeria obrazów, zbiór rycin, rysunki, przemysł artyst., starożytności greckie, rzymskie itd.).

Czas. Jednostką cz. jest *doba*, tj. cz., w kt. ziemia wykonywa pełny obrót około swej osi. Rok słoneczny różni się od gwiazdowego o 1 dobę (z powodu obrotu ziemi dokoła słońca). Fizyka posługuje się *dobą średnią*, dzieląc ją na godziny, minuty, sekundy. Do mierzenia cz. służą zegary. *Cz. zach.-europejski*, cz. południka Greenwich; *cz. środk.-europ.* o godzinę, *cz. wsch.-europ.* o 2 godziny większy od cz. wg Greenwich. Teoria względności uważa cz. za jedną ze zmiennych w przestrzeni 4-wymiarowej.

„Czas", najstarszy dziennik krakowski, założ. 1848, organ konserwatystów, 1935 przeniesiony do Warszawy.

Czasopisma, druki periodyczne w regularnych odstępach czasu informujące o najważn. wydarzeniach bieżących życia publ. Cz. *specjalne*, poświęcone odrębnym dziedzinom życia, nauki lub sztuki. — Rozwinęły się od XVII w. Pierwsze cz. polskie: „Merkuriusz polski ordynaryjny" 1661. Potężny rozkwit od 2. połowy XIX w.

Czaszka, łac. *cranium*, szkielet głowy kręgowców, osłania mózg i głowowe narządy zmysłowe. Por. *tabl. Szkielet ludzki*.

Czaty, oddziały ubezpieczające wojsko na postoju, ustawiane dość blisko nieprzyjaciela, jednak bez przeznaczenia zaczepnego.

Czatyrdag, najwyż. szczyt Gór Turydzkich na Krymie, 1564 m wys.

Cząber ogrodowy, rośl. zielna, służy jako przyprawa; Europa płd.

Cząsteczka, *drobina*, molekuła, najmniejsza część związku chem., jaką można otrzymać drogą podziału bez zmiany jego własności chem. Składa się z atomów. Należy przyjąć, że pierwiastki gazowe (z wyjątkiem gazów szlachetn.) i ciała rozpuszczone istnieją w stanie cz. *Cząsteczkowy ciężar*: suma cięż. atomowych. Liczba gramów odpowiadająca cięż. cząsteczki: *gramocząsteczka* (mol). Mol jakiegokolwiek gazu (przy 0° C, 760 mm rtęci) zajmuje 22,4 l i zawiera $60,6 \times 10^{22}$ cząsteczek.

Czcionki, ob. Drukarstwo.

Czechosłowacja (*Československá Republ.*, skr. ČSR, republika w Europie środk., granicząca z: Niemcami, Polską, Rumunią, Węgrami i Austrią, 140.446 km² pow. i (1934): 15 mil. mieszk. (107 na km²). Państwo, pozbawione dostępu do morza, ciągnące się z zach. na wsch.

Czechosłowacja

w kształcie wąskiego pasa (dł. 950 km, szer. 280 na zach. a 70 km na wsch.), o najgorszych granicach strateg. w Europie. Dwa, przeważnie wyż górskie, ale geograf. zasadniczo różne obszary: kraje sudeckie i karpackie. Cz. sudecka Czechy i Śląsk Opawski, karpacka: Śląsk Cieszyńsk., Słowaczyzna i Ruś Podkarpacka. Na przejściu: Morawy (brama morawska), Łaba i Odra wiążą Czechy i Śląsk z morzami Płn. i Bałtyckim, Morawy zaś i krainy karpackie (z wyj. Spiszu) należą do dorzecza Dunaju. Rejon sudecki, gęściej zaludn. i silniej uprzemysłowiony, góruje gospod. i kultur. nad rejonem karpackim. Między oboma wielkie różnice etnograf. Państwo narodowościowo mieszane: 50% Czechów, 16% Słowaków, 23% Niemców, 5% Węgrów, 4% Rusinów i ok. 200.000 Polaków. Skład wyzn.: 76,3% rz.-kat., 7,3% ewang., 3,9% gr.-kat., 3,9% do kośc. czeskiego i 2,6% żyd. Przyrost nat. (1934): 5,4‰. 43% ludn. miejskiej (5 miast powyżej 100.000 mieszk.). Analfabetów 7%. Rolnictwo zatrudnia: 34,6%, przemysł z górn.: 34,9% ludn. Roln. (użycie ziemi: 41,6% roli, 16,8% łąk i pastw., 32,8% lasu) nie pokrywa zapotrzebowania kraju. Produkcja (1934) w mil. q: 13,6 pszenicy, 15,2 żyta, 10,3 jęczmienia, 82 ziemniaków, 29,1 buraków cukr. Hodowla (1934): 701.000 koni, 4.303.000 bydła rog. i 3,035.000 trzody chlew.. Górnictwo dostarcza: węgla (1934: 11 mil. t, gł. zagłębie ostrawsko-karwińskie), węgla brunat. (1934: 15 mil. t), rud żelaza, ołowiu, cynku, uranu i srebra. Produkcja hutn. (1934): 953.000 t stali. Przemysł rozwinięty gł. w Czechach, płn. Morawach i na Śląsku; najwybitn. gałęzie: włókienniczy (1934 w baweln. 3,627.000 wrzecion), roln. (1934: 516.000 t cukru, browarnictwo), metalurg., ceram. i szklany. Wywóz przede wszystkim wyrobów przemysł., przywóz surowców i półfabrykatów. Wartość (1935) wyw.: 1,6 miliarda

przyw.: 1,5 miliarda zł. **Polska** sprowadziła (1935) z Cz. towarów (maszyn, wyrobów włókien.) za 35 mil., wywiozła do Cz. za 53 mil. zł. (cynk, nabiał, nawozy). Kolei 13.900 km, samochodów 112.000. Rzeki żeglowne: Dunaj, Łaba i Wełtawa. Terytoria portowe w: Hamburgu, Szczecinie, Gdyni i Trieście. Stolica Praga. Ustrój: Prezydent republ. wybier. przez Zgromadzenie Narod. na lat 7. Senat: 150 na 8, Izba poselska: 300 członk. na 6 lat wybieranych. Dzieje, ob. Czechy.

Czechow Antoni Pawłowicz, znakom. pisarz rosyj. (1861—1904), mistrz noweli, także autor dramatyczny

Czechowicz Józef, poeta pol., *1903, wybitny przedstawiciel awangardy, oryginalna i bujna wyobraźnia, głębokie poczucie przyrody, bogata muzyczność wiersza.

Czechy (niem. Böhmen), najw. i najważn. kraj Czechosłowacji, graniczący na płn. i zach. z Niemcami, na płd. z Austrią a na wsch. z Morawami. 52.052 km² pow. i 7,106.766 mieszk. (138 na km²), w czym 2,5 mil. Niemców mieszk. na pogran. od strony Austrii i Niemiec. Kraj tworzy 4-boczną kotlinę, otoczoną przez stare góry: Rudawy na płn.-zach., Sudety (1603 m wys.) na płn. wsch., Las Czeski i Szumawę na płd.-zach., a Wierzchowinę Czeskomorawską na płd.-wsch. Najniżej leży płn. cz. kotliny nad Łabą. Gł. rzeki: Wełtawa, Łaba i Ohrza. Rolnictwo (upr.: pszenicy, jęczmienia browarn., buraka cukr., wina) stoi b. wysoko, ale ważniejsze przemysł i górnictwo. Bogate złoża: węgla, żelaza, cynku, srebra, antymonu, uranu, grafitu, siarki i glinki porcel. Sławne źródła miner. (Karlowe Wary, Mariánské Lázne, Cieplice, Jachymów). Najlepiej rozwin. przemysł metal. (Praga, Pilzno), włókienn. (Liberzec, Trutnów), szklany (Jablonec) ceram., browarn. (Pilzno) i cukrown. Gęsta sieć kolej. zbiega się centralnie w stoł. Pradze (910.000 mieszk.). Kraj dzieli się na 9 żup. Por. Czechosłowacja. — Zamieszk. w staroż. przez celt. Bojów, germ. Markomanów, od VIII w. przez Słowian, w IX w. cz. państwa wielkomorawskiego, chwilowo Polski, potem pod rządami Przemyślidów w zależności lennej od cesarstwa. Ottokar I dziedziczn. królem Cz., za Ottokara II Cz. mocarstwem. Wacław II i Wacław III panują czasowo w Polsce. Po wygaśnięciu dyn. Przemyślidów Luksemburgowie (1310): za Karola IV rozkwit Cz., za Wacława IV husytyzm i wojny dom. Po wygaśnięciu dyn. Luksemburgów rządy Albr. Habsburga, Jerzego z Podiebradu, wreszcie Wład. i Ludw. Jagiellonów. 1526 przechodzą Cz. pod panow. Habsburgów, dążących do ugruntowania katolicyzmu i władzy król.; stąd zatargi, prowadzące wreszcie do wybuchu wojny 30-letniej; klęska Cz. pod Białą Górą, germanizacja kraju i jego upadek gospod. W XIX w. odrodzenie narod., powstanie 1848, w nast. latach autonomia Cz., rozszerzanie w ostrej walce samodzielności polit., silny antagonizm niemiecko-czeski. W czasie wojny świat. sympatie Cz. po stronie Koalicji: przywódcy młodoczescy (Kramař) uwięzieni, Masaryk i in. uchodzą do Paryża. We Francji powstanie czesko-słowackiej Rady Narod. i oddziałów wojska czesk. Po rozpadnięciu się Austrii 1918 niepodległość. Od pierwszej chwili polityka zagran. Cz. skierowana przeciw dążeniom rewizjonistycznym (oparcie o Francję, wspólna polityka Małej Ententy).

Czeczotka, ptak z rodziny łuszczaków.

Czeczotka, rodzaj brzozy.

Czeczuga, ob. Sterlet.

Czeczuga, staropolska szabla wschodnia.

Czek, ang., przekaz pieniężny, wystawiony przez osobę posiadającą rachunek w banku z poleceniem wypłacenia pewnej kwoty, okazicielowi lub osobie imiennie wymienionej. Przepisy dotycz. zawartości c., obrotu czekowego itd. regulują specjalne **ustawy czekowe**. Cz. można (jak weksel) przenosić za pom. indosu.

Czeka, skróc. **Czerezwyczajnaja Komisja**, rosyjs., także **Czerezwyczajka**, nadzwycz. komisja dla walki z kontrrewolucją w Rosji sow. w l. 1919—22.

Czekanowski, 1) Aleksander, geograf i geolog pol. (1830—76), zesłany 1863 na Syberię, prowadził tam cenne badania; 2) Jan, pol. antropolog i etnolog, *1882; szereg oryg. prac z dziedziny antropologii i rasoznawstwa.

Czekolada, fr., środek spożywczy, wyrabiany z ziarna kakaowego, rozmielonego na masę; tę miesi się długo z cukrem, wanilią, ewent. mlekiem sproszk. w mieszarkach tzw. **melanżerach**, przepuszcza kilkakrotnie pomiędzy porcelanowe walce, wreszcie prasuje w formach i oziębia.

Czelabińsk, m. w ros. okr. Uralskim, 117.000 mieszk.; fabryka traktorów, kop. węgla brunat.

Czeladź, m. w pow. Będzin. woj. kiel., nad rz. Brynicą, 28.000 mieszk.; kopalnia węgla kamien., fabryka wyrobów ceramicznych.

Czeluskin, oficer ros., dotarł 1742 do najbardziej ku płn. wysuniętego przylądka Azji, nazwan. **Przylądkiem Cz.**

Czemulpo (Chemulpo), najważn. port Korei (Japonia), 63.000 mieszk.; wywóz ryżu i nawozów.

Czeng-tu-fu, stoł. zach. chińskiej prow. Seczuan, nad rz. Min, dopływem Jang-tse-Kiangu, 800.000 mieszk.; przemysł metal., tekstylny.

Czeremcha, drzewo lub krzew o kwiatach białych, pachnących, zebranych w grona; wilgotne lasy; często hodowane w ogrodach.

Czeremisi, plemię ugro-fińskie, nad Wołgą, przeważnie mahometanie.

Czeremosz, pr. dopływ Prutu, powstaje z połączenia C. Białego i C. Czarnego; 293 km dł., stanowi w całym swym biegu granicę między Polską a Rumunią.

Czereśnia, drzewo owocowe z rodziny różowatych, owocem pestkowiec, rośnie dziko na Wołyniu i Podolu; odmiana ogrodowa: **trześnia**, cz. **właściwa**.

Czerkasy, m. pow. na Ukrainie, na pr. brzegu Dniepru, 40.000 mieszkańców.

Czerkiesi, plemiona górali z zach. Kaukazu (Cz. właściwi, Kabardyńcy i Abchazowie), mahomet., hodowcy bydła; język z grupy jęz. kaukaskich.

Czermański Zdzisław, pol. malarz i karykaturzysta, * 1896; cykle: „Paryż", „Londyn", „N. Jork"; „Józef Piłsudski"; karykatury polit.

Czermień błotny, zioło z rodziny obrazkowatych, o kwiatostanach kolbowatych w białej pochwie; bagna śródleśne.

Czerniaków, dzielnica Warszawy, do 1916 osobna wieś.

Czernica, ob. Borówka.

Czernica, gatunek dzikiej kaczki, głowa czubata, u nas podczas ciągów wiosennych i jesiennych.

Czernihów, m. w Ukrainie sow., nad Desną, 30.000 mieszk. W XII i XIII w. stol. ks. ruskiego, w XIV i XV w. C. należał do Litwy, 1617—68 do Polski.

Czernin Ottokar, hr., dyplomata austr. (1872—1932), w wojnie świat. min. spraw zagr. 1916, dążył do zagarnięcia Serbii i Rumunii, wzamian za zrezygnowanie z nabytków pols. na rzecz Niemiec, współtwórca traktatu brzeskiego (ob.).

Czerniowce (rum. Cernauti), stol. Bukowiny, na pr. brzegu Prutu, 111.000 mieszk.; rum. uniw., handel zbożem i bydłem.

Czerra Pundżi, miejscowość w prow. Assam (Indie Ang.), położ. 1.300 m n. p. m., ma najobfitsze opady atmosferyczne na kuli ziemskiej (do 12.530 mm rocznie).

Czersk, 1) m-ko w pow. Grójec (woj. warsz.); w śrdw. stol. księstwa, później ziemi; 2) m. w pow. Chojnice, woj. pomor., 7.000 mieszk.; wyrób ceramiki, handel.

Czerwiec, zioło roczne lub trwałe, kwiaty niepozorne; na miejscach piaszczystych.

Czerwiec polski, pluskwiak, dostarcza czerwonego barwnika, poza tym szkodnik.

Czerwieńska Ziemia (G r o d y C z e r w i e ń s k i e), część kraju między Wieprzem i Bugiem, przedmiot walk polsko-ruskich, 981 zdobyta przez ks. kijowsk. Włodzimierza, odzysk. 1018 przez Bol. Chrobrego, 1031 utracona, ponownie odzysk. przez Bol. Śmiałego, po nim odpadła ostatecznie.

Czerwonak

Czerwiński Sławomir, pol. pedagog i polityk (1885—1931), w latach 1929—31 min. W. R. i O. P.; przygotował reformę szkolną.

Czerwonak, f l a m i n g, ptak brodzący, różowy, nad M. Śródziemnym, Czarnym i Kaspijskim.

Czerwona Ruś, od XV w. nazwa dzis. Małopolski wsch. Składała się z wojew. bełzkiego i ruskiego (ziemie: sanocka, przemyska, halicka, lwowska, chełmska). Należała do Polski do 1. rozbioru (1772), w którym zajęła ją Austria.

Czerwone ciałka krwi, ob. Krew.

Czerwone Morze, płn.-zach. odnoga Oc. Indyjs., między Arabią a Afryką, połącz. Kan. Sueskim z M. Śródziemnym, a Cieśn. Bab-el-Mandeb z oceanem. Głębokie do 2.350 m; wys. temper. wody (30—32° C) i duże zasolenie (4,1%). Po przekopaniu Kan. Sueskiego najbliższa droga do Indii, Chin, Japonii i Australii.

Czerwone Wierchy, 4 łączne szczyty w Tatrach pols.: Kopa Kondracka 2.004 m, Krzesanica 2.128 m, Ciemniak 2.099 m, Małołączniak 2.102 m.

Czerwoniec, jednostka pieniężna w Rosji sow. - 10 rubli złot. = 1.000 kopiejek.

Czerwonka, d y z e n t e r i a, ostry nieżyt (katar) jelit, zwł. dolnej cz. jelita grubego, z owrzodzeniami; choroba zakaźna, wywoł. różnymi prątkami; w lecie i jesieni często epidemiczna; biegunka z krwawym śluzem, często niebezpieczne osłabienia.

Czerwony barwnik krwi, ob. Hemoglobina.

Czerwony Klasztor, malown. położ. klasztor kartuzów na Spiszu, w Pieninach, na pr. brzegu Dunajca, założ. 1319.

Czerwony Krzyż, ogół instytucji, kt. na podstawie konwencji genewskiej mają w państwach, kt. do niej przystąpiły, nieść pomoc rannym i chorym żołnierzom. Posiadają własne szpitale, kolumny sanitarne, organizacje pielęgniarskie itd. Z n a k: równoramienny czerw. krzyż na białym polu. O r g a n a m i ę d z y n a r.: Międzyn. Konferencja Cz. K., Międzyn. Komitet Cz. K. i Liga Cz. K. W każdym państwie osobne władze krajowe.

Czerwończyk, motyl, w Polsce pospol., kilka gatunków.

Czesanka, przędza wełn. lepszego gatunku, przy kt. wytworzeniu zostały wyczesane krótsze włosy.

Czeski Las (niem. Böhmerwald), pasmo górskie na pogran. Czech i Bawarii; najw. szczyt Arber, 1.457 m wys.; siarka, grafit, glinka porcel., szlach. kamienie.

Cześnik, w dawn. Polsce urzędnik dworski; podawał królowi w czasie uczt kielich z winem; z czasem czysto tytularny: 2 cz. w i e l c y, koronny i litewski, obok nich cz. ziemski i powiatowy.

Częstochowa, m. pow. w woj. kiel., nad rz. Wartą, 117.000 mieszk., jeden z najw. pols. ośrodków przemysł. Słynny klasztor paulinów na Jasnej Górze z cudownym obrazem N. P. Marii. 1655 i 1702 bohaterska obrona klasztoru jasnogórskiego.

Częstokół (p a l i s a d a), ogrodzenie z kołów drewnianych zaostrzonych, stąd także o s t r o k ó ł.

Cziczerin Georgij Wasylewicz, polityk ros (1872—1933), czynny za caratu, 1904 dymisjonowany, 1905 socjalista, 1918—28 komisarz lud. dla spraw zagran.

Czifu, chińs. m. port. nad M. Żółtym, 130.000 mieszk., wywóz węgla, bawełny.

Czile, ob. Chile.

Czili, prow. chiń. na pograniczu Mandżurii i Mongolii, 321.200 km², 39,000.000 mieszk. Góry na płd. do 3.500 m wys. Rolnictwo, górnictwo przemysł. Stol. Pao-ting-fu; poza tym leży tu Pekin i Tien-Tsin.

Czin-Kiang, m. we wsch.-chińsk. prow. Kiang-Su, nad rz. Jang-tse-Kiang, 200.000 mieszk.; port wywoz. jedwabiu, ryżu.

Człekokształtne, ob. Małpy.

Człowiek (łac. h o m o s a p i e n s), należy do ssaków naczelnych (łac. Primates). Od małp

człekokształtnych odróżnia człowieka szczególnie rozwój mózgu i czaszki mózgowej w stosunku do kości twarzy, słabsze uzębienie bez luk, pionowa postawa przy chodzeniu, znaczne zróżnicowanie dolnych i górnych kończyn, mowa artykułowana, zanik owłosienia na b. znacznej powierzchni ciała. Cz. zamieszkuje w wielu rasach wszystkie części świata. Pochodzeniem jego zajmuje się antropologia. — Por. też art. Dyluwium, Kamienna epoka, Ludy pierwotne, Metalowa epoka, Rasy ludzkie.

Czołg, opancerzony i uzbrojony wóz bojowy o napędzie mechanicznym, mogący się poruszać w terenie na gąsienicach, niszczyć sieci drutów kolczastych, przekraczać rowy strzeleckie i płytkie wody. Odróżnia się cz. lekkie, średnie, ciężkie i specjalne (np. radiowe). Uzbrojenie cz. składa się z karabinów maszynowych lub dział, albo też i jednych i drugich. Ilość zależy od rozmiarów cz. — Por. tabl. Uzbrojenie.

Czoło, łac. frons, górna część twarzy, utworzona przez kość czołową. Por. tabl. Szkielet ludzki.

Czorsztyn, wieś i letnisko w pow. Nowy-Targ (woj. krak.), nad Dunajcem, w Pieninach; ruiny zamku.

Czortków, m. pow. w woj. tarnop., nad Seretem, 19.000 mieszk.; ruiny zamku.

Czosnek, rośl. cebulkowa z rodziny liliowatych, cebulka jadalna, w Polsce dziko w miejscach suchych, hodowana w ogrodach, pochodzi z Azji.

Czterdziestu męczenników z Sebasty, żołnierze rzym. umęczeni w Sebaste w Armenii za Licyniusza ok. 320; pam. 10 III.

Czternaście punktów Wilsona, sformułowane przez prez. St. Zjedn. A. P. Wilsona (ob.) w 1918 zasadn. warunki pokoju. Punkt 13.: odbudowa Polski i oparcie jej płn. granicy o morze.

Czterech Kantonów Jezioro (niem. Vierwaldstättersee), szwajc. jezioro alpej., 38 km dług do 5 km szer., 437 m n. poz. m.

Czubatka, ob. Sikory.

Czubek Jan, pol. historyk lit. (1849—1932), źródłowy badacz i krytyczny wydawca tekstów; tłumacz poetów klasycznych.

Czuchnowski Marian, poeta pol., * 1909, awangardzista, o mocnym tonie społecznym i żywiołowej sile obrazowania.

Czuchów, wieś w pow. Rybnik (woj. śląsk.), 2.000 mieszk.; znajduje się tu drugi co do głęb. otwór wiertniczy na kuli ziem. (2.240 m).

Czuguczak, republ. ludowa nowo utworzona na obszarze dawniej chińskiej Dżungarii, na pograniczu sow. Turkiestanu. 25.000 km² i (1935 30.000 mieszkańców.

Czukcze, pierwotne plemię w płn.-wsch. Syberii na półw. Czukczów, mongołopodobni, ok. 13.000 głów; hodowla reniów, rybołówstwo, handel skórami.

Czułek wstydliwy (łac. Mimosa), mimoza, rośl. strączkowa, opuszcza listki za dotknięciem; rośnie w lasach tropik. Ameryki, w Europie hodow. w szklarniach.

Czułki, 1) wyrostki na głowie owadów, odbierające wrażenia węchowe i dotykowe; 2) ruchome wyrostki u niekt. zwierząt bezkręgowych w okolicy otworu gębowego (macki), służą jako narządy chwytne.

Czung-King, m. chińskie, nad Jang-tse-Kiangiem, 635.000 mieszk.; przemysł żelazny.

Czurzyca, zioła trwałe podobne do palm, w okolicach międzyzwrotnikowych.

Czuwasze, plemię z grupy ludów turec., antropolog. mieszanina rasy białej i mongolskiej.

Czwartaczka, ob. Malaria.

Czwartorzęd, okres geolog. obejmujący formacje: dyluwium i aluwium; w c. pojawia się po raz pierwszy człowiek.

Czworobok, czworokąt, w geom. elementarnej część płaszczyzny, ogranicz. 4 odcinkami.

Czworolist, rośl. liliowata, owocem czarna jagoda trująca, rośnie dziko w całej Polsce, gł. w cienistych zaroślach i lasach.

Czworościan, utwór geometr. w przestrzeni, wyznaczony 4 punktami (nie leżącymi na tej samej płaszczyźnie), którego ścianami są trójkąty; c. umiarowy (foremny), tetraedr, gdy ściany są trójkątami równobocznymi.

Czynele (żele), talerze z blachy mosiężnej, instrument perkusyjny w orkiestrze.

Czynownik, w dawnej Rosji nazwa urzędnika.

Czynsz, opłata uiszczana w określonych terminach za rzecz wynajętą lub wydzierżawioną (cz. lokatorski, dzierżawny).

Czyrak, ob. Furunkuł.

Czyściec miętka, rośl. z rodziny wargowych, u nas pospol. cz. drohno-kwiatowa, kwitnąca purpurowo.

Czyta (ros. Czita), gł. m. obwodu Zabajkalskiego, 65.000 mieszk.; górnictwo i handel.

Czyżewski Tytus, pol. malarz i poeta, * 1883, pionier nowej sztuki, współtwórca formizmu.

Czyżyk, drobny ptak z rodziny łuszczaków, gnieździ się w lasach iglastych, ziarnojad.

Ćiśiński Jakub (właściwie Jakub Bart), najwybitniejszy poeta łużycki (1856—1909).

Ćmielów, m-ko w pow. Opatów (wojew. kieleckie), nad rz. Kamienną, 2.000 mieszk.; ruiny zamku; słynie z przemysłu ceramicznego.

Ćmy, motyle nocne jak: zmierzchnikowce, nocnicówki, prządkówki.

Ćwikliński, 1) Ludwik, filolog klas., * 1853; 2) Zefir, malarz pol. (1871—1930); pejzaże.

Ćwikła, odmiana buraka.

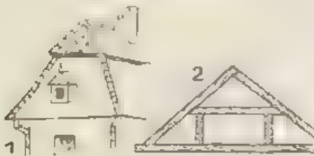
D

D, w star. Rzymie znak liczb. = 500; w Anglii skrót na penny; w muz. drugi stopień skali C-dur; w buchalt. D (Debet) = Winien.

Da capo (da kapo), wł., od początku, drugi raz

Dacca (daka), m. w bryt.-indyj. prezydenturze Bengalii; 168.000 mieszkańców.

Dach, konstrukcja pokrywająca budynek z wierzchu; składa się z więzby i pokrycia. D. z jednej połaci nad budynkami prostokątnymi, wąskimi: jednospadowy nad szerszymi dwuspadowy, itd.; pozioma szczytowa linia przecięcia się tych płaszczyzn: kalenica. Dachy łamane: mansardowe (połać dolna b. stroma, górna mniej stroma) i polskie (obie połacie prawie równoległe). Konstrukcja wiązania dachowego cz. więzba, najprostsza przy d. 2-spadowym: krokwie złączone z sobą pod kalenicą. Pokrycie d.: strzecha ze słomy lub szuwaru; gonty (klinowate deseczki); dachówka (ceglana, cementowa); blacha (cynkowa, żel. pocynkowana, miedziana i in.); łupek natur., sztuczny; papa i in.

1. Dach mansardowy. 2. Więzba dachu dwuspadowego

Dachstein, wapienny masyw górski w Alpach Salzburskich, najw. szczyt D., 2.996 m.

Dacja, staroż. kraina między Cisą, Dniestrem i Dunajem, zamieszk. przez Daków; podbita przez Trajana stała się prow. rzymską.

Dadaizm, prąd liter.-artyst., zainicjonowany 1916 przez poetę franc. Tristana Tzarę. Krańcowy odłam futuryzmu, odrzucał wartości znaczeniowe i proklamował nieograniczoną swobodę twórczości.

Dafne, gr., w mit. greck. nimfa, prześladowana miłością Apollina, zamieniona na swą prośbę w drzewo wawrzynowe.

Dafnis, w mit. grec. pasterz sycyl., twórca poezji pasterskiej, ukarany ślepotą przez nimfę, której złamał wiarę.

Dagerotypia, fr., wynalez. przez Daguerra 1838 sposób otrzymywania zdjęć fotogr. (pozytywów) na płytach miedzianych, posrebrzanych; poprzedniczka dzisiejszej fotografii.

Dagestan (Lezgistan), autom. republ. sow. nad M. Kaspijskim, 54.212 km², 900.000 mieszk.; chów bydła, uprawa owoców i wina. Stol. Machacz Kala. 32 000 mieszk.

Dagö (estońs. Hioma), estońska wyspa na Bałtyku, 960 km², 17.000 mieszkańców.

Dagon, gł. bóstwo Filistynów.

Dahomej (Dahomé), franc. kolonia, część Franc. Afryki Zach., nad Zat. Gwinejską, 107.000 km², 1,100.000 mieszk., stol. Porto-Novo, 24.000 mieszk. Wyw. oliwy palmowej.

Dail Eireann (dajl ajrien), parlament irlandzki.

Daimler Gottlieb, niem. inż. i konstr. (1834—1900), wraz z Benzem jeden z twórców samochodu.

Dairen (chińsk. Talien-Uan, ros. Dalnij), port nad M. Żółtym, 137.000 mieszk.; założ. 1896 przez Rosjan, od 1905 należy do Japonii.

Dajakowie, plemiona malajskie z wnętrza Borneo; łowcy głów ludzkich, wiara w demony i czary; ok. 2 mil. głów.

Dakar, stol. Franc. Afryki Zach., w Senegalu, nad Oc. Atlantyckim, 42.000 mieszk.; siedziba gubernatora Afryki Franc.-Zach.

Dakota, teryt. w St. Zjedn. Am. Płn., podziel. 1889 na 2 stany: 1) Dakota Płn., 183.460 km², 680.000 mieszk.; rezerwaty Indian; uprawa roli i chów bydła; stol. Bismarck, 11.000 mieszk.; 2) Dakota Płd., nad rz. Missouri, rozległe prerie, kop. złota i srebra; 201.015 km², 693.000 mieszk.; stol. Pierre, 3.000 mieszk.

Daktyl, gr., 1) (daktylos), stopa wierszowa: 1 zgłoska długa i 2 krótkie (‿ ◡◡); 2) owoc daktylowca (ob.).

Daktyloskopia, gr., postępowanie rozpoznawcze w kryminalistyce: porównywanie odcisków palców osób podejrzanych z podobnymi odciskami znalezionymi na miejscu przestępstwa. Zasada: wnętrze ręki każdego człowieka wykazuje charakterystyczne dla niego na całe życie kombinacje linij skóry.

Daktylowiec, palma do 20 m wys., słodkie owoce daktyle, jadalne, podstawowy pokarm mieszkańców Afryki płn., Arabii i Persji; dziko w płd. Azji i płn. Afryce; w Europie płd. hodowana.

Daladier (daladie) Edouard, polit. franc., * 1884, radykał, min. wojny, oświecenia i kolonij 1924—26, robót publ. 1930—31, wojny 1932, premier 1933, 1936 min. wojny.

Dalaj Lama, tytuł zwierzchnika lamaizmu z siedzibą w Lhasie. Od XVII w. jest władcą Tybetu, pod protekt. Chin.

Dalbor Edmund, arcybisk. gniezn.-poznański (1869—1926), kardynał, 1. prymas odrodzonej Polski, 1925 arcybiskup.

Dalcroze (dalkroz) Emil Jacques, pedagog muz., * 1865, pierwszy rozwinął zasady gimnastyki rytmicznej jako czynnika wychowawczego.

Dalekowidz, ob. Dalekowzroczność.

Dalekowzroczność (hypermetropia), wada wzroku, nie pozwalająca na dokładne widzenie z bliska, z powodu stałej akomodacji soczewki oka na dużą odległość. Poprawia widzenie soczewka skupiająca.

Dalelf, gł. rzeka w szwedz. krainie Dalarna, wodospady, 420 km dł., uchodzi do Zat. Botnickiej.

D'Alembert, ob. Alembert.

Dalén Gustav, szwedzki fizyk i inż., * 1869, wynalazł urządzenie do samozapalania palników gazowych; nagroda Nobla.

Dalia, meksyk. rośl. złożona, hodow. w ogrodach dla wspaniałych kwiatów.

Dallas (deles), m. w st. Texas w St. Zjed. Am. Płn., nad rz. Trinity, 260.000 mieszk.; uniw.; przemysł żel., drzewny, baweln., żywy handel.

Dalmacja, prow. Jugosławii na wybrz. Adriatyku. 12.732 km² pow., 621.429 mieszk. (94,5% Chorwatów i Serbów, 83,5% rz.-kat.). Kraj górzysty (Góry Dynarskie do 1913 m wys.), o wspaniale rozwiniętym wybrzeżu i licznych wyspach. Klimat śródziemnomorski. Uprawa wina i owoców. Rybołówstwo. Liczne kąpieliska. Gł. porty: Split i Dubrownik. Zara stanowi enklawę włoską. — D., część staroż. Illirii, zasiedlona przez Słowian w VII w. po Chr. W śrdw. przedmiot walk między Węgrami a Wenecją. Do Wenecji do 1797 (wnętrze kraju od XVI do pocz. XVIII w. tureckie), od 1814 do Austrii, po wojnie świat. (1918) do Jugosławii.

Dalmatyka, łac., długa biała szata liturgiczna, bez rękawów, w kośc. katolickim.

Dalnij, ob. Dairen.

Dalton John, ang. chemik i fizyk (1766—1844), twórca teorii atomistycznej i prawa ciśnień cząstkowych, odnoszącego się do mieszanin gazów.

Daltonizm, a c h r o m a t o p s j a, ś l e p o t a n a b a r w y, niemożność odróżniania barw; może być wrodzona lub nabyta (np. z wiekiem). U mężczyzn częstsza niż u kobiet ślep. na barwy czerwoną i zieloną.

Daltoński plan, ameryk. metoda nauczania: zamiast klas pracownie.

Damasceńska stal, 1) naturalna, wzorzysty rysunek powierzchni powstaje wskutek krystalizacji, od dawna używana na Wschodzie do wyrobu broni; 2) skuwana z drutu lub drobnych płytek stalowych, używana również do wyrobu broni, tak na Wschodzie jak i w Europie. W obu rodzajach wzór występuje po wytrawieniu kwasem.

Damaszek (franc. Damas), stol. franc. państwa mandatowego Syrii, u podnóży Antylibanonu, 194.000 mieszk.; słynne wyroby jedwabn., metal. i złotnicze; ośrodek handlu i życia umysł. środk. Syrii. — Dawne państwo aramejskie kolejno pod panow. asyryjs., babilońs., pers., syryjs., egipsk., rzyms. i arab. (635). Za kalifatu Omajadów stolica państwa.

Damiani (Damian) Piotr, św. (1006—72), kard. bisk. Ostii, zwalczał zepsucie duchowieństwa świeck. i zakon., zwł. świętokupstwo (symonię).

Damiette (damiet), egipsk. m. nad Dol. Nilem, 35.000 mieszkańców.

Damnatur, łac., „potępia się", formuła kośc. cenzury książek itp. zabraniająca ich drukowania.

Damno, wł. d a n n o, strata, szkoda, szczeg. na hipotekach, papierach wart. itp.

Damokles, faworyt Dionizjosa st., tyrana Syrakuz, który kazał zawiesić na włosie końskim przez jeden dzień nad jego głową wyostrzony miecz; stąd „m i e c z D a m o k l e s a": grożące niebezpieczeństwo.

Danaë, w mit. grec. córka króla Argos Akrisjosa, zapłodniona przez Zeusa w postaci złotego deszczu, urodziła Perseusza.

Danaidy, córki Danaosa, ob.

Danaos, w mit. grec. potomek Zeusa, władca Argos, ojciec 50 córek, które zmuszone do małżeństwa, zamordowały swych oblubieńców w noc poślubną. Za karę musiały w podziemiach czerpać ustawicznie sitami wodę do beczki bez dna; stąd „p r a c a D a n a i d": daremny trud.

Dancing (-sing), ang., „tańce", lokal taneczny.

Dandin (dandę), bohater komedii Moliera, bogaty chłop, przez małżeństwo ze szlachcianką popadający w kłopoty.

Dandolo Enrico, doża Wenecji (1108—1205), twórca potęgi morsk. Wenecji, na czele krucjaty, zdobył 1204 Konstantynopol.

Dandy (dendi), ang., d a n d y s, nadający ton, modniś, elegant.

Dania

Dania (D a n m a r k), królestwo w płn. Europie, między Morzem Płn. a Bałtyckim, obejmuje Półw. Jutlandzki (z wyjąt. płd. jego części) i ok. 500 wysp (największe Zelandia, Fionia, Laaland, Falster, Möen i Bornholm), 43.017 km² pow. i (1934): 3,656.000 mieszk. (83 na km²). Ludność narodowo jednolita, przeważnie wyzn. protestanckiego. 12.000 Polaków. Lądowa c z ę ś ć D. — nizinna, o glebach polodowcowych, na zachodzie nieurodzajna. Większość mieszk. na nizinnych i żyznych wyspach. Podstawą gospodarstwa: rolnictwo (61,2% powierzchni pod rolą, 9,1% powierzchni zalesionej) i hodowla. Uprawa: żyta, jęczmienia (1934: 0,95 mil. t), buraków cukr. (1934: 0,85 mil. t) i ziemniaków. Rolnictwo (wys. kultura, żywy ruch spółdzielczy) nie pokrywa zapotrzebowania kraju. Wielki za to wywóz prod. hodowli (masła, mleka, jaj). 1935: 506.000 koni, 3,073.000 bydła rog., 3,216.000 trzody chlew. Znaczna hodowla drobiu. Przemysł: tylko rolniczy i spożywczy. Wartość (1935) wyw.: 1,4 miliarda (do Polski 10 mil.), przyw.: 1,5 miliarda (z Polski: 28 mil.) zł. Kolei 5.300 km, samochodów 120.000, flota handl. 1,2 mil. t. rej. Stolica i gł. port: Kopenhaga (21% mieszk. całego kraju). Ustrój: monarchia konstyt., parlament 2-izbowy. Do D. należą wyspy: Faröer i Grenlandia, o powierzchni 2,177.400 km². Islandia połączona z D. tylko unią personalną. — Pierwotnie kilka drobnych państewek, które zjednoczył Kanut W. (1035). Unia kalmarska 1397 połączyła D., Szwecję i Norwegię, za Chrystiana II, 1513—23, oderwanie Szwecji, 1536 zaprowadz. reformacji, w wojnie półn. 1700—21 D. przeciwko Szwecji, za Chrystiana VII, 1766—1808, okres światłego absolutyzmu, 1814 oderwanie Norwegii, 1864 odstąp. po niepomyślnej wojnie Prusom Holsztynu i Szlezwigu, częściowe odzyskanie ich na mocy traktatu wersalskiego po plebiscycie (1920), w czasie wojny świat. neutralna.

Daniel, hebr., „sędzia Boży". Wg K s i ę g i D. (jednego z t. zw. proroków większych St. Test.)

przebywał D. na dworze babilońsk. i perskim, mimo wysokich zaszczytów ale i ciężkich prób wierny Zakonowi. Druga cz. daje wizję 4 najw. państw przyszłości i zapowiada przyjście Mesjasza; początek literat. apokaliptycznej.

Daniel (Daniło), król Halicza i Rusi Czerw. (1201—64), ks. halicko-włodzimierski, 1223 bitwa nad Kalką z Tatarami, unia z Rzymem, 1253 koronacja.

Daniel, ssak pełnorogi, rogi łopatowate; do Europy dostał się z Azji Przedniej.

Daniłowski Gustaw, powieściopisarz polski (1872—1927): „Z minionych dni", „Jaskółka", „Maria Magdalena" i in.

Dankers de Ry Piotr, niderl. budowniczy i malarz (1605—61), nadw. artysta królów pol. Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza; kaplice i freski w Wilnie i w Warszawie.

Dannecker Johann Heinrich, rzeźbiarz niem. (1758—1841), jeden z klasycystów: „Ariadna na panterze" i in.

Dannemora, m-ko w prow. Upsala (Szwecja płd.), słynne bogate kopalnie rud żelaza, eksploatowane od śrdw.

d'Annunzio ob. Annunzio.

Dante Alighieri, najw. poeta włoski (1265—1321), żywy udział w polityce rodzin. Florencji, skąd przez partię przeciwną wygnany, od 1302 na tułaczce, ostatnie lata w Rawennie, gdzie pochowany. W „La Vita nuova" („Nowe życie") głęboko odczuty wyraz miłości idealnej do Beatrice Portinari, inne poezje zebrane w „Il canzoniere" („Księga pieśni"). Arcydzieło: „Divina Commedia" („Boska komedia"), wizyjny poemat wędrówki po piekle, czyśćcu i raju, na tym tle wszechstronnie rozwinięty pogląd na doniosłe zagadnienia bytu ludzkiego.

Dantejski, piekielny, okropny (por. Dante).

Danton Georges Jacques, rewolucjon. franc. (1759—94), adwokat, krwawy min. sprawiedl. 1792 (mordy wrześniowe), za sprawą Robespierre'a zgilotynowany.

Dantyszek Jan (Joannes Dantiscus), poeta polsko-łaciński (1485—1548), głęboko wykształcony humanista.

Danzig, niem. nazwa Gdańska.

Daphne, ob. Dafne.

Daphnis, ob. Dafnis.

d'Arc (dark) Jeanne, D a r c z a n k a Janina, ob. Joanna d'Arc.

Dardanele, (staroż. Hellespont), cieśnina między M. Egejskim i Marmara, 65 km dł., 2—5 km szer. — Staroż. H e l l e s p o n t, od XVIII w. cel ros. polityki mocarstw., w XIX w. zneutralizowane (dostępne tylko dla statków tur.); w czasie wojny świat. 1915—16 walki aliantów z Turcją; od 1923 dostępne dla komunikacji lądowej i powietrz., akcja wojenna zakazana.

Dardżilling (Darjeeling), 1) dystrykt w bryt.-ind. prezydent. Bengalii; 2) D., m. u stóp Himalajów, 22.000 mieszk.; 2.184 m n. poz. m.; letnia siedz. gubern. Bengalii.

Dar-es-Salam, stol. i gł. port ang. teryt. Tanganika (Afryka wsch.), 25.000 mieszk.; pola ryżowe, plantac. palm kokosowych.

Dariusz, królowie perscy z dyn. Achamenidów; 1) D. I. Hystaspes, 521—485 prz. Chr., niepomyślne wojny z Scytami i z Grekami (492 i 490, bitwa pod Maratonem); 2) D. II. Nothos (Ochos), 423—405 prz. Chr., stracił Egipt; 3) D. III. Kodomannos, † 330 prz. Chr., pokonany 333 pod Issos, 331 pod Gaugamelą przez Aleksandra W.

Darling, pr. dopływ rz. Murray w Australii, 2.450 km.

Darlington (darlingtn), ang. m. w hr. Durham 66.000 mieszk.; 1825 między D. i Stockton 1. kolej żelazna.

Darmstadt, stol. Hesji (Niemcy), 89.000 mieszkańców; zamek, politechn., przemysł żelazny i chemiczny.

Darnley (darnli) Henry Stuart, lord (1545—67), 2. mąż Marii Stuart (1565), zgładził Riccia (1566), zamordowany za sprawą Bothwella.

Darniowa ruda, nazwa rozmaitych gat. limonitu, przeważnie w gruntach piaszczystych, zawiera domieszki krzemionki, kwasu fosforow. substanc. organ.; powstaje pod chem. działaniem rosł.

Darré Walter, niem. polityk i agronom *1895, 1933 na czele narod.-socjalist. organizacji rolnictwa, nast. min. rolnictwa, twórca narod.-socjalist. systemu rolnego.

Darwin Charles Robert, przyrodnik angielski (1809—82), twórca teorii D., autor wielu dzieł przyrodniczych: „O pochodzeniu gatunków", „O pochodzeniu człowieka" i in. — D a r w i n a t e o r i a: Według D. spośród wielu istot żywych jednego rodzaju utrzymują się przy życiu formy najlepiej przystosowane do warunków zewn. (w a l k a o b y t, s e l e k c j a), nowe cechy utrwalają się u potomstwa (d o b ó r n a t u r a l n y) i powstają nowe g a t u n k i.

Darwinizm, w biologii pogląd zapoczątkowany przez Darwina (ob.).

Daszewski Władysław (pseud. „P i k"), pol. rysownik i dekorator teatr., * 1902; dekoracje dla teatrów warsz. i lwowskiego.

Daszów, m-ko na Ukrainie, w pow. Lipowiec, nad Sobem, 3.000 mieszk.; 1831 bitwa z Moskalami.

Daszyńska-Golińska Zofia, ekonomistka pol. (1866—1934); szereg dzieł, m. in. „Ekonomia Społeczna", „Praca".

Daszyński Ignacy, polityk pol. (1866—1936), twórca stronnictwa socjal. w b. Galicji. 1897—1918 poseł do parlam. austr., w czasie wojny świat. w.-prez. N. K. N., w Polsce Odrodz. 1. prezes rady min., w czasie wojny bolszew. w.-premier, w pierwszych 2 sejmach przyw. socjal., w trzecim marszałek sejmu (1928), 1930 poseł z „Centrolewu", potem wycofał się z życia publiczn. — Słynne były jego mowy.

Dativus, łac., 3. przypadek deklinacji.

Daubman Jan, drukarz w Królewcu, † 1573; szereg rzadkich dzisiaj druków, zwł. z literatury relig. protestanckiej.

Daudet (dodé), 1) Alphonse, powieściopisarz franc. (1840—97), realista o głębokim uczuciu i tęgim humorze; „Le petit Chose", „Lettres de mon moulin", „Tartarin de Tarascon" i in.; 2) Léon, syn poprz., franc. pisarz i polityk, * 1867, przywódca rojalistów, założ. i wyd. „Action Française".

Daumier (domie) Honoré, malarz francuski (1810—79), jeden z najsłynniejszych rysowników i karykaturzystów: karykatury polityczne, obyczajowe itp.

Daun Leopold Joseph, hr., wódz austr. (1705 do 66), reorganizator armii, zwycięzca pod Kolinem (1757) i Hochkirch (1758).

Dauthendey Maximilian, poeta niem. (1867—1918).

David, 1) Gerard, malarz niderl. (ok. 1460—1523), wybitny reprezentant szkoły w Bruges; 2) Jacques Louis, malarz franc. (1748—1825), ojciec klasycyzmu franc., malarz rewolucji i Napoleona I. „Przysięga Horacjuszy", „Napoleon na Górze św. Bernarda", portrety np. pani Récamier i in.

David d'Angers (dawid danże) Pierre Jean, rzeźbiarz franc. (1788—1856), zrazu klasycysta, potem silniejszy w ruchu i wyrazie; popiersia, pomniki, medaliony, płaskorzeźby i in.

Davis (dewis) Jefferson, ameryk. mąż stanu (1808—89), demokrata, sekr. dla spraw wojsk. 1853—57, prez. stanów płd. w wojnie secesyjnej 1861—65, podejrzany o udział w zamordowaniu Lincolna, uwięziony, amnestionowany.

Davisa puchar (dewisa), Davis Cup, wędrowna nagroda sport. za grę w tennisa, ufund. 1900 przez Amerykanina D. F. Davisa, przedmiot rozgrywek międzynarod.; zdobycie: mistrzostwo świata.

Davos, dolina w szwajc. kant. Gryzonów; gł. miejsc. Davos-Platz, 1560 m n. p. m. i Davos-Dorf, najsławn. uzdrowiska zimowe dla płucno-chorych; razem 11.000 mieszk. sporty zimowe.

Davout (dawu) Louis Nicolas, ks. Auerstädt i Eggmühl, marsz. Francji (1770—1823), zaufany Napoleona I; walki pod Austerlitz, Auerstädt i Eggmühl, w czasie „Stu dni" min. wojny.

Davy (dewy) Humphry, ang. chemik i fizyk (1778—1829), twórca elektrochemii, 1. wywołał łuk elektr.; Davy'ego lampa (górnicza, bezpieczeństwa) używana w kopalniach: siatka metalowa dokoła płomienia obniża temp. jego gazów poniżej punktu zapalności gazu kopaln.

Dawesa plan (dołsa),ułoż. przez Międzynar. Komisję Rzeczoznawców pod przew. Ch. Dawesa 1924, ustalał ostatecznie wysokość i termin spłaty odszkodowań wojen. przez Niemcy. W praktyce stosowany tylko do 1929.

Dawid, hebr. „kochanek", król izrael. (ok. 1011—972 prz. Chr.), walczył z Filistynami, pobił sąsiadów, wzmocnił państwo ze stol. w Jerozolimie. Wielki poeta, choć, zdaje się, nie autor „Psalmów".

Dawid, książęta ruscy od XI—XIII w.: walki z Połowcami, kawalerami mieczowymi i Estończykami.

Dawid Jan Władysław, wybitny pedag. i psychol. pol. (1859—1911), twórca metody badania inteligencji: metoda przyczyn i skutków. „Nauka o rzeczach" i in.

Dawida gwiazda, ob. Heksagram.

Dawigródek, m. w pow. Stolin (wojew. poleskie), nad Horyniem, 11.000 mieszkańców.

Dawtian J. C., dyplomata sowiec., * 1888, w Rosji carskiej więziony za działalność rewoluc., potem emigrant, od 1918 w dyplomacji, 1934 ambasador w Warszawie.

Dayton (dejtn), m. w st. Ohio (St. Zjed. Am. Płn.), nad Kanał. Miami, 150.000 mieszk.; fabryki maszyn, narzędzi roln.

Dazymetr, przyrząd do wykazania prawa Archimedesa w gazach.

Dąb, liście i żołędzie

Dąb, drzewo liściaste z rodziny bukowatych, owocem orzeszek- żołądź, żyje ponad 1000 lat; drewno b. cenne, kora d. korkowego (nad M. Śródziemn.) dostarcza korka; strefa umiarkowana półkuli płn.

Dąbrowa, 1) m. pow. w wojew. krak., 6.000 mieszk.; 2) m. w pow. Sokółka (woj. białostoc.), 3.000 mieszkańców.

Dąbrowa Górnicza, m. w pow. Będzin (woj. kielec.), w dol. Cz. Przemszy, 41.000 mieszk.; ośrodek górn. i hutn. zagł. dąbrowskiego: kop. węgla kamien. i galmanu, huty cynku i żelaza.

Dąbrowska Maria z Szumskich, powieściopisarka pol., * 1892, autorka „Ludzi stamtąd" i wielkiej tetralogii powieściowej „Noce i Dnie". — Laureatka państwowej nagrody liter.; wybitna przedstawicielka epiki realistycznej.

Dąbrowski, 1) Jan Henryk, wódz pol. (1755—1818), od 1770 w armii saskiej, 1792 w wojsku pol. wicebrygadier, w powstaniu Kościuszki obrona Warszawy i wyprawa do Wielkopolski, gen.-por., 1797 utworzenie Legionów pol., od 1802 w służbie włos., po bitwie pod Jeną organizator powstania wielkopol., udział w walkach 1809, 1812, 1813, następnie organizator armii Królestwa Kongres.; 2) Jarosław, rewoluc. pol. (1836—71), udział w przygotowaniach do powst. styczn., 1862 czł. Centr. Komitetu Narod., 1871 wódz wojska Komuny parysk., zginął na barykadach; 3) Ignacy, powieściopisarz pol. (1869—1932), subtelny realista, autor „Śmierci", „Felki", „Matek"; 4) Marian, dziennikarz pol., * 1878, założ. 1911 i red. nacz. „Ilustrow. Kuriera Codziennego", potem całego koncernu prasowego w Krakowie; 5) Jan pol. historyk i publicysta, * 1890, nap.: „Ostatnie lata Ludwika W.", „Węgry", „Dzieje Polski średniow." i in.

Dąbrówka, 1) Mała, gmina o charakt. miejskim w pow. Katowice (wojew. śląskie), 10.000 mieszk.; huty cynku i ołowiu, kopalnia węgla; 2) Wielka, w. w pow. Świętochłowice (woj. śląsk.), 5.000 mieszkańców.

Dąbrówka, Dubrowka, córka Bolesława I. czesk., żona Mieszka I., ks. pol., wniosła do Polski chrześcijaństwo, † 977.

Dąbrówka, zioła trwałe z rodziny wargowych, kwiaty niebieskie; u nas wszędzie pospolite.

Dąbski Jan, polityk pol. (1880—1931), współzałoż. stronnictwa „Piast", 1919 poseł do sejmu, jeden z twórców ustawy rolnej, 1920 wicemin. spraw zagran., prezes pol. delegacji pokojow. w Mińsku i Rydze 1921, 1923 założ. radykalne stronnictwo chłopskie, 1928 wicemarszałkiem sejmu.

Deak Ferencz, węg. mąż stanu (1803—1876), zwolennik ugody z Austrią, przeprowadzonej 1867.

Deauville (dowil), słynna miejsc. kąpiel. nad kanałem La Manche w Normandii (płn.-zach. Francja), 4.000 mieszkańców.

Débâcle (debakl), fr., upadek, klęska, rozgromienie.

Debata, fr., dyskusja, omawianie, rozprawianie, wymiana zdań (np. d. parlamentarna).

Debet, łac., winien, w buchalterii oznaczenie kwot obciążających (por. Księgowość).

Debit, fr., zezwolenie na sprzedaż, rozpowszechnianie; d. pocztowy, wysyłka gazet przez pocztę.

Debitorzy, łac., dłużnicy; kwoty należne przedsiębiorstwu.

Debiut, fr., pierwszy występ (zwłaszcza publiczny).

De Bono Emilio Giuseppe, włos. marszałek pol., * 1866, w r. 1925 gubernator Trypolisu, 1929 min. kolonii i senator, 1935 nacz. komendant armii włos. w Abisynii, nast. odwołany i mianowany marszałkiem.

Debora, wieszczka izraels., domniemana autorka pieśni zwycięskiej (Sędziowie 5.)

Debreczyn, stol. węg. komit. Hajdu, 118.000 mieszk., ośrodek kalwinizmu na Węgrzech; uniwersytet: przemysł.

Debussy (debüssi) Claude, kompoz. franc. (1862—1918), twórca impresjonizmu w muzyce, wprowadził nieznane przedtem zestawienia harmoniczne; dzieła: opera „Peleas i Melisanda", misterium „Męczeństwo św. Sebastiana", utwory orkiestr., miniatury fortepianowe, pieśni itd.

Debye Peter, fizyk holend., * 1884, badania nad elektrycza. własnościami cząsteczek, prace z teorii kwantów i wiele in.

Decamerone (dekamerone), gr., „10 dni", słynny zbiór nowel Boccaccia, opowiadanych w ciągu 10 dni.

Decemwirowie (łac. decemviri), kolegium dziesięciu, wybier. w staroż. Rzymie dla określonego celu: d. legibus scribendis, wybr. 451 prz. Chr. dla spisania praw (prawo 12 tablic), d. sacris faciundis, koleg. kapłanów, komentujących księgi sybilińskie i in.

Decennium, łac., dziesięciolecie.

Decentralizacja, łac., system kierownictwa, rządzenia itd., przyznający szereg ważniejszych funkcyj organom (władzom) lokalnym w przeciw. do centralizacji (ob.).

Decius, 1) Publius Mus, konsul rzym. 312 i 308 prz. Chr., dla uzyskania zwycięstwa ofiarował swe życie bogom; 2) (Decjusz) Caius Messius Quint. Traianus, ces. rzym. (201—51): za niego wielkie prześladowania chrześcijan, zginął w walce z Gotami.

De Coster (koster) Charles, pisarz belg. (1827—79), autor „La légende de Thyl Uylenspiegel" („Dyl Sowizdrzał"), narod. powieści flamandz.

Decrescendo (dekreszendo), wł., w muzyce „coraz ciszej".

Decroly (dekroli) Ovide Jean, belg. psychol. i pedag. (1871 1932), twórca szkoły „przez życie ku życiu".

Decy..., łac., przed nazwą jednostki, oznacza jedn. 10 razy mniejszą.

Decyma, łac., w muzyce interwał oddalony o 10 stopni diatonicznych od tonu zasadniczego, np. c — e.

Decymalny, łac., dziesiętny. D. system, ob. Dziesiętny system.

Decymetr (dm) = 0,1 m; d. sześcienny (dm^3) = 1 litr.

Decyzja, łac., postanowienie, rozstrzygnięcie, uchwała, zarządzenie.

Dedal, w mitol. gr. konstruktor, uciekł wraz z synem Ikarem na sztucznych skrzydłach z Krety na Sycylię. Po drodze Ikar wzbił się zbyt wysoko, słońce stopiło wosk, którym zlepione były pióra skrzydeł, i Ikar zginął.

De dato, łac., od dnia wystawienia.

Dedekind Richard, matematyk niem. (1831—1916). Prace z dziedziny teorii liczb (liczby niewymierne).

Dedukcja, łac., wyprowadzenie logiczne twierdzenia szczegółowego z bardziej ogólnego, w przeciw. do indukcji. D. posługują się matematyka, logika, etyka (nauki dedukcyjne).

Dedykacja, łac., u Rzymian poświęcenie bogom, obecnie poświęcenie komuś dzieła itp.

de facto, według istotnego stanu rzeczy, rzeczywiście; przeciw.: de iure, wg prawa, prawnie.

Defekacja, łac., oddawanie kału.

Defekt, łac., brak, błąd, uszkodzenie.

Defensywa, łac., termin niewłaściwy używany zamiast obrona. Także akcja zwalczania wywiadu ościennego. — Przeciw.: ofensywa, działanie, zaczepne.

Defetyzm, z franc. défaite, oczekiwanie klęski, małoduszność, określenie powstałe we Francji w czasie wojny świat. na oznaczenie tych, którzy nie wierzyli w zwycięstwo (defetystów).

Deficyt, łac., nadwyżka rozchodów nad dochodami, np. w gospodarce państw., komunal. itd.; brak, np. d. kasowy; strata, np. d. wykazany przez bilans ujemny.

Defilada, fr., przemarsz oddziału lub oddziałów w szyku zwartym na baczność przed odbierającym d. dowódcą.

Definicja (łac., „odgraniczenie"), w logice określenie pojęcia, przez podanie zawartych w nim cech. d. klasyczna podaje najbliższy rodzaj, do którego pojęcie należy i różnicę gatunkową w zakresie tego rodzaju. Definiować, określać, podawać d.

Deflacja, łac., „zdmuchnięcie": 1) w geologii, denudacyjna działalność wiatru, zwiewanie luźnych materiałów i przenoszenie ich na inne miejsce, głównie na pustyniach, w górach itp., 2) podniesienie wartości pieniądza przez ograniczenie obiegu środków pieniężn., zwł. przez ściąganie z obiegu banknotów, bonów skarbowych itd. Gł. środek: silniejsze opodatkowanie. Objawy: spadek cen, obniżka zarobków, zmniejszenie siły nabywczej ludności, zwiększenie siły kupna pieniądza. Stąd, uzdrawiając stosunki finans. i walutowe państwa, jest d. czynnikiem hamującym chwilowo koniunkturę gospodarczą obywateli. Przeciwień.: inflacja (ob.).

Deflagrator, kalorymotor, stos Volty o dużych płytach, osiągający silny prąd elektr.

Defloracja, łac., pozbawienie dziewictwa.

Defoe (difo) Daniel, pisarz ang. (1659—1731), słynny autor „Robinsona Crusoe" (1719).

Deformacja, łac., zniekształcenie, wypaczenie.

Defraudacja, łac., sprzeniewierzenie.

Defregger Franz, malarz austr. (1835—1921); obrazy rodzajowe i historyczne.

Degas (dega) Edgar, malarz fr. (1834—1917), impresjonista, także wpływy jap.: sceny sportowe, portrety, życie baletnic i in.

Degeneracja, łac., zwyrodnienie (ob.). D e g e n e r a t, osobnik wykazujący chorobowe zboczenie od przeciętnego typu cielesnego i umysłowego.

Degradacja, łac., w katol. prawie kośc.: złożenie z urzędu z pozbawieniem praw stanu duchownego; w wojsku: pozbawienie stopnia wojskowego wzgl. przeniesienie na niższy.

Degras, fr. (moellon), tłuszcz ze świeżo garb. skór zamszowych; d. s z t u c z n y, z tranu, oleiny i in., oba zastosow. w garbarstwie.

De gustibus non est disputandum, łac., przysłowie: o gusty nie należy się spierać.

Dehmel (demel) Richard, poeta niem. (1863—1920), nacz. modernista, liryk o gorącym uczuciu i głębokiej myśli; „Zwei Menschen".

Dei gratia, łac., z Bożej łaski.

De iure, łac., pod względem prawnym; por. De facto.

Deizm, łac., system wiary, polegający na przyjęciu istnienia jedynego Boga, lecz zaprzeczający cudom i objawieniu. D e i s t a, zwolennik d. (w XVII i XVIII w.).

Dejanira, żona Heraklesa (ob.).

Dejeuner (deżöne), fr., śniadanie.

Dekabryści, spiskowcy ros., oficerzy gwardii, w grudniu 1825 wywołali powstanie, celem niedopuszczenia Mikołaja I na tron i nadania Rosji konstytucji. Powstanie stłumiono, d. skazano na Sybir lub szubienicę.

Dekada, gr., „dziesiątka", okres 10 dni.

Dekadencja, fr., schyłek, upadek; przerafinowanie intelektualne, połączone ze zwątpieniem i (często) pesymizmem; d e k a d e n t, s c h y ł k o w i e c, artysta, którego twórczość jest wyrazem d.

Dekagram, gr., jednostka masy lub cięż. — 10 gramów (potocznie — deko).

Dekalitr, gr., jednostka objęt. = 10 litrów.

Dekalog, gr., 10 przykazań Mojżesza.

Dekameron, ob. Decamerone.

Dekametr, jednostka dług. = 10 metrów.

Dekan, płd. część Indii Przedganges., płyta wyż., 600—700 m wys., cz. Indii najbogatsza w skarby miner.; ludność: Drawidowie i Hindusi.

Dekanat, kilka parafii złączonych w okręg; przełożony d.: d z i e k a n.

Dekatyzowanie tkanin, naparzanie i prasowanie tkanin wełn. lub jedwabn., zapobiega ich kurczeniu się; w farykacji należy do procesu apreturowego.

Dekert Jan, prez. miasta Starej Warszawy († 1790), walczył o równouprawnienie mieszczaństwa: 1789 zjazd delegatów 141 miast, których „Akt zjednoczenia" wręczono królowi.

Dekker Eduard Douwes (pseud. M u l t a t u l i), pisarz holend. (1820—87); słynna powieść „Max Havelaar" w obronie tubylców kolonialnych przeciw nadużyciom władz.

Deklamacja, łac., artyst. wygłoszenie tekstu literackiego, zwł. poezji.

Deklaracja, 1) oświadczenie; 2) zeznanie, np. wysokości i rodzaju dochodu przez podatnika, jako podstawa wymiaru podatku; 3) formularz z wykazem przedmiotów, które mają być oclone; 4) w dyplomacji uroczysta forma postanowienia, powziętego przez jedno lub więcej państw, np. d. o nieagresji.

Deklaracja praw (ang. declaration of rights), uchwała parlam. ang. 1689, ustalająca nowe zasady konstytuc., rozszerzające władzę parlamentu.

Deklaracja praw człowieka i obywatela (déclaration des droits de l'homme et du citoyen), uchwała franc. Zgromadzenia Prawodawczego 1789, wcielona do konstytucji 1791, uznająca wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciw uciskowi za zasadnicze i przyrodzone prawa człowieka.

Deklinacja, łac., 1) o d m i a n a rzeczowników, przymiotników i zaimków przez przypadki; 2) w a s t r o n o m i i odległość ciała niebieskiego od równika podana w mierze kątowej; d. d o d a t n i a na płn., u j e m n a na płd. od równika (odpowiada szerokości geograf. na ziemi); 3) d. m a g n e t y c z n a — kąt między magnet. a geogr. południkiem danego miejsca.

Dekokt, ob. Odwar.

Dekoracja, łac., 1) ozdoba, np. w budownictwie (architektoniczna [gzymsy, konsole, pilastry itd.] lub ornamentalna); 2) w teatrze wyposażenie sceny odpowiednie do akcji i stanowiące jej tło; 3) odznaczenie, order.

Dekret, łac., zarządzenie władzy, rozporządzenie.

Dekretały, łac., orzeczenia papieskie w sprawach dyscypliny i karności kościelnej.

Dekstroza, dawna nazwa glikozy (ob.).

Dekstryna, związek chem. występ. w świecie roślin. i zwierzęc., otrzymyw. przez hydrolizę skrobi, technicznie przez ogrzanie skrobi lub z mączki kartoflanej działaniem wody i kwasu. Zastosowanie: zamiast gumy arabskiej, przy drukowaniu tapet itp.

Delacroix (delakrua) Eugène, malarz franc. (1798—1863), największy z romantyków; obrazy mitol., relig., histor., egzot., rodzajowe, bitwy i in.; akwaforty i litografie.

Delator, łac., donosiciel, denuncjant.

Delatyn, m. w pow. Nadwórna (woj. stanisł.), nad Prutem, 8.000 mieszk.; letnisko, zakład kąpieli solankowych; przemysł drzewny.

Delavigne (delawiń) Casimir, poeta franc. (1793—1843), romant. liryk i poeta dramat., autor „Warszawianki" („La Varsovienne" w przekładzie Karola Sienkiewicza: „Oto dziś dzień krwi i chwały...").

Delaware (deleuer), stan w St. Zjed. Am. Płn., 6.138 km², 238.000 mieszk.; stol. Dover, 5.000 mieszkańców.

Delbos Yvon, polityk franc., * 1885, 1925 min. oświaty, 1932 wiceprezes Izby Deput., 1936 min. sprawiedliwości, potem min. spraw zagranicznych.

Delbrück, 1) Rudolf, pruski mąż stanu (1817—1903), 1868 min. bez teki, zast. Bismarcka w ra-

dzie związk. i parlam.; 2) Hans, historyk niem. (1848—1929), w parlamencie; red. „Preussische Jahrbücher", autor szeregu dzieł.

Delcassé (delkase) Theophile, franc. mąż st. (1852—1923), wielokrotny min. spraw zagran., przedstawiciel polityki antyniemieckiej.

Deledda Grazia, powieściopisarka wł. (1875—1936), nagroda Nobla.

Delegacja, 1) grupa wysłanników, reprezentantów, w dawnych Austro-Węgrzech komisje obu parlamentów dla narad nad wspólnymi sprawami; 2) przekazanie, polecenie, upełnomocnienie. — Delegat, upełnomocniony wysłannik.

Delficka wyrocznia, ob. Delfy.

Delfin, drapieżny ssak wodny z rzędu wielorybów, 2—6 m dł.; dostarcza mięsa i tranu; żyje w morzach płn.

Delfin, 1) franc. dauphin, od 1140 tytuł władców delfinatu, później franc. następcy tronu; 2) gwiazdozbiór nieba płn.

Delfinat (Dauphiné), dawna prow. franc. w Alpach Zach., stol. Grenoble.

Delft, m. w płd. Holandii, 51.000 mieszk.; politechnika; słynny przemysł ceramiczny

Delfy, staroż. miasto greckie w Focydzie u stóp Parnasu, ze sławną wyrocznią Apollina (Pitia) i igrzyskami pityjskimi. Wyrocznia zamknięta przez ces. Teodozjusza w IV w. po Chr.

Delhi, stol. Indii Bryt. i prowincji D., 366.000 mieszk.; od 1912 siedziba wicekróla i zarządu Indii; uniw.; meczety, pałac ces. i in.

Delia, gr., rodzaj płaszcza, noszonego dawniej przez szlachtę, często podbitego futrem i zdobionego złotem.

Deliberować, łac., rozważać, rozmyślać.

Delikwent, ob. Delinkwent.

Delimitacja, łac., rozgraniczenie, wytyczenie granicy między państwami.

Delinkwent, delikwent, łac., człowiek zasądzony, skazany.

Delirium, zaburzenie świadomości, majaczenie, często połączone z przywidzeniami, gwałtownymi ruchami, krzykiem, stanami strachu i trwogi. Przyczyny: choroba gorączkowa np. zapalenie płuc, poważne zranienia, ciężkie zatrucie, np. alkoholem: d. tremens (obłęd opilczy), z halucynacjami, wielkim podnieceniem i drżeniem.

Delitzsch (delicz) Friedrich, asyriolog niem. (1850—1922); wiele dzieł, przeważn. z zakresu językoznawstwa małoazjatyckiego.

Delkredere (del credere), wł., poręczenie za wpływ kwoty kredytowanej.

Dell Bene, malarz włos. z XVI w., sprowadzony na Litwę przez Sapiehów: dekoracja ich pałacu w Antokolu, kośc. św. Ignacego, freski w kaplicy św. Kazimierza w Wilnie i in.

Delorme (delorm), 1) Philibert, archit. franc (1510—70), wprowadził renesans do Francji; 2) (de Lorme) Marion, kurtyzana franc. (1613—50) kochanka wybitnych osobistości m. in. Ludwika XIII.

Delos, dzis. Mikra Dili, jedna z Cyklad w staroż. główne ognisko kultu Apollina, 478 siedziba attyckiego związku morsk. Liczne wykopaliska.

Delta, ujście rzek w kształcie trójkąta lub dużej grec. litery delta; powstaje z osadów naniesionych przez rzeki.

Delta -metal, stop z 60% miedzi, 38% cynku, 2% żelaza, daje się łatwo obrabiać, nie rdzewieje, odporny na działanie wody morskiej.

Deltoid, czworokąt utworz. przez 2 równoramienne trójkąty, leżące po przeciwnych stronach wspólnej podstawy.

Deltowy mięsień, m. naramienny, w kształcie litery Δ, podnosi ramię do poziomu

Demagog, gr., w staroż. Grecji „przywódca ludu", mowca; dzisiaj krzykacz polityczny, polityk uwodzący masy łatwymi obietnicami

Démarche (demarsz), fr., w dyplomacji: krok, posunięcie, interwencja.

Demarkacja, łac., odgraniczenie, rozgraniczenie; demarkacyjna linia, prowizoryczna linia graniczna.

Demaskować, fr., zedrzeć maskę, ujawnić czyjeś istotne oblicze (usposobienie, zamiary).

Demawend, najw. szczyt w górach Elburs (płn. Persja), stożek wulkan., 5.676 m; gorące źródła

Dembiński, 1) Henryk, gen. pol. (1791—1864), uczestnik kampanii 1809 i 1812—14, w powstaniu listopad. wysłany z korpusem na Litwę, wykonał sławny odwrót do Warszawy, czasowo wódz nacz., na emigracji w obozie Czartoryskiego, 1849 dow. korpusu na Węgrzech. Zostawił: Pamiętniki; 2) Bronisław, historyk pol. * 1859, prof. uniw. w Poznaniu; szereg dzieł

Dembowski Edward, krytyk lit. i działacz rewoluc. (1822—1846), heglista, zatoż. 1842 warsz. „Przeglądu Naukowego", potem działał w Wielkopolsce, zginął w rewolucji krak.

Demencja, łac. dementia, otępienie umysłowe D. paralytica, przy zmianach syfilitycznych w mózgu; d. praecox, otępienie przedwczesne; d. senilis, otępienie starcze.

Dementi (demanti), fr., odwołanie, zbicie, sprostowanie fałszywej wiadomości; dementować, zaprzeczyć, odwołać.

Dementia, ob. Demencja.

Demeter (rzym. Ceres), grecka bogini urodzajów i płodów ziemn., matka Persefony, porwanej przez Hadesa; na skutek jej żałoby, ziemia przestała rodzić, aż D. uzyskała powrót córki na ziemię na $^2/_3$ roku.

Demetrios, imię władców maced.: D. I Poliorketes, „Zdobywca miast" (337—283 prz. Chr.), uwolnił Ateny, zdobył Cypr, koronował się królem, umarł w niewoli u Seleukosa.

Demetrykiewicz Włodzimierz, pol. prehistoryk i archeolog, * 1859; szereg prac z dziedz. prehistorii przew. Małopolski.

Demimonde (dmimond), fr., „półświatek", świat kokot.

Demiurg, gr., u filozofów grec. twórca świata; demiurgowie, w Atenach: rękodzielnicy i handlarze; w miastach doryckich: kierownicy urzędów.

Demi-vierge (dmiwierż), fr., półdziewica, określenie wg powieści franc. Marcela Prévost.

Demobilizacja, łac., rozbrojenie, sprowadzenie armii ze stanu wojennego w pokojowy. — D. duchowa, hasło wysuwane przez pacyfistów: zaniechanie „propagandy nienawiści" w stosunkach międzynarodowych.

Demografia, gr., opisanie ludu, t. j. nauka objaśniająca i wyciągająca wnioski z danych statystycznych odnośnie ludności i jej ruchu.

Demokracja, gr., „ludowładztwo"; ustrój państwowy: władza w państwie przysługuje c a ł e m u l u d o w i, który ją może wykonywać albo bezpośrednio (np. staroż. Ateny), albo pośrednio, t. j. przez wybranych zastępców (nowocz. państwa parlamentarne). W m o n a r c h i i d e m o k r a t y c z n e j najwyższa władza należy wprawdzie do ludu, ale głową państwa jest panujący. — D. jako kierunek partyjny: dążenie do zapewnienia ludowi jak największego wpływu na ustawodawstwo i kontroli nad władzą wykonawczą.

Demokratyzacja, łac., udostępnienie jak najszerszym warstwom ludowym udziału w urządzeniach publicznych.

Demokryt, filoz. grecki (460—371 prz. Chr.), materialista, „śmiejący się filozof", twórca a t o m i z m u: z drobnych, wirujących w pustej przestrzeni cząsteczek powstają ciała i światy.

Demon, gr., w staroż. istoty pośrednie między bogami i ludźmi, złe lub dobre, przydzielone poszczeg. ludziom. D e m o n o l o g i a, wiara w d., przeszła za czasów chrześc. w wierzenia o złych nieczystych duchach; d e m o n i c z n y, opanowany przez d., zły.

Demonetyzacja, fr., 1) wycofanie monety z obiegu; 2) zaprzestanie bicia monet z jakiegoś metalu, np. ze srebra.

Demonomania, gr., opętanie, przekonanie, że się jest opętanym przez ducha, znane jest przy wielu chorobach umysł., a także jako wypływ sugestii, średniowieczn. mistycyzmu itd.

Demonstracja, 1) poglądowe przedstawienie jakiegoś przedmiotu lub zdarzenia, np. drogą doświadczenia; 2) w logice uzasadnienie sądu; 3) w życiu publ. pojedyncze lub zbiorowe okazanie jakiegoś przekonania, stanowiska, sympatii lub t. p. (wykonawca d.: d e m o n s t r a n t); 4) w strategii: pozorna akcja dla zmylenia nieprzyjaciela.

Demontować, fr., rozbierać, rozkładać, np. jakieś urządzenie, maszynę.

Demoralizacja, łac., zgorszenie, zepsucie, upadek karności, moralności.

De mortuis nil nisi bene, łac., o zmarłych należy tylko dobrze mówić.

Demos, gr., lud; także obszar, wieś; w Attyce związek gmin; w dzis. Grecji gmina.

Demostenes, słynny mowca ateński (384—322 prz. Chr.), bronił niepodległości Grecji w mowach przeciw Filipowi Maced. (f i l i p i k i), dążył do powstania przeciw Aleksandrowi, z powodu rzekomego przekupstwa skazany na wygnanie, po nieszczęśliwym wyniku wojny lamijskiej skazany na śmierć, popełnił samobójstwo. Zachowało się 61 mów.

Demotyczny, gr., ludowy; d. p i s m o, staroegipskie pismo (kursywa) dla obrotu codziennego, powstało ze skróconego, trudniejszego pisma h i e r a t y c z n e g o (kapłańskiego); po II w. po Chr. ustąpiło przed alfabetem koptyjskim.

Denar, srebrna moneta starorzym. od III w. prz. Chr., później 1/25 złot. aureusa, od III w. po Chr. mocno zdewaluowana; w śrdw. 1/12 solida, 1/240 funta, w nowsz. czasach na Węgrzech i Śląsku = 1/360 talara.

Denat, łac., człowiek, który zmarł śmiercią nienaturalną.

Denaturowany spirytus, s. s k a ż o n y, alkohol zaprawiony alk. metylowym, zasadami pirydynowymi i olejkiem Dippla, nie nadający się do wyrobu napojów.

Dendrologia, gr., nauka o drzewach.

Dendryty, 1) gałązkowate utwory, brunatne lub czarne, występujące na płaszczyznach spękanięć lub w szczelinach piaskowców, wapienia itd.; 2) rozgałęzienia drzewkowate komórki nerwowej, przypuszczalnie doprowadzające do niej bodźce.

Denikin Antoni, gen. ros., * 1872, nacz. wódz na froncie płd.-wsch. 1917, walczył 1918—20 przeciw armii sowiec. w płd. Rosji, pobity, wyjechał do Anglii.

De nomine, łac., z imienia.

Densymetr, łac., tyle co areometr (ob.).

Dentystyka, nauka o zębach i ich chorobach.

Denudacja, łac., obnażanie, usuwanie materiałów skalnych przez wodę i wiatr.

Denuncjacja, łac., doniesienie, wydanie kogoś.

Denver (denwer), stol. st. Kolorado (St. Zjedn. Am. Płn.), 288.000 mieszk.; uniwersytet; znaczny przemysł żelazny i bawełniany.

Deo gratias, łac., Bogu dzięki.

Deontologia, gr., nauka o obowiązkach lekarza względem pacjentów i kolegów.

Deotyma, pseud. Jadwigi Łuszczewskiej.

Departament, fr., wydział, oddział jakiejś instytucji; jednostka administracji terytor. we Francji i w krajach Płd. Ameryki.

Dépendance (depandans), fr., 1) zależność; 2) budynek przynależny do drugiego głównego, np. willa przy hotelu.

Dependent, łac., praktykant notar., adwok. lub sądowy.

Depesza, fr., wiadomość przesłana pospieszną drogą, dziś telegram lub radiogram.

Depilacja, łac., odwłosienie, usuwanie włosów, np. w celach kosmetycznych.

Deplacement (deplasman), fr., w y p o r n o ś ć okrętu, oznacza się w tonnach rejestracyjnych (po 1.020 kg = ciężarowi 1 m³ wody morsk.).

Deplasować, fr., przenieść na inne miejsce.

Deponować, łac., oddawać w przechowanie, składać. D e p o n e n t, oddający na przechowanie; także składający zeznanie.

Depopulacja, wyludnienie.

Deportacja, łac., zesłanie karne do odległych miejscowości, np. w Rosji na Sybir, we Francji do Kajenny i N. Kaledonii.

Dépôt (depo), fr., skład, przechowanie.

Depozyt, łac., rzecz dana komuś w przechowanie, zwł. pieniądze i papiery wart.; często równocześnie zastaw.

Deprawacja, łac., zepsucie (obyczajów), zdemoralizowanie.

Deprecjacja, fr., obniżenie wzgl. pozbawienie wartości.

Depresja, łac., 1) w m e t e o r o l. obszar nisk. ciśnienia; 2) w g e o g r. nazwa obszaru leżącego poniżej poziomu morza (d. M. Kaspijskiego 26 m, M. Martwego = 394 m i in.); 3) w m e d y c y n i e, spadek odporności psychicznej po-

łączony ze stanami przygnębienia, smutku, upośledzenia sprawności umysł. i cielesnej oraz z osłabieniem woli.

De profundis, łac., „z głębi", początek psalmu 130., jednego z ps. pokutnych.

Deprymować, łac., przygniatać, przygnębiać, zniechęcać; wprowadzać w stan depresji (ob.).

Deputacja, łac., grono osób wybranych z łona ciała zbiorow., jako jego reprezentanci, wysłanniey.

Deputat, łac., świadczenie, wynagrodzenie w naturze.

Deputowany, fr., 1) wysłannik, członek deputacji (ob.); 2) we Francji czł. Izby deputowanych, niższej izby parlam., poseł.

Derbent, m. w autonom. republ. sow. Dagestan, nad M. Kaspijskim, 32.000 mieszkańców.

Derby, stol. ang. hr. D., 142.000 mieszk.; przemysł jedwabny i bawełniany.

Derby, bryt. mężowie stanu, 1) Edward Geoffrey, hr. (1799—1869), na przemian w stronnictwie wigów i torysów, przeciwnik irland. polityki Gladstona; 2) Edward George, hr., * 1865, 1916—18 i 1922—23 na czele minister. wojny, przeprowadził rekrutację.

Derby (derbi), wielkie wyścigi dla koni 3-letnich. zaprowadzone 1780 przez Edwarda hr. Derby, odbywają się corocznie w Epsom; na ich wzór najw. wyścigi w szeregu innych krajów.

Derdowski Jarosz (Hieromin), poeta i regionalista kaszubski (1852—1902), twórca regionalizmu narod.-kultur.; poemat „O panu Czorlińscim, co do Pucka po sece jachoł".

Derelikty, łac., rzeczy porzucone, bezpańskie.

Dereń, krzew, kwiaty białe w baldachach, owoce czerw., w Polsce pospolity, hodowany też w ogrodach.

Derkacz, ob. Chróściel.

Derma, gr., skóra. — Dermatologia, nauka o skórze i jej chorobach. — Dermatoplastyka, zabieg chirurg.: pokrycie skórą partyj ciała pozbawionych skóry.

Dermografizm, gr., występowanie długotrwałego zaczerwienia skóry pod wpływem lekkiego zadrażnienia, u osób nerwowych.

Dernier cri (dernie kri), fr., „ostatni krzyk", najnowsza moda.

Déroulède (deruled) Paul, patriot. poeta i polityk franc. (1846—1914), po wojnie 1870 niestrudzony rzecznik odwetu, autor popul. pieśni wojennych i żołnierskich.

Deruta, fr., klęska, popłoch, rozprzężenie; na giełdzie: gwałtowna zniżka.

Derwisze, pers., członkowie mahomet. zakonów żebraczych, powst. w XII w. Po części zgromadzeni po klasztorach, przeważnie jednak rzemieślnicy, kramarze, rolnicy itd. Ćwiczenia w mistycznej pobożności, pokutne i samoudręczające, często o charakterze i celach kuglarskich.

Derywat, łac., wytwór pochodny.

Des, dźwięk d obniżony o $^1/_2$ tonu

Desant, fr., wysadzenie oddziału wojskowego z okrętu na terytorium nieprzyjacielskie.

Descartes (dekart) René, z łac. Kartezjusz, sławny filozof i matemat. franc. (1594—1650), zwolennik racjonalizmu (ob.): źródłem poznania jest rozumowe myślenie. Słynne pierwsze twierdzenie D. „myślę, więc jestem" (cogito, ergo sum). Jako matematyk stworzył podwaliny geometrii analitycznej.

Descendencja, łac., potomstwo, pochodzenie; descendenci, krewni w linii zstępnej, przeciw.: ascendenci, krewni w linii wstępnej. Descendencji teorie, por. Pochodzenia teorie.

Deschamps (deszan), 1) Eustache zw. Mozel. wybitny poeta franc. (ok. 1345—1404); 2) Emile, poeta franc. (1791—1871), szermierz romantyzmu.

Deser, fr., wety, słodkie danie, np. owoce, słodycze, lody itp.

Desintéressement (dezęteresman), fr., brak zainteresowania; w polityce oświadczenie państwa, zapewniające niewtrącanie się w daną sprawę.

Deskrypcja, łac., opis; deskryptywny, opisowy.

Des Moines (dimojn), stolica st. Iowa (St. Zjedn. Am. Płn.), 142.000 mieszk.; kopalnie węgla kam., przemysł żelazny.

Desmoulins (demulę) Camille, rewoluc. fr (1760—94), podburzył 1798 lud do szturmu na Bastylię, czł. Konwentu, stracony za sprawą Robespierre'a.

Desna, l. dopływ Dniepru, 810 km dług., uchodzi pod Kijowem.

Despekt, łac., ubliżenie, poniżenie, obelga.

Desperacja, łac., rozpacz, zwątpienie, rozpaczliwe sięganie do ostateczności.

Despota, gr., nieogran. władca, tyran. Despotyzm, nieogran., samowolna władza jednostki, najskrajn. forma rządów absolutnych.

Dessau, stol. niem. państwa związk. Anhalt, nad Muldą, 84.000 mieszkańców.

Dessoir (desuar) Max, filozof niem., * 1867.

Destrukcja, łac., burzenie, niszczenie. Destruktywny, niszczący, unicestwiający; przeciw. konstruktywny.

Destylacja (dystylacja), łac., wydzielenie czystej cieczy z roztworu przez zamienienie jej w parę i skroplenie tej pary. Ogromne zastos. w pracowni i w przem. chem. (fabrykacja spirytusu, przeróbka smoły pogazowej z węgla kam. i in.). Przy d. frakcjonowanej wydziela się kolejno kilka cieczy z tego samego roztworu, na zasadzie różnych temp. wrzenia. Rektyfikacja, d. w aparatach kolumnowych: wydzielanie jakiejś cieczy w stanie zupełnie czystym. Sucha d.: ogrzewanie związków organ. bez dostępu powietrza, przy czym następuje rozpad na związki prostsze.

Destylowana woda, ob. Woda.

Destynacja, fr., przeznaczenie

Desygnować, łac., wyznaczać, mianować.

Deszcz, ob. Opady atmosferyczne.

Deszczomierz, pluwiometr, ombrometr, przyrząd do zbierania i mierzenia ilości opadów atmosfer. w mm; składa się z lejka, z którego woda spływa do mensurki z odpow. podziałką.

Deszniew Semen, kozak ros., opłynął pierwszy płn.-wsch. wybrz. Azji 1648; po nim nazwano przylądek (dawn. Wschodni).

Detaché (detasze), fr., w muzyce tyle co staccato: stosowane w instr. smyczkowych.

Détachement (detaszman), fr., oddział wydzielony dla wykonania specjalnego zadania lub w ogóle oddział. Detaszować, wydzielić, odkomenderować.

Detal (fr. detail), część całości, szczegół; handel detaliczny (h. en detail), handel drobny, w przeciw. do hurtu (h. en gros).

Detaszować, ob. Détachement.

Detektor

Detektor, ujawniacz, przyrząd do chwytania fal elektromagn., wysyłanych przez nadawcze stacje radiowe; obecnie najczęstsze d. lampowe i kryształowe. D. kryształowy składa się z kryształu galeny natur. lub sztuczn., karborundu itp. i z ostrza metalowego.

Detektyw, ang., w Anglii i w Ameryce członek tajnej policji; ogólnie wywiadowca.

Determinacja, łac., niezłomne postanowienie.

Determinizm, łac., pogląd, według kt. wszystkie zdarzenia w świecie podlegają prawu przyczynowości. D. przeczy istnieniu wolnej woli; przeciw.: indeterminizm. Determinista, zwolennik d. Determinować, bliżej określić.

Detonacja, 1) reakcja wybuchowa, przebiegająca ze stałą i maksymalną dla danej substancji prędkością; 2) w śpiewie: nieutrzymanie się w właśc. tonacji, obniżenie tonu. — Detonator, przyrząd wywołujący wybuch, związek wybuchowy bardziej wrażliwy, powodujący wybuch mniej wrażliwego.

Detonować, 1) w muz., ob. Detonacja; 2) zbić z tropu, odebrać pewność siebie.

Detronizacja, łac., strącenie z tronu, pozbawienie władzy panującego.

Detroit (ditroit), m. w st. Michigan (St. Zjed. Am. Płn.), 1.500.000 mieszk. (100.000 Polaków); przem. maszyn. i samochod. (zakłady Forda); port, handel.

Dettloff Szczęsny, ks., polski historyk sztuki; szereg rozpraw.

Deukalion, w mit. gr. syn Prometeusza, uratowany wraz z żoną Pyrrą z zesłanego przez Zeusa na świat potopu odnowił ród ludzki, rzucając za siebie kamienie: z jego kamieni powstali mężczyźni, z Pyrry — kobiety.

Deulino, ob. Dywilino.

Deus ex machina, łac., „bóg z maszyny", w tragedii antycznej odwracał los grożący bohaterowi stąd określenie rozstrzygnięcia przez nieoczekiwaną interwencję lub przypadek.

Deuteranomalia, deuteranopia, gr., ślepota na barwę zieloną.

Deuteronomium, gr., „powtórzone prawa", nazwa 5. księgi Mojżesza.

Devadasi, ind., „niewolnica bóstwa", dziewczęta, służące w świątyniach indyj., bajadery.

Devonport (diwnport), ang. port morski, 1914 włączony do Plymouth; arsenał.

Dewaluacja, łac., obniżenie przez państwo wartości imiennej (nominalnej) pieniądza, przez zmniejszenie jego pokrycia złotem. Por. Inflacja.

Dewar (diuer) James, ang. fizyk i chemik (1842—1932), pracował nad skraplaniem gazów szlach.; Dewara naczynie, nacz. o podwójnych ściankach, wewnątrz posrebrzonych, do przechowywania gazów skroplonych.

Dewastacja, łac., pustoszenie, niszczenie; użytkowanie rzeczy z pozbawieniem jej wartości.

De Wet Christian, gen. burski (1854—1922), głównodow. w wojnie burskiej 1899—1902, zorganizował 1914 powstanie Burów, stłumione przez Anglików.

Dewey (diuej) John, ameryk. pedagog i filoz., * 1859; założeniem pracy szkolnej ma być wspólna twórczość.

Dewizy, fr., 1) hasła, godła (np. w herbie); 2) zasady życiowe w formie krótkich, lapidarnych zdań; 3) zagraniczne weksle, czeki i przekazy, płatne w walutach odnośnych krajów. Interesy dewizowe, jeden z interesów bank.: sprzedaż d. wg obowiązujących kursów. Gospodarka d., ogół zarządzeń państw. ograniczających prywatny obrót dewizami: w okresach inflacji, zachwiania równowagi bilansu handlowego i płatniczego i in.

Dewocja, łac., pobożność, spełnianie praktyk relig.; także czołobitność, oddanie. Dewocjonalia, drobne przedmioty dotyczące kultu religijnego, jak różaniec, krzyże, obrazki św. itp.

Dewon (dewońska formacja), epoka geolog. między sylurem a karbonem: działalność wulkan.; występowanie rud i ropy naftowej; piaskowce, łupki ilaste, wapienie; ryby chrzęstno-szkieletowe; rośliny lądowe okrytozalążkowe. W Polsce okol. Krakowa, Góry Świętokrzyskie, Podole.

Dezercja, samowolne, rozmyślne oddalenie się żołnierza z jego oddziału z zamiarem nie powracania. Wojsk. kodeksy karzą d. więzieniem, ewent. ciężkim, a nawet śmiercią (np. d. na froncie).

Dezorganizacja, łac., przeciw. organizacji: brak związku między poszczeg. działaniami jednostki lub ciała zbior., rozprzężenie.

Dezorientacja, fr., przyjęcie fałszywej drogi, utrata właśc. kierunku.

Dezyderaty, łac., życzenia, pragnienia zmian, ulepszeń itd., wyrażone ustnie lub pisemnie.

Dezynfekcja, łac., odkażanie, zabijanie chorobotwórczych drobnoustrojów (bakterii) środkami chemicznymi, niszczącymi zarazki (np. sublimat, krezole, mleko wapienne, chlorek wapnia, formaldehyd wzgl. formalina i w. in.) lub fizykalnymi (wrząca woda, para wodna, ewent. suche, gorące powietrze).

Dezynsekcja, łac., usuwanie pasożytów-owadów, drogą chemiczną.

Dezyntegrator, rozdrabniacz, śrutownik, maszyna do rozkruszania materiałów twardych, np. węgla, kruszców i in.

Dębe Wielkie (Dembe W.), w. w pow. Mińsk Mazow. (woj. warsz.), 700 mieszk.; 31 III 1831 zwycięstwo Polaków nad Rosjanami.

Dębianki, ob. Galasówki.

Dębica, m. w pow. Ropczyce (woj. krak.), nad Wisłoką, 9.000 mieszkańców.

Dębicki, 1) Stanisław, pol. malarz, grafik i rzeźbiarz (1866—1924); znakomite rysunki; 2) Zdzisław, pol. poeta, krytyk i public. (1871—1931). — Laureat nagrody liter. m. Warszawy.

Dębik ośmiopłatkowy, krzew z rodziny różowatych, zimozielony, o kwiatach białych, na wapieniach i piargach Tatr i Beskidów.

Dęblin, osada w pow. Puławy (woj. lubel.), przy ujściu Wieprza do Wisły, 1.000 mieszk.; w l. 1842—1915 twierdza rosyjs., obecnie obóz wojskowy.

Dęte instrumenty muz., w których głos powstaje wskutek drgania słupa powietrza: drewniane (flet, klarnet, obój, fagot itp.), blaszane (trąbka, waltornia, puzon, tuba itp.), oraz organy itp.

Diabaz, skała wylewna, czarna lub ciemnozielona, używ. jako materiał rzeźbiarski, do pomników, nagrobków itp. W Polsce w Niedźwiedziej Górze k. Krzeszowic.

Diabeł tasmański

Diabeł, grec. zły duch, szatan.

Diabeł tasmański, zwierzę z rzędu torbaczy, drapieżne, żyje w Tasmanii.

Diabolo, wł., gra względnie zabawka: podwójny krążek metalowy, drewniany itp., obracany na sznurku rozpiętym między dwoma kijkami, wyrzucany w górę i znowu chwytany na sznurek.

Diadem

Diadem, gr., przepaska na głowę, czoło; także kosztowna wstęga lub obręcz, często z drogimi kamieniami, noszona jako ozdoba głowy przez kobiety; na Wschodzie i u cesarzy rzymsk. oznaka władzy monarszej.

Diadochowie, wodzowie Aleksandra W., podzielili po jego śmierci wśród walk państwo pomiędzy siebie; powstały wtedy państwa hellenistyczne, z Egiptem, Syrią i Macedonią na czele.

Diadumenos, gr., w sztuce staroż. posągi zwycięzców w igrzyskach, owiązujących sobie głowę opaską zwycięstwa.

Diafora, gr., w retoryce: powtarzanie tego samego wyrazu lub zwrotu w coraz mocniejszym znaczeniu.

Diafragma, gr., w przyrządach optycznych przegroda z otworkiem, służy do ograniczenia szerokości wiązki promieni; w med. przepona.

Diagnoza, gr., rozpoznanie choroby, opiera się przew. na: obmacywaniu, perkusji i auskultacji (opukiwaniu i osłuchiwaniu) chorego, na badaniu wydalin, krwi (chem. i fiz.), zebraniu anamnezy, tj. wywiadu o dotychczasowym przebiegu choroby, zapoznaniu się z cielesną konstytucją chorego i w. in. Diagnostyka, dział medycyny, zajmujący się d.

Diagram, gr., wykres, linia krzywa lub prosta, przedstawiająca graficznie przebieg zjawiska; stosowany w naukach technicznych, przyrodniczych, społecznych i in.

Diak, śpiewak, kleryk w kościele wschodnim.

Diakon, gr., w kośc. rzym.-katol. duchowny ze święceniami 3. stopnia; w kośc. protest. pomocnik, opiekun chorych i ubogich.

Dialekt, gr., gwara, narzecze, odmiana języka krajowego, używana przez ludność pewnego rejonu.

Dialektyka, gr., właśc. (od czasu Platona) sztuka logicznego myślenia i rozmawiania; później sztuka dochodzenia logicznym rozumowaniem do pozornych prawd. Dialektyczny, sztucznie wyrozumowany.

Dializa, gr., oddzielanie koloidów od t. zw. krystaloidów; pierwsze nie przenikają przez błony zwierz., krystaloidy natomiast przenikają przez błony półprzepuszczalne.

Dialog, gr., rozmowa dwóch osób; utwór literacki w formie rozmowy.

Diamagnetyczne ciała, ciała, które w polu magnet. ustawiają się prostopadle do linii sił; wybitnie d. c. jest bizmut.

Diamand Herman, polityk pol. (1860—1931), działacz socjalist. w b. Galicji, poseł do parlamentu austr., od 1919 na sejm.

Diament, minerał, chem. czysty węgiel, bezbarwny i przeźroczysty, często szary, brunatny, żółty, czarny, czerwony, zielony i niebieski, najcenniejszy kamień szlach., najtwardszy z minerałów (tward. 10). Występowanie: Indie, płd. i płd.-zach. Afryka, Borneo, Brazylia, Kalifornia, Ural, N. Zelandia. — D. szlifuje się najczęściej w brylanty i rozety. Największą wartość mają d. zupełnie przeźroczyste, „pierwszej wody".

Diametralny, gr., położony na punktach końcowych średnicy; zupełnie przeciwny.

Diana, bogini rzym., odpowiednik grec. Artemidy, bogini lasów, księżyca i łowów.

Diapazon, gr., w muzyce strój normalny, kamerton.

Diapozytyw, gr., przeźrocze, pozytyw fotografii na szkle itp., służy do projekcji obrazów świetlnych.

Diarbekr, turec. m. w Kurdystanie, nad Tygrysem, 30.000 mieszk.; przemysł skórny.

Diariusz, łac., dziennik, zeszyt lub księga dziennych zapisków.

Diaskop, gr., przyrząd do wyświetlania przeźroczy. — Por. Projekcyjne obrazy, Proj. przyrządy.

Diaspor, minerał, uwodniony tlenek glinu, bezbarwny, nieb.-fiolet. lub brunatny.

Diaspora, gr., rozprószenie, rozsypka, np. Żydów, rozprószonych poza Palestyną.

Diastaza, gr., enzym hydrolityczny wywołujący rozkład skrobi na cukier; w kiełkujących ziarnach zboża, ziemniakach itp. Dla celów techn. najważn. źródłem d. jest wysuszony, kiełkujący jęczmień, t. zw. słód, używany przy fabrykacji alkoholu i piwa.

Diatermia, gr., leczenie wysoką ciepłotą, wywołaną prądami elektr. szybkozmiennymi.

Diatoniczny postęp (diatonika), w muzyce postęp całych tonów oraz półtonów właściwych pewnej tonacji; przeciw.: chromatyka.

Diaz, 1) Bartolomeu, żeglarz portugal. (1450—1500), opłynął Afrykę i odkrył Przyl. Dobrej Nadziei (1487/8); 2) Porfirio, prez. Meksyku (1830—1915), walki przeciw Francuzom i ces. Maksymilianowi, 1877—80 i 1884—1911 prez.; 3) Armando Vittorio, gen. wł. (1861—1928), szef szt. gener. 1917, marsz. poln. 1924.

Dickens (dikens) Charles, znakom. powieściopisarz ang. (1812—1870), realista o świetnym humorze w opisach życia codziennego i ludzi przeciętnych, autor „Pickwick Papers" (1836), „David Copperfield", „Tale of Two Cities", „Christmas Carol" i in.

Dictum, łac., l. mn. dicta, powiedzenie, twierdzenie.

Diderot (didro) Denis, pisarz franc. (1713—1784), encyklopedysta, przywódca franc. Oświecenia, autor powieść filozof. „Jacques le fataliste", „Le neveu de Rameau" i in., dramatów mieszczańskich: „Le fils naturel", „Le père de famille" i in.

Dido, ob. Dydona.

Didot (dido), słynna rodzina franc. drukarzy i wydawców, działająca od 1713; szereg ulepszeń w czcionkach i papiernictwie; biblioteka klasyków „ad usum delphini", słownik Akademji i in.

Didur Adam, śpiewak pol. (*1877), słynny basista przez długie lata w operze Metropolitan House w N. Jorku.

Diecezja, gr., okręg kość. podlegający władzy biskupa.

Diehl Charles, bizantynista franc. (*1859), autor słynnych dzieł z zakresu sztuki i historii bizantyjskiej.

Dielektryk, ośrodek o małym przewodnictwie elektr., w kt. może istnieć pole elektr. bez zamiany energji elektr. na inne formy. D. są dobrymi izolatorami.—Dielektryczna stała, liczba charakteryst. dla d.: stosunek pojemności kondensatora z danym d. do pojemności tegoż kondensatora z próżnią lub powietrzem jako d. Dielektryczna polaryzacja, stan wytworzony w d. przez pole elektr. Pojęcie d. p. wprowadził do fizyki Faraday.

Diem perdidi, łac., „straciłem dzień".

Dieppe (diep), franc. port i kąpielisko w departamencie Seine Inférieure, 25.000 mieszk.; hodowla ostryg.

Diereza, gr., „rozdzielenie" 2 stojących obok siebie samogłosek dla osobnego wymawiania każdej z nich, za pomocą dwukropka poziomego (np. łac. poëta).

Dierżawin Gabriel Romanowicz, poeta rosyjs. (1743—1816).

Dies, łac., dzień; w prawie: termin; D. feriales, dni świąteczne; D. suprema, dzień ostateczny.

Diesel Rudolf, inż. niem. (1858—1913); konstruktor „motoru Diesla" (ob. D. motor).

Dies irae, dies illa, łac., „dzień gniewu", pierwsze słowa sekwencji łac. o sądzie ostatecznym.

Diesla motor (silnik), silnik (wynal. 1897), pędzony olejem ciężkim: paliwo wtłacza się do cylindra wprost (tzn. nie rozpylając go, jak w innych silnikach); uprzednio wessane zostaje do cylindra powietrze i sprężone do ok. 35 atm., przy czym temp. podnosi się do 600°; pod wpływem ciśnienia paliwo rozpyla się na tzw. mieszankę wybuchową, która eksploduje sama w wysokiej temp. (bez wprowadzenia iskry elektr.) i popycha tłok. Duża sprawność (35%) i tanie paliwo. Zastosow. w siłowniach, żegludz., samochod., lotnictwie i in.

Dieta, gr., 1) odżywianie odpowiednio do stanu zdrowia lub choroby; 2) wynagrodzenie dzienne np. dla członków parlamentu, urzędników w podróży i in.; stąd dietariusz, pracownik niepobierający stałej pensji, lecz d. — Dietetyka, nauka o racjonalnym odżywianiu się, wzgl. o odżywianiu chorych.

Dietl Józef, lekarz pol. (1804—78), prof. Uniwers. Jag., zasłużony prez. m. Krakowa; szereg prac.

Dietskoje Sieło (do 1920 Carskoje Sieło), m. w płn. Rosji, 20 000 mieszkańców.

Difficile est satiram non scribere, łac., trudno nie pisać satyry, przysłowiowy zwrot z satyry Juwenala.

Digesta, część Corpus iuris civilis (ob. Corpus).

Digestorium, ob. Dygestorium.

Digitalis, ob. Naparstnica.

Dijon (diżą), stol. franc. depart. Côte d'Or, 90.000 mieszk.; uniw.; handel winem, w XI w. siedziba ks. burgundzkich.

Dike, gr., w mitol. gr. jedna z Hor, bogini sprawiedliwości sądowej.

Dilthey Wilhelm, filoz. niem. (1833—1911); psychologia humanistyczna.

Diminuendo, wł., skróc. dim., w muz.: coraz ciszej, słabiej.

Dingelstedt Franz, poeta i pisarz niemiecki (1814—81).

Dinosaurus

Dingo, australski dziki pies.

Dinozaury, rząd olbrzymich wymarłych gadów żyjących od okresu triasowego do kredowego.

Dio Cassius, ob. Cassius Dio.

Diodor, historyk grec. z I w. przed Chr., żył w Rzymie; „Biblioteka historyczna", doprowadz. do 60 prz. Chr.

Diofantos z Aleksandrii, matemat. gr. z III w. po Chr., zajmował się teorią liczb, rozwiązaniem równań 1. stopnia. Diofantyczne równania, równania nieoznaczone, układy równań, w których więcej jest niewiadomych niż równań.

Diogenes z Synopy, słynny filoz. grecki (412 — ok. 323 prz. Chr.), cynik, zwolennik życia pierwotnego, kosmopolita; głosił bezwstyd, mieszkał w beczce, wyrzekając się dóbr kultury.

Dioklecjan (Diocletianus) Caius Aurel Valer., cesarz rzym. (245—313), zorganizował monarchię absol. i biurokrację, zarządził 303 prześladowania chrześcijan, 305 złożył koronę.

Diomedes, bohater grecki, zranił pod Troją z pomocą Ateny Aresa i Afrodytę.

Dionisios, 1) D. I Starszy, tyran Syrakuz (431—367 prz. Chr.), walki z Kartaginą, wpływy w Italii i Grecji; 2) D. II Młodszy, syn poprz., ustąpił wskutek rewolucji (343 prz. Chr.); 3) D. z Halikarnassu, grecki retor i historyk, I w.

Dionisius (Diniz Sprawiedliwy), król portug. (1261—1325), zatargi z papieżem, założ. uniwersytet w Lizbonie (1290).

Dionisius Exiguus († 540), opat, przyjął rok urodz. Chrystusa jako punkt wyjścia przy obliczeniu czasu („era dionizyjska").

Dionizos (Dionysos), gr., rzym. B a c c h u s, syn Zeusa i Semele, bóg sił przyrody i wina. Jego orszak stanowiły bachantki, satyrzy i sylenowie. Z uroczystości na jego cześć rozwinął się dramat grecki.

Diopter

Diopter, gr., celownik, służy do wyznaczania kierunku; składa się z okularu zaopatrzonego w rysę i obiektywu — w krzyż z pajęczych nici.

Dioptria, gr., jednostka zdolności dioptrycznej (mocy) soczewki: moc socz. o promieniu 1 m; socz. o ogniskowej 1/n metra ma moc n dioptryj.

Dioptryka, gr., dział optyki, zajmujący się konstrukcją przyrządów optycznych.

Diorama, gr., malowidło, przedstawiające pewien widok, który przy pomocy efektów świetl. zmienia oświetlenie na wzór pór dnia; także obraz tak malowany i umieszcz., by postacie i przedmioty wyglądały plastycznie.

Dioryt, skała głębinowa zbliżona do granitu; w Polsce na Wołyniu.

Dioskurowie, w mitol. grec. herosi Kastor i Poluks (Polydeukes), nierozłączni synowie bliźniaczy Ledy. Po śmierci Kastora, Zeus umieścił ich jako bliźnięta na niebie.

Diptychon (dyptyk), gr., dwie połączone z sobą płytki do pisania, z drzewa i powleczone woskiem, później ze srebra, kości słoniowej i in. Trzy i więcej płyt tak połącz.: t r i p t y c h o n, p o l y p t y c h o n itd.

Dire-Daua, m. w Abisynii, ok. 15.000 mieszk.

Dis, dźwięk d podwyższony o 1/2 tonu.

Disagio (disażio), wł., różnica kursu, ceny, na skutek spadku poniżej wartości nominalnej.

Discordia (diskordia), łac., niezgoda.

Disraeli, Earl of B e a c o n s f i e l d (biknsfild) Beniamin, ang. mąż stanu (1804—81), pochodz. żyd., zwolennik protekcjonizmu, przywódca konserw., min. skarbu, premier 1874—81; na kongresie berlińskim 1878 przeprowadził rewizję pokoju w San Stefano. Także literat, nap. m. in. „Vivian Grey".

Ditto, detto, wł., tak samo, to samo.

Diugoń, d u g o n g, p i e r s i o p ł a w k a, indyjski ssak wodny, roślinożerny; Oc. Indyjski i ujścia rzek.

Diuretica, łac., ob. Moczopędne środki.

Diurnista, dietariusz, ob. Dieta.

Diva, wł., „boska", ulubiona śpiewaczka, aktorka.

Divertissement (diwertisman), fr., zabawa, rozrywka; wstawka baletowa w ramach przedstawienia operowego itp.

Divide et impera, łac., „dziel i panuj", zasada polit.: wywoływanie niezgody wśród podwładnych, dla wzmocnienia własnej władzy.

Divina Commedia, wł., Boska Komedia, poemat Dantego.

Dixi, łac., powiedziałem, końcowy zwrot mówców rzymskich.

dkg, dekagram; **dkl**, dekalitr; **dkm**, dekametr; **dl**, decylitr.

Dławik, 1) zastawka, regulująca ciśnienie, wzgl. przepływ gazów lub cieczy w rurociągach; 2) d., c e w k a d ł a w i k o w a, cewka, o dużej indukcji własnej, używana w technice prądów zmiennych; wstawiona w obwód prądu przemiennego działa jak opór; nie wywiązując ciepła Joule'a, nie powoduje strat energii elektr.

Długości jednostki, 1) przyjęta w większości krajów jako zasadnicza: m e t r (m) wzorcowy, przechowywany w Międzynarod. Biurze Miar i Wag w Sèvres pod Paryżem; 2) d. a s t r o n o m i c z n a, równa średniej odległości słońca od ziemi = 149,500.000 km; 3) r o k ś w i a t ł a, droga odbyta przez promień świetlny w roku; 4) p a r s e k (paralaksa sekunda) = 3,26 lat świetlnych.

Długosz Jan, historyk pol. (1415—1480), kanonik krak., sekretarz Zbign. Oleśnickiego, często w misjach dyplomat., wychowawca synów Kazimierza Jagiell. Twórca właściwej historiografii pol.: „Liber beneficiorum dioec. Crac.", „Historiae Polonicae libri XII" i in.

Dłuski Kazimierz, pol. lekarz i polityk (1855—1930), należał do założ. P. P. S., podczas wojny świat. w obozie niepodległościowym, na kongr. wersalskim jeden z delegatów Polski. — Zasłużony przez swą akcję przeciwgruźliczą w Polsce.

dm, decymetr; dm^2, decymetr kwadratowy, dm^3, decymetr sześcienny.

Dmochowski Franciszek Ksawery, pol. poeta i publicysta (1762—1808), współprac. Kołłątaja, współzałoż. Tow. Przyjaciół Nauk, „Nowego Pamiętnika Warszawskiego"; wzorowana na Boileau „Sztuka rymotwórcza", klasyczny przekład „Iliady".

Dmowski Roman, polityk pol., * 1864, jeden z twórców i przywódców stron. narod.-demokr.; 1895 red. „Przeglądu Wszechpolskiego", 1904—06 przeciwnik rewoluc. działalności socjalistów pol., 1906—09 poseł do Dumy i prezes Koła Pol., od 1915 działał na Zachodzie na rzecz Polski, 1917 stworzył w Paryżu Komitet Narod., delegat Polski w Wersalu, 1923 min. spraw zagran., 1926 założył Obóz Wielkiej Polski. Szereg prac.

Dmuszewski Ludwik Adam, aktor, dyrektor teatr. i pisarz dramat. (1777—1847), redaktor „Kuriera Warszawskiego".

Dna (arthritis uretica), a r t r e t y z m, schorzenie na tle zaburzenia przemiany materii połącz. z odkładaniem się soli kwasu moczowego (z ł o g i), zwł. w stawach; bolesne napady, zapalenia stawów połącz. z obrzękiem tychż i tworzeniem się twardych guzów.

Dniepr (staroż. Borysthenes), 3. co do wielk. rz. w Europie, wypływa na Wyż. Wałdajskiej, 2 265 km dług., uchodzi szerokim limanem do M. Czarnego. Dorzecze ma 526.956 km^2. Żegl. od Smoleńska, jednak nie w całym biegu, poniżej Ekaterynosławia wielkie porohy. Dopływy pr.: Berezyna, Prypeć, Teterów, Roś, Taśmin; l.: Soż, Desna, Suła, Psioł, Samara i Worskła. Kanały: Królewski, Ogińskiego i Berezyński łączą dorzecze D. z dorzeczem Wisły, Niemna i Dźwiny.

Dniepropetrowsk, przed tym E k a t e r y n o s ł a w, m. na Ukrainie, na pr. brzegu Dniepru

322.000 mieszk.; ośrodek płd.-ros. przemysłu metalurgicznego, w pobliżu D n i e p r o s t r o j (od 1932), zakłady elektryfikacyjne o sile 800.000 KM.

Dniestr (staroż. Tyras lub Danaster), rz., wypływa w Beskidzie Wsch., 1.342 km dług., uchodzi do M. Czarnego pod Akermanem, gdzie tworzy liman, 32 km dług. Brzegi b. kręte i strome. Żegluga poza Polską b. utrudniona z powodu porohów. Dorzecze ma 76.862 km². Dopł. l.: Strwiąż, Wereszyca, Zgniła i Złota Lipa, Koropiec, Strypa, Seret, Zbrucz, Smotrycz, Uszyca, Murachwa, Jahorlik; pr.: Bystrzyca, Stryj, Świca, Łomnica.

Do, w muz. włoska nazwa dźwięku c.

Doba, 1) g w i a z d o w a, czas upływający między 2 górnymi kulminacjami gwiazdy stałej, w danym miejscu; 2) s ł o n e c z n a, czas między 2 górnymi kulminacjami słońca; dzieli się na d z i e ń (w którym słońce znajduje się nad poziomem danej miejscowości) i n o c. Na równiku dzień i noc trwają po 12 godz., na biegunach po ½ roku.

Doberman, rasa psa, powstała ze skrzyżowania pinczera z owczarkiem; pies policyjny.

Dobijak, ryba morska, przybrzeżna; w M. Bałtyckim pospolita.

Dobosz, w orkiestrze ten, który uderza w bęben.

Dobrej Nadziei Przylądek, ob. Przylądek Dobrej Nadziei.

Dobromil, m. pow. w woj. lwow., nad Wyrwą, 5.000 mieszk.; państw. żupa solna.

Dobrovský Józef, slawista czeski (1753—1829), inicjator odrodzenia narodowego i twórca nowoczesnej slawistyki.

Dobrowolski Tadeusz, pol. historyk sztuki, * 1899, rozprawy o śrdw. mal. ściennym w Polsce, śląskiej rzeźbie ludowej i in.

Dobrudża (rumuńs. Dobrogea), kraina w płd.-wsch. Rumunii, między dol. Dunajem a M. Czarnym, 23.262 km², 811.000 mieszk.; chów bydła, rolnictwo. Stol. Konstanca.

Dobrzański Jan, pisarz i dziennikarz (1820—86), wybitny przeciwnik konserwatystów i ruchliwy organizator ruchu kulturalnego we Lwowie, red. kilku wpływowych czasopism.

Dobrzycki Stanisław, historyk lit. pol. (1875—1931).

Dobrzyń, 1) n a d D r w ę c ą, m. w pow. Rypin, wojew. warsz., 5.000 mieszk.; 2) n a d W i s ł ą, m. w pow. Lipno (wojew. warsz., 3.000 mieszk.; od końca XIII w. stoł. osobnego księstwa, później ziemi dobrzyńskiej.

Dobrzyńscy Bracia, przez Konrada mazow. założ. zakon rycerski (1228); zadanie: obrona Mazowsza przed Prusami.

Dobrzyńska ziemia, obszar między Wisłą, Skrwą i Drwęcą, należ. pierwotnie do Mazowsza, od 1236 do Kujaw, następnie samodzielna dzielnica, od 1329 dwukrotnie w rękach krzyżaków, 1410 wróciła do Polski.

Docent, łac., najniższy stopień nauczyciela, wykładającego w szkołach akadem., na podstawie udzielonej mu przez Radę odnośnego wydziału prawa wykładania (venia legendi).

Dochodowy podatek, podatek, w którym podstawą wymiaru jest dochód roczny, osoby fizycznej lub prawnej, wyższy (w Polsce) jak zł. 1.500.

Dochód, taki wzrost wartości majątku (przybytek), który wypływa z c a ł e j działalności gospodarczej pewnej osoby fiz. lub prawnej.

Doctor, łac., doktor; d. h o n o r i s c a u s a, doktór honorowy, tytuł udzielany przez szkoły akadem. osobom zasłużonym.

Dodatnie liczby, l. większe od zera; l. naturalne, 1, 2, 3, i otrzymane z nich przez dodawanie, mnożenie, dzielenie są l. dodatnimi.

Dodawanie, działanie matem., kt. przyporządkowuje dwu lub więcej wielkościom (s k ł a d n i k o m) nową, zwaną s u m ą; znakiem d. jest + (w i ę c e j, p l u s).

Dodekanez (grec., „12 wysp"), grupa 12 wysp u płd.-zach. wybrzeży Azji Mn., 2531 km², 131.000 mieszk.; stol. Rodos; dawniej turec., od 1923 włoski.

Dodona, starożytna wyrocznia Zeusa w Epirze, czynna do III w. po Chr.

Dog

Doflein Franciszek, zoolog niem. (1873—1924), pracował nad pierwotniakami i geografią zwierząt.

Dog, rasa psów dużych i ciężkich.

Dogmat, gr., nienaruszalna zasada wiary, ujęta w pewną określoną formę przez Kościół. D o g m a t y k a, systematyczny wykład, nauka o katolickich zasadach wiary. D o g m a t y z m, sposób myślenia, wychodzący od pewnych, ściśle sformułowanych twierdzeń, których się nie poddaje badaniu (dogmatów).

1. Dok suchy 2. Dok pływający

Dok, ang., urządzenie dla ustawiania i naprawy okrętów; d. s u c h y: basen połączony z przystanią wrotami śluzowymi, przez które wpuszcza się wodę i okręt, później zaś wodę wypuszcza; d. p ł y w a j ą c y, zbudowany z pontonów unoszących okręt.

Doktor, łac. doctor, tytuł akadem., udzielany przez uniwersytety wzgl. politechniki, drogą t. zw. p r o m o c j i.

Doktryna, łac., „nauka", pogląd (polit., społ., relig. itd.), ujęty i sformułowany w wywodach naukowych; d o k t r y n e r s t w o, ślepe trzymanie się pewnej nauki, teorii bez względu na rzeczywistość i skutki.

Dokument, łac., przedmiot stanowiący dowód zaistnienia pewnego faktu; przeważnie pismo.

Dolabella Tomaso, malarz włos. (ok. 1570—1650), malarz nadw. Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazim.: portrety, obrazy relig

Dolar (skr. $), jednostka monetarna w St. Zjedn. Am. Płn. = 100 centom; także w Kanadzie, Chinach i in.

Dolce (dolcze), wł., w muzyce: słodko, łagodnie, miękko.

Dolce far niente (dolcze), wł., słodka bezczynność.

Dolcian (dulcian), dawna nazwa fagotu; także jedna z piszczałek w organach.

Dolina, podłużne zagłęb. powierzchni ziemi zarówno wśród gór jak i równin; d. tektoniczne, powstałe wskutek zaburzeń skorupy ziemskiej, erozyjne, wyrzeźbione przez wodę lub lody. W stosunku do układu warstw d. synklinalne (łękowe), izoklinalne i antyklinalne; w stosunku do kierunku gór: podłużne (zgodnie z kierun. gór) i poprzeczne. D. przełomowa przecina góry.

Dolina, m. pow. w woj. stanisł., 9.000 mieszk.

Dollabella, ob. Dolabella.

Dollfuss Engelbert, polityk austr. (1892-1934), od 1927 na czele stronnictwa chrześc.-społ., 1931 min. rolnictwa, nast. kanclerz; zamordowany przez zwolenników połączenia z narod.-socjalistycznymi Niemcami.

Dolman, tur., kurtka wojsk. szamerowana, obszyta futrem, np. u huzarów węgierskich.

Dolmeny, celt., przedhist. grobowce, z kamieni ustawionych pionowo w prostokąt, przykryte jednym wielkim kamieniem.

Dolomit, minerał i skała, węglan wapniowo-magnezowy. D. ziarnisty, występujący w większych masach, tworzy skałę.

Dolomity (Alpy Dolomitowe), łańcuch górski w płd. Tyrolu, najw. szczyt Marmolata 3360 m; podczas wojny świat. walki między Austriakami i Włochami.

Dolor, łac., ból, cierpienie.

Dolorosa (Mater d.), Matka Boska Bolesna.

Doloroso, wł., w muz.: smutno, boleśnie.

Dolus, łac., zły zamiar, zła wola, działanie świadomie sprzeczne z prawem.

D. O. M., skróc. zam. Deo Optimo Maximo, Bogu Najlepszemu, Największemu, napis na świątyniach, rzym., później chrześc.

Domena, dobro książąt panujących, państwowe, skarbowe; ogólnie: obszar gospodarowania, zakres działania.

Domenichino (domenikino), właśc. Domenico Zampieri, malarz wł. (1581—1641), jeden z wybitniejszych malarzy barokowych; obrazy relig. (freski i olejne).

Domestykacja, łac., oswajanie zwierząt dzikich na domowe.

Domeyko Ignacy, mineralog pol. (1801—89), prof. fizyki i chemii w Chile, badał geologię Chile, odkrył szereg minerałów.

Domicella, św., męczenniczka za Domicjana.

Domicjan Titus Flavius, ces. rzym. (51—96 po Chr.), pomyślne walki w Brytanii, niepowodzenia z Dakami; prześladowania i represje wywołały spisek, którego D. padł ofiarą.

Domicyl, łac., miejsce zamieszkania; przy wekslach miejsce płatności.

Domina, łac., pani; ksieni zakonu.

Dominanta, włos., „panująca", 5. stopień tonacji (kwinta); także akord zbudowany na tym stopniu.

Domingo, ob. Dominikańska republika.

Dominica, łac., „dzień pański", niedziela.

Dominik, św. (1170—1221), założ. zakonu dominikanów; pam. 4 VIII.

Dominikanie (bracia kaznodzieje, Fratres Ordinis Praedicatorum, O. P.), zakon kaznodziejski, żebraczy, zał. 1215 przez św. Dominika w Tuluzie; zasłużeni dla Kościoła i inkwizycji, z nich m. in. Albert W. i św. Tomasz z Akwinu. Strój: biała szata z czarnym płaszczem i kapuzą.

Dominikańska republika (Santo Domingo, Republica Dominicana), zajmuje wsch. cz. wyspy Haiti, 48.711 km², 1,2 mil. mieszk.; b. urodzajna, gł. uprawa i wywóz cukru, wywozi poza tym tytoń i kakao. Stol. Santo Domingo 45.000 mieszk. — Do 1795 należ. do Hiszp., 1843 oderwała się od Haiti jako samodz. republika. 1916—24 pod nadzorem St. Zjedn. Am. Płn.

Dominium, łac., władztwo, panowanie; obszar podlegający czyjejś władzy, posiadłość.

Dominium (dominion), kraj bryt. z zupełnym samorządem wewn. Od 1911 biorą dominia udział w bryt. polityce zagran., w czasie wojny świat. wzrosła ich samodzielność; ostatnio zacieśnienie związku gospodarczego Anglii z d. (konfer. imperialna w Ottawie 1932).

Domino, wł., 1) gra za pomocą 28 kamieni, z których każdy składa się z 2 pól z punktami od 0—6. Pola z tymi samymi punktami przykłada się do siebie; w razie braku „dokupuje się". 2) długi obszerny płaszcz maskaradowy.

Dominować, górować, panować.

Dominus vobiscum, łac., „Pan z wami".

Domitius, ród rzym., dzielący się na Calvi i Ahenobarbi.

Domostroj, rosyj. podręcznik wskazań życiowych i obywatelskich z XVI w.

Don (staroż. Tanais), rz. w płd.-wsch. Rosji, wypływa z Jez. Iwanowskiego, wpada do M. Azowskiego, 1.880 km dług., dorzecze 428.000 km², najważn. dopływy: Woroneż, Choper, Doniec.

Don, wł. i hiszp., dawniej w Hiszpanii tytuł królów i wys. szlachty, obecnie powszechnie „pan"; we Włoszech dawniej tytuł biskupów, dzisiaj kapłanów.

Donacja, łac., darowizna; donator, ofiarodawca, założyciel, fundator.

Donatello, rzeźbiarz włos. (1386—1466), jeden z najwybitn. artystów Odrodzenia; posąg konny Gattamelaty w Padwie, Dawid, Judyta we Florencji i w. in.

Donatyści, sekta chrześc. w płn. Afryce w IV—VII w., twórca biskup Donat („wielki") z Kartaginy; walczył z nimi m. in. św. Augustyn.

Don Carlos, ob. Carlos.

Doncaster (donkaster), m. w ang. hr. York, 63.000 mieszk.; przem. żelazny, wyścigi konne.

Doniec, pr. dopływ Donu, 987 km dług.; na zach. brzegu D. węglowe zagłębie donieckie.

Donieckie zagłębie węglowe, najważn. obszar górniczy Rosji, 68% całej produkcji węgla Rosji sow.; również bogate złoża rud żelaza i manganu; kopalnie soli.

Donizetti Gaetano, włos. kompozytor oper. (1797—1848), ok. 70 oper. o partiach b. śpiew.

nych i efektownych, m. in.: „Łucja z Lamermooru", „Córka pułku", „Don Pasquale".

Don Juan (wym.: z hiszp. don chuan, albo z franc. don żuan), postać literacka z dramatu Tirso de Moliny (1630), potem legendarna i często opracowywana. Potocznie uwodziciel kobiet; stąd: d o n ż u a n i z m.

Don Kichot (błędnie Don Kiszot), postać z powieści Cervantesa (Don Quijote), błędny rycerz, w szerszym znaczeniu krańcowy marzyciel. Stąd: d o n k i s z o t e r i a — tryb życia awanturniczo marzycielski.

Dońscy kozacy, ob. Kozacy.

Doorn, w. w Holandii; od 1920 miejsce pobytu b. cesarza niem. Wilhelma II.

Doping, ang., pobudzanie koni wyścigowych środkami podniecającymi; szkodliwe i zakazane.

Dopplo, wł., podwójnie; w muz. d. m o v i m e n t o, 2 razy prędzej.

Doppler Christian, niem. fizyk i matematyk (180[illegible]—53). D. z a s a d a dla zjawisk akustycznych (uogólniona dla wszystkich zjawisk falowych): wysokość tonu podwyższa się wzgl. obniża, gdy źródło głosu zbliża się wzgl. oddala od ucha.

Dordrecht, m. w płd. Holandii, 51.000 mieszk.; handel i przemysł żelazny, stocznie okrętowe.

Doré (dore) Gustave, franc. malarz i rysownik (1833—83), słynny ilustrator Biblii, Dantego, Cervantesa, La Fontaine'a i in.

Dormitorium, łac., sala sypialna.

Doroszenko Piotr, hetman kozacki (1627—98), otrzymał szlachectwo 1661, oddał się — obwołany hetmanem 1666 — 1667 znowu poddany polski, przeszedł 1671 (gdy mu odmówiono założenia państwa ukraińskiego) do Turcji, 1676 poddał się Rosji.

Dorota, św., dziewica, męczenniczka za Dioklecjana; pam. 6 II.

Dorowie, jeden z gł. szczepów staroż. Grecji, pod koniec 2. tysiąclecia prz. Chr. zajęli Pelopones i Kretę (w ę d r ó w k a D.).

Dorpat (est. T a r t u), m. w Estonii, 74.000 mieszk.; uniw. założ. 1632; 1582—1625 należał D. do Polski, 1704—1918 do Rosji (jako Juriew), od 1920 do Estonii.

Dorsz, ob. Wątłusz.

Dortmund, m. w Westfalii, 535.000 mieszk.; przem. żel., stal, chem., warsztaty kolejowe.

Dorycka kolumna, ob. Kolumna.

Doryda, gr. Doris, mała kraina w staroż. Grecji na płn.-zach. od Parnasu, zamieszk. przez Dorów (Doryjczyków).

Dosieczna, cosecans, ob. Trygonometria.

Doskonała liczba, liczba całkowita równa sumie wszystkich mniejszych od siebie dzielników, np. 6 = 1 + 2 + 3. Znamy 9 l. d.

Dossier (dosje), fr., plik aktów, odnoszących się do pewnej sprawy lub osoby.

Dostawa, cosinus, ob. Trygonometria.

Dostojewski Fiodor Michajłowicz, znakomity powieściopisarz rosyj. (1821—81), za udział w spisku Pietraszewskiego skazany na śmierć i na placu stracenia ułaskawiony na zesłanie (stamtąd „Zapiski z martwego domu"), później trapiony przez wierzycieli przebywał za granicą; w narodowej ideologii społ. przeciwnik Zachodu; jako pisarz głęboki psychopatolog i poszukiwacz ludzkiej prawdy; wielki twórca powieści społeczno-psychologicznych: „Zbrodnia i kara", „Idiota", „Biesy", „Bracia Karamazow".

Dośrodkowa siła, siła, która wywołuje ruch ciała po kole; skierowana jest do środka koła; reakcją na nią (ob. Dynamiczne zasady Newtona 3) jest s i ł a o d ś r o d k o w a.

Doświadczenie, 1) e m p i r i a, bezpośrednie doznawanie, przeżywanie, czucie; źródło wiedzy empirycznej, według Kanta początek wszelkiego poznania; d. w e w n ę t r z n e, którymi zajmuje się psychologia i d. z e w n ę t r z n e, przedmiot nauk przyrodn.; 2) e k s p e r y m e n t, dowolne wywołanie zjawisk, w celu badania naukowego, jedna z najważn. metod nauk przyrodniczych.

Dotacja, łac., wyposażenie w dochody lub w dobra.

Dottore, włos., doktor, w Commedia dell'arte: uczony pedant.

Dotyk, łac., nazwa zmysłu informującego nas o ucisku ciał. N a r z ą d y: kończyny nerwów czuciowych, ukryte w skórze, wargach oraz błonie śluzowej.

Dou Gerrit, malarz niderl. (1613—75), uczeń Rembrandta, jeden z najlepszych pejzażystów niderlandzkich.

Douai (due), franc. m. w depart. Nord, 41.000 mieszk.; odlewnia dział, kopalnie węgla.

Douaumont (duomą), jeden z fortów twierdzy Verdun, znany z zaciekłych walk franc.-niemieckich w 1916 r.

Doubs (du), l. dopływ Saony we wsch. Francji, 430 km dług.

Doumer (dume) Paul, polityk franc. (1857—1932), 1897—1902 gener. gubernator Indochin, kilkakrotny minister, 1931—32 prezydent republiki, padł ofiarą zamachu.

Doumergue (dumerg) Gaston, polityk franc., * 1863, 1902—10 kolejno min. kolonij, handlu i oświecenia, 1913—14 premier i min. spraw zagran., 1923 prez. senatu, 1924—31 prez. republiki, 1934—35 premier.

Dover (dowr), m. port., kąpielisko i twierdza nad kanałem La Manche, 41.000 mieszkańców.

Dowbór-Muśnicki Józef, gen. pol., * 1867, w wojnie japońs. i świat. w armii ros., 1917 dow. I korpusu pol., zwyc. walki z bolszewikami, 1919 organizator i wódz armii wielkopolskiej.

Downing Street (daunin strit), ulica w Londynie; przy niej ministerstwo spraw zagran.

Dowód, 1) d o w o d z e n i e, w l o g i c e i m a t e m a t y c e, wykazanie prawdziwości jakiegoś twierdzenia za pomocą innych twierdzeń; 2) w p r a w i e, fakty i okoliczności, kt. w postępowaniu sądowym (cywilnym i karnym), mają wykazać prawdziwość pewnych twierdzeń. Ś r o d k i d o w o d o w e: świadkowie, znawcy, dokumenty, zeznania stron, naoczne zbadanie przez sąd (autopsja) i in.

Doyle (dojl) Sir Arthur Conan, powieściopisarz ang. (1859—1930), głośny autor „Adventures of Sherlock Holmes" (1891).

Doza, gr. d o z i s, dawka, przepisana przez lekarza, ilość lekarstwa.

Doża, tytuł naczelników republiki weneckiej i genueńskiej; pierwotnie władca absolutny, od XII w. ograniczony przez Wielką Radę.

Dożynki, obrzęd ludowy zamykający żniwa. Gł. moment: wręczenie właścicielowi pola, na którym dokonano sprzętu, wianka zbożowego lub pączków zboża zw. r ó w n i a n k a m i, przez dziewczynę zw. p r z o d o w n i c ą. Pieśni okolicznościowe, przyjęcie, zabawa.

Drabik Wincenty, pol. malarz i dekorator (1881—1934); znakomite prace w zakresie dekoracji teatralnej.

Dracaena, rośl. drzewiasta, liliowata, osiąga ponad 1.000 lat; w krajach tropikaln., u nas hodowana jako doniczkowa.

Drachma, starogr. moneta różnej wagi i wartości = 6 oboli; dziś jednostka monet. w Grecji = 100 lept.

Drachmann Holger, wybitny poeta duński (1846—1908).

Dracz, ob. Durazzo.

Draga, królowa serbska (1867—1903), jako wdowa po inż. Maszin 1900 żona Aleksandra I, króla serbs., wraz z nim zamordowana przez oficerów serbskich.

Draga, kotwica 4-ramienna lub kilka kotwic połączonych, do wyławiania przedmiotów z dna morskiego.

Dragoman, arab., na Wschodzie tłumacz przy europ. placówkach dyplomatycznych.

Dragomanow Michał, pisarz ukraiń. (1841—95), szermierz ruchu narodowego.

Dragoni, początkowo piechota jadąca konno w marszu, od XVIII w. jeden z rodz. kawalerii.

Drake (drek) Francis, żeglarz ang. (1540—96), 1577—80 opłynął ziemię, rozpowszechnił uprawę ziemniaka w Europie.

Drakon, prawodawca ateński, 621 przed Chr. spisał prawo karne, b. surowe (stąd przysłowiowe „p r a w o d r a k o ń s k i e").

Dramat (z greck. d r a m a, czynność, działanie), utwór liter. bezpośrednio pokazujący akcję i rozmowę, w ogóle utwór sceniczny (teatralny), znany od najdawn. czasów, w Europie rozwinął się z dram. greckiego, który powstał z religijnego kultu Dionizosa. Według staroż. poetyki Arystotelesa akcja dramat. winna mieć ekspozycję, perypetię i katastrofę. Dzieli się na akty i sceny. Franc. teoria klasyczna wymagała jedności akcji, miejsca i czasu. Główne rodzaje: tragedia, komedia i sztuka (zw. też po prostu dramatem).

Dramaturg, gr., pierwotnie organizator gry dramatycznej, obecnie artystyczny doradca teatralny. — Potocznie (niewłaściwie): autor dramatów.

Drang nach Osten, niem., parcie żywiołu niem. na Wschód (słowiański): walki orężne (X—XII w.), osadnictwo graniczne i polityka eksterminacyjna antypolska (Prusy od Fryderyka W.).

Draperia, fr., dekoracyjnie ułożone materiały, zasłony itp.

Drapieżne, ssaki żywiące się mięsem zwierząt upolowanych, o dużych kłach i zębach trzonowych tnących: koty, wilki, niedźwiedziowate, kunowate; spokrewnione: płetwonogi.

Drawa (niem. Drau), prawy dopływ Dunaju, 749 km dług., wypł. w płd. Tyrolu, przepływa Karyntię, Styrię, w doln. biegu tworzy granicę jugosłow.-węgierską.

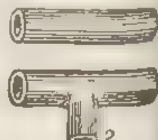
Drawida (Drawidzi), pierwotni mieszkańcy Indii Wsch., wyparci na płd. (Dekan) przez aryjskich Hindusów. J ę z y k a m i d r a w i d y j s k i m i (odrębna grupa) mówi ok. 64 mil. ludności.

Dreadnought (drednout), ang., wielki pancernik liniowy, powyżej 20.000 tonn.

Dreiser Theodore, wybitny pisarz anglo-am., * 1871, autor słynnej „An American Tragedy" i in. powieści społecznych.

Drelichy, barwne tkaniny z lnu, wyrobu domowego; dziś także bawełniane fabryczne.

Drenowanie, osuszanie wilgotnych pól i łąk, przez odprowadzanie wody rurkami glinianymi (d r e n a m i, s ą c z k a m i).

1. Dren torfowy. 2. Rury drenowe

Drewianie, plemię dawnych Słowian zachodnich, w okolicy rzeki Jesny. Język ich zanikł w XVII wieku.

Drewlanie, wczesnohistor. plemię Słowian wsch., nad Prypecią. Walczyli z wielk. książętami kijowskimi.

Drewno, stwardniała tkanka roślinna, o komórkach przeważnie martwych, służy jako szkielet dla roślin oraz przewodzi roztwory soli mineralnych z korzeni do pędów; ma znaczenie techniczne. — G a t u n k i d.: a) t w a r d e: klon, jesion, jawor, brzoza, modrzew, orzech, grusza, wiśnia i in.; b) m i ę k k i e: sosna, jodła, świerk, lipa, osika, olcha, topola i in. — O b r ó b k a d.: ś c i n k a w lesie zasadniczo w zimie, gdyż drzewo ma wtedy najmniej soków; narzędzia: siekiera i piła ręczna lub mechaniczna. M e c h a n i c z n a o b r ó b k a: Do przecinania wzdłuż pni p i ł y ręczne lub motorowe. T r a k t a r t a c z n y, tj. zestaw kilku równolegle ustawionych pił, przecina pień wzdłuż na kilka desek. Wszerz tnie się pnie na tarczy stalowej z zębami na obwodzie, t. zw. c y r k u l a r c e. W warsztatach stolarskich do cięcia desek służy p i ł a t a ś m o w a, t. j. nawinięta w formie stalowej taśmy bez końca na dwa żelazne koła umieszczone nad sobą, z których jedno napędzane. Wygładzanie powierzchni desek: na h e b l a r k a c h m a s z y n o w y c h lub ręcznie h e b l a m i. Zagłębienia w drzewie: d ł u t e m lub maszynowo na f r e z a r k a c h, dziury ś w i d r a m i przystosowanymi kształtem do obróbki d. Powierzchnie walcowe i kuliste obrabia się na t o k a r k a c h do d. T. zw. gięte wyroby drzewne wykonywa się na szablonach, po uprzednim rozparzeniu drzewa w parze wodnej.

Dreyfus Alfred, oficer franc. (1859—1935), pochodz. żydow., 1894 za rzekomą zdradę stanu skazany na dożywotnie zesłanie do Cayenne, po rewizji procesu powtórnie skazany 1899, ułaskawiony 1906, powrócił do armii jako major.

Drezno (niem. Dresden), stol. Saksonii, 643.000 mieszk., sławne galerie obrazów, Zwinger, politechn.; przemysł porcelan., kamien., skórz. i handel.

Drezyna, wózek do kontrolnych objazdów torów kolej., z napędem ręcznym, nożnym lub motorowym.

Drętwa, ryba mięsożerna, posiada narząd elektryczny, służący do obrony i zdobywania pokarmu; Oc. Atlantycki, Indyjski, M. Śródziemne.

Drgawki, konwulsje, nadmiernie silne, nagłe, mimowolne skurcze mięśniowe.

Driady, w mitol. grec. nimfy mieszkające w drzewach.

Driakiew, 1) zioła trwałe lub 2-letnie z rodziny szczeciowatych, kwiatostany wonne, pospolita u nas; też hod. jako ozdobna; 2) nazwa używ. dawniej lekarstwa (maści), z opium, dzięglu, kozłka, cynamonu i in.

Driesch Hans, filozof niem., * 1867, witalista.

Drill, ang. i niem., wyćwiczenie; tresura.

Drilling, broń myśliwska o 3 lufach: 2 górne na śrut, dolna na kule.

Drin, rz. w Albanii, 300 km dług., wpada do Adriatyku.

Drina, prawy dopływ Sawy w Jugosławii, 267 km dług.

Drobina, ob. Cząsteczka.

Drobnoustroje, ob. Bakterie.

Droga Mleczna, ob. Mleczna droga.

Drogeria, sklep z materiałami aptecznymi, kosmetycznymi itd.

Drogi. Zakładanie: dokładne pomiary terenu, wygotowanie planu; wyrównanie czyli planowanie terenu, ewent. stworzenie nasypu ziemnego na terenie bagnistym; wybieranie warstwy ziemi ok. 30 cm głęb., układanie pokładów grubego, potem drobnego kamienia łamanego, wreszcie szutru i piasku; każda warstwa ugniatana walcem drogowym. Dla spływu wody powierzchnia lekko łukowata. Nawierzchnie d. w miastach t. j. ulic: kostki kamienne lub drewniane, beton, asfalt, produkty smołowe itp.

Drogie kamienie, ob. Kamienie szlachetne.

Drogomierz, przyrząd do mierzenia długości przebytej drogi.

Drogoszewski Aureli, pols. krytyk liter., * 1863.

Drohiczyn, 1) nad Bugiem, m. w pow. Bielsk (woj. białostockie), 2.000 mieszk.; do 1795 stol. ziemi drohickiej; 2) m-ko pow. w woj. poleskim, 2.000 mieszk.

Drohobycz, m. pow. w woj. lwows., nad Tyśmienicą, 32.000 mieszk.; ośrodek przem. naft., rafinerie, fabr. smarów, świec, wyrobów metal. oraz ożywiony handel naftą i przetworami naft.

Dromedar, ob. Wielbłąd.

Dronte, ptak z rzędu gołębi, ze szczątkowymi skrzydłami i ogonem; wytępiony, żył na Maskarenach.

Drop, ptak brodzący, stepowy, samiec ma ozdobny kołnierz z piór; w Polsce na Wołyniu i Podolu.

Drozd, ptak śpiewający, przelotny, żywi się owadami i jagodami; mięso b. smaczne.

Drożdzik, ptak przelotny, z rodziny drozdów, pospolity.

Drożdże, mikroskop. 1-komórkowe grzybki pączkujące, powodują fermentację alkoholową; mają zastosowanie przy fabrykacji alkoholów i wypieku pieczywa.

Drób, nazwa zbiorowa dla ptactwa domowego: kur, kaczek, gęsi, gołębi, indyków, perliczek i in. D. dostarcza mięsa, tłuszczu, jaj, piór; hodowla znana już od wielu tysięcy lat przed nar. Chr.

Druchna, drużka, panna prowadząca pannę młodą do ślubu.

Drucki-Lubecki Ksaw. Franciszek, pol. mąż stanu (1778—1846), 1810—12 starał się wraz z Ogińskim w Petersburgu o wskrzeszenie Polski pod panowaniem ros., kolejno członek Rady Najwyż. Księstwa Warszaw., Rządu Tymcz. Królestwa, 1821—30 min. finansów Królestwa Kongr., uregulował finanse, uprzemysłowił kraj.

Druidowie, druidzi, stan kapłański celtyckich Gallów, Brytów i Irów. B. wpływowi, wykonawcy kultu i nauczyciele młodych. Ich tajna nauka: wędrówka i dalsze życie dusz.

Druja, m-ko w pow. Dzisna, nad Dźwiną, 2.000 mieszk.

Drukarskie maszyny, szybkosprawne prasy drukarskie. Prasy płaskie z układem czcionek w ramie przesuwanej tam i z powrotem pod obracającym się walcem odciskającym. Wydajność zal. od typu, dziś przeciętnie ok. 1000 arkuszy na godz. Prasy rotacyjne składają się z dwóch walców obrotowych z nałożonymi na nie odlewami stereotypowymi, dwóch walców odciskających i systemu wałków nakładających czernidło. Pomiędzy tymi walcami przewija się taśma papierowa i zostaje odrazu obustronnie zadrukowaną. Wydajność zależnie od typu, dziś przeciętnie do 18.000 obustronnie zadrukowanych, pociętych i ułożonych arkuszy na godzinę. Do druku gazet stosuje się agregaty złoż. z sześciu szybkosprawnych maszyn rotacyjnych. — Por. tabl. Drukarstwo.

Drukarstwo polega na składaniu tj. układaniu kolumn z metalowych czcionek, przez składaczy (zecerów), ręcznie lub na maszynach (ob. Składarki czcionek), oraz na właśc. drukowaniu tj. odbijaniu składu na papierze za pomocą odpowiednich pras (ob. Drukarskie maszyny). Drukuje się, oprócz z form czcionek, także z płyt z obrazem wyrytym w drzewie, wytrawionym chemicznie w metalu itd. Druk, znany już staroż. Chińczykom (z płyt kamiennych, drewnianych, a nawet w XI w. przy pomocy liter ruchomych), rozwinął się w Europie od XV w. od czasu wynalezienia czcionek metal. i matryc (L. J. Coster w Niderlandach i J. Gutenberg w Niemczech). Pierwszą drukarnię w Polsce zał. Bawarczyk Kaspar Hochfeder w Krakowie (1473—6). — Por. tabl. Drukarstwo.

Drummond (drammend) Eric, dyplomata ang., * 1876, sekretarz gener. Ligi Narodów 1919—33, potem ambasador angielski w Rzymie.

Druskienniki, m. w pow. Grodno (woj. białostockie), na prawym brzegu Niemna, 1.000 mieszkańców; znane uzdrowisko ze źródłami radioaktywnymi i solanką jodowo-bromową.

Drusus, gałąź rzym. rodu Liwiuszów. 1) Marcus Livius, trybun ludowy, zamordow. 91 prz. Chr.; 2) Nero Claudius (38—9 przed Chr.), pasierb ces. Augusta, w pomyślnych walkach z plemion. germańskimi rozszerzył państwo rzym.; 3) Iulius Caesar, syn ces. Tyberiusza (15 prz. Chr. — 23 po Chr.).

Drut, metal wyciągnięty w formę włóknistą na długość b. znaczną w stosunku do przekroju. Przekrój: przew. okrągły, rzadziej (d. specjalny) inny. Otrzymuje się: d. gruby (do 3½ mm) przez walcowanie na gorąco, cieńszy — na zimno przez przeciąganie przez stalowe oczka przy pomocy maszyn (tzw. przeciągarek). Spowodowaną przez ciągnienie kruchość d. żelaznego i stalowego usuwa wyżarzanie (bez dostępu powietrza).

Druzowie, lud wojown., osiadły w górach Libanu, ok. 150.000 głów; nad poszczeg. plemionami szeicy. Rel.: pomieszanie mahometanizmu z gnostycyzmem, mozaizmem i in., najtajniejsze wierzenia znają tylko wtajemniczeni „Ukkal". — 1925 powstanie przeciw Turcji i Francji.

Drużba, mężczyzna prowadzący pana młodego do ślubu.

Drużbacka Elżbieta z Kowalskich, poetka (1695—1765), najwybitn. autorka czasów saskich, autorka fantastycznej „Fabuły o księciu Adolfie" i in.

Drużka, ob. Druchna.

Drużyna, u ludów słow. wojsko nadworne panującego; w wojsku obecnym ⅓—¼ plutonu piechoty, drużyna karabinów maszynowych — 2 karab. m., dr. dowódcy — gońcy, obserwatorzy, telefoniści itd. towarzyszący d-cy.

Drwęca, prawy dopływ Wisły, 238 km dł., wypływa w Prusach Wsch., uchodzi k. Torunia.

Dryden (drajdn) John, ang. poeta dramat. i znakomity satyryk (1631—1700).

Drygalski Erich, niem. geograf i badacz okoł. podbiegun., * 1865.

Dryssa, prawy dopływ Dźwiny, 259 km dług.

Dryświaty, jez. na płd.-wsch. od Dyneburga w pow. Brasław, 41 km².

Drywiaty, jez. w pow. Brasław (woj. wileńs.), 35,5 km²; obfitość ryb.

Drzewa, rośl. o zdrewniałych pniach i rozłożystych koronach.

Drzewo genealogiczne, przedstawienie graficzne, w formie drzewa, rodowodu, tj. wszystkich osób, wywodzących się od jednego protoplasty.

Drzewo mamutowe, łac. Sequoia, drzewo szpilkowe; kalifornijskie okazy do 140 m wys., mające 4.000 lat; dostarczało drzewa budulcowego, obecnie chronione.

Drzeworyt, reprodukcja graficzna rysunku wyrytego wypukło na płycie drewnianej tzw. klocku: miejsca wypukłe dają na odbitce kolor czarny, wyryte — biały. Od XIV w. znany jako sposób drukowania, po wynalezieniu druku służył do ozdoby książek; rozkwit w XVI w. w Niemczech, Niderlandach, Włoszech i Francji; 1790 udoskonalony przez ang. rytownika Tom. Bewicka.

Drzymała Wojciech, chłop pol. w Podgradowicach w Poznańskim, wobec uchwały Sejmu prus. 1904, zakazującej Polakom stawianie na swej ziemi budynków mieszkalnych, zamieszkał wraz z rodziną w ruchomym wozie cyrkowym, za co prześladowany i wywieziony.

Duala, 1) gł. port franc. Kamerunu, przy ujściu rz. Kamerun, 18.000 mieszk.; 2) plemię Murzynów Bantu.

Dualista, łac., zwolennik dualizmu (ob.).

Dualizm, łac., 1) pogląd, według którego świat składa się z dwóch odmiennych substancyj, z ducha i materii; 2) podział władzy polit. w jednym związku państw. pomiędzy 2 państwa stojące na jego czele (np. 1867—1918 Austria i Węgry).

Dubarry (dübari) Marie Jeanne, hr. (1741—93), kochanka króla franc. Ludwika XV, zgilotynowana podczas Rewolucji.

Dubeltówka, dwururka, strzelba myśliwska na śrut: 2 lufy tuż obok siebie, 2 cyngle dla każdej, stąd niezależne wystrzały

Dubicze, w. w pow. Lida (woj. nowogródz.); 5 V 1863 poległ w bitwie pod D. Ludwik Narbut.

Dubiecki Marian, pol. mąż stanu i historyk (1838—1926), w powstaniu 1863 członek Rządu Narod., sekret. Traugutta, po powrocie z zesłania ros. pracował w Krakowie. Nap. m. in.: „R. Traugutt i jego dyktatura"

Dubienka, m. w pow. Hrubieszów (woj. lubel.), na l. brzegu Bugu, 3.000 mieszk.; 1792 bitwa Polaków p. ks. Józefem Poniatowskim i Kościuszką z Rosjanami.

Dubiosa, łac., rzeczy wątpliwe; w handlu: pretensje niepewne.

Dubissa, pr. dopł. Niemna, 145 km dług.

Dublany, w. w pow. Lwów, 1000 mieszk.; od 1866 szkoła roln., zamieniona 1900 na Akad. roln., ogrodn. stacje doświadczalne.

Dublet, fr., podwójny okaz, egzemplarz tego samego przedmiotu.

Dublin (deblin), od 1924 urzęd. nazwa Baila Atha Cliath, stol. Irlandii, 419.000 mieszk.; duży port handl., przem. (wyrób piwa, whisky), uniwersytet założ. 1591 oraz powstały 1909 Uniw. Narodowy z zabytków: kościół z XII w., zamek — Stara osada celt.: od 832 duńsk., od 1170 ang., od 1921 stol. państwa irlandzkiego.

Dublowanie, fr., dosł. podwajanie; wykonywanie tej samej partii lub roli przez 2 osoby na przemian.

Dubno, m. pow. w wojew. wołyń., nad Ikwą, 12.000 mieszk.; przemysł i handel; renesans. kościół, klasztor bernardynów.

Dubrovnik (włosk. Ragusa), jugosłow. m. portowe i kąpielisko w Dalmacji, 18.000 mieszk., przemysł jedwabny, wyrób likierów.

Duc (dük), fr., książę.

Duce (ducze), wł., wódz, książę; tytuł Mussoliniego.

Duch, 1) dusza; 2) pierwiastek ożywiający świat materialny; 3) natchnienie; 4) czynna i twórcza inteligencja ludzka; 5) istotna treść myślowa; 6) charakter ogólny jednostki, zbiorowości, epoki itd.

Duch Święty, wg nauki Kościoła kat. trzecia osoba Trójcy św.; dogmat przejęty też przez Reformację. W sztuce przedstawiany jako gołębica

Duchoborcy, sekta ros., powstała w poł. XVIII w.; odrzucają organizację kośc., sakramenta, przysięgi, służbę wojskową itd.

Duchowieństwo, kler, ogół duchownych tj. tych, którzy otrzymali święcenia kapłańskie. Prawa i obowiązki d. katol. normuje prawo kanoniczne, oraz ustawy poszczeg. państw. — Por. Kapłan, Rzymsko-katol. Kościół, Święcenia kapłańskie.

Dudek, ptak przelotny, z czubkiem na głowie, gnieździ się w dziuplach, żywi się owadami.

Dudek

Dudevant (dudewan) Aurore, ob. Sand George.

Dudy, kobza, gajdy, pasterski instrument muz.: worek skórzany nadymany przez rurkę, zwany miechem, z którego wychodzą dwie piszczałki, jedna zw. bąkiem, o jednym przeciągłym tonie, druga do wygrywania melodyj.

Dueña (duenia), hiszp., towarzyszka panny, dama do towarzystwa.

Duero (portug. Douro), rz. na Półw. Pirenejskim, częściowo granica między Hiszpanią a Portugalią, uchodzi do Atlantyku; 776 km dług.

Duet, wł., utwór do śpiewu na dwa głosy.

Duhamel (duamel) Georges, wybitny powieściopisarz i poeta franc., * 1884, autor „Vie des martyrs", „Confession de minuit", „Journal de Salavin" i in.

Duilius Gaius, wódz rzym., konsul, I. zwycięzca Kartagińczyków na morzu k. Mylae 260.

Duisburg-Hamborn, m. przem. nad Renem (Niemcy), 439 000 mieszk.; przem., handel, żegluga; najw. port rzeczny świata.

Dukaty, monety złote o b. wysokiej, gwarantowanej, zawartości złota, bite od 1284 w Wenecji i Florencji. W późn. czasach b. rozpowszechn. d. austriackie i niderlandzkie. W Polsce bite od XIV w.

Dukla, m. w pow. Krosno (wojew. lwows.), nad Jasiołką, 2.000 mieszk.; piękny pałac; browar. W pobliżu Przełęcz Dukielska, największe obniżenie Karpat, 502 m wys.

Dulcynea, ukochana Don Kichota z romansu Cervantesa; potocznie: pani serca.

Dulębianka Maria, malarka pol. (1862—1919); portrety, sceny zbiorowe.

Dulong (dülą) Pierre Louis, franc. chemik i fizyk (1785—1838); D. i Petita prawo: ilość ciepła, potrzebna do ogrzania 1 gr pierwiastka chem. o 1° jest wielkością stałą.

Duluth (djules), m. w st. Minnesota (St. Zjed. Am. Płn.), 101.000 mieszk.; duży port.

Duma, ros., parlament w Rosji carskiej, pierwszy raz zebrany w 1906, usunięty przez rewolucję 1917.

Duma, ukraiń. pieśń epicko-eleg., o treści przew. bohaterskiej, przy wtórze liry, kobzy lub bandury.

Dumas (düma), 1) Alexandre (ojciec), pisarz franc. (1802—70), autor dramatów realistyczn. i sławnych powieści awanturn.: „Les trois mousquetaires" i in.; 2) Alexandre (syn), pisarz franc. (1824—95), wsławił się dramatem „La dame aux camelias" (Dama kameliowa), jako autor „Le demi-monde" i in. twórca realist. dramatu obyczajowego.

Dum-dum, kule karabinowe, tak wykonane (np. przez zmniejszenie lub rozcięcie płaszcza niklowego), by znajdujący się w nich ołów, trafiając w ciało, spłaszczał się i wywoływał ogromną ranę.

Dumka, ukrain. smętna i tęskna piosenka liryczna.

Dumouriez (dümurie) Charles François, gen. franc. (1739—1823), walczył w Polsce, wysłany 1770 przez Choiseula na pomoc konfederatom barskim, pod jego naciskiem ogłoszono bezkrólewie, 1792 wódz franc. armii półn.

Dumping (demping), ang., sprzedawanie za granicą towarów po cenach niższych, niż krajowe, a nawet często poniżej własnych kosztów wytwórczych.

Dunaj (niem. Donau, staroż. Danubius lub Ister), druga co do wielk. rz. w Europie, 2900 km dług., wypływa w Szwarcwaldzie, od Passawy płynie przez Austrię, nast. przez Węgry, przełamuje się w Żelaznej Bramie przez Alpy Transylwańskie i uchodzi deltą do M. Czarnego. Z prawych dopł. największe: Iller, Lech, Izara, Inn, Traun, Aniza, Raab, Drawa, Sawa, Morawa; dopł. l.: Regen, Mühl, Morawa, Waag, Nitra, Hron, Cisa, Temes, Szyl, Seret, Prut. Dorzecze D. obejmuje 817 000 km. — Ogromne znaczenie komunikac.; traktat wersals. umiędzynarodowił D. (od Ulmu do ujścia), ustanawiając komisje z siedz. w Gałaczu i Bratysławie.

Dunajec, pr. dopływ górn. Wisły, powstaje z połączenia Czarnego i Białego D. pod Nowym Targiem, tworzy malowniczy przełom przez Pieniny; 207 km dług.

Dunajewski, 1) Albin, biskup krak. (1817—94); 2) Julian, brat poprz., pol. ekonom. i polityk (1822—1907), prof. Uniw. Jag., poseł do sejmu galic. i parlam. austr., 1880—91 min. skarbu, zreorganizował finanse austriackie.

Dunant (dünan) Henri, lekarz szwajc. (1828—1910), spowodował konwencję genewską (1864) i założenie Czerwonego Krzyża.

Duncan (dankn) Isadora, tancerka ameryk. (1878—1927), wprowadziła rytmikę opartą o wzory starogreckie; pierwsza linią zmienną plastycznie oddawała treść muzyczną.

Dundee (dandi), szkockie m. w hr. Forfar, 175.000 mieszk.; ośrodek przemysłu jutowego, lnianego; rybołówstwo morskie.

Dunedin (danidin), m. port. na płd. Nowej Zelandii; 87.000 mieszk.; uniwersytet.

Dunikowski Ksawery, rzeźbiarz pol. * 1876, wyszedł z impresjonizmu ku ekspresji opartej na wzorach gotyckich: popiersia, kompozycje monumentalne, płaskorzeźby, głowy do Sali Poselskiej na Wawelu i in.

Dunkierka (franc. Dunkerque), franc. m. portowe i twierdza w depart. Nord, nad kan. La Manche, 31.000 mieszk.; kąpielisko morskie.

Duns Scotus Johannes, ob. Johannes Duns Scotus.

Duodecyma, interwał muz.: 12 stopni od dźwięku zasadniczego, np. C—g.

Duplika, łac. w procesie odpowiedź pozwanego na replikę powoda.

Duplikat, łac., drugi egzemplarz, wtóropis, wtórnik (dokumentu).

Dur, w muz. tonacja z wielką tercją, w przeciw. do moll, tonacji z małą tercją.

Dur, 1) brzuszny (tyfus brzuszny, typhus abdominalis), zakaźna choroba jelit wywołana przez prątek durowy: wysoka

gorączka, biegunka z powodu owrzodzeń jelita, drobne plamki na skórze, zwł. brzucha (r o z e o l e), charakt. otumanienie durowe. Przenosi się przez wydaliny chorych, zakażoną prątkami wodę, mleko itd.; 2) d. p l a m i s t y, t y f u s p l a m i s t y, t y p h u s e x a n t h e m a t i c u s, ciężka choroba zakaź., gorączkowa, często występująca epidemicznie. Zarazek nieznany, przenoszony przez wesz odzieżową; dreszcze, wysoka gorączka (często z nieprzytomnością), bóle głowy i kończyn, wysypka (drobne różowe plamki); 3) d. p o w r o t n y, popularnie także t y f u s g ł o d o w y, gorączkowa, często epidem. choroba zakaźna, wywołana przez prątek Spirochaeta Obermeieri, przenoszony przez wszy. Wysoka (do 40°) gorączka, kryzys, potem powtórny i ewt. dalsze napady gorączki.

Duraluminium, stop glinu z magnezem, z dodatkiem miedzi i manganu, b. odporny, używ. do budowy samolotów.

Durance (dürans), l. dopływ Rodanu w płd. Francji, 350 km dług., uchodzi pod Avignonem.

Durazzo (albańs. Durressi, słow. Dracz), m. portowe w Albanii, 5.000 mieszk.; wiele zabytków ze staroż. i średniowiecza.

Durban (dörben), m. port. w prow. Natal (Unia Płd.-Afryk.), nad Oc. Indyjskim, 219.000 mieszkańców.

Dürer, 1) A l b r e c h t, najwięk. niem. malarz, rysownik i rytownik (1471—1525), żył w Norymberdze, podróże artyst. m. in. do Włoch, Niderlandów. Dzieła: portrety i autoportrety, obrazy relig. i alegor., miedzioryty i drzeworyty (Madonny, Adam i Ewa, Apostołowie; rys. do modlitewnika ces. Maksymiliana; drzeworyty do Apokalipsy; miedzioryty: Życie, Śmierć i Diabeł). Dzieła teoret. o proporcji i perspektywie, z dziedz. geometrii, fortyfikacji i in.; 2) H a n s, niem. malarz i rytownik (1490—ok. 1538), brat poprz., malarz nadw. króla pol. Zygmunta I St.: portrety, rysunki i ryciny, obrazy relig., freski na krużganku i fryzy w salach na Wawelu.

Durham (darem), stol. h r a b s t w a D. w płn. Anglii, nad M. Północnym, 17.000 mieszk.; uniwersytet.

Durian, drzewo w Indiach Wsch. o owocach jadalnych wielk. głowy ludzkiej, o zapachu cebuli i sera.

Duse Eleonora, słynna aktorka włos. (1859—1924).

Düsseldorf, stol. rejencji D. w Nadrenii (Niemcy), 495.000 mieszk.; przem. żelazny i tekstylny; akademia sztuk pięknych.

Dusza, w p s y c h o l.: podstawa i wewn. istota przeżyć; w t e o l.: część natury ludzkiej, o samodzielnym, nieśmiertelnym bycie.

Dusznica, ob. Astma.

Dusznica bolesna, ob. Angina (pectoris).

Duumwirowie (łac. duumviri), w starożytn. Rzymie kolegia 2 mężów, dla rozmaitych spraw. M. in.: d. perduellionis, sądzili w sprawach o zdradę stanu; d. navales, zajmowali się flotą.

Dux, łac., 1) wódz; książę; 2) w muz. gł. temat fugi (ob.).

Dwanaście tablic, na których po raz pierwszy w Rzymie spisali decemwirowie (ob.) prawo na żądanie plebejuszów 451—450 prz. Chr. Podstawa całego prawa rzymskiego.

Dwernicki Józef, gener. pol. (1778—1857), uczestnik walk legionowych, kampanie 1809, 1812, 1813—14, gen. bryg. 1828, w powstaniu listopad. zwycięzca pod Stoczkiem, pod Nową Wsią, pod Boremlem (Wołyń) oskrzydlony, przeszedł granicę austr., osiadł w b. Galicji.

Dwina, ob. Dźwina Północna.

Dwoinki, formy bakteryj, kulistych ziarnkowców, układających się po dwie.

Dvořák (dworżak) Antoni, kompozytor czeski (1841—1904), najświetn. przedstawiciel czeskiej muzyki narod. Utwory: orkiestr. (symfonie, uwertury, poematy symf., tańce słow.), kameralne i fortepianowe, pieśni, opery i w. i.

Dworzec kolejowy, miejsce postoju pociągów z odpow. budynkami i urządzeniami. Większe d. mogą być p r z e l o t o w e: tory przez środek d., dostęp do poszczeg. torów podkopami, albo c z o ł o w e: tory dobiegają prostopadle pod ścianę i tu się urywają, a dostęp do nich możliwy bez przechodzenia przez inne tory wzgl. podkopy. — D. t o w a r o w y posiada 1 lub więcej magazynów, z rampą do ładowania wagonów. — D. p r z e t o k o w y, miejsce tzw. przetaczania wagonów tj. zestawiania i przegrupowywania pociągów.

Dwuazowe związki, związki organ., zawierające 2 atomy azotu, związane dwiema wartościowościami; ogromne znaczenie w chemii barwników.

Dwugłoska, d y f t o n g, dwie samogłoski obok siebie stojące, o jednym brzmieniu, np. grec. eu.

Dwulistnik, rośl. storczykowa, trwała, kwiaty purpurowe; słoneczne stoki.

Dwumian, wielomian o 2 składnikach; d. N e w t o n a, wzór na rozwinięcie potęgi dwumianu.

Dwunastnica (łac. d u o d e n u m), część jelita cienkiego w kształcie podkowy (ob. Jelito); tu uchodzą gruczoły trawienne: wątroba i trzustka, które wydzielają enzymy trawiące białko i tłuszcze.

Dwunastościan (d o d e k a e d r), d e l t o i d o w y, forma krystalograf.: składa się z 12 deltoidów, p e n t a g o n a l n y — z 12 symetr. pięciokątów, r o m b o w y — z 12 przystających rombów.

Dwupłatowiec, biplan, samolot o 2 płatach, tj. płaszczyznach nośnych, umieszczonych jedna nad drugą.

Dwupłciowość, h e r m a f r o d y t y z m, gr., zjawisko występowania w jednym organizmie organów rozrodczych męskich i żeńskich; częste u roślin i niższych zwierząt, u człowieka patologiczne.

Dwupostaciowość, ob. Dymorfizm.

Dwuskrzydłe, łac., D i p t e r a, rząd owadów o skrzydłach tylnych zredukowanych; aparat pyszczkowy ssący albo kłujący; przeobrażenie zupełne; należą tu: komary, muchy i in.

Dwutlenek węgla, b e z w o d n i k w ę g l o w y, k w a s w ę g l o w y (w roztworze wodnym), CO_2, gaz bezbarwny, bezwonny, w powietrzu w ilości 0,06%, rozpuszcz. w wodach mineral.; sole kwasu węgl. (w ę g l a n y) tworzą olbrzy-

nne masy górskie (wapień, dolomit, kreda, marmur). Powstaje przy spalaniu węgla i ciał organicznych, przy oddychaniu organizmów, przy fermentacji; techn. — przez spalenie koksu, lub prażenie wapieni. Palenia nie podtrzymuje. Chlorofil i protoplazma roślin mają zdolność asymilowania d. w. Nie jest związkiem trującym, jednak przy większej koncentracji w powietrzu przeszkadza wydzielaniu się z krwi organizmów, powodując ciężkie zaburzenia, ewent. śmierć (20—30% CO_2 wywołuje już śmierć człowieka).

Dwużeństwo, ob. Bigamia.

Dy, znak chem. pierwiastka dysprozu.

Dybicz Iwan, gen. ros. (1785—1831), feldmarszałek, zwycięski w wojnie turec. 1829, w wojnie pol.-ros. 1831 d-ca pod Ostrołęką

Dyboski Roman, anglista pol., * 1883, liczne studia o literaturze i kulturze ang. i angloameryk., nadto po angielsku o Polsce.

Dybowski Benedykt, pol. przyrodnik i podróżnik (1833—1930), zesłany 1864 na Sybir, badał przyrodę nadbajkalską i Kamczatki, zasłużony zbieracz materiałów antropol. i językowych syber.; liczne prace.

Dychta, ob. Dykta.

Dyck (dajk) Antonis Van, malarz niderlandz. (1599—1641), uczeń Rubensa, od 1632 na dworze ang. Jeden z najw. mistrzów niderl., zwł. portretu. Obrazy relig., liczne portrety arystokratów i panujących, autoportrety.

Dydaktyka, gr., umiejętność nauczania. Poezja dydaktyczna, o przewadze czynnika pouczającego

Dydelfy, drapieżne torbacze ameryk., żyją na drzewach.

Dydona (łac. Dido), mityczna założ. i królowa Kartaginy, miała popełnić samobójstwo po opuszczeniu jej przez Eneasza.

Dyfamacja, łac., rozpowszechnianie oszczerstwa, zniesławianie.

Dyferencja, łac., różnica, spór, nieporozumienie.

Dyferencjacja, łac., różniczkowanie.

Dyfrakcja światła, ob. Uginanie się światła.

Dyfrakcyjna siatka Fraunhofera, płytka szklana lub metalowa, na której narysowano szereg delikatnych rys (do 1.700 na 1 mm); ugina i rozszczepia białe światło

Dyfteria, gr., ob Błonica.

Dyftong, gr., dwugłoska.

Dyfuzja, łac., powolne, samodzielne przenikanie się dwóch lub więcej gazów lub cieczy. Por. Osmoza. — Dyfuzyjna pompa Gaedego, do wytwarzania próżni prawie doskonałej: działanie oparte na różnicy prędkości d. powietrza i par rtęci. Zastosow. przy sporządzaniu lamp elektronowych

Dygasiński Adolf, pisarz pol (1839 1902), najwybitn. przedstawiciel nowelistyki o zwierzętach: „As“ „Zając“, „Gody życia“ (arcydzieło) i in., nadto powieści chopskiej: „Beldonek“, „Margieła i Margielka“ i w. in.

Dygestorium, łac., urządzenie laboratoryjne: oszklona szafa, zaopatrzona w wyciąg, t. j. palnik gazowy, który zapalony, ssie powietrze spod d. do (połącz. z nim) komina; służy do pracy z materiałami cuchnącymi, trującymi itp.

Dygitalis, rośl., ob. Naparstnica.

Dygnitarz, łac wysoki dostojnik.

Dygresja, łac., 1) odstąpienie od gł. wątku opowiadania itp.; 2) w astronom. odchylenie od południka

Dykasteria, gr., dziedzina władzy administr. lub sądowej.

Dykcja, łac., wymowa, sposób wymawiania, wygłaszania tekstu.

Dykcjonarz, fr., dawna nazwa słownika.

Dykta, niem., b. cienka deska, uzyskana przez sklejenie kilku fornierów: do lekkich opakowań, przegród, ścianek itp.

Dyktafon, gr., łac., fonograf, rejestrujący głos dyktującego.

Dyktator, 1) w staroż. Rzymie urząd nadzwyczajny, ustanawiany w razie niebezpieczeństwa na 6 mies., z ściśle określ. celem, o władzy nieograniczonej; 2) człowiek o pełni władzy, którą mu powierzono, albo którą sam ujął. Dyktatura, system rządów, opierający się na nieograniczonej władzy jednego człowieka, grupy lub klasy społecznej.

Dylemat, gr., w logice: wniosek z większą przesłanką „dwudzielną“; potocznie: trudne położenie, wobec konieczności wyboru między dwiema, równie niemiłymi możliwościami.

Dyletant, włos., człowiek uprawiający jakąś sztukę lub dziedzinę wiedzy z upodobania, lecz bez zawodowego przygotowania.

Dyliżans, fr., rodzaj dawnego pojazdu pocztowego.

Dyluwium, formacja geolog., poprzedzająca obecną epokę dziejów ziemi (aluwium). W d. płn. części Europy, Azji i Ameryki były przykryte olbrzymimi lądolodami (epoka lodowcowa), które wpłynęły na rzeźbę tych obszarów. Fauna: mamut, niedźwiedź jaskiniowy. pojawia się człowiek. — Dyluwialny: z epoki d.

Dymion, gąsior, butla szklana, umieszcz. w koszu z wikliny lub plecionki: do transportowania kwasów itp.

Dymisja, łac., zwolnienie ze służby publicznej, z wyższego stanowiska itd.

Dymitr, 1) Doński, w. ks. moskiewski (1350—89), pokonał Tatarów na Kulikowym Polu 1380; 2) D. Samozwaniec I, podawał się za Dymitra, syna Iwana Groźnego, zamordowanego na rozkaz Borysa Godunowa, w rzeczywistości mnich Griszka Otrepiew, przy pomocy ks. Wiśniowieckiego i in. panów pol. zdobył tron moskiewski, 1606 zamordowany; 3) D. Samozwaniec II, ogłosił się carem 1607, pobił Szujskiego, szukał pomocy szwedzkiej, zamordowany 1610.

Dymnica, rośl., motylkowa, 1-roczna, kwiaty różowe; w Polsce na niżu.

Dymorfizm, grec., dwupostaciowość; w biolog.: d. płciowy, różnica w budowie samca i samicy (np. u owadów) i d. sezonowy: zmiana wyglądu w związku z porą roku (np. zmiana upierzenia u ptaków na wiosnę); własność ciał występowania w 2 formach krystalograficznych.

Dymówka, rodzaj jaskółki.

Dyna, jednostka siły w układzie C. G. S.; siła, kt. masie 1 gr nadaje przyspieszenie 1 cm/sek^2.

Dynametr, dynamometr optyczny, do pomiarów powiększenia lunety.

Dynamiczne zasady Newtona, 3 podstaw. zasady fizyki nowocz.: 1) z. bezwładności: ciało bez działania siły pozostaje w spoczynku lub w ruchu jednostajnym po linii prostej; 2) siła = iloczynowi z masy i przyspieszenia, które nadaje tej masie 3) każdej akcji odpowiada reakcja, równa co do wielkości, przeciwnie skierowana.

Dynamika, 1) w mechanice nauka o ruchu ciał i jego zmianach, na skutek działania sił; przeciw. statyka: nauka o prawach równowagi. D. cieczy: hydrodynamika; d. gazów: aerodynamika. 2) W muz. nauka o zmianach w sile dźwięku i jego brzmieniu (kontrasty forte i piano; wzmacnianie, crescendo; osłabianie, diminuendo; w tych ramach liczne odcienie).

Dynamit, materiał wybuchowy wynalez. 1866 przez chemika szwed. Nobla; pierwotnie z ziemi okrzemkowej nasyconej nitrogliceryną; obecnie: mąka drzewna, napojona nitrogliceryną, wzgl. nitrogliceryna i kolodium.

Dynamomaszyna

Dynamomaszyna, generator elektryczny, służy do przekształcania energii mechan. na elektr.: stałe magnesy lub elektromagnesy (statory), wytwarzające pole magn., w którym obraca się twornik tj. walec żelazny; w nawiniętych na nim zwojach drutów izol. powstaje przy obrocie walca prąd indukcyjny Istnieją d. prądu stałego i zmiennego, czyli zmieniającego okresowo natężenie i kierunek. Czasem twornik nie jest ruchomym rotorem, lecz nieruchomy, w formie koła, w kt. wnętrzu obracają się magnesy. Por tabl. Elektryczne maszyny.

Dynamometr, gr., siłomierz, przyrząd do pomiaru sił: zwykle sprężyna odkształcana mierzoną siłą połączona ze wskazówką; czasem także do pomiaru pracy i dzielności.

Dynar (dinar), 1) dawna złota moneta arabska, potem zdawkowa peraka; 2) jednostka monetarna jugosłow. = 100 para.

Dynarskie Góry (Alpy Dynarskie), pasmo górskie w płn.-zach. części Półw. Bałkańskiego; Bielaśnica 2067 m. W części płn.-zach., zw. też Krasem, występują typowe zjawiska krasowe: Durmitor 2530 m.

Dynastia, gr., ród, dom panujący; polityka dynastyczna: mająca na oku interesy nie państwa tylko d

Dyneburg (Dźwińsk, łot Daugavpils), stol. rejencji Letgalii na Łotwie, 43.000 mieszk.; dawna stol. Inflant Polskich

Dyngus (śmigus), u ludu pol. zwyczaj wzaj. oblewania się wodą w 2. dzień Wielkanocy.

Dynia, rośl. roczna; duży owoc soczysty, jadalny; pochodzi z Meksyku, u nas hodowana.

Dyplom, w staroż. Rzymie: oficjalny dokument; od XVIII w. we Francji: dokumenty królewskie; obecnie: pisemne stwierdzenie nadania tytułu, odznaczenia, ukończenia nauki itp.

Dyplomacja, ogół przepisów i form, normujących stosunki urzędowe między państwami, także umiejętność stosowania ich, wreszcie ogół osób i urzędów tym się trudniących. — Dyplomatyczny, odnoszący się do d.; potocznie: zręczny i przewidujący w układach i stosunkach. — D-czne ciało, ob. Corps (diplomatique).

Dyplomatyka, nauka o dokumentach, ich czytaniu i badaniu, jako pomocnicza nauka historii.

Dyptam jesionolistny, rośl. rutowata, trwała, kwiaty duże; w miejscach suchych.

Dyptyk, ob. Diptychon.

Dyrekcja, kierownictwo, zarząd, kierunek; dyrektor, zarządca.

Dyrektoriat (directoire), nazwa najwyższej władzy wykonawczej w czasie rewolucji franc.; ustanowiony 22 IX 1795, składał się z 5 członków obalony przez Napoleona 1799.

Dyrektywa, łac., wskazówka, nadany kierunek, wytyczna.

Dyrygent, kierownik chóru lub orkiestry, kapelmistrz.

Dysarthria, gr., wadliwe artykułowanie mowy.

Dyscyplina, gałąź wiedzy: karność, posłuch.

Dyscyplinarna władza, władza karania przysługująca organizacji, związkowi publiczn (np. państwu) itp. w stosunku do swych członków wzgl. podwładnych (państwu w stos. do urzędników). Postępowanie dyscyplinarne wraz z karami d. określają specjalne ustawy (np. ust. o stosunkach urzędników, nauczycieli, wojskowych i in.).

Dysertacja, łac., rozprawa naukowa, zwł. dla uzyskania w uniw. stopnia naukowego.

Dyzfazja, gr., zaburzenie mowy.

Dysharmonia, łac., przykre brzmienie, niezgodność dźwięku rozdźwięk

Dysk, gr., krążek o kształcie soczewki z metalu, kamienia, lub drzewa, do rzucania na odległość, jako jedno z starogrec. i nowoż ćwiczeń lekkoatletyczn.: dla mężczyzn wagi 2 kg, średnicy 22 cm, dla kobiet wagi 1 kg, średnicy 18 cm Rzuca się z koła o średnicy 2,50 m. — Dyskobolowie (rzucający dyskiem) greccy, często przedstawiani w rzeźbie.

Dyskobol

Dyskont, włos., potrącenie części wartości, wzgl. procentów. Interes dyskontowy: skupowanie przez banki itp. pretensyj (zwł. weksli) przed terminem ich płatności, za zaliczeniem odpowiednich procentów. Stopa d., urzędowo ustalona stopa procentowa, po jakiej gł. bank państw (np. Bank Polski) przyjmuje weksle do d.; w bankach pry-

watnych odpowiednio wyższa. Ustalanie obowiązującej stopy d. jest zależne od koniunktury, sytuacji polit. itd. i oddziaływa odpowiednio na rynek pieniężny, a także na walutę (polityka d.).

Dyskrecja, fr., dochowanie tajemnicy; delikatność, taktowność.

Dyskrecjonalny, łac., polegający na swobodnej ocenie.

Dyskredytować, łac., podkopać zaufanie do kogoś, zepsuć komuś opinię.

Dyskurs, mowa, rozmowa, rozprawa.

Dyskursywny, łac., wychodzący (przy myśleniu) z określonego założenia i oparty na wnioskach; przeciw.: intuicyjny (ob.).

Dyskusja, łac., roztrząsanie, wymiana poglądów.

Dyskwalifikacja, łac., uznanie za niezdatnego, wykluczenie.

Dysmenorrhoë, gr., utrudnione i bolesne miesiączkowanie połącz. z bólami; tło: konstytucyjne albo zmiany zapalne w wewn. narządach płciowych albo wreszcie nerwowe.

Dysocjacja, łac.-gr., rozpad związków chem. na składniki, występuje przy ogrzewaniu (d. termiczna), oraz przy rozpuszczaniu ciał (d. elektrolityczna).

Dysonans, gr., rozdźwięk; w muz. połączenie dźwięków, nie stapiających się w jedność; dawna muzyka dążyła do ich rozwiązania na konsonans, nowoczesna tego nie wymaga.

Dyspensa, łac., zwolnienie od og. obowiązującego przepisu prawnego, zwł. w prawie kośc.

Dyspepsja, gr., zaburzenie w trawieniu.

Dyspersja, łac., rozszczepienie się światła białego na składniki przy przejściu przez pryzmat lub siatkę dyfrakcyjną.

Dysponent, łac., zarządzający, kierownik przedsiębiorstwa.

Dyspozycja, łac., 1) zdolność, gotowość, skłonność. Odróżnia się d. nabyte i wrodzone, psychiczne i fizyczne; 2) rozporządzanie czymś; dyspozycyjny fundusz, kwota którą ktoś może wydatkować wg swego uznania; 3) polecenie, zarządzenie.

Dysproporcja, brak proporcji, zły stosunek.

Dysputa, dysputacja, łac., spór w formie publ. rozmowy: słynne d. teologiczne w śrdw. i początek czasów nowszych.

Dysproz, Dy, pierwiastek chem., metal rzadki, l. porząd. 66, cięż. atom. 162,46.

Dystans, łac., odstęp, oddalenie.

Dysten, minerał, krzemian glinu, bezbarwny, lub czarny, najczęściej niebieski (cyjanit), kamień ozdobny.

Dystrakcja, fr., rozrywka.

Dystrybucja, łac., rozdział, rozdzielanie, wydawanie.

Dystrykt, łac., dzielnica, okrąg administracyjny.

Dystylacja, ob. Destylacja.

Dystynkcja, łac., rozróżnienie, wyróżnienie; odznaczenie; wytworność.

Dysydenci (łac. dissidentes, różniący się), w dawn. Polsce chrześcijanie-niekatolicy, potem tylko luteranie i kalwiniści. Podstawa prawna: t. zw. konfederacja warszawska z 1573, w której zapewniono d. wolność wyznania; w XVII i z początkiem XVIII w. szereg ograniczeń, 1768 pod naciskiem Prus i Rosji równouprawnienie, odebrane znowu 1775.

Dysymulacja, łac., zatajenie czegoś (np. choroby), udawanie (a więc w tym wypadku zdrowego).

Dysza, niem., wąskie ujście rury dla gazów, ściśnionego powietrza, płynów itp. (np. przy wodotryskach, dmuchawkach, gaźnikach i in.).

Dyszkant, łac., najwyższy głos w śpiewie, sopran. Dodatek „dyskantowy" przy nazwie instrumentu oznacza wysoki rejestr głosowy, np. wiola dyskantowa.

Dytyramb, gr., entuzjastyczny hymn pochwalny, pierwotnie pieśń na cześć Dionizosa, skąd powstała tragedia grecka.

Dywan (tur. i pers. diwan), 1) tur. rada państwowa; 2) zbiór wierszy jednego autora (na Wschodzie); 3) ob. Dywany.

Dywany, nakrycia podłóg lub ścian, mogą być wiązane (węzełkowe), dziane albo tkane, wełniane (z wełny owiec, kóz i wielbłądów) lub mieszane z jedwabiem, wykonane ręcznie lub maszynowo. D. wschodnie, o żywych barwach, ornamentalne; z nich najwspanialsze perskie (rozkwit XVI—XVIII w.), tureckie, kaukaskie, chińskie, indyjskie i in.

Dywersja, łac., manewr obliczony na zmylenie przeciwnika lub odciągnięcia jego sił z kierunku własnego działania głównego.

Dywidenda, łac., kwota „do rozdziału"; część zysku spółki akc., ustalana w procentach w stosunku do kapitału akc. i wypłacana na podstawie uchwały Walnego Zgromadzenia akcjonariuszom.

Dywilino (Deulino), w. w gub. moskiewskiej; 11 XII 1618 traktat między Polską a Moskwą, przyzn. Polsce Smoleńsk z ziemią smoleńską.

Dywizja, wielka jednostka taktyczna, organizacyjna i administracyjna, złożona zasadniczo z kilku rodzajów broni i zdolna do samodzielnego działania.

Dywizjon, jednostka taktyczna, stanowiąca połączenie 2—3 pododdziałów (szwadronów, baterii lub równorzędnych), odpowiada batalionowi piechoty.

Dyzenteria, ob. Czerwonka.

Dyzjunkcja, łac., rozdzielanie, przeciwstawianie, stosunek przeciwieństwa. Pojęcia dyzjunkcyjne: nawzajem się wykluczają, ale mieszczą w pojęciu nadrzędnym. Sądy dyzjunkcyjne: ich przedmioty lub orzeczenia są pojęciami dyzjunkcyjnymi, wyczerpującymi zakres określonego wyższego pojęcia.

Dyzlokacja, łac., 1) w geologii wszelkie zmiany w pierwotnym układzie warstw skorupy ziemsk.; d. fałdowe w kierunku poziomym, fleksury i uskoki w kier. pion.; 2) rozmieszczenie oddziałów wojskowych.

Dyzunici, w Polsce wyznawcy kościoła wsch.-greckiego, którzy nie przystąpili do unii brzeskiej 1596.

Dyżur, fr., służba przypadająca na określony czas.

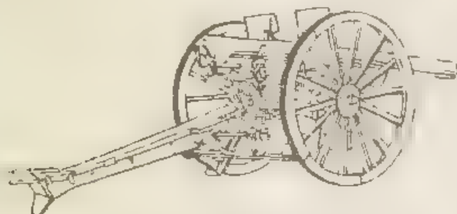
Dzbanecznik, zielony krzew pnący się, owadożerny; blaszki liściowe zamienione w dzbanki,

służą do zdobywania owadów; Azja płd., Australia, Afryka wsch.

Dziadek (niem. Altvater), najw. szczyt w płd. Sudetach, 1490 m wys.

Dziady, uroczystość zaduszna, pozostała z czasów pogańskich na Litwie i Białorusi: po mszy św. uczta, połącz. z wywoływaniem duchów, modlitwami za zmarłych i in. obrzędami. — Utwór dramat. Mickiewicza

Działdowo, m. pow. w woj. pom., nad Wkrą (Działdówką), 5.000 mieszkańców.

Armata polowa (75 mm)

Działo, broń miotająca pociski za pomocą rozprężania się gazów powstałych przez spalanie materiałów wybuchowych miotających. Podział na kategorie: 1) podług wysokości toru: armaty (podniesienie do 45 stopni), haubice i moździerze (powyżej 45 st.), 2) według wielkości kalibru (obecnie od 25 mm do 533 mm): lekkie, średnie, ciężkie, najcięższe, 3) według przeznaczenia: polowe, konne, górskie, forteczne, okrętowe, przeciwlotnicze, przeciwczołgowe i in. Nowoczesne d. składa się z następujących części zasadniczych: lufy, zamku, kołyski, opornika, powrotnika, łoża, mechanizmu podniesień, mechanizmu kierunkowego i przyrządów celowniczych. — Działa weszły w użycie w XIV w., w Polsce po raz pierwszy pod Grunwaldem. Ładowano od przodu, proch zapalano lontem; gatunki: lekkie — falkonety, średnie — śmigownice, ciężkie — kartauny. Od poł. XIX w.: lufy gwintowane, ładunek odtylcowy, od końca XIX w.: hamulec odrzutowy.

Działoszyce, m. w pow. Pińczów (woj. kieleckie), 6.000 mieszk.; fabryka cykorii, wódek, likierów, handel zbożem i bydłem.

Działoszyn, m-ko w pow. Wieluń (woj. łódzkie), nad Wartą, 8.000 mieszkańców.

Dział wodny, granica dorzecza lub zlewiska dwóch rzek, uwidoczniona w terenie wzniesieniem.

Działyński, 1) Ignacy, patriota pol. (1754—97), wolnomularz, w Sejmie W. stronnik obozu patriotyczn., organiz. sprzysiężenia w Warszawie, 1794 wywieziony do Rosji, skazany na zesłanie, amnestionowany 1795; 2) Adam Tytus, działacz społ. (1797—1861), w powstaniu listopad. adjut. Skrzyneckiego, opiekun kultury w Wielkopolsce, odbudował zamek w Kórniku, współzał. i 1. prez. Tow. Przyj. Nauk; wyd. źródła do historii Polski; 3) Jan, syn poprz. (1829—80), uczestnik walk 1848 i 1863/4, prez. Tow. Nauk Ścisłych w Paryżu, kontynuował prace wydawn. ojca.

Dziąsła, część błony śluz. jamy ustnej, obejmująca szczęki, wyrostki zębodołowe i szyjki zębowe. U osób młodych d. zachodzą wysoko na korzenie zębów, u starszych cofają się ku szyjce zęba.

Dzida, broń drzewcowa złożona z metalowego grotu, osadzonego na długim drzewcu, służy do rzucania lub do walki wręcz. Dotychczas używana przez ludy pierwotne.

Dzieduszycki, 1) Wojciech, pol. polityk, literat i filozof (1845—1915), przyw. konserwat. w Galicji, poseł do sejmu i parlam., prof. Uniw. we Lwowie, min. dla Galicji, wiele dzieł z zakresu estetyki, hist. sztuki i filozofii; 2) Walerian, patriota pol. (1754—1832), popierał materialnie i dyplomat. powstanie kościuszk., zwolennik oparcia o Austrię, po 3. rozbiorze na czele Zgromadz. Centralnego we Lwowie, więziony 1797—1800.

Dziedziczenie, wstąpienie jednej lub kilku osób (dziedziców, spadkobierców) w majątk. prawa i obowiązki osoby zmarłej (spadkodawcy); może opierać się na umowie, testamencie lub ustawie. Przepisy w prawie spadkowym.

Dziedziczenie płci. Od chwili zapłodnienia jest płeć określona (zdeterminowana), zależy zaś od rodzaju chromosomów płciowych znajduj. się w jądrze plemnikowym, a łączących się z chromos. komórki jajowej.

Dziedziczność, przenoszenie cech cielesnych i duchowych z jednej generacji na generacje następne, według praw odkrytych przez Mendla (ob. Mendelizm). Przy skrzyżowaniu różnych cech (np. różne ubarwienie skrzyżowanych królików) występuje potomstwo heterozygotyczne, tj. o cechach jednego z rodziców ujawnionych (dominujących), podczas gdy cechy drugiego rodzica mogą być ukryte (recesywne). Przy skrzyżowaniu jednakowych cech powstaje czysta rasa, potomstwo homozygotyczne.

Dziegeć, maź otrzymana przez suchą destylację drewna brzozowego, używana w lecznictwie chorób skórnych.

Dzieje Apostolskie, ob. Apostolskie Dzieje.

Dziekan (łac. decanus, fr. doyen), 1) duchowny stojący na czele kapituły klaszt. lub katedr., także taki, który sprawuje nadzór nad kilkoma parafiami; 2) przełożony wydziału uniw., wybierany na rok z grona prof.; 3) najstar. wiekiem członek ciała dyplomat. przy pewnym rządzie lub w pewnej miejscowości. — Dziekanat, urząd, okręg, władzy d.

Dziekoński Józef Bohdan, pisarz pol. (1816—52), członek „Cyganerii Warszawskiej", mistyk i towiańczyk: „Wspomnienia i marzenia Bogdańskiego", „Sędziwój".

Dzielność, sprawność, moc, w fiz., praca wykonana w jednostce czasu; jednostką d. w układzie C. G. S. jest 1 joule/sek. czyli wat, lub kilowatt = 1.000 watt.; jedn. praktyczną, koń parowy (mechaniczny), KM = 75 kilogramometrów na sekundę.

Dzień, ob. Doba.

Dzierlatka, ptak podobny do skowronka, nie śpiewający, zostaje u nas na zimę.

Dzierotka, roślina roczna, hodowana jako ozdobna; Ameryka Płn.

Dzierżon Jan, ks., pszczelarz pol. (1811—80), twórca nowoczesn. pszczelarstwa; reforma ula, odkrycie dzieworództwa u pszczół.

Dzierżyński Feliks, polityk sow. (1877—1926), przewodniczący „Czeki". 1921 komisarz lud dla spraw komunik., 1924 prez. najw. rady gospod.

Dziesięcina, 1) dawn. danina kościelna i świecka, pierwotnie pobierana w formie 1/10 cz. płodów naturalnych, później zamieniona na pieniężną; 2) miara powierzchni = ok. 1,1 ha.

Dziesięcioro Przykazań (D e k a l o g, gr.), wg 2. księgi Mojżesza udzielone Izraelitom przez Boga za pośrednictwem Mojżesza na górze Synaj, wyryte na 2 tablicach.

Dziesiętny system l i c z e n i a, wprowadza jednostki różnych rzędów, tak, że 10 jedn. jednego rzędu stanowi jedn. rzędu bezpośrednio wyższego, np. 10 jedności = 1 dziesiątka itd. Do napisania każdej liczby w dz. s. wystarczy 10 cyfr. Dz. s. wprowadzono też do miar długości, masy i in.

Dziesiętny ułamek, ob. Ułamek.

Dziewanna, rośl. 2-letnia; w Polsce wiele gatunków, niekt. używane jako środek na poty.

Dziewica Orleańska, ob. Joanna d'Arc.

Dziewicze Wyspy (ang. Virgin Islands), archipelag w M. Antylach, 8 większych i 100 mniejszych wysp; należą częśc. do Stanów Zjedn. Am. Płn.: razem 358 km² z 26.000 mieszk., częśc. do Anglii: 150 km² z 5.000 mieszkańców.

Dziewierz, u ludu nazwa brata męża (szwagra).

Dziewięćsił, roślina złożona, 2-letnia, kwiaty przyziemne; dz. pospolity: w całej Polsce; dz. długolistny: na stokach gór, stanowi motyw zdobniczy w sztuce góralskiej.

Dzieworództwo (grec. p a r t e n o g e n e z a), rozwój jaja bez pierwotnego zapłodnienia u niektórych zwierząt bezkręgowych, z roślin u glonów — D. s z t u c z n e, sztuczne wywołanie rozwoju jaj (najczęściej przy pomocy środków chemicznych), które normalnie rozwijają się tylko po zapłodnieniu.

Dziewosłęb, u ludu swat.

Dzięcioły, ptaki łażące, żywią się owadami, wydobywanymi spod kory drzew za pomocą długiego dzioba i lepkiego języka; ogon mocny; gnieżdżą się w dziuplach, b. pożyteczne; u nas pospolite: dz. pstry, czarny, zielony.

Dzięgiel, rośl baldaszkowa, trwała, na mokrych łąkach; dostarcza spirytusu do wcierań i likierów.

Dzięglawa, zioło trwałe, drzewo, lub krzew; hodowane jako doniczkowe; strefa ciepła Azji i Ameryki.

Dzik

Dzik, d z i k a ś w i n i a, zwierzęta leśne, wszystkożerne; samiec (o d y n i e c) z wystającymi kłami, młode (w a r c h l a k i) pasiaste; u nas w lasach: na Wileńszczyźnie, w Karpatach.

Dzikie Pola, dawna nazwa stepów nad Morzem Czarnym.

Dziobak, ssak jajorodny, stekowiec, ma dziób spłaszczony; żyje w rzekach płd. Australii i Tasmanii.

Dziób, zakończenie rogowe dolnej i górnej szczęki ptaka, formą przystosowane do sposobu odżywiania się i zdobywania pokarmu.

Dziryt, arab., lekka włócznia wschodnia przeznaczona do rzucania.

Dzisna, 1) (Dzisienka), l. dopływ Dźwiny, 165 km, uchodzi powyżej m. D.; 2) m. pow. w woj. wileńsk., na l. brzegu Dźwiny, 4.000 mieszk.

Dzitwa, pr. dopływ Niemna, 94 km dług.

Dziurawiec, rośl. zielne lub krzewy, o kwiatach żółtych, w Polsce pospolite.

Dziwla, zioła trwałe o liściach mięsistych; Ameryka Środkowa.

Dziworześnia, palma o największych owocach, dochodzących do 25 kg; Wyspy Seszelskie.

Dzwonek, łac. C a m p a n u l a, zioła o dużych błękitnych kwiatach, hodowane jako ozdobne; strefa umiarkowana półkuli północnej.

Dzwoniec, ptak, ziarnojad z rodziny łuszczakowatych; samiec zielony, samica szara; gnieździ się w lasach.

Dzwony odlewa się w formach ludwisarskich, z brązu (80% miedzi, 20% cyny), w nowszych czasach ze stali zlewnej. Wewnątrz, na kółku, metalowy drążek, tzw. s e r c e; szczyt d. przechodzi w tzw. k o r o n ę, za którą wiesza się d. na rusztowaniu.

Dźwięk, głos drgający regularnie, w równych odstępach czasu, w przeciw. np. do szmeru, bezładnej mieszaniny drgań. W y s o k o ś ć d. zależy od ilości drgań na sek.; dla ucha ludzkiego dostępny tylko d. o częstości 20 do 40.000 drgań/sek. N a t ę ż e n i e d. zależy od własności ciała drgającego i od amplitudy drgań. B a r w a d. zależy od tonów zawartych w d., bo d. jest syntezą tzw. t o n ó w h a r m o n i c z n y c h.

Dźwigi, urządzenia do podnoszenia i przenoszenia ciał stałych, ciekłych i gazowych: wszelkiego rodzaju dźwignie, wielokrążki, śruby, windy, żórawie, prasy, pompy, wentylatory itd.

Dźwignia, d r ą g, maszyna prosta, służąca do podnoszenia ciężarów, drążek dowolny podparty w jednym punkcie. Dla równowagi musi iloczyn z siły i ramienia siły być równy iloczynowi z ciężaru i ramienia ciężaru. D. pozwala większy ciężar podnieść mniejszą siłą, jeśli ramię siły będzie dłuższe od ramienia ciężaru.

Dźwina, rz., wypływa z Jez. Dźwiniec na wyż. Wałdajskiej (Rosja środk.), 1.024 km dł., uchodzi do Bałtyku pod Rygą; na małej przestrzeni tworzy granicę polsko-łotewsko-rosyjską.

Dźwina Północna (Siewiernaja Dwina), rzeka w płn. Rosji, z połączenia Suchony i Juga, 755 km dług., uchodzi poniżej Archangielska do M. Białego; połączona kanałem z dorzeczem Newy i Wołgi.

Dżabalpur (ang. Jubbulpore), stol. dywizji w Centralnych Prowincjach (Indie Brytyjs., 124.000 mieszk., wyrób dywanów.

Dżajpur (ang. Jaypur), stol. bryt.-indyj. państwa hołdowniczego Dż., 144.000 mieszk., przemysł tekstylny.

Dżami (właśc. Nurad-din Abdar-Rahman), poeta pers. (1414—92); epopeje: „Jusuf i Salicha", „Medżnun i Laila", „Baharistan".

Dżamna (ang. Jumna), największy pr. dopływ Gangesu, 1.500 km dług., wypływa w Himalajach, uchodzi pod Allahabadem.

Dżdżownica, robak z rzędu skąposzczetów, obupłciowy, żyje w ziemi i spulchnia ją; w Europie i Ameryce Płn. pospolity.

Dżebel (Djebel), arab., góra, szczyt.

Dżehol (ang. Jehol), kraina w płn. Chinach, od 1928 prowincja, 1933 zajęta przez japońskie i mandżurskie wojska.

Dżelâl ed-dîn Rûmi, najw. perski poeta mistyczny (1207—73); „Mesnewi".

Dżengis-Chan (Dżyngis-Chan), właśc. Temudżyn (1155—1227), twórca olbrzym. państwa mongolskiego, które po jego śmierci się rozpadło; podbił szereg plemion mongol., miasta Pekin, Chowarezmię, ludy kaukaskie i nadwołżańskie, 1224 pobił Rusów nad rz. Kałką.

Dżentelmen, ob. Gentleman.

Dżety, przedmioty ozdobne wykonane z gagatu (ob.) zw. też dżetem.

Dżibuti, franc. Djibouti, stol. i gł. port Franc. Somali (Afryka Wsch.), 11.000 mieszkańców, połącz. koleją z Addis-Abebą (Abisynia).

Dżidda, m. w Hedżasie (Arabia), port nad M. Czerwonym na zach. od Mekki, 25.000 mieszk. Wyw. masy perłowej, henny, gumy.

Dżigetaj, kułan, dziki osioł na stepach Azji środkowej.

Dżin, ob. Gin.

Dżiu-dżitsu, japoński system trenowania ciała, również system chwytów samoobronnych specjalnie dla unieszkodliwienia napadającego napastnika, polegający więcej na zręczności niż sile. Przyjęty dziś przez policję wielu krajów.

Dżodpur (ang. Jodhpur), najwięk. państwo w bryt.-indyjs. agenturze Rażputana, 91.041 km², 2.126.000 mieszk.; stol. Dż., 73.000 mieszk.

Dżohor, malajski sułtanat pod protekt. Anglii na płd. Półw. Malaka, 19.425 km², 280.000 mieszkańców; wywóz kauczuku, cyny, tapioki i gambiru.

Dżokdżokarta (holend. Djokjakarta), stol. holenderskiej rezydent. na Jawie, 136.000 mieszk.; plantacje kawy i trzciny cukrowej.

Dżokej, ang., zawodowy jeździec wyścigowy.

Dżonka

Dżonka (dżunka) chiński okręt żaglowy: 1—3 masztów, dziób i rufa b. wysokie i silnie wygięte w górę.

Dżub (Jub), rzeka w Somali (wschod. Afryka), wypływa na wyżyn. Abisyńskiej, uchodzi do Oceanu Indyjskiego, 1200 km dług.

Dżuma, tur., mór, zaraza morowa, łac. pestis, b. zakaźna i niebezpieczna choroba, wywołana przez prątek d., roznoszony przez szczury, pchły i in. owady, oraz przez chorych i ich wydaliny. Dwie formy; d. gruczołowa obrzmienie i ropienie gruczołów limfat., wysoka gorączka, silne bóle głowy, częste majaczenia; przeważnie śmierć w przeciągu kilku dni; d. płucna: dreszcze i gorączka, gwałtownie przebiegające zapalenie płuc, prawie zawsze śmierć w 1—2 dni. Wielkie epidemie d. w śrdw., także w XVI, XVII i XVIII w.; dziś w Europie prawie wytępiona, panuje jeszcze endemicznie w płd. Chinach i Indiach.

Dżungaria, pustynna kraina w środk. Azji, pomiędzy górami Tienszan i Ałtaj, 800—1.300 m wys., rzadko zaludniona.

Dżungla, podmokłe obszary w Indiach Wsch., pokryte nieprzebytymi puszczami, pełnymi dzikich zwierząt i jadowitych węży.

Dżyngis-Chan, ob. Dżengis-Chan.

E

E, na kompasie i w meteorologii skrót na franc. Est lub ang. East (wschód). W fizyce elektryczność. W muz. trzeci stopień skali C-dur.

Eagle (igl), „orzeł", ang., złota moneta Stanów Zjedn. Am. Płn. = 10 dol. zł.

Earl (örl), ang., hrabia.

East (ist), ang., wschód.

Eastbourne (istbern), ang. kąpielisko morskie w hr. Sussex, 57.000 mieszkańców.

East Ham (isthem), wsch. przedmieście Londynu, 146.000 mieszkańców.

Eeast River (ist riwer), cieśn. łącząca Zat. Nowojorską z zat. Long Island, 30 km dł., 1.200 m szer., dzieli N. Jork od Brooklynu.

Eau (o), fr., woda; E. de Cologne, woda kolońska; E. de vie, wódka.

Ebbinghaus Hermann, psychol. niem. (1850—1909), badacz pamięci.

Ebert Friedrich, prez. Rzeszy niem. (1871—1925), w parlam. socjalny-demokrata, 1918 kanclerz, 1919—25 prez. Rzeszy.

Ebn, arab., syn.

Ebonit, kauczuk wulkanizowany w temperaturze 150°; materiał izolacyjny w elektrotechnice, do wyrobu płyt gramofonowych, grzebieni itp. Por. Kauczuk.

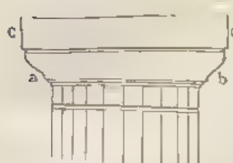
Ebro (staroż. Iberus), rz. w Hiszpanii, wypływa w Górach Kantabryjskich, uchodzi deltą do M. Śródziemnego, 930 km dług.

Eça de Queiroz José Maria, najwybitniejszy współcz. powieściopisarz portugal. (1843—1900), realista.

Ecce homo, łac., „oto człowiek!", słowa Piłata przedstawiającego ludowi Jezusa.

Ecclesia, łac., kościół; e. militans, k. wojujący.

Echegaray (eczegaraj) José, pisarz hiszpański (1832—1916), nagroda Nobla; liczne dramaty: „En el seno de la muerte", „Conflicto entre dos deberes" i in.

Echinus (a—b)

Echinus, gr., człon architekt.: wałek stanowiący przejście od wierzchu trzonu do płyty kwadratowej zw. abakus.

Echo, gr., odgłos, głos, który powstaje przez odbicie krótkotrwałej fali głosowej od jakiejś zapory, odległej co najmniej o 34 m od źródła głosu. W salach mniejszych powstaje pogłos, który osłabia się zasłonami.

Echo, w mitol. grec. nimfa, ukarana przez Herę, nie mogła pierwsza mówić, ani gdy inni mówili, milczeć.

Echolalia, gr., mimowolne powtarzanie słyszanych słów.

Echopraksja, gr., spotykane u chorych bezcelowe naśladowanie widzianych w otoczeniu czynności.

Eck Johann Mayer von, teolog katol. (1486—1543), wielki przeciwnik Reformacji.

Eckener Hugo, aeronauta niem., * 1868; przeloty na Zeppelinie: Europa—Ameryka 1924, naokoło świata 1929, do Arktydy 1931.

Eckermann Johann Peter, pisarz niem. (1792—1852): „Gespräche mit Goethe".

Ecossaise (ekosez), fr., taniec szkocki w takcie $^3/_2$ lub $^3/_4$, później od ok. 1800 t. salonowy na $^2/_4$, rodzaj polki.

Ecu (ekü), dawna moneta franc., pierwotnie złota, a potem srebrna, od Ludwika XIII = 120 sous.

Ecuador, ob. Ekwador.

Eczmiadzyn, klasztor w Armenii, siedziba głowy kościoła ormiańskiego.

Ed., łac., skrót editio, edidit, wydanie, wydał.

Edda, gł. dzieło literatury staronordyjskiej, pierwotnie podręcznik sztuki poetyckiej skaldów islandzkich; t. zw. młodsza E.: zebr. w XIII w. przez Snorri Sturlussona podania i pieśni mityczne, sięgające VIII w.

Eden, hebr., ob. Raj.

Eden (idn) Robert Anthony, polityk ang., * 1897, konserwatysta, 1934 lord „Tajnej pieczęci", 1935 min. spraw zagran.

Edessa, 1) dzis. Urfa, staroż. m. w Mezopotamii, ośrodek chrześcijaństwa w państwie bizantyjsk., 641 zdobyte przez Arabów, 1098—1144 stolica księstwa, założ. przez Baldwina, hr. Flandrii; 2) (Aegae), dzis. Wodena, m. w Macedonii, dawna stolica królów macedońskich.

Edison Thomas Alva, słynny wynalazca amer. (1847—1931), wynalazł żarową lampę elektr., fonograf, megafon, mikrofon, trwały akumulator i w. in.

Edmonton (edmontn), 1) ang. m. w hr. Middlesex, 66.000 mieszk.; 2) stol. kanad. prow. Alberta, 79.000 mieszk.; uniw., kop. węgla.

Edmund, św., król Anglów (841—70), zamordow. przez pogańsk. Duńczyków; pam. 20 IX.

Edukacja, łac., wychowanie.

Edward, królowie i książęta ang., 1) E. Wyznawca, ostatni król anglo-saski (1002—66), kanonizowany; 2) E. I (1239—1307), 1. król narodowy, dążył do zjednoczenia Anglii, rozszerzył władzę parlam.; 3) E. III, syn E. II (1312—77), podjął walkę o tron franc. (pocz. wojny stuletniej), bitwa pod Crecy, wzrost wpływu parlamentu; 4) E., ks. Walii, „Czarny książę", syn E. III (1330—76), odznaczył się pod Crecy i Poitiers; 5) E. IV (1442—83), walki o tron z domem Lancaster (walka białej i czerw. róży); 6) E. VI (1537—53), zwolennik reformacji; 7) E. VII, król W. Bryt. i Irl., ces. Indii (1841—1910), przeprowadził porozumienie z Francją (entente cordiale); 8) E. VIII, król W. Bryt. i Irl., * 1894, obwołany królem po śmierci swego ojca Jerzego V 1936, w tym samym roku (grudzień) abdykował.

Edwarda Jezioro, w Kongo Belg., w Rowie środk.-afryk., 900 m n. p. m., 2.150 km² (pow. jego stale się zmniejsza).

Edycja, łac., wydanie, nakład.

Edykt, łac., rozporządzenie władzy.

Edykt nantejski, rozporządzenie, którym Henryk IV, król franc. przyznawał hugenotom 1598 wolność wyzn. i prawa polit.; odwołany 1685 przez Ludwika XIV.

Edylowie, urzędnicy rzym.: władza nad policją miejską, nadzór nad igrzyskami.

Edynburg (ang. Edinburgh), stol. Szkocji. 440.000 mieszk.; zamek, uniw., przemysł księgarski i in.

Edyp (Oidipus), mit. król Teb, bezwiedny zabójca własnego ojca, rozwiązał zagadkę Sfinksa i zaślubił własną matkę; gdy poznał prawdę, oślepił się. O nim tragedie Sofoklesa.

Edypa kompleks, podświadome pożądanie matki i nienawiść do ojca (por. Edyp), które można ujawnić poprzez psychoanalizę (ob.).

Eesti, estońska nazwa Estonii.

Efeb, młodzieniec w staroż. Grecji.

Efekt, łac., skutek, wynik; wrażenie. Efektowny, robiący wrażenie.

Efekty, łac., papiery wartościowe długoterminowe.

Efemerydy (gr., kroniki), 1) roczniki astron., podające na każdy dzień roku położenie słońca, planet i gwiazd; 2) twory jednodniowe, przemijające.

Efendi, turecki tytuł, zwł. osób wykształconych, urzędników itp.; „pan".

Efez (Ephesos), w staroż. jedno z miast jońsk. w M. Azji, ze słynną świątynią Artemidy, spaloną 356 prz. Chr. przez Herostratesa.

Effigies, łac., wizerunek, podobizna, obraz.

Efialtes, 1) zdrajca grecki, 480 prz. Chr. uniemożliwił obronę Termopil, przez wskazanie drogi Persom; 2) demokrata ateński, wspólnie z Peryklesem złamał potęgę areopagu; zamord. 461 prz. Chr.

Efod, hebr., szata kapłana izraelskiego.

Eforowie, w staroż. Sparcie do 221 prz. Chr. pięciu wyższych, wybieranych na rok przez lud urzędników, którzy mieli naczelną władzę sądową, z czasem nadzór nad królami i polityką zagraniczną.

Efraim, 2. syn patriarchy bibl. Józefa, protoplasta izrael. szczepu E.

Efrem Syryjczyk, św., ojciec kościoła (306—73); szereg pism egzegetycznych, dogmatycznych i moralnych.

Egalité, fr., równość; przydomek ks. Ludw. Józ. Filipa Orleanskiego.

Egejskie Morze, odnoga M. Śródziemnego między Półw. Bałkańskim a M. Azją; wyspy: Lemnos, Lesbos, Chios i in.

Egeria, boginka rzymska, doradczyni króla Numy

Egeusz, mityczny król Aten, w przekonaniu o śmierci syna Tezeusza rzucił się do morza zw. stąd Egejskim.

Egge Peter, pisarz norw., * 1869.

Egida, tarcza Zeusa z głową Gorgony. Pod e., tyle co: pod znakiem, przewodnictwem.

Egill Skallagrimsson, najwybitn. przedchrześcijański skald islandzki z X w.

Egina, gr. wyspa w Zat. Sarońskiej, 85 km²; stol. E., 5.000 mieszkańców.

Egipskie pismo, ob. Hieroglify.

Egipskie zapalenie oczu, ob. Jaglica.

Egipt, królestwo w płn.-wsch. Afryce, między M. Śródziemnym a Czerwonym. 994.300 km² pow., z czego tylko 35.000 km² stanowi obszar uprawny i zamieszkany, obejmuj. dolinę i deltę Nilu oraz oazy (Charga. Farafra, Bahrein, Siwah), na Pustyni Libijskiej. Dolina (15—30 km szer.) i delta Nilu, przecinającego cały E. z płd. na płn., stanowią największą oazę na ziemi, niezwykle gęsto zasiedloną (432 mieszk na km²). Na zach. od dol. Nilu rozciąga się piaszczysta Pustynia Libijska (w kotlinach i depresjach: oazy), na wsch. skalista Pust. Arabska (wyżyna przeszło 2.000 m wys.). Klimat gorący, słoneczny i suchy. Kulturę rolną umożliwiają coroczne wylewy Nilu (od czerwca do września), regul. dziś tamami (pod Assuanem, Kairem), sztuczn. jeziorami i kanałami (Kan. Józefa).— Ludność E. w liczbie 15,2 mil mieszk., w gł. masie Fellahowie, którzy razem z Arabami (ok. 700.000) wyznają islam. Chrześcijańscy Koptowie (ok. 800.000) są potomkami staroż. Egipcjan. Panuj. język: arabski. Rolnictwo prawie wyłącznym zajęciem ludu. Uprawa: pszenicy, jęczmienia, kukurydzy (1933: 13,8 mil. q); ryżu, bawełny (1934: 351.000 t) i trzciny cukr. Hodowla: bydła rog., bawołów, owiec i wielbłądów. Prod. górn. (1934): 0,2 mil. t ropy naft., 0,48 mil. t fosforytów, nadto sól i ruda żel. Gł. artykuły wyw.: bawełna (3. miejsce w eksporcie świat.), ryż i papierosy. Wartość (1933) wyw.: 888 mil., przyw.: 815 mil. zł. Wartość (1935) wyw. bawełny do Polski: 15 mil. zł. Kolei: 5.185 km, samochodów 29.000. Stolica: Kairo (1,311.000 mieszk.), gł. port: Aleksandria. Ustrój: monarchia konstyt., parlament 2-izbowy. Bryt. załoga nad Kan. Sueskim i bryt. kontrola obrony kraju. — Dzieje. Pierwotnie dwa E., górny i dolny, połącz. ok. 3200 prz. Chr. przez króla Menesa, z dyn. Tinickiej, ze stol. w Memfis. Państwo staroż.: Rządy dynastyi III do XI (2895—2160 prz. Chr.). Budują swoje piramidy Cheops, Chefren i Mykerinos, władcy absolutni, pod koniec ograniczeni przez urzędników. W państwie okresu średniego (dyn. XI—XVII, 2160—1580) władza król. znowu wzmocniona (Amenemhet I); stolica przenies. do Teb. Koniec okresu świetności przez najazdy Hyksosów, którzy zdobyli E. Ich wypędzenie przez Amazisa I zaczyna nowe państwo (1580—1100 prz. Chr., dyn. XVIII i nast., oparte na armii najemnej, sięga od Nubii do Eufratu i Tygrysu. Za Amenofisa IV (Echnatosa) kryzys po nieudałej reformie relig., za Ramzesa II rozkwit. Za XXIV dyn. upadek E., przechodzącego kolejno pod panow. etiopskie, asyryjskie i libijskie; krótki okres rządów dynastii rodzimej saickiej, wreszcie perskie i grecko-maced. Zdobyty przez Aleksandra W. ze stolicą Aleksandrią, pozostaje pod panowan. Ptolemeuszów (Lagidów) do pokonania Kleopatry przez Rzym 30 prz. Chr. Jako prowincja rzym. przechodzi chwilowy rozkwit, od 382 po Chr. należy do państwa bizant., 641 zdobyty przez Arabów, w XVI w. przez Turków. Za panow. tureckiego upadek gospod., 1799—1800 wyprawa Napoleona I, 1873 oderwanie się od Turcji, Ismael pasza khedivem (wicekrólem); syn jego Tewfik poddaje się kontroli finans. Anglii i Francji. Okupacja E. przez Anglię, powstanie Mahdiego, po wybuchu wojny świat. zmiana okupacji ang. na protektorat. 1922 pod naciskiem nacjonalistów zniesienie protektoratu: przy Anglii obrona kraju, reprezentacja na zewnątrz i zarząd Sudanu. 1922 koronacja Fuada, 1924 rozwiązanie pod naciskiem Anglii parlam. nacjonal. Naprężone stosunki anglo-eg., 1930 dyktatura przywódcy stronnictwa dworskiego Sedky Pasza, rozruchy nacjonalistów, oktrojowanie nowej konstytucji, wzmacniającej rząd przy pomocy nowo utworzonej „partii ludowej". 1936 ponowne rozruchy wywołane przez partię narod. („Wafd"), porozumienie i układ z Anglią, która wycofuje wojska z Kaira nad Kan. Sueski.

Egiptologia, nauka o staroż. Egipcie.

Egmond (Egmont), hr., niderl. mąż stanu i przywódca (1522—68), namiestnik Flandrii i Artois, przeciwnik centralist.-katol. polityki Filipa II hiszp., ścięty za sprawą ks. Alby.

Egocentryzm, łac., ujmowanie wszystkiego z punktu widzenia własnego ja.

Egoizm, łac., samolubstwo, sobkostwo; przeciw.: altruizm.

Egotyzm, łac., nadmierne zajmowanie się sobą.

Egzaltacja, uczuciowe podniecenie, napięcie, uniesienie; przesada.

Egzamin, łac., zdawanie sprawy ze swych wiadomości przed osobą kompetentną; badanie.

Egzarcha, gr., w kośc. grecko-katol. zastępca patriarchy; w Bizancjum tytuł namiestnika. Egzarchat, obszar władzy egz., szczeg. obszar we Włoszech pod panow. bizant. (od 555), później ograniczony do wybrzeża z Rawenną (e. Raweński).

Egzegeza, gr., objaśnienie, wykład, tłumaczenie (Pisma św.); egzegeta, uczony, oddający się e.

Egzekucja, łac., wykonanie orzeczenia w drodze przymusowej. Egzekutor, organ wykonawczy.

Egzekutywa, łac., władza wykonawcza.

Egzekwie, gr., ceremonie kośc. przy zmarłym, zwł. nabożeństwo żałobne.

Egzema, gr., wyrzut skórny niezaraźliwy, zapalenie skóry, różne rodzaje, zależnie od przyczyn zewnętrznych i wewnętrznych.

Egzemplarz, łac., sztuka, okaz.

Egzogamia, gr., małżeństwo między osobami należ. do różnych szczepów. Przeciw.: e n d o g a m i a, małż. w obrębie tego samego szczepu.

Egzogeniczny gr., „pochodzący z zewnątrz"; biolog.: pozaustrojowy; przeciw.: e n d o g e n i c z n y, wynikający z samego ustroju.

Egzorcyzm, łac., uroczyste zaklęcie i wypędzanie złego ducha; e g z o r c y s t a, kleryk katol. z 3 niższ. święceniami, uprawniony do e.

Egzorta, łac., budujące przemówienie kapłana.

Egzosmoza, ob. Osmoza.

Egzoteryczny, „zewnętrzny"; e. p i s m a: przeznaczone dla niewtajemniczonych, wszystkich; przeciw. e z o t e r y c z n e: przeznaczone dla wybranych, wtajemniczonych.

Egzotoksyny, toksyny wydzielane na zewnątrz przez bakterie.

Egzotyczny, pochodzący z dalekich krajów, obcy gatunkowo lub rasowo.

Egzystencja, byt, istnienie.

Ehrenberg Christian Gottfried, zoolog niem. (1795—1876), zajmował się głównie wymoczkami.

Ehrlich Paul lekarz niem. (1854—1915), jeden z twórców nowocz. seroterapii (leczenia surowicami), odkrył 1909 wspólnie z Japończykiem Hatą s a l w a r s a n, preparat arsenowy przeciw syfilisowi i in. chorobom krętkowym; wraz z Miecznikowem laureat Nobla.

Eichendorff Joseph von, poeta niem. (1788—1857), najwybitn. przedstawiciel wczesnego romantyzmu; „Aus dem Leben eines Taugenichts".

Eifel, część Nadreńskich Gór Łupkowych, na pln. od Mozeli, wyżyna do 500 m wys. z wygasłymi wulkanami i jeziorami krater.; najwyższy szczyt Hohe Acht, 746 m.

Wieża Eiffla

Eiffla wieża, wieża żelazna wzniesiona 1889 w Paryżu z okazji wystawy świat. na Polu Marsowym przez inż. G. Eiffla (1832—1923); 300 m wys., 1.792 schodów; obserwatorium meteorol. i stacja iskrowa.

Eijkman Christian, holend. badacz witamin, * 1858; nagroda Nobla.

Einstein Albert, znakomity fizyk niem.-żyd., * 1879, prof. w Berlinie, od 1933 na wygnaniu, twórca słynnej teorii względności, specjalnej i ogólnej; podał teorię zjawisk fotoelektrycznych, grawitacji i in. Nagr. Nobla.

Eire, irlandzka nazwa Irlandii.

Eirene (Irene), gr., bogini pokoju, jedna z hor.

Eis, dźwięk e podwyższony o $^1/_2$ tonu, enharmonicznie f.

Eisner Kurt, niezal. socjalista niem. (1867—1919), przyw. rewolucji i premier bawar. 1918, zamordowany przez hr. Arco.

Ejakulacja, łac., wytrysk nasienia męskiego.

Ejdetyzm, gr., zdolność wtórnego spostrzegania po usunięciu podniety; e. w z r o k o w y: widzenie obrazów oglądanych uprzednio przed mnotew. e. s ł u c h o w y: słyszenie przebrzmiałych już dźwięków itd. Wyst. przeważnie u dzieci. — E j d e t y k, ten, kto posiada zdolność do e.

Ejsmond, 1) Franciszek, malarz pol. (1859—1931): sceny rodzajowe, portrety; 2) Julian, pol. poeta, pisarz i tłumacz (1892—1930).

Ekaterynburg, ob. Swierdłowsk.

Ekaterynodar, ob. Krasnodar.

Ekaterynosław, ob. Dniepropetrowsk.

Ekbatana (dzis. Hamadan), w staroż. stolica Medii, późn. letnia rezydencja królów pers. i partyjskich.

Ekkehart (Eckehart), mnich z Sankt-Gallen, † 973, autor poem. łac. „Waltharius manufortis".

Eklampsja, gr., 1) rzucawka porodowa; 2) zbiorowe określenie konwulsji u dzieci.

Eklektycyzm, gr., w filoz. system stworzony przez dobieranie i łączenie różnych myśli z innych systemów filozof.; ogólne: stosowanie zdobyczy i właściwości innych twórców; brak oryginalności. E l e k t y k, stosujący e.

Eklezja, gr., „zgromadzenie ludowe"; łac. nazwa Kościoła.

Eklezjastes, gr., księga (dydaktyczna) St. Testamentu.

Ekliptyka, gr., koło wielkie, po którym odbywa się na sklepieniu niebieskim pozorny ruch słońca dokoła ziemi, właściwie droga środka ciężkości ziemi i księżyca dokoła słońca. Zaćmienia sł. lub ks. zachodzą tylko wtedy, gdy ks. znajduje się na tym kole.

Ekloga, gr., „wybór", oddzielny poemat z jakiegoś zbioru, zwł. poemat sielankowy.

Ekologia, gr., nauka o wpływie warunków zewnętrznych na rośliny i zwierzęta.

Ekonom, nadzorujący robotników rolnych.

Ekonomia, gr., gospodarność. Por. E. p o l i t y c z n a

Ekonomia polityczna, nauka o prawach działań mających na celu zaspokajanie potrzeb gospodarczych w ramach organizacji społ. Odróżnia się e. t e o r e t y c z n ą i p r a k t y c z n ą czyli historyczną. E. prakt. dzieli się na p o l i t y k ę e k o n o m i c z n ą, s k a r b o w o ś ć, p o l i t y k ę s p o ł e c z n ą i s t a t y s t y k ę. — Kierunki: f i z j o k r a c i uważali za źródło bogactwa społeczeństwa rolnictwo i górnictwo, m e r k a n t y l i ś c i — przemysł i handel. S z k o ł a k l a s y c z n a l i b e r a l n a (Adam Smith), oparta na wartości pracy przedsiębiorczej jednostki, broni swobody pracy i wolnej konkurencji. — S z k o ł a s o c j a l i s t y c z n a opiera się na sprzeczności interesów kapitału i pracy, jako czynników produkcji, i stwarza t e o r i ę w y z y s k u i w a l k i k l a s. — S z k o ł a h i s t o r y c z n a zwraca się ku badaniom rozwoju społeczeństw.

Ekonomika, gr., nauka o prawach gospodarstwa społecznego, zwłaszcza o zjawiskach w tej dziedzinie, ich istocie, źródłach, rozwoju, wpływie (wzajemnym oraz na inne dziedziny życia społecznego) itd.

Ekonomista, gr., badacz zjawisk gospodarczych w odniesieniu do stosunków społecznych.

Ekran, fr., biała płaszczyzna, kwadrat lub prostok., dla projekcyj świetlnych, zwł. w kinematografii.

Ekrazyt, środek wybuchowy, sól kwasu pikrynowego.

Eks... (ex), przed wyrazami: dawny, były; na pocz. wyrazów: na ogół określa czynność skierowaną na zewnątrz.

Ekscelencja, łac., „doskonałość", „wspaniałość"; dawn. tytuł niektórych monarchów, potem wys. urzędników państw., dyplomatów itd.

Ekscenter, ob. Mimośród.

Ekscentryczny, 1) mimośrodkowy; 2) jaskrawo odbiegający od normalnego sposobu myślenia lub działania; przesadny, dziwaczny.

Ekshaustor

Eksces, łac., wybryk, wykroczenie, zakłócenie spokoju.

Ekscytacja, łac., wzburzenie, pobudzenie, podniecenie.

Ekshaustor, łac., pompa ssąca używana do wentylacji, odpylania, suszenia itp. w odnosnych przedsiębiorstwach.

Ekshibicja, okazanie, wystawianie na widok.

Ekshibicjonizm, łac., zboczenie płciowe: znajdowanie zadowolenia płciowego w obnażaniu się wobec osób płci przeciwnej.

Ekshumacja, łac., wydobycie zwłok z ziemi.

Eksklawa, łac., nazwa małego obszaru oddzielonego od reszty państwa obcym terytorium.

Ekskluzja, łac., wyłączenie, wykluczenie; ekskluzywność, wyłączność, odosobnianie, odgradzanie się.

Ekskomunika, łac., wyłączenie ze społeczności kościelnej. — Por. Klątwa.

Ekskrementy, łac., wydaliny, kał, substancje, wydalane przez organizm za pośrednictwem przewodu pokarm., składają się ze zmienionych resztek pokarmu, z bakterii i śluzu.

Ekskrety, łac., wydzieliny, tj. u zwierząt kał, mocz, pot i in.; u roślin e. zewn.: wosk, żywica, balsamy, lakierowanie liści itp., e. wewn.: olejki eter., śluz, mleko i in.

Ekskursja, łac., wycieczka, wyprawa.

Ekskuza, fr., tłumaczenie się, usprawiedliwianie.

Eksmatrykulacja, łac., wykreślenie z listy (matrykuły); wystąpienie ze szkoły wyż.; przeciw.: imatrykulacja.

Eksmisja, łac., usunięcie przymusowe z nieruchomości.

Eksogamia, ob. Egzogamia.

Ekspansja, rozrzerzanie, rozprzestrzenianie się; ekspansywny, zdolny, skłonny do e.

Ekspedient, łac., ten, kto wysyła towary; pomocnik sklepowy.

Ekspedycja, 1) wysyłanie towarów, także zawodowe trudnienie się nim w charakterze pośrednika między publicznością, a przedsiębiorstwem przewoz.; 2) wyprawa (np. wojenna, handlowa, naukowa). Ekspedytor, kupiec, który zawodowo trudni się e. towarów.

Ekspert, łac., rzeczoznawca, biegły. Ekspertyza, badanie i orzeczenie przez biegłych.

Eksperyment, łac., doświadczenie: polega na sztucznym wywołaniu pewnego zjawiska i opisaniu go. — Eksperymentalny, oparty na e.

Ekspiacja, łac., ubłaganie, pokuta.

Ekspiracja, łac., wydech; wygaśnięcie (np. prawa, na skutek upływu terminu).

Eksplikacja, łac., wyjaśnienie.

Eksploatacja, fr., wydobywanie, wyzyskiwanie, czerpanie zysków.

Eksplodować, wybuchać.

Eksplozja, wybuch (ob.).

Eksponent, łac., wykładnik; wystawca

Eksponować, łac., wystawiać, narazić np. na niebezpieczeństwo. Eksponat, przedmiot wystawiony do oglądania, np. na wystawie.

Eksport, łac., ob. Wywóz.

Eksportacja, łac., wyniesienie (zwł. zwłok).

Eksporter, łac., sprzedający towary za granicę.

Ekspozycja, łac., 1) wyłożenie, wyjaśnienie; 2) w dramacie początek, wprowadzenie, przedstawienie sytuacji; 3) czas potrzebny, aby na kliszy fotogr. powstał obraz przedmiotu fotografowanego; 4) w taternictwie, w wspinaczce górskiej, wielka stromość, przepaścistość, przedstawiająca obiektywne niebezpieczeństwo.

Ekspozytura, łac., biuro (zakład) uboczne, reprezentujące zakład główny.

Ekspres, fr., umyślny (posłaniec), pilny.

Ekspresja, łac., zewn. wyraz, wyrazistość.

Ekspresjonizm, kierunek w sztuce, wg którego utwór nie ma być odbiciem rzeczywistości (naturalizm), ani jej wrażeniem (impresjonizm), lecz spotęgowanym wyrazem (ekspresją) przeżycia artysty; rzeczywistość znajduje pełny wyraz w sztuce, przechodząc przez świat wyobrażeń artysty, ulegając więc artyst. modyfikacji, deformacji. Początki e.: kon. XIX i pocz. XX w. (Cézanne, Gauguin, Munch w malarstwie, Claudel, Rimbaud, Miciński w poezji), rozwój w pierwszych latach po wojnie świat., najsiln. w Niemczech (Nolde, Kokoschka, Heckel, Marc [mal.], Werfel, Kaiser, Becher, Sternheim [liter.]) i w Rosji sow. (gł. w teatrze: Meyerhold, Tairow). W in. krajach Severini, Picasso, Chagall, w Polsce przejśc. Czyżewski, Winkler, Witkiewicz (mal.), Stur, Zegadłowicz, Hulewicz, Wat, Stern i Witkiewicz (liter.).

Ekspropriacja, łac., wywłaszczenie.

Ekstabulacja, łac., wpis w księdze gruntowej, wykreślający uprzednio dokonany wpis, jako w danej chwili już bezprzedmiotowy; wykreślenie.

Ekstaza, gr., najwyższe natchnienie, zachwyt, uniesienie.

Ekstemporale, łac., 1) zadanie szkolne; 2) wygłoszenie mowy, wykonanie gry itp. bez przygotowania.

Ekstensywny, łac., rozciągliwy, rozległy, obejmujący wielki obszar; przeciw.: intensywny, napięty, skoncentrowany do małego obszaru, wzmożony, silny. E. gospodarka rolna, branie pod uprawę większych obszarów, przy mniejszych stosunkowo wkładach.

Ekstern, łac., zewnętrzny; wychowanek, mieszkający poza zakładem.

Eksterytorialność, łac., zakrajowość, przywilej, zapewniający pewnym osobom przebywającym na terytorium obcego państwa (np. zastępcom dyplomat.) wyłączenie z pod jego prawa i władzy.

Ekstra, łac., ponad to, poza tym, wyjątkowo, nadzwyczajnie.

Ekstradycja, łac., wydanie, w szczeg. wydanie obywatela znajdującego się na terytorium obcego państwa państwu, do którego przynależy.

Ekstrakcja, łac., wyciąganie, usuwanie.

Ekstrakt, łac., w y c i ą g, preparat otrzymany przez wyługowanie substancji rośl. lub zwierz. wodą, alkoholem, eterem itd.

Ekstraordynaryjny, łac., nadzwyczajny.

Ekstrawagancja, fr., niezwykłość, przesada, szalony kawał

Ekstrawertywny, łac., kierujący swe zainteresowania na zewnątrz, ku ludziom i zdarzeniom swego otoczenia. Przeciw.: i n t r o w e r t y w n y.

Ekstrem, łac., krańcowe przeciwieństwo; ostateczność

Eksudat, łac., w y s i ę k, płyn wydzielany w wzmożonym stopniu przy procesach zapalnych. Może być surowiczy, śluzowy, włóknikowy, ropny, krwawy itp., a także mieszany.

Ektoblast, ob. Zarodkowe listki

Ektoderma, grec., zewn. listek zarodkowy w embrionie zwierzęcym.

Ektoplazma, gr., u zwierząt 1-komórkowych plazma na zewnątrz komórki, zastępuje błonę komórkową.

Ekumen, gr., proboszcz w kościele wsch.

Ekumeniczny, gr., powszechny, uniwersalny, ogólny.

Ekwador (Ecuador), płd.-amer. republ., wraz z Wyspami Galapagos 451.180 km². 2,000 000 mieszk. Kraj dzieli się na nadbrzeżną równinę, dwa równoległe pasma Kordylierów (Chimborazo 6.310 m) i tropik. nizinę. Gł. produkty: kakao, ryż, kawa; z kopalin: miedź, złoto, srebro, nafta, siarka. Ludność składa się z Indian i mieszańców. Język hiszp. S t o l i c a: Quito. — Pierwotnie część państwa Inków, 1532 zdobyty przez Hiszpanię, 1548—1710 cz. wicekrólestwa Peru, nast. N. Granady, 1821 republ Kolumbii, 1830 niezal. republika, 1858 wojna z Peru, częste walki wewnętrzne.

Ekwator, łac., równik ziemski.

Ekwilibrysta, łac., linoskoczek, artysta cyrkowy demonstrujący ćwiczenia wymagające niezwykłej zręczności i zimnej krwi dla utrzymania równowagi.

Ekwipaż, fr., pojazd, powóz.

Ekwipować, wyposażyć, zaopatrzyć: e k w i p u n e k, wyposażenie np. oficerów w ubiór polowy

Ekwitacja, szkoła jazdy konnej.

Ekwiwalent, łac., równoważnik

El, hebr., Bóg.

Elaborat, wypracowanie; także ujemnie: zły, ciężki, lichy utwór, wywód.

Elam, państwo staroż., sąsiad z Babilonią, ze stol. Szuszan (Suza), od 3. tysiąclecia do VII w. prz. Chr. niezależne, walki z Babilonią, w IX w. przymierze z nią przeciw Asyrii, kt[illegible]ra w VII w zdobyła E. Od 559 do Persji.

El-Amarna, ruiny stolicy założ. w środkow. Egipcie przez Amenofisa IV (Echnatona).

Elan vital, fr., pęd życiowy; w filoz. siła życiowa (Bergson)

Elastyczność, ob. Sprężystość; e l a s t y c z n y, sprężysty, rozciągliwy, gibki, giętki.

Elba, rzeka, ob. Łaba.

Elba, włos. wyspa na M. Śródziemnym, 223 km² 32.000 mieszk.; rudy żelaza; stol. Portoferrajo. Pobyt Napoleona I 1814—15.

Elberfeld, m. w Nadrenii, nad rz. Wupper, połącz. z Barmen w W u p p e r t a l (ob.); przemysł bawełniany, chemiczny i in.

Elbląg (niem. Elbing), m. w Prusach Wsch., nad Elblążką i K a n a ł e m E l b l ą s k i m, 72.000 mieszk.; przem. maszyn. i tytoń., 1466—1772 należał jako wolne m. do Polski.

Elbląski Kanał, łączy Elbląg z Jez. Druzno, 145 km dł., 4 śluzy.

Elbrus, najwyższe wzniesienie na Kaukazie, wygasły wulkan z 2 szczytami (5.629 i 5.592 m).

Elburs, góry w płn. Persji, nad M. Kaspijskim; Demawend, 5.670 m.

El-Dorado (hiszp., Złoty), mityczny kraj w Ameryce Płd., rzekomo bogaty w złoto. Podanie o E. spowodowało liczne wyprawy awanturnicze w XVI i XVII w.

Eleaci, grec. szkoła filoz., założ. w Elei ok. 540 prz. Chr. (Ksenofanes, Parmenides, Zenon); akosmizm: świat nieuporządkowaną i przejściową złudą; właściwy byt daje się ująć tylko myślowo.

Eleazar, w St. Testam. 3. syn Arona, jego następca w kapłaństwie.

Elegancja, łac., wytworność, wykwint, zgodność z modą.

Elegia, gr., pieśń żałosna, zwł. żałobna, w ogóle poemat bólu lub skargi.

Elekcja, łac., wybór. W dawnej Polsce wybór króla. Por. P o l s k a (Ustrój, Dzieje).

Elekt, łac., człowiek nowoobrany.

Elektor, wybierający, wyborca.

Elektorowie (Kurfürsten), książęta cesarstwa rzymsko-niem., którzy mieli prawo wyboru cesarza. Wg Złotej Bulli Karola IV (1356) siedmiu, od w. XVII dziewięciu.

Elektra, w mit. gr. 1) jedna z Plejad; 2) córka Agamemnona i Klitemestry, siostra Oresta.

Elektra, gwiazda 4. wielkości w grupie Plejad.

Eliasz, prorok izrael. w IX w. prz. Chr., występował przeciw Baalowi. Wywieziony wg Biblii do nieba na wozie ognistym.

Eliasz-Radzikowski Walery, pol. malarz, ilustrator i literat (1840—1905); obrazy hist., rodzajowe, krajobrazy; ilustr. do własnego „Przewodnika po Tatrach", „Ubiorów w Polsce" i in.

Elektrochemia, nauka o związku między zjawiskami chem. i elektr., np. przy elektrolizie, w ogniwie itp.

Elektrochemiczny równoważnik, masa jonu wydzielona w elektrolicie przez prąd 1 ampera w sek., czyli przez ładunek 1 kulomba.

Elektroda, gr., płytka metalowa lub węglowa, doprowadzająca prąd do elektrolitu lub przewodnika gazowego. E. doprowadzająca napięcie ujemne: k a t o d a, dodatnie: a n o d a. Do wyładowań w gazie używa się e. z glinu, platyny, tantalu, do elektrolitów — z platyny lub węgla

Elektrodynamiczne siły. Prąd elektr. wytwarza koło przewodnika, przez który przepływa, pole magnetyczne; tym tłumaczy się przyciąganie lub odpychanie ruchomego obwodu prądu elektr. przez magnes, lub magnesu rucho-

mego przez prąd. To działanie ponderomotoryczne e. s. ma zastosowanie w motorach elektr.

Elektrodynamika, gr., nauka o siłach, które wywierają na siebie obwody prądów elektr., jako też obwody prądu i magnesy.

Elektrodynamometr, gr., przyrząd do mierzenia natężenia prądów elektr., składa się z 2 cewek wzajemnie się przyciągających; nadaje się też do prądów zmiennych w odróżnieniu od galwanometrów; ma zastosowanie w licznikach elektrycznych.

Elektrofor, gr., jedno z najstarszych urządzeń do otrzymywania ładunków elektr. przez indukcję: składa się z krążka ebonitowego i płytki metalowej osadzonej na trzonku izolującym.

Elektrokardiograf, gr., przyrząd do badania działania serca, za pośrednictwem czynnościowych prądów elektr., wzbudzanych przez mięsień serca.

Elektrolity, gr., przewodniki elektryczności klasy drugiej, roztwory soli, zasad lub kwasów przewodzące prąd elektr.; ruchowi ładunków towarzyszy ruch cząsteczek materialnych: jonów.

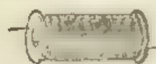
Elektrolityczna dysocjacja. T e o r i a e. d. A r r h e n i u s a orzeka, że cząsteczki elektrolitu już przy rozpuszczaniu soli w rozpuszczalniku dysocjują, tj. nabywają ładunku elektr., kationy — dodatniego, aniony — ujemnego. Teoria ta zawodzi dla silnych elektrolidów. S t o p i e ń d. roztworu: stosunek ilości cząsteczek zdysocjonowanych do ogólnej liczby cząsteczek.

Elektrolityczna polaryzacja, siła elektromotoryczna, która powstaje w elektrolicie wskutek zmiany koncentracji jonów w pobliżu elektrod, przeciwdziała sile elektromotor. czynnej, opóźniając ruch jonów.

Elektrolityczne przewodnictwo, odwrotność oporu właściwego elektrolitu, stała, niezależna od natężenia prądu i spadku potencjału, zależy od temperatury. E. p. jest setki tysięcy razy mniejsze niż przew. metali.

Elektrolityczny przerywacz, p r z e z W e h n e l t a, służy do częstego przerywania prądów el. o znacznym natężeniu, bez iskrzenia.

Elektroliza, gr., rozkład związków chem. w roztworze elektrolitu przez prąd elektr. Prąd doprowadzany jest do elektrolitu przez 2 elektrody; na nich osadzają się jony, tj. atomy, cząsteczki chem., obdarzone ładunkiem elektr.: ujemnym na anodzie, dodatnim na katodzie. Stosuje się w metalurgii, galwanoplastyce itp.

Cewka do wytwarzania pól magnetycznych

Elektromagnes, miękkie żelazo owinięte drutem izolowanym, przez który przepływa prąd el. i wytwarza silne, dowolnie długo trwające pole magnetyczne, ponieważ z chwilą przerwania prądu w cewce żelazo traci namagnesowanie. Ogromne zastosowanie w nauce i technice.

Elektromagnetyczne fale, rozchodzenie się drgań elektromagn. i związane z tym periodyczne zmiany wzdłuż przewodnika lub w dielektryku. Prędkość e. f. — prędk. światła 300.000 km/sek. Teoria elektromagn. Maxwella przewidziała istnienie e. f., zasługą Hertza było, że je wytworzył przy pomocy wibratora otwartego. Długość e. f. waha się w b. szerokim zakresie (ob. Światło, Radio).

Elektromagnetyczne pole, p. magnet. pochodzące od prądów elektr.; linie e. p. są zamknięte i obejmują przewodnik, odmiennie od linii pola wytwarzanego przez magnes.

Elektromagnetyzm, gr., zjawiska magnetyczne towarzyszące prądom elektrycznym.

Elektrometalurgia, gr., uzyskiwanie metali z rud za pomocą prądu elektrycznego.

Elektrometr, ob. Elektroskop.

Elektromotor, ob. Elektryczny silnik.

Elektromotoryczna siła, niesłuszna, ale historyczna nazwa, oznaczająca różnicę potencjałów el. na biegunach ogniwa galwan. Nie zależy od rozmiarów i kształtu ogniwa, zależy od własności chem. składników i od temperatury.

Elektron, gr., elementarny, niepodzielny już, ładunek elektryczności ujemnej; występuje w zjawiskach elektrolizy, promieniach katodowych i w. in., które nie dadzą się wyjaśnić bez hipotezy istnienia tych elementarnych ładunków. Ładunek e. (wartość uzyskana przez Millikana) = 4.77 $\cdot$ 10⁻¹⁰ jedn. elektrostatycznych ład. Masa e. jest 1845 razy mniejsza od masy atomu wodoru. Masa e. rośnie wraz z jego prędkością. E. jest uważany za podstawę budowy atomów, a więc i materii w ogóle.

Elektron, stop magnezu (90%) i glinu (ze śladami manganu, miedzi, cynku), b. lekki, cięż. wł. 1,8, do wyrobu samolotów i motorów.

Elektronowa lampa, ob. Radio.

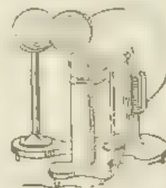
Elektrooptyczne zjawiska polegają na tym, że ciała równokierunkowe, np. szkło, nabierają w polu elektr. własności kryształów optycznie czynnych.

Elektroskop listkowy

Elektroskop, gr., przyrząd do wykazywania ładunków elektr.; e. zaopatrzony w podziałkę nazywa się elektrometrem i służy do pomiarów ładunków, napięć, potencjałów. Najprostszy jest e. dwulistkowy: pręcik metalowy, zakończony na jednym końcu kulką, do drugiego końca przytwierdzone są 2 listki z folii złotej lub glinowej; gdy zbliżymy ciało naelektryzow. do kulki, listki odchylają się pod wpływem elektr. jednoimiennej.

Elektrostatyczna indukcja, i n f l u e n c j a, elektryzowanie przez wpływ; wskutek zbliżenia ciała naelektryzowanego do przewodnika, następuje w nim rozdzielenie ładunków: bliżej ciała elektryzującego ładuje się przewodnik różnoimiennie, dalej jednoimiennie; po usunięciu ciała elektr. przewodnik nie wykazuje żadnego ładunku.

Elektrostatyczne maszyny służą do otrzymywania elektryczności na zasadzie indukcji el.; ładunek wytwarza się przez tarcie o poduszki skórzane szklanej płyty obracającej się dokoła osi poziomej; szczoteczki metal. elektryzują się przez wpływ i odprowadzają ładunek do konduktora.

Maszyna elektrostatyczna

Elektrostatyka, gr., nauka o warunkach równowagi ładunków elektr. Zasadniczym jest w e. prawo Coulomba (ob. Coulomb).

Elektrotechnika, gr., wytwarzanie i zużytkowanie prądów el. Rozróżnia się e. prądów słabych i e. prądów silnych.

Elektroterapia, gr., stosowanie elektryczności dla celów leczn.: g a l w a n i z a c j a, leczenie słabymi prądami stałymi; f a r a d y z a c j a, lecz. prądami przerywanymi; f r a n k l i n i z a c j a, stosowanie wyładowań elektryczności statycznej; a r s o n w a l i z a c j a, stosowanie prądów zmiennych o wysokiej częstości (setki tys. zmian na sek.) i wys. napięciu (do 100.000 woltów), d i a t e r m i a, stosowanie ciepła Joule'a: w chirurgii: e l e k t r o k a u s t y k a, wypalanie tkanek platynową elektrodą i e l e k t r o k o a g u l a c j a, niszczenie tkanek za pomocą elektrolizy.

Elektrotermiczna stała, stała powszechna 0,2388 kaloryj w ukł. prakt.; ilość ciepła wywiązanego przez prąd 1 ampera, o oporze 1 ohma w 1 sek.

Elektrownia, urządzenie techniczne do wytwarzania i przesyłania energii elektrycznej.

Elektrowóz, lokomotywa elektryczna, zaopatrzona w akumulator (lub własną prądnicę) i motor; porusza się po szynach bez zasilania prądem z centrali.

Elektryczna bateria, ob. Bateria.

Elektryczna dzielność, iloczyn wolt × amper. Jednostką praktyczną jest energia 1000 wattów × 1 godzina tj. k i l o w a t t g o d z i n a (kwg).

Elektryczna energia prądów mierzy się ciepłem Joule'a wytworzonym podczas przepływu; e. e. kondensatora = połowie iloczynu z ładunku i napięcia: e. e. pola el. w 1 cm³ = $\frac{\varepsilon E^2}{8\pi}$ ergów, gdzie ε stała dielektryczna ośrodka, E natężenie pola elektrycznego.

Elektryczna gęstość, stosunek ładunku znajdującego się na powierzchni przewodnika do wartości powierzchni. E. g. jest na kuli stała.

Elektryczna indukcja, e l e k t r o m a g n e t y c z n a i., zjawisko wzbudzania prądów elektr. w obwodach zamkniętych, przez ruch w polu magnetycznym, wywołanym przez magnes lub obcy prąd elektryczny.

Elektryczna iskra, wyładowanie energii elektryczn. w dielektryku, czemu towarzyszy zjawisko świetlne i akustyczne (trzask, huk). E. i. wystąpi, gdy np. drut połączony z ziemią zbliżymy do przewodnika naładowanego do wysokiego potencjału. E. i. towarzyszy zamiana energii elektr. na ciepło Joule'a, na energię ruchu falowego powietrza i na en. fal elektromagnetycznych.

Elektryczna pojemność przewodnika ta ilość elektryczności, która na przewodniku wywoła potencjał 1 wolta; zależy od wielkości i kształtu przewodn. izolowanego; rośnie przy zbliżeniu innego przewodnika, uziemionego (zasada kondensatora). Jednostką prakt. jest 1 farad = 9×10^{11} j. el.-stat. poj. Kula ziemska miałaby e. p. = 0,0007 farada. Jednostką używ. mikrofarad (mf = 10^{-6} farada. Przewodnik ma e. p. = 1 farad, gdy na nim ładunek 1 kulomba wywołuje potencjał 1 wolta.

Elektryczne drgania, period. zmiany napięcia i natężenia prądu w obwodach drgających. Typowy obwód drgający składa się z kondensatora, samoindukcji i przerwy iskrowej; po naładowaniu okładek różnoimiennymi ładunkami, następuje (przy dostatecznej różnicy potencjałów) rozładowanie el. przez przerwę iskrową; dzięki samoindukcji, okładki ładują się ponownie, ale odwrotnie, znów powodując iskrę. Po kilku wyładowaniach (drganiach) układ zamieni całą energię na ciepło Joule'a, jeśli nie zasilimy go nowymi ładunkami. E. d. n i e g a s n ą c e wytwarza się łukiem elektr. lub lampami katodowymi.

Elektryczne izolatory, ciała nieprzewodzące prądów elektr.: bursztyn, ebonit, szkło, jedwab, skóra i in. Przepuszczają fale elektromagn. Ścisłej granicy między i. a przewodnikami nie ma.

Elektryczne jednostki. 2 teoretyczne układy e. j. e l e k t r o s t a t y c z n e i e l e k t r o m a g n e t y c z n y, na kt. opiera się układ praktyczny. W ukł. prakt.: j. e. ładunku — kulomb, natężenia prądu — amper, napięcia (potencjału) — wolt, oporu — om, pojemności — farad, pracy (energii) — joule, dzielności — watt = woltamper.

Elektryczne koleje, mają napęd na koła od elektromotorów zasilanych z akumulatora (ewt. z własnej prądnicy) lub też z doprowadzaniem prądu przez ruchome kontakty: rolki i pętle. Przewody: jeden górny i szyny, lub też szyny i jeden przewodnik ułożony izolowanie między szynami. Regulacja motorów opornicami. Hamowanie: motory odłączone od sieci pracują jako generatory i zużywają energię ruchu rozpędowego wozu. Szybkość: do 200 km/godz.

Elektryczne krótkie spięcie następuje, gdy brak odpowiedniego oporu; rośnie wtedy natężenie prądu (prawo Ohma) i ciepło Joule'a, tak, że temperatura się podnosi, izolacja ulega zwęgleniu, przewodniki się topią, grożąc wywołaniem pożaru. Stopki (b e z p i e c z n i k i) zabezpieczają sieć przed e. k. s.

Elektryczne maszyny. 1) G e n e r a t o r y, ob. Dynamomaszyna. W i r n i k uzwojony, napędzany silnikiem, rotuje w polu magnetycznym; na zasadzie indukcji powstają w pętlach składających się na uzwojenie wirnika prądy różnego napięcia i kierunku. W zależności od sposobu odprowadzenia prądu wirnika dwoma lub trzema p i e r ś c i e n i a m i wzgl. za pomocą k o l e k t o r a i przynależnych s z c z o t e k, otrzymujemy prąd zmienny, jedno- i trój-fazowy wzgl. prąd stały. Dla wytworzenia pola magnetycznego elektromagnesy zasilane są u gen. prądu stałego prądem wytworzonym przez sam gen. (zasada dynamo-elektr. Siemensa), u gen. prądu zmiennego, pomocniczym gen. zmontowanym na wspólnej osi. 2) S i l n i k i, ob. Elektryczny silnik. S. prądu stałego zbudowane jak gen. prądu stałego; s. prądu zmiennego: a) s y n c h r o n i c z n e, budowa jak gen., przy rozruchu musi się je napędzić energią mechaniczną na określoną ilość obrotów; b) a s y n c h r o n i c z n e, uzwojenie wirnika spięte na krótko wprost na wirniku lub też przez szczotki; doprowadzony do uzwojeń statora prąd zmienny wytwarza wirowe pole magnetyczne. 3) T r a n s-

formatory. Dwie niezależne od siebie cewki z izolowanego drutu nawinięte na wspólnym rdzeniu żelaznym. Zależnie od stosunku ilości zwojów obu cewek, otrzymujemy, doprowadzając prąd zmienny do jednej z cewek, podwyższenie lub redukcję napięcia w drugiej. Nadają się tylko do prądu zmiennego. 4. Przetwornice. Agregat elektromotor i generator zmontowany na wspólnej osi lub też zbudowane jako jedna całość we wspólnej obudowie służą do zmiany prądu stałego na zmienny lub też przeciwnie, albo też dla transformacji napięcia prądu stałego. — Por. tablice.

Elektryczne napięcie, ob. Elektryczny potencjał.

Elektryczne narządy u ryb elektrycznych morskich; rażą prądem elektr. atakujących; służą do obrony lub do paraliżowania i zabijania zdobyczy.

Elektryczne ogniwo, galwaniczne ogniwo, wytwarza prądy el. drogą zamiany energii chem. na el.; od czasu udoskonalenia dynamomaszyn małe zastosowanie prakt. Najbardziej rozpowszechn. o. Leclanche'a: elektrolitem jest roztwór salmiaku, elektrodą ujemną cynk, dod. węgiel zanurzony w porowatym naczyniu z dwutlenkiem manganu; jego siła elektromotor. — 1,4 wolta.

Elektryczne ogrzewanie polega na wytwarzaniu ciepła Joule'a przez prąd el.; zastosowanie w el. piecach, żelazkach, ogrzewaczach, w których używa się drutów oporowych z odpowiedniego materiału, dla uzyskania wysokich temperatur.

Elektryczne oko, komórka selenowa lub fotoelektryczna; obie reagują na światło i zmiany jego natężenia, stąd nazwa e. o. Stosowane w telewizji, kinematografii dźwięk. i in.

Elektryczne pole, przestrzeń dokoła ładunków elektr., w której działają siły od nich pochodzące; natężenie p. e., wektor p. e.: siła, z jaką e. p. działa na dodatni ładunek jednostkowy. linia sił e. p., droga, po której poruszałby się swobodny ładunek elektr. w danym polu; charakteryzujemy e. p. ilością linij sił, przecinających prostopadle 1 cm² pola, równą wartości liczbowej natężenia.

Kabel dla prądu silnych

Elektryczne przewodnictwo ciała, odwrotność oporu właściwego (czyli im mniejszy opór, tym większe e. p.); przewodnika: e. p. metali maleje, elektrolitów rośnie z temperaturą, e. p. gazów jest b. małe.

Elektryczne przewody, służą do rozprowadzenia prądów elektr. Materiał: dobry przewodnik. Nadziemne nieizolowane i podziemne czyli kable izolowane gumą, jutą lub papierem impregnowanym. Kable normalne: kilka do kilkuset izolowanych względem siebie żył przewodów w wspólnym płaszczu (pancerzu), ołowianym lub stalowym. Kable podmorskie, ze specjalną izolacją przeciwwilgociową i hermetycznym pancerzem. Nieizolowane p. nadziemne zawieszone są na słupach drewnianych lub masztach żelaznych na izolatorach ze szkła lub porcelany.

Przekrój kabla na prąd zmienny

Elektryczne światło wytwarza się korzystając z ciepła Joule'a wywiązującego się przy przepływie prądu el. — W 1813 Davy wytworzył łuk elektryczny między 2 węglami, których rozżarzone końce dają b. intensywne ś. Lampę żarową wynalazł Edison 1879; zwęglone włókno bambusu zarzyło się w szklanej gruszce opróżnionej z powietrza; dziś druciki z osmu, wolframu w gruszce wypełnionej gazem nieczynnym, np. azotem; zużycie 0,5 watta na świecę. Lampa neonowa, rurka wypełniona rozrzedzonym neonem, który jarzy się pod wpływem wyładowań elektr.

Elektryczność, rodzaj energii, występującej w najrozmaitszej postaci: ładunku elektrycznego, indukcji, prądu, fal elektromagn. Już Grecy w VI w. prz. Chr. zauważyli, że bursztyn, gr. elektron, potarty ma zdolność przyciągania lekkich ciał. Dopiero w XVIII w. Dufay podał zasady tych zjawisk i rozróżnił 2 rodzaje e.: szkła (+) i żywicy (—). 1747 Beniamin Franklin podał teorię, wg której e. ujemna jest nieważkim płynem; nadmiar jego wywołuje ładunek ujemny, niedomiar dodatni. Symmer wprowadził 2 płyny dod. i ujem. Cantor odkrył indukcję elektrostatyczną, Volta 1799 nabój e na metalach, zanurzonych w elektrolicie, kładąc podstawy pod elektrodynamikę. Oersted 1820 stwierdził wychylenie się igły magnet. pod wpływem prądu el. (elektromagnetyzm). Joule zbadał zjawisko termoelektryczności, Faraday odkrył indukcję elektromagn. Maxwell 1865 ogłosił teorię el.-magn. światła, 1873 teorię fal elektromagn. Nazwiska Coulomba, Ampère'a i i. związane są z olbrzymim rozwojem tego działu fizyki. Panująca dziś teoria elektronowa wraca poniekąd do teorii Franklina. Zdobycze tej nauki znalazły ogromne zastosowanie w technice: telefon, prądnice, telegraf bez drutu i w. in. Por. Elektron, Elektrodynamika, Elektromagnetyczne fale i in.

Elektryczność atmosferyczna polega na jonizacji powietrza i istnieniu pola el. atmosfery; obecność w atm. emanacji radowej i torowej, promieniowanie β i γ ciał promieniotwórczych i promieni kosmicznych wytwarzają przeciętnie co sekundę 14 jonów w cm³ powietrza. Pole elektr. atmosfery powstaje wskutek prądów jonów dodatnich w górę, które ładują atm. dodatnio, podczas gdy ziemia ładuje się ujemnie.

Elektryczny dzwonek, zastosowanie przerywacza: elektromagnes po włączeniu doń prądu przyciąga umieszczoną obok zworę z miękkiego żelaza wraz z kulką do niej przytwierdzoną; kulka uderza przy tym o dzwonek; równocześnie prąd ulega przerwaniu i zwora wraca do pierwotnego położenia; z tą zaś chwilą obwód prądu znów się zamyka i zjawisko się powtarza.

Elektryczny dzwonek

Elektryczny generator, ob. Dynamomaszyna.

Elektryczny ładunek (n a b ó j) określony jest przez swe działanie na inne ładunki; jedn. el.-stat. ładunku: ładunek, który na drugi równy mu działa z odległości 1 cm z siłą 1 dyny; jedn. prakt. jest kulomb = 3,10⁹ j. e.-stat. ład. Ładunki różnoimienne przyciągają się, równoimienne odpychają się. E. ł. uzyskuje ciało przez potarcie, przez indukcję i dzięki reakcjom chem.

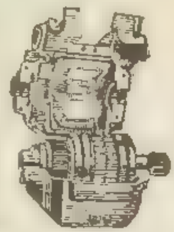
Elektryczny łuk, ob. Elektryczne światło.

Elektryczny opór. To samo napięcie el. w różnych przewodnikach wywoła różne natężenie prądu, czyli te przewodn. mają różne e. o.; zależą one od przekroju, długości i materiału. Jednostką e. o. jest o h m: przewodnik ma e. o. 1 ohma, gdy nap. 1 wolta wytworzy prąd o natęż. 1 ampera. Opór słupa rtęci o długości 106,3 cm, przekroju 1 mm², w 0° C jest o. 1 ohma międzynarod.

Elektryczny piec, ma zastosow. gł. w metalurgii, w pracowniach techn. itd.: a) rodzaj termostatu elektr., w którym temper. dochodzi do temp. topnienia drutów oporowych (sporządz. z platyny lub irydu), b) zastosowanie wprost ciepła łuku elektr. (temp. 4.000°). — Żelazka, garnki elektr. itp. ob. El. ogrzewanie; przy kuchniach elektr. specjalna masa, która przewodząc prąd elektr. silnie się ogrzewa.

Elektryczny potencjał naelektryzowanego przewodnika względem ziemi w danym punkcie jest to praca związana z przeniesieniem dodatniej jednostki ładunku z przewodnika do ziemi; e. p. punktu pola, praca związana z przeniesieniem jedn. ład. z danego punktu do ziemi. E. p. jest dodatni lub ujemny, zależnie od tego, czy praca wykonana jest przez pole, czy przeciw polu. R ó ż n i c a (spadek) p o t e n c j a ł ó w, n a p i ę c i e e l e k t r y c z n e 2 przewodników równa się algebraicznej różnicy e. p. względem ziemi. Jeżeli 2 przewodniki o różnych e. p. połączymy metalicznie, następuje ruch elektronów, czyli prąd el. z miejsca o wyższym e. p. do miejsca niższego e. p. Napięcie jest jednostkowe, jeśli przejście dodatniej jedn. ład. z jednego przewodnika na drugi wywiązuje 1 erg pracy (jedn. elektrostat.). W ukł. prakt. jednostką jest wolt = 1/300 j. el. stat. pot., jeżeli spuszczenie ładunku jednego kulomba wywiązuje pracę joule'a = 9,81 kgm. Napięcie mierzy się woltmetrami.

Elektryczny prąd, ruch ładunków el. w metalach, elektrolitach, gazach; dodatnim nazywamy kierunek ruchu ładunków dodatnich, więc e. p. płynie zawsze od potencjału wyższego do niższego. N a t ę ż e n i e e. p. w pewnym przekroju: ilość ładunku przepływającego przez ten przekrój w 1 sek. E. p. w metalach polega na ruchu elektronów, w elektrolitach i gazach na ruchu jonów. Przez przewodnik przepływa e. p. o n a t ę ż e n i u 1 a m p e r a, gdy przez jego przekrój przepływa w 1 sek. ładunek = 1 kulomb. Amper jest jednostką prakt. Generatory (ob. Dynamomaszyna) wytwarzają e. p. s t a ł y, tzn. o stałym kierunku i natężeniu lub e. p. z m i e n n y, tzn. zmieniający się co do kierunku i natężenia; o k r e s p. zmiennego: czas, po którym prąd powtarza się co do wartości i kierunku.

Silnik na prąd zmienny

Elektryczny silnik (m o t o r), zamienia energię elektr. na mechaniczną. W konstrukcji nie różni się od dynamomaszyny; jeżeli do dynamom. doprowadzimy z zewnątrz prąd stały przez szczotki, wówczas, wedle zasady indukcji, generator będzie się obracał; również generat. prądu zmien. mogą służyć jako silniki. Por. E l m a s z y n y.

Elektryczny transformator, p r z e t w o r n i k, służy do przekształcania prądu z m i e n n e g o o niskim napięciu i dużym natężeniu na prąd r ó w n i e ż z m i e n n y, o wysokim napięciu i mniejszym natężeniu. Zasadniczo składa się z 2 niezależnych cewek z izolowanego drutu, nawiniętych na wspólny rdzeń żelazny: przepuszczając prąd zmienny niskiego napięcia przez jedną cewkę (o małej ilości zwojów), otrzymamy prąd o wysokim napięciu w drugiej (o wielkiej ilości zwojów).

Element, łac., 1) żywioł; 2) w chemii, ob. Pierwiastki; 3) ogólnie: najprostszy składnik; e l e m e n t a r n y, żywiołowy, podstawowy, zasadniczy; 4) por. Elementy.

Elementy, 1) w matematyce i in. naukach, podstawowe, zasadnicze wiadomości. E. w matem., też przedmioty zbioru, ciągu itp. — W a s t r o n o m i i e., dane, charakteryzujące orbitę ciała nieb.; 2) żywioły. Por. Element.

Elephantiasis, gr., s ł o n i o w a c i z n a, chorobl. zniekształcenie i zgrubienie poszczeg. części ciała (skóry i tkanek wewn.), na skutek zaburzeń krążenia, wywołanych chroniczn. sprawami zapalnymi w tkankach, żyłach, naczyniach limfatycznych itd.

Eleuterie, uroczystości ku czci Zeusa, odbywane w dawnej Grecji.

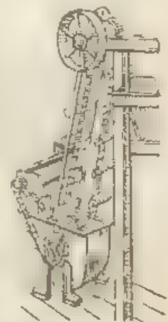
Eleuzis, miejscowość w staroż. Attyce, z świątyniami bogini Demeter i Persefony.

Eleuzyjskie misteria (E l e u z y n i e), tajne obrzędy relig. w Eleuzis (ob.) ku czci Demetry, Persefony (Kory) i Dionizosa.

Elew, fr., wychowanek, uczeń.

Elewacja, łac., podniesienie; 1) podniesienie hostii i kielicha z winem podczas Mszy św.; 2) w astronomii wysokość; 3) kąt utworzony przez linię osi lufy i płaszczyznę platformy działa; 4) w architekturze ogólny widok zewnętrznej strony budynku.

Elewator, łac., p o d n o ś n i k, urządzenie do podnoszenia materiałów sypkich, jak zboże, piasek. Składa się z pasa nadzianego na 2 koła napędowe i umieszczonych na nim kubełków, które zagarniają materiał poniżej dolnego koła, podnoszą go i wysypują na platformę powyżej górnego [illegible] zbożowe spichrze [illegible]

Elewator

Elf, szwedz. [illegible] rzeka.

Elfy, w wierzeniach island., skandyn., ang. i niem. rodzaj demonów niewidzialnych, uosobienia sił przyrody; złe i dobre.

Elida (Elis), kraina nad M. Jońskim, zach. część Peloponezu. Igrzyska olimp. (Olimpia) i kult Zeusa. Główne miasto E., przewodniczyło w związku elejskim.

Eligiusz, św., franc. St. Eloi (590—660), złotnik, później biskup w Noyon, patron kowali i złotników; pam. 1 XII.

Eliksir, arab., „wyciąg, kamień mądrości", preparat farmaceut.: winne wyciągi roślin, zmieszane z olejkami eter., ekstraktami itp.

Eliminacja, łac., wyłączenie, usunięcie (słabszych, gorszych).

Elipsa (w kole)

Eliot George (właśc. Mary-Anne Evans), powieściopisarka angielska (1819—80).

Elipsa, gr., krzywa płaska stopnia 2.; można ją określić jako miejsce geometr. punktów, których suma odległości od 2 danych punktów jest stała.

Elipsoida

Elipsoida, gr., powierzchnia 2. stopnia; pow. zamknięta o 3 osiach prostopadłych; dowolna płaszczyzna przetnie e. wzdłuż elipsy lub koła; powstaje z obrotu elipsy dokoła jednej z osi.

Elita, fr., wybrani, najlepsi z jakiegoś środowiska, dobrane tow.; elitaryzm, kierunek społecz.-polit., żądający pewnych przywilejów, wzgl. wpływu na sprawy państwa dla jednostek szczeg. zasłużonych, wyróżnionych itd.

Elizabeth (ilizebes), m. portowe w płn.-amer. st. New-Jersey, 95.000 mieszk.; przemysł i handel.

Elizawetgrad, ob. Zinowiewsk.

Elizawetpol, ob. Gandża.

Elizejskie Pola, 1) ob. Elizjum; 2) franc., Champs Elysées (szanzelize), dzielnica paryska, ze wspaniałą Avenue des C. E.

Elizejski pałac (Elysée), siedziba prez. Francji w Paryżu, z wspaniałym parkiem.

Elizeusz, hebr. Elisza, prorok izrael. (IX w.), uczeń i następca Eliasza.

Elizja, łac., wyrzutnia, wyrzucenie samogłoski, zwł. przed samogłoską zaczynającą następny wyraz, np. d'Este.

Elizjum, w mitol. grec. i rzym. miejsce wiecznej szczęśliwości.

Eljen, węg., „niech żyje", „wiwat!".

Ellesmereland (elsmirlend), bryt. wyspa arkt. Ameryki, 200.000 km², zamieszk. przez Eskimosów, renifery, lisy i in.

Ellis Island (elis ajlend), wyspa w porcie nowojorskim, kontrolny urząd imigracyjny.

Ellora, w. w państwie Hajdaraba I (Indie Bryt.); sławne jaskiniowe świątynie buddyjskie i bramańskie z cennymi zabytk. sztuki hinduskiej.

Elma św. ognie, ciche wyładowania elektryczne ze szczytów wież, drzew, piorunochronu itp. zachodzące przy niskich chmurach burzowych.

Elogium, łac., u Rzymian napis pochwalny na nagrobkach, wizerunkach, posągach.

Elohim, hebr., oznaczenie Boga, jego potęgi, wielkości, doskonałości.

Elokwencja, łac., dar wymowy; elokwentny, wymowny.

Elongacja, łac., 1) w fiz. odchylenie punktu drgającego, wahadła od miejsca równowagi; 2) w astron. odległość kątowa planety od Słońca, lub Księżyca od swej planety.

El Paso, m. w st. Texas w St. Zjedn. Am. Płn., nad Rio Grande del Norte, 102.000 mieszk., przemysł żelazny i hutniczy.

Elsheimer Adam, malarz niem. (1578—1610); krajobrazy ze sztafażem hist. lub mitolog.

Elsner Józef Ksawery, pol. pedagog i kompoz. (1769—1854), dyr. Opery, potem Konserwatorium warsz., nauczyciel Fr. Chopina. Utwory: opery i melodramaty „Król Łokietek" „Jagiełło w Tenczynie" i in.; kompozycje instrument.; utwory relig.: 16 mszy, Requiem, Te Deum i w. in.

Elstera, niem. Elster, 1) Biała, p. dopływ Sali, 195 km dług.; 1813 utonął w niej ks. Józef Poniatowski; 2) Czarna, p. dopływ Łaby, 200 km dług.

Elukubracja, łac., mozolnie wykonana, małowartościowa praca pisemna.

Eluwialny, łac., określenie rozsypisk, powstałych przez przeobrażenie skał, a znajdujących się na miejscu swego powstania.

El...y, pseudonim Adama Asnyka.

Elzewir, sławna rodzina drukarzy i księgarzy niderl. od poł. XVI do pocz. XVIII w.

Elżbieta, hebr. Eliszewa, matka św. Jana Chrzciciela; pam. 5 XI

Elżbieta, 1) królowa ang. (1533—1603), córka Henryka VIII i Anny Boleyn, więziona 1554 w Tower, na tronie 1558, utrwaliła kościół anglikański jako narodowy, 1587 skazała na śmierć Marię Stuart, 1588 pokonała „Niezwyciężoną Armadę" hiszp., stworzyła mocarstwowe stanowisko Anglii; wychowana w duchu Odrodzenia, wpłynęła na rozwój ang. życia umysł. i gospod., zwł. żeglugi; 2) E. Amalie Eugénie, cesarzowa austr. (1837—98), księżniczka bawar., żona ces. Franc. Józefa, zamord. w Genewie przez anarchistę włos. Luccheniego; 3) E. Rakuska (1436—1505), córka ces. Albrechta II, żona Kazimierza Jagiell., miała z nim 13 dzieci, stąd „Matka Jagiellonów"; 4) E. Rakuska (1526—45), córka ces. Ferdynanda i Anny Jagiell., żona Zygmunta Aug., z powodu intryg Bony nie zyskała jego względów; 5) E. Pietrowna, carowa ros. (1709—62), córka Piotra W. i Katarzyny I. obaliwszy regencję objęła tron 1741, uległa wpływom faworytów; kierownikami polityki zagr. Woroncow i Bestużew: pomyślna wojna z Szwecją, w wojnie sukcesyjnej austr. i w wojnie 7-letniej po stronie Austrii; opiekunka sztuk i nauk.

Elżbietanki, zgromadzenie zakonne dla pielęgnowania chorych i ubogich po szpitalach i przytułkach.

Elżbietański styl, ang. styl archit. z czasów król. Elżbiety, połączenie renesansu z gotykiem.

Emalia, fr., a) ochronna, ob. Szkliwo; b) zdobnicza, łatwo topliwe, barwne szkło ołowiowe z domieszką boraksu (aby nie odpryskiwało) oraz tlenków metali (dla nadania odpowiedniej barwy). Rodzaje: komórkowa, żłobkowa, przejrzysta, malarska.

Emanacja, łac., „wypływ"; 1) w filoz. neoplatoników i gnostyków, później w nauce kaba-

listów: stopniowe wynikanie wszelkich rzeczy (niedoskonałych) z pierwiastka bożego (doskonałości); 2) w fizyce: promieniowanie; 3) e. r a d u, pierw. chem. (zw. też nitonem, Nt), znak Em, gaz szlach. powstający przy rozpadzie radu, l. porządk. 86, cięż. atom. 222.

Emancypacja, łac., wyzwolenie spod władzy lub wpływu. E. kobiet, ruch dążący do równouprawnienia kobiet. (Por. Kobiecy ruch).

Emanuel (M a n u e l), królowie portug., 1) E. Wielki (1469—1521), rozwinął politykę kolonialną (Vasco de Gama, Cabral, Almeida), mecenas sztuk i nauk; 2) E. II (1889—1933), obalony 1910 przez rewolucję republ., żył w Anglii.

Emaus, zabawa ludowa w poniedziałek wielkanocny, urządzana gł. w Krakowskim i Poznańskim. — Por. Emmaus.

Emballage (ambalaż), fr., opakowanie.

Embargo, hiszp., zajęcie okrętu wraz z ładunkiem, w celu zapobieżenia jego wypłynięciu z portu. E. c y w i l n e, skierowane przez państwo przeciw własnym obywatelom (np. dla przeszkodzenia wywozowi pewnych artykułów); e. m i ę d z y n a r o d o w e, skierowane przeciw poddanym i okrętom innego państwa, jako środek represyjny.

Emblemat, gr., godło, znak, symbol; ozdoba.

Emblemata Triboniani, łac., zmiany, dokonane w pismach jurystów rzym. w kodyfikacji justyniańskiej, przez komisję pod przewodn. Trybomana.

Embolia, gr., z a t o r, zaczopowanie naczyń krwionośnych, zwł. małych tętnic i naczyń włoskowatych, przez ciało obce (embolus), które dostało się do krwi i z nią zostało zaniesione do odnośnych naczyń. Powstaje głównie na skutek skrzepów, także cząsteczek tłuszczu, które się przedostały do krwiobiegu, dalej z bakteryj i guzów nowotworowych i in. Niebezpieczne dla życia są zatory tętnicy płucnej i w mózgu.

Embriologia, gr., nauka o rozwoju embrionu (zarodka) od chwili zapłodnienia jaja, aż do chwili porodu lub wykłucia się z błon jajowych. Por. t a b l. na str. 152.

Embrion, gr., zarodek zwierzęcy lub roślinny w pierwszym okresie rozwoju.

Emersja, łac., wynurzanie się; w astronomii wyjście (np. księżyca z cienia ziemi itp.).

Emerson Ralph Waldo, anglo-ameryk. pisarz i myśliciel (1803—82), rzecznik religijnego idealizmu, miłości do przyrody i kultu geniuszów, świetny essayista, autor „Essays", „Representative Men" i in.

Emeryt, łac., wysłużony człowiek pobierający wynagrodzenie z tytułu pracy dokonanej uprzednio, zwykle dłuższy czas trwającej. E m e r y t u r a, płaca nie połączona z równoczesnym świadczeniem wzajemnym z tytułu zasług uprzednich, oparta na umowie lub ustawie. Niemal wszystkie państwa europ. uznają p r a w o d o e. swych urzędników, oraz prawo do zaopatrzenia (e.) wdów i sierot po nich.

Emfaza, gr., przesada, używanie przesadnych nacisków i zwrotów w przemówieniach.

Emfiteuza, łac., w prawie rzym. odpłatne dziedziczne, pozbywalne prawo rzeczowe na cudzym gruncie rol., rodzaj wieczystej dzierżawy.

Emigracja, ob. Wychodźstwo. — W medyc.: w sprawach zapalnych wędrówka białych ciałek krwi z naczyń krwionośn. do otaczającej tkanki.

Emigracja polityczna, wychodźstwo dla uniknięcia prześladowań polit. lub relig., np. e. protestantów franc. po odwołaniu edyktu nantejskiego, e. wyższych warstw społecz. franc. w czasie rewolucji franc., w ostatnich czasach e. przeciwników narodowego socjalizmu i Żydów z Niemiec. Por. E. p. p o l s k a.

Emigracja polityczna polska, datuje się od bitwy połtawskiej (1709); e. zwolenników Leszczyńskiego do Turcji. Po konfederacji barskiej e. do Francji. 1792 e. w Dreźnie przygotowała powstanie kościuszkowskie, 1794 stworzyła Legiony. Najwięk. znaczenie: tzw. W i e l k a E. po powstaniu listopadowym, gdy kilka tysięcy Polaków przeniosło się do do Belgii, Niemiec, Anglii, Turcji, a przede wszystkim Francji. Powstałe tam obozy polityczne skupiały się w Hotelu Lambert i w Towarzystwie Demokratycznym. E. stanowiła ognisko życia umysł. i organizowała próby powstań. Nowe e. w 1848 i 1863/4.

Eminencja, łac., wzniosłość, wysokość; tytuł kardynałów.

Eminescu (-nesku) Michael, najwybitn. poeta rumuński (1850—89), w 33 roku życia popadł w obłęd.

Emin Pasza, właśc. Eduard S c h n i t z e r, podróżnik niem. (1840—92), badacz Sudanu i Afryki wsch., uratowany przez Stanleya, zamordowany przez tubylców.

Emir, arab., książę, władca, w Arabii i Afryce płn. naczelnik plem.; w Turcji tytuł związany z różnymi urzędami. — E m i r a t, obszar władzy emira.

Emisariusz, fr., tajny wysłannik polityczny.

Emisja, łac., 1) wysyłanie energii promienistej; e m i s y j n a t e o r i a ś w i a t ł a, ob. Światło; 2) w gospod. społ.: wydanie i puszczenie w obieg papierów wartościowych (celem zebrania kapitału), biletów bankowych itd.; 3) sposób wydobywania tonu w śpiewie.

Emmaus, miejsc. w Palestynie, niedaleko Jerozolimy, gdzie zmartwychwstały Chrystus ukazał się 2 młodzieńcom.

Emmental, szwajc. kraina w kantonie Bern, wyrób sławnych s e r ó w e m e n t a l s k i c h.

Emocja, łac., wzruszenie, poruszenie, podniecenie.

Empedokles, filozof grecki (ok. 483—24 prz. Chr.): świat składa się z 4 elementów, z ognia powietrza, wody i ziemi; łączy je miłość, rozdziela niezgoda. Naiwny ewolucjonizm.

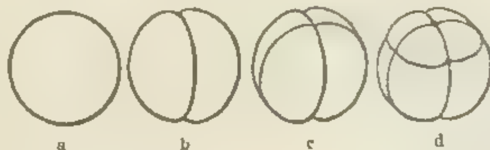
Empire (anpir), fr., s t y l c e s a r s t w a, nazwa stylu powstałego we Francji za czasów 1. cesarstwa (Napoleona I), będącego wynikiem klasycyzmu, t. j. oparcia o dawne formy rzymskie. Objawia się on zarówno w architekturze, naśladującej budowle staroż. Greków i Rzymian, jak i w malarstwie (gł. reprezentant David), rzeźbie, meblarstwie, zdobnictwie (formy proste, ozdoby brązowe w formie wieńców itp.), w ubiorach itd.

Empiria, gr., doświadczenie (ob.).

Empiriokrytycyzm, gr., kierunek filozoficzny, odmiana idealizmu, filoz. „czystego doświadcze-

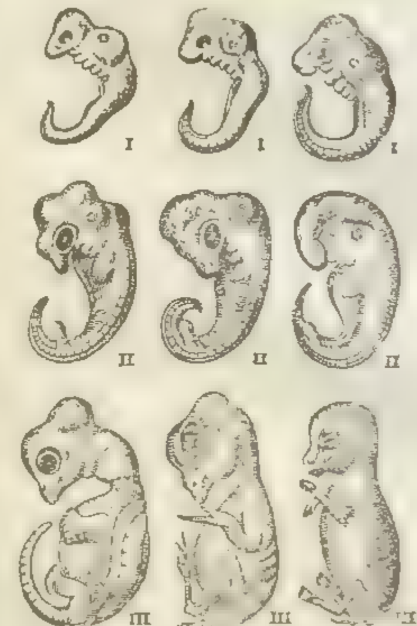
Ryc. 1. Podział całkowity równomierny.

Ryc. 2. Podział całkowity nierównomierny jaja żaby. Brózda równikowa (d) leży bliżej górnego bieguna i w ten sposób oddziela cztery mniejsze komórki zwierzęce od czterech większych wegetatywnych komórek brózdkowania.

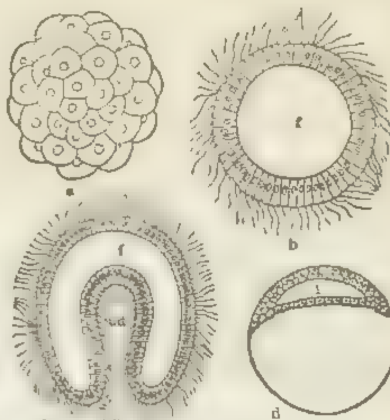

Ryc. 3. Tarczowe brózdkowanie jaja kurzego, przyczym ulega podziałowi jedynie od góry widoczna tarcza zarodkowa.

A. Żółw. B Kurczę. C Królik.

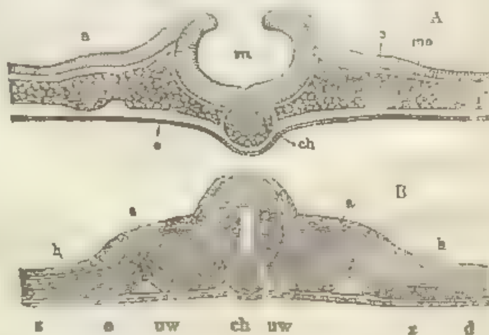
Ryc 7. Zarodki kręgowców w trzech podobnych stadiach rozwoju (schematycznie).

Ryc. 4 a. Stadium moruli. b. Stadium blastuli. c. Wpuklenie ściany wytworzyło gastrulę. d. Blastula u jaja brózdkującego tarczowo.

Ryc. 5. Powierzchowne brózdkowanie jaja owadów. Komórka jajowa (a) składa się z żółtka wewnątrz (d) i płaszcza protoplazmy pl (warstwa korowa) na powierzchni. Jej jądro ulega podziałowi na szereg jąder (b), które wędrują na powierzchnię (c) i wraz z płaszczem protoplazmy tworzą blastodermę (d), podczas gdy żółtko pozostaje niepodzielone.

R. 6. Przekroje poprzeczne środkowej części ciała zarodków z trzema listkami zarodkowymi. A. młodsze, B. starsze stadium; a. ektoderma tworzy rynienkę rdzeniową m, z której przez zasklepienie tworzy się rurka nerwowa m_1. Listek środkowy, mezoderma (me) wytwarza prakręgi (uw) i płytki boczne, dzielące się na listek ścienny (h) i listek trzewiowy (d); ograniczona przez nie przestrzeń (z) stanowi zawiązek jamy ciała (coeloma). ch chorda dorsalis. Dolną warstwę stanowi entoderma (e), spoczywająca na (nie wrysowanym) żółtku

nia", t. j. doświadczenia bez materii, bez przedmiotu, bez logicznych elementów.

Empiryzm, gr., kierunek filoz.: źródłem poznania doświadczenie. Empirysta, zwolennik e. Empiryczny, oparty na doświadczeniach.

Empora, gr., galeria w kościele, nad przedsionkiem i nawami bocznymi.

Emporium, gr., miejsce składowe, ważny rynek handlowy.

Ems, 1) rzeka w płn.-zach. Niemczech, 441 km dług., wpada do M. Północnego; 2) Bad Ems, miejsc. kąpiel. w rej. Wiesbaden, gorące źródła solankowe; 7.000 mieszkańców.

Emu, wielki ptak, podobny do strusia; żyje w Australii.

Emulacja, łac., współzawodniczenie, rywalizacja.

Emulsja, łac., zawiesina, ciecz o mlecznym zabarwieniu, zawierająca b. drobne cząsteczki ciała nierozpuszczalnego (tłuszcz, olej, żywica). Naturalną e. jest mleko. Sztuczne e. zawierają często koloid ochronny, np. gumę, żelatynę lub inną substancję kleistą, która utrzymuje cząsteczki w zawieszeniu.

Enare, fińs. Inari, jez. w Laponii, 1421 km², 80 km dług.

en avant (anawan), fr., naprzód!

en bloc (anblok), fr., w całości, ryczałtem; przyjęcie przedłożeń rządowych przez parlament e. b.: bez zmian.

Encyklika, gr., pismo okólne papieża do biskupów. Encykliczny, okrężny, okólny.

Encyklopedia, systematyczne lub alfabetyczne zestawienie wiadomości z pewnej tylko dziedziny (e. specjalna) lub z wszystkich umiejętności i sztuk (e. powszechna). Pierwszą wielką nowocz. e. powszechną w 28 t. wyd. Diderot i d'Alembert (por. Encyklopedyści). Na jej wzór szereg e. we Francji i w innych krajach. W Polsce najważn.: „Enc. Powszechna" S. Orgelbranda w l. 1859—68 (28 t.); „Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana" (1890—1914 [do lit. R.]); „Enc. Powszechna" Orgelbranda ([mniejsza], 16 t. i 2 t. suplem., 1898—1904 wzgl. 1912); „Wielka Ilustr. Encyklopedia Powszechna" wyd. „Gutenberg" (1929—1933, 18 t. i 2 t. suplementu).

Encyklopedyści, filozofowie — współpracownicy wielkiej francuskiej „Encyclopédie", wyd. w Paryżu w l. 1751—72 (Diderot, d'Alembert i w. in.).

Endecja, ob. Narodowa Demokracja.

Endemia, gr., choroba zakaźna, występująca stale w pewnej okolicy, jako związana z jej właściwościami (np. malaria z okol. bagnistą). Przeciw.: epidemia (ob.). Często rozgraniczenie między e. a epidemią niemożliwe.

en détail (an detaj), fr., w drobnych ilościach, detalicznie.

Endocardium, gr., wsierdzie, błona powlekająca wnętrze serca razem z zastawkami; endocarditis, zapalenie wsierdzia.

Endogamia, gr., zawieranie małżeństw w obrębie tej samej grupy ludowej wzgl. szczepu, spotykane często u ludów pierwotnych. Przeciw. egzogamia (ob.).

Endogeniczny, gr., wywodzący się z ustroju, wewnątrz-ustrojowy. Por. Egzogeniczny.

Endoplazma, gr., plazma wewnętrzna komórki zwierząt 1-komórkowych.

Endoskop, gr., wziernik, w medycynie ogólna nazwa aparatów, pozwalających na badanie jam i kanałów ciała; długie cienkie rurki, połączone z lampką elektryczną.

Endosmoza, ob. Osmoza.

Endotoksyny, gr., ciała trujące tworzące się wewnątrz komórek bakteryjnych, uwalniające się przy ich rozkładzie.

Endymion, w mitol. gr. myśliwy obdarzony przez Zeusa snem wiecznym w piękności młodzieńczej; odwiedzany przez Selene, boginię księżyca.

Eneasz, w mit. gr. opuścił płonącą Troję, po 7-letniej tułaczce przybył do Lacjum i założył Lawinium. Odbierał cześć jako bóg rodu. Legenda rzym. widziała w nim protoplastę Rzymu (Wergilego „Eneida").

Eneida (łac. Aeneis), tytuł epopei Wergiliusza (ob.).

Energetyka, nauka o energii i jej przemianach; opiera się na zasadzie zachowania energii. Twórcą energetycznego poglądu na świat jest Ostwald.

Energia, gr., w fiz.: zdolność do wykonania pracy; e. potencjalna, e. nabyta wskutek zmiany położenia; e. kinetyczna, nabyta wskutek ruchu; obie są formami e. mechanicznej. W układzie zachowawczym (bez tarcia, oporu ośrodka) ilość e. mech. jest wielkością stałą, czyli niemożliwe jest perpetuum mobile. Inne formy e.: cieplna, promienista, chemiczna, magnetyczna, elektromagnetyczna i in. Zasada zachowania e.: ilość e. we wszechświecie jest stała, czyli e. zamieniać się może w inną, ale nie może zginąć ani powstać z niczego. Nowoczesna fizyka przypisuje e. ustrój kwantowy, tzn. istnieją kwanty e., których nie można już dzielić. Zasada równoważności e. i masy: każdej masie można przypisać pewną e. i każdej e. równoważna jest pewna masa. E. mierzy się jednostkami pracy.

en face (an fas), fr., z przodu.

en famille (an famij), fr., „w rodzinie", w ścisłym gronie.

Enfant terrible (anfan terribl), fr., „straszne dziecko", dziecko, które przez swoje odezwania się wprawia otoczenie w zakłopotanie; potocznie: człowiek kompromitujący drugich swą niedyskrecją.

Engadyna (niem. Engadin), dolina w szwajc. kantonie Gryzonów, 90 km dług., 1.000—1.800 m wys.; malownicze położenie i łagodny klimat, liczne miejsc. klimatyczne jak St. Moritz, Silvaplana i inne.

Engagement (angażman), fr., zobowiązanie, posada; angażować, zobowiązać kogoś; angażować się, wdać się, odpowiadać w pewnej sprawie.

Engels Friedrich, socjalista niem. (1820—95), współpracownik Marxa, wspólnie z nim wydał 1848 „Manifest komunistyczny"; szereg prac.

England (inglend), ob. Anglia.

En gros (angro), fr., w dużych ilościach, hurtownie; przeciw.: e n d é t a i l (ob.). — E n g r o s i s t a, hurtownik.

Enharmoniczne dźwięki, w muz. tony o różnej teoretycznej wysokości i odmiennych znakach nutowych, w praktyce jednak (na instrumentach o stałym stroju, jak fortepian, organy itp.) brzmiące identycznie, np.: **ais** i **b**, **h** i **ces**.

Enigmatyczny, gr., zagadkowy, tajemniczy.

Enkaustyka, gr., malowanie farbami woskowymi, znane już w staroż.: rozprowadzone na desce farby zarobione z woskiem roztapiano przez odpowiednie poruszenia rozgrzanym kawałkiem żelaza, przez co wpalano je w drzewo.

Enklawa, łac., obszar otoczony zewsząd posiadłościami obcego państwa.

Enklityka, gr., wyraz tracący przycisk na rzecz poprzedniego, o który się opiera, np. „cóż to" („to" bez przyc.)

en miniature (an miniatur), fr., w miniaturze, w małych wymiarach.

Ennius Quintus, poeta rzym. (239—169 prz. Chr); wprowadził do liter. rzym. heksametr; epopeja „Annales", tragedie i inne

Enns (Aniza), pr. dopływ Dunaju, 260 km dług., w dol. biegu tworzy granicę między Austrią Górną i Dolną.

en passant (an pasan), fr., w przejściu, mimochodem

Ensemble (ansambl), fr., razem, całość; zespół w teatrze; zespół instrumentów lub głosów muzycznych.

Entente (antant), fr., porozumienie; trójporozumienie między Rosją, Francją i Anglią, zawarte 1906; podczas wojny światowej nazwa wszystkich państw, walczących przeciw mocarstwom centr. E. c o r d i a l e (kordial), porozumienie serdeczne przymierze franc ang. z 1904. M a ł a e n t e n t a, porozumienie Czechosłowacji, Rumunii i Jugosławii po wojnie światowej

Entoderma, gr., wewnętrzny listek zarodkowy embrionu zwierzęcego.

Entomologia, gr., nauka o owadach.

Entrée (antre), fr., 1) wejście, wstęp, także opłata za wstęp; 2) przystawka (po zupie); 3) muzyczny wstęp, przygrywka

entre nous (antr nu), fr „między nami", w zaufaniu.

Entrepôt (antrpo), fr., skład towarów, magazyn.

Entropia, gr., pojęcie wprowadzone do fizyki przez Clausiusa: przy zamianie energii cieplnej na mechaniczną lub inną, część ciepła rozprasza się, t. zn. przekształca się na ciepło w niższej temper. czyli e. wzrasta. E. charakteryzuje więc zmiany zaszłe w układzie.

Entuzjastki i Entuzjaści, warszawskie Koło literackie skupione przy „Przeglądzie Naukowym" (1842—50) Skimborowicza, pod hasłem walki z obłudą kultu uczucia i demokratyzmu. Gł. przedstawicielka Żmichowska (ob.).

Entuzjazm, gr., natchnienie, zachwyt, zapał, uniesienie; e n t u z j a s t a, gorąco podziwiający, zachwycający się

Enuncjacja, łac., oświadczenie, wypowiedzenie się (np. osobistości oficjalnej)

Enuresis, gr., mimowolne moczenie, na podłożu nerwowym. E. n o c t u r n a, moczenie nocne.

en vogue (an wog), fr., będący w modzie, wzięty poszukiwany.

Enwer Pasza, tur. mąż stanu i gen. (1881—1922), przyw. i organiz. młodoturków, 1911 dow. przeciw Włochom w Trypolisie, 1914 minister wojny i szef sztabu gener., zamord. przez bolszewików

Enzymy, f e r m e n t y, subst. wytwarzane przez organizmy zwierz. i roślin., które wywołują pewne charakt. przemiany chem. Najważn. e. h y d r o l i t y c z n e (diastaza), przeprowadzają nierozpuszczalne węglowodany w cukier, p r o t e o l i t y c z n e (pepsyna soku żołądk., trypsyna i in.), rozkładają białko. W technice olbrzymie znaczenie, w przemyśle ferment. przy wyrobie serów oraz w medycynie.

Eocen, dolne piętro formacji trzeciorzędowej.

eo ipso, łac., tym samym.

Eol, w mitol. grec. sprawca i król wiatrów, mieszkał na pływającej wyspie na dalekim Zachodzie, u późniejszych na jednej z wysp eolskich

Eoliczny, w geol. określenie utworów powstałych pod działaniem wiatru, np. wydm piaszczystych, lesu itd.

Eolityczna epoka, okres, w którym człowiek używał najpierwotniejszych narzędzi kamiennych (eolitów). Ob. Kamienna epoka.

Eolowie, jedno z 4 gł. plemion grec., mieli pochodzić z Tesalii, znaczenia nabrali na wybrzeż. M. Azji, na Lesbos i Kyme (słynne miasta eolskie): Smyrna, Kyme, Larissa, Killa i in. (pod panow. pers.); szczeg. uzdolnieni w muzyce.

Eolska tonacja, odpowiada gamie A-mol naturalnej.

Eos, gr., łac. A u r o r a, w mitol. gr. bogini jutrzenki, wyprzedza swego brata Heliosa (słońce), aby zwiastować dzień; siostra Seleny (księżyca).

Eötvös (eötwöszi) Józef, baron Vásárosnemény, węg. pisarz i mąż stanu (1813—71), wybitny patriota i przodujący umysł.

Eozoiczny, gr., nazwa warstw powst. między erą archaiczną (azoiczną) a paleozoiczną; resztki najstarszych organizmów.

Eozyna, barwnik, czterobromo-fluoresceina, barwi wełnę i jedwab na kolor czerwony.

Epakty, gr., dni między N. Rokiem a ostatnim nowiem starego roku.

Epaminondas, wódz i polityk teb. (420—362 prz. Chr.), pokonał pod Leuktrą Spartan (371), kilkakrotne wyprawy na Peloponez, zginął w zwycięskiej bitwie pod Mantineą.

Eparchia, w państwie bizant. okręg administr. z e p a r c h e m na czele. W kościele gr.-katol. metropolie dzielą się na e.

Eperies, ob. Preszów.

Epernay (eperne), franc. m. w depart. Marne, 20.000 mieszk., ośrodek produkcji szampana

Ephemera, gr., ob. Jętka.

Epidauros, w staroż. m. portowe na wsch. wybrzeżu Argolidy, ośrodek kultu (ze świątynią) Asklepiosa (Eskulapa), uczęszczane uzdrowisko, jeden z najważn. ośrodków handlowych.

Epidemia, gr., określenie choroby, przeważnie zakaźnej (zarazy), szybko się rozszerzającej poza miejsce wybuchu i równocześnie ogarniającej większą liczbę ludzi. Rozszerzenie e. na

b. wielkie przestrzenie: **pandemia**. Przyczyną e. jest zwiększenie się zjadliwości zarazków, ich masowa obecność, zmniejszenie ogólne odporności; sprzyjają mu złe warunki higieniczne, gromadzenie się ludzi w większych skupieniach. Najważn. e.: dur, cholera, żółta febra. Nauka o e. i ich zwalczaniu. epidemiologia.

Epidermis, gr., naskórek, zewn. warstwa skóry.

Epifania, gr., „ukazanie się, objawienie się", święto Trzech Króli, 6 I.

Epifyty, gr., narosty, rośliny zielone, które żyją na innych organizmach roślinnych, nie czerpiąc z nich pokarmów; np. storczyki nadrzewne w lasach tropikalnych.

Epigeneza, gr., stopniowy rozwój organizmu poprzez różne stadia przejściowe.

Epigoni, gr., „później urodzeni", siedmiu legendarnych bojowników przeciw Tebom; w szerszym pojęciu: naśladowcy wielkich poprzedników, zwł. w literaturze i sztuce.

Epigrafika, gr., nauka o napisach starożytnych.

Epigram, gr., pierwotnie „napis" na przedmiocie ofiarnym, pomniku itp.; w poezji krótki utwór o niespodziewanej i mocnej poincie. Słynne e. rzymskie Martialisa.

Epika, gr., poezja epiczna czyli opisowa, przedstawiająca przebieg zdarzeń w formie opowiadania, które może być dowolnie rozszerzane. Należą tu: poemat bohaterski czyli epopeja, powieść, nowela, baśń itp.

Epiktet, filoz. staroż. (ok. 50—138 po Chr.), stoik: należy poddawać się bez skargi rzeczom od nas niezależnym (ciało, majątek, porządek świata itd.).

Epikur, filoz. gr. (342—271 prz. Chr.): szczęście polega na niezakłóconym spokoju duszy i sztuce życia. Epikurejczyk, zwolennik filozofii Epikura (ob.); potocznie: człowiek subtelny, chcący i umiejący używać.

Epilepsja, gr., padaczka, „św. choroba". E. samoistna, różne objawy: utrata przytomności, upadek, toczenie piany z ust, drgawki (duży atak); chwilowa utrata przytomności bez drgawek (mały atak); krótsze lub dłuższe stany zamroczenia; bieganie automatyczne i mechaniczne wykonywanie czynności wegetatywnych. U dzieci i dorosłych; tło najprawdopod. konstytucyjne. E. objawowa, w związku z pewnymi chorobami mózgu, występuje jako e. Jacksona (drgawki w jednej kończynie, lub w jednej połowie ciała), albo jako e. ogólna.

Epilog, gr., „posłowie", zakończenie utworu, wyjaśniające dalszy przebieg zdarzeń albo wyprowadzające wnioski ogólne.

Epir, grec. Epeiros, prow. w płn.-zach. Grecji, nad M. Jońskim, 9.351 km², 312.000 mieszk.; stol. Janina, 20.000 mieszkańców.

Episcopus, łac. biskup.

Episkopalny system (episkopalizm), doktryna, wedle której najw. władza kościelna należy do biskupów, potępiona przez sobór florencki. W protestantyźmie teoria, na podstawie której panujący otrzymywali stanowisko biskupa w swoim kraju.

Episkopat, łac., urząd biskupa; ogół biskupów.

Epistolae obscurorum virorum (łac., Listy mężów ciemnych), humanistyczno-reformacyjne listy polemiczno-satyryczne 1515—17.

Epistoła, 1) w liturgii tzw. lekcja, tj. wyjątek z Listów Apostol., czytany przez kapłana przed Ewangelią w czasie Mszy św.; 2) list, także utwór literacki w formie listu.

Epitafium, gr., napis nagrobny.

Epitet, gr., przymiotnik, przydawka, przydomek, mające charakteryzować dany podmiot, np. „różanopalca Jutrzenka" u Homera; u nas potocznie: przezwisko.

Epizod, gr., „wtręt", pierwotnie akcja międzychóralna w tragedii greckiej; w szerszym pojęciu wprowadzone do utworu zdarzenie w stosunku do akcji gł. poboczne, podrzędne. Epizodyczny, wtrącony, uboczny, przejściowy, małoważny.

Epoka, gr., 1) moment wydarzenia, jako początek rachuby czasu; także okres czasu, period: 2) w astron. moment od kt. liczy się bieg jakiegoś ciała; 3) okres przedhist.; e. kamienna, ob. Kamienna epoka; e. metalowa ob. Metalowa epoka.

Epopeja, gr., epos, „opowiedziane", opisowy (epicki) poemat bohaterski o większych rozmiarach. Arcydzieła: Iliada, Odysseja, Eneida, Boska Komedia, Pan Tadeusz. — Por. Epika.

Eppur si muove, wł., „a jednak się porusza", słowa odnoszące się do ziemi, które miał wypowiedzieć Galileusz po odwołaniu (wymuszonym) nauki o ruchu ziemi.

Epruwetka, fr., probówka.

Epsom (ipsm), ang. m. w hr. Surrey, 27.000 mieszk., źródła zawier. sól gorzką; wyścigi konne (derby).

Eques, łac., l. mn. equites, jeździec, żołnierz konny, rycerz; equitatus, rycerstwo.

Equus, łac., koń.

Er, symbol chem. pierwiastka erbu.

Era, okres dziejowy, obliczanie czasu. E. chrześc., od nar. Chrystusa, wprowadzona przez 531
opata Dionisiusa; Grecy staroż. obliczali czas wedle olimpiad (co 4 lata) od 776 prz. Chr., Rzymianie od zał. Rzymu (ab urbe condita), Żydzi od stworzenia świata, Mahometanie od hedżry. E. Rewolucji franc. zaczynała się 22 IX 1792 (zniesiona przez Napoleona 1806).

Erato, gr., grecka muza poezji miłosnej.

Erazm, 1) św., męczennik z czasów Dioklecjana (włosk. San Elmo), patron żeglarzy: pam. 2 lub 3 VI; 2) ob. Erazm z Rotterdamu.

Erazm z Rotterdamu, właśc. Gerhard Gerhards, znakom. i wpływowy humanista (1467—1536).

Erb, metal ziem rzadkich, liczba porządk. 68, ciężar atom. 167,7

Erdżias Dag, najwyższy szczyt M. Azji, wygasły wulkan, 3.960 m, małe lodowce.

Ereb, w mit. gr. świat podziemny; syn Chaosu

Erechteion, świątynia w Atenach, w stylu jońskim, poświęcona Atenie, Posejdonowi i Erechteusowi.

Erekcja, łac., 1) wzniesienie, zbudowanie, ufundowanie (np. kościoła); 2) naprężenie, podniesienie, wzwód prącia ew. łechtaczki.

Erem, gr., pustelnia; *eremita,* pustelnik, anachoreta, wiodący żywot odosobniony.

Eremitaż, fr., 1) siedziba pustelników, anachoretów, pustelnia; 2) mała budowla, stawiana często w XVIII w. w duchu „powrotu do natury" jako ozdoba parku; 3) ob. Ermitaż.

Erenburg Ilia, powieściopisarz rosyj., * 1891, autor „Julio Jurenito" i in.

Erfurt, stol. rej. E. w Saksonii, nad rz. Gerą, 145.000 mieszk.; przem. maszyn., metal., tytoniowy i in., ogrodnictwo i handel. 1808 *kongres erfurcki* między Napoleonem I a carem Aleksandrem I.

Erg, jednostka pracy w układzie C. G. S.: e. — praca wykonana przez siłę jednej dyny wzdłuż drogi 1 cm.

Ergo, łac., „zatem", „a więc".

Ergograf, gr., przyrząd do badania dzielności mięśni i jej zmian pod wpływem czynników fizjologicznych i psychicznych.

Ergosterol, związek chemiczny występujący w drożdżach, naświetlony promieniami ultrafioletowymi przechodzi w witaminę D (przeciwkrzywiczą).

Ericson (eriksn) John, mechanik szwedzkoamer. (1803—89), pracował nad budową maszyny, poruszanej za pomocą promieni słonecznych.

Erie (iri), 1) jedno z 5 wielkich jezior na granicy Kanady i St. Zjedn., 25.426 km², połączone Kanałem Welland z Jez. Ontario; 2) m. w st. Pensylwania, w St. Zjedn. Am. Płn., nad Jez. Erie, 116.000 mieszkańców.

Erigena, ob. Johannes Erigena.

Eriometr, gr., przyrząd do klasyfikowania surowej wełny owczej na stopnie, wg różnicy kędzierzystości włosa.

Eris, gr. bogini niezgody, jabłkiem rzuconym między boginie, z napisem „najpiękniejszej", wywołała spór między Herą, Ateną i Afrodytą.

Ermitaż, fr., dawny pałac carski z XVIII w., później muzeum w Leningradzie; słynna galeria obrazów, zbiory archeologiczne i in.

Eroico, wł., bohatersko. *Sinfonia Eroica,* tytuł 3. symfonii Beethovena, poświęconej pierwotnie Napoleonowi.

Eros, gr. bóg miłości, syn Afrodyty i Aresa, przedstawiany w postaci dziecka lub młodzieńca.

Erotema, gr., pytanie; *erotematyka,* sztuka nauczania drogą pytań.

Erotematyczna metoda, gr., sposób nauczania, oparty na pytaniach i odpowiedziach.

Erotomania, gr., obłęd na tle płciowym; chorobliwe wzmożenie popędu płciowego.

Erotyczny, gr., miłosny. *Erotyk,* poemat miłosny. *Erotyka,* nauka o miłości, sztuka miłości, strona życia ludzkiego związana z miłością.

Erozja, łac., żłobienie powierzchni ziemi przez wodę, lodowce i wiatr.

Errare humanum est, łac., „błądzić jest rzeczą ludzką".

Errata, łac., błędy, omyłki, szczeg. om. druku.

Erratyczne głazy (*głazy narzutowe*), odłamy skalne naniesione przez lodowce. W Polsce wiele gł. ze Skandynawii.

Erserum, stol. wilajetu E. w Armenii (Turcja), 31.000 mieszkańców.

Erudycja, łac., wykształcenie, uczoność.

Erupcja, łac., wybuch; w geologii gwałtowne wydobywanie się stopionych mas skalnych, np. z wulkanów.

Eryk, królowie *duńscy,* 1) E. I (1056—1103), dobry administrator, stłumił korsarstwo; 2) E. II, syn poprz., † 1137, chrystianizacja Rugii, 3) E., VI (1274—1319), walki z Szwecją, Norwegią i Hanzą, zatarg z Kościołem; 4) E. VII, w Szwecji E. XIII (1382—1459), obrany 1397 w Kalmarze dziedzicem państw skand., wygnany, wrócił 1449 na Pomorze; królowie *szwedzcy:* 5) E. IX, św., patron Szwecji, zamord. 1160, 6) E. X Knutson, † 1216, 1. koron. król szwedzki; 7) E. XI, syn poprz. (1216—50), wygnany 1229, powrócił przy pomocy Danii, 8) E. XIII, król szwed., norw. i duńs., ob. E. 4); 9) E. XIV, syn Gust. Wazy (1533—77), stworzył podstawy panowania Szwecji nad Bałtykiem, 1569 zdetronizowany, otruty.

Erynie, *Eumenidy,* gr. boginie karzącej sprawiedliwości, zemsty, ścigające przestępcę.

Erytrea, włos. kolonia na płd.-zach. wybrzeżu M. Czerwonego, 118.609 km², 622.000 mieszk.; kop. złota, wywóz kawy; stol. Asmara, 21.000 mieszkańców.

Erytroblast, forma macierzysta czerwonego ciałka krwi.

Erytrocyt, ciałko czerwone krwi.

Erytrofobia, gr., obawa przed czerwienieniem się.

Erywań, stol. republ. sow. Armenii, 75.000 mieszk.; uniwersytet; uprawa wina i owoców.

Erzberger Mattias, polityk niem. (1875—1921), przyw. lew. skrzydła centrum parlam., 1918 sekr. stanu, na czele delegacji niem. w sprawie zawieszenia broni, 1918—20 min. skarbu, zwalczany przez narod. socjalistów, zamord. przez 2 b. oficerów.

Es, w muzyce dźwięk E obniżony bemolem.

Eschatologia, gr., w teologii chrześc. nauka o rzeczach ostatecznych: śmierci, sądzie, piekle, niebie.

Eschilos, ob. Aischylos.

Escorial, ob. Eskurial.

Escompte (eskąt), fr., eskont, ob. Dyskont.

Escudero (eskudero), hiszp., drobna szlachta.

Esencja, łac., alkoholowy wyciąg substancyj pochodzenia roślin. lub zwierz.; alkoholowy roztwór olejków eterycznych; ogólnie: zasadniczy istotny składnik jakiejś materii.

Eskadra, fr., oddział marynarki wojennej oraz siły powietrznej.

Eskamotować, fr., coś potajemnie usunąć, zabrać.

Eskapada, fr., niezwykła wyprawa, przygoda.

Eski, w turec. nazwach miejscowości: „stary".

Eskilstuna, szwedz. m. w Södermanlandii, 32.000 mieszk.; przemysł stalowy.

Eskimosi, grupa plemion arktycz., mongoło-indiańskich, mieszk. w Grenlandii, na Labradorze, w Ameryce Płn. na zach. od Zat. Hudsońskiej oraz na Alasce, Aleutach i Płw. Czukczów; ok. 30.000 głów, brunatno-żółtawi, rybołowcy i myśliwi; latem w skórzanych namiotach, zimą w drewn. chatach obrzuconych ziemią; gromadnie, bez naczelników, monogamiści, szamaniści.

Eskont, ob. Dyskont.

Eskorta, fr., oddział przeznaczony do odprowadzania osoby (e. honorowa), jeńców, transportu itd.

Eskulap (Asklepios), gr. bóg sztuki lekarskiej, wychowanek centaura Chejrona, za przywracanie życia umarłym zabity przez Zeusa piorunem.

Eskulapa wąż, 2-metrowy, żywi się myszami podrażniony kąsa boleśnie ale nieszkodliwie; Europa płd.

Eskurial (hiszp. Escorial), zamek i klasztor k. Madrytu, zbudowany z granitu przez Filipa II (1559—84), z kościołem o kopule 95 m wys. Grobowce królów Hiszpanii i słynna biblioteka.

Espada, hiszp., szpada, także toreador walczący szpadą.

Esparto (sparto), liście Stipa tenacissima (Hiszpania, płn. Afryka), używ. w koszykarstwie i papiernictwie.

Esperanto, język międzynarodowy, o pierwiastkach z języków głównie romańsk., mniej germ. i słow., o łatwej gramatyce i prostym słowotwórstwie, ułoż. przez Ł. L. Zamenhofa 1887.

Espirito Santo, nadbrzeżny stan w Brazylii, 44.684 km², 661.000 mieszk.; uprawa kawy, trzciny cukr., bawełny; stol. Victoria.

Esplanada, fr., 1) obszerny plac przed budynkiem lub ogrodem; 2) w miastach warownych otwarta przestrzeń (pole strzału), pomiędzy miastem a warownią (cytadelą).

Espressivo, wł., w muzyce: z wyrazem.

Esprit (esprí), fr., duch, dowcip, pomysłowość.

Espronceda José de, poeta hiszp. (1808—42), byronista.

Esquire (eskuajr), ang., skróc. esq., tytuł angielski, nadawany dawniej młodym szlachcicom, obecnie ogólnie w adresach, po imieniu i nazwisku.

Essad Pasza, albański wódz i polityk (1863—1920), wprowadził 1914 na tron alb. ks. Wied, podczas wojny świat. po stronie koalicji, zamordowany w Paryżu.

Essaul, stopień oficerski u kozaków, odpowiada stopniowi kapitana.

Essay (esej [fr., „próba“]), krótka rozprawa filozoficzna, historyczna itp., ujęta w formę literacką. Twórcą e. franc.: Montaigne.

Essen, stol. zagł. Ruhry, 650.000 mieszk.; stalownie Kruppa, największe w Europie; katedra z IX—XI w.

Essentialia, łac., istotne części czynności prawnej, potrzebne do jej ważności.

Essex, ang. tytuł szlach. przysługujący kolejno rozmaitym rodom. Robert Devereux, hr. E. (1567—1601), faworyt Elżbiety 1588, za zdradę stanu uwięziony, potem ścięty.

Estancia, hiszp., wielka farma w Ameryce Płd. o wielkich obszarach pastewnych i tysiącach sztuk bydła, strzeżonego przez pasterzy, t. zw. gauchos (gauczos).

Este, książęcy ród włoski podzielony 1097 na linię włoską i niem.; 1) Alfons I, † 1534, mąż Lukrecji Borgia, przyjaciel Ariosta, przystąpił 1509 do ligi w Cambrai; 2) Raynald (1655—1737), przez małżeństwo z księż. hanowerską połączył obie linie domu E.; 3) Herkules III Raynald (1727—1803), ostatni męski potomek włoskiej linii E. Przez małżeństwo jego córki z Ferdynandem, synem ces. austr. Franciszka I powstał dom austr.-esteński; 4) Franciszek Ferdynand Österreich-Este, ob. Franciszek 2.

Esterházy, węg. ród szlachecki.

Esteta, gr., 1) człowiek rozróżniający i oceniający piękno; 2) pisarz rozpatrujący pewne zjawiska z punktu widzenia estetyki (ob.).

Estetyka, gr., nauka o sztuce i doznaniach artystycznych; estetyczny, dotyczący e.; potocznie: ładny; estetyk, badacz e.

Estetyzm, kierunek liter. z końca XIX w., wysuwający artyzm jako główny motor życia, estetyczne wzruszenie zmysłowe jako zadanie sztuki. Nacz. przedstawiciel: Oscar Wilde.

Estezjologia, gr., nauka o narządach zmysłowych, ich budowie i funkcjach.

Estezjometr, gr., przyrząd do badań nad wrażeniami dotykowymi.

Estkowski Ewaryst, wybitny pedagog pol. (1820—56), pisarz dla ludu; praca oświatowa w duchu demokratycznym i narodowym.

Estonia (est. Eesti), nadbałtycka republika, położ. między Zat. Fińską i Ryską, obejmuje dawną hist. Estonię, płn. część Inflant oraz wyspy Dagö i Ozylię. Graniczy z Łotwą i Z. S. R. R. 47.550 km² pow. i 1,126.000 mieszk. (23 na km²). Kraj nizinny, pokryty osadami lodowcowymi. W płd.-wsch. cz. E. wzgórza Muna Magi do 324 m wys. Liczne jeziora (Białe, Pejpus) i wielkie obszary bagien. Użycie ziemi: 24,5% roli, 42% łąk i pastwisk, 20% lasów, 14,7% nieużytków i in. Ludności 90% Estowie, reszta Rosjanie, Niemcy i Szwedzi. 79% ludn. wyzn. ewang., 19% prawosł. Przyrost nat. 1,3‰. Zajęcia ludn.: rolnictwo (uprawa: żyta, ziemniaków i lnu), hodowla, rybołówstwo i przemysł (drzewny, cement., metal.). Nad Zat. Fińską złoża łupków palnych. Gł. artyk. wywozu: masło, drzewo, celuloza. Handel zagran. przede wszystkim z Wką Brytanią i Niemcami. Wartość 1934: wyw. 100 mil., przyw.: 79 mil. zł. Kolei: 2 tys. km. Stolica i gł. port: Tallin (Rewel). Ośrodek życia umysłowego: Tartu (Dorpat). Ustrój: prezydentem republ. — każdorazowy prezyd. ministrów, parlament 1-izbowy (riigikogu). Kraj dzieli się na 11 okręgów. — Kraj Estów, zajęty przez Duńczyków w XIII w., sprzedany przez nich zakon. kawalerów mieczowych w 1346. Po upadku zakonu (1561) krótki okres panow. polskiego, później Szwecji, która 1621 zagarnęła także płn.-zach. cz. Inflant. 1721—1918 do Rosji. 1918 niepodległość, 1920 pokój między E. a Rosją sowiecką.

Estowie, naród z grupy uralo-ałtajskich, szczep fińsko-mongolski, zamieszk. dziś Estonię, dawniej także obszary na płd. od niej, ok. 1 milion głów. Zwyczaje przypominają rosyjskie i szwedzkie; luteranie. Język estoński, długo pod wpływem jęz. rosyjs. i niem., obecnie świadomie oczyszczany w kierunku pierwiastków mongolskich.

Estrada, fr., podwyższenie stałe lub przenośne, dla artystów, prelegentów itp., w salach koncertowych, odczytowych itd.

Estreicher, 1) Karol, znakom. pol. bibliograf (1827—1908); pomnikowa „Bibliografia Polska“ (wyd. od 1870), nadało podstawowe dzieło: „Tea-

try w Polsce" i in.; 2) Stanisław, syn E. 1), pol. prawnik i historyk, * 1869, znawca dawnego prawa pol., red. „Encyklopedii Polskiej" Akademii Um., po śmierci ojca „Bibliografii Polskiej"; liczne prace.

Estremadura, 1) kraina w zach. Hiszpanii, 41.618 km², 1,150.000 mieszk.; stepy, hod. owiec (merynosów); 2) prow. w Portugalii, nad Atlantykiem, 17.964 km², 1,800.000 mieszk.; stol. Lizbona.

Estry, związki organ., powstałe z połączenia kwasów i alkoholi; lotne ciecze, przeważnie w wodzie nierozpuszcz.; często przyjemny owocowy zapach.

Estuarium, łac., rozszerzone lejkowate ujście rzek, niezamknięte osadami, lecz otwarte; powstaje dzięki erozyjnemu działaniu przypływów i odpływów morskich.

Esztergom (niem. Gran), stol. komitatu E. nad Dunajem, 17.000 mieszk., siedziba prymasa Węgier, bazylika; źródła min., uprawa wina.

Etablissement (etablisman), fr., zakład, przedsiębiorstwo, urządzenie.

Etalon, w fiz. wzorzec, ciało o jednej znanej wielkości fizycznej; służy do porównywania z innymi wielkościami tego samego rodzaju.

Etamina, fr., przejrzysta, cienka tkanina bawełniana.

Etap, fr., odcinek, miejsce postoju. W wojsk. miejsce ułatwiające komunikację armii frontowej z głębią kraju.

Etat (eta), fr., stan, państwo; budżet państwowy. L'état c'est moi (leta se moa), „państwo to ja", zdanie przypisywane Ludwikowi XIV. Etatowy, objęty stanem liczebnym, budżetowym.

Etatyzm, fr., dążność do rozszerzenia ingerencji państwa i przejmowania przez nie różnych funkcyj w życiu gospod.; stąd ogólnie dążność taka w całym życiu społecznym.

Eter, gr., w staroż.: substancja, z kt. powstają ciała niebieskie; w fiz. nowocz. od XVII w. hipotetyczny ośrodek, wypełniający wszechświat, w kt. rozchodzi się światło w postaci fal sprężystych. Od czasów Maxwella wiadomo, że światło, w kt. odbywają się wszystkie zjawiska elektr. i magn., jest natury elektr., nie sprężystej; odpowiednio do tego odkryto też inne właściwości e. Wg Einsteina e.: pusta przestrzeń o pewnych własnościach fizycznych.

Eter (eter etylowy), bezbarwna ciecz o charakt. zapachu, rozpuszczalnik bawełny strzelniczej i tłuszczów, w medycynie używany jako środek kojący ból i znieczulający. Eteryczny, szybko się ulatniający, czysty, powiewny, uduchowiony, niebiański.

Etery, związki chem., pochodne alkoholi, w których wodór grupy wodorotlenowej zastąpiony jest alkylem.

Eteryczne olejki, lotne ciecze występujące w częściach roślin, powodują ich charakterystyczny zapach.

Etiologia, gr., nauka o przyczynach chorób.

Etiopia, w staroż. kraj na płd. od Egiptu, tj. Nubia, dziś Abisynia i Somali, pierwotnie pod panowaniem Egiptu, od IX do VII w. prz. Chr. panuje nad Egiptem (król Pianchi), w I w. zdobyta przez Rzym. W V w. przyjęcie chrześcijaństwa, w 1. 650—1250 wtargnięcie islamu (okres rozkwitu).

Etiuda, fr., „ćwiczenie" kompozycja muz. w charakterze studium, ćwiczenia. Artystycznie najbardziej natchnione: etiudy Chopina, Skriabina, Szymanowskiego, także Liszta.

Etna, największy czynny wulkan europ. na Sycylii, 3313 m wys., 145 km obwodu; obserw. astron.-meteor. na wys. 2.942 m.

Etniczny, gr., ludowy, związany z jakąś grupą ludową.

Etnografia, gr., nauka o kulturze materialnej i duchowej poszczeg. ludów. Por. Etnologia.

Etnologia, gr., nauka badająca kulturę mater., społ. i duchową różnych ugrupowań ludzkich drogą porównawczą. Jako samodz. gałąź wiedzy dopiero od 2. poł. XIX w., ściśle związana z antropologią, prehistorią, socjologią i psychologią.

Eton (itn), m. w płd. Anglii nad Tamizą, sławna szkoła (E. College), założ. 1441 przez Henryka VI.

Etruria (grec. Tyrrhenia, dziś Toskania), staroż. kraj w Italii, między Apeninami, rz. Tybrem i Arno. Zamieszkiwali ją Etruskowie, lud nieznanego bliżej pochodzenia. Zbytkowna kultura, rodzima sztuka, język i religia (pomnia, potem wpływ grecki). Politycznie: luźny związek 12 miast. W okresie rozkwitu 600 -475 prz. Chr. panowanie nad częścią Włoch płn. i Kampanii upadek od bitwy pod Kyme (474); z pocz. III w. prz. Chr. podbój przez Rzym.

Etruskowie, ob. Etruria.

Etui, fr., futerał, puzderko, igielnik itp.

Etyka, gr., nauka o kryteriach moralnych w postępowaniu człowieka. Rozbieżność i rozwój poglądów na istotę moralności (ob.) są przyczynami zmian w systemach e. i sporu o właściwą naukę e. Etyczny, mający związek z e., zgodny z przyjętymi zasadami e.

Etykieta, fr., 1) kartka z oznaczeniem na przedmiocie; 2) ogół form i zwyczajów towarzyskich dyplomatycznych, dworskich itd.

Etyl, jednowartościowy rodnik organiczny, występujący w wielu związkach.

Etylen (eten), gaz bezbarwny o słabej woni, powstaje przy suchej destylacji węgla kamien.; spala się jasnym płomieniem, z powietrzem tworzy mieszaninę wybuchającą. Chlorek e. służy do miejscowego znieczulenia.

Etylowy eter, ob. Eter (etylowy).

Etymologia, gr., nauka o badaniu prawdziwego znaczenia wyrazów wg ich pierwiastków i pochodzenia.

Eu..., gr., przedrostek oznaczający coś dobrego, dodatniego, pięknego.

Eu, symbol chem. pierwiastka europu.

Eubea (nowogr. Evvia), wyspa grec. na M. Egejskim, 3775 km²; stol. Chalkis, chów bydła, pszczelarstwo.

Eucharystia, gr., Przenajświętszy Sakrament, Sakrament Ołtarza, Sakrament Ciała i Krwi Pańskiej.

Eucharystyczne kongresy, zjazdy międzynarodowe, urządzane przez Kościół katolicki od 1881, dla szerzenia i wzmacniania kultury eucharystii (ob.). Stały przewodniczący: biskup Namuru.

Eucken (ojken) Rudolf, filozof niem., 1846—1926, łączy poglądy niem. idealizmu z metafizycznym uzasadnieniem protestantyzmu i niemieckości; nagr. Nobla.

Eudaimonizm, gr., pogląd etyczny, wg którego celem czynów człowieka jest szczęście osobiste.

Eufemia, św., męczenniczka za Dioklecjana w Chalcedonie.

Eufemizm, gr., zwrot łagodzący, upiększający, zastępujący wyrażenie brutalne lub drastyczne określeniem złagodzonym.

Eufonia, gr., „dobre brzmienie", dźwięczność, przyjemny dla ucha zbieg głosek lub wyrazów.

Euforia, gr., subiektywne dobre poczucie, stan wesołości i pogody, występujący niekiedy przy pewnych ciężkich chorobach.

Eufrat, największa rzeka w Azji Przedniej, 2.775 km dł., powstaje w górach Armenii z połączenia Kara-Su i Murad Su, łączy się z Tygrysem i jako Szatt-el-Arab wpada do Zat. Perskiej. Dorzecze E. wynosi 673.000 km². — Napływy E. i Tygrysu utworzyły Mezopotamię.

Eufrozyna, św. (ok. 380—410), pustelnica egipska z Tebaidy; pam. 11 II.

Eufrozyne, gr., „wesołość", jedna z trzech Gracyj.

Eugenia, cesarzowa Francuzów (1826—1920), żona Napoleona III, polit. czynna, 1863 zamierzała wskrzesić Polskę, 1870 uszła do Anglii.

Eugenika, gr., h i g i e n a r a s y, ogół wysiłków, zmierzających do utrzymania i spotęgowania dodatnich, a do tępienia i usuwania ujemnych, wzgl. zwyrodniałych cech dziedzicznych u ludzi. Środkiem e. jest m. in. zapobieganie rozmnażaniu się osobników zdegenerowanych, chorych itd.

Eugeniusz, papieże, 1) E. I, św., 654—657; 2) E. II, 824—827; 3) E. III, 1145—53, w l. 1143—52 opuścił Rzym z powodu działalności Arnolda z Brescji, 4) E. IV, 1431—47, przeprowadził na soborze florenc. unię z Kościołem wsch.

Eugeniusz Sabaudzki, ks., wódz austr. (1663—1736), 1683—99 walki z Turkami, decydujące zwycięstwo pod Zentą, pokój karłowicki (1699), w wojnie sukcesyjnej hiszp. szereg zwycięstw 1716—17 walczył znowu z Turkami (Piotrowaradyn, Belgrad).

Eukaliptus, r o z d r ę b, g a ł k o d r z e w; wysokie, bogate w żywicę drzewo; z liści otrzymuje się olejek eukaliptusowy. Ma znaczenie przy osuszaniu bagien; Australia.

Euklides, matematyk grec. (ok. 300 prz. Chr.), „Ojciec geometrii", autor „Elementów" (13 ksiąg), w których zebrał całą ówczesną wiedzę geometryczną i własne prace.

Eulalia, św., dziewica hiszp., umęczona za Dioklecjana; pam. 10 XII.

Eulenspiegel Till (Dyl Sowizdrzał), błazen niem., † 1350, bohater popularnej powieści ludowej, od 1500 rozpowszech. po całej Europie.

Euler (ojler) Leonhard, matematyk niem. (1707—83), prof. w Petersburgu; mimo utraty wzroku przeszło 200 prac i kilka podstawowych podręczników. Zawdzięczają E. swój rozwój rachunek wariacyjny, mechanika teoret., hydrodynamika i wiele in. dziedzin matem. i fizyki. E u l e r a t w i e r d z e n i e orzeka, że w wielościanie wypukłym, suma liczby wierzchołków (w) i ścian (s) jest o 2 większa od liczby krawędzi (k): $w + s = k + 2$.

Euler-Chelpin Hans, chemik szwed., * 1873, badacz enzymów; nagroda Nobla.

Eumenidy, ob. Erynie.

Eunuch, gr., r z e z a n i e c, t r z e b i e n i e c, k a s t r a t, mężczyzna pozbawiony części rodnych w drodze operacji. U mahometan strzegli e. kobiet umieszczanych w haremach.

Eupatrydzi, gr., szlachta rodowa w Attyce przed Solonem.

Eurazja, nazwa kontynentu europejsko-azjatyckiego.

Eurazjaci, mieszańcy, potomkowie Europejczyków i Hindusek w Indiach Bryt.

Eureka, ob. Heureka.

Europ, pierwiastek chem., znak chem. Eu, metal ziem rzadkich, liczba porządk. 63, cięż. atom. 152.

Europa (nazwa prawdopod. od asyryj. „ereb" = zachód), ściśle pod względem geograf. — największy półwysep kontynentu Eurazji, ale w pojęciu kulturalno-geograf. — osobna część świata. Ocean Atlantycki i jego morza poboczne (Płn. Lodowate, Płn., Bałtyk, Śródziemne i Czarne) oblewają E. od płn., zach. i płd. Za wsch. granicę od Azji przyjmuje się: góry i rzekę Ural oraz linię, łączącą Morze Kaspijskie z Czarnym na płn. od Kaukazu. W granicach polit. obejmuje pow. E. 11,42 mil. km², w fizycznych zaś 9,74 mil. km² (6,7% pow. lądów). Wybrzeża E. (37.200 km dług.) z wszystkich lądów najlepiej rozczłonkowane. Na półwyspy (największe: Kanin, Kola, Skandynawski, Jutlandzki, Bretania, Pirenejski, Apeniński, Bałkański i Krym) oraz wyspy (Nowa Ziemia, Wka Brytania, Irlandia, Islandia, Duńskie, Sycylia, Sardynia, Korsyka i in.) przypada 35% pow. E. Budowa pionowa: średnie wzniesienie lądu 330 m. Bezwzględna przewaga nizin (56,8% pow. leży poniżej 200 m n. p. morza). Zwężenie lądu między Morzem Bałtyckim a Czarnym dzieli E. na: 1) wsch., płytową i nizinną i 2) zach., o bardzo urozmaiconej rzeźbie i zawiłej budowie geolog. W E. zach. występują niziny w pasie ciągnącym się wzdłuż mórz od Pirenejów po niż E. wsch. oraz po wewn. stronie łuków gór (Niz. Lombardzka, Węgierska, Wołoska). Morza, przytykające na zach. i płn. do nizin, nie przekraczają 200 m głęb. (szelf). Góry E. dzielą się na stare: Kaledonidy (sfałdowane pod koniec epoki syluru), Hercynidy (sfałd. w epoce karbonu) i młode: Alpidy (sfałd. w trzeciorzędzie). Do systemu 1) Kaledonidów należą: góry Skandynawii i Wkiej Brytanii, do 2) Hercynidów: g. średnie Francji i Niemiec, Sudety, Świętokrzyskie, Ural, Iberyjskie i Trackie, do 3) Alpidów: najwyższe łańcuchy E., Alpy, Pireneje, Apeniny, Dynarskie i Karpaty. Ukształtowanie pow. E. mniej więcej na płn. od 50° szer. geograf., wykazuje silny wpływ zlodowacenia dyluwialnego. K l i m a t, prawie w całej E. umiarkowany, występujący w 4 zasadniczych odmianach. E. wsch. posiada klimat 1) kontynentalny (średnia amplituda roku 25° = 35°) przybierający nad M. Czarnym i Kaspijskim cechy 2) stepowego. W E. zach. panuje klimat 3) atlantycki (wił-

gotny z ciepłym latem i łagodną zimą), a na wybrzeżach M. Śródziemnego; 4) śródziemnomorski (suche, gorące lato i wilg., łag. zima). Rzeki, płynące do Atlantyku lub jego odgałęzień, odwadniają 82% pow. E., tylko 18% pow. stanowi obszar bezodpływowy (dorzecze Wołgi i Uralu). Do Morza Lodowatego płyną: Peczora i Dwina, do Bałtyku: Dźwina, Niemen, Wisła i Odra, do mórz otwartych Atlantyku: Łaba, Ren, Sekwana, Loara, Tag i Gwadiana, do M. Śródziemnego: Ebro, Rodan, Pad i Tyber, do M. Czarnego: Dunaj, Dniestr, Dniepr i Don. Pierwotna szata roślinna silnie zmieniona przez gospodarkę człowieka. Gł. strefy rośl.: nad M. Lodowatym tundra, na płd. od niej pas lasów szpilk., przechodzący na linii Sztokholm—Leningrad—płd. Ural w lasy mieszane. Przeważna część strefy lasów miesz. i liściastych zamieniona na obszar rolny. Nad M. Śródziemnym kraina roślinności „śródziemnomorskiej", a nad Czarnym i Kaspijskim pas stepów. Niedobitki pierwotnej fauny zachowane tylko w górach i w większych obszarach leśnych E. wsch. — Najgęściej **zaludniona** część świata, 494,1 mil. mieszk. (49,4 na km²), w granicach polit. 519 mil. mieszkańców. Pas najw. zagęszczenia ludn. (ponad 100 mieszk. na km²) ciągnie się środkiem E. od Anglii po M. Czarne, zgodnie z występowaniem gł. zagłębi węgl. i przemysł. Najw. z wszystkich kontyn. ilość wielkich miast (79 od ¼ do 1 mil. mieszk., 17 powyżej 1 mil. mieszk.). Gł. masa ludności E. powstała przez wykrzyżowanie 4 ras: nordycznej (przewaga na pobrzeżach Bałtyku i M. Czarnego), śródziemnomorskiej (przeważnie w otoczeniu M. Śródziemnego), laponoidalnej i armenoidalnej. Pod wzgl. językowym najbardziej jednolity kontynent. 93% ludn. należy do grupy indoeuropejskiej (aryjskiej), a tylko 7% przypada na ludy nieindoeuropejskie (ugro-fińskie, turko-tatarskie, semickie, Baskowie). Słowianie tworzą 32%, narody germańskie 30%, rom. 28% ludności E. Skład wyznaniowy: prawie 45% katol., 26% prawosł., 24% ewang., 2% żydów i 2% mahometan. E. zajmuje wybitne stanowisko w gospodarce świata, będąc gł. producentem zbóż, ziemniaków, buraków cukr., wina, węgla, żelaza i soli. W produkcji świat. dostarcza: blisko 50% pszenicy, jęczmienia i owsa, ponad 90% żyta i ziemniaków, ok. 80% buraków cukr., ponad 80% wina, blisko 50% węgla kam., ok. 90% węgla brunat., ponad 50% rud żelaza, blisko 50% soli kuch. i ponad 90% soli potas. Mało natomiast posiada metali szlach. i ropy naft. Udział E. w światowych obrotach handl. (1935): 52,7%. Pod wzgl. komunikacji na naczelnym miejscu w świecie (31,8% świat. dług. sieci kolej.). — W następstwie wielkiej rozmaitości krain i warunków geograf. — największe na ziemi rozbicie **polityczne**: 36 państw, w tym 9 o pow. ponad 300.000 km² (Z. S. R. R., Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja, Polska, Finlandia, Norwegia i Włochy), 7 o pow. 100—300 000 km² (Rumunia, Jugosławia, Wka Brytania, Czechosłowacja, Grecja, Bułgaria, Islandia), 15 o pow. poniżej 100 000 km² (Węgry, Portugalia, Austria, Wolne Państwo Irland., Łotwa, Litwa, Estonia, Dania, Szwajcaria, Holandia, Belgia, Albania, Turcja, Luksemburg, Gdańsk) i 5 miniaturowych o pow. poniżej 1000 km² (Andorra, Liechtenstein, San Marino, Monaco i Watykan). — Por. mapę barwną.

Europa, w mitol. greckiej kochanka Zeusa, który w postaci byka uprowadził ją na Kretę.

Eurotas, obec. Iri, gł. rz. Lakonii w płd. Grecji, koło Sparty, 97 km dług.

Eurydyka, w mit. gr. małżonka Orfeusza.

Eurymedon, obec. Köprüsu, rz. w M. Azji. 465 zwycięstwo Ateńczyków pod Kimonem.

Eurypides, ostatni z 3 wielkich tragików gr. (480—406 prz. Chr.), pogłębił psycholog. i wydoskonalił dramat gr., stał się wzorem dla późniejszego rozwoju dramatu europ. Z dochowanych 19 główne: „Medea", „Hippolitos", „Fenicjanki", „Ifigenia w Taurydzie", „Jon", „Bachantki", „Ifigenia w Aulidzie".

Eustachego trąbka, przewód łączący jamę gardłową z jamą bębenkową ucha wewn.

Eustachy, św., wódz rzym., umęczony za Hadriana, patron myśliwych; pam. 20 IX.

Eutanazja, gr., „piękna śmierć", środki zmierzające ku uczynieniu nieuniknionej śmierci chorego lżejszą, przez uśmierzenie wzgl. skrócenie jego cierpień.

Euterpe, „Radosna", muza, patronka liryki.

Euzebiusz z Cezarei, pisarz kość. (260—340), bisk. Cezarei, autor dzieł dogmat. oraz pierwszej „Historii Kościoła".

Evansville (ewenswil), m. w płn.-amer. stanie Indiana, port nad rz. Ohio, 102 000 mieszk.; przemysł żelazny i meblowy.

Everest, Mount, najwyższy szczyt na kuli ziemskiej, w Himalajach, 8.840 m wys., dotychczas nie zdobyty; w kilkakrotnych wyprawach osiągnięto wysokość 8.600 m; identyfikowany z nim dawniej Gaurizankar jest odrębnym szczytem, 7.144 m wys.

Evviva!, wł., niech żyje!

Evoë, gr., okrzyk uczestników starogreck. uroczystości ku czci Dionizosa.

Ewa, hebr. Chawa, wg biblii pierwsza kobieta, żona Adama.

Ewakuacja, łac., „opróżnienie", usunięcie (ludności, wojska itd.) z jakiegoś terytorium.

Ewald Johannes, poeta duński (1743—81).

Ewangelia, gr., „dobra nowina" o Jezusie Chrystusie; 4 pierwsze księgi N. Test., odnoszące się do życia i nauki Chrystusa. E. św. Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. Pierwsze 3 z nich: e. synoptyczne (z gr. synopsis, równoczesne widzenie i porównanie).

Ewangeliarz, księga liturgiczna, zawierająca ustępy z ewangelij, przeznaczone do czytania w czasie nabożeństw.

Ewangelicki Kościół, ogół protestanckich kościołów kraj. w Niemczech, w nowszych czasach kość. związkowe i kalwini, w odróżnieniu od luteran i reformowanych. Nazwa od ewangelii, jedynego źródła wiary protestantów, którzy odrzucają tradycję Kościoła. — Ewangelicy wyznawcy k. e.

Ewaporacja, łac., parowanie, ulatnianie się.

Ewaporymetr, łac., przyrząd do mierzenia prędkości parowania wody.

Ewaryst, św., bisk. rzymski, † ok. 100, umęczony za Trajana; pam. 26 X.

Ewentualność, łac., możliwość; e w e n t u a l n i e, możliwie, przypuszczalnie.

Ewers Hanns Heinz, powieściopisarz niem., * 1871, autor „Alraune" i in.

Ewidencja, łac., oczywistość, pewność; przegląd, wgląd.

Ewikcja, łac., rękojmia, poręka odpowiedzialność za wady fizyczne i prawne rzeczy pozbytej.

Ewolucja, łac., rozwój, stopniowe powstawanie; w marynarce, lotnictwie itd. rozwijanie się pewnych formacji, także wykonywanie pewnych ruchów. — Por. też E w o l u c j i t e o r i e.

Ewolucji teorie, hipotezy o stopniowym rozwoju organizmów zwierz. i rośl. od najprostszych do bardziej złożonych, oparte na zjawiskach pokrewieństwa wśród form żyjących i wymarłych. — Istnienie ewolucji jest właściwie faktem stwierdzonym. Dowodów dostarczają paleontologia i ontogenia. Najważniejsze teorie ewolucji: t. Lamarcka, t. doboru naturalnego Darwina, t. ciągłości plazmy zarodkowej Weismana. — Nowe jednak światło na powstanie gatunków rzuciły odkrycia Mendla (mendelizm), teoria mutacji de Vriesa i in.

Ewolucjonizm, łac., pogląd na świat wzgl. ogół teorii naukowych, które tłumaczą powstanie zarówno wszechświata jak ziemi oraz życia na niej stopniowym rozwojem (ewolucją), który też trwa w dalszym ciągu.

Ex, łac., z; „były", np. ex-minister. **Także** spolszczone e k s.

Ex abrupto, łac., nagle, niespodzianie, bez przygotowania.

Exaudi, łac., „wysłuchaj", słowa psalmu rozpoczynającego mszę św. w 6. niedzielę po Wielkiejnocy.

Ex cathedra, łac., „z kazalnicy", „z katedry"; przemówienia i oświadczenia papieża e. c. t. zn. w charakterze nieomylnej głowy Kościoła katol. (w sprawach wiary i moralności)

Exchange (ekscendż), ang., wymiana, zamiana, obrót; weksel; giełda.

Excitantia, łac., środki lecznicze, pobudzające system nerwowy i czynność serca: eter, kamfora, amoniak, kwas benzoesowy itp.

Exempli causa, łac., skróc. e. c., dla przykładu, naprzykład.

Exequatur, łac., zezwolenie rządu na wykonywanie przez konsula obcego państwa jego urzędu.

Ex iure, łac., z mocy prawa.

Ex libris, łac., „z ksiąg", znak (często wykonany artyst.) służący do oznaczenia właściciela książki, nalepiany zwyczajnie na przedniej wewn. oprawie książki.

Exodus, gr., „wyjście", nazwa 2. księgi Mojżesza.

Ex officio, łac., z urzędu; skróc. e x o f f o.

Ex oriente lux, łac., „ze wschodu światło", t. z. wiara chrześcijańska przyszła od wschodu.

Explicite, łac., jasno, wyraźnie.

Exposé, fr., przedstawienie, wykład; programowe przemówienie przedstawiciela rządu.

Ex post, łac., po fakcie dokonanym.

Expressis verbis, łac., wyraźnymi słowy.

Extérieur (eksterjör), fr., strona zewnętrzna, wygląd.

Extra, łac., poza; spolszcz. e k s t r a.

Extra muros, łac., poza murami, t. j. poza miastem.

Eyck van, b r a c i a, twórcy malarstwa niderl., 1) H u b e r t (ok. 1370—1426) i 2) J a n (1390—1441), pierwsi opanowali technikę malarstwa olejnego; dzieła: słynny ołtarz gandawski (wspólnie); Jan: obrazy ołtarzowe, madonny, portrety.

Eyre (ejr), największe słone jezioro w Australii płd., 12 m pon. p. m., wielkość powierzchni waha się wskutek wysychania od 9 500—15.000 km².

Ezaw, w St. Test. starszy syn Izaaka i Rebeki, oddał bratu Jakubowi prawo starszeństwa i pierworództwa za miskę soczewicy.

Ezdrasz (Ezra), twórca i prawodawca nowej gminy żyd. po powrocie Żydów z niewoli babilońskiej.

Ezechiel, jeden z wielkich proroków żyd., w VI w. prz. Chr., przepowiadał upadek, wzywał do przestrzegania rytuału religijnego.

Ezop, słynny bajkopisarz grecki z Frygii, ok. 550 prz. Chr., wg legendy brzydki i garbaty, jego bajki, dochowane tylko w późn. przeróbkach, stały się wzorem rodzaju i często naśladowane.

Ezoteryczny, gr., przeznaczony dla ściślejszego, wtajemniczonego grona; przeciw.: e g z o t e r y c z n y (ob.).

Ezra, ob. Ezdrasz.

F

F, w księgarstwie = folio; w elektrotechn. = farad; w chemii symbol fluoru; w muzyce czwarty stopień gamy C-dur.

Fabian, św., bisk. rzymski 236—50, umęcz. za Decjusza.

Fabian Society (febien sosajti), ang., stowarzyszenie socjalistyczne w Londynie (od Fabiusa Cunctatora), zał. 1883

Fabius, rzym. ród patrycjusz.; 1) Quintus F. Maximus Rullianus, zwycięzca Etrusków (310 prz. Chr.), Samnitów i Gallów (295); 2) Quintus F. Maximus Verruciosus C u n c t a t o r, † 203 prz. Chr., 217 dyktator, w 2. wojnie punick. unikał bitwy z Hannibalem, stąd Cunct. — zwlekający; 3) Quintus F. Pictor, III w. prz. Chr., autor 1. historii rzymskiej.

Fabiusze, ob. Fabius.

Fabryka, łac., w znaczeniu ogólnym większa wytwórnia, której właściciel wzgl. kierownik pracuje tylko organizacyjnie i nadzorczo. — F a b r y k a t, wytwór.

Fabuła, łac., wątek treści, tok opowiadania.

Facecje, łac., żartobliwe, krotochwilne opowiadania, ulubione w liter. staropolskiej.

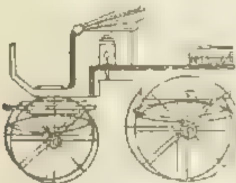
Fachowiec, człowiek wykształcony w pewnym zawodzie, zawodowiec.

Facjata, wł. przedłużenie ściany fasadowej ponad dach; także mieszkanie na poddaszu.

Facsimile, łac., dokładna reprodukcja podpisu, rękopisu, rysunku itp., do złudzenia oddająca oryginał; dziś otrzymywana przy pomocy fotografii, światłodruku itp.

Fading (feding), ang., z a n i k, chwilowe zanikanie fali radiowej, wywołujące przyciszenie lub nawet zupełny zanik audycji.

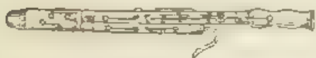
Faenza, m. w włos. prow. Rawenna, 47.000 mieszk., ośrodek włos. przemysłu majolikowego i fajansowego.

Facton

Faeton, gr., 1) „świecący", syn Heliosa, otrzymał pozwolenie kierowania wozem słońca, nie utrzymał jednak na wodzy rumaków i zginął rażony przez Zeusa piorunem; 2) pojazd wysoki, czterokołowy, powożony przez właściciela.

Faeton, ptak, żywi się rybami; na wyspach Atlantyku i Oc. Spokojnego.

Fagocytoza, zdolność białych ciałek krwi (przede wszystkim leukocytów, inacz. f a g o c y t ó w) do wchłaniania obcych ciał, znajdujących się w organizmie; f. ulegają też organy zanikające, np. ogon u kijanki.

Fagot

Fagot, wł., także **basson** (dawniej **dulcjan**), dęty instrument drewn. o niskiej skali i niezbyt silnym dźwięku.

Faguet (fage) Emile, franc. pisarz i historyk lit. (1847—1916).

Fahrenheit Gabriel Daniel, holend. fizyk i mechanik (1686—1736); ulepszył termometr (rtęć zam. alkoholu), wprowadził s k a l ę termometryczną t. zw. F a h r e n h e i t a (do dziś w Anglii i Ameryce Płn.): 100° C. = 212° F. 0° C = 32° F.

Fair (fer), ang., uczciwie, bez zarzutu, porządnie; f. p l a y (plej), uczciwa gra.

Fait accompli (fetakąpli), franc., fakt dokonany.

Fajans Kazimierz, fizyko-chemik pol., * 1887, badania nad pierw. promieniotwórczymi.

Fajanse (f a j a n s), wyroby gliniane, pokryte jasną glinką, malowaną i polewaną. Znane już w staroż. Chaldei, Asyrii i Persji, udoskonalone w muzułm. Persji i Turcji, przeniesione przez Arabów do Europy, gdzie gł. rozwój: we Włoszech (majolika, por. Ceramika), Francji, Holandii, Niemczech. W Polsce od XVIII w. (fabr. Radziwiłłów w Nieborowie, królewska w Warszawie [Belweder] i in.).

Fajerwerki, niem., ognie sztuczne.

Fajka, przyrząd do palenia tytoniu i innych ziół narkotyzujących.

Fajka pokoju, fajka palona przez Indian przy układach dla wzmocnienia umowy.

Fajum, egipska prow. i stol. prow.; wykopaliska archeologiczne.

Fakir, arab., „ubogi", indyjski pokutnik wędrowny; praktyki samoudręczenia i kuglarskie.

Faksymile, ob. Facsimile.

Fakt, łac., zdarzenie rzeczywiste, zjawisko, wypadek. F a k t y c z n y, rzeczywisty, oparty na faktach.

Faktor, łac., 1) czynnik; 2) pośrednik.

Faktoria, osada handl. a zarazem skład towarów zakładany przez Europejczyków w koloniach.

Faktotum, łac., „totumfacki", człowiek używ. do wszelkich posług, „prawa ręka".

Faktura, łac., 1) wykonanie, budowa, układ, np. utworu liter., muz. itp.; 2) rachunek wystawiony za dostarczone towary.

Fakultatywny, łac., dowolny, pozostawiony wyborowi, nieobowiązujący.

Fakultet, łac., wydział szkoły akadem., odpowiadający gałęzi wiedzy na nim nauczanej.

Fala, w fiz., rozchodzenie się ruchu drgającego cząstek ośrodka: np. w wodzie, na strunach, w gazach; f. p o d ł u ż n a, gdy cząstki drgają zgodnie (np. f. głosowa) — f. p o p r z e c z n a, gdy prostopadle do kierunku rozchodzenia się f. D ł u g o ś ć f., odległość 2 sąsiednich cząstek będących w tej samej fazie (w tym samym stadium drgania). Zjawiskom świetlnym i elektr. przypisuje się dziś charakter f. (elektromagnet.).

Falanga, grec., zwarty, głęboki, ciężki szyk bojowy piechoty.

Falck Jeremiasz, rytownik gdańsko-polski (1609—77); kilkaset portretów i kompozycyj alegorycznych.

Falcowanie, niem., 1) łączenie 2 kawałków blachy przez zagięcie na zakładkę; 2) łączenie desek na tzw. półwpust przez schodkowane nacięcia wzdłuż kantów; 3) składanie arkuszów papieru odpowiednio do formatu książki.

Faleński Felicjan (pseud. F e l i c j a n), poeta i tłumacz pol. (1825—1910), o wysokim artyzmie formy; również dramaty.

Falieri Marino, doża wenecki (ok. 1280—1355), pobił Węgrów 1346 pod Zarą, z powodu zakusów dyktatorskich ścięty.

Falke Gustav, poeta niem. (1853—1916), liryk.

Falkenhayn Erich von., gen. niem. (1861—1922), podczas wojny świat. pruski min. wojny i szef sztabu gener., kierował bitwą pod Verdun, dowodził w Rumunii, Syrii, na Litwie.

Falklandzkie Wyspy, bryt. archipelag na płd. Atlantyku, 11.950 km², 2000 mieszk.; gł. miejsc. Port Stanley. Hodowla owiec, wywóz tranu.

Falkonet, działo bezkomorowe XVI i XVII w., o dł. lufy do 40 kalibr. i wadze pocisku 1—3 funtów.

Fall Leo, kompoz. austr. (1873—1925); operetki: „Księżniczka dolarów", „Róża Stambułu", „Madame Pompadour" i in.

Falla Manuel da, współcz. kompoz. hiszp., * 1876; balety, utwory symfon. i fortep., pieśni, na motywach ludowych hiszp.

Fallières (faljer) Armand, polityk fr. (1841—1931), zwolennik Gambetty, kilkakrotnie min., premier, 1906—13 prez. republiki.

Fall River (fol rywer), m. w st. Massachusetts w St. Zjedn. Am. Płn., port nad ujściem

rz. Taunton, 115.000 mieszk.; znaczny przemysł bawełniany.

Falochron, rodzaj tamy wbudowanej w morze u wejścia portu, dla łagodzenia siły uderzeń fal.

Falowy ruch, ob. Fala.

Falset, wł., wysoki rejestr głosu męskiego, o stłumionym, przenikliwym brzmieniu, emitowany bez resonansu piersiowego; dawniej zwł. w muz. kośc. dla naśladowania głosów kobiecych.

Falstaff Sir John, komiczna postać szekspirowska, chełpliwy lecz dowcipny żołdak, tchórz, hultaj, żarłok.

Falster, wyspa duńska na Bałtyku, 514 km², 44.000 mieszk., stol. Nyköbing; uprawa owoców, hodowla bydła.

Falsyfikat, rzecz sfałszowana, podrobiona.

Fałat Julian, malarz pol. (1853—1929), mistrz akwareli; pejzaże, sceny rodzajowe, zwł. myśliwskie.

Fałdy, w geologii wygięcia skorupy ziemskiej, składają się z części wypukłej (siodła) i wklęsłej (łęku).

Fama, łac., wieść, pogłoska, opinia.

Familia, nazwa stronnictwa polit. w Polsce XVIII w., stworzonego przez Mich. i Aug. Czartoryskich, oraz Stan. Poniatowskiego. Celem były reformy wewn.; w polityce zewn. oparcie o Rosję i Anglię, przeciwko Prusom.

Famulus, łac., w śrdw. giermek, później służący, posługacz, także pomocnik (asystent profesora itp.).

Fanatyzm, łac., gorliwość, zapał, żarliwość w wyznawaniu pewnych zasad, religij. teoryj itd., połączona z zwalczaniem odmiennych zapatrywań i kierunków. Fanatyk, człowiek wykonujący coś z f., ślepo oddany zwolennik.

Fanfara, fr., krótki, żywy sygnał, wykonywany na trąbach, przy uroczystościach wojskowych lub myśliwskich.

Fanfaron, fr., pyszałek, chełpliwy; fanfaronada, przechwalanie się, blaga.

Fango, włos., muł mineralny ciepłych źródeł w Battaglia (Włochy), używ. w chorobach kobiecych i reumatyzmie.

Fant, niem., zastaw; fantować, zastawiać, zajmować jakąś rzecz.

Fantasmagoria, gr., widowisko, polegające na złudzeniu optycznym; urojenie, przywidzenie.

Fantasta, gr., człowiek o niezwykłej wyobraźni, tworzący i chcący realizować osobliwe, nierealne pomysły. Fantastyczny, będący w związku z fantazją; potocznie: nierealny.

Fantazja, łac., 1) wyobraźnia, tj. zdolność swobodnego tworzenia wyobrażeń; 2) kompozycja muzyczna, o swobodnej formie.

Fantom, gr., 1) widziadło, mamidło, przywidzenie; 2) w położnictwie model miednicy kobiecej, używ. do nauki i wprawiania się w zabiegach.

Fara, niem., kościół parafialny.

Farad, jednostka prakt. pojemności elektr.; przewodnik ma pojemność 1 f., gdy nabój 1 Coulomba wytwarza na nim potencjał = 1 Volt. W użyciu jednostka milion razy mniejsza: mikrofarad.

Faraday (färedej) Michał, znakomity fizyk i chemik ang. (1791—1867); pracował nad skropleniem chloru i bezwodnika węgl., nad magnet. i elektr. indukcją i elektrolizą.

Faradyzacja, ob. Elektroterapia.

Faraon, w staroż. król egipski.

Faraon, faro, gra w karty.

Farba, barwa, kolor.

Farbiarstwo, umiejętność sztucznego barwienia materiałów. Od najdawn. czasów: barwniki naturalne (rośl., zwierz. i miner.); od 2. poł. XIX w., z rozwojem chemii, barwn. sztuczne, głównie z produktów destylacji smoły gaz. Dwa zasadn. sposoby: malowanie, tj. nakładanie barwn. na powierzchnię materiału i farbowanie, tj. napawanie materiału barwnikiem. Często przed farbowaniem poddaje się materiał działaniu specjalnej bajcy, tj. zaprawy chemicznej.

Farbownik lekarski, rośl. zielna trwała lub 2-letnia, o kwiatach purpurowych; pospol. w całej Polsce.

Farma, ang. farm, w krajach anglo-saskich nazwa gospodarstwa rolnego.

Farmacja, gr., farmaceutyka, sztuka aptekarska, sztuka przyrządzania leków.

Farmakognozja, gr., nauka o własnościach surowców leczniczych.

Farmakologia, gr., nauka o stosowaniu środków leczniczych.

Farmakopea, gr., urzędowy spis leków z przepisami.

Farman Henri, fr. lotnik i konstruktor, * 1874, jeden z pionierów lotnictwa, zbudował wraz z bratem Maurice'm pierwszy dwupłatowiec.

Farmazon, fr., pogardliwie: wolnomularz, ateusz, radykał.

Farmer, ang., rolnik, gospodarz wiejski.

Farnese, włoski ród książ.; 1) Alessandro, jako papież Paweł III, 1534—49; 2) Alessandro, wnuk poprz. (1547—92), hiszp. namiestnik Niderlandów, w walkach odzyskał dla Hiszpanii prowincje płd.

Farnesina, słynna willa książąt włoskich Farnese w Rzymie, z freskami Rafaela i in.

Farnezyjski byk, rzeźba Apolloniusa i Tauriskosa z Tralles, dziś w Muzeum Nar. w Neapolu.

Farnezyjski Herakles, rzeźba ateńczyka Glikona, znalez. w XVI w. w termach Karakalli.

Faroer (Färöer), Wyspy Owcze, duńs. archip. na Oc. Atlantyckim, 1.399 km², 24.000 mieszkańców; stol. Thorshavn na wys. Strömö; mieszkańcy są potomkami norwes. Wikingów, dialekt spokrewniony z islandzkim.

Farrère (farrer) Claude (właściwie Frédéric Bargone), powieściopisarz franc., * 1876, z zawodu oficer marynarki.

Farsa, fr., lekka komedia, polegająca głównie na komizmie sytuacyjnym.

Farsalos, miejscow. w Tesalii, 3.000 mieszk., 48 prz. Chr. zwycięstwo Cezara nad Pompejuszem.

Farys, arab., jeździec, wojownik.

Faryzeusze i Saduceusze, dwie partie żyd., powstałe w II w. prz. Chr.: F. uznawali także tradycję, podczas gdy S. ograniczali się do słów

pisma. Jako partie polit. mieli F. wpływy wśród ludu. S. stanowili konserwatywną arystokrację.

Fasada, fr., zewn. strona budowli; potocznie: coś na pokaz.

Fasces, łac., pęk rózg z toporem, oznaka najwyższej władzy u Rzymian. Dziś symbol faszyzmu.

Fasces

Fascykuł, łac., zwój dokumentów, zeszyt.

Fascynować, łac., czarować, olśnić, przykuwać.

Fasetki, fr., małe płaszczyzny zeszlifowane na kamieniach szlachetnych.

Fashionable (feszuebl), ang., wytworny, modny.

Fasja, łac., dawniej używ. nazwa zeznania podatkowego.

Fasli, poeta tur., † 1562, autor „Gil i Bilbil" („Róża i słowik").

Fasola, rośl. strączkowa, 1-roczna, nasiona jadalne, hodow. pospol., pochodzi z Ameryki Płd.

Fason, fr., postać, wygląd, wzór, kształt. — Fasonowanie, kształtowanie materiałów: na gorąco, przez odlewanie lub prasowanie, na zimno, przez struganie i rytowanie.

Faszoda, ob. Kodok.

Faszyny, łac., pęki chróstu lub wikliny, używane przy robotach wodnych i budowach.

Faszyzm (z włosk. fascio, związek), kierunek społ., nacjonalistyczny, tradycjonalistyczny, antyliberalny, powstały we Włoszech po wojnie, opierający budowę państwa na syndykatach i korporacjach zawodowych. Reakcja przeciw ideom i tendencjom socjalistów i komunistów, początkowo stowarzyszenie żołnierzy frontowych zagrożonych po powrocie z pola walki w swych prawach. Po „marszu na Rzym" 1922 system panujący we Włoszech, obejmuje niemal wszystkie dziedziny życia społ., a nawet pryw. obywateli, głosząc wszechwładzę państwa. Podstawą organizacji państwa korporacje zawod. i współdziałanie gospod. klas, z wybitnym udziałem czynnika przymusowego, państwowego. Wszechwładne państwo przejmuje wychowanie młodzieży, przez celową politykę ludnościową zapewnia sobie dobór obywateli. Twórcą zasadniczych idei f. jest Mussolini.

Fata, łac., l. mn. od fatum: losy, przeznaczenie.

Fatalizm, łac., wiara w przeznaczenie, w ślepy nieodwracalny bieg zdarzeń światowych i życia ludzkiego.

Fatalny, łac., nieunikniony, nieszczęsny, przeznaczony.

Fata morgana, włos., miraż, zwodnicze obrazy odległych krajobrazów, zjawisko optyczne, występujące na pustyniach, morzu.

Fatra, 2 pasma górs. w Karpatach zach. na Słowaczyźnie. Mała F., po obu stronach przełomu Wagu do Nitry, Mały Krywań 1.711 m, Wielka F., między Wagiem i Hronem (Słowackie Góry Kruszcowe), Wielka Kriszna 1.575 m.

Fatum, łac., los, przeznaczenie, u Greków kierujące światem.

Fatyma, najmłodsza córka Mahometa.

Fatymidzi, dynastia arab., założona przez Obeida Allaha ibn Mohammeda, rządziła 909—1171 w Egipcie, płn. Afryce i Syrii.

Faun, łac., rzymski bóg życia leśnego, wiejskiego i płodności.

Fauna, łac., ogół zwierząt właściwych pewnemu krajowi lub okolicy.

Faust Doktor Georg (albo Johannes), sławny czarnoksiężnik niem. (ok. 1480— przed 1539), bardzo uczony, życie awanturnicze, stąd przedmiot legendy, opartej na pakcie z diabłem. Pierwsze jej literackie opracowanie ok. 1575 i potem często występuje w literaturze, najgłębiej ujął Goethe. Związek z polskim czarnoksiężnikiem Twardowskim (polski Faust).

Faux-pas (fo-pa), fr., fałszywy krok, nietakt, błędne posunięcie.

Favre (fawr), 1) Pierre (1506—45), jeden z założycieli zak. jezuitów; 2) Gabriel Claude Jules, polityk franc. (1809—80), 1870/1 członek Rządu Obrony Narodowej, spowodował upadek Napoleona III, kapitulację Paryża i pokój z Niemcami (1871).

Faworyt, fr., ulubieniec; w wyścigach konnych koń, po którym oczekuje się zwycięstwa.

Faworyty, bokobrody.

Faworyzować, fr., szczególnie wyróżniać, sprzyjać.

Fayolle (fajol) Marie Emile, marsz. Francji (1852—1928), walki nad Sommą (1915), pod Verdun (1916), we Włoszech 1917, rozstrzygnął zwyc. 2. bitwę nad Marną 1918.

Faza, w astron., zmiany postaci księżyca i niektórych planet; w fizyce określa położenie punktu w każdej chwili, w ruchu drgającym lub falowym; 2 fale głosowe, elektryczne, świetlne mają f. zgodne, gdy różnica ich f. = 0 lub n. 2 π., f. przeciwne, gdy = 2 (n — 1) π. Dwie fale o równej częstości i amplitudzie a f. przeciwnych, znoszą się. Potocznie: stan rozwoju, przemiany itp.

Fe, symbol chem. pierw. żelaza.

Feakowie, gr., szczęśliwi mieszkańcy wyspy Scherii, do której przybył Odysseusz.

Febra, łac., potoczne określenie choroby z gorączką i dreszczami, zwł. malarii (zimnicy). — F. żółta, ob. Żółta febra.

Febus (Fojbos), przydomek Apollina.

Fechner Gustaw Theodor, filoz. niem. (1801—87), twórca psychofizyki (ob.).

Fechtmistrz, niem., nauczyciel szermierki lub dobry szermierz.

Fechtunek, ob. Szermierka.

Fecit, łac., skróc. fec., „zrobił", dopisek wykonawcy, umieszcz. po nazwisku, na obrazach, sztychach itd.

Federacja, łac., związek, zjednoczenie, unia.

Federacje b. kombatantów, tj. b. uczestników wojny światowej, zorganizowane we wszystkich krajach. F. k. aliantów i państw zaprzyjaźnionych (m. in. Polski) zjednoczone są w organizacji Fidac (Fédération interalliée des anciens combattants).

Federalizm, forma państwowa, składająca się z połączonych terytoriów, które zachowują w miarę możności samodzielność polit., gospod. i administracyjną.

Federer Heinrich, pisarz niem. (1866—1928), wybitny przedstawiciel katolicyzmu, epik ludu szwajcarskiego.

Federzoni Luigi, polityk włoski, * 1878, jeden z przywódców faszyzmu, wielokrotny min. kolonij i spraw wewn.

Fedor, carowie ros.: 1) F. I (1557–98), właściwie rządził Borys Godunow; 2) F. II, syn Borysa Godunowa, zamord. 1605; 3) F. III, syn cara Aleksego Michajłowicza (1661—82), 1681 traktat bakczyserajski z Turcją w sprawie Ukrainy zadnieprzań. i Zaporoża; żona Polka, Gruszecka.

Fedrus, bajkopisarz rzym. z czasów Augusta i Tyberiusza, pochodz. macedońskiego; tłumacz i naśladowca Ezopa.

Feeria, fr., widowisko baśniowe, fantastyczne.

Fejzal, emir Mekki, 1919 w wsch. części franc. Syrii, 1921 król Iraku, † 1933.

Felczer, niem., pomocnik lekarski, o uprawnieniach ograniczonych, w dawnej Rosji i b. Kongresówce bardzo rozpowszechniony.

Feldman Wilhelm, pol. krytyk lit., pisarz i publicysta (1868—1919); podstawowe dzieło „Współczesna literatura polska"; nadto: „Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846—1906", „Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porozbiorowym"; red. miesięcznika społ.-liter. „Krytyka" (1901—14), gdzie skupiał się ruch Młodej Polski i dążenia niepodległościowe; także powieści („Żydziak" i in.) i dramaty.

Felicitas, łac., szczęśliwość.

Felicjanki, zakon oparty na regule św. Franciszka z Asyżu zał. w Warszawie 1854, o celach dobroczynnych.

Feldmarszałek, marszałek polny, najwyższa godność wojskowa w wielu armiach.

Felieton, fr., odcinek gazety przeznaczony dla rozrywki czytelnika; utwór przeznaczony dla tego działu.

Feliks, święci: 1) F., męczennik ok. 300, patron Zurychu; 2) F. Waleriusz (1127—1212), założył zakon trynitarzy.

Feliks, wielu papieży: 1) F. III, św., 483—92, przeciwnik monofizytów, za niego 1 schizma kośc. greck.; 2) F. IV, św., 526—30, wyniesiony na tron papieski przez Teodoryka, króla Ostrogotów.

Felińska Ewa, pisarka pol. (1793—1859), zesłana za udział w spisku Sz. Konarskiego na Syberię; „Wspomnienia z podróży do Syberii..." (3 t.) i „Pamiętniki z życia" (5 t.)

Feliński, 1) Alojzy, poeta pol. (1771—1820); tragedia pseudoklasyczna: „Barbara Radziwiłłówna"; 2) Zygmunt Szczęsny, arcybisk. metropolita warsz. (1822—95), zaprzyjaźniony ze Słowackim, ranny 1848 pod Miłosławiem, 1863—83 na zesłaniu w Jarosławiu, potem w Rzymie i b. Galicji. 1883 zrzekł się biskupstwa, otrzymał tytuł arcybiskupa Tarsu. Pisma duchown. i „Pamiętniki".

Fellâh, arab., osiadła ludność arabska Egiptu, Arabii i Palestyny.

Fellow (felou), ang., towarzysz, członek korporacji.

Felspaty, ob. Skalenie.

Felsztyński (z F e l s z t y n a) Sebastian, ksiądz, pol. kompozytor i teoretyk muzyki (ok. 1490— po 1543); hymny kościelne, traktaty teoretyczne.

Feluka, wł., mały statek z trójkątnymi żaglami.

Feminizacja, łac., niewieścienie; w b i o l o g i i sztuczne wywołanie drugorzędnych cech płciowych żeńskich przez przeszczepienie jajników.

Feminizm, łac., ruch zmierzający do równouprawnienia kobiet. — Por. Kobiecy ruch.

Fenacetyna, związek organiczny, bezbarwne, bezwonne tabliczki, środek przeciwgorączkowy i przeciw bólom głowy.

Fenek, lis pustynny w Afryce płn.

Fenélon (fenelą) François de Salignac de la Mothe, pisarz franc. (1651—1715), autor romansu pouczającego: „Les aventures de Télémaque".

Fenianie, ang., związek patriotów irlandzkich w XIX w.

Fenicja (grec. Phoinike), w staroż. kraina w Syrii, nad M. Śródziemnym: szereg miastpaństw, jak Sydon, Tyr i in. W XII—IX w. prz. Chr. F e n i c j a n i e — znakomici żeglarze i kupcy — założyli kolonie: na Cyprze, Sycylii w Afryce (Utyka i Kartagina), w Hiszpanii (Gades). Tyr i Sydon, przez krótki czas przodujące, wraz z całą F. kolejno pod panowaniem asyr., babil., persk., wreszcie Aleksandra W.; od 63 prz. Chr., jako część Syrii do Rzymu, od 395 do państwa bizant., w VII w. zdobyta przez Arabów, w XI przez Turków; obecnie należy do Francji.

Fenig, niem. Pfennig, niem. moneta jednostkowa.

Feniks, w mitol. grec. ptak, spalał się i z popiołów wstawał odmłodzony; symbol nieśmiertelności.

Fennoskandia, nazwa masywu archaicznego w płn. Europie, obejmującego Skandynawię, Finlandię i półw. Kola.

Fenol, k w a s k a r b o l o w y, k a r b o l, związek organiczny, środek dezynfekcyjny i przeciwgnilny, ma też zastosowanie w przemyśle garbarskim oraz przy otrzymywaniu wielu barwników. Otrzymuje się go w wielkich ilościach ze smoły pogazowej.

Fenomen, gr., „zjawisko", coś niezwykłego; w f i l o z o f i i, to co się ukazuje zmysłom.

Fenomenalizm, gr., pogląd filoz.: poznać możemy tylko zjawiska, a nie „rzeczy same w sobie".

Fenomenologia, gr., nauka o zjawiskach w odniesieniu do naszej świadomości, a m. o ich kształtowaniu się, działaniu itd. w świad.

Fenotyp, gr., termin używany w g e n e t y c e (ob.), oznacza zespół cech danego osobnika, z których nie wszystkie się dziedziczą. Są to więc cechy rodowe i osobnicze razem wzięte. — Por. G e n o t y p.

Feralny, łac., żałobny; nieszczęśliwy, przynoszący niepowodzenie.

Ferdynand, ces. r z y m. - n i e m.: 1) F. I (1503—64), Habsburg, 1526 król Czech i Węgier, 1556 następca swego brata Karola V, walki z Turkami i Janem Zapolią, twórca pokoju augsburskiego; 2) F. II, wnuk poprz. (1578—1637), w czasie wojny 30-letniej główny przeciwnik reformacji; 3) F. III, syn poprz. (1608—57), zawarł pokój westfalski 1648; A u s t r i a: 4) F. I, ces. austr. (1793—1875), abdykował 1848 na rzecz Franc. Józefa; 5) F. Karol Józef d'Este, austr. feldmarszałek (1781—1850), po

bitwie pod Raszynem 1809 zajął Warszawę, 1830—46 namiestnik b. Galicji; 6) F. Maksymilian, arcyks., jako cesarz meksyk. Maksymilian I (ob.); Bułgaria: 7) F. I, ks. sasko-koburski, 1887 książę, 1908 car bułg., 1918 abdykował; Hiszpania: 8) F. Wielki, † 1065, twórca królestwa kastyl.; 9) F. III, Święty (1199—1252), walki z Maurami; 10) F. II Katolicki, król Aragonii, w Hiszpanii F. V. (1452—1516), król Sycylii, przez małżeństwo z Izabellą Kastylską zjednoczył Aragonię i Kastylię w królestwo hiszp., 1504 król neapolit.; 11) F. VI król hiszp. (1713—59), obłąkany; 12) F. VII, król hiszp. (1784—1833), zdetronizowany przez Napoleona, po jego upadku ponownie na tronie, zniósł konstytucję 1812, przywrócił absolutyzm i inkwizycję, co 1820 wywołało rewolucję wojsk., utrata kolonii w Ameryce; Neapol i Sycylia: 13) F. IV, król Neapolu i Obojga Sycylii (F. I), (1751—1825), wygnany przez Napoleona, przywrócony po 1815, cofnął wprowadzoną 1820 konstytucję; 14) F. II, wnuk poprz. (1810—59), zdetronizowany 1848, powrócił po zbombardowaniu Messyny (król „Bomba" Portugalia: 15) F. Święty, „Książę Niezłomny", infant portug. (1402—43), dany Maurom jako zakładnik, † w niewoli; Rumunia: 16) F., król Rumunii (1865—1927), ks. Hohenzollern Sigmaringen.

Ferezja, staropolski strój wierzchni z sukna, podbity futrem.

Ferguson Sir Samuel, poeta anglo-irlandzki (1810—86), prekursor odrodzenia irlandzkiego.

Ferie, łac., u Rzymian święta; wakacje.

Fermân, persk., rozporządzenie władzy w krajach mahomet., także dokument zawierający rozporządzenie lub dekret.

Fermata, wł., także korona, w muzyce znak na pauzę albo na przetrzymanie nuty (𝄐).

Fermentacja, szereg reakcji chemiczn., wywoływanych działaniem enzymów (fermentów), przy czym następuje rozszczepienie związków organicznych. Do najważniejszych procesów fermentacyjnych należy f. alkoholowa, rozszczepienie cukru na alkohol i dwutlenek węgla za pomocą grzybków drożdżowych, f. cukru mlecznego i w. in.

Fermenty, ob. Enzymy.

Fernando Po, wyspa hiszp. u zach. wybrzeży Afryki, wulkaniczna, 2.100 km², 21.000 mieszk.; wywóz oleju palmowego; stol. Santa Isabel.

Ferrara, włos. prow. i stol. prow. nad Padem, 120.000 mieszk.; szereg zabytków, uniwersytet. Od XII w. F. stanowiła lenno książąt Este, w XV i XVI w. rozkwitła w wspaniałą rezydencję, 1598—1859 należała do papieży.

Ferraris Galileo, fizyk włos. (1847—97); opracował podstawy techniki prądów zmiennych, wielofazowych.

Ferreira Antonio, poeta portug. (1528—69), założyciel szkoły narodowej, autor klasycznej tragedii „Inez de Castro", pierwszej nowoczesnej komedii charakterów „Comedia do Cioso" i in.

Ferrero Guglielmo, włos. pisarz i historyk, * 1871: „Grandezza e decadenza di Roma".

Ferro, hiszp. Hierro, jedna z hiszp. Wysp Kanaryjskich, 275 km², 7.000 mieszk.; południk przechodzący przez F. używany był od 1634 za pierwszy, 1889 zastąpiono go południk. Greenwich. Stol. Valverde, 4.000 mieszkańców.

Ferrol, El, hiszp. miasto i port wojenny nad Atlantykiem, 30.000 mieszkańców.

Ferrum, łac., żelazo.

Fersen Iwan, bar., ros. generał (1739—1800), walczył przeciw Turcji, Szwedom, 1792 wkroczył na Litwę, udział w oblężeniu Warszawy, pod Maciejowicami pokonał 1794 Kościuszkę.

Ferwor, łac., gorliwość, zapał.

Fes, dźwięk f obniżony o $^1/_2$ tonu, enharmonicznie e.

Festina lente, łac., „spiesz się powoli" (co nagle, to po diable).

Festival, wł., uroczystość, seria uroczystych przedstawień.

Festony, fr., ornamenty w kształcie girland.

Festyn, fr., uroczystość, zabawa publiczna pod gołym niebem.

Fetysz, portug., przedmiot (nieżyjący), ubóstwiany w religiach ludów pierw., jako posiadający siłę nadprzyrodzoną. — Fetyszyzm, cześć oddawana f.; w psychiatrii ograniczenie pobudliwości płciowej ku płci drugiej do jej ściśle określonej części ciała czy też ubrania (włosy, bucik).

Feudalizm, łac., ustrój społ. polit., opierający się na systemie lennym: lenno (feudum, łac.), nadawał pan lenny (suweren) obdarowanemu, wasalowi, cz. lennikowi. Stosunek: wzajemne usługi i obowiązki. Odpowiednią ceremonię nazywano inwestyturą. — Początki f. przypadają na w. IX, rozkwit na XI i XII w. Na jego podstawie rozwój rycerstwa i in. instytucyj średniowiecznych. — Por. Prawo lenne.

Feudalny, lenny, lenniczy; rycerski, szlachecki.

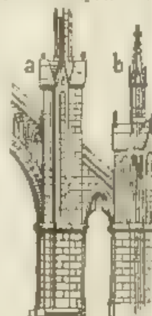
Feuerbach (fojerbach), 1) Anselm, prawnik niem. (1775—1833), jeden z największych teoretyków nowoczesnego prawa karnego; 2) Ludwik, filozof niem. (1804—72); materialistyczne pojmowanie bytu i religii; 3) Anselm, malarz niemiecki (1829—80); sceny mitologiczne, portrety, freski i in., w stylu monumentalnym i dramatycznym.

Fez

Fez, stol. Maroka, 107.000 mieszk., meczety, uniwersytet; wyrób dywanów, przemysł jedwabny.

Fez, arabs., na Wschodzie czerwona czapka z kutasem; noszony przez polskich żuawów w powstaniu styczniowym.

Fezzan, grupa oaz na Saharze, należąca do Włoch, 400.000 km², ok. 70.000 mieszk.; sztuczne nawodnienie za pomocą studni artezyjskich; stolica Murzuk.

Fiale

Fiakier, fr., dorożka, powóz najemny.

Fiala, gr., smukła wieżyczka zdobiąca w gotyku górną część szkarp.

Fiasko, wł., miara wina 2,279 litra; niepowodzenie.

Fiat!, łac., niech się stanie! F. lux!, niech się stanie światło!

Fibich Zdenko, kompozytor czes. (1850—1900); utwory sym-

foniczne, kameralne, fortepianowe pieśni, opery.

Fibiger Johannes Andreas, lekarz duński (1867—1928), zasłużony badacz raka, laureat Nobla.

Fibra, włókno zwierzęce.

Fibroma, łac., ob. Włókniak.

Fichte Johann Gottlieb, filozof niem. (1762—1814), rozwijał naukę Kanta, wywarł silny wpływ na umysłowość niemiecką.

Fichu (fiszü), fr., trójkątna chustka na szyję i piersi.

Ficus, ob. Figowiec.

Fidac, ob. Federacje b. kombatantów.

Fideikomis, łac., w prawie rzym. rozporządzenie ostatniej woli nakazujące spadkobiercy świadczenie majątkowe na rzecz trzeciej osoby. F. familijny, porządek dziedziczenia majątku zapewniający utrzymanie go w całości w rodzie. Por. Ordynacja.

Fidelitas, łac., wierność.

Fides, łac., wiara, wierność.

Fidiasz, gr. rzeźbiarz attycki V w. prz. Chr., reprezentant grec. stylu klasycznego, wyraziciel potęgi i wspaniałości Aten z epoki Peryklesa; posąg Ateny w Partenonie, Zeusa w Olimpii (oba ze złota i kości słoniowej), Ateny na Akropolu i in.

Fidżi (ang. Fiji Islands), bryt. kolonia, archip. na Oc. Spokojnym, ok. 250 przeważ. wulkanicznych wysp, 18.344 km², 185.000 mieszk.; uprawa trzciny cukr. i bananów; stol. Suva.

Fiedler Arkady, współcz. pol. podróżnik i pisarz; „Ryby śpiewają w Ucayali" i in.

Field, nagie skaliste wyżyny powyżej granicy wiecznego śniegu, zajmują większą część Gór Skandynawskich.

Fielding (fildin) Henry, powieściopisarz ang. (1707—54); słynna powieść „Tom Jones".

Fierich Ksawery, prawnik pol. (1860—1928), prezyd. Komisji Kodyf.; wiele prac z prawa handl. i weksl. oraz procesu cywilnego.

Fiesco (fiesko) Giovanni Luigi, hr. Lavagna (1524—47), uknuł spisek przeciw doży weneckiemu Andrea Doria, sam utonął.

Fiesole Fra Giovanni da, dominikanin, zw. Fra Angelico, słynny malarz włoski, właśc. Guido di Pietro (1387—1455); freski, obrazy religijne (Perugia, Florencja i in.).

Figaro, postać cyrulika sewilskiego z dramatu Beaumarchais'go, typ obrotnego intryganta.

Figowiec pospolity (owoce i liść)

Figowiec (łac. Ficus), drzewo lub pnący się krzew okolic śródziemnomorskich, posiada korzenie przybyszowe; f. pospolity, owoce jadalne; f. świątnicowy dostarcza żywicy (szellak), f. sprężysty — kauczuku.

Figura, łac., postać, posąg; twór geometryczny; w muzyce, ob. Figuracja.

Figuracja, łac., w muz. wzbogacenie linii melodii, przez dodanie pewnych nut przejściowych itp.

Figurować, łac., brać udział (w przedstawieniu w bezczynnej roli, potocznie: odgrywać rolę bierną. Figurant, statysta, osoba bierna podstawiona.

Fijałek Jan Nepomucen, ks. historyk pol. (1864—1936), źródłowe prace z dziejów Kościoła polskiego i dawnej kultury polskiej.

Fikcja, łac., twór sztuczny, nierzeczywisty. Przyjęcie czegoś nieistniejącego za istniejące. Fikcjonalizm, pogląd, wg którego nauka posługuje się celowo fikcjami. Fikcyjny, nie rzeczywisty, zmyślony.

Fiksat, fr., maniak, dziwak.

Fiksatywa, roztwór spirytusowy szelaku lub żółci bydlęcej, służy do utrwalania i ochrony przed ścieraniem rysunków itp.

Filadelfia (ang. Philadelphia), największe m. w Pensylwanii, w St. Zjedn. Am. Płn., 2,036.000 mieszk., w tym 55.000 Polaków; wielki ośrodek przemysł.: rafinerie cukru, odlewnie żelaza, fabryki maszyn i lokomotyw, przemysł tekstylny i i.; wielki handel; 2 uniwersytety i politechnika.

Filantrop, gr., „przyjaciel ludzi", dobroczyńca; filantropia, działalność dobroczynna.

Filar, niem., słup, podpora architektoniczna.

Filareci i Filomaci (grec., „miłośnicy cnoty" i „miłośnicy nauki"), związki młodzieży w Wilnie, wsławione współudziałem Mickiewicza oraz prześladowaniem przez rząd rosyjski, procesem i zesłaniem na wygnanie, co dało przedmiot III części „Dziadów".

Filatelistyka, gr., umiejętność zbierania znaczków pocztowych.

Filc (pilśń), materiał z wełny lub z włosów bydlęcych, zajęczych lub króliczych, rozczesanych i specjalnie ugniecionych na maszynie zw. pilśniarką. Zastosowanie: kapelusze, podkładki, wkładki itp.

Filemon i Baucyda, ob. Baucis.

Filet, fr., 1) rodzaj ręcznej roboty siatkowej; 2) liniowe ozdoby grzbietu książki, wyciśnięte odpowiednim stemplem; 3) polędwica.

Filharmonia, gr., instytucja mająca na celu organizowanie koncertów symfonicznych i krzewienie muzyki.

Filia, łac., zakład uboczny (handlowy, przemysł. itd.), utworzony przez zakład główny w innej miejscowości, dzielnicy itp.

Filigran, łac., technika wykonywania drobnych przedmiotów z druciku złotego, srebrnego itp.

Filip, 1) apostoł, pierwotnie uczeń Jana Chrzciciela; 2) ewangelista, opiekun ubogich w pierwszej gminie.

Filip, królowie. Macedonia: 1) F. II (383—336 prz. Chr.), zreorganizował wojsko maced. (falanga), opanował Grecję (bitwa pod Cheroneą 338), zamordowany, zostawił państwo swemu synowi Aleksandrowi W.; 2) F. V (238—179 przed Chr.), w II. wojnie punickiej sprzymierzeniec Hannibala; Burgundia: 3) F. I, Śmiały (1342—1404), Burgundia lennem franc., przyłączenie Flandrii; 4) F. III Dobry (1396—1467), walczył po stronie ang. przeciw Karolowi VII, królowi franc.; Francja: 5) F. II, August (1165—1223), uczestnik wyprawy krzyżowej (1190), zwyc. pod Bouvines nad Janem bez Ziemi; 6) F. III Śmiały (1245—85), zdobywca Tuluzy i części Poitou; 7) F. IV, Pię-

kny (1268—1314), syn poprz., konflikt z papieżem i przeniesienie go do Avignonu, pierwsze stany generalne (1302); 8) F. VI, Valois (1293—1350), pocz. wojny stuletniej z Anglią, klęska pod Crecy 1346; Hiszpania: 9) F. I, Piękny (1478—1506), syn ces. Maksymiliana I; 10) F. II, syn Karola V (1527—98), przywódca reakcji katol. (inkwizycja), zwycięskie walki z Francją, tłumienie powstania w Niderlandach (1568—1609), wojna z Turkami (Lepanto 1571), wojna z Anglią i klęska „niezwyciężonej armady" (1588), niepomyślna wojna z Francją.

Filipiki, gr., cztery mowy Demostenesa, przeciw Filipowi Macedońskiemu; stąd ogólnie filipika: mowa gwałtowna, bojowa.

Filipiny, grupa wysp w Archip. Malajskim, należ. do Stan. Zjedn. Am. Płn., 296.373 km², 13 mil. mieszk.; największa Luzon; liczne wygasłe i czynne wulkany; uprawa ryżu, konopi manila, tytoniu, trzciny cukr.; kopalnie złota, srebra, węgla, miedzi, żelaza. Stol. Manila. — 1521 F. odkryte przez Magellana, od 1569 należące do Hiszpanii (liczne powstania krwawo tłumione), od 1898 do Stan. Zjedn. Am. Płn.

Filipkiewicz Stefan, malarz pol., * 1879; pejzaże, martwe natury, wnętrza, kwiaty.

Filipopol (bułg. Plovdiv), bułg. m. we wsch. Rumelii, nad Maricą, 100.000 mieszk.; wyrób piwa, gorzelnie; złoż. ok. 340 prz. Chr. przez Filipa II Maced.; 1928 silne trzęsienie ziemi.

Filipowicz Tytus, polityk pol., * 1880, podczas wojny światowej w Legionach, wicemin. spraw zagran., poseł w Finlandii, 1929 w Waszyngtonie, 1933—35 w Moskwie.

Filippi, w staroż. m. w Macedonii; 42 przed Chr. zwycięstwo Oktawiana nad zabójcami Cezara, Brutusem i Kasjuszem.

Filister, niem., ciasny małomieszczanin, ograniczony, kołtun.

Filistyni, staroż. wojowniczy lud semicki.

Filleborn Seweryn, poeta pol. (1820—47), przywódca „cyganerii warszawskiej".

Fillis, Fyllis, w mitol. grec. królewna tracka, odebrała sobie życie z tęsknoty za Demofoonem; ulubione imię w poezji pasterskiej.

Film, 1) przeźroczysta, cienka błona celuloidowa, pokryta warstwą światłoczułą, służąca do zdjęć fotograficznych lub (w formie b. długiej taśmy) kinematograficznych; 2) potocznie kinematografia, obraz kinematograficzny. Por. Fotografia, Kinematografia.

Filodendron, rośl. 1-liścienna, z rodziny obrazkowatych, pnąca się za pomocą korzeni przybyszowych, w tropik. Ameryce; u nas hodowana jako doniczkowa.

Filogenia, gr., rozwój rodowy.

Filoktet, w mit. gr. bohater, odziedziczył łuk Heraklesa z zatrutymi strzałami, pod Troją zabił Parysa.

Filologia, gr., nauka zajmująca się badaniem języków i literatury; f. klasyczna, bada język i kulturę staroż. Rzymu i Grecji, f. orientalna (orientalistyka) — narodów staroż. i nowoż. Wschodu, f. nowsza — narodów nowoczesnych. F. nowoż. dzieli się na: anglistykę (jęz. i lit. ang.), romanistykę (włosk., hiszp., portug. i franc.), germanistykę (niem.) i slawistykę czyli f. słowiańską.

Filomaci, ob. Filareci i Filomaci.

Filon (Judaeus), żyd.-grec. filozof w Aleksandrii (ok. 20 prz. Chr. — 50 po Chr.): pięcioksiąg Mojżesza zawiera zasady filoz. platońskiej i stoickiej.

Filozofia, gr., dosł.: zamiłowanie do mądrości; wiedza o zasadach poszczególnych nauk, badająca metodę i pojęcia podstawowe, które układa w systematyczny związek; pogląd na świat. Działami f. są: metafizyka i teoria poznania Z f. w jej rozwoju historycznym wyodrębniły się pewne dyscypliny, które mają obecnie charakter samodzielnych nauk, jak logika, psychologia, etyka i in.

Filozoficzny kamień, domniemany środek, który, zdaniem alchemików, miał posiadać różne cudowne własności: zamiany zwykłych metali w szlachetne, przywracania młodości, uzdrawiania itd.

Filtry, sączki, służą do oddzielenia cieczy od znajdującej się w niej zawiesiny. W przemyśle chem. służą jako f. centryfugi lub prasy filtracyjne. Wodę filtruje się przetłaczając ją pompą przez zbiornik wypełniony szutrem, piaskiem, węglem drzewnym. W pracowni chem. używa się jako f. bibuły. — Por. Świetlne filtry.

Finale, spolszcz. finał, końcowa część utworu muzycznego, w operze zakończenie aktu.

Finanse, fr., sprawy pieniężne; f. państwowe, ogół majątku oraz dochody i rozchody państwa, ob. Skarbowość.

Finansjera, fr., bankierzy.

Fin de siècle (fę de siekl), koniec wieku (tj. XIX w.), określenie okresu schyłkowego, dekadenckiego

Fine, wł., koniec.

Finezja, fr., delikatność, subtelność.

Fingala grota, jaskinia na wyspie Staffa w szkoc. Hebrydach, zbud. ze słupów bazaltowych, 113 m dług. do 16 m szer. i 21—36 m wys.

Fingować, łac., zmyślać.

Finis, łac., koniec, cel.

Finish (finisz), ang., końcowy, rozstrzygający moment wyścigów, biegów.

Finkel Ludwik, historyk pol. (1859—1930), jeden z twórców Tow. Historycznego we Lwowie; szereg prac, gł. dzieło: „Bibliografia historii polskiej" (3 t.).

Finlandia (fińsk. Suomi), republika nadbałtycka, położ. między Zatoką Botnicką a Fińską, z dostępem do M. Lodowatego Płn. Na wsch. graniczy z Rosją, na płn. z Norwegią, a na płn.-zach. ze Szwecją. 388.451 km² pow. i (1933) 3,739.000 mieszkańców (9,5 na km²). Kraj przew. nizinny, pagórkowaty (tylko na płn. wzniesienia ponad 1000 m), o podłożu granitowym, pozbawionym na ogół gleby. Przeszło 30.000 jezior wypełnia zagłębienia, wyrzeźbione przez dawne lodowce. Gł. bogactwem kraju lasy, zajmujące 65,1% całej pow. (role tylko 6,1%, łąki 2,4%, jeziora i nieużytki 26,4%). Ludność, złożona z Finnów (Szwedów 10%), w 98% wyznania ewang. Wysoka kultura (1% analfabetów). Gospodarczo najważn.: leśnictwo, chów bydła i przemysł (drzewny, papierniczy). Produkcja

(1934): 1,545.000 t celulozy i masy drzewnej, 455.000 t papieru i tektury. Wartość (1934) wyw. (gł. drzewo, celuloza, papier, nabiał): 719 mil., przyw.: 552 mil. zł. Z Polski sprowadza F.: cukier, mąkę i nawozy szt. (1935: za 16 mil. zł.). Kolei (1934): 5.400 km, samochodów 31.000. Stolica i gł. port: Helsinki (Helsingfors, 269.000 mieszk.). Siła zbrojna: 25.000 ludzi. Ustrój: Na czele republ. prezydent, parlament 1-izbowy. Wyspy Alandzkie mają autonomię.— Pierwotnie zamieszkała przez Lappów, potem Finnów, w XII w. wcielona do Szwecji i schrystianizowana, w XVI w. zaprowadzenie reformacji. Od XVIII w. pod panow. Rosji, jako w. księstwo konstyt., z sejmem stanowym. Pod koniec XIX w. silna rusyfikacja. 1903 dyktatura ros. dla przełamania biern. oporu ludności, rewolucja 1905 i zwołanie sejmu, już nie stanowego, ale jednoizbowego, zwycięstwo reakcji i dalsza rusyfikacja. Po zwycięstwie bolszewizmu 1917 w Rosji F. niepodległa, 1918 przy pomocy niem. stłumienie powstania bolszew., 1919 uchwalenie przez sejm konstytucji republ., 1920 pokój z Rosją i odstąpienie Karelii, 1921 uzyskanie Wysp Alandzkich. Silna agitacja komunist. obudziła reakcję nacjonalistyczną (ruch łappowski).

Finnowie, lud ugro-fiński, na płn. i wsch wybrzeżu Morza Bałtyckiego, wśród nich: Tawastowie, krępi, jasnowłosi i Karelio-wie, wysmukli, szatyni. Domieszki germ., bałt. i słow. Są luteranami, wsch. Kareliowie — prawosławnymi.

Finsen Niels, lekarz duński (1860—1904), twórca nowoczesnej fototerapii, którą zwalczał głównie lupus. Laureat Nobla.

Finsteraarhorn, najw. szczyt w Alpach Berneńskich (Szwajcaria), 4.275 m.

Finta, wł., w szermierce i pięściarstwie ruch pozorujący atak: fortel, wykręt, podstęp.

Fińska Zatoka, wsch. odnoga Bałtyku między Estonią, Finlandią i Rosją, 400 km dług., 50—120 km szer., do 120 m głęb.; pokryta lodem tylko w czasie ostrych zim.

Fiola, gr., brzuchata flaszeczka, z długą wąską szyjką.

Fiołek, zioło trwałe lub roczne, często hodowane jako ozdobne, kwiaty wonne; strefa umiarkowana.

Fionia, duńs. Fyn, wyspa między Wielkim i Małym Bełtem, 2.990 km², 348.000 mieszk.; stolica Odense.

Fiord, długie i wąskie zatoki w skalistych i stromych wybrzeżach; przeważnie w Skandynawii, Szkocji, Płn. Ameryce, Nowej Zelandii, w krajach podbiegunow., najklasyczniej w Norwegii.

Fioritury, wł., w muzyce ozdobniki, ornamenty.

Fircyk, modniś albo wartogłów, modny pustak, nazwa rozpowszechniona przez komedię Zabłockiego: „Fircyk w zalotach" (1781).

Firdusi (Firdausi) Hasan Abu'l-Kâsim, największy poeta perski (ok. 935— ok. 1020); epopeja narodowa: „Szâch-nâme" („Księga królów").

Firlejowie, polski ród magnacki; 1) Mikołaj z Dąbrownicy, kaszt. krak. i hetman w. kor. († 1526), walki z Tatarami i Wołoszą, w walkach z Moskwą zwycięstwo pod Orszą (1514), dwukrotnie poseł w Turcji; 2) Piotr († 1553), ulubieniec Bony; 3) Jan, wojew. krak., marsz. w. kor. († 1574), 1572—3 na czele stronnictwa możnowładczo-protest., rzekomo dążył do korony; 4) Mikołaj, wojew. lubel. († 1588), stronnik Habsburgów, szereg misji dyplom., znany z wymowy i nauki; 5) Henryk, prymas (1573—1626), syn F. 3; 6) Mikołaj, wojew. krak. († 1601), poseł do Henryka Walezego i ces. Maksymiliana II.

Firma, łac., nazwa, pod którą kupiec prowadzi przedsiębiorstwo. — Firmować, podpisywać w imieniu firmy.

Firmament, łac., sklepienie niebieskie.

Firn, 1) gruboziarnisty śnieg, na dolnej granicy wiecz. śniegów, często przechodzi w lód: 2) w narciarstwie wiosenny śnieg o konsystencji kaszowanej, powstającej wskutek działania słońca w dzień i mrozu w nocy.

Firth (förs), nazwa fiordów w Szkocji.

Fis, dźwięk f podwyższony o ½ tonu.

Fischer Adam, etnolog pol., * 1889: szereg prac dotyczących ludu polskiego.

Fischer, 1) Emil, chem. niem. (1852—1919), prace z chemii organ.; 2) Hans, chem. niem., * 1881, otrzymał syntet. barwnik krwi. — Obaj laureaci Nobla.

Fischer von Erlach Johann Bernhard, architekt austr. (1656—1723), jeden z najznakom. architektów baroku: kościół św. Karola Borom., pałac ks Eugeniusza w Wiedniu i w. i. w Austrii, Czechach itd.

Fisharmonia (fisharmonium, harmonium), instrument muz. klawiszowy, podobny z budowy zewnętrz. do pianina, z dźwięku do organów: powietrze z miecha wprawia w ruch języczki poszczególnych rejestrów.

Fiskalny, łac., skarbowy; fiskalizm, system gospodarki państwowej, mający w pierwszym rzędzie na oku ściągnięcie jak największych dochodów.

Fiskus, łac., w Rzymie skarb cesarski; obecnie skarb państwa.

Fistuła, łac., 1) w med. przetoka, rodzaj kanału, wrodzonego albo nabytego, powstałego na skutek procesu ropnego; może być też w razie potrzeby wytworzona drogą chirurgiczną; 2) falset; 3) w organach: drewn. piszczałka.

Fiszbin, substancja rogowa na szczęce górnej wielorybów bezzębnych, w postaci płytek, służy do odfiltrowania pokarmu złożonego z drobnych zwierzątek; zastosowanie w przemyśle galanteryjnym.

Fiszer Stanisław, generał pol. (1770—1812), adiutant Kościuszki, ranny pod Maciejowicami, w niewoli ros., po uwolnieniu w Legionach, generał i szef sztabu Ks. Warszawskiego, padł pod Borodinem.

Fitelberg Grzegorz, pol. dyrygent i kompoz., * 1879, długoletni dyrygent Filharmonii warszawskiej oraz orkiestry Pol. Radia; szereg kompozycji symfonicznych i instrumentalnych.

Fiumare, włos., rzeki wysychające w lecie.

Fiume (chorw. Rjeka), włos. port nad Adriatykiem, 53.000 mieszk. — Od XIV w. w posiadaniu Habsburgów, 1919 przyznane Jugosławii,

lecz okupowane przez d'Annunzia, od 1924 włoskie. — Przedmieście Sušak należy do Jugosławii.

Five o'clock-tea (fajw oklok ti), ang., „herbata o piątej", popołudniowe zebranie towarzyskie.

Fizeau (fizo) Armand Hippolyte Louis, fizyk franc. (1819—96); podał metodę obliczenia prędkości światła.

Fizjognomia, ob. Fizjonomia.

Fizjografia, gr., zbiór wiadomości o pewnym obszarze pod względem geologicznym, meteorologicznym, świata roślinnego, zwierzęcego itp.

Fizjokraci, zwolennicy poglądu gospodarczego, stworzonego przez Fr. Quesnay po r. 1750, który uważa ziemię i jej wytwory oraz uprawę za źródło bogactwa narodowego. Stąd opierają się f. na rolnictwie i górnictwie, a powstają przeciw supremacji przemysłu i handlu, które wg nich nie powiększają majątku społ. Pisarze: Fr. Quesnay, Mirabeau st., Turgot i in.

Fizjologia, gr., nauka o procesach życiowych w organizmach zwierzęcych i roślinnych. F. szczegółowa bada czynności życiowe pojedynczych narządów.

Fizjologiczny roztwór, wodny roztwór soli kuchennej o stężeniu takim jak w krwi (0,9—1%), używany dla pokrycia strat krwi i w doświadczeniach fizjologicznych.

Fizjonomia, fizjognomia, gr., zespół rysów twarzy, jej mimiki i wyrazu.

Fizjonomika, gr., umiejętność określania charakteru i usposobienia człowieka z ukształtowania i wyrazu twarzy.

Fizyka (gr. fysis = natura), nauka o zjawiskach w przyrodzie martwej, nie pociągających za sobą zmian samej materii (w odróżnieniu od chemii); różnica między f. a chemią tkwi zresztą raczej w metodzie tych nauk. Główne działy f.: mechanika (punktu i ciał sztywnych), zajmuje się równowagą i ruchem ciał; termodynamika, obejmuje naukę o cieple i f. molekularną; akustyka, nauka o głosie; optyka, nauka o świetle; elektryczność i magnetyzm, które się dziś ściśle ze sobą łączą i obejmują też naukę o promieniowaniu, teorię kwantów, teorię względności, jako też optykę. F. posługuje się doświadczeniem i metodą matem.; rozróżnia się f. doświadczalną i f. teoretyczną. — Nazwa f. od Arystotelesa (ok. 330 przed Chr.): pierwszy podręcznik używany w staroż. i średw. Rozwój f. nowoczesnej datuje się od Galileusza (XVII w.), który konstruował pierwsze przyrządy i przeprowadzał doświadczenia. Toricelli (barometr), Pascal (prawo ciśnień w gazach), Boyle i Mariotte (prawa gazowe), Huygens (teoria falowa światła), przyczyniają się do rozwoju f. Newton kładzie podwaliny pod f. teoretyczną: teoria grawitacji, teoria korpuskularna światła. W w. XVIII rozwój nauk o magnetyzmie, elektryczności — Franklin, Volta, Coulomb, o gazach i cieczach — Daniel Bernoulli, optyka — Bradley, Herschel, akustyka — Chladni. W. XIX, w. odkryć i wynalazków w f.: Dalton, Gay-Lussac, Dulong, Petit — prawa zjawisk cieplnych i gazów; Faraday, Örstedt — indukcja, prądy elektromagn.; Mayer, Joule tworzą pomost między różnymi działami f. przez zasadę równoważności pracy i ciepła. Fiz. XX w. zajmuje się głównie budową atomu: M. Curie-Skłodowska — pierwiastki promieniotwórcze, Maxwell — teoria kinetyczna gazów, Lorentz — teoria elektronowa, teoria Bohra, t. kwantów Plancka i t. względności Einsteina.

Fizylierzy, centr. kompanie batalionów piechoty w 1. połowie ub. wieku.

Fjord, ob. Fiord.

Fladry, niem., słoje w drzewie, kamieniu itd.

Flaga, właściwiej bandera, chorągiew okrętów woj. i statków handl., z godłem i o barwach państwowych.

Flagelanci, łac., ob. Biczownicy.

Flageolet (flażole), fr., flażolet, 1) mały flet o bardzo wysokim tonie; 2) rejestr organowy o podobnym dźwięku; 3) podobny ton, b. miękki, wydobywany na instrumentach smyczk. przez lekkie dotknięcie struny w odpowiednich miejscach.

Flamandowie, mieszkańcy płn. Belgii i franc. Flandrii, pochodzenia germ., mówią odrębnym językiem (flamandzkim); ok. 4 mil. głów, katolicy.

Flamboyant (flamboajan), fr., późny gotyk XV i XVI w. z charakterystycznymi płomieniami w ornamentyce.

Flamboyant

Flamines, w starożytnym Rzymie kapłanie 15 bóstw; 3 f. wyżsi (f. maiores): Jowisza, Marsa i Kwiryna, 12 f. niższych (minores) innych bóstw.

Flaming, ob. Czerwonak

Flaminius Caius, rzym. mąż stanu, cenzor 220 prz. Chr., zbudował cyrk i drogę jego imienia, 217 konsul, poległ w bitwie nad Jez. Trazymeńskim.

Flammarion (flamarią) Camille, astronom franc. (1842—1925), autor wielu książek treści popularno-astronomicznej.

Flandin (flandę) Pierre Étienne, polityk francuski, * 1889, w Izbie Deputowanych przywódca Lewicy Republ., kolejno min. lotnictwa, handlu, skarbu, robót publ., 1934 premier.

Flandria (flam. Vlaanderen), kraina nad M. Północnym, dawn. hr. niderl., obecnie podzielona między Francję, Belgię i Holandię. Do Belgii należą prow. F. Wschod., 3.000 km², ponad 1 milion mieszkańców, stolica Gandawa i F. Zach., 3.234 km², ponad 800.000 mieszkańców, stolica Brugia. — Pierwotnie zamieszkała przez Celtów, traktatem w Verdun 843 przypadła państwu zach.-frankońskiemu, 1384 pod panow. Burgundii, następnie Habsburgów (1714), 1814 włączona do król. holenderskiego, 1830 do nowoutworz. król. belgijskiego. W czasie wojny świat. teren walk.

Flank (flanka), bok oddziału wojskowego. Flankować, operować przeciw bokom nieprzyjaciela.

Flaszki, naczynia o przewężonej szyjce, przeważnie ze szkła, kamionki, a także z żelaza i stali. O f. szklanych, ob. Szkło.

Flaubert (flober) Gustave, znakom. powieściopisarz franc. (1821—80), twórca powieści real.-naturalist., arcydzieło: „Madame Bovary" (1857), nadto: „Salammbô", „L'éducation sentimentale" i in., mistrz prozy artystycznej.

Flawiusze, ród rzym., dał Rzymowi cesarzy: Wespazjana, Tytusa i Domicjana.

Flażolet, ob. Flageolet

Flądra

Flądra, ryba morska, jadalna, ciało tarczowato - spłaszczone, oczy przesunięte na jedną stronę ciała; żyje na dnie mórz wzdłuż wybrzeży Europy, przy wybrzeżu polskim pospolita.

Flegmatyk, gr., człowiek o usposobieniu powolnym, spokojnym

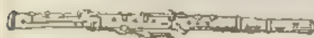
Flegmona, gr., r o p o w i c a, proces ropny postępujący w tkance podskórnej i łącznej, bez dążności do odgraniczenia, wywołany przez paciorkowce.

Fleksja, łac., o d m i a n a, przeobrażenie form wyrazów, dokonuje się zwykle przez doczepianie do pnia wyrazu końcówki czasowo-osobowej przy k o n i u g a c j i, końcówki przypadków przy d e k l i n a c j i.

Fleksyjne języki, por. Aglutynacyjne języki.

Flensburg, m. port. w Szleswiku (Niemcy płn.), 68.000 mieszk.; warsztaty okręt.; od 1848 do Danii, od 1867 do Prus.

Flers Robert, margrabia de, komediopisarz franc., * 1872, piszący wspólnie z Gastonem Arman de C a i l l a v e t (1869—1915).

Flet

Flet, wł. f l a u t o, instrument dęty drewniany, z otworami zamykanymi palcami lub klapami, trzymany dawniej prosto, obecnie poprzecznie.

Fleury (flöri) André Hercule de, kardynał franc. (1653—1743), nauczyciel Ludwika XV, 1726 minister, podczas wojny sukces. polskiej po stronie Leszczyńskiego, którego jednak nie poparł należycie.

Flibustierzy, korsarze mórz Antylskich w XVII i XVIII w.

Flint, ang., szkło posiadające duży współczynnik załamania; używ. w kombinacji z crownem do budowy soczewek achromatycznych.

Flint, m. w st. Michigan, w St. Zjedn. Am. Płn., 156.000 mieszk.; fabryki samochodów.

Flinta, niem., dawniej strzelba skałkowa z tzw. flintem (krzemieniem), dziś strzelba myśliwska niegwintowana.

Flirt (flört), ang., miłostka, lekkie zaloty miłosne.

Flisacy, ludzie trudniący się spławem drzewa i towarów.

Flisz, miękkie skały osadowe pochodzące z kredy i trzeciorzędu, piaskowce, iły; zajmują wielkie obszary w Alpach i Karpatach. Z f. często związane jest występowanie ropy naftowej.

Flizy, płyty do pokrywania podłóg i ścian, z kamienia, marmuru, cegły, porcelany, szkła itp., często z pięknymi wzorami. Przyniesione ze Wschodu przez Maurów, w XV, XVI, XVII w. wyrab. w Hiszpanii, Holandii (fajansowe, wyr. w Delft), Włoszech i Francji.

Flobert, f l o w e r, broń palna małokalibrowa o słabym naboju.

Floksy, płomyki, zioła poch. z Ameryki Płn., hodowane w ogrodach jako ozdobne.

Flora, łac., rzym. bogini rozkwitu; roślinność.

Floréal, fr., „kwitnący", 8. miesiąc w franc. kalendarzu rewolucyjnym.

Floren, wł. f i o r i n o, moneta złota, bita od 1252 we Florencji, później w innych krajach, także jako g u l d e n złoty; dziś mon. holend.

Florencja (włos. Firenze), stol. prow. F., nad rz. Arno, 316.000 mieszk.; mnóstwo wspaniałych budowli gotyc. i renesans., pałace (Uffizi, Pitti), kość. Santa Croce; uniwers.; przemysł artyst., porcelan. — Założ. 200 prz. Chr. przez Rzym, 1293 niezal. republika demokr., potem oligarchiczna, wreszcie od 1434 (przy zachowaniu formy republik.) rządy Medyceuszów (Cosima de Medici, Wawrzyniec [Lorenzo] Wspaniały i in.), okres rozkwitu kulturalnego F., 1532 księstwo, 1808—15 wcielona do Francji, 1860 do królestwa Włoch, 1864—71 jego stolica.

Florencki sobór, przeprowadził 1439 unię kościoła greckiego i rzymskiego.

Flores, 1) jedna z Małych Wysp Sundajskich (Holend. Indie Wsch.), 15.175 km², 225.000 mieszk., stol. Endeh; 2) depart. w Urugwaju, 4519 km², 31.000 mieszk., stol. Trinidad.

Floret, wł., broń szermiercza.

Florian, św., patron Polski i G. Austrii; III w.

Floryda (ang. Florida), stan w St. Zjedn. Am. Płn. n a p ó ł w. F., 151.939 km², 1,468.000 mieszk., w tym 37,5% Murzynów. Bagnista równina z podzwrotn. roślinnością; uprawa bawełny, trzciny cukr., ryżu, tytoniu; z minerałów: fosfaty; stol. Tallahassee, 10.000 mieszk.; porty: Jacksonville, Miami, Tampa, Pensacole i in.; uczęszczane kąpieliska morskie.

Flota, zespół okrętów wojennych podlegających jednemu dowódcy. F. dzieli się na f. pełnego morza, obrony brzegowej i pomocniczą. — Potocznie, lecz nieściśle: marynarka

Flottwell Eduard Heinrich von, pruski polit. (1786—1865), 1830—41 germanizatorski nadprezydent prowincji poznańskiej.

Flotylla, zespół małych okrętów wojennych.

Flower, ob. Flobert.

Fluid, łac., płyn; dawniej uważano f. elektryczny za istotę elektryczności. Ogólnie: oddziaływanie (bliżej nieokreślone) jednej osoby na inne.

Flukowski Stefan, poeta pol., * 1902, przedstawiciel awangardy: „Słońce w kieracie", „Dębem rosnę", prozą „Pada deszcz".

Fluktuacja, łac., przelewanie się, chwianie się, uleganie zmianom.

Fluor, F, pierwiastek chem., liczba porz. 9, ciężar atom. 19, chlorowiec, gaz żółto-zielony o przenikliwym zapachu, chem. b. czynny. W przyrodzie tylko związany, jako fluoryt i kryolit. Z wodorem tworzy f l u o r o w o d ó r, którego wodny roztwór jest używany do trawienia szkła.

Fluoresceina, barwnik ftaleinowy, w roztworze alkal. piękna żółto-zielona fluorescencja; czterobromofluoresceina jest barwnikiem znanym pod nazwą e o z y n y.

Fluorescencja, świecenie ciała bez podniesienia temp.; energia świetlna padająca na ciało fluoryzujące np. fluoryt, naftę, niektóre gazy i pary, wysłana zostaje z powrotem jako promienie o określonej barwie; niektóre f l u o r y t y, umieszczone w ciemności, świecą na powierzchni barwą niebieską, gdy rzucimy na nie światło białe. F. trwa tylko tak długo, jak długo naświetla się ciało, w odróżnieniu od fosforescencji (ob.).

Fluoryt, minerał, fluorek wapniowy, bezbarwny lub zabarwiony, zastosow. do otrzymania fluorowodoru, w metalurgii do obniżania punktu topnienia, także do wyrobu przedm. ozdobn.

F. o. b., skrót na F r e e o n b o a r d (fri on bord), ang., w handlu: z dostawą na okręt.

Fobia, gr., stan nerwowy połączony z uczuciem obawy i strachu.

Foch (fosz) Ferdinand, wódz franc. (1851 — 1929), wódz 9. armii podczas bitwy nad Marną 1914, pod Yppres, nad Sommą, 1917 szef sztabu gener., 1918 nacz. wódz armij sprzymierzonych, Marszałek Francji, W. Brytanii i Polski, o której siłę i bezpieczeństwo się starał. Autor wielu dzieł.

Focjusz, patriarcha konstantynopolit. (* 891), mianowany przez cesarza bizant. bezprawnie patriarchą konst., nie uznawał prymatu papieża, wywołał schizmę, założył kościół wschodni.

Focsani (fokszani), rum. m. w Mołdawii, 32.000 mieszkańców handel zbożem.

Focyda (grec. Fokis), staroż. kraina w Grecji środk., obec. wraz z Ftiotydą tworzy nomos; stol. Lamia, 14.000 mieszk. W F. znajdowała się wyrocznia delficka; do ważniejszych m. należały w staroż. Delfy, Amfissa i Kryssa.

Foe Dawid de, ob. De Foe.

Foerster Friedrich Wilhelm, pisarz niem., * 1869, wybitny przedstawiciel myśli chrześcijańskiej i pacyfista.

Fogazzaro Antonio, powieściopisarz włoski (1842—1911); „Piccolo mondo antico", „Piccolo mondo moderno" i in.

Foggia (fodżia), stol. prow. F. w płd. Italii, 92.000 mieszkańców.

Föhn, ciepły i suchy wiatr w alpejs. dolinach górskich; topi śnieg.

Fok, przedni trójkątny żagiel.

Foka

Foki, drapieżne ssaki morskie, płetwonogie, przystosowane do życia w wodzie, dostarczają futer; morza strefy zimnej i umiarkowanej.

Fokker Anton Herman Gerard, * 1890, holenderski konstruktor samolotów.

Foksterier, ob. Foxterrier.

Fokstrot, taniec w rytmie na 4/4, powstał w Ameryce 1912.

Folia, łac., bardzo cienka blaszka metalowa (m e t a l p ł a t k o w y), wyklepana z metali szlachetnych lub nieszlachetnych.

Foliał, łac., księga największego formatu, w której arkusze papieru zostały złożone in folio (ob. F o l i o).

Folio, wł., arkusz papieru raz tylko złożony (w 2 wielkie kartki); stąd i n f o l i o, księga takiego formatu. — F. nazywa się też stronica księgi handlowej.

Folklor, ang., ogół ludowych wierzeń, sztuki, zwyczajów itd.; f o l k l o r y s t y k a, wiedza o f., wchodzi w skład etnografii.

Foluszowanie (f o l o w a n i e), część apretury tkanin: mięcie i zgniatanie na specj. maszynach dla zagęszczenia, przy wełnie sukienniczej dla spilśnienia jej powierzchni

Folwark, jednostka dóbr ziemskich; większe gospodarstwo rolne.

Fomalhaut, arab., gwiazda 1. wielkości w gwiazdozbiorze Ryby Południowej.

Fonendoskop, gr., lekarska słuchawka z wężem, zamknięta membraną, służy do osłuchiwania chorego.

Fonetyka, gr., g ł o s o w n i a, nauka o dźwiękach, głoskach; f o n e t y c z n y, zgodny z dźwiękiem.

Fonograf, gr., przyrząd do zapisywania i odtwarzania fal głosowych; wynalez. 1877 przez Edisona. Ulepszeniem f. jest gramofon.

Fonolit, skała wylewna, składająca się z sanidynu, nefelinu, hornblendy i in., używ. jako kamień budulcowy.

Fonoskop, gr., przyrząd do pomiaru wysokości tonu.

Fontainebleau (fontenblo), franc. m. w depart. Seine-et-Marne na płd. od Paryża, 17.000 mieszk.; zamek z X w., 1812—14 więziony tu był papież Pius VII, 1814 abdykował Napoleon I.

Fontana, 1) Baldassare, wł. rzeźbiarz i architekt (1658—1730), twórca barokowych dekoracji i ołtarzy, m. in. w Krakowie w kośc. św. Andrzeja, św. Anny i in.; 2) Antoni, budowniczy (1690—1762): pałace, przeróbka zamku król. w Warszawie.

Fontane Theodor, poeta niem. (1819—98), poezje (m. in. ballady), utwory prozą, powieściowe i autobiograficzne.

Fontenelle (fątenel) Bernard le Bovyer de, pisarz franc. (1657—1757); słynne „Dialogues des morts" na wzór Lukiana.

Football (futbol), ang., ob. Piłka (nożna).

Force majeure (fors mażör), fr., siła wyższa (ob.).

Ford Henry, przemysłowiec ameryk., * 1863, założ. zakładów samochodowych w Detroit. — S y s t e m F o r d a: robotnik wykonuje stale jedną, najmniej złożoną czynność, a przedmiot sporządzany przechodzi automatycznie (np. na taśmie bez końca) z ręki do ręki w nieprzerwanym ciągu.

Foreign Office (forejn offis), urząd spraw zagranicznych w Londynie.

Forel Auguste, psychiatra szwajc. (1848—1931), nap. m. in.: „Zagadnienia seksualne".

Forli, stol. prow. F. w środk. Italii, 58.000 mieszkańców.

Forma, łac., 1) kształt zewnętrzny, to co przedstawia się zmysłom; 2) w sztuce ujęcie

treści wewnętrznej w artystyczny kształt; 3) wydrążony wzór, nadający wlanemu lub wciśniętemu weń materiałowi odpowiedni kształt.

Formacja, łac., 1) wojsk., podwójne znaczenie: oddział i uszykowanie; 2) geolog., ob. Geologia.

Formacja geologiczna, ob. Geologiczne formacje.

Formaldehyd, najprostszy aldehyd, HCHO, bezbarwny gaz o ostrym zapachu; 40% roztwór wodny (formalina) stanowi środek dezynfekcyjny i antyseptyczny.

Formalina, ob. Formaldehyd.

Formalizm, przesadne przykładanie wagi do formy, np. w urzędach, w życiu towarzyskim itp.; formalista, człowiek kierujący się f.; formalny, dotyczący formy, nie wchodzący w treść.

Format, łac., rozmiar, wielkość, kształt. Formaty papieru (książkowego, t. j. zgiętego): folio z 2 kartkami, czwórka z 4, ósemka z 8, itd. (oznaczenie: 2°, 4°, 8° itd.).

Formizm, współcz. prąd w sztuce i liter. głoszący wyłączne znaczenie formy i dążący do jej wyzwolenia od realnej treści. T. zw. teoria „czystej formy" St. Ign. Witkiewicza polega na deformowaniu obrazu rzeczywistości przedstawianego w dziele sztuki. (Por. Ekspresjonizm).

Formoza, chińs. Taiwan, japońs. wyspa na Morzu Wsch.-Chińskim, 35.974 km², 5 mil. mieszk., gł. Chińczyków i plemion malajskich; prod.: kamfora, opium, sól, złoto, węgiel, ropa naftowa; uprawa orzechów kokos., ryżu, herbaty, cukru. Stol. Taihoku. 1895 Chińczycy odstąpili F. Japonii.

Formularz, wzór, schemat jakiegoś pisma.

Formuła, łac., ściśle przepisane słowa lub zwrot (np. f. prawna); w matem. przedstawienie twierdzeń matem. symbolicznie (za pomocą znaków).

Forniry, arkusze wycięte z drzewa szlachetnego, służą do okładania desek z drzewa mniej szlachetnego.

Forpoczty, niem., przednie straże.

Forst-Battaglia Otto, pisarz niem., * 1889: „Die französische Literatur der Gegenwart", „Deutsche Prosa der Gegenwart", „Katholische Leistung in der Weltliteratur der Gegenwart"; liczne studia i artykuły o lit. polskiej.

Forsycja, krzew, kwitnie żółto przed ulistnieniem, hodowany u nas jako ozdobny, pochodzi z Azji wschodniej.

Fort, łac., umocnienie niewielkich rozmiarów; por. Twierdza.

Fortaleza da Bragança (Ceara), stol. i port st. Ceara w Brazylii, 90.000 mieszk.; przemysł, wywóz bawełny, kawy, cukru.

Fort de France (for de frans), stol. wyspy Martyniki (Środk. Ameryka), 7.000 mieszk.

Forte, wł., w muzyce: silnie, głośno (f.); bardzo głośno: fortissimo (ff.); średnio głośno: mezzoforte (mf.)

Forteca, ob. Twierdza.

Fortel, niem., wybieg, podstęp.

Fortepian, instrument klawiszowy, opatrzony młoteczkami które uderzając o struny rozpięte nad dnem rezonansowym w ramie metalowej, wywołują dźwięk. Klawisze naciśnięte podnoszą za pomocą dźwigni młoteczki powleczone filcem lub skórą, oraz tłumiki, umieszczone nad strunami, odskakujące samoczynnie po uderzeniu. Dwa pedały: prawy podnosi tłumiki, przez co możliwość dłuższego brzmienia tonów; lewy przesuwa klawiaturę i powoduje dźwięk słabszy. Odmiana f. ze stojącym układem strun jest pianino. — Poprzednikami f. były od XV—XVIII w.: klawikord (struny uderzane przez płytki metalowe) i klawesyn lub klawiczembalo (struny szarpane przez pióra). Wynalazca mechaniki młoteczkowej: B. Cristofori (1711).

Forth (fors), rzeka w Szkocji, 82 km dług., uchodzi do M. Północnego.

Fortuna, łac., bogini losu; los, szczęście.

Fort Wayne (for uen), m. w st. Indiana, w Stanach Zjedn. Am. Płn., 115.000 mieszk.; przemysł i handel.

Fort Worth (for uers), m. w st. Texas, w Stanach Zjedn. Am. Płn., 163.000 mieszk.; lotniska, uniwersytet; handel bydłem i zbożem.

Fortyfikacje, łac., umocnienia: wały, szańce itp., należące do systemu obronnego twierdzy (ob.).

Forum, łac., plac publiczny dla zgromadzeń, sądów i targów. — F. Romanum, koncentrowało życie publ. i towarz. staroż. Rzymu. Ruiny wspaniałych budowli zaczęto odkopywać z końcem XVIII w.

Fosa, rów omurowany jedno- lub dwustronnie, stosowany w fortyfikacji jako przeszkoda, czasem napełniany wodą.

Foscolo (foskolo) Ugo, poeta i patriota wł. 1778—1827, słynna „Ultime lettere di Jacopo Ortis", poemat „I Sepolcri" i in.

Fosfor, P, pierw. chem., licz. porz. 15, cięż. atom. 31, cięż. właśc. 1,8 metaloid, w przyrodzie b. rozpowszechn. w postaci fosforanów, wchodzi w skład kości, istotny składnik substancji nerwowej i mózgowej. 2 różne odmiany: f. zwykły czyli bezbarwny (biały, żółty) silnie trujący i f. czerwony, nietrujący. F. otrzymuje się z fosforanu lub z popiołu kostnego. Dodatek f. do metali i ich stopów polepsza często ich własności, np. brąz fosforowy, stop z dodatkiem 0,7 f., b. twardy, służy jako metal łożyskowy, do wyrobu dział itd.

Fosforescencja, gr., świecenie niektórych ciał jak: diament, kreda, aragonit, po naświetleniu światłem słon., elektr. lub i.; trwa również po usunięciu światła pobudzającego. Becquerel wykazał, że f. jest własnością wszystkich ciał, u niektórych jest jednak słaba i krótkotrwała, więc niedostrzegalna. F. i fluorescencja polegają na absorbcji przez ciała fosforyzujące pewnej części padających na nie promieni. F. mogą wywołać też bakterie.

Fosforescencja morza, świecenie morza, zjawisko wywołane przez wiciowce (1-komórk. zwierzęta), świecące w ciemności, szczeg. w morzach ciepłych.

Fosforyt, minerał, fosforan wapniowy, cenny surowiec do wyrobu sztucznych nawozów fosforowych. W Polsce najważn. złoża f. w Niezwiskach nad Dniestrem i w Rachowie nad Wisłą.

Fosgen, tlenochlorek węgla, $COCl_2$, gaz o duszącej woni, trujący, używany jako gaz wojenny.

Fot, jednostka oświetlenia; ośw. wynosi 1 f., gdy przez cm² powierzchni przepływa strumień światła o natężeniu 1 lumen (ob.).

Fotochemia, gr., nauka o chemicznym działaniu światła (np. tworzenie się chlorofilu, wydzielanie się metalicznego srebra ze soli srebrowej pod wpływem światła itd.).

Fotodruk, ob. Fototypografia.

Fotoelektryczne zjawiska, zjawiska elektr. wywołane przez światło: 1) cynk, potas, rubid, naświetlane, ładują się dodatnio; f. z. tłumaczymy emisją wyswobodzonych na powierzchni elektronów, tzw. f o t o e l e k t r o n ó w; inaczej tłumaczy f. z. teoria kwantów. 2) Natężenie prądu elektronów zależy od natęż. światła, z czego korzystamy w k o m ó r k a c h f o t o e l e k t r y c z n y c h, które służą jako fotometr. 3) Niektóre ciała, np. selen, zmieniają pod wpływem światła swój opór elektryczny.

Fotogeniczność, gr., posiadanie dobrych warunków zewnętrznych do fotografii i filmu.

Fotografia, odtwarzanie obrazów za pomocą procesów fotochemicznych. Do tego służą a p a r a t y f o t o g r a f i c z n e, składające się z c i e m n i o p t y c z n e j (ob. C a m e r a o b s c u r a), o b i e k t y w u (ob.), urządzenia dla umieszczenia światło-czułej kliszy lub filmu (w k a s e c i e) i pomocniczego urządzenia dla ustawienia ostrości obrazu, p r z e s ł o n y regulującej jasność obrazu, jako też automatycznej m i g a w k i dla regulacji czasu naświetlenia. Używa się k l i s z lub f i l m ó w, powleczonych światło-czułą emulsją, zawierającą bromki lub chlorki srebrowe w roztworze kolodium i żelatyny. Z klisz naświetlonych, po w y w o ł a n i u i u t r w a l e n i u, otrzymuje się n e g a t y w y, z których przez kopiowanie na papierze światło-czułym otrzymuje się p o z y t y w y. F. b a r w n a (najczęściej używ. metoda Lumière'a): warstwa światło-czuła składa się z mozaiki czerwonych, zielonych i niebiesko zabarwionych ziarenek, zawieszonych w emulsji. Jako ś w i a t ł a s z t u c z n e g o używa się lamp łukowych, żarowych i światła magnezjowego.

Fotogrammetria, gr., stosowanie zdjęć fotograficznych dla celów pomiarowych, wykonywania planów itp.

Fotometr, gr., przyrząd do porówn. dzielności badanego źródła światła z źródłem obranym za jednostkowe; opiera się na prawie Lamberta: dzielności 2 źródeł św., oświetlających jednakowo jakąś powierzchnię, mają się do siebie tak, jak kwadraty ich odległości od tejże powierzchni.

Fotosfera, gr., świecąca powierzchnia słońca. Na f. widoczne są przez lunetę p l a m y i p o c h o d n i e; plamy składają się z ciemnego jądra i półcienia, wędrują od wschodu ku zachodowi, pojawiają się grupami, szybko zmieniają kształt i znikają; wpływają na natężenie magnetyczne na ziemi.

Fototerapia, gr., leczenie chorób przy pom. promieni świetlnych, słonecznych (helioterapia) i sztucznych (lampy elektryczne, kwarcowe [bogate w promienie ultrafioletowe] i i.).

Fototropizm (h e l i o t r o p i z m), gr., ś w i a t ł o z w r o t n o ś ć, zjawisko reagowania roślin i osiadłych zwierząt wobec światła dodatnio (ruch do światła), lub ujemnie (odwrotnie).

Fototypia, gr., światłodruk.

Fototypografia, gr., sporządzanie klisz druk. przez fotografowanie na płycie metalowej i wytrawianie chemicznie.

Foucault (fuko) Léon, fizyk franc. (1819—68); wyznaczył prędkość światła i dowiódł obrotu ziemi naok. osi za pomocą wahadła (w a h. F o u c a u l t a).

Foucaulta prądy, prądy indukcyjne (ob. Elektryczna indukcja), powstające w masach metalu; ze względu na mały opór mas metal. mają duże natężenie i powodują straty energii elektr., którą zamieniają na ciepło Joule'a.

Fouché (fusze) Joseph, ks. Otranto, polityk franc. (1759—1820), podczas rewolucji jakobin, członek Konwentu, od 1799 min. policji (z przerwami), ostatnio poseł w Dreźnie.

Fouquier-Tinville (fukje-tęwil) Antoine Quentin, rewoluc. franc. (1747—95), prokurator trybunału rewoluc. (1793), zginął pod gilotyną.

Fourier (furie), 1) Jean Baptiste Joseph, francuski matem. i fiz. (1768—1830); F o u r i e r a s z e r e g, rozwinięcie funkcji na szereg, według sinusów i cosinusów wielokrotności x; 2) François Marie Charles, socjalista franc. (1772—1835), propagator tzw. furieryzmu: państwo chce dzielić na f a l a n g i (gminy z 1.500—2.000 osób), wspólne życie w f a l a n s t e r a c h (wspólnych domach), wspólna wytwórczość itd.

Fox, 1) George, założyciel ang. sekty kwakrów (1624—90); 2) Charles James, ang. mąż stanu (1749—1807), przywódca liberałów, przeciwnik Pitta mł., zwolennik rewolucji franc.

Foxterrier, ang. rasa małych psów myśliwskich, biały z ciemnymi plamami na uszach, głowie i grzbiecie.

Foxtrott, ob. Fokstrot.

Foyer (foaje), fr., ognisko (domowe); przedsionek lub korytarz w teatrze, instytucji koncertowej itp.

Fra Angelico (fra andżeliko), ob. Fiesole Fra Giovanni.

Fracht, niem., p r z e w o ź n e, opłata za przewóz towaru; także sam ładunek przewożony.

Fra Diavolo (wł., „brat diabła"), herszt zbójnicki, właśc. M i c h e l e P e z z a, w służbie króla neapolitańskiego Ferdynanda, pułkownik, walczył z Francuzami, przez nich pojmany i powieszony 1806.

Fragment, łac., urywek.

Fragonard (fragonar) Honoré, franc. malarz i ryt. (1732—1806), reprezentant malarstwa i życia rokoka: „Kąpiące się kobiety", „Pismo miłosne" i in.; akwaforty.

Frak, fr., surdut męski z mniej lub więcej obciętymi połami; od XVIII w., dawniej barwny, obecnie czarny (strój wieczorowy).

Frakcja, łac., „ułamek, część"; grupa parlamentarna, odłam, secesjoniści z większego stronnictwa.

Frakcja rewolucyjna P. P. S., 1) odłam P. P. S. w czasie rewolucji ros. 1905—06 (P. P. S. Prawica), z elementami bardziej narodowymi

(Piłsudski, Jodko i in.), żądała walki zbrojnej; 2) 1928: odłam P. P. S.

Fraktura, łac., 1) pismo niem., gotyckie (pismo łamane); 2) złamanie kości.

Fram, nazwa statku na kt. Nansen, 1893—96 i Amundsen, 1911—12, wyprawiali się do bieguna południowego.

Framuga, zagłębienie w ścianie, wnęka (np. na okno).

France (frans), Anatole (właśc. Jacques Anatole Thibault), pisarz franc. (1844—1924), laureat nagr. Nobla, świetny prozator, wybitny intelektualista, autor powieści: „Le crime de Sylvestre Bonnard", „Rôtisserie de la reine Pédauque", „Les opinions de M. Jérôme Coignard", „Le Jardin d'Epicure" i in., szkiców: „Le génie latin" i in.

Francesca da Rimini, patrycjuszka z Rawenny, za mężem ułomnym, kochanka jego brata, wraz z nim zamordowana ok. 1283—84. Opiewał ją Dante, d'Annunzio.

Franche-Comté (fransz konte), franc. kraina nad granicą szwajc., dawne wolne hr. Burgundii ze stol. Besançon; dziś. depart. Doubs, Jura, Haute-Saône.

Franciszek, imię szeregu władców; Austria: 1) F. Józef (1830—1916), na tronie 1848, stłumienie rewolucji w szeregu krajów koronnych, 1851—60 rządy absolut.-germaniz., 1866 klęska w wojnie z Prusami, przebudowa państwa w duchu dualizmu austro-węg., autonomia Galicji, 1878 okupacja Bośni i Hercegowiny, 1908 aneksja, 1914 wojna światowa; 2) F. Ferdynand d'Este, arcyks., następca tronu (1863—1914), przeciwnik Polaków, popierał Rusinów, zwolennik wojny z Rosją, zamord. w Sarajewie. Francja: 3) F. I (1494—1547), od 1521 wojna z ces. Karolem V, 1525 wzięty do niewoli pod Pawią, dalsze wojny z Karolem V; opiekun sztuk i nauk. Cesarze rzym.-niem.: 4) F. I Stefan (1708—65), książę lotaryński, potem toskański 1736, mąż Marii Teresy, 1745 koron. na cesarza; 5) F. II, wnuk poprz., jako ces. austr. F. I (1768—1835), wojny z Napoleonem, 3. rozbiór Polski; po stworzeniu Związku Reńskiego złożył koronę ces. rzym.-niem. i przyjął tytuł ces. austr. 1804. Sycylia: 6) F. II Maria Leopold (1836—94), ostatni władca król. Obojga Sycylii, usunięty przez rewolucję (1861), która wcieliła Sycylię do Włoch.

Franciszek z Asyżu, św. (1182—1226), „ojciec seraficki", założ. zakonu franciszkanów, z bogatego domu, dobrowolnie wyrzekł się wszystkiego, misjonarz wśród mahometan, poeta („Kwiatki").

Franciszek z Pauli, św., franciszkanin (1416—1507), zał. zakon „braci najmniejszych".

Franciszek Salezy, św. (1567—1622), bisk. Genewy, zał. zakon salezjanek (wizytek).

Franciszka Józefa Ziemia, archip. na M. Lodowatym-Płn., na płn.-wsch. od Szpicbergenu, odkryta 1873, 19.000 km², ros. stacja meteorolog.; od 1914 należy do Rosji, wcielona do gub. archangielskiej.

Franciszkanie, najstarszy, najbardziej rozpowszechniony zakon żebraczy, nazw. od założyciela Franciszka z Asyżu. 3 grupy: konwentualni (czarny habit), obserwanci (brązowy habit) i kapucyni. Na czele każdej grupy minister generalny. Wielki wpływ na sztukę średniowiecza. Do Polski przybyli ok. 1231.

Franciszkowe Łaźnie (czes. Františkovy Lázně, niem. Franzensbad), miejsce kąpiel. w płn.-zach. Czechach, 3.000 mieszk.; źródła żelaziste, szczawiowe, kąpiele błotne.

Francja

Francja (franc. La France), republika, drugie co do wielk. obszaru państwo w Europie, 550.986 km² pow. i (1934): 41,900.000 mieszk. Posiada znakomite położenie geograf. w najdalej ku zach. wysuniętej części trzonu lądowego Europy, między Atlantykiem, kanałem La Manche i M. Śródziemnym. 50,7% granic morskich, większość granic lądowych z natury obronna (od strony Hiszpanii góry Pireneje, od Włoch i Szwajcarii: Alpy i Jura). Granice otwarte: tylko od strony Belgii (brama wpadowa Flandrii) i Niemiec. Wielka różnorodność krain geograf. Najwyższe góry na obwodzie F.: na płd. Pireneje (Mt. Perdu 3352 m), na płd.-wsch. Alpy (Morskie, Kotyjskie, Delfinackie, masyw Mt. Pelvoux 4.103 m, Graickie, Mt. Blanc 4.810 m), na wsch. Jura (do 1723 m) i Wogezy (do 1423 m wys.). Środek: wyżynny Masyw Centralny z wygasłymi wulkanami na zach. (do 1886 m wys.), obszar źródliskowy największych rzek F. (Garonna, Loara, Sekwana). Masyw Centralny otaczają 3 rozległe baseny nizinne, najważ. krainy F.: od płd.-zach. basen rz. Garonny, od zach. i płn. basen Paryski (nad Sekwaną i Loarą), gł. obszar gospodarczy i kulturalny F., a od wsch. basen Saony i Rodanu. Niziny połączone wzajemnie przez tzw. „bramy": brama langwedocka wiąże basen Garonny z Rodańskim, burgundzka Saońsko-Rodański z Niziną Nadreńską (Alzacja), a Poitou basen Garonny z Paryskim, Bretanię i Normandię zajmują stare, zniszczone góry masywu Armorykańskiego. Na wsch. krańcach basenu Paryskiego rozciąga się między Ardennami a Wogezami wyżyna Lotaryngii (200—400 m wys.). Nad M. Śródziemnym (Riwiera) panuje klimat śródziemnomorski, w reszcie F. (z wyjątkiem wysokich gór) łagodny i umiarkowanie wilgotny klimat atlantycki. Ludność F. pod względem narod. i relig.

(98% rz.-kat.) prawie jednolita. Część mieszk. Bretanii mówi po celtycku. Nieliczni są Baskowie w zach. Pirenejach i Niemcy w Alzacji i Lotaryngii, Korsykę zamieszkują Włosi. Ok. 3 mil. cudzoziemców, w tym ponad 500 000 Polaków. Gęstość zaludn. (76 na km²) mniejsza, niż w Polsce. Przyrost nat. (1934: 1‰) prawie najmniejszy w Europie. Analfabetów 9,2%. Ludności miejskiej 46%. 17 miast ponad 100.000 mieszkańców. Zatrudnionych w rolnictwie 34,5%, w górnictwie i przemyśle 34,7%, w handlu i komunikacji 15,1% mieszk. — Kraj roln. przemysł., z przewagą jednak r o l n i c t w a. Użycie ziemi: ziemia uprawna 40,1%, lasy 19,2%, łąki i pastwiska 20,2%, nieużytki 20,5% całej pow. Zbiory (1934): 90 mil. q pszenicy (3. miejsce w świat. produkcji), 11,4 mil. q jęczmienia, 41,5 mil q owsa, 65,6 mil. q buraków cukr., 78 mil. hl wina (1. miejsce na ziemi, 37% świat. produkcji). Stan hodowli (1935): 2,81 mil. koni, 15,7 mil. bydła rog., 7 mil. trzody chlewn., 9,6 owiec. Gł. zagłębia górnicze: na pograniczu z Belgią (węgiel), w Lotaryngii (żelazo) i w płn. części Masywu Centralnego (węgiel, żelazo). Najwięk. na świecie produkcja rudy żelaza. 1934: 32 mil. t rudy żel. (27% świat. prod.), 48 mil. t węgla, 379.000 t soli potas. (25% świat. prod.). Silnie rozwinięty przemysł: metalurgiczny (Lotaryngia, Le Creusot, St. Etienne), samochodowy, włókienniczy (jedwabniczy w Lyonie), spożywczy, konfekcyjny i luksusowy (Paryż). Produkcja przemysł. (1934): 6,2 mil. t surowego żelaza, 6,1 mil. t stali, 189 000 samochodów. W przemyśle baweln. 10,17 mil. wrzecion. Wartość (1935) przywozu: 7,3 miliarda, wywozu: 5,4 miliarda zł. P o l s k a sprowadziła z F. (1935 towarów (wełna, żelastwo, artykuły chem. i luksusowe) za 42 mil., wywiozła do F. (węgiel, cukier, drzewo) za 33 mil. zł. Komunikacja (1934): 585.000 km dróg bitych, 63.800 km kolei, 1,890.000 samochodów, 12.100 km kanałów i rzek żegl. W lotnictwie pasażerskim przebyto 10 mil. km. Flota handl. 3,298.000 t rej. brutto (w tym 21,7% unieruchomionych). Ruch okrętowy (1934): wejście 52,6 mil., wyjście 44,2 mil. t rej. netto. Gł. porty: Marsylia, Le Havre, Rouen, Bordeaux. Stolica: Paryż. Ustrój: Prezydenta republ. wybiera na lat 7 Zgromadzenie Narodowe (Assemblée Nationale), złożone z obu izb (zbierające się tylko dla wyboru prezyd. i zmiany konstytucji). Izba deputowanych (Chambre de deputés) składa się z 612 członków (wybieranych na 4 l.), senat z 314 członków (wyb. na l. 9, co 3 l. w ⅓ odnawiany). 13 ministerstw. Kraj podzielony na 90 departamentów. Budżet państw. (1933): wydatki 17.705 mil., dochody 15.283 mil. zł. Siła zbrojna (1931): 452.000 ludzi. Posiadłości kolonialne F. obejmują: 11,960.000 km² pow. z 64,3 mil. mieszk. Są to: Alger, Maroko, Tunis, Fr. Afryka Zach., Fr. Afryka Równikowa, Somali, Madagaskar i kraje mandatowe Kamerun i Togo w Afryce, Indochiny, Indie Fr. i Syria (kraj mandat.) w Azji, Gujana Fr., Guadelupa i Martynika w Ameryce Płd., oraz liczne wyspy Oceanii. — D z i e j e. Częściowo obszar staroż. Galii, zdobyta w V w. przez Franków, wskutek podziału monarchii frankońskiej w traktacie w Verdun 843 pod panowaniem dyn. Karolingów, od 987 Kapetyngów, walki z Anglią i papiestwem, zwołanie pierwszych Stanów Generalnych. 1328 boczna linia Walezjuszów, wojna stuletnia z Anglią, klęska F., za Karola VII wystąpienie J o a n n y d'A r c (dziewicy Orleańskiej), odrodzenie narodowe F. i wyparcie Anglików z F.; wzmocnienie władzy królewskiej. Za Franciszka I (1494—1547) początek rywalizacji f.-habsburskiej, za Henryka II (1518—59) początek wojen relig. z hugenotami, zakończonych dopiero za Henryka IV (1553—1610), pierwszego z dyn. Bourbonów, edyktem nantejskim 1598. Wzrost absolutyzmu monarszego za Ludwika XIII, 1610—43, przy współdziałaniu Richelieu'go. Za Ludwika XIV, 1643—1715, zdobycie w pokoju westfalskim 1648 części Alzacji i wpływ na wewn. stosunki w Niemczech; szczytowy punkt władzy monarszej i potęgi F., rozszerzenie obszaru F. w szeregu wojen (pokój w Nimwegen 1678). Później załamanie się monarchii franc.: odwołanie edyktu nantejskiego 1685, pokój w Rijswik 1697, wojna sukcesyjna hiszp. omal nie zakończona katastrofą. W w. XVIII coraz większy upadek potęgi F.: klęska w wojnie sukces. austr. i 7-letniej, 1763 strata Kanady i kolonij w Indiach na rzecz Anglii, rozprzężenie gospod. i administr. Za Ludwika XVI próba reformy państwa, zwołanie Stanów Gener., wybuch w. r e w o l u c j i 1789. Zgromadzenie Narodowe, zdobycie Bastylii, Zgromadzenie Ustawod. 1791, wypowiedzenie wojny Austrii i Prusom, Konwencja Narodowa, ogłoszenie republiki 1793, stracenie króla 1793, rządy terroru, 1795 utworzenie dyrektoriatu; w zwycięskiej wojnie z koalicją wybija się N a p o l e o n B o n a p a r t e; 1799 zamach stanu, konsul, 1804 cesarz. Zwycięskie wojny z Austrią i Prusami, blokada kontynentalna Anglii, 1812 wyprawa przeciw Moskwie, odwrót, klęska pod Lipskiem 1813. Po powrocie z Elby „Sto dni", klęska pod Waterloo 1815. Restauracja burb. (1815—1830), za Ludwika XVIII, 1815—24, nadanie nowej konstytucji, przez Karola X cofniętej, rewolucja lipcowa 1830, panowanie Ludwika Filipa, obalenie go przez rewolucję lutową 1848 i ogłoszenie republiki. 1851 zamach stanu ks. Ludwika Napoleona Bonaparte i drugie cesarstwo (Napoleon III, 1852—1870), wojna krymska (1854—56), wojna przeciw Austrii, interwencja na rzecz powstania styczniowego w Polsce 1863, wojna prusko-franc. 1870/71 z utratą Alzacji i Lotaryngii, upadek cesarstwa, t r z e c i a r e p u b l i k a, z Thièrsem, jako prezydentem na czele; 1895 sojusz z Rosją, 1905 rozdział między państwem a kościołem, 1906, 1911 zatarg o Maroko z Niemcami, 1914 wojna światowa (Poincaré, Clemenceau, Foch), zakończ. traktatem wersalskim 1919. — Od 1932 prezydent republ. Lebrun. 1935—36 zbliżenie polit.-wojsk. do Sowietów.

Franck César, kompozytor franc. (1822—90); oratoria, poematy symfon., utwory kameralne i organowe.

Franck James, fizyk niem., *1882; laureat Nobla (z Hertzem, ob. H. 2).

Franco, wł., wolne, wolne od opłat.

Franco Francisco, gen. hiszp. Po rewolucji republikańskiej 1931 komendant armii kolonial-

bej w Afryce 1936 naczelny wódz w powstaniu przeciw rządowi madryckiemu.

François-Poncet (fransua ponsé) André, dyplomata franc., * 1887, w l. 1928—29 podsekretarz stanu dla spraw sztuki, potem wicemin. spraw zagr., 1931 ambasador w Berlinie.

Francuskie Indie, ob. Indie Francuskie.

Francuskie Indochiny, ob. Indochiny Francuskie.

Frank, fr., franc. i szwajc. jednostka monet. — 100 centymów.

Frankfurt, 1) nad Menem, m. w prus. rejencji Wiesbaden, nad dolnym Menem, 555.000 mieszkańców; uniwers., stary ratusz; jedno z najważn. i najstar. m. handlowych Niemiec. Od 1562 miejsce koronac. ces. niem., 1815 wolne miasto, 1848—49 siedziba parlamentu niem.; 2) nad Odrą, stol. rejencji F., 76.000 mieszk., znaczny przemysł i handel.

Frankiści, mistyczna sekta żyd., założ. przez Jakuba Józefa Franka (1726—91) w Turcji i Polsce. F. wyznawali naukę o św. Trójcy i księgi zakonu. Pod opieką duchowieństwa katol. i prawa, przyjęli wraz z Frankiem chrzest otrzymali nazwiska polskie, niektórzy szlachectwo. Z biegiem czasu zupełnie zasymilowani.

Franklin, 1) Benjamin, ameryk. mąż stanu, i pisarz (1706—90), wynalazca gromochronu, w polityce i dyplomacji przyczynił się wybitnie do niepodległości Stanów Zj. Am. Płn.; 2) John (1786—1847), ang. badacz bieguna płn., zginął podczas wyprawy.

Franko Iwan, pisarz ukraiń. (1856—1916), autor nowel chłopskich i in.

Frankonia, państwo Franków (plemię germańskie), założ. przez Chlodwika, 481—511, z dyn. Merowingów. Opanowanie Galii, pokonanie Alemanów, przyjęcie chrześcijaństwa, pokonanie Burgundii i Wizygotów. Podział F. upadek Merowingów, rządy dyn. Karolingów: Karol Martel, Peppin i Karol W., koronowany 800 cesarzem rzym. – Nazwa F. zachowana dla obszarów nad Menem, Renem i Nekarem.

Frankowanie, opłacanie należytości pocztowych z góry.

Frankowie, plemię germańskie, pojawili się w III w. po Chrystusie: F. r i p u a r s c y nad średnim i s a l i c c y, nad dolnym brzegiem Renu. Ci ostatni założyli państwo frankońskie.

Frankowski Eugeniusz, etnolog pol., * 1884; szereg prac z prehistorii hiszp. i etnologii pol.

Františkovy Lázně, ob. Franciszkowe Łaźnie.

Franzensbad, ob. Franciszkowe Łaźnie.

Frapujący, fr., uderzający, niezwykle trafny, zadziwiający.

Frascati, m. włos. w prow. Rzym, w Górach Albańskich, 12.000 mieszk., ruiny staroż. m. Tusculum.

Fraszka (z wł.), drobny utwór poet., satyryczny lub liryczny, zbliżony do epigramatów gr.-rzym., rozpowszechniony w dawnej Polsce: mistrzem Jan Kochanowski.

Fratrie, grec. związki rodowe.

Frauenzimmer, niem., staropol.: ogół dam dworskich.

Fraunhofer Józef, fizyk niem. (1787—1826), badał widma planet i gwiazd stałych, posługując się siatką dyfrakcyjną rytą na szkle; w widmie słonecznym odkrył ciemne prążki tzw. l i n i e F r a u n h o f e r a.

Frazeologia, gr. nauka o zwrotach właściwych danemu językowi; potocznie: zbiór pięknych zdań bez treści; operowanie frazesami.

Frazes, gr., zwrot mowy, czczy zwrot.

Frazowanie, w muzyce: zgodne z duchem utworu akcentowanie i regulowanie dynamiki i rytmu w interpretacji utworu.

Freblówka, przedszkole, założ. na podstawie metody Fröbla. F r e b l a n k a, wychowawczyni w f.

Fredro, 1) Andrzej Maksymilian, pisarz polsko-łac. (ok. 1621—79), 1677 wojewoda podolski, autor dzieł histor. i polit.-moralnych, zwł. „Przysłów, mów potocznych, obyczajowych, radnych, wojennych...", wybitny mówca i statysta; 2) Aleksander, prawnuk poprz., największy komediopisarz pol. (1793—1876), walczył pod Napoleonem (świetny pamiętnik „Trzy po trzy"), jego arcydzieła komediowe: „Śluby panieńskie", „Pan Jowialski", „Zemsta"; po r. 1835, zrażony niesprawiedliwą krytyką, nowych utworów nie wystawiał, wyd. dopiero po śmierci, m. in. „Wielki człowiek do małych interesów"; 3) Jan Aleksander, syn poprz., komediopisarz polski (1829—92).

Freetown (fritaun), stol. i port bryt. kolonii Sierra Leone w zach. Afryce, 55.000 mieszk.

Fregata, fr., żaglowy okręt wojenny, bardzo szybki, odpowiednik dzisiejszego krążownika.

Fregata, ptak morski z rzędu rudlonogich, lot b. wytrwały, pożywienie zdobywa nurkowaniem, gnieździ się na drzewach i skałach; kraje zwrotnikowe.

Fregata

Freiburg, m. w Saksonii (Niemcy), w Górach Kruszcowych, 36.000 mieszk.; stary ośrodek górniczy Saksonii (kopalnie wyczerpane); akademia górnicza.

Freiburg, ob. Fryburg.

Freiherr, niem., lennik, podlegający bezpośrednio monarsze, b a r o n.

Frekwencja, łac., częstość, częstotliwość; uczęszczanie, ilość słuchaczy, widzów itp.

French (frencz) John Denton Pinkstone, gen. ang. (1852—1925), 1913 marszałek, 1914/5 nacz. wódz armii ang., 1918—21 namiestnik Irlandii.

Frenezja, gr., szaleństwo; f r e n e t y c z n y, szalony, gwałtowny.

Frenkiel Mieczysław, świetny aktor polski (1859—1934); popisowe role w komediach Fredry, Bałuckiego, Blizińskiego, w sztukach Rostanda i in.

Frenologia, gr., nauka stworzona przez F. J. Galla, dziś zarzucona, przyjmuje związek pomiędzy budową czaszki i poszczeg. jej części, a określonymi zdolnościami umysłowymi.

Fresk (wł. a l f r e s c o), technika malowania farbami wodnymi na mokrym tynku. Przeciw. a l s e c c o (na sucho). Znana w staroż., rozwój w śrdw. i renesansie. Zdobi się f. ściany i skle-

pienia kościołów, sal publicznych, krużganków itd.

Fresnel (frenel) Augustin Jean, fizyk franc. (1788—1827); pracował nad interferencją i dyfrakcją światła, podał prawa odbicia i załamania światła spolaryzowanego i prawa podwójnego załamania w kryształach.

Freud (frojd) Siegmund, lekarz austr., * 1856, twórca psychoanalizy, objaśnia pochodzenie nerwic, a także szereg procesów kulturalnych i religijnych w dziejach ludzkości swoją teorią podświadomości i tłumionych popędów. — Por. *Psychoanaliza*.

Freytag Gustaw, niem. poeta i pisarz (1816—95).

Frezarka (*gryzarka*), obrabiarka metali i drzewa, wygryzająca w materiale zagłębienia przy pomocy *freza* (*gryza*), osadzonego na wale obrotowym.

Frick Wilhelm, polityk niem., * 1877, uczestnik zamachu stanu Hitlera 1923, 1930—31 turyński min. spraw wewn. i oświaty, 1933 min. spraw wewn. Rzeszy.

Friedland (*Frydląd*), m. w Prusach Wsch., nad rz. Alle, 3.000 mieszk.; 14 VI 1807 zwyc. Napoleona I nad armią prusko-rosyjską.

Friedrichshafen, niem. m. w Wirtembergii, miejsc. kąpiel. nad Jez. Bodeńskim, 11.000 mieszk.; port lotniczy, fabr. samolotów.

Frimaire (frimer), 3. miesiąc w kalendarzu rewolucji francuskiej.

Frithjofssaga, *saga o Frytiofie*, islandzka opowieść romantyczna z XIII w.: bohaterski Frytiof, syn włościański, zdobywa po wielu przygodach córkę królewską Ingibjorg.

Friul (włos. di Friuli), 568 po Chr. ks. Langobardzkie, obecnie prow. w płn. Włoszech, utworzona z dawn. austr. okręgów Tolmein, Gorycji, Gradyski; stol. Udine, 66.000 mieszkańców

Fröbel Fryderyk, pedagog niem. (1782—1852), załoź. pierwsze przedszkole (ogródek dziecięcy).

Frobenius Leon, etnolog. niem., * 1873, wybitny badacz Afryki i kultury tamtejszych ludów.

Fronda, 1) stronnictwo arystokratyczne, występujące 1648—51 przeciwko absolutyzmowi monarszemu we Francji; 2) ogólnie: silna opozycja z łona własnego stronnictwa.

Front, łac., czołowa, przednia strona np. budowli; przednia linia działań wojennych, także pozycje wojenne.

Fronton, *przyczółek*, szczytowe zakończenie fasady budynku: trójkąt, ujęty gzymsami, wypełniony często rzeźbą lub płaskorzeźbą.

Fructidor, 12. miesiąc w kalendarzu rewolucji francuskiej.

Fruktoza, *cukier owocowy*, w owocach, miodzie, powstaje z cukru trzcinowego pod działaniem rozcieńczonych kwasów lub enzymów. Cukier trzcinowy przechodzi wówczas w mieszaninę cukru gronowego i f., zwaną cukrem *inwertowanym*. F. krystalizuje trudno, smak ma silnie słodki

Frunze Michaił Wasiljewicz, generał sowiecki (1885—1925), komisarz dla spraw wojsk. i marynarki wojen., 1917 przewodn. rady chłopskiej na Białej Rusi, 1919 wódz armii sow. na Syberii, pobił Kołczaka, 1920 walczył przeciw Wranglowi.

Frutti di mare, wł., „owoce morza", jadalne stawonogi i mięczaki morskie.

Fryburg, 1) (franc. Fribourg, niem. Freiburg), stol. szwajc. *kantonu* F., 21.000 mieszk., uniwersytet, kościół św. Mikołaja; 2) niem. Freiburg im Breisgau, m. w Badenii, u podnóża Szwarcwaldu, 100.000 mieszk.; uniwersytet, katedra z XIII—XVI w.; żywy przemysł i rękodzieło.

Frycz Karol, malarz pol., * 1877; dekoracje teatralne, ścienne i in.

Frycz Modrzewski Andrzej, ob. Modrzewski Andrzej Frycz.

Fryderyk, *ces. rzym.-niem.* 1) F. I Barbarossa (Rudobrody) (1123—90), pięciokrotne wyprawy przeciwko miastom włoskim i papieżowi, utonął podczas III krucjaty. 2) F. II, wnuk poprz., ces. rzym.-niem. oraz król Obojga Sycylii (1194—1250), reorganizacja państwa syc na zasadzie nowożyt., zatarg z papieżem, udział w VI. krucjacie; 3) F. Piękny (1286—1330), Habsburg, wybrany królem przeciwko Ludwikowi Bawar., w bitwie pod Mühldorf wzięty przez niego do niewoli; 4) F. III Habsburg (1415—93), koron. 1452, niepomyślne wojny o Czechy i Węgry (zajęcie Wiednia przez Macieja Korwina). *Cesarz niem.*: 5) F. I (1831—88), liberalny, małżonek ang. ks. Wiktorii, zwycięstwo pod Sadową, zmarł po 3-miesięcznych rządach. *Brandenburgia—Prusy*: 6) F. Wilhelm, *Wielki Elektor* (1620—88), stworzył nowoż. państwo pruskie, w traktacie welawsko-bydgoskim uzyskał niepodległość Prus (1657), uprawiał politykę antypolską, 1675 zwycięstwo nad Szwedami pod Fehrbellin; 7) F. I, syn poprz. (1657—1713), elektor brand., otrzymał 1701 tytuł królewski, myślał o rozbiorze Polski; 8) F. Wilhelm I, syn poprz. (1688—1740), świetny organizator, stworzył armię, zdobył podczas wojny północnej część Pomorza Zach., szukał pozorów dla mieszania się w sprawy polskie; 9) F. II *Wielki*, syn poprz. (1712—86), przedstawiciel światłego absolutyzmu, autor poezyj i traktatów polit., w 2 wojnach śląskich (1740—42, 1744/5) i w wojnie 7-letniej (1756—63) wystąpił przeciw Marii Teresie, spowodował pierwszy rozbiór Polski (1772), germanizował Śląsk i Pomorze; 10) F. Wilhelm II (1744—97), nie dotrzymał zawartego 1790 przymierza z Polską i wziął udział w 2. i 3. rozbiorze; rozpoczętą 1792 wojnę z Francją zakończył pokojem bazylejskim 1795; 11) F. Wilhelm III, syn poprz. (1770—1840), niezdecydowany, bierny; za niego upadek państwa po zwycięstwie Napoleona, potem reformy wewn., wojna o niepodległość, reakcja; wobec Polaków zmienny; 12) F. Wilhelm IV, syn poprz. (1795—1861), rewolucja 1848, oktrojowanie 1848 konstytucji, zmienionej 1850. Z powodu choroby umysł. rządził za niego od 1857 jego brat Wilhelm I; 13) *Dania*: F. III (1609—70), rządy absolutne, niepomyślna wojna z Szwecją; 14) F. VI (1768—1839), sprzymierzony z Napoleonem, stracił 1814 Norwegię; 15) F. VII (1808—63), walki o Szlezwik i Holsztyn, 1849 nadanie konstytucji demokrat. *Saksonia*: 16) F. III Mądry (1463—1525), elek-

tor, protektor Lutra; 17) F. August I, ob. August II, król polski; 18) F. August II, ob. August III, król polski; 19) F. August Sprawiedliwy (1750—1827), otrzymał 1807 od Napoleona tytuł król. i Księstwo Warszawskie.

Fryderyk Jagiellończyk (1468—1503), syn Kazimierza Jag., 1488 biskup krak., 1493 kardynał, 1493 arcybiskup gniezn., przyczynił się do elekcji Olbrachta, potem Aleksandra.

Czapka frygijska

Frydląd, ob. Friedland.

Frygia, w staroż. królestwo w M. Azji, do 700 prz. Chr. niepodległe, podbite przez Kimmeriów, Lidów, Persów, Aleksandra W., diadochów, 103 prz. Chr. przez Rzym.

Frygijska czapka, wysoka czapka z wysuniętym naprzód górnym końcem, u starożytnych Frygijczyków, potem przyjęta przez Jakobinów.

Frywolny, fr., swawolny, nieprzyzwoity, lekki.

Fryzy

Fryz, niem., pas poziomy między dwiema płaszczyznami lub członami architekt., przeważnie między architrawem a gzymsem, często z wypukłymi ornamentami.

Fryzja (holend. Vriesland), prow. w płn.-zach. Holandii, 3.333 km², 400.000 mieszk.; stol. Leeuwarden.

Fryzowie, plemię germańskie, nad brzegami M. Północnego, podbici przez Rzymian za Druzusa, w VIII i IX w. przez Franków.

Fryzyjskie Wyspy, grupa wysp u holend. i niem. wybrzeży M. Północnego, pozostałość dawnych wybrzeży zniszczonych zalewami.

Fuad I (1868—1936), od 1922 król Egiptu.

Fu-czou, stol. płd.-chińskiej prow. Fukien, 322.000 mieszk.; przemysł jedwabny, bawełniany i papierniczy.

Fudżijama (Fujisan), wulkan w Japonii na płd.-zach. od Tokio, 3.778 m wys., wygasły 1707; cel pielgrzymek buddystów i świętość narodowa.

Fuga, łac., 1) w muzyce „gonitwa głosów", kontrapunktycznie skomplikowana forma muzyczna, dwu- lub więcej głosowa: temat (dux) zostaje po kolei powtarzany przez wszystkie głosy i to tak, że pierwszy, trzeci i ewent. dalszy powtarzają go dosłownie, zaś drugi, czwarty itd. ekspozycji o kwintę wyżej jako odpowiedź, comes. Po tej 1. części (ekspozycji) następuje w dalszych częściach modulacyjne przetworzenie pierwszej. F. podwójna ma 2 tematy. Fugato, na wzór fugi. 2) Wcięcia w drzewie, miejsce i sposób łączenia z sobą desek itp.

Fuggerowie, potężna niem. rodzina kupiecka, od XIV w. w Augsburgu, z czasem utytułowani i uprzywilejowani. Przybyli też do Polski (Fukierowie, Fukerowie).

Führer, przywódca, oznaczenie Adolfa Hitlera w niem. ruchu narodowo-socjalistycznym. System przywództwa opiera się na „zasadzie autorytetu i odpowiedzialności", przyjętej do organizacji ustroju społ. przez narod.-socjalistów.

Fujarka, ludowy instrument muzyczny: rurka z kory wierzbowej lub miękkiego drzewa, z otworami.

Fukien, prow. w płd. Chinach, 120.000 km², 14 mil. mieszk.; uprawa: bawełny, herbaty; hodowla jedwabników. Stol. Fu-czou.

Fukierowie, ob. Fuggerowie.

Fukuoka, m. port. na japońskiej wyspie Kiusziu, nad Cieśn. Koreańską, 228.000 mieszkańców; przemysł jedwabny.

Fular, lekka tkanina jedwabna, zwykle wzorzysta.

Fulbe, plemię Murzynów afryk. w Sudanie Hamici, o skórze jasno-brązowej; ok. 8 mil., fanatyczni mahometanie; szereg państewek.

Fulda, 1) rzeka w płn. Niemczech, 218 km dług., łączy się z Werrą w Wezerę; 2) m. okręg. w Hessen-Nassau (Niemcy środk.), nad Fuldą, 28.000 mieszk.; katedra z grobem św. Bonifacego.

Fulton (fultn) Robert, mechanik amer. (1765—1815), zbudował pierwszy statek parowy 1807.

Fulvius, rzym. ród plebejski: 1) Quintus Flaccus, kilkakrotnie konsul, 210 dyktator; 2) Marcus Flaccus, stronnik Grakchów, zginął razem z C. Grakchusem.

Fumarole, włos., wyziewy pary wodnej i gazów ze szczelin na obszarach wulkanicznych, szczególnie częste w okolicach zanikającej działalności wulkanów. Wyziewy siarkowodoru: solfatary; dwutlenku węgla: mofety.

Funchal (funszal), stol. portugal. wyspy Madery, 24.000 mieszk., zimowa stacja klimatyczna.

Fundacja, łac., majątek przeznaczony na cel naukowy lub społeczny.

Fundament, 1) sztuczne wzmocnienie podłoża pod budowlę. F. zwykły polega na wybraniu ziemi i założeniu muru z kamienia lub cegły. Gdy podglebie twarde leży znacznie głębiej, stosuje się f. sklepiony: tylko podstawy słupów oporowych wsparte są o podglebie. Gdy podglebie twarde bardzo głęboko, wykonywa się f. na pilotach, tj. słupach drewnianych lub żelbetowych. Do bud. f. podwodnych (np. dla filarów mostowych) stosuje się tzw. skrzynię zatapianą, zakotwiczoną, drewnianą, wypełnianą murem kamiennym lub betonem, aż osiądzie na dnie; do robót pogłębiających — kesony czyli skrzynie nurkowe, połączone z rusztowaniem nad poziomem wody za pomocą rury komunikacyjnej i wentylacyjnej; 2) potocznie: podstawa, podpora.

Fundować, zakładać, wznosić; fundator, założyciel, twórca fundacji.

Fundusze, środki pieniężne, kapitał.

Funk Kazimierz, chemik i fizjolog pol., * 1884, twórca nauki o witaminach.

Funkcja, łac., czynność, sprawowanie czegoś; funkcjonować, działać, być czynnym; funkcjonariusz, stały wykonawca f., pracownik. O f. matem. ob. nast. artykuł.

Funkcja w matematyce, prawo określające zależność jakiejś wielkości od drugiej (lub większej ilości innych); albo: przepis przyporządkowujący elementom x pewnego zbioru (X elementy y zbioru (Y); piszemy y = f (x), czytamy: y jest f. od x. Argumentem funkcji jest x. Badania nad f. urosły dziś niezmiernie; odróżnia się teorię f. zmiennych rzeczywistych, zmiennych zespolonych, f. analitycznych i w. in.

Funkia, rośl. liliowata, zielna, ozdobna, pochodzi z Azji wschodniej.

Funt, łac., dawna jednostka ciężaru = 16 uncji = 32 łutów; f. rosyjski = 409,5 gr; obecnie f. = 0,5 kg.

Funt sterling (£), ang. jednostka monetarna = 20 szylingów = 240 pensów.

Furaż, fr., pasza dla koni.

Furia, łac., szał.

Furie, łac., boginie zemsty.

Furioso, wł., gwałtownie, namiętnie, w szale.

Furka, przełęcz alpejska między kanton. Uri i Wallis, 2.446 m wys.

Furora, wł., ogromne powodzenie, wrażenie.

Furror, łac., wściekłość, szaleństwo; f. teutonicus, szał teutoński (niemiecki).

Furunkuł, łac., czyrak, ostre zapalenie ropne gruczołów łojowych i potowych skóry, wywołane zastojem wydzieliny i rozmnożeniem się w niej bakterii ropnych.

Fustanella, narod. strój Greków i Albańczyków, surdut sięgający do kolan.

Futerał, pudło, pokrowiec itp. z najrozmaitszych materiałów do przechowywania różnych przedmiotów.

Futor (chutor), mały samotny folwark na Ukrainie i Podolu.

Futra, skóry zwierzęce, zdjęte wraz z włosem, odpowiednio garbowane i upiększone (np. przez farbowanie, sztuczne odbarwienie, strzyżenie, skubanie).

Futryna, wmurowana w ścianę ramowa oprawa drzwi i okna.

Futurum, łac., czas przyszły: f. simplex, czas przyszły niedokonany; f. exactum, czas przyszły dokonany, zaprzyszły.

Futuryzm, kierunek artyst. zapoczątkowany w literaturze przez Marinettiego ok. 1910 objął także sztuki plastyczne i muzykę: negacja tradycji, jaskrawe akcentowanie nowoczesności, rozbijanie dotychczasowych form, tworzenie nowych dźwięków w mowie i literaturze, w plastyce równoczesne oddawanie wszelkich możliwych wrażeń i wyobrażeń, wywołanych przez odnośny przedmiot itd. Najsilniejszy we Włoszech (Marinetti, Boccioni, Severini i in.), przeszedł prędko w kubizm i ekspresjonizm.

Fuzan, port na Korei, 130 000 mieszkańców.

Fuzel (niedogon), produkty powstające przy alkoholowej fermentacji cukru, składające się głównie z alkoholu amylowego; nadają spirytusowi charakterystyczny zapach, trujące. Spirytus uwalnia się od nich za pomocą destylacji.

Fuzja, łac., 1) połączenie, zlanie się; 2) lekka długa strzelba.

G

G, w fizyce g (gr) = gram; także przyspieszenie cięż. = 9,81 m/sek.; w muzyce piąty stopień gamy c-Dur.

Ga, znak chem. pierwiastka galu.

Gabardyna, fr., tkanina z wełny czesankowej lub podobnego jedwabiu.

Gabinet, mały pokój; pracownia dostojnika; rada ministrów.

Gablotka, fr., oszklona szafka wystawowa, także szafka na artystyczne drobiazgi itp.

Gabriel, hebr., archanioł, w księdze Dawida tłumacz objawień Bożych, wg N. Test. zwiastował P. Marii, że urodzi Odkupiciela.

Gabryella, pseud. Narcyzy Żmichowskiej (ob.).

Gabryl Franciszek, ksiądz, filoz. pol. (1866—1914), badania nad filoz. chrześc. Liczne dzieła.

Gabun, 1) (fr. Gabon), kolonia we francuskiej Afryce Równikowej, 275 000 km², 387 000 mieszkańców. 2) estuarium rzeki Como, nad Zatoką Gwinejską, 70 km długości.

Gacek

Gacek, nietoperz w Polsce częsty.

Gad, pokolenie izrael. w Zajordanii.

Gadolin, Gd, pierw. chem., metal ziem rzadkich, liczba porządk. 64, ciężar atom. 157,3.

Gadomski Walery, rzeźbiarz pol. (1833—1911), posąg Kopernika, „Herodiada“, portrety.

Gady, kręgowce, oddychają płucami; łuski na pow. ciała rogowe lub kostne. Przeważnie jajorodne, niektóre żyworodne; przeważnie lądowe, najliczniejsze i największe w okresie jurajskim i kredowym.

Gadzinowe pisma, pogardliwe określenie pism, zamawianych i opłacanych przez rząd.

Gaeta, włos. m. portowe i twierdza w prow. Caserta, nad M. Tyrreńskim, 19 000 mieszk.

Gafa, fr., przykra pomyłka.

Gagat (dżet), czarny błyszczący węgiel, używany do wyrobu przedmiotów ozdobnych.

Gaia (Gea), grecka bogini ziemi, matka wszechświata.

Gainsborough (gejnsberoł) Thomas, malarz ang. (1727—88), znakomity portrecista arystokracji i pejzażysta; w portrecie pod wpływem Van Dycka; Błękitny chłopiec, Perdita, Sarah Siddons i in.

Gajda, gajdy, instrument podobny do kobzy.

Gajowiec żółty, rośl. trwała, wargowa, pospolita w cienistych lasach.

Gal, Ga, pierw. chem., liczba porządkowa 31, cięż. atom. 69,72, cięż. właśc. 5,9, metal rzadki, występuje w małych ilościach w niektórych rudach cynku, żelaza, manganu itd.

Gala, hiszp., strój uroczysty.

Galago senegalski, małpiatka, drapieżnik nocny: Afryka środkowa.

Galaktoskop (g a l a k t o m e t r, l a k t o m e t r), gr., przyrząd do badania jakości mleka.

Galaktoza, cukier, powstający obok glikozy przy gotowaniu cukru mlecznego z kwasem siarkowym.

Galalit, twarda masa, podobna do celuloidu, z sernika (kazeiny) i formaldehydu; do wyrobów imitujących róg, szyldkret itp.; nie łatwo zapalna.

Galanteria, fr., rycerskość, grzeczność w obejściu (zwł. w stos. do kobiet). G a l a n t e r y j n e t o w a r y, przedmioty zbytkowne: wstążki, chusteczki, wachlarze, torebki, biżuteria itp.

Galapagos (Colon), Wyspy Żółwie, archipelag pochodzenia wulkanicznego na Oc. Spokojnym, należący do Ekwadoru, 7.428 km², 2.000 mieszkańców; wywóz szyldkretu.

Galar, wielka płaska łódź bezpokładowa do spławu towarów masowych na rzekach.

Galareta, półstała, przeźroczysta masa, jadalna, otrzymywana przez wygotowanie mięsa, [illegible] często z dodatkiem żelatyny.

Galasówki, owady z rzędu błonkówek; samice składają jaja w różnych częściach roślin; larwy wywołują narośla na rośl. zw. g a l a s a m i, orzechami galasowymi lub d ę b i a n k a m i.

Galasy, ob. Galasówki.

Galata, płd. dzielnica Konstantynopola, główna dzieln. handl. i bankowa.

Galatea, w mitol. gr. nimfa morska, która dla [illegible] cyklopem Polifemem.

Galba Servius Sulpicius, ces. rzym. (3 przed [illegible] — 69 po Chr.), obalony przez Othona, zamordowany.

Galena, ob. Galenit.

Galenit (błyszcz ołowiu, galena), minerał, siarczek ołowiu, najważn. ruda ołowiu, a dzięki częstej zawartości srebra (0.01—1%) także ważna ruda srebra; w Anglii, na Uralu, w Czechach, w Polsce w okol. Olkusza i w Tarnowskich Górach na Śląsku.

Galera, okręt wojenny poruszany głównie wiosłami, w użyciu od V w. prz. Chr. do XVIII po Chr. — Por. t a b l. O k r ę t y.

Galeria, fr., 1) długa, wąska część budynku, służąca jako przejście lub do wystawiania dzieł sztuki, zwł. obrazów; 2) w teatrze najtańsze i najwyżej położone rzędy miejsc; 3) przejścia kryte, wykute w ścianach skalnych; 4) w górnictwie tyle co sztolnia (ganek podziemny).

Galernik, skazany za zbrodnię na galery gdzie był używany do wiosłowania. Kara zniesiona w 1852 r.

Galia, kraj zamieszkały w staroż. przez G a l l ó w (Celtów), obejmujący dzis. Francję, Belgię, Luksemburg, Niemcy na zach. od Renu, część Szwajcarii i Lombardię. Dzieliła się na G. Transalpińską i Cisalpińską. G. C i s a l p i ń s k a wcześniej uległa wpływom rzym., podbój G. T r a n s a l p i ń s k i e j zaczęli Rzymianie w II w. prz. Chr., całą G. zdobył Cezar 58—50 prz. Chr. W III w. najazd ludów germańskich Franków i Alemanów, w V w. Alanów, Swebów i in. 486 włączona do państwa Frankońskiego Chlodwika.

Galicja, nazwa b. zaboru austriackiego. Nazwa urzędowa „Królestwo Galicji i Lodomerii" od 2 księstw ruskich, Halicza i Włodzimierza, które należały przelotnie w XIII i XIV w. do korony węg. W I. rozbiorze zagarnęła Austria wojew. ruskie, z częścią wojew. bełskiego, podolskiego, sandomierskiego i krakowskiego bez Krakowa. Zmiany 1795, 1809, 1815; 1846 wcielenie Krakowa do G. Odtąd obejmowała G. dzis. wojew. krakowskie, lwowskie, tarnopolskie i stanisławowskie (79.000 km²).

Galicja, kraina w płn.-zach. Hiszpanii z prowincjami La Coruña, Lugo, Orense i Pontevedra, 29.154 km², 2,300 000 mieszk.; stol. Santiago de Compostela.

Galicyzm, wyraz lub zwrot z języka franc. zastosowany w innym języku.

Galilea, kraina w płn. Palestynie, na zach. od Jordanu, część płn. górzysta, część płd. urodzajna z rolnictwem i chowem bydła.

Galilejczyk, Chrystus, jako urodzony w Galilei; później nazwa nadawana chrześcijanom.

Galileusz, G a l i l e i G a l i l e o, włoski fizyk i astronom (1564—1642), twórca podstaw mechaniki: prawa ruchu, ruchu wahadłowego, zasady działania machin prostych. Skonstruował termoskop i lunetę, dzięki której odkrył księżyce Jowisza, fazy planety Wenus i Merkurego i w. in. Gorący zwolennik nauki Kopernika, za co więziony w Rzymie.

Gall Marcin, ob. Gallus Anonymus.

Gall Franz Joseph, lekarz niem. (1758—1828), twórca frenologii (ob.).

Gall, 1) Jan, kompozytor pol. (1856—1912), pieśni solowe i chóralne, opracowania pieśni ludowych; 2) Stanisław, duchowny pol., * 1865, biskup polowy, 1933 arcybiskup warszawski.

Galla, plemię hamickie, na Półwyspie Somali (Afryka); pasterze, mahometanie (płn. G.) i poganie (płd. G.).

Gallieni Joseph Simon, gen. franc. (1849—1916), gubernator Paryża 1914, 1915—16 min. wojny. Pośmiertnie mianowany marszałkiem.

Gallijski kogut, herb i symbol narodu francuskiego.

Gallikański Kościół, dążenie (od XV w.) w łonie Kościoła rzym. kat. we Francji do stworzenia własnego kościoła narodowego. D e k l a r a c j a w o l n o ś c i k. g. (za sprawą Ludwika XIV) ograniczająca ingerencję papieża na rzecz soboru (w sprawach kościel.) i państwa (w sprawach świeckich), długo stosowana, została ostatecznie zniesiona przez sobór watykański 1870.

Gallipoli, Cherzonez tracki, grec. półwysep na M. Egejskim 85 km dług., do 20 km szerokości. Port G., 7.000 mieszkańców.

Gallon, ang., miara objętości = 4,54 l.

Gallowie, gł. plemię Celtów (ob.); por. też Galia

Gallus Anonymus (G a l l. tzw. Gallius), autor najstarszej kroniki polskiej z XII w., obejmującej dzieje Polski do r. 1113. Pochodził prawdopodobnie z Francji lub Węgier; duchowny, na dworze Bol. Krzywoustego.

Galman, minerał, krzemian cynku, ob. Cynk.

Galon, fr., 1) obwódka z taśmy srebrnej lub złotej; 2) ob. Gallon.

Galop, 1) najszybszy chód konia (trzechtaktowy); 2) g. (g a l o p a d a), bardzo szybki taniec na 2/4, powstał 1824 w Niemczech.

Galsworthy (golsuorsi) John, powieściopisarz ang. (1867—1933), laureat nagrody Nobla. główne dzieło: „The Forsyte-Saga", rozległy obraz społeczeństwa ang., nadto powieści, dramaty i szkice.

Galton (goltn) Sir Francis, ang. podróżnik i antropolog (1822—1911), badania nad dziedziczeniem.

Galvani Luigi, wł. fizyk i lekarz (1737—98); odkrył elektryczność, zw. od niego galwaniczną.

Galwaniczna bateria, ob. Bateria.

Galwaniczne ogniwo, ob. Elektryczne ogniwo.

Galwaniczny prąd, elektryczny prąd.

Galwanizacja, ob. Elektroterapia.

Galwanochromia, gr., powlekanie powierzchni metalowych barwnymi warstwami drogą elektrolizy.

Galwanometr, przyrząd do pomiaru natężenia prądów elektrycz., zbudowany na zasadzie działania prądu elektr. na igłę magnetyczną (zwykle astatyczną).

Galwanoplastyka, sporządzanie duplikatów rzeźb, monet itd. drogą elektrolizy: przedmiot powlekany, przeważnie forma z gipsu, wosku itp. służy za katodę; anodą jest metal powlekający, np. miedź.

Galwanoskop, służy do wykazania obecności i kierunku prądu elektr., jest właściwie galwanometrem (ob.) bez skali.

Galwanostegia, powlekanie metali mniej szlachetnych szlachetniejszymi, przy pomocy elektrolizy: pozłacanie, posrebrzanie, niklowanie, ostatnio też cynkowanie.

Galwanotechnika, zajmuje się problemami technicznymi, związanymi z galwanostegią i galwanoplastyką.

Galwanoterapia, ob. Elektroterapia.

Galwanotropizm, ruch niższych organizmów rośl. lub zwierz. pod wpływem prądu elektr.: ruch może być ku anodzie albo ku katodzie

Galwanotyp, klisza drukarska otrzymana drogą galwanoplastyczną. Por. Galwanoplastyka.

Gałacz, rum. Galati, najważniejszy naddunajski port Rumunii, na l. brzegu Dunaju, 100.000 mieszk.; znaczny handel, przemysł oraz wywóz zboża, drzewa i in.

Gałecki Tadeusz (pseud. Andrzej S t r u g), powieściopisarz pol., * 1873, wybitny działacz socjalistyczny, autor psychologiczno-realistycznych powieści i opowiadań: „Ludzie podziemni", „Ojcowie nasi", „Odznaka za wierną służbę", „Kronika świeciechowska", „Pokolenie Marka Świdy", „Żółty krzyż" i in. — Laureat nagród lit. Zagłębia Dąbrowskiego i m. Łodzi

Gałęzniea, roślina pasożytująca na korzeniach wielu drzew podzwrotnikowych.

Gałek Stanisław, malarz pol., * 1876; krajobrazy tatrzańskie i in.

Gałka muszkatołowa, nasienie m u s z k a t o w c a, ma znaczenie lekarskie.

Gałka oczna, ob. Oko.

Gałkodrzew, ob. Eukaliptus.

Gałuszka Józef Aleksander, poeta pol., * 1893, laureat nagrody lit. m. Krakowa.

Gama Vasco da, żeglarz portug. (1469—1524), odkrył 1497 drogę morską do Indii, 1524 wicekról Indii.

Gama muzyczna (s k a l a m.), postęp dźwięków, określających tonację, idący stopniowo w górę w określonym porządku melodyjnym.

Gamaliel, imię kilku uczonych żyd. G. s t a r s z y, nauczyciel św. Pawła.

Gambetta Léon, franc. mąż stanu (1838—82), proklamował 1870 republikę, po upadku Napoleona III zorganizował nową armię, 1879 prez. Izby poselskiej, 1881/2 premier, przeciwnik klerykalizmu.

Gambia, 1) rzeka w Senegambii (Afryka), 740 km dług., uchodzi do Atlantyku; 2) bryt. kolonia i protektorat nad dolną G., 10.706 km², 210 000 mieszkańców.

Gambir, garbnik otrzymywany z drzewa rosnącego na Cejlonie, Wyspach Sunda.

Gambit, w grze w szachy rozpoczęcie gry: poświęca się jednego pionka bez odwetu, dla otwarcia wolnych linii ataku.

Gambo, konopie bombajskie z rośliny malwowatej, włókna dostarczają juty, owocki jadalne.

Gambrinus, mityczny król piwa.

Gamelin (gamlę) Marie Gustave, gen. franc., * 1872, od 1931 szef franc. sztabu gener., 1935 wiceprzew. Najwyż. Rady Wojennej.

Gamety, komórki płciowe żeńskie i męskie kopulujące; u glonów i pierwotniaków 2 komórki jednakowe sprzęgające się.

Gamma promienie (p r o m i e n i e γ), cząstki wysyłane przez ciała promieniotwórcze (ob. Promieniotwórczość); p. γ nie ulegają działaniu pola magnet.; zachowują się tak, jak p. świetlne, od których różnią się tylko długością; są wreszcie bardzie przenikliwe od p. α i β (płytka glinowa grubości 3 cm zmniejsza ich natężenie do połowy).

Gandawa (franc. Gand), belg. m. port., stol. Flandrii Wsch., przy ujściu rz. Lys do Skaldy, 170 000 mieszk.; zabytki; uniwersytet; przemysł włókienniczy, hodowla kwiatów.

Gandhara, nazwa indyjs. równiny dorzecza Kabulu (na płn.-zach. od Indii); tu rozwinęła się ok. poł. 1. tysiąclecia po Chr. sztuka grecko-buddyjska.

Gandhi Mohandas Karamczand, przywódca nacjonalistów hinduskich, * 1869, zw. przez zwolenników M a h a t m a (wielka dusza), studia w Londynie, z zaw. adwokat, dążył do uzyskania samorządu Indii przez stosowanie biernego oporu (no cooperation) i bojkotu towarów ang. Kilkakrotnie aresztowany, zwalniany. Dla osiągnięcia pewnych praw dla pariasów prze-

prowadził w więzieniu głodówkę. 1934 odwołał bierny opór i bojkot.

Gandża (dawniej Elizawetpol), m. na Kaukazie, w sow. republ. Azerbejdżan; 70.000 mieszkańców; przemysł tkacki.

Ganges, rz. w Indiach Przedn., wypływa z Himalajów, w dolnym biegu łączy się z Bramaputrą, uchodzi do Zat. Bengalskiej, tworząc największą deltę na ziemi; 2.595 km dług., święta rzeka Hindusów.

Ganglion, gr., w anatomii nagromadzenie komórek nerwowych o zbliżonej funkcji. — Ganglionowe komórki, komórki nerwów w mózgu i rdzeniu pacierzowym, centra i punkty przekazujące pobudki ruchowe, odruchowe i wrażenia.

Gangotri, miejsc. w bryt.-indyjs. państwie hołdowniczym Tehri-Garwal, w Himalajach, św. m. i cel pielgrzymek Hindusów.

Gangrena, zgorzel, miejscowe obumarcie tkanek zwierz. Zgorz. sucha, mniej niebezpieczna: tkanka wysycha, skóra czarna, pomarszczona. Niebezpieczna zg. wilgotna (właściwa g.): rozpad tkanek na masę miękką, cuchnącą na skutek utrudnienia dopływu i odpływu krwi, zmiażdżenia, ucisku, oparzenia, odmrożenia, działania bakterii i w. in.

Gangster, ang., ameryk. nazwa członków band zbrodniczych.

Ganszyniec Ryszard, filolog pol., * 1888; badacz dziejów kultury i religii.

Gapon Georgij, prowokator ros. (1870—1906), pop, agent Ochrany, od 1904 na czele związków robotniczych, zdemaskowany, zamordowany z polecenia towarzyszy partyjnych.

Garaż, fr., budynek dla przechowywania samochodów.

Garbarstwo, wyprawianie skór surowych dla celów użytkowych; por. Skóra garbowana.

Garbniki, 1) organiczne, substancje występujące w świecie roślinnym, o smaku ściągającym, mają własność strącania białek, główne zastosowanie w garbarstwie; tu należą: tanina (w korze dębu, świerku), katechu, diwi-diwi, gambir itd.; 2) nieorganiczne: sole chromowe, ałun potasowy i in.

Garcilaso de la Vega, poeta hiszp. (1503—1536).

Garcynia, drzewo o skórzastych liściach, które nacinane, wydziela ciecz zw. gumigutą, ważny barwnik garbarski; Azja zwrotnikowa.

Garczyński Stefan, poeta pol. (1805—34), przyjaciel Mickiewicza, autor „Sonetów wojennych" (z powstania listopadowego) i byronicznego poematu „Wacława dzieje".

Garde, fr., gwardia, straż przyboczna, wyborowe oddziały wojska. G. nationale, g. narodowa, milicja obywatelska utworzona za wielkiej rewolucji.

Garden (gardn), ang., ogród; g. party, przyjęcie, zabawa w ogrodzie.

Gardenia, krzew o pięknych, białych kwiatach w trop. Azji i Afryce; cieplarniana roślina ozdobna.

Gardło, miejsce skrzyżowania przewodu pokarmowego i oddechowego, między jamą ustną a przełykiem; dzieli się na: część nosową, ustną i krtaniową.

Gardłoród, maleńka żabka; Chile.

Gardziel, ob. Gardło.

Gargantua, olbrzym z satyrycznej powieści Rabelais'go: „Gargantua i Pantagruel".

Gargulec, rynna gotycka, zakończona paszczą zwierzęcą lub maską ludzką.

Garibaldi, 1) Giuseppe, włoski bohater narod. (1807—82), po powrocie z Ameryki Płd. walczył 1848 w Lombardii przeciw Austrii, 1849 w obronie Rzymu przeciw Francuzom, 1850 znowu w Ameryce, 1854 na Sardynii, w porozumieniu z Cavourem dążył do zjednoczenia Włoch, 1859 wystąpił przeciw Austrii, 1860 na Sycylii dyktator w imieniu Wiktora Emanuela, 1862 i 1867 marsz na Rzym, 1870 ochotnik w służbie franc. republiki; 2) Menotti, syn poprz. (1840—1903), chciał poprzeć powstanie styczniowe w Polsce przez utworzenie ochotn. korpusu włoskiego.

Garlacz, 1) odmiana gołębia; wydymuje znacznie wole; 2) broń palna ręczna o silnie rozszerzonym wylocie lufy, używ. w XVII i XVIII w.; obecnie przyrząd nakładany na karabin i służący do miotania granatów.

Garluch (Gerlach, czes. Štít Legionařu), najwyższy szczyt w Tatrach, 2.663 m.

Garmisch, miejscowość klimatyczna w Alpach Bawarskich. — 1936 zimowe Igrzyska Olimpijskie.

Garmont, fr., typ czcionki drukarskiej (paginacja nin. encyklopedii drukowana jest garm.).

Garncarstwo, wyrób naczyń glinianych w ceramicznym przemyśle ludowym. Przygotowanie gliny, ob. Gliniane wyroby. Na obracającej się tarczy formuje się urobioną glinę ręcznie lub szablonami. Wysuszone i wypalone naczynia pokrywa się polewą.

Garnek lodowcowy (marmit), zagłębienie skalne, wyżłobione przez wody podlodowcowe.

Garnela, 10-nożny skorupiak mórz europ., jadalny (krewetka)

Garniec, staropolska miara objętości, zawiera 4 kwarty = 4 l.

Garnieryt, minerał, wodny krzemian niklu i magnezu, ważna ruda niklu; także jako kamień ozdobny.

Garnitur, komplet, całość.

Garnizon, fr., miejscowość, w której stale przebywają oddziały wojskowe, także załoga jakiejkolwiek miejscowości.

Garonna, fr. Garonne, rz. w płd.-zach. Francji, 650 km dług., wypływa w Pirenejach, tworzy szeroki lej ujściowy zwany Żyrondą (Gironde).

Garrick David, słynny ang. aktor i poeta (1717—1779).

Garsoniera, fr., mieszkanie kawalerskie.

Garszyn Wsiewołod Michajłowicz, nowelista ros. (1855—88), subtelny psycholog.

Garwolin, m. powiat. w wojew. lubelskim, nad Wilgą, 6.000 mieszkańców.

Gary (geri), m. w st. Indiana w Stan. Zjedn. Am. Płn., nad jez. Michigan, 100.000 mieszk.; największe na świecie zakłady stalowe.

Gaskonia (fr. Gascogne), kraina w płd.-zach. Francji, mieszk. Gaskończycy, dawniej iberyjscy Baskowie; do Francji należy od 1453.

Gasparri Pietro, papieski mąż stanu (1852—1934), kardynał, 1914—30 papieski sekretarz stanu, 1916 skarbnik Kościoła rzymskiego.

Gassendi Pierre (1592—1655), fr. filozof i matematyk, przeciwnik Arystotelesa i Kartezjusza: materialistyczny system filozoficzny oparty na nauce Epikura o atomach

Gastein, uzdrowisko w Salzburgu, 3 000 mieszkańców; cieplice radioaktywne.

Gaster, gr., żołądek.

Gastritis, gr., nieżyt (katar) żołądka.

Gastronomia, gr., sztuka kucharska.

Gastrula, stadium rozwojowe zarodka zwierząt wielokomórkowych; powstaje przez wpuklenie blastuli; zewn. warstwa ektoderma, wewnętrzna entoderma. — Por. tabl. Embriologia (Ryc. 4).

Gastryczny, gr., pochodzenia żołądkowego.

Gaszyński Konstanty, poeta pol. (1809—66), przyjaciel Krasińskiego, autor „Sielanki młodości" i popularnych „Kontuszowych pogadanek".

Gaśnica, urządzenie ręczne do gaszenia ognia środkiem chemicznym: naciśnięcie dźwigni rozbija rurkę szklaną z kwasem solnym, otoczoną wodą i dwutlenkiem węgla. Powstały kwas węglowy gasi ogień.

Gateshead (getshed), m. w ang. hr. Durham nad rz. Tyne, 122 000 mieszk. kopalnie węgla, przemysł szklany i żelazny

Gattamelata Erasmo, kondotier wł. (1370—1443). Słynny posąg G. dłuta Donatella w Padwie

Gatunek, systematyczna jednostka w botanice i zoologii, niższa od rodzaju.

Gaucho (gauczo), hiszp., pasterz olbrzymich trzód bydła i koni w pampasach dorzecza La Platy, najczęściej potomek białego i Indianki.

Gaudeamus (łac. „Bądźmy weseli"), pocz. łac. pieśni studenckiej, wzorem swoim sięgającej XIII w., ułoż. 1781 przez wędrownego literata niem. Kindlebena.

Gaugamela, miejsc. w staroż. Asyrii, 331 prz. Chr. zwycięstwo Aleksandra W. nad królem perskim Dariuszem III.

Gauguin (gogę) Paul, malarz franc. (1848—1903), twórca wpływowego kierunku egzot.-prymitywnego, nawiązującego do sztuki ludów pierwotnych w obrębie ekspresjonizmu

Gaurizankar, szczyt w Himalajach, 7.150 m wys. do 1904 brany mylnie za Mount Everest, od którego leży o 60 km na zachód.

Gauss Karl Friedrich, niem. matematyk, fizyk i astronom (1777—1855); t. zw. „wielkie twierdzenie algebry", prace o powierzchniach krzywych (stanowiące epokę w geom. różniczkowej), nowa metoda t. zw. najmniejszych kwadratów, teoria liczb; obserwacje magnetyczne, nowe podstawy astronomii teoretycznej.

Gauss, jednostka natężenia pola magnetycznego; pole magn. ma natęż. 1 g., gdy działa na jednostkowy biegun magn. siłą 1 dyny

Gautama, ind., imię własne Buddy.

Gautier (gotie) Théophile, franc. poeta, pisarz i krytyk sztuki (1811—72), autor liryków „Emaux et camées", powieści „Mademoiselle de Maupin" i in.

Gavarni Paul, właśc. Sulpice Guillaume C h e v a l i e r, rysownik franc. (1804—66), jeden z największych franc. karykaturzystów i satyryków społecznych.

Gawalewicz Marian, pisarz pol. (1852—1910), autor powieści „Mechesy" i in.

Gawęda, poufała pogadanka staropolska, nazwa podobnego utworu literackiego

Gawial

Gawial, gatunek krokodyli o wydłużonej paszczy. G. g a n g e s o w y, czczony przez Hindusów

Gawot, fr., taniec staro-franc., na 4/4, powolny, modny zwłaszcza w epoce rokoka

Gawron, ptak z rodziny krukowatych; karmi się drobnymi zwierzętami, b. pożyteczny; pospolity w umiarkowanym klimacie półkuli płn.

Gawroński Andrzej, indolog pol. (1885—1927)

Gay-Lussac (gej lüssak) Joseph Louis, franc. fizyk i chemik (1778—1850); prawa rozszerzalności cieczy i gazów, parowania i in. G. L. a prawo: gaz ogrzany o 1° C zwiększa swą prężność lub objętość o 1/273 część tej prężności lub objętości, którą miał w 0° C.

Gaz, g a z y, stan skupienia ciał, które nie mają sprężystości, postaci ani objętości. Gazy dążą do nieograniczonego rozprzestrzeniania się czyli są r o z p r ę ż l i w e. Pod odpowiednim ciśnieniem i poniżej pewnej temp., zw. krytyczną, przechodzą w stan ciekły. Budowę g. podaje kinetyczna teoria gazów. — Zachowanie się g. określają prawa gazowe, pr. Boyle-Mariotte'a i Gay Lussaca (ob.).

Gaza, cienka, przeźroczysta tkanina

Gaz błotny (kopalniany), ob. Metan.

Gazel (Ghazel albo Gazela, arab., „przędziwo"), ulubiona forma liryki persk. i tur., przejęta od Arabów; główny twórca Hafis

Gazela, antylopa nieco mniejsza od sarny; łatwo się oswaja. Afryka płn., Arabia i Syria.

Gazeta (włosk. „gazzetta" = pieniążek, opłata dzienniczka), nazwa dziennika, czasopisma.

Gazolina, mieszanina najlotniejszych składników ropy naftowej, służy do oświetlania i do karburyzacji gazu świetlnego.

Gazomierz, g a z o m e t r, z e g a r g a z o w y, służy do pomiaru ilości zużytego gazu

Gazowa maska, ob. Maska przeciwgazowa.

Gazowa walka, zastosowanie gazów trujących do celów wojennych. Po raz pierwszy w wojnie świat. za przykładem Niemiec, które naruszyły postanowienia konwencji haskiej z 1899 zakazującej używania gazów w wojnie). Rażenie przez wypuszczanie z butli żelaznych przy wyzyskaniu odpowiednich wiatrów oraz przez wyrzucanie ładowanych gazami trującymi pocisków artyleryjskich (granaty), wzgl. samolotowych (bomby). Jako gazy truj. wchodzą w rachubę chlor, fosgen ($COCl_2$), różne organ. chlorowcopochodne i cyjanopochodne związki. Z powodu niebezpieczeństwa grożącego w wojnie gazowej najszerszym warstwom ludności cywilnej, zwł. miejskiej, powstały w wszystkich krajach spe-

cjalne organizacje dla zaprawiania ludności w obronie przeciwgazowej; w Polsce: Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej (L. O. P. P.). Ob. też Maska przeciwgazowa.

Gazowe kąpiele, kąpiele w wodzie zawierającej kwas węglowy, naturalnej lub sporządzonej sztucznie musujące; działają pobudzająco i odświeżająco.

Gazownia, zakład przemysłowy, wytwarzający gaz świetlny z węgla, drogą suchej destylacji, t. j. rozkładu węgla w wyższej temperaturze bez dostępu powietrza.

Gazowy palnik, palnik Bunsena, posiada nieświecący, b. gorący płomień: rurka doprowadza gaz świetlny do podstawki, na której umieszczony jest kominek z 2 otworami, którymi dopływa powietrze; dopływ powietrza reguluje pierścień z 2 otworami. Używany w laboratoriach chemicznych.

Gazo-żarowe światło (Auera światło), oświetlenie polegające na tym, że płomień gazowy rozżarza siatki Auera, utkane z włókien roślinnych, przepojone wodnym roztworem azotanów toru i ceru, następnie wysuszone i wypalone.

Gaz świetlny, ob. Gazownia.

Gazy, ob. Gaz; por. też Gazy szlachetne.

Gazy bojowe, ob. Gazowa walka.

Gazy szlachetne, argon, hel, neon, krypton i ksenon, występują w minim. ilości w powietrzu oraz w niektórych minerałach; nie wchodzą w żadne związki chem., istnieją nie w postaci cząsteczek, lecz atomów; można je wyosobnić ze skroplonego powietrza.

Gaża, fr., płaca, pensja, zwł. oficerów i aktorów.

Gąbin, m. w pow. Gostynin (wojew. warsz.), nad Nidą, 6.000 mieszkańców.

Gąbczaki, ob. Gąbki.

Gąbka lekarska, rodzaj gąbki, której szkieletu używa się do mycia. M. Śródziemne.

Gąbki, gąbczaki, najniższe tkankowce, o szkielecie z subst. rogowej lub krzemionkowej. Prawie wszystkie osiadłe na dnie morskim, są i słodkowodne.

Gągol, ptak z rodziny kaczek.

Gąsawa, m. w pow. Żnin (wojew. poznań.), nad Jez. Gąsawskim, 1.000 mieszk.; 1227 został tu zamordowany Leszek Biały przez ks. pomors. Świętopełka.

Gąsienica, nazwa larwalnych postaci motyli i błonkówek rośliniarek: kształt przeważnie robakowaty, przew. roślinożerne.

Gąsienicowa Hala, część doł. Stawów Gąsien., w Tatrach, 1500 m wys., 2 schroniska.

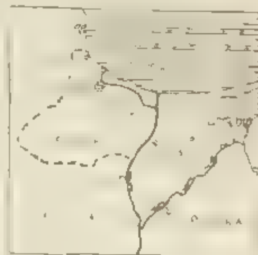
Gąsienicowy łańcuch, łańcuch bez końca o szerokich członach, umożliwiający posuwanie się, nawet po b. nierównym terenie pojazdom b. ciężkim, jak pługi, samochody pancerne, a zwł. czołgi (ob.); opasuje koła, między nimi zaś przebiega po wałkach umieszczonych na elastycznych sprężynach.

Gąsiorowski, 1) Wacław (pseud. Wiesław Sclavus), pisarz pol., * 1869, autor poczytnych powieści historycznych: „Huragan" i in. 2) Stanisław Jan, pol. archeolog i historyk sztuki, * 1897; szereg prac, np. „Malarstwo miniaturowe gr.-rzym. i jego tradycje w śrdw." i in.

Gązewnik, krzewy 2-liścienne, pasożytujące na gałęziach drzew, głównie na dębie.

Gd, symb. chem. pierwiastka gadolinu.

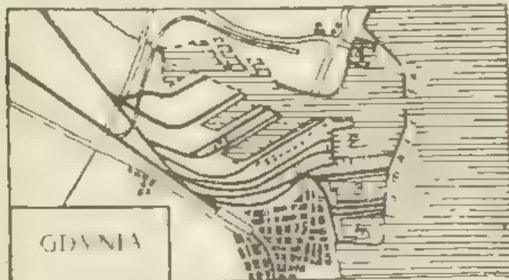
Gdańsk (niem. Danzig), wolne miasto pod opieką Ligi Narodów, 1.894 km²+58 km² Zalewu Wiślanego, 410 000 mieszk. (216 na km²), w większości Niemców (Polaków 37.000), 58.1% protest., 36,7% kat. W. M. G. obejmuje powiaty: G. m. (263.000 mieszk.), Sopot m., Gdańskie: Wyżyny i Niziny i Wkie Żuławy. Produkcja rolnicza i hodowl. nie pokrywa potrzeb W. M. Przemysł i handel zogniskowane w m. G. Ustrój: Konstytucję gwarantuje Liga Nar., którą w G. reprezentuje wys. komisarz, rozjemca 1. instancji między W. M. a Polską. Władza wykonawcza: Senat (prezydent, zast., 10 senator.), wybierany przez Sejm (Volkstag). Posłowie wybier. na 4 lata. Prawa Polski w G.: kierownictwo spraw zagran. W. M. i ochrona jego obywateli za granicą; unia celna z W. M.; koleje (prócz lokalnych) pod zarządem P. K. P., własna komunikacja poczt. z portem; połowa członków w radzie administr. portu. Reprez. Polski w W. M.: komisarz generalny. — Jednostką monet.: gd. gulden. G. m. leży przy ujściu Motławy do Leniwki. Zabytki hist. (kościół N. M. P., ratusz, dwór Artusa); politechnika. Przemysł (stocznie, wędzarnie ryb). Trzeci port bałt. po Gdyni i Sztokholmie (pod wzgl. ruchu okręt.). 1935: weszło 4.455 statków z 2.84 mil. t rej. netto, gł. pod flagą niemiecką, duńską i szwedzką. Obrót towar. morski (1935): przyw. 779 000 t (411.000 rud), wyw. 4.315 000 t (2,345.000 t węgla i koksu, 767.000 t drzewa, 752 000 t zboża). Udział w handlu zagr. Polski: wartość (1935) importu do Polski przez G.: 77 mil. zł. (8.9% całego imp. pol.), eksportu Polski przez G.: 278 mil. zł. (30% całego eksp. pol.). Flota W. M. (1935): 52 statków z 276.000 t rej. brutto. Dzieje. W najdawn. czasach pod rządami książąt pomorskich. XIV—XV w. Krzyżaków. 1454 poddaje się Kazimierzowi Jagiell.; odtąd niezawisła republika kupiecka pod zwierzchnością króla pol. (Wielki przywilej 1454). Za St. Batorego wojna w obronie odrębności, za Zygmunta i Władysława IV występuje G. przeciw budowie floty pol., 1734 po stronie Leszczyńskiego; 1793 pod panowaniem Prus, 1807 wolne miasto pod protektoratem Francji, 1814 pod panowaniem Prus. 1919 wolne miasto pod opieką Ligi Narodów (komisarz gener.). Stosunek G. do Polski normuje konwencja polsko-gdańska (1920): G. należy do pol. obszaru celnego, na tym tle tarcia i trudności natury gospod. między Polską a G. W wyborach 1933 zwycięstwo nar.-socjalistów.

W. M. Gdańsk

Gdańska Zatoka, odnoga Bałtyku u wybrzeży Polski i Gdańska, 82 km szer., do 113 m głęb.

Gdańskie Żuławy, urodzajne niziny napływowe w delcie Wisły, należą do W. M. Gdańska.

Gdynia, jedyny polski port handl. i wojenny, położ. nad Zat. Gdańską, największy i najbardziej nowocz. z portów bałtyckich. 1936: 83 800 mieszkańców. Port, własność państwa pol., dzieli się na: zewn. (awanport i 4 baseny: płn. (dla floty woj.), węglowy, prezydenta i płd. (ze

1 Basen marynarki wojen.; 2. Basen węglowy; 3 Port rybacki; 4. Basen żeglugi przybrz.

stocznią) i wewn. (bas. marsz. Piłsudskiego i min. Kwiatkowskiego). Urządzenie portu (1935): najw. głęb. 12 m, pow. 850 ha, 59 dźwigów, 2,5 km falochronów, 168 km torów kolej., pow. magazynów 182.000 km². Przemysł (łuszczarnia ryżu, olejarnia, stocznia). 1935: wpłynęło 4.778 statków z 4,559.100 t rej. netto (gł. pod banderą szwedzką, polską, angielską, niemiecką, duńską, norweską i St. Zjedn.). Obrót towar. (1935): weszło: 1,112.000 t (339.000 t złomu żel., 135.000 t rud, 92 000 t fosforytów, 85 000 t bawełny, 53.000 t ryżu), wyszło: 6,363.000 t (5,586.000 t węgla i koksu, 229.000 t drzewa 104.000 t cukru, 38.000 t nawozów szt., 23.000 t bekonów i wędlin). 1935: przywóz do Polski przez G.: 866.000 t tow. wartości 451 mil. zł. (52,4% ogólnej wartości przyw.); wywóz z Polski przez G.: 6,253.000 t tow. wartości 311 mil. zł. (33,6% ogólnej wart. wyw.). — 1921 rozpoczęcie budowy portu. 23 IV 1923 poświęcenie prowizor. portu. Budowa właśc. portu na podstawie uchw. sejmu z 23 IX 1923. W żywym tempie prowadzona dopiero od jesieni 1926. 8 XII 1933 poświęcenie portu. Rozwój G.: 1921: 1268, 1927: 13.780, 1931: 38.900, 1934: 49.000 mieszk. — 1924: wpłynęło 27 statk. z 14.352 t, 1928: 1.103 statk. z 985.000 t, 1932: 3.610 statk. z 2,832.000 t, 1934: 4.592 statk. z 4.142 000 t rej. netto.

Ge, znak chem. pierw. germanu.

Gebethner i Wolff, pol. firma wydawniczo-księgarska, zał. 1857 w Warszawie.

Gejzer

Gedeon, jeden z wielkich sędziów izrael., pobił Midianitów.

Gedymin, ob. Giedymin.

Gehenna, hebr., 1) dolina na płd.-zach. od Jerozolimy; 2) piekło.

Geijerstam Gustav af, pisarz szwedz. (1858—1909); słynna „Książka o małym braciszku" i in., przywódca naturalizmu.

Gejsza, jap. tancerka w herbaciarni.

Gejzer, gorące źródło wyrzucające co pewien czas słup wody lub pary, na terenach wulkanicznych, w Islandii, Nowej Zelandii, Laponii, w Płn. Ameryce.

Gekon mauretański, jaszczurka. Żyje w krajach śródziemnomorskich.

Geldria, holend. Gelderland, prow. we wsch. Holandii, 5.081 km², 840.000 mieszk.; stolica Arnheim.

Gellert Christian Fürchtegott, poeta niem. (1715—1769).

Gelon, tyran Geli i Syrakuz († 478 prz. Chr.), podniósł na wewn. i zewn. Syrakuzy, 480 pobił Kartagińczyków.

Gelosis, łac., jedna z nazw na określenie bolesności skóry o nieznanej przyczynie.

Gelsenkirchen, m. w Westfalii, 326.000 mieszkańców; kop. węgla kamien., przemysł żelazny, stalowy i in.

Gembarzewski Stanisław, pol. malarz histor. i historyk, * 1872, dyr. Muzeum Narod. w Warszawie; szereg prac z hist. wojsk.

Gemmy, kamienie półszlach. rżnięte rytem wgłębionym, w przeciw. do k a m e i o dekoracji rytem wypukłym.

Gen, -y, gr., zawiązki cech dziedzicznych umiejscowione w chromosomach (ob.), od kt. zależą widzialne cechy dojrzałego organizmu. G. l e t a l n e posiadają działanie śmiercionośne.

Genealogia, gr., 1) r o d o w ó d, nauka o stosunkach pokrewieństwa i pochodzenia u ludzi; 2) kwestia porządku powstawania istot żywych.

Genealogiczne drzewo, ob. Drzewo genealog.

Generacja, łac., pokolenie: ogół ludzi żyjących współcześnie w okresie 30 lat.

Generalia, łac., ogół danych ogólnych dotyczących pewnej osoby: wiek, stan, zawód itp.

Generalicja, łac., ogół generałów.

Generalissimus, naczelny wódz, tytuł spotykany rzadko i to tylko w niektórych armiach.

Generalizacja, generalizowanie, uogólnianie.

Generalne stany, przedstawiciele duchowieństwa, szlachty i „stanu trzeciego", zwoływani we Francji dla uchwalania podatków od 1302—1613; zebrane na nowo 1789, przeobraziły się w Zgromadzenie Narodowe.

Generalny bas, ob. Bas.

Generał, łac., 1) wysoki stopień wojsk., zasadniczo dowodzący wszystkimi rodzajami broni, stąd nazwa; 2) najwyż. zwierzchnik niektórych zakonów (np. jezuitów).

Generał-gubernator, w Rosji carskiej wysoki urzędnik, stojący na czele kilku gubernij, np. w Warszawie na całą b. Kongresówkę.

Generały, s e j m i k i g e n e r a l n e, sejmiki w dawnej Polsce, reprezentujące całe prowincje.

Generator, łac., ogólna nazwa urządzeń wytwarzających np. gaz, prąd elektr., parę itp.

Generator elektryczny, ob. Dynamomaszyna.

Genesis, gr., powstanie, rodzaj; nazwa 1. księgi Mojżesza.

Genetyczny, gr., dotyczący powstania, pochodzenia.

Genetyka, gr., nauka o prawidłowościach w zjawiskach dziedzicznych i zmienności istot żywych.

Genewa (fr. Genève, niem. Genf), stol. szwajc. kantonu G., przy wypływie Rodanu z Jez. Genewskiego, 142.000 mieszk.; uniwers.; piękne położenie, łagodny klimat, szereg pięknych bu-

dowli, ośrodek przemysłu i handlu; od 1919 siedziba Ligi Narodów.

Genewska Konwencja, układ międzynar. zaw. w Genewie 1864, mający na celu szanowanie i pielęgnowania rannych w czasie wojny, wymianę jeńców rannych, ochronę urządzeń sanit. itp. Por. Czerwony Krzyż.

Genewskie Jezioro (fr. Lac Léman), najw. jez. alpejs. na granicy Szwajcarii i Francji, 372 m n. p. m., 582 km², 72 km dług., do 14 km szer.; na brzegach liczne miasta i uzdrowiska.

Geneza, gr., pochodzenie, powstanie.

Genazaret, jezioro zw. też Morzem Galilejskim albo Tyberiadzkim, 20 km dług., 11 km szer., przepływa przezeń rz. Jordan.

Genialny, łac., o cechach geniusza (ob. G. 2).

Genitalia, łac., narządy płciowe.

Geniusz, łac., 1) u Rzymian duch opiekuńczy (człowieka, zbiorowości, państwa); 2) najwyższy stopień duchowego uzdolnienia; człowiek obdarzony takimi zdolnościami.

Genotyp, gr., w genetyce (ob.) określenie tych cech danego osobnika, które stanowią zespół dziedziczący się trwale.

Genowefa, Geneviève (żenewiew), patronka Paryża (422—512); pam. 3 I.

Genre (żanr), fr., rodzaj, gatunek.

Gens, łac., ród, związek osób pochodzących od jednego przodka.

Gentilhomme (żantijom), fr., szlachcic; człowiek honoru.

Gentleman (dżentlmen), ang., szlachcic; człowiek honoru.

Genua (wł. Genova), stolica prow. G. (1767 km², [1931]: 831.024 mieszk.) i pierwszy port Włoch płn., na stromym wybrzeżu (Riwiera) Zat. Genueńskiej, 634.000 mieszk. Zbudowana amfiteatralnie. Liczne zabytki sztuki. Gł. port emigracyjny Włoch. Tonaż okrętów przy wejściu (1934): 11,3 mil. t rej. netto. Przemysł: metal., okręt. i włókien. Uniw., w. szkoła handl. i szk. bud. okrętów. — Pierwotnie osada liguryjska, od III w. prz. do VI w. po Chr. pod panowaniem rzym., od X w. republika, jedna z potęg handlowych śródziemnomorskich, z licznymi koloniami. Rywalizacja z Wenecją, stuletnia wojna, w XV w. chwilowe zwierzchnictwo Francji i Mediolanu, 1528 ustrój arystokrat. (Andrea Doria, spisek Fieska) i niezależność G. 1797—1805 Republika Liguryjska, do 1815 księstwo połączone z Król. Sardynii, 1861 włączona do Król. Włoskiego.

Genueńska Zatoka, półkolista zatoka na M. Śródziemnym; strome i malownicze wybrzeża noszą nazwę Riwiery.

Genus, łac., rodzaj; płeć.

Genzeryk, król Wandalów (390—477), założ. państwo Wandalów w płn. Afryce, z ośrodkiem w Kartaginie, 455 splądrował Rzym (wandalizm), podbił Sycylię, Sardynię i in., spustoszył wybrzeża M. Azji i Egiptu.

Geocentryczna teoria, pogląd panujący w nauce do Kopernika: słońce, planety i gwiazdy obracają się dokoła ziemi.

Geodezja, gr., nauka zajmująca się badaniem kształtu i wymiarów ziemi.

Geoffrin (żoffręn) Marie Thérèse jedna z najbardziej utalentowanych kobiet XVIII wieku (1699—1777); otaczała się uczonymi i artystami (m. i. Encyklopedyści); przyjaciółka St. Augusta.

Geografia (z greck., „opis ziemi"), najogólniej nauka o krajobrazie, bada rozmieszczenie i wzaj. uzależnienie zjawisk przestrzen. związanych z pow. ziemi: 1) szczegółowa, zajmuje się krajobrazami, regionami i krajami, i 2) ogólna. G. ogólna obejmuje: g. matematyczną (naukę o określ. położenia) z kartografią oraz geomorfologię (n. o formach pow. ziemi), hydrografię (n. o wodach), klimatologię i biogeografię (g. roślin i zwierząt), określ. często wspólną nazwą g. fizycznej, w przeciwstaw. do antropogeografii (g. człowieka), złoż. z g. osadnictwa, komunikacji, gospodarczej i politycznej. Histor. przebieg procesów fizjo- i antropogeogr. śledzi g. historyczna. — Kolebką g. staroż. Grecja: filozof. jońscy (VI—IV w. prz. Chr.), Herodot (V w. prz. Chr.), Arystoteles (IV w. prz. Chr.), Eratostenes (III w. prz. Chr.), Ptolemeusz (II w. po Chr.) i Strabo (I w. prz.—I po Chr.), z Rzymian Pliniusz (I w. po Chr.). W śrdw. okres upadku i zastoju, przerwany przez wielkie odkrycia geogr. (XV—XVI w.), odrodzenie g. Ptolemeuszowej i teorię M. Kopernika. W XVI -XVIII w. gł. postęp kartografii (Merkator, Delisle, Cassini). Twórcami nowoczesnej g. A. Humboldt i K. Ritter (XIX w.). Dla rozwoju jej b. zasłużeni: Suess, Lyell, Reclus, Peschel, Darwin, Davis, Ratzel i in.

Geografia roślin, nauka o rozmieszczeniu roślin na kuli ziemskiej.

Geografia zwierząt, nauka o rozmieszczeniu zwierząt na ziemi.

Geologia, gr., nauka o budowie i rozwoju ziemi. G. dynamiczna bada siły warunkujące zmiany ziemi, związana z nią jest petrografia, nauka o skałach g. historyczna, odtwarza życie epok minionych (paleogeografia, paleontologia), opierając się przede wszystkim na kopalnych resztkach organizmów (skamielinach przewodnich). G. stanowi podstawę gleboznawstwa, a zwłaszcza nauki o górnictwie. — Por. tabelę: Geologiczne formacje na str. 188.

Geologiczny termometr, określenie minerałów, powstających tylko przy określ. temperaturze, które swą obecnością świadczą o danej temperaturze.

Geometra, gr., człowiek wyspecjalizowany w pomiarach gruntów itp.; egzaminowany i zaprzysiężony.

Geometria, gr., dział matematyki, bada własności figur przestrzennych. G. zapoczątkowali Egipcjanie, udoskonalili Grecy (Euklides); w śrdw. zajmowali się nią Arabowie; od XII w. szybki rozwój. 1) G. elementarna, dotyczy figur elementarnych, jak: prosta, płaszczyzna, koło, kula i in.; 2) g. rzutowa czyli syntetyczna, bada własności rzutowe figur geom. (Poncelet, Chasles, Steiner, Staudt); 3) g. wykreślna opiera się na g. element. i rzutowej, usiłuje przedstawić figury przestrzenne przy pomocy obrazów płaskich (Monge w XIII w.); 4) g. analityczna przyporządkowuje utworom geom. zbiory liczb wzgl. wyrażenia algebraiczne

Geologiczne formacje
(do art. Geologia)

Grupa	Systemy	Serie i piętra		Krótka charakterystyka świata zwierzęcego i roślinnego
Kenozoiczna	Czwartorzędny	Aluwium		Obecnie żyjące formy roślinne i zwierzęce wraz z człowiekiem. Mamut, niedźwiedź jaskiniowy itp. wraz z resztkami najstarszego człowieka.
		Dyluwium		
	Trzeciorzędny	Neogen	Pliocen	Rozwój ssaków wśród fauny morskich mięczaków coraz więcej zjawia się form dzisiejszych. Z roślin przeważają rośliny okrytozalążkowe. Amonity, belemnity itp. już nie występują.
			Miocen	
		Paleogen	Oligocen	
			Eocen	
Mezozoiczna	Kredowy	Górna kreda	Senon	Z kręgowców przeważają olbrzymie gady. W jurze pojawiają się najstarsze ptaki, w triasie ssaki; z ryb coraz częściej występują kostnoszkieletowe. Z głowonogów szczególnie licznie występują amonity i belemnity. Ilość ramienionogów zmniejsza się w porównaniu z paleozoicum. Z roślin przeważają sagowce i rośliny szpilkowe; w kredzie pojawiają się najstarsze rośliny dwuliścienne. Brak już zupełnie lepidodendronów, sigillaryj i pokrewnych widłaków (za wyjątkiem nielicznych form). Nie ma zupełnie trylobitów.
			Turon	
			Cenoman	
		Dolna kreda	Gault	
			Neokom	
	Jurajski	Górna jura (malm)		
		Średnia jura (dogger)		
		Dolna jura (lias)		
	Triasowy	Kajper z retem		
		Wapień muszlowy		
		Pstry piaskowiec		
Paleozoiczna	Permski (dias)	Górny perm		Od syluru zaczynają się zjawiać pierwsze kręgowce, a mianowicie najniższe ryby, następnie płazy i gady. W kambrze, sylurze i dewonie rozwija się bardzo bogata fauna trylobitów. Również bardzo licznie występują ramienionogi i liliowce. Z flory rosną przeważnie rodnikowe, olbrzymie skrzypy, paprocie i widłaki. Z najwyższych roślin występują nagozalążkowe.
		Dolny perm		
	Węglowy	Górny karbon		
		Dolny karbon		
	Dewoński	Górny dewon		
		Średni dewon		
		Dolny dewon		
	Sylurski	Górny sylur		
		Dolny sylur		
	Kambryjski	Górny kambr		
		Średni kambr		
		Dolny kambr		
Eozoiczna (algonkijska)				Bardzo rzadkie ślady skamieniałości.
Archaiczna				Brak skamieniałości.

i bada ich własności; teoria Descartes'a; 5) g. różniczkowa posługuje się rachunkiem różniczkowym i całkowym; 6) topologia; 7) podstawy g.: dział ten bada pewniki i związki między nimi, ustala aksjomaty wystarczające do zbudowania całej g. Otrzymano systemy różne od Euklidesa t. zw. g. nieeuklidesowe. Inny podział: planimetria, traktująca o fig. płaskich, stereometria o fig. przestrzennych, [illegible]wymiarowych i g. wielowymiarowa.

Geometryczny szereg, geometryczny postęp, ob. Szereg.

George Stefan, poeta niem. (1868—1934), głęboki myśliciel o wysokim artyzmie formy; główne dzieła: „Das Jahr der Seele", „Der Teppich des Lebens", „Der siebente Ring", „Der Stern des Bundes", „Das neue Reich".

Georgetown 1) stolica Gujany Ang., 62000 mieszk.; port, wywóz cukru, diamentów. 2) stol. wyspy Pinang w kolonii bryt. Straits Settlements, 100000 mieszkańców.

Georgia, 1) stan w St. Zjedn. Am. Płn., 153490 km², 3 mil. mieszk.; płn. część jest górzysta, płd. nizinna; uprawa zbóż, tytoniu, bawełny; wywóz głównie bawełny i drzewa. Stol. Atlanta, 270000 mieszk. 2) kraj na Kaukazie, ob. Gruzja.

Georgia Południowa, wyspa bryt. pod 54—55° szerok. płd., 4.000 km², 2.000 mieszk., pokryta lodowcami; od 1775 należy do Anglii.

Georginia, ob. Dalia.

Geotektonika, gr., nauka o budowie skorupy ziemskiej

Geotermometr, gr., termometr do pomiarów temperatur w znacznych głębokościach ziemi.

Gepard

Gepard, ssak z rodziny kotów, zbliżony wyglądem do psów, używany do polowania. Środk. Afryka i płd.-zach. Azja.

Geppert Eugeniusz, malarz pol., * 1890; gł. studia koni

Gera, m. we wsch. Turyngii, nad Białą Elsterą, 83.000 mieszk.; przemysł tekstylny.

Géraldy (żeraldi) Paul, poeta franc., * 1885, autor „Toi et moi".

Geranium, ob. Bodziszek.

Gerard (żerar) François, malarz franc. (1770—1837), uczeń J. L. Davida; obrazy hist. i mitolog.; znakomite portrety.

German, Ge, pierw. chem., metal, cięż. at. 72,60. w wielu rudach metal., przepowiedziany przed odkryciem przez Mendelejewa.

German, 1) Ludomir, filolog pol. (1852—1922), studia i przekłady z niem.; 2) Ludomir, powieściopisarz pol., * 1880.

Germanie, szczep indoeurop., osiadły pierwotnie w Niemczech płn. i płd. Skandynawii, skąd w licznych wędrówkach dotarli na płd.: do Italii, Hiszpanii i Afryki (Cymbrowie i Teutonowie, Langobardowie, Wandalowie, Frankowie, Wizy- i Ostrogotowie i in.). W czasie wędrówek ludów upada pod ich naporem państwo zach.-rzym.; G. tworzą nowe państwa: Wizygotów w Galii i Hiszpanii, Wandalów w Afryce, Anglo Sasów w Brytanii, p. Ostrogotów nad M. Czarnym (pada ofiarą najazdu Attyli), później p. Ostrogotów w Italii (Teodoryk W.). Państwa te szybko upadają, ludność zostaje zromanizowana, z wyjątkiem Anglo-Sasów, Skandynawów i Niemców.

Germanik (G e r m a n i c u s) Julius Caesar (15 prz. Chr.—19 po Chr.), adoptowany syn Tyberiusza, zwycięskie wyprawy przeciw Germanom, 17 uporządkowanie Wschodu

Germanistyka (filologia niemiecka), naukowe badanie języka i literatury niem. — G e r m a n i s t a, uczony w dziedzinie g.

Germanizacja, niemczenie

Germanizm, wyrażenie lub zwrot przejęty z języka niem. przez inny.

Germanofil, zwolennik Niemców.

Germinal (żerminal), „miesiąc kiełkowania", 7. miesiąc franc. kalendarza rewolucyjnego.

Gero, margr. Marchii Wsch., † 965, pokonał Słowian nad Łabą i Salą, zmusił Mieszka I, ks. pol. do uznania zwierzchnictwa niemieckiego.

Gerontowie, gr. s t a r s i, imię rady najstarszych w społeczeństwie greckim, obdarzonych władzą. Por. Geruzja.

Gerson Wojciech, malarz pol. (1831—1901); obrazy historyczne.

Gertruda, św., 1) ksieni w Brabancji, † 659, patronka podróżnych; 2) G. W i e l k a (1256 do ok. 1302), benedyktynka.

Gerundium, łac., rzeczownik słowny

Geruzja, gr., w Sparcie rada 28 starców, gerontów (ob.), wybier. dożywotnio, pod przew. królów: wnioski dla zgromadzenia ludowego, sądownictwo kryminalne i in.

Gerwazy i Protazy, święci, męczennicy: relikwie odnalez. 386 w bazylice mediolańskiej; pam. 19. VI.

Ges, dźwięk g obniżony o ½ tonu.

Gesenius Wilhelm, hebraista niem. (1786—1842): gramatyka języka hebrajskiego.

Gessner Salomon, niem. poeta i malarz (1730—88), sielankami o świeżym odczuciu przyrody wpłynął na romantyzm.

Gestykulacja, łac., gra ruchów, gestów; w sztuce aktorskiej ucieleśnia przebieg zdarzeń i odtwarza życie wewn. bohatera.

Getsemane, ogród na Górze Oliwnej, miejsce pojmania Chrystusa

Getto, ob. Ghetto

Getynga (niem. Göttingen), m. w prow. Hanower nad rz. Leine, 45.000 mieszk., uniwersytet.

Geza, książęta i królowie węg.: 1) G., ks., ojciec św. Szczepana ok. 972—997, 2) G. I, król, 1074—77, 3) G. II, 1141—61.

Gębarowicz Mieczysław, pol. historyk sztuki, * 1893; prace o sztuce średw., „Historia sztuki" i in.

Gęsiówka, zioła z rodziny krzyżowych. Kwitnie biało lub żółto. Pospolite w Polsce.

Gęstość, stosunek masy ciała do objętości; w ciałach jednorodnych g. równa się masie 1 cm³ tego ciała; mierzy się gr/cm³. Ośrodek jest o p t y c z n i e g ę s t y, gdy ma duży współczynnik załamania w odnies. do próżni.

Gęś, ptak pływający. Odmiany gęsi domowych przeważnie od gęsi gęgawy; g. d o m o w a poza mięsem i tłuszczem dostarcza też piór.

Gęśle, rodzaj b. wąskich skrzypiec górali podhalańskich.

Ghazi, arab., tytuł honor. w krajach muzułm., dla walczących z niewiernymi.

Ghetto, getto, wł., w śrdw. dzielnica miejska, w której mieszkali Żydzi do chwili nadania im równouprawnienia.

Ghiberti (giberti) Lorenzo, wł. rzeźbiarz i złotnik (1378—1455); sławne drzwi brązowe do Baptysterium florenc. — Syn jego V i t t o r i o, rzeźbiarz (1416—96).

Ghirlandajo Domenico di Tomaso Bigordi, malarz wł. (1449—94); freski w Kaplicy Sykstyńskiej, w chórze Sta Maria Novella we Florencji i in.; obrazy religijne.

Giaur, arab., n i e w i e r n y, u Turków obelżywa nazwa wszystkich nie-mahometan, zwł. chrześcijan.

Gibbon, człekokształtna długoręka małpa płd.-wsch. Azji i Wysp Sundajskich; zdolny do dalekich skoków.

Gibbon białobrody

Gibellinowie, w śrdw. stronnictwo ces. Hohenstaufów we Włoszech; stronnictwo przeciwne, G w e l f o w i e, popierali papiestwo.

Gibraltar, przylądek u płd. wybrzeży Hiszpanii; 4,9 km², skalisty; na zach. stronie leży m i a s t o G., które jest kolonią angiels. i zarazem niezdobytą twierdzą; ok. 20.000 mieszk. przeważnie Hiszpanów; port wojenny i ważny port handlowy. — 710 wódz mauret. Tarik założył tu twierdzę, 1462 zdobyli G. Hiszpanie, od 1704 należy do Anglii.

Gibraltarska Cieśnina łączy Atlantyk z M. Śródziemnym, w najwęższym miejscu 14,6 km, 350—750 m głęb.

Gide (żid), 1) Charles, ekonomista franc. (1847—1932), autor klasyczn. „Zasad ekonomii politycznej" i w. i., także z dziedziny spółdzielczości; 2) André, pisarz franc., * 1869, jeden z najbardziej wpływowych przywódców liter., zrazu pesymistyczny modernista, ostatnio rzecznik radykalizmu społ.; ważniejsze dzieła: „Les nourritures terrestres", „L'immoraliste", „Les faux monnayeurs" i in.

Giedymin (Gedymin), wielki ks. lit., 1316—41, twórca potężnego państwa litewskiego, walczył z Krzyżakami i Rycerzami Mieczowymi, zbliżył się do Polski, wydał córkę Aldonę za Kazimierza W., powiększył kraj o Witebszczyznę i Wołyń.

Giełda, budynek lub miejsce, w kt. w określonych godz. zbierają się kupcy dla zawierania interesów handl.; w dalszym znacz. takie zebrania kupców. Znaczenie giełdy: połączenie w jednym miejscu podaży i popytu. Obroty: towarami zamiennymi (określonymi wg gatunku i ilości, a nie jednostkowo), np. walutami, zbożem, metalami itd. Wg przedmiotów obrotu: g. p i e n i ę ż n e i t o w a r o w e. Tranzakcje przeprowadzają zasadniczo specjalni urzędnicy: maklerzy i komisjonerzy. — G i e ł d o w e i n t e r e s y 1) k a s o w e: zobowiązania realizuje się najdalej w 24 godz. po ich zawarciu; 2) t e r m i n o w e: z umownym terminem wykonania.— C e d u ł a g i e ł d o w a, dzienny wykaz kursów ogłaszany przez giełdę.

Giemza, ssak kopytny z rodziny antylopy: Alpy, Karpaty, Pireneje, Abruzzy, Kaukaz.

Giermek, węg., w śrdw. młodzieniec towarzyszący rycerzowi i pełniący przy nim posługi. Po skończ. 21 l. życia ewt. pasowany na rycerza.

Gierymski, 1) Maksymilian, malarz polski (1846—74), naturalista; polskie obrazy nastrojowe, sceny z polowań, epizody romant., sceny z życia Żydów; 2) Aleksander, malarz polski (1849—1901); pełne nastroju widoki z Paryża („Wieczór nad Sekwaną"), Monachium, Rzymu, Wenecji; portrety.

Giesshübl-Sauerbrunn, ob. Kysibl Kyselka.

Giewont, szczyt w Tatrach pols. nad Zakopanem, 1900 m. wys.

Gieysztor Jakub, pol. działacz polit. (1827—97), w powst. 1863 na czele Narod. Wydziału dla Litwy, skazany, po 10 latach katorgi w Warszawie, zasłużony antykwariusz: „Pamiętniki" (2 t.).

Giez bydlęcy, muchówka z rodziny gzów. Z jaj składanych na skórze bydła lęgną się larwy, powodujące owrzodzenia i ropnie.

Giez koński, ob. Gzik żołądkowy.

Giez ludzki, składa jaja na ciele innych muchówek, za ich pośrednictwem dostaje się na skórę ludzką, powoduje bolesne obrzmienia i wrzody. Gorący klimat Ameryki.

Giezło, obszerna szata lniana; koszula.

Giez owczy, owad z rzędu muchówek, żyworodny, larwy składane w nosie owcy, wędrują do wnętrza czaszki, powodując śmierć.

Gig, ang., 1) otwarty powozik jednokonny, dwukołowy; 2) rodzaj łodzi wyścigowej, sportowej, krytej, zrobionej z cienkiej klepki cedrowej.

Giganci, w mitol. grec. ród olbrzymów; prowadzili gwałtowne walki z bogami, kt. chcieli strącić z Olimpu; g i g a n t o m a c h i a, walka g.; g i g a n t y c z n y, potężny, olbrzymi.

Gigantyzm, gr., nadmierny wzrost całego ciała (ponad 2 m), lub poszczególnych jego części. Przyczyną zaburzenia hormonalne.

Gijon (chichą), m. portowe w płn. Hiszpanii, 57.000 mieszk.; zakłady przemysłowe.

Gil, ptak przelotny należący do łuszczaków. Europa płn. W Polsce spędza zimę w częściach płn. i Karpatach.

Gil Vicente, „ojciec" dramatu portug. (około 1475—po 1536).

Gilbert (dżylbert) Parker, amer. prawnik i polityk, * 1892; w l. 1924—30 agent dla spraw reparacyj niem. w Berlinie.

Gilberta Wyspy, archip. wysp koral. na Oc. Spokojnym, 430 km², 25.000 mieszk.; wywóz kopry; od 1885 do Anglii.

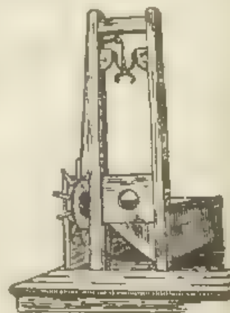
Gilda, niem., w śrdw. przymusowy związek kupców, podobny do cechu rzemieśln.: regulowanie praktyki, konkurencji, cen i t. d.

Gilgamesz, poemat starobabiloński o 12 znakach zodiaku.

Giliacy (Manguni), plemię syberyjskie, mongolsko-mandżurskie, nad dolnym Amurem i na płn. Sachalinie; szamaniści.

Giller Agaton, pol. pisarz i polityk (1831—87), w l. 1854—60 na Syberii, 1863 czł. Rządu Nar. Nap.: „Historia powstania 1863 r." (4 t.), „Podróż więźnia etapami do Syberii" (2 t.) i in.

Gilloszowanie, rytowanie płyt miedzianych, litograficznych itd. przez specjalne rylce w szczególnie zawiłe, lecz harmonijnie powtarzające się wzory (g i l o s z e); używane np. do sporządzania tła na banknotach itp.

Gilotyna

Gilotyna, fr., maszyna do przeprowadzania egzekucyj przez ścięcie głowy, wprowadzona podczas wielkiej rewolucji w 1792 r.

Gilza, niem., 1) łuska metalowa do nabojów; 2) tutka do papierosów.

Gimnastyka, gr., planowy system ćwiczeń cielesnych dla harmonijnego rozwoju ciała, składających się z tzw. ć w i c z e ń k s z t a ł t u j ą c y c h tj. skonstruowanych rozumowo ruchów, wyrabiających poszczególne stawy i grupy mięśni, i ć w i c z e ń s t o s o w a n y c h, wyrabiających ogólną sprawność ruchową ciała (zwisy, równowaga, biegi i skoki). Najbardziej znane

systemy gimnastyczne: szwedzki, niemiecki, amerykański, dalej gimnastyka lecznicza (z użyciem przyrządów i bez), sportowa i rytmiczna (ob. Rytmiczna gimnastyka).

Gimnazjum, gr., u Greków miejsce w którym uprawiano ćwiczenia fizyczne (gymnos, nagi), obecnie szkoła średnia ogólnokształcąca.

Gin (dżin), ang., wódka z jałowca.

Ginekologia, gr., dział medycyny zajmujący się chorobami kobiecymi; ginekolog, lekarz chorób kobiecych.

Gingko biloba, miłorząb, rośl. z Japonii i Chin hodowana w Europ., owoce jadalne. Jedyny przedstawiciel starej rodziny, występuje już w okresie karbońskim.

Gioconda (dżiokonda) Mona Lisa, żona Francesca del Giocondo; słynny jej portret Leonarda da Vinci w Luwrze.

Giolitti (dżioliti) Giovanni, polit. włoski (1842—1928), min. skarbu i spraw wewn., kilkakrotnie premier, zwolennik przymierza z Niemcami, przeciwnik wystąpienia Włoch po stronie Ententy w czasie wojny światowej.

Giordano (dżiordano) Bruno, ob. Bruno Giordano.

Giotto di Bondone (dżiotto), wł. malarz i architekt (1266 lub 1276—1337), najw. malarz florenc. XIV w., twórca wczesnego renesansu, zerwał ze stylem bizant.; głównie freski.

Giovanni (dżiowanni) **da Bologna,** ob. Bologna.

Giovinezza (dżowinecca), (włos., „młodość"), początek hymnu narod. faszystów włoskich, przeróbka pieśni żołnierskiej.

Gipiura, fr., rodzaj koronki z wypukłym wzorem.

Gips, minerał, wodny siarczan wapnia, $CaSO_4 . 2H_2O$; najczystszy drobnoziarnisty g., naz. się alabastrem. W przyrodzie b. rozpowszechniony razem z anhydrytem, solą kam. i in.

Giraudoux (żirodu) Hippolyte Jean, pisarz franc., * 1882, wybitny intelektualista o zacięciu satyr., autor powieści: „Simon le Pathétique", „Suzanne et le Pacifique", „Bella", „Eglantine", „Aventures de Jerôme Bardini" i in.

Girgenti, ob. Agrigento.

Girl (görl), ang., dziewczyna, panna. — Girls (görls), „dziewczęta", taneczne zespoły młodych dziewcząt w music-hallach, teatrach rewiowych itp.

Girlanda, fr., wieńczący splot kwiatów, zieleni itd

Gironde (żirąd), 1) lejek ujściowy rz. Garonny; 2) fr. depart. w płd.-zach. Francji, 10.726 km², 850.000 mieszk., stol. Bordeaux.

Gis, dźwięk g podwyższony o ½ tonu.

Gisernia, niem., odlewnia, warsztat odlewniczy, miejsce odlewania wyrobów metalowych.

Gitara, hiszp., instrument muz. o 6 strunach rozpiętych nad płaskim pudłem rezonansowym; służy przeważnie do akompaniamentu.

Giulio Romano (dżulio), Giulio Pipi, właśc. Giulio di Pietro de Gianuzzi, włos. malarz i architekt (1499—1546), uczeń Rafaela; freski i obrazy, gł. mitolog. o zabarw. erotycznym.

Giusti (dżiusti) Giuseppe, satyryk włoski (1809—50).

Gizeh, miejsc. w górnym Egipcie, nad Nilem, 27.000 mieszk., w pobliżu sławne piramidy.

Gjalski Xawer Sandor (właśc. Ljubomir Babič), pisarz chorw. (1854—1934).

Gjellerup Karl, pisarz duń. (1857—1919), laureat nagrody Nobla, autor religijno-filozoficznych powieści i dramatów.

Glacjologia (łac.-gr.), nauka o lodowcach; glacjalny, lodowcowy.

Gladiatorzy, łac., zapaśnicy w starożyt. Rzymie, którzy walczyli na publicznych igrzyskach na śmierć i życie. Rekrutowali się z jeńców wojennych, przestępców, niewolników i ochotników.

Gladiatorzy
a) retiarius, b) secutor, c) kierownik walki

Gladstone (gledston) William Ewart, ang. mąż stanu (1809—98), konserwatysta, po rozłamie partii „peelista", następnie liberał, kilkakrotnie premier, dążył do rozwiązania kwestii irlandzkiej, reform w administracji, armii i szkolnictwie itd. 1876 na czele opozycji przeciw Disraeliemu.

Glarneńskie Alpy, część szwajc. Alp zach.; szczyt Tödi, 3.623 m.

Glasgow (glesgo), największe m. Szkocji i największe po Londynie m. W. Brytanii, nad rz. Clyde, 1 mil. mieszk.; uniwersytet, technika; port, przemysł żelazny i szklany.

Glauberska sól, siarczan sodu, składnik wielu źródeł mineraln. o działaniu przeczyszczającym

Glaucoma, ob. Jaskra.

Glazura, niem., polewa, szkliwo (ob.).

Gleba, powierzchniowa warstwa skorupy ziems., składa się z produktów wietrzenia skał i próchnicy (humusu). Rozróżnia się g. ilaste, humusowe, piaszczyste, wapienne itd.

Gledicia (bobodrzew), w Azji, Afryce i Ameryce Płn. Niektóre gatunki hodowane w Europie jako drzewo ozdobne. Dostarcza stolarstwu czerwonego drewna.

Gleichenberg, uzdrowisko w Styrii, szczawy alkaliczne.

Glejt, niem., list żelazny, w śrdw. dokument gwarantujący posiadaczowi prawo bezpiecznego przejazdu lub pobytu w obrębie pewnego terytorium. W nowszych czasach stosowano wyjątkowo, celem uzyskania stawiennictwa obwinionego.

Gliceryna, alkohol trójwartośc., pod postacią estrów kwasów organ. w tłuszczach zwierzęcych i roślinnych. Z nich otrzymuje się ją fabrycznie; służy do fabr. nitrogliceryny, do wyrobu kremów i jako środek leczn. w chorobach skórnych. Gęsta ciecz słodkawa, o cięż. właśc. 1,26.

Glicyna, ob. Glikokol.

Glicynia, gat. pnącego krzewu, kwiaty bladoniebieskie; wsch. Azja i Ameryka Płn. Ozdobna roślina.

Glikogen, polisacharyd w wątrobie i mięśniach organizmów zwierz., materiał zapasowy

zużywany podczas głodu odpowiada s... roślinnej.

Glikokol (glicyna), kwas amino-octowy, znajduje się w produktach rozkładu białek, krystaliczny, słodki; używany czasem jako wywoływacz fotograficzny.

Glikoza, glukoza, dekstroza, cukier gronowy monosacharyd najbardziej rozpowszech. w przyrodzie, w owocach, kwiatach, miodzie u chorych na cukrzycę w moczu. G. powstaje obok fruktozy pod działaniem kwasu solnego na sacharozę (cukier trzcinowy). Technicznie otrzymuje się g. przez działanie rozcieńczonych kwasów na skrobię: smak słodki, służy do wyrobu cukierków, przy fabrykacji wina itd. Łatwo ulega fermentacji alkoholowej.

Glin, Al (Aluminium), pierwiastek chem., I. porz. 13, cięż. at. 26.97, metal lekki (cięż. właśc. 2,7), b. rozpowszechn. w przyrodzie (3. po tlenie i krzemie), w minerałach: bauksycie, kryolicie, kaolinie, skaleniach. Otrzym. na wielką skalę przez elektrolizę bauksytu, ma ogromne zastosowanie do budowy samolotów, części samochodów, wyrobu naczyń kuchennych itd.; przeważnie w stopach: brązy, mosiądze glinowe, silumin, magnalium, duralumin i in.

Glina, ił zmieszany z piaskiem, wodorotlenkiem żelaza, wapieniem, produkt wietrzenia skał; wielostronne zastosowanie, przede wszystkim do wypalania cegieł i dachówek.

Gliniane wyroby. Przeróbka gliny przed użyciem: 1) przemrożenie przez zimę; 2) rozdrobnienie między walcami; 3) szlamowanie t. j. utworzenie zawiesiny w wodzie i oddzielenie gliny od piasku; 4) przygotowanie masy plastycznej przez deptanie nogami lub w ugniatarkach. Przy wyrobie porcelany ponadto: homogenizowanie, t. j. ucieranie gliny z topnikami. Kształtowanie, ob. Garncarstwo. Uformowane przedmioty suszy się w suszarkach i wypala w piecach garncarskich (komorowe, tunelowe). W przejściu od jednej komory do drugiej pokrywanie polewą. Rodzaje wyrobów: a) wyr. o czerepie zeszkliwionym: porcelana miękka i twarda; b) wyr. o czerepie porowatym: fajans twardy, miękki, ludowe wyroby garncarskie, terakota (zdobnicze wyroby niepolewane).

Gliniany, m. w pow. Przemyślany (woj. tarnopolskie), 4.000 mieszk., fabryki kilimów; 1537 „wojna kokosza".

Glinka porcelanowa, ob. Kaolin.

Glińska Helena, siostrzenica Michała Glińskiego, † 1537, żona w. ks. moskiewskiego Wasyla III, matka Iwana Groźnego.

Gliński Michał, kniaź lit.-ruski, † 1534, marszałek dworu Aleksandra Jagiell., 1506 pokonał Tatarów pod Kleckiem, 1508 w porozum. z Moskwą, Krymem i Mołdawią podniósł bunt przeciw Zygmuntowi I, walczył z Moskwą przeciw Polsce (1514 zdobył Smoleńsk), której księciem miał zostać. Układy z Zygmuntem i intrygi kniaziów spowodowały jego uwięzienie i oślepienie.

Gliński Kazimierz, pol. poeta i powieściopisarz (1850—1920).

Gliptoteka, gr., zbiór rżniętych kamieni (gemm, kamei) i rzeźb.

Gliptyka, gr., sztuka rżnięcia w kamieniu. Por. Gemmy.

Glissando, włos., w muz. instr. łączenie 2 tonów nie sąsiadujących przez „prześliznęcie się" poprzez stopnie pośrednie.

Glista, robak pasożytujący, należący do nicieni; g. ludzka żyje w jelicie cienkim człowieka, g. wielkogłowa konia, 40 cm dług.

Glista ziemna, niewł. nazwa dżdżownicy.

Glistnica, robak (nicień), z rodziny glistowatych; żyje w jelicie grubym człowieka.

Glistnik, jaskółcze ziele, roślina z rodziny makowatych, posiada żółty sok mleczny. Przydroża, rumowiska, szczeliny skał.

Gliwice (niem. Gleiwitz), m. na niem. Górnym Śląsku, nad Kłodnicą, 112.000 mieszk.; ośrodek zagłębia górniczo-hutniczego.

Globigerina, mikroskop. 1-komórkowe zwierz. tko, otwornica. Wapienne szkielety g. są głównym składnikiem mułu głębinowego, tworzącego osady w głębokościach do 4.000 m.

Globigerinowy muł, ob. Globigerina.

Globtrotter, ang., podróżnik, turysta, obieżyświat.

Globuliny, białka właściwe, wspólnie z albuminami: w mleku, krwi, jajach, mięśniach.

Globus (łac., kula), kulisty model kuli ziemskiej lub niebieskiej (g. niebieski). G. ziemski oddaje wiernie kąty, powierzchnie, czego nie można uzyskać na zwykłej mapie. Odpowiednio do nachylenia osi ziemskiej, jest również nachylona oś g.

Gloger Zygmunt, b. zasłużony pol. historyk kultury i etnograf (1845—1910), szereg prac, m. in.: „Encyklopedia Staropolska" (4 t.), „Rok polski w życiu tradycji i pieśni", oraz „Pieśń ludu", największy zbiór pieśni polskich.

Glommen, najw. rzeka w Norwegii 600 km dług., wodospady, uchodzi do Skagerraku.

Glony, wodorosty, wielka grupa roślin wodnych, beztkankowych; w różnych postaciach w morzach i wodach słodkich; wiele mikroskop. małych, inne do 300 m dług.; dzielą się na: 1) zielenice, 2) brunatnice, 3) krasnorosty, 4) ramienice.

Gloria, łac., 1) chwała, sława. G. in excelsis Deo, „chwała Bogu na wysokościach". Gloryfikować, wielbić; gloryfikacja, uwielbienie; 2) w sztuce krążek promienisty lub świetlny wokół postaci lub głowy Boga, świętego.

Glorieta, fr., mały pawilon, altanka ogrodowa.

Glosa, gr., objaśnienia i uzupełnienia tekstu justyniańskich ksiąg prawa przez prawników bolońskich XI—XIII w. (glosatorów). Ogólnie: objaśnienie, uwaga, komentarz na marginesie.

Gloucester (gloster), stol. ang. hr. G., nad rz. Severn; 53.000 mieszkańców; port.

Gluck (gluk) Christoph Willibald, kompozytor niem. (1714—87), twórca licznych oper i odrębnego stylu dramat., odstępującego od tradycji włosk. bel canto: „Orfeusz i Eurydyka", „Alceste", „Ifigenia w Taurydzie" i w. in.

Glukoza, ob. Glikoza.

Gluten, białko zawarte w nasionach zbóż.

Glagolica, pismo starosłow., wprowadzone ok. 860 przez św. Cyryla, apostoła Słowian, na wzór alfabetu greckiego.

Głazy narzutowe, ob. Erratyczne głazy.

Głąbiński Stanisław, pol. polityk i ekonom., * 1862, jeden z przywódców stronnictwa demokrat.-narod. w b. Galicji, 1902 poseł do parlamentu, 1909—11 prezes Koła Pol., 1918 min. spr. zagran., 1923 min. oświaty, 1928 senator.

Glda (Gwda), prawy dopływ Noteci, 75 km dług., tworzy w dol. biegu granicę polsko-niem.

Głębokie, m. w pow. dziśnieńskim (wojew. wileńskie), 4.000 mieszkańców.

Głodówka, demonstracyjne nieprzyjmowanie pokarmów np. w zakładach karnych na znak protestu.

Głogów (Głogowa, niem. Glogau), m. pow. w rej. Lignica na niem. Śląsku, nad Odrą, 28.000 mieszkańców; twierdza; kopalnie węgla brunatnego.

Głos, 1) w psychol.: wrażenie związane z reakcją słuchu na pobudki zewnętrzne; 2) w fizyce pobudki zewnętrzne wywołujące w uchu wrażenie; 3 rodzaje g.: huk, szmer i dźwięk, złożony z tonów. G. jest ruchem falowym ośrodka, wywołanym przez drganie ciała sprężystego; bez ośrodka (w próżni) nie ma głosu. Prędkość g. w powietrzu = 330 m/sek. w 0° C, pod ciśn. 760 mm; w różnych ośrodkach i w innych warunkach różna. Dział fizyki o głosie: a k u s t y k a. — Por. D ź w i ę k.

Głoski, dźwięki lub szmery, wywołane ruchami organów mowy człowieka; dzielą się na s a m o g ł o s k i (pojedyncze lub dwugłoski) i s p ó g ł o s k i.

Głosowanie, formalne i wyraźne oświadczenie woli w oznaczonej kwestii przez członków zebrania, instytucji lub społeczeństwa. Rozstrzyga w głos. większość: określona (np. ²/₃), albo bezwzględna (więcej jak połowa głosów), albo względna (największa ilość głosów za danym wnioskiem).

Głosownia, f o n e t y k a, nauka o głoskach (ob.) i ich zmianach.

Głośnia, ob. Krtań.

Głośnik e l e k t r o m a g n e t y c z n y, przyrząd do odtwarzania i wzmacniania dźwięków. Składa się z membrany, pobudzanej elektromagnet. do drgań, i z tuby, jako rezonatora: dziś tubę zastępuje się płytą ze sztywnej tektury.

Głowacica, ryba łososiowata w rzekach zlewiska M. Czarnego.

Głowacki, 1) Bartosz (Wojciech B a r t o s), kosynier w powstaniu kościuszkowskim, rodem z Rzędowic w Krakowskim, odznaczył się pod Racławicami w czasie ataku na armaty mosk., nobilitowany, poległ pod Szczekocinami 1794; 2) Aleksander (pseud. B o l e s ł a w P r u s), znakomity powieściopisarz pol. (1847—1912), jeden z głównych przedstawicieli pozytywistycznego realizmu; ważniejsze dzieła: „Placówka", „Lalka", „Emancypantki", „Faraon". Również wybitny i wpływowy publicysta, autor świetnych kronik społ.-kulturalnych.

Głowacz, ryba drobna o spłaszczonej głowie, mięso b. smaczne; żyje w wodach słodkich i słonych, także u nas.

Głowienka, rośl. z rodziny wargowych, kwiaty błękitne; łąki, zarośla, przydroża.

Głownia, 1) grzyb, podstawczak, pasożytuje na zbożach i cebuli; w ziarnach zarażonego zboża czarny pył z zarodników grzyba; 2) brzeszczot, klinga, zasadnicza część każdej broni siecznej.

Głowonogi, mięczaki morskie, oddychają skrzelami, na części głowowej mają ramiona chwytne z ssawkami; w razie niebezpieczeństwa wyrzucają niektóre z gruczołu jelitowego czarny płyn (sepia), który mąci wodę.

Głóg, krzew należ. do rodziny różowatych, twarde drewno używane przez kołodziejów, owoce na wódki; przeważnie w Ameryce; w Polsce kilka gatunków.

Głuchoniemota, kalectwo polegające na tym, że człowiek głuchy od urodzenia lub od wczesnego dzieciństwa nie może nauczyć się mowy.

Głuchota, niemożność odbierania wrażeń słuchowych wskutek wrodzonych lub nabytych zmian w narządzie słuchowym.

Głuchowski Janusz, gen. pol., * 1888, w wojnie świat. w Legionach Piłsudskiego, 1930 komendant Centrum Wyższ. Studiów Wojskowych w Warszawie, 1935 1. wicemin. Spraw Wojsk.

Głuptactwo, por. Idiotyzm.

Głuptak, ptak pływający, żywi się rybami, rzucając się na nie z lotu, gnieździ się gromadnie na skałach; płn. część Oc. Atlantyckiego.

Głuszec, ptak grzebiący, leśny, o silnej budowie; poluje się na g. w porze godowej, w czasie tokowania; w lasach europejskich, w Azji północnej i środkowej.

Gmerki, niem., znaki własnościowe, umieszczane na przyborach i narzędziach.

Gmina, niem., wspólnota polit. lub kość., należąca do pewnego związku. Polityczną gminą miejscową jest gm. miejska lub wiejska. Gm. spełnia pewne funkcje jako najniższa jednostka samorządu terytorialnego, oraz funkcje poruczone jej przez państwo w jego zastępstwie.

Gnejs, skała należąca do łupków krystaliczn., składa się ze skalenia, kwarcu i łyszczyku, podobnie jak granit, od którego różni się łupkowatą strukturą. W Polsce w Tatrach, na Wołyniu.

Gniazda ptasie, ob. Ptasie gniazda.

Gnicie, rozkład ciał organicznych pod wpływem bakterii, ostateczne produkty rozpadu: wodór, dwutlenek węgla, węglowodory, woda, amoniak i siarkowodór. G. sprzyja temp. powyżej 10°, alkaliczny odczyn środowiska, niedostateczny dostęp powietrza. Fermentacja gnilna odgrywa ogromną rolę w przyrodzie, dzięki niej odbywa się ustawiczny proces kołowy składników odżywczych, przyswajanych przez organizmy roślinne i zwierzęce, które po śmierci oddają je z powrotem otoczeniu. W technice wykorzystuje się procesy gnicia w rozmaitych gałęziach przemysłu.

Gnidosz, roślina z rodziny trędownikowatych; torfowiska, mokre łąki.

Gnidy, jajka wszy, przyklejane w chwili ich zniesienia do włosów, ubrania ludzi, na których pasożytują.

Gniew, niem. Mewe, m. pow. w wojew. pomorskim, 3.000 mieszkańców, handel zbożem i bydłem.

Gniewosz, roślina z rodziny gniewoszowatych; kwiaty z ostrogą. Zarośla, lasy, źródła. W całej Polsce.

Gniewosz, wąż o zmiennym ubarwieniu, kąsa nieszkodliwie; pospolity w całej Europie.

Gniezno, m. pow. w wojew. poznańsk., 29.000 mieszk.; fabryki maszyn, mebli, browary, cukrownie i handel; katedra z prochami św. Wojciecha. — Związane z najdawn. legendami pol., od 1000 stol. arcybiskupa i do poł. XI w. stolica państwa; złupione i zniszczone 1331 przez Krzyżaków, 1655 i 1709 przez Szwedów; w XIII w. ośrodek księstwa, 1768—93 stol. województwa. Arcybiskupi gn. są od 1416 prymasami, od 1572 do końca Rzplitej byli także interreksami.

Gnieźnik, roślina storczykowata, grzybożywna. Cieniste lasy, zwłaszcza bukowe.

Gnilec, ob. Skorbut.

Gniła Lipa, lewy dopływ Dniestru, 80 km dł.; walki podczas wojny światowej.

Gniłek, pospolite śluzowce, częste na korze garbarskiej i gnijących pniach drzew.

Gnojka, muchówka.

Gnomon, gr., wskazówka, starodawny najprostszy zegar słoneczny. G n o m o n i k a, sztuka sporządzania zegarów słonecznych.

Gnomy, w wierzeniach średniowiecznych duchy ziemne i górskie, strzegące skarbów ziemi, swawolne lecz dobre.

Gnosis, g n o z a, gr., „poznanie", dążenie do rozumowego poznania Boga i religii, w przeciwieństwie do wiary, opartej na autorytecie. G n o s t y c y chrześc. z II i III w. po Chr. usiłowali połączyć elementy wiary chrześc. z filozoficznymi teoriami wschodnimi i greckimi (g n o s t y c y z m).

Gnostycy, g n o s t y c y z m, ob. Gnosis.

Gnoza, ob. Gnosis.

Gnu, gatunek antylopy; płd. i wsch. Afryka.

Gnykowa kość, kość w kształcie podkowy, stanowiąca podstawę języka; składa się z trzonu, rogów większych i mniejszych.

Goa, część portug. Indii Przedgangesowych. 3.783 km², 570.000 mieszk.; stol. Nova G., 18.000 mieszk., siedz. gubernatora; wywóz kopry, ryb.

Goal (gool), bramka w grze w piłkę nożną; także wepchnięcie piłki w tę bramkę.

Gobeliny, dywany ścienne, tkane ręcznie z barwnej przędzy wełnianej lub jedwabiu. Technika pochodzi ze Wschodu; w XV w. słynęły g. flamandzkie, tkane wg kartonów mistrzów malarskich, od XVII w. g. francuskiej Manufacture de Gobelins. W Polsce przemysł g. rozwinął się w XVIII wieku.

Gobi (chińs. Szamo), piaszczysta pustynia zajmująca większą część Mongolii; ok. 2 mil. km², zamieszk. przez koczownicze plemiona Mongołów i kolonistów chińskich.

Gobineau (gobino) Joseph Arthur, br. de, pisarz franc. (1816—82), w „Essai sur l'inégalité des races humaines" (1853—55) podniósł wyższość rasy germańskiej, autor świetnych „Nouvelles asiatiques".

Goci (G o t o w i e), lud germański, w II w. po Chr. posuwają się na płd. i nad M. Czarne, dzielą się na Ostrogotów i Wizygotów. O s t r o g o c i, pokonani przez Attylę, po jego śmierci zyskali niezależność i pod wodzą Teodoryka stworzyli w Italii potężne państwo, zdobyte w VI w. przez ces. wsch.-rzym. — W i z y g o c i, po najeździe Hunnów, pod wodzą Alaryka zdobyli Rzym, 419 Hiszpanię, potem płd. Francję. Państwo ich podbite 507 przez Chlodwika, 711 przez Arabów.

Goczałkowice Dolne, uzdrowisko w powiecie Pszczyna (wojew. śląskie), nad Wisłą; źródła solankowe, radioaktywne kąpiele jodowo-bromowe.

Godard (godar) Benjamin, kompozytor franc. (1849—95); opery, utwory kameralne, symfoniczne, fortepianowe, pieśni.

Godebski, 1) Cyprian, pol. poeta legionów napoleońskich (1765—1809); 2) Cyprian, rzeźbiarz pol. (1835—1909), pomniki na cmentarzach paryskich, pomnik Kopernika na dziedzińcu Bibl. Jagiell. i w. in. w Paryżu, Wiedniu itd.

Godhavn (godhaun), port na grenlandz. wyspie Disko, ok. 700 mieszk., stacja biologiczna.

Godlewska Ludwika, pseud. E x t e r u s, powieściopisarka pol. (1867–1901): „Kato" i in.

Godlewski, 1) Emil (senior), botanik polski, * 1847; wielkie zasługi w dziedzinie fizjologii oddychania i żywienia roślin; 2) Emil (junior), * 1875, syn poprz., embriolog i biolog.

Godło, 1) w dawnej Polsce, przed wyrobieniem się herbów, znaki osobowe i własnościowe; także znaki oddziałów wojskowych poszczególnych terytoriów lub rodów; później: znak herbowy; 2) ogólnie: znak, oznaka, emblemat, symbol.

Godowy okres, okres rozrodu płciowego u zwierząt.

God save the King (the Queen), (god sejw de kin, de kuin), ang., „niech Bóg zachowa króla (królową)", pierwsze słowa ang. hymnu narod.

Godunow Borys, car ros. (1552—1605), uniezależnił kościół ros. od Konstantynopola, wprowadził poddaństwo chłopów.

Godzina, $^1/_{24}$ część doby, ob. Doba.

Goebbels Paul Josef, polityk niem., * 1897, od 1929 jeden z przywódców partii narod.-socjalistycznej, od 1933 min. propagandy i uświadomienia narodowego.

Goetel, 1) Walery, geolog pol., * 1889, badacz Tatr, jeden z inicjatorów tatrzań. Parku Narodowego; 2) Ferdynand, powieściopisarz polski, * 1890; powieści i nowele egzotyczne: „Kar Chat", „Ludzkość", „Z dnia na dzień", „Serce lodów" i in.; opisy podróży. — Od 1936 członek Pol. Akademii Literatury; laureat państwowej nagrody literackiej.

Goethe Johann Wolfgang, największy poeta niem. (1749—1832), umysł wszechstronny i głęboki, wielka indywidualność o wszechludzkim pokroju, z klasycznym umiarem łącząca doskonałość artyzmu i pełnię treści kulturalnej; główne dzieła: „Götz von Berlichingen", „Leiden des jungen Werthers", „Iphigenie auf Tauris", „Römische Elegien", „Torquato Tasso", „Wil-

helm Meisters Lehrjahre", „Hermann und Dorothea", „Wahlverwandschaften", „Dichtung und Wahrheit", „Wilhelm Meisters Wanderjahre", „Faust" (arcydzieło).

Gogh Vincent van, malarz holend. (1853—90); silna stylizacja i dekoracyjność o założeniu ekspresjonist.: „Arlesienne", „Most" i in.

Gogol Nikołaj Wasiliewicz, pisarz rosyjski (1809—52), prekursor realizmu, główne dzieła: komedia „Rewizor" (satyra na biurokrację) i nieskończona powieść obyczaj.-społ.: „Martwe dusze".

Goj, l. mn. g o i m, hebr., cudzoziemiec, nie-Żyd.

Gojawiczyńska Pola, powieściopisarka polska, * 1896. „Ziemia Elżbiety", „Dziewczęta z Nowolipek", laureatka nagrody liter. m. Warszawy.

Goldoni Carlo, komediopisarz wł. (1707—93), reformator komedii włoskiej, liczne utwory, m. in. „La locandiera", „Mirandolina" i in.

Goldszmit Henryk (pseud. Janusz K o r c z a k), lekarz, pedagog i powieściopisarz pol., * 1878, rzecznik nowych metod wychowawczych, świetny obserwator dzieci; ważniejsze utwory: „Dzieci ulicy", „Dziecko salonu", „Jak kochać dziecko", „Król Maciuś Pierwszy", „Prawo dziecka do szacunku".

Golem, hebr., w Talmudzie bezkształtna masa, później mistyczna postać ludzka, rzekomo sporządzona z gliny i ożywiona przez rabina praskiego ben Becalela 1580.

Goleń, łac., przyśrodkowa, większa z dwu kości podudzia.

Golf, pierwotnie (XVII w.) szkocka, obecnie wszędzie rozpowszechniona gra w piłkę, podbijaną z ziemi specjalnym bijakiem („klabem" [ang. club]), uprawiana na specjalnych obszernych boiskach golfowych w niewielkich grupkach.

Golfstrom, ob. Zatokowy prąd.

Golgota, hebr., miejsce ukrzyżowania Chrystusa w płn.-wsch. części dawnej Jerozolimy.

Goliat, bojownik filistyński olbrzymiego wzrostu, zabity wg St. Testam. przez Dawida.

Golicyn (Galicyn), ros. ród książęcy: 1) Borys Aleksandrowicz (1641—1713), wychował Piotra W.; 2) Wasyl Wasyliewicz, Wielki G. (1643—1714), faworyt carewny Zofii, organizator armii, 1687 pokój z Polską; 3) Michał Michajłowicz (1674—1730), wybitny wódz.

Goltzius Henryk, niderl. malarz i rytownik (1558—1617), wzbogacił technikę rytowniczą.

Gołąb, ptak z rzędu gołębiowatych. W hodowli wiele ras, najważniejsze p o c z t o w e: zastosowanie ich głównie do celów wojskowych; g. s k a l n y w stanie dzikim w okolicach śródziemnomorskich.

Gołąbska konfederacja, zawiązana 1672 przez pospolite ruszenie przy królu Michale Korybucie przeciwko stronnictwu franc., żądała usunięcia prymasa Prażmowskiego, w obronie którego wojsko koronne zawiązało konfederację s z c z e b r z e s z y ń s k ą. Obydwie konfederacje pojednały się pod naciskiem niebezpieczeństwa tureckiego.

Gołębiowski Łukasz, pol. historyk i etnograf (1773—1849); „Lud polski, jego zwyczaje i zabawy", „Gabinet medalów" (4 t.), „Dzieje Polski od Wład. Jagiełły do Aleksandra" (3 t.) i in.

Gołoborze, rumowiska skalne na częściach szczytowych Gór Świętokrzyskich, powstały wskutek rozsadzania skał przez zamarzającą w ich szczelinach wodę.

Gołogóry, płn. część Wyżyny Podolskiej, między Lwowem i Złoczowem, najwyższe wzniesienia: Wysoki Zamek we Lwowie (398 m) i Czartowska Ława pod Winnikami (418 m).

Gołuchowski, 1) Józef, filoz. pol. (1797—1858), „Dumania nad najwyższymi zagadnieniami człowieka" oraz in. pisma; 2) Agenor, hr., pol.-austr. mąż stanu (1812—75), namiestnik Galicji 1848/9, 1859 min. stanu, opracował t. zw. dyplom październikowy (1860), 1866 i 1871 namiestnik Galicji; 3) Agenor, syn poprz. (1849—1921), austr.-węg. min. spr. zagr. 1895—1906.

Gołuchów, w. w pow. Pleszew (woj. poznań.), zamek renesans. z XVI w., wspaniałe zbiory sztuki.

Gömbös (gembesz) de **Jakfa Julius**, polityk węg. (1886—1936), 1919 brał udział w akcji antykomunist., 1929 min. obrony kraj., 1932 do śmierci premier.

Gomora, m. palestyńskie, wg 1. ks. Mojżesza zatopione wraz z drugim, S o d o m ą, w Morzu Martwym.

Gomółka Mikołaj, kompoz. pol. (ok. 1539—1609), wydał 1580 zbiór psalmów.

Gompers Samuel, płn.-ameryk. działacz robotniczy (1850—1924), współzałożyciel „American Federation of Labour" 1882.

Gomulicki Wiktor, pol. poeta i pisarz (1851—1919), poeta Starej Warszawy, liryk wzniosłego uczucia i szlachetnej formy, nadto autor nowel i powieści historycznych i in.

Goncourt (gonkur) Edmond (1822—96) i Jules de (1830—70), bracia, powieściopisarze francuscy, wywarli poważny wpływ na rozwój naturalizmu, oprócz powieści wydali „Journal des G." o dokumentarnej wartości (ogłoszony tylko częściowo). Ufundowali Akademię Goncourtów z coroczną nagrodą literacką.

Gonczarow Iwan Aleksandrowicz, pisarz ros. (1813—91); opis podróży dookoła ziemi, powieści: „Zwykłe dzieje", „Urwisko" i najważniejsza „Obłomow".

Gondola, wł., łódź wenecka z charakt. wygiętym dziobem i rufą, często ze sklepioną kajutą w środku. G o n d o l i e r, wioślarz, kierowca g.

Gondola

Gondoliera, włos., to samo co b a r k a r o l a, pieśń gondolierów weneckich.

Gondwana, hipotet. ląd zalegający między okresem węglowym a jurajskim obszary między dzis. Hindostanem, Afryką i Australią; wielkie złoża węglowe.

Gonfaloniere, włos., chorąży; w śrdw. republikach włoskich zwierzchnik.

Gong, t a m - t a m, chiński instrument perkusyjny, rodzaj płyty metalowej.

Góngora y Argote Luis de, poeta hiszp. (1561—1627), wprowadził styl sztuczny o baro-

kowej przesadzie, t. zw. gongoryzm albo kultyzm.

Goniądz, m. w pow. Białystok, nad Biebrzą, 3.000 mieszkańców.

Goniometr, gr., przyrząd do mierzenia kątów kryształów; rozróżnia się g. kontaktowe i refleksyjne.

Goniometria, gr., dział trygonometrii (ob.), zajmujący się badaniem funkcyj trygonometr. (sinus, cosinus itd.).

Gonococcus, łac., rodzaj bakteryj wywołujących zakażenie rzeżączkowe (dwoinki Neissera).

Gonokoki, ob. Gonococcus.

Gonorrhoea, gr.-łac., rzeżączka, tryper.

Gonta Iwan, Kozak, setnik Kozaków nadwornych Potockich, uczestnik rzezi humańskiej, wydany przez Rosjan Branickiemu, stracony 1768.

Gontyna, kontyna, świątynia pogańskich Słowian, Prusów i Litwinów; słynna g. na wyspie Rugii.

Good-bye (gud baj), ang., do widzenia, żegnaj.

Goplana, w dawn. wierzeniach ludu zach.-pol. nimfa wodna mieszkająca w Gople.

Goplana, skorupiak wodny z rzędu kiełży, w Europie: Polska, Węgry, Czechy.

Gopło, jezioro na Kujawach, na pograniczu wojew. poznań. i warszaw. 36,5 km², 25 km dł., do 4 km szer., 77 m n. p. m., odwadniane przez Mątwę. Z jez. G. i stojącą nad nim Mysią Wieżą oraz Kruszwicą związane jest podanie o Popielu i Piaście.

Gorączka, oznaka zmian w organizmie, polegająca na podniesieniu się temperatury ciała powyżej normy, przyspieszeniu czynności serca, wzmożeniu procesów spalania w ciele itd.; związana z zakażeniami, chorobami zakaźnymi, procesami ropnymi i in. Mierzy się g. termometrem (t. maksym. o skali od 34—43°).

Gorce, pasmo górskie w Beskidach Zach. pomiędzy dolin. Skawy i Dunajca; gł. szczyty: Turbacz 1.311 m, Kudłoń 1.276 m i Lubień 1.211 m.

Gorczakow, 1) Michał, ros. generał (1793—1861), namiestnik Królestwa Kongr. 1856; 2) Aleksander, ros. mąż stanu (1798—1883), poseł, min. spraw zagran., 1863 odparł interwencję państw zach. w sprawie Polski, 1866 kanclerz, przeciwnik Austrii, od 1878 Bismarcka, zwolennik porozumienia z Francją.

Gorczyca, zioła z rodziny krzyżowych, o żółtych kwiatach. Rośnie na polach, jako chwast lub hodowana; pochodzenia płd.-europ.; z nasion musztarda.

Gorczyn Jan Aleksander, pierwszy dziennikarz pol., wydawał 1661 w Krakowie, potem w Warszawie pierwsze czasopismo pol.: „Merkuriusz polski".

Gorczyński, 1) Adam, polski poeta i malarz (1805—76); popularne „Powieści Jadama" i in., przekłady poezyj Goethego i Schillera. Mal. widoki akwarel.; 2) Władysław, meteorolog pol., * 1878, prace o promieniowaniu słońca i klimacie; 3) Bolesław, pol. pisarz dramat., * 1880, dram.: „W noc listopadową", komed. „Bagienko" i in.; powieść „Na tropie trucizny".

Gordon (gordn) Charles George, gener. bryt. (1833—85), gubernator Sudanu, podczas powstania Mahdyszów zamordowany.

Gordyjski węzeł, kunsztowny węzeł, jakim legendarny frygijski Gordios związał z dyszlem jarzmo swoich wołów, które złożył na ofiarę w świątyni Zeusa. Rozwiązać go miał tylko przyszły władca świata; rozciął go mieczem Aleksander Wielki.

Gorecki, 1) Antoni, poeta pol. (1787—1801), udział w kampanii napoleońs., w powst. listopadowym pułkownik; dowcipne „Bajki" i in.; 2) Tadeusz, malarz pol. (1825—68), zięć A. Mickiewicza; kompozycje rodzajowo-nastrojowe, portrety.

Gorgany, część Beskidów Wsch. między Bieszczadami i Czarnohorą, od Świcy na zach. aż do Prutu na wsch.; najwyższe szczyty: Siwula 1.818 m, Ihrowiszcze 1.815 m, Wysoka 1.806 m, Doboszanka 1.757 m, Popadia 1.742 m. Nazwa G. pochodzi od pól kamienistych zalegających wierzchołki.

Görgey Artur, wódz węg. (1818—1916), 1848 generał, 1849 dyktator, kapitulował przed Rosjanami pod Villagos.

Gorgias, filozof grec., † ok. 399 prz. Chr., sofista; nihilizm poznawczy.

Gorgony, w mit. gr. postacie kobiece: zamiast włosów węże, ich wzrok zamieniał w kamień.

Göring Hermann Wilhelm, niem. mąż stanu, * 1893, w czasie wojny świat. lotnik, od 1922 jeden z przywódców partii narodowo-socjalist., 1932—33 prezydent Reichstagu, 1933 min. Rzeszy dla spraw lotnictwa, pruski premier i min. spraw wewnętrznych.

Gorkij Maksym (właściwie Aleksiej Maksymowicz Pieszkow), pisarz rosyj. (1868—1936), syn rzemieślnika, zyskał sławę realistycznymi opowiadaniami z życia bezdomnych włóczęgów rosyjskich, z innych utworów ważniejsze: dramat „Na dnie" i autobiograficzne: „Dzieciństwo", „Wśród obcych ludzi", „Moja wyższa szkoła".

Gorlice, m. pow. w wojew. krak., nad Ropą, 6.000 mieszk.; fabr. nawozów sztuczn., kwasu siarkowego, rafin. nafty i in.; 1915 walki austriacko-rosyjskie.

Görlitz (Zgorzelice), m. na Śląsku niem., nad Nissą, 94.000 mieszk.; 1377—96 stol. ks. G., do 1815 należ. do Czech i Saksonii.

Gorner, lodowiec alp. na płn. stoku Monte Rosa, szczyt Gornergrat 3.136 m wys.

Gorycja, włos. Gorizia, niem. Görz, m. w pow. Friul (Włochy płn.-wsch.), nad rz. Isonzo, 5.000 mieszk.; uzdrowisko zimowe; do 1918 należ. do Austrii.

Goryl

Gorycja i Gradyska, dawniej kraj koronny Austrii, od 1919 część włos. prow. Friul (Udine).

Goryczka (łac. Gentiana), zioła trwałe o kwiatach niebieskich lub żółtych; na łąkach górskich.

Goryl, największa małpa człekokształtna; puszcze podzwrotnikowej Afryki.

Gorzelnictwo, przemysł przerabiający skrobię na spirytus (alkohol etylowy). Podstawowy surowiec, ziemniaki, poddaje się scukrzeniu

Król Amenofis IV

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] sokół z Hierakonpolis

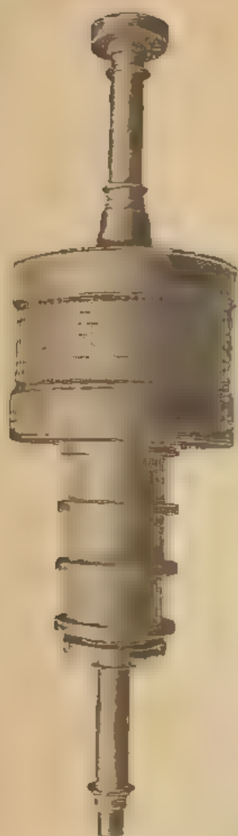

Obelisk z Heliopolis koło Kairu; 20 m wys.

[illegible]

Maszyny elektryczne

Twornik generatora prądu stałego

Kadłub i elektromagnesy generatora prądu st...

Rotor turbo...

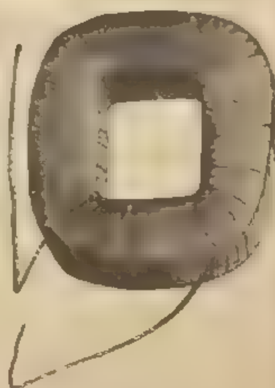
Generator trójfazowy, tarcza łożyskowa odjęta

Kadłub silnika na prąd zmienny

Szczotki węglowe

Elektromagnes

przy pomocy słodu (skiełkowanego jęczmienia), przy czym skrobia ziemniaczana przechodzi w cukier gronowy. Ten pod działaniem drożdży ulega fermentacji, której rezultatem jest spirytus. Surowy spirytus poddaje się destylacji celem osiągnięcia większego stężenia oraz rektyfikacji, która uwalnia spirytus od niedogonu (fuzlu). Do fabrykacji spirytusu służą też: zboże, owoce, melasa cukrowa.

Gorzknik, zioła trwałe: Japonia, Ameryka Płn.; g. kanadyjski jest rośliną lekarską.

Gosiewski Wincenty, hetm. pol. i podskarbi lit., † 1663, podczas „potopu" bronił Litwy przed najazdem mosk., po zdradzie Radziwiłła na czele wojsk. lit., po zwycięstwach wzięty do niewoli mosk.; 1658 uwolniony, w służbie dworu.

Gosławski Maurycy, poeta pol. (1802—34), udział w powst. listop., † w więzieniu austr.; „Poezje ułana polskiego" i in.

Gossaert Jan, zw. van Mabuse, malarz niderl. (1470—1541); obrazy relig. i mitol., o błyskotliwej technice.

Gostomski Walery, pol. krytyk liter. (1854—1915).

Gostynin, m. pow. w wojew. warszawskim, nad rz. Skrwą i Osetnią, 7.000 mieszk.; do 1793 stol. ziemi gostyńskiej.

Gostyń, m. pow. w wojew. poznańskim, 6.000 mieszk.; kościół filipinów z XVII w. z cudownym obrazem Matki Boskiej.

Goszczyński Seweryn, poeta pol. (1801—76), jeden z twórców romant. szkoły „ukraińskiej", autor „Zamku Kaniowskiego" i „Króla zamczyska", demokrata, później towiańczyk.

Gościec, z gr. reumatyzm; ogólna nazwa różnych bólów mięśniowych, nerwowych i stawowych w tułowiu i odnóżach. Ostry g. stawowy, z gorączką, bólami, obrzmieniem, bolesnością i zaczerwienieniem stawów: przyczyna prawdopod. w zakażeniu, m. in. po zapaleniu gardła. Przewlekły g. stawowy, często następstwo poprzedn., albo bez widocznej przyczyny. — Zniekształcające zapalenie stawów, b. bolesne, zajmuje torebki stawowe, ścięgna itd., powoduje zanik mięśni, zniekształcenie i częściowe lub zupełne znieruchomienie kończyn.

Götaelf, rz. w płd.-zach. Szwecji, 90 km dług., wypływa z jez. Wener, tworzy wodospady Trollhätta, uchodzi do Kategatu.

Götaland, jedna z 3 głównych dzielnic Szwecji, najbardziej wysunięta na płd., 92.632 km², 3 mil. mieszkańców.

Gotarda Św. kolej (niem. St. Gotthardbahn), linia kolej., przechodząca przez Górę św. Gotarda (Szwajcaria) tunelem 15 km długim.

Göteborg, m. port. w płd.-zach Szwecji, przy ujściu rz. Götaelf do Kategatu, 50.000 mieszk.; przemysł. budowa okrętów.

Gotha, m. w Turyngii, nad Kanałem Leina, 48.000 mieszk.; zakłady nauk. i zbiory; do 1918 stol. księstwa Sachsen-Koburg-G.

Gotlandia (szwedz. Gotland), największa wyspa szwedz. na Bałtyku, 2.980 km²; stol. Wisby.

Gotlib Henryk, malarz pol., * 1889, zrazu formista, potem zwolennik szkoły paryskiej: portrety, obrazy rodzajowe, krajobrazy.

Gotowie, ob. Goci.

Gottlieb, 1) Maurycy, malarz pol.-żyd. (1856—79); obrazy hist., biblijne, sceny z życia Żydów itd.; 2) Leopold, brat poprz., malarz pol. (1883-1934); portrety, szkice portretowe z Legionów pols., kompozycje symboliczne.

Gotyckie pismo, 1) pismo dawnych Gotów stworzone przez tłumacza Biblii biskupa Wulfilasa w IV w. po Chr.; 2) pismo niem., rodzaj pisma łamanego (fraktura), powstałe w śrdw.

Gotyk, styl architekt., powstały we Francji w XII w. Wprowadza linie pionowe, sklepienie ostrołukowe, lekkość i strzelistość budynku, charakterystyczne szkarpy, ściany cienkie, wypełnione bogatymi witrażami itd., wysokie wieże o koronkowej zdobności, wieżyczki tzw. fiale, strome dachy i w. in. — W rzeźbie: wydłużone, wyraziste postacie, uduchowione głowy. — Wyrósł na tle średniowiecznego idealizmu i mistycyzmu, panował do XVI w. — Por. Sztuka i tabl. Gotyk.

Gotyckie okno

Gotyckie szkarpy

Götz v. Berlichingen, ob. Berlichingen.

Gounod (guno) Charles, kompoz. fr. (1818—93), mistrz opery fr.: „Małgorzata" („Faust"), „Romeo i Julia"; kantaty, „Ave Maria" i in.

Gourmont (gurmą) Rémy de, pisarz franc. (1858—1915).

Goya y Lucientes Francisco José de, malarz hiszpański (1746—1828), nieubłagany realista i (w portretach) karykaturzysta. Przez ponure „Okrucieństwa wojny" i zbiory „Caprichos", „Tauromaquia" fascynujący satyryk społeczeństwa. Koloryt i kompozycja impresjonistyczne.

Gozzi Carlo, komediopisarz włoski (1720—1806), autor „Turandot".

Goździeniec, rośl. goździkowata roczna lub 2-letnia, kwiaty drobne, białe. Polska płd.-zach.

Goździeniec, grzyb jadalny, rośnie na ziemi lub na zbutwiałych pniach drzew.

Goździk, rośl. dwuletnia lub trwała. W Polsce 17 gat. dziko rosnących. Hodowane dla wonnych kwiatów. Z Chin lub płd. Europy.

Goździkowiec korzenny, drzewo, którego pączki stanowią przyprawę kuch.; dostarcza olejku goździkowego; Wyspy Moluckie.

Góra Kalwaria, m. w pow. Grójec (wojew. warsz.), na l. brzegu Wisły, 6.000 mieszk.

Górale, mieszkańcy gór i okolic górzystych płd. województw pols. G. polscy: Jabłonkowianie, g. beskidowi, Podhalanie, Lachy sądeckie i in.; g. ruscy: Łemkowie, Bojkowie i Huculi.

Góralska (Gorskaja) **republika,** autonom. rep. sow. na Kaukazie, 44.597 km², 800.000 mieszkańców; stol. Władykaukaz.

Górecki Roman, pol. generał i finansista, * 1889, prezes Banku Gospod. Krajowego i Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny, 1935—36 min. przem. i handlu.

Górne Jezioro, ang. Lake Superior, najw. z 5 jezior na granicy St. Zjedn. i Kanady, największe jez. słodkowodne na ziemi, 81.408 km².

Górnicki Łukasz, pisarz pol. (1527–1603), mistrz dawnej prozy polskiej; „Dworzanin polski" (przeróbka włos. dzieła B. Castiglione).

Górnictwo, eksploatacja pokładów mineralnych rud metalicznych i nafty z ziemi. Prace górnicze dzielą się na: poszukiwawcze, wydobywcze i zabezpieczające. Technika g., ob. art. Kopalnia, Olej skalny.

Górowanie, ob. Kulminacja.

Górski Artur (pseud. Quasimodo), pisarz pol., * 1870, czołowy krytyk i przywódca Młodej Polski, z późn. najważn. książka o Mickiewiczu: „Monsalwat".

Górskie kolejki, kolejki utrzymujące komunikację w terenach górzystych: na małych spadkach zastosowana trzecia szyna dla powiększenia tarcia, na większych — zarowkowana szyna i koło zębate przy lokomotywie z tyłu wagonów. Wiszące kolejki linowe: wózek zawieszony na stalowej linie i ciągniony drugą nawijaną silnikiem na koło linowe.

Góry, znaczniejsze wyniosłości na pow. ziemi. Wyróżniamy: ze względu na wys.: g. niskie, średnie (do 1.500 m) i wysokie; ze wzgl. na sposób występowania: izolowane (wyspowe), masowe i łańcuchowe (najczęstsze); ze wzgl. na genezę: erozyjne (g. świadki lub krawędziowe, na wyżynach rozciętych przez erozję), akumulacyjne (np. usypane przez lodowce), wulkaniczne i tektoniczne. G. tektoniczne, tworzące najwybitn. systemy g. świata, powstały przez ruchy skorupy ziemsk., objawiające się w zgniecenin, sfałdowaniu skał i ponasuwaniu jednych pakietów skał na drugie w postaci płaszczowin (g. fałdowe), lub w uskokach, zrębach i rowach (g. skibowe, bryłowe). G. fałdowe dzielą się na: stare (sfałdowane przed erą mezozoiczną, np. Świętokrzyskie) i młode (sfałd. w erze kenozoicznej, np. Karpaty). Klimat g. cechuje gł. spadek temperatury i ciśnienia powietrza, a wzrost ilości opadów w zależności od rosnącej wysokości. Rozmieszczenie roślin wykazuje układ piętrowy. G. odgrywają wybitną rolę, jako naturalne granice państw i krajów.

Góry lodowe, części lodowców oderwane przez fale morskie i pędzone prądami mors. w kierunku równika. Na półkuli płn. dochodzą do 36° szerokości płn., na półkuli płd. do ujścia La Platy, Przylądka Dobrej Nadziei i Nowej Zelandii; częsta przyczyna katastrof okrętowych.

G. P. U. (skróc. gosudarstwiennoje politiczeskoje uprawlenje), w Rosji sow. służba bezpieczeństwa.

Grab, drzewo z rodziny brzozowatych, drewno na wyroby stolarskie i kołodziejskie; lasy, na niżu po Kurlandię.

Grabbe Christian Dietrich, poeta niem. (1801—36), o genialnych błyskach w dramatach: „Herzog Theodor von Gotland", „Scherz, Satire, Ironie und tiefere Bedeutung", „Don Juan und Faust", „Napoleon oder die hundert Tage" i in.

Grabiński Stefan, pisarz pol. (1887—1936), odnowiciel noweli fantast.: „Na wzgórzu róż", „Demon ruchu", „Szalony pątnik" i in. — Laureat nagrody liter. m. Lwowa.

Grabołusk, ob. Grubodziób.

Grabowska Elżbieta, morganatyczna żona Stanisława Augusta (1749–1810).

Grabowski, 1) Tadeusz, pol. historyk liter., * 1871, autor źródłowych dzieł o staropol. literaturze reformacyjnej, o dziejach pols. krytyki liter. i in.; 2) Zbigniew, pol. pisarz, anglista i publicysta, * 1903; autor powieści „Ciszy lasu i twojej ciszy...".

Grabski, 1) Stanisław, pol. mąż stanu, * 1871, początkowo w P. P. S., zwolennik walki zbrojnej, następnie w stron. narod.-demokrat., w czasie wojny świat. przeciwnik orientacji austr., organizował na Murmaniu wojsko pol., 1917–19 członek Komitetu Narod. w Paryżu, 1923—26 min. oświecenia; 2) Władysław, brat poprz., pol. ekonom. i polit., *1874, poseł do Dumy 1905—12, min. rolnictwa 1918, premier i minister skarbu 1920 i 1923—25, przeprowadził stabilizację waluty, wprowadził złotego pol., po jego załamaniu się ustąpił 1925.

Gracchus, ob. Grakchowie.

Graciosa, wyspa w Azorach, 63 km², 9.000 mieszk., gł. osada i port: Santa Cruz; 14 VII 1929 tragiczna katastrofa lotników pols. Idzikowskiego i Kubali w czasie przelotu przez Atlantyk, w której zginął Idzikowski.

Gracja, łac., wdzięk, powab, urok.

Gracje, boginie rzym., odpowiednik charytek (ob.).

Grad, opad atmosfer. w postaci lodu, towarzyszy burzom.

Gradient, spad, określa nagłość zmian pewnej wielkości, np. g. barometryczny, stosunek różnicy ciśnień między sąsiednimi izobarami do stopnia długości na równiku, tj. do 111 km; g. temperatury, różnica temperatur, odpowiadająca zmianie poziomów o 100 m.

Graduale, łac., krótki wstęp z psalmu w mszy św., odmawiany dawniej przez kapłana na stopniach (gradus) ołtarza.

Gradus, łac. stopień, 1/100 część kąta prostego = 54'; 1 g. = 100 centigradusów, 1 centigr. = 32",4.

Graebe Karl, chemik niem. (1841—1927), otrzymał 1869 wraz z Liebermannem sztuczną alizarynę.

Gräfenberg, czes. uzdrowisko w Sudetach, 630 m n. p. m., 7.000 mieszk., zakład wodoleczniczy.

Graff Kazimierz, astronom, * 1878; wynalazł fotometr.

Grafika, gr., 1) gałąź sztuk plast., posługująca się rysunkiem; 2) technika służąca do odtworzenia i uwielokrotnienia dzieł sztuki: drzeworyt, akwaforta, litografia i in., oraz sposoby fotograf. drukarskie.

Grafit, minerał, podobnie jak diament węgiel, przeważnie zanieczyszczony, barwa stalowo-czarna o połysku metal., tward. 0,5—1; do wyrobu ołówków, tygli, pieców ogniotrw., elektrod; sproszkowany jako farba. Cejlon, wsch. Syberia, Kanada; w Polsce na Wołyniu i w Tatrach.

Grafologia, gr., określanie cech psychicznych człowieka, a m. charakteru, zasadn. dążeń i za-

interesowań życiowych, stanów psychicznych, po części chorób itd., na podstawie jego pisma. Oparta o sumienne przygotowanie i dużą praktykę, jest pomocną w kryminalistyce, psychotechnice, organizacji przedsiębiorstw itd.

Grafoman, gr., człowiek o wielkiej łatwości pisania rzeczy bezwartościowych.

Grahama Ziemia, część zach. Antarktydy, pod 66° szer. płd.

Grajewo, m. w pow. Szczuczyn (woj. białostockie), 8.000 mieszkańców.

Grajnert Józef, pol. pisarz i etnograf (1831—1910); „Poezje", rozprawy etnograficzne, liczne utwory dla młodzieży i ludu.

Grakchowie, dwaj bracia: Tiberius Sempronius (162—133 prz. Chr.) i Caius Sempronius Gracchus (153—121 prz. Chr.), starali się, jako trybunowie ludu, w drodze reformy agrarnej ulżyć doli ludu rzym. i złamać przewagę senatu; obaj padli ofiarą walk.

Grakchus, ob. Grakchowie.

Gral, w podaniach śrdw. misa, z której spożywał Chrystus Ost. Wieczerzę, lub kielich, do którego Józef z Arymatei zbierał krew Ukrzyżowanego. Strzeżony przez rycerzy św. G. na zamku Monsalvat.

Gram, gr., jednostka masy w układzie CGS lub ciężaru w układzie ciężarowym; 1 gram w przybliż. = masa 1 cm^3 wody w 4° C; dokładnie 1 gr. = 0,001 kilograma wzorcowego.

Gram-atom, ilość gramów pierwiastka chem., odpowiadająca jego cięż. atom.; analogicznie określa się gramo-cząsteczkę czyli mol i gramo-równoważnik.

Gramatyka, gr., nauka o prawidłach językowych, składa się z fonetyki (głosowni), morfologii (słowotwórstwa) i składni.

Gram-centymetr, jednostka pracy w układzie ciężarowym; 1 gr-cm = praca użyta na podniesienie 1 gr na wysokość 1 cm.

Gramofon, gr., przyrząd do odtwarzania dźwięków. Te zostają zapisane uprzednio metodą fonograficzną (spiralnie biegnące zagłębienia i uwypuklenia) na płycie, z której zdejmuje się matrycę, z niej zaś sporządza kopie t. j. właściwe płyty gramofonowe. Zasadnicza część g.: membrana mikowa, połączona z igłą stalową; igła ślizga się po puszczonej mechanicznie w obrót płycie i pobudza do dźwięku membranę, połączoną z tubą (rezonatorem), dziś przeważnie wbudowaną w skrzynię (patefon).

Grampians (grempiens), Grampian Mountains, płd. część pogórza szkoc., Ben Nevis 1344 m; żelazo, ołów, srebro.

Granada, 1) dawne król., obejmuje dzisiejsze prow. G., Malaga i Almeria; 2) stol. hiszp. prow. G. u stóp Sierra Nevada, 120.000 mieszkańców; uniwersytet, sławna Alhambra.

Granat, pocisk artyl. działający swymi odłamkami lub siłą wybuchu zawartego w nim materiału wybuchowego. G. dzielą się na kruszące, burzące, pancerne. Zasadnicze części: skorupa wypełniona materiałem kruszącym i zapalnik. Istnieją poza tym g. gazowe i dymne. G. ręczny, przeznaczony do rzucania ręką — broń piechoty. G. karabinowy, wyrzucany siłą wystrzału karabinu za pom. specjalnego garłacza.

Granat, minerał, ob. Granaty.

Granatowiec, krzew sękaty o szkarłatnych kwiatach. Smaczny, duży owoc. Płd. Europa, płn. Afryka, Azja Przednia.

Granaty, grupa minerałów, krzemiany wapnia, magnezu, żelaza i manganu; liczne odmiany zabarwione, jak grosular, almandyn, pyrop, używane jako kamienie ozdobne.

Gran Chaco (czako), kraina w Płd. Ameryce na pograniczu Paragwaju, Boliwii i Argentyny, w części płd. cyna.

Grandezza (grandecca), wł. i hiszp., wzniosłość, wyniosłość, duma.

Grandi Dino, włos. mąż stanu, * 1895, faszysta, 1923 podsekretarz stanu dla spraw wewn., 1925 dla spr. zagr., 1929—32 min. spr. zagr., następnie ambasador w Londynie.

Grandowie, hiszp. grandes, od XIII w. wysoka szlachta kastylska, od XVI wieku szlachta dworska.

Grand Prix (gran pri), fr., wielka nagroda.

Grand Rapids (grend repids), m. w st. Michigan, nad Grand River, 170.000 mieszk.; fabryka maszyn i mebli.

Gran Sasso d'Italia, najw. łańcuch w Apeninach, Monte Corno 2.921 m.

Grand seigneur (gran seniör), fr., wielki pan.

Graniastosłup, pryzmat, wielościan, którego 2 ściany (podstawy) są wielokątami leżącymi na płaszczyznach równoległych do siebie, ściany zaś boczne są równoległobokami; g. umiarowy (foremny) ma za podstawy wieloboki foremne.

Granit, skała głębinowa, skład. się ze skalenia, kwarcu i łyszczyku, struktura ziarnista, niekiedy porfirowa, razem z gnejsem zajmuje wielkie obszary ziemi (Alpy, Pireneje, Skandynawia, Szkocja, Góry Kruszczowe, Wogezy, Tatry, Wołyń itd.). Doskonały materiał budowlany.

Grant (grent) Ulisses Simpson, polityk St. Zjedn. A. P. (1822—85), zyskał popularność w wojnie domowej 1864, wybrany prezydentem 1869—72.

Granula, łac., „ziarnka", mikroskopijne składniki różnorakiej natury, występujące w komórkach zwierzęcych.

Granulacja, łac., tworzenie się ziarniny, narastanie w miejsce ubytku świeżej, obficie nacieczonej tkanki łącznej o ziarnistej powierzchni.

Grań, wąski grzbiet górski, krawędź utworzona przez stykające się zbocza.

Grapefruit (grejpfrut), drzewo z rodziny rutowatych; owoc soczysty, gorzkawy, jadalny.

Grasica (łac. thymus), gruczoł o wydzielaniu dokrewnym, w śródpiersiu, poza górnym mostkiem; ma wpływ na rozwój kości i płciowy; zanika zwykle do 2. roku życia.

Grassi Giuseppe, malarz austr. (ok. 1758—1838), klasycysta; znakomite portrety z dworów oraz arystokracji polskiej i austriackiej.

Gratis, łac., bezpłatnie.

Gratulacja, łac., powinszowanie, życzenie.

Gratyfikacja, łac., wynagrodzenie pozaumowne.

Graubünden, ob. Gryzonów kanton.

Gravelotte (grawlot), wieś w Lotaryngii, na zach. od Metzu, 1870 zwycięstwo Prusaków nad Francuzami.

Grawer, fr., rytownik, sztycharz.

Grawitacja, ob. Ciążenie powszechne.

Grawitacyjna stała, ob. Ciążenie powszechne.

Grawiura, fr., miedzioryt, staloryt itd.

Graz (grac), stol. Styrii (Austria), nad rz. Mur, 160.000 mieszk.; zabytki, uniwersytet, politechnika.

Grazioso (gracjozo), wł., w muz.: z wdziękiem, lekko.

Grąbczewski Stanisław, podróżnik pol. (1855-1926), generał w służbie ros., badał i opisał Turkiestan, Pamir, płn. Tybet i Kaszgarię.

Grążel żółty, roślina wodna, grzybieniowata, o liściach pływających i dużych żółtych kwiatach; pospol. w naszych stawach i jeziorach.

Grdyka, ob. Adama jabłko.

Grecja

Grecja (s t a r o ż y t n a), obejmowała płd. cz. Półw. Bałk., między M. Jońskim i Egejskim. Płn. G.: Epir, Tessalia; środk.: Akarnania, Etolia, Lokryda, Doryda, Focyda, Beocja, Attyka i Megaris; płd.: Peloponez (Korynt, Sikyon, Flius, Achaja, Arkadia, Argolida, Lakonia, Mesenia i Elida), oraz wyspy: Sporady, Cyklady. — G. zamieszkiwali indoeuropejscy Grecy (Hellenowie). Religia: politeizm (antropomorfizm). Najważn. bogowie: Zeus, Hera, Posejdon, Hades, Apollo, Atena (ob. poszczeg.) i w. in. Wolę swoją bogowie objawiali przez znaki i wyrocznie (Delfy, Dodona). Najstarsze dzieje i kultura na obsz. Krety (Knossos i Fajstos), Troi w Azji M. oraz Myken i Tyrynsu. Twórcy tej kultury wyparci w XIII i XII w. prz. Chr. przez tzw. wędrówkę Dorów, których najpotężn. tworem Sparta na Peloponezie. Groźnym jej przeciwnikiem z czasem Ateny, zamieszk. przez plem. jońskie. Szeroka kolonizacja gr.: od wybrzeży M. Czarnego po Hiszpanię. W VI w. Persowie podbijają kolonie małoazjatyckie, następ. uderzają na samą G. W wojnach perskich (490—449) Ateny zwycięskie, u szczytu potęgi; zał. Związku Morskiego z Atenami na czele (ich hegemonia). Po okresie pokoju i rozkwitu kulturalnego Aten wojna domowa, peloponeska (431—404), upadek potęgi Aten, hegemonia Sparty. Walka Sparty z Tebami (Epaminondas, zwycięstwo pod Leuktrą 371) i hegemonia Teb. Walki i niesnaski między poszczeg. państwami, podsycane przez Filipa Macedońskiego: po bitwie pod Cheroneą (338), opanowanie przez niego i połączenie pod panowaniem maced. całej G. Powstanie przeciw Aleksandrowi W. stłumione. Po jego śmierci zamieszki, walki diadochów; z pocz. III w. prz. Chr. utworzenie się Związku Achajskiego i Etolskiego, dla przywrócenia wolności. Bitwa pod Sellazją 221 oddaje G. pod panowanie Macedonii, pokonanej z kolei przez Rzym, któremu także ulega G. Zniszczenie Koryntu 146 prz. Chr. i koniec G., stanowiącej odtąd rzym. prowincję Achaję.

Grecja [p o r. G r e c j a s t a r o ż.] (gr. H e l l a s, urzęd. Hellenike Demokratia), królestwo w płd. części Półw. Bałkańskiego, położ. między morzami: Jońskim (na zach.), Śródziemnym (na płd.) i Egejskim (na wsch.) a Albanią, Jugosławią, Bułgarią i Turcją (europ.) na płn. Obejmuje na lądzie: zach. Trację, płd. Macedonię, Epir, Tessalię, Etolię, Beocję, Attykę i Peloponez, oraz kilkaset wysp (Eubea, Płn. Sporady, Cyklady, Lemnos, Lesbos, Chios, Samos, Kreta, Zakyntos, Kefalonia, Leukas, Korfu). 130.199 km² pow. i (1934): 6,6 mil. mieszk. (51 na km²). Kraj o najlepiej w Europie rozwiniętym wybrzeżu, pocięty licznymi, przew. wapiennymi i bezleśnymi pasmami Gór Greckich (Olimp 2.918 m, Pindus, Othrys, Octa, Parnas 2.459 m, Tajget, Parnon). Na wsch. od rz. Wardaru stare góry masywu Trackiego. Na Cykladach czynny wulkan Santorin. Niewielkie kotliny nizinne: nad doln. Wardarem, w Tessalii, Beocji i na Peloponezie. W rozbiciu G. na liczne, oddzielone górami krainy, tkwi przyczyna partykularyzmu staroż. G. Klimat śródziemnomorski, pogodny i ubogi w opady. Ludność złoż. w 93% z prawosławn. Greków. Niska kultura (52.4% analfab.). Własna produkcja rolna nie pokrywa zapotrzebowania kraju, w którym 54,4% pow. przypada na nieużytki, a tylko 18,2% na rolę i ogrody. Uprawa pszenicy, jęczmienia, kukurydzy, tytoniu (1934: 420.000 q), wina (1934: 3,6 mil. hl), oliwek, fig i innych owoców płd. Małe znaczenie górnictwa (rudy żel., ołowiu, marmur). Ważnym zajęciem ludn. handel morski. Flota handl. o pojemności 1,4 mil. t rej. brutto. Wartość (1934) wyw. (gł. rodzynki, tytoń, owoce): 278 mil., przyw. (zboże, drzewo, węgiel, maszyny): 448 mil. zł. Kolei: 3.192 km. Stolica: Ateny. Gł. porty: Pireus i Saloniki. Ustrój: Na czele państwa król. Parlament 2-izbowy. Kraj dzieli się na 35 nomów i republ. mnichów na górze Athos. — G. wchodzi 395 po Chr. w skład państwa Bizantyńskiego, 1204 stały ląd przechodzi pod władzę rodzin franc.: de la Roche i Villehardouin, 1386—1459 Attyka i Beocja należą do rodziny florenckiej Acciajuoli. W poł. XV w. zdobycie G. przez Turcję, tylko niektóre wyspy pozostają pod panowaniem Wenecji. W XVIII w. obudzenie ducha narod., po-

pierane przez Rosję. 1821 podejmuje Aleksander Ypsilanti walkę przeciw Turcji, zakończoną, dzięki interwencji Francji, Anglii i Rosji, niepodległością G. 1830; 1832 na tronie ks. Otton bawarski, zdetronizowany 1862; po nim — ks. duński Wilhelm, jako Jerzy I. Na kongresie berlińskim i po wojnach bałkańs. powiększenie terytorialne G. W wojnie świat. początkowo neutralna, 1917 zajęta przez wojska koalicji; wojna przeciw Turcji 1922 niepomyślna, upadek króla Konstantego, 1924 proklamacja republiki; 1935 w wyniku plebiscytu zarządzonego przez gen. Kondylisa znowu monarchia (król Jerzy).

Grecki kościół, dawna nazwa kościoła wschodniego, powstałego 1054 na skutek oderwania się od Rzymu, z patriarchatem w Konstantynopolu. Uznaje Pismo święte i tradycję wg orzeczeń pierwszych 7 soborów powszechnych; najwyższą władzą sobór, wzgl. zatwierdzany przez niego synod. — Od soboru florenckiego 1439 nazwa kościoła unickiego grecko-katolickiego: głową kościoła papież, przyjęcie sakramentów katol., ale odrębna liturgia, zwyczaje itd.

Greco (greko), el, właśc. Domenico Theotocopuli, malarz kreteński szkoły hiszp. (ok. 1547—1614), uczeń Tycjana, żarliwie relig. i uduchowiony w ujęciu i kolorycie: obrazy religijne.

Greene (grin) Robert, ang. poeta dramat. (ok. 1560—92), poprzednik Szekspira.

Greenwich (grinicz), dzielnica Londynu, na prawym brzegu Tamizy, 100.000 mieszk.; obserwatorium astronom. założ. 1675. Południk G. jest od 1883 ogólnie przyjęty jako pierwszy.

Gregorčič Simon, poeta słoweński (1844—1906), wybitny liryk.

Gregoriański choral (śpiew, kantyk), śpiew liturgiczny kośc. katol., uporządkowany za czasów pap. Grzegorza I, 590—604, zebrany w oficjalnym antyfonarzu: jednogłosowość, tzw. wolny rytm, różnorodność form od prostego recitativa do kunsztownych melizmatów; wyrósł z hebr. muzyki synagogalnej.

Gregoriański kalendarz, ob. Kalendarz.

Gremium, łac., kolegium, korporacja, stowarzyszenie; komplet.

Gremplarka (zgrzeblarka), w przędzalnictwie maszyna do czesania i równoległego układania włókien.

Grenadier, fr., w XVII w. nazwa żołnierza, który rzucał w walce granaty ręczne, od XVIII żołnierz oddziałów doborowych franc. i in.

Grenadyna, 1) skręcona nić jedwabna; 2) lekka tkanina bawełniana.

Grenlandia, duńs. wyspa arkt., najw. wyspa na ziemi, 2,175.600 km², 88.000 km² wolnych od lodu i zamieszk. przez 17.000 mieszk. Klimat polarny, ostrzejszy na wybrzeżu wsch., łagodniejszy na zach. Ludność: Eskimosi i kilkuset Europejczyków. Główne miejscowości: Godthaab i Godhavn. — Odkryta ok. 900 po Chr. przez Islandczyków, pierwsze osady wymarły w XV w., 1721 powstała nowa kolonia duńska. Przedmiot sporu między Norwegią a Danią, roztrzygnięcie 1933 na korzyść Danii.

Grenoble (grenobl), stol. franc. depart. Isère, twierdza, 90.000 mieszk.; uniwersytet, znaczny przemysł i handel.

Grenzmark Posen-Westpreussen, prow. pruska utworzona 1922 z pozostałych przy Niemcach części Poznańskiego i polsk. Pomorza, 7.695 km², 330.000 mieszk.; stol. Piła (Schneidemühl).

Gresham (griszem) Sir Thomas, ang. kupiec i ekonom. (1519—79); prawo G.: w razie istnienia w kraju 2 gatunków pieniądza, gorszy wypiera lepszy (który idzie na wypłaty zagr.).

Gresset (gresse) Louis, poeta franc. (1709—77), autor poematu o papudze „Vert-Vert", komedii „Le méchant", humoreski wierszem „Le lutrin vivant" i in.

Greuze (gröz) Jean Baptiste, malarz franc. (1725—1805), pełne słodyczy i wdzięku portrety kobiece, realist. sceny mieszczańskie.

Grey (gre) Edward, wicehr. of Fallodon, polityk ang. (1862—1933), 1905—16 sekretarz stanu spr. zagr., przeprowadził zacieśnienie porozumienia z Francją i zbliżenie do Rosji, 1919—20 poseł ang. w Waszyngtonie.

Grębów, wieś w pow. Tarnobrzeg (woj. lwowskie), 5.000 mieszkańców.

Gribojedow Aleksander Siergiejewicz, poeta rosyj. (1795—1829); komedia „Bieda z rozumem" („Gorie ot uma").

Grieg (grig) Edward, kompoz. norw. (1843—1907), późnoromantyk o silnej nucie ludowej: utwory fortep., orkiestralne (m. in. suita Peer Gynt), skrzypcowe, chóralne, pieśni i in.

Grignard (griniar) Victor, chemik francuski, * 1871, badania nad chemią związków metaloorganicznych; wraz z Sabatier nagrodą Nobla.

Grillparzer (-parcer) Franz, poeta niem. (1791—1872), największy poeta austr.; dramaty: „Die Ahnfrau", „Der Traum ein Leben", „König Ottokars Glück und Ende", „Die Jüden von Toledo", „Libussa" i in.

Grillroom (grilrum), ang., lokal, restauracja, w której podają potrawy z rusztu.

Grimm Jacob, niem pisarz i uczony (1785—1863), twórca germanistyki, wraz z bratem Wilhelmem (1786—1859) autor b. poczytnych „Baśni dla dzieci".

Grimmelshausen Hans Jakob Christoffel v., poeta niem. (ok. 1610—76); powieść przygód: „Der abenteuerliche Simplicissimus".

Grimsby (grimsbi), m. w ang. hr. Lincoln, 92.000 mieszk.; budowa okrętów, port rybacki.

Grindelwald, stacja klimat. w szwajc. kantonie Bern, u podnóża Finsteraarhorn, 3.000 mieszkańców; w pobliżu dwa wielkie lodowce.

Grisaille (grisaj), fr., technika mal., naśladująca płaskorzeźbę za pomocą barw czarnej, białej i ich odcieni.

Grobla, wał ziemny, usypany nad brzegiem morza lub rzeki, dla ochrony sąsiednich gruntów przed zalewem, w pewnej odległości od wody, z pozostawieniem t. zw. terenu zalewowego. Skarpy (zbocza) wzmacniane darnią, szczeg. zagrożone miejsca — kamieniami. Dla odprowadzenia wody zakłada się od strony gruntów, w pewnych odległościach od siebie, przepusty (śluzy).

Grobowiec, podziemna lub nadziemna budowla dla przechowania ciała zmarłego. W Egipcie służyła jako g. króla piramida; w Grecji i Rzymie spotykamy mauzoleum; chrześcijanie

grzebali zmarłych w pierwszych wiekach w katakumbach.

Groby przedhistoryczne, zawierają szczątki ludzkie, pochowane lub spalone. G. kamienne niekiedy znacznych rozmiarów, z kamieni do kilku tys. kg wagi, okrągłe i podłużne (dolmeny, antasy, gr. korytarzowe itd.). Kurhany, mogiły ze sztucznym nasypem, często b. wielkie i otaczane kręgiem kamiennym. Oprócz szczątek ludzkich, zawierają ulubione przedmioty zmarłego, przedmioty użytk. dla życia pozagrobowego itd.

Groch, zioła jednoroczne, końcowy listek zamieniony w wąs; w Polsce upraw. głównie g. zwyczajny, nasiona jadalne, łodyga i liście używ. na paszę. Ojczyzna nieznana.

Grocholski Kazimierz, pol. polityk (1815—88), przywódca szlachty wsch.-galic., t. zw. Podolaków, poseł do sejmu, 1870 1. min. Galicji.

Grochowiska, folwark w pow. Pińczów (woj. kieleckie); 18 III 1863 bitwa Polaków pod Langiewiczem z Rosjanami.

Grochownik drzewiasty, ob. Karagana.

Grochów, wieś na pr. brzegu Wisły, 1916 włączona do Warszawy; 25 II 1831 krwawa bitwa z Rosjanami.

Grocjusz, ob. Grotius.

Grodno, m. pow. w woj. białostock., na pr. brzegu Niemna, 50.000 mieszk.; fabr. wyrobów tytoniowych, maszyn, gorzelnie, browary, handel. W XII—XIII w. stol. osobnego ks.; szereg zjazdów i sejmów, m. in. 1793; 1911 miasto zostało silnie ufortyfikowane.

Grody Czerwieńskie, ob. Czerwieńska Ziemia.

Grodzieńskie sejmy. W dawnej Polsce, od 1673, co trzeci sejm odbywał się w Grodnie. Ważniejsze: 1678—79, zmiana polityki zagran. Jana Sobieskiego, zbliżenie do Austrii; 1793 sejm „niemy", pod naciskiem Rosji zatwierdził drugi rozbiór Polski.

Grodzisk, 1) m. w pow. Błonie (woj. warszawskie), nad Mrówną, 15.000 mieszk., przemysł chemiczny, metalurgiczny i in.; 2) m. pow. w wojew. poznańskim, 6.000 mieszk., handel bydłem, browary, gorzelnie.

Grodzisko (horodyszcze), miejsce gdzie się znajdowało słowiańskie przed- lub wczesnohistoryczne umocnienie → gród (horod).

Grog, ang., napój z rumu, koniaku lub araku z gorącą wodą i cukrem.

Gromada, 1) pierwotna forma organizacji społecznej; 2) w Polsce część składowa gminy zbiorowej; na jej czele sołtys; 3) wyższa jednostka systematyczna roślin i zwierząt.

Gromnica, świeca woskowa, poświęcana 2 II w święto Matki Boskiej (Gromnicznej).

Gromochron, ob. Piorunochron.

Groningen, stol. holend. prow. G., 107.000 mieszkańców; uniwersytet.

Gronkowiec (Staphylococcus), rodzaj bakterii, których komórki leżą w groniastych skupieniach; najczęstszy zarazek ropotwórczy, wywołuje czyraki i zakażenia krwi.

Grono, kwiatostan; na głównej osi krótkie szypułki poboczne, z których każda zakończona kwiatem.

Gronostaj, drobne zwierzątko z rodziny kunowatych. Żywi się głównie krwią, cenne futerko. Strefy zimne i umiarkowane, Europy, Azji, Ameryki; u nas rzadkie.

Gronowski Tadeusz, pol. grafik reklamowy i dekorator teatralny, * 1894.

Groom (grum), ang., chłopak do koni.

Gros (gro), fr., 1) przeważna część, całość, hurt; 2) (gros) 12 tuzinów.

Gros (gro) Antoine Jean, bar., malarz franc. (1771—1835); obrazy histor., gł. sceny z Napoleonem (Bonaparte na moście pod Arcole), sceny mitologiczne i portrety.

Grosular, minerał, ob. Granaty.

Grosz, dawna moneta pol., srebrna; obecnie ze stopu = 1/100 złotego.

Groszek, ob. Lędźwian.

Grot, ostre zakończenie oszczepów, strzał, lanc itd., z żelaza, dawniej z kamienia, drzewa, kości, brązu.

Grota, sklepiona, naturalna lub sztuczna jaskinia, niezbyt głęboka. G. budowane: w parkach, ulubione w czasach rokoka.

Groteska, wł., 1) ornament ze stylizowanych fantastycznych motywów roślin., zwierz. oraz ludzkich; 2) krótki utwór liter., muzyczny, taneczny itp. o karykaturalnej przesadzie i silnej, często fantast. stylizacji.

Grotius (Grocjusz) Hugo, właśc. de Grot, holend. uczony i mąż stanu (1583—1645), założyciel nowocz. nauki prawa narodów: „De iure belli ac pacis" (1625).

Grott Teodor, malarz polski, * 1884.

Grottger Artur, malarz pol. (1837—67), wsławiony cyklami natchnionymi powstaniem 1863: Warszawa, Polonia, Lituania, Wojna; wykonane kredką, rozpowszechn. w litografiach. Także olejne: Pożegnanie, Powrót powstańca i in.

Groznyj, stol. autonom. obwodu Czeczeńców na płn. Kaukazie, 150.000 mieszk., źródła naftowe.

Grób Nieznanego Żołnierza, ośrodek kultu narodowego, jako symbol bohaterstwa i ofiary bezimiennej masy żołnierzy poległych w wojnie światowej.

Grób Święty, miejsce w Jerozolimie, w którym pochowano Chrystusa; na tym miejscu kościół św. Grobu.

Gród (horod), u dawnych Słowian miejsce warowne (od grodzić), później zamek, miasto.

Gródek Jagielloński, m. pow. w wojew. lwow., nad Wereszycą, 12.000 mieszk.; tu 1434 † Władysław Jagiełło.

Grójec, m. pow. w wojew. warszaw., nad Molnicą, 9.000 mieszk.; fabr. cementu, maszyn roln.

Grójecznik zwyczajny, kwitnie przed ulistnieniem, kwiaty czerwone; okolice śródziemnomorskie.

Grubiński Wacław, pol. nowelista, pisarz dramatyczny i krytyk, * 1883.

Grubodziób, grabołusk, ptak z rodziny łuszczaków; półk. płn., w Polsce pospolity.

Gruczoły, łac. glandulae, narządy ciała zwierząt, służące do wydzielania pewnych substancji, przeważnie płynnych. G. wydzielania zewnętrznego (t. j. na zewnątrz lub do jelit): g. śluzowe, ślinowe, łzowe, łojowe, skóry itd.; g. wydziel. wewnętrznego oddają swoją wydzielinę (hormony, ob.) wprost do

krwi: g. tarczykowy, trzustka, przysadka mózgowa, grasica, jajniki, jądra itd. — Ob. też Wewnętrzne wydzielanie.

Grudziądz, m. pow. w wojew. pomorsk., na pr. brzegu Wisły, 50.000 mieszk.; przemysł metalurg., włókien., ceramiczny, wód miner. i in.

Grudzińska Joanna, żona W. Ks. Konstantego (1799—1831), mianowana księżną Łowicką, uszła do Rosji z mężem po wybuchu powstania listopadowego.

Grunwald (niem. Grünfelde), w. w Prusach Wsch., w pow. Ostród; 11 VII 1410 zwycięstwo armii pol.-litew. pod wodzą Władysława Jagiełły nad Krzyżakami.

Grupa, fr., 1) zespół, zbiór ludzi; 2) wojsk. doraźne połączenie kilku oddziałów różnych rodzajów broni; 3) pojęcie matem.: przedmiot tzw. teorii grup przekształceń; 4) geolog.: epoka, era.

Grusza, drzewo z rodziny różowatych, owoc z dna kwiatowego jadalny; dziko w lasach całej Europy. Przez hodowlę wiele odmian szlachetnych. Wymaga gruntu ciepłego; drewno służy jako materiał stolarski.

Gruszecka Aniela (Nitschowa, pseud. Jan Powalski), pisarka pol., *1884; powieści: „Nad jeziorem", „Przygoda w nieznanym kraju" — Laureatka nagrody liter. m. Krakowa.

Gruszecki Artur, powieściopisarz pol. (1853—1928).

Gruszka Bessemera, ob. Bessemer, Żelazo.

Gruszyczka, rośl. trwała zimozielona; kwiaty białe lub różowe; lasy, brak na Podolu.

Gruzini, lud kaukaski, składający się z właśc. G. (Kartwelów) i szeregu szczepów (Imeriowie, Adżarowie, Czewsurowie i in.), razem około 1,170.000 głów. Chrześcijanie i mahometanie. Język z grupy płd.-kaukaskich: mało samogłosek, wiele spółgłosek.

Gruzińska droga wojskowa, biegnie przez Kaukaz od Władykaukazu do Tyflisu, 213 km długa, zbudowana 1811—64 w celach strategicznych.

Gruzja (Georgia), socjal. republika rad, wchodząca w skład Z. S. R. R. Położ. nad M. Czarnym, na płd.-zach. stokach Kaukazu, obejmuje 70.218 km² pow. i (1933): 3,110.000 mieszk. (71% prawosław. Gruzinów, reszta: Ormianie, Adżarowie, Abchazowie, Osetowie, Tatarzy i Rosjanie). W dolinach Rionu i Kury uprawa: pszenicy, ryżu, wina, bawełny i hodowla jedwabnika. Na zach. bogate złoża rud manganu i miedzi. W obrębie G. leżą autonom. republ.: Abchazja (stolica: Suchum), Adżarystan (stol. Batum, ważny port) i autonom. obszar Płd. Osetii. Stol. G.: Tyflis. — Od I w. po Chr. pod wpływem Persji i Armenii, później Bizancjum (od VI w.). W XIV w. odrodzenie państwa. Na pocz. XV w. walki z Timurem. Od 1802 pod panowaniem Rosji. 1918 niepodległość. 1921 podbój przez Rosję sow. i utworzenie z G. republ. sow. 1924 nieudałe powstanie.

Gruźlica, łac. tuberculosis, choroba zakaźna, wywołana przez prątek gruźlicy (odkryty przez Kocha). Atakuje w szczeg. płuca. W organizmie powstają charakt. guzki, w nich z biegiem choroby zmiany (m. in. wysięki, zwyrodnienie, zserowacenie, w razie wygojenia — zwapnienie). W następstwie: owrzodzenia, jamy itp. G. otwarta: bakterie wydostają się z plwociną na zewnątrz.

Grybów, m. pow. w wojew. krakowsk., nad rzeką Białą, 3.000 mieszk.; kopalnie nafty.

Grydzewski Mieczysław, publicysta polski, *1894, założyciel i redaktor „Wiadomości Literackich", „Skamandra" i „Pologne Littéraire".

Gryf, niem., 1) mityczne zwierzę: korpus lwa, skrzydła i głowa orła; 2) w instrum. muz. strunowych deszczułka do aplikatury.

Gryfon, franc., pies myśliwski, szorstkowłosy.

Gryka, rośl. z rodziny rdestowatych. Siana na gruntach suchych, piaszczystych. Ziarno przerabiane na kaszę; u nas g. zwyczajna i g. tatarka; pochodzi z Azji środk.

Gryszpan, zasadowy octan miedzi, niebieski i zielony, do farbowania i drukowania tkanin, do otrzymyw. innych barwników miedziowych, jako farby malarskiej itd.; jak wszystkie sole miedzi trujący.

Grypa, influenza, choroba zakaźna, często w formie epidemii (np. tzw. g. hiszpańska w 1918), wywołana zarazkiem dotąd niezupełnie zbadanym: gorączka, ból głowy, apatia, zmiany w narządach oddechowych, czasem także w przewodach pokarmowych, częste powikłania; śmiertelność niewielka.

Gryz, narzędzie wielokrawędziowo-tnące ze stali stopowej, osadzone na wrzecionie maszyny (gryzarki, ob.).

Gryzarka, maszyna obróbcza, głównie dla kół zębatych i wpustek. Narzędzie (gryz [ob.]), wykonywa główny ruch obrotowy, powodujący skrawanie.

Gryzetka, fr., przyjaciółka i gospodyni paryskich studentów.

Gryzki, drobne owady, częste w gniazdach ptaków, niszczą zbiory botaniczne (zielniki) i zwierzęta wypchane.

Gryzonie, rząd ssaków; siekacze stale rosnące, ścierają się; tylne nogi przeważnie dłuższe od przednich. Pożywienie głównie rośl. Należą tu: myszy, chomiki, szczury, bobry, zające itd.

Gryzonów kanton (niem. Graubünden, franc. Les Grisons), najw. kanton Szwajcarii, 7.114 km², 126.000 mieszk.; wielkie masywy Alp i wysokie doliny; sławne stacje klimat. i uzdrowiska: St. Moritz, Davos, Pontresina, Arosa i in. Stol. Chur, 16.000 mieszk. Chów bydła; rolnictwo.

Grzebienica pospolita, trawa kępkowa pastewna, żółtawo-zielona. Łąki, rowy przydrożne.

Grzebienie, 1) narzędzia do czesania i ozdoby włosów, znane ludom starożyt. i wschodnim oraz pierwotnym, o najrozmaitszych, często b. ozdobnych kształtach. Dzisiaj wyrabiane maszynowo z rogu, kauczuku, celuloidu, galalitu itp.; 2) w anatomii, wystające listwy kostne; 3) w zoologii, czerwone, mięsiste płatki nad dziobem u kurowatych.

Grzebieniowce, ptaki z wyrostkiem na przedzie mostka, zw. grzebieniem, do którego przyczepione mięśnie piersiowe.

Grzebiółka, ob. Brzegówka.

Grzech, wg nauki Kościoła katol. świadome i dobrowolne przekroczenie woli Bożej, wyrażonej przez prawo ludzkie lub kościelne i przez głos sumienia. G. pierworodny, popełnio-

ny przez Adama i Ewę, obciąża ludzkość, a zmywa go tylko chrzest święty.

Grzechotniki, węże żmijowate, o krótkich, ruchomych szczękach; niektóre posiadają na końcu ciała grzechotkę. B. jadowite; Środk. i Płd. Ameryka.

Grzegorz, św., 1) Cudotwórca (Thaumaturgos) (210—70); 2) G. Oświeciciel (Illuminator), apostoł Armenii, ok. 300; 3) G. z Nazjanzy, ojciec kościoła (329—90), bisk. konstantynop. (mowy przeciw Julianowi Apostacie); 4) G. z Nyssy, ojciec kościoła, †394, rozwinął naukę o Trójcy św.

Grzegorz, papieże, 1) G. I. Wielki, 590—604, święty, ojciec kościoła, przyczynił się do chrystianizacji Anglo-Sasów, wpłynął na liturgię i śpiew kośc. (gregoriański); 2) G. VII, 1073—85, święty, przed tym Hildebrand, wystąpił przeciwko symonii, małżeństwu duchownych i inwestyturze świeckiej (walka z Henrykiem IV); 3) G. IX, 1227—41, przeciwnik ces. Fryderyka II, popierał zakony żebracze; 4) G. XIII, 1572—85, czynny w ruchu kontrreformacyjnym, zaprowadził kalendarz gregoriański 1582.

Grzegorz z Sanoka, humanista pol. (1406—77), z mieszczan, 1451 arcybiskup lwowski, w Dunajowie pod Lwowem prowadził pierwszy w Polsce dwór humanistyczny, gościł Kallimacha.

Grzegorzewski Jan, pol. etnograf i orientalista (1850—1922); studia o Słowianach wsch., Połabianach, Słowianach płd. i in.

Grzejniki, radiatory, zwój rur, przez które przepływa gorąca woda lub para w ogrzewaniu centralnym.

Grzmot, efekt głosowy, towarzyszący wraz z błyskawicą wyładowaniom elektr. w powietrzu. G. dochodzi do nas później niż błyskawica, ponieważ prędkość światła jest znacznie większa od prędkości głosu.

Grzyb domowy, ob. Grzyby.

Grzybienie białe, rośl. wodne o liściach tarczowatych, pływających, kwiatach dużych, białych; pospol. w naszych stawach i jeziorach.

Grzybowski Józef, geolog pol. (1869—1922), badacz Karpat, zwł. ich obszarów naftonośnych i paleontologicznych.

Grzyby, wielo- lub 1-komórkowe rośliny, złożone przeważnie ze strzępek (nitek) tworzących grzybnię; bez ciałek zieleni; są pasożytami lub roztoczami; rozmnażają się za pomocą zarodników; wiele jadalnych (g. prawdziwy), inne trujące (g. szatan); g. domowy niszczy drewno, b. szkodliwy; niektóre wywołują fermentację alkoholową (drożdże). Prawie wszędzie rozpowszechnione. Nauka o g.: mykologia.

Grzymała Franciszek, publicysta polski (ok. 1790—1871), w l. 1821—25 wydawał w Warszawie czasopismo „Astrea", gdzie pierwsza recenzja Mickiewicza.

Grzymała-Siedlecki Adam, ob. Siedlecki Adam Grzymała.

Grzymułtowski Krzysztof, wojewoda poznań. (1620—87), zawarł 1686 „pokój wieczysty" z Moskwą, oddając jej Zadnieprze z Kijowem.

Grzywna, 1) w śrdw. gatunek pieniądza; 2) obecnie kara pieniężna.

Guadalajara, stol. meksyk. stanu Jalisco, 150.000 mieszkańców; uniwersytet.

Guadelupa, ob. Gwadelupa.

Guadiana, ob. Gwadiana.

Guam, najw. z Wysp Mariańskich, 544 km², 20.000 mieszk.; stol. San Ignacio de Agaña, 9.000 mieszk.; należy do Stanów Zjedn. Amer. Płn.

Guanajuato (-huato), stan w Meksyku, 30.585 km², 100.000 mieszk.; stol. G., 12.000 mieszk.; uniwersytet; kopalnie srebra.

Guano, hiszp., wielkie pokłady odchodów ptaków morskich, nawóz naturalny, zawierający azot i kwas fosforowy; najcenniejsze: g. peruwiańskie.

Guardafui, przylądek na płw. Somali, najdalej na wsch. wysunięty punkt Afryki.

Guarini Giovanni Battista, poeta wł. (1538—1612); dramat pasterski „Il pastor fido".

Guatemala, ob. Gwatemala.

Guayaquil, gł. port Ekwadoru, nad Zat. G., 120.000 mieszk.; uniwersytet.

Gubałówka, grzbiet górski na płn. od Zakopanego, 1253 m wys.

Gubbio, m. w prow. Perugia (Włochy), ok. 30 000 mieszk., wiele zabytków rzymskich i późniejszych; wyrób słynnej majoliki.

Gubernator, namiestnik; naczelnik gubernii (ob.).

Gubernia, w Rosji carsk. jednostka administracyjna, składająca się z kilku lub więcej powiatów, z gubernatorem na czele.

Gubin (niem. Guben), m. w Dolnych Łużycach (Niemcy), nad Nissą Łużycką, 45.000 mieszkańców, przemysł sukienniczy.

Gubrynowicz Bronisław, pol. historyk liter. (1870—1933), zał. i red. „Pamiętnika Literackiego" i „Ruchu Literackiego"; liczne prace, monografie „Kazimierz Brodziński", „Ant. Małecki", „J. M. Ossoliński" i in., pierwsze kryt. wydanie Słowackiego i in.

Gudron (asfalt naftowy), pozostałość po odpędzeniu olejów ciężkich przy destylacji ropy naftowej, ciemna, stała masa, odporna na czynniki chem. i atmosf.: do asfaltowania ulic, do wyrobu papy dachowej, w elektrotechnice jako materiał izolacyjny itd.

Gudrun, ob. Kudrun.

Guericke (gerike) Otto, fizyk niem. (1602—86), badał własności gazów, zbudował pompę tłokową, barometr wodny, manometr.

Gufrowanie, wyciskanie wzorów na papierach lub tkaninach: na mokro, przez odpowiednio wzorcowane walce.

Guide (gid), fr., przewodnik.

Guido d'Arezzo (Aretinus), śrdw. teoretyk muz. (995— ok. 1050), twórca solmizacji i pisma nutowego na liniach.

Guillaume (gijom) Charles Edouard, fizyk franc., * 1861, wynalazca inwaru; nagr. Nobla.

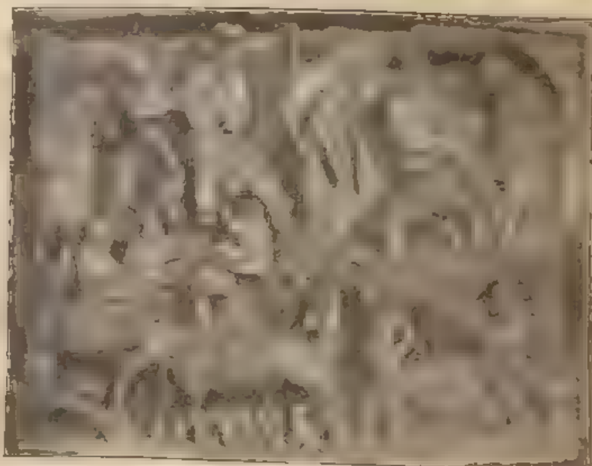
Guinea, ob. Gwinea.

Guise (giz), Gwizjusze, ks. rodzina lotaryńska: 1) Franciszek (1519—63), przywódca stronnictwa katol., spowodował przez rzeź w Vassy (1562) wojnę przeciwko hugenotom; 2) Karol, brat poprz., kardynał (1524—74), dążył do zapewnienia tronu dla ks. G.; 3) Henryk, syn G. 1) (1550—88), założ. Ligi katol. 1576, jeden z gł. sprawców nocy św. Bartłomieja 1572.

Zwiastowanie N. P. M. (Katedra w Reims, XIII ...)

... [illegible] ...rzesza w Dijon (ok. 1[illegible])

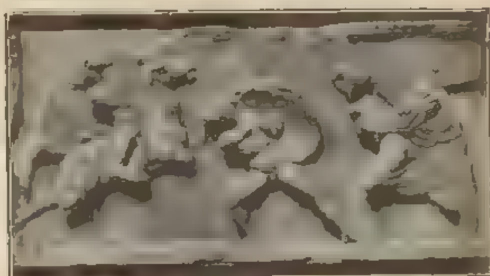
[illegible]

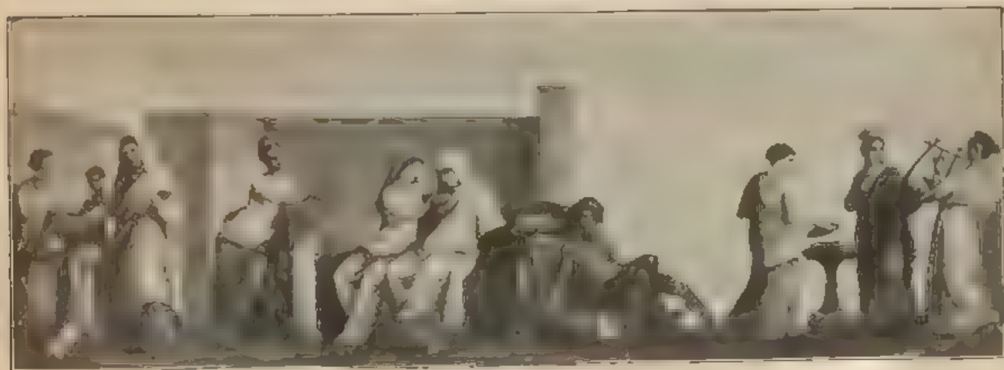
[illegible]

[illegible]

[illegible]

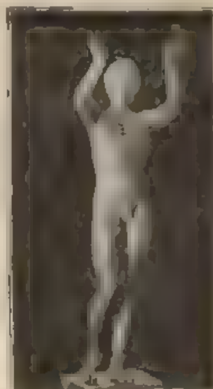
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Guittone d'Arezzo (gittone darecco), poeta włoski (ok. 1230—94).

Guizot (gizo) François Pierre Guillaume, francuski mąż stanu i historyk (1787—1874).

Gujana (Guayana), kraj położony w Ameryce Płd., między rz. Orinoco, Amazonką i Oc. Atlantyckim, o pow. ok. 18 mil. km². Nad Atlantykiem niz. równiny, we wnętrzu mało zbadana wyżyna (do 2.621 m wys.). Rzeki płyną cz. do Atlantyku (Essequibo, Suriname, Maroni), a cz. do Amazonki (Rio Branco, Paru). Klimat zwrotnikowy, b. gorący i wilgotny. Kraj pokrywa puszcza zwrotn. albo sawanna. G. zamieszkują gł. Indianie (Aruacy, Karaibowie), w koloniach europ. liczni: Murzyni i Hindusi. Zach. cz. G. należy do Wenezueli, płd. do Brazylii, a płn.-wsch. do Wkiej Brytanii, Francji i Holandii — G. Brytyjska, kolonia, między Wenezuelą a G. Holend. 231.700 km² pow. i 318.000 mieszk. Wywóz cukru i diamentów (1932: 12,4 kg). Stolica i port: Georgetown. — G. Francuska, między G. Holend. a Brazylią, 88.240 km² pow. i 33.000 mieszk. Kolonia karna (1931: 5.945 skazańców, gł. na Wyspie Diabelskiej). Wywóz złota i olejku róż. Stol. i port: Cayenne. — G. Holenderska (Suriname), kolonia, między G. Bryt. a Franc. 140.651 km² pow. i 158.000 mieszk. Wywóz cukru, kawy, kakao i złota. Stol. i port: Paramaribo. — 1499 wybrzeże G. odkryte przez A. de Hojeda. 1781—1803 walki kolon. między Anglią, Francją i Holandią.

Gulden, moneta srebrna i jednostka walutowa od połowy XVII w. W Gdańsku od 1923 1 g. = 100 fenigów. — Por. też Floren.

Guldini Paul, matematyk szwajc. (1577—1634): Guldina reguła pozwala obliczyć pole (lub objętość) powierzchni (wzgl. brył), utworzonych przez obrót krzywej (wzgl. powierzchni) dokoła osi.

Gulistân (pers., „Ogród różany"), sławny poemat perski Saadiego.

Guliwer, bohater sławnej powieści satyrycznej Swifta.

Gullstrand Allvar, okulista szwedzki (1862—94), zasłużony badaniami nad astygmatyzmem i oftalmometrią; laureat Nobla.

Guma, ob. Gumy.

Guma arabska, otrzym. z rozmaitych gatunków akacji, z wodą tworzy gęstą, klejowatą ciecz; do fabr. likierów, gorsze gatunki do klejenia, fabrykacji farb, zapałek, atramentu itp.

Gumiak indyjski, drzewo dostarcz. żywicy i drewna stolarskiego; Azja i Afryka zwrotn.

Gumifikacja, przemiana błonnika na gumę.

Gumiguta, wysuszony sok mleczny roślin gatunku Garcinia, w Azji płd.; po sproszkowaniu żółty, używ. do wyrobu żółtych tuszów i lakierów i jako żółta farba wodna.

Gumno (boisko, klepisko), środkowa cz. stodoły; także podwórze gospodarskie.

Gumowe drzewo, łac. Ficus elastica, figowiec, dostarcza kauczuku; Indie Wsch. Hodow. też jako doniczkowe.

Gumowski, 1) Marian, pol. hist. i matematyk, * 1881; szereg prac o monetach i medalach; 2) Jan, pol. malarz i litograf, * 1883; gł. rysunki i cykle litograficzne.

Gumowy druk, druk ofsetowy: odbicie na papierze następuje nie wprost z metalowej płyty druk., tylko za pośrednictwem elastycznej płyty kauczukowej. Odznacza się miękkością konturów; zastosowanie szczeg. do druków barwnych.

Gumo-żywice, soki rośl. zasychające na powietrzu: kauczuk, gutaperka, myrrha i in.

Gumy, soki pewnych roślin, głównie różn. gat. akacji, które z wodą dają lepkie, koloidalne roztwory; mają własność klejenia, jak np. guma arabska. W alkoholu i eterze nierozpuszczalne.

Gundulić Ivan, poeta chorw. (1588—1638), największy poeta dubrownicki, główne dzieło: „Osman", epopeja o wojnie polsko-tureckiej.

Gunia, krótkie, sukienne wierzchnie odzienie góralskie.

Gunnarsson Gunnar, pisarz islandzki, * 1889, powieści: „Ludzie z Borg" i in.

Gupta, dynastia płn.-ind. od IV—VIII w.; rozkwit, zwł. w literaturze i sztuce, w IV i V w.

Guranowski Mieczysław, pisarz pol., * 1883, liczne powieści, nowele i utwory dramatyczne.

Gurkowie (Gurkha), plemię ind., wyparte w XIV w. z Radżputany do Nepalu zach. Ok. 10.000 głów.

G. U. S., skróc. Główny Urząd Statystyczny.

Gusła, obrzędy i zaklęcia przy wykonywaniu czarów i uroków. Guślarz, rodzaj znachora, zajmującego się gusłami i leczeniem.

Gustaw, królowie szwedzcy; najważn.: 1) G. I Waza (1497—1560), silne rządy monarchiczne, uwolnił Szwecję od panow. duńskiego, zaprowadził reformację 1527; 2) G. II Adolf (1594—1632), wnuk poprz., wojny z Danią, Rosją i Polską, na której zdobył Inflanty po Dźwinę (1629); w wojnie 30-letniej reprez. protestantów, padł w bitwie pod Lützen; 3) G. III (1746—92), zwycięska wojna z Rosją, zginął jako ofiara spisku szlach.; 4) G. V, * 1858, pan. od 1907, w czasie wojny światowej neutralny.

Gutaperka, sok mleczny drzew tropik. z rodziny Sapotaceae, podobna do kauczuku, lecz nieelastyczna; do wyrobu rur wodociągowych, naczyń, opatrunków, do izolacji kabli itd. Może być wulkanizowana, podobnie jak kauczuk.

Gutenberg, właśc. Johann Gensfleisch (ok. 1400—68), ojciec dzis. sztuki drukarskiej, wynalazł pojedyncze czcionki metalowe, prasę i czernidło drukarskie. Działał głównie w Moguncji. 1. wyd. drukowane łac. Biblii 1455.

Guttry Aleksander, spiskowiec pol. (1813—81), udział w powst. listop., 1848 komisarz w powstaniu wielkopol., 1863 na czele „Czerwonych".

Gutzkow Karl, pisarz niem. (1811—78); dramat „Uriel Acosta" i in.

Guyski Marceli, rzeźbiarz pol. (1832-93); rzeźby symboliczne, portrety.

Guziec afrykański, ssak podobny do świni; Afryka tropikalna.

Guziec

Guzów, w. w pow. Radom (wojew. kieleckie); 6 VII 1607 klęska rokoszan pod Mikołajem Zebrzydowskim.

Guzewski Adolf, kompozytor polski (1876—1920); symfonia, koncert fortep. Es-moll, wariacje orkiestralne.

Gwadalkwiwir (hiszp. Guadalquivir), rzeka w płd. Hiszpanii, 579 km dług., uchodzi do zat. Kadyks.

Gwadelupa, franc. Guadeloupe, franc. wyspa w M. Antylach, 2 części połącz. wąskim międzymorzem, Basse-Terre i Grande-Terre, 1.509 km², 260.000 mieszk.; wywóz cukru, rumu, kawy. Stol. Basse-Terre, najważn. m. handlowe Pointe à Pitre.

Gwadiana, hiszp. Guadiana, rz. w płd. Hiszpanii, 820 km dług., wpada do zat. Kadyks.

Gwajakol, produkt destylacji żywicy gwajakowej, środek leczniczy przy gruźlicy.

Gwajakowiec, drzewo, przez suchą destylację dostarcza gwajakowej żywicy, stosow. w medycynie i kosmetyce; Ameryka Środk. i Płd., Indie Wschodnie.

Gwalior, bryt.-ind. państwo hołdown., 68.262 km², 3,500.000 mieszk.; największe m. Laszkar, 80.000 mieszkańców.

Gwara, mowa ludu pewnej okolicy, o właściwościach nieznanych krajowemu językowi liter.

Gwarancja, fr., poręka, zabezpieczenie.

Gwardia, franc. g u a r d e, dawniej straż przyboczna panującego lub wodza, później doborowe oddziały wojsk. z nim związane. Słynna g. n a p o l e o ń s k a, z podziałem na s t a r ą i m ł o d ą. W P o l s c e stałe r e g i m e n t y g. od Władysława IV do rozbiorów. Po rozbiorach szereg pułków pol. w g. napoleońskiej. — G. n a r o d o w a (garde nationale), milicja obywatelska, stworzona 1789 za rewolucji. W P o l s c e m. in. w powstaniu listopadowym.

Gwardian, łac., przełożony klasztorów u franciszkanów i kapucynów.

Gwarectwo, spółka górnicza.

Gwasz, fr., malarstwo wodne z użyciem farb kryjących, dających tony nieprzejrzyste: światła, miejsca jasne, pokrywa się odpowiednią farbą, a nie pozostawia papieru czystego jak w akwareli.

Gwatemala (Guatemala), republika w Środk. Ameryce, z dostępem do Oc. Atlantyckiego i Spokojnego, granicząca z: Meksykiem, Bryt. Hondurasem, republ. Hondurasem i San Salvadorem. 109.724 km² pow. i 2,246.000 mieszk. (20 na km²). Kraj na płn. nizinny, na płd. górzysty i wulkaniczny (Fuego 3.835 m). Klimat zwrotnikowy. Wielkie puszcze. Ludność złoż. z Indian (60%) i Kreolów, relig. rzym.-kat. Język urzęd. hiszp. Plantacje: kawy (1934: 480.000 q), bananów i trzciny cukr. Nadto upr. kukurydzy i ryżu. Wartość (1933) wyw. (gł. kawa): 67 mil., przyw.: 44 mil. zł. Kolei 1.052 km. Stolica: Gwatemala. Gł. port: Porto Barrios. Ustrój: na czele republ. prezydent. Rada państwa, częśc. mianow. przez prezyd., częśc. przez Zgromadzenie Narod. — 1525 podbój przez Hiszpanów G. (pierwotna ludn.: ludy Maya). 1821 oderwanie się kolonii od Hiszpanii. 1839 republ. W wojnie świat. (1917) zerw. stosunków dyplomatycznych z Niemcami.

Gwda, ob. Głda.

Gwelfowie, w śrdw. przeciwnicy Gibellinów (ob.).

Gwiazdnica, rośl. goździkowata, kwiaty białe; ogrody, przydroża.

Gwiazdozbiory (k o n s t e l a c j e), grupy gwiazd nazwane imionami mitologicznymi, bohaterów, zwierząt, przedmiotów, dla ułatwienia orientacji. S p i s g.: Andromeda, Baran, Bliźnięta, Byk, Cefeusz, Centaur, Cyrkiel*, Delfin, Feniks*, Gołąb, Herkules, Indianin*, Jaszczurka, Jednorożec, Kasjopeja, Kameleon*, Kompas Okrętowy, Korona Północna, K. Południowa*, Kruk, Krzyż, Koziorożec, Kil Okrętu*, Luneta*, Lutnia, Lis, Lew, Lew Mały, Łabędź, Mała Niedźwiedzica, Mały Wąż Wodny*, Malarz*, Mikroskop, Mucha*, Niedźwiadek, Oktant*, Ołtarz*, Orzeł, Orion, Paw*, Panna, Piec Chemiczny, Pies Wielki, P. Mały, Pegaz, Perseusz, Pompa Pneumatyczna, Ptak Rajski*, Psy Gończe, Puchar, Rak, Ryba Latająca*, Ryba Południowa, Ryby, Ryś, Rylec, Rufa Okrętu*, Rzeka Erydan, Rzeźbiarz, Sieć*, Smok, Strzała, Strzelec, Sekstant, Stół*, Tarcza Sobieskiego, Trójkąt, Trójkąt Południowy*, Tukan*, Warkocz Bereniki, Waga, Wąż, Wąż Wodny, Wilk, Węgielnica*, Wężownik, Wielka Niedźwiedzica, Wolarz, Wodnik, Woźnica, Wieloryb, Zając, Zegar Wahadłowy*, Złota Ryba*, Źrebię, Żóraw, Żyrafa, Żagle. (G w i a z d k a o z n a c z a g. p o ł u d n i o w e, u n a s n i e w i d o c z n e).

Gwiazdy, ogół ciał niebieskich; rozróżnia się g. s t a ł e (ob.) nie zmieniające swych położeń w sposób łatwo dostrzegalny, p l a n e t y (ob.) t. j. g. błędne (wraz z Ziemią) oraz g. s p a d a j ą c e czyli m e t e o r y (ob.).

Gwiazdy spadające, ob. Meteory.

Gwiazdy stałe, słońca podobne do naszego, przedstawiające się jako punkty świetlne dzięki ogromnym odległościom. Nawet w najsilniejszych lunetach nie wykazują tarcz. Okiem nieuzbrojonym widzimy ok. 5.000, lornetką ponad 60.000, małą lunetą 1,5 miliona, przez większe narzędzia setki milionów. Jasność g. oznacza się w skali t. zw. „wielkości". G. najjaśniejsze są wielkości zerowej i pierwszej, najsłabsze widoczne gołym okiem 6. G. każdej następnej wielkości są 2,5 razy słabsze od g. wielkości poprz. Podział ten nie ma nic wspólnego z rzeczywistymi rozmiarami globów gwiazdowych. Odległości g. otrzymuje się mierząc ich paralaksę (ob.). Najbliższa oddalona jest o ok. 4 lat świetln. G. posiadają ruchy własne w przestrzeni, jednak przesunięcia g. na niebie odpowiadające im są b. małe. Szybkości tych ruchów wahają się od kilku do kilkuset km/sek. Także Słońce wraz z układem planetarnym dąża w kierunku gwiazdozb. Herkulesa z szybkością 19 km/sek. G. z m i e n n y c h, których blask podlega wahaniom, znamy kilkanaście tys. Rozróżniamy zmienne: 1) długookresowe, 2) nieregularne, 3) krótkookresowe, 4) zaćmieniowe, 5) g. nowe. Przyczyny tych zmian na ogół nieznane z wyjątkiem 4), gdzie powodowane są zakryciami jednej g. przez drugą, krążącą dokoła niej. G. p o d w ó j n e są to fizyczne układy 2 g., które krążą dokoła wspólnego środka ciężkości. Istnieją też układy potrójne

i wielokrotne. Większe skupienia g. (czasem kilka tysięcy) nazywamy **gromadami** g. Najbliższa z nich odległa jest o 21.000 lat świetlnych, najdalsza o 230.000 lat świetln. **Temperatury** powierzchniowe g. wahają się od 1.600° do 35.000° C. Pod względem rozmiarów g. dzieli się na „olbrzymy" i „karły". Słońce należy do karłów typu G. G. olbrzymy przewyższają Słońce swą objętością często dziesiątki milionów razy. — **Katalogi** g. są to spisy gwiazd z podaniem ich pozycyj przy pomocy współrzędnych równikowych, t. j. rektascenzji i deklinacji. Największe zawierają przeszło ½ miliona gwiazd.

Gwinea (Guinea), wąski pas nizinnych wybrzeży Afryki nad Zat. Gwinejską, oddzielony od wnętrza lądu stromymi progami Wyżyny Sudańskiej i środk. Afryki. Dzieli się na. G. Górną, między rz. Gambią a Ogowe (wybrz.: Pieprzowe, Kości Słoniowej, Złote, Niewolnicze) i Dolną, od rz. Ogowe po rz. Kunene (Loango, Kongo, Angola, Benguela). Klimat zwrotnikowy, gorący i najwilgotniejszy w całej Afryce. Kraj przew. pokryty puszczą. Plantacje: kakao, bananów, kauczuku i kawy. Znaczne bogactwa mineralne (mangan, cyna, złoto, diamenty). G. Górną zamieszkują Murzyni sudańscy, Dolną Murzyni Bantu. Politycznie należy G. do Francji, Wkiej Brytanii, Portugalii, Hiszpanii i Liberii. — G. **Francuska**, kolonia, stanowiąca część Franc. Afryki Zach., 250.875 km² pow. i 2,300.000 mieszk. (9 na km²), w tym ok. 2.500 Europejczyków. Wywóz: kauczuku, oleju palm., kości słoniowej i bydła. Gł. miasto i port: Konakry. — G. **Portugalska**, kolonia na płn. wybrzeżu Zat. Gwinejskiej, 36.125 km² pow. i 365.000 mieszk. (10 na km²). Wywóz: orzecha ziemnego, kości słoniowej i kauczuku. Stolica i gł. port: Bolama.

Gwinea, dawna ang. moneta złota; dziś tylko jednostka rachunkowa = 21 szylingów.

Gwinejski prąd, prąd morski na Atlantyku, płynący na płn. od równika, dzieli prąd równikowy na część płn. i płd.

Gwint, 1) g. **śruby**, spiralny występ trzpienia śruby, o przekroju trójkątnym (g. ostry) lub prostokątny (g. płaski), wykonany na tokarce lub negatywnie gwintowanymi szczękami stalowymi; 2) g. **broni palnej**, spiralne żłobkowanie wnętrza lufy, nadaje pociskowi ruch postępowo-obrotowy.

Gwizjusze, ob. Guise.

Gwiżdż Feliks, pol. poeta podhalański, * 1885.

Gwozdecki Gustaw, pol. malarz i rzeźbiarz (1880—1935); śmiały w kolorycie i deformacji ekspresjonistycznej.

Gyges, król Lidii (685—656 prz. Chr.), według podania miał przy pomocy pierścienia czyniącego niewidzialnym zdobyć królową i królestwo.

Gymkhana, hind., zawody sportowe (konne, samochodowe itp.) z przezwyciężaniem zabawnych przeszkód.

Gynandria, gr., występowanie u osobników żeńskich drugorzędnych cech męskich; przeciw. **androgynia**: drugorzędne cechy żeńskie u osobników męskich.

Györ (niem. Raab), stol. komitatu G. w zach. Węgrzech, przy ujściu Raaby do Dunaju, 50.000 mieszkańców; znaczny przemysł i handel.

Gyp (właściwie Gabrielle comtesse de **Janville**), powieściopisarka franc. (1850—1932).

Gzik żołądkowy, **giez koński**, muchówka; jajka składa na sierści konia; larwy dostają się do przewodu pokarmowego konia, powodując często śmierć.

Gzy, muchówki; larwy pasożytują na zwierzętach ssących; mogą spowodować śmierć.

Gzyms, niem., człon architektoniczny występujący przed lico fasady, służący do zaznaczenia podziałów lub do ozdoby budowli; g. cokołowe, kordonowe, parapetowe, wieńczące i dachowe.

H

H, w chemii znak pierw. wodoru; w elektrotechn. jednostka henry; w astron. h, skrót dla hora (godzina); w muz. 7. stopień gamy C-dur.

ha, hektar.

Haag, Den Haag, ob. Haga.

Haakon, ob. Hakon.

Haarlem (Harlem), stol. prow. Płn. Holandii, 122.000 mieszk.; posiada kilkanaście kościołów (gotycki Groote Kerk ze słynnymi organami), z inn. zabytków: ratusz, archiwum państwowe; rozwinięty przemysł, sławna hodowla kwiatów.

Habana, La, ob. Hawana.

Habeas corpus, łac., ang. ustawa zasadnicza z 1679, mocą której nie wolno więzić ani przetrzymywać poddanego ang. w więzieniu bez śledztwa sądowego.

Habemus papam, łac., „mamy papieża", okrzyk po wyborze nowego papieża.

Habent sua fata libelli, łac., „książki mają swój los".

Haber Fritz, chemik niem., * 1868, wynalazł metodę otrzym. amoniaku z pierwiastków; nagroda Nobla.

Habesz, el, ob. Abisynia.

Habilitacja, łac., uzyskanie prawa wykładania w szkole akadem. Postępowanie: ocena rozprawy, dyskusja habilitacyjna i wykład habilit.

Habit, łac., strój zakonny.

Habitus, łac., wygląd, zachowanie się; w medyc.: typ konstytucyjny, z wyraźnymi znamionami fiz. (np. budowy kości, systemu nerwowego i in.) i psychicznymi.

Habsburgowie, niem. ród panujących; pierwszy Rudolf H. na tronie niem. (1273), szczyt potęgi za ces. Karola V, 1521 -22 podział na linię austriac. i hiszp.; wygaśnięcie ostatniej 1700, austr. — w linii męskiej 1740, po czym przejście krajów austriackich, mocą sankcji pragmatycznej Karola VI, na Marię Teresę. Przez jej małżeństwo z Franciszkiem Stefanem lotaryń-

skim powstanie domu h.-lotaryńskiego. 1804 złożenie przez H. godności cesarzy rzym.-niem. i przyjęcie tytułu cesarza austriackiego. Ostatni cesarz Karol (abdykacja 1918).

Hacienda, hiszp., posiadłość wiejska, ferma.

Hades, grec. bóg podziemi; także sama podziemia.

Hadramaut, kraina na płd. wybrzeżach Arabii, 151.500 km², 120.000 mieszk.; cztery sułtanaty pod wpływem ang. Gł. osady: Szibam i Terim, oraz port Makalla.

Hadrian (Hadrianus) Publius Aelius, cesarz rzym. (76—138 po Chr.), adopt. przez Trajana, stłumił powstanie żyd. (132—35), zbudował limes (wał H.), m. in. swoje mauzoleum (śrdw. Zamek św. Anioła).

Hadrian, papieże; 1) H. I, 772—95, w walce z Langobardami wezwał pomocy Karola W., który odnowił darowiznę Pepina; 2) H. II, 867—72, wyklął Focjusza, patriarchę konstantynopolitańskiego; 3) H. IV, 1154—59, jedyny Anglik-papież, przeciwnik Fryderyka Barbarossy; 4) H. VI, 1522—23, wychowawca ces. Karola V.

Hadriana wał, wał 118 km dług., wznies. 122 po Chr., na przestrzeni od dziś. Newcastle do Carlisle, dla ochrony Brytanii; zburzony w V w.

Hadziacka ugoda, zawarta 1658 między Polską a Kozaczyzną, czyniła Ruś (wojew. kijowskie, bracławskie i czernihowskie) równorzędną Litwie i Koronie. Nie weszła w życie.

Hadziacz, ros. Gadiacz, m. pow. w gub. Połtawa na Ukrainie, nad rz. Psioł, 10.000 mieszk.; należał do 1667 do Polski; 16 IX 1658 ugoda między Polską a hetmanem Kozaków Janem Wyhowskim. — Ob. Hadziacka ugoda.

Hadżi, tur., pielgrzym; ten, który odbył pielgrzymkę do Mekki.

Haeckel Ernst, niem. przyrodnik i filozof (1834—1919), monista, wybitny rzecznik darwinizmu, autor prawa biogenetycznego (ob.).

Haff, niem. nazwa zalewu (ob.).

Hâfis Schems ed-Din-Mohammed, największy liryk perski (ok. 1320—89).

Hafnium, Hf, hafn, pierw. chem. odkryty 1923, metal., l. porz. 72, cięż. at. 178,6; we wszystkich prawie minerałach, zawierających cyrkon.

Haft, zdobienie tkaniny przez naszywanie lub wszywanie nitek ozdobnym ściegiem. Różne odmiany, zależnie od rodzaju ściegu: h. płaski, wypukły, sznureczkowy, węzełkowy, krzyżykowy, dziergany i in.

Haga (holend. Den Haag, albo s'Gravenhage, franc. la Haye), siedziba rządu Holandii, 450.000 mieszk.; siedziba Stałego Trybunału Rozjemczego i sądu Ligi Narodów; zabytkowe budowle, m. i. ratusz z XVI w., 2 pałace królewskie, Pałac Pokoju, kilkadziesiąt kościołów; z licznych zakładów nauk. należy wymienić akademię prawa międzynarodowego, wyższą szkołę wojenną; muzea, galerie obrazów. Przemysł mebl., złotn., chem., handel. Ze zdarzeń histor.: trójprzymierze 1668, 1717 trójprzym. z Francją i Anglią i in. Por. też Haskie konfer. pokoj. międzynar.

Hagada, hebr., „opowiadanie“, opracowania biblii wedł. motywów etyczn., historycznych; składnik talmudu. „H. Paschy“, opowiadanie odczytywane w pierwsze 2 wieczory święta Paschy.

Hagen, m. w Westfalii, 147.000 mieszk.; przemysł żelazny i stalowy.

Haggard Henry Rider, pisarz ang. (1856—1925); powieści awanturnicze, pełne fantazji i humoru.

Hagia Sofia, kościół św. Zofii w Konstantynopolu.

Hagios, gr., święty.

Hagiografia, gr., opis żywotów świętych.

Hahn Wiktor, pol. historyk lit., * 1871, badacz Słowackiego, autor podstawowej „Bibliografii bibliografii polskiej“.

Hahn Otto, chemik niem., * 1879, odkrył kilka pierwiastków promieniotwórczych (radiotor, mezotor, protaktyn).

Haidarabad, ob. Hajdarabad.

Haifa, m. port. w płn. Palestynie, nad Zat. Akko, 50.000 mieszk.; wywóz zboża i ropy naftowej.

Haig (hejg) Douglas, feldmarszałek brytyjski (1861—1928), nacz. wódz sił ang. we Francji i Flandrii 1915—18.

Hainan, największa wyspa chińska, nad Zat. Tonkińską, 35.350 km², 2,600.000 mieszk.; stol. Kiung-czou, 45.000 mieszk.; port.

Hainaut (heno), niem. Hennegau, prow. w Belgii, 3.722 km², 1,300.000 mieszk., nad górną Skaldą i Sambrą; złoża węgla. Stol. Mons, 28.000 mieszk. — Dawn. hrabstwo, 1051 złącz. z Flandrią, 1345 bawars., 1433—77 burgundz., potem habsburs., 1794 franc., 1815—30 holend., następnie prowincja belgijska.

Hainisch Michael, polityk austr., * 1858, prez. republiki austr. 1920—28.

Hai-phong (hajfong), m. port. we franc. Tonkinie, 120.000 mieszk.; wywóz ryżu, kauczuku i węgla.

Haiti, wyspa w W. Antylach, 76.555 km²; klimat, świat rośl. i zwierz. podzwrotnik.; pod względem politycznym dzieli się na republikę Dominikańską (ob.), położoną na wsch., oraz murzyńską republikę Haiti na zach.; 27.844 km², 2,300.000 mieszk., prawie wyłącznie Murzynów. Stol. Port-au-Prince, 125.000 mieszk. Wywóz kawy, kakao, bawełny. Język urzęd. franc. Ustrój: Prezydent i 5 ministrów, władzą ustawodawczą jest rada państwowa złoż. z 21 członków. — Odkr. 1492 przez Kolumba, w XVI w. ośrodek państwa kolon. hiszp., 1804 niepodległe, od 1916 pod opieką St. Zjedn.

Hajdamacy, tur., Kozacy zaporoscy zajmujący się rozbojem. Ruch hajdamacki był szczególnie silny w XVIII w.

Hajdarabad (ang. Hyderabad), państwo Nizama, najw. bryt.-ind. państwo hołdown., zajmujące znaczną część Dekanu, 214.179 km², 14 mil. mieszk.; kop. węgla, upr. bawełny. Stol. H. 370.000 mieszk.; przemysł tekstylny, papierniczy, wyrób dywanów.

Hajducy, węg., lekka piechota węgierska, potem też służba ubrana po węgiersku.

Hajduk, ob. Hajducy.

Hajduki Nowe, osada przem. w pow. Świętochłowice, 7.000 mieszkańców.

Hajduki Wielkie (niem. Bismarckhütte), wieś o charakt. miejskim w pow. Świętochłowice

(woj. śląskie), 30.000 mieszk.; huta żelaza i stali, fabryki amoniaku.

Hajota, właśc. Helena Janina z Boguskich, zamężna Szolc-Rogozińska, powieściopisarka pol., * 1862; „Z dalekich lądów“ i in.

Hakata, H. K. T., niem. Związek Kresów Wsch., założony 1894 przez Hansemanna, Kennemanna i Tiedemanna, celem rugowania Polaków i osadzania Niemców na roli w Poznańskim. Hakatysta, zaciekły wróg polskości i germanizator.

Hakenkreuz, niem., ind. swastyka, krzyż łamany, przedwojenna oznaka nacjonalistów i antysemitów w Niemczech, rzekomy symbol aryjskości; przyjęty przez hitlerowców i Trzecią Rzeszę jako godło. — Por. ryc. przy art. Krzyż.

Hakodate, port i twierdza na japońs wyspie Hokkaido, 198 000 mieszkancow.

Hakon, królowie norw 1 H Stary, 1204—63 pozyskał Grenlandię i Islandię; 2) H. VI (1339—80), przez małżeństwo z Małgorzatą duńską przygotował unię skand.; 3) H. VII, * 1872, ks. duński. 1905 król norweski.

Hakownica, także nazwa arkabuza (ob.).

Hala, pastwisko tatrzańskie, położone powyżej granicy lasu.

Halabarda, broń drzewcowa XV—XVII w., połącz. włóczni i topora.

Halabarda

Halbe Max, pisarz niem., * 1865; dramat „Jugend“ i in.

Hale (hejl) George, astrofizyk amer., * 1868, wynalazł spektroheliograf.

Haleb, ob. Alep.

Halecki Oskar, historyk polski, * 1890; szereg prac z dziedziny historii Europy Wsch., m. in. „Dzieje Unii Jagiellońskiej“.

Halerz, niem., moneta bita od XIII w., w b. Austro-Węgrzech = $^1/_{100}$ korony.

Halévy (alewi), 1) Jacques, kompoz. franc. (1799—1862); opery, m. in. „Żydówka“ i op. kom. „Błyskawica“; 2) Ludovic, franc. pisarz dramatyczny (1834—1908), zwłaszcza do spółki z Meilhakiem autor „Froufrou“ i in.

Half-penny (hepeni), ang., pół pensa.

Halickie księstwo, założone w 1. poł. XII w. przez ks. Władimirkę Wołodarowicza, 1188 połączone z ks. Włodzimierskim, w XIII w. przedmiot sporów pol.-węg., 1340 włączone przez Kazimierza W. do Polski, 1379 do Węgier, 1387 ostatecznie do Polski.

Halicz, m. pow. w wojew. stanisław., 4.000 mieszk., w tym kilkadziesiąt rodzin Karaitów; ruiny zamku Kazimierza Wielkiego.

Halifax (helifeks), 1) ang. m. w hr. York, 9.000 mieszk.; przemysł żelazny i tekstylny, kopalnie węgla; 2) stol. kanad. prow. Nowej Szkocji, 60.000 mieszk., najważniejszy atlantycki port Kanady, twierdza; uniwersytet.

Halikarnas, grec. Halikarnassos (dzis. Budrum), staroż. m. w Karii (Azja Mn.); mauzoleum króla Mausolosa, uważane za jeden „z cudów świata“; rodzinne m. Herodota.

Halit, minerał, nazwa soli kamiennej

Hall (hol) ang., sala, hala, świetlica

Hall Asaph, astronom ameryk. (1829—1907), odkrył obydwa księżyce Marsa.

Halla nad Salą (niem. Halle an der Saale), m. w prusk. prow. Merseburg, 208.000 mieszk., uniwers.; przemysł maszynowy i cukrownie, kopalnie węgla brunatnego i soli.

Haller, 1) Jan, drukarz pol., † 1525, zał. 1503 w Krakowie pierwszy w Polsce stały zakład drukarski; 2) Stanisław, gener. pol., * 1872, w armii austr., 1919 i 1923—26 szef sztabu gen. pol., 1920 d-ca 13. dyw. piech., pobił Budionnego pod Zamościem; 3) Józef, gener. pol., * 1873, w armii austr., twórca drużyn sokolich, od 1914 w Legionach, 1918 walki pod Rarańczą i Kaniowem, po czym przedostał się na Murmań, gdzie stworzył oddziały pol. Następnie we Francji, członek Komitetu Narod., organizator armii pol. „hallerczyków“, z kt. 1919 przybył do Polski. W wojnie bolszew. d-ca nad Bugiem.

Halley (helli) Edmund, astronom ang. (1656—1742), obliczył drogi wielu komet, przepowiedział powrót komety H., wykazał ruch własny gwiazd stałych.

Hallstadt, m-ko w Austrii Górnej, nad Jez. Hallsztackim; 1846 wykopaliska przedhistor. z epoki metalowej, tzw. hallsztackiej.

Hallsztacka epoka, ob. Metalowa epoka.

Halmahera (Dzilolo), największa z wysp Molukków, składa się z 4 półwyspów, górzysta, liczne wulkany; 140.000 mieszk.; wywóz kauczuku.

Halny wiatr, ciepły wiatr wiejący w Tatrach, podobny do föhnu (ob.).

Halo, barwne pierścienie koliste występujące niekiedy dookoła księżyca lub słońca.

Halowa budowla, w archit. grec. i rzym. budynek podzielony kolumnami lub filarami na nawy.

Hals Frans, malarz niderl. (ok. 1580—1666), jeden z największych portrecistów i malarzy obyczajowych.

Halucynacje, łac., omamy, wrażenia zmysłowe, powstałe bez podniety zewn.: h. wzrokowe, słuchowe, smakowe, węchowe, dotykowe, ruchowe. Występują w psychozach, histerii, epilepsji, stanach gorączk., zatruciach itd.

Hałda, nasypisko odpadków fabrycznych, także ziemi i kamieni wydobytych z szybu.

Hamada, skaliste pustynie na Saharze.

Hamadan, ob. Ekbatana.

Hamak, leże z siatki sznurowej, zawieszanej na hakach między ścianami lub drzewami.

Hamamatsu, japońskie m. na wyspie Hondo, 109 000 mieszkańców.

Haman, wg księgi Estery minister króla pers. Ahaswera, wróg Żydów.

Hamann Johann Georg, pisarz niem. (1730—88), „Mag Północy“; przeciwnik Oświecenia, na miejsce rozumu stawiał intuicję i wiarę.

Hamborn, ob. Duisburg-Hamborn.

Hamburg, niem. państwo nad dolną Łabą; stol. H., wolne m. hanzeat., 1,100.000 mieszk., najw. port Rzeszy, a po Antwerpii najw. port europ., ruch port. 1932: zawinęło do portu 18.024 statków z 17,1 milion. tonn rejestr. netto, a wypłynęło 20.087 statków z 18,2 mil. tonn rejestr. netto; wielki przemysł (gł. przeróbka przywożonych surowców, budowa okrętów); uniwers. Powstał prawdopodobnie z założonej przez Ka-

rola W. 808 przeciw Słowianom warowni; od końca XII w. rządy rady miejskiej, w XIII związek z Lubeką (podstawa późn. Hanzy [ob.]).

Hamici, ob. Chamici.

Hamilkar Barkas, wódz kartag., † 229 prz. Chr., ojciec Hannibala, podczas 1. wojny punickiej walczył na Sycylii, 236—29 podbił Hiszpanię.

Hamilton (hemiltn), m. portowe w Kanadzie, nad jez. Ontario, 114.000 mieszkańców.

Hamilton (hemiltn), stara rodzina szkocka James, † 1572, opiekun Marii Stuart i regent.

Hamilton Emma Harte, późn. Lady H. (1765—1815), właśc. Amy Lyon, córka kowalu, znana z piękności, żona posła ang. w Neapolu (1791), kochanka Nelsona

Hamlet, legendarny książę staroduński, po raz pierwszy wymieniony w kronice Saxa Grammaticusa z XII w., stamtąd przeszedł do opracowań literackich, ostatecznie w tragedii Szekspira; uosobienie zwątpienia i wahania się

Hamm, m. w Westfalii, 54 000 mieszkańców.

Hammerfest, najdalej na płn. położone m. na ziemi, w Norwegii, pod 70° szer. płn.; 3.700 mieszk.; port handlowy, rybołówstwo, wyrób tranu.

Hammurabi, król babil., 1947—1905 prz. Chr., twórca pierwszego kodeksu praw.

Hamsun Knut, znakomity powieściopisarz norweski, * 1859, laureat nagrody Nobla; syn krawca Pedersena, prowadził życie włóczęgi zasłynął powieścią „Głód", z następnych ważniejsze: „Pan", „Błogosławieństwo ziemi" (arcydzieło), „Misteria", „Wiktoria", „Rozdział ostatni", „August Powsinoga"; subtelny psycholog i wnikliwy odtwórca życia na Północy.

Hamulec odśrodkowy

Hamulce, urządzenia dla zwolnienia względnie wstrzymania ruchu części mechanicznych: tarcie szczęk h. zamienia energię kinetyczną ruchu na ciepło. Powierzchnie cierne: żelazne, drewniane wzgl. ze specjalnych materiałów o wielkim współczynniku tarcia. H. ręczne, dociskane są dźwignią, h. samoczynne pracują na zasadzie siły odśrodkowej. Dla pociągów osobowych h. pneumatyczne.

Hanau, m. w Hessen-Nassau (Niemcy), 40.000 mieszk.; 1813 zwyc. Napoleona nad wojskami austr. bawarskimi.

Handel, zawodowe kupowanie i sprzedaż dóbr (towarów). H. drobny (detaliczny) oddaje towar wprost konsumentowi; h. en gros (hurtowy) dostawia go odsprzedawcy, kupcowi. H. zagraniczny, dzieli się na wwozowy (import), wywozowy (eksport) i międzynar. pośrednictwo handlowe.

Händel Georg Friedrich, kompozytor niem. (1685—1759), działał gł. w Anglii; mistrz oratoriów: „Mesjasz" i w. in.; hymny i ody, koncerty organowe, klawesynowe, sonaty itd.

Handelsman Marceli, historyk pol., * 1882; szereg prac z dziedziny prawa średw., o narodowościach nowoczesnych i in.

Handicap (hendikep), ang., zawody, przy których szanse ubiegających się są wyrównane przez rzeczoznawców (handicapper. W wyścigach konnych wyrównanie przez dodanie silniejszym koniom obciążenia itp.

Hangar, fr., specjalna szopa do przechowywania samolotów.

Hang-czou, stolica płd.-chińskiej prow. Czekiang, 500 000 mieszk.; przemysł tekstylny, port.

Hanka Václav, pisarz czeski (1791—1861), zręcznie podrobił rzekome zabytki dawnej literatury czeskiej: „Królowodworski rękopis" i in.

Hankou, chińs. m. w prow. Hupe, nad Jangtse-kiangem, 780.000 mieszk., po połączeniu z sąsiednimi miastami Hanjang i Wuczang razem ok. 1,600.000 mieszk.; ważny port handlowy; przemysł i znaczny handel herbatą, skórami, jedwabiem.

Hannibal, wódz kartag. (246—183 prz. Chr.), syn Hamilkara Barkasa, w 2. wojnie punickiej przekroczył Alpy 218 i zadał Rzymianom klęski nad Jez. Ticino, rz. Trebią, Jez. Trazymeńskim, 216 pod Kannami; wezwany do Afryki dla obrony Kartaginy, pokonany przez Scypiona pod Zamą 202, zmuszony do opuszczenia Kartaginy schronił się u króla Bitynii, Prusiasa, gdzie się otruł.

Hannibal ante portas, łac., „Hannibal przed bramami", okrzyk zgrozy przed zbliżającym się niebezpieczeństwem.

Hanno, żeglarz kartag., ok. 460 prz. Chr. wyprawił się do płd. wybrzeży Afryki.

Hanoi, stol. franc. Tonkinu w Indochinach, 120.000 mieszk.; port; siedziba zarządu franc. Indochin.

Hanower (niem. Hannover), prow. pruska w płn. Niemczech, między Holandią a rz. Łabą, 38.787 km² pow. i (1933): 3, 365.610 mieszk. (87 na km²), przew. protest. Kraj przew. nizinny Rolnictwo i hodowla. Przemysł w stolicy H i miastach: Emden, Wilhelmshaven, Wesermünde i Osnabrück. 6 rejencyj H., Hildesheim, Lüneburg, Stade, Osnabrück i Aurich. — H., część Brunszwiku, od 1692 księstwo elektorskie Rzeszy. 1714 połącz. przez Jerzego I unią personal. z Wką Brytanią. 1806 oddany przez Napoleona Prusom, potem królestwu Westfalii. 1814 samodz. królestwo. 1837 oddzielone od Wkiej Brytanii. W wojnie 1866 po stronie Austrii, pokonane i wcielone do Prus.

Hanswurst, błazen, charakteryst. postać komiczna dawnej sceny niemieckiej

Hanza, związek zaw. 1241 między Hamburgiem i Lubeką, do kt. przystąpiła Brema i 90 in. miast. W średw. potęga gospod., polit. i wojskowa, zaczęła upadać wskutek wzrostu władzy książąt niem., oraz wzmocnienia państw skandyn. i Anglii

Haparanda, najdalej na płn. wysunięte m. Szwecji, 2 000 mieszk.; stacja meteorologiczna.

Happy end(ing), (hepi), ang., „szczęśliwy koniec", pomyślne zakończenie.

Haracz, arab., podatek, pogłówne, płacone mahometanom przez podbitą ludność chrześc.; w dawnej Polsce wszelkie opłaty, kontrybucje i daniny składane Turcji

Harakiri, zastrzeżony dla japońs. samurajów obyczaj uroczystego samobójstwa przez rozprucie brzucha.

Harald, H a r o l d, „bojownik", imię wielu królów nordyckich i anglosaskich; H. I zjednoczył 872 posiadłości norw.; H. II, ost. król anglosaski zginął 1066 pod Hastings.

Harambašić August, poeta chorw. (1861—1911).

Harburg - Wilhelmsburg, m. w Hanowerze (Niemcy), nad Łabą, 110.000 mieszkańców

Harcerstwo, s k a u t i n g, ruch młodzieży, zainicjowany i zorganizowany 1907 w Anglii przez gen. Baden-Powella, w Polsce przed wojną świat. przez E. Piaseckiego i A. Małkowskiego. Ma na celu wychowanie samodzielnego, uczynnego, kochającego bliźnich i przyrodę obywatela, rozwijając w młodym chłopcu odpowiednie cechy przez życie koleżeńskie w organizacji, naukę sprawności i początków rzemiosł. obcowanie bezpośrednie z naturą. H a r c e r z składa przyrzeczenie służby Bogu, Ojczyźnie i bliźnim i przestrzegania 10 praw harcerskich. — W Polsce: „Związek Harcerstwa Polskiego".

Harcerz, członek organ. harcerskiej (ob. H a r c e r s t w o).

Harcownik, w dawnej Polsce żołnierz wychodzący na harce przed właściwą bitwą.

Hardangerfjord, fiord w płd. Norwegii, ok. 100 km długości.

Harden (pierw. W i t k o w s k i) Maximilian, pisarz niem. (1861—1927), jego tygodnik „Zukunft", 1892—1922, głośny kampaniami publicystycznymi.

Harden Arthur, chemik ang., * 1865, badania nad fermentacją alkoholową; nagroda Nobla.

Hardenberg Friedrich, baron (pseud. N o v a l i s), poeta niem. (1772—1801), „prorok" szkoły romantycznej, autor „Hymnen an die Nacht", powieści „Heinrich von Ofterdingen".

Harding Warren (1865—1923), republikanin prezydent Stanów Zjedn. Am. Płn. 1920—23 zwołał konferencję rozbrojeniową do Waszyngtonu.

Hardy Thomas, powieściopisarz ang. (1840—1928); główne utwory: „Tess of the D'Urbervilles", „The Dynasts" (cykl napoleoński), nowele „Life's Little Ironies", także poezje liryczne.

Harem, arab., część domu mahomet. przeznaczona dla kobiet, poświęcona życiu rodzinnemu i niedostępna dla obcych mężczyzn; także ogół mieszkanek h. Dawne wielożeństwo zniesione w Turcji 1926.

Harfa pedałowa

Harfa, prastary instrument strunowy; od 1720 pedały dla przestrajania strun, od 1. poł. XIX w. „pedał podwójny": podwyższanie stroju o 1 lub 2 półtony za 1 wzgl. 2 pociśnięciami pedału. Charakterystyczne: arpeggio i glissando.

Harfa Eola, instrument o strunach wprawianych w drganie przez wiatr.

Hariri Abu Mohammed Kasim ib Ali, pisarz arab. (1054—1122), autor słynnych „Makam", retorycznych opowiadań o czarodzieju.

Harlem, 1) miasto w Holandii, ob. Haarlem; 2) dzielnica murzyńska w Nowym Jorku.

Harmatan, suchy wiatr, niosący pył, w płn.-zach. Afryce.

Harmonia, w mitol. grec. córka Aresa i Afrodyty, patronka Teb.

Harmonia, gr., 1) wzajemna zgodność części jakiejś większej całości; 2) w muz. zgodne połączenie dźwięków; w ściśl. znaczeniu stopienie dźwięków w jednostkę: konsonans lub dysonans. N a u k a h. (w muz.), nauka o akordach i ich połączeniach; teoretyczna, bada prawa budowy akordów i ich połączeń, praktyczna (h a r m o n i z a c j a) szuka odpowiednich akordów dla melodii.

Harmonika, 1) r ę c z n a, najmniejszy instrument organowy z klawiaturą i ręczn. miechem; 2) u s t n a, instrument ludowy: przez dmuchanie drgają metalowe języczki sprężyste, strojone w akordach

Harmonium (fisharmonium, melodium i in.), por. Fisharmonia.

Harpago, łac., rodzaj osęka, w komedii Plauta chciwy sknera, stąd H a r p a g o n w „S k ą p c u" Moliera.

Harpia amerykańska, ptak z rodziny orłów, ok. 1 m dł., niebezpieczny szkodnik; Meksyk, Ameryka Środk., Brazylia; dostarcza cennych piór.

Harpia amerykańska

Harpie, gr., boginie śmierci, nienasycone demony, w postaci ptaków drapieżnych z głową i piersiami kobiety.

Harpun, żelazna włócznia na linie, z zadzierzystym ostrzem, służy głównie do połowu wielorybów.

Harrisburg (herisber), stolica st. Pensylwania w St. Zjedn. Ameryki Płn., 80 000 mieszkańców; przemysł stalowy, kopalnie węgla.

Hartford, stol. st. Connecticut, w St. Zjedn. Am. Płn., 160.000 mieszk.; przemysł metalowy.

Hartleben Otto Erich, pisarz i poeta niem. (1864—1905), przywódca modernizmu.

Hartmann Eduard von, filozof niem. (1842—1906), pesymista; „Philosophie des Unbewussten", „Kategorienlehre".

Hartmann von Aue, poeta staroniem. (1165—ok. 1210), autor „Armer Heinrich" i in.

Hartowanie, 1) stopniowe przyzwyczajanie ciała do wpływów zewnętrznych, w szczególności zimna (przez systematyczne zmywanie, świeże powietrze, ćwiczenia ruchowe itd); 2) w m e t a l u r g i i, proces zwiększania twardości i wytrzymałości metali przez ogrzewanie do określonej temperatury i szybkie oziębianie oraz inne zabiegi.

Harun-al-Raszyd, kalif z dynastii Abbassydów (766—809), popierał naukę i sztukę, znany dzięki „Opowiadanom z 1000 i jednej nocy".

Harunobu Suzuki, japoń. malarz i rysownik, † 1770; gł. obrazy przedstawiające kobiety.

Haruspices, łac., u dawnych Rzymian wróżbici: z wnętrzności zwierząt ofiarnych, błyskawic itd.

Harvard University, najstarsza i najpoważniejsza szkoła wyższa w Stanach Zjedn. Am.

Płn. w Cambridge (Mass.), założona w 1636 z zapisu Johna Harvarda.

Harvey (harwi) William, fizjolog ang. (1578—1657), odkrył zasady krążenia krwi, zapoczątkował teorię ewolucji.

Harz (harc), pasmo górskie w płn. Niemczech, płyta 400—600 m wys., Brocken 1142 m; srebro, żelazo, ołów, miedź.

Harzburski front, zorganizowana 1931 opozycja prawicowa, antysocjalistyczna, w Niemczech; rozpadła się 1932 na skutek samodzielnej akcji narod.-socjalistów.

Hasdrubal, ob. Hazdrubal.

Hasebrock Johannes Petrus, mistrz prozy holenderskiej (1812—96).

Hašek Jaroslav, pisarz czeski (1882—1923); głośne „Przygody dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej".

Hasenclever Walter, poeta niem., * 1890, ekspresjonista.

Haskie konferencje pokojowe, międzynarodowe: 1) 1899 i 1907; wynikiem szereg konwencyj w sprawie pokojowego załatwienia sporów międzynarodowych, praw i zwyczajów wojny lądowej, włączenia wojny morskiej do konwencji genewskiej z 1864, oraz zakaz używania rozmaitego rodzaju broni, gazów itd.; 2) 1929 konferencja w sprawie reparacyj niem. i przyjęcia planu Younga.

Hasło, w wojsku, harcerstwie i in. umówiony wyraz służący za znak rozpoznawczy.

Hastings (hestings), ang. m. w hr. Sussex, 65.000 mieszk.; 1066 zwyc. Wilhelma Zdobywcy nad Anglosasami.

Haszysz, arab., środek odurzający, otrzym. z konopi indyjskich, wywołuje euforię i wizje.

Hata Sahachiro, lekarz jap., * 1873, wraz z Ehrlichem wynalazł 1910 salwarsan (ob.).

Hator, egip. bogini nieba, którą Grecy utożsamiali z boginią miłości Afrodytą. Przedstaw. jako krowa lub kobieta z głową krowy, albo z tarczą słoneczną między rogami.

Haubica, działo strzelające różnej wielkości ładunkami, stosunkowo słabymi, co wytwarza małe szybkości początkowe i tor więcej stromy niż w armacie.

Hauff Wilhelm, pisarz niem. (1802—27), autor fantastycznych „Märchen" i in.

Hauke, 1) Maurycy, gen. pol. (1775—1830), uczestnik walk legionowych, organizator powstania w Wielkopolsce, szef szt. Dąbrowskiego, 1813 obrońca Zamościa, 1816 zast. min. wojny Król. Kongr., 1820 dow. korpusu artyl. i inż., w powstaniu listopad. wystąpił przeciw podchorążym, przez nich zabity; 2) Józef, pseud. Bosak, generał powstańczy (1835—1871), w powst. styczniowym dowódca II korpusu, w wojnie prusko-franc. dowódca brygady pod rozkazami Garibaldiego. Poległ pod Dijon.

Hauptmann Gerhart, pisarz niem., * 1862, twórca naturalistycznego dramatu społ.: „Vor Sonnenaufgang", „Die Weber", potem neoromantycznych: „Hanneles Himmelfahrt", „Die versunkene Glocke" i in., nadto powieści: „Der Ketzer von Soana", „Der Narr in Christo Emanuel Quint", „Die Insel der grossen Mutter", autobiograficznej „Buch der Leidenschaft"; nagroda Nobla.

Haussa, plemię Murzynów sudańskich z domieszką chamicką; mahometanie, zdolni kupcy i rzemieślnicy; język ich językiem handlowym zachodniej Afryki.

Hausse (hos), fr., zwyżka cen, zwłaszcza papierów giełdowych.

Haute finance (ot finans), fr., sfery wielkiego kapitału, świat bankowy.

Havlíček Karel, pisarz czeski (1821—56), satyry i epigramy w duchu liberalnym i narodowym.

Havre, Le (hawr), franc. m. i drugi po Marsylii port handl., w depart. Seine-Inférieure, nad ujściem Sekwany; 165.000 mieszk.; gł. przywóz bawełny i kawy, przemysł maszynowy, warsztaty okrętowe.

Hawai, najw. wyspa w archipel. Hawajskim, 10.398 km², 70.000 mieszk., wygasłe i czynne wulkany, Mauna Kea, 4.208 m, Mauna Loa, z jez. lawowym Kilauea; stolica Hilo, 20.000 mieszkańców, port morski.

Hawai Wyspy (W. Sandwich), archip. na Oc. Spokojnym, 17.361 km², 360.000 mieszk. Ludność składa się z Japończyków (ok. 150.000), Filipińczyków, Chińczyków, Portugalczyków. Pochodzenia wulkanicznego, czynny wulkan Mauna Loa na wyspie Hawai. Uprawa trzciny cukrowej, ryżu, kawy, ananasów; stol Honolulu. Wyspy mają własną izbę deputowanych i senat. — 1527 odkryte przez Hiszpanów, 1900 zaanektowane przez Stany Zjedn. Am. Płn.

Hawana (Habana), San Cristobal de H., stol. wyspy Kuby, najważn. ośrodek handlowy i port na Antylach, 590.000 mieszk.; przem., budowa okrętów, handel; uniwersytet.

Hawaria, ob. Awaria.

Hawela, niem. Havel, pr. dopływ Łaby, 345 km dług., połącz. kanałami z Odrą i Łabą.

Hawelok, ang., płaszcz lub zarzutka, przew. z rodzajem pelerynki.

Hawthorne (housern) Nathaniel, powieściopisarz angloameryk. (1804—1864); „The Scarlet Letter" i i.

Haydn Joseph, kompoz. austr. (1732—1809), z pochodz. Chorwat, mistrz sonaty, symfonii, kwartetu smyczk., ok. 150 symfonii; muzyka kameralna, oratoria („Stworzenie", „Pory roku"), msze, utwory fortep. i i.

Hazard, fr., gra, przy której wygrana lub strata zależy tylko od przypadku. Gry h. prywatne: bakarat, pokier i i.; publiczne, prawnie uznane: loteria, ruleta itp.

Hazdrubal, wodzowie kartag.: 1) zięć Hamilkara Bark., wraz z nim i po jego śmierci wódz w Hiszpanii, † 221 przed Chr.; 2) syn Hamilkara Bark., † 207, po wyprawie Hannibala do Italii wódz w Hiszpanii, wyruszył mu z odsieczą i zginął.

Hazena, ob. Piłka.

He, symbol chem. pierw. helu.

Hearn (hern) Lafcadio, pisarz ang. (1850—1904), autor opowieści japońskich.

Hearst (herst) William Randolph, wydawca amer., * 1863, twórca potężnego koncernu prasowego w Nowym Jorku.

Heban (hebanowe drzewo), drewno b. twarde i ciężkie, głównie z drzewa Diospyros ebenum (h. czarny) oraz z Diospyros chloroxy-

lon (h. zielony); do wyrobów stolarskich. H. **sztuczny**: z innych drzew twardych, odpowiednio bajcowanych.

Hebbel Friedrich, pisarz niemiecki (1813—63); dramaty: „Herodes und Mariamne", „Agnes Bernauer", „Gyges und sein Ring" i in. oraz „Tagebücher".

Hebe, grec. bogini młodości, córka Zeusa i Hery, podczas uczt nalewała nektar bogom olimpijskim.

Hebel, narzędzie stolarskie do wygładzania powierzchni drewna.

Hebert (eber) Jacques René, rewolucjonista franc. (1759—94), przywódca odłamu radykalnego (hebertystów), zgilotynowany za sprawą Robespierre'a.

Hebrajskie pismo, rozwinięte prawdopodobnie z fenickiego: staro-hebr., dotychczas u Samarytan i p. „kwadratowe", używane dotąd przez Żydów; dawniej tylko spółgłoskowe, w pocz. śrdw. otrzymało znaki samogłoskowe. Wymowy: aszkenazyjska (Żydzi pol., niem.) i sfardyjska (hiszp. i portug.).

Hebrajski język, należy do języków semickich, spokrewniony z jęz. babilońskim, aramejskim i arabskim. Używany przez Izraelitów, zepchnięty od VI w. prz. Chr. przez aramejski, utrzymał się w liturgice i literaturze; rozkwit w mauryt. Hiszpanii, XI—XV w., po czym ponowny upadek; nowy rozkwit z końcem XVIII w. („haskala", tj. „oświecenie"), gł. w Niemczech i Europie wsch. oraz w XX w., pod wpływem syjonizmu.

Hebron, staroż. m. w Palestynie, na płd. od Jerozolimy, rezydencja Dawida, miejsce zamieszkania Abrahama i Jakuba, z ich grobami. — Dziś El-Chalil, 17.532 mieszkańców.

Hebrydy (ang. Western Islands), archip. ok. 500 wysp na zach. wybrz. Szkocji, ok. 100 zamieszkałych; 7.555 km², 70.000 mieszkańców.

Hebrydy Nowe, melanez. archip. na Oc. Spokojnym, 13.230 km², 65.000 mieszk.; wulkaniczne lub koralowe; wywóz bawełny, kakao, kopry. Stol. Port Vila; od 1906 należą wspólnie do Anglii i Francji.

Hedin Sven, podróżnik szwed., * 1865; 1894 wyprawił się po raz pierwszy do środk. Azji, zbadał jez. Lop-Nor i źródła rzek Sangpo, Indus i Satledż, wykrył Transhimalaje, 1923 podróż dookoła świata; szereg opisów podróży.

Hedonizm, gr., kierunek filozof., rozkosz jest najwyższym celem i szczęściem.

Hedżas, król. w Arabii na płn.-wsch. wybrzeżu M. Czerwonego, 472.000 km², 1½ mil. mieszkańców; wywóz skór, wełny, masy perłowej, korzeni; ośrodek kultu muzułmań., stol. Mekka.

Hedżra, **hegira**, przeniesienie się Mahometa z Mekki do Medyny 20 września 622. Od niej początek mahomet. rachuby czasu.

Hefajstos, gr. bóg ognia i kowalstwa, syn Zeusa i Hery, kulawy, czczony u Rzymian jako **Wulkan**. Miał warsztat na Olimpie.

Hefner-Alteneck Friedrich, inż. niem. (1845—1904), wynalazca motoru elektr. prądu zmiennego i lampy fotometrycznej.

Hegel Georg Wilhelm Friedrich, wybitny filoz. niem. (1770—1831), twórca absolutnego dialektycznego idealizmu, przyjmującego jedność bytu i myśli. Jedyna zasada świata, „absolutny duch", przechodzi poprzez różne fazy rozwoju: logiczną, przyrodniczą i społeczną. Zasadą rozwoju jest walka sprzeczności („rozwój dialektyczny").

Hegemonia, gr., przewodnictwo jednego państwa nad innymi.

Hegira, ob. Hedżra.

Hegyalia (hedialia), pasmo w Karpatach, od Preszowa (Słowacja) do Tokaju (Węgry), 115 km dług.; na płd. stokach winnice (słynne wina tokajskie).

Heiberg Johan Ludwig, pisarz duń. (1791—1860), czołowy przywódca liter., przeciwnik romant. sentymentalizmu.

Heidelberg, badeńskie m. okręg., nad Neckarem, 82.000 mieszk.; najstarszy uniwers. w Niemczech (zał. 1386); wyrób instrumentów muz.; zamek z XIV—XVII w.

Heidenreich Michał, ob. Heydenreich.

Heidenstam Verner von, pisarz szwed., * 1859, powieść: „Karolinerna" i i.; nagroda Nobla.

Heijermans Hermann, pisarz holend. (1864—1924), twórca dramatu naturalistycznego: „Nadzieja", „Ghetto" i i., powieść „Diamantstad" i i.

Heimwehr, austr. organizacja wojsk., prawicowa, powstała po wojnie świat. dla obrony zewn. i wewn. przeciw socjalizmowi i komunizmowi. Od 1931 stał na jej czele ks. Starhemberg; rozwiązana 1936.

Heine Heinrich, poeta niem. (1797—1856), subtelny liryk i namiętny satyryk, autor „Buch der Lieder", „Deutschland, ein Wintermärchen", „Reisebilder" i in.

Heine Medina choroba, choroba zakaźna, wywoływana przez zarazek przesączalny, atakuje najczęściej dzieci. Polega na następowym zwyrodnieniu rogów przednich istoty szarej rdzenia. Następstwem są długotrwałe porażenia.

Heinrich Władysław, pol. filozof i psycholog, * 1865, prace nad psychologią eksperymentalną, zwł. pedagog.; poza tym „Filozofia grecka do Platona", „Zarys historii filozofii" i in.

Heisenberg Werner, fizyk niem., * 1901, przyczynił się do rozwoju teorii kwantów przez wprowadzenie mechaniki kwantowej i zasady nieoznaczalności; laureat Nobla.

Hejnał, węg., pobudka, pieśń poranna; znany h. wygrywany przez trębaczy co godzinę na wieży Mariackiej w Krakowie.

Hekaba, ob. Hekuba.

Hekate, bogini grec., władczyni duchów i dusz ludzi zmarłych gwałtowną śmiercią, czczona również jako bogini księżyca.

Hekatomba, u staroż. Greków ofiara stu wołów; potocznie: krwawa ofiara.

Hekla, czynny wulkan na płd.-zach. Islandii, 1.447 m wysokości.

Heksaedr, gr., sześciościan; h. **umiarowy**, sześcian.

Heksagram, gr., figura skład. się z 2 trójkątów równobocznych; w kulcie żydowskim zwany „gwiazdą Dawida".

Heksagram

Heksametr, grecka miara wierszowa: sześciostopowy wiersz daktyliczny, używany pierwotnie w pieśniach bohaterskich (wiersz heroiczny), później w ogóle w poezji.

Hektar, gr.-łac. (ha), jednostka powierzchni = 100 arów (a) = 10.000 m².

Hekto..., przed nazwą jednostki oznacza jednostkę 100 razy większą.

Hektograf, gr., przyrząd do powielania pisma; specjalna masa w skrzynce nabiera na siebie barwnik przyciśniętego do niej pisma i oddaje na przykładane kolejno czyste arkusze.

Hektogram, 100 gramów.

Hektolitr, 100 litrów.

Hektometr, 100 metrów.

Hektor, najstarszy syn króla trojańskiego Priama, i Hekaby, mąż Andromachy, zabity przez Achillesa.

Hekuba, żona króla Troi Priama, po upadku miasta niewolnica Odyseusza.

Hel, He, pierw. chem., gaz szlach., l. porz. 2, c. at. 4,002; w minimalnych ilościach składnik atmosfer., w wielu minerałach uranowych, tworzy się przy rozpadzie pierwiastków promieniotwórczych (radu). Używ. do napełniania balonów; wykryty po raz 1. 1865 w widmie słońca.

Hel (Mierzeja Pucka), płw. 35 km długi, 300—2.500 m szer., zamykający od płn. Zat. Pucką; szereg stacyj klimat. Na samym cyplu mierzei miejsc. kąpielowa H e l, 600 mieszk., port rybacki, rybołówstwo i wędzarnie ryb; latarnia morska.

Helena, w mit. grec. córka Zeusa i Ledy, żona Menelausa; uprowadzona przez Parysa do Troi, stała się powodem wojny trojańskiej.

Helena, św., matka Konstantyna W., † 326, wybudowała kościół Grobu św. w Jerozolimie; pam. 18 VIII.

Helena, 1) ks. krak., sandom., kujaw. i mazow., † ok. 1205, córka w. ks. kijowskiego Rościsława Mścisławicza, żona Kazimierza Spr. (od 1163), po jego śmierci regentka za małol. Leszka; 2) żona Aleksandra Jagiell., † 1513, córka Iwana III, w. ks. moskiewskiego.

Helgoland, niem. wyspa na M. Płn. 0,7 km², zapada się powoli w morze, uczęszcz. miejsc. kąpielowa.

Heliade-Rodulescu Jan, „ojciec" literatury rumuń. (1802—72), pierwszy prezes Akademii rumuńskiej (1866).

Helikon, góry w zach. Beocji, do 1.750 m wys.; w starożyt. czczone jako siedziba muz.

Helikon, instrument dęty, mosiężny, o dźwięku kontrabasowym.

Helikopter, fr., ś r u b o w i e c, samolot unoszący się wprost w górę za pom. śruby tj. rodzaju śmigła ustawionego poziomo.

Heliocentryczna teoria, gr., teoria, głosząca, że ziemia i planety krążą dokoła słońca.

Heliodoros, grecki powieściopisarz z III w. po Chr., autor „Aethiopica".

Heliogabal, ces. rzym., 218—22, kapłan syryjsk. bóstwa Elogabala w Emezie, przyjął jego imię. Wprowadził kult E. w Rzymie, zamordowany przez pretorian.

Heliograf, gr., instrument do fotografowania słońca; składa się z lunety astron. i kamery fotograficznej.

Heliografia, gr., ogólna nazwa technik graficzn.-reprodukc., do kt. używa się fotografii.

Heliograwiura, gr., system reprodukcji i druku, przy kt. uzyskuje się za pom. fotografii i trawienia płyty wklęsłodrukowe.

Heliometr, gr., 1) przyrząd astronom. do mierzenia, małych łuków; 2) (h e l i o t e r m o m e t r), przyrząd do pomiaru absorbcji ciepła w warstwach powietrza.

Heliomikrometr, gr., przyrząd, wyznaczający mechanicznie położenie plam na słońcu przy pomocy zdjęć fotograficznych.

Heliopolis, stare m. w płd. Egipcie ze sławną świątynią boga słońca.

Helios, w mit. gr. bóg słońca, jeden z Tytanów; co rano wyjeżdża na rydwanie zaprzężonym w 4 białe rumaki, oświetla cały świat, a wieczorem zanurza się w zach. Oceanie

Helioskop, gr., 1) urządzenie, osłabiające światło słoneczne przy obserwacji słońca przez lunety; 2) przyrząd do sygnalizacji przy pom. promieni słonecznych.

Heliostat, gr., przyrząd, kt. promienie słoneczne odbija stale w tym samym kierunku, mimo pozornego ruchu słońca: zwierciadło, poruszające się w kierunku przeciwnym do ruchu ziemi.

Helioterapia, gr., leczenie promieniami słońca, także sztucznymi.

Heliotrop, słonecznica, krzew o kwiatach błękitno-fiołkowych; Ameryka Płd.

Heliotropizm, gr., także f o t o t r o p i z m, zdolność roślin do zwracania kwiatów lub liści w stronę światła.

Hellada, dawna a także dziś. nazwa Grecji.

Hellenista, znawca staroż. Grecji; w czasach dawnych określenie Żydów, żyjących wśród Greków i mówiących językiem greckim.

Hellenizm, określenie kultury greckiej w epoce po Aleksandrze W. do Augusta (323—31 prz. Chr.), powstałej z połączenia pierwiastków grec. z orientalnymi. Por. Hellenista.

Hellerau, miejsc. pod Dreznem, w której J. Dalcroze założył 1. szkołę gimnastyki rytmicznej i plastyki.

Hellespont, ob. Dardanele.

Hello (ello) Ernest, pisarz franc. (1828—86), świetny prozator w szkicach religijno-moralnych.

Helmholtz Hermann, niem. fizyk i fizjolog (1821—94); zajmował się fizyczną i fizjolog. stroną optyki i akustyki, wprowadził ścisłe określenie energii, kontynuował pracę Faradaya i Maxwella w dziedzinie elektryczności.

Heloci, gr., dawna ludność Peloponezu, po podboju przez Spartan obrócona w niewolników państwa.

Heloiza, kochanka Abelarda (ob.), później przeorysza zakonu; po okrutnym okaleczeniu Ab. przez najętych zbirów, przywdziali oboje suknie zakonne. — Pozostała korespondencja łacińska obojga.

Helsingfors, fiń. H e l s i n k i, stol. Finlandii, nad Zat. Fińską, 240.000 mieszk.; kilka portów, stocznie, uniwersytet, politechnika.

Heltman Wiktor, publicysta pol. (1796—1874), główny szermierz Towarzystwa Demokratycznego.

Heluan, miejsc. kąpiel. w Egipcie, 23 km na płd. od Kaira, ciepłe źródła siarczane.

Helvetia, łac. nazwa Szwajcarii.

Helvetius Claude Adrien, filozof franc. (1715—71), jeden z encyklopedystów; szereg prac o podkładzie filozoficzno-materialistycznym.

Helweci, szczep celtycki, wg Tacyta między Czarnym Lasem, Menem i Renem, później posuwali się do płd. Galii, skąd wypchnięci przez Cezara; za cesarstwa niemal zromanizowani.

Helweckie wyznanie, bazylejskie wyznanie wiary z XVI w., przyjęte przez wielką część kościoła reformowanego.

1. Helm husarski z XVII w.
2. Helm szturmowy teraźniejszy

Helm, ochronne, wojenne nakrycie głowy, ze skóry lub metali, używ. w różnych formach od najdawn. starożytności. W krajach tropikalnych używają Europejczycy h. korkowych, chroniących przed słońcem.

Hemar Marian, pol. satyryk, piosenkarz i komediopisarz, * 1901; komedie: „Dwaj panowie B.", „Firma".

Hematologia, gr., nauka o własnościach krwi.

Hematomyelia, gr., wylewy krwawe do substancji rdzenia pacierzowego, często połączone z porażeniami.

Hematyna, gr., składnik hemoglobiny (ob.), zawiera żelazo.

Hematyt (błyszcz żelaza), minerał, tlenek żelaza Fe_2O_3, ważna ruda żelazna; na Elbie, Szwecji, w Polsce w Górach Świętokrzyskich i w Tatrach.

Hemiplegia, gr., jednostronne porażenie.

Hemofilia, gr., k r w a w i ą c z k a, skłonność do silnych krwotoków, po najmniejszych ukłuciach, skaleczeniach itp. Występuje u mężczyzn rodzinnie. Powód: zmniejszenie krzepliwości krwi.

Hemoglobina, gr., czerwony barwnik krwi, składa się z białka (globiny) i czerw. barwnika, tzw. h e m a t y n y, zawier. ok. 8% żelaza. Połączenie h. z tlenem, o k s y h e m o g l o b i n a, oddaje organizmowi tlen, wywołując w ten sposób fizjologiczne utlenianie.

Hemoglobinuria, gr.-łac., wydzielanie się hemoglobiny z moczem.

Hemogram, gr., wykaz wzajemnego stosunku liczbowego rozmaitych białych ciałek krwi; oddaje usługi przy rozpoznawaniu chorób i rokowaniu.

Hemolimfa, gr., płyn u niektórych zwierząt bezkręgowych, podobny do krwi i o podobnym znaczeniu.

Hemoragia, gr., krwawienie, krwotok.

Hemoroidy, gr., g u z y k r w a w n i c o w e, czyli rozszerzone wskutek utrudnionego odpływu krwi żyły odbytnicy; mogą być zewnętrzne i wewnętrzne.

Hemoterapia, gr., zastosowanie krwi i surowicy krwi w lecznictwie.

Henderson (hendersn) Arthur, polityk ang., * 1863, przywódca ang. Partii Pracy, z kolei min. pracy, min. spr. wewn., 1929—31 spr. zagr., 1932 przewodn. konfer. rozbrojeniowej w Genewie. Nagroda Nobla za działal. pokojową 1934.

Henna, czerwony i żółty barwnik z korzenia rośliny Lawsonia (alkanna), rośnie w Afryce, Australii, płd. Azji, używany w kosmetyce.

Hennegau, ob. Hainaut.

Hennin (ennę), fr., nakrycie głowy kobiecej w kształcie głowy cukru lub walca, noszone 1420—50 we Francji, Niderlandach, Włoszech i Niemczech.

Henry Joseph, fizyk ameryk. (1797—1878), badania głównie nad telegrafią elektryczną; od niego nazwa j e d n o s t k i H. (ob.).

Henry, jednostka samoindukcji elektr.: samoindukcja przewodnika, w którym zmiana natężenia prądu o 1 amper wzbudza siłę elektromotoryczną 1 wolta.

Henryk, wielu panujących. A n g l i a: 1) H. I (1068—1135), syn Wilhelma Zdob., pojednał Anglosasów z Normanami; 2) H. II (1133—89), ks. Anjou, z rodu Plantagenetów, opanował dużą część Francji, wyd. konstytucje klarendońskie (1164) uzależniające kościół od państwa; 3) H. V (1387—1422), w bitwie pod Azincourt pokonał Francuzów, 1420 przez małżeństwo z Katarzyną, córką Karola VI, regent Francji; 4) H. VI, syn poprz. (1421—71); walka Białej i Czerwonej Róży; zamord. w Tower; 5) H. VII, 1. z dyn. Tudorów (1457—1509), na tronie dzięki pokonaniu Ryszarda III (1485), twórca rządów absolutnych; 6) H. VIII (1491—1547), przeciwnik Francji, rozwinął flotę woj., twórca kośc. państwowego; jego rozwód z Katarzyną aragońską i małżeństwo z Anną Boleyn spowodowały zerwanie z Rzymem; poza nimi 4 żony: Joanna Seymour, Anna klewejska, Katarzyna Howard, Kat. Parr. B a w a r i a: 7) H. Lew, ks. bawarski i saski (1129—95), walki ze Słowianami. F r a n c j a: 8) H. II (1518—59), z rodu Valois, mąż Katarzyny Medici, zajął Metz, Toul i Verdun, zawarł z Filipem II pokój w Cateau-Cambresis 1559; 9) H. III, syn poprz. (1551—89), 1573 król polski, potajemnie uszedł z Polski dla objęcia tronu franc., w wojnach relig. chwiejny, zamord. przez dominikanina Jacques Clementa; 10) H. IV Bourbon (1553—1610), przyw. hugenotów, dla tronu przyjął katolicyzm (1593), zakończył wojny relig. tolerancyjnym edyktem nantejskim 1598. N i e m c y: 11) H. Ptasznik, ks. saski (876—936), walka ze Słowianami połab.; 12) H. II, święty (973—1024), walki z pol. Bolesławem Chrobrym; 13) H. III (1017—56), na synodzie w Sutri 1046 usunął 3 papieży, popierał reformy kluniackie; 14) H. IV, syn poprz. (1050—1106), walka o inwestyturę, złożenie Grzegorza VII z godności pap., wyklęty, pokuta w Canossie 1076; 15) H. V, syn poprz. (1081—1125), bunt przeciwko H. IV, przez konkordat wormacki 1122 zakończył walkę o inwestyturę; 16) H. VI, syn Fr. Rudobrodego (1165—97), pozyskał Neapol i Sycylię; 17) H. VII Luksemburczyk (1269—1313), wybrany królem 1308, oddał 1312 Czechy swemu synowi, Janowi. P o r t u g a l i a: 18) H. Żeglarz, infant (1394—1460); założyciel obserwatorium astr. w Sagres, szkoły kosmografów, inicjator licznych odkryć. Ś l ą s k: 19) H. I Brodaty (1166—1238), 1234 zajął cz. Małopolski z Krakowem, ziemię Lubuską i Wielkopolskę, zatarg z duchowieństwem; 20) H. Pobożny, syn poprz. (1191—1241), odziedziczył

Śląsk i ziemię krakowską, zginął w bitwie z Tatarami pod Legnicą; 21) H. IV Probus (ok. 1253—90), ks. wrocławski, dążył do zjednoczenia Polski, po opanowaniu Krakowa starał się o koronę królewską w Rzymie.

Hepar, gr., wątroba; h e p a t i t i s, zapalenie wątroby.

Hept..., hepta..., gr., w wyrazach złożonych: siedem.

Heptameron, gr., „dzieło 7 dni", zbiór nowel królowej Małgorzaty z Nawarry (ob.), na wzór „Dekamerona" Boccaccia.

Heptametr, gr., wiersz o 7 stopach.

Heptarchia, gr., 7 oddzielnych królestw germańskich w Brytanii, powstałych w V i VI w., złączonych 827.

Hera, najpotężn. bogini grec., siostra i małżonka Zeusa, rzymska J u n o. Władała wraz z Zeusem niebem, opiekowała się małżeństwami i udzielała pomocy rodzącym.

Heraklea (obec. Policoro), staroż. m. w płd. Italii, 280 prz. Chr. zwycięstwo Pyrrhusa nad Rzymianami.

Herakles, łac. H e r c u l e s, najsławn. bohater mitol. gr., syn Zeusa i Alkmeny. W kołysce zdusił węże, gdy dorósł, zabił lwa na Kiteronie, uwolnił Teby od daniny i wykonał słynne 12 prac, aby uwolnić się od służby u brata Eurysteusza. Prowadził życie pełne przygód i bohaterskich czynów. Gdy wdział posłaną mu przez żonę Dejanirę szatę, nasyconą krwią uśmierconego przez siebie centaura Nessosa, ta zaczęła straszliwie palić jego ciało i H., by skrócić swe męki, spłonął na stosie.

Heraklidzi, potomkowie Heraklesa.

Heraklion (Candia), m. port. na wyspie Krecie, 30 000 mieszkańców.

Heraklit, filozof grecki (540—480 prz. Chr.): ciągła zmienność, to fakt zasadniczy dla wszelkich zjawisk świata; wszystko powstaje ze sporu („wojna jest ojcem i królem wszechrzeczy").

Heraldyka, nauka o herbach, dzieli się na działy: historyczny, zw. wiedzą heraldyczną (Wappenkunde, science héraldique) i praktyczny, zw. sztuką heraldyczną (Wappenkunst, l'art héraldique). Sztuka herald. rozwijała się w śrdw., uprawiali ją heroldowie. Wiedza herald. powstała w XVIII w. jako nauka pomocnicza historii.

Herat, m. w płn.-zach. Afganistanie, 30.000 mieszkańców.

Herb, znak osobowo-rzeczowy, określał przynależność rodzinną lub rodową, stanowił znak rycerzy i chorągwi, bywał umieszczany na budynkach i przedmiotach. Składa się z dwu części: godła i barwy. H. powstają na zach. w XII w. (w Polsce używ. od XIII w.); w XIII w. dochodzi do nich nowa część: klejnot. Pierwotnie godło męskich członków rodziny rycerskiej, potem też duchownych i kobiet, od połowy XIV w. miast i cechów, od XV mieszczan. — Por. H e r b a r z.

Herbart Johann Friedrich, niem. filoz. i pedagog (1776—1841), wprowadził metodę matematyczną do psychologii, uznał psychologię za podstawę pedagogiki.

Herbarz, zbiór i opis herbów, oraz spis rodzin używających ich. Z p o l. h. starsze: Długosza „Insignia seu Clenodia" (XV w.), h. Ambrosiego i in. Do h. nowszych należy: Paprockiego „Herby rycerstwa pol." (1584). — Najobszerniejszy h. wydał Boniecki: „H. polski".

Herbata, k r z e w h e r b a c i a n y, wiecznie ziel. krzew., upr. w Chinach, Japonii, Indiach, na Cejlonie i Jawie; młode liście suszone służą do sporządzania napoju, o działaniu podniecającym wskutek zawart. kofeiny. — Zależnie od sposobu suszenia różne gatunki.

Herbert of Cherbury (H. of czerberi) Eduard, Lord, filozof ang. (1583—1648), propagator religii rozumu („naturalnej").

Hercegowina, kraina w Jugosławii, między Bośnią a Czarnogórą, dzika i górzysta; stol. Mostar, 20.000 mieszk. — W staroż. część rzym. prow. Dalmacji, od 1381 państwo zależne od Bośni, 1878 zajęta przez Austrię, od 1918 jugosłowiańska.

Hercen Aleksander, ros. polit. i pisarz (1812—70), żądał przywrócenia niepodległości Polski, uwłaszczenia chłopów, 1834 wygnany, 1839 ułaskawiony, wyd. w Londynie 1857—67 czasopismo „Kołokoł". Szereg dzieł.

Herder Johann Gottfried von, niem. pisarz i myśliciel (1744—1803), wywarł ogromny wpływ na kulturę niem. w końcu XVIII w.; główne dzieła: „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit", „Stimmen der Völker in Liedern".

Heredia (eredia) José Maria de, poeta franc. (1842—1905), mistrz sonetu: „Les trophées".

Hererowie (Herero), jedno z plemion szczepu Bantu w Afryce płd.-zach., wojowniczy, walczyli z Buszmenami i Hotentotami, powstali przeciw Niemcom 1904—07. Dziś niedobitki.

Herezja, nauka niezgodna z nauką Kościoła katolickiego, kacerstwo.

Hering Ewald, niem. psycholog i fizjolog (1834—1918); praca eksperymentalna nad psychologią fizjologiczną.

Herkulanum, starożytne m. w Kampanii, zniszczone przez wybuch Wezuwiusza 79 r. Wykopaliska tam przeprowadzone dają obraz życia ówczesnych mieszkańców H., budowli, zabytków sztuki itd.

Herkules, 1) ob. Herakles; 2) w astronomii gwiazdozbiór nieba płn.; zawiera 2 b. jasne, kuliste mgławice.

Herkulesa słupy, w staroż. nazwa dwóch przylądków, dziś Gibraltaru i Ceuty.

Hermafroditos, w mitologii gr. syn Hermesa i Afrodyty, na prośbę wzgardzonej przez niego nimfy Salmakis złączony z nią w jedno ciało, z czego powstała istota obojnacza, na wpół mężczyzna, na wpół kobieta.

Hermafrodytyzm, o b o j n a c t w o, występowanie organów rozrodczych męskich i żeńskich na jednym osobniku. H e r m a f r o d y t a: o b o j n a k. Częściej, pod postacią p s e u d o-h., występowanie tylko zewn. oznak obu płci.

Hermeneutyka, gr., teoria objaśniania; h. biblijna, teoria komentowania Pisma św.

Hermes, bóg grec., syn Zeusa i Mai. Był posłem bogów, przeprowadzał zmarłych do podziemi; opiekun kupców, a nawet złodziei; umiał usypiać i budzić za pomocą laski, owiniętej wężami, zw. „c a d u c e u s" (ob.).

Hermes Trismegistos, H. p o t r z y k r o ć w i e l k i, gr. nazwa staroegipsk. boga księżyca Tota: bóg czasu i miary, porządku świata, w szczeg. twórca alchemii i magii. Zawarł swą mądrość w świętych k s i ę g a c h h e r m e t y c z n y c h. — H e r m e t y c z n y, odnoszący się do H. T.; tajemniczy, zamknięty; szczelny.

Hermon, płd. część Antylibanonu w Syrii; Dżebel esz Szeich, 2.750 m.

Hermy, gr., małe popiersia Hermesa, na słupie 4-kątnym, u dołu zwężonym, stawiane w Grecji przy placach i ulicach.

Hernández (Fernández) Gregorio, rzeźbiarz hiszp. (ok. 1576—1636); dzieła pełne głębokiej religijności i umiaru.

Herne, m. w Westfalii, w Zagłębiu Ruhry (Niemcy), 99.000 mieszk., przemysł żelazny; kopalnie węgla.

Hernia, ob. Przepuklina.

Hero, gr. kapłanka Afrodyty w Sestos; gdy jej kochanek Leander utopił się w Hellesponcie, rzuciła się za nim w wodę.

Herod (H e r o d e s). 1) Wielki, 37 prz. Chr.—4 prz. Chr., król Judei, rozszerzył granice państwa dzięki Augustowi, odnowił świątynię w Jerozolimie; 2) H. Antypas, syn poprz., 4 prz. Chr. -39 po Chr., tetrarcha Galilei, nie otrzymał tytułu król, mąż Herodiady; za niego ukrzyżowanie Chrystusa; 3) H. Agrypa I, król Judei, 39—44, wnuk H. I, którego państwo otrzymał od ces. Kaliguli; zwolennik faryzeuszy, kazał stracić Jakuba i uwięzić Piotra; 4) H. Agrypa II, syn poprz. (23—100), ustępliwy wobec Rzymu.

Herodiada, siostra Herodesa Agrypy I, wnuczka Herodesa W., nakłoniła swego męża, Herodesa Antypasa, przez taniec swej córki, Salome, do stracenia Jana Chrzciciela.

Herodot z Halikarnasu, historyk grecki (ok. 484—425 przed Chr.), przebywał w Atenach, podróżował po Azji i Afryce, opisał różne kraje i ich mieszkańców, a przede wszystkim dzieje wojen grecko perskich.

Heroina, gr., 1) bohaterka, aktorka grająca role bohaterskie; 2) ob. Morfina.

Heroizm, bohaterstwo. H e r o i c z n y, bohaterski.

Herold, w staroż. poseł ze specjalną misją; w śrdw. urzędnicy na dworach książąt itd. dla spraw lennych, pojedynków, turniejów, prowadzenia herbarzy, kronik i t. p.

Heron z A l e k s a n d r i i, gr. matematyk i fizyk, ok. 120 prz. Chr.; wiele odkryć z dziedziny mechaniki, hydrostatyki i in. Por. H. bania.

Herona bania, naczynie zamknięte z rurką sięgającą prawie do dna (np. syfon na wodę sodową); gdy nad płynem w naczyniu ciśnienie gazu jest większe od atmosferycznego, ciecz wytryskuje z rurki górnym otworem.

Herondas (Herodas), poeta grec. z III w. przed Chr.

Heros, w mitol. grec. półbóg, bohater.

Herostrat z Efezu, spalił 356 prz. Chr. wspaniałą świątynię Artemidy, aby się wsławić.

Herrera Fernando de, liryk hiszpański (ok. 1534—97), zw. „el Divino".

Herriot (erio) Edouard, polityk franc., * 1872, przywódca radykalnych socjalistów, burmistrz Lionu, 1924—25 premier, ponownie 1932, 1936 prezyd. Izby Posłów.

Herschel Frederick William, astronom ang. (1738—1822), odkrył 2.500 nowych mgławic i gromad gwiazdowych, wiele gwiazd podwójnych; oraz ruch własny systemu słonecznego.

Hertz, 1) Heinrich, fizyk niem. (1857—94), wykazał doświadczalnie istnienie fal elektromagn., o tych samych właściwościach jakie ma światło, potwierdzając teorię Maxwella; 2) Gustav, fizyk niem., * 1887; wspólnie z James Franckiem nagroda Nobla 1926 za badania nad pobudzeniem emisji spektralnej przez uderzenie elektronów.

Hertz, 1) Benedykt, bajkopisarz pol., * 1872; 2) Jan Adolf, pol. pisarz dramat., * 1878; „Młody las".

Hervé (erwe) Gustave, polityk franc., * 1871, zrazu antymilitarysta i socjalista, od wojny światowej nacjonalista, redaktor „La Victoire".

Hervieu (erwiö) Paul, pisarz franc. (1857—1915).

Herzl Teodor, pisarz żyd. (1860—1904), twórca s y j o n i z m u (ob.), ideowy przywódca żydowskiego ruchu odrodzeniowego, zmierzającego do stworzenia siedziby narodowej w Palestynie; liczne artykuły, ponadto „Judenstaat", „Altneuland".

Hesja (niem. Hessen), państwo w Rzeszy niemieckiej z 7.692 km² powierzchni i (1933): 1.426.830 mieszk. (185.5 na km²), przew. protest. Składa się z 2 gł. części: H. Górnej (w Górach Vogelsberg, Taunus i Westerwald i H Reńskiej (nad Renem, Menem i Neckarem). Rozwinięte: rolnictwo, hodowla wina i owoców, przemysł i handel. Stolica: Darmstadt. Największe miasto Moguncja. — Na czele rządu: namiestnik (Reichsstatthalter). — 1567 wskutek podziału H.: księstwo H.-Darmstadt, 1806 rozszerzenie granic i tytuł wkiego księstwa H.-D., od 1866 H. — 1866 w wojnie prusko-austr. po stronie Austrii. 1870 weszła w skład ces. niem., 1918 republika (Volksstaat).

Heska mucha (p r y s z c z a r k a z b o ż o w a), szkodnik zbóż, w Polsce pospolita.

Hesperos, u staroż. Greków gwiazda Wenus jako gwiazda wieczorna.

Hesperydy, w mitol. gr. córki Atlasa, strzegły w ogrodach złotych jabłek. Jedną z prac Heraklesa było zdobycie tych jabłek.

Hess Rudolf, polityk niem., * 1894, lotnik wojenny, adiutant Hitlera, od 1932 przewodn. partii narod.-socjal., od 1933 „zastępca Führera".

Hessen, ob. Hesja.

Hessen-Kassel, 1866 niezal. państwo, obecnie rej. Kassel w prow. Hessen-Nassau.

Hessen-Nassau, prow. prus., utworzona 1868, 16.885 km², 2,600.000 mieszk.; stol. Kassel.

Hestia, u staroż. Greków dziewicza bogini ogniska domowego, rzym. W e s t a.

Heterie, gr., w G r e c j i s t a r o ż. tajne związki polit.; w n o w o ż. — tajne związki niepodległościowe i irredentystyczne (od końca XVIII w.).

Hetero..., gr., w wyrazach złoż.: inno..., odmienno...

Heterodyna, gr., w radiotechnice przyrząd do odbioru fal niegasnących, przez interferencję fali nadchodzącej z falą wytworzoną przez h.

Heterogeneza, gr., wydawanie potomstwa niepodobnego do rodziców.

Heteromorfizm, gr., różnopostaciowość, własność występowania pewnych związków chem. w dwóch lub trzech różnych formach krystalicznych.

Hetery, gr., „towarzyszki", „przyjaciółki"; w staroż. Grecji kurtyzany, zrazu niewolnice, później także wolne i wykształcone.

Hetman, w dawnej Polsce termin oznaczający wodza (po raz pierwszy w 1450 r.). H. posiadali władzę rozkazodawczą i sądową na podstawie senatus consultum z 1509 r. Wydawali artykuły hetmańskie (ob.). Od 1581 r. urząd dożywotni. Od 1539 r. obok h. wielkiego h. polny, pomocnik pierwszego. Było 4 h. — 2 w Koronie i 2 na Litwie, poza tym przez krótki czas istniał h. nadworny.

Hetmańskie artykuły, ob. Artykuły hetmańskie.

Hetyci (hebr. Hittim, asyr.-bab. Chatti), staroż. naród w M. Azji, stworzyli tam potężne państwo; walki z Egiptem, ok. 1200 przed Chr. upadek państwa. — Mieli rodzimą sztukę, religię, język i literaturę.

Heu me miserum!, łac., „ach ja nieszczęśliwy".

Heureka (eureka), gr., „znalazłem!", rzekomy okrzyk Archimedesa po odkryciu prawa hydrostatycznego, t. zw. zasady Archimedesa.

Heurystyczna metoda, gr., forma pracy dydaktycznej: nauczyciel naprowadza ucznia do zamierzonych uogólnień i wniosków przy pomocy pytań.

Heurystyka, gr., nauka o metodycznych poszukiwaniach, prowadzących do odkryć (wynalazków).

Heweliusz Jan, astronom gdański (1611 –87), własne obserwatorium, szereg prac i własnoręcznych miedziorytów (powierzchnia księżyca).

Heydel Adam, ekonomista pol., * 1893; szereg prac z dziedziny metodologii, historii gosp. i in., także artykuły i studia z dziedziny sztuki.

Heydenreich Michał, gen. powstańczy (1831—1886), pseud. Kruk, dowodził w powst. styczn. rozmaitymi oddziałami, zwyciężył w potyczkach pod Kaniąwolą, Zyrzynem i in., pokonany pod Fajsławicami.

Heyse Paul von, pisarz niem. (1830—1914), laureat nagrody Nobla, świetny nowelista.

Hezjod, najstarszy po Homerze poeta grecki, ok. 700 prz. Chr., autor „Teogonii", o stworzeniu świata i pochodzeniu bogów oraz „Prac i dni".

Hf, symbol chem. pierwiastka hafnu.

Hg, symbol chem. pierwiastka rtęci.

Hiacynt, św., ob. Jacek Odrowąż św.

Hiacynt, roślina cebulkowa z rodziny liliowatych, o kwiatach barwnych, wonnych, zebranych w grona; pochodzi z Azji, w Europie hodowana jako ozdobna, w Polsce dziko na Podolu i Pokuciu.

Hiatus, łac., 1) rozziew, zbieg 2 samogłosek na końcu jednego i na początku następnego wyrazu; 2) w anatomii szczelina w tkankach dla przejścia nerwu, naczynia itd.

Hiberna, łac., wojskowe leże zimowe.

Hic Rhodus, hic salta, łac., „oto Rodus, przeskocz!", t. j. „teraz pokaż co umiesz".

Hidalgo, tytuł niższej szlachty hiszp. i portug. (fidalgo).

Hieny, zwierzęta drapieżne, niekształtne, żywią się padliną; Afryka, Azja; h. plamista, pręgowana i brunatna.

Hiena

Hierarchia, gr., panowanie kapłanów, później wewnętrzna organizacja duchowieństwa. Potocznie: określenie stopniowania rang, np. w wojsku lub urzędach.

Hieratyczne pismo, staroegipskie uproszczone pismo hieroglificzne (kursywa), używane do tekstów świętych, pisanych na papirusach.

Hieroglify, egipskie pismo obrazowe; biegnie od strony prawej ku lewej, stosowane na pomnikach i starszych papirusach. Z h. rozwinęło się pismo hieratyczne (ob.), a wreszcie jako ostatnie stadium — pismo demotyczne (kursywa). Odczytanie h. powiodło się Champollionowi 1822.

Hierokracja, gr., rządy kapłanów.

Hieron, tyran Syrakuz, 1) Starszy, 478—67, zniszczył potęgę morską Etrusków pod Kyme 474 prz. Chr., opiekun poetów; 2) Młodszy, pan. od 265 prz. Chr., w czasie wojen punickich po stronie Rzymu, † 215.

Hieronim, św., doktor kościoła (340—420), b. uczony, tłumacz Pisma św. (Vulgata); liczne pisma.

Hieroskopia, hieromancja, gr., wróżenie ze zwierząt ofiarnych, z wnętrzności i z dymu przy paleniu części.

High Church (haj czercz), ob. Anglikański kościół.

Highland (hajlend), ang., wyżyna; highlands, wyżyny szkockie; ich mieszk.: highlanders.

High life (haj lajf), ang., elegancki świat.

Highmore'a jama (hajmora), jama w szczęce górnej. Por. też Nos.

Higiea, gr., w mitologii grec. bogini zdrowia, córka Asklepiosa (Eskulapa).

Higiena, gr., dział medycyny zajmujący się warunkami życia człowieka, a zwł. stosunkami zdrowotnymi i ich poprawą. Dzieli się na indywidualną i społeczną (sprawy wody, dezynfekcji, walki z chorobami zakaźnymi, z alkoholizmem, brudem itd.).

Hilâli Bedr ud-Dîn, poeta perski, † 1532, autor poematu „Król i Derwisz".

Hilary, św., biskup Poitiers (315—66), doktor kościoła; dzieła, m. in. o Trójcy św.

Hilary, papież, 461—68.

Hildebrand, imię papieża Grzegorza VII.

Hildegarda, św. (1098—1178), ksieni benedyktynek w Niemczech; mistyczka i poetka.

Hildesheim, stolica rejencji w Hanowerze, Niemcy, 63.000 mieszk.; bazylika z XI w.; przemysł i handel.

Hill, 1) Sir Rowland (1795—1879), inicjator jednolitej opłaty pocztowej; 2) Archibald Vivian, fizjolog ang., * 1886, badania nad mięśniami; nagroda Nobla.

Hilleh, m. w Iraku, nad Eufratem, 15.000 mieszkańców, w pobliżu ruiny Babilonu.

Hillel, uczony żydowski za czasów Heroda I, twórca reformatorskiej „szkoły H.", zmieniającej niektóre przepisy zakonu.

Hilmend, główna rzeka w Afganistanie, 1.100 km długa.

Hilversum, holend. m. w prow. Płn. Holandii, 60.000 mieszkańców.

Himalaje, najwyższe pasmo górskie na ziemi, między Hindostanem a Tybetem, od przełomu Indusu do przeł. Bramaputry, 2.500 km dług., średnia szerokość wynosi 220 km; najwyższe szczyty: Mount Everest 8.810 m, Kangczengsonga 8.385 m i Dawalagiri 8.180 m. Najważn. przełęcze Baralacza i Niti, przeciętnie 5.000 m wys. — H. wypiętrzone zostały w karbonie, a następnie w trzeciorzędzie. Zawierają kopaliny: miedź, antymon, żelazo, grafit, ołów. Stanowią wyraźną granicę klimatyczną między Azją płd. o klimacie monsunowym a Azją środk. o klimacie wybitnie kontynentalnym. — Górna granica lasu przebiega na wysok. 4.000 m, zbóż (owsa) na 4.400 m, siedziby ludzkie spotykane do 2.400 m.

Himation, gr., zarzutka noszona przez Greków na chitonie, o kształcie kwadratowym.

Hindenburg Paul v. Beneckendorff, wódz niemiecki (1847—1934), uczestnik wojen 1866 i 1870 1, wódz 8. armii 1914, zwycięzca pod Tannenbergiem, nad Jez. Mazurskimi, 1916 szef sztabu gener., 1918 ofensywa we Francji. Po załamaniu się Niemiec przeprowadził demobilizację, zorganizował przeciw Polsce „Grenzschutz Ost". 1925 prez. Rzeszy, 1932 ponownie, 1933 mianował Hitlera kanclerzem.

Hindi, nowoind., aryjski język ludowy, gł. w płn. Indiach Środk., mówiony przez ponad 40 mil. Jego forma gramatyczna: H i n d o s t a n i albo u r d u.

Hindostan (Hindustan), płn.-ind. nizina między Indusem, Gangesem i Bramaputrą, 2,1 mil. km², częściowo stepy i pustynie, częściowo urodzajne obszary.

Hinduizm, nazwa najbardziej rozpowszechn. religii współczesn. Indii (por. Bramanizm, Indyjskie religie); gł. bóstwa: Wisznu, Sziwa, złączone w trójcy z Brahmą. Ok. 260 mil. wyznawców.

Hindukusz (staroż. Paropamisos), pasmo górskie w płn.-wsch. Afganistanie, 4.500—5.000 m wys.; Tiracz-Mir 7.750 m.

Hindusi, nazwa nadana przez Persów i Arabów ciemnej ludności Indyj; w Indiach samych nazywają się tak wyznawcy hinduizmu (ob.). Potocznie: mieszkańcy Indii Przedgangesowych. Por. też Indie (cesarstwo) oraz Indyjskie religie.

Hinduska religia, ob. Bramanizm, Hinduizm, Indyjskie religie.

Hiob (Job), księga Hioba, arcydzieło literatury hebr., poetyczny dialog na temat sprawiedliwości boskiej; powstała prawdopodobnie po niewoli babilońskiej.

Hiobowa wieść, zła wiadomość.

Hiparch, ob. Hipparch.

Hiper..., hyper..., gr., w wyrazach złożonych: nad..., nadmiernie.

Hiperbola, gr., 1) krzywa płaska 2. stopnia; h. jest miejscem geometrycznym punktów, których różnica odległości od dwóch danych punktów jest stała; h. ma 2 asymptoty; 2) w retoryce i poetyce, wyrażenie przesadne.

Hiperboloida, powierzchnia stopnia 2.; może być jedno- i dwupowłokowa.

Hiperborejczycy, u staroż. Greków mityczny lud idealnie szczęśliwy; w antropol. ludy polarne (Eskimosi, Aleuci, Czukczowie i in.).

Hiperestezja, gr., nadwrażliwość fizyczna i psychiczna.

Hipermetropia, gr., ob. Dalekowzroczność.

Hipertonia, gr., nadmierne podwyższenie ciśnienia krwi.

Hipertrofia, gr., p r z e r o s t, nadmierne powiększenie pewnych narządów wskutek ponadnormalnego rozrostu tkanki.

Hipertrychoza, gr., nadmierne owłosienie.

Hipestezja, gr., obniżenie wrażliwości.

Hipiasz, tyran ateński od 528 przed Chr., syn Pizystrata, wygnany z Aten 510, udał się do króla perskiego Dariusza, † 490.

Hipika, sport konny (jazda maneżowa, polowa i skoki; konkursy hipiczne w skokach, popisy zwinności, wyścigi płaskie, biegi przeszkodowe, biegi myśliwskie). Por. też Jazda konna.

Hipnagogiczne obrazy, gr., widzenia przedsenne.

Hipnos, grecki bóg snu, syn nocy, bliźniaczy brat śmierci.

Hipnotyzm, gr., wiedza o stanie świadomości zacieśnionej, podobnej do snu, ograniczonej do odbierania podniet od osoby zw. h i p n o t y z e r e m, wprawiającej drugą w ten stan. Osoba w stanie h i p n o z y traci świadomość krytyczną i wolę, a spełnia jedynie rozkazy hipnotyzera. Stan h. otrzymuje się zwykle drogą sugestii.

Hipo..., hypo..., gr., w wyrazach złoż.: brak, pod..., niezupełność.

Hipochondria, gr., skłonność do urojenia sobie chorób, wzgl. przeceniania małoznaczących dolegliwości; często jeden z objawów neurastenii.

Hipodrom, gr., jezdnia dla wyścigów; ujeżdżalnia, maneż.

Hipokrates (H i p p o k r a t e s) z Kos, lekarz grecki (ok. 460—377 prz. Chr.), najznakom. lekarz staroż., ogromnie zasłużony przez swoje ścisłe rozpoznania i rokowania.

Hipokryzja, gr., obłuda, h i p o k r y t a, obłudnik.

Hipolit, św., ojciec kościoła, męczennik za Waleriana.

Hipolog, gr., znawca koni.

Hipopotam, ssak parzystokopytny, ziemnowodny, roślinożerny, o ciele ociężałym, mięso jadalne, kły mają podobne zastosowanie, jak kość słonio-

Hipopotam

wa; żyje w wielkich rzekach Afryki środkowej i południowej.

Hipostyl, gr., w architekt. staroż. hala kolumnowa, o środk. nawie wyższej od bocznych.

Hipoteka, gr., prawo zastawu na nieruchomości, daje wierzycielowi prawo zaspokojenia się z nieruchomości obciążonej h., jeżeli dłużnik nie wypełni zobowiązania określonego we wpisie hipotecznym.

Hipotetyczny, gr., opierający się na hipotezie.

Hipoteza, gr., w logice: nieudowodniony sąd, z którego wynikają inne, pewne; w nauce w ogóle: nieudowodnione przypuszczenie, które służy wyjaśnianiu zjawisk o nieznanych przyczynach, lub przewidywaniu nowych.

Hipparch, astronom gr. (190—125 prz. Chr.), ułożył pierwszy katalog gwiazd stałych i odkrył zjawisko precesji.

Hippokrates, ob. Hipokrates.

Hipsofobia, gr., obawa upadku i zawroty głowy w górach.

Hipsometr, gr., przyrząd do pomiaru wysokości wzniesienia ponad poziom morza. Różne metody: trygonometryczna, barometryczna i termometryczna.

Hiragana, h i r a k a n a, zwyczajne pismo zgłoskowe Japończyków; pisze się z góry na dół.

Hiram, król Tyru (ok. 1000—970 prz. Chr.), rozbudował i obwarował miasto, sojusznik Dawida i Salomona.

Hirohito Michi no Miya, * 1901, od 1921 regent, 1928 cesarz Japonii.

Hiroszige Ando, słynny jap. malarz i drzeworytnik (1797—1858).

Hiroszima, jap. m. port. na wyspie Hondo, 270.000 mieszkańców.

Hirszband Napoleon (pseud. C e z a r y J e l l e n t a), pol. pisarz, krytyk i publicysta (1861—1935).

Hirszenberg Samuel, malarz żydowski (1865—1908); portrety, sceny z życia i historii żyd.

Hirszfeld Ludwik, pol. bakteriolog i serolog, * 1884; prace z dziedziny serologii, badań nad grupami krwi, badań nad rakiem itd.

His, dźwięk h podwyższony o 1/2 tonu, enharmonicznie c.

Hissarlik, miejsc. w Turcji, na ruinach starożytnej Troi.

Histereza magnetyczna, p o z o s t a ł o ś ć m., słabe własności magnetyczne, które pozostają w żelazie indukowanym, nawet gdy pole magn. zostało już usunięte.

Histeria, gr., psychoza czynnościowa (funkcjonalna), tzn. nie wywołana zmianami organicznymi mózgu. Objawy: zaburzenie wyobraźni i uczucia, np. teatralna przesada w reakcji na przykre sytuacje życiowe, skłonność do kłamstw i urojeń, wielkie i małe ataki histeryczne, dalej tzw. stygmaty hister., jak np. porażenia ruchowe, znieczulenie lub przeczulenie skóry, uczucie „kuli w gardle", wymioty, drgawki itp. — oraz szereg objawów psychicznych.

Histologia, gr., nauka o budowie tkanek roślinnych i zwierzęcych, badanych na drodze mikroskopijnej, lub metodami fizyczn. i chem. (h i s t o f i z y k a, h i s t o c h e m i a). Przełomowe dla rozwoju h.: odkrycie komórki 1838.

Historia, d z i e j e. N a u k a h. zajmuje się człowiekiem, jako istotą społeczną, bada wydarzenia o charakterze politycznym, oraz stosunki ekonomiczne i kulturalne. Można ją dzielić na h. powszechną, partykularną i specjalną; powszechnie przyjęty jest podział na h. starożytną, średniowieczną i nowożytną, choć jest on sztuczny i niewystarczający, gdyż granice między okresami są płynne. — Por. H i s t o r i o g r a f i a.

Historiografia (d z i e j o p i s a r s t w o), pisemne przedstawienie dziejów. Przeszła 3 fazy; narracyjną, zapoczątk. przez Herodota: prosty opis wypadków; pragmatyczną (mistrzami Tucydydes i Tacyt): łączenie wydarzeń w związku przyczynowym; genetyczną (powst. w XIX w.): wnikanie w ogół warunków i czynników, które wpływają na rozwój dziejowy.

Historiozofia, gr., filozofia dziejów ludzkości; jej celem poznanie sensu i istoty dziejów i poszukiwanie praw rozwoju historii. Różne szkoły objaśniające zjawiska histor.: na podstawie warunków ekonom. (M a r x); w związku z biologicznymi prawami rozwoju (S p e n c e r); poza prawami przyrodniczymi, humanistycznie (D i l t h e y, S p r a n g e r) i in.

Histrioni, gr., u staroż. Rzymian aktorzy.

Hiszpania i Portugalia

Hiszpania (E s p a ñ a), republ., zajmująca $^{5}/_{6}$ pow. Półw. Pirenejskiego. Granice przew. morskie (Atlantyk, M. Śródziemne), lądowe tylko z Francją i Portugalią, 505.206 km² pow. i 24.242.000 mieszk. (48 na km²). Prawie $^{1}/_{2}$ kraju zajmuje płaskowyż „meseta" (600—900 m wys., rozdzielony Górami Kastylijskimi na Starą i Nową Kastylię), opadający stromymi progami ku M. Śródziemnemu oraz kotl. Aragonii (nad rz. Ebro) na płn. i nizinie Andaluzji (nad Guadalquivirem) na płd. Na krańcach półw. wznoszą się wys. góry łańcuchowe: na płn. Pireneje (do 3.404 m) i Kantabryjskie, a na płd. Andaluzyjskie (Sierra Nevada do 3481 m). Klimat na mesecie kontynentalny, stepowy (uprawa pszenicy, hodowla), a nad M. Śródziemnym (gęsto zaludnione: Katalonia, Walencja, Granada, Andaluzja) śródziemnomorski (sztuczne nawodnienie, uprawa: wina, pomarańcz, oliwki, ryżu, trzciny cukr.). Cała ludność wyzn. rz. kat. Języki: w Katalonii: kataloński, w zach. Pire-

nejach: baskijski, w przew. cz. H.: hiszp. (kastylijski). 46,7% analfab. Podstawowe gałęzie gospodarki: rolnictwo (1934: 47,2 mil. q pszenicy, 24 mil. q jęczmienia, 22,5 mil. q buraków cukr., 21,7 mil. hl wina) i hodowla (1933: 16,5 mil. owiec). Górnictwo w ręku obcego kapitału. Produkcja (1934): 5 mil. t węgla, 2 mil. t rudy żelaza, 73.000 t ołowiu, 15.000 t miedzi, 677 t rtęci, 56.000 kg srebra, 11.000 t siarki. Wartość (1935) przyw.: 1,5 miliarda (z Polski 16 mil.), wyw. (gł. wino, owoce i rudy): 1 miliard zł. 16.000 km kolei, 168.000 samochodów, flota handlowa z 1,218.000 t rej. brutto. Stolica: Madryt. Główny port: Barcelona. Jednostka monet.: peseta. — Posiadłości kolonialne (zachodnia Sahara, Rio Muni, hiszp. Maroko) obejmują 334.000 km² pow. z 1 mil. mieszk. Ustrój: Prezyd. rep., wybier. na lat 6. Władza ustawod.: Kongres (kortezy), wyb. na lat 4. Prezyd. ministr. odpowiedzialny przed Kongresem. H. dzieli się na 49 prowincyj. Katalonia posiada autonomię. — Pierwotnie zamieszk. przez Iberów, później Fenicjan i Celtów, podbita przez Rzym w III w. prz. Chr., uległa romanizacji, w V w. opanowana przez Wizygotów, w VIII w. przez Arabów. Nowe państwa chrześc.: Leon, Nawarra, Kastylia, Aragonia wypierają Arabów. Przez małżeństwo Izabelli Kastylskiej z Ferdynandem Aragońskim powstało królestwo H. 1479. Odkrycie Ameryki przez Kolumba 1492 dało H. kolonie: Meksyk, Peru. 1516 dostał się tron h. Habsburgom. Za Karola V (I) (1516—56) i Filipa II (1556—98) szczyt potęgi H. — która obejmuje Niderlandy, Król. Obojga Sycylii i Neapolu, Portugalię — i jej załamanie się: klęska „niezwyciężonej armady" (1588), powstanie niderlandzkie (1566—1618). Wypędzenie Morysków (1609) spowodowało ruinę gospodarczą. Za ostatnich Habsburgów upadek H.; po nich na tronie Bourbonowie (1700). Za nich ponowny rozkwit. 1807 zajęta przez Napoleona, który oddał H. swemu bratu Józefowi. Powstanie narod. poparte przez Anglię (Wellington), 1812 uchwalenie liber. konstytucji i zniesienie inkwizycji. Po upadku Napoleona restauracja Bourbonów, zniesienie konstytucji przez Ferdynanda VII i rewolucja wojskowa 1820. Okres walk domowych dynastycznych i partyjnych, rewolucja 1868 pozbawia tronu Izabellę, 1869 nowa konstytucja, proklamująca zasadę wolności wyzn., 1875 znowu monarchia, 1898 wojna ze Stanami Zjedn., utrata Filipinów, Porto Rico i Kuby, 1912 uzyskanie Kraju Riffenów w Maroku. W wojnie świat. neutralna. Niepomyślna wojna w Maroku i ruchy separatystyczne w Katalonii, w związku z tym dyktatura gen. Primo de Rivery 1923—1930. W 1931 opuszczenie H. przez Alfonsa XIII, proklamacja republiki, prezydentem Alcala Zamora. 1932 autonomia Katalonii 1936 rządy lewicowe; prez. Azaña; powstanie prawicowe, krwawa wojna domowa.

Hitler Adolf, niem. mąż stanu, * 1889, twórca i przywódca niem. partii narod.-socjalist., przy pomocy zbrojnych bojówek usiłował 1923 dokonać zamachu stanu w Monachium, 1924 skazany na więzienie, uwolniony po roku, 1930 wszedł do Reichstagu, 1932 kandydował na prezydenta Rzeszy, od 1933 kanclerz, od 1934 wódz Rzeszy (dożywotni prezyd. i kanclerz). Autor „Mein Kampf", podstawowego dzieła o narodowym socjalizmie.

Hitomaro Kakinomoto no Asomi, poeta japoń. (ok. poł. VII w. — poł. VIII w.).

H. K. T., ob. Hakata.

hl, skrót na: hektolitr.

Hladik Vaclàv, pisarz czeski (1868—1913); żywe obserwacje z życia towarz. Pragi w powieściach i nowelach.

Hlinka Andrzej, * 1865, ksiądz kat., przywódca słowackiego ruchu narodowego.

Hlond August, prymas Polski, * 1881, apostolski administrator pol. G. Śląska 1922, biskup diecezji katowickiej 1925, arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski 1926, kardynał 1927.

Ho, znak chem. pierwiastka holmu.

Hoang-ho (Huang-ho), Żółta rzeka, obok Jangtsekiangu największa rz. Chin, 4.100 km. uchodzi do Zat. Czili, wiele razy zmieniała swoje łożysko, b. często wylewa.

Hoare (hor) Sir Samuel, polit. bryt., * 1880, w 1935 krótko min. spr. zagran., 1936 lord admiralicji (min. marynarki).

Hobart, stol. Tasmanii (Australia), nad rz. Dervent, 58.000 mieszk., uniwersytet.

Hobbema Meindert, malarz niderl. (1638—1709): znakomite krajobrazy o impresjonistycznym oświetleniu.

Hobbes (hobs) Thomas, filozof ang. (1588—1679): państwo powstaje poprzez dobrowolną wzajemną umowę.

Hoboken, 1) m. w belg. prow. Antwerpii, 32.000 mieszk.; 2) m. w st. New Jersey, w Stan. Zjedn. Am. Płn., 60.000 mieszkańców.

Hoborski Antoni, matematyk pol., * 1879: nap.: „Wyższa matematyka" (2 t.) i in.

Hoche (osz) Lazare, gen. franc. (1768—97), jeden z najdzielniejszych wodzów i uczestników rewolucji i walk napoleońskich.

Hockey (hokej), ang., gra na trawniku piłką korkową, powleczoną skórą, posuwaną kijem, podobna do piłki nożnej. B. popularny h. n a l o d z i e: zamiast piłki — krążek. — Oba rodzaje są grami drużynowymi.

Hockey

Hodler Ferdinand, mal. szwajcarski (1853—1918); kompozycje alegoryczne, symboliczne i historyczne, mocno stylizowane.

Hodmezövasarhely, m. w węg. komit. Csongrad, 60.000 mieszkańców.

Hodža (hodża) Milan, polityk czechosłowacki. * 1878, w 1918 poseł w Budapeszcie, 1922 i 26 min. rolnictwa, nast. oświaty, 1932 na czele gabinetu koalicyjnego.

Hoeflich Aleksander, publicysta pol., * 1866, wraz ze Stanisławem Michalskim od 1898 założ. i wydawca „Poradnika dla samouków".

Hoene-Wroński, ob. Wroński-Hoene.

Hoesick Ferdynand, pol. pisarz i publicysta. * 1867, od 1924 red. naczelny „Kuriera Warszawskiego", autor studiów histor.-liter. i utworów powieściowych.

Hofer Andreas, tyrolski bohater narodowy (1767—1810), wieśniak, przywódca powstania

przeciw Francuzom 1809, pokonał marszałka Lefèbvre, pojmany w Mantui, rozstrzelany.

Hoff Jakobus van't, chemik holend. (1852—1911), prace nad teorią roztworów, ciśnienia osmotycznego i budowy przestrzennej związków chemicznych; nagroda Nobla.

Höffding Harald, duński filozof i psycholog (1843—1931), woluntarysta: podstawową formą świadomości jest wola; „Historia filozofii", monografie.

Hoffmann Ernst Theodor Amadeus, niem. pisarz, muzyk i malarz (1776—1822 autor świetnych nowel i powieści fantastycznych: „Elixiere des Teufels", „Klein Zaches", „Lebensansichten des Katers Murr" i in.

Hoffmann Vlastimil, malarz pol., * 1881; portrety i obrazy o treści fantastycznej i symbol.

Hofmannsthal Hugo (Hofmann) von, poeta austr. (1874—1929); poezje, utwory dramatyczne, m. in. „Jedermann".

Hoffmanowa Klementyna z Tańskich, zasłuż. polska pisarka i reformatorka narodowego wychowania dziewcząt (1798—1845), wydawała 1824—28 pierwsze pol. czasopismo dla dzieci „Rozrywki dla dzieci"; powieści: „Listy Elżbiety Rzeczyckiej", „Dziennik Franciszki Krasińskiej" i inne.

Hogarth William, ang. malarz i rytownik (1697—1764), „ojciec malarstwa ang.", odważny malarz obyczajowy; cykle: Życie zalotnicy, Życie rozpustnika, Modne małżeństwa i in.

Hohenstaufowie, szwabski ród książęcy, 1138—1254 na tronie niem.: Konrad III, Fryd. Barbarossa, Henryk VI, Fryd. II, Konrad IV. Ostatni z rodu H. Konradyn, ścięty w Neapolu 1268.

Hohenzollernowie, niem. ród książęcy, pojawia się w XI w., 1227 podzielony na linie frankońską i szwabską. L. frankońska uzyskała Bayreuth, Ansbach, godność książąt Rzeszy (1365) i elektorów brandenb., oraz tron pruski i niem.; 1918 zdetronizowana. L. szwabska, podzielona w XVI w. na l. H.-Sigmaringen i H.-Hechingen. Ostatnia wygasła po mieczu 1869. H.-Sigmaringen panuje od 1866 w Rumunii.

Hokkaido (Jesso, Yezo), najdalej ku płn. wysunięta wyspa z 4 wielkich wysp japońskich, razem z Wysp. Kurylskimi 88.656 km², 2.800.000 mieszk.; stol. Sapporo, 170.000 mieszkańców

Hokusai Katsushika, jap. malarz i rysownik (1770—1849), drzeworytami wpłynął na europejski impresjonizm; głównie krajobrazy.

Hokuspokus, formuła średniowieczna, stanowiąca zaklęcie kuglarzy; także samo kuglarstwo, czarodziejstwo.

Holandia (Nederlanden, Niderlandy), królestwo nad M. Płn., między Belgią i Niemcami, 34.222 km² pow. i (1935) 8.390.000 mieszk. (243 na km²). Kraj płaski i nizinny, w ¼ cz. położ. poniżej poziomu morza (depresja między sztucznie odwadnianą zatoką Zuider-Zee a ujściem Skaldy), odwadniany kanałami i broniony tamami przed zalewem morza. Najżyźniejsze obszary stanowią żuławy zach. i płd. H. Ludność narod. jednolita, wyzn. protest. (53%) i kat. 36%). Rolnictwo nie pokrywa potrzeb H. Przewaga łąk (38,1% pow.) nad rolą (27,8%). Wybitnie rozwinięte ogrodnictwo kwiatowe i hodowla (1935: 2,6 mil. bydła rogat.). Produkcja węgla (1934): 12,3 mil. t. Przemysł gł. spożywczy (wyrób sera, fabr. czekolady), ceramiczny i okrętowy. Najważniejszą gałęzią gospod.: handel. Przewaga dróg wodnych (1.640 km rzek żegl.: Ren, Moza, 3.561 km kanałów) nad lądow. (4.000 km kolei). Samochodów (1935): 144.000. Flota handl (1935): 2.558.000 t rej. brutto. Ruch okręt. (1934): weszło 26,2 mil. t rejestr. netto. Gł. porty Rotterdam i Amsterdam. Wartość (1935) wywozu: 2,4 miliarda, przywozu: 3,4 miliarda złotych; przyw. z Polski: 35 mil., wyw. do Polski 28 mil. zł. Stolica: Amsterdam, rezydencja monarch.: Haga. Jednostką monetarną: gulden — Posiadłości kolonialne (Hol. Indie Wsch., Gujana, Antyle) obejmują 2,051.000 km² pow. z 63,7 mil. mieszk. — Ustrój: monarchia konstyt. Władza ustawod.: parlament 2-izbowy. — H. dzieli się na 11 prowinc. (sejmy prowinc.). — Zamieszkała w staroż. przez Batawów, Fryzów, należała do 400 do Rzymu, 870 do ks. Lotaryńskiego (Niemcy), po upadku władzy ks. szereg samodzielnych jednostek terytorialnych, z których 17 połączone przez Karola V Habsburga w okrąg burgundzki. Reformacja spowodowała wystąpienie przeciw rządom hiszp. i represje ks. Alby. 1572 na czele powstania Wilhelm I Orański, 1579 unia utrechcka (odłączenie się płn. prowincji protest. i utworzenie nowego państwa, właściwej H.). Wojna z Hiszpanią do 1648, zakończ. zupełną niezależnością Zjednoczonych Prowincji. Rozwój kolonii w Indiach i Ameryce, powstanie wielkich kompanij handlowych: zach. i wsch.-indyjskiej. W XVII w. wojny z Anglią i Francją, w XVIII w. upadek znaczenia H., 1795 przekształcenie w republikę batawską, 1806 w królestwo pod rządami Ludw. Bonapartego, 1810 wcielenie do Francji, 1815 połączenie z Belgią i Luksemburgiem w dziedz. królestwo pod Wilhelmem Orańskim, 1830 oderwanie się Belgii, 1848 nadanie liberaln. konstytucji. W wojnie światowej neutralna.

Holandia

Holbach Dietrich, filozof franc. (1723—89), materialista.

Holbein, 1) Hans, Starszy, malarz niem. (ok. 1465—1524); dzieła silne w kolorycie i dramatyczne w wyrazie; 2) Hans, Młodszy, syn poprzedn., jeden z najznakomit. malarzy niem. (1497—1543), nadworny malarz ang. Henryka VIII. Wspaniały koloryt, świetna charakterystyka portret burmistrza Meyera, cykl „Taniec śmierci"; portrety księżniczki Mediolanu, Erazma z Rotterdamu, Chrystus (w muz. w Bazylei).

Holberg Ludwig, baron, „ojciec" komedii i nowszej literatury duńskiej (1684—1754).

Hölderlin Friedrich, poeta niem. (1770—1843), od 1806 obłąkany; romans „Hyperion, oder der Eremit in Griechenland" i głębokie liryki.

Holding Company, ang., spółka nie posiadająca właściwych zakładów przemysłowych, tylko akcje innych towarzystw (spółek); stanowi najprostszy środek fuzji przemysłowej, bo posiadając akcje przedsiębiorstw, może b. wpływać decydująco na ich interesy.

Holenderskie Indie Wsch., ob. Indie Holenderskie Wschodnie.

Holenderskie Indie Zach., ob. Indie Holenderskie Zachodnie.

Holewiński Józef, pol. malarz i grafik (1848—1917); drzeworyty wg obrazów współczesnych mu malarzy.

Hollywood (holiłud), m. w Kalifornii, w St. Zjedn. Am. Płn., 15 km od Los Angeles, 30.000 mieszk.; ośrodek ameryk. przemysłu filmowego.

Holm, Ho, pierw. chem., metal ziem rzadkich, liczba porządk. 67, ciężar atom. 163,5.

Holmes (holms), 1) Oliver Wendell, pisarz płn.-amer. (1809—94); pełne humoru rozmowy filoz., powieści o głębokiej analizie psycholog. m. in. „Elsie Venner", liczne poezje; 2) Sherlock, detektyw, bohater opowiadań sensacyjnych C. Doyle'a.

Holofernes, wg legendy żyd. (w księdze Judyty) wódz Nabuchodonozora, zamord. przez Judytę.

Holowanie, ciągnienie łodzi lub statków, przywiązanych do liny, przez ludzi, konie, lokomotywy, inne statki itd. H o l o w n i k, statek do h. innych.

Holsztyn (niem. Holstein), dawne księstwo, od 1866 część prow. Szleswik-H. (płn. Niemcy); stolica Glückstadt.

Holz Arno, pisarz niem., * 1863.

Hołd, uroczyste przyrzeczenie wierności i posłuszeństwa ze strony wasala wobec suwerena, poddanych wobec władcy itd.; h o ł d o w n i c z y, poddańczy.

Hołowiński Ignacy (pseud. K e f a l i ń s k i), pol. arcyb. i pisarz (1807—55), metropolita mohylewski: „Teka rozmaitości", „Pielgrzymka do Ziemi Świętej"; tłumacz Petrarki i Szekspira.

Hołówko Tadeusz, pol. publicysta i polityk (1889—1931 [zamord. zapewne przez nacjonalist. bojówkę ukraińską]), przed wojną świat. czynny w ruchu niepodległościowo-polit. w szeregach P. P. S., jeden z organizatorów P. O. W i Pogotowia Bojowego P. P. S.; w niepodl. Polsce poświęcił się zagadnieniom narodowościowym kresów wsch., ostatnio jako naczelnik Wydziału Wsch. Min. Spraw. Zagr. Nap. m. in.: „Kwestia narodowościowa w Polsce".

Homagium, łac., w epoce feudalnej hołd i przysięga na wierność składane przez wasala panu lennemu.

Homar, rak morski, jadalny; w zatokach Norwegii, Wielkiej Brytanii, Ameryki Płn.

Home (hom), ang., dom, ognisko domowe; ojczyzna.

Homel (ros. Gomel), m. w Białorusi, nad rz. Sożą, 107.000 mieszk.; przemysł zapałczany.

Homeo..., gr., w wyrazach złoż.: podobny.

Homeopatia, gr., metoda lecznicza, podana przez A. Hanemanna (1810), w myśl zasady „similia similibus curantur" (podobne leczy się podobnym): podawanie choremu takich leków w minimalnych („homeopatycznych") dawkach, które wywołują u zdrowego objawy podobne do objawów danej choroby.

Homer (Homeros, Homerus), największy poeta grecki, ok. 700 przed Chr., autor najstarszych epopei greckich: „Iliada" (o wojnie trojańskiej) i „Odysseja" (o wędrówkach Odysseusza w drodze powrotnej spod Troi).

Homerule (homrul), ang., „samorząd", w szczególn. program autonomii dla Irlandii, przed jej usamodzielnieniem.

Homeryczny śmiech, śmiech głośny, niepowstrzymany, o którym mowa u Homera.

Homerydzi, rodzina śpiewaków na Chios, wywodząca się od Homera, którego utwory rozpowszechniali; w ogóle rapsodzi wygłaszający Homera.

Homiletyka, gr., nauka o układaniu i wygłaszaniu kazań.

Homilia, grec., kazanie, objaśniające tekst Ewangelii.

Homilofobia, gr., obawa przed uwagą ludzką.

Homo, łac., l. mn. h o m i n e s, człowiek; h. n o v u s, dorobkiewicz, człowiek nowy w danym zawodzie itp.; h. s a p i e n s, w biolog., ob. Człowiek.

Homo..., gr., w wyrazach złoż.: równo..., jedno...

Homogeniczny, gr., jednorodny, jednolity.

Homolacs Karol, malarz pol., * 1874; nap.: „Podstawowe zasady budowy ornamentu płaskiego i metodyka kursu zdobniczego", „Studium formy, barwy i światła" i in. liczne artykuły.

Homologia, gr., zgodność, odpowiedniość, podobieństwo.

Homologiczny, gr., zgodny; w chemii s z e r e g h., w którym każdy człon różni się od sąsiedniego o pewną określoną grupę atomów; proporcjonalnie zmieniają się własności chemiczne i fizyczne.

Homonim, łac., wyraz równobrzmiący, ale o różnym znaczeniu, np.: żóraw (ptak i dźwig).

Homo primigenius, łac., nazwa obejmująca wszystkie rasy człowieka pierwotnego.

Homo sapiens, łac., nazwa rodzajowa i gatunkowa człowieka w systematyce zwierząt.

Homoseksualizm, grec. łac., popęd płciowy do osób tej samej płci, wrodzony lub nabyty; u kobiet nazywa się też l e s b i z m e m, s a f i z m e m.

Homo sum, nil humani a me alienum puto, łac., „człowiekiem jestem, nic ludzkiego nie jest mi obce"; cytat z Terencjusza.

Homs, m. w prow. Damaszek (Syria Franc.), 60.000 mieszk.; staroż. Emesa, za czasów arabs. stolica prowincji Syrii.

Homunculus, łac., człowieczek; sztucznie wytworzony człowiek z „Fausta" Goethego.

Honan, prow. w płn. Chinach, w dorzeczu Hoang-ho, 165.347 km², 35 mil. mieszk.; stolica Kai-feng.

Hondius, 1) Jodokus (Jesse de Hondt), niderl. kartograf i sztycharz (1563—1611); zapoczątko-

wał publikację atlasów podręcznych; 2) Willem, rytownik niderl. (po 1597—ok. 1658); liczne ryciny portretowe, m. in. Władysława IV i Jana Kazimierza.

Hondo (Nippon), najw. wyspa japoń., 224.737 km², 45 mil. mieszkańców.

Hondta system, belgijski system rozdziału mandatów przy wyborach proporcjonalnych, opracowany przez de Hondta.

Honduras, 1) republika w Środk. Ameryce, 154.305 km², 860.000 mieszk. (Indian i mieszańców); upr. bananów, kawy, trzciny cukr., stol. Teducigalpa. - Odkryta 1502 przez Kolumba, 1523 hiszp., 1821 niezależ. państwo, od 1823 członek Unii Środk. Amer.; 2) Honduras Brytyjski, bryt. kolonia w Środk. Ameryce, 22.259 km², 52.000 mieszk.; stol. Belize, 16.000 mieszk.

Honegger Artur, kompozytor franc.-szwajc., * 1892, jeden z głównych reprezentantów nowej muzyki franc.; muzyka kameralna, utwory dla śpiewu, oratoria, kompozycje orkiestr., balety i i.

Hong-Kong, bryt. wyspa u płd. wybrz. Chin, przy ujściu rz. Kantonu, łącznie z obsz. dzierżawy na półw. Kaulun 1.012 km², 850.000 mieszk.; stol. H. (także Victoria), 358.000 mieszkańców; port morski, uniwersytet.

Honny soit qui mal y pense (oni sua ki mal i pans), fr., „hańba temu, kto myśli przy tym co złego", dewiza ang. orderu Podwiązki.

Honolulu, stol. Wysp Hawajskich na wyspie Oahu, 100.000 mieszk.; port, budowa okrętów.

Honor, łac., 1) cześć, godność osobista; 2) zaszczyt.

Honorarium, łac., wynagrodzenie za usługi wyższego rzędu (porada lekarska, prawna itp.).

Honorat, św., bisk. Amiens, † ok. 600; patron piekarzy.

Honoris causa, łac., skrót h. c., „dla zaszczytu"; doktor h. c., doktor honorowy.

Honoriusz Flavius, ces. zach.-rzym. (384—423), syn Teodozjusza I, otrzymał tron 395 przy podziale państwa.

Honoriusz, papieże: 1) H. I, 625—38, potępiony przez sobór konstantynopol.; 2) H. II, 1124—30; 3) H. III, 1216—27, zatwierdził zakon franciszkanów i dominikanów; 4) H. IV, 1285—87, zatwierdził zakon augustianów i karmelitów.

Honorować, oddawać honory, uczcić; przyjąć do zapłaty.

Honourable (onorebl), skróc. Hon., „czcigodny", ang. tytułowanie wyższej szlachty i wys. urzędników.

Honwedzi, węg., „obrońcy ojczyzny", wojska węgierskiej obrony krajowej.

Hoorn, najbardziej na płd. wysunięty koniec Ameryki Płd. na wyspie H.

Hoplita

Hoover (huwer) Herbert Clark, polityk płn.-ameryk., * 1874, zorganizował po wojnie światowej akcję pomocy aprowizacyjnej dla Europy, 1928—33 prezydent Stanów Zjedn. Ameryki Płn.

Hopkins Frederic, ang. chemik i fizjol., *1861, odkrył witamin D; 1929 nagr. Nobla.

Hoplita, żołnierz staro-greckiej ciężko-zbrojnej piechoty.

Hora, łac., l. mn. horae, czas, pora roku, pora dnia, godzina; h. canonicae, godziny kanoniczne, czas modlitw dla duchownych, o siedmiu różnych porach.

Horatius Flaccus (Horacy) Quintus, poeta rzymski (65—8 prz. Chr.), w „De arte poetica" wyłożył pogląd na klasyczną sztukę poetycką, najwyżej wzniósł się w satyrach, listach i odach.

Horda, orda, koczownicza gromada, szczeg. tatarska; por. Horda Złota.

Horda Złota, zw. Wielką lub Kipczacką, państwo tatarskie ze stolicą Sarai, nad rz. Achtubą, założ. przez Batu-Chana; podbój Rusi i najazd na Polskę (1241), w XIV w. rozbicie przez Tamerlana.

Horeb, góra na Półw. Synaj, na której Mojżesz miał nadać prawa.

Hormony, inkrety, gr., różnorakie substancje chem., nie wszystkie jeszcze zbadane, wydzielane przez różne narządy ustroju zwierz. (tzw. gruczoły dokrewne) bezpośrednio do krwi i limfy, i oddziałujące tą drogą na inne narządy. M. in.: adrenalina, h. nadnerczy; tyreoidyna, h. tarczycy; insulina, h. trzustki; owaryna, h. jajników. Wydobywane z narządów zwierzęcych, mają szerokie zastosowanie w medycynie.

Hornblenda (amfibol), grupa minerałów skałotwórczych, krzemianów. Odmiany: tremolit, aktynolit, nefryt, azbest.

Horochów, m. pow. w wojew. wołyńs., 4.000 mieszkańców; pałac Tarnowskich.

Horodenka, m. pow. w woj. stanisław., 12.000 mieszkańców; młyny, kamieniołomy.

Horodło, m-ko w pow. Hrubieszów (woj. lubelskie), 3.000 mieszk.; 2 X 1414 unia horodelska między Polską a Litwą.

Horodyszcze, ob. Grodzisko.

Horoskop, gr., schematyczne przedstawienie położenia gwiazd w chwili urodzenia człowieka; posługiwała się nim astrologia dla rzekomego przepowiadania przyszłych losów danego człowieka.

Horrendum, łac., okropność.

Horror, łac., dreszcz, strach, wstręt; h. vacui, „lęk przed próżnią", pogląd, że natura unika próżni.

Hors concours (or kąkur), fr., poza współzawodnictwem.

Hors-d'oeuvre (or dőwr), fr., przystawka, małe danie podniecające apetyt.

Horse-power (hors-pauer), ang., skróc. HP, koń mechaniczny; jednostka dzielności.

Hortensja, królowa holend., ob. Beauharnais 4).

Horthy v. Nagybanya Mikołaj, węgierski mąż stanu, * 1868, podczas wojny świat. admirał, zorganizował 1919 armię narod.-węg., od 1920 regent państwa węgierskiego.

Horus, egip. bóg słońca, syn Ozyrysa i Izydy.

Hory, grec. boginie porządku i pór roku. Hezjod wymienia: Eunomię (roztropność), Oike (sprawiedliwość), Eirene (pokój).

Horyń, prawy dopływ Prypeci na Wołyniu, 650 km długości.

Horyzont, gr., widnokrąg, pozorna linia przecięcia się ziemi ze sklepieniem niebieskim; horyzontalny, poziomy.

Horzyca Wilam, pol. krytyk literat., * 1889: „Dzieje Konrada"; red. „Drogi"; 1931—37 dyr. teatrów lwowskich.

Hosanna, hebr., radosny okrzyk powitalny; obecnie w modlitwie pochwalnej Kościoła kat.

Hospicjum, łac., 1) miejsce pielęgnowania ubogich chorych; 2) mały dom zakonny dla przejezdnych; 3) gospoda chrześcijańska.

Hospitant, łac., uczeń, słuchacz nadzwyczajny.

Hospodar, „pan", tytuł książąt Mołdawii i Wołoszczyzny.

Hostia, łac., mały, okrągły opłatek z mąki pszennej z wizerunkiem Chrystusa albo znakiem krzyża, używana przy mszy św. i Komunii św.

Hotel Lambert (łamber), siedziba Adama, potem Władysława Czartoryskich na emigracji w Paryżu, ognisko stronnictwa arystokrat.

Hotentoci, jasnoskóry lud Afryki płd., szereg plemion koczown., każde pod własnym wodzem; 3 dialekty, z tych najważn. Nama, wykazuje wpływy chamickie. W powstaniu przeciw Niemcom 1904—06 silnie wytępieni; ok. 60.000 głów.

Hötzendorf, ob. Conrad v. Hötzendorf.

Houdon (udą) Jean Antoine, rzeźbiarz franc (1741—1828); pomnik Voltaire'a i liczne popiersia portretowe.

House (haus) Edward, pułk. amer. (1858—1925), doradca prez. Wilsona, przyjaciel Polski.

House of Commons (haus of komens), izba gmin, niższa izba angielskiego parlamentu.

House of Lords (haus of lords), izba lordów, wyższa izba parlamentu angielskiego.

Houston (husten), m. w płn.amer. st. Texas. 290.000 mieszk.; przemysł bawełniany.

Hova (Howasi), jeden z ludów Madagaskaru, jasno-brunatni, rolnicy; język, zwyczaje i kultura pokrewne indochińskim.

Howa, ob. Hova.

Howard University, uniw. murzyński w Waszyngtonie, zał. 1867 przez gen. Howarda.

Howerla, najwyższy szczyt w pasmie Czarnohory w Karpatach Wsch., 2.058 m.

Hoyer Henryk, pol. anatom i fizjolog, * 1864; prace gł. z dziedziny anatomii porównawczej i naczyń krwionośnych.

Hozea (Hozjasz, Ozjasz), prorok izrael. z VIII w. prz. Chr., pierwszy z 12 mniejszych pror. St. Test., przeciwnik formalizmu relig.

Hozjusz Stanisław, biskup warmiński i kardynał (1504—79), sprowadził jezuitów do Polski, przeciwnik reformacji, skłonił 1565 Zygmunta Augusta do przyjęcia ustaw soboru trydenckiego.

HP, skróc. horse-power, koń mechaniczny.

Hrabia, za czasów merowińskich i karolińskich urzędnik mianowany przez króla dla zarządzania okręgiem państwa, od X w. dziedziczny pan, posiadający na swym terytorium pełnię władzy zwierzchniej. Dziś tytuł arystokratyczny bez żadnych uprawnień.

Hrabstwo, 1) pierwotnie okręg, którym zarządzał hrabia, potem jego państewko; 2) okręg administracyjny w Anglii.

Hradczyn, ob. Praga.

Hroswitha (Roswitha), śrdw. poetka niem. (ok. 935—1002), benedyktynka.

Hrubieszów, m. pow. w wojew. lubels., nad Huczwą, 13 000 mieszk.; młyny, fabryka cykorii, handel.

Hryncewicz Julian Talko, ob. Talko-Hryncewicz.

Hryniewiecki Bolesław, botanik pol., * 1875, prace z anatomii, systematyki i geografii roślin i in.

Huang-ho, ob. Hoang-ho.

Huba, grzyby kapeluszowe, niektóre jadalne, inne pasożytują na pniach drzew liściastych; h. handlowa pochodzi z Syberii.

Hube Romuald, prawnik pol. (1803—90), członek Rady Stanu Królestwa Polskiego; kodyfikacja prawa karnego i szereg innych prac.

Hubermann Bronisław, skrzypek pol., * 1882, występuje od 1893; uduchowiony interpretator wielkich arcydzieł muzycznych.

Hubert, św., bisk. Leodium, † 727, patron myśliwych; pam. 3 XI.

Huch Ricarda pisarka niem., * 1867; powieści historyczne: „Die Verteidigung Roms", „Der Kampf um Rom" „Der grosse Krieg in Deutschland" i in.

Huculi, górale ruscy z Karpat Wsch.; bogate zdobnictwo.

Huczwa, lewy dopływ Bugu, 85 km długi.

Huddersfield (hedersfild), m. w ang. hr. York, 113.000 mieszk.; przemysł sukienniczy.

Hudson (hedsn), rz. w st. New York, w St. Zjedn. Am. Płn., 520 km, wodospady i progi, uchodzi pod Nowym Jorkiem.

Hudson (hedsn) Henry, żeglarz ang. (1550—1611), dotarł 1610 do zat. od niego nazwanej.

Hudsona 1) **Zatoka,** zat. w Płn. Ameryce, między Kanadą a Labradorem; 2) **Cieśnina,** łączy Atlantyk z Zat. H.; przez większą część roku złodowacona.

Hue, stol. Annamu (Franc. Indochiny), 32.000 mieszkańców.

Huerta, hiszp., „ogród", sztucznie nawadniane obszary w Hiszpanii płd. i wsch. (ok. 12 000 km²).

Hufiec, huf, niem., zwarta część wojska pol. XVI—XVII w., wchodząca w skład szyku bojowego (h. czelny, walny i zadni); potem ogólnie: oddział wojskowy.

Hufnale, niem., gwoździe do podków.

Hugenberg Alfred, polityk niem., * 1865, czynny w Poznańskim w organizacjach antypolskich, od 1919 w parlam. obozie skrajnych nacjonalistów, od 1928 na czele partii niem.-narod., 1933 min. wyżywienia, przemysłu i handlu. — Twórca olbrzymiego koncernu (wy dawn., ajencja telegr., wytw. film. „Ufa" i in.).

Hugenoci (hugonoci, fr. huguenots), protestanci franc., kalwiniści, otrzymali 1562 pierwszy edykt tolerancyjny, nieuznany przez katolików, w wyniku czego długotrwała i krwawa wojna religijna (rzeź w Vassy, noc św. Bartłomieja). Przywódcy: ks. Bourbon i Chatillon. Na mocy nantejskiego edyktu tolerancyjnego Henryka IV (1598), stanowili h. państwo w państwie. Odwołanie go przez Ludwika XIV w 1685 spowodowało (mimo zakazu) silną emigrację h. do krajów protest. Równouprawnienie ich nastąpiło dopiero przez Zgromadzenie Narodowe 1791.

Hughes (hius) David Edward, fizyk angielski (1831—1900), wynalazł system telegraficzny 1855 i mikrofon 1878.

Hugo (ügo) Victor, poeta franc. (1802—85), przywódca romantyzmu, autor dramatów: „Cromwell", „Hernani" i in., poezyj: „Orientales" i in., powieści: „Notre-Dame de Paris", „Les Misérables" i in.

Hukan Karol, rzeźbiarz pol., * 1888; kompozycje ołtarzowe i in.

Hulewicz Jerzy, poeta pol., * 1886, ekspresjonista, w l. 1917—20 wydawca i red. „Zdroju".

Hulka-Laskowski Paweł, ob. Laskowski.

Hull (hal), m. w ang. hr. York, nad rz. Humber, 313.000 mieszk.; budowa okrętów.

Humanista, łac., uczony związany działalnością z humanizmem (ob.); człowiek o horyzontach myślowych opartych o znajomość świata klasycznego.

Humanistyczne nauki, łac., zespół nauk, których przedmiotami są różne dziedziny kultury i duchowej aktywności ludzkiej, z podkreśleniem znaczenia kultury starożytnej. — Por. Humanizm.

Humanitarny, franc., ludzki, występujący w obronie interesów ludzkości. H u m a n i t a r y z m, uczucie ludzkości; obrona interesów ludzkości.

Humanizm, łac., prąd kulturalno-oświatowy, opierający się na ideałach staroż. Greków i Rzymian, mający na celu wyzwolenie człowieka z pęt dogmatyzmu i formalizmu śrdw. Powstał i rozwinął się ok. XIV w. we Włoszech. Zwrot do pisarzy staroż., odkrycie licznych zapomnianych rękopisów, nowe piękno myśli i formy. Przedmiotem badań i zainteresowań człowiek, na miejscu dawnych zainteresowań teolog. Celem h. jest wykształcenie nowego, harmonijnego, wszechstronnego, niezależnego i racjonalnie myślącego człowieka. Przez gruntowne przekształcenie śrdw. poglądu na świat w duchu świeckim, niezależnym, przygotował h. epokę Odrodzenia, racjonalizmu, indywidualizmu, stał się kolebką nowoczesnej kultury. — W Polsce rozwój h. zaczyna się w 2. poł. XV w.

Humań, m. pow. na Ukrainie, 45.000 mieszk. H u m a ń s k a r z e ź 1768, dokonana przez hajdamaków za sprawą duchowieństwa prawosł. przy cichej zgodzie Rosji. Wskutek zdrady Gonty (ob.) Humań został zajęty, duchowieństwo katol., szlachta i Żydzi wymordowani.

Humbert (Umberto), król włoski (1844—1900), syn Wiktora Emanuela, rządził od 1878, zwolennik trójprzymierza, zamord. przez anarchistę G. Bresci

Humboldt, 1) Wilhelm, bar., niem. uczony i mąż stanu (1767—1835), opiekun sztuk i nauk, 1813—15 wciągnął Austrię w koalicję przeciw Napoleonowi, brał udział w kongresie wiedeń.; wybitne prace z językoznawstwa porówn.; 2) Alexander, bar., brat poprz., znakom. niem. podróżnik i geograf (1769—1859), wyprawy do Ameryki Płd. i Azji środk., 1807—27 pobyt w Paryżu; podstaw. badania doświadcz. w dziedzinie klimatologii, oceanografii, geografii roślin i w. i. Wyd.: „Kosmos" (4 t.), 2.000 tablic (30 t.) z podróży amer. i w. in.

Humbug, ang., oszustwo, rzecz przereklamowana.

Hume (jum) David, filoz. ang. (1711—76), empirysta; pojęcie przyczynowości wyjaśnia przy pomocy pojęcia przyzwyczajenia.

Humor, łac., lekki komizm; wesołość usposobienia.

Humoreska, wesoło, z humorem przeprowadzone opowiadanie, kompozycja muz. itd.

Humperdinck Engelbert, kompozytor niem. (1854—1921), opery kom.: „Jaś i Małgosia", „Dzieci królewskie"; melodie dziecięce itd.

Humus, łac., ob. Próchnica.

Hunan, płd.-chińska prow., 217.347 km², ok. 40 mil. mieszk.; upr. herbaty, zboża, ryżu; kop. węgla i rudy antymonu. Stol. Czangsza.

Hungaria, łac., Węgry.

Hunnowie, lud azjatycki, zagrażali Chinom, 420 po Chr. wtargnęli (tzw. biali H.) do Indii. Inna grupa H. ze swoich siedzib w stepach syberyjskich i wsch.-europ. naparła na ludy germańskie, przez co wywołała wędrówkę ludów 375). 445—53 stał na ich czele Attyla, który dotarł aż pod dzis. Orleans (klęska na polach katalońskich 451). Po jego śmierci państwo H. rozpadło się

Hunyady Janos Korwin, węg. bohater narod. 1387—1456), odznaczył się w walkach z Turkami, walczył pod Warną (1444), 1446 regent, 1456 uwolnił Belgrad od oblężenia tureckiego.

Hupe, prow. w środk. Chinach, w dorz. środk. Jangtsekiangu, 184.489 km², 27 mil. mieszk.; upr. ryżu, kop. rud żelazn.; stol. Hankou.

Huron (juron), jedno z 5 wielkich jezior kanad 59.515 km² wybrz. zach. i wsch. usiane portami, obfituje w ryby, połącz. z jez. Erie przez rz. St.-Clair i Detroit.

Hurra!, tur., okrzyk radosny, w śrdw. na polowaniach, od XIX w. powszechny okrzyk wojenny, od XX sportowy.

Hurt, kupiectwo uprawiane na większą skalę; przeciw.: detal.

Hurysy, arab.-persk., u mahometan wiecznie młode boskie dziewice, uprzyjemniające wiernym raj.

Hus Jan, czeski reformator relig. (1369—1415), rektor uniw. praskiego, pod wpływem Wiclifa atakował stosunki kościelne, w swych pismach podawał jako jedyne źródło wiary Pismo św., 1410 i 12 obłożony klątwą pap., na soborze w Konstancji 1415 uwięziony, po długim procesie spalony. Por. H u s y c i.

Husaria, ussaria, jazda pochodzenia węg., w dawn. Pol. pojawia się ok. 1500, początkowo lekka, potem ciężka. Szarżowała cwałem. Uzbrojenie: półzbrojek, koncerz, szabla, pistolety. Jej głównie zawdzięczane zwycięstwa XVI—XVII w.

Husarski Wacław, pol. krytyk artyst., * 1883; „Malarstwo nowoczesne" i i., artykuły w czasopismach.

Husarz, owad, z rzędu ważek, samiec niebiesko-czarny, samica niebiesko-zielona; w Polsce kilka gatunków.

Husiatyn, m. w pow. Kopyczyńce (woj. tarnopols.), nad Zbruczem, 3.000 mieszk.; ruiny zamku, kamieniołomy.

Husserl Edmund, filozof niem., * 1859, zwalczał psychologizm, stworzył podstawy „czystej fenomenologii"; „Logische Untersuchungen", „Ideen zu einer Phänomenologie".

Huste, węg. Huszt, m. na Rusi Podkarpackiej (Czechosłowacja), nad Cisą, 12.000 mieszk. — Tu 1918 austr. obóz koncentr. dla legionistów pol. na skutek ich reakcji na warunki pokoju brzeskiego z Rosją.

Husyci, czescy zwolennicy Husa (ob.), podzieleni na umiarkowanych utrakwistów cz. kalikstynów i radykalnych taborytów, walczyli 1420—34 zaciekle i zwycięsko pod Janem Žižką z katolikami pod królem Zygmuntem.

Husyckie wojny, ob. Husyci.

Huta, niem., fabryka w ciężkim przemyśle metalurg. i szklanym.

Huta-Królewska, ob. Królewska-Huta.

Hutnictwo, nauka o wydobywaniu metali z rud i ich technicznej przeróbce dla celów użytkowych.

Hutten Ulrich von, humanista niem. (1488—1523).

Huxley (haksli), 1) Thomas Henry, przyrodnik ang. (1828—95), darwinista. 2) Aldous Leonard, pisarz ang., * 1894; powieści „Point Counter Point" i in.

Huygens (hojchens), 1) Constantyn, Heer van Zuylichem, poeta niderl. (1596—1687); 2) Christian (Hugenius), fizyk niderl. (1629—95); stworzył podstawy rachunku prawdopodobieństwa, odkrył księżyc Saturna i jego pierścień, zbudował zegar wahadłowy; twórca teorii falowej światła, która pozwala wytłumaczyć odbicie, załamanie i podwójne załamanie światła.

Huysmans Joris Karl, pisarz franc. (1848—1907), naturalista, później nawrócony katolik; powieści: „À rebours", „Là-bas", „En route", „La cathédrale" i in.

Huzarzy, lekka jazda węgierskiego pochodzenia i z węgierska ubrana, istniała niemal we wszystkich państwach Europy.

Hvezdoslav (właściwie Pavel Orszagh), poeta słowacki (1849—1921), współtwórca odrodzenia narodowego.

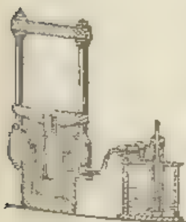
Hybrydy, biol.: bastardy (ob.).

Hyde-Park (hajd), wielki park w zach. części Londynu.

Hyderabad, ob. Hajdarabad.

Hydra, 1) w mit. grec. wąż wodny; 2) nazwa gwiazdozbioru.

Hydrant, gr., urządzenie przy wodociągach, w które można włączyć wąż dla gaszenia pożaru, polewania ulic itp.

Hydrauliczna prasa

Hydrauliczna prasa, maszyna do wywołania wielkich ciśnień przy użyciu mniejszej siły: 2 walce o różnych przekrojach, połączone rurą i wypełnione cieczą, pokryte tłokami. Ciśnienie wywarte na tłok węższy, rozchodzi się w myśl prawa Pascala równomiernie, tak, że siła całkowita wywarta przez ciecz na tłok większy, tylekrotnie przewyższa siłę działającą, ile razy powierzchnia tłoka dużego jest większą od małego.

Hydrauliczne maszyny, wszelkie maszyny, napędzane siłą wody.

Hydrauliczny hamulec, urządzenie do osłabienia siły zderzenia, oparte na sprężystości cieczy.

Hydraulika, gr., nauka o praktycznym zastosowaniu praw hydromechaniki: budowa pomp, turbin wodnych i in.

Hydrazyna, dwuamid, pochodne mają znaczenie w farbiarstwie.

Hydria, grec. naczynie na wodę o 3 uchach.

Hydrobiologia, gr., nauka o zwierzętach i roślinach wodnych.

Hydrochinon (para-dwuoksybenzol), wywoływacz fotograficzny.

Hydrodynamika, gr., dział fizyki, por. Hydromechanika.

Hydrogenium, gr., wodór.

Hydroliza, gr., rozszczepienie związków chemiczn. pod wpływem wody, szczeg. soli, słabych kwasów, przy czym zostają przyłączone składniki wody.

Hydrologia, gr., nauka o wodzie, jej własnościach i praktycznym zużytkowaniu.

Hydromechanika, gr., nauka o prawach rządzących równowagą (hydrostatyka) i ruchem cieczy (hydrodynamika).

Hydrometr, gr., przyrząd do pomiaru prędkości prądu wody.

Hydropatia, hydroterapia, gr., wodolecznictwo, zmywania, nacierania, kąpiele, nasiadówki, tusze itd., często z dodatkiem kwasu węgl. i tlenu. Działa pobudzająco, zwł. na nerwy naczynioruchowe, wzmaga przemianę materii.

Hydroplan, wodnopłatowiec, samolot, posiadający zamiast kół pływaki, umożliwiające wznoszenie się i opadanie na wodę (wodowanie).

Hydrosfera, gr., powłoka wodna, oblewająca kontynenty; nazwa analog. do litosfery i atmosfery.

Hydrostatyczne ciśnienie, ciśnienie wywarte przez ciecz na dno i ściany naczynia; h. c. na ściany: małe przy powierzchni cieczy, rośnie, im bliżej dna; h. c. na dno iloczyn z wysokości słupa cieczy i ciężaru właściwego cieczy.

Hydrostatyczne parcie cieczy na ciało w niej zanurzone równa się, w myśl zasady Archimedesa, ciężarowi cieczy o objętości zanurzonego ciała, skierowane zaś jest pionowo w górę.

Hydrostatyka, grec., dział fizyki, traktujący o równowadze cieczy.

Hydrotechnika, budownictwo wodne.

Hydroterapia, gr., ob. Hydropatia.

Hygiela, ob. Higiea.

Hygrologia, gr., nauka o wilgotności powietrza.

Hygrometr, gr., przyrząd do pomiarów wilgotności powietrza; h. włosowy Saussure'a korzysta ze zmiany długości włosów ludzkich pod wpływem wilgotności i ma skalę sporządzoną doświadczalnie; h. Daniela pozwala obliczyć wilgotność przez wyznaczenie tzw. punktu rosy tj. temperatury, w kt. powietrze stałoby się nasycone parą w nim zawartą.

Hygroskop, gr., przyrząd wskazujący zmiany wilgotności powietrza; zasadniczo hygrometr bez skali.

Hygroskopijne ciała, gr., pochłaniają z powietrza parę wodną; tu należą np. chlorek wapnia, pięciotlenek fosforu, sól kuchenna, kwas siarkowy; używane w chemii do suszenia.

Hyksosi, mało-azjat. plemię koczownicze, panowali nad Egiptem 1785 (?)—1580 prz. Chr.

Hymen, gr., 1) błona dziewicza, fałd błony śluzowej wyrastający z tylnej ściany pochwy i zasłaniający wejście do niej; 2) ob. Hymenaios.

Hymenaios (Hymen), w mitol. gr. bóg wesela, także śpiew weselny

Hymn, gr., u Greków pieśń na cześć bogów z towarzyszeniem gitary, w chrześc.: pieśń na cześć Boga i świętych, później także h. narodowy, w ogóle pieśń wzniosła na jakąś cześć.

Hymny narodowe, muzykalny wyraz poczucia narod. lub państw.: polski, ob. „Jeszcze Polska nie zginęła.".

Hyper..., hiper..., grec., w wyrazach złoż.: nad..., nadmiernie.

Hypertrofia, ob. Hipertrofia.

Hypo, gr., ob. Hipo.

Hypsometr, ob. Hipsometr.

Hyzop, rośl. wargowa, półkrzew, hodow., dawniej używ. w lecznictwie.

I

I, u Rzymian I znak liczb. = 1, w napisach: Imperator.

Ibadan, gł. osada handl. w bryt. kolonii Nigerii (Afryka), 238.000 mieszkańców.

Ibañez, ob. Blasco Ibañez.

Iberia, w staroż. nazwa obecnej Gruzji i Hiszpanii.

Iberyjski Półwysep, Półwysep Pirenejski (Hiszpania i Portugalia).

Ibidem, łac., skróc. ib., tamże.

Ibis

Ibis, ptak z rzędu bocianów, o długim, łukowato zgiętym dziobie, szyja naga; bagna i lasy cieplejszych krajów. I. święty, w Afryce i Arabii czczony w starożytnym Egipcie.

Ibn, arab., także ebn, ben, „syn".

Ibn Battuta, słynny podróżnik arabski (1304—74), dotarł m. in. do Indii i Azji wsch.

Ibsen Henrik, znakomity norw. pisarz dramat. (1828—1906), mocnymi dramatami psycholog. na tle konfliktów społecznych i rodzinnych wpłynął na twórczość europ.: „Nora albo Dom lalki", „Upiory", „Wróg ludu", „Dzika kaczka", „Budowniczy Solness" i in., najwyższy wyraz indywidualnej walki z obłudą i dążenia do prawdy w dramatach ideowych: „Brand" i „Peer Gynt".

Ichneumon, szczur Faraona, szczurnik, ssak drapieżny z rodziny łaszowatych, zjada jaja węży, tępi szczury; Afryka płn. i Azja zach.

Ichtiol, preparat leczn. zawier. siarkę, otrzymywany przez suchą destyl. łupków bitumicznych, stos. przy chorobach skóry (odmrożenia, oparzenia itd.).

Ichtiologia, gr., nauka o rybach

Ichtiozaury (rybojaszczury), wymarłe gady, które żyły w epokach od jury do kredy, 1—10 m dług., podobne do jaszczurek, z płetwami jak u wielorybów.

Ichtys, gr., ryba; symbol Chrystusa u pierwszych chrześcijan

I. C. N., in Christi nomine, łac., w imię Chrystusa.

Icterus, ob. Żółtaczka.

Iczang, chińs. port w prow. Hupe, nad Jangtsekiangiem, 108.000 mieszkańców.

Id., ob. Idem.

Ida, 1) (dzis. Kaz Dagh), góra w Troadzie (Azja Mn.), 1750 m, występuje w wielu mitach grec.; 2) góra na wyspie Krecie, 2498 m wys.

Idaho (ajdeho), stan na płn.-zach. St. Zjedn. Am. Płn., w Górach Skalistych, 217.261 km², 450.000 mieszk.; kop. złota i srebra; stol. Boise.

Idea, gr., dosł.: wzór, obraz; w filoz. Platona: doskonały prawzór rzeczy, obdarzony samoistnym bytem; w psychol.: myśl, pojęcie, potocznie: główna myśl jakiegoś dzieła lub czynu.

Idealizm, gr., światopogląd filozoficzny przyjmujący, w przeciw. do materializmu (ob.), że duch, idea, byt niematerialny, to istota świata, jego pierwsza zasada, materia zaś jest czymś wtórnym. Potocznie: wzniosły pogląd na życie. — Idealista, zwolennik filozofii i.; pot.: człowiek, który dąży do szlachetnych celów. — Idealistyczny, dotyczący i. — Idealizować, uszlachetniać, wynosić, widzieć coś lub kogoś lepszym, szlachetniejszym itp., aniżeli jest rzeczywiście.

Ideał, gr., cel doskonały, trudny do osiągnięcia; wywołujący dodatnie zamiary i dążenia.

Idée fixe (ide fiks), fr., myśl natrętna; jako choroba umysł.: natręctwo myślowe; potocznie: stałe powracanie w myślach lub czynach do pewnej myśli, pomysłu.

Idem, skróc. id., łac., ten sam, to samo

Identyczność, łac., tożsamość. — Identyczny, tożsamy; potocznie: dokładnie jednakowy. Identyfikacja, utożsamienie, stwierdzenie tożsamości; uważanie dwóch przedmiotów za identyczne

Ideografia, gr., pismo pojęciowe, obrazowe; przeciw.: p. głoskowe

Ideologia, gr., zespół idei, które przedstawiają dążenia jednostki lub grupy społecznej.

Ideoplastyka, gr., odtwarzanie przedmiotów wzgl. wyobrażeń o nich, wg schematu. Ideoplastycznym jest rysunek dziecka. Przeciw.: fizjoplastyka.

Id est, skróc. i. e., łac., to jest, to znaczy.

Idio..., gr., w wyrazach złoż.: własny..., właściwy.

Idiolatria, gr., uwielbienie samego siebie.

Idiom, gr., narzecze, gwara.

Idiosynkrazja, gr., wrodzona nadwrażliwość u pewnych osobników, zwł. odnośnie do pewnych potraw i leków, połączona z reakcją, która normalnie nie występuje, np. z wyrzutami skórnymi, wymiotami itd.

Idiota, gr., głuptak, osobnik z niedorozwojem umysł.; głupiec.

Idiotyzm, gr., upośledzenie rozwoju umysł.: 1) i. właściwy (zupełna tępota um.); 2) głuptactwo (znaczne upośledz. um.); 3) słabsze ograniczenie um. Często w połącz. ze zmianami cielesn., wyglądem matołkowatym itd.

Ido, po esperancie najbardziej rozpowszechn. język międzynarodowy.

Idol, gr., postać, cień zmarłych; przedmiot, któremu przypisuje się wpływ na losy ludzkie; obraz bóstwa.

Idolatria, gr., kult bożków.

Idria, m. w Krainie (od 1920 włos.), bogate kopalnie rtęci, eksploatowane od końca XV w.

Idylla, ob. Sielanka.

Idzi, św., łac. Aegidius, franc. St. Gilles, † 725, opat w Prowansji; pam. 1 IX.

Idzikowski Ludwik, lotnik pol. (1891—1929) podjął dwukrotnie nieudany lot przez Atlantyk 1928 i 29, przy drugim zginął lądując przymusowo na wyspie Graciosa.

I. e., ob. Id est

Ifigenia, córka Agamemnona, który podczas wyprawy na Troję chciał ją złożyć w ofierze błagalnej na ołtarzu Artemidy; bogini zastąpiła ją łanią i uczyniła swą kapłanką w Taurydzie. Przedmiot dramatów Eurypidesa, Goethego.

Iganie, w. w pow. siedleckim, 10 IV 1831 r. słyn. zwycięstwo Prądzyńskiego nad Rosjanami.

Igelström Józef, gen. ros. (1737—1817), 1794 ambasador ros. w Polsce.

Iglaste, szpilkowe, klasa roślin nagozalążkowych; krzewy i drzewa o liściach szpilkowatych lub łuskowatych, skrętoległych lub okółkowych; najczęściej zimozielone; nasiona przew. w szyszkach. Ok. 400 gatunków w strefie umiark., w strefie gorącej występ. tylko w górach.

Iglésias de la Casa José, poeta hiszp. (1748—91).

Iglica, 1) zioło roczne lub 2-letnie z rodziny bodziszkowatych, o kwiatach liliowych; 2) część urządzenia odpalającego broni palnej, kt. uderzając w spłonkę powoduje jej zapalenie.

Iglicowa broń palna, system wprowadzony w Prusach w 1842, a powszechnie od 1866, polega na spowodowaniu strzału przez uderzenie w spłonkę iglicą (ob.), a nie kurkiem.

Iglicowate, małe ryby morskie, ciało pokryte obrączkami z tarczek kostnych; w Bałtyku iglicznia z długim ryjkiem.

Iglawa, ob. Araukaria.

Igły, wyrabiano w czasach przedhist. i dziś u ludów pierwotn. z drzewa, kości, osi, rogu itp.; dziś powszechnie z drutu stalowego oszlifowanego, hartowanego itd., na specjalnych maszynach.

Ignacew, w. w pow. Konin (wojew. łódzkie); 8 V 1863 bitwa Polaków pod Edm. Taczanowskim z Moskalami.

Ignacy, św., 1) bisk antiochejski, rozszarpany przez dzikie zwierz. ok. 110; pam. 1 II; 2) I. z Loyoli, ob. Loyola.

Ignatiew Nikołaj Pawłowicz, dyplom. ros. (1837—1909), na placówkach w Pekinie i Konstantynopolu wpłynął na oddanie Rosji wybrzeża Mandżurii przez Chiny, sprowokował wojnę z Turcją, gł. autor pokoju w San Stefano, min. spr. wewn., gł. reprezentant ros. panslawizmu.

Ignis et aquae interdictio, łac., „zakaz ognia i wody", w staroż. Rzymie wygnanie z kraju.

Ignorancja, łac., nieuctwo, brak wiadomości nieświadomość; ignorant, człowiek niewiedzący, nieuk; ignorować, świadomie nie przyjmować czegoś do wiadomości, nie zwracać na kogoś uwagi.

Igor, książę ruski w Nowogrodzie Siewierskim † 1202, sławny wyprawą na Połowców (1185). O nim staroruskie (ok. 1200) „Słowo o pułku Igora".

Igorroci, szczep malajski, ok. 35.000 głów; wioski nawodne.

Igrzyska, publ. zawody w ćwiczeniach cielesn. i olimpijskie, ob. Olimpijskie igrzyska.

Igumen, Ihumen, gr., przeor klasztoru w kościele wschodnim.

Ihering Rudolf, znakom. prawnik niem. (1818—92), pocz. zwolennik szkoły hist., później jej przeciwnik: „Geist des römischen Rechts" i i.

I. H. S., 1) monogram Chrystusa, 3 począt. (grec.) litery imienia Jezus; 2) oznaka zakonu jezuitów.

Ikaros, w mit. gr. syn Dedala (ob.).

Ikona, gr., obraz święty, zwł. w kośc. wschodnim.

Ikonograf, gr., przyrząd służący do rysowania odwrotnych obrazów rylcem na kamieniu.

Ikonografia, gr., pomocnicza nauka historii sztuki: badanie linii rozwojowych przedstawiania postaci, grup, scen itd. w dziełach sztuki.

Ikonoklaści, obrazoburcy, określenie cesarzy bizant., którzy wystąpili przeciw oddawaniu czci obrazom: Leon III Izauryjczyk, 717—741, Konstantyn Kopronymos, 741—755, Leon IV Chazar, 775—780.

Ikonolatria, gr., cześć obrazów świętych.

Ikonologia, gr., ikonografia (ob.).

Ikonostas, gr., we wsch. kościele wysoka ściana, odgradzająca część kośc. z ołtarzem od reszty.

Ikwa, pr. dopływ Styru, 162 km.

Ili, rz. w zach. Azji, wypł. z gór Tien-szan, uchodzi do jez. Bałkasz, 1500 km dług.

Iliada, gr. Ilias, ob. Homer.

Ilia Muromiec, legendarny bohater bylin ruskich, epickich pieśni ludowych, syn chłopski, obdarzony cudownymi siłami, na dworze kijo-

wskim wsławia się czynami bohaterstwa i miłosierdzia.

Ilion, łac. Ilium, Troja (ob.)

Iliria, ob. Illiria.

Illimani, szczyt w Andach boliwijs 6410 m.

Illinois, 1) dopływ Missisipi, 410 km; 2) stan w St. Zjedn. Am. Płn., 146.756 km², 7,600.000 mieszk. (½ mil. Polaków); żyzne niziny; upr. zboża, chów bydła, górnictwo (węgiel, olej skalny, gaz ziemny, żelazo, cynk). Stol. Springfield, centrum gosp. Chicago.

Illiria (Illiria), kraj nad Adriatykiem, obfitujący za czasów rzym. w złoto i srebro, za Augusta prowincja rzym. przy podziale państwa 395 włączona do cesarstwa zachod., 476 do ces. bizant. W VI i VII w. przybyłe plemiona słowiańskie tworzą tutaj własne państwa: Dalmację, Chorwację, starą Serbię, Bośnię. 1809 Napoleon tworzy z tych krajów prow. illiryjską, odbierając je Austrii, do której 1815 powracają. Po wojnie świat. większa część tych krajów przypada Jugosławii, mniejsza Włochom.

Illuminaci, łac., oświeceni, rodzaj zakonu wolnomularskiego, zał. przez Weisshaupta, w Niemczech 2. poł. XVIII w. Cele: „wyższe poznanie Boga", panowanie rozumu, zwalczanie monarchii. Byli rozpowszechn. także w Polsce.

Illustris, łac., wspaniały, znakomity; używ. w stopniu najwyższym: illustrissimus.

Ilm, l. dopływ Sali (Niemcy), 120 km dł.

Ilmeń, rybne jez. w gub. Nowogród Wielki (Rosja), 918 km².

Iluminować, łac., 1) oświetlać; 2) kolorować (obrazy, ozdoby książek, mapy); malarze dawnych miniatur w rękopisach: iluminatorzy.

Ilustracja, łac., obrazowa ozdoba książki, czasopisma, druku. Dawniej w formie miniatur, dochodzi do rozkwitu w dobie reformacji (drzeworyty itp.). Obecnie dzięki zmechanizowaniu techniki graf. wielce rozpowszechniona. Ilustrować, oświetlać; objaśniać za pom. obrazów, muzyki i i.

„Ilustrowany Kuryer Codzienny", dziennik krak., zał. przez Mariana Dąbrowskiego 1911.

Iluzja, łac., złudzenie zmysłowe; przeżycie, w kt. pewnym zjawiskom nadane zostają nieświadomie pozorne cechy, traktowane jako cechy rzeczywistości. Iluzje wywołuje celowo sztuka. Iluzoryczny, złudny, mający charakter i.; pozorny, nierzeczywisty.

Iluzjonizm, łac., kierunek filoz świat jest tylko naszym wyobrażeniem.

Ił, drobnoziarnista skała osadowa, gł. składnik kaolin, zanieczysz. piaskiem, tlenkami żelaza, ciałami organiczn., tlenkami wapnia, magnezu itp.

Iława Pruska (niem. Preussisch Eylau), m. w Prusach, 4.000 mieszk.; 8 II 1807 zwyc. Napoleona nad Rosjanami i Prusakami.

Iłłakowiczówna Kazimiera, poetka pol., * 1892, sekretarka Marszałka Piłsudskiego; cykle: „Ikarowe loty", „Połów", „Płaczący ptak", „Z głębi serca", „Popiół i perły", „Legendy bohaterskie" i in. — Laureatka państwowej nagrody literackiej.

Iłża, m. pow. w woj. kieleckim, nad Iłżanką, 5.000 mieszk.; ruiny zamku bisk. krak. z XIV w.; młyny, garbarnie, garncarstwo.

Iłżanka, l. dopływ Wisły, 75 km dł.

Imaginacja, łac., wyobraźnia, zdolność do wytwarzania wyobrażeń przedmiotów i zjawisk nieznanych z doświadczenia.

Imagizm (z łac. imago, „obraz"), ang. szkoła poetycka od 1918 pod hasłem obrazowości i prostoty stylu.

Imâm, arab., przewodnik; u mahometan człowiek wygłaszający przed wszystkimi modlitwę, tytuł proroka, kalifa, książąt arabskich, duchownych; u sunnitów twórca systemu teologicznego lub prawnego.

Imân, arab., wiara w Boga, aniołów, proroków, objawone księgi i Sąd ostateczny u mahometan; warunek przynależności do ich religii

Imbier, byliny hodowane w Azji, bulwy o smaku korzennym, używ. jako przyprawa.

Imerlowie, plemię gruzińskie w Kraju Zakaukaskim; ok. 500.000 głów.

Imersja, łac., zanurzenie; chrzest przez zanurzenie.

Imię własne, oznaczenie osoby, mające na celu odróżnienie pewnej jednostki od drugiej; pierwotnie wynikające z pewnych cech osobistych, obecnie nadawane wg przynależności religijnej (u katolików imiona świętych), prądów popularności i mody (Napoleon), tendencyj społecznych (w Rosji Sowieckiej) i i.

Imitacja, łac., naśladownictwo.

Immanentny, łac., istniejący w czymś, w samej rzeczy.

Immaterializm, łac., zaprzeczenie materializmu (ob.).

Immatrykulacja, łac., wpis w poczet słuchaczy szkoły akademickiej.

Immermann Karl, poeta niem. (1796—1840).

Immigracja, łac., przybywanie i osiedlanie się w kraju obcej ludności

Immunitet, w prawie rzym. i średw. wolność pewnej jednostki terytorialnej od ciężarów publ. lub sądownictwa panującego. B. ważna rola i. w stosunkach średw., zwł. w kierunku uniezależnienia Kościoła od władzy świeckiej.

Immunizacja, łac., uodpornianie.

Imp., skróc. imperium, imperator, imprimatur (łac.).

Impas, fr., ślepa ulica.

Impedimentum, łac., przeszkoda; i. matrimonii, przeszkoda małżeńska.

Imperativus, łac., tryb rozkazujący.

Imperator, łac., wódz naczelny, w Rzymie tytuł zwycięskiego wodza, od Augusta — cesarza.

Imperatyw kategoryczny, nakaz bezwzględny (ob. Kant).

Imperfectum, łac., czas przeszły niedokonany.

Imperializm, łac., dążenie jakiegoś narodu do stworzenia państwa, przekraczającego znacznie granice etniczne; polityka ekspansji i zdobyczy. Imperialista, zwolennik polityki zdobywczej.

Imperiał, łac., 1) dawna złota moneta ros. = 15 rubli; 2) format papieru.

Imperium, łac., w Rzymie najwyższa władza wojskowa, od Augusta państwo rzymskie. W wiekach średnich najwyższa władza świecka.

Obecnie wielkie państwo z posiadłościami zamorskimi (np. imperium brytyjskie).

Impertynencja, łac., zuchwalstwo, arogancja.

Impet, łac., gwałtowny rozpęd, rozmach, napór.

Implicite, łac., włącznie.

Imponderabilia, łac., „nieważkie", wg dawnego poglądu materialne podstawy zjawisk elektr. i magnet., światła i ciepła. W przenośni: czynniki, których nie można dokładniej przewidzieć, zbadać i oznaczyć.

Imponować, łac., wywierać silne wrażenie, nakazywać podziw, uznanie.

Import, łac., przywóz, wwóz; importer, kupiec sprowadzający towary z zagranicy.

Impotencja, łac., niemoc płciowa: i. coëundi, niezdolność wykonywania aktu spółkowania, i generandi, niepłodność, niezdolność zapłodnienia.

Impregnacja, łac., nasycanie materiałów stałych pewnymi płynami dla nadania im odporności; przesiąkanie, przepajanie.

Impresario, wł., pośrednik w urządzaniu występów artystów scenicznych, estradowych, cyrkowych itd.

Impresja, łac., wrażenie, spostrzeżenie.

Impresjonizm, fr., kierunek sztuki dążący do oddania, możliwie bezpośrednio, chwilowego wrażenia, wywartego przez naturę na artyście. Przez malowanie w wolnej przestrzeni (pleneryzm, z fr.) pragnął oddać całą rozmaitość światła w naturze i jego gry. W malarstwie Manet, Monet, Degas, Renoir, Liebermann, Stanisławski i in.; także w poezji i in. działach twórczości artystycznej. — W ostatnich czasach: neoimpresjonizm.

Impreza, wł., przedsięwzięcie, przedstawienie, widowisko itp.

Imprimatur, łac., „niech będzie wydrukowane". zezwolenie na drukowanie.

Impromptu (ęprąptü), fr., 1) rzecz (utwór) ułożona bez przygotowania; 2) kompozycja muzyczna w formie swobodnej improwizacji.

Improwizacja, łac., utwór artystyczny (poetycki lub muzyczny) wykonany bez przygotowania. Talent ten posiadał Mickiewicz, słynęła nim Deotyma (Łuszczewska).

Impuls, łac., popęd, bodziec, pobudka, podnieta. Impulsywny, działający pod wpływem wewnętrznego popędu, popędliwy.

Imputacja, łac., posądzenie, przypisywanie komuś czegoś.

Imra al-Kais (Amrilkais), poeta arabski, † 530/540.

In, symbol chem. pierwiastka indu.

In abstracto, łac., w znaczeniu oderwanym, tj. nie konkretnie.

In aeternum, łac., na wieki.

Inauguracja, łac., u Rzymian ważna czynność, przed którą kapłani wróżyli z lotu ptaków; obecnie: uroczyste otwarcie.

In blanco, wł., położenie podpisu na dokumencie, który ma być wypełniony później.

In brevi, łac., krótko, pokrótce.

Inch (incz), ang., skrót in., cal angielski = 25,4 mm; 1 square i. (cal kwadratowy) = 6.451 cm².

Inclusive, łac., skróc. incl., włącznie.

Incognito, łac., z zatajeniem swego nazwiska, pochodzenia.

Incompatibilitas, łac., niemożność połączenia, np. dwóch urzędów w jednym ręku.

In concreto, łac., w rzeczywistości, w konkretnym wypadku.

In contumaciam, łac., zaocznie.

In corpore, łac., w całości, zwarcie.

Incroyable (ękruajabl), fr., „nie do wiary", nazwa dwurożnych kapeluszy-pierogów, noszonych we Francji za Dyrektoriatu; również nazwa ówczesnych modnisiów, ubranych przesadnie.

Incydent, łac., przypadek, wypadek, zajście. Incydentalny, przypadkowy, uboczny.

I. N. D. (C), łac., = in nomine Dei, albo Domini (Christi) = „W imię Boga" albo „Pana (Chrystusa)".

Ind, In, pierwiastek chem., metal ziem rzadkich, srebrzysto-biały, l. porz. 49; c. at. 114,8; c. właśc. 7,25.

Indagować, łac., badać, dochodzić.

Indantrenowe barwniki, służą wyłącznie do barwienia bawełny, dają wyfarbowanie odporne na pranie i światło.

Indebitum, łac., „brak zobowiązania", dług nie istniejący.

Indeks, łac., spis; wskaźnik (ob.); palec wskazujący; wskazówka. — I. librorum prohibitorum, spis książek zakazanych (przez Kościół).

Indemnizacja, łac., odszkodowanie.

Independenci, sekta kalwińska, głosząca niezależność od wszelkiej władzy kościelnej czy państwowej i uznająca jedynie samodzielnie rządzącą się gminę. Prześladowani w Anglii, przenieśli się do Holandii, gdzie 1610 założyli pierwszą gminę.

Indeterminizm, łac., pogląd filozof., wg którego wola ludzka może być niezależna od przyczyn (motywów) zewn. lub wewn., tak, że człowiek ma w danej chwili zupełną swobodę czegoś chcieć lub nie chcieć.

Indiana, stan w St. Zjedn. Am. Płn., 94.153 km², 3,200.000 mieszk.; rolnictwo i hod. bydła, kop. węgla, oleju skalnego, żelaza. Stol. Indianapolis, 360.000 mieszk., przemysł maszyn., mięsny, handel zbożem.

Indianie, pierwotni mieszkańcy Ameryki, mongoło-podobni, o skórze koloru od czerwono- do żółtobrunatnego, czarnych prostych włosach, słabym zaroście, orlim nosie. Wiele grup; w Ameryce Płn. Irokezi, Sioux, Huronowie; w Meksyku: Pueblosi; w Amer. Środk. Mayowie, Aztekowie, Nahuasi; w Amer. Płd.: Tupi, Guaranowie, Karaibowie, Karaya, Chaco, Araukanie, Patagończycy, Keczuanie, Czipcza. W Ameryce Płn. przez wieki wypierani przez białych i Murzynów, żyją dziś gł. w rezerwatach. Razem ok. 15,000.000 głów.

Indian Territory, terytorium Indian na wsch. i płd.-wsch. st. Oklahoma, w St. Zjedn. Am. Płn. do którego zostało wcielone 1907; 120.000 Indian.

Indie, 2 półwyspy płd. Azji (oddziel. od reszty lądu łukiem wyżyn: Irańskiej, Tybetu i płd. Chin) oraz Archip. Malajski, zw. od czasu odkryć Kolumba także I. Wschodnimi. Zach. półwysep otrzymał nazwę I. Przedgangesowych.

wsch. zaś I. Zagangesowych. W ścisł. zakresie oznaczają I. cesarstwo Ind. czyli I. Brytyjskie.

Indie, c e s a r s t w o, najcenniejsza kolonia Wkiej Brytanii, obejmuje półw. I. Przedgangesowych, cz. Iranu (Beludżystan) i cz. I. Zagangesowych (Birma). 4,684 000 km² i 363,1 mil. mieszk. (78 na km²). I. Przedg. składają się z 3 odrębnych części: 1) wyżyny Dekanu, obrzeżonej górami krawędz. (Zach. i Wsch. Ghats). 2)

Indie (cesarstwo).

niziny płn.-indyjsk. nad Indusem (Pendżab) i Gangesem (Hindostan, Bengalia) oraz 3) płd. stoków najwyższych gór świata Himalajów. K l i m a t gorący (pod- i zwrotnikowy), monsunowy. W obszarach wilg. (na płd. stokach Himalajów do 12.000 mm opadów) panuje dżungla (dziewicza puszcza), w suchszych (Dekan) sawanna, a na płn.-zach. step i pustynia (Thar). Charakteryst. zwierzęta: słoń ind., tygrys, nosorożec, małpy, liczne węże i krokodyle. Ludność silnie zróżniczkowana: rasowo (Aryjczycy, Drawidasi, Mongołowie i ich mieszańcy), etnicznie (kilkadziesiąt języków), relig. (265 mil. braminów, 70 mil. mahomet.) i społecznie (kasty). Trudni się gł. rolnictwem. Produkcja 1934 w mil. q: 95 pszenicy, 455 ryżu (53% świat prod.), 1,74 herbaty (najw. wywóz na świecie), 51,4 cukru trzcin. (1. miejsce w prod. świat. i 6,3 tytoniu. 2. miejsce w świat. prod. bawełny (872.000 t włókna), 1. w prod. juty (1,4 mil. t). Największa na ziemi ilość bydła rog. (158 mil.), nadto hodowla: owiec, kóz i bawołów. Znaczne bogactwa mineralne (1934: 20 mil. t węgla, 1,9 mil. t rudy żel., 1,3 mil. t ropy naft., nadto mangan, ołów, cyna, złoto i sól). Przemysł baweł. (1934: 9,6 mil. wrzecion) skupia się gł. w Bombaju. Wartość (1935) przyw.: 2,6 miliarda, wywozu 3,1 miliarda zł (w tym do P o l s k i: 32 mil. zł.). Kolei: 69.000 km, samochodów. 125.000. Stolica: Delhi. Ustrój: kolonia w stadium zdobywania praw dominium. Na czele rządu wicekról, podległy bryt. ministerstwu dla spraw I. Politycznie dzielą się I. na bezpośr. posiadł. Wkiej Brytanii (11 prowinc. i 2.888.000 km² pow.) i państwa hołdownicze (1,796.000 km² pow.). — W zamierzchłych czasach zdobyte przez ludność aryjską, pokrewną Irańczykom, która wyparła niearyjskich tubylców. Ustrój I. kastowy: kapłani (bramini), kasta rycerska (kshatriya) i mieszczańsko-rolnicza (waishya), biorące udział w życiu społ.; najniższa warstwa wyłączona z niego: shudra. Pierwsze wielkie państwo płn.-ind. ok. 300 prz. Chr. pod dynastią Maurya, drugie w IV w. po Chr. pod dyn. Gupta, zniszczone 500 przez Hunnów, trzecie i ostatnie w w. VII za rządów Harshy. Później podbój I. przez Mahometan, tworzących szereg państw. Najpotężn. z nich założ. 1526 przez Babera, państwo Wielkiego Mogoła, rozpadło się w w. XVIII na niezależne od siebie prowincje, co utorowało drogę ekspansji Europejczyków, gł. Anglików i Francuzów. Po wyparciu Francji, Anglia obejmuje pośrednio przez Kompanię Wsch.-Indyjską, zwierzchnictwo nad I. i poszczeg. książętami, a po skasowaniu Kompanii Wsch.-Indyj. — bezpośrednią władzę (1858): Sekretariat stanu dla I., gubernator wicekrólem, a 1876 królowa ang. „cesarzową I.". 1885 kongres patriotów ind., kt. stanowi początek silnego ruchu narodowego w I., a wzmożonego bardzo od wojny świat. Mimo ustępstw Anglików, a m. nadania konstytucji z parlamentem (1921) i stanowiska dominium (1929), charakter tego ruchu, na czele kt. stanął Gandhi, był wybitnie separatystyczny, z hasłami zupełnego bojkotu we wszelkich dziedzinach państwowości brytyjskiej. 1934 Gandhi zaprzestał akcji bojkotu.

Indie Francuskie, franc. posiadłości w Hindostanie, 513 km², 280.000 mieszk.; gł. m. i port Pondyczery (Pondichéry).

Indie Holenderskie Wschodnie, posiadłości holend. w Archipel. Malajskim: Sumatra, Jawa, część Borneo, Celebes, Madura, wyspy Małe Sunda, Molukki, zach. Nowa Gwinea i i. małe wyspy 1.899.751 km², 63,3 mil. mieszk. (Malajowie). Wspaniale rozwinięta gospodarka plantacyjna. Wielka produkcja kauczuku (1934: 3,8 mil. q, tj. 37% świat. prod.), trzciny cukr. (4,8 mil. q cukru trzc.), kawy (1 mil. q), herbaty (0,75 mil. q) i ryżu. W górnictwie najważniejsze: ropa naft. (1934: 6 mil. t) i cyna (11.000 t). Wartość (1934) wywozu 1730 mil., przywozu: 941 mil. zł. — S t o l i c a: Batawia na wyspie Jawie.

Indie Holenderskie Zachodnie, kolonie holend. w Am. Płd.: Gujana Holend. i Curaçao, 141.656 km², 228.000 mieszkańców.

Indie Portugalskie, resztki dawn. państwa kolonial. w Indiach Wsch., składają się z Goa, Diu i Daman, 3.807 km², 580.000 mieszk.; stol. Pandżim.

Indie Przedgangesowe, zachodni z półwyspów indyjs., ob. artyk. Indie, Indie (cesarstwo).

Indie Wschodnie, ob. Indie.

Indie Zachodnie, dawna nazwa Ameryki wskutek błędnego mniemania Kolumba, że odkryty ląd to Indie azjat.; obec. nazwa archipelagu środk.-amer., tj. Wysp Antylskich.

Indie Zagangesowe (Indochiny), półw. Azji, położ. między Zat. Bengalską a Morzem Płd.-Chińskim. Ok. 2 mil. km², i ok. 54 mil. mieszkańców (ludy Thai, Birmanie i Malajowie).

Liczne łańcuchy górskie (ponad 3.000 m wys.). Klimat monsunowy. Najw. na świecie produkcja kauczuku i cyny, największy wywóz ryżu. Polit. dzielą się I. na: 1) posiadłości bryt., Birmę (prow. I. Bryt.), państwa malajskie, Straits Settlements, 2) Franc. Indochiny i 3) niezawisłe król. Syjam. — I. nie zaznaczyły się w dziejach podobnie jak inne obszary płd. Azji. W dolinach rzek rozwijają się tutaj odrębne państwa. Portugalczycy założyli 1511 Malakkę, wkrótce potem wysunęły się na czoło Annam i Birma. W XIX w. opanowali część półwyspu i Malakkę Anglicy, Francuzi zaś zajęli deltę rz. Mekong i wsch. Indochiny; jedni i drudzy zabrali też duże terytoria potężnemu ongiś Syjamowi.

Indochiny, ob. Indie Zagangesowe.

Indochiny Francuskie, posiadłości franc. w Indiach Zaganges., państwa hołdownicze Tonkin, Annam, Kambodża, kolonia Kochinchina, Laos, Kwang-czouwan, 731.396 km², 22 mil. mieszk. (30 na km²). Bogata i najludniejsza kolonia franc. z dobrze rozwiniętą gospodarką plantacyjną. Produkcja ryżu (1934: 58 mil. q), kauczuku (200.000 q trzciny cukr.), herbaty, tytoniu, pieprzu i i. Najważniejszym przedmiotem wywozu: ryż. Siedziba gener. gubernatora: Hanoi. Gł. port.: Saigon.

Indoeuropejczycy, określenie ludów, nazywanych dawniej Ariami, kt. języki należą do zbiorowej grupy indoeuropejskiej (Indogermanie). Wg dawnych mniemań praojczyzną I. była Azja środk. i stoki Hindukuszu, wedle dzisiejszych — raczej Europa lub pogranicze Eur. i Azji. I. mieli być pasterzami i rolnikami o dość dużej kulturze materialnej i duchowej. Podstawy wierzeń: wielobóstwo, istnienie duszy, świętość związków rodzinnych.

Indoeuropejskie języki, języki mówione przez ludy indoeurop.; dwie grupy, zależnie od rozwoju spółgłosek gardłowych: „Kentum", z zachowaniem „k" wzgl. „c" (np. łac. „centum", sto) i „Satem", w kt. „k" przeszło w dźwięk syczący (np. irańskie „satem", sto). Por. Języków grupy.

Indogermanie, przyjęte przez Niemców określenie Indoeuropejczyków; indogermańskie języki, języki indoeuropejskie.

Indolencja, łac., obojętność, niedołęstwo, bierność.

Indolog, badacz Indii i ich kultury.

Indonezja, nazwa Archipel. Malajskiego (Indyjskiego).

Indonezyjczycy, Malajowie.

Indore, bryt.-ind. państwo hołdown. w agenturze środk.-indyjsk. 24.652 km², 1,320.000 mieszk.; stol. I., 130.000 mieszk.; przem. tekstylny.

Indos, wł., podpis na odwrotnej stronie papieru wartościowego, np. weksla, celem przeniesienia praw z niego płynących na inną osobę. Indosować, podpisywać i.; pozbywca praw: Indosant; nabywca praw z in.: indosatariusz.

Indostan, ob. Hindostan.

Indra, bóg indyjski, dający dobrobyt i zwycięstwo; żoną jego jest Shaci, zwierzęciem słoń.

Indrys, skrobak, małpiatka nadrzewna Madagaskaru; czczona tam jako święta.

Indukcja, łac., w logice rozumowanie przeciwne do dedukcji: wnioskuje z poszczególnych wypadków, zdąża do ogólnej reguły, stosowane w naukach przyrodniczych. Daje twierdzenia tylko prawdopodobne, nie pewne.

Indukcja (influencja) **elektrostatyczna,** ob. Elektrostatyczna indukcja; i. elektromagnetyczna, i. elektryczna, ob. Elektryczna indukcja.

Indukcyjne maszyny, ob. Elektrostatyczne maszyny

Indukcyjny prąd, chwilowy prąd, powstający w obwodzie zamkniętym, gdy zmienia się pole magnetyczne, wywołane przez magnes lub obcy obwód elektryczny.

Induktor, cewka indukcyjna, maszyna do wytwarzania prądów zmiennych o wysokim napięciu; składa się z cewki pierwszorzędnej, o małej ilości zwojów grubego drutu, przez kt. przepływa prąd przerywany o wielkim natężeniu, oraz z cewki drugorzędnej, o znacznej ilości drutu cienkiego; na biegunach cewki 2. wytwarzają się chwilowe, ale znaczne napięcia.

Indulgencja, łac., wyrozumiałość, darowanie kary; łaska, odpust.

Indult, łac., udzielenie zwłoki celem spełnienia pewnego zobowiązania

In duplo, łac., w podwójnym wygotowaniu, sporządzeniu.

Indus, najwięk. rz. Indii Wsch., wypływa w Transhimalajach, przepływa niz. Sind i Pendżab, uchodzi 13 ramionami do M. Arabskiego; 3.200 km dł., najważn. dopł.: Kabul, Satledż.

Industrializacja, uprzemysłowienie.

Indyferencja, łac., obojętność.

Indyferentyzm, łac., obojętność, np. i. religijny, obojętność w sprawach religijnych.

Indygenat, łac., przynależność do państwa, gminy; poddaństwo.

Indygnacja, łac., oburzenie.

Indygo, niebieski barwnik znany już w staroż., otrzymywany z roślin gatunku indygowca, barwi wełnę, bawełnę i jedwab; wyfarbowanie niezwykle trwałe. Obecnie otrzymuje się i. syntetycznie.

Indygowiec, tropik. zioła lub krzewy; i. farbiarski, upraw. w Indiach, na Cejlonie i Jawie dostarcza indyga (ob.).

Indyjskie języki (w ściślejszym znaczeniu), języki aryjskie, mówione w Indiach przez przeszło 230 mil. ludn. Najdawniejsze formy: j. wysokowedycki i sanskryt używ. do dziś przez uczonych i częściowo w literaturze. Obok nich dawne narzecza ludowe, prakryt i pali. — J. ludowe nowoindyjskie, 3 grupy: I. zach. indyj.; II. pandżabi, radżastani i pomniejsze; III. lahnda, marathi, bihari, oriya, bengali i pomniejsze.

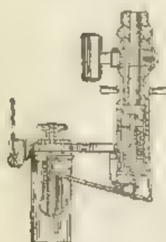
Indyjskie religie (w ścisłej. znaczeniu), wierzenia oparte o Wedę; wiara w bóstwa natury (ogień, słońce itd.), oraz w Indrę (ob.), a także w szereg dobrych i złych demonów; ofiary ze zwierząt i roślin; najwyższą pozycję społ. zajmują kapłani bramini. — Jako reakcja przeciw tej religii: dążenie do jedności i jednego boga Brahmy, w oparciu o filozo-

fię **Upaniszad**, ascezę itd. — Przeciwna tej religii: nauka **Karman** (Karma), głosząca reinkarnację, propagowana przez dżajnistów (jainistów) i buddystów, o całym szeregu ostrzejszych i łagodn. kierunków. Te rel. przyjmują bóstwa Wisznu i Sziwę, a **hinduizm** także kobiecą siłę twórczą Szakhti. Hinduistów ok. 250 mil., buddystów ok. 12 mil.

Indyjski Ocean, najmn. z 3 oc., ogranicz. Azją, Afryką, Australią i Antarktydą, 75 mil. km² wraz z morz. przybrzeżn.: Czerwonym, Zat. Perską i Bengalską.

Indyk, ptak z rodziny bażantów, dziób krótki, u nasady zwisająca narośl, samiec rozwija ogon wachlarzowato; poch. z Ameryki; powszechnie hodowany, dostarcza cenionego mięsa.

Indykacja, łac., w med.: wskazanie.

Indykator

Indykator, urządzenie notujące w maszynach parowych zmiany ciśnień w walcu tłokowym, celem obliczenia pracy maszyny.

Indykatory (**wskaźniki**), związki chem., które w obecności pewnych ciał zabarwiają się lub wyraźnie zmieniają barwę posiadaną, używ. najczęściej przy chemicznej analizie miareczkowej (lakmus, fenolftaleina i in.).

Indywidualista, łac., zwolennik indywidualizmu (ob.); potocznie: człowiek, który z trudem przystosowuje się do życia w grupie.

Indywidualizm, łac., pogląd, wg którego świat jest sumą indywiduów (ob.). Przeciw.: **uniwersalizm**. **W ekonomii polit.** kierunek zapewniający jednostkom jak największą swobodę działalności gospodarczej ograniczający gosp. ingerencję państwa; i. **w handlu**: wolny handel.

Indywidualizować, łac., wyodrębniać, uwzględniać cechy danej jednostki

Indywidualna psychologia, łac., ob. Psychologia.

Indywidualność, łac., zespół charakterystycznych dla danej jednostki cech oryginalnych.

Indywiduum, łac., jednostka odrębna od innych, **osobnik**; potocz.: marny charakter, człowiek podejrzany, niebezpieczny.

Inedita, łac., pisma jeszcze nie wydane.

In effigie, łac., „pod postacią obrazu", np. wykonanie wyroku, spalenie podobizny nieobecnego.

Inercja, łac., bezczynność, lenistwo, bezwładność

In extenso, łac., w całej rozciągłości, szczegółowo.

Infamia, łac., pozbawienie godności obywat.; kara zniesławienia, utraty praw obywatelskich.

Infant, infantka, w Hiszpanii i Portugalii tytuł książąt i księżniczek pochodzących z rodziny królewskiej.

Infanteria, hiszp., piechota (ob.)

Infantylizm, łac.-franc., patologiczne zachowanie cech dziecięctwa u osobnika dorosłego.

Infekcja, łac., zakażenie; **infekcyjne choroby**, choroby zakaźne.

Infeld Leopold, fizyk pol., * 1898, zajmuje się głównie teorią względności; popularyzator nowoczesnej wiedzy fiz.; „Nowe drogi nauki" i in.

Inferno, wł., piekło (zwł. w „Boskiej Komedii" Dantego).

Infiltracja, łac., przesiąkanie, przenikanie; w med. odkładanie się produktów chorobowych w tkankach.

Infinitivus, łac., bezokolicznik, czynność lub stan bez żadnych bliższych określeń, np. czytać.

Inflacja, 1) rozdęcie; 2) powiększanie obrotu pieniężnego ponad potrzebę życia gosp.: powoduje: wzrost cen i kursów, zwł. spadek kursu własnej waluty, pobudzenie produkcji, na skutek wzrostu (fikcyjnego) cen, ograniczenie spożycia i pogorszenie położenia wierzycieli i ludzi o stałych dochodach, zanik oszczędności i kapitalizacji. Wielkie okresy i.: we Francji za rewolucji („asygnaty"), po wojnie świat. w szeregu państw, najsilniej w Rosji i w Niemczech (1 dolar amer. równał się 4,2 bilionom marek papier.; w Polsce — 9 milionom marek pap.).

In flagranti, łac., „na gorącym uczynku".

Inflanty (łot. **Vidzeme**, niem. Livland), kraina między Zat. Ryską i jez. Pejpus, 23.076 km², 405.000 mieszk., wiele jezior i moczarów; od 1919 cz. płd. do Łotwy, płn. do Estonii. — Kraj od pocz. XIII w. pod władzą Zakonu Mieczowego, 1561 poddał się Polsce, w XVII w przyczyną wojen pol.-szwed., 1660 pokojem oliwskim część I. po Dźwinę przyznano Szwecji, reszta w pierwszym rozbiorze Polski przejęta przez Rosję, która (Piotr W.) w wielkiej wojnie płn. zdobyła 1721 także I. szwedzkie; 1920 zajęte przez wojska pol., zaraz potem odstąpione Łotwie.

Influencja, ob. Elektryczna indukcja.

Influenza, ob. Grypa.

In folio, łac., w formacie „folio" (ob.).

Informacja, łac., wiadomość, objaśnienie.

Infra, łac., poniżej, pod, np. infraczerwony, podczerwony.

Infraczerwone promienie, ob. Promieniowanie podczerwone i pozafiołkowe.

Infula, łac., także **mitra** (ob.), nakrycie głowy w formie wydłużonej czapki o podwójnych szpiczastych końcach, od XIII w. przysługuje tylko biskupom oraz 3 razy do roku niektórym prałatom (**infułatom**). — Por. ryc. przy art. Rzymsko-katolicki Kościół.

Infusoria, ob. Wymoczki

Infuzja, łac., wlewanie; w szczeg. wprowadzanie płynu izotonicznego do jelita, pod skórę lub do żył.

Ingerencja, łac., wmieszanie się, wdanie się, wpływ.

Ingermanlandia (**Ingria**), kraina w płn.-zach. Rosji, między jez. Ładoga, jez. Pejpus i Zat. Fińską, od 1702 ros., przed tym szwedz.

Ingrediencja, łac., część składowa mieszaniny (lekarstwa); przyprawa.

Ingres, łac., wkroczenie, objęcie urzędu przez biskupa i uroczystości z tym związane.

Ingres (ęgr) Jean Auguste Dominique, malarz franc. (1780—1867), czołowy klasycysta i doskonały rysownik: „Źródło", „Odaliska" i w. in.

Inhalacja, łac., wdychanie, wziewanie, szczeg. wziewanie rozpylonych płynów w celach leczn.

In hoc signo vinces, łac., „pod tym znakiem zwyciężysz", napis na niebie, który miał się pojawić Konstantynowi W. obok obrazu krzyża.

Inicjał

Inicjały, łac., litery początkowe, np. tekstu, imienia i nazwiska. Bogato zdobione w rękopisach średniowiecznych.

Inicjator, łac., ten, kto daje początek, pomysł.

Inicjatywa, łac., rozpoczęcie, zdolność samodzielnego podjęcia działania. — W ustawod. prawo i.: prawo występowania z projektami ustaw. W wojsk.: narzucenie przeciwnikowi własnego planu.

Iniekcja, łac., zastrzyk.

In infinitum, łac., w nieskończoność.

Iniuria, łac., obraza, obelga.

Inkarnacja, łac., wcielenie.

Inkasi, ob. Inkowie.

Inkaso, wł., ściągnięcie gotówki, np. za rachunek, weksel; inkasent, trudniący się i.

Inkaust, gr., atrament.

Inklinacja, łac., skłonność.

Inklinacja magnetyczna, kąt zawarty między igłą magnetyczną inklinacyjną (czyli ruchomą dookoła osi poziomej), a poziomem w danym miejscu.

Inkognito, ob. Incognito.

Inkoherencja, łac., brak związku, ciągłości.

Inkomodować, łac., sprawiać trud, przeszkadzać.

Inkompetencja, łac., brak powołania, niewłaściwość, niemożność wkroczenia, orzeczenia itd.

Inkorporacja, łac., „wcielenie", przyłączenie. W St. Zjedn. miejscowość inkorporowana: uznana za odrębne miasto.

Inkowie (Inkasi), małe plemię indiańskiego szczepu Keczua, stali się kastą panującą założonego przez siebie państwa I. w Peru; bogata kultura, kult boga Słońca; na czele władca — kapłan. Koniec państwa z podbojem hiszp. 1533.

Inkrustacja, łac., 1) w sztuce: pokrywanie przedmiotów z gorszych materiałów — szlachetniejszymi (kość słoniowa, perłowa macica); 2) w geologii: przepojenie jakiegoś ciała substancją mineralną (skamieliny).

Inkryminacja, łac., obwinienie, zarzut.

Inkubacja, łac., 1) w staroż. i śrdw. spanie w miejscach świętych dla uzyskania porady lub wyleczenia; 2) w med. czas między zarażeniem a wybuchem choroby zakaźnej, np. błonicy 1—7 dni, dla cholery 16 godz. — 5 dni, czerwonki 3—8 dni, kiły 10—42 dni, kokluszu 3—5 dni, płonicy 2—11 dni, rzeżączki 3—8 dni, śpiączki kilka mies. do lat, tyfusu brzuszn. 2—3 tyg., tyfusu plam. 4—21 dni, wścieklizny 15—60 dni, zapalenia opon mózg. 2—5 dni.

Inkubator, łac., wylęgarka, przyrząd do sztucznego wylęgania drobiu.

Inkunabuły, łac., „powijaki", początkowe przejawy jakiejś sztuki, zwł. w drukarstwie wydania do roku 1500, ogólna ich ilość ok. 30.000.

Inkwizycja, łac. śrdw. sądy w kośc. katol. mające na celu wyśledzenie i ukaranie heretyków. Uzależnione od papieża, oddawały wykonanie wyroków władzom świeckim. Stosowały zasadę inkwizycyjną: sędzia był zarazem oskarżycielem, przyznanie się do winy wymuszano, tak jak w świeckich sądach, torturami. W Hiszpanii pierwszym wielkim Inkwizytorem był Torquemada. W Niderlandach i. zgładziła do 50.000 ludzi. Znoszona w poszczeg. państwach w miarę wzrostu władzy nowoczesnego państwa i wpływów liberalizmu społecznego.

Inkwizytor, łac., sędzia a zarazem oskarżyciel w procesie inkwizycyjnym.

In maiorem Dei gloriam, łac., dla większej chwały Boga.

In medias res, łac., w sedno rzeczy.

In memoriam, łac., ku pamięci, na pamiątkę.

Inn, pr. dopływ Dunaju, 510 km, uchodzi pod Passawą.

Innsbruck, stol. Tyrolu (Austria), nad Innem. 57.000 mieszk., uniwersytet, katedra z grobem ces. Maksymiliana I.

In nomine Dei, łac., w imię Boga.

Inocenty, imię 13 papieży; najważn.: I. I. 402—17, św., twórca wielu przepisów dyscypl., walka z pelagianizmem; I. III, 1198—1216, wzmocnił najsilniej potęgę papiestwa, na 4. soborze laterańskim określił i ustalił naukę o przeistoczeniu i spowiedzi, zwalczał waldensów i albigensów, zatwierdził zak. dominikanów i franciszkanów; I. IV, 1243—54, walczył z ces. Fryderykiem II; I. XI, 1676—89, przeciwnik kościoła gallikańskiego i twórca koalicji przec Francji.

Inowacja, łac., „odnowienie"; wprowadzenie nowego urządzenia.

Inowrocław, m. pow. w woj. poznań., 30 000 mieszk., państw. żupa solna, zdrojowisko (kąpiele solankowe, kwaso-węglowe i borowinowe), przemysł i handel.

In partibus infidelium, łac., por. Biskup.

In persona, łac., osobiście, we własnej osobie.

In petto, włos., „w piersi", na sercu, w myśli, w planie.

In praxi, łac., w praktyce.

In puncto, łac., co się tyczy.

In quarto, łac., papier złożony w 2 kartki (4 stronice).

I. N. R. I., skróc. Iesus Nazarenus Rex Judaeorum (Jezus nazareński król żydowski).

Inscenizacja, łac., wystawienie na scenie, przygotowanie do wystawienia; urządzenie.

Insekty, łac., owady.

Inserat, łac., ogłoszenie, anons.

Inskrypcja, łac., napis; wpis, wciągnięcie do ksiąg.

Insolacja, łac., naświetlenie promieniami słonecznymi; może być powodem udaru słonecznego.

In spe, łac., w nadziei, w oczekiwaniu.

Inspekcja, łac., przegląd w celu dozoru i kontroli; także odnośny urząd. — I. pracy, urząd państwowy czuwający nad przestrzeganiem przez pracodawców ustawodawstwa pracy.

Inspekta, grzędy ogrodowe, ujęte w deski, nakryte oszklonymi daszkami, dla ochrony roślin od zimna.

Inspektor, stopień urzędnika. Inspektorat, miejsce urzędowania inspektora. W wojsku generałowie inspektorzy sprawują nadzór

nad wyćwiczeniem i gotowością wojenną siły zbrojnej. Generalny Inspektor Siły Zbrojnej czuwa nad całością przysposobienia sił zbrojnych państwa na wypadek wojny, zazwyczaj obejmuje nacz. dowództwo w razie mobilizacji. - Por. też Inspekcja

Inspicjent, łac., funkcjonariusz teatralny, mający za zadanie głównie doglądanie za sceną sprawności odbywającego się przedstawienia.

Inspiracja, łac., 1) wdech; 2) natchnienie. Inspirować, natchnąć.

Instalacja, łac., 1) zaprowadzenie urządzeń elektr., wodnych, gazowych itp.; 2) wprowadzenie w urząd, zwł. kościelny.

Instancja, łac., wniosek, postępowanie spowodowane wnioskiem do władzy odwoławczej; hierarchiczny porządek władz.

In statu quo, łac., w stanie niezmienionym.

Instrukcja, łac., pouczenie, wskazówka; instruktor, osoba udzielająca objaśnień i pouczeń, na podstawie pewnego przyjętego planu.

Instrukcje sejmikowe, zlecenia, niejednokrotnie ściśle wiążące, udzielane posłom na Sejm w dawnej Rzpltej przez wyborców na sejmikach.

Instrument, łac., przyrząd; por. też Muzyczne instrumenty.

Instrumentacja, rozdział głosów utworu muz. między poszczególne instrumenty i sposób jego przeprowadzenia.

Instrumentalna muzyka, wykonywana na samych instrumentach w przeciw. do wokalnej (głosowej).

Instruować, łac., udzielać instrukcyj, wskazówek.

Instygator, łac., oskarżyciel publiczny, urzędnik w dawnej Polsce odpowiadający dzis. prokuratorowi. Instygatorowie trybunalscy, starsi woźni sądowi, rekrutujący się z drobnej szlachty.

Instynkt, łac., popęd wewn. odziedziczony, prowadzący u ludzi i zwierząt do czynności instynktownych, tj. takich, które się wykonuje bez poprzedniego doświadczenia i wyuczenia. Instynktowny, wynikający z i., nieświadomy, nie mający źródła w rozumie.

Instytucja, łac., urządzenie, zakład, szczeg. państwowy. — Instytucje prawa rzymskiego, encyklopedyczny przegląd prawa rzymsk., opracowany za Justyniana 533, stąd nazwa podręczników i wykładów prawa.

Instytut, łac., zakład, zwł. naukowy.

Instytut Badań Najnowszej Historii Polskiej (Instytut imienia Józefa Piłsudskiego), z siedzibą w Warszawie, ma na celu prowadzenie badań historycznych związanych z ostatnimi walkami o niepodległość i odrodzeniem Polski.

Instytut Bałtycki, zał. 1926, z siedzibą w Toruniu, ma na celu badanie wybrzeża polskiego, jego stosunków gospodarczych, politycznych, narodowościowych itp.

Instytut Centralny Wychowania Fizycznego, ob. Wychowanie fizyczne.

Instytut francuski (Institut de France), nazwa obejmująca pięć akademii w Paryżu: zał. 1629 stowarzyszenie pryw. podniósł Richelieu 1635 do godności Académie française (Akademia francuska), 1793 zniesionej, 1795 wskrzeszonej jako Institut National. Obecnie I. f. obejmuje: A française, A. des inscriptions et belles lettres, A. des sciences, A. des beaux arts, A des sciences morales et politiques.

Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, z siedzibą w Wilnie, ma na celu studia nad ludami zamieszkującymi ziemie Europy Wsch., zwłaszcza Rosję Sowiecką i państwa bałtyckie.

Instytut Pasteura, słynny pierwszy inst. założ. 1888 w Paryżu dla badań bakteriologicznych, serologicznych itd.

Instytut Popierania Nauki, ob. Kasa im. Mianowskiego.

Instytut Śląski, zał. 1934, z siedzibą w Katowicach, ma za cel działalność naukową z zakresu zagadnień odnoszących się do ziem i spraw śląskich, szerzenie wiedzy o Śląsku w kraju i za granicą itd.

Instytuty badania koniunktur, naukowe, powstały w szeregu państw, m. in. w Polsce, na wzór Ameryki badają ceny w poszczególn. dziedzinach życia gospod., ich zmiany w przeciągu roku i w stosunku do lat poprz., wyciągają wnioski o koniunkturze i jej rozwoju bliższym i dalszym itp.

Instytuty wywozowe, istnieją w szeregu państw dla badania nowych możliwości wywozowych, lepszego eksploatowania dotychczasowych, popierania eksporterów itd.

Insuficjencja, łac., niewydolność.

Insulina, łac., hormon trzustki, odkryty 1921 przez Bantinga i Besta, reguluje przemianę cukrów i tłuszczów w organizmie; wydobyw. z trzustek zwierz. sztucznie, stanowi środek przeciw cukrzycy. Brak i. zwykle powoduje cukrzycę (ob.)

In summa, łac., w całości; jednym słowem.

Insurekcja, łac., powstanie.

In suspenso, łac., w zawieszeniu, niepewności

Insygnia, łac., odznaki honorowe, symboliczne: godności, stanu lub zawodu.

Insynuacja, łac., podejrzenie, pomawianie kogoś o coś

Intabulacja, łac., wpis, szczególnie do ksiąg gruntowych.

Intaglio (intalio), wł., wycinanie ornamentów w kamieniach (gemmach).

Intarsja, zdobienie przedmiotów ornamentami innej barwy, wklejanymi w odpowiednie wyżłobienia: meble, stalle kościelne itd.

Intarsja

Integralny, łac., całkowity, samoistny.

Intelekt, łac., rozum, inteligencja.

Intelektualizm, łac., kierunek filozof., wg którego źródłem poznania jest rozum, w przeciw. do sensualizmu (ob.) i empiryzmu (ob.); w psychol. pogląd, który wyznacza dominującą rolę w psychice wyobrażeniom, jako elementom intelektu, przed wolą (ob. Woluntaryzm). — Intelektualista, zwolennik i.; potocznie: człowiek, kierujący się w pierwszym rzędzie intelektem, przed uczuciami; twórczy pracownik umysłowy.

Inteligencja, łac., ogólna zdolność umysłowa. Określana różnie, jako: zdolność kombinowania; zdol. wykrywania i stwarzania stosunków, zdol. rozwiązywania nowych zagadnień; narzędzie przystosowywania, które wchodzi w grę wtedy, gdy inne środki, jak instynkt i przyzwyczajenie zawodzą; zdol. jednostki świadomego nastawiania swego myślenia na nowe wymagania

Inteligencji testy, testy (ob. Test), które służą do badania inteligencji

Inteligent, łac., człowiek trudniący się pracą umysłową.

Inteligentny, łac., dotyczący inteligencji (ob.); potocznie: posiadający znaczną inteligencję.

Intendent, fr., 1) urzędnik wojsk. dla spraw gosp.; 2) administrator teatru, instytucji publicznej itp.

Intendentura, urząd wojsk. dla spraw zaopatrzenia wojska w żywność, furaż, oporządzenie, pobory itp.

Intensywność, łac., natężenie, wzmożona działalność wewnętrzna.

Inter, łac., między.

Intercedować, łac., wstąpić (za kogoś), poręczyć.

Intercelularny, łac., międzykomórkowy.

Intercyza, łac., umowy dodatkowe małżeńskie, np. odnośnie wychowania dzieci.

Interdykt, łac., edykt pretora rzymskiego dla ochrony porządku, zwł. posiadania; skarga o ochronę posiadania. W Kościele katol wydany przez papieża lub biskupa zakaz sprawowania Sakramentów i innych czynności kościelnych prócz chrztu i ostat. namaszczenia nałożony na cały kraj lub kościół, w przeciw do ekskomunikacji pojedynczej osoby ostatni i. rzucony na Wenecję przez Aleksandra VII w 1668

Interes, łac., działalność dążąca do wymiany towarów i świadczeń (i. handlowy), do stworzenia praw i zobowiązań (i. prawny).

Interferencja, łac., zjawisko charakterystyczne dla wszelkich ruchów falowych: dwie lub więcej fal, biegnących w tym samym ośrodku, dają w pewnych punktach drganie wzmocnione, w innych periodycznie zmienne lub w ogóle zanik drgania, zależnie od różnicy faz tych fal; w akustyce i. objawia się jako dudnienie Światło jednorodne, przechodzące przez 2 b. bliskie szpary, daje prążki jasne i ciemne na ekranie, co tłumaczymy interferencją.

Interferometr, łac., przyrząd do pomiaru długości fal świetlnych, na podstawie zjawiska interferencji.

Intérieur (ęteriör), fr., wnętrze; obraz przedstawiający wnętrze.

Interim, łac., „tymczasem", układy zawierane między katolikami a protestantami w czasie reformacji, na czas do rozstrzygnięcia sporu przez sobór powszechny.

Interlaken, szwajc. stacja klimat. w kantonie Bern, 4.000 mieszkańców.

Interlinie, łac., odstępy między wierszami druku, uzyskiwane przez specjalne blaszki, zw. też i

Interlokutor, łac., ten z kim się rozmawia.

Interludium, łac., l. mn. interludia, 1) lekkie epizody, wstawiane w środek poważnych przedstawień; 2) w muzyce: wstawki, także przygrywki.

Intermedium, łac., krótka i lekka scena pomiędzy aktami sztuki.

Intermezzo, włos., komiczny epizod między aktami tragedii lub opery: utwór fortepianowy o swobodnej formie.

Intermisja, łac., przerwa; okres wolny od gorączki. — Febris intermittens, gorączka o torze przerywanym.

Internacjonalizm, łac., dążenie do ujmowania zjawisk społecznych, kulturalnych, naukowych i in. w płaszczyźnie międzynarodowej; także przeciwieństwo nacjonalizmu.

Internat, łac., zakład wychowawczy, w którym wychowankowie mieszkają.

Internista, łac., lekarz chorób wewnętrznych.

Internować, łac., ograniczyć czyjąś swobodę ruchów, odesłać do przymusowego miejsca pobytu.

Interpelacja, łac., upomnienie; zwrócenie się członków parlamentu do rządu o udzielenie wyjaśnienia lub sprawozdania z pewnego faktu

Interpolacja, łac., 1) w matemat.: znając wartości funkcji dla pewnych argumentów, znaleźć wartości f. dla argumentu pośredn.; znalezienie wartości f. dla argumentów leżących na zewnątrz od danych: ekstrapolacja; 2) zmienianie pierwotnego tekstu prawnego przez wstawianie słów i zdań.

Interpretacja, łac., wykładnia (ob.), objaśnienie.

Interpunkcja, łac., znaki pisarskie, dzielące lub łączące zdania i słowa.

Interregnum, łac., bezkrólewie

Interrex, łac., „król tymczasowy", osoba piastująca władzę po śmierci króla do obioru nowego. W Polsce i. był prymas.

Interseksualizm, stan pośredni m. obiema płciami u zwierząt. Zwierzęta takie mogą być pod względem genetycznym samicami (interseksy samicze) i mieć wiele cech zewn. zamienionych na samcze, — może też być odwrotnie. I. występuje w różnym stopniu nasilenia, tworząc przejścia do płci męskiej i żeńskiej

Interview (interwiu), ang., wywiad, rozmowa dziennikarza z osobistością, w formie pytań i odpowiedzi, umieszczana w tej formie w prasie.

Inter vivos, łac., wśród żyjących, za życia.

Interwal, łac., w muz. odległość między dwoma tonami.

Interwencja, łac., pośrednictwo, wkraczanie; w prawie międzynarod.: mieszanie się jednego państwa do spraw drugiego; w procesie cywilnym: przystąpienie osoby trzeciej do toczącego się procesu.

Intoksykacja, łac.-gr., zatrucie.

Intonacja, łac., rozpoczęcie tonu w śpiewie i w grze instrument. (na właśc. wysokości); początek frazy śpiewu kościelnego.

Intra, łac., wewnątrz

Intratny, wł., opłacający się, dochodowy.

Introdukcja, łac., wstęp muzyczny; wprowadzenie w urząd kościelny.

Introitus, łac., „wstęp", początek mszy św., 1 lub 2 wiersze z psalmów lub proroków.

Introligatorstwo, oprawianie książek: składanie arkuszy druku, obcinanie, prasowanie, zszywanie sznurkiem lub drutem, przyklejanie przygotowanej uprzednio okładki itd. Dziś przeważnie maszynowo.

Intronizacja, łac., wyniesienie na tron; objęcie tronu, stolca kościelnego (przez papieża) itp.

Introspekcja, łac., obserwacja własnych przeżyć i doznań.

Introwertywny, łac., ob. Ekstrawertywny.

Intruz, łac., natręt, gość nieproszony, wdzierca.

Intryga, łac., podstępnie, często subtelnie obmyślany plan dla osiągnięcia celu; w dramacie zbieg okoliczności, który sprawia, że osoby działające są zaskoczone, wprowadzone w błąd.

Intubacja, łac., w med.: wprowadzenie rurki do **krtani,** w celu umożliwienia oddychania. Najczęściej stosowana w błonicy.

Intuicja, łac., ogląd wewnętrzny, zdolność bezpośredniego poznawania i wnikania w istotę rzeczy, bez udziału rozumowania. Intuicyjny, poznany przy pomocy i., wynikający z i.

Intuicjonizm, łac., kierunek naukowy podkreślający konieczność poznania drogą intuicji (zamiast poznania dyskursywnego, tj. pojęciowego).

Intymny, łac., bliski, poufały, poufny.

Invenit, łac., „wynalazł, stworzył", oznacza twórcę oryginału. W rycinach oznacza twórcę (malarza, rysownika), w odróżnieniu od rytownika (sc. — sculpsit).

In vino veritas, łac., „w winie prawda", tzn. człowiek pod wpływem alkoholu, mówi, to co myśli.

Inwalida, łac., osoba, z powodu wypadku, choroby, starości niezdolna do pracy. I. wojskowy, kaleka wskutek służby wojskowej.

Inwar, odmiana stali niklowej, rozszerza się nieznacznie przy ogrzewaniu, używ. do wyrobu wahadeł w zegarach i przyrządach geodetycznych.

Inwazja, łac., najazd, najście, wtargnięcie.

Inwektywa, fr., obelżywy zarzut

Inwentarz, łac., spis przedmiotów majątkowych, lub ogół przedmiotów majątk., stanowiących całość gosp. Beneficium inventarii (dobrodziejstwo i.): spadkobierca odpowiada za długi spadkodawcy jedynie wartością spadku.

Inwersja, łac., odwrócenie, wywrócenie, wynicowanie; nienaturalny popęd płciowy, perwersja.

Inwertaza, ferment w soku trzustki, rozkłada cukier trzcinowy.

Inwestować, łac., wkładać, umieszczać kapitał w przedsiębiorstwie; inwestycja, wkład kapitału w przedsiębiorstwie, urządzenia, których amortyzacja wymaga dłuższego czasu. Pożyczka inwestycyjna: na cele produkcyjne.

Inwestygacja, łac., badanie śledcze.

Inwestytura, łac., nadanie urzędu biskupowi, przez symboliczne wręczenie pierścienia i pastorału. W śrdw. była przywilejem cesarzy niem. i panujących, co jednak starali się ukrócić im papieże. Głośny spór o i. za Grzegorza VII zakończony w 1122 konkordatem wormackim. W Polsce 1. biskupem z wyboru nie panującego, lecz kapituły był Wincenty Kadłubek (1208).

Inwigilacja, łac., nadzór (polic.), śledzenie.

Inwokacja, łac., wezwanie, przywołanie, w poemacie wstępne wezwanie do Muz itp.

Inwolucja, łac., w biologii uwstecznienie narządów (rozwój wsteczny), najczęściej wskutek starości.

Inżynier, fr., człowiek, który ukończył wyższą szkołę techniczną, górniczą, leśną itp.

Io, w mitol. gr. córka Inacha z Argos, zamieniona przez Herę z zazdrości w krowę, odzyskała w Egipcie ludzką postać.

Iowa (ajowe), stan w Stan. Zjedn. Am. Płn., między Missisipi i Missouri, 145.415 km², 2,500.000 mieszk.; uprawa roli, chów bydła, kopalnie węgla; stolica Des Moines.

Iperyt (yperyt), siarczek dwuchloroetylu, parzący środek bojowy. (Nazwa od m. Ypres, gdzie był po raz pierwszy stosowany przez Niemców w czasie wojny światowej).

Ipsacja, łac., samogwałt.

Ipsissima verba, łac., najdokładniej własne słowa.

Ipso facto, łac., tym samym.

Ipso iure, łac., z samego prawa

Ipswich (ipsłicz), ang. m. w hr. Suffolk, 87.000 mieszk., przemysł chem. i maszynowy.

Ir, symbol chem. pierwiastka irydu.

Irade, w dawn. Turcji rozporządzenie sułtana ogłaszane za pośrednictwem w. wezyra ludowi.

Irak, królestwo arab. (w l. 1920—1932 bryt. mandat), obejmuje Mezopotamię, 371.000 km² i 2,849.300 mieszk. (8 na km²), Arabów i Kurdów (szyickich i sunnickich mahometan). Wielkie obszary pustynne. Produkcja: bawełny, daktyli, zbóż i wełny. W okol. Mosulu złoża ropy naft. (1932: 122.000 t). Rurociąg naft. do Haify i Bejrutu. Stol. Bagdad, gł. port Basra. — I. Adżemi, kraina w środk. Persji. — I. Arabi, prow. w płd. części król. I.

Iran, wyżyna w Azji Przedn. między górami Hindukusz, Paropamisus i Elburs na płn., Indusem na wsch., Tygrysem na zach. a Zat. Perską i Oc. Indyjskim na płd., 2,7 mil. km², ok. 15 mil. mieszk. Politycznie należy do Persji, Afganistanu i Beludżystanu. — Iran, od 21 III 1935 oficjalna nazwa Persji. Ob. Persja.

Irańczycy, wspólna nazwa Persów, Parsów, Tadżików, Kurdów i in. ludów. Z języków irańskich najważn.: wymarłe staroperski i awesta czyli zend, z nowoirańskich: język perski.

Irawadi, rz. w Indochinach, 2.150 km, uchodzi wielką deltą do Zat. Bengalskiej.

Ircha, czyli zamsz, ob. Skóra garbowana.

Irena (Eirene), św., męczenniczka w Bizancjum z I. w.

Irena, imię cesarzowych bizant.; najważn.: 1) I., św., † 803, spowodowała przywrócenie na soborze nicejskim czci obrazom (787); 2) I. Dukas (1066—1118), znana ze swego wykształcenia i pobożności; 3) I., † 1208, przeszła na katol. przy swym powtórnym zamążpójściu za brata ces. niem. Filipa Szwabskiego (1197).

Ireneusz, św., bisk. lioński, † ok. 200, ojciec kościoła, przeciwnik gnostyków.

Iridektomia, gr., operatywne wycięcie części tęczówki.

Irigoyen Hipolito, polityk argent. (1850—1933), w l. 1910—22 i 1928—30 prezyd. republ.

Iris, 1) w mitol. grec. bogini tęczy, posłanka bogów; 2) tęczówka oka, ob. Oko (ludzkie).

Irkuck, stoł. Syberii wsch., nad rz. Angarą, 160.000 mieszkańców, uniwersytet.

Irlandia, druga co do wielkości wyspa archip. brytyjskiego, 84.436 km². Przeważnie nizinna z odosobnionymi grupami górskimi (do 1.040 m wys.) na krawędziach. Klimat morski, łagodny i wilgotny. Liczne jeziora i torfowiska. Brak lasów, przewaga łąk („zielona wyspa"). Jedyny kraj europ., w którym ludność na skutek emigracji zmalała w okresie 1841—1935 o 50%. Politycznie dzieli się na: 1) I. Płn., prow. W. Brytanii i 2) I. Wolne Państwo (ob.).

Irlandia, Iryjskie Wolne Państwo (Saorstát Eireann), bryt. dominium, zajmujące większą cz. wyspy I., 68.872 km², 3,01 mil. mieszk. (44 na km²), w lwiej części katol. Irlandczyków. W gospodarce najważn.: rolnictwo (zboże, ziemniaki, len) i hodowla (1934: 4 mil. bydła rog., 2,9 mil. owiec). Wartość (1934) wywozu (gł. bydło, masło i jaja do Anglii): 483 mil., przywozu: 1.026 mil. zł. Kolei: 4.875 km. Ruch okręt. (1934): weszło 6,9 mil. t rej. netto. Stol.: Dublin. Jęz. urzęd.: irlandz. i angiel. — Od 1922 ustrój dominium. Parlament złoż. z senatu i izby posłów (Dáil). Prezydent wybier. przez Dáil. Prowincje: Connaught, Leinster, Munster i Ulster. — Najstarsi mieszkańcy Celtowie, o ustroju plemiennym z królami na czele, z kastą wojowników i kapłanów (druidów); od 370 chrystianizacja (patron św. Patryk), a I. staje się z czasem wybitną ostoją chrześcijaństwa. Ok. 800 najazdy Norwegów i Duńczyków. Najw. okres rozkwitu kultury celt. w IX i X w. — 1171 król ang. Henryk II zawładnął I., korzystając z waśni lokalnych władców po śmierci ostatniego króla celt., przy czym wsch. część wyspy zostaje przez niego skolonizowana, pozostałą rządzi król Roderyk O'Connor, jako wasal korony ang. Tudorowie chcą wcielić I. do Anglii; Henryk VIII każe obwołać się „królem" 1541. Elżbieta stara się tam wprowadzić protestantyzm: na skutek oporu I. represje ang., z kolei powstania i walki, szczeg. krwawe za Cromwella. Wynikiem zubożenie kraju, obniżenie kultury, liczna emigracja. Ok. 1761 zaczyna się I. podnosić z upadku, a miejski stan średni najsiln. ośrodkiem oporu przeciw Anglii. Powstanie 1798 stłumione. Przekupiony parlament uchwala 1800 unię obu państw. Po wielkim kryzysie gospod. powstanie 1845 radykalnego stronnictwa fenian, którego dewizą zupełna niepodległość I. Za Gladstona ustępstwa na rzecz I.; około przedłożonego parlamentowi ang. billu o samorządzie (Home-Rule) długoletnia zaciekła walka. 1914 uchwalenie Home-Rule'u; w odpowiedzi zbrojne wystąpienie protestanckiego Ulsteru (płn. I.), 1916 powstanie fenian, stłumione. 1921 ugoda: I. płd. „Wolnym Państwem I." posiadającym ustrój dominiów ang.; Ulster odrębnym państwem pod zwierzchn. Anglii.

Irokezi, szczep Indian Ameryki Płn., dawniej wojowniczy i okrutni, dzisiaj niedobitki ok. 15.000, w st. N. Jork i Kanadzie.

Ironia, gr., maskowane szyderstwo, polegające na wyrażaniu, w mowie lub w postępowaniu, ocen, poglądów i uczuć, które są przeciwne rzeczywistemu sanowi rzeczy, przy jednoczesnym akcentowaniu tej przeciwności tonem, mimiką lub formą wyrazu.

Irracjonalizm, łac., pogląd na świat, wg którego istoty świata nie można poznać samym rozumnym myśleniem, lecz przede wszystkim uczuciowym przeżyciem. I r r a c j o n a l n y, potocznie: nie dający się ogarnąć rozumem.

Irradiacja, łac., 1) promieniowanie bólu; 2) złudzenie optyczne, polegające na tym, że jasne plamy na tle ciemnym wydają się oku większymi od równej wielkości ciemnych plam na tle jasnym.

Irredenta, włoskie stronnictwo polit., którego hasłem było zjednoczenie wszystkich terytoriów o ludności włosk. z królestwem Włoch. Szczeg. akcję rozwinęło po stratach terytorialnych Włoch w 1878 i rozstrzygnęło o przyłączeniu do Ententy w wojnie światowej.

Irtysz, l. dopł. Obu (zach. Syberia), wypływa z gór Ałtaj, b. rybny.

Irving Washington, pisarz anglo-amerykański (1783—1859).

Iryd, Ir, pierw. chem., liczba porządk. 77, c. at. 193,1, c. właśc. 22,4; metal biały, błyszczący, niezwykle twardy, punkt topliwości 2.350°, najcięż. z metali; używ. do stopów z metalami celem podniesienia ich twardości, do wyrobu tygli, termoelementów, lamp żarowych itd.

Irygacja, łac., przepłukiwanie; sztuczne nawadnianie.

Irygator, łac., przyrząd higieniczny do przepłukiwań wewnętrznych.

Iryjskie Morze, część Atlantyku między Irlandią a W. Brytanią, do 170 m głębokości.

Irytacja, łac., podrażnienie, rozgniewanie.

Irzykowski Karol, pol. pisarz i krytyk liter., *1873, członek Pol. Akademii Liter.; ważn. dzieła: „Pałuba" (powieść), studia literackie: „Fryderyk Hebbel jako poeta konieczności", „Czyn i słowo", „Dziesiąta Muza" (o kinie), „Walka o treść", „Słoń wśród porcelany".

Isabey, 1) Jean Baptiste, malarz fr. (1767—1855), słynne portrety i miniatury; 2) Eugène, malarz i grafik fr. (1804—86), bitwy, mariny.

Ischia, wulkan. wyspa w Zat. Neapolitańskiej, 46,4 km², stożki wulkan. (Monte Epomeo), ciepłe źródła miner., uprawa wina i owoców; stoł. i port I., 8.000 mieszkańców.

Ischiadicus, nerw kulszowy.

Ischias, gr., ob. Kulszowa rwa.

Ischl, miejscow. kąpiel. w Salzkammergucie (Austria), nad rz. Traun, źródła solankowe i siarczane.

Isère (izer), l. dopł. Rodanu, 290 km, przepływa d e p a r t. I. (8237 km², 580.000 mieszk.), stoł. Grenoble.

Isfahan (Ispahan), pers. m. w Irak Adżemi. 100.000 mieszkańców.

Iskander Bej, właśc. Aleksander Iliński (1814-61), powstaniec pol. z 1831 i węg. 1848, później w armii tureckiej generał.

Iskanderieh, arab. nazwa Aleksandrii.

Isker, pr. dopł. Dunaju w Bułgarii, 300 km.

Iskiernik, i s k r o w n i k, 2 elektrody oddzielone gazem, między którymi następuje wyładowanie elektr. w postaci iskry.

Iskra elektryczna, świetlne wyładowanie elektrycz. poprzez gaz (ob. Elektryczna iskra).

Iskrowa stacja, urządzenia do wysyłania i odbierania radiotelegramów.

Isla José Francisco de, pisarz hiszp. (1703—81), jezuita; świetna i śmiała proza.

Islam, najmłodsza z wielkich religij światowych. Wyznawcy: muslim (muzułmanie) zwykle nazyw. mahometanami od założyciela i. Mahometa; ok. 200 mil.: Azja 146 mil, Afryka 45 mil., Europa 8,5 mil., Australia i Ameryka po 200 tys. Zasady nauki i.: wiara w jednego Boga (Allah) i Mahometa jego proroka, służba boża w piątek, dawanie jałmużny, obowiązek postu, odbycie przynajmniej raz w życiu pielgrzymki do Mekki, wiara w sąd ostat., raj i piekło. Zewn. oznaką przynależności do i. jest obrzezanie. Koran zawiera nauki Mahometa spisane po jego śmierci. Sekty szyitów, sunnitów, reformatorska wahabitów i in.

Islandia, wyspa w płn. cz. Atlantyku, położ. między Grenlandią a Skandynawią, 102.819 km², 112.000 mieszk., potomków norwes. wikingów (własny język). Wnętrze I., niezamieszkałe, górzyste (do 2119 m wys.) i wulkaniczne (Hekla). Liczne gejzery. 13% pow. zajmują lodowce. Rybołówstwo i hodowla. Wywóz: ryb, tranu, skór i masła. Stolica: Reykjavik. Ustrój: niezal. królestwo złącz. unią personalną z Danią. Zgromadzenie narod., złoż. z 2 izb. — W VIII w. odkryta przez mnichów irland., później zajęta przez wikingów norw., 1262 podbita przez Magnusa IV i połączona z Norwegią, 1380 z Danią. Od 1918 niepodległe królestwo.

Ismid, staroż. Nikomedia, stol. turec. wilajetu Kodża-Ili, 20.000 mieszkańców.

Isonzo (słow. Socza), rz. w płn. Włoszech, 125 km, wypływa w Alpach Julijskich, uchodzi do Zat. Triesteńskiej; 1915—17: 12 krwawych bitew włosko-austriackich.

Ispahan, ob. Isfahan.

Israels Józef, malarz holend. (1824—1911): sceny historyczne, rodzajowe, z życia rybaków, wnętrza.

Issus, staroż. m. w Cylicji (Azja Mn.); 333 prz. Chr. zwycięstwo Aleksandra W. nad Persami.

Istambul, turec. nazwa Konstantynopola.

Istar, Isztar, u Babilończyków i Assyryjczyków bogini wojny, myślistwa, miłości.

Istm, isthmus, gr., przesmyk, międzymorze.

Istrati Panait, pisarz rumuńs. (1884—1934), wiódł awanturnicze życie włóczęgi, autor głośnych opowiadań pisanych po franc.: „Kyra Kyralina", „Présentation des Haidoucs" i in.

Istria, półw. na płn.-wsch. Adriatyku, od 1920 włos., 4715 km², 400.000 mieszk.; liczne porty, najważn. m. i port wojenny Pola, 55.000 mieszkańców.

Iszym, l. dopł. Irtyszu, 2140 km.

It, łac., skróc. item (ob.).

Itaka, jedna z wysp jońs., 94 km², ok. 12.000 mieszk.; gł. m. Wathy lub Itake; u Homera ojczyzna Odyseusza.

Itakolumit, skała zbliżona do kwarcytu, giętka, często zawiera złoto (Brazylia, Ural).

Italia, ob. Włochy. — W staroż. nazwa dzis. Kalabrii, później obszaru koło Zatoki Tarenckiej, za Augusta już całego Półw. Apenińskiego. I. płn. zamieszkiwali z początku Etruskowie i Liguryjczycy, ok. 400 prz. Chr. zajęli ją Celtowie; I. środk. i płd. zamieszkiwali Latynowie oraz plemiona oskijsko sabelskie, od r. 750 prz. Chr. do płd. I. zaczęli napływać Grecy. Z czasem cała I. została zromanizowana. (Por. Rzymskie państwo).

Italiki, kursywa, pochylone pismo drukarskie.

Item, łac., skróc. it., tak samo, także, dalej.

Ite, missa est, łac., „Idźcie, msza skończona".

Iterb, Yb, pierw. chem., metal ziem rzadkich, l. porz. 70, c. at. 173,5.

Ito, 1) Hirobumi, japońs. mąż stanu (1841—1909), współtwórca konstytucji z 1889, zwolennik nowocz. reform w duchu europ.; 2) Yuko, hr., admirał jap. (1843—1914), zasłużony w wojnie z Chinami i ros.-jap.; organizator nowocz. floty japońskiej.

Itr, Y, pierw. chem., metal ziem rzadkich, licz. porz. 39, c. at. 88,7, c. właśc. 4,57.

Iturbide Augustyn de, ces. meksyk. (1783—1824), zwycięski wódz wojsk hiszp. przeciw powstańcom meksyk., 1822 obwołany cesarzem, 1823 skazany na wygnanie, 1824 rozstrzelany.

Iwan, wielcy książęta ros. i carowie; 1) I. I Daniłowicz Kalita (1304—41), ks. włodzimierski, od 1328 w. ks. Rusi, zał. stolicę państwa w Moskwie; 2) I. III Wasiliewicz (1440—1505), od 1462 w. ks., zdobywca wielu ziem i oswobodziciel spod jarzma tatarsk., nazwał się panem Wszech Rosji; 3) I. IV Wasiliewicz Groźny (1530—84), koron. 1547 na cara Rosji, znany z okrucieństw, prowadził dużo wojen, m. in. z Polską.

Iwanowo Wozniesiensk, stol. okr. przemysł. na płn.-wsch. od Moskwy, 162.000 mieszk.; ros. „Manchester", najważn. ośrodek przemysłu tekstyl. w Sowietach.

Iwaszkiewicz, 1) Wacław, pol. gener. (1871—1922), oficer armii ros., udział w wojnie jap.-ros. i świat., 1918 organizator dywizji litew.-białorus., na czele której bronił kresów wsch. 1919 oswobodził Lwów od oblężenia ukraińsk. 2) Jarosław, pol. poeta i pisarz, * 1894, współtwórca grupy „Skamandra", autor poezyj „Oktostychy", „Księga dnia i księga nocy", „Lato 1932" i in., powieści fantast.: „Legendy i Demeter", „Zenobia Palmura", psycholog.: „Księżyc wschodzi", „Zmowa mężczyzn", „Panny z Wiłka", „Młyn nad Utratą", histor.: „Czerwone tarcze"; sztuka teatr. „Lato w Nohant".

Iwo, imię kilku świętych, m. in.: 1) I., działał misyjnie w Anglii w VI i VII w.; 2) I. (1040—1116), bisk. Chartres.

Iwonicz, uzdrowisko w Beskidach Środk., w pow. Krosno (wojew. lwowsk.), szczawy solankowo-jodowo-bromowe, kopalnie i rafineria nafty.

Iwo Odrowąż, błogosławiony, biskup krak. (1150—1229) znakom. organizator stosunków kościelnych, oświatowych itp., założ. zakonu dominikanów w Krakowie i przytułku dla kalek i chorych na Prądniku, inicjator budowy kościoła Mariackiego w Krakowie.

Izaak, patriarcha bibl., syn Abrahama i Sary, miał być przez ojca ofiarowany Bogu, ojciec Jakuba i Ezawa.

Izabela, królowe: 1) f r a n c. (1371—1435), żona Karola VI, znana ze swej rozrzutności i ciemiężenia poddanych podatkami; 2) h i s z p. I. i Katolicka (1451—1504), żona Ferdynanda II Aragońskiego, zasłużona k. zdobycia Granady i sfinansowania wyprawy Kolumba; za jej panow.: Inkwizycja (1481), wypędzenie Żydów (1493), nawrócenie Maurów w Granadzie; 3) I. II Maria Luiza (1830—1904), zdetronizowana przez rewolucję 1868.

Izajasz, J e z a j a s z. 1. z 4 wielkich proroków żyd., działał w 2. poł. VIII w. przed Chr.; proroctwa zebrane w k s i ę d z e J.

Izara (Isar), pr. dopływ Dunaju, 352 km dł., wyzyskana dla celów elektryfikacyjnych.

Izasław, książęta ruscy: 1) I. Jarosławowicz, w. ks. kijowski (1024—79), kilka razy tracił swe księstwo; 2) I. Mścisławowicz, w. ks. kijow., † 1154, w walkach utrzymał księstwo kij.; 3) I. Dawidowicz, w. ks. kijow., zginął 1161 w walkach z pretendentami do tronu.

Izby, jednostki samorządu gospod. i zawod.: 1) a d w o k a c k i e, skupiające adwokatów i aplikantów adwok., mają na celu obronę interesów zawodowych i ochronę godności stanu. Sprawują władzę w ramach ustroju, prowadzą listy członków, mają władzę dyscyplinarną. Na czele dziekan z radą i wydziałem izby łączą się w N a c z. I. A d w o k a c k ą; 2) l e k a r s k i e, jednostki samorz. lekarzy, mają na celu uregulowanie spraw stanu lekarskiego i jego stosunku do społeczeństwa; 3) n o t a r i a l n e, jedn. samorz. notariuszów; 4) p r z e m y s ł o w o h a n d l o w e, dla popierania rozwoju handlu i przemysłu (M i ę d z y n a r o d o w a I z. H. w Paryżu jest związkiem i. p.-h.); 5) r o l n i c z e, dla obrony interesów rolnictwa; 6) r z e m i e ś l n i c z e, dla popierania rozwoju rzemiosła.

Izmael, w St. Test. syn Abrahama i Hagary; por. Izmaelici.

Izmaelici, 1) plemiona płn.-arab., rzekomi potomkowie Izmaela; 2) odłam szyitów, sekty mahometańskiej.

Izo..., gr., w wyrazach złoż.: jednaki, jednego rodzaju.

Izobary, gr., linie na mapach, łączące punkty o jednakowym ciśnieniu barometrycznym.

Izochronizm, gr., 1) równoczesność; 2) i. w a h a d ł a polega na tym, że okres małych wahań nie zależy od amplitudy wahnień.

Izochrony, gr., linie na mapach, łączące punkty, do których można dotrzeć z pewnych miejscowości w jednakowym czasie.

Izogon, gr., wielokąt umiarowy (o równych bokach i kątach).

Izogony, gr., linie łączące na mapie miejsca o jednakowej deklinacji magnetycznej.

Izohipsy, gr., p o z i o m i c e, linie, łączące na mapach wszystkie punkty o jednakowym wzniesieniu nad poziom morza.

Izokliny, gr., linie łączące na mapie miejsca o tej samej inklinacji magnetycznej.

Izokrates, mówca attycki (436—338 prz. Chr.).

Izolacja, łac., 1) ogólnie: oddzielenie, odosobnienie. 2) i. c i e p l n a, warstwa ze złych przewodników cieplnych (azbest, słoma itp.), kt. ma zmniejszyć straty ciepła w przewodach, prowadzących parę, wodę itp.; 3) i. e l e k t r y c z n a, warstwa izolatorów el. (kauczuk, szkło, bursztyn), zamykająca drogę prądowi el.; 4) w b u d o w n i c t w i e warstwy nieprzepuszczające wilgoci, drgań, dźwięków itd.

Izolator, łac., nieprzewodnik; i. e l e k t r y c z n y, ciało, nieprzewodzące prądu elektr., np. gazy niezjonizowane, oleje miner., szkło, gutaperka, kauczuk, nici bawełniane powleczone szelakiem itd.

Izomaltoza, dwusacharyd, pod wpływem diastazy przechodzi w maltozę, nie ulega fermentacji, składnik brzeczki piwnej.

Izomeria, gr., związki o tym samym składzie chem. różnią się własnościami fiz. i chem., przyczyną różna wielkość cząsteczki lub odmienne ugrupowanie atomów wewn. cząsteczki.

Izomorfizm, gr., r ó w n o p o s t a c i o w o ś ć: ciała o różnym, lecz analogicznym składzie chemicznym posiadają tę samą lub podobną formę kryształ. Z mieszaniny roztworów ciał izomorfowych krystalizują kryształy o pośrednim składzie chem., tzw. kryształy mieszane.

Izopren, płynny węglowodór, materiał wyjściowy do wyrobu syntetycznego kauczuku.

Izotermy, gr., linie, łączące na mapach miejsca o równych średnich temperaturach (i. roku, i. miesiąca).

Izotonia, łac., w med. stan równowagi osmotycznej płynów w ustroju.

Izotopy, gr., pierw. chem. o różn. cięż. atom., a tych samych własnośc. chem. i fiz.; tak np. ołów zwykły ma cięż. at. 207,2, ołów powstały z rozpadu pierw. promieniotw. uranu i toru — 206 wzgl. 208. Także rtęć, chlor, bor, neon, żelazo, cyna i in. posiadają i.

Izotropowe ciała, c i a ł a j e d n o r o d n e, których własności fizyczne są niezależne od kierunku (w odróżnieniu od kryształów anizotropowych).

Izrael, przydomek patriarchy bibl. Jakuba, później wywodzącego się od niego szczepu (I z r a e l i c i); po podziale państwa nazwa płn. części kraju (płd.: Judea).

Izraelici, nazwa mieszk. królestwa izraels. (p. niżej), później ogólnie Żydów, od macierzystego szczepu Izraela. Przybyli pod przewodn. Mojżesza ok. 1250 prz. Chr. do krainy Kanaan, kt. podbili, stapiając się rasowo i kulturalnie z autochtonami. Podzieleni na szczepy, rządzili się patriarchalnie; skupieni pod wodzą tzw. sędziów, toczyli walki z sąsiednimi Filistynami. Później obierali królów: król Saul, ok. 1030—10, walczył zwycięsko z nieprzyjaciółmi, następca jego Dawid pobił Filistynów, zorganizował państwo i zał. stolicę w Jerozolimie. Syn jego Salomon (ok. 970—933) zbudował wspaniałą świątynię jerozol. i podniósł kraj ekonomicznie. Później upadek i podział na 2 królestwa: izraelskie ze stol. Samarią i judzkie z Jerozolimą. Szerzyły się również wpływy obce (kult Baala), zwalczane przez proroków (Eliasz), 722 prz. Chr. zdobył Samarię król asyr. Sargon II, 586 prz. Chr. zdobył Jerozolimę król chaldejski Nebukadnezar, niszcząc

świątynię, a mieszkańców przesiedlając do Babilonii, co było kresem niepodległości obu królestw. — Dalsze dzieje, ob. Żydzi.

Izwolski Aleksander Piotrowicz, ros. polityk (1856—1919), ambasador na wielu placówkach zagran., przyczynił się do przymierza franc.-ros. przeciw Niemcom.

Izyda, bogini Egiptu, siostra i małżonka Ozyrysa; przedstawiana z tarczą słońca między rogami krowy, karmiąca syna Horosa. Kult jej przedostał się do Grecji i Rzymu

Izydor z Sewilli, św., † 636, doktór kościoła, arcybisk., autor dzieł teol., krzewił znajomość literatury klasycznej.

Iżewsk (Iżewskij Zawod), m. w Rosji płn., 60.000 mieszk.; przemysł żelazny.

J

J, w chemii znak pierw. jodu; w fizyce skrót Joule.

Jabłczyński Feliks, pol. malarz i pisarz (1869-1928), powieści i grafika.

Jabłko Adama, ob. Adama Jabłko.

Jabłko królewskie, symbol chrześcijańskiego panowania nad światem, w kształcie kuli z krzyżem u góry.

Jabłko niezgody, w mitol. grec. jabłko, które Parys ofiarował „dla najpiękniejszej", wywołując tym spór między Afrodytą, Ateną i Herą.

Jabłonicka (Delatyńska) Przełęcz, w Beskidach Wsch., 931 m wys., prowadzi z doliny Prutu i Złotej Bystrzycy do doliny Cisy.

Jabłonkowska Przełęcz, w Beskidzie Zach. na Śląsku Ciesz., 551 m wys., tunel kolej. dł. 606 m.

Jabłonna, w. w pow. Warszawa, 2.000 mieszkańców; pałac Potockich z XVIII w. z pamiątkami po ks. Józ. Poniatowskim i częścią archiwum Stan. Augusta.

Jabłonne Góry, pasmo górs. w Syberii wsch., do 2.450 m wys., złoto, srebro, rudy żelaza.

Jabłonowscy, pol. ród szlachecki: 1) Roch Michał, zwolennik reform Czartoryskich, domagał się 1768 na sejmie wyswobodzenia włościan z poddaństwa, poplecznik konfeder. barskiej; 2) Stanisław Jan, hetman w. kor., kasztelan krak. (1634—1702), walczył ze Szwedami, Turkami (odsiecz Wiednia) i Tatarami; 3) Jan Stan., syn poprz., kanclerz w. kor., wojewoda rus. (1669—1731), brał udział w walce o tron między Augustem II a Leszczyńskim; czynny na polu literatury, ważn. dzieła: „Skrupuł bez skrupułów w Polszcze", „Historia Telemaka", „Ezop nowy polski..." i in.; 4) Józef Aleks., wojewoda nowogrod. (1712—77), zwolennik St. Leszczyńskiego, zasłużony na polu historii. Ważn. dzieła: „Ostafi...", „Museum Polonum", i in. Założ. „Towarzystwo Jabłonowskich" w Lipsku, fundację dla prac nad rozwojem wiedzy o Polsce i t.; 5) Władysław, gen. bryg. Legionów Pol. (1769—1802), odznaczył się w wielu bitwach, † na S. Domingo; 6) Aleksander Walerian, historyk (1829—1913), jeden z organizatorów i od 1907 prez. Tow. Nauk. Warszaw., autor wielu prac naukowych.

Jabłonowska Anna z Sapiehów, wojew. bracławska (1727—1800), jedna z najznakom. kobiet pol. XVIII w., popierała konfed. barską, rozwijała działalność społ., kultur. i filantrop. w swoich posiadłościach.

Jabłoń, drzewo owocowe z rodziny różowatych; kwiaty białe lub różowe występują równocześnie z ulistnieniem; owocem — jadalny owoc z dna kwiatowego; j. jest hodowana w różnych odmianach, powstałych przez krzyżowania, a różniących się głównie owocami; hodowla znana już w starożytności; niekt. gat. hodow. jako ozdobne.

Jabłoński Henryk, poeta pol. (1828—69).

Jabłoński Antoni Jasieńczyk, budowniczy pol., * 1854; szereg gmachów w Warszawie.

Jabulpore, ob. Dżabalpur.

Jacek Odrowąż (Hyacinthus), św., dominikanin, apostoł Polaków, † 1257, relikwie w kośc. dominikanów w Krakowie. Działalność w Polsce, Prusach, na Rusi itd.; pam. 16 VIII.

Jachimecki Zdzisław, muzykolog pol., * 1882, szereg prac, m. i. monografie o Wagnerze, Moniuszce, Chopinie i Szymanowskim, „Historia muzyki polskiej", „Muzyka Polska" i in.

Jachowicz Stanisław, pol. bajkopisarz i pedagog (1796—1857).

Jacht, yacht, lekki statek, dawniej smukły jednomaszt. dla jazd pobrzeżnych, dzisiaj spacerowy lub wyścigowy, silnie ożaglowany, lub parowy wzgl. motorowy. Często b. zbytkownie wyposażone, większe nadają się także do dalekich podróży. — Jachty żeglarskie dzielą się na: kilowe (z obciążeniem) i mieszane, według ożaglowania zaś na następujące typy: jol, kecz, kat, kuter, luger, slup, szkuner.

Jackowski Maksymilian, pol. działacz społ. (1816—1905), twórca kółek roln. w Poznańskim; 2) Stanisław, rzeźbiarz pol., * 1887, dzieła przew. w Warszawie.

Jacksonville (dżeksnwil), m. i zim. stacja klimat. w st. Floryda (w St. Zjedn. Am. Płn.), 130.000 mieszkańców.

Jacobsen Jens Peter, pisarz duń. (1847—85), wnikliwy psycholog; nowele i powieści: „Maria Grubbe", „Niels Lykne".

Jacopone da Todi, poeta wł. i łac. (ok. 1230—1306), franciszkanin.

Jacquard (żakar) Joseph Marie, mechanik franc. (1752—1834), wynalazca przełomowej maszyny J.'a do masowego wyrobu tkanin wzorzystych.

Jadeit, minerał, glinokrzemian sodowy, używ. w epoce kamiennej do wyrobu narzędzi, obec. do wyrobu rękojeści, pieczęci itp.

Jadwiga, 1) św., żona Henryka Brodatego, † 1241, patronka Śląska, założ. klasztoru

w Trzebnicy, wielce zasłużona dla Śląska; 2) J., królowa pol. (1370—99), na tronie pol. od 1384, 1386 wyszła za Wład. Jagiełłę, w. ks. Litwy, czego wynikiem unia pol.-litew., włączyła Ruś do Polski; 1400 odnowiono za jej klejnoty uniwersytet krakowski.

Jady, ob. Toksyny, Trucizny.

Jadźwingowie (Jaćwierz), mężne plemię litewskie (X w.); walczyli z książętami rus. i pol., wyginęli w XIII w.

Jaenisch Karolina (1810—93), Niemka o polocie artyst., moskiewska przyjaciółka Mickiewicza.

Jaensch (jensz) Erich Richard, psychol. niem., * 1883, twórca nauki o ejdetyzmie (ob.).

Jafet, wg St. Ttest. 3. syn Noego.

Jaffa, m. port. w Palestynie, ok. 80.000 mieszkańców, wywóz pomarańcz, wina.

Jagiellonka Anna, ob. Anna Jagiellonka; J. Katarzyna, ob. Katarzyna 6).

Jagiellonowie, dynastia książąt litew., zapoczątkowana na tronie pol. 1386 przez Wład. Jagiełłę, pan. do 1572, wygasła na Zygmuncie II Auguście; również na tronie czeskim 1471 1526, i węgierskim 1480—1526.

Jagiellończyk Aleksander, ob. Aleksander Jagiell.; Kazimierz, ob. Kazimierz 4).

Jaglica, e g i p s k i e z a p a l e n i e o c z u, grec t r a c h o m a, b. zaraźliwe, przewlekłe zapalenie spojówek oczu, z charakt. grudkami. Możliwe niebezpieczne powikłania.

Jaguar

Jagodyński Stanisław Serafin, poeta pol. 1. poł. XVII w.

Jaguar, ssak drapieżny z rodz. kotów, centkowany, zamieszkuje Amerykę Środk.

Jahn Friedrich Ludwig, twórca gimnastyki niemieckiej (1778—1852).

Jahwe, fałsz. J e h o w a, hebr. nazwa Boga w St. Test., zastąpiona później przez A d o n a i (Pan).

Jaina (D ż a i n a), kierunek relig. w Indiach, zał. przez Jinę (VI—V w. prz. Chr.); celem jest m o k s z a, uwolnienie się od urodzenia i śmierci, przez prawą wiarę, pr. poznanie i pr. żywot.

Jaipur, ob. Dżajpur.

Jaje, żeńska komórka rozrodcza, tworzy się w jajniku, składa się z zarodka, części odżywczych i błon; u zwierząt jajorodnych składane na zewnątrz, u żyworodnych jajowodem przechodzi do macicy. Wielkość i ilość jaj różna (j. ludzkie do 0,2 mm, największe j. strusia).

Jajnik (łac. ovarium), gruczoł płciowy żeń o wewnętrznym wydzielaniu, produkuje komórki jajowe; znajduje się w jamie brzusznej, po obu stronach macicy, utrzymany własnymi wiązadłami; j. ludzki wielkości śliwki.

Jajowód (łac. oviductus), przewód z jajnika na zewn. (u zwierz. jajorodnych), wzgl. do macicy (u zwierz. żyworodnych).

Jak, w ó ł t y b e t a ń s k i, ssak kopytny z rodziny pustorogich, o długiej sierści, w Tybecie zwierzę pociągowe i juczne.

Jakaranda, r z ą b, rośl. drzewiasta, dostarcza cennego drewna palisandrowego; Płd. Ameryka.

Jako, papuga afryk., szara z czerw. ogonem, łatwo się uczy mowy ludzkiej, żyje do 100 lat; Afryka zach. i środk.

Jakobini, franc. stronnictwo rewolucyjne, zał. 1789 w Wersalu (obrady w sali św. Jakuba klasztoru dominikanów). Skrajni republikanie i radykali, zwolennicy bezwzględnego terroru wobec przeciwników. Z upadkiem ich przywódcy Robespierre'a stracili na znaczeniu.

Jakobińska czapka, czerwona czapka frygijska noszona w rewolucji franc. przez jakobinów.

Jakub, patriarcha bibl., 2. syn Izaka; przydomek: I z r a e l (ob.).

Jakub, św., 1) J. S t a r s z y, apostoł, 44 ścięty z rozkazu Heroda; 2) J. M ł o d s z y, syn Alfeusza, apostoł; 3) J. W i e l k i, ukamieniowany 62.

Jakub, panujący: 1) J. I, k r ó l a n g. (1566—1625), król szkocki (J. VI), syn Marii Stuart i Henryka Darnleya, zwolennik absolutyzmu; 2) J. II, król ang. (1633—1701), 1660 dow. floty ang., zdetronizowany 1689; 3) J. III, syn poprz. (1688—1766), nie odzyskał tronu; ożeniony z ks. Marią Klementyną Sobieską; 4) J., k s. k u r l a n d z k i (1610—82), lennik Polski, walczył pod Władysławem IV (Smoleńsk), pobity przez Szwedów (1685); 5) J. I, k r ó l s z k o c k i (1394—1437), ukrócił przewagę szlachty, rozwinął przemysł i handel, zaprowadził milicję kraj., podniósł wymiar sprawiedliwości; 6) J. VI, ob. J. I).

Jakubisiak Augustyn, ks., filozof pol., * 1884.

Jakubowski Józef (1743—1814), wybitny artylerzysta, autor „Nauki art.". Od 1791 ksiądz, już jako taki doradca i instruktor art. w powstaniu kościuszkowskim.

Jakubski Antoni Władysław, zoolog pol., * 1885; prace z dziedz. histologii zwierząt bezkręgowych, zoogeografii Polski, dziedziczenia i ewolucji.

Jakub Świnka, arcybisk. gnieź. (1283—1314), zasłużony dla polskości w kościele i szkole, popierał koronację Przemysława II, później Łokietka, przyczynił się do złączenia większości ziem pols., uporządkował stosunki kościelne.

Jakuci, plemię tur.-tatar. w płn.-wsch. Syberii, koczownicy, ok. 250.000 głów.

Jakucka republika autonomiczna, na Syberii wsch., 4.023.300 km², 300.000 mieszk., Jakutów, Rosjan i Tunguzów; kop. złota, srebra i ołowiu, zwierzęta futerkowe. Stol. J a k u c k, 10.000 mieszkańców, nad Leną.

Jalukiang (Jalu), rz. granicz. między Koreą i płd. Mandżurią, 796 km dł.; 1904 zwyc. Japończyków nad Rosjanami.

Jałbrzykowski Romuald, duchowny polski, * 1876, od 1918 bisk. łomżyński, od 1926 metropolita wileński.

Jałmużnik, 1) W i e l k i j., najwyższa godność duchowna w dawnej Francji; 2) franc. kapelan wojskowy.

Jałowiec, krzew lub drzewo iglaste z rodziny cyprysowatych, owoc, czarna nibyjagoda, ma znaczenie w medycynie, drewno nadaje się do

wyrob tokarskich w Europie, Afryce płn., Azji i Ameryce.

Jałta, obec. Krasnoarmiejsk, ros. m. port. na płd.-wsch. wybrzeżu Krymu, 28.000 mieszk.; miejsce kąpielowe.

Jam (dżem), ang., marmelada owocowa.

Jamajka, wyspa w Wielkich Antylach (Indie Zach.), bryt. kolonia, 11.525 km², 1 mil. mieszk., klimat tropik., uprawa bananów, trzciny cukr., kawy. Stol. Kingston, 100.000 mieszk. Odkryta przez Kolumba 1494, od 1655 w posiadaniu Anglii.

Jamb, grecka stopa wierszowa składająca się ze zgłoski krótkiej i długiej (⏑ —).

Jambiczna poezja grecka, stanowi przejście od epiki do liryki.

Jamboree (dżembori), ang., zjazd, zlot harcerski.

James (dżems) William, filoz. półn.-ameryk. (1842—1910), pragmatysta (ob. Pragmatyzm).

Jammes (żam) Francis, poeta franc., * 1868, piewca wsi, ojczyzny i uczucia religijnego.

Jamnik, rasa psów: niskie, o wydłuż. tułowiu, krótkich (przedn. krzywych) nogach; używany do polowań na borsuki, lisy itp.

Jamochłony, typ zwierząt należący do tkankowców; ciało składa się z 2 warstw: ektodermy i entodermy; trawienie w jamie trawiąco-chłonącej; brak systemu krwionośnego, oddechowego, wydalniczego; j. żyją w wodzie pojedynczo lub kolonialnie; rozmnażanie przez podział (pączkowanie), często przemiana pokoleń; dzielą się na stułbiopławy, krążkopławy, korale.

Jamraj

Jamraje, rodzina australijskich torbaczy; najpospolitszy j. nosaty.

Jan, imię 23 papieży, najważn.: 1) J. XXI 1276—77, lekarz, autor pism medycznych i filozof.; 2) J. XXII, 1316—34, nałożył interdykt na Niemcy i wygnał Ludwika Bawarskiego; 3) J. XXIII, 1410—15, zwołał sobór w Konstancji, zmuszony do abdykacji 1415.

Jan, panujący, najważn.: Anglia: 1) J. bez Ziemi, król. ang. (1167—1216), postradał większość swych posiadłości franc.; szlachta wymusiła na nim podpisanie aktu przywilejów zw. „Magna Charta" 1215. Bizancjum: 2) J. VIII Paleolog, ces. bizant., 1423—48, dla uzyskania pomocy przeciw Turkom na soborach w Ferrarze i Florencji przeprowadził unię kościelną. Za jego interwencją podjął Władysław Warneńczyk nieudałą wyprawę przeciw Turkom. Czechy: 3) J. Luksemburski, król czes. (1296—1346), 1335 podporządkował sobie większą częsc ks. śląskich, wojował z Kazimierzem Wielkim (1345), poległ 1346 w bitwie z Anglikami pod Crécy. Francja: 4) J. Dobry, 1350—1364, stracił w walkach z Anglią należące do niej ongiś prowincje franc., umarł w niewoli ang. Polska: 5) J. Olbracht, król pol., 1492—1501, poniósł klęskę w wypr. bukowińskiej (1497) przeciw hospodarowi wołoskiemu Stefanowi, odnowił unię z Litwą 1499, w 1496 potwierdził i rozszerzył statuty nieszawskie z 1454; 6) J. Kazimierz, król. pol., w. ks. lit. (1609—72), uprzednio kardynał, objął tron 1648 w okresie buntu Chmielnickiego; wojny kozackie, moskiewskie i szwedzkie („Potop") pozbawiły Polskę za jego panow. Prus Książęcych, Inflant, Ukrainy oraz Białej i Czerwonej Rusi. Na skutek doznanych niepowodzeń abdykował 1668; 7) J. III Sobieski, król pol. (1629—96), syn Jakuba, kasztelana krak. i Teofili Daniłowiczówny, wnuczki Stan. Żółkiewskiego, 1668 hetman w. kor., zwycięzył w walnej bitwie Turków pod Chocimem 1673, co wyniosło go na tron królewski 1674; zwycięsko zakończył wojnę z Turkami która przywróciła Polsce część Ukrainy traktatem żurawińskim, 1683 pospieszył na odsiecz Wiedniowi i słynną szarżą pod Kahlenbergiem uratował go jak i całe chrześcijaństwo przed nawałą turecką.

Jan Chryzostom, św., ob. Chryzostom Jan, św.

Jan Chrzciciel, św., ob. Chrzciciel Jan, św.

Jan z Czarnolasu, ob. Kochanowski Jan.

Jan z Dukli, błogosł. (1414—84), pustelnik, franciszkanin, potem bernardyn.

Jan Ewangelista, św., apostoł, brat Jakuba St., autor Apokalipsy, † ok. 100; pam. 27 XII.

Jan Kanty, św., patron Polski i Litwy, † 1473, prof. akademii krak.; pam. 20 XI.

Jan Kapistran (Capistranus), św., franciszkanin włos. (1386—1456), zwalczał husytów, swą wymową przyczynił się do zwycięstwa nad Turkami pod Belgradem 1456, dał początek zakonowi bernardynów w Polsce.

Jan z Kolna, Scolnus, rzekomy pols. odkrywca Ameryki w służbie duńsk.; miał 1476 dotrzeć do Labradoru.

Jan z Koszyczek, pisarz pol. z 1. poł. XVI w.; „Rozmowy króla Salomona z Marchołtem grubym a sprośnym".

Jan Nepomucen, św. (1330—83), kapelan nadw. czes. Wacława IV, męczennik.

Jan Złotousty, ob. Chryzostom Jan, św.

Jana, rz. w sow. republ. Jakuckiej, 1.030 km, z Gór Wierchojańskich, uchodzi deltą do M. Lodowatego Płn.

Janczarowie, 1329 zorganizowana milicja piesza turecka z wziętych do niewoli chłopców chrześc. wychowywanych w islamie, rozwiązana 1826. Chorągwie j. istniały w Polsce w XVII i XVIII w.

Janet (żane), 1) Paul, filoz. franc. (1823—99), przeciwnik naturalizmu; 2) Pierre, franc. psychol. i psychiatra, badacz automatyzmu psychologicznego.

Jangtsekiang, najw. rz. Chin, 5100 km, wypływa z gór Tanglu, uchodzi poniżej Nankinu wielką deltą do M. Wsch.-Chińskiego; liczne dopływy.

Janicki (Janicius) Klemens, najwybitn. poeta pol.-łac. XVI w. (1516—43), syn chłopski, laureat papieski.

Janik Michał, pol. pedagog i hist. literat., * 1874, „Literatura polsko-syberyjska", „Juliusz

Słowacki" „Hugo Kołłątaj" „Dzieje Polaków na Syberii".

Janinet (żanine) Jean François, rytownik fr. (1752—1814), mistrz ryciny barwnej.

Janitor, łac., odźwierny; furtian.

Jankes, ang. y a n k e e, żartobliwy przydomek nadawany Amerykanom St. Zjedn.

Janko z C z a r n k o w a, ob. z Czarnkowa Janko.

Jankowski, 1) Placyd (pseud. John of Dycalp), pisarz pol. (1810—72); 2) Czesław (pseud. C z e s ł a w), pol. poeta, pisarz i publicysta (1857—1929); 3) Czesław Borys, pol. mal. i ilustrator, * 1862, ilustrował czasopisma, powieści hist.; obrazy symboliczne.

Jan Mayen, norw. wyspa wulkan. na Oc. Lodowatym Płn., 372 km², stacja radiotelegr.

Jannequin (żankę) Clément, kompoz. franc. XVI w.; wielogłosowe pieśni programowe à capella.

Janosik, 1) zbójnik słowacki z XVIII w., imię nadawane Nędzy-Litmanowskiemu, występującemu w obronie chłopów za Władysława IV; 2) nazwa obrazów na szkle z życiem J.

Janowiec, rośl. strączkowa z rodziny motylkowatych, kwiaty białe lub żółte; miała znaczenie w farbiarstwie, pospolita w całej Polsce.

Janów, 1) L u b e l s k i, m. pow. w woj. lubels., nad Białą, 7.000 mieszk., kośc. z cudown. obrazem N. M. P.; browary, kamieniołomy; 2) P o d l a s k i, m. w pow. Konstantynów (woj. lubels.), 4.000 mieszk., państw. stadnina koni.

Jansen Cornelis, teolog niderl. (1585—1638), twórca doktryny potępionej przez Kościół katol. zw. j a n s e n i z m e m, opartej na nauce o łasce i braku wolnej woli (predestynacji).

Janta-Połczyński Aleksander, współcz. pol. poeta, pisarz i podróżnik.

Janus, staroitalski bóg wszelkiego początku: dnia, miesiąca, roku (januarius), bramy (januae), przejścia ulic. Wyobrażany z głową o 2 twarzach.

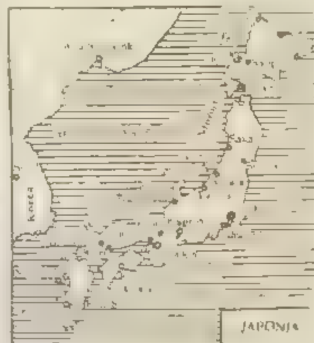
Janusz, książęta mazowieccy: J. I (1340—1412), uczestnik bitwy pod Grunwaldem; J. II (1455—95), władca ziemi łomżyńskiej i ciechanowskiej; J. III (1502—26), ostatni potomek mazowieckiej linii piastowskiej.

Januszajtis Żegota Marian, pol. generał dyw., * 1889, jeden z organizatorów „Strzelca" przed wojną świat., walczył w Legionach polskich.

Januszkiewicz Eustachy, pol. patriota, public. i wyd. (1805—74), zał. 1835 w Paryżu księgarnię polską, wydawał czasopisma emigrac., wydawca i przyjaciel Mickiewicza.

Jap (Yap), wyspa w zach. Karolinach, 215 km², 7.000 mieszk.; dost. kopry, masy perłowej; od 1918 do Japonii (przed tym do Niemiec).

Japonia (jap. D a i N i p p o n), cesarstwo we wsch. Azji, obejmuje łańcuch wysp od Kamczatki po Formozę (Kuryle, Wyspy Japońskie, Riukiu). 382.074 km² pow. i 67,5 mil. mieszk. (177 na km²). Kolonie (płd. Sachalin, Korea, Kwantung, Formoza) i mandaty (wyspy Mikronezji) liczą 298.000 km² i 28,6 mil. mieszk. Właściwą J. stanowią Wyspy J. (największe: Hondo, Nippon, Jezo, Szikoku i Kiusziu) o krajobrazie górskim i wulkanicznym (35 wulkanów czynnych; najwyższy Fudzijama 3.778 m). Częste trzęsienia ziemi (ok. 1.000 rocznie). K l i m a t łagodny, morski i monsunowy (mroźne zimy tylko na Jezo). Flora i fauna na płd. podzwrotnikowa, na płn. borealna. Bogactwo lasów. Ludność narod. jednolita wyznaje buddyzm i szyntoizm (ok. ¼ mil. chrześc.). Przyrost nat. (1934):

11,9‰. Kraj skraj nie przeludniony nie może wyżywić się własną produkcją rolną. Uprawa: ryżu (1934: 96,2 mil. q), pszenicy, soji i herbaty. Największa na świecie hodowla jedwabnika. B. ważne rybołówstwo morskie (wartość rocznego połowu ponad 1 miliard zł.). Bogactwa górnicze: węgiel (1934: 37 mil. t), miedź, żelazo, cynk, ołów, siarka, złoto i srebro. Najbardziej uprzemysłowiony kraj Azji. Produkcja (1934): 43.400 t jedwabiu nat., 69.200 — jedwabiu sztuczn., 1,9 mil. t żelaza sur., 3,8 mil. t stali, 600.000 t papieru i tektury, 729.000 t celulozy i masy drzewnej. W przem. bawełn. czynnych (1934): 9,1 mil. wrzecion. Handel zagr. gł. z: Stan. Zjedn., Indiami, Chinami, Australią i Wką Brytanią. Wartość (1935) wywozu (fabrykaty): 3,7 miliarda, przywozu (żywność, surowce): 3,7 miliarda zł. 1934: kolei: 22.500 km, samochodów: 106.000, flota handl. (trzecia z kolei na świecie): 4,08 mil. t rej. brutto. — Budżet państw. (1933/34): dochody: 2.703 mil., wydatki: 3,935 mil. zł. Jednostką monetarną jen. Stol. Tokio (5,6 mil. mieszk.). Gł. porty: Tokio, Kobe, Jokohama, Osaka i Nagasaki. Ustrój: Na czele państwa cesarz (mikado), rząd złoż. z 12 ministr. Tajna Rada (książęta krwi i nominaci ces.). Parlament 2-izbowy. Administr.: 3 okręgi stołeczne (Fu) i 44 prowincjonalne (Ken). — D z i e j e J. znane dopiero od r. 600 prz. Chr.; w tym czasie, wg legend. założenie państwa, na terenie zamieszkałym uprzednio przez Ainosów; w tym też czasie wpływy kultur. Chin, od których otrzymała J. m. in. pismo. 1192 władał krajem Yoritomo i dzierżył godność nacz. wodza (szoguna), a wasalami byli tzw. dajmiosi. 1542 odkrył J. dla Europy Mendez Pinto. 1603 zamknięcie dostępu dla cudzoziemców. W XVII w. J. abolutnym państwem policyjnym — by z czasem stać się cesarstwem o ustroju parlament. i w XIX w. najpotężn. państwem Azji. W 1854 zmuszają J. Stany Zjedn. do otwarcia swych portów; 1868 mikado obala szoguna i niszczy feudalizm, odtąd asymilacja zach.-europ. kultury i techniki. 1894—95 zwycięska wojna z Chinami (zdobycie Formozy, protektorat nad Koreą), 1905 z Rosją (Mukden, Port Artur), zdobycie stanowiska mocarstwowego, 1911 aneksja Korei. W wojnie świat., jako sprzymierzeniec ententy, zabiera J. Niemcom Kiauczou i szereg wysp. Po wojnie żywa ekspansja polit. i gospodar. J. stara się

podporządkować sobie Chiny, przeciw którym występuje w 1932 (Szanghai, Jehol) i zakłada powolne sobie państwo Mandżukuo. 1933 występuje z Ligi Narodów. 1935, przeciw wpływom chińskim i komunist., powołanie do życia państwa Mongolskiego oraz uniezależnienie od rządu nankińskiego płn. prow. Chin.

Japońska religia, kult przodków i natury, później ściśle związany z buddyzmem, od XVIII w. specjalna forma szyntoizmu.

Japońskie Morze, pomiędzy płn. Chinami a Japonią.

Japońskie pismo, 48 znaków podstaw., wzorowanych na piśmie chińs.; 2 rodzaje rozpowszechnione: „Katakana" i „Hiragana".

Japoński język, ob. Języków grupy.

Jaracz Stefan, aktor pol., * 1883, mistrzowskie role: „Judasz", „Szczęście Frania", „Szwejk", „Pan Brotonneau" i in.; dyrektor teatrów.

Jard, y a r d, ang., miara dług. = 3 stopy (feet) = 91,4 cm.

Jarecki Henryk, kompozyt. pol. (1846—1918); chóry, utwory orkiestralne, opery.

Jarema Józef, malarz pol., * 1900, członek K. P. („Klub Paryski"); portrety, krajobrazy, martwe natury i in.

Jaremcze, st. klimat. w pow. Nadwórna, woj. stanisław., 525 m n. p. m., ok. 1.000 mieszk.

Jare zboże, zboże, które się sieje z wiosną.

Jarkend (J a r k a n d), m. w Turkiestanie wsch., 2.000 mieszk.; wyrób dywanów, handel jedwabiem.

Jarocin, m. pow. w woj. pozn., 8.000 mieszk.

Jarocki Władysław, malarz polski, * 1879; obrazy z życia Hucułów, górali, rybaków.

Jaromir, książęta czescy: 1) J., syn Bolesława II, zdobył tron czes. i panował od 1004—12; 2) J. Gebhard, † 1089, syn Brzetysława I, nakłonił Bol. Śmiałego do wyprawy na Czechy.

Jaropełk, książęta ruscy; najwybitn.: J. Włodzimierzowicz, w. ks. kijowski (1082—1139), walczył z wielu innymi książętami ruskimi.

Jarosław, m. pow. w wojew. lwows., na l. brzegu Sanu, 22.000 mieszk.; znaczny handel i przemysł. W śrdw. silna twierdza.

Jarosław, ros. m. nad Wołgą, 155.000 mieszk.; przem. chem. i skórniczy.

Jarosław, książęta ruscy: 1) J. I Mądry, w. ks. kijowski (978—1054), zasłużony dla Rusi twórca pierwszego kodeksu słowiańskiego („Prawda Ruska"), za Mieszka II odebrał Polsce Grody Czerwieńskie, poparł natomiast Kazimierza Odnowiciela; 2) J. Jaropełkowicz, ks. brzeski, † 1102, pokonany przez Bolesł. Krzywoustego; 3) J. Światopełkowicz, ks. włodzim.-wołyński, † 1123, szukał pomocy u Bolesł. Krzywoustego; 4) J. Izasławowicz, ks. łucki, wypędzony przez Światosława ze zdobytego przez siebie Kijowa (1168).

Jarosław, herbu B o g o r i a, S k o t n i c k i, arcybisk. gnieźn. (ok. 1276—1376), zwołał 1357 synod prowincjonalny do Kalisza dla unormowania stosunków kośc. w Polsce.

Jaroszyński Tadeusz, polski malarz i pisarz (1863—1917); powieści, nowele, dramaty.

Jarząbek, ptak z rodziny głuszców; Europa, Azja płn.; u nas rzadki.

Jarzębina, krzew lub drzewo z rodziny różowatych, kwiatostany białe, owoc kulisty, czerwony; lasy, zarośla na niżu i w górach.

Jarzmowa kość, kość zamykająca łuk (jarzmowy), ciągnący się od k. skroniowej do k. czołowej i szczęki górnej. — Por. t a b l. Szkielet ludzki.

Jarzmowy łuk, ob. Jarzmowa kość.

Jarzyny, ob. Warzywa.

Jasełka, ludowe przedstawienie scen Narodzenia Chrystusa, rozwinęły się ze śrdw. misteriów kościelnych.

Jasieńczyk Marian, pseudonim Wacława Karczewskiego (ob.).

Jasieński, 1) Feliks, polski pisarz i zbieracz dzieł sztuki (1861-1929), ofiarował Muzeum Narodowemu w Krakowie wspaniałe zbiory dzieł sztuki polskiej i wschodniej, gł. japońskiej; 2) Bruno, poeta pol., * 1901, futurysta, autor poematu o Szeli.

Jasiński, 1) Jakub, polski generał i poeta (1759—94), mianowany przez Kościuszkę dow. wojsk litewskich, uczestnik wielu bitew, zginął w obronie Pragi; 2) Feliks, znakom. rytownik pol. (1862—1901), działał głównie we Francji.

Jasiołda, l. dopływ Prypeci, 204 km, 170 km żeglowny, Kanał Ogińskiego łączy ją z dorzecz. Niemna.

Jaskier, ziele wodne lub lądowe, z rodziny jaskrowatych, w Polsce b. pospolite, liczne gatunki; niektóre trujące.

Jaskinie, próżnie podziemne, 3 główne typy: 1) p i e r w o t n e, groty wewn. w skale, równocześnie z nią powstałe; 2) k r a s o w e, wyżłobione przez wodę płynącą w rozpuszcz. skale; 3) l o d o w e, w których powstaje i zalega stale lód. — Liczne ślady w j. świadczą, że były one od najdawniejszych czasów schroniskiem ludzi i zwierząt.

Jaskółcze ziele, ob. Glistnik.

Jaskółka, ptak z rzędu wróblowatych, J. d y m ó w k a, ptak przelotny, skrzydła wąskie, ostre, ogon rozwidlony, rdzawe podgardle, żywi się owadami, chwytanymi w locie, gniazda z gliny buduje na strychach i w kominach; j. o k n ó w k a gnieździ się nad oknami i pod gzymsami.

Jaskółka

Jaskra, g l a u c o m a, choroba oka, związana ze wzmożeniem się ciśnienia płynu śródocznego, niebezpieczna. Przy ostrych napadach b. silny ból oka i osłabienie wzroku.

Jasło, m. pow. w wojew. krakows., nad Wisłoką, 10.000 mieszk.; kościół gotycki z XV w., przemysł (zwł. naftowy) i handel, w okolicy tereny naftowe.

Jasna Góra, ob. Częstochowa.

Jasna Polana (Jasnaja P.), wieś w gub. tulskiej, w środk. Rosji, siedziba Lwa Tołstoja.

Jasnorzewska Maria Kossak-, ob. Pawlikowska.

Jasnota, ziele trwałe z rodziny wargowych, podobne do pokrzywy (m a r t w a p o k r z y w a), kwiaty białe lub czerwone; w Polsce pospolita na przydrożach.

Jasnowidzenie, zdolność widzenia zdarzeń fizycznych lub psychicznych bez pomocy normalnych organów zmysłowych, np. prorokowanie.

Jaspar (żaspar) Henri, polityk belg., * 1870, 1920—24 min. spr. zagr., 1926—31 premier.

Jaspis, minerał, odmiana kwarcu, pięknie zabarwione okazy używane jako ozdobne.

Jassy, rum. Jaşi, m. okr. w Mołdawii (Rumunia), 140.000 mieszk.; uniwersytet; przemysł metalurgiczny, tkacki, handel.

Jastarnia, miejsc. kąpiel. w pow. morskim, na Helu, 600 mieszk.; latarnia morska, port rybacki.

Jastrun Mieczysław, współcz. poeta polski, o wybitnej dojrzałości twórczej: „Spotkanie w czasie", „Inna młodość", „Dzieje nieostygłe".

Jastrząb gołębiarz

Jastrząb, ptak z rodziny sokołów. J. gołębiarz, ptak drapieżny o zakrzywionym dzióbie i mocnych zakrzywionych pazurach, gnieździ się na drzewach w Europie płn. i Azji środkowej.

Jastrzębiec, ziele trwałe z rodziny złożonych, kwiaty żółte; suche zbocza, stepy.

Jastrzębowski Wojciech, malarz poski, * 1884; projekty dla przemysłu artystycznego, dekoracje wnętrz itd.

Jasyr, tur., jeńcy, brańcy, niewolnicy, również niewola, branie w niewolę.

Jaszczur, 1) skóra z pewnych jaszczurek i wężów, używ. na Wschodzie do okładania pochew i rękojeści szabel; 2) j. salamandra plamista, w wilgotnych lasach Karpat, Miodoborów i w Lubelszczyźnie.

Jaszczurczy Związek, powstał pod koniec XIV w. w ziemiach krzyżackich dla ochrony szlachty, doprowadził do poddania ziem pomorskiej i pruskiej królowi pols. 1454.

Jaszczurka

Jaszczurki, gady o długim ogonie, ruchliwe, owadożerne, żywo- lub jajorodne; u nas kilka gatunków, najważn.: j. zwinka i j. zielona.

Jaszczurówka, jedyna w Polsce cieplica pod Zakopanem, 16° C.

Jaszczyk, ros., artyleryjski wóz amunicyjny.

Jaśmin, krzew z rodziny oliwkowatych, o kwiatach białych, wonnych, owocem jagoda; pochodzi z Azji, u nas hodowany jako ozdobny.

Jaśminiec, krzew o wonnych, białych kwiatach, niesłusznie nazwany jaśminem; dziko w Europie płd.

Jatagan, broń sieczna wschodnia, pośrednia między szablą a nożem, o głowni esowato wygiętej, bez jelca, z dużą, rozdwojoną głowicą.

Jataka, zbiór opowiadań buddyjskich w języku pali, zawiera liczne teksty baśni wędrownych.

Jaurès (żores) Jean, polityk franc. (1859—1914), przywódca socjalist., założyciel dziennika „Humanité", pacyfista, zamord. w przeddzień wybuchu wojny światowej.

Jawa, najmn. z wysp Wielk. Sundajskich (należy do Holandii), wraz z Madurą 132.238 km², 42 mil. mieszk., czynne wulkany (Krakatau, Semeru). Uprawa ryżu, kukurydzy, trzciny cukr., bawełny, tytoniu, kawy, herbaty. Stol. Batawia, 430.000 mieszkańców

Jawnokwiatowe, ob. Nasienne.

Jawor, drzewo klonowate, owocem skrzydlak; w Polsce na płd.

Jaworów, m. pow. w wojew. lwows., 10.000 mieszk., resztki zamku Jana Sobieskiego (obec. więzienie), przemysł drzewny.

Jaworski, 1) Władysław Leopold, znakomity pol. prawnik i polityk (1865—1930), poseł na sejm b. Galicji i do parlamentu austr., podczas wojny świat. prezes Naczelnego Komitetu Narodowego; 2) Kazimierz Andrzej, współcz. poeta pol., laureat nagrody liter. m. Lublina, red. „Kameny".

Jaworze, letnisko w pow. Bielsko (woj. śląskie), u stóp Beskidów, 380 m n. p. m., 3.000 mieszkańców.

Jaworzno, m. w pow. Chrzanów (woj. krakows.), 19.000 mieszk.; kopalnie węgla i galmanu, przemysł chemiczny.

Jaworzyna Spiska, osada górn. na wsch. od Zakopanego, 1918 zajęta przez Czechów, 1923 przyznana Czechosłowacji przez Ligę Narodów.

Jayadewa, poeta ind. z XII w., autor poematu liryczno-religijnego „Gitagowinda".

Jaz, przegroda zbudowana na rzece, celem spiętrzenia wody, dla celów regulacyjnych, przemysłowych, technicznych itd.

Jazda, kawaleria, konnica, jeden z gł. rodzajów broni, walczący w obecnych czasach zarówno konno, jak i pieszo, lecz maszerujący i manewrujący zasadniczo konno. Istotnymi cechami k. są: ruchliwość, szybkość i zdolność poruszania się w terenie. Stosownie do zadań dzieli się na dywizyjną (lub korpusową), wchodzącą w skład dywizyj piechoty (lub korpusów), i samodzielną, połączoną w wielkie jednostki k. Dawniej dzielono k. na ciężką, średnią i lekką (kirasjerów, dragonów, ułanów, huzarów itd.), obecnie k. jest wszędzie jednolita, w niektórych krajach zachowano jednak nazwy historyczne. W Polsce są szwoleżerowie, ułani, strzelcy konni.

Jazda konna, sztuka umiejętnego użycia konia pod wierzchem. Na swobodzie koń porusza się w trzech chodach: stępie, kłusie i galopie; ruchy pod jeźdźcem wykonuje pod wpływem „pomocy" i „chwytów" jeźdźca, zrozumiałych dlań, a przekazywanych za pomocą łydek, wodzy, palcata i ostrogi. Istotnym zadaniem ujeżdżania jest całkowite poddanie konia woli jeźdźca, oraz odpowiednie fizyczne wyrobienie konia. J. polowa obejmuje trzy rodzaje chodów, zwroty i branie przeszkód. Wyższa szkoła j. doprowadza do doskonałości kadencję chodów i ćwiczenia specjalne. — Produkcje w j. k. stanowiły już na śrdw. turniejach cel dla siebie; obecnie obok konkursów hippicznych w skokach, gymkhany, polo, zawodów hodowlanych, biegów przeszkodowych, dużą rolę grają biegi myśliwskie, ćwiczące dzielność koni i zręczność jeźdźców.

Jazgrza, ob. Cierniec.

Jazłowiec, m. w pow. Buczacz (wojew. tarnopols.), 2.000 mieszk., ruiny zamku z XVI w., zakład wychowawczy niepokalanek.

Jazon, w mitol. gr. wódz wyprawy Argonaudynie nazwą z Sarmatami.

Jazygowie, sarmacki lud koczowniczy w stepach na płn. od M. Czarnego, podbity przez Gotów ok. 370. Lud mongolski zwany J., który pojawił się w śrdw. na Węgrzech, wspólny jedynie nazwą z sarmatami.

Jazykow Nikołaj Michajłowicz poeta rosyjs. (1803—47), „rosyjs. Anakreon".

Jazz (dżaz), amer. muzyka orkiestralna, oparta na rytmie synkopowanym, o swoistej harmonizacji i instrumentacji (fortepian, skrzypce, saksofon, banjo i in.; pochodzi od muzyki Murzynów amerykańskich.

Jaźń, świadomość własnego ja.

Jaźwiec, borsuk.

Jądro (testis), męski gruczoł płciowy, narząd płciowy, wytwarzający komórki nasienne oraz b. ważne hormony. U ssaków i człowieka umieszczony w worku mosznowym, od którego prowadzi przewód nasienny do prącia (ob.).

Jądro atomowe, ob. Atom.

Jądro komórkowe, ob. Komórka.

Jąkanie się, błąd wymowy: zahamowanie czynności tejże, przeważnie z przyczyn nerwowych, także z powodu zmian w przewodach oddechowych, niektórych chorób mózgu itd.

Jeanne d'Arc (żan dark), ob. Joanna d'Arc.

Jean Paul, ob. Richter.

Jeans (dżijns) James, matematyk i astronom ang., * 1877, badacz z zakresu kosmogonii, znany popularyzator problemów kosmogoniczn. i astronomicznych.

Jebavy Vaclav, ob. Březina Otokar.

Jedlicze, m. w pow. Krosno (wojew. lwowskie), nad Jasiołką, ok. 800 mieszk., kopalnie nafty, rafineria.

Jedlińsk, osada miejs. w pow. Radom (woj. kieleckie), 2.000 mieszk.; 1560—1630 ośrodek arian; 1809 zwyc. potyczka Polaków z Austriakami.

Jednokreślność, kolineacja, w geometrii odpowiedniość między 2 płaszczyznami, polegająca na tym, że każdemu punktowi lub prostej na 1. płaszcz. odpowiada punkt lub prosta 2. płaszcz., przy czym odpowiadające sobie punkty leżą na odpowiadających sobie prostych.

Jednopłatowiec, samolot o jednej płaszczyźnie nośnej.

Jednostajny ruch, ruch, w którym stosunek drogi do czasu, w którym ta droga została przebyta, jest wielkością stałą.

Jednostka miary, wielkość dowolnie obrana, dla wyrażania innych drogą porównania z nią (np. j. długości — metr).

Jednostki, w systemie dziesiętnym liczb liczby od 1 do 9.

Jedwab, cienka, połyskująca, miękka, ale mocna nitka, wysnuta z gruczołów przez jedwabnik (ob.). Oprzęd (kokon) uwalnia się od zewn. zlepiającej warstwy śluzu przez wrzucenie do gorącej wody i bije rózgami dla rozluźnienia włókna, które zwija się potem za pomocą specjalnych zwijarek. Z jednego kokona: ok. 800—900 m surowej nitki jedwabnej, tzw. grege, którą się z kolei „odgumowuje" (przez pranie w wodzie z mydłem) i nasyca solami mineralnymi, by lepiej przyjmowała barwniki. Światowa produkcja j. (1933) ok. 54,1 mil. kg.

Jedwabnik, motyl z rodziny prządkówek, o białych skrzydłach, gąsienica żywi się liśćmi morwy; poczwarka jest otulona jedwabistym kokonem, dostarczającym jedwabiu. Pochodzi z Azji wsch.; w Chinach hodowla jedwabników znana od 2600 lat przed Chr.; w Europie gł. we Francji i Włoszech.

Jedwab sztuczny otrzymuje się 3 sposobami: 1) kolodium (alkohol.-eterowy roztwór dwuazotanu celulozy) przeciska się przez rurki włoskowate i po skrzepnięciu otrzymuje nitki, na które działa się następnie kwaśnym siarczkiem sodowym; 2) czystą celulozę rozpuszcza się w amoniakalnym roztworze tlenku miedzi, wysnute nitki poddaje się kąpieli z rozcieńczonego kwasu siarkowego lub solnego; 3) z wiskozy, tj. roztworu celulozy w dwusiarczku węgla otrzymuje się nitki, na które działa się następnie rozcieńczonym kwasem.

Jefferson (dżefersen) Thomas, ameryk. mąż stanu (1743—1826), uczestnik amer. wojny niepodległościowej, autor amer. deklaracji niepodległościowej, przedłożonej na Kongresie 1776, twórca amerykańskiej demokracji.

Jehol, ob. Dżehol.

Jehowa, ob. Jahwe.

Jelec, ryba z rodziny karpiowatych, pospolita w rzekach; mięso jadalne.

Jeleński Szczepan (pseud. Bogdan Katerwa), pisarz polski, * 1881, autor dramatu „Przechodzień" i in.

Jeleń

Jeleń, zwierzę kopytne z rodziny jeleniowatych. J. szlachetny, ssak przeżuwający, pełnorogi; rogi tylko u samców, odpadają corocznie, nowe odrastają większe o jedno rozgałęzienie; żyje w Europie i M. Azji, u nas w lasach Tatr i Beskidów. — Por. też art. i ryc. Rogi.

Jelinek Edward, pisarz czeski (1855—97), wybitny polonofil.

Jelita, kiszki, łac. intestina, część przewodu pokarmowego, zaczynająca się poza żołądkiem a kończąca się odbytem. U dorosłego człowieka ok. 8 m dług., dzielą się na: 1) cienkie, wielokrotnie skręcone, składające się z dwunastnicy (od wylotu żołądka), j. czczego i j. krętego; 2) j. grube, dzielące się na j. ślepe (z wyrost. robaczkowym) i okrężnicę, prowadzącą do odbytnicy. Za pomocą ruchu robaczkowego (perystaltyka) odbywa się posuwanie treści pokarmowej w kierunku odbytu, przy czym sok je trawi ją, a komórki nabłonka wchłaniają, resztki zaś z dużą ilością bakterii, jako kał wydala na zewnątrz. — J. choroby: nieżyt, zapalenie błon śluzowych, owrzodzenia, niedrożność (wskutek skrętu, wgłębienia).

Jellenta Cezary, pseud. Napoleona Hirszbanda (ob.).

Jelonek rogacz, chrząszcz z rodziny żukowatych, z żuwaczkami na głowie u samca w kształcie rogów jelenich; żyje w lasach Europy.

Jełowicki Aleksander, polski patriota, pisarz i publicysta (1804—77), na emigracji paryskiej wydawca czasopism pol., wraz z Eust. Januszkiewiczem założ. księgarni pol., wydawca Mickiewicza, 1842 wstąpił do zakonu zmartwychwstańców, autor pamiętników.

Jemappes (żemap), miejsc. fabryczna w prow. Hainaut w Belgii, 14.000 mieszk., kopalnie węgla, przemysł żelazny, szklany i porcelanowy; 1792 zwyc. Francuzów nad Austriakami.

Jemen (ang. Yemen), płd.-zach. część Arabii na płd.-wsch. wybrzeżu M. Czerwonego, niezależne państwo arab., 195.000 km², 2—3 mil. mieszk.; wywóz kawy, sezamu, skór. Stol. Sana, 25.000 mieszkańców.

Jemioła, krzew o liściach zimozielonych, owocem biała jagoda; pasożytuje na drzewach liściastych i iglastych; Europa, M. Azja.

Jemiołucha, ptak przelotny, z czubem na głowie; gnieździ się w lasach Europy płn., Azji i Ameryki; u nas przebywa w zimie, żywiąc się nasionami jemioły, którą rozsiewa.

Jen, Yen, japońs. jednostka monet. = 100 sen = 1.000 rin.

Jena, niem. m. we wsch. Turyngii, nad Salą, 60.000 mieszk., uniwersytet, optyczne zakłady Zeissa. 14 X 1806 zwyc. Napoleona nad Prusakami.

Jenike Ludwik, pol. poeta i publicysta (1818—1907), w l. 1859—86 pierwszy red. „Tygodnika Ilustrowanego"; liczne przekłady Goethego.

Jenisej, najwięk. rz. Syberii, 4.750 km, uchodzi wielkim limanem do M. Lodowatego Płn.

Jenner (dżenner) Edward, lekarz ang. (1749—1823), wynalazł szczepionkę, krowiankę przeciw ospie.

Jensen Johannes Wilhelm, poeta duń., * 1873.

Jeńcy wojenni, wojskowi, którzy podczas wojny dostali się do niewoli. W staroż. stawali się niewolnikami, do wojny 30-letniej byli własnością wroga, za wolność płacili okup. Dziś celem brania do niewoli jest uniemożliwienie im dalszego czynnego udziału w wojnie. Stanowisko j. określa konwencja haska z 1907.

Jeremiasz, wielki prorok izrael., działał 627—586 prz. Chr., przed zburzeniem Jerozolimy zapowiadał upadek miasta i niewolę babilońską. Od niego: Jeremiada, skarga, pieśń żałosna.

Jerez de la Frontera (cherez), m. w prow. Kadyks, w płd. Hiszpanii, 67.000 mieszk., uprawa wina; 711 zwycięstwo Arabów nad Wizygotami.

Jermak Timofiejewicz, ataman kozac., † 1584, wyprawił się w służbie do Stroganowów na Syberię, którą przyłączył (po Irtysz) do Rosji, po pobiciu chana tatarskiego Kucziuma.

Jerobeam, królowie izrael.; 1) J. I, 933—912 prz. Chr., założ. państwo izrael., zaprowadził kult cielca; 2) J. II, 783—743 przed Chr.

Jérôme (żerom), ob. Bonaparte.

Jerome Jerome Klapka, humorysta angielski (1859—1927).

Jerozolima (hebr. Jeruszalaim, arab. El Kuds), stol. Palestyny, 93.000 mieszk. (żydów, chrześcijan i mahometan), położ. na płycie wapiennej; 4 stare dzielnice: mahomet. (świąt. skalna), chrześc. (kośc. św. Grobu), żydow., ormiańs. Siedziba patriarchy rzym.-katol., grec., ormiańs. Uniwersytet hebr. — Zdobyta na Jebuzytach przez Dawida (ob. Izraelici), stała się stolicą państwa judzkiego. Zabudowana wspaniale przez Salomona, zburzona przez Nebuchadnezara 586, 455 odnowiona, 64 prz. Chr. opanowana przez Pompejusza, stała się wraz z Judeą prowincją rzymską. 70 po Chr. znowu zburzona przez Tytusa (powstanie Żydów), 129 odbudowana przez Hadriana. Od Konstantyna W. w rękach chrześcijan (kościół Grobu św. zbudow. przez ces. Helenę), zdobyta 637 przez Arabów, 1099 przez krzyżowców pod wodzą Gotfryda de Bouillon i stolica królestwa J. — 1244 znowu w posiadaniu mahometan, pod panowaniem różnych kalifów; 1517 zajmują ją tureccy sułtanowie. W czasie wojny świat. zdobyta przez Anglików (1917), od 1919 stolica angiels. kraju mandatowego.

Jersey (dżersi), najwięk. z ang. wysp na kan. La Manche, 116,2 km², 50.000 mieszk., stol. St. Hélier.

Jersey City (dżersi siti), fabr. m. w st. New Jersey w Stanach Zjedn. Am. Płn., naprzeciw N. Jorku, 317.000 mieszkańców.

Jerycho, w staroż. jedno z najwięk. m. w Palestynie, rezyd. Heroda I, obecnie wieś.

Jerychońska róża, roślina roczna z rodziny krzyżowych; w okresie suszy przybiera postać kulistą, łatwo rozrzucana przez wiatr; w okresie deszczu znowu się rozwija. W śrdw. miała znaczenie lecznicze.

Jerzmanowski Erazm, pol. inżynier i filantrop (1844—1909), m. in. obdarzył znacz. legatem Akademię Umiejętności.

Jerzy, św., patron rycerzy, męczennik za Dioklecjana, przedstawiany w walce ze smokiem; pam. 23 IV.

Jerzy, panujący. Anglia: 1) J. I, król ang. (1660—1727), stłumił powstanie szkockie; 2) J. II August, król ang., syn poprz. (1683—1760), elektor hanowerski, zał. Muzeum Brytyjskiego i uniwers. w Getyndze; 3) J. III Wilhelm Fryderyk, wnuk poprz., król ang. i hanow. (1738—1820), starał się bezskutecznie wprowadzić absolutną władzę królewską; za niego klęski w Amer. Płn.; 4) J. IV August Fryderyk, król ang. i hanow., syn poprz. (1762—1830), nadał nową konstytucję Hanowerowi (1819); 5) J. V, król ang., irland., cesarz ind. (1865—1936), wstąpił na tron w 1910; za niego wojna świat., usamodzielnienie Irlandii. 6) J. VI, król ang., irland., cesarz ind., * 1895, objął rządy 1936 po abdykacji swego brata Edwarda VIII. Czechy: 7) J. z Podiebradu, król czes. (1420—71), przywódca utrakwistów, 1458 król, walki z Maciejem Korwinem; wyznaczył na swego następcę Wład. Jagiellończyka. Grecja: 8) J. I, król grec. (1845—1913), wzbogacenie Grecji szeregiem nabytków terytor.; 9) J. III, król grec., * 1890, objął panow. 1922, zmuszony po nastaniu republiki 1925 do abdykacji, 1935 znowu na tronie.

Jerzyk, ptak przelotny, skrzydła wąskie, ostre, ogon rozwidlony, żywi się owadami, chwyta

nymi w locie; gniazda buduje ze słomy w załomach skał lub murów.

Jesienin Siergiej Aleksandrowicz, poeta ros (1895—1925), żonaty z Izadorą Duncan. † samobójczo: łączył ludowość z ekspresjonizmem, silnie oddziałał na współczesnych.

Jesień, rozpoczyna się tzw. jes. zrównaniem dnia z nocą tj. 23, wzgl. (przed rokiem przestępnym) 24 września.

Jesion, drzewo z rodziny oliwkowatych; niepozorne kwiaty w kwiatostanach; obupłciowe lub rozdzielnopłciowe, owocem skrzydlak, drewno używ. do wyrobu mebli, kora w garbarstwie; Ameryka Płn., Azja i Europa.

Jesiotr, ryba morska, chrzęstno-szkieletowa, składa ikrę w rzekach, dostarcza smacznego mięsa i kawioru; występuje na płn. wybrzeżach Atlantyku i w M. Śródziemnym, w polskim morzu rzadki.

Jeske August, pedagog pol. (1836—75), autor znanego „Systemat. kursu nauk elementarnych".

Jeske-Choiński Teodor, ob. Choiński.

Jesso, ob. Hokkaido.

Jeszcze Polska nie zginęła, polski hymn narodowy, zrazu pieśń Legionów Dąbrowskiego, słowa Józefa Wybickiego (1797), melodia prawdopodobnie ludowa (mazurek Dąbrowskiego). Z tego wzoru hymny narodowe: słowacki, chorwacki, łużycki, poniekąd ukraiński.

Jeszil-Irmak, rz. w Azji Mn., 400 km dług., uchodzi do M. Czarnego.

Jeunesse dorée (żöness dore), fr., „złota młodzież", antyrewolucyjnie nastrojona młodzież po upadku Robespierre'a. Dziś: młodzież oddana zabawie, lekkomyślna, rozrzutna.

Jeux floraux (żö floro), fr., „gry kwiatów", poetyckie zawody w Tuluzie od 1324, początkowo prowansalskie, później ogólno-francuskie.

Jevtić Bogoliub, dyplomata jugosłow., * 1886, 1928 poseł w Austrii, 1932 min. spr. zagr., 1934 premier.

Jezajasz, ob. Izajasz.

Jezd, stol. prow. J. w środk. Persji, na szlaku handlowym, 30.000 mieszkańców.

Jezdnia, część ulicy przeznaczonej na ruch kołowy.

Jezierna, m-ko w pow. Zborów, 6.000 mieszkańców; handel bydłem, gorzelnie.

Jezierski Franciszek Salezy, publicysta pol. (1740—91), najbliższy współpracownik Kołłątaja, rzecznik praw mieszczańskich, autor powieści publicystycznych przeciw szlachcie.

Jeziora, zagłębienia w pow. ziemi wypełnione wodą źródlaną, rzeczną lub deszczową; ze wzgl. na powstanie: t e k t o n i c z n e (Bajkał, M. Martwe), e r o z y j n e, wyżłobione przez lodowce lub wiatry, m o r e n o w e (Morskie Oko), k r a t e r o w e (w kraterach wygasłych wulk.) i w. in.

Jeziorański, 1) Antoni, powstaniec pol. (1827—82), walczył w wojskach Bema na Węgrzech 1848, organizator i dowódca oddziału powstania 1863 (Pamiętniki); 2) Jan, powstaniec pol. (1833—64), komisarz komunikacji w Rządzie Narodowym, stracony razem z innymi członkami Rządu Narod. na stokach cytadeli warszawskiej.

Jeziorna (Jeziorka), lewy dopł. Wisły, 66 km dług.; nad J. osada fabryczna J e z i o r n a, papiernia „Mirków".

Jezuici, T o w a r z y s t w o J e z u s o w e, skrót. T. J., zakon zał. przez Hiszpana Ignacego Loyolę (1491—1556). Zatwierdzony przez Pawła III w 1540, rozszerzył się szybko, położył wielkie zasługi dla Kościoła pracą nad podniesieniem moralności oraz szerzeniem zasad wiary, z czasem jednak swą potęgą wzbudził niechęć i wywołał wypędzenie z państw (z wyjąt. Rosji) i skasowanie przez Klemensa XIV w 1773. Rekonstytuował j. Pius VII 1814.

Jezus s y n S y r a c h a (Ecclesiasticus), filozof żyd., pocz. II w. prz. Chr.; zbiór przysłów „Meszalim".

Jezus Chrystus, założ. c h r z e ś c i j a ń s t w a (ob.), syn Boży, Bóg i człowiek w jednej osobie. Narodził się w Betleem, przed gniewem Heroda schronił się do Egiptu, po jego śmierci wrócił do Nazaret. 30-letniego ochrzcił św. Jan Chrzciciel w Jordanie; w tym czasie rozpoczął swą działalność publ. nauczania, wybrał 12 uczniów (apostołów), na święto Paschy przybył do Jerozolimy, gdzie w czasie Ostat. Wieczerzy ustanowił Najśw. Sakrament. Zdradzony przez ucznia Judasza, został ukrzyżowany za zgodą Poncjusza Piłata, namiestnika rzymsk., w 3. dniu zmartwychwstał, po czym nastąpiło Wniebowstąpienie. Jego życie i działalność opisują Ewangelie, różne chrześcijańskie źródła pozabibl. (apokryfy), oraz pisarze rzym., jak Józef Flawiusz, Pliniusz itd.

Jeż, ssak owadożerny, z rodziny jeżowatych, pokryty kolcami ochronnymi, zapada w sen zimowy, tępi myszy i owady; Europa, Azja.

Jeż

Jeż Teodor Tomasz, pseudonim Zygmunta Miłkowskiego (ob.).

Jeżogłówka, 1-liścienna rośl. trwała, kwiatostany w główkach; brzegi wód.

Jeżokrab, p a j ą k m o r s k i, skorupiak o mięsie jadalnym; wybrzeża mórz europejskich.

Jeżoświnka, ob. Jeżozwierz.

Jeżowce, zwierz. morskie z rzędu szkarłupni, przeważnie kuliste, pokryte twardym szkieletem zewn. z ruchomymi kolcami; we wszystkich morzach.

Jeżowski Józef, pol. filolog klasyczny (1796—1855), przyjaciel Mickiewicza, współzał. i prez. Filomatów.

Jeżozwierz, gryzoń, ciało pokryte długimi kolcami, mięso jadalne; żyje w ciepłych okolicach Ameryki, Azji i Afryki.

Jeżyna, krzew kolczasty z rodziny różowatych, czarne owoce jadalne; pospolita u nas w wilgotnych lasach.

Jeżozwierz

Jęczmień, 1) rośl. trawiasta, zbożowa, dostar. mąki, krup, namiastki kawy, ważna przy wyrobie piwa; pospol. hodow., pochodzi z Afryki płn. i Azji płd.-zach.; 2) zapalenie gruczołka łojowego włoska na powiece.

Jędrzejewicz Janusz, pol. polityk i działacz oświatowy, * 1885, w wojnie świat. legjonista, jeden z kierowników tajnego ruch. niepodległ. na zabor. ros., potem dyr. Instytutu Badań nad Wsch. Europą w Wilnie, 1928 poseł na Sejm z B. B., 1931 min. oświecenia, przeprowadził reformę szkolnictwa średniego i ustroju szkoln. wyższego, 1933—34 premier.

Jędrzejów, m. pow. w woj. kieleckim, 12.000 mieszk., kościół i opactwo po cystersach z XII w.; przemysł żelazny, cegielnie, garbarnie.

Jętka, jednodniówka, 4-skrzydły owad, żyjący kilka godzin, larwa w wodzie.

Języcznica, zioło trwałe z rodziny złożonych, kwiaty żółte, teren podmokły Polesia, Wołynia.

Języcznik, paproć, liście zimotrwałe, równowąskie; na zacienionych skałach wapiennych.

Język, łac. lingua, 1) podłużny narząd w jamie ustnej, składa się gł. z mięśni różnokierunkowych, stąd jego wielka ruchliwość jako organu mowy, smaku oraz połykania pokarmów; zaopatrzony w liczne wzniesienia, tzw. brodawki smakowe, w których zakończenia nerwu smakowego; 2) całokształt wyrazów i form, którymi się wyraża poszczeg. zbiorowisko ludzkie, szczeg. naród; dźwiękowy wyraz myśli, które ujęte zostają w słowa, składające się ze zgłosek lub będące poszczeg. dźwiękami. — Por. Języków grupy. Poza tym podział na: 1) języki izolujące (np. chiński): związki między przeważnie jednozgłoskowymi wyrazami określa tylko ich położenie; 2) j. aglutynujące (np. uraloałtajskie): małe, niesamodzielne słówka przylepia się, dla określenia stosunku, do innych; 3) j. flektujące (fleksyjne): odmiana rzeczowników i czasowników przez zmianę końcówek.

Językoznawstwo, ob. Filologia.

Języków grupy. — **A. Języki indoeuropejskie;** 2 główne grupy, wedle rozwoju spółgłosek gardłowych: 1) grupa „Kentum" (z pierwotnym k): a) j. romańskie (italskie): łac., hiszp., włosk., franc., rum. i in.; b) j. celtyckie; c) j. germańskie: szwedz., duń., norw., isl.; niem., flam., holend.: angielski; d) j. greckie; e) j. tracki, f) j. tocharyjski 2) grupa „Satem" (pierw. k zamieniło się w s): a) j. albańsko-iliryjskie; b) j. słowiańsko-bałtyckie: ros., biało- i małorus.; pols., czeski, łużycki; słoweń., serb.-chorw., bułg., litew., łotew.; c) j. przednio-azjatyckie: d) j. aryjskie, z podgrupami: irańską, dardystańską i sanskrycko-hinduską. — **B. Języki uralsko-ałtajskie;** dzielą się na nast. grupy: 1) grupa ugro-fińska (uralska): lapoński, fiński, estoń. i in.; madziarski, ostiacki; 2) grupa języków samojedzkich; 3) grupa ałtajska; 4) grupa j. koreańskich; 5) grupa j. japońskich. — **C. Języki kaukaskie.** — **D. Języki hamito-semickie:** a) j. hamickie (berber., libij., kuszyckie) i b) semickie (starsze: babil., asyr., etiop. i in.; młodsze: aram., hebr., fenic., arab. i in.). — **E. Języki afrykańskie** z grupami j. Khoin, j. Bantu i j. sudańskimi. — **F. Języki wschodnio- i płd.-azjatyckie:** w płn.-wsch. Azji j. paleazjatyckie (hyperborejskie); w Azji płd. j. drawidzkie; w Azji środk. j. tybeto-chińskie lub indo-chińskie. — **G. J. austro-azjatyckie (austrazyjskie),** stanowiące przejście do j. indonezyjskich i j. Mórz Płd. tj. austronezyjskich. — **H. J. austronezyjskie,** obejmują j. indonezyjskie i j. Oceanii. — **I. J. papuaskie.** — **J. J. australijskie.** **K. J. Indian Płn., Środk. i Płd. Ameryki**

Jiménez de Cisneros Francisco (1436—1517), od 1507 kardynał i wielki inkwizytor Hiszpanii, założyciel uniwersytetu w Alkali, po śmierci Ferdynanda (1516) regent Kastylii.

Jinriksza (dżinriksza), skróc. riksza, lekki pojazd dwukołowy, ciągniony przez ludzi; używ. w Azji wsch. i płd.

Jinriksza

Jirásek Alois, pisarz czeski (1851 -1930).

Jiu-jitsu, ob. Dżiudżitsu.

Joachim, św., małżonek św. Anny, ojciec N. M. P.

Joachim Joseph (1831—1907), słynny skrzypek węgierski.

Joanici, od 1310 kawalerowie rodyjscy, od 1530 k. maltańscy, zakon rycerski złoż. przez kupców włoskich z Amalfi 1048 dla walki z niewiernymi. Ubiór: czarny płaszcz z białym krzyżem. Zasłużeni w wielu bojach, otrzymali od papieży przywilej. Po utracie Palestyny przenieśli się w 1187 do Ptolemaidy, 1291 na Cypr, 1309 na Rodos, 1530 na Maltę, kt. stracili 1798. Obecnie zajmują się działalnością charytatywną. Od 1879 siedziba W. Mistrza w Rzymie.

Joanna, królowe: 1) J., kr. Francji (1273—1305), żona Filipa IV (Pięknego); 2) J. Szalona (1479—1555), kr. Kastylii; 3) J. I, kr. Neapolu (1326—82), z jej rozkazu zamordowany jej małżonek Andrzej Węgier.; 4) J. II (1371—1435), uwięziona na rozkaz męża Jakuba Bourbon za rozwiązłe życie.

Joanna d'Arc (Jeanne d'Arc), zw. Dziewicą Orleańską, św., franc. bohaterka narod. (1412—31), córka wieśniaka z Domremy-la-Pucelle, pod wpływem wizyj udała się do króla franc. Karola VII i na czele armii pobiła wojska ang. Dążyła do zupełnego uwolnienia Francji, jednak pojmana przez wojska burgundzkie, odstąpiona angielskim, zginęła na stosie w Rouen, oskarżona o czary i kacerstwo, 1456 w wznowionym procesie uznana niewinną, 1909 błogosławioną, 1920 świętą.

Job, ob. Hiob.

Jocher Adam, bibliograf pol. (1791—1860): „Obraz bibliogr.-hist. literatury i nauk w Polsce" (3 t.).

Jockey (dżokej), ang., zawodowy jeździec konny, wyścigowy.

Jod, J, pierw. chem., chlorowiec, liczba porz. 53, c. at. 126,9, c. właśc. 4,95, w wodorostach mors., w saletrze chilijs., z kt. się go otrzymuje i w niekt. źródłach miner. Ciało stałe, ciemnoszare, o połysku metal., rozpuszcza się w alkoholu i w jodku potasu. Z soli ważniejsze: jodek potasu i srebra, stos. w medyc. i fotografii.

Jodelle (żodel) Étienne, franc. poeta dramat. (1532—72), członek Plejady (ob.).

Jodhpur, ob. Dżodpur.

Jodler, śpiew ludowy tyrolski: nagłe przeskoki z rejestru piersiowego do falsetu.

Jodła, drzewo szpilkowe o szpilkach płaskich, z 2 białymi paskami od spodu, dostarcza drzewa budulcowego, z żywicy terpentyny, j. amerykańska balsamu kanadyjskiego; występuje w klim. umiarkow. półkuli płn.

Jodoform, CHJ_3, trójjodometan, związek chem. żółte kryształy o silnej woni środek antyseptyczny.

Jodyna, tynktura jodowa, 10%-owy roztwór jodu w alkoholu: środek dezynfekcyjny.

Jodzica, jodyzm, zatrucie jodem, przeważnie przy dłuższym zażywaniu go. J. ostra wymaga szybkiej pomocy lekarskiej.

Joel, jeden z 12 tzw. mniejszych proroków izrael.; księga J. zawiera m. in. opis sądu ostatecznego.

Joffe Adolf, polityk ros. (1883—1927), 1917 przewodn. ros. delegacji pokoj. w Brześciu, 1921 podpisał pokój z Polską w Rydze.

Joffre (żofr) Joseph Jacques, marsz. Francji (1852—1931), wódz naczelny fr. w 1914, zwycięzca w bitwie nad Marną, od 1916 doradca techniczny Komitetu Obrony Państwa. Przyczynił się do stworzenia wspólnego dowództwa sprzymierzonych. „Pamiętniki".

Joga (yoga), ind. system filoz.: dojście do wyzwalającego niebytu przez wytrwałą kontemplację i ascezę. — Jogi, wyznawca j., w szczeg. taki, który przez długoletnie jej wykonywanie doszedł do absolutnego opanowania ciała (rzekomych) sił nadprzyrodzonych itd.

Jogurt, mleko krowie przegotowane i zadane zaczynem maja (z żołądka owczego); narodowy napój bułgar., obecnie szeroko rozpowszechn., hamuje rozwój bakteryj gnilnych w jelitach.

Johannesburg, górnicze m. w Transwalu (Unia Płd.-Afryk.), 380.000 mieszk.; ośrodek eksploatacji złota; uniwersytet.

Johannes Duns Scotus, scholastyk, franciszkanin (ok. 1270—1308), podkreślał przewagę wolnej woli nad rozumem, przeciwnik arystotelizmu tomistów (zwolenników św. Tomasza z Akwinu), sam reprezentował augustynizm franciszkanów.

Johannes Erigena (Eriugena), Johannes Scotus, filozof irland. (833—877), na dworze Karola Łysego i Ludwika Pobożnego w Paryżu, tłumacz domniemanego Dionizego Aeropagity, gł. dzieło „De divina praedestinatione": przedstawienie pochodzenia stworzenia w duchu panteistyczno-biblijnym.

John Bull (dżon), „John Byk", złośliwa nazwa nadana Anglikom.

John of Dycalp, pseud. Placyda Jankowskiego (ob.).

Johnson (dżonsen), 1) Samuel, ang. poeta, essayista i leksykograf (1709—89), wydawca tygodników moralistyczn.: „The Rambler" i „The Idler", autor słownika języka ang. oraz świetnych życiorysów poetów ang.; 2) Andrew, prez. St. Zjedn. (1808—75), w wojnie dom. 1861 zwolennik utrzymania Unii; 3) James Weldon. anglo-ameryk. murzyński pisarz, poeta i kompoz., * 1871, autor sławnej powieści „The Autobiography of an Ex Colored Man".

Johore, ob. Dżohor.

Jokai Maurycy, pisarz węg. (1825—94), autor poczytnych powieści.

Joker, ang., karta do gry, zastępuje każdą inną potrzebną kartę, np. w pokerze uzupełnia kombinację.

Jokohama (Yokohama), jap. m. port. na wys. Hondo, 620.000 mieszk.: najważn. m. handl. Japonii.

Jokosuka, japońs. m. port na wyspie Hondo. 100.000 mieszk.; port wojenny.

Jol, ang., lekka łódź żaglowa, szalupa; niewielka łódź żaglowa używ. na Wiśle.

Jom-Kipur, hebr., Dzień Pojednania, najuroczystsze święto żyd. (tzw. Sądny Dzień).

Jonasz, prorok izraelski, czynny ok. 770 prz. Chr. Księga J. powstała ok. 300 prz. Chr., przedstawia wszechmoc i miłosierdzie Boga.

Jonatan, 1) syn króla Saula, zginął w walce z Filistynami; 2) J. Makabeusz, brat Judy, wódz żyd. przeciw Seleucydom 161 43 prz. Chr.

Jongleur, ob. Żongler.

Jonowie, plemię greckie zamieszkiwali Attykę, rozwijali żywy ruch kolonizacyjny obejmujący wyspy M. Egejskiego i zach. wybrzeża Azji Mn. (związek 12 miast). Ulegli Lidyjczykom, 546 Persom (nieudałe powstanie i zburzenie Miletu 500—495), spod jarzma których uwolnił ich dopiero Aleksander W.

Jonson (dżonsen) Ben (Beniamin), ang. poeta dramat. (ok. 1573—1637), autor „Volpone", „The Alchemist", „The Masque of Blackness" i in.

Jony, cząsteczki materii obdarzone ładunkiem elektr.; ruchliwość jonów, prędkość, kt. j. uzyskują w polu elektr. jednostkowym; ruchliwość j. gazowych większa niż w elektrolitach (ob. Elektroliza, Elektrolityczna dysocjacja). Katjony mają ładunek dodatni, anjony ujemny.

Jończycy, ob. Jonowie.

Jońska kolumna, ob. Kolumna.

Jońskie Morze, u staroż. Greków nazwa cieśniny Otranto, obecnie część M. Śródziemnego między Włochami i Grecją; tu najwięk. głębia M. Śródziemnego (4.404 m).

Jońskie Wyspy, archipel. grec. na M. Jońskim (Korfu, Paksos, Leukas, Itaka, Cefalonia, Zante i in.); wywóz rodzynek, wina, oliwy, owoc. płd. Pierwotnie niezależne państewka, za czasów rzymskich część prowincji Achaja, 395 weszły w obręb Cesar. Wschod., następnie zajmowali je Wandalowie, Ostrogoci, Słowianie, w końcu Wenecjanie (1407). Z kolei posiadała je Francja (1797), Rosja (1799) i miały nad nimi protektorat Turcja i Anglia, która ofiarowała je 1863 Grecji

Joppe, stara nazwa Jaffy.

Jordaens Jacob, malarz niderl. (1593—1678), najznakom. obok Rubensa i Van Dycka malarz antwerpski: wspaniałe sceny z życia ludu, portrety, obrazy religijne.

Jordan (hebr. Jarden, arab. Szeriat el-Kebire), rz. w Palestynie, wypł. z Hermonu, przepł. jez. Genezaret, uchodzi do M. Martwego, 260 km dł.; gł. dopł. Jabbok i Jarmuk.

Jordan, w kościele wsch. i grec.-katol. uroczyste święcenia wody 6 I.

Jordan Henryk, lekarz pol. (1842—1907), profesor Uniw. Jagiel., twórca tzw. ruchu boisko-

węgr. w Polsce zał. w Krakowie wielki park na zabawy i gry ruchowe dla dzieci i młodzieży, który był kiedyś wzorem dla zagranicy.

Jordanów, m. w pow. Maków (wojew. krak.), 3.000 mieszk.; letnisko.

Jörgensen Johannes, pisarz duń., * 1866, od 1895 nawrócony katolik.

Josephine, ob. Beauharnais.

Josephus Flavius, historyk żyd. (37—100), działał po zburzeniu Jerozolimy w Rzymie: „Historia wojny żyd." (po grec.

Josika Mikołaj, pisarz węgier. (1794—1865), twórca powieści historycznej.

Jostedalsbrä, największy lodowiec Norwegii, 940 km².

Jota, grec. nazwa litery j.

Joteyko, 1) Józefa, wybitn. uczona pol. (1866-1928), twórcza na polu psychol., fizjol. i pedagogiki; badania nad zmęczeniem, bólem, pamięcią, psychologią dziecka; 2) Tadeusz, kompoz. pol. (1872—1932); utwory orkiestr., fortep. i in., opera „Zygmunt August" i in.

Joule (dżaul) James Prescott, fizyk ang. (1818—99), wyznaczył wartość dynamiczn. równoważnika ciepła = 427 kgm na 1 kalorię.

Joule (dżaul), jednostka pracy w układzie C. G. S.; J. = 10^7 ergów.

Jour (żur), franc., dzień: j. fixe, stały dzień przyjęć.

Jovanović Jovan (przydomek Zmaj), poeta chorw. (1833—1904).

Jowialny, łac., pogodny, wesoły, dobroduszny.

Jowisz, najwyższy bóg nieba ludów italskich, równy grec. Zeusowi. Gł. miejscem kultu J. był Kapitol.

Jowisz, największa planeta systemu słonecznego. Odległość od słońca 778 mil. km, okres obiegu dokoła słońca 11 lat i 315 dni, dokoła swej osi 9 godz. 5 min. Otoczony jest gęstą warstwą chmur gazowych, ma 9 księżyców, które ulegają częstym zaćmieniom.

Joyce (dżojs), James, pisarz anglo-irlandzki, * 1882, w słynnej powieści „Ulysses" wprowadził nową technikę: drobiazgowy realizm psychoanalityczny, wszechstronne przedstawienie równocześnie występujących zdarzeń życia miasta, krańcowy ekspresjonizm poetycko-rytmicznej prozy, co razem ujęte w „wewnętrzny monolog" jednego dnia. Z innych utworów autobiograficzny „A Portrait of the Artist as a Young Man".

Jozue, wódz Izraelitów po śmierci Mojżesza; zwycięstwa nad Kanaanejczykami, zapoczątkowanie izraels. organizacji państwowej.

Józafata Dolina, na wsch. od Jerozolimy, wg biblii miejsce sądu ostatecznego.

Józef, nazwa starego plemienia izrael. J., patriarcha St. Test., przodek tego plemienia, syn Jakuba i Racheli, sprzedany przez zazdrosnych braci do Egiptu, doszedł na dworze faraona do wielkich godności, gdy w Palestynie wybuchł głód, sprowadził ojca i braci do Egiptu.

Józef, 1) św., cieśla, oblubieniec Marii Panny, głowa Najśw. Rodziny; 2) z Arymatii, złożył ciało Jezusa w grobie w swym ogrodzie; 3) Barsabas, proponowany na miejsce Judasza jako apostoł; wybrano Macieja.

Józef, 1) cesarz rzymsko-niemiecki J. I. (1678—1711), król węgierski, prowadził z powodzeniem hiszp. wojnę sukces., zakończył 1711 powstanie Rakoczego na Węgrzech; 2) J. II, cesarz Austrii (1741—90), zapoczątkował rozbiory Polski, zajmując miasta spiskie; reformator, w duchu światłego absolutyzmu („józefinizm"), administracji państw. i stosunków kościelnych (ograniczenie praw duchowieństwa); wprowadził intensywną germanizację, 1788 walczył wraz z pozyskaną przez siebie Rosją niepomyślnie przeciw Turcji.

Józef Flawiusz, ob. Josephus Flavius.

Józefici, zgromadz. zakonne, zał. ku czci św. Józefa.

Józefina, ob. Beauharnais.

Józefinizm, ob. Józef 2).

Józefów, osada miejska w pow. Puławy (woj. lubels.), nad Wisłą, 5.000 mieszkańców.

Jr, skróc. junior.

Juan d'Austria (chuan), Don, arcyks. austr. (1547—78), naturalny syn ces. Karola V, za Filipa II dowódca przeciw Maurom, nast. na czele floty Ligi św. zwycięzca nad Turkami pod Lepanto.

Juan Fernandez (chuan), trzy wulkan. wyspy chilijs. na Oc. Spokojnym, najwięk. Mas-a-tierra (ok. 300 mieszk.), na której osiedlił się Szkot Selkirk, bohater pow. „Robinson Kruzoe".

Juanszikaj, chiński mąż stanu (1858—1916), po zdetronizowaniu dynastii Mandżu 1912 prezydent republiki chińskiej, 1915 proklamowany cesarzem, 1916 abdykował.

Juarez (chuaredz) Carlos Benito, polityk meksyk. (1806—72), pochodz. indiańskiego, 1858 prez. i dyktator Meksyku, stawił czoło oddziałom franc.-ang.-hiszp., które interweniowały na rzecz (rozstrzelanego przez niego 1867) ces. Maksymiliana.

Jubilerstwo, gałąź złotnictwa: szlifowanie i oprawianie drogich kamieni w celu użycia ich jako ozdób.

Jubileusz, hebr.-nowołac., uroczystość dla uczczenia rocznicy, zdarzenia.

Jucht, skóra cielęca, garbowana korą wierzb. lub topol., miękka, trudno przemakalna z zapachem teru, którym jest natarta.

Juda, pokolenie izrael., którego protoplastą miał być czwarty syn Jakuba.

Juda ha-Levi (Jehuda, Abul'Hassan ben Samuel), lekarz w Toledo (ok. 1085—po 1140), najw. pobiblijny hebr. poeta i filozof relig.

Judaizm, por. Żydowska religia.

Judasz Galilejczyk, żyd. polityk, usiłował wzniecić powstanie przeciw Rzymianom 7 po Chrystusie.

Judasz Iskariota, apostoł, zdradził Jezusa pocałunkiem za 30 srebrników; popadł w rozpacz, odniósł pieniądze i powiesił się.

Judasz Makabeusz, ob. Makabeusze.

Judea, kraina w płd. Palestynie ze stol. Jerozolimą.

Judeofobia, gr., niechęć, nienawiść do Żydów.

Judykatura, łac., orzecznictwo sądowe.

Judyta, w legendzie żyd. ocaliła rodzinne miasto Betulię przed Babilończykami, zabiwszy ich wodza Holofernesa podczas jego snu.

Jugosławia (J u g o s l a v i j a), królest. w płn.-zach. cz. Półw. Bałkańskiego, 248.665 km²; (1935): 14.730.000 mieszk. (58 na km²). Kraj przew. górzysty (na płn.-zach.: Alpy, w płd. Chorwacji i Krainie: Kras, w Bośni, Hercegowinie i Czarnogórze: Góry Dynarskie, w Serbii

Jugosławia

i Macedonii: masyw Tracki). Nizinne obszary nad Drawą, Sawą, Dunajem i Cisą (Sławonia, Banat). Ludność składa się gł. z Serbów, Chorwatów (razem 74%) i Słoweńców (9%). Na Węgrów, Niemców i Albańczyków przypada po 4%. Wyznania: 46.4% prawosł., 39.4% katol., 11% mahomet. Kraj rolniczy. Uprawa pszenicy (1934: 18,6 mil. q), kukurydzy (51.5 mil. q), wina (3,6 mil. hl), tytoniu i owoców (śliw). Lasy zajmują 31% pow. Stan hodowli (1934): 3,9 mil. bydła rog., 2,8 mil. trzody chlew., 8,9 mil. owiec. Górnictwo (1934: 3,9 mil. t węgla brun., nadto: żelazo, miedź, ołów) i przemysł słabo rozwinięte. Wartość (1933) wywozu: 384 mil., przywozu: 322 mil. zł. Kolei: 9.400 km. Stol. B e l g r a d. Ustrój: monarchia dziedz., rząd złoż. z 12 ministr. Administr.: 9 banatów i osobny okr. Belgradu. — Układ zawarty 1917 przez Chorwata Trumbića z rządem serb. na Korfu łączył ze sobą narody serbski, chorwacki i słoweński. Po zakończeniu wojny świat. 1918 powstanie jednego państwa J. Początkowo znamiona federalistyczne, później ujawniają Serbowie coraz silniej kierunek centralistyczny (Pasić), przy opozycji Słoweńców, Czarnogórców i Chorwatów. 1920 uchwalenie centralist. konstytucji („Vidowdan"), przeciwko której szczeg. ostro wystąpili Chorwaci z Radiczem na czele. Zawieszenie tej konstytucji przez króla Aleksandra i wprowadzenie rządów dyktatorskich, które miały na celu zjednoczenie narodów w państwie J. Po zamordowaniu Aleksandra w Marsylii 1934 regencja: polityka pojednawcza Stojadinovića. — Poza tym ob. S e r b i a (dzieje).

Jugurta, król Numidii, 111—104 prz. Chr., opierał się przez kilka lat Rzymianom, pobity przez Metellusa 109, wydany Rzymianom 105, stracony w więzieniu.

Juhas, węg., pasterz owiec na halach tatrzań.

Jujitsu, ob. Dziudżitsu.

Jukatan, półw. w płd.-wsch. Meksyku, oddzielony C i e ś n i n ą J. od Kuby, część płn. zajmuje meksyk. s t a n J u k a t a n, 38.508 km², 380.000 mieszkańców; stol. Merida.

Jukon, 1) rz. w płn.-zach. części Am. Płn. na Alasce, 3700 km, uchodzi olbrzymią deltą do M. Beringa; 2) J. t e r y t o r i u m, płn.-zach. część Kanady, 536.305 km², ok. 3.000 mieszk. (1901: 28.000 mieszk.); bogate lecz wyczerpane złoża złota, obfite złoża węgla nie są eksploatow.

Julia, św., męczennica ok. 600; pam. 22 V.

Julian, św., 1) męczennik za Dioklecjana, w Egipcie; 2) J. z Briate, męcz. ok. 304; pam. 12 IV.

Julian Apostata, cesarz rzym., 361—363, Julianus Flavius Claudius z przydomkiem „Apostata" („Odszczepieniec"), odstąpił od wiary chrześc., pragnąc wznowić pogaństwo. Świetny ustawodawca, przywrócił ład w finansach i administracji państwowej, zwycięzca w walce z Persami.

Juliański kalendarz, ob. Kalendarz.

Julijskie Alpy, płd.-wsch. część Alp Wapien., najw. szczyt Triglav, 2863 m, należą częśc. do Włoch, częśc. do Jugosławii; w czasie wojny świat. zacięte walki.

Juliusz, imię papieży; J. I, św., 337—52; J. II, 1503—13, prowadził wojny przeciw Wenecji i Francji, wielki miłośnik nauki i sztuki (pocz. budowy kościoła św. Piotra w Rzymie); J. III, 550—55

Juliusz Cezar, ob. Cezar.

Jumper (dżömper), ang., rodzaj bluzy do wciągania przez głowę, przeważnie z wyrobów dzianych.

Jun, skróc. junior.

Jung Carl, szwajc. psychiatra i psychol., * 1875; studia nad rolą nieświadomości, oryginalna typologia.

Jungfrau, szczyt w Alpach Berneńskich, 4.167 m.

Jungingen, w. mistrze zakonu krzyż.: Konrad v. J. (1393—1407); Ulrich v. J., brat i następca poprz., zginął pod Grunwaldem 1410.

Junior, skróc. jr., młodszy.

Junkier, niem., niegdyś młodzi synowie panujących; młodzi szlachcice. P a r t j a j.: ziemiańskie stronnictwo konserwatystów w Prusiech (przed III. Rzeszą).

Jünnan (Yunan), płd.-zach. prow. Chin, 382.913 km², 11 mil. mieszk.; bogactwo kopalin (miedź, cyna, srebro, węgiel); stol. J., 150.000 mieszk., wyrób dywanów.

Junona, najwyższa bogini rzym., władczyni niebios, żona i siostra Jowisza, opiekunka małżeństw, odpow. greck. Herze. Świątynia J. na Kapitolu w Rzymie.

Junosza Klemens, pseud. Klemensa Szaniawskiego (ob.).

Junta (chunta), hiszp., 1) związek (szczeg. wojskowy) w Hiszpanii; „Wielka j." za Karola II uchwaliła pełnomocnictwa dla inkwizycji; 2) rząd prowizoryczny.

Jupiter, ob. Jowisz.

Jur, ruska nazwa św. Jerzego: katedra gr.-unicka pod wezwaniem św. J. we Lwowie.

Jura, pasmo górskie w środk. Europie, ciągnące się wzdłuż płn. krawędzi Alp, od Jez.

Genewskiego do G. Smreczanych, zbud. ze skał nazwanej po nim formacji jurajs.; dzieli się na J. Franc.-Szwajc., najw. szczyt Crêt de la Neige i Niemiecką, która obejmuje J. Szwabską i Frankońską.

Jura, l. m.n od jus.: nauka prawa.

Jurajska formacja, form. geol. między triasem a kredą; przeważają wapienie, poza tym dolomity, łupki iłaste, piaskowce; podział na: lias, dogger, malm. — Bogata fauna morska (ammonity, belemnity, gąbki, korale, najstarsze ryby kostno-szkieletowe); z roślin lądowych: nagozalążkowe; z fauny lądowej: pierwsze ptaki, żółwie.

Jura Krakowsko-Częstochowska (Pasmo Krakow.-Częstoch.), zach. cz. Wyżyny Małopolskiej między Krakowem a Częstochową (Wieluniem), zbudowana z wapieni jurajskich, do 504 m wys. (pod Ogrodzieńcem). Najwybitniej z całej Polski rozwinięte zjawisko krasowe (koło Ojcowa). Liczne ruiny średniow. zamków. Ważny teren turystyczny.

Jure, łac., prawnie, wg prawa.

Jurjew, ob. Dorpat.

Juris utriusque doctor, łac., doktor obojga praw (świec. i kanon.)

Jurta, namiot koczowników chińs. i syberyjs.

Jury (żuri) ang. i franc., ława przysięgłych, komitet rzeczoznawców przy wystawach, konkursach itd.

Jurysdykcja, łac., wykonywanie władzy zwierzchniej w dziedzinie pieczy prawnej.

Jurysprudencja, łac., nauka prawa.

Jurysta, łac., prawnik, człowiek biegły w prawie.

Jus, łac., prawo. J. abstinendi, prawo nieprzyjęcia spadku; j. aequum, pr. uwzględniające słuszność i dobrą wiarę (przeciw.: j. strictum); j. canonicum, pr. kanoniczne; j. civile, pr. cywilne, pr prywatne; j civitatis, pr obywatelstwa: j. connubii, pr do zawarcia ważnego małżeństwa; j. divinum, pr. boskie; j. emporii, pr. składu; j. gentium, pr. narodów; j. humanum, pr. ludzkie (przeciw.: j. divinum); j. in sacra, władza kościelna; j. non scriptum, pr. niespisane, zwyczajowe; j. pascendi, prawo wypasania bydła; j. praetorium, pr. stworzone przez pretorów rzyms.; j. primae noctis, pr. „pierwszej nocy" w śrdw.; j. privatum, pr. prywatne; j. publicum, pr. publiczne, państwowe; j. Quiritium, prawo kwirytów, tj. obywateli rzym. o pełni praw; j. retorsionis, pr. odwetu, retorsji; j. scriptum, pr. pisane; j. strictum, pr. surowe, ściśle przestrzegające litery ustawy; j. talionis, pr. odwetu; j. utrumque, oboje praw, tzn. pr. cywilne i kanoniczne; j. vocandi lub j. vocationis, pr. apelacji, pr. odwołania.

Juste milieu (żüst miliö), fr., złoty środek.

Justitia, łac., sprawiedliwość, rzym. bogini sprawiedliwości.

Justowanie, w technice próbowanie narzędzi i przyrządów; w drukarstwie wyrównywanie kolumn w układzie czcionek.

Justus, jako chłopiec 9-letni męczennik za Dioklecjana.

Justynian, 1) J. I, cesarz wsch.-rz. (483—565), zaprowadził absolutyzm, przeprowadził cezaropapizm, tępił heretyków, zebrał rzyms. ustawy w corpus iuris (Kodeks J.); 2) J. II, cesarz wsch.-rz., † w powstaniu 711.

Juta, włókno otrzym. z łyka krzewu Corchorus capsularis (Indie Wsch.): do wyrobu tkanin, papieru, powrozów, worków itd.; kruch ze i słabsze, lecz znacznie tańsze od konopn[illegible].

Jutlandia, duńs. Jylland, półw. oddzielaj. Bałtyk od M. Północnego, należy do Da[illegible], 29.556 km². 1,600.000 mieszk.; uprawa owoco[illegible] mleczarstwo.

Jutrzenka, gwiazda poranna, ob. Wenus.

Jutrznia, 1. część modlitw kapłańskich, odmawiana nad ranem.

Juvenalis Decimus Junius, satyryk rzym. (ok. 60—140 po Chr.), jaskrawo oświetlał zepsucie społeczeństwa.

K

K, w chemii znak pierw. potasu (Kalium).

Kaaba, arab., największa świętość mahometan, budynek w Mekce ze słynnym czarnym kamieniem.

Kabała, hebr., 1) „tradycja", żyd. nauka tajemna, mistyczna filozofia religii oraz egzegeza biblijna, oparta na doszukiwaniu się ukrytego sensu liter i liczb; okres rozkwitu w XIII—XVI w., główne źródła K.: „Jecira" i „Zohar". 2) Potocznie: wróżenie z kart.

Kabaret, fr., gospoda, mała kawiarnia z produkcjami artyst.-literackimi, także nazwa teatrzyków o takim charakterze.

Kabel, izolowane przewody elektryczne (ob. Elektr. przewody). Istnieją k. jedno- i wielożyłowe podziemne i podmorskie, dla prądów silnych i słabych, opancerzone wzgl. impregnowane asfaltem.

Kabina, fr., mała budka kąpielowa, telefoniczna itd.; kajuta okrętowa.

Kabinda (Cabinda), port w portug. Afryce zach., należy do Angoli, 12.000 mieszkańców.

Kablogram, telegram przesłany drogą kablową.

Kabotaż, fr., żegluga przybrzeżna, zwł. handlowa

Kabotyn, fr., człowiek o komediancjkim zachowaniu się w życiu, pewnych sytuacjach itd.

Kabriolet, fr., pojazd dwukołowy, jednokonny, kryty.

Kabul, 1) staroż. Koptes, rz. w wsch. Afganistanie, 500 km, uchodzi do Indusu; 2) stol. król. Afganistanu, ok. 80.000 mieszk.; twierdza

Kabylowie, plemię Berberów zmieszane z Arabami, w Afryce płn.; ok. 3 mil. głów; mahome-

tanie, język chamicki; 1926 powstali pod Abd-el-Krimem przeciw Francji i Hiszpanii

Kacerze, niem., odstępcy od nauki Kościoła kat.; na kacerstwo Kościół nałożył ekskomunikę

Kacheksja, gr., charłactwo, ogólne wyniszczenie organizmu wskutek przewlekłych procesów chorobowych (gruźlica, rak).

Kacyk, król lub wódz u plemion indiańskich Ameryki Płd.

Kaczenica, wodny skorupiak należący do wioślarek.

Kaczeniec, ob. Knieć.

Kaczka, ob. Kaczki

Kaczki, ptaki pływające: szeroki dziób z ząbkami filtrującymi po bokach, samiec barwny, dostarczają mięsa, jaj, pierza. Wiele odmian: cyraneczka, do 32 cm dług., u nas w lecie; najpospol. u nas k. krzyżówka, zw. też dziką k.; k. domowa, pochodzi od dzikiej k.; hodowla z Chin przeniesiona do Europy i Ameryki.

Kaczkowski Zygmunt, powieściopisarz polski (1825—96), autor „Murdelia" (z cyklu „Ostatni z Nieczujów"), „Olbrachtowych rycerzy" i in. powieści historycznych, nadto „Teki Nieczuja", pamfletu na stańczyków.

Kaddisz, aramejskie, hymn pochwalny; żyd. modlitwa żałobna synów po śmierci rodziców.

Kadeci, konstytucyjni demokraci, stronnictwo w Rosji, od 1904, pod wodzą Milukowa. Po przewrocie marcowym 1917 objęli rządy, w lipcu usunięci przez Kiereńskiego.

Kaden-Bandrowski, ob. Bandrowski-Kaden.

Kadencja, wł., 1) w muz.: zakończenie zdania muz.; wstawka na instrumencie solowym w utworach orkiestr. lub połączonych z orkiestrą, także w utworach solowych; 2) okres działalności wybranego ciała zbiorowego, sądu przysięgłych itp.

Kadet, 1) w Polsce uczeń wojskowej szkoły średniej, odpowiadającej gimnazjum; 2) ob. Kadeci.

Kadi, sędzia u mahometan, musi ukończyć studia teologiczne i prawo.

Kadłubek Wincenty (Mistrz W.), kronikarz pol. (ok. 1160—1223), bisk. krak., autor „Chronica Polonorum", podręcznika moralności i retoryki; obecnie ważne źródło historyczne.

Kadm, Cd, pierw. chem., metal, liczba porz. 48, c. at. 112,4, c. właśc. 8,64, występuje w rudach cynku, używ. do wyrobu ogniw normalnych, do stopów łatwo topliwych; bromek, chlorek, jodek k. używ. w fotografii, chromian i siarczek jako farby malarskie.

Kadra, obsada ramowa, złożona z oficerów i podoficerów zawodowych, niezbędnych do taktycznego prowadzenia oddziału, oraz do dowodzenia i administrowania oddz., gdy zostanie wypełniony rezerwistami.

Kadryl, fr., taniec powstały w pocz. XIX w., tańczony przez pary ustawione naprzeciw siebie; 6 figur, w takcie na 6/8 i 2/4.

Kaduceusz, Caduceus, ob. Hermes.

Kaduk, łac. caducum bonum, majątek przypadający skarbowi państwa dla braku spadkobierców. Prawem kaduka, potocznie: bez właściwego tytułu.

Kadyks, hiszp. Cadiz, hiszp. prow. i stol. prow., port morski i twierdza, 75.000 mieszk. warsztaty okręt. — Zał. ok. 1100 prz. Chr. przez Fenicjan.

Kadzidło, żywice, kwiaty, liście, za ogrzaniem wydzielające woń aromatyczną.

Kadzielnica, naczynie do spalania kadzidła, na łańcuszkach lub na nóżce

Kafar, urządzenie do wbijania pali o napędzie ręcznym lub parowym. W k. ręcznym ciężar, tzw. babę, podnosi się za pomocą lin.

Kafarnaum, obec. Tell Hum, m. nad jez. Genezaret.

Kafle, płyty wypalane z gliny do budowy pieców i in. Zaopatrzone są w tzw. żebra i polewane z jednej strony przeważnie jednobarwną polewą

Kafrowie, odłam murzyńskiego szczepu Bantu w Afryce płd.-wsch., do którego należą Zulusi, Matabelowie, Beczuanie i in.; ok. 1,300 000 głów.

Kaftan, tur., długie nakrycie wierzchnie, z rękawami często rozciętymi u dołu, pochodzi z Azji środk. i Persji.

Kaganek, koszyk z drutu, na drągu, zawierający płonące łuczywo

Kagoszima, stol. prow. K., na wyspie Kiusziu (Japonia), 137.000 mieszk.; przemysł tytoniowy i porcelanowy.

Kahał, hebr., zarząd żyd. gminy wyznaniowej pochodzący z wyborów

Kahlenberg, szczyt w Lesie Wiedeńs., 483 m; tabl. pamiątk. ku czci Jana III Sobieskiego.

Kaifeng, stol. chińsk. prow. Honan, nad Hoangho, 223.000 mieszk.; przemysł metalowy. 960—1125 stolica Chin.

Kain, najstarszy syn Adama i Ewy, morderca brata Abla. Kaina piętno, znak ochronny K.; mógł niespostrzeżony uciekać przed ludźmi; w dzis. znaczeniu znamię mordercy.

Kainit, minerał, chlorek potasu i siarczan magnezu; w płn.-niem. i alzac. kopalniach soli potasowych, u nas w Kałuszu; używ. jako nawóz potasowy.

Kair (Kairo, arab. Masr el Kahira), stol. Egiptu, największe m. w Afryce, w delcie Nilu, ponad 1 mil. mieszk. (70 000 Europejczyków); zabytki architektury arab., meczety, uniwersytet mahometański (od 972) i egipski (od 1908).

Kaisari (Kaisarie), m. w wilajecie Angora (Turcja małoazjat.), 50 000 mieszk.; dawna rezydencja sułtanów seldżuckich.

Kaiser Georg, niem. pisarz dramat., * 1878, czołowy ekspresjonista; gł. dzieło: „Gas".

Kaiserslautern, bawarskie m. w Palatynacie Reńskim (Niemcy), 62 000 mieszkańców.

Kajak, łódka z małym otworem w środku pokładu dla wioślarza, o jednym podwójnym wiośle. Pierwotnie u Eskimosów, dziś ulubiony przedmiot sportu kajakowego.

Kajdany, łac., kara pozbawienia wolności połączona ze skuciem w kajdany.

Kajfasz, arcykapłan żyd., 18—36, wydał Chrystusa Piłatowi.

Kajman, zwierzę z rzędu krokodyli, żyje w rzekach podzwrotnikowych Ameryki Płd

Kajper, najmłodszy oddział formacji triasowej (ob. .

Kajsiewicz Hieronim, pisarz pol. i wybitny kaznodzieja (1812—73), współzałożyciel i prze-

łożony zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego, przeciwnik towianizmu.

Kajuta, mieszkalna ubikacja na okrętach.

Kakadu

Kakadu, austral.-ind. rodzaj papug o sterczącym czubie.

Kakao, wyprażone i zmielone nasiona kakaowca; surowiec używany do wyrobu czekolady, gotowany w mleku lub wodzie jako napój pożywny; k a k a o w e m a s ł o, otrzymyw. z nasion k.; do wyrobu maści, pomad itp. Do Europy sprowadzono k. w XV wieku.

Kakaowiec, drzewo tropikalnych lasów Ameryki; hodowane wszędzie w tropikach. Ob. K a k a o.

Kakapo, papuga z pierzastą szlarą dokoła oczu; Nowa Zelandia.

Kakemono, forma japońskich obrazów na papierze, jedwabiu lub brokacie, do zwijania w rolki, ujętych w listwy u góry i dołu.

Kakofonia, gr., przykre brzmienie; przeciw.: e u f o n i a.

Kakowski Aleksander, duchowny pol., * 1862, arcybisk. warszawski, kardynał, podczas wojny świat. członek Rady Regencyjnej Król. Pol.

Kaktusowate, rośliny dwuliścienne, mięsiste, zwykle bezlistne, liście zamienione w kolce. Kwiaty barwne, owoce niektórych jadalne, rośliny ozdobne. Rosną w Ameryce, zaaklimatyzowane w Europie płd., Azji, Afryce i Australii.

Kala-Azar, choroba zakaźna w krajach trop., zwł. w Azji; gorączka, powiększenie wątroby i śledziony, ogólne wyniszczenie. Wywołana przez pierwotniak Leishmania Donovani, przenoszony przez pluskwy i pchły; śmiertelna.

Kalabria, wł. Calabria, płd.-wsch. półw. Włoch z G ó r a m i K a l a b r y j s k i m i, częste trzęsienia ziemi, 15.075 km², 1,600.000 mieszk.; uprawa wina, pomarańcz.

Kalafior, odmiana kapusty kwiatowej, jadalna, pochodzi z Włoch.

Kalafonia, ob. Kolofonia.

Kalahari, piaszczysta pustynia i step w bryt. Afryce płd., 1 mil. km².

Kalait, nazwa minerału turkusu (ob.).

Kalambur, fr., gra równobrzmiących wyrazów o różnym znaczeniu.

Kalamin, minerał, zasadowy krzemian cynku, ruda cynkowa, występuje w Karyntii, na Syberii, w Polsce w pasmie Olkusko-Bytomskim.

Kalander, maszyna do wygładzania i prasowania, używ. w tkactwie i papiernictwie: walce żelazne ogrzewane od środka parą, między którymi przewija się obrabiany materiał. Służy także do wyciskania wzorów.

Kalandra, ptak podobny do skowronka, z okolic śródziemnomorskich, u nas przelotny.

Kalapa, krab, dług. ok. 8 cm, mięso jadalne; M. Śródziemne.

Kalarepa, odmiana kapusty, zgrubiała łodyga jadalna; u nas pospolicie hodowana.

Kalb Charlotte von (1761—1843), przyjaciółka Schillera, Hölderlina i Jean-Paula.

Kalchas, w mit. gr. jasnowidz i kapłan, towarzyszył Grekom do Troi; pobity przez Mopsosa przy odgadywaniu zagadek, zmarł.

Kalcyt, minerał, węglan wapnia, $CaCO_3$, twardość 3, bezbarwny lub zabarwiony, podwójne załamanie światła; duże przeźroczyste kryształy, tzw. s p a t i s l a n d z k i, używ. do mikroskopów polaryzacyjnych; k. ziarnisty: m a r m u r.

Kaledonia, staroż. nazwa płn. Szkocji. K a l e d o ń s k i K a n a ł, w płn. Szkocji, łączy Atlantyk z M. Północnym, 97 km długości.

Kalejdoskop, przyrząd, składający się z płaskich zwierciadeł, nachylonych do siebie pod kątem 30° lub 60°, umieszczonych w rurce, wraz z ułamkami barwnych szkiełek różnego kształtu; wskutek wielokrotnych odbić w zwierciadłach daje k. obraz w postaci gwiaździstych wieloboków, zmieniających się ustawicznie. K. ma zastosowanie w przemyśle artystycznym.

Kalendarz (łac. Calendae), podział czasu na rok, miesiące i tygodnie; podstawą jego jest średnia doba słoneczna, miesiąc synodyczny (ob. Miesiąc) i rok zwrotnikowy. — K. obecnie używany jest oparty na k. r z y m s k i m, pierwotnie podzielonym na 355 dni, czyli 12 miesięcy księżycowych, zreformowanym przez Juliusza Cezara 46 prz. Chr. (k. j u l i a ń s k i): rok słoneczny podzielono na 365 dni, co 4 lata rok przestępny (366 dni). Wobec tego, że w tym k. na każde 129 lat było o 1 dzień za dużo, nastąpiła 1582 ponowna reforma przez pap. Grzegorza XIII i dała w wyniku k. g r e g o r i a ń s k i, który dopiero po 10.000 lat nie zgadza się z pozornym ruchem słońca o 1 dzień. K. gregoriański przyjęły wszystkie kraje Europy z wyjątkiem Rosji, gdzie utrzymuje się k. juliański. K. ż y d o w s k i: rok księżycowy (353—355 dni) podzielony na 12 mies., w 19 latach 7 lat przestępnych (po 13 mies.). K. m a h o m e t a ń s k i: również rok księżycowy (354 dni), w 30 latach 11 lat przestępnych po 13 mies. K. r e w o l u c j i f r a n c u s k i e j (1792), początek roku w dniu równonocy jesiennej (22 IX), 12 miesięcy po 30 dni (3 dekady po 10 dni), na końcu roku zwyczajnego dodawano 5, do roku przestępnego 6 dni, które uchodziły za świąteczne. Zniesiony 1805 przez Napoleona.

Kaletańska Cieśnina (franc. Pas de Calais, ang. Strait of Dover), łączy M. Północne z kan. La Manche, dzieli Francję od Anglii, 33 km szer., do 60 m głębokości.

Kalewala, tytuł narodowej epopei fińskiej, zestawionej przez Eliasa Lönnrota 1835 (1849), z cyklów przechowanych w ustnej tradycji śpiewaków ludowych.

Kalgoorlie (kelgurli), m. w zach. Australii 11.000 mieszk., powstało 1903 w pobliżu odkrytych 1893 kopalń złota.

Kaliber, arab., średnica lufy broni palnej, mierzona od pola do pola. K a l i b r o w a n i e, sprawdzanie dokładności wyrobów metalowych, toczonych lub wierconych.

Kālidāsa, największy poeta staroindyjski z V w. po Chr., autor dramatów („Sakuntala"), poematów epickich i lirycznych.

Kalifat (arab. chilafa), godność kalifa i nazwa podległego mu terytorium. Ob. Kalifowie.

Kalifornia, stan w Stan. Zjedn. Am. Płn., nad Oc. Wielkim. Obejmuje płd. część Gór Nadbrzeżnych, kotlinę rz. Sacramento i San Joa-

quin, góry Sierra Nevada i pustynię Mohave. 410.019 km², 5,677.251 mieszk. (14 na km²). Dzięki sztucznemu nawodnieniu wspaniale rozwinięte rolnictwo i hodowla owoców. Bogate złoża ropy naftowej, miedzi, srebra i rtęci. Stoł. Sacramento. Gł. miasta: Los Angeles i San Francisco. — Od 1768 do Hiszpanii, od 1823 do Meksyku, od 1848 do Stanów Zjedn.

Kalifornia Dolna, półw. między Zat. Kalifornijską a Oc. Wielkim, należ. do Meksyku. Dzieli się na P ł n. K. D. (70.028 km² i 47.993 mieszk.) i P ł d. K. D. (74.066 km² i 46.476 mieszk.). Od XVI w. do Hiszpanii, od 1823 do Meksyku.

Kalifornijska Zatoka (hiszp. Mar Bermejo), między Półw. Kalifornijskim a Meksykiem, 1.120 km dł., do 2.300 m głęb.; połów pereł.

Kalifowie, tytuł arab. władców świeckich, jako następców Mahometa. 4 okresy: 1) Rządy k. w Medynie, 632–661. — 2) Rządy k. z dyn. Omajadów w Damaszku, 661—750. — 3) Rządy k. z dyn. Abbassydów w Bagdadzie, 750—1258. — 4) Okres nominalnych tylko rządów Abbassydów w Egipcie (do 1517) i sułtana tur. jako k. aż do zniesienia k. 1924.

Kaligrafia, gr., sztuka pięknego pisania.

Kaligula, ces. rzym. Caius Caesar Augustus Germanicus (12—41), na tronie 37—41, syn Germanika i Agrypiny, prowadził niepomyślne wojny, zamord. przez Cassiusa Chereę.

Kalikst, papieże: 1) K. I, św., 217—22; 2) K. II, 1119—24, zawarł z Henrykiem V konkordat wormacki (1122), koniec walki o inwestyturę; 3) K. III, antypapież, 1168—78; 4) K. IV, 1455—58, organizator wojny przeciw Turkom.

Kalikstyni, ob. Utrakwiści.

Kalikut (Calicut), m. portowe w prezyd. Madras (Indie Bryt.), 80 000 mieszk.; tu wylądował 1498 Vasco da Gama.

Kalina, krzew z rodziny przewiertniowatych. Do 4 m wys. Owoc czerwony lub czarny (k. h o r d o w i n a), hodowana w ogrodach, dziko w lasach, wilgotnych zaroślach.

Kalina Antoni, językoznawca polski (1846—1906

Kalinin Michaił Iwanowicz, polit. ros., * 1875, komunista, 1917 burmistrz Petrogradu, 1923 przewodn. centr. komitetu wykonawczego.

Kalinka Walerian, pol. hist. i public. (1826—86), uczestnik rewol. krak. 1846, sekretarz ks. Adama Czartoryskiego w Paryżu, 1868 w zakonie zmartwychwstańców. O poglądzie pesymistycznym na dzieje Polski, napisał: „Ostatnie lata panow. Stan. Augusta“, „Sejm Czteroletni“ i in.

Kalinowski, 1) Marcin, hetman pol. kor., † 1652, walczył ze Szwedami, Moskwą i Turkami, zginął w walce z Chmielnickim i Tatarami; 2) Konstanty, powstaniec 1863 (1838—64), powieszony w Wilnie; 3) Stanisław, fizyk pol., * 1873; prace nauk., znany podręcznik szkolny; zał. 1914 jedyne w Polsce obserwatorium magnetyczne w Świdrze koło Warszawy.

Kalipso, u Homera nimfa; więziła Odyseusza przez siedem lat.

Kalisz, m. pow. w wojew. łódz., nad Prosną, 55.000 mieszk.; przemysł hafciarski i koronk., handel zbożem i bydłem. Należy do najstar. m. polskich, w XIII w. stoł. osobn. księstwa; 1914 zniszczony przez Niemców.

Kalka, a) r y s u n k o w a: cienki przeźroczysty papier do kopiowania rysunków technicznych; b) m a s z y n o w a: cienki papier powleczony z jednej strony ścieralną farbą; c) k o p i a ł o w a: bibułka, którą po zwilżeniu przyciska się do kartki zapisanej atramentem dla odbicia pisma.

Kalkulacja, fr., obliczenie kosztów towaru przez kupca, przedsiębiorcę.

Kalkuta (ang. Calcutta), stol. bryt.-ind. prezydentury Bengalii, 1,160.000 mieszk.; uniwersytet; przemysł jutowy, bawełniany, cukrowniczy i in., port.

Kallenbach Józef, pol. historyk lit. (1861—1929), autor monografii o Mickiewiczu i Krasińskim

Kallimach (właściwie Filip Buonaccorsi), znakomity humanista włoski (1438—96), od 1470 działał w Polsce, przyjaciel biskupa Grzegorza z Sanoka, nauczyciel synów Kazim. Jagiellończyka, jeden z pierwszych i najwpływowszych krzewicieli humanizmu w Polsce, autor dzieł łacińskich o Grzegorzu z Sanoka, Zbigniewie Oleśnickim, Władysławie Warneńczyku i in.

Kallimachos, grecki poeta i uczony (ok. 310—240 prz. Chr.).

Kalliope, jedna z dziewięciu Muz (ob.)

Kallipygos, gr., „z pięknym tyłem“, przydomek Afrodyty.

Kallisto, w mitol. grec. kochanka Zeusa, zamieniona przez Artemidę w niedźwiedzicę, przez Zeusa umieszczona jako gwiazdozbiór na niebie.

Kalmar, ob. Kałamarnica.

Kalo..., gr., w słowach złoż.: piękny, pięknie.

Kalobiotyka, gr., u staroż. Greków sztuka prowadzenia pięknego, harmonijnego życia.

Kalokagatia, gr., ideał starogrecki: doskonałość pod względem fizycznym i duchowym.

Kalomel, chlorek rtęciawy, używ. przy barwieniu porcelany, do wyrobu ogni sztuczn., w lecznictwie.

Kaloria, łac. (skróc. kal.), jednostka ciepła: ilość ciepła, potrzebna do ogrzania 1 gr wody destylowanej o 1° C w temperat. pokojowej; k. w i e l k a = 1.000 k. W k. określa się też wartość odżywczą pokarmów, wg ilości ciepła dostarczonego przez pokarm organizmowi

Kaloryfery, łac., rury przewodzące gorącą wodę lub parę dla ogrzania mieszkań.

Kalorymetr, gr., przyrząd do pomiarów ilości ciepła, ciepła właściwego, c. topnienia i i.

Kalorymetria, gr., dział fizyki, zajmujący się pomiarami ilości ciepła. (Ob. Ciepło).

Kalumnia, łac., oszczerstwo.

Kalwaria, G ó r a K., Golgota, miejsce ukrzyżowania Chrystusa; także stacje pasyjne; nazwa miejscowości stanowiących cel pielgrzymek na pamiątkę męki Chrystusa.

Kalwaria, 1) P a c ł a w s k a, w. w pow. Dobromil (woj. lwows.), cel pielgrzymek; 2) K. W i l e ń s k a, w. w pow. Wilno, cel pielgrzymek; 3) K. Z e b r z y d o w s k a, m. w pow. Wadowice (woj. krak., 2 000 mieszk.; słynny klasztor i kościół bernardynów, miejsce pielgrz.;

fabryki mebli; 4) K. Żmudzka, m-ko w pow. Telsze na Litwie, miejsce odpustowe.

Kalwin Jan, franc. reformator religijny (1509—64), przebywał głównie w Genewie, gdzie utworzył akademię teologiczną i konsystorz, na którego czele rządził despotycznie i krwawo. Pismo św. uznał za jedyne źródło prawdy, uczył o predestynacji podwójnej: o bezwzględnym przeznaczeniu wiernych do nieba, niewiernych na potępienie; w komunii uznawał duchowe pożywanie ciała i krwi Chrystusa przez wiarę.

Kał, ob. Ekskrementy, Ekskrety.

Kalamarnica (Kalmar), głowonóg 10-ramienny, ciało nagie pokryte skorupą rogową; k. pospolita, 20 cm dług., żyje w M. Śródziemnym i Atlantyku, jadalna.

Kałgan, m. w płn. Chinach, ok. 200.000 mieszk.; punkt wyjścia drogi karawanowej przez Mongolię, handel (gł. herbatą).

Kalkan, lekka tarcza wsch. z okuciem metal. w środku, używ. w XVII w. przez pols. Kozaków (pancernych).

Kałmucka republika, sow. obwód autonom., utworzony z części gub. astrachańskiej, stawropolskiej i części obw. dońskiego; 98.767 km², 120.000 mieszkańców.

Kałmucy, gałąź Mongołów zach., od Dżungarii po Wołgę, koczownicy, lamaiści; język z grupy uralo-ałtajskiej.

Kaługa, ros. m. nad Oką, 50.000 mieszk.; kop. węgla kamien., przem., górnictwo.

Kałusz, m. pow. w woj. stanisław., nad Łomnicą, 12.000 mieszk., kopal. soli potasowych, młyny, tartaki; 14 X 1672 zwycięstwo Sobieskiego nad Tatarami.

Kałuszyn, m. w pow. Mińsk Mazowiecki (woj. warsz.), 8.000 mieszk.; młyny, garbarnie.

Kałużnica, owad wodny z rzędu tęgopokrywych; roślinożerny, larwy drapieżne.

Kama, ind. bóg miłości, jego małżonką jest Rati, Rozkosz.

Kama, najwięk. l. dopływ Wołgi, 1870 km, 1.500 km żeglowna.

Kamaryla, hiszp., „gabinecik", grupa faworytów króla wywierających zgubny wpływ na państwo.

Kamasze, obcisłe nogawice, obejmujące nogi od kolan do kostek lub sięgające tylko ponad kostki. Były noszone przez piechotę pol. XVIII i 1. poł XIX w.

Kambizes, król. perscy: 1) K., 580—559 prz. Chr.; 2) K., wnuk poprz., 529—522 prz. Chr., syn Cyrusa W., podbił Egipt.

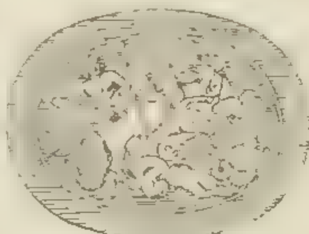
Kambodża (franc. Cambodge), króles. w Indiach Zagangesowych, od 1863 pod protektor. Francji. 181.000 km², 2,800 000 mieszk.; upr. korzeni, ryżu, bawełny. Stol. Pnom-Penh.

Kambryjska formacja (kambr), form. paleozoiczna, składa się głównie z łupków ilastych, piaskowców, szarogłazów. Organiczne resztki b. ubogie: z roślin występ. glony; ze zwierząt trylobity, ramienionogi o szkielecie rogowym; b. mało gąbek, hydrozoów, ślimaków.

Kambyzes, ob. Kambizes.

Kamczatka, ros. półw. w płn.-wsch. Azji między M. Ochockim i Beringa, 270 500 km², 35.200 mieszk.; liczne wulkany, w tym 12 czynnych (Kliuczewskaja Sopka 4.917 m). Klimat ostry; rybołówstwo i myślistwo. Stol. Petropawłowsk.

Kamea, franc., kamień rżnięty (ametyst, onyks, turkus i i.), zdobiony wypukłą rzeźbą w przeciwieństwie do gemmy, rżniętej wklęsło. Powstały w Egipcie (skarabeusze), przejęte przez Greków i Rzymian, bardzo w modzie w epoce Renesansu.

Kamea grecka

Kameduli, zakon założ. przez św. Romualda 1012, z regułą św. Benedykta, oddaje się ascezie, zwłaszcza zupełnemu milczeniu. Obecnie 200 członków w sześciu klasztorach. Ubiór biały.

Kameleon

Kameleon, zwierzę nadrzewne z gromady gadów; barwa skóry zmienna, nogi i ogon chwytne; język długi i lepki służy do zdobywania owadów; Afryka płn.

Kamelia, wsch. azjat. krzew zbliżony do krzewu herbacian.; z nasion olej; u nas hodowana jako ozdobna.

K[illegible]

Kamelot, ob Camelot.

Kamera, łac., komora, komnatka, izdebka; por. Camera, Fotografia

Kameralista, łac., 1) książęcy urzędnik skarbowości; ściśle: dawny niem. urzędnik książęcy piszący równocześnie dzieła polityczno-ekonomiczne; 2) muzyk uprawiający muzykę kameralną

Kameralna muzyka, także m. komnatowa, pierwotnie m. dworska: obecnie utwory muz., przeznaczone na mały zespół instrumentów solowych: trio, kwartet, kwintet itp.

Kameralny, niem., 1) odnoszący się do komory skarbowej, skarbowy; 2) por. K. muzyka

Kamerlingh-Onnes, fizyk holend., ob. Onnes-Kamerlingh.

Kamerton, normalna wysokość tonów ustalona wg stroju widełek (zw. także k. strój normalny a_1 — 435 drgań na sek.

Kamerun, dawna niem. kolonią w zach. Afryce, 1920 kraj mandatowy, ok. 5/6 franc., ok. 1/6 ang., między Zat. Gwinejską a jez. Czad. Wywóz kauczuku, tytoniu, oleju palmow. Stol. Jaunde.

Kamfora, związ. organ. otrzym. z drzewa kamforowego, także syntetycznie, używ. w medycynie do pobudzenia działalności serca, do wyrobu spirytusu kamfor., olejku kamfor. i i.; w technice do wyrobu celuloidu i materiałów wybuchowych. K. sztuczna otrzym. przez działanie chlorowodoru na olej terpentyn., wyglądem i zapachem podobna do k.

Kamforowiec, drzewo kamforowe, drzewo do 50 m wys., o wiecznie zielonych liściach, z rodziny laurowatych; dostarcza kamfory używ. w medycynie, w Europie płd. hodow. też jako ozdobny; pochodzi z Azji wsch.

Kamgarn, tkanina z wełny czesankowej, tj. z nitki z długiej czesanej wełny, zw. też k.

Kamica, lithiasis, choroba polegająca na występowaniu w drogach odprowadzających, najczęściej narządu moczowego osadów soli miner., zw. złogami konkrementy, wzgl. (większe) kamieniami lub piaskiem.

Kamieniecki Witold, pol. historyk i polityk, * 1883; prace z dziejów Litwy.

Kamieniec Litewski, m. w pow. Brześć n. Bugiem, 3.000 mieszk.; ruiny zamku.

Kamieniec Podolski, m. pow. na ros. Podolu (Ukraina), 38.000 mieszk.; do końca XVIII w. silna twierdza, 1672 zdob. przez Turków, zwróc. 1699, należ. do Polski do 1793.

Kamienie moczowe, ob. Moczowe kamienie.

Kamienie szlachetne, minerały odznacz. się połyskiem, piękną barwą, twardością itp., używ. w celach zdobniczych. K. szlach.: diament, rubin, szafir, szmaragd i in.; półszlach.: akwamaryn, topaz, opal i in. (ścisłej granicy nie ma). Przez szlifowanie podnosi się wartość k. szl. Niektóre otrzymuje się sztucznie: k. szl. syntetyczne. — Por. tablicę barwną.

Kamieniew Lew Borysowicz, właśc. Rosenfeld, komunista ros. (1883—1936), uczestnik ros. ruchu rewol., 1917 przewodn. sowietu w Moskwie, 1918 brał udział w pertrakt. pokoj. w Brześciu Lit., później przeciwnik Stalina, rozstrzelany za spisek przeciw niemu.

Kamienie żółciowe, ob. Żółciowe drogi.

Kamienna epoka, okres, w którym człowiek używał narzędzi sporządzonych z kamieni, zwł. krzemienia. 1) Paleolit (starsza e. k.) odpowiada czasowo środkowemu i mł. dyluwium. Pal. starszy: prymitywne narzęd a z rdzeni bul krzemiennych i płaskich odłupków. Pal. młodszy: długie, smukłe wióry krzemienne i liczne narzędzia z rogu i kości; piękne zabytki rzeźby i malarstwa, świadczące o wysokiej kulturze duchowej ówczesnych ludów, wyłącznie łowieckich. 2) Mezolit (środkowa e. k.) należy już do okresu aluwialnego. Upadające kultury paleolityczne mieszają się z nowymi, przynoszącymi zaczątki rolnictwa i garncarstwa, stanowiącymi już przejście do neolitu. 3) Neolit (młodsza e. k.): cztery okresy i szereg kręgów kulturowych (północny cz. megalityczny, naddunajski ceramiki wstęgowej, szwajcarski budowli palowych, płd.-wschodni ceramiki malowanej i i.). Liczne (zwł. pod koniec tej epoki) z krzemienia lub innych kamieni wykonane narzędzia, jak siekiery, czekany i młoty, zazwyczaj gładzone, często też wiercone. Poziom kultury względnie wysoki czego dowodzą budowle palowe (palafity), kamienne dolmeny, grodziska itd. Ludność zajmowała się głównie rolnictwem i hodowlą bydła. Neolit kończy się w Europie ok. 2000 prz. Chrystusem. — Por. tablicę.

Kamień, dawna jednostka wagi, m. i. w Polsce od XVI w. = $^1/_5$ cetnara.

Kamień, dawniej w. pod Warszawą, miejsce pierwszej wolnej elekcji; prawdop. dziś. Kamionek na Pradze.

Kamień filozoficzny (k. mądrości), ob. Filozoficzny kamień.

Kamieński, 1) Maciej, kompoz. pol. (1734—1821), autor pierwszych polskich oper: „Nędza uszczęśliwiona" (1778), „Zośka" i in.; 2) Henryk, gen. pol., † 1831, uczestnik walk o Somosierrę, padł w powstaniu listopad. pod Ostrołęką; 3) Henryk (pseud. Filaret Prawdowski), publicysta pol. (1812—65), autor głośnego „Katechizmu demokratycznego"; 4) Antoni, ob. Kamiński 3).

Kamińska-Trzcińska Zofia, rzeźbiarka pol., * 1892; studia, portrety.

Kamiński, 1) Jan Nepomucen, pol. aktor i pisarz (1777—1855), zasłużony dla sceny pol. i niezwykle płodny tłumacz obcej literatury teatral.; orygin. sztuka, dotychczas grana „Zabobon, czyli Krakowiacy i Górale"; 2) Aleksander, malarz pol. (1824—86), sceny rodzaj., portrety; 3) (Kamieński) Antoni, pol. malarz i rytownik (1861—1933), ilustracje w „Tygodniku Ilust.", portrety; 4) Kazimierz, znakom. aktor (1865—1929).

Kamionka Strumiłowa, m. pow. w wojew. tarnopol., nad Bugiem, 8.000 mieszkańców.

Kamocki Stanisław, pol. malarz i litograf, * 1875; krajobrazy i kwiaty.

Kamorra, ob. Camorra.

Kampania, fr., wyprawa wojenna; okres produkcji w przedsiębiorstwach przemysłowych np. cukrowniach; k. prasowa, dyskusja i agitacja odnośnie jakiejś sprawy, programu.

Kampania rzymska (Campagna di Roma), kraina w środk. Włoszech, w lecie malaryczna, ostatnio prace nad osuszeniem; na płd. bagna Pontyjskie (ob.), słabo zaludn.; romantyczny krajobraz, resztki zabytków staroż.

Kampanile, ob. Campanile.

Kampeszowe drzewo, pochodz. z Amer. Środk., cenione drzewo mebl., ekstrakt dostarcza niebieskiego barwnika.

Kampinoska Puszcza, w pow. Sochaczewskim woj. warszawskim, zajmowała niegdyś wielki obszar między Wisłą a Dolną Bzurą, obecnie tylko resztki; nazwa od wsi Kampinos.

Kampong, malajska wieś lub osada.

Kana, osada w Galilei, znana z Ewangelii.

Kanaan, stara nazwa wybrzeża Palestyny i Fenicji, kraj podbity przez Izraelitów.

Kanada (Canada), bryt. dominium w Płn. Ameryce, położ. między St. Zjedn. a M. Lodowatym Płn. 9,543.000 km² i (1934): 10,835.000 mieszk. (1 na km²). Gł. krainy geograf.: 1) na zach. Góry Nadbrzeżne i Skaliste, 2) na wsch. od nich wyżyna, przechodząca w nizinę nad Zat. Hudsona, pokryta lasami i tundrą na płn., a stepowa (prerie) na płd., 3) kotlina rz. św. Wawrzyńca i wielkich jezior i 4) bezludny półw. Labrador. Klimat kontynent. (ciepłe lato, ostra zima), w płn. obszarach — polarny (podobny do syberyjskiego). Ok. 50% ludn. pochodzenia bryt., ok. 28% franc., Polaków: 145.000. Rz.-kat.: 38,5%. Wybitne stanowisko w gospod. świat. Najw. na świecie wywóz pszenicy (uprawianej gł. w prow. Saskatchewan

i Manitoba). Produkcja roln. (1934) w mil. q: 75 pszenicy, 49,5 owsa, 13,9 jęczmienia. 1935: 2,9 mil. koni. 8,8 mil. bydła rog., 3,5 mil. trzody chlew. Olbrzymie obszary leśne (31,2% pow.). Wielka produkcja futer. Bogate złoża mineralne. Produkcja górnicza (1934) w t: 12,9 mil. węgla kam. i brun., 152.000 miedzi, 145.000 ołowiu, 123.000 cynku, 58 000 niklu (80% świat prod.), 92 złota i 511 srebra. Przemysł dostarcza na wywóz celulozy i papieru. Stosunki handlowe gł. z: St. Zjedn., Wką Brytanią, Francją i Niemcami. Wartość (1935) wywozu: 4,4 miliarda, przywozu: 2,9 miliarda zł. 1935: 70.000 km kolei, 1,1 mil. samochodów. S t o l. Ottawa. Jednostka monet.: dolar kan. — U s t r ó j: na czele dominium (złoż. z 9 prow. i 2 terytoriów) gener.-gubernator. Władza ustawod.: parlament, złoż. z senatu i izby niższej. — Odkryta w XVI w. przez Francuzów, przez nich skolonizowana, w wojnie z Anglią (1755—63) przypadła jej w udziele, otrzymała konstytucję 1774 (Quebec-Act), kolonizowana przez Anglię; konstytucją 1840 otrzymała początki samorządu kolonialnego, 1867 rządy reprezentacyjne i stanowisko dominium. W wojnie świat. po stronie Anglii, od 1927 w Lidze Narodów.

Kanadyjski balsam, żywica jodły kanadyj., o tym samym współczynniku załamania światła jak szkło, używ. w technice mikroskopowej.

Kanadyjskie Jeziora, 5 wielkich jez. na pograniczu St. Zjedn. Am. Płn. i Kanady: Jez. Górne, Michigan, Huron, Erie, Ontario; połącz. z Atlantykiem rz. św. Wawrzyńca i Kan. Wellanda.

Kanakowie, polinez., „ludzie", mieszkańcy wysp mórz południowych.

Kanalikowe promienie powstają w rurkach próżniowych z przerywaną katodą równocześnie z prom. katodowymi, lecz w przeciwn. kierunku. Są to jony gazu naładowane dodatnio, o szybk. 100—1.000 km/sek., identyczne z prom. α ciał promieniotwórczych.

Kanalizacja, podziemna sieć odpływowa dla wody deszczowej i płynnych nieczystości. K a n a ł y g ł ó w n e sklepione z betonu, boczne z rur kamionkowych. W ł a z y kontrolne i s t u d z i e n k i ściekowe wbudowane w kanał główny. S y f o n, zamknięcie wodne, zapobiega wydostawaniu się gazów kanałowych na zewnątrz.

Kanalizowanie rzek, uspławnianie rzek przy pomocy regulacji brzegów, przekopów, zmiany koryta, śluz spiętrzających itp.

Kanał, ang. Channel, skrót dla k. La Manche.

Kanał, sztuczna droga wodna, łącząca rzeki wzgl. odnogi morskie; ścieki odprowadzające nieczystości; przewód do nawodniania wzgl. odwodniania.

Kanałowe Wyspy (N o r m a n d z k i e W.), bryt. archipel. w kan. La Manche, 196 km², 90.000 mieszk.; dwa wolne państewka z normandzkimi prawami zwyczajowymi. Stol. St. Hélier na wyspie Jersey.

Kanarek, ptak wróblowaty, z rodziny zięb, w stanie dzikim pstry, w hodowli żółty; samiec śpiewa; roślinożerny; Wyspy Kanaryjskie.

Kanaryjskie Wyspy (hiszp. Islas Canarias), hiszp. archipel. przy płn.-zach. wybrzeż. Afryki, na Atlantyku, 7 wysp większ., wulkanicznych (jak Teneryfa, Gran Canaria, Palma) i 6 mniej., razem 7.273 km², 1/2 mil. mieszk. Stol. Santa Cruz, 60 000 mieszk.: wywóz bananów.

Kanazawa, japońs. m. port. na wys. Hondo, 160.000 mieszk.; przem. porcelan. i jedwabny.

Kancelaria, łac., miejsce, gdzie wygotowywano i przechowywano dokumenty urzędowe, np. k. papieska. Dziś: biuro.

Kancjonał, łac., zbiór pieśni kościelnych.

Kanclerz (łac. cancellarius), zwierzchnik kancelarii, w śrdw. wysoki urzędnik, w różnych państwach sprawował rozmaite czynności, podobnie jak obecnie. Anglia: lord-k., wielki k., k. skarbu. Austria: k. związku. Niemcy: k., dawniej nacz. administracji Rzeszy, obec. premier i (od Hitlera) prezyd. Rzeszy. W P o l s c e początkowo urząd dworski książęcy, potem k. i podkanclerzy krak. dworskim urzędem królewskim. W XVI w. obok k. koronnego występuje k. litewski i obaj stają się naczelnikami kancelarii król., ministrami spraw zagr. i wewn.

Kancona, włos. canzone, „pieśń", liryczna forma poetycka. w XII w. prowansalsko-francuska, w XIII i XIV w. rozwinięta we Włoszech; ob. Canzona.

Kandahar, 1) m. w płd.-wsch. Afganistanie, 60.000 mieszk., uprawa owoców, przemysł jedwabny; 2) nazwa biegu zjazdowego na nartach.

Kandelabr, łac., podstawa z brązu lub marmuru na świece, lampy, kadzidło.

Kandia, ob. Candia.

Kandydat, łac., ubiegający się o urząd lub uprawnienie.

Kandyzowanie owoców, gotowanie ich w stężonym roztworze cukrowym i następne suszenie.

Kanefory, gr., „noszące kosze", w Atenach młode kobiety noszące przy uroczystościach w koszach na głowie naczynia ofiarne. W a r c h i t e k t u r z e postacie podtrzymujące belkowanie.

Kanelba Rajmund, malarz polski, * 1897; portrety, pejzaże, akty.

Kangczendsonga (Kanczindżinga), szczyt w połudn. Himalajach, 8580 m.

Kangur

Kangur, skaczący torbacz roślinożerny; długi ogon, długie tylne nogi; k. o l b r z y m i, do 3 m wysokości; Australia i Nowa Gwinea.

Kania, ptak drapieżny przelotny; żywi się drobnym ptactwem, ssakami i rybami; wyrządza szkody wśród ptactwa domowego.

Kanianka, roślina bezlistna, nie zielona, pasożytująca, z rodziny kaniankowatych; niszczy len, koniczynę, jęczmień.

Kanibale, hiszp., ludożercy; k a n i b a l i z m, ludożerstwo, barbarzyństwo.

Kanikuła, łac., czas od 23 VII - 23 VIII, najgorętszy w Europie; potocznie: upał.

Kanin, półw. w płn. Rosji, między M. Białym a Zatoką Czeską,

Kania

10.500 km^2, ok. 1.500 mieszkańców. Samojedów.

Kaniony (Cañons, nazwa głęboko wciętych jarowych dolin: Wielki K. rz. Colorado w Arizonie, 380 km dł., do 1015 m głęb.

Kaniów, m. pow. na Ukrainie, nad Dnieprem, 8.000 mieszk.; port rzeczny; 1918 bitwa II. bryg. Legionów pols. pod Hallerem z Niemcami.

Kaniula, fr., cewka, rurka z metalu, kauczuku, gumy itd.: wydrążona igła do strzykawki lekarskiej.

Kankan, fr., szybki taniec na ²/₄, tańczony za 2. cesarstwa we Francji.

Kankroid, łac., rakowiec, rak skóry.

Kanna, paciorecznik, wielkolistna bylina z Ameryki Środkowej.

Kano, m. w bryt. Nigerii, między Nigrem a jez. Czad, 50.000 mieszk., ośrodek handlu.

Kanon, gr., 1) miara, norma, zasada; 2) katol. reguła wiary i przepisy prawne; także lista świętych; 3) w muz. forma imitacyjna: dwa lub więcej głosów wykonują kolejno tę samą melodię w ustalonym interwalu np. w unisonie, oktawie i kwincie; 4) w plastyce ustalony system proporcyj ciała ludzkiego.

Kanona, fr., działo (wyraz dziś nie używ.) kanonada, ustawiczny ogień artyleryjski.

Kanonia, siedziba, godność kanonika.

Kanoniczki, w czasach wczesno-chrześc. pobożne kobiety żyjące wg pewnych przepisów (kanonów) relig.; w czasach późniejszych rodzaj zgromadzenia relig. kobiet z szlacheckich rodów, bez ślubów ubóstwa, zajmujących się wychowywaniem młodzieży.

Kanoniczne księgi, księgi Starego i Nowego Testamentu, uznane za takie przez Kościół katol., jako powstałe pod natchnieniem Ducha św.

Kanoniczne prawo, prawo kościelne, powstało przez postanowienia synodów i dekrety papieskie; skodyfikowane w Codex Iuris Canonici 1917.

Kanoniczny wiek, wiek przepisany dla otrzymania święceń w Kościele kat.: 21 lat dla subdiakona, 22 dla diakona, 24 dla kapłana, 30 dla biskupa.

Kanonier, szeregowiec artylerii.

Kanonierka, mały okręt wojenny, o niewielkiej szybkości i małym promieniu działania, lecz o stosunkowo silnym uzbrojeniu.

Kanonik, łac., duchowny żyjący wg przepisów kanonicznych przy kościele biskupim; duchowny, należący do kapituły katedralnej, lub zrzeszony w kolegiatę.

Kanonizacja, greck.-łac., ogłoszenie za świętego; następuje po (często b. długotrwałym) procesie kanonizacyjnym.

Kanopy, naczynia przeważnie kamienne, z nakrywami w kształcie głowy ludzkiej lub zwierzęcej. W Egipcie do przechowywania zabalsamowanych wnętrzności.

Kanossa, ob. Canossa.

Kanpur, ang. Cawnpore, ind. m. nad Gangesem w Zjedn. Prow. Indii Ang., 250.000 mieszk.

Kansas, st. w St. Zjedn. Amer. Płn., 212.780 km^2, 1,881.000 mieszk., na zach. prerie, na wsch. żyzna ziemia; węgiel, cynk, nafta. Stol. Topeka, 64.000 mieszkańców.

Kansas City, m. w St. Zjedn. Amer. Płn., położone w dwóch stanach, Missouri i Kansas; przemysł mięsny, maszynowy; uniwers.; część w Missouri 400.000 mieszk., w Kansas 122.000 mieszkańców.

Kansu, prow. w płn.-zach. Chinach. 414.212 km^2, 7,500.000 mieszk., oddzielona od Mongolii murem chińskim; kopalnie rud metal.; stol. Lanczou.

Kant Immanuel, jeden z największych filozofów niem. (1724—1804), idealista, twórca filozofii krytycznej: poznawalne są tylko zjawiska, to zaś, co istnieje poza granicami naszego doświadczenia jest „rzeczą samą w sobie", której poznać nie możemy. W dziedzinie moralności przekracza K. tę granicę, przyjmując, że istnieje „kategoryczny imperatyw", tajemne prawo nadnaturalne. K. jest też autorem teorii powstania układu planetarnego (teoria Kanta-Laplace'a). Najważn. dzieła: „Krytyka czystego rozumu" i „Krytyka praktycznego rozumu".

Kantabryjskie Góry, góry w płn. Hiszpanii, 350 km dł., zachodnie przedłuż. Pirenejów, silnie zalesione; Peña Vieja, 2.665 m.

Kanta-Laplace'a teoria, właśc. 2 różne hipotezy powstania świata; Kant przyjmował chmurę kosmiczną złożoną z drobnych, swobodnie poruszających się cząstek (teoria meteorytów), Laplace mgławicę gazową poruszającą się ruchem obrotowym (hipoteza mgławicowa).

Kantar, tur., uździenica do przywiązywania konia w stajni.

Kantarydy, muchy hiszpańskie, owady z rzędu tęgopokrywych: w odwłoku zawierają substancję drażniącą kantarydynę, płciowo pobudzającą; w Europie pospolite.

Kantata, włos., większy utwór do śpiewu, złoż. z partij solowych, duetów oraz chórów z tow. instrumentów; w odróżnieniu od kościelnej, k. świecka: zwyczajnie kompozycja okolicznościowa.

Kantemir Antioch, satyryk rosyj. (1709—44).

Kanton, we Francji poddział arrondissementu, w Szwajcarii pojedyncze państwa, z których składa się Związek Szwajcarski.

Kanton (Canton), stol. chińs. prow. Kuangtung, ok. 900.000 mieszk.; najważn. ośrodek handlu i przemysłu Chin płd. — 1912 wybuch rewolucji chińsk. pod Sun-iat-senem, partia Kuomintang utworzyła rząd z programem „Chiny dla Chińczyków".

Kantor, włos., 1) biuro, także pulpit biur.; 2) pierwszy śpiewak w kośc. ewang. i bożnicach.

Kantyczki, łac., zbiór nabożnych pieśni lud.

Kantylena, wł., śpiewna melodia.

Kantyna, gospoda przy koszarach, fabrykach itp.

Kanut, ob. Knut.

Kanwa, fr., tkanina o kwadratowych otworach, stanowiąca podkład przy wyszywaniu włóczką.

Kaolin, minerał, wolny kwas glino-krzemowy, tworzy skupienia ziemiste; w stanie czystym, jako tzw. glinka porcelanowa służy do fabrykacji porcelany. Krystaliczna odmiana k.: nakryt.

Kap, przylądek.

Kapadocja, staroż. kraina w Azji Mniejszej

Kapar, krzew okol. śródziemnom.; pączki kwiatowe lub jagody marynowane służą jako przyprawa (kaparki).

Kapela, łac., dawniej chór w kościele, stąd a capella: muzyka wokalna bez towarzyszenia instr.; dziś: orkiestra. — Kapelmistrz, kierownik k.

Kapela, łańcuch górski w Jugosławii; Wielka K. na płn., 1533 m i Mała K. na płd., 1280 m.

Kapelan, fr., początkowo duchowny dla kaplicy; obecnie u magnatów, dygnitarzy, w zakładach, wojsku.

Kaperstwo, prawo chwytania okrętów nieprzyjacielskich na podstawie listów kaperskich, wydawanych przez państwo prowadzące wojnę okrętom prywatnym (kaprom). Deklaracja paryska 1856 zniosła k.

Kapetyngowie (franc. Capétiens), dynastia franc., 987 1328, zapoczątk. przez Hugona Capeta.

Kapilarność, łac., włoskowatość

Kapilary, łac., włoskowate naczynia (ob.).

Kapiszon, spłonka, naczyńko metalowe wypełnione zwykle piorunianem rtęci, wybuchającym od uderzenia i zapalającym nabój.

Kapitalista, fr., utrzymujący się z dochodów, jakie przynosi kapitał pieniężny — z procentów, dywidend, udziałów.

Kapitalizacja, przeliczenie rent na kwotę płatną jednorazowo. Kapitalizować można również dochody z ziemi, domów itd.

Kapitalizm, forma ustroju gospodarcz. opartego na zasadach prywatnej własności dóbr użytkowych i wytwórczych. Utrwaliła się od końca XVIII w. do dnia dzis. Cechy: wolny handel, rozwój kredytu, zysk przedsiębiorców, praca najemna.

Kapitał, łac., kwota pieniężna, przynosząca procent Ekonomia rozróżnia: 1, k. jako środek wytwórczości, a więc k. produkcyjny i 2 jako źródło renty, rentowy. K. produkcyjny może być: a) stały (środki produkcji używane stale do dalszej produkcji np. maszyny, domy), lub obiegowy (środki produkcji zużywane w celach dalszej produkcji np. węgiel, nasiona); b) zakładowy (suma inwestycyj poczynionych przy zakładaniu przedsiębiorstw) i obrotowy (kwota pieniężna potrzebna do wyzyskania tych inwestycyj). K. rentowy: wszystkie dobra (ziemia, środki wytwórcz., pieniądz), które właściciel oddał w używanie itp. innym i które przynoszą procenty, dywidendy.

Kapitan, fr., 1) dawniej naczelnik, dowódca; później dowódca chorągwi, kompanii. W dawnej Polsce od XVII w. w zaciągu cudzoziem. wypiera z czasem nazwę rotmistrza: dziś we wszystkich rodzajach broni z wyjątk. jazdy, gdzie nadał stopień rotm.; 2) komendant statku.

Kapitel, łac., głowica, najwyższa część kolumny lub pilastru, wystająca poza trzon, łącząca całość kolumny wzgl. pilastru z belkowaniem. — Por. Kolumna.

Kapitol (łac. Capitolium), w star. Rzymie zamek obronny i ośrodek życia polit. na wzgórzu kapitolińskim (świątynia Jowisza, archiwum państwowe). Obec. pałac Kongresu St. Zjedn. Amer. Płn. w Waszyngtonie.

Kapitulacja, nowołac., 1) umowa odnośnie oddania twierdzy, warowni lub wojsk nieprzyjacielowi pod warunkami honorowymi; 2) umowa międzynarodowa: obywatele mieszkający na terytorium drugiego państwa nie podpadają jego ustawom i sądownictwu, lecz korzystają z przywilejów graniczących z eksterytorialnością. K. dla obywateli mocarstw zach.-europ. istniała w Turcji do 1914 r.

Kapituła, łac., 1) katedralna, kolegium kanoników, rada przyboczna biskupa; 2) klasztorna, ważne zebranie w zakonie; 3) w wolnomularstwie, loża wyższego stopnia; 4) k. orderów, kolegium osób upoważnionych statutem do rozpatrywania zasług, godności itp. kandydatów do odznaczenia.

Kaplandia, ob. Przylądkowy Kraj.

Kaplica, łac., 1) mały kościółek nieparafialny; 2) część kościoła do przechowywania relikwij z osobnym ołtarzem; 3) mała salka przy zamkach, pałacach, klasztorach, szpitalach itd. do odprawiania nabożeństw.

Kapłan, 1) niemal w wszystkich rozwiniętych religiach, pośrednik między bóstwem a ludźmi; w niektórych, np. u dawnych Egipcjan, Celtów i Indusów, b. wpływowa kasta kapłańska; 2) w Kośc. katol. osoba ze święceniami kapłańskimi, upoważniającymi do nauczania i duszpasterstwa. — Kapłaństwo, sakrament, udzielany przez biskupa, nadający władzę pośredniczenia między Bogiem a ludźmi, przez składanie ofiary i szafowanie sakramentów św.

Kapłon, kastrowany i tuczony kogut.

Kapotaż, fr., wywrócenie się samolotu na ziemi

Kapp Wolfgang, niem. polit. (1858—1922), 1920 podjął nieudały zamach stanu, aby obalić rządy liber. i socjal., a zaprowadzić nacjonalistyczne.

Kapral, z fr., w wojsku pol. 1. stopień podoficerski

Kaprys, fr., dziwaczny pomysł, zachcianka; w muz., ob. Capriccio. Kapryśny, zmienny

Kapsla, 1) kapiszon (ob.); 2) puszka z gliny ogniotrwałej, w którą wkłada się przy wypalaniu wyroby porcelan; 3) metalowy kaptur ochronny na łożyskach oliwionych, np. przy osiach powozów; 4) zewnętrzna osłona małych urządzeń mechanicznych.

Kapstadt (Kapsztad), ang. Cape Town, stol. Kraju Przylądkowego i Unii Płd.-Afryk., u podnóża Góry Stołowej, 280.000 mieszk., w tym ok. 150.000 Europejczyków; siedziba parlamentu Unii, uniwers. od 1918; ośrodek przem. i handlu, port.

Kaptować, łac., ująć, zjednać, zdobyć, pozyskać.

Kaptur, 1) nakrycie głowy związane z szatą lub płaszczem, dziś w niektórych zakonach; także nakrycie na głowę ptaków (np. sokołów i in.), używ. do łowów; 2) pierwotnie w Polsce konfederacja, od XVI w. konfederacje w czasie bezkrólewia. W czasie 1. bezkrólewia 1572 powstały sądy kapturowe: sądy nadzwyczajne (wojew. i ziemskie), których wła-

dza kończyła się na 3 tygodnie przed koronacją króla.

Kapua, ob. Capua.

Kapucyni, jedna z 3 gł. gałęzi zakonu franciszkańskiego, zał. 1527. Noszą habit św. Franciszka (długi, szpiczasty kaptur, stąd nazwa), działalność: kaznodziejstwo ludowe i misje u pogan. Kapucynki, w ścisłym znacz. klaryski o konstytucji k., w szerszym tercjarki.

Kapusta, rośl. 2-letnia z rodziny krzyżowych, jarzyna hodow. w wielu odmian.: k. brukselka, włoska, głowiasta itd.

Kapustnik, ob. Bielinek.

Kar, ob. Cyrk lodowcowy.

Kara, dolegliwość, którą ponosi sprawca bezprawia. K. konwencjonalna (umowna) jest zapłatą pewnej umówionej kwoty w razie niewypełnienia zobowiązania. K. dyscyplinarna jest nakładana na członków określonej społeczności (stanu urzędniczego, adwokatury, zakładu karnego) za naruszenie obowiązków stanu. K. porządkowa służy dla utrzymania porządku na posiedzeniach sądu itp. — K. w ścisłym znaczeniu, kryminalna, jest dolegliwością, jaką z woli państwa ponosi sprawca bezprawia karnego. Por. też Prawo karne, Procedura karna.

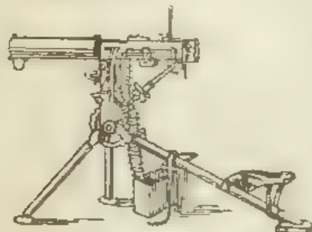
Karabela, dawn. polska szabla ozdobna wschodniego typu.

Karabin

Karabin, broń palna gwintowana, trzymana oburącz przy strzale i opierana kolbą o ramię strzelca. Obecnie powtarzalna i stanowiąca indywidualne uzbrojenie żołnierza.

Karabinierzy, pierwotnie: wyborowi żołnierze piech. i kawal., uzbrojeni w broń palną, później specjalny rodzaj broni, czasem wyborowe kompanie pułków strzelców piesz. W Italii — żandarmi.

Karabin maszynowy ciężki

Karabin maszynowy, broń samoczynna, strzelająca nabojami karabinowymi, o długości lufy równej długości lufy karabinowej, przeznaczona do strzelania ogniem ciągłym. Wyrzucenie łuski, doprowadzenie nowego naboju i odpalenie następuje przez wykorzystanie siły odrzutu. Odróżnia się k. m. ciężkie, lekkie i ręczne. Osiągalna szybkość ognia około 500 strzałów na minutę. Naboje są ujęte w taśmy lub magazynki.

Karachan Lew, ros. mąż stanu, * 1889, ros. poseł w Warszawie, 1925—26 poseł w Pekinie, 1928—34 zastępca komis. lud. spraw zagr., 1934 poseł w Ankarze.

Karaczan, karaluch, karakan, owad z rzędu prostoskrzydłych, żyje w ciemnych, wilgotnych miejscach, żeruje w nocy; często w mieszkaniach; zawleczony ze Wschodu.

Karaczi (Karachi), m. w prow. Bombaj (Indie Bryt.), 260.000 mieszk.; gł. port wywozowy Pendżabu.

Karadžić Vuk Stefanović, twórca nowoczesn. literatury serbskiej (1787—1864), wydawca zbioru pieśni ludowych.

Karadżordża, ob. Karadżordżewicz.

Karadżordżewicz (Karageorgewicz), dyn. serbska: 1) Jerzy Petrović Crni (1752—1817), uczestnik walk przeciw Turkom 1787, organiz. 1817 powstanie; 2) Aleksander, syn poprz. (1806—85), ks. serbski 1842—59; 3) Piotr, syn poprz. (1846—1921), król serbski i jugosłow. 1903—19; 4) Aleksander, syn poprz. (1889—1934), zginął na skutek zamachu w Marsylii.

Karafuto, jap. nazwa płd. części Sachalinu.

Karagana, grochownik drzewiasty, drzewo z rodziny motylkowatych; hodow. po parkach; dziko: Rosja, Syberia.

Karageorgewicz, ob. Karadżordżewicz.

Karahissar, ob. Afiun-Karahissar.

Karaibowie, Indianie płd.-amer., dawniej na wyspach zach.-ind., dziś tylko w Wenezueli, Gujanie, środk. Brazylii.

Karaibskie Morze (M. Antylskie, Karybskie), część Atlantyku między Antylami, Ameryką Środk. i Płd.

Karaibskie Wyspy, Małe Antyle, ob. Antyle.

Karaici (Karaimi), sekta żyd. powstała w VIII w., odrzuca Talmud, uznaje jedynie Pismo św. Ok. XIII w. przenieśli się ze Wsch. częściowo na Krym, w XIV w. przesiedlił ich Witold na Litwę. Obecnie: w Turcji, Egipcie, Rosji i Polsce (w Trokach, Wilnie, Łucku i Kaliszu). K. polscy używają języka tatarskiego.

Karaimi, ob. Karaici.

Karakol, hiszp., obroty uszykowanych oddziałów jazdy; także sposób walki jazdy w XVI i XVII w.: pierwszy szereg oddziału dawał ognia z pistoletu, po czym rozjeżdżał się i stawał z tyłu, jako ostatni, tymczasem strzelał drugi szereg itd.

Karakorum, góry w środk. Azji, drugie co do wysok. na ziemi, przechodzą na zach. w g. Hindukusz, a na wsch. w Transhimalaje; potężne lodowce, najwyż. szczyt Godwin-Austen-Mount, 8611 m.

Karakuły, czarne futro z owiec krymskich.

Karaluch, ob. Karaczan.

Karambol, fr., gwałtowne zderzenie; w grze w bilard uderzenie, potrącenie jedną kulą 2 lub więcej innych.

Kara Mustafa, wezyr tur., † 1683, od Sobieskiego poniósł klęskę pod Wiedniem, następnie pod Parkanami, zgładzony z rozkazu sułtana.

Karamzin Mikołaj Michajłowicz, ros. poeta i hist. (1766—1826), niechętny Polsce, nap.: „Dzieje państwa rosyjskiego" (12 t.), oraz listy i nowele.

Kararyjski marmur, ob. Carrara.

Karásek ze Lvović Jiři, czeski poeta i krytyk, * 1874, przywódca modernizmu, przyjaciel Przy-

Kamienie szlachetne

1. Opal. 2. Topaz. 3. Turmalin (New York). 4. Chryzopraz. 5. Szafir. 6. Topaz. 7. Hiacynt. 8. Topaz (Ural). 9. Turkus. 10. Rubin. 11. Diament. 12. Spinel. 13. Beryl (Ural). 14. Szmaragd (Kolumbja). 15. Aleksandryt. 16. Ametyst. 17. Turmalin (Ural). 18. Lazuryt. 19. Chryzoberyl (Ural). 20. Granat. 21. Heljotrop.

byszewskiego, zał. galerii sztuki współczesnej w Pradze.

Karaś, ryba, karpiowata, żyje w wodach stojących, podobna do karpia, lecz bez wąsów; także hodowany.

Karat, 1) jednostka wagi kamieni szlachet. — 0,205 gr.; 2) określenie stopnia zawartości czystego złota w stopie; np. 100% zawart. złota = 24 kar., 75% = 18 kar., itd.

Karawana, pers., towarzystwo podróżne, zwł. na Wschodzie, gdzie orszak jest konieczny dla bezpieczeństwa.

Karawanki, wapienne pasmo górskie w Alpach Wsch., między rz. Sawą i Drawą; Stou 2236 m; stanowią granicę Jugosławii, Włoch i Austrii.

Karawanseraj, pers., zw. także c h a n e m, dom zajezdny dla karawan.

Karawela, żaglowiec o wyporności 50—150 tonn, używany na morzu w XIV—XVI w.; posługiwał się nią Kolumb. — Por. tabl. Okręty.

Karbidy, węgliki metali, ciała twarde i trudno topliwe. K. z w y k ł y, węglik wapnia CaC_2, otrzymuje się na wielką skalę, używ. do fabrykacji nawozu sztuczn., cyjanamidu wapnia (azotniaku), amoniaku, acetylenu.

Karbol, ob. Fenol.

Karbolineum, olej ze smoły pogazowej z węgla kamien. służy do impregnowania drzewa.

Karbolowy kwas (karbol), ob. Fenol.

Karbon, ob. Węglowa formacja.

Karbonado, diamenty barwy czarnej, używane w technice.

Karbonariusze (C a r b o n a r i, Węglarze), tajne włoskie stowarzyszenie rewoluc., pierwotnie (1806) skierowane przeciw Francuzom, od 1815 rozpowszechnione we wszystkich krajach walczących o wolność polit. i narodową.

Karbonizacja, usuwanie domieszek bawełny ze starych wyrobów półwełnianych za pomocą kwasu siarkowego.

Karborator, ob. Karburator.

Karborund, węglik krzemu, związek krystal., otrzymywany przez stopienie koksu i piasku w piecu elektr., twardością dorównuje niemal diamentowi, używ. do szlifowania.

Karbowy, niższy funkcjonariusz dworski, pilnujący robót przy gospodarstwie.

Karbunkuł, 1) zbiór wielkiej ilości furunkułów (czyraków), najczęściej na karku, plecach i wargach, wywoł. przez bakterie ropotwórcze; b. niebezpieczny, wywołuje ból, gorączkę; 2) k. z ł o ś l i w y, a n t h r a x, zakażenie skóry, niebezpieczne, wywołane przez prątek wąglika.

Karburator (karborator), łac., część skład. motoru spalinowego, w kt. rozpylone paliwo (np. benzyna) miesza się z powietrzem w m i e s z a n k ę, odprowadzaną do cylindra.

Karburowanie, zwiększenie zawartości węglowodorów w gazie świetlnym, celem podniesienia jego siły świetlnej.

Karcer, łac., areszt.

Karczewski, 1) Julian, malarz pol. (1806—33); sceny histor., rodzaj., krajobrazy, typy ludowe; 2) Wacław (pseud. Marian J a s i e ń c z y k), pisarz pol. (1855—1912), autor dramatu „Lena" i powieści wiejskiej „W Wielgiem", poprzednik Reymonta.

Karczoch, roślina z rodziny złożonych; gatunki hodowane w Europie płd. dostarczają jarzyny z młodych kwiatów.

Karczowanie (t r z e b i e r z), wykopywanie pniaków i korzeni na zrębie leśnym; k a r c z o w n i c a, rodzaj windy służącej do k., o napędzie ręcznym lub maszynowym.

Kardamon, nasiona rośl. Elettaria cardamomum, używ. jako przyprawa do pieczywa i przy wyrobie likierów, oraz w medycynie.

Kardanowy wał, w samoch. wał służący do przenoszenia obrotów trybów na oś tylną. — Por. tabl. Samochód.

Kardiograf, gr., przyrząd do graficznego przedstawienia akcji serca, za pom. krzywej, zw. k a r d i o g r a m e m; por. też Elektrokardiograf.

Kardy, krzewy kolczaste; szczecinowato owłosione główki kwiatowe służą w przemyśle tkackim do czesania tkaniny wełnianej.

Kardynalny, łac., główny, podstawowy.

Kardynał, łac., najwyższy dostojnik kościelny, członek św. Kolegium Stolicy Apostolskiej. Kolegium obejmuje k. biskupów (w liczbie 6), k. kapłanów (50), k. diakonów (14). Od 1059 wybierają papieża, na k o n s y s t o r z a c h k a r d y n a l s k i c h i w k o n g r e g a c j a c h załatwiają najważn. sprawy kościoła i państwa kośc. Na czele kolegium k. stoi k. d z i e k a n, biskup Ostii, k. s e k r e t a r z s t a n u jest ministrem spraw zagranicznych. K. mianuje papież, odznaką ich jest czerwony kapelusz.

Kardynał, ptak z rodziny zięb. Ameryka Środkowa i Północna.

Kardynałów kongregacje, stałe wydziały św. kolegium, w liczbie 12, z oznaczonym zakresem działania, złożone z rezydujących w kurii kardynałów.

Karelia, kraj między M. Białym, jez. Ładoga i Onega, należy częśc. do Finlandii, częśc. (płn.-wsch.) do Rosji, tworząc a u t o n o m. r e p u b l. s o w. K., 145.226 km², 300.000 mieszk.; stolica Petrozawodsk.

Karelowie, plemię fińskie w Finlandii i w sowieckiej republice Karelii; ok. 900.000 głów.

Kareta, pojazd z nadwoziem w kształcie zamkniętego pudła.

Kargo, hiszp., przesyłka, także spis ładunku okrętowego.

Kariatydy, pierwotnie dziewczęta z Karyai (koło Sparty); posągi dziewcząt podtrzymujące belkowanie w miejsce kolumn.

Kariera, fr., pełny bieg; z góry wytyczony, związany z jakimś zawodem przebieg życia; r o b i ć k.: pomyślnie przechodzić na wyższe szczeble społeczne, zawodowe itp.

Kariokineza, gr., (m i t o z a), proces równomiernego rozdziału chromatyny w komórce dzielącej się w związku z podziałem jądra na 2 jądra potomne przy pośrednim podziale komórki.

Karkavitsas Andreas, pisarz nowogrecki (1866—1922), znakomity prozator.

Karkonosze, ob. Olbrzymie Góry.

Karlfeldt Erik Axel, poeta szwedz. (1864—1931); nagroda Nobla.

Karliści, stronnicy obu Don Carlosów w Hiszpanii 1834—39 i 1872—76.

Karlos, ob. Carlos.

Karlovci, ob. Karłowice.

Karlsbad, ob. Karolowe Wary.

Karlsbadzka sól, mieszanina soli: 22 cz. siarczanu sodowego, 1 cz. siarczanu potas., 18 cz. dwuwęglanu sodow., 9 cz. soli kuchen., środek przeczyszczający.

Karlsruhe, stol. Badenii (Niemcy), nad Renem, 150.000 mieszk., politechnika; port rzeczny.

Karlowice (serbs. Karlovci), m. w Slawonii (Jugosławia), nad Dunajem, 6.000 mieszk.; 26 I 1699 pokój między Polską, Austrią, Wenecją i Moskwą a Turkami, w kt. Polska odzyskała Podole z Kamieńcem.

Karłowicz, 1) Jan Aleksander, znakom. pol. filolog i etnograf (1836—1903), red. „Ludoznawczej Wisły", wyd. „Słownik języka pol." (8 t.), „Słownik gwar pols." (6 t.) i in.; 2) Mieczysław, wybitny kompozytor pol. (1876—1909) mistrz poematów symf., o wspaniałej nastrojowości i świetnej instrumentacji: „Powracające fale", „Odwieczne pieśni", „Stanisław i Anna Oświęcimowie", „Rapsodia litewska", popularne pieśni i in. Zasypany przez lawinę zimową w Tatrach.

Karman, sanskr., „czyn", podstawowa zasada bramanizmu, buddyzmu i dżainizmu: dobre lub złe życie doczesne nagrodą wzgl. karą za czyny z poprzedniego bytu.

Karmazyn, arab., kolor ciemno-czerwony; w dawnej Polsce potomek starej szlachty (nazwa od czerwonego żupana).

Karmel, pasmo górskie w Palestynie, 50 km dług., do 550 m wys.

Karmelici, zakon pustelniczy, zał. 1156, przekształcony na zakon żebraczy, rozszerzył się szczególnie w płd. i zach. Europie. Dzieli się na k. bosych i trzewiczkowych. Ubiór brązowy habit, szkaplerz, kaptur, biały płaszcz z kapturem, czarny pas skórzany. Karmelitanki istnieją od 1452. Do Polski sprowadził k. trzewiczkowych Wł. Jagiełło.

Karmin, czerw. barwnik otrzymywany z koszenili, stosow. jako farba.

Karnacja, łac., termin malar.: koloryt ciała.

Karnak, w. w Górnym Egipcie, liczne wykopaliska.

Karnalit, minerał, podwój. chlorek potasu i magnezu, występ. w Stasfurcie i Kałuszu, nawóz potasowy.

Karna procedura, ob. Procedura karna.

Karnawał, łac., zapusty, okres zabaw, balów, maskarad itd., w czasie od Trzech Króli do środy popielcowej.

Karneol (karniol), krwawnik, minerał, czerw. odmiana chalcedonu, kamień ozdobny.

Karne prawo, ob. Prawo karne.

Karniol, ob. Karneol.

Karnkowski Stanisław, biskup pol. (1520—1603), przeciwnik reformacji, czynny polit., przewodniczący komisji dla spraw Gdańska (statuty K.-go 1570), 1572 popierał Henryka Walezego, potem Batorego, 1581 prymas, zwolennik Zygmunta III i jego polityki austr. Pisma publicystyczne.

Karo, fr., kwadrat; jeden z kolorów w kartach do gry.

Karoca, paradna, zbytkowna kareta.

Karol, panujący. Karolingowie: 1) K. Martel (Młot), (ok. 688—741), majordomus frank., zwyc. Arabów między Tours a Poitiers 732; 2) K. I Wielki (Charlemagne), król Franków, ces. rzym. (742—814), stworzył przez podboje rozległe państwo, koron. 800 na ces. rzym., zorganizował administrację i wojskowość; 3) K. II Łysy (823—77), w traktacie w Verdun 843 otrzymał zach. Frankonię; 4) K. III Gruby (839—88), zjednoczył całe państwo K. Wielkiego, uległ Normanom, 887 zdetroniz. Anglia: 5) K. I (1600—49), w wojnie domowej oddany pod sąd i ścięty; 6) K. II, syn poprz. (1630—85), pobity 1651 przez Cromwella uszedł, 1660 restaurowany. Austria: 7) K. Ludwik Jan, arcyks., wódz (1771—1847), syn ces. Leopolda, kilkakrot. pokonał Francuzów, 1809 po początk. niepowodzeniach zwyc. pod Aspern, klęska pod Wagram; 8) K. I Franciszek Józef, ces. austr. i król węg. (1887—1922), pan. od 1916, abdyk. 1918, wydalony, usiłował 1921 opanować tron węg., internow. przez koalicję na Maderze. Brunszwik: 9) K. Wilhelm Ferdynand, ks. (1735—1806), na czele armii sprzymierz. ogłosił we Francji „manifest brunszwicki" 1792. Burgundia: 10) K. Śmiały, ks. (1433—77), dążył do połącz. Burgundii i Niderlandów z Alzacją i Lotaryngią, stąd konflikt z franc. Ludwikiem XI, Niemcami i Szwajcarią. Francja: 11) K. IV Piękny (1294—1328), ostatni z Kapetyngów; 12) K. VII Zwycięzca (1403—1461), zdetroniz. przez parlament 1421, przy pomocy Joanny d'Arc koron. w Reims, odzyskał Paryż, pokonał Anglików, utwierdził kościół gallikański; 13) K. IX (1550—74), dopuścił do nocy św. Bartłomieja; 14) K. X Filip (1757—1836), brat Ludwika XVI i XVIII, 1815 głowa reakcji, 1824 na tronie, abdykował po rewol. lipcowej 1830. Hiszpania: 15) K. II (1661—1700), ostatni z Habsburgów hiszp., oddał tron Bourbonom; 16) K. IV (1748—1819), na tronie 1788, sprzymierzeniec Napoleona, 1808 przez niego usunięty; 17) K. Maria Józef, zw. Don Carlosem, syn poprz. (1788—1855), przez karlistów uważany za króla, jako K. V; 18) K. Maria de los Dolores (Don Carlos), (1848—1909), nie utrzymał się w Hiszpanii jako K. VII. Neapol i Sycylia: 19) K. I Andegaweński (1226—85), wskutek „nieszporów sycylijskich" stracił Sycylię. Cesarze rzym.-niem.: 20) K. IV Luksemburg (1316—78), stworzył złotą bullą (1356) kolegium elektorów, zał. uniw. w Pradze; 21) K. V Habsburg (1500—58), jako król hiszp. K. I; wojny z Francją, zajęcie Rzymu, pokonanie Związku Szmalkaldzkiego 1547, pokój relig. w Augsburgu 1555, abdyk. 1556; 22) K. VI (1685—1740), 1711 na tronie, pokojem utrechtskim 1713 zgodził się na panowanie Bourbonów w Hiszpanii, zatrzymując resztę krajów austr. W „sankcji pragmatycznej" 1713 ustanowił łączność i niepodzielność krajów austr., które po wygaśnięciu linii męskiej miały przejść na najstarszą córkę ostatniego z rodu. W wojnie sukces. pol. stracił Neapol i Sycylię. Rumunia: 23) K. I Hohenzollern-Sigmaringen (1839—1914), ks. Rumunii 1866, król 1881; 24) K. II, * 1893, po czasowej rezygnacji od 1930 znowu na tronie. Szwecja: 25) K. IX (1550—1611), ks. sudermański, zmusił swego siostrzeńca

Zygm. Wazę do opuszczenia Szwecji, król 1604; zwyc. wojna z Polską, potem klęska pod Kircholmem 1605; 26) K. X Gustaw, wnuk poprz. (1622—60), walczył w wojnie trzydziestoletniej, wojna z Polską, przymierze z Brandenburgią, plany rozbioru Polski, wojna z Danią; 27) K. XI, syn poprz. (1655—97), dzięki „redukcjom" przeprowadził reformę wojska, floty i administracji 28) K. XII, syn poprz. (1682—1718), wojna płn., zwycięstwo nad carem Piotrem W. pod Narwą, detronizacja króla pol. Augusta II, klęska pod Połtawą, poległ pod Frederikshall; 29) K. XIV Jan (Jean Baptiste Bernadotte [1763—1844]), gen. napoleoński, 1810 wybr. przez sejm szwed. następcą tronu, połączył się z koalicją przeciw Napoleonowi; 30) K. XV, wnuk poprz. (1826—72), dążył do zjednoczenia państw skandyn.; poeta i malarz. Węgry: 31) K. Robert Andegaweński, † 1342, przy poparciu papieża na tronie 1308, układem wyszehradzkim 1339 zapewnił swemu synowi Ludwikowi tron pol. po Kazimierzu W.

Karol Boromeusz, św., ob. Boromeusz Karol.

Karolina Południowa (South Carolina), stan w St. Zjedn. Am. Płn.; uprawa bawełny, kukurydzy, ryżu; przemysł tekstylny; 80.258 km², 1.800 000 mieszk. (45% Murzynów); stolica Columbia.

Karolina Północna (North Carolina), st. w St. Zjedn. Am. Płn., między Apalachami i Atlantykiem, 135.778 km², 3 mil. mieszk. (30% Murzynów), stolica Raleigh.

Karolingowie, dyn. frankońska, założ. Arnulf, biskup Metzu († 641), którego wnuk Pipin II († 714) został majordomem frank. Syn Karola Martella († 741), Pipin Mały († 768), detronizuje Childeryka III (Merowingowie) i zostaje 751 królem frank. 843 podział na 3 linie: włosko-lotaryń. († 875), niem. († 911) i franc. († 987).

Karoliny, japoński archip. w zach. części Oc. Spokojnego, 1 419 km², 40.000 mieszk.; wyspy Ponape, Truk, wulkan., inne: rafy koral.; wywóz kopry i cukru. — Odkryte 1521 przez Magellana, do 1899 należ. do Hiszpanii, nast. odkupione przez Niemcy, od 1920 jako mandat Ligi Narodów do Japonii.

Karolowe Wary, czes. Karlovy Vary, niem. Karlsbad, słynne uzdrowisko w płn.-zach. Czechach, stol. żupy K., nad rzeką Teplą, 24 000 mieszk.; 16 źródeł alkal. ze solą glauberską, m. in. „Sprudel", gorące źródło miner. (73° C).

Károlyi, stary ród węg. 1) Aleksander hr. (1668—1743), generał Franc. Rakoczego III, 1711 zawarł pokój z cesarzem w Szatmar; 2) Michał, * 1875, 1918 premier, 1919 prez. republiki węg., oddał 1919 władzę komunistom.

Karoseria, fr., nadwozie, pudło samochodu.

Karotaż, fr., natrętne zbieranie datków.

Karotyna, barwnik żółty zawarty w dużej ilości w marchewce, ciało macierzyste witaminy A.

Karp, ryba kostnoszkielet., z rodziny karpiowatych, w wodach słodkich. K. zwyczajny, dochodzi do 1,5 m dług., 30 kg wagi; żyje w stawach, wolno płynących wodach; pokarm przeważnie roślinny. Liczne odmiany hodowane.

Karpaty, potężny system górski, ciągnący się łukiem (1.500 km) od Alp po Bałkan, od Dunaju pod Bratysławą po Dunaj pod Orsową. Młode góry o budowie płaszczowinowej, sfałdowane w okresie górnej kredy (trzony wewnętrzne) i w trzeciorzędzie (K. fliszowe). K. Zach. (od Dunaju po Przełęcz Łupkowską) obejmują w zewnętrznej strefie, zbudowanej z fliszu (gł. piaskowców i łupków): Białe K. i Beskidy Zach. (Śląski, Wysoki, Niski). Wewnętrz. strefę K. Zach. tworzą: 1) pas skalic wapiennych (Pieniny), 2) trzony, zbudowane ze starych skał krystal. (Małe K., Fatra Wka i Mała, Tatry, Niżne Tatry, Słowackie Rudawy) i 3) łańcuchy wulkaniczne (Matra, Bukowe, Hegyalia). K. Wsch. składają się z: 1) zewnętrz. pasa fliszowego Beskidów Wsch. (Bieszczady, Gorgany, Czarnohora) i K. Mołdawskich, 2) trzonów krystal. (Alpy Rodniańskie i Transylwańskie, góry Bihar) i 3) pasm wulkanicznych (Wyhorlat, Hargitta). Przeważna cz. Karpat (np. Beskidy) stanowi góry średnie (1.000—2 000 m wys.), silnie zalesione (górna granica lasu ok. 1.500 m, w Siedmiogrodzie ok. 1.800 m). Rzeźbę alpejską mają tylko najwyższe łańcuchy, niegdyś zlodowacone: Tatry (2.663 m), Góry Fogaraskie (2.544 m). Niskie przełęcze (w Beskidach: Jabłonkowska, Łupkowska, Użocka, Tatarska, w Siedmiogrodzie: Predeal, Czerwonej Wieży) ułatwiają komunikację. W pasie fliszowym bogate złoża ropy naftowej i soli, w Siedmiogrodzie i na Słowaczyźnie pokłady kruszconośne. K. Zach. zamieszkują: Polacy, Słowacy i Rusini, Wsch.: Rusini i Rumuni. Na Słowaczyźnie wyspy niemieckie, w Siedmiogrodzie niem. i węgierskie.

Karpiele, rośl. z rodziny krzyżowych, rodzaj kapusty, o grubym, jadalnym korzeniu; nasiona tłoczone dostarczają oleju.

Karpiński, 1) Franciszek, poeta pol. (1741—1825), zwany „poetą serca", autor szczerze odczutych sielanek, pieśni religijnych i pamiętników; 2) Alfons, malarz pol., * 1875; portrety kobiece, typy i sceny ludowe; 3) Światopełk, współcz. poeta pol., klasycysta: „Ludzie wśród ludzi", „Mieszczański poemat", „Trzynaście wierszy"; laureat nagrody Polskiej Akademii Literatury (dla młodych).

Karskie Morze, część M. Lodowatego Płn. między wysp. Nową Ziemią a półw. Jałmał, przez 10 mies. w roku pokryte lodami: Karskie (Żelazne) Wrota, cieśn. między wyspami Nową Ziemią i Wajgaczem.

Karst, ob. Kras.

Kartacz, wł., dawny pocisk artyleryjski, napełniany kulami ołowianymi, używ. do celów żywych i bliskich. Kartaczownica, małe działo szybkostrzelne.

Kartagina, staroż. m. na płn. wybrz. Afryki. Założ. przez Fenicjan w VIII w. przed Chr., dzięki silnej flocie rozwinęła żywą ekspansję w Afryce i płd. Europie, urastając do potęgi. Po pierwszej niepomyślnej wojnie punickiej (264—41) z Rzymianami opanowała z czasem Hiszpanię (wodzowie: Hamilkar, Hazdrubal, Hannibal). Od 2. wojny punickiej (218—201 [klęska K. pod Zamą 202]) słabnie (walka stronnictw, najazdy Masynissy). W wojnie z Rzymem (149—146) zburzona przez P. Kornel. Scypiona

i wcielona do państwa rzym. Odbud. za Augusta, ok. 200 siedziba ojca kościoła Tertuliana, od 439 stolica państwa wandalskiego, 533 zajęta przez Belizariusza dla cesar. wsch.-rzym., 698 zniszczona przez Arabów. Dziś miasto prowincjonalne Tunisu, z olbrzymimi ruinami.

Kartel, fr., pierwotnie porządek walki turniejowej, wyzwanie na pojedynek. Kartele, umowy kartelowe, bywają zawierane w stosunkach między państwami w przewidywaniu pewnych wypadków, odnośnie np. spraw celnych, wydawania dezerterów itd. W polityce: blok stronnictw popierających rząd. K. gospodarczy jest zjednoczeniem przedsiębiorstw tej samej gałęzi produkcji celem opanowania rynku, usunięcia lub zmniejszenia konkurencji, podwyższenia cen, stosowania jednolitych warunków sprzedaży itp.

Kartezjanizm, określenie filozofii Descartesa (ob.).

Kartezjusz, ob. Descartes.

Kartofel, ob. Ziemniak.

Kartografia, gr., nauka o sporządzaniu map; por. Mapy.

Karton, 1) gładzona tektura; 2) rysunek na grubym papierze, jako wzór dla wielkich malowideł, witraży, dywanów itp.; 3) pudło tekturowe.

Kartoteka, urządzenie, posługujące się zbiorami luźnych kartek dla prowadzenia ewidencji, rachunkowości itd., np. k. klientów, k. biblioteczna, składowa itd.

Kartusz

Kartusz, fr., 1) zwój, tablica ozdobna, przeważnie z brzegami powycinanymi, ozdobnymi, używana głównie w baroku; 2) ładunek z prochem w naboju armatnim.

Kartuzi, zakon pustelniczy założ. przez św. Brunona 1048, oddany modlitwie, nauce, pracy ręcznej, przestrzegający milczenia i wegetarianizmu.

Kartuzy, m. pow. w wojew. pomors., między jez. Wielkim i Małym Grzybnem, 5.000 mieszk.; ośrodek „Szwajcaria kaszubs.", stacja klimat.; muzeum kaszubskie.

Kartwelia, Karthli, środk. część Gruzji.

Karty do gry, określona ilość kart, wykonanych ze sztywnego papieru, zaopatrzonych w różne figury i znaki, a służących do gier towarzyskich i hazardowych. K. te są podzielone na 4 grupy o nazwach (w tzw. k. francuskich): tref, pik, kier, karo, o jednakowej liczbie k. i jednakowych figurach. Ilość k. jest rozmaita przy różnych grach: tarok 78, wist i bridż 52, pikieta 32 itd. — Chińczycy i Japończycy znali k. już przed pojawieniem się w Europie, dokąd przynieśli je Saracenowie. Gry w karty są hazardowymi, gdzie rozstrzyga przypadek i kombinacyjnymi, w których też zręczność i zdolność graczy ma duże znaczenie.

Karuk, klej rybi, otrzymywany z pęcherza jesiotra.

Karuzela, w śrdw. uroczystości połącz. z zabawami konnymi; obec. na jarmarkach, w lunaparkach itd., okrągła tarcza obracana dokoła swej osi pionowej, wraz z umieszczonymi na niej siedzeniami dla publiczności w kształcie koni, łodzi itp.

Karwia, letnisko nad Bałtykiem w pow. Puck (woj. pomors.), 300 mieszkańców.

Karwina, m. na czeskim Śląsku Ciesz., 20.000 mieszk., gł. Polaków; ośrodek zagł. węglowego.

Karykatura, wł., sposób przedstawiania przedmiotów, szczególnie jednak osób z przesadnym, przew. rozśmieszającym podkreśleniem jakiejś cechy. Rozkwit k. rysunkowej w XVIII i XIX w. zwł. w Anglii (Hogarth, Rowlandson) i Francji (Daumier, Gavarni).

Karynckie Alpy, wsch. część płd. Alp wapiennych na granicy Włoch i Austrii, do 2.780 m wys.

Karyntia (niem. Kärnten), austr. kraj związk., 9.530 km², 400.000 mieszk.; górzysty, obfituje w ołów i żelazo; stol. Klagenfurt (Celowiec).

Karr Alphonse, franc. pisarz i wpływowy publicysta (1808—90).

Karzeł, człowiek wzrostu wybitnie mniejszego od przeciętnego; w Europie środk. poniżej 140 cm do ok. 1 m. Wzrost karli wywołany zaburzeniem w wydzielaniu przysadki. — W staroż., głównie zaś w śrdw. (nawet do XVIII w.), używano karłów do różnych posług, szczeg. dla zabawiania władców i ich dworów. — Karłowate ludy, ob. Pigmejczycy.

Kasa, wł., 1) miejsce przechowania pieniędzy, przedmiotów wartościowych itd.; 2) nazwa wielu instytucji finansowych; 3) stan gotówki w przedsiębiorstwie.

Kasa Chorych, instytucja społ., obejmująca ubezpieczenia (przew. pracobiorców) na wypadek choroby, dzisiaj w większości państw o charakterze przymusowym, z mocy specjaln. ustaw W Polsce objęte przez ubezpieczalnie społeczne. Por. Ubezpieczenie społeczne.

Kasacja, fr., unieważnienie dokumentu; zniesienie wyroku sądowego z powodu naruszenia ustawy; usunięcie z urzędu.

Kasa im. Mianowskiego, instytut popierania polskiej twórczości naukowej w Warszawie, założ. 1881 przez byłych profesorów i uczniów Szkoły Głównej ku uczczeniu pamięci jej rektora Józefa Mianowskiego. Oprócz różnych dzieł naukowych, stałe wydawnictwa Kasy: „Nauka Polska" i „Poradnik dla samouków".

Kasandra, u Homera jasnowidząca córka Priama, przepowiadająca upadek Troi.

Kasatoryjna klauzula, postanowienie umowy stwierdzające jej unieważnienie na wypadek niedotrzymania danego terminu, np.: niezapłacenie procentów, powoduje natychmiastową płatność całej sumy.

Kaseta, fr., skrzynka, szkatułka.

Kaseton, rzeźbione wgłębienie w suficie, kwadratowe lub wieloboczne.

Kasjer, prowadzący kasę.

Kasjopea, w mitol. grec. matka Andromedy, przeniesiona przez bogów między gwiazdy; stąd nazwa gwiazdozbioru.

Kasjusz, ob. Cassius.

Kask, fr., lekki hełm.

Kaskada, wł., sztuczny wodospad schodkowy.

Kasownik, ♮, znak muz. przywracający pierwotną wysokość nuty przez zniesienie (kasowanie) jej obniżenia lub podwyższenia.

Kasper, jeden z św. 3 króli.

Kaspijskie Morze, największe bezodpływowe jezioro na ziemi, na pogran. Europy i Azji, 436.500 km², 26 m poniżej p. m., b. rybne, na wybrzeżach kopalnie ropy naftowej; uchodzą doń Wołga, Ural, Kura, Terek i in.

Kasprowicz Jan, znakomity poeta pol. (1860—1926), syn chłopski, prof. literatury porównawczej na uniw. lwowskim; czołowy poeta Młodej Polski, o mocnym tonie społecznym i wielkim pogłębieniu myślowym i moralnym; ważniejsze dzieła: „Krzak dzikiej róży", „Moja pieśń wieczorna" (hymny), „Chwile" (liryki osobiste), „Księga ubogich", „Marchołt" (misterium dramatyczne), „Mój świat"; również tłumacz poetów obcych, m. in. Shelleya, Ajschylosa, Eurypidesa, Szekspira, antologii poetów angielskich.

Kasprowy Wierch, szczyt w Tatrach pols., 1988 wys. — Por. Linowe kolejki.

Kasprzycki Tadeusz, gen. pol., *1891, 1931 zast. 1. wicemin. spraw wojsk., 1935 min. spraw wojskowych.

Kassawa, nazwa korzeni rośliny tropikalnej Manihot i otrzymanej z nich mączki, zw. także a r r o w r o o t, s a g o, t a p i o k a.

Kassern Zygfryd, kompozytor pol., *1904: koncert na sopran i orkiestrę, szereg utworów fortepianowych, pieśni i in.

Kassel, stol. niem. prow. Hessen-Nassau, nad rzeką Fuldą, 175.000 mieszkańców.

Kasta, ob. Kasty

Kastaniety, wł., drewniane grzechotki, rozpowszechnione w Hiszpanii i płd. Włoszech przy wtórowaniu do tańca.

Kastet

Kastet, fr., kawał ołowiu, obszytego skórą, używany przez opryszków do ogłuszania napadniętych przez uderzenie w głowę; także w formie połączonych pierścieni żelaznych nakładanych na palce.

Kastor i Poluks, ob. Dioskurowie.

Kastracja, łac., t r z e b i e n i e, usunięcie gruczołów płciowych, męskich lub żeńskich, u ludzi lub zwierząt. Osobnik kastrowany: k a s t r a t (rzezaniec); por. też E u n u c h. W hodowli zwierząt k. często stosowana.

Kasty, portug., warstwy społ., ściśle od siebie odgraniczone zwyczajami, przepisami relig. lub prawami. K. w I n d i a c h: bramini (ob.), kszatria (wojownicy), waiszia (kupcy, rzemieślnicy i rolnicy) i szudra (wyrobnicy, pospólstwo).

Kastylia, kraina w środk. Hiszpanii podziel. K a s t y l i j s k i m i G ó r a m i d z i a ł o w y m i na Starą i Nową K.; uprawa roli tylko przy sztucznym nawodnieniu. Stol. S t a r e j K. Valladolid, N o w e j Madryt. — Z pocz. XI w. odziedziczył K król Nawarry, Sancio III Wielki, syn jego Ferdynand ogłosił się 1037 królem (przyłącz. Leonu, zdobycze na Maurach). Zwycięstwa nad Arabami Alfonsa VI (1072—1109), zdobywcy Toledo. Za następców podziały i osłabienie K. Za Ferdynanda III św., 1230—52, wzrost potęgi (zdobycze teryt., uchwała o niepodzielności). Za następców walki wewn. i znowu upadek. Przekazana przez Henryka IV Bezsilnego, 1454—74, Izabelli, małżonce Ferdyn. Aragońskiego, została zespolona 1516 z Aragonią w królestwo Hiszpanii.

Kasyda, forma poematu arab., przejęta przez Persów i Turków.

Kasyno, wł., zamknięte towarzystwo i lokal przeznaczony na jego zebranie; dom gry, lokal rozrywkowy; miejsce stołowania się oficerów itd., rodzaj klubu.

Kasyteryt, minerał, dwutlenek cyny SnO_2, jedyna ruda cyny; Saksonia, Czechosłowacja, Kornwalia.

Kasza, ziarno omielone z łuski, przeważnie także łamane (grubo lub drobno).

Kaszak, a t h e r o m a, dobrotliwy nowotwór skórny: torbiel (cysta) wypełniona treścią kaszowatą. Powstaje z gruczołu łojowego, najczęściej na owłosionej skórze głowy.

Kaszalot, o l b r o t o w i e c, drapieżny ssak wodny z podrzędu wielorybów, 20 m dług., we wszystkich morzach prócz lodowatych. Dostarcza o l b r o t u (tłuszczu) i a m b r y (wydzielina jelit

Kaszel, t u s s i s, przerywany, odbywający się rzutami i połączony z specjalnym dźwiękiem wydech, przy kurczowym zamknięciu głośni; poprzedza go głęboki wdech, który sprawia, że głośnia otwiera się pod wyższym ciśnieniem powietrza. K. powstaje przez podrażnienie nerwu błędnego w błonie śluzowej gardła i dróg oddechowych, na skutek przekrwienia błony śluz., zapaleń, podrażnień mechanicznych i chemicznych itd.

Kaszgar, m. w chiń. Turkiestanie, 80 000 mieszkańców.

Kaszkiet, fr., lekki hełm, czako, czapka z daszkiem.

Kaszmir (Dżammu), bryt.-ind. państwo hołd.. 218.227 km², 3 mil. mieszk.; uprawa ryżu, owoców, chów bydła; stol. Srinagar, 178.000 mieszk.

Kaszmir, miękka tkanina z wełny kozy kaszmirskiej.

Kaszta, niem., rodzaj skrzynki na czcionki drukarskie.

Kasztan jadalny, drzewo w krajach nadśródziemn. Twarde, użytk. drewno, nasiona jadalne.

Kasztanowiec, drzewo do 25 m wys., liście dłoniasto-złożone; powszechnie sadzony; pochodzi z płn. Grecji

Kasztel, łac., zamek warowny; nadbudowa na dziobie i rufie dawnych okrętów.

Kasztelan, łac., urzędnik grodowy za Piastów, dowódca załogi, ściągał daniny, wymierzał sprawiedliwość. Od XVI w. dostojnik podporządkowany wojewodzie, z wyjątk. k. krakowskiego.

Kaszubi, plemię pol., potomkowie dawnych Pomorzan, na wybrzeżach Bałtyku od Gdańska po granicę zach. Pomorza. Mówią narzeczem pol. ze szczątkami mowy Pomorzan.

Kaszubska Szwajcaria, część pojez. pomors w pow. Kartuzy, malownicza, pełna jezior, pagórkowata (Wieżyca 331 m).

Kat, wykonawca kar cielesnych i kary śmierci.

Katachreza, gr., uchybienie poety lub mówcy przeciw jedności obrazowania.

Katafalk, fr., rodzaj żałobnego rusztowania, na którym układa się zwłoki zmarłego.

Kataklizm, gr., katastrofa żywiołowa.

Katakumby, gr., podziemne cmentarze, zespoły grobów wczesnych chrześcijan we Włoszech, Afryce płn. i Azji Przedniej. K. r z y m s k i e składają się z długich korytarzy i komór, wydrążonych w tufie, czasami w kilku piętrach. Większe komory są zdobne dekoracją malarską opartą o wzory grecko-rzymskie. Od IV w. stały się miejscami kultu: dziś są jednym z głównych źródeł wykopaliskowych archeologii starochrześcijańskiej.

Katakumby

Katalepsja, gr. stan zupełnej bezwładności. Por. K a t a t o n i a.

Kataliza, gr., zwiększenie szybkości reakcji chemicznej dzięki obecności pewnych ciał. k a t a l i z a t o r ó w, które pozostają bez zmian i pozornie nie biorą udziału w reakcji. Zjawisko k. ma ogromne znaczenie w przemyśle chemicznym; często stosowane katalizatory: platyna, tlenek żelazowy, nikiel i in.

Katalog, gr., spis przedmiotów stanowiących jakiś zbiór, np. książek, obrazów, rękopisów itd., ułożony wg pewnego systemu.

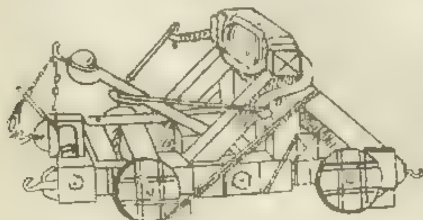
Katalonia, obwód autonom. (od 1932), w płn.-wsch. Hiszpanii, obejmuje 4 prow. z ok. 3 mil. mieszk.; dialekt katal. zbliżony do prowansals. Stol. Barcelona Od 800 należała do marchii hiszp., 874 niezależne k s i ę s t w o K., połącz. 1137 z Aragonią, 1479 z Kastylią. Stałe tendencje separatystyczne Katalończyków (1640—52 łączą się z Francuzami, w wojnie sukces. z Austriakami); 1933 autonomia w ramach republ. hiszp., 1934—35 zniesiona, 1936 przywrócona.

Katalońskie Pola, ob. Châlons-sur-Marne

Katanga, prow. w Belg. Kongo, 560 000 km², 1 mil. mieszk., stol. Elisabethville; K. dostarcza miedzi, radu, kobaltu.

Kataplazm, gr., gorący, wilgotny okład z rozgotowanego na papkę nasienia lnu, kaszy, mąki gorczycznej, ziemniaków itd.

Katapleksja, gr., stan przejściowego porażenia, wywołany przez nagły przestrach, wstrząs itp.; szczególnie u zwierząt.

Katapulta rzymska

Katapulta, gr., 1) staroż. i średniow. machina wojenna o stromym torze pocisków: 2) przyrząd do wyrzucania samolotów (przeważnie za pom. ścieśnionego powietrza), używany gł. na okrętach.

Katar, gr., n i e ż y t, ostre lub chroniczne zapalenie błon śluzowych, z wydzielaniem śluzu i ewent. ropy.

Katarakta, ob. Zaćma.

Katarakty, gr., p o r o h y, spadek wód rzeki wskutek zmiany w poziomie dna: do najsławn. należą k. Nilu, w Europie porohy Dniepru.

Katarowie, gr., sekta chrześcij. powstała w XI, wygasła w XIII w.: odrzucali sakramenty, zmartwychwstanie ciał, małżeństwo, organizację państwową i kościelną.

Katarzyna, św., 1) K. z Aleksandrii, patronka filozofów, umęcz. 307; pam. 25 XI; 2) K. szwed., † 1381; pam. 29 III; 3) K. ze Sieny, † 1380, wraz z K. 2 po stronie pap. Urbana VI; pam. 30 IV; 4) K. z Bolonii, † 1463; pam. 9 III.

Katarzyna, królowe. A n g l i a: 1) K., córka Karola VI franc. (1401—38), 1402 żona Henryka V ang. (stąd pretensje domu Lancaster do tronu franc.); 2) K. Aragońska (1485—1536), córka Ferdynanda Katolickiego i Izabelli, żona Henryka VIII (1504); odmowa papieża na rozwód z nią zadecydowała o odpadnięciu Anglii od kościoła katol.; 3) K. Howard (ok. 1520—42), piąta żona Henryka VIII; 4) K. Parr (1512—48), szósta żona Henryka VIII. F r a n c j a: 5) K. Medycejska (1519—89), żona Henryka II, od 1560 sprawowała rządy za swego syna Karola IX; zagrożona powołaniem przez niego Coligny'ego na doradcę, urządziła noc św. Bartłomieja. P o l s k a: 6) K. Jagiellonka, żona Jana Wazy, króla szwed. (1526—83), matka Zygmunta III. R o s j a: 7) K. I Aleksiejewna (1684—1727), żona Piotra W.; rządziła po jego śmierci 1725, założ. akademię umiejętności, utworzyła Najw. Tajną Radę; 8) K. II (1729—96), zw. W i e l k a, córka ks. Anhalt-Zerbst, żona cara Piotra III, po jego zamordowaniu 1762, na tronie. Zwycięskie wojny z Turcją (pokój 1774), aneksja Krymu 1783, zdobycie wybrzeża M. Czarnego po Dniestr z Oczakowem (1792). W Polsce: osadzenie na tronie Stan. Augusta Poniatowskiego, udaremnienie zniesienia liberum veto, narzucenie równouprawn. dyssydentów i poddanie ustroju Polski pod gwarancję Rosji, wreszcie rozbiory Polski i zabór przeszło połowy jej obszaru. Niepomyślna wojna z Szwecją. Reformy w duchu oświecenia, żywy kontakt z Zachodem: „Semiramida Północy".

Kataster, wł., spis dokładnych danych odnośnie podmiotów i przedmiotów podatku bezpośredniego, zwł. g r u n t o w e g o. Urząd katastralny zajmuje się prowadzeniem k. oraz m a p k a t a s t r a l n y c h, jako podstaw wymiaru podatku gruntowego.

Katastrofa, gr., 1) w dramacie grec. decydujący zwrot w losie bohatera, wynikający z jego własnej natury i zbiegu wydarzeń; 2) gwałtowna, niszcząca zmiana istniejącego stanu rzeczy, nieszczęśliwy wypadek.

Katatonia, gr., zbiór różnych objawów chorob.: 1) k a t a l e p s j a: zesztywnienie mięśni i nieruchome ułożenie członków, nieraz przez całe miesiące; 2) o d r ę t w i e n i e (s t u p o r): chorzy nie mówią, nie poruszają się i nie reagują na bodźce zewn.; 3) n e g a t y w i z m: wykonywanie czynności przeciwn. do nakazanych; 4) e c h o p r a k s j a i e c h o l a l i a: niewoln. powtarzanie ruchów i słów innych osób — Objawy k. występują w chorob. umysł., zwł. w otępieniu przedwczesnym (schizofrenii).

Katatymia, gr., myślenie alogiczne, uwarunkowane stanami uczuciowymi, spotykane u chorych umysłowo i u ludzi pierwotnych.

Katecheta, gr., ten, który na polecenie biskupa i w jego zastępstwie udziela nauki religii chrześcijańskiej; urzędowa nazwa nauczyciela religii.

Katechetyka, gr., nauka o metodzie nauczania religii.

Katechizm, gr., początkowo wyznanie wiary dorosłego chrzestnika, lub ustne pouczenie go o zasadach chrześcijaństwa; obecnie podręcznik obejmujący w formie pytań i odpowiedzi całokształt nauki Kościoła.

Katechu, garbnik otrzym. z drzewa Acacia catechu, używ. też w lecznictwie.

Katechumeni, w wczesnym chrześc. (do V w.) dorośli, przygotowujący się do chrztu, drogą nauki chrześc. wiary i moralności. Dziś przeważnie na terenach misyjnych.

Katedra, gr., 1) gł. kościół diecezji, ze stol. biskupa; 2) krzesło i stół na podwyższeniu dla wykładającego w szkołach wyższych i średnich.

Kategat (Kattegat), cieśnina między Jutlandią a płd. Szwecją, połącz. przez Skagerrak z M. Północnym, a przez Sund, Wielki i Mały Bełt z Bałtykiem.

Kategoria, gr., ogólne pojęcie gatunkowe; podstawowe formy pojęciowe; klasa przedmiotów.

Kategoryczny, bezwzględny, bezwarunkowy; przeciw. hipotetyczny, zależny od warunku, przypuszczalny.

Kategoryczny imperatyw, gr.-łac., nakaz bezwzględny; por. Kant.

Katerla Józef, pseud. Stefana Żeromskiego (ob.).

Kateter gr., cewnik, instrument chirurg.: cienka rurka metal., gumowa itd., służy do odpuszczania płynów np. moczu z pęcherza i i.

Katerwa Bogdan, pseud. Szczepana Jeleńskiego (ob.).

Kat'exochen, gr., wybitnie, znakomicie, „par excellence".

Katharsis, gr., oczyszczenie zwłaszcza przez tragedię, jeśli wpływa na podniesienie moralne człowieka.

Katjon, ob. Elektryczna dysocjacja.

Katkow Michail Nikiforowicz, publicysta rosyj. (1818—87), skrajny nacjonalista, redaktor „Moskowskich Wiedomosti", namiętny przeciwnik Polaków i panslawista.

Katmandu, stol. Nepalu (Azja), 90.000 mieszkańców.

Kato, ob. Katon.

Katoda, gr., elektroda połącz. z ujemnym biegunem źródła prądu. Por. Elektroliza.

Katodowa lampa, lampa elektronowa, ob. Radio.

Katodowe promienie, strumień elektronów, wywołany wyładowaniami elektr. w rurze z b. rozrzedzonym gazem.

Katolicka Akcja, łac. Actio Catholica, ruch w obrębie Kościoła katol. zmierzający do zwiększenia uczuć i działalności katol. w łonie społeczeństw katol., zwł. w ich organizacjach, do rozbudzania apostolstwa wśród ludzi świeckich i w. i. Na wzór założ. przez papieża Piusa XI 1923 we Włoszech Azione cattolica, powstały podobne instytucje w innych krajach m. i. w Polsce.

Katolicki Kościół, powszechny, chrześcijański kościół w przeciwstawieniu do sekt; zwykłe określenie kościoła rzym.-kat. i gr.-kat., ob. Rzymsko-kat. Kościół.

Katolicyzm, gr., duch i charakter właściwy Kościołowi rzym.-kat., uwydatniony od samego początku chrześcijaństwa, podkreślony przez sobór trydencki 1545—63. Przeciwstawia mu się herezja, odstąpienie od nauki kościoła i schizma, oderwanie się od kościoła bez zmiany nauki wiary.

Katolik, gr., członek Kościoła katolickiego.

Katon (Cato), 1) Marcus Porcius [Starszy] (234—149 prz. Chr.), przedstawiciel starorzym. surowości poglądów i obyczajów, przeciwnik Kartaginy i kulturalnych wpływów greckich; nap. historię Rzymu „Origines", twórca prozy rzym. 2) M. Porcius Uticensis [Młodszy], prawnuk poprz. (95—46 prz. Chr.), gorący republikanin, przeciwnik Cezara, po klęsce republikanów pod Tapsus popełnił samobójstwo.

Katoński, nieskazitelny, surowy, o silnych zasadach.

Katorga, ros., w Rosji cars. kara ciężkich robót na Syberii.

Katowice, stol. woj. śląsk., n. rz. Rawą (1936): 131.675 mieszk. (88% wyzn. rz.-kat.). Ośrodek zagłębia śląskiego; kopalnie węgla kam., huty żelaza i cynku, fabryki maszyn i chemikalii. Węzeł kolej. i lotn. Ośrodek handlu górnośląsk. Ognisko nauk.-kultur. (Muzeum Śląskie). Rozwój: 1888: 14.200, 1900: 32.000, 1931: 127.044 mieszkańców.

Kattegat, ob. Kategat.

Katun, gęsta tkanina baweln. drukowana w wzory, lub niedruk. (szerting itp.).

Katylina Lucius Sergius, patrycjusz rzym. (108—62 prz. Chr.), twórca spisku przeciw senatowi, oskarżony przez Cycerona, ówczesnego konsula (63) w mowach tzw. „Katyliniarkach", uszedł, zginął w bitwie pod Pistorią.

Kaucja, łac., zabezpieczenie, zapewniające szybkie zaspokojenie w razie szkody.

Kauczuk, guma elast., występ. w soku mlecznym rośl. tropik., jak Hevea, Manihot, Castilloa; sok mleczny otrzym. przez nacinanie drzew, krzepnie sam lub za dodaniem środk. chem. Ważny prod. handlu świat., plantacje głównie na Archip. Malajskim, Cejlonie. K. surowy poddaje się oczyszczeniu i wulkanizowaniu (przeróbka z siarką).

Kauczukowiec, drzewo z sokiem mlecznym, dostarcz. kauczuku, poch. z Ameryki zwrotnikowej, upraw. w całym obszarze zwrotnikowym.

Kaudyńskie Wąwozy, koło Caudium, 321 prz. Chr. wojsko rzym. zwyciężone przez Samnitów musiało przejść przez jarzmo, stąd k. jarzmo, upokorzenie.

Kauffmann Angelika, malarka szwajc. (1741—1807), o tendencjach klasycznych: portrety, sceny mitologiczne.

Kaukaz, łańcuch młodych gór fałdowych, ciągnący się w poprzek międzymorza czarnomorsko- kaspijskiego (ok. 1300 km dług., do 225 km szer.). Najw. szczyty przekraczają 5000 m (wygasły wulkan Elbrus 5630 m). Silne złodo-

wacenie Wybitna granica klimatyczna (na płn od K. klimat lądowy, na płd. śródziemnomorski). Brak kolei Najważniejsza droga gruzińska droga wojenna łącząca Władykaukaz z Tyflisem (K. środkowy). Ludność pod względem ras i narod. bardzo różnorodna. Turkotatarzy, Lezgini, Czeczency, Czerkiesi, Abchazowie, Osetowie, Gruzini i i.

Kaukaz, kraj między M. Czarnym a Kaspijskim Dzieli się polit na: K. Płn., K. Płd. i Dagestan. K. Płd. tworzył w 1 1922 36 Zakaukaską Feder. Republ. Rad (185.845 km², 7,110.800 mieszk.), wchodzącą w skład Z S R R Federacja została obecnie rozbita na 3 związkowe sow republ. socjalist: Armenię, Azerbejdżan i Gruzję (ob poszczególne republ.). K. Płn (Kraj Przedkaukaski), okręg administr w Rosji sow., między Ukrainą autonom obszarem Kałmuków, Dagestanem i Zakaukazją, 292.000 km² pow. i 9,378.000 mieszk. (ok. 78% Rosjan i Ukraińców). Kraj na płn. nizinny (rolnictwo), na płd. górski (hodowla). Stol.: Rostów nad Donem Autonom obszary: Adygów, Kabardyńców, Płn. Osetii, Karaczaj-Czerkiesów i Czeczeńców.

Kaulbach Wilhelm von, malarz niem (1804—74) wielkie kompozycje historyczne

Kaunas, lit nazwa Kowna.

Kaunitz Wenzel Anton, ks., kanclerz austr. (1711 94) przeciwnik Fryderyka II przeprowadził przymierze franc austr., wszechwładny za Marii Teresy

Kauppin-Heikki (Heikki Kauppinen), największy fiń. pisarz ludowy, * 1862 jaskrawy naturalista i posępny pesymista.

Kaustyczny, gr., żrący, np. soda k., ług sodowy.

Kautele, łac., zabezpieczenie, środki ostrożności, zastrzegane w umowach i dokumentach.

Kauteryzować, trawić (kwasem wyżerać; zabieg chirurg: wypalanie rozżarzonym żelazem, elektrycznie itd.

Kautsky Karl, niem polit i pisarz 1854, niezależny socjalista zwolennik Marxa i Engelsa, np. „Vorläufer des Sozialismus" „Der Ursprung des Christentums" i i

Kauza, łac., sprawa, rozprawa.

Kauzalny, łac. przyczynowy kauzalizm, szukanie związku przyczynowego

Kavya, indyjski poemat artystyczny, najwyższy stopień poezji, główny twórca Kalidasa

Kawa, ob. Kawowiec.

Kawala (kawalla), staroż Neapolis, m port. nad M Egejskim (Grecja), 50.000 mieszk., eksport tytoniu

Kawaler, łac., jeździec, rycerz szlachcic; człowiek odznaczony orderem nieżonaty

Kawaleria, jazda, konnica, ob. Jazda

Kawalkada, kawalkata, wł uroczysty wjazd na koniach.

Kawatina, wł., dłuższe solo liryczne w operze, rodzaj arii.

Kawecki Zygmunt, pol pisarz dramat., * 1876; Dramat Kaliny", „Szkoła".

Kawerna, łac., jama: w medyc. jama powst. przez nekrozę i wydalenie tkanki, np w płucu

Kawior, tur. lub tatar solona ikra jesiotra, sterleta wyza ośrodkiem handlu k jest Astrachan K czerwony, z ikry karpi szczupaków i i.

Kawka, ptak z rodziny krukowatych, naśladuje łatwo dźwięki, Europa, Azja.

Kawon, gatunek melonu z rodziny dyniowatych, pospol. w płd Europie.

Kawowiec, wiecznie zielone krzewy lub drzewa, wewnątrz owocu 2 nasiona (ziarnka kawy). Kraje tropikalne, gł Afryka Amer Płd., Brazylia, używanie kawy w Europie od XVII w., b. rozpowszechnione, dzięki pobudzającemu jej działaniu.

Kazakstan, związkowa socjal. republ. rad (przed r 1936 autonom republ.), wchodząca w skład Z S R R. Obejmuje płn cz. sowieckiego Turkiestanu i obszary nadkaspijskie 2,852.819 km² i (1931): 7,260.500 mieszk (przeważnie mahomet. Kazak-Kirgizów Głównym zajęciem ludn: koczownicze pasterstwo Stol.: Alma-Ata.

Kazalnica, podwyższenie w kościele, często bogato zdobione, służące do wygłaszania kazań.

Kazamata, wł, podwalnia murowana sklepiona izba w fortyfikacji, zabezpieczona ochronną warstwą ziemi.

Kazania świętokrzyskie, zabytek języka pol z końca XIII w najstarszy pomnik prozy pol dochowany w urywkach, odnalazł Brückner 1891.

Kazanie, publiczne wygłaszanie przez kapłana myśli i rozważań na temat wiary i moralności połącz z nawoływaniem do ich przestrzegania.

Kazań, stol autonom. sow. republ Tatarskiej, n Wołga, 258.700 mieszk Rosjan, Tatarów, uniwersytet, przemysł włókien i skórzany

Kazbek, wulkan w środk. Kaukazie, 5043 m, 8 lodowców.

Kaz-Dag, ob. Ida.

Kazeina, sernik, białko mleka zwierz, w którym znajduje się jako sól wapniowa, pod wpływem kwasów i enzymów strąca się, stosow jako preparat leczn. w przem farbiars., fotograf., do otrzymania galalitu i i imitacji kości słoniowej marmuru itd

Kazimierz, św., ob. Kazimierz (5)

Kazimierz, pol królowie i książęta Najważn.. Piastowie: 1) K I Odnowiciel 1016—58) przy poparciu cesarza niem odzyskał tron w zależności polit i danniczej od cesarstwa zreorganizował kościół pol i odnowił jedność państwa, 2) K II Sprawiedliwy ks sandom., krakow., kujaw., mazow (1138—94), przy pomocy możnowładztwa pozyskał tron krak., na zjeździe łęczyckim (1180 nadał duchowieństwu szereg przywilejów zniósł senorat sholdował ks. halickie i włodzimier 3) Kazimierz Wielki, król pol. (1310 70), syn Wład. Łokietka, koron. 1333, po zapewnieniu sobie spokoju od zewnątrz układami (z Luksemburgami w Wyszehradzie 1339 z Krzyżakami 1343), zajął się podniesieniem potęgi Polski, statuty wiślickie 1347 założenie uniwersytetu krak. 1364, podniesienie miast i in.; po walkach opanował Ruś. Jagiellonowie 4) K Jagiellończyk, król pol i w. ks lit. (1427 92), syn Wład Jagiełły w zwyc wojnie 13-letniej z Krzyżakami włączył do Polski Prusy Zach. i Pomorze oraz część

Śląska; przeciwnik możnowładztwa, nadał szlachcie przywileje w Nieszawie 1454; 5) K., święty, syn poprz. (1458—84), na życzenie ojca podjął (niepomyślnie) wyprawę o tron węg. (1471), namiestnik na Litwie od 1478, nie interesował się polityką. Relikwie w Wilnie; pam. 4 III.

Kazimierz Dolny, m. w pow. Puławy (wojew. lubels.), n. Wisłą, 4.000 mieszk.; przystań żeglugi, letnisko. Zełoż. przez Kazimierza W. był ośrodkiem handlu zbożem, od XVII w. podupadł; ruiny zamku Kazimierza W. i śpichlerzy nad Wisłą.

Kazirodztwo, stosunki płciowe między osobami blisko spokrewnionymi: stanowi przestępstwo.

Kaznodzieja, 1) wygłaszający kazanie (ob.); 2) k. (Ekklesiastes), jedna z ksiąg St. Test., dawniej mylnie przypisywana Salomonowi: rozważania na temat szczęścia człowieka na ziemi.

Kazuar hełmisty

Kazuary, rodzina ptaków nielatających, nogi silne, ogon zmarniały; k. hełmisty, ptak z rodziny kazuarów, podobny do strusia; N. Gwinea, Australia.

Kazuistyka, część etyki: o rozstrzyganiu wypadków ciężkich konfliktów moralnych; w prawie: szczegółowe rozważanie różnych przypadków prawnych; w znaczeniu ujemnym: przesadna sofistyka. Kazuista, zwolennik, znawca k.

Kazuro Stanisław, kompozytor pol., * 1885; utwory wokalne, opera „Bajka", suity.

Kazus, łac., przypadek; kazualny, związany z przypadkiem; kazualizm, pogląd na świat, uważający, że wszystko zależy od przypadku.

Kąkol, chwast zbożowy z rodziny goździkowatych, kwitnie fiołkowo; cała Polska.

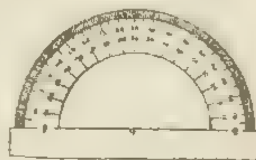
Kąpiele lecznicze: solanki, k. gazowe (kwasowęglowe), siarczane, borowinowe (błotne), słoneczne, powietrzne itd.

Kąt, obszar płaski, zawarty między 2 promieniami, zw. ramionami k., przecinającymi się w jednym punkcie, zw. wierzchołkiem k. K. mierzymy stopniami (ob.); stopień = 360. część k. pełnego, czyli koła; k. półpełny = 180°, k. prosty = 90°; k. większy od prostego, rozwarty, mniejszy od prost., ostry. K. mierzymy za pomocą kątomierza (ob.). 2 k., które mają 1 ramię wspólne, a których drugie ramiona tworzą jedną prostą, k. przyległe, mają sumę równą 180°; 2 k., które mają wspólny wierzchołek, a ramiona są 2 prostymi k. wierzchołkowe, są sobie równe. Używa się też łukowej miary k., której jednostką jest radian (ob.).

Kąt graniczny, ob. Odbicie całkowite światła.

Kątnica, część jelita grubego, poniżej ujścia jelita cienkiego, kończąca się wyrostkiem robaczkowym. Dawniej zwana ślepą kiszką.

Kątomierz, przyrząd do mierzenia kątów; półokrąg (z drzewa lub kartonu), podzielony na 180 stopni.

Kątomierz

Kątowa prędkość, w ruchu obrotowym ciała dookoła osi stałej, stosunek prędkości liniowej do promienia koła, po którym ruch się odbywa; dla wszystkich punktów tego samego ciała k. p. jest stała, mimo, że drogi zakreślone w tych samych czasach są różne.

Kątski, 1) Marcin, gen. pol., † 1710, znakom. artylerzysta, walczył pod Chocimem (1673) i Wiedniem (1683), przyjmował od Turków 1699 Kamieniec, którego wysadzeniu w powietrze miał zapobiec. - Kątscy, muzycy pol., rodzeństwo; najważn.: 2) Antoni, pianista i kompozytor (1817—1899); 3) Apolinary, skrzypek i kompozytor (1825—1879).

Kąt widzenia, k. zawarty między promieniami, biegnącymi od oka do końców przedmiotu; k. w. maleje wzgl. rośnie ze zbliżaniem wzgl. oddalaniem się przedmiotu.

Kcynia, m. w pow. Szubin (woj. poznańskie), 4.000 mieszkańców.

Kde domov můj („Gdzie moja ojczyzna"), czeski hymn narodowy, ułoż. 1834 przez Józ. Tyla.

Keats (kits) John, poeta ang. (1796—1821), o świetnej formie i plastycznej wyobraźni, prekursor „sztuki dla sztuki".

Kecskemet, węg. m. w komitacie Peszt, 80.000 mieszkańców.

Kecz, jacht o typie ożaglowania z dwoma masztami, przy czym tylny mniejszy (bezanmaszt) umieszczony przed sterem.

Keczua (Kiczua), szczep indiański w Płd. Ameryce, w czasach odkrycia Ameryki panujący lud w Peru; pismo węzłowe, tzw. kipu.

Kedyw (chidiw), pers., „pan", „książę", tytuł wicekróla Egiptu w l. 1845—1914.

Keeling (kiling) **Wyspy** (Kokosowe Wyspy), archipelag na Oc. Indyjskim, należ. do bryt. kolonii Malakka, 22 km², ok. 1.000 mieszk.; wywóz orzechów kokosowych i kopry.

Kefalonia, ob. Cefalonia.

Kefir, mleko krowie sfermentowane przez pewien gatunek bakteryj, po czym zmieszane ze świeżym mlekiem; polecany w chorobach żołądka i jelit. Por. Jogurt.

Kekrops, bohater gr., pierwszy król Attyki, zaprowadził małżeństwo, prawo własności.

Kekulé von Stradonitz Friedrich, chemik niem. (1829—1896), twórca nowoczesnej teorii o budowie związków organicznych.

Kelat (Kalat), chanat i agentura bryt.-indyjs. w Beludżystanie; stol. K., 12.000 mieszkańców.

Keller, 1) Gottfried, pisarz szwajc.-niem (1819—90), autor powieści autobiograficznej: „Der grüne Heinrich" i znakomitych opowiadań; „Die Leute von Seldwyla"; 2) Helen, pisarka anglo-ameryk., * 1880, od wczesnego dzieciństwa głucha i ślepa, autorka „Historii mego życia" i in.

Kellermann Bernhard, powieściopisarz niem., * 1879; „Ingeborg“, „Der Tor“, „Das Meer“, „Der Tunnel“ i in.

Kellgren Johan Henrik, liryk szwedz. (1751—1795).

Kellogg Frank Billings, polityk płn.-ameryk., * 1856, senator 1917—23, ambasador w Londynie 1924, sekretarz stanu dla spr. zagran. 1925—1929, przeprowadził 1928 pakt K. (ob.); laureat Nobla (za pokój).

Kellogga pakt, międzynarodowy traktat przeciwwojenny, z 27 VIII 1928, zainicjowany przez Brianda 1927, po długiej korespondencji i wymianie poglądów podpisany w Paryżu przez delegatów 14 państw (m. in. Polski), potępia wojnę, jako środek rozstrzygania konfliktów międzynarodowych. Por. Kellogg.

Kelvin Lord, ob. Thomson William.

Kemal Atatürk, Kemal Pasza, turec. mąż stanu, * 1879, podczas wojny świat. generał, 1919 organizator ruchu narodowego, pokonał 1922 Greków w Azji M., skąd ich wyparł, 1923 prezydent stworzonej przez siebie republiki tureckiej, dyktator, przeprowadził radykalnie szereg reform polit. i społecz., zniósł kalifat.

Kemal Bey (pseud. Namyk Bey), największy nowocz. poeta i pisarz tur. (1840—88), żarliwy patriota, jego grobowiec świętością narodową.

Kempis Tomasz, ob. Tomasz a Kempis.

Kenia, ang. Kenya Colony, bryt. posiadłość w Afryce wsch., składa się z protekt. i kor. kol. w Afryce wsch., 582.623 km², 3 mil. mieszk.; stol. Nairobi; pokłady siarki, sól, złoto, grafit.

Kenig Józef, publicysta pol. (1821—1900), redaktor „Gazety Warszawskiej“.

Kennedy Margaret, powieściopisarka ang., * 1896; „The Constant Nymph“, „The Fool of the Family“ i in.

Kenotafion, gr., pomnik zmarłego, którego zwłoki nie spoczywają pod nim.

Kenozoiczna epoka, najmłodsza era geolog., obejmująca trzeciorzęd i dyluwium.

Kentaur, ob. Centaurowie.

Kentucky (kentaki), stan w St. Zjedn. Amer. Płn., między Alleganami, Ohio i Missisipi, 105.145 km², 2.600.000 mieszk.; stol. Frankfort, 12.000 mieszk.; uprawa roli, tytoniu; kopalnie węgla kamiennego.

Kepi, czapka z daszkiem noszona w wojsku fr., wprowadzona podczas kampanii algierskiej zamiast ciężkiego czaka, w celu ulżenia żołnierzom.

Kepler Johannes, niem. matematyk i astronom (1571—1630), twórca 3 praw K. o ruchu planet, teorii soczewek i lunety astronomiczn.; gł. dzieło: „Harmonices mundi libri V“.

Keratitis, gr., zapalenie rogówki.

Keratomalacja, gr., nacieczenie i rozpad rogówki, spowodowany brakiem witaminy A. Prowadzi do kseroftalmii (ob.).

Keratyna, substancja rogowa, ciało białkowe, składnik naskórka, włosów, paznokci itp., nierozpuszczalna w wodzie i kwasach, rozpuszczalna w alkaliach.

Keraunofobia, gr., lęk przed piorunami.

Kerbela, m. w Iraku, 65.000 mieszk., ośrodek handlu i komunikacji, miejsce pielgrzymek szyitów.

Kercz, 1) cieśnina łącząca M. Azowskie z Czarnym; 2) m. na Krymie nad cieśn. K., staroż. Bosporos, lub Pantikapaion, 35.000 mieszk.; wykopaliska z czasów aleksandryjskich.

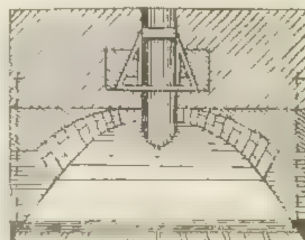
Kerguelen, najwięk. archip. na płd. Oc. Indyjskim, 3.414 km², niezamieszkały, górzysty (Góra Rossa 1.960 m); od 1893 franc., odkryty 1772 przez franc. żeglarza Kerguélen Trémareca.

Keroplastyka, gr., rzeźbienie, modelowanie w wosku.

Kerr (właściwie Kempner) Alfred, niem. pisarz; wpływowy krytyk.

Kerschensteiner Georg, pedagog niem. (1854—1932), teoretyk nowoczesnej szkoły, reformator szkolnictwa.

Keson, kieson, fr., skrzynia żelazna od spodu otwarta do prac pod wodą; por. Fundamenty.

Keson

Ket, jacht o jednym żaglu.

Ketmia, roślina z rodz. ślazowatych; Podole, Pokucie; w okol. podzwrotnik. jako drzewa i krzewy.

Ketony, związki organiczne zawierające charakterystyczną grupę karbolynową CO; najprostszy k.: aceton.

Kettler Gotthard v., mistrz zakonu kawalerów mieczowych (1518—87), wpłynął na poddanie się zakonu (1561) Polsce i jako ks. świecki otrzymał Kurlandię jako lenno polskie.

Key Ellen, pisarka szwedz. (1849—1926), znakomita rzeczniczka postępu społ., zwł. w sprawie kobiecej i w wychowaniu dzieci, autorka „Stulecia dziecka“, „Linij życia“ i in. studiów i szkiców społecznych i literackich.

Keynes (kens) John Maynard, ekonom. ang., * 1883, rzeczoznawca na konferencji pokojowej w Paryżu 1919, propagował przez szereg lat powojennych rewizję traktatu wersalskiego.

Keyserling, 1) Edward, pisarz niem. (1855—1918); 2) Hermann, niem. filozof kultury, * 1880, autor „Das Spektrum Europas“ i in. głośnych dzieł.

Kędzierski Apoloniusz, malarz pol., * 1851; „Rybak“, „Kobieta niosąca wodę“.

Kędzior Andrzej, polityk pol., * 1851, inżynier, poseł do sejmu galicyjs. i parlam. austr., 1918 członek Komisji Likwidacyjnej, poseł na sejm ustawod., ludowiec, 1919—20 min. robót publ., 1922—27 senator.

Kędziora Juliusz, współcz. powieściopisarz pol.; „Marcyna“ (1. nagroda na konkursie I. K. C.).

Kępno, m. pow. w woj. poznań., nad Samicą, 7.000 mieszk.; fabryki maszyn, cegielnie, tartaki.

Kętrzyński, 1) Wojciech, historyk pol. (1838—1918), liczne znakomite prace z dziejów Polski średw.; 2) Stanisław, pol. historyk i dyplom., * 1876, syn poprz., 1925 poseł w Moskwie, 1927

w Hadze; szereg prac z dziejów Polski średw., wydał kronikę Galla Anonima.

Kęty, m. w pow. Biała (woj. krakowskie), nad Sołą, 7.000 mieszk.; fabryki sukna i mebli.

kg, kilogram.

kgm kilogramometr.

Khajjam (Khayyâm), ob. Omar(-i) Khajjam

Khaki (kaki), pers., kolor szaro-zielono-brunatny, jako ochronny, używany w umundurowaniu polowym nowoczesnych armii.

Kiangsi, prow. w płd.-wsch. Chinach, 174.300 km², 27 mil. mieszk.; uprawa zboża, herbaty ryżu, przemysł porcelanowy. Stol. Nanczang

Kiangsu, prow. w Chinach płn., 101.265 km², 37 mil. mieszk.; uprawa bawełny, rozwinięty przemysł (Szanghaj, Nankin), stol. Czin Kiang 170.000 mieszkańców.

Kiauezou (Kiaoczou), chiń. m. w prow. Szantung, 60.000 mieszk.; przed 1922 pobliski obszar z m. Tsingtau dzierżawiony przez Niemcy, 1914 zajęty przez Japończyków, 1922 zwrócony Chinom.

Kibitka, 1) rosyjs. drewniany wóz bez resorów, także sanie; 2) namiot filcowy koczowniczych plemion syberyjskich.

Kichanie, odruch wywołany podrażnieniem śluzówki nosa. Po głębokim wdechu, zamknięcie jamy nosowo-gardłowej języczkiem i gwałtowny wydech, torujący sobie drogę i porywający cząstki z jamy nosowo-gardłowej.

Kiciński Bruno, pol. poeta, tłumacz i publicysta (1794—1844), założ. 1821 i red. „Kuriera Warszawskiego", tłumacz „Przemian" Owidiusza.

Kicki Ludwik, gen. pol. (1790—1831), odznaczył się 1809 pod Raszynem, 1812 pod Smoleńskiem i nad Berezyną, potem w powstaniu listopadowym pod Grochowem, Dembem W., Igamiami; zginął pod Ostrołęką.

Kidnapper, ang. (kid, „koźlę", „brzdąc"), ameryk. nazwa bandytów porywających dzieci dla okupu.

Kiedrzyński Stefan, pisarz pol., * 1886, autor poczytnych powieści i komedii. Laureat nagrody dramat. im. Ł. Reynela.

Kiejdany (litews. Kedainiai), m. pow. na Litwie, n. Niewiażą, 7.000 mieszk.; w XVII i XVIII w. rezydencja Radziwiłłów.

Kiejstut, ks. lit. (1297—1382), syn Giedymina. Długotrwałe wojny z Krzyżakami, walka z Moskwą, zatarg z Wład. Jagiełłą, synem jego brata Olgierda; uwięziony i uduszony w Krewie.

Kiel, ob. Kilonia.

Kielce, m. woj. nad Silnicą, u podnóża Łysogór, 58.000 mieszk., pałac renesans. bisk. krak. z XVII w., katedra z XII w.; odlewnia żelaza, kamieniołomy, wyroby z marmuru, cegielnie, garbarnie i in. oraz handel. Podczas wojny świat. siedziba austr. generał-gubernatora; miejsce sformowania 1. brygady Leg. przez J. Piłsudskiego.

Kielich (łac. Calyx), zewn. okółek okwiatu, złożony przeważnie z zielonych listków, zw. działkami.

Kieliśiński Kajetan Wincenty, rytownik pol. (1808—49), najlepszy po Chodowieckim akwaforcista.

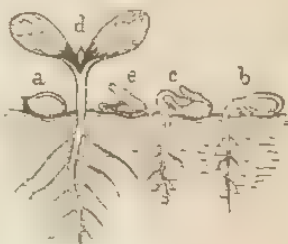
Kielland Alexander Lange, powieściopisarz norw. (1849—1906).

Kielb, ryba z rodziny karpiowatych; u nas w Dniestrze i Sanie.

Kielczak, mięczak morski, kopalny, znany już w formacji sylurskiej.

Kiełek, ob. Zarodek.

Kiełkowanie, u roślin pierwszy okres wyrastania zarodka w nasieniu; rośliny 1-liścienne kiełkują jednym liścieniem, 2-liścienne dwoma liścieniami

Kiełkowanie dyni
a) ziarno; b), c) różne stadia kiełkowania; d) roślina; e) pusta skorupka nasienna

Kiepura Jan, znakomity tenor pol., * 1902; występy od 1925 w operach wiedeńskiej, mediolańskiej i w. in. oraz w filmach muzycznych

Kierat, najpierwotniejszy silnik poruszany siłą zwierząt pociągowych, używany w mniejszych gospodarstwach rolnych do napędu sieczkarń, młockarń itp. za pośrednictwem transmisji

Kierbedź Stanisław, inż. pol. (1810—99), zbudował pierwszy kolejowy most żelazny na Wiśle pod Warszawą.

Kierenskij Aleksander Feodorowicz, polityk ros., * 1881, poseł do Dumy 1912, członek tymczas. rządu rewoluc. 1917, premier, nacz. wódz, pokonany przez bolszewików uszedł do Anglii.

Kierkegaard Sören, duński pisarz i myśliciel (1813—55), krytyk współczesnej kultury duchowej, rzecznik religijnego pogłębienia, autor „Pamiętnika uwodziciela" i doskonale napisanych pism moralno-filozoficznych.

Kiermasz, niem., zabawa ludowa połączona z odświętnym jarmarkiem.

Kiernik Władysław, polityk pol., * 1879, poseł na sejm 1919 ze stron. ludow. Piast, 1920 w delegacji pokoj. w Rydze, 1923 min. spr. wewn., 1925—6 rolnictwa, po procesie brzeskim za granicą.

Kierpce, obuwie góralskie, wyrabiane z jednego kawałka skóry, sznurowane rzemykami.

Kierski Feliks, pol. pisarz i pedagog (1884—1926); m. in. „Podręczna encyklopedia pedagogiczna".

Kieson, ob. Keson.

Kieszeniec, gatunek kraba, mięso jadalne; pospolity w M. Północnym.

Kietlicz Henryk, arcybisk. gnieźn. (ok. 1150—1219), odegrał wybitną rolę w życiu państw. Polski, stworzył podstawy p r i v i l e g i u m f o r i, na mocy którego to przywileju duchowieństwo podlegało sądom duchownym.

Kieżmark, słow. Kežmarok, m. pow. na Słowaczyźnie (Czechosłowacja), nad Popradem, 7.000 mieszkańców; stary zamek.

Kijanka, stadium larwalne żaby; żyje w wodzie, posiada ogon, oddycha skrzelami, początkowo zewnętrznymi, które potem zanikają.

Kijów, stol. Ukrainy sow. (od 1934), na pr. brzegu Dniepru, 540.000 mieszk., przemysł ma

szynowy, tekstylny, cukrowniczy; ukraińska Akademia Umiej., ogromna biblioteka, Ławra Peczerska (klasztor z XII w., obec. dom inwalidów), szereg cerkwi i kościołów; port lotniczy i rzeczny. Hist. Prastary gród, od 882 stol. Rusi, bogaty, ośrodek kultury, 1018 zajęty chwilowo przez Bol. Chrobrego, później przez Bol. Śmiałego, upadł na skutek najazdu tatars., od 1340 należał do Litwy, po unii lubelskiej do Polski (Korony), stol. Ukrainy, wraz z nią przypadł 1668 Rosji, po rewolucji 1917/18 Ukrainie sow., 1920 przejściowo zajęty przez wojska polskie.

Kikutnice, sławonogi morskie, żyjące wśród glonów morskich.

Kil, niem., drewniana lub żelazna belka przebiegająca wzdłuż okrętu jako najniższe zakończenie całego wiązania.

Kilian, św., apostoł Turyngii, zamordow. ok. 690; pam. 8 VII.

Kilim, pers., wzorzysty dywan, tkany na warsztacie tkackim wełnianym wątkiem na bawełnianej osnowie; w przeciwieństwie do dywanów wiązanych wykazuje wzór obustronnie. Kilimiarstwo należy historycznie do przemysłu ludowego; ornamentyka k. rozwijała się tak pod wpływem sztuki perskiej i tureckiej jak i francuskiej. W Polsce b. rozwinięte kilimiarstwo ludowe i artystyczne.

Kilimandżaro, najwyż. szczyt Afryki w ang kolonii Tanganika, masyw wulkan. z 2 wierzchołkami, Kibo 6.010 m, Mawensi 5.355 m, lodowce.

Kiliński Jan, miejski radny Warszawy (1760—1819), szewc, uczestniczył w wstępnych pracach i powstaniu kościuszkowskim, przyczynił się w dużej mierze do opanowania Warszawy i pokonania Rosjan. Członek Rady Najw., dowodził nominalnie stworzonym przez siebie pułkiem piechoty.

Kilo..., gr., w wyrazach złoż. oznacza tysiąc.

Kilof, rodzaj młota żelaznego, o 1 końcu płaskim, 2. szpiczastym, używany w górnictwie i robotach ziemnych.

Kilogram, kg, 1) jednostka masy = 1.000 gramów; tzw. kilogram wzorcowy, masa ciała z irydoplatyny, znajdującego się w Biurze Międzynar. Miar i Wag w Sèvres pod Paryżem; 2) jednostka siły = cięż. masy 1 kilograma.

Kilogrammetr, kgm, jednostka pracy w układzie ciężar.: praca potrzebna do podniesienia ciężaru 1 kg na wysokość 1 metra.

Kilokaloria, kaloria wielka (ob. Kaloria).

Kilometr, km, miara długości = 1.000 metrów.

Kilonia, niem. Kiel, stol. pruskiej prow. Szleswik-Holsztyn, 200.000 mieszk. Port wojenny, uniwersytet, fabryki maszyn, budowa okrętów, handel.

Kiloński Kanał, niem. Nord-Ostseekanal, przecina u podstawy Półw. Jutlandzki, łączy Bałtyk z M. Północnym, zbudow. 1887—95, ok. 100 km długi; ogromne znaczenie strategiczne.

Kilowatt, jednostka dzielności = 1.000 wattów.

Kilowattgodzina (kwg), jednostka praktyczna energii prądu elektrycznego = energii dostarczonej przez prąd o dzielności 1 kilowatta w 1 godzinie.

Kiła, ob. Syfilis

Kimberley (kimberli), m. w Kraju Przylądkowym, 46.000 mieszk.; kopalnie diamentów.

Kimbrowie, ob. Cymbrowie.

Kimon (Cymon), wódz ateński (504—449 prz. Chr.), syn Miltiadesa, pokonał nad Eurymedontem Persów 466.

Kimono, długa, z przodu otwarta, o szerokich rękawach suknia Japończyków, przepasana szarfą zw. obi.

Kinderfreund Aleksander (pseud. Aleksander Alfred Konar), powieściopisarz pol., * 1862. „Siostry Malinowskie", „Młodość panny Mani" i in.

Kindżał, nazwa ros. oznaczająca puginał kaukaski, lub w ogóle puginał.

Kinematografia, wyświetlanie obrazów ruchomych. Wrażenie ciągłości widzenia osiąga się przez projekcję na ekran (biała, odpowiednio spreparowana płaszczyzna) szeregu błyskawicznych zdjęć. Zdjęcia naświetla się (i kopiuje) na ruchomej taśmie filmowej, o wymiarze 18 × 24 mm i długości dochodzącej do kilku tysięcy metrów. Film posiada obrzeże z perforacją dla przesuwania filmów przed obiektywem. Przesuwanie odbywa się skokami: 16 do 18 zdjęć na sekundę, projekcje — 25 do 38 obrazków na sekundę. Odchylenia od tej szybkości: film zwolniony (analiza ruchów) względnie przyspieszony (tricki). F. rysunkowy: kopię sporządza się na podstawie szeregu (do kilku dziesięciu tysięcy) rysunków odręcznych. K dźwiękowa: 1) Metoda fotograficzna. Drgania membrany mikrofonu odbiorczego wywołują odpowiednie natężenia światła w lampie termojonicznej. To zmieniające się ciągle światło przechodzi przez specjalny obiektyw i pada na odpowiednie miejsce z brzegu taśmy filmowej, wywołując tam, zależnie od konstrukcji aparatu przejmującego światło, zmienne znaki optyczne. Przy reprodukcji oświetla się tę część taśmy światłem o stałym natężeniu, a przechodzące przez wyżej wspomniane znaki światło, zmodulowane, działa na komórkę fotoelektryczną. Wzbudzone w tejże prądy, po odpowiednim wzmocnieniu, zamienia się na energię dźwiękową w głośnikach. 2) Metoda płyt woskowych. Dźwięki nagrywa się na płytach woskowych i reprodukuje za pomocą elektrycznych membran i głośników. Dźwięk i akcja muszą być dokładnie zsynchronizowane.

Kinematyka, gr., foronomia, dział fizyki, zajmujący się prawami ruchu, pomijając siły działające.

Kinetyczna teoria gazów, której twórcą jest D. Bernouilli, rozwinięta została z końcem XIX w. przez Clausiusa, Maxwella, Boltzmanna. Zakłada, że gaz składa się z cząsteczek kulistych, poruszających się bezwładnie ze znaczną prędkością; ciśnienie gazu jest wynikiem uderzeń cząstek o ściany naczynia; energia kinetyczna cząstek rośnie wraz z zapasem ciepła, czyli ze wzrostem temper.; stąd wyprowadza się prawo Boyle'a, Gay-Lussaca, Daltona, Avogadry. Metody k. t. g. stosuje się też do ciał stałych, tworząc ogólną k. t. materii.

Kinetyka, gr., dział fizyki, traktujący o ruchu ciał.

King, ang., król; queen, królowa.

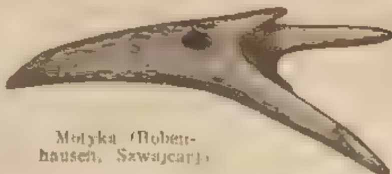
Epoka kamienna

Motyka (Robenhausen, Szwajcarja)

Fresk. Font de-Gaume (Francja)

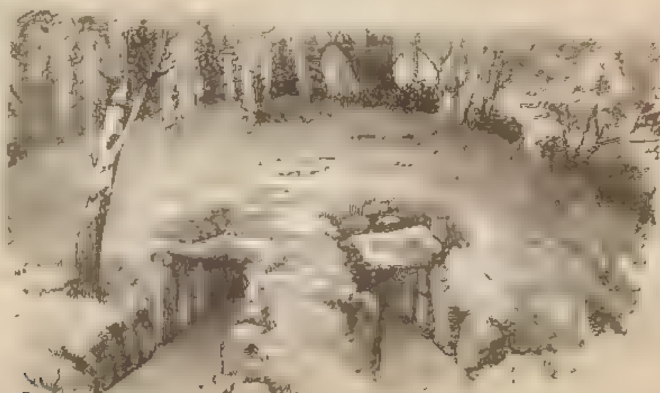

Siekierka kamienna (Kjøkkenmøddinger, Danja)

Toporek

Grób korytarzowy podwójny (wyspa Möen)

Siekierka kamienna (Niemcy Pln.)

Młot kamienny (Niemcy Pln.)

Amor i Psyche — Canova

Ariadna na panterze — J. H. Dannecker

Teatr Wielki w Warszawie

Panteon w Paryżu

Bank Anglji w Londynie

Ministerstwo Skarbu w Warszawie

Kinga, św., ob. Kunegunda.

Kingsley Charles, ang. pisarz i reformator społ. (1819—75), powieść „Hypatia".

Kingston (kingstn), 1) stol. Jamajki (Antyle bryt.), 100.000 mieszk.; 2) K. U p o n H u l l, ob. Hull.

Kinkiet, fr., lampa do powieszenia wprost na ścianie; dawniejsze oświetlenie sceny, stąd wyraż. „światło kinkietów", być granym na scenie.

Kiniorski Marian, polityk pol. * 1865, poseł do I i II Dumy ros., 1922—27 poseł do Sejmu.

Kino, ob. Kinematografia.

Kiosk, tur., pawilon ogrodowy, okrągły lub wieloboczny, także budki do sprzedaży dzienników itd., podobnie zbudowane.

Kioto (Kyoto), japońs. m. na wys. Hondo, 760.000 mieszk.; uniwers.; przem. artystyczny.

Kipczak, plemię tur.; ok. IX w. przybyli z Azji i zajęli stepy nadwołżańskie między Uralem, Donem i Wołgą. Ok. 1220 podbici przez Tatarów, którzy stworzyli Hordę Złotą (zw. Kipczacką) oraz Białą: obie przez krótki czas złączone w jedną całość. Koniec Złotej Hordy na skutek zrzucenia jarzma przez ks. moskiew. Iwana III, 1480: Biała przekształciła się w Astrachańską.

Kipling Rudyard, ang. pisarz i poeta (1865—1936), laureat nagrody Nobla, mistrz powieści egzotycznej, autor „The Jungle Book" i in., w poezjach piewca imperializmu ang.

Kippa aparat służy do wywiązywania gazów, jak siarkowodoru, dwutlenku węgla, wodoru i in.

Kipu (quipu), pismo węzłowe, charakteryst. dla szczepu Keczua (ob.): główny sznur, do którego przywiązany jest szereg mniejszych. Znaczenie zależy od długości i barwy.

Kirasjerzy, fr., ciężka jazda, dawniej w hełmach i kirysach (pancerzach); obec. tradycyjna nazwa niektórych pułków jazdy.

Kirchhoff Robert, fizyk niem. (1824—87), wraz z Bunsenem twórca analizy widmowej.

Kircholm (łotew. Kekawa), w. nad Dźwiną w pobliżu Rygi, 1605 zwycięstwo Chodkiewicza nad Szwedami.

Kirgiska republika (Kirgizistan), związkowa socjal. republ. rad (przed r. 1936 autonom. republ.), wchodząca w skład Z. S. R. R. Obejmuje cz. sowieckiego Turkiestanu na płn.-zach. od gór Tian-szań. 195.237 km² i 1,115.900 mieszk. (mahomet. Kara-Kirgizów i Uzbeków). Rolnictwo (pszenica) i hodowla koni i owiec. Stol.: Frunze.

Kirgizi, lud koczown.-pasterski, tur.-tatars., na stepach Azji środk. między Irtyszem i doł. Wołgą (K a z a k-K.) i bardziej na płn. (K a r a-K.).

Kirin, prow. w Mandżurii, w nowoutworzon. państwie Mandżukuo, stol. K., nad rz. Sungari, 190.000 mieszkańców, port.

Kirke, ob. Circe.

Kirow (przed 1935 W i a t k a), m. w Rosji, n. rz. Wiatką, 62 000 mieszkańców.

Kirowo (przed 1935 Zinowiewsk, przed 1925 E l i z a w e t g r a d), m. na Ukrainie, n. rz. Ingułem, 66.000 mieszkańców; fabryki maszyn rolniczych.

Kirylica, ob. Cyrylica.

Kirys, część zbroi płytowej osłaniająca tułów, składa się z napierśnika i naplecznika.

Kisch Egon Erwin, niem. pisarz i publicysta, * 1885, mistrz nowoczesnego reportażu.

Kisfaludy Sándor, poeta węgier. (1772—1844).

Kisiel Adam z Brusiłowa, wojew. czernichow. i kijowski, † 1653, należał do stronnictwa pokojowego, dążącego 1649 do ugody z Chmielnickim. Zawarł z nim układ perejesławski.

Kisielewski, 1) Jan August, pisarz pol. (1876—1918), czołowy komediopisarz Młodej Polski, autor „W sieci"; 2) Zygmunt, brat poprz., powieściopisarz pol., * 1882.

Kisielnicka Józefa, pseud. E s t e j a, pisarka pol., * 1865; powieści: „Kartki z życia kobiety" i w. in.

Kisłowodsk, miejsc. kąpiel. na płn. Kaukazie; szczawy alkal., 20 000 mieszkańców.

Kismet, tur.-arab., los, któremu obowiązany jest poddać się mahometanin.

Kissingen, B a d K., miejsc. kąpiel. w Dolnej Frankonii (Bawaria), 9.000 mieszk., źródła słone i żelaziste, kąpiele borowinowe.

Kistna (Kriszna), rzeka w Dekanie (Indie Przednie), 1.280 km, uchodzi deltą do Zatoki Bengalskiej.

Kiszki, ob. Jelita.

Kiszyniów, rum. C h i s i n a u, stol. Besarabii (Rumunia), nad Bałtykiem, 130 000 mieszk. Przemysł roln., znaczny handel.

Kit, lepka masa do łączenia przedmiotów, wyrównywania powierzchni itd.: kity tłuste, żywiczne, klejowe, kazeinowe itd.

Kitara, instrument starogrecki z 7—8 strunami, w które uderzano pałeczką „plektron", podobny do liry; od k. nazwa gitary i cytry.

Kitchener (kiczner) Horatio Herbert, Earl of Khartoum, ang. marszałek pol. (1850—1916), pokonał 1897 Mahdiego, zdobył 1898 Chartum, 1914 min. wojny, zatonął wskutek storpedowania statku przez niem. łódź podwodną.

Kitowicz Jędrzej, pamiętnikarz pol. (1728—1804), konfederat barski, później ksiądz misjonarz, barwnie opisał czasy i obyczaje Augusta III i Stanisł. Augusta.

Kiu-sziu, druga co do wielk. wyspa japońs., 42 094 km², 9 mil. mieszk., wulkaniczna; upr. trzciny cukr.; stol. Nagasaki.

Kivi Aleksis (pseud. A. S t e n v a l l a), najwybitn. powieściopisarz fiński (1834—72), również autor dramatyczny.

Kiwi, ob. Nielot.

Kiwu, jez. w wsch. Afryce w Belg. Kongo, 2650 km², 1460 m n. p. m.

Kizill-Irmak (staroż. Halys), najwięk. rzeka w Małej Azji, 1.400 km dł., wypływa z gór Karabel-Dag, uchodzi do M. Czarnego.

Kjökkenmöddinger, duńsk., na wybrzeżach bałtyckich Danii nagromadzenia skorup muszli ze szczątkami ryb, kości zwierzęcych oraz naczyń; pozostałości uczt z epoki kamiennej.

Klabund (właściwie Alfred H e n s c h k e), pisarz niem. (1891—1928).

Kłaczko Julian, pisarz pol. i franc. (1825—1906), jako dziecko zasłynął poezjami hebrajskimi i polskimi, uczeń Gervinusa, w Paryżu 1857—61 wydawca (wraz z Kalinką) „Wiadomości Polskich", świetny stylista, krytyk i pu-

blicysta, autor „Causeries Florentines" („Wieczory Florenckie") i in.

Klagenfurt, Celowiec, stol. Karyntii (Austria), 27 000 mieszkańców; port lotniczy.

Klages Ludwig, niem. filoz. i psychol., * 1872, witalista; autor studiów nad charakterologią i grafologią.

Klajster, klej otrzymyw. z mąki żytniej z wodą: dodatek kwasu salicyl., karbolu lub tp. zapobiega pleśnieniu.

Klaka, fr., klakierzy, ludzie, klaszczący za pieniądze w teatrach dla pobudzenia do ogólnego aplauzu i zapewnienia sztuce powodzenia.

Klakson, ang., samochodowa trąbka sygnałowa: drgania dźwięczące membrany wywołane elektromagnetycznie lub przez obroty kółka zębatego połączonego z silnikiem.

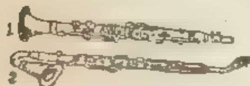
Klan, dawny szkocki i irland. związek rodowy; obec. naukowa nazwa podobnych związków u ludów pierwotnych.

Klapa, 1) element maszyn., ob. Zawór; 2) przy instrumentach muzycznych, ob. Wentyl.

Klaproth Martin, chemik niem. (1743—1817), odkrył uran, cyrkon, tytan, cer, telur.

Klara, św. (1194—1253), założ. zak. klarysek (ob.) z regułą św. Franciszka.

Klarner Czesław, ekonomista pol., * 1872, wiceminister skarbu 1924—5 min. handlu i przemysłu 1925, skarbu 1926; prezes komitetu zwalczania bezrobocia 1931.

1. Klarnet; 2. Klarnet altowy

Klarnet, wł., drewniany instrument dęty o pełnym, miękkim tonie.

Klaryski, zrazu zgromadzenie ascetyczne kobiet, od 1214 pod kierownictwem św. Klary Scifi, od 1224 zakon o regule zbliżonej do franciszkańskiej.

Klasa, łac., 1) grupa, złoż. z jednostek o pewnych wspólnych właściwościach, także warstwa społ. Walka klas: wg Karola Marxa, jedyny wpływ na kształtowanie się dziejów ludzkości mają klasy, składające się z ludzi o tym samym gospod.-społ. położeniu, którzy dochodzą do władzy drogą walki. — 2) Oddział szkolny.

Klasycyzm, w szerszym znaczeniu każdy kierunek w sztuce, nawiązujący do form sztuki starożytnej klasycznej (greckiej i rzymskiej), w ściślejszym — kierunek sztuki końca XVIII w., na którego podstawy wpłynęły dokonywane wtedy wykopaliska greckie i rzymskie i studia gł. Winckelmanna i in. nad sztuką starożytnych. K. dzieli się na trzy etapy: początki sięgają stylu Ludwika XVI, okres silnego rozwoju, styl cesarstwa empire, i odblaski w stylu biedermeier. Artyści: J. L. David, mal. franc.; Ant. Canova rzeźbiarz włoski; B. Thorvaldsen, rzeźbiarz duński i w. in. (por. tabl.). — W literaturze kierunek o ideale jasności myśli, harmonijnej doskonałości formy, prostoty i prawidłowości stylu.

Klasyczny, przykładowy, wzorowy, pierwszorzędny. Por. Klasyk.

Klasyfikacja, łac., uporządkowanie i zestawienie przedmiotów lub pojęć wg wspólnych cech.

Klasyk (z łac. classici, należący do pierwszej z sześciu klas obywatelskich w Rzymie), w ogóle twórca dzieł epokowych i stających się wzorem rodzaju; za czasów humanizmu i odrodzenia, klasyczną uznano antyczną kulturę grecko-rzymską; w szerszym znaczeniu artysta o harmonijnej doskonałości formy.

Klasztor, łac., odgraniczone od świata wspólne mieszkanie zakonników. Ob. Zakony.

Klatka piersiowa, elastyczne ściany z żeber i mięśni. Kształt gruszkowaty, otwór dolny zamknięty przeponą, górny mięśniami i narządami. Zawiera serce, płuca, tchawicę, przełyk i pnie wielkich naczyń.

Klaudiusz, 1) cesarz rzym., Tiberius Claudius Germanicus, 41—54, uczony, za niego Mauretania prowincją rzym. 42, podbój Brytanii; był pod wpływem wyzwoleńców i kobiet; ożeniony z Messaliną, następnie Agrypiną, przez nią otruty; 2) K. II, ces. rzym., 268—270.

Klaudiusze, ob. Klaudiuszów ród.

Klaudiuszów ród, rzym.: 1) Appius Claudius, członek kolegium decemwirów 450; 2) Appius Cl. Caecus, cenzor 312 prz. Chr., twórca wodociągów i drogi Appijskiej, przeciwnik pokoju z Pyrrusem 280.

Klaustrofobia, gr., natrętna obawa przed przypadkowym zamknięciem w jakimś wnętrzu.

Klauzula, łac., uboczne postanowienie, zastrzeżenie w umowie. K. wykonalności (egzekucyjna): postanowienie sądu stwierdzające, że orzeczenie jest wykonalne w drodze egzekucji. K. największego uprzywilejowania, postanowienie traktatu, nakładające na państwo obowiązek przyznawania kontrahentowi ulg przyznanych lub przyznać się mających każdemu innemu państwu.

Klauzura, łac., zamknięcie; przepis, w myśl którego nie wolno osobom świeckim wchodzić do klasztorów, szczeg. żeńskich, a zakonnicom wychodzić. Egzamin klauzurowy: w zamkniętej sali, pod kontrolą.

Klawesyn, ob. Fortepian.

Klawiatura, wszystkie klawisze fortepianu i podobnych instrumentów; także u maszyn do pisania.

Klawiczembalo, ob. Fortepian.

Klawikord, ob. Fortepian.

Klaźma, l. dopływ Oki, 680 km.

Klątwa, pojęcie z izrael. służby bożej; k. kościelne dzielą się na: interdykt, wykluczenie od przyjmowania sakramentów, i ekskomunikę, wykluczenie ze społeczności kościelnej.

Kléber Jean Baptiste, gen. franc. (1753—1800), liczne zwycięstwa, uczestnik wyprawy egipskiej Napoleona, po jego wyjeździe nacz. wódz, stłumił powstanie, zwycięstwo pod Heliopolis.

Klechda, stare podanie ludowe, baśń proza.

Kleck, m. w pow. Nieśwież (woj. nowogrodz.), 6.000 mieszk.; 6 VIII 1506 zwyc. Litwinów nad Tatarami; w 2. poł. XVI w. ośrodek kalwinizmu.

Kleiner Juliusz, pol. historyk lit., * 1886, członek Pol. Akad. Liter., autor monografii o Krasińskim, Słowackim, Mickiewiczu, wydawca i komentator Słowackiego.

Kleist Heinrich von, poeta niem. (1777—1811), prowadził życie niespokojne, zakończył je tra-

gicznie; wielostronny talent rozwinął w twórczości dramatycznej: „Penthesilea", „Käthchen von Heilbronn", „Prinz von Homburg", „Hermannsschlacht", „Der zerbrochene Krug" (zaliczany do najlepszych komedii niem.), „Amphitryon", w opowiadaniu: „Michael Kohlhaas".

Kleistenes (Klistenes), demokr. dowódca ateński, zaprowadził w Atenach ustrój demokratyczny 508 przed Chr.

Klej, ciało lepiące, otrzym. przez wygotowanie substancji zwierzęc., jak skóry, kości, chrząstki; główny składnik glutyna, produkt rozpadu kollagenu. Żelatyna, klej rybi z pęcherza wyza lub jesiotra; jej namiastką oczyszczony k. zwierz. K. roślinny (gluten), substancja lepka, pozostała po wymyciu skrobi zbożowej (produkt uboczny przy wyrobie skrobi); używany jako klajster szewski, przy drukowaniu tkanin, domieszka do pieczywa itd.

Klejnot, kamień, przedmiot ozdobny wyrobu jubilers.; k. szlachecki, górna część herbu.

Klemens, papieże, najważn.: 1) K. I, Rzymianin, 92—101, św., autor listu do Koryntian; 2) K. V, 1305—14, przeniesienie stolicy apost. do Awinionu 1309, zniesienie zak. templariuszów 1312, zbiór praw kościeln. „Clementinae"; 3) K. VII, 1523—34, twórca Ligi św. przeciw Karolowi V; uwięzienie w zamku św. Anioła i zajęcie Rzymu przez wojska ces. (Sacco di Roma); 4) K. XI 1700—21, potępił jansenizm 1713; 5) K. XIV, 1769—74, zniósł zakon jezuitów 1773.

Kleń, ryba karpiowata, b. żarłoczna, pospolita w szybko płynących rzekach.

Kleomenes, imię kilku królów spartańskich, najznaczn.: K. III (254—219 prz. Chr.) usiłował wprowadzić reformy polityczne, pobity przez Achajów uciekł do Egiptu i popełnił samobójstwo.

Kleon, bogaty garbarz, demagog ateński, zginął 422 prz. Chr.

Kleopatra, ostatnia królowa Egiptu, † 30 prz. Chr., siostra i żona Ptolemeusza XIV i XV, następnie kochanka Cezara, w końcu żona Antoniusza, po którego klęsce zabiła się.

Klepsydra (zegar piaskowy)

Klepsydra, 1) zegar wodny lub piaskowy naczynie szklane w środku b. zwężone piasek wzgl. woda przechodzą w oznaczonym czasie z jednej części do drugiej; 2) drukowane ogłoszenie o czyjejś śmierci.

Kleptomania, gr., chorobliwa, przymusowa skłonność do kradzieży, często bezcelowej, przedmiotów bezwartościowych.

Kler, gr., ogół duchowieństwa katolickiego.

Kleryk, uczeń seminarium duchownego.

Klerykalizm, kierunek polit.-społ., dążący do wzmocnienia znaczenia i wpływu Kościoła i duchowieństwa.

Kleszcz, stawonóg, z rodziny kleszczy; samice opadają bydło, owce itd., wysysając krew. Żyje w wilgotnych zaroślach Europy, Afryki płn. i Ameryki.

Kleszczyński Zdzisław, pol. poeta i powieściopisarz, * 1889.

Klicki Stanisław, generał pol. (1770—1847), uczestnik powstania kościuszk., odbył kampanie Legionów, po upadku Napoleona d-ca dywizji w wojsku Królestwa Kongresowego, w powstaniu listopadowym zastępca naczelnego wodza.

Klicpera Václav Kliment, czeski pisarz dramatyczny (1792—1859).

Klientela, łac., w staroż. Rzymie stosunek prawny między klientem, należącym do rodziny patrona, otrzymującym od niego grunt do uprawy, a patronem korzystającym z usług k. — Dziś ogół osób powierzających swe sprawy danemu adwokatowi, lekarzowi itp., nabywających towary u kupca itd.

Klika, fr., grupa osób, wywierających wpływ w sprawach politycznych w celach osobistych.

Klimakterium, ob. Przekwitanie.

Klimat (z grec.), przeciętny czyli średni przebieg pogody, powtarzający się corocznie w danym miejscu na pow. ziemi. Przez pogodę rozumiemy stan atmosfery (ciepłota, nasłonecznienie, ciśnienie powietrza, wiatry, wilgotność, opady). K. (rzeczywisty czyli fizyczny) zależy od: szerokości geograf. (strefy: międzyzwrotnikowa, 2 umiarkowane i 2 polarne), położenia w stosunku do morza (k. morski lub lądowy), wzniesienia nad poziom morza, rzeźby powierzchni ziemi i in. czynników. Zasadnicze grupy k. (według Köppena): gorąca, międzyzwrotnikowa (1. k. lesisty, 2. k. sawanny), sucha (3. stepowy, 4. pustynny), umiarkowanie ciepła (5. suchy w lecie, 6. suchy w zimie, 7. dżdżysty), lesisto-śnieżna (8. z suchą zimą, 9. z wilgotną zimą) i śnieżna (10. k. tundry, 11. k. wiecznego śniegu). Na półkuli płn. występują wszystkie grupy k., na płd. brak granicy lesisto-śnieżnej. K. wywiera przemożny wpływ na życie organ. roślin, zwierząt i ludzi, stosunki gospod. i kultur. i in.

Klimatologia, gr., nauka o klimacie.

Klimatyczne uzdrowiska, miejscowości, których klimat stanowi najważn. czynnik leczniczy; średniowysokie: od 400—900 m i wyżej położone: wysokogórskie.

Klimt Gustav, malarz austr. (1862—1918); portrety kobiece, obrazy mitolog. i symboliczne.

Klin, maszyna prosta, służąca do pokonania siły spójności; stanowi podstawę narzędzi rozcinających, np. siekiery, noża i in.; ma kształt trójkątnego ostrosłupa, działa na zasadzie równi pochyłej.

Klinga, ob. Głownia.

Klinger, 1) Friedrich Maximilian von, poeta niem. (1752—1831), autor tragedii „Sturm und Drang" (1777), skąd nazwa okresu „burzy i naporu" w lit. niem., powieści „Der Weltmann und der Dichter" i in.; 2) Max, niem. rytownik, malarz i rzeźbiarz (1857—1920), symbolista; pomnik Beethovena i in.

Klinika, gr., zakład szpitalny przy uniwers., dla kształcenia studentów medycyny i odbywania praktyki lekarskiej.

Klinkiery, niem., płytki kamionkowe do wykładania posadzek, chodników i dróg.

Klinometr, gr., przyrząd do pomiaru kąta nachylenia płaszczyzny lub pręta względem poziomu.

Klinowe pismo, składa się z wąskich trójkątów układanych w rozmaitych kierunkach. Przechodziło szereg zmian; początkowo wyrazowe (każdy znak przedst. wyraz); potem częściowo zgłoskowe, ideogramy, determinatywy, z czasem bardziej uproszczone. Twórcami Sumerowie; używ. w Asyrii, Babilonii, Persji i przez ludy małoazjatyckie.

Klinowe pismo

Klio, w mitol. grec. muza dziejopisarstwa.

Kliper, ang., pospieszny żaglowiec handlowy.

Klisza, fr., w fotogr. płyta (przew. szklana), pokryta emulsją światłoczułą, z której otrzymuje się po naświetleniu i wywołaniu negatyw; w drukarstwie i w innych technikach powielania obrazów: płyta z wyrytym, wytrawionym itp. obrazem, z której dokonywa się odbitek.

Kliszów, w. w pow. Pińczów (wojew. kieleckie), n. Nidą; 20 VII 1702 August II Mocny poniósł klęskę od króla szwedzkiego Karola XII.

Klitemnestra (Klitemestra), małżonka Agamemnona, zamordowała go i poniosła śmierć z ręki syna Orestesa.

Kliwia, rośl. trwała, hodowana dla pięknych kwiatów, pochodzi z Afryki płd.

Kloaczne doły, zbiorniki odchodów ludzkich, w miastach murowane. Usuwa się z nich nieczystości metodą próżniową przy pomocy lokomobili. W miejscowościach skanalizowanych połączone są z ogólną kanalizacją.

Kloaka, łac., 1) w staroż. Rzymie kanalizacja miejska; 2) (stek), u płazów, ptaków i niektórych ssaków najniż. rzędu wspólne ujście dla kiszki odchodowej, przewodów moczowych i organów płciowych. 3) ob. Kloaczne doły.

Klodwig, ob. Chlodwig.

Klofač Vaclav, polit. czeski, * 1868, 1. czeski minister spraw wojskowych, marszałek senatu.

Klon, drzewo lub krzew z rodziny klonowatych, owoce — skrzydlaki, k. jaworowy, jawor, dostarcza drewna stolarskiego.

Klondike (klondajk), kraj w płn.-zach. Kanadzie, przez który przepływa rz. K.; stol. Dawson; 1896 wykryto złoto, które wypłukuje się z rzek lub dobywa spod wiecznego lodu, obecnie na wyczerpaniu.

Klonowic Sebastian Fabian (Acernus), poeta pol. i łac. (ok. 1545—1602), z mieszczan, wybitny znawca greki, gł. dzieła poetyckie: „Roxolania" (łac.), „Victoria Deorum", „Flis, to jest spuszczanie statków Wisłą...", „Worek Judaszów" (poemat satyr., m. i. w obronie chłopów).

Klonowskie Pasmo, odnoga Łysogór, Góra Bukowa 478 m wys.

Klopstock Friedrich Gottlieb, poeta niem. (1724—1803), autor eposu religijnego „Messias".

Kloto, w mit. grec. jedna z 3 Parek, prządzących życie ludzkie.

Klub, ang., stowarzyszenie o celach towarzyskich, politycznych, sportowych: lokal takiego stowarzyszenia.

Klucz, 1) ob. Zamek; 2) znak na począt. systemu linijnego, ustalający wysokość tonów. Dziś najbardziej używane: k. G. (wiolinowy) = g_1 na 2. linii i k. F. (basowy) = małe f na 4. linii; 3) majątek ziemski, stanowiący jedną całość, choć złożony z szeregu folwarków; 4) wskazówki służące do odczytywania tajnego pisma lub szyfry.

Klucza władza, wg nauki katol. władza Kościoła, wzgl. papieża w zakresie odpuszczania win i kar.

Kluczowy przemysł, gałęzie przemysłu wytwarzające półfabrykaty, przetwarzane potem przez szereg innych przemysłów, np. przem. hutniczy.

Kłajpeda, niem. Memel, stol. litewsk. okręgu K., jedyny większy port Litwy, 40.000 mieszk.

Kłącze, pęd podziemny, rosnący poziomo: u paprotników, nago- i okrytozalążkowych.

Kłodawa, m. w pow. Koło (wojew. łódzkie), 5.000 mieszkańców.

Kłodnica, pr. dopł. Odry, 75 km dł., skanalizowana, tworzy część Kanału Kłodnickiego.

Kłonica, drążek u wozu, umocowany jednym końcem na osi, drugim podtrzymuje półkoszki, drabinę itp.

Kłos, kwiatostan złożony z kwiatków na b. krótkich szypułkach, osadzonych na długiej osi (np. kłos zbożowy).

Kłus, krok koński, co do prędkości pośredni między stępem a cwałem.

Kłusownictwo, strzelanie zwierzyny bez prawa polowania; jest przestępstwem.

Kłuszyn, w. w pow. gżackim (Rosja środk.); 4 VII 1610 zwyc. hetm. Żółkiewskiego nad carem Wasylem Szujskim, po której Polacy zajęli Moskwę i zabrali do niewoli carów Szujskich.

Kły, u ssaków zęby między siekaczami a trzonowymi silnie rozwinięte u mięsożernych i świń. Por. Zęby.

km, skrót kilometra, km^2 = kilometr kwadratowy.

Kmicic Samuel chorąży orszański, przeciwstawił się Januszowi Radziwiłłowi w 1655. Na nim wzorował Sienkiewicz swą postać Kmicica.

Kmieć, człowiek, trudniący się uprawą roli.

Kmin, roślina 1-roczna, dostarcza aromatycznych owoców (kmin włoski); kraje nadśródziemnomorskie.

Kminek, roślina baldaszkowata; owoc służy jako przyprawa, także do perfum i mydła; miedze, łąki, pastwiska.

Kmita Piotr, marszałek w. koronny, wojew. krak. (1477—1553), przed 1550 zwalczał małżeństwo Zygmunta Aug. z Barbarą Radziwiłłówną, później jego zwolennik, wspierał Jana Zapolyę, uczestniczył w naradach między Austrią a Węgrami w Szoproniu 1523, w poselstwach na sejm w Norymberdze 1522, opiekun uczonych.

Kneipp Sebastian, niem. ksiądz (1821—97), twórca własnej metody wodo- i przyrodoleczniczej.

Knesebeck Karl Friedrich, pruski marszałek polny i dyplomata (1768—1814), udział w walkach antynapoleon., domagał się 1813 od Aleksandra I całkowitego zniesienia państwa pol., w powstaniu listopadowym d-ca armii obserwacyjnej przeciw Polakom.

Kniaziewicz Karol Otton, gen. pol. (1762—1842), w wojnie 1792 i 1794 szef sztabu gen. Zajączka, pod Maciejowicami wzięty do niewoli ros., 1797 w Legionach Dąbrowskiego we Włoszech, 1799 formuje legię naddunajską (bitwa pod Hohenlinden), 1812 kampania moskiewska w wojskach Księstwa Warszaw. 1813, przeciwny wiązaniu się z Napoleonem, dymisjonuje. W powstaniu listopad. 1830-31 reprezentant Rządu Narod. w Paryżu, po jego upadku w obozie ks. Czartoryskiego.

Kniaź, u Słowian władca panujący pan; duchowny.

Kniaźnin Franciszek Dionizy, poeta polski 1750—1807), od 1793 obłąkany, ostatni poeta polsko-łac., autor polskich sielanek i liryków, słynnej „Ody do wąsów" i in.

Knieć (k a c z e n i e c), rośl. jaskrowata, liście grube, kwiaty żółte; moczary; w całym kraju.

Knock-down (nok-daun), ang., w bokserstwie uderzenie, powalające przeciwnika na ziemię (posłać kogoś n a d e s k i).

Knock-out (nok-aut), ang., w bokserstwie uderzenie, powalające zawodnika w taki sposób, że po wyliczeniu przez sędziego 10 sek. nie podnosi się on z ziemi, dzięki czemu przeciwnik uzyskuje zwycięstwo.

Knot, taśma lub sznur, spalająca się w lampach wzgl. świecach.

Knox (noks) John, reformator szkocki (1505—72), sprzeciwiał się czci świętych, wprowadził w Szkocji kościół prezbiterialny.

Knoxville (nokswil), m. w st. Tennessee, w St. Zjedn. Am. Płn., 100.000 mieszkańców; uniwersytet, kopalnie węgla, żelaza i cynku.

Knut (K a n u t), królowie duńscy; najważn.: 1) K. Wielki (995—1035, podbił Anglię, Sambię, Norwegię; kraj zorganizował i zagospodarował; 2) K. IV. św. (1040—86), wyodrębnił stan duchowny szeregiem przywilejów, co wywołało bunt, w którym zginął; 3) K. VI (1163—1202), zajął 1185 Pomorze i Meklemburgię, przyjmując tytuł „króla Danii i Słowian".

Knut, ros., bicz spleciony z rzemieni skórzanych służył za caratu do kary chłosty.

Knyszyn, m. w pow. Białystok, nad Jaskrzanką, 4 000 mieszk., ulubiona miejscowość Zygmunta Augusta, który tu zmarł 1572.

Koadiutor, kapłan lub prałat (bisk. tytularny), mający pomagać bisk. rezydującemu w sprawowaniu jego urzędu.

Koagulacja, łac., wydzielenie się ciała białkowego z roztworu.

Koala, ssak należący do torbaczy; wsch. Australia.

Koalicja, łac., z w i ą z e k, przymierze mocarstw, związek partyj dla utworzenia wspólnego rządu itd. K. w w o j n i e ś w i a t.: Entente (ob.) i państwa z nią sprzymierzone przeciw Niemcom, Austrii i ich sprzymierzeńcom. P r a w o k., por. Stowarzyszanie się.

Koalicyjne wojny, 2 wojny 1792—1802 przeciw Francji republ. oraz 2 wojny 1805—07 i 1813—15 przeciw Napoleonowi.

Koalicyjny gabinet, rząd parlament., w którym stronnictwa mają stosownie do zawartego porozumienia swoich przedstawicieli.

Kobalt, Co, pierw. chem., liczba porządk. 27, c. at. 88,94, c. właśc. 8,9, metal, w przyrodzie występuje w s m a l t y n i e i k o b a l t y n i e, ma własności magnet., używ. do powlekania innych metali, a zwłaszcza do stopów (stal kobaltowa). Związki k. używane do fabrykacji farb: w ceramice i w przemyśle szklanym stosowany tlenek k. do barwienia na niebiesko.

Kobe, japońskie m. na wys. Hondo, 780 000 mieszk., największy port Japonii; stocznie okrętowe, fabryki zapałek, łuszczarnie ryżu, handel; uniwersytet.

Kobiece choroby, schorzenia zewn. i wewn. narządów płciowych kob. (przedsionek, pochwa, macica, jajowody, jajniki itd.), także w związku z ciążą i porodem.

Kobiecy ruch. W okresie łowieckim i niższego rolnictwa kobieta, dostarczycielka pierwszych wygód i lekarstw, była cenioną i szanowaną. Przy dalszym różniczkowaniu zajęć, ograniczona macierzyństwem do zajęć domowych, stawała się coraz bardziej upośledzoną. Wpływały na to: warunki fizyczne (w łagodnym klimacie praca kobiety mniej ceniona), wierzenia religijne, ustrój polityczny. Oświata i postęp techniczny, dający możność uwolnienia od prac zamykających w domu i możność zarobkowania były sprzymierzeńcami kobiet w ich walce o równouprawnienie. Punktem przełomowym była wielka rewolucja francuska. Wojna światowa posunęła znacznie naprzód sprawę równouprawnienia polit. kobiet. Na czele ruchu kobiecego stoi „Międzynarodowa Unia Praw wyborczych Kobiet". — Por. K o b i e t a.

Kobierzyn, w. w pow. Kraków, 2.000 mieszk.; zakład dla umysłowo chorych.

Kobieta, dorosła osoba płci żeńskiej. S t a n o w i s k o s p o ł e c z n e k. jest zmiennym w różnych czasach i u różnych ludów. W czasach p i e r w o t n y c h, a dziś u ludów na najniższych szczeblach kultury, k. wykonywa najcięższe roboty związane z utrzymaniem domu. U ludów r o l n i c z y c h, stanowiąc niemal jedyne źródło utrzymania rodziny, jest panią domu — są to czasy matriarchatu. W s t a r o ż y t n o ś c i dużą rolę odgrywa przynależność społeczna k. W G r e c j i jest podporządkowana woli mężczyzny, większą swobodą cieszą się hetery. W R z y m i e staroż. k. cieszy się wielką czcią i poszanowaniem. C h r z e ś c i j a ń s t w o wpływa na zrównanie obu płci. I s l a m, jak prawie wszystkie wierzenia Wschodu, odmawia kobiecie duszy. W i e k i ś r e d n i e nie zmieniają losu kobiet. Poprawę przynoszą dopiero nowsze czasy. — Por. K o b i e c y r u c h.

Koblencja, niem. Koblenz, stol. rej. w Nadrenii (Niemcy), przy ujściu Mozeli do Renu, 61 000 mieszkańców.

Kobra, ob. Okularnik.

Kobryń, m. pow. w woj. poles., nad Muchawcem, 10 000 mieszkańców; handel bydłem.

Koburg (Coburg), m. w Górnej Frankonii (Bawaria), 25.000 mieszk., do 1920 stolica osobnego księstwa.

Koburg, linia sasko-koburska, założona przez Ferdynanda Jerzego Augusta; z niej król bułgarski Ferdynand I.

Kobuz, ptak przelotny z rodziny sokołów; żywi się ptakami i owadami.

Kobylanka, w. w pow. Biłgoraj, woj. lubelskie; 1 i 6 V 1863 dwie bitwy powstańców (oddział gen. Jeziorańskiego) z wojskami rosyjs.

Kobyliny, ob. Kozły hiszpańskie.

Kobza, ob. Dudy.

Koc Adam, pol. wojskowy, polityk i skarbowiec, * 1891, członek Związku Strzel., 1914—15 zorganizował w Warszawie P. O. W., 1920 I. dywizję ochotn. przeciw ofensywie bolszewików, od 1930 w skarbowości, nast. wicemin. Skarbu, prezes Banku Polskiego, kilkakrotnie poseł na sejm. — 1937 założyciel Obozu Zjednoczenia Narodowego.

Kocanki, suchołuski, rośl. z rodziny złożonych. Suche łasy, zarośla na całym niżu: k. australskie hodowane w ogrodach pod nazwą nieśmiertelników.

Koch Robert, słynny bakteriolog niem. (1843—1910), odkrywca prątka gruźlicy (bacilus K. 1882), przecinkowca cholery (1884), badacz w. in. chorób zakaźnych, m. in. śpiączki afrykańskiej; nagroda Nobla.

Kochanowski, 1) Jan, największy poeta staropolski (1530—84), kształcił się w Krakowie i we Włoszech, wzorował się na poetach rzymskich, twórca artystycznej poezji pol., po życiu dworskim od 1575 osiadł na wsi w Czarnolesiu; główne dzieła poetyckie: Elegie łacińskie, Pieśni i Fraszki polskie, „Sobótka" (pieśń świętojańska), przekład „Psałterza Dawidowego", „Odprawa posłów greckich" (udramatyzowany ustęp „Iliady"), „Treny" (na śmierć córki Urszulki, arcydzieło poety); 2) Jędrzej, brat Jana, poeta pol. XVI w., pierwszy pol. tłumacz „Eneidy"; 3) Piotr, synowiec Jana, poeta pol. (1566—1620), tłumacz „Orlanda szalonego" Ariosta i „Goffreda abo Jeruzalem wyzwolonej" Tassa.

Kochanowski Korwin Jan Karol, historyk polski, * 1869.

Kochańska Sembrich Marcella, słynna śpiewaczka pol. (1858—1935), koloraturowa i operowa, działała także na polu pedagogii (głównie w Stanach Zjednoczonych).

Kochański Paweł, skrzypek pol. (1887—1934).

Kocher Ernst Theodor, chirurg szwajc. (1841—1917); nowe metody operac.; studia nad wolem i tarczycą; nagroda Nobla.

Kochinchina (fr. Cochinchina), franc. kolonia w Indiach Zagang., 64.743 km², 4.500.000 mieszkańców. Klimat gorący, niezdrowy, ziemia b. urodzajna; uprawa ryżu, bawełny, trzciny cukrowej; stolica Sajgon.

Kochłowice, osada w pow. Katowice (wojew. śląskie), 10.000 mieszkańców, kopalnia węgla.

Kochowski Wespazjan, poeta pol. i łac. (1633—1700), autor liryków relig. i patriotyczn.: „Niepróżnujące próżnowanie" i in., oraz prozą „Psalmodii polskiej", historiograf króla Jana Sobieskiego.

Kocioł, metalowe naczynie kute, prasowane lub nitowane; por. Parowy kocioł.

Kock, m. w pow. Łuków (woj. lubelskie), nad Wieprzem, 4.000 mieszk.; pałac z XV w., kopiec pamiątkowy Berka Joselowicza

Koczkodan, małpa, ob. Kotowce.

Kodak, typ aparatów fotograficznych, wyrabianych przez firmę amer. Eastman-Company

Kodeina, pochodna morfiny, od której jest mniej trująca, środek leczniczy przy kaszlu.

Kodeks, łac., u Rzymian pień drzewa, tabliczki składane w książkę, księga. W prawie zestawienie przepisów prawnych, ustaw obowiązujących w pewnym dziale życia prawnego, np. k. karny, k. cywilny.

Kodeks Justyniański, ob. Corpus.

Kodeń, osada miejs. w pow. Biała Podlaska (wojew. lubelskie), nad Bugiem, 2.000 mieszk., kośc. paraf. z cudownym obrazem Matki Boskiej, który 1875 przewieziono do Częstochowy

Kodisowa Józefa z Krzyżanowskich filozofka pol. (1865—1919), zwolenniczka empiriokrytycyzmu.

Kodok (do 1905 Faszoda), m. w Sudanie ang.-egips., na wyspie Białego Nilu; 1898 przedmiot sporu między Anglią a Francją, która musiała ustąpić.

Kodycyl, łac., rozporządzenie ostatniej woli bez oznaczenia dziedzica.

Kodyfikacja, łac., zebranie większej ilości przepisów prawnych w urzędowym zbiorze.

Kodyfikacyjna Komisja, przygotowuje w Polsce projekty jednolitego ustawodawstwa cywilnego i karnego dla całego państwa oraz inne szczególne projekty ustawodawcze; utworzona ustawą z 1919.

Koedukacja, wspólne kształcenie i wychowywanie dzieci obojga płci. Szkoły koed. powstały naprzód w Stanach Zjednoczonych, od 1876 w Europie (Sztokholmie).

Koeficjent, łac., współczynnik (ob.).

Koehler Wolfgang, psycholog niem., * 1887, jeden z twórców psychologii postaci.

Kofeina (teina), alkaloid znajdujący się w kawie herbacie, kakao, pobudza system nerwowy i czynność serca.

Kogga, śrdw. żaglowy okręt wojenny używany na morzach północnych. — Por. tabl. Okręty.

Kognacja, łac., pokrewieństwo, stosunek zachodzący między dwiema osobami, z których jedna pochodzi od drugiej, lub obydwie od trzeciej.

Kogut, samiec kurowatych, zwłaszcza kura domowego.

Koherencja, łac., spójność

Kohezja, łac., spójność.

Kohinoor, olbrzymi diament (106 karatów), w posiadaniu bryt. skarbca koronnego.

Kohorta, łac., jednostka podziału legionu rzymskiego, na której Mariusz oparł swą organizację. Teoretycznie 600, w rzeczywistości 300—400 ludzi.

Koincydencja, łac., spotkanie się, zbieg.

Koja, holend., piętrowa prycza do spania na statkach.

Kojarzenie, asocjacja, w psychol. czynność łączenia wyobrażeń lub wyobrażeń ze spostrzeżeniami.

Kojec, 1) klatka drewniana lub metal. do przechowywania drobiu; 2) dzieło fortyfikacji stałej, umieszczone w szkarpie gł. fosy, do podłużnego jej ostrzeliwania.

Kokaina, alkaloid otrzymyw. z liści ameryk. rośliny Erythroxylon coca. Bezbarwne kryształki, gorzkie, trudno rozpuszcz. w wodzie Silna trucizna, w małych dawkach (0,1 gr) działa uspokajająco; chlorowodorek używany do lokalnego znieczulania; obecnie zastępuje się k. preparatami o podobnym działaniu, nietrujacymi (n o w o k a i n a, t u t o k a i n a i in.). Por. K o k a i n i z m.

Kokainizm, nałóg zażywania kokainy (ob.), przez zastrzyki lub wsiąkanie w postaci tabaczki do nosa. Początkowo daje uczucie błogiego zadowolenia i przyjemne halucynacje, w skutkach fatalny (zatrucie): zaburzenia psychiczne, zanik woli, urojenia prześladowcze, drżenie kończyn, porażenia, ogólne wyniszczenie. Racjonalne leczenie: w zakładach leczniczych.

Kokand (Chokand), m. w republ. sow. Uzbekistan, nad rz. Karasu, 120.000 mieszk., ośrodek handlu bawełną.

Kokarda, franc., oznaka narodowa (rozeta z wstążki) noszona na nakryciu głowy wojskowych i urzędników.

Kokenhuza (łotews. Koknese), w. w pow. ryskim na Łotwie; 1601 zwyc. pols. pod wodzą Chodkiewicza i Radziwiłła nad Szwedami.

Kokieteria, fr., zalotność, chęć podobania się.

Kokila, fr., „muszla", forma do odlewania stali w bloki. K o k i l k a, mała muszla; danie w muszli.

Koklusz, k r z t u s i e c (pertussis), choroba zakaźna, przeważnie u dzieci: kaszel kurczowy, napadowy, z charakterystycznym „pianiem", kończący się często wyrzuceniem śluzu i wymiotami. Nadżerki tchawicy. U młodszych dzieci możliwość powikłań. Czas trwania kilka do kilkunastu tygodni. Wielka zaraźliwość przez bezpośrednie zetknięcie się, oplucie itd.

Kokon, oprzęd wydzielany przez gąsienice niektórych owadów w okresie przepoczwarczania się; z k. jedwabników — jedwab.

Kokornak, zioło trwałe o kwiatach żółtych nieprzyj. woni; zarośla, płoty.

Kokorycz, zioła 2-letnie lub trwałe z rodziny makowatych, wszędzie pospolite; k. p e ł n a w lasach i zaroślach, dostarcza alkaloidu korydaliny.

Kokoryczka, rośl. trwała, liliowata; lasy, zarośla na niżu.

Kokos, orzech kokosowy, owoc palmy kokosowej (ob. Kokosowiec).

Kokosek, palma hodowana jako doniczkowa, pochodzi z Ameryki Płd.

Kokosowe Wyspy, ob. Keeling Wyspy

Kokosowiec, p a l m a k o k o s o w a, owocem orzech kokosowy; dostarcza z owoców mleka kokosowego, tłuszczu, włókien używanych do wyrobu mat i sznurów, suszone nasiona dają k o p r ę; tropikalne wybrzeża morskie; pochodzi z Ameryki Środkowej.

Kokosza wojna, rokosz szlachty (sejm obozowy) pod Lwowem przed wyprawą mołdawską 1537: wystąpiono przeciw królowej Bonie, spisano nowe artykuły egzekucyjne.

Koks, twarda pozostałość po suchej destylacji węgla kamien.; rozróżnia się k. g a z o w y, porowaty, nadający się na opał domowy, otrzymywany w g a z o w n i a c h i k. t ł u s t y, otrzymywany w k o k s o w n i a c h, używany głównie do wysokich pieców hutniczych i do produkcji gazu generatorowego.

Kokular Aleksander, malarz pol. (1793—1846); sceny mitolog.-histor., religijne, portrety.

Koła, rosyjski półw. między M. Białym i Oc. Lodowatym Płn., 99.000 km²; na wybrzeżu murmańskim niezamarzające porty.

Kolacja, łac., nadawanie probostw. K o l a c j o n o w a ć, porównywać, sprawdzać.

Kolankowski Ludwik, historyk pol. * 1882; „Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego", „Polska Jagiellonów" i in.

Kolano, łac. genu, staw zawiasowy w kończynie dolnej pomiędzy kością udową, a kością goleniową; na stawie od przodu gąbczasta kostka: r z e p k a k o l a n o w a (patella).

Kolaps, ob. Kollaps.

Kolar Josef Jiří, pisarz czeski (1812—96)

Kolar Gold Fields, m. w Indiach Bryt. (państ. hołdown. Majsur), 90.000 mieszk., bogate kopalnie złota.

Kolarstwo, sport rowerowy.

Kolator, łac., ten, któremu przysługuje prawo proponowania kandydata do urzędu duchownego lub szkolnego.

Kolaudacja, łac., „pochwała", komisyjne sprawdzenie i odebranie budowy.

Kolba, niem., 1) część łożyska broni palnej dwuręcznej (karabinu itp.), którą przykłada się przy strzelaniu do ramienia; 2) w pracowni chem. okrągła flaszka o wydłużonej szyjce.

Kolberg, ob. Kołobrzeg.

Kolberg Oskar, znakom. etnograf pol. (1814—90), zbieracz i wydawca „Pieśni ludu polskiego"; gł. dzieło: „Lud, jego zwyczaje..." (40 t.).

Kolbuszowa, m. pow. w wojew. lwowskim, 3.000 mieszkańców.

Kolchicyna, alkaloid w nasionach ziemowitu jesiennego, używana w lecznictwie

Kolchida, staroż. nazwa płd.-wsch. wybrzeża M. Czarnego; z K. łączy się mit o wyprawie Argonautów po złote runo.

Kolcowój, krzew trujący z Ameryki Płd.

Kolczak, jadalny grzyb kapeluszowy z grupy podstawczaków

Kolczatka, ssak należący do stekowców, kolce jak u jeża, żywi się mrówkami Australia, Tasmania N. Gwinea.

K o l c z u g a, uzbrojenie ochronne ze splecionych kółek żelaznych, stalowych lub mosiężnych (wyjątkowo). W dawn. polszczyźnie „pancerz".

Kolczuga z misiurką

Kolczyk, ozdoba noszona w uszach.

Kolega, łac., towarzysz zawodu.

Kolegialny system, koleg. organizacja władz: postanowienia zapadają przez głosowanie członków, bezosobowo, rozstrzyga większość.

Kolegiata, łac., zgromadzenie duchownych, żyjących wspólnie przy Kościele katol.; k a p i t u ł a k o l e g i a t y, stowarzyszenie duchownych przy kościele kolegiackim (niebiskupim).

Kolegium, łac., ogół osób tego samego zawodu; władza z większej ilości osób równouprawnionych w głosowaniu; ogół nauczycieli w szkołach wieloklasowych. Święte k. = k kardynałów.

Koleje żelazne, urządzenia transportowe ze stałym torem, tj. szynami żelaznymi. Siłą pociągową jest lokomotywa (ob.) parowa, elektryczna, z silnikiem spalinowym itp. Przeważna część państw posiada k. ż. o tej samej szerokości toru (rozstęp szyn), tzw. koleje normalnotorowe, tylko kilka państw (Anglia, Rosja) wąsko- lub szerokotorowe. Poza tym jako wąskotorowe buduje się kolejki żelazne dla komunikacji na liniach bocznych. Tor k. ż.: podłoże (wały kolejowe), zabezpieczone od obsuwania i podmycia, jako też od zawiei śnieżnych, nawierzchnie toru z tłuczonego kamienia twardego, progi drewniane i, przytwierdzone do tychże śrubami, szyny stalowe, walcowane. Maksymalny spadek trasy 25% na liniach głównych i 40% na bocznych. Minimalny promień łuku na skrętach 180 m na liniach głównych i 100 m na bocznych. Ob. też Dworzec kolejowy. — Pierwszą kolej żelazną dla użytku publicznego otwarto w Anglii w 1825 r.

Kolekcja, łac., zbiór. Kolekcjonerstwo, zamiłowanie do zbierania pewnych rzeczy.

Kolektor, 1) zbiornik; główny kanał w systemie kanalizacyjnym; 2) sprzedający losy w kolekturze (ob).

Kolektor elektryczny, część dynamomaszyny, składająca się z miedzianych, odizolowanych od siebie sektorów, umieszczonych na osi maszyny, służących do odprowadzenia prądu elektrycznego przy pomocy szczotek węglowych.

Kolektura, miejsce sprzedaży losów przy grach loteryjnych.

Kolektyw, łac., 1) grupa społeczna, w której każda jednostka myśli i postępuje zgodnie z celami całej społeczności; 2) potocznie: większa zbiorowa jednostka wytwórcza w systemie komunistycznym.

Kolektywizm, łac., 1) teoria, wg której masy społeczne wpływają na bieg historii, a nie genialne indywidualności; 2) ustrój społ.-gospod. opierający się o zbiorową własność i wytwórczość.

Kolektywny, łac., zbiorowy, wspólny.

Kolendra siewna, rośl. baldaszkowata, wśród zbóż, niekiedy uprawiana dla owoców stanowiących przyprawę do likierów.

Kolendy, ob. Kolędy.

Koleta, św. (1381—1447), zreformowała zakon klarysek; stąd koletki.

Kolędy albo kolendy, polskie pieśni ludowe o Bożym Narodzeniu.

Kolia, fr., naszyjnik.

Koligacja, łac., pokrewieństwo, powinowactwo.

Kolimator, łac., luneta, w której ognisku ustawione jest źródło światła; służy do wytwarzania wiązek promieni równoległych.

Kolin, m. pow. w żupie Praga (Czechosłowacja), nad Łabą, 16.000 mieszk.; 18 VI 1757 klęska Fryderyka W. od Austriaków

Koliszczyzna, bunt hajdamacki na Ukrainie 1768, z przywódcą Maksymem Żeleźniakiem; morderstwa i okrucieństwa na szlachcie i Żydach, zdobycie Humania przy pomocy Gonty i rzeź. Stłumiony przez Rosję i Polskę.

Kolizja, łac., zderzenie dwóch przedmiotów, starcie pewnych sprzecznych interesów lub spraw; kolidować, zderzać się, zbiegać, być w niezgodzie z czymś.

Kolka, gwałtowne, kurczowe, kłujące bóle w brzuchu. K jelitowa, na tle silnego nieżytu, zastoju mas kałowych, skurczów, a także często nerwowa; żółciowa; nerkowa; maciczna. B. poważna choroba u koni.

Kollagen, białko tkanki łącznej, chrząstek, kości; pod działaniem gorącej wody przechodzi w glutynę, która po ostygnięciu ścina się na galaretę; składnik lepiący kleju.

Kollaps, zapad, nagły upadek sił (po wielkich krwotokach, w chorobach gorączk. itd.): bladość, zapadnięcie, często zupełne zamroczenie i brak przytomności, ręce i nogi zimne, tętno słabe, nieregularne i przyśpieszone. Przezwyciężenie możliwe przez drażniące środki nasercowe.

Kollar Jan, pisarz czeski (1793—1852), twórca romantyczn. panslawizmu, autor „Córy sławy".

Kolmar (Colmar), franc. m. w Alzacji, stolica departam. Haut-Rhin, 46.000 mieszk.; przemysł tekstylny

Kol-nidre, aram., początek modlitwy żyd., śpiewanej w czasie wieczornego nabożeństwa, w wilię Dnia Pojednania

Kolno, m. pow. w woj. białostoc., nad Łabną, 5.000 mieszkańców.

Kolodium, roztwór dwunitrocelulozy w mieszaninie alkoholu i eteru, spala się, jednak nie wybuchowo, tworzy bezbarwną, gęstą ciecz, b. szybko parującą; używany w medycynie do zamykania małych ran, poza tym w przemyśle fotograficznym i do wyrobu sztucznych kwiatów.

Kolofonia (kalafonia), twarda masa otrzymywana jako produkt uboczny przy destylacji oleju terpentynowego; do wyrobu lakierów, smarowania smyczków i in.

Koloidy, wg dawn. definicji ciała, które w przeciw. do krystaloidów nie są zdolne do przenikania przez błony półprzepuszczalne; obecnie: ciała tworzące roztwory koloidalne, różniące się od roztw. właściwych wielkością cząsteczki ciała rozproszonego w rozczynniku (1—100 μμ). Oddzielenie k. od rozpuszczalnika możliwe za pom. ultramikroskopu, ultrasączków itp. Chemia k. ma ogromne znaczenie w wielu gałęz. przem. garbarstwie, farbiarstwie, fotografii i w. in.

Kolokacja, kollokacja, łac., 1) dawniej ustalenie kolejności pretensji przy konkursie; 2) tytuł powieści Korzeniowskiego.

Kolokwium, łac., ob. Colloquium.

Koloman (Kalman): 1) K. I, król. węg. 1095—1116, podbił Chorwację i większą część Dalmacji, rozgromił krzyżowców, 1108 walczył z ces. Henrykiem V, przy pomocy ks. pol. Bolesława Krzywoustego; uregulował też stosunki wewn.; 2) K. II, król węg., 1214—1221, ks. halicki, mąż Salomei, córki Leszka Białego

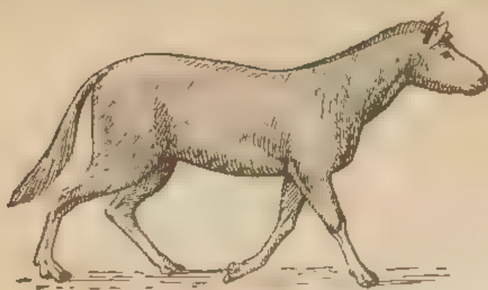
Kolombina, ob. Colombina.

Zwierzęta kopalne (1)
(rekonstrukcja)

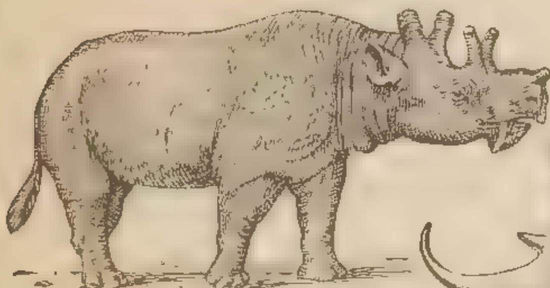

Objaśnienie na odwrotnej stronie

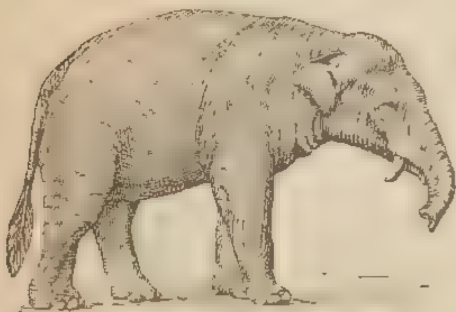
Zwierzęta kopalne (2)
(rekonstrukcja)

1

2

3

4

5

7

6

Objaśn. do tabl. Zwierzęta kopalne (1).

1. Archegosaurus decheni. $^{1}/_{14}$. 2. Pterichthys milleri. $^{1}/_{2}$. 3. Stegosaurus colurus. $^{1}/_{90}$ 4. Ichthyosaurus quadriscissus. $^{1}/_{80}$. 5 Iguanodon bernissartensis. $^{1}/_{40}$. 6. Plesiosaurus dolichodeirus. $^{1}/_{50}$. 7. Triceratops prorsus. $^{1}/_{90}$. 8. Dimetrodon incisivus. $^{1}/_{18}$. 9. Diplodocus carnegiei. 10. Rhamphorhynchus gemmingi. $^{1}/_{14}$. 11. Archaeopteryx macrura. $^{1}/_{10}$.

Objaśn. do tabl. Zwierzęta kopalne (2.

1. Eohippus venticolus. $^{1}/_{10}$. 2. Cervalces [illegible]. 3. Uintatherium mirabile. $^{1}/_{81}$. 4. Rhinoceros antiquitatis. $^{1}/_{60}$. 5. [illegible]. 6. Glyptodon reticulatum. $^{1}/_{47}$. 7. Elephas [illegible].

(Ułamki obok nazw oznaczają stosunek rys. do naturalnej wielkości).

Kolonia, niem. Köln, stol. rejenc. K. w Nadrenii, nad Renem, 760.000 mieszk.; doskonały port rzeczny, najwięk. ośrodek przem. i handlu w zach. Niemczech; sławna gotyc. katedra, rozpocz. 1248, ukończ. 1842—80, uniwers. — Rzymska „Colonia Agrippinensis" zakoż. w I w. po Chr. W IV w. biskupstwo, 785 arcybp., w XIII w. wolne miasto; 1918—26 okupacja angielska.

Kolonia, łac., 1) ob. Kolonie. 2) W biologii współżycie zwierząt, np. k. bobrów, mew itd., także całość, powstała przez pączkowanie na jednym pniu, np. gąbki; 3) u drobnoustrojów (bakterii i in.) masa osobników powstających z jednego indywiduum.

Kolonialne towary, importowane z krajów podzwrotn.: cukier trzcinowy, kawa, herbata, kakao, korzenie itd.

Kolonie, łac., terytoria, opanowane przez państwa, stojące na wyższym poziomie politycznym, gospodarczym i kulturalnym. Przyczyną powstania k. są prawie zawsze trudne warunki życia w ojczyźnie z powodu głodu ziemi, przeludnienia, spraw politycznych. Zależnie od stopnia samodzielności politycznej: 1) k. właściwe (państwo prowadzi całkowitą administrację; 2) protektoraty (administracja spoczywa w rękach prywatnych, a państwo zapewnia opiekę); 3) sfery interesów (powstają na podst. układów zainteresowanych państw, zapewniających państwu swobodę wpływów). K. właściwe Anglii: 1) k. koronne, pozostające w administracji Anglii; 2) dominia z ustrojem parlamentarnym, w których Anglia mianuje gubernatora (zastępcę króla) i czuwa nad polityką zagran. Wg klimatu: k. podzwrotnikowe o małej liczbie Europejczyków, i umiarkowane gdzie Europejczycy oddają się wszystkim zajęciom. Historia. W staroż. do w. znaczenia doszły k. fenickie (Kartagina) i greckie, również rzymskie. W śrdw. wybija się kolonizacja niemiecka na wschodzie Europy. Z odkryciem Nowego Świata powstały k. w znaczeniu nowoczesnym. Dziś największymi potęgami kolonialnymi są (wg ilości ludności w k.): Anglia, Francja, Holandia, Belgia, Portugalia, Włochy, z poza Europy Japonia, Stany Zj. A. P.

Kolonie letnie, instytucje, stworzone przez związki publ., stowarzyszenia dobrocz. itd., przyjmowanie większej ilości dzieci na kilkutygodniowy pobyt na świeżym powietrzu.

Kolonista, łac., osadnik. Kolonizacja zaludnienie przez osadników.

Kolonizacja na prawie niemieckim, proces tworzenia w Polsce osad miejskich i wiejskich, ob. Osadnictwo na prawie niemieckim w dawnej Polsce.

Kolońska woda (fr. Eau de Cologne), woda toaletowa, stanowiąca roztwór olejków eter. w alkoholu; pierwsza wyrabiana w Kolonii.

Kolor, barwa (ob.).

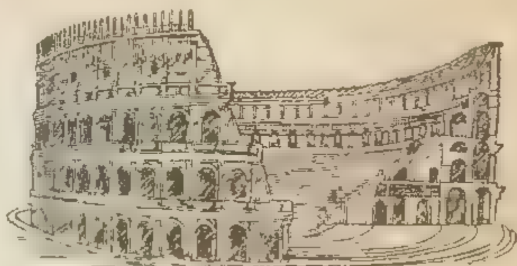
Kolorado (Colorado), 1) rz. w st. Texas, 1450 km, uchodzi do Zat. Meksykańskiej; 2) rzeka w zach. Ameryce Płn., przecina potężnym kanionem płytę K., uchodzi do Zat. Kalifornijskiej, 2900 km dł., w dolnym biegu żeglowna; 3) rz. w Argentynie, 1150 km dł., na granicy Patagonii, uchodzi do Atlantyku; 4) stan w St. Zjedn. Am. Płn., 270.000 km², 1 mil mieszk.; bogate skarby miner., jak srebro, złoto, ołów, miedź, żelazo, węgiel oraz źródła mineralne. Stol. Denver, 280.000 mieszkańców.

Koloratura, włos., śpiew wirtuoz., ozdobiony pasażami, tryllerami itp.

Koloryt, łac., efekt barwny dzieła sztuki.

Kolos, łac., posąg nadnaturalnej wielkości. K. rodyjski jeden z siedmiu cudów świata, posąg Apollina, w 224 prz. Chr. zniszczony przez trzęsienie ziemi.

Kolosalny, ponadnaturalny, olbrzymi.

Koloseum

Koloseum, wielki amfiteatr flawijski w staroż. Rzymie, z areną o wymiarach 83×53 m, mógł pomieścić 50.000 widzów. Mur zewnętrzny wznosi się na 4 piętra. Dziś jedna z największych ruin świata.

Kolostrum, łac., siara (ob).

Kolozsvar, ob. Cluj.

Kolportaż, fr., obnoszenie i wystawianie na sprzedaż towarów, zwł. druków, gazet, książek. Kolporter, człowiek trudniący się k. Kolportować, sprzedawać, obnosić, rozpowszechniać.

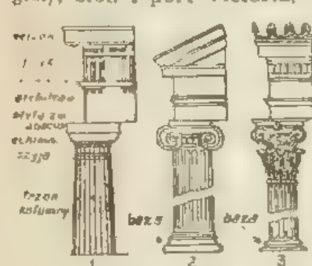
Kolubryna, fr. coulevrine, działo XV—XVII w. Odróżniano k. zwykłe, podwójne półkol., ćwierćkol. Wagomiar: 20—24 funty.

Kolumb Krzysztof (włos. Colombo, hiszp. Colon), odkrywca Ameryki (* 1446 w Genui, † 1506 w Hiszpanii), wyprawił się z polecenia rządu hiszp. i odkrył w 1. wyprawie wyspy: Guanahani (dzis. w. Watlinga), Kubę i Haiti, w 3 dalszych wypr. Amerykę Środk. i Płd. Nie doceniał doniosłości swych odkryć, uważał Amerykę za Indie Wsch.; umarł w zapomnieniu.

Kolumbia (Columbia), republ. w płn.-zach. części Am. Płd., 1,201.520 km², (1935): 9,225.000 mieszk. (8 na km²). 70.000 Indian, reszta białych i mieszańców. Język urzęd. hiszp. Gospodarka plantacyjna. Uprawa kawy (1934: 2 mil. q, 2. miejsce w prod. świat.) i trzciny cukr. Wielkie bogactwa mineralne (1934: 2,4 mil. t ropy naft., 11.000 kg złota, nadto platyna, srebro, miedź, żelazo i siarka). Wartość (1934) wywozu: 404 mil., przywozu: 320 mil. zł. Stol. Bogota. — Odkr. 1499 przez Hiszpana Hojeda i Włocha Amerigo Vespucci, zdob. przez Gonzala Jimenez de Quesado (Nowa Granada), należała do wicekrólestwa Peru, 1547 ogłoszona gener. kapitanatem. Od 1739 K. wicekrólestwem hiszp., 1813 proklamuje niepodległość, od 1819 połączona z Wenezuelą i Quito, które potem odpadają. Od 1831 K. republiką Nową Granadą,

która 1858 rozpada się na 8 stanów (walki partyjne). 1863 proklamowanie nowego ustroju, stworzenie Stanów Zjedn. K. Konstytucją 1886 scentralizowana, dawne stany departamentami. W wojnie światowej neutralna.

Kolumbia Brytyjska, prow. w Kanadzie zach. 922.000 km², 700.000 mieszk.; chów bydła, rybołówstwo i górnictwo (złoto, srebro, ołów, węgiel); stol. i port Victoria, 40.000 mieszkańców

Kolumny
1. dorycka, 2. jońska, 3. koryncka

Kolumna, łac., 1) w architekt., rodzaj słupa, służ. do podtrzymania belkowania, pułapu itp., z drzewa, kamienia, żelaza itp.; u góry kapitel (głowica), część środk. trzon, u dołu: podstawa (baza). W budown. grec. spoczywa na k. kam. belkowanie: architraw, na nim fryz, na tym zaś dopiero dach. 3 Zasadnicze formy k. greckich (porządki architektoniczne): a) k. dorycka: prosta i poważna, bez bazy, podłużne, szerokie, ostre żłobkowanie, kapitel z echinusu i abakusu; b) k. jońska, smuklejsza i lżejsza, na bazie, żłobkowanie nieostre, kapitel z echinusu w formie jajownicy oraz z poduszki, tworzącej po bokach woluty; c) k. koryncka, jeszcze lżejsza i smuklejsza od jońskiej, kapitel z liści akantu; kapitel rzymski („kompozytowy") połączenie korynckiego z jońskim. 2) K. w wojsku, oddziały maszerujące jeden za drugim; także oddziały wozów, samochod. itd., zorganizowane jako jednostki wojsk. (k. amunic., tabor. itd.). 3) W drukarstwie stronica złożona do druku.

Kolumnada, kolonada, budowla lub jej część z szeregiem kolumn.

Kołacz, słow., pieczywo obrzędowe z pszennej mąki.

Kołaczkowski Stefan, pol. historyk lit. i krytyk, * 1887, red. „Przeglądu Warszawskiego" i „Marchołta", autor książek o Wyspiańskim, Kasprowiczu, Wagnerze, uzupełnienia do współczesnej literatury polskiej Feldmana, studiów o Fredrze, Norwidzie, Hamsunie i in.

Kołatek, drobny chrząszcz wywołujący kołatanie.

Kołczak Władymir Wasiliewicz, admirał ros. (1874—1920), w wojnie świat. blokował flotę niem., później twórca armii antyrewolucyjnej na Syberii, 1919 walczył przeciw bolszewikom, rozstrzelany w Irkucku.

Kołczan, tatar., pochwa na strzały, skórzana lub drewniana, pokryta skórą, lub materiałem, często b. ozdobna.

Kołłątaj Hugo, znakomity pol. publicysta polityk i pedagog (1750—1812), reformator Akademii Krakowskiej, współtwórca Konstytucji Trzeciego Maja (publicystyczna „Kuźnica Kołłątajowska" za Sejmu Czteroletniego), czynny w powstaniu kościuszkowskim, współpracownik Czackiego w liceum krzemienieckim.

Koło, 1) w geom., krzywa płaska zamknięta, miejsce geometr. punktów równo oddalonych od środka; czasem też obszar wewnątrz krzywej, który wtedy zwie się okręgiem. Promień k., r, odległość środka od dowoln. punktu na okręgu; średnica, odcinek łączący 2 punkty okręgu, przechodzący przez środek, równy 2 promieniom; obwód k. = 2r π, pole k. = r² π, gdzie π, ludolfina = 3,14... 2) K. w mechanice: element masz. służ. do przeniesienia siły i ułatwienia ruchu na zasadzie obrotu i tarcia. Do przeniesienia siły służą gładkie koła transmisyjne, karbowane łańcuchowe lub zębate: a) czołowe, b) stożkowe, c) ślimakowe. — Koła upojazdów składają się: z środkowej głowicy, połączonej szprychami z łukowatymi dzwonami składającymi się na wieniec koła. Na wieńcu żelazna rafa ściągająca; w głowicy żel. łożysko tzw. buchs. K. pojazdów mechanicznych mają łożyska kulkowe.

Koło, m. pow. w woj. łódz., nad Wartą, 13.000 mieszkańców; ruiny zamku, przemysł; należy do najstarszych miast polskich.

Kołobrzeg, niem. Kolberg, m. na prus. Pomorzu, 30.000 mieszkańców; uzdrowisko z kąpielami solankowymi i borowinowymi.

Kołodziejczyk Edmund, pol. slawista i etnograf (1888—1915); „Bibliografia słowianoznawstwa polskiego" i i.

Kołomyja, m. pow. w woj. stanisław., nad Prutem, stol. Pokucia, 40.000 mieszk.; przem. metalurgiczny, naftowy i in., znaczny handel.

Kołomyjka, taniec ludowy w takcie na 2/4, rozpowszechn. wśród górali ruskich na Pokuciu; 3 części: k. właściwa, peredok i hory (najszybsza).

Kołoniecki Roman, współcz. pol. poeta i tłumacz, laureat nagrody liter. m. Warszawy.

Koło Polskie, narodowe przedstawicielstwo Polaków w parlamentach zaborców.

Kołowacizna, choroba owiec, wywołana przez wągra pasiego tasiemca, którego jaja rozwijają się w mózgu: zwierzę obraca się w kółko; śmiertelna.

Kołowrotek, starodawny przyrząd napędzany nożnie, służący kobietom do przędzenia.

Kołowrotek

Kołowrót, maszyna prosta, służąca do podnoszenia ciężarów; składa się z koła osadzonego na walcu, zaopatrzonego w korbę; na walec nawinięta jest lina lub łańcuch.

Kołtun, powikłane i zlepione włosy na głowie, wywołane wypryskiem skóry na zawszonych głowach małych dzieci. — Potocznie: człowiek ograniczony, zaściankowy, tępy. Kołtuneria, umysłowość k., zbiorowisko k.

Kołyszko, 1) Denis Benedykt, gen. pol. (1754-1834), walczył pod Kościuszką, jako emigrant zabiegał za granicą ok. spraw polsk., 1831 wódz partii powstańcz. z Podola i Ukrainy, rozbitej pod Duszowem i Majdanem; ogłosił chłopom zniesienie poddaństwa; 2) Bolesław [Szyszka] (1838—63), organizował na Litwie powstanie

stycz., po klęsce pod Szurkiszkami wzięty do niewoli rosyjskiej i powieszony w Wilnie.

Koma, gr., stan bezprzytomności, szczeg. w uremii i cukrzycy.

Komandor, fr., 1) godność zakonna (u Krzyżaków komtur [ob.]); 2) stąd nazwa wyższych stopni orderów; 3) wyższy oficer marynarki = pułkownik, k. porucznik = podpułkownik, k. podporucznik = major.

Komandytowa spółka, spółka handlowa, w kt. jedni udziałowcy odpowiadają majątkowo nieograniczenie (komplementariusze), drudzy do wysokości wkładu (komandytyści). K. s. akcyjna ma wspólników jawnych i akcjonariuszy.

Komarno, 1) m. w pow. Rudki, woj. lwows., nad Wereszycą, 6.000 mieszk.; 2) węg. Komaron, m. na Słowaczyźnie, nad Dunajem, 18.000 mieszkańców.

Komary, podrodzina muchówek. Skrzydła długie i wąskie. Larwy rozwijają się przeważnie w wodzie. Samice zwykle ssą krew zwierz. ciepłokrwistych i człowieka. Należą tu widlisz, przenoszący malarię, doskwier, przenoszący żółtą febrę, k. pospolity, nieszkodliwy dla człowieka.

Komasacja, łac., scalanie, postępowanie mające na celu usunięcie rozrzucenia, tzw. szachownicy gruntów. — Por. Scalanie.

Kombatanci, fr., żołnierze biorący udział w walce z bronią w ręku, jako przeciwstawienie do żołnierzy służb. — Por. Federacje byłych kombatantów.

Kombinacja, 1) łączenie kilku pojęć i wynikających z tego skutków i wniosków; 2) połączenie w jedną całość różnych części; 3) bielizna kobieca.

Kombinatoryka, dział matematyki; dzieli się na: teorię permutacji, kt. zajmuje się zagadnieniem, na ile różnych sposobów można daną ilość przedmiotów uporządkować; teorię kombinacji: ile grup o żądanej ilości przedmiotów można utworzyć ze zbioru o danej ilości przedmiotów.

Komedia, gr., wesoły dramat, dramatyczne przedstawienie komizmu. Wg rodzaju komizmu rozróżnia się k. sytuacji i k. charakterów; wg pogłębienia artyzmu: poważną k. psychologiczną, społeczną, fantastyczną itp. i niższe rodzaje o komizmie grubym lub niewybrednym: farsa, krotochwila itp. K. artystyczna występuje najpierw u Greków (Arystofanes) i Rzymian (Plautus, Terencjusz), jej klasykiem we Francji: Molière. W Polsce: Fredro, Bliziński, Zapolska, Perzyński.

Komediant, wł., dawna nazwa aktora, od końca XVIII w. ma znaczenie pogardliwe.

Komedie mięsopustne, utwory polskiej literatury ludowo-mieszczańskiej XVI i XVII w. Jej arcydzieło „Z chłopa król" Piotra Baryki.

Komenda, 1) rozkaz, który ma być wykonany natychmiast, równocześnie i jednolicie; 2) dowództwo instytucji wojskowej (nie oddziału). Komendant — dowódca instytucji wojskowej (np. szkoły).

Komensky (Comenius) Jan Amos, znakomity pedagog czeski (1592—1670), protestant (należ. do „braci czeskich"), przez wiele lat żył w Polsce (w Lesznie), poza tym w Anglii, Szwecji, Węgrzech i Niderlandach. Przeciwnik werbalizmu, stał się twórcą nowoczesnej metody poglądowej i doświadczalnej w nauczaniu.

Komentarz, łac., wykładnia, objaśnienie, wykład, uwagi do jakiegoś pisma, np. w prawie do ustawy. Komentator, autor objaśnień.

Komercjalny, łac., odnoszący się do handlu, kupiecki.

Komers, łac., biesiada studencka.

Komety, gr., ciała niebieskie o charakterze mgławicowym. Rozróżnia się głowę k., złoż. z jądra i okalającej go mgławicowej materii; i ogon, kt. rośnie ze zbliżaniem się k. do słońca. Orbity k. są elipsami, parabolami lub hiperbolami. Spotkanie się ziemi z k. nie powoduje katastrofy dla ziemi (przejście ziemi przez ogon k. Halley'a 1910).

Komfort, ang., wygoda, szczeg. wygodne i higien. urządzenie mieszkania.

Komiczny, gr., śmieszny.

Komik, gr., wykonawca komicznych ról, recytacyj itp.

Komiliton, łac., towarzysz broni.

Komin, kanał budowany z cegieł lub rur blaszanych w celu odprowadzania gazów spalinowych (dymu).

Kominek, ognisko umieszczone przy ścianie lub w ścianie, z połączeniem do komina, od strony pokoju otwarte; w śrdw. i później z rzeźbionymi obramieniami z marmuru itp.

Komintern, skrót, na określenie III. (komunist.) międzynarodówki.

Komis, ob. Komisowy interes.

Komisarz, 1) urzędnik, kt. udzielono specjalnego zlecenia, np. k. rządowy, dla sanacji stosunków w samorządzie; 2) tytuł w niekt. urzędach, np. k. policyjny; 3) k. ludowy, w Rosji sow. członek rządu, minister. — Komisariat, miejsce urzędowania komisarza; lokal obwodu policyjnego.

Komisja, 1) wydział jakiegoś większego ciała, któremu powierzono pewne zadanie; 2) władza rządowa. K. parlamentarne: wyłonione z członków sejmu wzgl. senatu dla przedyskutowania poruczonych im projektów ustaw i wniesienia odpowiednich wniosków w izbach.

Komisja Edukacyjna, osoba prawna, wyłoniona 1773 przez sejm rozbiorowy, miała nacz. kierownictwo nad szkołami publ. wszyst. stopni. Środki pieniężne czerpała z dóbr skasowanego zak. jezuitów; powołała do życia Tow. Ksiąg Element., założyła w Krakowie i Wilnie seminaria naucz., a przez delegata swego H. Kołłątaja zreformowała akademię krak.; biblioteki, zbiory nauk., nagrody itp. W wyniku ogólne podniesienie poziomu umysłowego i moralnego społeczeństwa.

Komisja kodyfikacyjna, ob. Kodyfikacyjna komisja.

Komisjoner, ob. Komisowy interes.

Komisowy interes, zawodowe podejmowanie się przez komisjonera kupna lub sprzedaży towarów, papierów itd., we własnym imieniu lecz na rachunek zleceniodawcy: komitenta.

Komitadżi, pierwotnie od 1868 rewoluc. komitet antyturecki w Bułgarii, potem ogólnie macedońsko-bułgarskie bandy powstańcze.

Komitat, węg. jednostka administr. o samodz. zarządzie, z żupanem na czele.

Komitent, ob. Komisowy interes.

Komitet, fr., wydział, zwł. wyłoniony przez szerszą reprezentację społeczeństwa. K. Narodowy, ob. Narodowy Komitet. K. naczelny, ob. Naczelny Komitet Narodowy. K. Ocalenia Publicznego (Comité du Salut Public), nadzwyczajny k. wyłoniony w czasie wielkiej rewolucji przez Konwent dla zwalczania antyrewolucji.

Komiwojażer, ob. Commis-voyageur.

Komizm, gr., śmieszność. Różne poglądy co do istoty i źródeł k.: k. polega na nieoczekiwanym kontraście; k. powstaje, gdy coś żywego otrzymuje cechę mechaniczności; gdy pretensja do wielkości okazuje się czymś pozornym; k. jest wynikiem poczucia swej przewagi itd.

Komnatowa muzyka, ob. Kameralna muzyka.

Komonica, zioło trwałe z rodziny motylkowych; suche łąki, pastwiska.

Komora, w budownictwie wiejsk. mały skład; w mechanice zamknięta przestrzeń ograniczona do pewnego celu. — K. celna, urząd przeprowadzający clenie towarów.

Komornik, 1) wyrobnik dzienny, nieosiadły, pracujący za kontraktem w posiadłościach ziemskich; 2) urzędnik wymiaru sprawiedliwości, powołany do przeprowadzania egzekucji w sprawach cywilnych.

Komornicka Maria, poetka pol., * 1876, wybitnie samodzielna indywidualność.

Komosowate, rodzina rośl. 2-liściennych, zioła lub rośl. zdrewniałe; najważn. rodzaje: burak, komosa, szpinak, solanka, soliród.

Komórka, najmniejsza zorganizowana cząstka istoty żywej; kształt k. bywa rozmaity, wielkość od 3 mikronów do kilkunastu cm (jaje strusia). K. zwierzęca składa się z protoplazmy (zarodzi), tworzącej na powierzchni nieco zgęszczoną błonkę, oraz z jądra kom. z 1 lub 2 jąderkami. K. roślinna ma na pow. błonę kom. o różnej od protopl. budowie chemicznej. — W protopl. o budowie koloidalnej, a złożonej z wody, białka, węglowodanów i tłuszczów, występuje centrosom (ziarenko w pobliżu jądra, odgrywające ważną rolę podczas nitkowego podziału jądra), mitochondria (ziarenka lub pałeczki rozrzucone w protopl.), wakuole (banieczki, wypełnione sokiem kom.). Jądro składa się z błony jądrowej, soku jądrowego i chromatyny, charakterystycznie się układającej podczas nitkowego podziału komórki. W komórce odbywają się wszystkie procesy życiowe: oddychanie, odżywianie, wydalanie, ruch, reakcja na bodźce, rozmnażanie się.— K. rozmnażają się przez podział beznitkowy (u organizmów niższych), nitkowy (mitotyczny, u organizmów wyższych). K. o podobnej budowie, służące do jednej czynności, tworzą tkanki.

Komórka fotoelektryczna, bańka ze szkła lub kwarcu z umieszczoną na dnie warstwą metalicznego sodu lub potasu względnie ich amalgamami, jako katodą i równoległą do niej siatką metalową jako anodą. Pod wpływem światła widzialnego lub ultrafioletowego następuje emisja elektronów, dająca w efekcie prąd o natężeniu zależnym od natężenia światła. Por. Elektryczne oko.

Kompania, fr., 1) towarzystwo, spółka (handlowa); 2) pododdział batalionu, jednostka taktyczna i organizacyjna, dzieli się na 3—4 plutony. W Polsce składa się z drużyny dowódcy i 3 plutonów.

Kompanie handlowe, w ścisł. znacz. wielkie spółki handl., powstałe dla handl. eksploatacji nowoodkrytych kolonij; najstarsze: angielska wschodnio-indyjska, założona 1600 i holenderska wschodnio-indyjska.

Kompars, wł., w teatrze, filmie itd. osoba niema, figurant, statysta, rola podrzędna.

Kompas, busola, przyrząd do wyznaczania kierunku, używ. w podróżach (po morzu, stepie, puszczy itp.). Składa się z igły magnetycznej (wskazującej kierunek płd.-płn.), ruchomej dokoła osi pionowej, przechodzącej przez środek koła z różą wiatrów; kąt między NS na róży, a igłą, to deklinacja magnetyczna. — W Europie znany od ok. 1000 r., znacznie wcześniej używany w Chinach i Japonii.

Kompendium, łac., zwięzły podręcznik.

Kompensacja, łac., wyrównanie przeciwnych wpływów; w prawie: potrącenie, wygaśnięcie zobowiązania przez zejście się długu i wierzytelności u jednej osoby: gdy zobowiązany do świadczenia ma równocześnie wierzytelność do swego wierzyciela; w fiz. znoszenie się dwóch działań, stosowane dla wyrównania niepożądanych wpływów na przyrząd (np. za pom. odpowiednio rozmieszczonych magnesów kompensuje się niepotrzebne nam pole magn. ziemskie w małej przestrzeni); w biologii i med. wyrównanie pewnych uszkodzonych lub utraconych funkcji przez silniejszy rozwój narządów zastępczych. Kompensować, znosić wzajemnie, wyrównywać, potrącać.

Kompensata, ob. Kompensacja.

Kompetencja, łac., właściwość, zakres działania, uprawnienie przysługujące na podstawie prawa; kompetentny: powołany, właściwy.

Kompilacja, dzieło zlepione z różnych dzieł innych autorów; stąd: kompilator, autor takiego dzieła.

Kompleks, łac., 1) zespół, całość powstała przez nagromadzenie się wielu różnych składników; 2) w psychoanalizie zbiór pewnych wyobrażeń, związanych silnie uczuciowo z jakimś zepchniętym w podświadomość przeżyciem.

Komplement, fr., 1) uprzejma pochwała, pochlebne słowa; 2) w med. dopełniacz, rodzaj fermentu w surowicy krwi, część składowa ciał odpornościowych, zwłaszcza lizyn.

Komplet, fr., całość (rzeczy lub osób); pełny zespół. — Kompletny, zupełny, całkowity.

Komplikacja, łac., powikłanie; w medycynie przyłączenie się do jednej choroby innych.

Komplot, fr., zmowa, spisek.

Komponować, łac., składać, zestawiać, układać utwór, zwł. muz. — Por. Kompozycja.

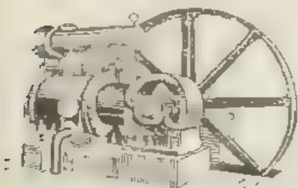
Kompost, łac., nawóz naturalny: mieszanina odpadków gosp., przesypywana ziemią i polewana gnojówką lub wodą.

Kompot, fr., gotowane owoce.

Kompozycja, łac., 1) układanie pojed. części w całość; 2) w sztuce układ ciał, barw i świateł (mal.), mas i linij (rzeźba); 3) w muz.: utwór muz., także sztuka tworzenia i wypracowania go; opiera się na znajomości harmonii, kontrapunktu, form muz., instrumentacji itd.; 4) stop metal., zwł. cynowy. — Kompozytor, twórca utworów muzycznych.

Kompres, fr., okład.

Kompresja, łac., ścieśnienie, sprężenie, stłoczenie, np. powietrza; ucisk.

Kompresor sprzężony

Kompresor, łac., maszyny do zgęszczania powietrza i gazów; k. tłokowe: jednocylindrowe, zgęszczają do 5 atmosfer, k. okresowe, o 2–5 cylindrach, dają 20—200 atm.; turbokompresory: oparte na podobnej zasadzie jak turbiny parowe. — Napęd k.: z silnika lub maszyny parowej.

Kompromis, łac., układ, ugoda, połączona z wzajemnymi ustępstwami.

Kompromitacja, łac., wystawienie na śmieszność, potępienie.

Komprymować, łac., ścieśniać, sprężać, tłoczyć; uciskać.

Komput, łac., w dawnej Polsce ilość wojska uchwalona przez sejm, następnie stały etat liczebny wojska.

Komsomoł, komunistyczny związek młodzieży, mający na celu wychowanie w duchu bolszewickim.

Komtur (komandor), w średniow. zakonach rycerskich rycerz sprawujący władzę administracyjną i wojskową na terenie komturii (komandorii).

Komuna, gmina; komunalny, gminny.

Komuna paryska. Pierwsza: rewoluc. rząd w Paryżu 1792–94, usunął radę miejską, żądał detronizacji króla, zaprowadzenia republiki, zwołania konwentu, później skierowany przeciw żyrondystom skończył się upadkiem Robespierre'a; druga K.: powst. 18 III—31 V 1871 pod hasłem zniesienia własności prywatnej (komunardzi) i utworzenia federalistycznej republiki (komunaliści), zgnieciona krwawo przez rząd Thiersa; po jej stronie walczyli z Polaków Jarosław Dąbrowski (zginął na barykadach) i Walery Wróblewski.

Komunardzi, fr., członkowie skrajnego skrzydła komuny paryskiej.

Komunia, łac., uczestniczenie w pożywaniu ciała i krwi Chrystusa, sakrament Kościoła katolickiego.

Komunikacja, połączenie, transport, przewóz, porozumiewanie się; środki komunik.: drogi, koleje, rzeki spławne, kanały, poczta, telefon, telegraf, radio itd.

Komunikować, łac., donosić, zawiadamiać; komunikat, zawiadomienie, zwł. urzędowe.

Komunizm, łac., najskrajniejszy kierunek w socjalizmie (ob.), dążący do zmiany ustroju społ. w kierunku przejęcia przez państwo wszystkich środków produkcji i regulowania przez nie podziału wytworzonych dóbr (środków spożycia). Przeprowadzenie postulatów k. w praktyce: w Rosji sow., przez dojście komunistów (skrajnych, tj. bolszewików) do władzy drogą rewolucji październ. 1917, objęcie wszyst. urzędów cywil. i wojsk. przez członków partii komun., wywłaszczenie (bez odszkodowania) wszelkich przedsiębiorstw przemysł. lub handl. oraz własności ziems., utworzenie wielkich gospodarstw roln. na zasadzie kolektywnej, oraz wielkich państw. trustów przemysł., objęcie przez państwo całego handlu zagr., dążenie do gwałtownej industralizacji, gospodarkę planową (obejm. ogół wytwórczości), stworzenie silnej czerw. armii oraz wewn. systemu dla zwalczania przeciwrewolucji, wychowywanie młodzieży w duchu komunistycznym itd.

Komutator, łac., 1) urządzenie do zmiany kierunku prądu elektr. stałego w obwodzie; 2) to samo co kolektor (ob.).

Komża, długa, biała, ozdobiona koronkami szata wierzchnia duchownego katolickiego.

Konanie, agonia, stan chorego, zapowiadający rychłą śmierć.

Konar Alfred, pseud. Aleksandra Kinderfreunda (ob.)

Konarski, 1) Stanisław, pisarz pol. i łac., pedagog i publicysta (1700—73), pijar, zbieracz i wydawca polskich ustaw prawnych: „Volumina legum", reformator szkolnictwa i życia publicznego, założyciel 1740 pijarskiego „Collegium Novum" w Warszawie, twórca polskiego odrodzenia umysłowego, autor „O skutecznym rad sposobie albo o utrzymaniu ordynaryjnych sejmów", dzieła przełomowego w walce o uzdrowienie parlamentaryzmu polskiego; 2) Szymon, patriota pol. (1808—39), walczył w powstaniu listopad., 1834 w wyprawie sabaudzkiej o zjednoczenie Włoch, 1835 redagował w Paryżu demokrat. „Północ", potem zał. w Krakowie tajne „Stowarzyszenie Ludu Polskiego" o działalności niepodległośc.-demokrat. Schwytany przez Rosjan, mimo tortur nie zdradził organizacji, w Wilnie publicznie rozstrzelany 15 II 1839.

Konarzewski Daniel, gen. dywizji, * 1871, dowodził grupą wielkopolską przy odsieczy Lwowa, później na froncie litewsko-białoruskim, 1921 zast. dowódcy wojsk Litwy Środk., 1928–31 wiceminister spraw wojskowych.

Konaszewicz Piotr, zw. Sahajdacznym (1570—1622), wierny Polsce hetman kozacki, przez wyprawy na Turków ściągnął najazdy ich na płd.-wsch. ziemie pol., współdziałał w wyprawie Władysława na Moskwę, 1621 odznaczył się pod Chocimem.

Koncentracja, 1) skupienie, zebranie, skierowanie w jeden punkt; 2) skupienie uwagi; 3) w gospod., łączenie się przedsiębiorstw wytwórcz. w większe jednostki, dla zmniejszenia kosztów prod. itp. — Koncentracyjne obozy, obozy zakładane przez państwa dla umieszcz. większej ilości osób, kt. znalazły się bez dachu nad głową (np. w czasie wojny światowej uchodźców woj.), niepewnych politycznie żywiołów itp.

Koncentracyjne ogniwo, o. stężeniowe, w kt. obie elektrody są z tego samego metalu, zanurzone w tym samym elektrolicie: prąd powstaje gdy koncentracja elektrolitu w pobliżu obu elektrod jest różna.

Koncentryczny, fr., dośrodkowy, skierowany do wspólnego środka.

Koncepcja, łac., ogólny pomysł, ujęcie, np. mowy, umowy, kampanii, kompozycji itd.

Koncept, łac., pomysł, projekt, brulion. Koncepista, urzędnik przygotowujący pisma.

Konceptualizm, łac., nauka scholast., głoszona przez Abelarda, Tomasza z Akwinu i in.: ogólne pojęcia istnieją przed rzeczami (w Bogu, jako jego myśli), w rzeczach (ich cechy istotne) i po rzeczach (jako pojęcia o nich, wytworzone myśleniem ludzkim).

Koncern, ang., forma złączenia się przedsiębiorstw polegająca na ścisłej współpracy i gospodarczym wzajemnym poparciu i zależności, w odróżnieniu od kartelu (ob.), gdzie samodzielność przedsiębiorstw jest utrzymana.

Koncert, wł. 1) publ wykonywanie programu muz.; 2) kompozycja na instrument solowy z ork., przew. w formie sonatowej (3 części). — Koncertmistrz, pierwszy skrzypek lub wiolonczelista w orkiestrze.

Koncerz, broń kawaleryjska, przeznaczona wyłącznie do kłucia, rodzaj długiego miecza o głowni sztywnej, trójkątnej lub czworokątnej. Używ. w jeździe pol. od XV do XVIII w.

Koncesja, łac., przyznanie, zezwolenie; urzędowe zezwolenie na wykonywanie przemysłu, którego wolność jest ograniczona. — W prawie międzynarodowym obszar położony w granicach pewnego państwa, przyznany obcemu mocarstwu, które na nim wykonywa niezależną władzę zwierzchnią.

Koncha, gr., muszla; w budownictwie półokrągłe sklepienie, np. w śrdw. apsydach kościelnych

Koncyliacyjny, łac., pojednawczy, ugodowy.

Koncyliarny, łac., odnoszący się do synodu K. teoria, w XIV i XV w.: pogląd, że najwyższą władzą w Kościele jest synod.

Koncypować, łac., tworzyć koncept (ob.); koncypient, dawniej praktykant adwokacki.

Konczyński Tadeusz, pol. dramaturg i powieściopisarz, * 1875; dram.: „Demostenes", „Białe pawie", „Powrót wiosny", pow. „Dom Magdaleny", „Bunt", „Zawrotne drogi" i w. in.

Kondensacja, łac., zgęszczanie, skraplanie; skroplenie par (gazów) przez zmianę ciśnienia i obniżenie temp. brak jąder k. w postaci pyłku lub jonów gazowych utrudnia k. K. przy maszynie parowej, skroplenie pary roboczej dla zwiększenia sprawności maszyny. — W chemii łączenie się cząsteczek jednego lub kilku związków na nowe połączenie.

Kondensator, łac., 1) w maszynie parowej, chłodnica do skroplenia pary roboczej; rozróżnia się: skraplacz wpryskowy, w kt. para miesza się z wodą chłodzącą, i powierzchniowy, w którym para skrapla się w rurkach chłodzonych z zewnątrz; 2) elektryczny, przyrząd do gromadzenia znacznych ładunków elektrycznych, np. tablica Franklina, butelka lejdejska i i.

Kondensor, łac., w mikroskopie układ soczewek między lusterkiem i stolikiem, dla dokładniejszego oświetlenia badanego przedmiotu.

Kondensować, łac., zagęszczać, stężać, skraplać.

Kondeusz, ob. Condé.

Kondolencja, łac., współczucie, wyrażenie współczucia

Kondominium, łac., „współpanowanie", wspólna władza nad jakimś terytorium.

Kondor, drapieżnik z rodziny sępów, żywi się padliną, gnieździ się na ziemi; góry płd.-amerykańskie.

Kondor ameryk.

Kondotierzy, wł. condottiere, w XIV i XV w. dowódcy najemnych wojsk w służbie różnych miast i stronnictw, np. Colleoni, Carmagnola, Sforza. Potocznie: bezideowy, najemny wojownik.

Kondracki Michał, kompoz. pol., * 1902; „Partita", „Metamorfozy", „Suita tatrzańska", balet „Metropolis" i i.

Kondratowicz, 1) Daniel, malarz pol. (1771—1844), portrety, sceny mitologiczne, z historii pol.; 2) Ludwik (pseud. Władysław Syrokomla), poeta pol. (1823—62), autor liryków i gawęd poetyckich, z nich główna: „Urodzony Jan Dęboróg", tłumacz poetów pol.-łacińskich.

Konduita, fr., prowadzenie się, zachowanie.

Kondukt, pochód, orszak żałobny (pogrzebowy).

Konduktor, łac., 1) biegun maszyny elektr., na którym gromadzi się ładunek elektryczny; 2) funkcjonariusz kolejowy, tramwajowy itp., jadący z publicznością dla kontroli, sprzedaży biletów itd.

Kondycja, łac., 1) warunek; 2) stan, zatrudnienie; 3) stan zdrowia, odżywienia, sprawności itd.

Kondycjonowanie przędzy, procentowe oznaczanie jej wilgoci.

Kondygnacja, łac., piętro.

Kondylis Georgios, grec. gen. i polityk (1879—1936), stłumił 1923 rewolucję wojsk., następnie obalił dyktaturę Pangalosa, 1935 zgniótł rewolucję Venizelosa, przyczynił się do powrotu na tron króla Jerzego.

Koneczny Feliks, historyk pol., * 1862, opracowuje zagadnienia ogólno-słowiańskie, od 1905 redaguje „Świat Słowiański": „Dzieje administracji w Polsce w zarysie", „Dzieje Rosji", „Dzieje Śląska", „Jagiełło i Witold", „Tadeusz Kościuszko" i i.

Koneksja, łac., 1) związek rzeczowy; 2) (koneksje), stosunki, powinowactwo itp.

Konetabl, fr., 1) urzędnik cesarstwa wschodniego, opiekujący się stajniami ces., z czasem dowodził jazdą cesarską; 2) ob. Connétable.

Konfabulacja, łac., zmyślanie, występujące u chorych umysłowo, jako skutek zaburzeń pamięci. Konfabulując, wypełniają chorzy luki we wspomnieniach dowolną treścią.

Konfederacja, związek, zrzeszenie; w pocz. śrdw. związki różnych grup społ. dla realizacji pewnych celów np. zabezpieczenia pokoju, ochrony handlu (Hanza, Związek reński). Z cza-

sem reprezentują pewne grupy społeczne. W Polsce od Zygm. Augusta stanowiły k., zw. kapturami, podstawę ustroju państwa w czasie bezkrólewia. W XVII w. k. za życia króla zastępowała go w czasie nieobecności (k. tyszowiecka), lub zwracały się przeciw niemu (rokosz Lubomirskiego). K. zw. generalną, z marszałkiem na czele, obejmowała całe państwo. Nacz. organem k. była Walna Rada, z posłów wybieranych jak na sejm (uchwały większością głosów). K. zniósł sejm czteroletni.

Konfederacja barska, ob. Barska konfederacja.

Konfederacja targowicka, ob. Targowicka konfederacja.

Konfederacja tarnogrodzka, ob. Tarnogrodzka konfederacja.

Konfederackie pieśni, religijne, patriotyczne i żołnierskie poezje konfederatów barskich (1768—72), pierwszy objaw zbiorowy pol. poezji niepodległościowej.

Konfederatka, czapka rogatywka spopularyzowana przez konfederatów barskich, sukienna, miękka, obszyta barankiem.

Konfekcja, łac., sporządzanie i handel gotową garderobą.

Konferencja, narada, zgromadzenie; zjazd; referat, odczyt.

Konfesja, łac., wyznanie, wyznanie wiary, spowiedź. Konfesjonał, rodzaj krzesła, przeznaczonego do słuchania spowiedzi.

Konfetti, confetti, wł., różnobarwne krążki papieru, używ. do obrzucania się wśród zabaw karnawałowych itd.

Konfident, łac., dosłownie powiernik, zaufany; potocznie, wywiadowca, szpieg. Konfidencjonalnie, poufnie.

Konfiguracja, łac., ukształtowanie.

Konfirmacja, łac., potwierdzenie, uznanie. Konfirmować, wzmacniać, utwierdzać. W Kościele ewang. czynność kośc., przez kt. młodsi chrześcijanie przyznają się publicznie do wiary ewang., objawiają swą wolę należenia do kościoła ewang. i zostają zaliczeni w poczet członków gminy.

Konfiskata, łac., zajęcie na rzecz skarbu państwa, przez kt. skarb uzyskuje prawo własności skonfiskowanych przedmiotów.

Konfitury, fr., owoce smażone w cukrze.

Konflikt łac., zderzenie, spór, zatarg.

Konfraternia, łac., bractwo, świeckie stowarzyszenie religijne.

Konfrontacja, łac., przeciwstawienie sobie współoskarżonych lub świadków w procesie, dla wyjaśnienia sprzeczności itp.

Konfucjusz, Kung-tse, Kong-fu-tse, filozof chiń. (551—478 prz. Chr.), stworzył system filozof.-moralny, przyjęty później jako oficjalna religia i filozofia Chin: samodoskonalenie się jednostek i poszanowanie obowiązku; silny rząd centralny ma działać jedynie dla dobra ludu.

Konfuzja, łac., zmieszanie, zakłopotanie; zamieszanie.

Kongenialny, łac., pokrewny duchowo, np. przekład doskonale odtwarzający oryginał.

Kongestia, łac., nawał, napływ, uderzenie krwi, np. do głowy.

Kong-fu-tse, ob. Konfucjusz.

Konglomerat, łac., 1) zlepek, skłębienie różnorod. części w 1 ciało; 2) w miner.: zlepieniec.

Kongo, 1) rz. w Afryce równik., 4.650 km dł., szósta co do dług. na ziemi, dorzecze 3,7 mil. km², wypływa między jez. Tanganika i Njassa, uchodzi do Atlantyku, w średn. biegu tworzy Wodospady Stanleya, w dolnym biegu Wodosp. Livingstone'a. Wielkie znaczenie komunik. 2) Kongo Belgijskie, kolonia belg. w środk. Afryce, olbrzymia równinna kotlina. 2,4 mil. km², ok. 9 mil. mieszk. Murzynów Bantu; klimat gorący i niezdrowy; 4 prow.: Kongo-Kassai, K. Równikowe, Prow. Wschodnia i Katanga. Stol. Leopoldville, rezyd. gubernat. Boma. Wywóz: miedzi, orzechów palmowych, kamieni szlachetnych, kości słoniowej.

Kongo Francuskie, ob. Afryka Równikowa Francuska.

Kongregacja, łac., zrzeszenie, zgromadzenie; w Kościele katolickim nazwa różnych zgromadzeń życia kościelnego.

Kongregacjonaliści, to samo co independenci, płn.-ameryk. stowarzyszenie kościelne, oparte na gruncie wyznania reformowanego i samodzielności poszczeg. gmin.

Kongres, 1) zjazd przedstawicieli państw, dla powzięcia pewnych uchwał, zapadających większością głosów; głośny k. wiedeński 1814/15 uregulował stosunki międzynarodowe po wojnach napoleońskich; 2) w Stanach Zjedn. Am. Płn. przedstawicielstwo wszystkich stanów, złożone ze senatu i izby poselskiej; 3) we Francji zebranie połączonych izb senatu i deputowanych; 4) ogólnie: zjazd (np. naukowy).

Kongresowe Królestwo, ob. Królestwo Kongresowe

Kongresówka, ob. Królestwo Kongresowe.

Kongrua, łac., uposażenie duchowieństwa z ustawy.

Kongruencja, łac., przystawanie (ob.).

Konia, stol. turec. wilajetu K. w Małej Azji, 47 000 mieszk.; stacja końcowa kolei anatolijskiej, a początkowa bagdadzkiej.

Konicz Tadeusz, ob. Kuntz.

Koniczyna, rośl. roczna motylkowa, liście trójlistkowe, kwiaty w główkach. Hodowana jako rośl. pastewna. Wiele gat. dzikich; k. łąkowa, o kwiatach purpurowych, k. rozesłana, o kwiatach białych.

Konie, ssaki nieparzystokopytne. Jedyny żyjący gat. Equus; należą tu: koń, osioł, zebra. Właściwy koń pospolity, zwierzę domowe z Azji (samiec: ogier, samica: klacz, młode: źrebię, samiec kastrow.: wałach). Wiele ras: pełnej krwi (arabskie, angielskie), pół-krwi, k. pociągowe itd. W Karpatach Wsch. huculy. W Ameryce na zachodzie znane są mustangi. K. pospolity udomowiony na 6—8 tys. lat prz. Chr. Dziko żyjący koń Przewalskiego w stepach Azji środk. uchodzi za przodka konia domowego; do XIX w. żył we wsch. Europie tarpan, przypuszczalnie przodek rasy arabskiej. Barwa (maść) koni różna: siwe, dereszowate, kare, wrone, kasztanowate, bułane, srokate i in. — K. były już rozpowszechnione w trzeciorzędzie.

Koniecpolscy, 1) Jan, kanclerz w. koronny, † 1455, posłował na soborze w Bazylei, za Wła-

dysława Warneńczyka do cesarza i panów węgier.; 2) Stanisław hetman w. kor., kasztelan krak. (1591—1646), walczył pod Cecorą z Turkami, pokonał Szwedów pod Trzcianą, Tatarów pod Ochmatowem, zbudował twierdzę Kudak; 3) Aleksander, wojewoda sandomierski (1620—1659), regimentarz pod Piławcami, brał udział w obronie Zbaraża, oraz w bitwie pod Beresteczkiem.

Konieczny Włodzimierz, pol. rzeźbiarz i grafik (1886—1916).

Königsberg, ob. Królewiec.

Konik zwierzyniecki (L a j k o n i k), tradycyjna uroczystość krakowska po procesji w oktawę Bożego Ciała, rzekomo na pamiątkę zwycięstwa nad Tatarami.

Konin, m. pow. w woj. łodzkim, nad Wartą, 10 000 mieszk.: fabryki mebli, wyrobów metalowych, młyny, cegielnie i in.

Konitrud, zioło trwałe z rodziny trędownikowatych; bagniste łąki, brzegi wód; pospolite we wszystkich częściach świata.

Koniugacja, łac., 1) w b i o l o g i i połączenie się najniższych organizmów komórkowych; 2) w g r a m a t y c e odmiana czasowników: rodzajowa, czasowa, trybowa i osobowa.

Koniugalny, łac., małżeński.

Koniunkcja, łac., połączenie; w astronomii widzialność 2 ciał niebieskich w tym samym kierunku.

Koniunktura, łac., łączność zjawisk gospodarczych wpływających na sytuację gospodarczą. I n s t y t u t B a d a n i a K o n i u n k t u r G o s p o d. i C e n w Warszawie od 1928. — K. potocznie: dobry bieg życia gospod., poszczeg. interesów handlowych itd.: pomyślne warunki.

Koniuszy, dawniej w Polsce przełożony stajen królewskich, później tytuł honorowy.

Konklawe, łac., ob. Conclave.

Konkluzja, łac., wniosek. K o n k l u d o w a ć, wnioskować.

Konkordat, układ między państwem a Stolicą Apostolską, normujący wzajemne stosunki Kościoła i władzy świeckiej. Z najstarszych: k. wormacki 1122 między Kalikstem II a Henrykiem V (koniec walki o inwestyturę). W XIX i XX w. k. powszechnie zawierane; przez Polskę: 10 II 1925.

Konkordia, łac., zgoda, harmonia.

Konkrementy, łac., w med. z ł o g i, kamienie (nerkowe, żółciowe, pęcherzowe itd.).

Konkretny, łac., rzeczywisty, poglądowy, dany: przeciw.: abstrakcyjny (oderwany).

Konkubinat, łac., trwały, pozamałżeński stosunek miłosny.

Konkurencja, łac., współzawodnictwo, współubieganie się. Wolna k. stanowi wg ekonom. szkoły liberalnej jedyny naturalny regulator podaży i popytu towarów.

Konkurencyjna klauzula, umowa między pracodawcą, a pracownikiem, ograniczająca pracownika, po rozwiązaniu stosunku służbowego, w wyborze zawodowego zajęcia, celem uniknięcia konkurencji. Z a k a z k o n k u r e n c j i: postanowienie, że pracownik nie może pracować równocześnie w innym zawodzie (u innego pracodawcy), ani nie może w branży pracodawcy robić interesów na rachunek własny lub obcy.

Konkurs, łac., 1) u p a d ł o ś ć, postępowanie mające na celu rozdział między wierzycieli majątku kredytariusza, upadłego, którego majątek nie wystarcza na zaspokojenie wszystkich wierzytelności. B a n k r u c t w o: k. spowodowany przestępstwem dłużnika (na szkodę wierzycieli). M a s a k o n k u r s o w a: cały majątek dłużnika, który mu zostaje odebrany; zadaniem postępowania jest spieniężenie i rozdział masy, pod nadzorem sądu i sędziego komisarza upadłościowego, za staraniem zarządcy-syndyka masy; 2) ubieganie się o nagrodę.

Konkwistadorzy, hiszp. zdobywcy posiadłości amerykańskich.

Konnica, ob. Jazda.

Konopczyński Władysław, historyk pol., * 1881, 1922—27 poseł na Sejm, prace z dziejów nowoż. dawnej Polski: „Polska w dobie wojny siedmioletniej", „Polska a Szwecja", „Liberum veto", „Konfederacja barska", „Dzieje Polski nowożytnej" i in.

Konopie, rośl. roczna z rodziny konopiowatych. Najważniejszy gat. k. s i e w n e. W Europie uprawia się k. do 60° szer. płn. Z k. otrzymuje się włókna, do wyrobu przędzy, szarego płótna, powrozów. Z nasion olej konopny. Pochodzenia środk.-azjatyck. K. b o m b a j s k i e. wydzielają żywiczną woń, liście dostarczają narkotyku-h a s z y s z u. K. m a n i l s k i e, włókna z pochew liści banana, do wyrobu powrozów i kanwy. — Otrzymywanie w ł ó k n a k.: rośliny moczy się celem usunięcia tkanki wiążącej, potem suszy i międli.

Konopka Feliks, poeta polski, * 1888, autor „Słów w ciemności".

Konopnicka Maria z Wasiłowskich, poetka pol. (1842—1910), zyskała popularność głównie przez poezje społeczne o idei demokratycznej lub patriotycznej (m. in. „Rota": „Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród"), wysoki artyzm w liryках włoskich: „Italia", z poematów najobszerniejszy epos emigracyjny: „Pan Balcer w Brazylii", wybitna nowelistka, autorka książek dla dzieci, tłumaczka obcych poetów.

Konosament, fr., dokument na przewóz towarów drogą morską lub rzeczną, wystawiony przez agencję okrętową.

Konrad, św., † 975, biskup konstancjeński; pam. 26 XI.

Konrad, panujący. N i e m c y: 1) K. I, 911—918, król wsch.-frankoński; 2) K. II, cesarz rzym. narodu niem., 1024—39, zmusił króla pol. Mieczysława II 1032 do hołdu; 3) K. III, cesarz, 1138—52, z Hohenstaufów, uczestnik 2. wyprawy krzyżowej (ugoda z Welfami); 4) K. IV, cesarz, 1250—54, z Hohenstaufów, pokonany w Niemczech ustąpił do Neapolu. P o l s k a: 1) K. I, ks. mazow., kujaw., krakow. i łęczycki (ok. 1187/8—1247), syn Kaz. Sprawiedliwego, sprowadził Krzyżaków do Polski 1226—30; 2) K. II, ks. czerski (ok. 1251/55—1294), walczył 1258 niepomyślnie z Leszkiem Czarnym, pomagał Łokietkowi w owładnięciu Krakowem; 3) K. III. Rudy, ks. czerski, warszawski i in. ziem (ok. 1448—80), zjednoczył prawie całe księstwo mazowiec., walczył po stronie Polski w wojnie 13-letniej, pomagał Olbrachtowi. Ś l ą s k: 1) K., syn Bolesława Wygnańca, † 1203, poparty przez

Kaz. Sprawiedliwego otrzymał Głogów udzielne księstwo; 2) K., syn Henryka Brodatego, ok. 1191—ok. 1245, bronił polskości na Śląsku, pobity przez Henryka Pobożnego; linia głogowska: 3) K. I, ks. głogowski, † ok. 1273/74, założ. linii głogow. (zwycięženie Rogatki); 4) K. II, Garbaty, ks. żegański, † 1304, walczył z braćmi; linia oleśnicka: 5) K. I, założ. linii książąt oleśn., † 1366, walczył z braćmi (pośrednictwo Łokietka), utracił na rzecz Kazimierza W. Wschowę; 6) K. II, ks. śląski (1338—1403), popierał pretensje Piastów do tronu pol.; 1387 z ramienia Jagiełły posłem do Krzyżaków, później przeciw Polsce (sprawa Wschowy); 7) K. III, ks. śląski, † 1413, przyjaźnił się z Jagiełłą; 1409 rozjemca w sporze polsko-krzyżackim o Drezdenko; 8) K. IV, ks. oleśnicki i kozielski (1417—47), bisk. wrocław., występował przeciw Polsce; 9) K. VIII, Biały, ks. oleśnicki, † 1454, początkowo po stronie Krzyżaków (Grunwald), później sprzymierzeniec Polski; 10) K. Biały (młodszy), ks. oleśnicki, † 1492, ostatni z Piastów oleśn., w zatargach z Polską.

Konrad Wallenrod, wielki mistrz krzyżacki, † 1393, wyprawił się z niepowodzeniem (przy pomocy polskiej) na Litwę, kupił od Władysława Opolczyka ziemię dobrzyńską. Bohater poematu Mickiewicza.

Konradyn, ks. szwabski, syn Konrada IV, ostatni z Hohenstaufów (1252—68), w wyprawie do Włoch pobity pod Tagliacozzo przez Karola Andegaweńskiego, uwięziony i stracony.

Konsekracja, łac., poświęcenie, szczeg. przeistoczenie w czasie mszy (wg nauki kość.); święcenie biskupa; poświęcenie przedmiotów, przeznaczonych do sprawowania mszy.

Konsekwencja, łac., w logice: konieczność, z jaką sąd (wniosek) wypływa z innych sądów (przesłanek). Potocznie: ciągłość, uzasadnienie (myśli, działania).

Konsens, łac., zezwolenie, zgoda.

Konsens sandomierski, uznanie przez magnatów i duchownych na synodzie wyznań protestant. 1570 w Sandomierzu (bez arian) równouprawnienie wyznań: luterańskiego, kalwińskiego i braci czeskich (przymierze polityczne). Nie stworzono w k. s. zamierzonej konfesji polskiej.

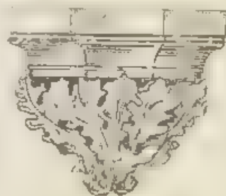
Konserwacja, łac., zachowanie, utrwalenie, zwł. zabytków. K o n s e r w a t o r, osoba, zajmująca się z urzędu ochroną, pielęgnowaniem i ew. restauracją zabytków historii i sztuki.

Konserwatorium, łac., wyższa szkoła muzyczna.

Konserwatyzm, łac., z a c h o w a w c z y pogląd na świat, a także kierunek społ.-polit., dążący do utrzymania istniejących urządzeń państw., układu sił społ. itd. K o n s e r w a t y s t a, zwolennik k., z a c h o w a w c a.

Konserwy, środki spożywcze przystosowane do dłuższego przechowywania przez zabiegi uniemożliwiające rozwój drobnoustrojów. S p o s o b y: M r o ż e n i e, w chłodniach przy —10 do —20°: zwiększa odporność na zepsucie owoców, jarzyn i mięsa na czas dłuższy. S t e r y l i z a c j a, przy 100° niszczy całkowicie drobnoustroje (ogrzewa się w zalutowanych puszkach z pocynowanej blachy). P a s t e r y z a c j a, przy 70° (i nagłym ochłodzeniu): daje w wyniku zahamowanie rozwoju bakterii mniej trwałą konserwację, lecz lepszy smak. Z a s t o s o w a n i e ś r o d k ó w p r z e c i w g n i l n y c h: syrop cukrowy, ocet, alkohol, kwas salicylowy itp., w gospodarstwie domowym.

Konskrypcja, łac., potocznie pobór lub rekrutacja oparta na obowiązku służby wojskowej. W znaczeniu ścisłym system uzupełniania wojska wprowadz. we Francji na podstawie ustawy z 5 IX 1798 r.

Konsola gotycka

Konsola, fr., człon architektoniczny, występujący z płaszczyzny ściany, do podtrzymywania wystających części lub rzeźb; także w przemyśle artystycznym.

Konsole, ang. consols, skonsolidowane długi, ob. Konsolidacja.

Konsolidacja, łac., wzmocnienie, złączenie; w finansach złączenie kilku dawniejszych pożyczek w jedną, przeważnie niżej oprocentowaną; także zamiana różnych krótkoterminowych długów w długi stałe, oprocentowane wg pewnego stałego planu.

Konsonans, łac., połączenie 2 lub więcej tonów w zgodny akord. I n t e r w a ł e k o n s.: unison, tercja, kwarta, kwinta, seksta i oktawa. Przeciw.: d y s o n a n s.

Konsorcjum, łac., spółka (z jednostek lub instytucji), powstała dla przeprowadzenia pewnych interesów, wymagających większych kapitałów, dla rozdziału ryzyka itd.

Konspekt, łac., przegląd.

Konspiracja, sprzysiężenie. K o n s p i r a t o r, sprzysiężony, spiskowiec.

Konstabl, łac., towarzysz broni spod jednego namiotu; żandarm polowy; obecnie w Anglii posterunkowy policji.

Konstanca, rum. Constanta, gł. port w Rumunii, nad M. Czarnym, stol. Dobrudży, 50.000 mieszkańców; wywóz zboża i nafty.

Konstancja, niem. Konstanz, m. w Badenii, 30.000 mieszk., przy wypływie Renu z Jez. Bodeńskiego; 1414—18 sobór kościelny.

Konstancjeński sobór, zjazd kościelny 1414—18: zdetronizowanie papieży Jana XXIII, Benedykta XIII i Grzegorza XII, spalenie Husa, głoszenie teorii (tzw. „koncyliarnej") o wyższości soboru nad papieżem; plan reformy kościelnej, nieuskuteczniony.

Konstantine, ob. Constantine.

Konstanty(n), panujący i książęta. R z y m: 1) K. I Wielki, cesarz rzym. (286—337); zwycięzca Franków i Alemanów, wydał edykt mediolański 313, równouprawniający chrześcijan, zwołał 325 do Nicei 1. sobór powszechny, zreorganizował państwo (autokratyczny dominat, rządy biurokratyczne, nowy podział administr.), uczynił 330 stolicą Konstantynopol (Bizancjum). G r e c j a: 2) K., król grecki (1868—1923), zdobycie 1912/13 Janiny i Salonik, na tronie od 1913, w wojnie światowej neutralny, abdykował 1917, ponownie królem 1920, ustąpił ostatecznie 1922. R o s j a: 3) K. Pawłowicz, w. ks. rosyjs. (1779—1831), od 1822 namiestnik Królestwa

Kongres. i nacz. dowódca, zaślubił Joannę Grudzińską (ks. Łowicką), 1822 zrzcygnował z tronu; na skutek powstania listopad. opuścił Królestwo; 4) K. Mikołajewicz, w. ks. ros. (1827—92), od 1862 namiestnik Królestwa Pol., dążył wraz z Wielopolskim do reform liberalnych, ustąpił 1863.

Konstantynopol, tur. Istambuł (Stambuł, Carogród, Bizancjum), nad Zat. Złotego Rogu i nad M. Marmara, 540 000 mieszk.; ok. 900 meczetów (Hagia Sofia), Wysoka Porta, pałac, dawn. siedziba wielkich wezyrów, rzymskie wodociągi jeszcze obecnie używane i szereg innych zabytków; największy ośrodek handlu na Wschodzie, doskonały port; do 1920 stol. Turcji. — Dawne Bizancjum (ob.), odbudowane przez Konstantyna I W. (ob.) i jego siedziba, od 395 stolica cesarstwa wsch.-rzym. Po rewolucji 532, stłumionej przez Belizariusza, odnowiony przez Justyniana I, 1203 zdobyty przez Krzyżowców (królestwo łacińskie), później utracony. Od 1261 pod panow. Paleologów, 1453 opanowany przez Turków, odtąd stolicą ich państwa do 1920. Po wojnie świat. zajęty przez ententę, oddany Turkom 1923, od 1926 drugą stolicą.

Konstantynów, m. w pow. Łódź. nad Nerem, 8.000 mieszk., przemysł tkacki, farbiarnie.

Konstatować, łac., stwierdzać.

Konstelacja, łac., 1) gwiazdozbiór, grupa gwiazd; ob. Gwiazdozbiory; 2) potocznie: sytuacja.

Konsternacja, łac., zmieszanie, wielkie zakłopotanie.

Konstrukcja, łac., budowa, układ. W geometrii k. polega na tym, by zbudować utwór geometryczny przy pomocy utworów znanych; k. zasadnicze, k. które się dadzą wykonać przy użyciu tylko cyrkla i liniału, np. wyznaczenie prostej prostopadłej do danej, równoległej, przepołowienie odcinka, kąta i in.

Konstytuanta, fr., przedstawicielstwo narod., wybrane celem uchwalenia nowego ustroju. W Polsce 1919—22 Sejm Ustawodawczy.

Konstytucja, łac., 1) w Rzymie i w śrdw. rozporządzenia władców o charakt. ustaw; 2) ustrój państwa, oparty przeważnie na normującym go akcie lub ustawie; por.: K. 3. maja, oraz Polska (ustrój); 3) konstytucje w Polsce przedrozb.: wszystkie uchwały sejmów; 4) k. apostolskie, zbiór praw kościeln., ułoż. w V w. 5) k. w medycynie, ogólne właściwości ustroju danego człowieka, wynikające z jego budowy fiz. i cech psychiczn. Z licznych podziałów na typy konstytucyjne dziś najważniejsze: franc. Sigauda (typ oddechowy, trawienny, mięśniowy i mózgowy) i niem. Kretschmera (asteniczny, pikniczny i atletyczny).

Konstytucja 3 Maja, uchwalona 3 V 1791 przez Sejm Czteroletni, usunęła wolną elekcję, liberum veto i konfederacje, wprowadziła dziedziczność tronu, jednolity ustrój państwowy (zniesienie unii lubelskiej), władzę wykonawczą oddała królowi ze Strażą (radą ministrów), odpowiedzialną przed Sejmem; zachowując dotychczasowy podział stanowy otoczyła opieką mieszczan i chłopów. Nie weszła w życie z powodu konfederacji targowickiej i uchwał sejmu grodzieńskiego z 1793.

Konstytucjonalizm, system rządów, opartych na konstytucji, ustanawiającej zakres uprawnień naczelnych władz państw.; w szczególn.: ustrój monarchii konstytucyjnej.

Konstytuować, łac., ustanowić, zwłaszcza urządzenia państwowe, nadać komuś jakąś godność lub pozycję; ukonstytuować się, utworzyć się (jako stowarzyszenie, zgromadzenie).

Konsul, łac., 1) tytuł dwóch urzędników rzpltej rzym., od 510 prz. Chr., o najwyższej władzy wojskowej i wykonawczej, wybieranych na rok przez zgromadzenie ludowe; 2) zastępca państwa na terytorium innego, chroni obywateli i interesy gospodarcze państwa zastępowanego. Stopnie: k. generalny, któremu podlegają konsulowie i wicekonsulowie danego okręgu, oraz ewent. agenci konsularni, angażowani przez k. urzędnicy.

Konsulat, łac., 1) w dawnym Rzymie urząd i okres jego sprawowania przez konsula (ob.); 2 system rządów w republ. franc. 1799—1804, zakończony wyborem Napoleona I cesarzem; 3) urząd i budynek konsula.

Konsulent, łac., doradca, zwł. prawny.

Konsultacja, łac., zasięgnięcie porady u lekarza lub adwokata.

Konsum, łac., sklep założ. przez spożywców (konsumentów), przeważnie na zasadach spółdzielczych.

Konsumcja, konsumpcja, łac., spożycie, używanie lub zużycie towarów; dla celów produkcji: k. produktywna; bezpośrednio dla zaspakajania potrzeb: k. właściwa. Konsument, spożywca, odbiorca.

Konsygnacja, łac., 1) oznaczenie, spis, wykaz; powierzenie komuś towaru do sprzedaży na rachunek właściciela; 2) trzymanie wojska w pogotowiu.

Konsylium, łac., narada lekarzy nad stanem chorego

Konsystencja, łac., budowa, struktura ciała; stopień spoistości.

Konsystorz, łac., w ces. rzym. rada tajna; k papieski, najwyższa rada kardynałów z papieżem.

Kontakt, łac., 1) styk, miejsce zetknięcia się dwóch metalicznych przewodników; 2) urządzenie elektr., które zamyka lub przerywa obwód prądu przez zetknięcie kawałków miedzi, mosiądzu lub platyny. Potocznie: styk, łączność.

Kontemplacja, łac., oglądanie w stanie największego skupienia; zagłębianie się. Kontemplacyjny, będący w stanie k.

Konterfekt, fr., podobizna, portret.

Kontinuo, włos. basso continuo, ob. Bas (generalny).

Kontinuum, łac., zbiór ciągły, nie mający przerw, jak czas i przestrzeń.

Konto, wł., rachunek w księdze handlowej; płacić à conto, dać ratę lub wpłacić zaliczkę.

Kontokorent, wł., rachunek bieżący, który prowadzi kupiec z drugim, pozostającym z nim w stosunkach handl., wpisując w księdze po lewej pod winien (debet) świadczenia swoje, po prawej pod ma (credit) świadczenia dru-

giego. Nie może on dochodzić poszczególnych pozycji, a jedynie salda, powstałego z różnicy sum pozycyj ma i winien.

Kontra, łac., przeciw, przeciwległy (przeważnie w wyrazach złożonych).

Kontrabanda, fr., przemytnictwo, nielegalny przywóz lub wywóz towarów. W prawie międzynar. przewóz drogą morską materiałów koniecznych do prowadzenia wojny, stanowi naruszenie neutralności dopuszczające konfiskatę.

Kontrabas, najgłębszy w tonie i największy instrument smyczkowy.

Kontradykcja, łac., sprzeciw. Kontradyktoryczny, sprzeczny, np. pojęcia lub sądy wykluczające się wzajemnie, jak: dobry-niedobry.

Kontradyktoryjne postępowanie, post. sporne, w przeciw. do zaocznego.

Kontrahować, zawrzeć umowę; kontrahent, strona zawierająca umowę.

Kontrakcja, łac., kurczenie się; ściągnięcie. Kontr-akcja, przeciwdziałanie.

Kontrakt, łac., umowa, dokument umowy.

Kontraktura, łac., przykurczenie w stawie (wrodzone lub nabyte).

Kontramarka, znaczek, zapewniający powtórny wstęp na widownię itp.

Kontrapunkt, łac., nauka o prowadzeniu głosów, samodzielnych pod wzgl. melodyjnym, ale łączących się w zgodną całość.

Kontrast, fr., jaskrawe przeciwieństwo.

Kontrasygnatura, łac., drugi podpis na dokumencie, bez którego nie byłby d. ważny.

Kontratak, łac., przeciwnatarcie.

Kontredans, taniec towarzyski, ulubiony od pocz. XVIII w. we Francji i w Niemczech: 6 figur, muzyka w takcie na $^{2}/_{4}$ i $^{6}/_{8}$.

Kontrmina, fr., 1) rodzaj min (ob.), zakładanych dla niszczenia min nieprzyjaciela; 2) kontr-akcja spekulantów giełdowych.

Kontrola, fr., nadzór, badanie, sprawdzanie.

Kontrowersja, łac., spór, kwestia sporna.

Kontrrewolucja, działanie skierowane przeciw rewolucji i jej instytucjom.

Kontrtorpedowce, ob. Torpedowce.

Kontrybucja, łac., danina, w szczeg. d. nakładana przez wroga podczas wojny na gminy i miasta jako kara lub podatek.

Kontrym Kazimierz, pol. publicysta i bibliotekarz (1762—1836), założ. 1817 w Wilnie słynnego Towarzystwa Szubrawców i red. jego organu: „Wiadomości Brukowe".

Kontumacja, łac., zaoczność, kwarantanna.

Kontur, fr., zarys, linia zarysu.

Kontusz, węg., długa suknia wierzchnia z rozciętymi rękawami (wyloty), zarzucanymi na ramiona.

Kontuzja, łac., stłuczenie.

Kontynent, ląd, zwarty większy obszar lądowy, część ziemi.

Kontynentalna blokada, akcja Napoleona I, uniemożliwiająca Anglikom handel z państwami europejskimi; spowodowała wojnę Napoleona z Rosją za odmówienie udziału w b. k.

Kontyngent, łac., dodatek, przydział, rozdział, udział. K. rekruta, prawnie ustalona ilość poborowych, wcielić się mających w danym roku do szeregów. Kontyngentowanie, ustalanie pewnej ilości dóbr, którymi może rozporządzać oznaczona liczba osób i podział tej ilości w oznaczonym stosunku; w umowach kartelowych przepisanie każdemu z uczestniczących przedsiębiorstw jego maksymalnej produkcji (w % lub ilościowo).

Kontynuacja, łac., trwanie, dalszy ciąg.

Konwalia, rośl. trwała liliowata, kwiaty białe; lasy i zarośla na dobrych glebach, często sadzona w ogrodach.

Konwalijka, majownik, rośl. liliowata; pospolita w liściastych lasach i zaroślach.

Konwekcja, łac. unoszenie, przenoszenie się ciepła z miejsc o wyższej, do miejsc o niższej temperaturze za pośrednictwem ruchu cząsteczek (cieczy lub gazu); prądy morskie, prądy w atmosferze są konwekcyjne.

Konwenans, fr., to co zostało uznane i przyjęte za obowiązujące.

Konwencja, łac., porozumienie, układ, zwł. międzynarodowy.

Konwencja genewska, z 1864 r., ob. Czerwony krzyż.

Konwencjonalizm, łac., odpowiadający konwenansom, w sztuce przeciwieństwo oryginalności, także naturalistycznej prawdy.

Konwencjonalny, fr., „umowny", odpowiad. konwenansom, formalny, banalny.

Konwencyjna (konwencjonalna) taryfa, taryfa celna oparta na traktatach handlowych. Zniżona w stosunku do zasadniczej (autonomicznej).

Konweniować, łac., być dogodnym, odpowiadać.

Konwent, łac., zgromadzenie (także zakonne); por. Konwent narodowy.

Konwent Narodowy, reprezentacja ludu franc. po obaleniu monarchii 1792—95. Ogłosił republikę, stworzył Komitet Ocalenia Publicznego, zorganizował obronę kraju, szkolnictwo.

Konwentykle, łac., zebrania dla modlitwy i rozmyślań; dziś pogardliwa nazwa poufnych obrad polityków itp.

Konwergencja, łac., zbieżność; w biol. podobieństwo narządów lub ustrojów różnych pochodzeniem; w optyce fizjolog. zbieżność obydwu linij widzenia przy patrzeniu dwuocznym.

Konwersacja, fr., rozmowa; sztuka prowadzenia rozmowy. Konwersacyjna sztuka (dramatyczna), utwór oparty nie na akcji, lecz na dialogu.

Konwersja, łac., zamiana długu na inny na korzystniejszych dla dłużnika warunkach.

Konwertyci, łac., nawróceni (na wiarę katol.).

Konwikt, łac., wspólne życie i mieszkanie uczniów, zwł. kleryków, często przy klasztorach.

Konwisarstwo, odlewanie wyrobów z cyny.

Konwokacja, łac., zwołanie. Sejm konwokacyjny w dawn. Polsce: w czasie bezkrólewia dla zabezpieczenia państwa i przygotowania elekcji.

Konwój, fr., osłona i straż przewożonych osób lub przedmiotów.

Konwulsje, łac., ob. Drgawki.

Koń, ob. Konie.

Kończyny, wyrostki ciała zwierzęcego, służące do ruchu, u zwierząt niższych także narządy pyszczkowe. Składają się z ruchomych

członków; ilość ich u różnych zwierząt różna, u niektórych dochodzą znacznej ilości (np. stonogi). U kręgowców odróżniamy k. parzyste (k. przednie, k. tylne) i nieparzyste (ogon, płetwa grzbietowa

Końskie, m. pow. w woj. kieleckim, 10.000 mieszk., pałac Małachowskich z XVIII w., fabryki farb, narzędzi roln., handel.

Kooperacja, łac., współdziałanie, współpraca. W gospod.: spółdzielność (ob. Spółdzielnie).

Kooperatywa, łac., ob. Spółdzielnie.

Kooptacja, łac., przybranie nowych członków.

Koordynacja, łac., kojarzenie, harmonijne współdziałanie. Koordynować, porządkować, uzgadniać.

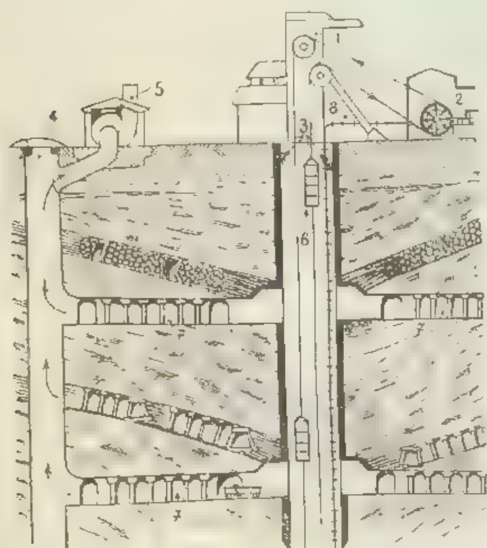
Koordynaty, łac., ob. Współrzędne.

Kopa, 1) (kopica), zaokrągl. wierzchołek górski; 2) = 60 sztuk.

Kopal, twarde żywice podobne do bursztynu, otrzym. z różnych drzew tropikal.; najlepsze afrykań., używ. do celów ozdobnych, gł. jednak do wyrobu lakierów i pokostów.

Kopalne rośliny, te, które żyły w dawnych epokach geol. i których szczątki (skamieniałe, zwęglone lub w odciskach) zachowały się.

Kopalne zwierzęta, zwierzęta z dawnych epok geologicznych, zmumifikowane lub zakonserwowane. — Por. tablicę.

Kopalnia

1 wieża szybowa; 2 maszyna wyciągowa; 3 szyb główny; 4 szyb wentylacyjny; 5 główny wentylator; 6 klatka ładunkowa; 7 sztolnie; 8 rurociąg odprowadzający wodę podziemną

Kopalnia, sieć podziemnych szybów, sztolni i ganków dla eksploatacji złóż geologicznych. W pewnych odstępach (piętrach) zakłada się poziomo biegnące sztolnie główne, połączone między sobą pionowym szybem głównym. W szybie głównym znajdują się klatki zjazdowe, osobowe i ładunkowe, zawieszone na linie stalowej, a poruszane maszyną wyciągową. Do warstw materiału wydobywanego (żył) podchodzi się poziomym lub lekko nachylonym chodnikiem dobywczym. Transport materiałów w chodnikach: wagonetkami, popychanymi siłą ludzką, końmi, lokomotywkami elektrycz. lub na sprężone powietrze. Sztolnie i chodniki zabezpiecza się przed obsuwaniem przez stemplowanie drzewem. Wentylacja: za pomocą wentylatorów ustawionych na powierzchni ziemi, ponad specjalnym szybem wentylacyjnym. Wody podziemne odprowadza się pompami na powierzchnię ziemi. Oświetlenie kopalni: elektryczne lub przenośnymi lampami, zabezpieczonymi przed eksplozją gazów kopalnianych.

Kopczyński, 1) Onufry, pedagog pol. (1735 - 1817), pijar, prawodawca nowoczesnej gramatyki polskiej (1778—83); 2) Stanisław, lekarz pol. (1873—1933), zasłuż. organizator nadzoru lekarskiego i higieny w polskich szkołach po odzyskaniu niepodległości. Wydał wielkie dzieło zbiorowe: „Higiena szkolna", którego był redaktorem i jednym z autorów.

Kopeć Józef, brygadier pol. (1759- 1810), ranny pod Maciejowicami, zesłany na Kamczatkę; jego „Dziennik podróży" cennym opisem obszarów syberyjskich.

Kopenhaga, duńsk. Kjöbenhavn, stol. Danii, nad Sundem, 770.000 mieszk., uniwers., zamek król., muzeum Thorvaldsena i in.; największy port handl. i wojen. kraju. Od 1445 rezydencja królewska

Koper, rośl. roczna baldaszkowata, hodowana po ogrodach; owoce jako przyprawa i w medycynie; pochodz. z krajów nadśródziemnom. K. włoski, kwitnie żółto, w ogrodach.

Kopera Feliks, pol. hist. sztuki, * 1871; szereg prac, m. in. „Dzieje malarstwa w Polsce", oraz wydawnictw

Kopernicki, 1) Izydor, antropolog pol. (1826—91); prace z antropol., prehist. i etnografii pol. i in. ludów słow.; 2) Franciszek, dowódca partii w powstaniu styczn. (1825 -92).

Kopernik Mikołaj (Nicolaus Copernicus), wielki astronom pol. (* 1473 w Toruniu, † 1543 we Fromborku na Warmii), studiował w Krakowie, Bolonii, Ferrarze i Padwie, od 1497 kanonik w Fromborku (Frauenburgu), gdzie pracował we własnym obserwatorium. Stworzył tzw. heliocentryczną teorię ruchu planet, w myśl której punktem centralnym wszechświata jest słońce, dokoła którego obracają się planety. Podstawowe dzieło: „De revolutionibus orbium coelestium libri VI".

Kopia, 1) odpis, odbitka, dokładne powtórzenie oryginału; 2) ciężka włócznia rycerstwa i husarii; 3) średniow. jednostka wojskowa złożona z rycerza i jego pocztu. — Kopiowanie, odpisywanie, powielanie; dokł. naśladowanie.

Kopiał, 1) książka do kopiowania pism; 2) kopiały, dawne księgi z odpisami dokumentów gruntowych.

Kopiejka, moneta ros. — $^1/_{100}$ rubla.

Kopijnicy, dawna zaciężna ciężka jazda, zbrojna w kopie.

Kopra, wysuszone ziarna orzechów kokos., z których otrzymuje się olej kokosowy.

Koprofagia, gr., kałożerstwo.

Koprolalia, gr., mówienie mimowolne sprośnych wyrazów, w wyniku pewnych chorób umysłowych.

Koprolity, gr., ekskrementy zwierząt z dawnych epok geolog. używ. jako nawóz sztuczny ze wzgl. na zawartość fosforu, potasu, wapnia.

Koprülü (Kjöprili), 1) Mohamet K., wielki wezyr tur. (1596—1661), pobił wenecjan, zdobył Tenedos, Lemnos, Siedmiogród; 2) Achmet, wielki wezyr tur. (1633—76), zdobył Kretę, na Polsce Kamieniec 1672 (pokój w Buczaczu); 3) Achmetszachzade Hussein, w. wezyr, † 1702, zawarł z Polską pokój karłowicki 1699 (odzyskanie przez Pol. Kamieńca Podolskiego).

Koptowie, chrześcijańscy hamiccy potomkowie starożytnych Egipcjan, ok. 800.000 głów; język koptyjski, odmiana egips., dziś używany tylko w liturgii. Posiadają własny kościół koptyjski, podlegający patriarsze aleksandryjskiemu, któremu też podlega abuna (najwyższy duchowny) abisyński.

Kopulacja, łac., u niższych zwierz. i rośl. połączenie 2 komórek (koniugacja), u zwierząt wyższych — spółkowanie.

Kopuła, okrągłe, owalne lub wieloboczne pokrycie lub dach przestrzeni architektonicznej, z kamienia, drzewa lub metalu. Rozkwit w budownictwie renesansowym i barokowym.

Kopyczyńce, m. pow. w woj. tarnopol., 8.000 mieszk.; handel bydłem i ziemiopłodami.

Kopytnik, zioło trwałe z rodziny kokornakowatych, liście nerkowate, zimozielone; lasy liściaste.

Kopyto, zrogowaciałe zakończenie palców kończyn ssaków kopytnych.

Kora, tkanka w łodydze i korzeniach roślin, na zewnątrz drewna i miazgi, zastosowanie w technice i w medycynie.

Korais (Coray) Adamantios, reformator języka nowogreckiego (1748—1833).

Koralodrzew, koraligroch, pięknie kwitnące tropik. drzewo; amerykański k. ma czerwone owoce.

Koralowce, klasa jamochłonów; prócz rozrodu płciowego, także przez pączkowanie; prowadzą życie osiadłe, tworząc kolonie; pojedyncze osobniki (polipy) połącz. szkieletem (koralowiną) z węglanu wapnia lub subst. organicznej. Ok. 3.000 gatunków. W morzach ciepłych; tworzą rafy, wyspy koralowe.

Koralowe rafy i wyspy utworzone z wapiennych szkieletów zwierz. koralowych; znajdują się na morzach płd.

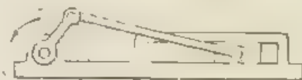

Koral czerwony

Koralowiec czarny, dostarcza czarnej koralowiny, używ. w przemyśle galanteryjnym; wybrz. Archipelagu Sundajskiego, Indie Zach. K. czerwony, koral szlachetny, należący do koralowców; szkielet wapniowy, czerwony, używany na ozdoby; Morze Śródziemne.

Koran, księga religijna mahometan zawierająca objawienia Mahometa; spisany 632—656, podzielony na 114 sur (rozdziałów).

Korba, prosta maszyna: ramię zaklinowane 1 końcem prostopadle do wału (który ma obracać), z rączką na drugim.

Korbowód, element maszynowy: korba i zaczopowany na niej drążek sterowy; służy do zamiany ruchu posuwistego na obrotowy, np. skoku tłoka maszyny parowej na obrót koła.

Korbowód

Korbut Gabriel, pol. historyk lit. (1862—1936), autor podstawowego podręcznika „Literatury Polskiej".

Korcula, włos. Curzola, jugosłow. wyspa na Adriatyku, 276 km², 20.000 mieszk., uprawa wina i oliwek.

Korcyra, ob. Korfu.

Korczak Janusz, pseudonim Henryka Goldszmita (ob.).

Korczyn Nowy, ob. Nowy Korczyn.

Kord, początkowo krótka szabla. Później broń sieczna w ogóle.

Kordecki Augustyn, przeor paulinów (1603—73), obronił w sposób bohaterski Jasną Górę przed Szwedami; opisał oblężenie w „Nova Gigantomachia contra S. imaginem Dei parae virginis".

Kordelas, długi nóż myśliwski.

Kordialność, łac., serdeczność, zażyłość.

Kordieryt, dychroit, minerał, glinokrzemian magnezu, rozmaicie zabarwiony; w Bawarii, Norwegii, Finlandii, używany niekiedy jako kamień ozdobny.

Kordoba, 1) hiszp. prow. i stol. prow. nad Gwadalkwiwirem, 100.000 mieszk.; mauret. pałac król., 756—1031 stol. kalifatu, od 1236 należ. do Kastylii. 2) stol. argent. prow. K., 250.000 mieszkańców, uniwersytet, akademia umiejętności, uzdrowisko klimatyczne; przemysł i handel.

Kordofan, prow. w Sudanie ang.-egips., kraina stepowa, 381.000 km², 1 mil. mieszkańców; uprawa bawełny; stol. El Obeid.

Kordon, fr., „sznur"; uszykowanie wojsk w jedną cienką linię (kordonowo); w czasach porozbiorowych „za kordonem": w innym zaborze.

Korduban (korduan), skóra podobna do safianu, wyprawiana przez Maurów w Kordobie (stąd nazwa).

Kordyliery (hiszp. Cordilleras), nazwa wielkiego systemu górs., biegnącego wzdłuż zach. wybrz. Ameryki. K. dzielą się na: K. Ameryki Płd. (ob. Andy) i K. Ameryki Płn. K. Płn., młode góry fałdowe ciągną się od Cieśniny Beringa po przesmyk Tehuantepec (8.000 km). K. Meksykańskie zamykają jako góry krawędziowe (Sierra Madre, Occidental i Oriental) wyżynę Meksyku. Na płd. jej krawędzi liczne wulkany (Orizaba 5.653 m). Na obszarze St. Zjedn. i Kanady rozpadają się K. na: Góry Skaliste (Mt. Columbia 4.330 m) i K. Pacyficzne, pomiędzy nimi leży Wielka Kotlina (Wielkie Słone Jezioro) i wyżyna Kolumbii. K. Pacyficzne składają się z gór: Nadbrzeżnych, Kaskado-

wych (Mt. Rainier 4316 m) i Sierra Nevada (Mt. Whitney 4419 m). Najwyższe wzniesienia K. Płn. tworzą silnie zlodowacone góry Alaski (Alpy Eliasza z Mt. Logan 6050 m i najw. szczyt Ameryki Płn. Mac Kinley 6187 m). K. Płn. i otoczone nimi wyżyny słyną z olbrzymich bogactw mineralnych (złoto, srebro, platyna, miedź, ołów, cynk, ropa naftowa, węgiel).

Korea (Kori), japoń. C h o s e n, półw. na wybrzeż. wsch. Azji, od 1910 japońs., 220.741 km², 21 mil. mieszk.; najwięk. rzeka Jalu; klimat zdrowy; rolnictwo, chów bydła, rybołówstwo; na płn. żelazo, cynk, węgiel, złoto. Stol. Seul, posiada uniwers. W l. 1644—1895 niezależ. cesarstwo pod wpływami Chin; 1895—1910 wpływy japońs., co daje powód do wojny ros.-japońs. 1904/5; 1910 wcielona do Japonii jako prow. Chosen.

Korecka porcelana, ob. Porcelana.

Koreferent, w s p ó ł r e f e r e n t, współsprawozdawca, uzupełniający wywody referenta, wzgl. sprzeciwiający się im.

Korek, ochronna tkanka roślinna z obumarłych komórek; skorkowacenie polega na wysyceniu komórek suberyną trudno przepuszczalną dla gazów i wody. K o r e k h a n d l o w y, z dębu kork. (w Algerze, Maroku, Hiszpanii, Portugalii, płd. Francji i in.), zdejmowany co 8—10 lat. Zastosowanie: do flaszek, pasów do pływania, izolacji i in.

Korekta, łac., kontrola błędów drukarskich zecera, wykonywana przez k o r e k t o r a. K o r e k t u r a, poprawki, sprostowanie.

Korelacja, łac., 1) stosunek wzajemny dwóch wyrazów, zdań lub przedmiotów (w l o g i c e), kt. są nie do pomyślenia jedno bez drugiego (np. rodzice - dzieci); 2) w p s y c h o l., wzajemny stosunek zdolności psych. różnego rodzaju; r a c h u n e k k. coraz częściej stosowany do badania uzdolnień; 3) w b i o l., współzależność części organizmu: czynność jednych uzupełnia czynności drugich, albo też rozwinięcie jednych powoduje zanik drugich.

Korelat, łac., pojęcia lub przedmioty, wzajemnie od siebie zależne i uwarunkowane (np. prawa — obowiązki). K o r e l a t y w n y, pozostający w związku z innym.

Korepetycja, łac., przygotowanie kogoś w jakimś przedmiocie, pomoc w nauce. K o r e p e t y t o r, nauczyciel domowy, przygotowujący ucznia do szkoły; w teatrach oper. muzyk, wyuczający śpiewaków i chórzystów ich partyj.

Korespondencja, łac., 1) wymiana listów; 2) ogół pism wchodzących i wychodz. z przedsiębiorstwa, urzędu itp.; 3) dorywczo lub regularnie wysyłane do gazet wiadomości od ich zastępców, biur korespond. itp. K o r e s p o n d e n t, 1) urzędnik przeprowadzający k.; 2) sprawozdawca zamiejscowy; 3) kupiec pozamiejscowy, pozostający w ściślejszych stosunkach z drugim.

Korfanty Wojciech, polityk pol., * 1873, poseł do Reichstagu 1903—11, czynny w powstaniu górnośląskim 1920/21 i plebiscycie, poseł do Sejmu, przywódca opozycyjnej Chrześcijańskiej Demokracji Śląskiej.

Korfu, Korcyra, grec. Kerkyra, najdalej na płn. wysunięta wyspa w Archipel. Jońskim, 586 km², 100.000 mieszk.; płn. część wyspy górzysta; upr. oliwek, wina. 1205—1797 należąca do Wenecji, do 1815 do Francji, do 1864 do Anglii, obecnie do Grecji.

Korinna, poetka grecka z Tanagry (Beocja), ok. 500 prz. Chr.

Koriolan, ob. Coriolanus.

Korkowiec, zwierz., należy do koralowców, kolonie barwne, utworzone przez białe polipy; morza południowe.

Kormorany, rodzina ptaków z rzędu rudlonogich; k. c z a r n y, kruk morski, przystosowany do życia wodnego, żywi się rybami; w Chinach używany do połowu ryb; żyje nad brzegami mórz i wód słodkich.

Kornelia, Rzymianka, córka Scypiona afryk., starszego, † ok. 110 prz. Chr., bohatersko zniosła śmierć swych synów, Tyberiusza i Gajusa Grakchów.

Korneliusz, św., papież, 251—53, męczennik; pam. 16 IX.

Körner Karl Theodor, poeta niem. (1791—1813).

Kornet, wł., 1) głos języczkowy w organach; 2) instrument muzyczny dęty (cornet à pistons), trąbka wentylowa; 3) w niektórych wojskach: podporucznik jazdy; 4) najmniejsza jednostka taktyczna jazdy w XVI i XVII w.

Korniki, rodzina drobnych chrząszczy. Żyją gromadnie, żłobiąc krużganki pod korą drzew: szkodniki; najpospolitsze w Azji, Ameryce i Europie.

Korniłow Lew Georgejewicz, generał rosyjski (1870—1918), po abdykacji cara 1917 dowódca Petersburga, dążył do dyktatury, czemu przeciwdziałał Kiereński. Pobity przez bolszewików, uszedł na Kaukaz.

Kornwallia, ang. Corwall, hr. w płd.-zach. Anglii, na Półw. K., nad Oc. Atlantyckim, 3.513 km², 320.000 mieszkańców. Stolica Bodmin.

Korolenko Władimir Gałaktionowicz, pisarz rosyjski (1853—1921), autor opowiadań z życia ludu syberyjskiego i ukraińskiego.

Koromandel, płd.-wsch. wybrz. Indii Przedn., 800 km dług., nieliczne porty.

Korona, łac. c o r o n a, 1) u dawn. Rzymian (podobn. jak u Greków) wieniec, jako odznaka zwycięstwa, odznaka honorowa, za zasługi itd., z wawrzynu, dębu, gałązek oliwn., z czasem ze złota; 2) odznaka panujących, powstała z diademów wsch., wysadzana drogimi kamieniami, przejęta przez władców Rzymu, później bizant. i śrdw. P o l s k a k.: pierwsza za Bol. Chrobrego; k. Wł. Łokietka, używ. do koronacji królów pol., zaginęła w XVIII w.; 3) w dawnej Polsce K.: Polska, w odróżnieniu od Litwy; 4) moneta austro-węgierska, równała się 100 halerzom.

Korona (Corona), 2 gwiazdozbiory; K. P ó ł n o c n a (C. borealis), gw. nieba letniego; K. P o ł u d n i o w a, gw. między Strzelcem a Niedźwiadkiem.

Korona kwiatowa, wewnętrzny barwny okółek okwiatu.

Koronacja, ceremonia pierwszego nałożenia korony monarszej, przy udziale dostojników duchownych (namaszczanie św. olejem). K. w P o l s c e odbywała się w Gnieźnie (pierwszy

Bol. Chrobry 1025) i w Krakowie (od Wład. Łokietka 1320); jedynie Stan. Leszczyński (1705) i Stan. August (1764) koronowali się w Warszawie.

Koronki, 1) rodzaj tkaniny zdobniczej, na której przez niejednakowe zagęszczenie nitek wywołany jest wzór. R ę c z n e, wykonane techniką i g i e ł k o w ą: nitką nawleczoną na igłę, na podkładce z papieru z wykłutym wzorem, lub k l o c k o w ą: krzyżowanie, przeplatanie i przekręcanie nitek, nawiniętych na klocki. K. igiełkowe: stare weneckie, brukselskie i francuskie. K. klockowe: brabanckie, valenciennes, czeskie, zakopiańskie i in. M a s z y n o w e: najczęściej naśladownictwo klockowych. — Rozkwit k o r o n k a r s t w a w w. XVII i XVIII. — 2) Część różańca, także rodzaj modlitwy z różańcem.

Koronne insygnia, insygnia koronacyjne; w Polsce: korona, Szczerbiec, włócznia św. Maurycego.

Koronne szkło, ob. Crownglass.

Koronny świadek, potocznie: główny świadek w procesie.

Koronowo, m. w pow. Bydgoszcz, wojew. poznańskie, nad Brdą, 5.000 mieszk.; 1410 zwycięstwo Polaków nad Krzyżakami.

Koropiec, lewy dopływ Dniestru, 75 km długi.

Körös, lewy dopływ Cisy z 2 rzekami źródłowymi: Biały i Czarny K.; 303 km długi.

Korowody, pochody taneczne, połączone z pieśniami, w czasie uroczystości u dawnych Słowian; dziś marsze ozdobne, stosowane zwłaszcza w gimnastyce.

Korozja (łac., zgryzienie, zżarcie), rozpad ciał stałych (metali, murów, betonu, drzewa itp.) pod wpływem działających na powierzchni czynników chemicznych lub elektrochemicznych jak: zmiany temperatury, utlenianie, działanie pary wodnej, dwutlenku siarki, siarkowodoru. Metale chroni się przed k. przez powlekanie warstwą farby, odpornej na czynniki chemiczne, stosuje się też specjalne stopy antykorozyjne.

Korporacja, łac., 1) stowarzyszenie o charakterze osoby prawnej, łączące członków jednego zawodu. K o r p o r a c y j n y u s t r ó j, zrealizowany przez faszystowskie Włochy: p r z y m u s o w e zrzeszenie pracodawców i pracobiorców wszystkich gałęzi wytwórczości w k., ich reprezentacja w parlamencie, ingerencja w stosunki pracy itd. — 2) Stowarzyszenie akademickie.

Korpulentny, łac., otyły.

Korpus, łac., 1) ciało, pewna całość, grono osób złączonych obowiązkami i działalnością; k. dyplomatyczny, ob. Corps diplomatique; 2) wyższa jednostka wojsk., o składzie 2—4 dywizyj piech., posiadająca z reguły własną kawalerię i artylerię oraz oddziały saperskie i techniczne, wyposażona w służby, zdolna do samodzielnego prowadzenia działań.

Korsak, lis stepowy dostarczający futra; Azja Środkowa.

Korsak Julian, poeta pol. (1807—55), tłumacz Dantego, Byrona i in.

Korsakowa psychoza, opisana przez ros. psychiatrę S e r g i u s z a K. (1850—1900), choroba umysłowa, przeważnie u nałogowych alkoholików: utrata pamięci świeżych wydarzeń, w związku z tym urojenia młodości, zmyślania itd.

Korsarz, wł., pirat uzbrajający okręty bez upoważnienia państwowego, celem grabieży.

Korso, ob. Corso.

Korsuń, m. na Ukrainie, nad Rosią, 5.000 mieszk. 26 V 1648 ponieśli Polacy klęskę od Chmielnickiego.

Korsyka, franc. La Corse, wyspa na M. Śródziemnym, 8.722 km², 300.000 mieszk.; kraj górzysty, klimat łagodny, uprawa pomarańcz i oliwek na wybrzeżach, chów bydła i rybołówstwo. Stol. Ajaccio, miejsce urodzenia Napoleona I. — 1299—1768 należała do Genui, następnie sprzedana Francji.

Kortez Ferdynad, ob. Cortez.

Kortezy, parlament hiszpański i portugalski.

Kortum Karl Arnold, pisarz niem. (1745—1824); humorystyczny poemat „Jobsiade".

Korumpować, ob. Korupcja.

Korund, minerał, tlenek glinu Al_2O_3, tward. 9. K. s z l a c h e t n y tworzy kryształy bezbarwne (l e u k o s z a f i r), niebieskie (s z a f i r), i czerwone (r u b i n); najrzadsza odmiana zielona (wsch. s z m a r a g d). S z m i r g i e l, k. ziarnisty, dzięki dużej twardości środek szlifujący.

Korupcja, łac., zepsucie, przekupstwo; k o r u m p o w a ć, przekupiać, demoralizować.

Korweta, żaglowy okręt wojenny, niewielki, szeroki i krótki, przez to niezbyt szybki. W użyciu od końca XVII do połowy XIX w.

Koryfeusz, na starogreckiej scenie prowadzący chóry lub śpiew; ogólnie: przodujący.

Korygować, łac., naprawiać, poprawiać, prostować; por. Korekta.

Koryncka kolumna, ob. Kolumna.

Koryncka Zatoka, odnoga M. Jońskiego, 125 km dł.: K a n a ł K o r y n c k i łączy zatokę z M. Egejskim.

Korynt, grec. m. portowe na Istmie, 10.000 mieszk.; w starożytn. jedno z najpotężniejszych m. grec. — 146 zdobyte przez Rzymian, w śrdw. i czasach nowożytn. kolejno pod panowaniem Słowian, Franków, Bizancjum, Wenecji, Turcji (do 1822). Zniszczone doszczętnie trzęsieniem ziemi 1858, odbudowane w pobliżu dawnego K.

Korytowski Witold, pol. finansista i mąż stanu (1850—1923), z Wielkopolski, 1906—08 austr. min. skarbu, 1913—15 namiestnik Galicji, członek krakowskiej partii konserwatywnej.

Korzec, polska miara objętości = 32 garnców, ok. 120 l.; także jednostka ciężaru — ok. 98 kg (6 pudów).

Korzec, m. w pow. Równe (wojew. wołyń.), 5.000 mieszk.; niegdyś słynne fabryki porcelany; cukrownia, cementownia, młyny.

Korzec, porcelana, ob. Porcelana.

Korzenionóżki, ob. Ameby.

Korzeniowski, 1) Józef, polski poeta i pisarz (1797—1863), nauczyciel domowy Krasińskiego, prof. wymowy i poezji w Liceum Krzemienieckim, prof. filologii klasycznej w uniw. kijowskim, organizator Szkoły Głównej w Warszawie; torował drogi dramatowi romantycznemu: „Mnich" i in., wybitniej zaważył w komedii: „Karpaccy Górale", „Panna mężatka", „Wąsy

i peruka" i in., i w powieści: „Spekulant", „Kollokacja", nadto: „Wędrówki oryginała", „Nowe wędrówki oryginała" (1851, hasło pracy organicznej), „Tadeusz Bezimienny", „Krewni" i in.; 2) Apollo Nałęcz, poeta pol. (1820—69), z innej rodziny niż poprzedni, czynny w organizacji powstania styczn., uwięziony i zesłany do Wołogdy, gdzie towarzyszyła mu żona z synem Konradem, późniejszym pisarzem angielskim Josephem Conradem (ob.).

Korzeniowski-Conrad, ob. Conrad.

Korzeń (radix), część rośliny tkwiąca w ziemi, pobiera wodę z rozpuszczonymi w niej solami mineralnymi; zbiera też zapasy.

Korzon Tadeusz, historyk polski (1839—1918), zesłany za działalność patriot. przez Rosjan, wrócił 1869 do Warszawy. Najwybitn. dzieła: „Dola i niedola Jana Sobieskiego" (3 t.), „Wewnętrzne dzieje Polski za Stan. Augusta" (6 t.), „Kościuszko" (pierwsza biografia źródłowa Wodza), „Dzieje wojen i wojskowości w Polsce" (3 t.).

Kos, ptak przelotny z rodziny drozdów, samce barwy czarnej, śpiewają.

Kos, włos. Costanco (Coo), wyspa w Dodekanezie u płd.-zach. wybrzeży Azji Mn., stol. K. (Kastron), 11.000 mieszk.; bogate wykopaliska.

Kosa, narzędzie rolnicze do ręcznego ścinania (kośby) trawy i zboża: zakrzywione szerokie żeleźce, przymocowane do długiego drzewca (kosiska), zaopatrzone w 1 lub 2 rękojeście. — K. b o j o w a (osadzona na sztorc), broń improwizowana, stosowana od średniowiecza, wsławiona w powstaniach polskich.

Kosaciec

Kosaciec, i r y s, rośl. trwała, posiadająca kłącza lub bulwy, u nas dziko na błotach żółto-kwitnące, błękitne hodowane; kłącze k. florentyńskiego dostarcza k o r z e n i a f i o ł k o w e g o, używanego w kosmetyce.

Kosarze, pajęczaki należące do rzędu łabuńców, brak gruczołów przędnych. Żywią się owadami i pająkami.

Kosiakiewicz Wincenty, powieściopisarz pol. (1860—1918); „Bawełna".

Kosiarka, ruchome urządzenie do mechanicznego koszenia zboża, często połączone z automatycznym układaniem snopów.

Kosiński, 1) Krzysztof, ataman kozacki, † 1593, pierwszy wyprawił się na Polskę, 1593 pobity przez ks. Janusza Ostrogskiego pod Piatką, mimo przysięgi na wierność knuł dalej przeciw Polsce, zamord. w czasie wypadu do Czerkas; 2) Józef, miniaturzysta polski (1753—1821), malarz nadworny Stan. Augusta: miniatury na kości słoniow. i portreciki akwarelowe; 3) Amilkar, gen. dywizji (1769—1823), uczestnik powstania kościuszk., kampanii włoskich 1759 i 1769, pomocny Dąbrowskiemu (Legiony), 1806 organizował powstanie na Pomorzu, 1807 walczył z Prusakami, 1809 z Austriakami, 1812 z Rosjanami (dowódca gwardii narodowej).

Koskowski Bolesław, publicysta pol., * 1870, w l. 1922—7 senator, prace o samorządzie gminnym i in., red. polit. „Kuriera Warszawskiego".

Kosmatka, roślina sitowata podobna do traw, u nas pospolita, przeważnie w górach.

Kosmatka, robak należący do wieloszczetów, ok. 20 cm dł.; piaszczyste wybrzeża mórz europ.

Kosmetyka, gr., nauka pielęgnowania piękności ciała; k. chirurgiczna przeprowadza korektury nosa, uszu itd.

Kosmiczna fizyka, k o s m o f i z y k a, nauka o prawach fiz., rządzących wszechświatem; dzieli się na a s t r o f i z y k ę i g e o f i z y k ę.

Kosmiczne promieniowanie, stwierdzone doświadczalnie przez Millikana i in., przychodzi z wszechświata, przenika nawet b. grube warstwy. Zjawisko towarzyszące tworzeniu się atomów materialnych: ładowane cząsteczki o najwyższej szybkości.

Kosmiczny, gr., dotyczący wszechświata.

Kosmiczny pył, pochodzi z rozpylonych meteorytów (ob.).

Kosmogonia, gr., nauka o powstaniu świata.

Kosmografia, gr., ob. Kosmologia.

Kosmologia, gr., nauka o powstaniu i rozwoju świata; opisem zjawisk zajmuje się k o s m o g r a f i a, wyjaśnianiem praw k o s m o n o m i a; k o s m o z o f i a szuka przy pomocy mistyki związku wewnętrznego w całokształcie świata.

Kosmopolita, gr., obywatel świata. — Por Kosmopolityzm.

Kosmopolityczne rośliny i zwierzęta, rozpowszechnione na całej ziemi, lub na b. znacznej przestrzeni.

Kosmopolityzm, gr., obywatelstwo świata; pogląd na świat, kładący nacisk na ideały ogólnoludzkie

Kosmos, gr., wszechświat; w astronomii ogół ciał niebieskich.

Kosodrzewina, sosna karłowata, ob. Sosna.

Kosowe Pole (Kosovó Polje), wielka równina w Serbii; 29 VI 1389 straszna klęska Serbów od wojsk tureckich.

Kosów, 1) m. pow. i stacja klimat. w wojew. stanisław., 451 m n. p. m., 5.000 mieszk.; 2) (Kossów), m. pow. w wojew. poleskim, nad Hrywdą, 3.000 mieszkańców.

Kossak, 1) Juliusz Fortunat, malarz polski (1824—99); przeważnie akwarele: sceny, m. in. „Stadnina Mohorta", „Rycerze przed bitwą", „Elekcja Jana Kazimierza", „Jarmark koński", z przeszłości rycerskiej Polski, mistrzowskie konie, sceny rodzajowe; 2) Wojciech, malarz pol., syn Juliusza, * 1857, sceny wojenne (współczesne i histor.), portrety, wspólnie ze Styką „Panorama Racławicka" i w. in.

Kossak-Szczucka Zofia, ob. Szczucka.

Kossakowski, 1) Józef Kazimierz, ksiądz, pol. polityk i pisarz (1738—94), konfederat barski, później targowiczanin, powieszony w Warszawie; 2) Szymon, brat poprz., hetman wielki lit. (1742—94), działał 1770 na Litwie, później w Wielkopolsce, 1790 generał rosyjski, wystąpił przeciw Polsce (konfederacja targowicka), 1794 powieszony.

Kossowski Jerzy, powieściopisarz pol., * 1889, „Zielona kadra", „Ceglany dom" i in.

Kossuth Lajos (Ludwik), węgiers. mąż stanu (1802—94), od 1847 jako poseł bronił wolności prasy, żądał uwłaszczenia włościan, później samodzielnego rządu węgiers. i ministerium, 1848 zerwał z Habsburgami, ogłosił się dyktatorem. Powstanie, na którego czele gen. Bem i Görgey,

na skutek rosyjskiej pomocy dla Austrii upadło, a K. emigrował do Turcji. Zostawił: „Pisma" (3 t.).

Kostanecki, 1) Stanisław, wybitny chemik pol. (1860—1910); szereg odkryć i syntez w dziedz. barwników; 2) Kazimierz, anatom pol., * 1863; cenne prace z embriologii i anatomii porówn.; 3) Antoni, ekonomista polski, * 1866.

Kostarika, ob. Costarica.

Koster Edward Bernard, poeta holend., * 1861.

Kostera, ryba kostnoszkieletowa, dziwacznego kształtu; żywi się rakami i mięczakami; mielizny mórz zwrotnikowych.

Kostić Laza, poeta i polityk serbski (1841—1910), w liryce prekursor modernizmu, najwybitniejszy pisarz dramatyczny.

Stroje staropolskie
1), 2) stroje magnackie z XVII w., 3) strój szlachcica z XV XVIII w., 4) dama polska z XVI w.

Kostium, wł., ubiór, strój powszechnie przyjęty i charakterystyczny dla pewnej epoki historycznej, kraju, stanu, wraz z odpowiadającym mu sposobem czesania włosów, brody i wąsów, malowania oczu, barwienia skóry, paznokci itd. K. był pierwotnie strojem narodowym, charakterystycznym dla rasy i narodowości. Panowanie Rzymu nad światem, potem innych potęg, Bizancjum, Francji, wywierało wpływ na kształtowanie się ogólnie przyjętego k. modnego. Kostiumologia zajmuje się k., jego historią i znaczeniem. — Por. 2 tabl. Kostiumy.

Kostka, św., ob. Stanisław Kostka.

Kostka, magnacki ród pol., herbu Dąbrowa; z niego: 1) Jan, wojew. sandom., † 1581, wpłynął na ugodę z Gdańskiem; 2) Stanisław, podkomorzy chełmiński, † 1587, uczestnik wypraw Batorego, dyplomata.

Kostka-Napierski Aleksander, rzekomo syn naturalny Władysława IV, † 1652, przewodził rozruchom chłopskim na Podhalu 1651, zginął na palu.

Kostniak, osteoma, nowotwór kostny, którego punktem wyjścia okostna lub szpik.

Kostnoszkieletowe, podklasa ryb posiadających szkielet kostny w przeciw. do chrzęstnoszkieletowych; obejmuje większość ryb.

Kostny węgiel, kości zwęglone bez dostępu powietrza, materiał porowaty, hygroskopijny, adsorbuje gazy, parę, barwniki, używ. do odbarwiania soku buraczanego, do klarowania likierów itd.

Kostołuskie, gromada ryb o szkielecie chrzestnym, kręgach luźnych; należy tu jesiotr.

Kostomarow Mikołaj Iwanowicz, wybitny historyk rosyjs. (1817—85), założył z Szewczenką związek dla uświadomienia ludu małorus., za to 1848 zesłany do Saratowa. Prace o Chmielnickim, Kościuszce, ostatnich latach Rzpltej Polskiej i in.

Kostopol, m. pow. w wojew. wołyńs., 6.000 mieszk.; huty szklane, fabryki maszyn roln.

Kostroma, m. w Rosji, nad górną Wołgą, 70.000 mieszk.; przem. i handel; w klasztorze Ipatiewskim z XIV w. obrano 1613 carem Michała Fiedorowicza Romanowa.

Kostrowicki, ob. Apollinaire Guillaume.

Kostrzewa łąkowa, trawa pastewna, posp. na niżu i w Karpatach aż po strefę kosodrzewiny.

Kostrzewski, 1) Franciszek, pol. malarz rodzajowy i karykaturzysta (1826—1911); 2) Józef, prehistoryk pol., * 1885; szereg prac, przeważnie z dziedziny prehistorii wielkopolskiej.

Kostrzyn, m. w pow. Środa, wojew. poznańs., 3.000 mieszk.; odlewnia żelaza, handel bydłem.

Kosynier, żołnierz uzbrojony w kosę bojową (ob. Kosa).

Kosz, ob. Koszykarstwo; dać kosza: odpalić konkurenta.

Kosz, tur.-tatar., obóz tatarski w czasie pochodu.

Koszary, budynki celowo urządzone do pomieszczenia wojska.

Koszenila, pluskwiak żyjący na kaktusie koszenilowym, zawiera czerwony barwnik, używany dawniej w farbiarstwie; Ameryka.

Koszer, hebr., „czysty", nadający się wg żyd. przepisów rytualnych do spożycia; przeciw.: trefa („trefny").

Koszmar, fr., zmora senna.

Koszowy, ataman, dowódca dawnych Kozaków, wybierany raz na rok, o władzy prawie nieograniczonej podczas wypraw wojennych.

Kosztorys, zestawienie przewidywanych kosztów jakiejś roboty, wytwórczości itd.

Koszyce, słow. Košice, m. na Słowaczyźnie (Czechosłowacja), 70.000 mieszk.; przemysł i handel; ob. Koszycki przywilej.

Koszycki przywilej, nadał 1374 Ludwik Węgierski szlachcie pol. za przyznanie praw do korony pol. swej córce Jadwidze. Szereg przywilejów skarbowych i wojsk., najważn.: zwolnienie od danin i podatków z wyjątkiem 2 groszy od łanu. Pierwszy przywilej nadany ogółowi rycerstwa.

Koszyczek, kwiatostan, którego kwiaty osadzone na rozszerzonym wierzchołku łodygi; przeważnie u roślin z rodziny złożonych.

Koszykarstwo, wyrób przedmiotów plecionych z wikliny, słomy, trzciny, nerwów liści niektórych palm, bambusu łupanego, pewnych traw itd. W Polsce b. rozwinięte, jako przemysł domowy, k. wiklinowe.

Koszykówka, ob. Piłka.

Kości łac. ossa, części szkieletu z tkanki łącznej, zawierającej komórki kostne i sole fosforowo-wapniowe; na powierzchni kości błona zwana okostną. Por. tabl. Szkielet ludzki.

Kościałkowski-Zyndram Marian, pol. mąż stanu, * 1892, organizował związki niepodległościowe, podczas wojny światowej na czele P. O. W. — akcję dywersyjną na tyłach armii ros., 1918 rozbrajał Niemców w Kongresówce, walczył na Wileńszczyźnie, 1922 poseł z „Wyzwolenia", 1925 zał. Partię Pracy, 1930 wojew. białostocki, 1934 min. spraw wewn., 1935—36 premier, 1936 min. opieki społecznej.

Kościan, m. pow. w woj. poznańs., nad Obrą, 10 000 mieszk., młyny, tartaki, cukrownie

Kościec, ob. Szkielet

Kościeliska Dolina, jedna z najpiękniejszych i największych dolin w Tatrach Wysokich, 8 km długa.

Kościelna muzyka, liturgiczna muzyka kościołów chrześc., w Kościele katol. opiera się na śpiewie gregoriańskim, w protest. na chorale protest. Pierwotnie tylko śpiew, później dla wzmocnienia i towarzyszenia instrumenty, wreszcie także czysta m. instrumentalna, zwł. organowa. Oprócz śpiewów liturg. dawne formy jednogłosowe: sekwencja, trop, lais itp. i formy wielogłos.: msza, motet, pasja, kantata, hymn, lamentacje itd. Rozkwit m. k. wielogłos. (a capella) od XV do końca XVII w., zwłaszcza w drugiej połowie w. XVI (Palestrina, Orlando di Lasso); muzyki wokalno instrumentalnej w XVIII w. (Bach, Haydn, Mozart, Beethoven)

Kościelne państwo, powstało 756, gdy Pepin wymusił od Langobardów dla papieża egzarchat raweński i miasta: Rimini, Pesaro, Fano, Sinigaglia, Ancona. Od połowy XI w. kolejno rozszerza się (imperialistyczna polityka papieży) i znowu upada. 1808 znosi je Napoleon I, wskrzesza kongres wiedeński. W 1860, po zjednoczeniu Romanii z Sardynią i pobiciu papieża (Castelfidardo), okrojone do Rzymu z okolicą (tzw. patrimonium). 1870 po wycofaniu się Francuzów (broniących k. p.) wcielone do państwa włos. Papieżowi oddano Watykan, Lateran i willę Castel Gandolfo. — Por. W a t y k a n.

Kościelne prawo, prawo, którym się rządzi Kościół katolicki jako całość, obowiązujące poszczególne części Kościoła i pojedynczych członków. Dzieli się na b o s k i e (Pismo św., tradycja, prawo natury) i l u d z k i e (uchwały soborów, bulle, konkordaty). Benedykt XV wydał 1917 C o d e x i u r i s c a n o n i c i obowiązujący w całym Kościele

Kościelny, zakrystian, człowiek świecki, zajęty przy kościele jako stróż, ministrant itd

Kościelski, 1) Józef, pol polityk i poeta (1845—1911), od 1884 w pruskiej Izbie Panów, 1884—94 w Reichstagu, bronił spraw pol.; „Sonety nadgoplańskie", z dramatów: „Władysław Biały", „Aria", „Dwie miłości" i i.; 2) Władysław, pol. poeta i wydawca (1886—1933), wraz z L. H. Morstinem współwydawca „Museionu" (1911—13), zał. „Przeglądu Warszawskiego" (1921) i instytutu wydawn. „Biblioteka Polska" w Warszawie z zakładami graficznymi w Bydgoszczy; autor „Tercyn".

Kościerzyna, m. pow. w wojew. pomorskim, 7.000 mieszkańców: przemysł meblowy.

Kościół, 1) ogólnie: chrześc. społeczność relig., odróżniająca się od innych symbolami wiary, prawami i liturgią (k. rz.-katol., grec.-katol., luterański, reformowany itd.). W szczególności K. rz.-katol.; 2) budynek, poświęcony chrześcijańskiej służbie bożej. — Por. też R z y m s k o-k a t o l i c k i K o ś c i ó ł.

Kościuszki Góra, ang. Mount Kościuszko, pasmo górskie w Alpach australijskich, szczyt Mount Townsend 2,241 m, najwyż. w Australii. Nazwę nadał polski podróżnik i geolog Edmund Strzelecki.

Kościuszko Tadeusz, pol. bohater narod., Naczelnik Siły Zbrojnej Narodowej, gen. St. Zjedn. Am. Płn. (1746—1817), walczył 1776—84 o wolność Stanów Zjed., powrócił 1785 do Polski, 1789 wstąpił do armii, 1789 oddał się jej organizacji, 1792 wziął udział w wojnie pol.-ros. (Zieleńce, Dubienka, Włodzimierz), po Targowicy i przystąpieniu do niej Stan. Augusta dymisjonował i wyjechał za granicę. Wróciwszy 1794 proklamował 24 III w Krakowie powstanie narodowe, 4 IV 1794 zwyciężył Rosjan pod Racławicami przy udziale włościan, pod Połańcem i Winiarami ogłosił uniwersały, zapewniające im wolność osobistą i ulgi w pańszczyźnie (2 i 7 maja 1794). 6 VI 1794 klęska K. pod Szczekocinami (połączone wojska prus.-ros.); mimo zajęcia przez wrogów Krakowa, K. zorganizował obronę Warszawy, 6 IX odparł Rosjan, 10 X pobity pod Maciejowicami, ranny i wzięty do niewoli (upadek powstania); 1796 uwolniony przez Pawła I, wyjechał 1797 do Ameryki. 1798—1815 we Francji, potem w Solurze w Szwajcarii (do zgonu). Pochowany na Wawelu.

Kościuszko, 1) hr. w st. Indiana (St. Zjedn. Am. Płn.) ze stol. Warsaw, także nazwa kilku osad w St. Zjedn. Am. Płn.

Kość, ob. Kości.

Kość słoniowa, substancja z kłów słonia i zębów niektórych wielkich ssaków morskich, używana do wyrobu przedmiotów ozdobnych.

Kot, ob. Kot domowy, Koty.

Kot Stanisław, pol. historyk kultury, * 1885, redaktor „Reformacji w Polsce" i „Biblioteki Narodowej", badacz reformacji i stosunków umysłowych Polski z Zachodem w dobie humanizmu, autor „Historii wychowania" i i.

Kota, fr., wymiar; punkt wysokości na mapie topograficznej

Kotara, zasłona (np. teatralna) z grubego, ciężkiego materiału.

Kotarbiński, 1) Józef, pol. pisarz, krytyk, aktor i dyrektor teatralny (1849—1928), w latach 1899—1905 dyr. teatru krakowskiego, autor książki o Wyspiańskim i in.; 2) Miłosz, malarz polski, * 1854

Kot domowy, drapieżny ssak z rodziny kotów, oswojony b. dawno w Egipcie, do Europy i Azji dostał się w I w. po Chr.; k. a n g o r s k i ma długą, jedwabistą sierść. Kot żywi się myszami, ptactwem, żabami.

Koteria, fr., zamknięta grupa towarzyska; partia, klika, zawiązana dla wspólnych celów.

Kotewka, o r z e c h w o d n y, rośl. roczna z rodziny wiesiołkowatych, owocem duży orzech kolczasty, jadalny; wody stojące w całej Europie.

Kotlarewskij Iwan Petrowicz, poeta i „ojciec" literatury ukraińskiej (1769—1838).

Kotlarstwo, wyklepywanie przedmiotów użytkowych i artystycznych z blachy miedzianej lub mosiężnej.

Kotlina, wklęsłość na powierzchni ziemi powstała przez koliste zapadnięcie pewnego obszaru.

Kotłowy kamień, osad na ścianach kotłów złożony z węglanów i siarczanów wapnia i magnezu, które wytrącają się podczas gotowania tzw. wody twardej. Może spowodować eksplozję kotła; zapobiega się tworzeniu k. k., zmiękczając wodę przed wprowadzeniem do kotła, przez dodatek sody lub mleka wapiennego.

Kotły

Kotły, włos. timpani, perkusyjny instrument muz.: rodzaj kotła, na którym rozpięta błona (membrana).

Kotor, włos. Cattaro, m. w płd. Dalmacji, w Zat. Kotorskiej, 60 000 mieszk.; dobry port handlowy i wojenny.

Kotorska Zatoka (Bocche di Cattaro), zatoka Morza Adriatyckiego w kształcie fiordu, bardzo malownicza.

Kotowce, koty morskie, rodziny małp Star. Świata; k. zielony, koczkodan, małpa nadrzewna o dł. ok. 50 cm, wyrządza szkody na polach i plantacjach; Afryka zach.

Kotsis Aleksander, malarz pol. (1836—77), mal. sceny z życia małomiasteczkowego i wiejskiego.

Koturny, gr., u staroż. Greków buty; szczeg. buty podwyższające, noszone na scenie przez aktorów, o bardzo grubej podeszwie; styl koturnowy: wzniosły.

Kotwica, przyrząd żelazny, który zapuszczony na dno morskie przytrzymuje na uwięzi pływający statek: stylisko i 2 (lub więcej) łukowato wygięte ramiona, zaostrzone w zęby.

Kotwicz, 1) Janisław, arcyb. gnieźn., † 1341, z ramienia papieża sędzia w sporze z Krzyżakami o Pomorze, wydał przychylny dla Polski wyrok; doradzał w polityce Kazimierzowi W., 2) Władysław, orientalista pol., * 1872, prace o Kałmukach i i.

Koty, rodzina ssaków drapieżnych lądowych, głowa okrągła, pazury wysuwalne, źrenice rozszerzające się w ciemności, zmysły dobrze rozwinięte; polują przeważnie w nocy; należą tu 3 podrodziny: 1) koty właściwe, 2) leopardy, 3) pantery rozpowszechn. na całej kuli ziemskiej z wyjątkiem Australii, Madagaskaru, Wysp Antylskich.

Kotyjskie Alpy, część Alp środk. na granicy Włoch i Francji, Monte Viso, 3.843 m.

Kotylion, fr., taniec salon. z figurami, połączony z rozdawaniem odznak, kwiatów itp.

Kotzebue August von, pisarz niem. (1761—1819), ongi popularny komediopisarz; „Menschenhass und Reue" i i.

Kowadełko, środkowa z kosteczek słuchowych, przenosi fale głosowe w uchu środkowym.

Kowadło, żelazna podstawa, na której obrabia się żelazo młotem.

Kowal, m. w pow. Włocławek (woj. warsz.), 4.000 mieszk.; miejsce urodzenia Kazimierza W.

Kowal, pluskwiak, bezskrzydły, u nas pospolity.

Kowalczyk Jan, astronom pol. (1833—1911), obliczał orbity komet i planetoid, wydał katalog gwiazd i wiele innych prac.

Kowalewska Sonia (Zofia), matematyczka rosyjska, † 1891, autorka prac matematycznych i beletrystycznych.

Kowalewski Józef, orientalista pol. (1800—78), filomata, autor pomnikowego słownika mongolskiego.

Kowalski Tadeusz, orientalista pol., * 1889.

Kowalski-Wierusz, 1) Alfred, malarz pol. (1849—1915); obrazy rodzaj.: „Powrót z jarmarku", „W lutym", „Czerkiesi na stepie" i w. i.; 2) Józef, pol. fizyk i dyplomata (1866—1927), prof. w Fryburgu; prace z dziedz. luminescencji i fosforescencji oraz wyładowań elektr., od 1919 poseł pol. przy Watykanie, w Hadze, Wiedniu i Angorze.

Kowarski Felicjan, malarz pol., * 1890; kraj. obrazy, akty, dekoracje (m. in. na Wawelu) i in.

Koweit (Kueit), sułtanat arabs., pod protekt. Anglii w płn.-zach. części Zat. Perskiej, 5.000 km², 50.000 mieszk.; połów pereł; stolica K., 30 000 mieszkańców.

Kowel, m. pow. w woj. wołyńsk., nad Turią, 27.000 mieszk.; fabr. wódek, gwoździ, wyrobów tytoniowych i i., ważny węzeł kolejowy.

Kowno (litew. Kaunas), stol. Litwy, przy ujściu Wilii do Niemna, 110.000 mieszk.; uniw. znaczny przemysł i handel, port rzecz. i lotn.

Koza, ob. Kozy.

Kozacka Republika Rad, ob. Kazakstan.

Kozacy, 1) Zaporoscy: ludność różnoplemienna, osiadła między Dniestrem, a Dońcem, zorganizowała się wojskowo głównie dla walki z Tatarami, po raz pierwszy w służbie polskiej w 1489 r., zaciągnięci do wojska w 1578 roku (w liczbie 500), otrzymują żołd i odzież. Liczba K. silnie wzrasta, w XVI i XVII w. napady na Turcję wywołują jej zatargi z Polską. Próby wzięcia K. w karby wywołują bunty kozackie (Sulimy, Nalewajki, Chmielnickiego i innych). Posiadali obóz warowny, Sicz, położony na wyspie rz. Czertomeliku. Organizacja od końca XVI w.: na czele wojska ataman koszowy, w czasie pokoju władza jego ograniczona przez czarną radę, wojsko podzielone na pułki, te na sotnie. K. osiadłych nad dolnym Dnieprem zwano niżowcami; 2) Grodowi, osadzeni po grodach budowanych przeciw Tatarom, oraz nad granicą moskiewską; 3) Nadworni, oddziały K. w wojskach prywatnych magnatów; 4) Rosyjscy, powstali podobnie jak zaporoscy, tworzyli aż do rewolucji 1917 szereg tzw. „wojsk" (dońskie, syberyjskie, kubańskie i in.), w zamian za nadaną ziemię obowiązani do służby wojsk., stanowili liczną, lecz małowartościową kawalerię. Pułki kozackie przywróciła Rosja sowiecka 1936.

Kozak, taniec ukraiń., zrazu wolny, potem coraz szybszy, w takcie na ²/₄, z przysiadami, podskokami, zrywami itd.

Kozakiewicz Antoni, malarz pol. (1841—1929); sceny histor. i rodzajowe.

Kozetka, fr., kanapka

Kozibród, zioła dwuletnie z rodziny złożonych, kwiaty żółte; pospol. na niżu, też hodowane dla mięsistych korzeni jadalnych.

Kozica

Kozica, koza skalna; ssak pustorogi, rogi wystające u obu płci; wysokogórskie obszary Europy.

Kozicki 1) Stanisław, pol. public. i polityk, * 1876, w czasie wojny członek Pol. Komitetu Narod., w Sejmie prezes Związku Lud.-Nar., 1928 senator; 2) Władysław, pol. historyk sztuki i krytyk (1879—1936), monografie i studia: „Michał Anioł", „W gaju Akademosa".

Koziegłowy, m-ko w pow. Będzin (woj. kieleckie) 6.000 mieszkańców.

Koziełło-Poklewski Jan, pseud. S k a ł a (1838—96), w powst. 1863 naczelnik Warszawy i wojew. augustowskiego i grodzieńskiego.

Kozienice, m. pow. w woj. kielec., 7.000 mieszk.; miejsce ur. Zygmunta I; niegdyś rozległa P u s z c z a K o z i e n i c k a, z której pozostały resztki.

Kozietulski Jan, major pol. (1781—1820), dowódca szwadronu w szwoleżerach gwardii Napoleona, wsławił się podczas szarży pod Somo-Sierra, w Król. Kongresowym przez krótki czas dowodził 4. pułkiem ułanów.

Kozikowski Edward, poeta pol., * 1891, przedstawiciel „Czartaka"; sekretarz gener. Związku Zawodowego Literatów Polskich.

Koziorożce, zwierzęta z podrodziny owiec; w stromych górach. K. a l p e j s k i, podobny do kozic, rogi poprzecznie karbowane; zwierzę wymierające, podlega ochronie; dziko w Alpach włoskich.

Koziorożec, 1) gwiazdozbiór nieba płd.; 2) 10. znak zodiaku.

Kozioróg, chrząszcz w lasach liściastych, larwy szkodnikami dębów; w Polsce pospolite.

Kozłutka, owady dwuskrzydłe, szkodniki, ogryzają młode pędy.

Kozi Wierch, szczyt w Tatrach Wys. między Zawratem i Granatami, 2295 m.

Kozłek (łac. V a l e r i a n a), trwała rośl. lekarska z rodziny kozłkowatych, dost. olejku walerianowego, kwiatostan baldachokształtny, różowy; pospol. w całej Polsce.

Kozłowska Felicja („Mateczka K."), założ. sekty mariawickiej (1864—1921).

Kozłowski, 1) Józef, kompoz. pol. (1757—1831); polonezy, msze, Requiem na śmierć Stan. Augusta; 2) K.-J a s t r z ę b i e c Władysław, pol. filozof i socjolog, * 1858; „Wykłady o filozofii współczesnej", „Podstawy logiki", „Mickiewicz i Puszkin" i i.; 3) Walery, † 1869, dowódca partii w powst. styczn.; 4) Leon, pol. prehistoryk i polityk, * 1892, walczył w Legionach od 1914, premier 1934—35, 1935 senator. Jako badacz zajmował się głównie neolitem na Słowiańszczyźnie.

Kozły hiszpańskie (k o b y l i n y), ruchome przeszkody wojenne, drewniane, oplatane drutem kolczastym.

Kozodój, ptak, ob. Lelek kozodój.

Kozowa, m. w pow. Brzeżany (woj. tarnopols.), nad Koropcem, 5.000 mieszkańców.

Kozy, ssaki przeżuwające, pustorogie, rogi u obu płci, zagięte do tyłu; k. d o m o w a w wielu odmianach, dostarcza mięsa, mleka, skóry (safian), rogów; k. a n g o r s k a, k a s z m i r s k a dostarczają wełny. Hodowane są na całej kuli ziemskiej.

Koźmian, 1) Kajetan, poeta pol. (1771—1856), pseudoklasyk, autor „Ziemiaństwa polskiego" i ciekawych pamiętników; 2) Andrzej Edward, syn K. 1), pisarz pol. (1804—64), autor „Listów" z bogatym materiałem anegdotycznym do historii epoki i ludzi; 3) Stanisław Egbert, pol. pisarz i poeta (1811—55), tłumacz Szekspira, autor „Anglii i Polski" i i.; 4) Jan, publicysta pol. (1814—77), brat poprz., założ. i red. „Przeglądu Poznańskiego" (1845—65); 5) Stanisław, publicysta pol. (1837—1922), konserwatysta, red. „Czasu", współzałoż. „Przeglądu Polskiego", współautor „Teki Stańczyka", autor „Rzeczy o roku 1863", dyr. teatru krakowskiego 1865—85.

Koźmin, miasto powiatowe w województwie poznańskim, 5.000 mieszkańców.

Kółka rolnicze, swoista organizacja rolnicza polska, której celem jest podnoszenie poziomu moralnego i umysłowego członków oraz poprawa ich bytu przez kształcenie oraz przez ułatwianie zakupna i sprzedaży produktów gospod. Metoda pracy polega na wzajemnym pouczaniu się, opartym na własnych gospodarstwach, z demonstracjami i lustracjami sąsiedzkimi. Pierwsze kółka rolnicze powstały w 1862 w Piasecznie (Poznańskie).

Kórnicka fundacja, utworzona przez Władysława i Marię Zamoyskich w 1924 dla utrzymywania Szkoły Domowej Pracy Kobiet w Kuźnicach, Biblioteki kórnickiej, popierania oświaty ludowej. Por. Kórnik.

Kórnik, m. w pow. Śrem, woj. pozn., nad Jez. Kórnickim, 3.000 mieszk.; zamek z biblioteką i bogatymi zbiorami. Por. Kórnicka fundacja.

Kózkowate, chrząszcze o długich różkach, gąsienice — szkodniki drzew liściastych, liczne gatunki bardzo pospolite.

Kr, symbol chem. pierw. kryptonu.

Kra, bryły lodu, powst. na rzekach lub morzach po spękaniu i rozniesieniu pokrywy lodowej. Nagromadzona w korycie rzeki przed przeszkodą tworzy z a t o r.

Kraby, 10-nogie skorupiaki o skróconym odwłoku; przeważnie morskie; niektóre w muszlach żyjących mięczaków.

Kradzież, zabranie innej osobie cudzego mienia ruchomego w celu przywłaszczenia, podlega karze więzienia do lat 5.

Krafft-Ebing Richard, lekarz niem. (1840—1902); prace z dziedziny psychopatii seksualnej i hipnotyzmu.

Kragujevac, jugosł. m. w Serbii, 27.000 mieszkańców; fabryki amunicji i broni.

Kraina, dziś S ł o w e n i a, płn.-zach. część Jugosławii, 1918 część dostała się Włochom; górzysta kraina (Alpy Julijskie, Karynckie, Kras), najw. rz. S a w a; rolnictwo, chów bydła; skar-

by miner.: rtęć, węgiel brun., żelazo, ołów, cynk. Stol. Lublana. 1335—1918 należała do Austrii.

„Kraj", pol. tygodnik polityczno społeczny i literacki, wyd. w Petersburgu od 1882 przez Erazma Piltza.

Krajcar, niem. Kreutzer, dawna moneta zdawkowa w płd. Niemczech i Austrii; w 2. połowie XIX w. k. austr. = $^1/_{100}$ guldena.

Krajczy, urzędnik dworski, później urząd koronny.

Krajewski, 1) Michał Dymitr, pol. powieściopisarz i historyk (1746—1817), pijar, autor „Podolanki", „Wojciecha Zdarzyńskiego", „Pani Podczaszyny"; 2) Henryk, pol. adwokat i działacz społ. (1824—97), brał udział w powstaniu 1863, trzykrotnie wywieziony i więziony.

Krajobraz, 1) część powierzchni ziemi widziana z pewnego punktu; 2) (pejzaż), przedstawienie widoku przyrody w malarstwie (malarstwo krajobrazowe).

Krajoznawstwo, zbiór wiadomości o pewnym obszarze z najrozm. dziedzin (geografia, geologia, etnografia, archeologia, statystyka itd.), polega na zbieraniu luźnych materiałów.

Krak, legendarny książę polski, miał założyć Kraków i zabić smoka wawelskiego.

Krakatau, wulkan. wyspa w Cieśn. Sundajskiej, wybuchem 1883 zniszczona i zmieniona.

Krakowiak, pol. taniec lud., w takcie $^2/_4$, często synkopowany, połączony z okolicznościowymi śpiewkami.

Krakowowa Paulina z Radziejowskich, pisarka pol. (1813—82), autorka „Wspomnień wygnanki", wydawczyni noworocznika „Pierwiosnek", 1838—43, z utworami samych kobiet.

Krakowska Rzeczpospolita (Wolne Miasto Kraków), utworzona przez kongres wiedeński 1815, pozornie niepodległa, pod protektoratem Austrii, Prus i Rosji, obejmowała obecny pow. krakowski i chrzanowski (ok. 140.000 mieszkańców). Od 1841 siedzibą konspiracji; po nieudałym planie powstania wcielona przez zaborców (ugoda wiedeńska 6 XI 1846), mimo protestu Anglii i Francji, jako W. Księstwo Krakowskie do Austrii.

Krakowsko-Śląska Płyta (Wyżyna), zach. cz. Wyż. Małopolskiej. Obejmuje Wyż. Śląską i położ. od niej na zach. Jurę Krak. Ku zach. opada stromymi progami, zwłaszcza Jura. Najw. wzniesienie pod Ogrodzieńcem (504 m). Skały od paleo- do kenozoicznych. Wyż. Śląska (zagłębie węglowe) ma charakter górniczo-przemysł., Jura Krak. (krajobraz krasowy) — rolniczy.

Kraków, dawna stolica Polski, obec. wojew., położ. u wsch. wylotu przełomu Wisły przez Jur. Krak. (typowe położenie pomostowe między Wyż. Małopolską a Beskidami), 212 m nad poz. morza, 48,3 km² pow. (śródmieście 0.79 km²) i (1936): 239.808 mieszk. (107.068 męż., 132.740 kob., 174.340 rel. rz.-kat., 61.871 mojż.).— Stare miasto tworzy dziś śródmieście (plan średniow., w całej pełni charakter zabytk., rynek, jeden z najpiękniejszych w Europie). Na miejscu dawn. murów (zachowany fragment z bramą Floriańską, 3 basztami i barbakanem)—plantacje. Gł. zabytki architektury rom.: katedra na Wawelu, kośc. św. Andrzeja, św. Wojciecha, św. Jana, św. Mikołaja; got.: katedra, kośc. Mariacki, dominik., franciszk., Bożego Ciała, św. Katarzyny, św. Krzyża, cz. zamku, wieża ratusz., cz. Sukiennic, Bibl. Jagiell., kamienice; renesans.: zamek, kapl. Zygmuntowska i i.; barok.: kośc. św. Piotra, św. Anny i wiele i. — Uniwers. Jagiell. (od 1364 r.), Polska Akad. Umiejętności, Akad. Górn., Akad. Sztuk Piękn., Wyższe Stud. Handl. Liczne towarz. naukowe, najbogatsze zbiory i muzea pol.: Muz. ks. Czartoryskich, Narodowe, Czapskich, archeolog. i fizjograf. Pol. Akad. Umiej., Etnograficzne i in. Biblioteki: Jagiell., Czartoryskich, Akad. Umiej. Archiwa: Ziemskie, Miejskie i i. — Siedziba metropolii rz. kat., liczn. władz państw. (D. O. K. nr. V, sąd apelac., kuratorium szkol., dyrekcje kolei i poczt). — Ważny węzeł komunik. Przemysł: budowlany, metalowy, spożywczy, galanteryjny konfekcyjny i chemiczny. Najwybitniejszy ośrodek turyst. w Polsce. — Zał. rzekomo przez Kraka, stolica Polski do 1609; od 1257 na prawie magdeburskim (Boles. Wstydliwy), rozwija się za Kazimierza W., Ludwika Węgier. i Jagiellonów tworząc ognisko kultury (uniwersytet). Za Zygmunta III (stolicą Warszawa) słabnie znaczenie K., upada w XVII i XVIII w. (morowe zarazy, wojny szwedz., walki za konfederacji barskiej, pożary); pod koniec Rzpltej 9.500 ludności (za Jagiellonów 100.000). Po powstaniu Kościuszki (1794) pod Prusakami, w 3. rozbiorze wcielony do Austrii, siedziba władz administrac. tzw. Galicji Zach., 1809 przyłącz. do Księstwa Warszawskiego, po kongresie wiedeń. 1815 jako Rzeczpospolita Krak. (ob.) rozwija się, 1848 zbombardowany przez Austriaków. Od 2. poł. XIX w., zwł. po powstaniu styczniowym duchowa stolica Polski (siedziba Akademii Umiej., azyl dla emigrantów polit. z Kongresówki, ognisko ruchu niepodległośc. itd.).

Krakus, ob. Krak.

Krakusi, rodzaj lekkiej jazdy utworzony w 1813 r. Oddziały k. sformowano również podczas powstania listopadowego.

Kramař (kramarz) Karel, polityk czes., * 1860, w dawnej Austrii przywódca Młodoczechów, w czasie wojny niepodległościowiec, przywódca narodowych-demokratów, 1918—19 premier.

Kramsztyk, 1) Izaak, pol.-żyd. pisarz i kaznodzieja (1816- 89); 2) Roman, malarz pol., * 1885, krajobrazy, portrety, martwe natury.

Kran, 1) ob. Windy i żórawie, Żóraw; 2) kurek zamykający rurę.

Kraniologia, gr., nauka zajmująca się badaniem czaszek, opiera się gł. na kraniometrii, zajmującej się pomiarami czaszek i kranioskopii, opisującej części.

Kraniotomia, gr., rozcięcie, otwarcie czaszki.

Kras (niem. Karst, wł. Carso), nazwa wapien. gór od Alp Julijskich przez Jugosławię (niekiedy nazwa całych Gór Dynarskich). W K. rozwinęły się typowo i zostały wg niego nazwane zjawiska krasowe: lejki, pieczary, kotliny krasowe, polia, zapadliska i i., wywołane działalnością wody w rozpuszczal. skałach, wapieniach, gipsach i dolomitach.

Krasicki Ignacy, największy poeta pol. doby stanisławowskiej (1735—1801), „Książę poetów polskich", od 1766 książę-biskup warmiński,

1795 arcybisk. gnieźnieński; główne dzieła: „Myszeidos pieśni dziesięć" (parodia eposu bohaterskiego), „Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki" (powieść utopijno-dydaktyczna), „Monachomachia" (epos satyryczny), „Satyry", „Bajki i przypowieści", „Pan Podstoli" (powieść dydaktyczna).

Krasiński, 1) Adam Stanisław, biskup kamieniecki (1714—1800), kierownik konfederacji barskiej, dążył do reform (Sejm Wielki); 2) Michał Hieronim, marszałek konfed. targowickiej (1712—84); 3) Wincenty, gen. pol. (1783—1858), dowódca szwoleżerów gwardii Napoleona, po jego upadku przeprowadził wojsko pol. do Królestwa, 1818 marszałek sejmu, od 1855 czasowo namiestnik Królestwa; 4) Walerian Skorobohaty, pol. historyk i publicysta (1795—1855), w min. oświaty 1822, w powstaniu listopad. wysłany do Anglii, gdzie osiadł. Dzieła: „The rise, progress and decline of the Reformation in Poland" (2 t.), „Poland, its history, constitution, literature etc." i in.; 5) Adam Stanisław, pisarz pol. (1810—91), biskup wileński, 1864—83 zesłany do Wiatki, autor „Słownika synonimów polskich"; 6) Zygmunt, trzeci z trójcy wielkich pol. poetów romantycznych (19 II 1812—23 II 1859), syn generała Wincentego i Marii z Radziwiłłów, od 1829 przebywał przeważnie za granicą 1834—38 stosunek miłosny z Joanną Bobrową, od 1838 z Delfiną Potocką (listy K. do niej należą do najpiękniejszych listów miłosnych), od 1839 przyjaźń z Augustem Cieszkowskim, 1843 wbrew przekonaniu a z woli ojca małżeństwo z Elizą Branicką. Wczesne próby powieści historycznych, najlepsza „Agay-Han" (o Marynie Mniszchównie). Arcydzieła: „Nieboska Komedia" (pis. 1833, wyd. 1835, dramatyczny obraz walki idei arystokratycznej hrabiego Henryka z ideą demokratyczną Pankracego) i „Irydion" (tragedia zemsty na tle dziejów starożytnego Rzymu). W poemacie „Przedświt" apoteoza dziejowego znaczenia Polski spleciona z hołdem dla Delfiny. Nadto: „Psalmy przyszłości" (polemizował z nimi Słowacki), liryki miłosne, traktaty filozoficzne, bardzo obfita korespondencja, w której „poeta myśli" wypowiedział się najszerzej. Pochowany w Opinogórze; 7) Władysław, syn poety (1844—1873), pracował z ks. Czartoryskim w Paryżu za powstania stycz., zał. Bibliotekę ordynacji K., 1868 jej wydawnictwo.

Krasnodar, dawn. E k a t e r y n o d a r, ros. m. nad Kubaniem, 170.000 mieszk.; przemysł naftowy.

Krasnodębski Piotr, polski malarz i grafik (1876—1928), krajobrazy, sceny wojenne, portrety.

Krasnodrzew, drzewa lub krzewy okolic podzwrotnikowych; k. koka, krzew Ameryki Płd., dostarcza alkaloidu kokainy.

Krásnohorská Eliška (właściwie Eliska P e c h o v á), poetka czeska (1847—1926).

Krasnojarsk, m. w wsch. Syberii, nad Jenisejem, 70.000 mieszk.; przemysł grafitowy, odlewnie żelaza, handel.

Krasnokwiat, rośl. cebulkowa, hodowana dla pięknych, czerwonych kwiatów; Afryka Płd.

Krasnoludki, w wierzeniach ludu drobne, krępe istoty, o głowie dużej, twarzy brzydkiej, płaskiej ubiorze czerwonym, sprzyjają człowiekowi, inne złośliwe.

Krasnorosty, glony morskie, przeważnie purpurowe, w głębszych wodach przybrzeżnych.

Krasnowolski, 1) Antoni, polonista polski (1855—1911), słowniki i in.; 2) Józef, malarz polski, * 1879.

Krasnystaw, m. pow. w wojew. lubels., nad Wieprzem, 9.000 mieszkańców; fabryki wyrobów z drzewa, handel.

Krassin Leonid, polityk sow. (1870—1926), inżynier, 1920 komisarz dla handlu zagr., 1924 poseł w Paryżu, 1925 w Londynie.

Krassus, ob. Crassus.

Kraszewski Józef Ignacy, pisarz pol. (1812—87), twórca nowoczesnej powieści polskiej; red. wileńskiego „Athenaeum" (1841—51), od 1859 warszawskiej „Gazety Codziennej", później „Gazety Polskiej"; od 1863 wydalony przez Wielopolskiego osiadł w Dreźnie; 1883 aresztowany i więziony do 1885 przez Niemców pod zarzutem zdrady stanu na rzecz Francji; pochowany na Skałce w Krakowie. Z mnóstwa jego rozmaitych utworów (ogółem 600 tomów) najważn. powieści: „Ostatni z Siekierzyńskich", „Dwa światy", „Boża Czeladka", „Szalona", „Caprea i Roma", „Rzym za Nerona", „Hrabina Cosel", „Brühl", „Z siedmioletniej wojny", „Ulana", „Budnik", „Ostap Bondarczuk", „Jaryna", „Ładowa pieczara", „Jermoła", „Morituri", „Stara Baśń" i w. in.

Kraśnik, m. w pow. Janów (woj. lubels.), nad Stróżą, 11.000 mieszk.; 1771 bitwa konfederatów barskich z wojsk. ros.; 25 VIII 1914 i 30 VII 1915 krwawe bitwy austriacko-rosyjskie.

Krater, 1) lejkowaty otwór wulkanu; 2) greckie naczynie do mieszania płynów.

Kraushar Aleksander, pol. historyk i poeta (1843—1931); „Książę Repnin i Polska" (2 t.), „Olbracht Łaski" (2 t.), „Drobiazgi historyczne" (2 t.), „Konfederaci barscy na Syberii" (1895) „Czary na dworze Batorego" (1888), „Frank i Frankiści" (2 t.) i w. in.

Krauz-Kelles Kazimierz, socjalista pol. (1872—1905), najwybitniejszy teoretyk pol. socjalizmu, równocześnie uzasadniał naukowo program patriotyczno-niepodległościowy. Szereg rozpraw socjolog., artykułów, prac popularyzatorskich; zbiory: „Portrety socjologów", „Wybór pism politycznych".

Krąp, l e s z c z y k, ryba karpiowata, pospolita w rzekach i wodach stojących.

Krążenie krwi, ob. Krwiobieg.

Krążkopławy, klasa jamochłonów morskich; postacią panującą — m e d u z a; w Bałtyku c h e ł b i a m o d r a.

Krążownik, szybki okręt wojenny, przeznaczony przeważnie do służby wywiadowczej i strażniczej, powstrzymywania pierwszego ataku itd. K. b o j o w e, b. szybkie, silnie opancerzone i uzbrojone, mają obecnie znaczenie okrętów liniowych (pancerników).

Kreacja, łac., twór; rola; dzieło.

Kreatura, łac., 1) stworzenie; 2) pogardliwie: marna figura.

Krechowiecki Adam, pisarz pol. (1850—1919), red. „Gazety Lwowskiej", autor dramatów, po-

wieści historycznych, prac o Norwidzie i Kaczkowskim.

Kreczetnikow Piotr, gen. ros. (ok. 1730— po 1792), wkroczył 1767 do Polski, zwalczył konfederację barską; zwyciężył Turków 1772 pod Krajową, 1791 wielkorządca Noworosji, ponownie w Polsce 1792, popierał Targowicę (pomocny Kossakowskiemu). Pamiętnik: „Radom i Bar 1767—68".

Kreda, węglan wapnia, składający się ze skorupek otwornic i in. zwierząt morskich; używana jako farba malarska, w hutach szklanych, do pisania itd.

Kredens, mebel w kształcie szafy lub stołu do przechowywania naczyń stołowych; także izba z taką szafą.

Kredowa formacja, najmłodsza formacja geologiczna grupy mezozoicznej; materiał petrograficzny: kreda pisząca, piaskowce, wapienie, margle. — Resztki rośl. nieliczne, pierwsze okrytozalążkowe dwuliścienne. Fauna reprezentowana obficiej: gąbki, korale, ramienionogi, małże, amonity, belemnity, z kręgowców: ryby kostnoszkieletowe i spodouste, wielkie gady (dinosaury), wreszcie ptaki.

Kredyt, łac., wypożyczanie pieniędzy. Może być: konsumcyjny, na cele spożycia, produkcyjny, dla podniesienia wytwórczości; hipoteczny, zabezpieczony na nieruchomości i osobisty, oparty na zaufaniu do osoby dłużnika; publiczny, osób publiczno-prawnych i prywatny, osób prywatnych. — K. w skarbowości: upoważnienie do czynienia wydatków w granicy kwoty budżetem określonej.

Kredytor, łac., wierzyciel, człowiek udzielający kredytu.

Kredytowe instytucje, instytucje finansowe, dostarczające przedsiębiorstwom handlowym i przemysłowym oraz gospodarstwom rolnym kapitałów obrotowych, częściowo także zakładowych.

Kredytowy list, ob. Akredytywa.

Krefeld, m. w Nadrenii (Niemcy), 165.000 mieszkańców; port rzeczny, fabryki jedwabiu.

Krematorium, łac., zakład spalania zwłok. — Por. Palenie ciał.

Kremer, 1) Józef, pol. filozof, estetyk i historyk sztuki (1806—75), heglista, autor „Listów z Krakowa" i „Podróży do Włoch"; 2) Karol Roman, architekt polski (1812—60).

Kreml, nazwa warownych części rosyjskich miast, przede wszystkim Moskwy. K. moskiewski jest siedzibą rządu bolszewickiego.

Kremona, ob. Cremona.

Kreole, urodzeni w Ameryce tropikalnej potomkowie kolonistów, romańskiego pochodzenia; kreolki słynne z piękności.

Kreować, łac., 1) stworzyć; 2) fundować, powołać do życia. Por. Kreacja.

Kreozot, mieszanina rozmaitych fenoli, płyn o przenikliwym zapachu, otrzymywany ze smoły z drzewa bukowego, używany w medycynie w chorobach dróg oddechowych, w technice do impregnowania drzewa.

Krepa, fr., lekka tkanina wełniana, bawełniana lub jedwabna, o falistej powierzchni.

Kresilas, rzeźbiarz grecki współczesny Fidiaszowi.

Kret, mały ssak z rzędu owadożernych, przystosowany budową do życia w ziemi; żywi się larwami owadów, robakami; przednie, łopatowate nogi służą do odgrzebywania ziemi przy budowie chodników; buduje gniazda podziemne, a wyrzucona na powierzchnię ziemia tworzy kopce zw. kretowiskami; futerko k. cenione; k. pospolity w Europie, Azji, Ameryce Płn., w wielu okolicach chroniony.

Kreta, włos. Candia, najw. wyspa grecka na M. Śródziemnym, 8.268 km², 380.000 mieszk., wapienne góry ze zjawiskami krasowymi (Ida, 2.480 m). Uprawa oliwek, wina, owoców płd. Stol. Kanea (Chania). — W IV i III tysiącleciu prz. Chr. kultura neolityczna. Do 1400 prz. Chr. dominuje K. we wsch. części M. Śródziemnego, potem podupada (wędrówki Achajów); 67 prz. Chr. wcielona do Rzymu, później pod panowaniem bizantyńskim, arabskim (od 823), ponownie grec. (od 961), genueńskim (od 1204), weneckim (do 1654), turec. W XIX w. powstanie grec., obecnie należy do Grecji (pokój londyński 30 V 1913).

Kreton, fr., mocna tkanina bawełn.; grubsze gatunki z wzorzystym drukiem, używane do obić dekoracyjnych, meblarskich itd.

Kretynizm, matołectwo, choroba rozwojowa: tępota umysłu, połączona z pewnymi cechami budowy ciała, jak np. duża niekształtna czaszka, otwarte usta z wystającym językiem, twarz bez wyrazu i w. in. Przyczyną niedostateczna czynność gruczołu tarczykowego i in.

Kreuger (krojger) Ivar, przemysłowiec szwedzki (1880—1932). Koncern K. (trust zapałczany) popadł w trudności; przed ujawnieniem bankructwa K. popełnił samobójstwo.

Kreutzer (krojcer) Rodolphe, skrzypek franc. (1766—1831); „koncerty" skrzypcowe i słynne etiudy. Jemu poświęcił Beethoven sonatę A-dur „kreutzerowską".

Krew, ciecz wypełniająca zamknięty system naczyń krwionośnych. Celem jej jest dostarczenie pokarmów i tlenu tkankom, a odebranie od nich produktów przemiany materii, rozprowadzenie ciepła po ustroju i utrzymanie napięcia tkanek. K. składa się z osocza i tworów upostaciowanych. Osocze, ciecz jasno żółta, przejrzysta, zawiera ok. 80% wody, ciała białkowe, fibrynogen, obdarzony zdolnością krzepnięcia, ciała tłuszczowate, tłuszcze i składniki mineralne. Osocze pozbawione fibrynogenu, nazywamy surowicą krwi. W osoczu znajdują się ciałka krwi: C. k. czerwone (erytrocyty) posiadają kształt kloszyków, barwę żółto-zieloną, odznaczają się dużą elastycznością. W nich znajduje się rozpuszczona hemoglobina, czerwony barwnik krwi, łatwo wiążąca tlen i zmieniająca się przy tym na jasno-czerwoną oksyhemoglobinę, która znów łatwo tlen tkankom oddaje. Ilość c. czerwonych ok. 5,000.000 w 1 mm³. Ciałka krwi białe posiadają zdolność ruchu pełzakowatego i fagocytozy (ob.). Ilość ich ok. 6.000 do 10.000 w mm³. Dzielą się na małe limfocyty, duże monocyty, o jądrach okrągłych, i duże leukocyty, o jądrach rozwałkowanych. Trzecim składnikiem morfotycz-

nym są **płytki Bizozerra**, twory mniejsze od poprzednich, zawierające ferment, umożliwiający krzepnienie krwi. Ilość krwi w ustroju równa się $^1/_{13}$ wagi ciała. — Por. też art. pod Krwi (np. Krwiobieg).

Krewetka, skorupiak do 10 cm dł., mięso jadalne, po ugotowaniu czerwone; piaszczyste wybrzeża.

Kreza, ob. Kryza.

Krezol, oksytoluol, związek organiczny występujący obok fenolu w mazi pogazowej z węgla kamiennego; używ. do dezynfekcji, zwł. w roztworach mydła (lizol, i in.), stosowany przy fabrykacji barwników.

Krezus, ostatni król Lidii, właściciel przysłowiowych skarbów.

Kręgi, ob. Kręgosłup.

Kręgle, gra w k., polega na pchnięciu kuli, celem wywrócenia jak największej liczby z 9 ustawionych w krzyż pionków czyli k.

Kręgosłup (stos pacierzowy), kostna oś tułowia kręgowców, u człowieka pionowa, złożona z 33—34 kręgów, połączonych wiązadłami (7 k. szyjnych, 12 piersiowych, 5 lędźwiowych, 5 zrośniętych w kość krzyżową, 4—5 ogonowych); wewnątrz k. kanał z rdzeniem pacierzowym. — Por. tabl. Szkielet ludzki.

Kręgouste, gromada kręgowców o ciele robakowatym, szkielet chrzęstny, skóra naga; pasożytuje na rybach w wodach słodkich i słonych, np. minóg.

Kręgowce (łac. Vertebrata), zwierzęta posiadające wewn. szkielet kostny lub chrzęstny, składający się z kręgosłupa i czaszki; rozmnażają się drogą płciową; tu należą ryby, płazy gady, ptaki, ssaki.

Krępaczek, ślimak morski, którego skorupki używane do wyrobu ozdobnych łańcuszków.

Krętaki, drobne chrząszcze żyjące na powierzchni wody, szkodniki w gospodarstwie rybnym, gdyż zjadają plankton; Europa i strefa gorąca.

Krętek blady (łac. Spirochaeta pallida), wiciowiec o kształcie śrubowatym, powodujący kiłę (syfilis), wykryty przez Schaudinna 1905.

Krętki (łac. Spirochaetae), drobnoustroje poruszające się za pomocą biczyka; powodują szereg chorób zakaźnych; wykrywane metodą barwienia. — Por. Krętek blady.

Krętogłów, ptak łażący, w Polsce pospolity.

Kridl Manfred, pol. historyk lit., * 1882.

Krishnamurti (kriszmamurti) Jiddu, indyjski kaznodzieja mądrości życiowej, * 1897, głosi w słowie i piśmie indywidualizm etyczny, z własnej osobowości wywodzący cel życia.

Kristiania, 1624—1924 nazwa stol. Norwegii Oslo (ob.).

Kriszna, wcielenie indyjsk. boga Wisznu.

Krk (Kerk, włos. Veglia), wyspa w zat. Quarnero na Adriatyku, należy do Jugosławii, 424 km²; stolica i port K.

Kroacja, ob. Chorwacja.

Krochmal, ob. Skrobia.

Krocleń, rośl. krajów gorących, dostarczająca oleju krotonowego, stosow. w medycynie.

Krofta Kamil, czeski historyk i polityk, * 1876, brał czynny udział w organizowaniu państwa czechosłow., 1920—21 poseł przy Watykanie, 1925 w Berlinie, później wicemin., 1936 min spraw zagranicznych.

Krogulec, ptak drapieżny, b. szkodliwy, gnieździ się na drzewach, u nas pospolity.

Krok, 1) zwyczajny chód człowieka; 2) pierwotna naturalna miara długości; dzisiejsza mila (7,5 km) = 10.000 k.

Krokiet, ang., gra towarzyska, na boisku: przeprowadzenie uderzeniem młotka drewnianych kul przez szereg bramek.

Krokodyle, największe gady wód słodkich w krajach tropikalnych, drapieżne, o mocnych zębach, jajorodne; k. nilowy w Afryce, do 7 m dł., aligator do 5 m dł., w Ameryce Płn., dostarcza skóry i tłuszczu, kajman — Ameryka Płd., gawial — Indie.

Krokomierz, przyrząd zegarowy: każdy wstrząs idącego przesuwa kółko zębate.

Krokosz, rośl. zielna okolic śródziemnomorsk.

Kroksztyny, w budownictwie ozdobnie profilowane kamienie, występujące poza lico fasady, podtrzymujące futryny okienne itp.

Krokus, ob. Szafran.

Krokwie, część rodzaju konstrukcji dachu: wsparte o siebie żerdzie. — Por. Dach.

Kromer Marcin, kronikarz pol., biskup warmiński (1512—89), sekretarz Zygm. Augusta, posłował do Rzymu, rezydent pol. w Wiedniu, był na sejmach Rzeszy, soborze trydenckim. Z pism: „De origine et rebus gestis Polonorum", „Polonia, sive de situ, populis, moribus..."

Kromołów, m-ko w pow. Zawiercie (woj. kieleckie), 3.000 mieszk., wyroby garncarskie i sukiennicze; w pobliżu źródła Warty i Czarnej Przemszy.

Kromwel, ob. Cromwell.

Kronenberg Leopold, polski przemysłowiec i bankier (1812—78).

Kronika, chronologiczne podanie faktów historycznych, bez ujmowania przyczynowych związków między nimi. K. pol.: w XII w. tzw. Galla Anonima, głównie czasy Bolesł. Krzywoustego (do 1113); potem k. dziejów pol. do 1194 Wincentego Kadłubka. W XIV w. k. Dzierzwy (Mierzwy), kompilacja z historyków rzym. i Kadłubka; „K. Wielkopolska" do 1271 i Janka z Czarnkowa z lat 1370—84; k. śląskie: „Chronica Polonorum" (poza Śląskiem dzieje ogólnopolskie). W XV w. słynna „Historia Poloniae" Jana Długosza (ob.). W XVI w. k. Wapowskiego (kontynuacja Długosza do 1535); pierwsza po pol. (dotąd po łac.) „Kronika Świata" Marcina Bielskiego; mało wartościowe k. Decjusza, Joachima Bielskiego, Sarnickiego, Stryjkowskiego. W wiekach późniejszych zastępują k. monografie-pamiętniki.

Kronos, grecki bóg pogody i żniw; przepowiedziano mu utratę władzy za sprawą syna, dlatego połykał każde swe dziecko. Żona Rea uchroniła jednego syna, Zeusa.

Kronprinz, w Niemczech ces. następca tronu.

Kronstadt, 1) ros. m. port. na wys. Kotlin, w pobliżu Leningradu, nad Zat. Fińską, 30.000 mieszk., port wojen.; w lipcu 1917 powstanie marynarzy i początek rewoluc. rosyj.; 2) rum. Brașov, m. w Siedmiogrodzie, 56.000 mieszk., najważniejszy ośrodek przemysł. Siedmiogrodu.

Kropidlak, grzyb workowy.

Kropidło, rośl. roczna lub 2-letnia z rodziny baldaszkowatych, kwiaty białe; u nas na bagnach i stawach; owoce używ. w medycynie jako środek moczopędny.

Kropidło Jan, ks. opolski, biskup kujawski, † 1421, nominowany przez Bonifacego IX na arcybisk. gnieźnieńsk. wbrew Jagielle, po knowaniach z Krzyżakami uwięziony, potem przeciwnik Krzyżaków.

Kropiński Ludwik, polski poeta i pisarz (1767—1844), autor tragedii pseudo-klasycznej „Ludgarda" i powieści sentymentalnej „Julia i Adolf".

Kroplik, zioło trwałe z rodziny trędownikowatych, kwiaty żółte, purpurowo nakrapiane; roślina ameryk., u nas zdziczała.

Kropotkin Piotr, ros. anarchista i geograf (1842—1921), zrazu oficer kozacki, rzucił wojsko, od 1872 w międzynarodówce, 1873 w konspiracji (związek „Czajkowscy"), 1874 aresztowany, uciekł do Londynu, od 1877 w Genewie, wydawał 1879 „La Revolte", później we Francji, Anglii, Ameryce, 1917 w Rosji. Teoretyk anarchizmu.

Krosna, urządzenie (warsztat) do tkania, por. Tkactwo.

z Krosna Paweł (Paulus Crosnensis), polsko-łac. poeta i humanista, † 1517.

Krosno, m. pow. w woj. lwowsk., nad Wisłoką, 12.000 mieszk., ośrodek przem. naft., kopalnie ropy i gazu ziemnego, rafinerie nafty. W XIV—XVII w. jedno z najbogatszych miast w Małopolsce.

Krościenko, m-ko w pow. Nowy Targ, woj. krakowskie, nad Dunajcem, letnisko u stóp Pienin, 432 m n. p. m., 2.000 mieszk.; źródło szczawy alkaliczno-słonej.

Krośniewice, m. w pow. Kutno, woj. warsz., 4.000 mieszkańców.

Krotochwile, ucieszna rozrywka; figlarny żart; wesoły utwór sceniczny, lekka komedia. Stąd k r o t o c h w i l n y: ucieszny, żartobliwy.

Krotonowy olej z nasion krocienia, jeden z najsilniej. środków przeczyszczających.

Krotoszyn, m. pow. w woj. poznań., 12.000 mieszk.: zamek, handel bydłem, fabryki maszyn.

Krowa, samica bydła domowego po pierwszym ocieleniu, ob. Bydło.

Krowa morska, ssak morski wytępiony, do 8 m dł.; M. Beringa.

Krowianka, surowica krwi krowy z ospą krowią, używ. do szczepienia ochronnego (ob.) przeciw ospie.

Krócice, dawne krótkie pistolety.

Król, władca państwa, dawniej naczelnik rodu, szczepu. W śrdw. mianowali k. papieże i cesarze, później tytuł k. przybierali władcy samodzielnie lub z woli ludu. Godność przeważnie dziedziczna (jedynie wybieralni w dawnej Polsce i Niemczech).

Król Marcin z Ż ó r a w i c y, matematyk pol. z XV w.; wprowadził do Akademii Jagiell. trygonometrię wg matematyków arabskich.

Królestwo Kongresowe (P o l s k i e), utworzone z $^3/_5$ części Ks. Warszawskiego (gł. woj. warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelskie) na kongresie wiedeńskim 1815, jako monarchia konstytucyjna połączona z Rosją unią personalną (car ros. królem pol.). Konstytucja z 27 XII 1815 gwarantowała K. K.: odrębną armię, język polski w urzędach i wojsku, piastowanie urzędów przez Polaków, sejm, złożony z senatu i izby poselskiej, Radę Stanu. Rządy sprawował król przez namiestnika i Radę Administr. (ministrowie). Pierwszy namiestnik K. K. gen. Zajączek; za min. skarbu Lubeckiego, spraw wewn. Mostowskiego, oświaty Potockiego wybitny rozwój ekonomiczny i kulturalny; początek wielkiego przemysłu, rozbudowa miast, regulacja rzek, reorganizacja urzędów, założ. uniwersytetu (1816) i politechniki w Warszawie i w. in. uczelni. Równocześnie represje pełnomocnego komisarza cesarskiego Mikołaja Nowosilcowa (system szpiegowsko-policyjny, rusyfikacja) i szykany dowódcy wojsk (Korpus Litewski) W. Ks. Konstantego. System ten wzmożony za następcy cara Aleksandra († 1825) Mikołaja. 1828 wyrok na członków założonego przez Łukasińskiego (ob.) Tow. Patriotycznego. 1830—31 nieudałe powstanie listopadowe (ob.), po którym zanulowanie konstytucji z 1815, wydanie 1832 Statutu Organicznego (zniesienie koronacji, sejmu i wojska); era namiestnika K. K. Paskiewicza: gnębienie polskości, konfiskaty majątków, terror. Wprowadzenie urzędów. języka ros., 1837 województwa guberniami, 1841 zniesienie Rady Stanu, Sądu Najw. i Apelac., 1847 nowy kodeks karny. Za cara Aleksandra II chwilowe złagodzenie systemu, reformy margr. Wielopolskiego, wskrzeszenie Rady Stanu, 1862 uniwersytetu (Szkoła Główna) i in. Po upadku powstania 1863 ponowne represje i utrata resztek samodzielności („kraj przywiślański", od 1874 urząd generał-guber. warszaw.). Od rewolucji 1905 poprawa stosunków (udział w Dumie i in.). Podczas wojny świat. okupacja niem. (generał guber. Beseler), 1918 wyzwolenie od zaborców. — P o r. P o l s k a (dzieje)

Królestwo Polskie, ob. Królestwo Kongresowe.

Królewiec, niem. Königsberg, stol. Prus Wsch., nad Pregołą, połącz. K a n. K r ó l e w i e c k i m, 202 km dł., z Bałtykiem; port morski i rzeczny, 310.000 mieszk., ośrodek przem. i handlu, uniwersytet. W XV w. siedziba Wielkich Mistrzów krzyżack., od 1525 ks. pruskich, od 1701 m. koronacyjne królów pruskich.

Królewska Huta, m. pow. w woj. śląskim, 80.000 mieszk., kopalnie węgla, odlewnie stali i żelaza, kamieniołomy, huta szklana, handel; 1934 wcielona do Chorzowa.

Królewska woda (aqua regia), mieszanina 1 części kwasu azot. stęż. i 3 cz. kwasu solnego stęż., rozpuszcza wszystkie metale, także i złoto (króla metali, stąd nazwa).

Królewski Kanał, K a n. R z e c z y p o s p o l i t e j lub M u c h a w i e c k i, łączy Bug z Prypecią; a więc dorz. Wisły z dorz. Prypeci i Dniepru, 44 km dł., nadaje się tylko do spławu drzewa; zbudow. za Stanisława Augusta 1775.

Królewszczyzny, w dawnej Polsce dobra królewskie; za Piastów b. obszerne, później zmalały (na skutek darowizn królew.). Po sejmach 1589/90 dobra państwowe, w przeciw. do sto-

łowych królewskich (zw. ekonomiami). Nagradzano k. zasłużonych.

Królik, gryzoń; dziki k. szary gnieździ się w podziemnych norach, pochodzi z okol. śródziemnom., pospol. w Australii; hodow. dostarcza mięsa, futer (imitacje cennych futer), z sierści wyrabia się filc.

Królikowski, 1) Józef Franciszek, pol. pisarz, publicysta i pedagog (1781 1839), reformator poetyki pol., autor „Prozodii polskiej" i i prac z tego przedmiotu; 2) Ludwik, pol. filozof i społecznik (1799—1883), mistyk i mesjanista, w dziedzinie społ. radykał, saint-simonista; 3) Karol, patriota i mistyk (1806- -71), księgarz na emigracji we Francji; 4) Jan, słynny aktor pol. (1820—86); 5) Dobiesław, malarz pol. (1859—1910); portrety, sceny religijne i rodzajowe.

Królowodworski rękopis, rzekomy zabytek dawnej literatury czeskiej, falsyfikat Hanki 1819, pierwotnie przyjęty z entuzjazmem.

Krótkie fale, ob. Radio.

Krótkie spięcie, ob. Elektryczne krótkie spięcie.

Krótki wzrok, krótkowidztwo, gr. myopia, polega na tym, że promienie równoległe soczewka oka skupia przed siatkówką, wskutek czego dokładne widzenie możliwe jest tylko na krótką odległość; zapobiegają temu okulary ze szkieł rozpraszających.

Krótkoszpon, ptak z rodziny sokołów, w Polsce rzadki.

Krtań, górna część tchawicy, służąca do wydawania głosu. U człowieka ściany boczne i przednią k. tworzy chrząstka tarczowata (jabłko Adama), tylną - chrząstka pierścieniowata. W jej wnętrzu napinają się od przodu do tyłu dwie pary fałdów; z tych dolne są to struny głosowe, górne zaś wiązadła głosowe. Do napinania strun głosowych służą mięśnie k. Wejście do k. jest przykryte nagłośnią.

Kruchta, przedsionek kościelny.

Krucjaty, ob. Krzyżowe wyprawy.

Krucyfiks, łac., rzeźbiona figura Chrystusa na krzyżu.

Kruczkowski Leon, pisarz pol., * 1900; powieści: „Kordian i Cham", „Pawie pióra".

Krüdener Barbare Juliane, baronowa, z Vietinghoffów, pisarka i mistyczka (1764—1824), autorka powieści sentymentalnej „Valérie" (po franc.), później wielbicielka „zbawcy świata" cara Aleksandra I, wywarła wpływ na rozwój reakcji w Europie.

Krüger Paulus, płd.-afryk. mąż stanu (1825—1904), współzał. Transvaalu 1852, walczył z Anglikami 1880, prezydent Transvaalu 1883—99. Podczas wojny burskiej z Anglią 1899 interweniował u mocarstw europejskich.

Kruk, ptak z rodziny krukowatych, czarny, o mocnym dziobie, żywi się przeważnie padliną, uczy się gadać; żyje do 100 lat; pospol. na całej kuli ziemskiej.

Krukowiecki, 1) Jan, gen. pol. (1770—1850), walczył w armii Księstwa Warszaw. 1807—13, w powstaniu 1830 31 gubernator Warszawy, 17 VIII prezes rządu, poddał stolicę Paskiewiczowi, zesłany do Kazania; 2) Aleksander, powstaniec z 1863, syn poprz., zorganizował własnym kosztem oddział, walczył pod Pieskową Skałą, Glanowem, Ossową, M. Bukowiną, Stawcami.

Krumłowski Konstanty, popularny pisarz dramat., * 1872; „Królowa Przedmieścia".

Krup (dławiec), 1) prawdziwy, polega na tworzeniu się błoniczych błon w krtani, mogących spowodować uduszenie (ob. Błonica); 2) rzekomy (pseudo-krup), w porównaniu z k. właściwym niewinne nagromadzenie się wypociny włóknikowej na błonach śluzowych dróg oddechowych.

Krupier, fr., pomocnik, wzgl. zastępca trzymającego bank przy grach hazardowych, w kasynach itp

Krupiński Franciszek, ksiądz, pijar (1836—98), heglista, zwł. empirysta.

Kruppa zakłady, założ. 1811 przez Friedricha Kruppa (1787 -1826) w Essen (Niemcy), wielka fabryka stali lanej, fabrykacja dział, płyt pancernych, lokomotyw, wagonów, samochodów ciężarowych, maszyn rolniczych i w. in

Kruszec, ruda, minerał, zawierający jakiś metal w ilości pozwalającej na eksploatację.

Kruszewski Ignacy, pułk. pol., generał belg. (1799—1879), walczył 1831, na emigracji w wojsku belg., które 1852 opuścił (pod naciskiem Rosji). 1863 kierownik Wydz. Wojskowego, uwięziony przez Austriaków. Nap. „Pamiętniki" i „Regulamin dla jazdy".

Kruszka Wacław, ksiądz, * 1868, napisał 13 tomową „Historię Polski w Ameryce".

Kruszwica, m. w pow. Strzelno, woj. poznań., nad jez. Gopło, 3.000 mieszk.; romańska katedra. Wg starego podania była K. przed Gnieznem stolicą Polan; w Mysiej Wieży nad Gopłem miał zginąć ostatni Popiel (wieża ta jest resztką zamku z XIV w. zbudow. przez Kazimierza W.).

Krusznica, porost o skorupiastej plesze; stepy Azji, Sahara; służy tubylcom za pokarm, dostarcza barwnika lakmusu.

Kruszyna, drzewo z rodziny szakłakowatych, kwiaty zielonawo-białe, owoce czarne; drewno zwęglone do wyrobu prochu strzelniczego; u nas: lasy, zarośla.

Kruszyna, w. w pow. Radomsko, woj. łódzkie, ok. 1000 mieszk.; 29 VIII 1863 zwycięska bitwa powstańców pod wodzą Taczanowskiego z Rosjanami.

Krużganek, sklepione podsienie, wsparte na kolumnach, obiegające dookoła dziedziniec lub ogród.

Krużganek

Krużyca, drzewo lub krzew o ważnym zastosowaniu techniczn.: nasiona jadalne, kora — do opakowywania cygar, drewno — materiał budowlany; Ameryka Płd.

Krwawiączka, ob. Hemofilia.

Krwawnica, rośl. trwała, kwiaty czerwone, owocem torebka; w miejscach wilgotnych na niżu

Krwawnicowe guzy, ob. Hemoroidy.

Krwawnik, rośl. trwała z rodziny złożonych, podobna do rumianu; w Polsce liczne gatunki.

Krwawnik, minerał, ob. Karneol.

Krwiak, gr. haematoma, wynaczynienie krwi do luźnej tkanki łącznej, głównie na skutek silniejszych potłuczeń, pęknięcia naczyń krwionośnych itp.

Krwi braterstwo, zwyczaj zawierania związków przyjaźni, któremu towarzyszy ceremonia zmieszania krwi.

Krwi ciśnienie, jest wynikiem siły parcia krążącej krwi i objętości układu naczyniowego. Siła ciśn. krwi zależna od wieku, sił ogólnych, stanu psych. i fiz., pory dnia i in.; chorobowe zwiększenie c. k.: przy miażdżycy tętnic (arterioskleroza), zmniejsza się przy rozszerzeniu światła naczyń. Do mierzenia c. k. służy sfygmomanometr.

Krwi nawał, ob. Kongestia.

Krwinki, komórki pływające w osoczu krwi: czerwone ciałka krwi — erytrocyty, białe ciałka krwi — leukocyty. Por. Krew.

Krwiobieg, krążenie krwi w naczyniach zamkniętych (krwionośnych): skurcz serca (ob. Serce) wyrzuca krew z lewej komory do aorty, tętnicami i naczyniami włoskowatymi przeprowadza po organizmie, zostawiając tlen i materiały odżywcze, a zabierając dwutlenek węgla i produkty zużyte, następnie żyłą czczą krew zmierza do serca (obieg duży); z prawej kom. serca tętnicą płucną do płuc, gdzie krew się utlenia, i żyłą płucną do lewego przedsionka serca (obieg mały). — Por. tabl. barwną.

Krwiściąg, zioło trwałe z rodziny różowatych, kwiaty czerw., pospol. na wilgotnych łąkach.

Krwi upust, sztuczne zmniejszenie ilości krwi, przez nacięcie lub nakłócie żyły; stosow. przy stanach nadciśnienia krwi, w chorobach serca, udarach mózgowych i in.

Krwi zakażenie, popularne określenie zakażeń, wywołanych przez wtargnięcie drobnoustrojów (najczęściej łańcuszkowców i paciorkowców) do naczyń krwionośnych lub limfatycznych. Ogólne z. k.: sepsis.

Krwotok (haemorrhagia), wylew krwi z naczynia zranionego lub zniszczonego przez chorobę, zewnętrzny, gdy krew wylewa się na zewn. organizmu, wewnętrzny, gdy krew wylewa się do jednej z jam ciała. — Pierwsza pomoc: założenie opatrunku, przy większych — uciśnięcie tętnicy w kierunku do serca. (Por. tabl. Pomoc w nagłych wypadkach).

Krylenko Mikołaj, polityk rosyj., * 1885, komunista, nacz. dowódca sowiecki do marca 1918, potem nacz. prokurator przy sądzie najwyższym.

Kryłow Iwan Andrejewicz, bajkopisarz rosyj. (1768—1844).

Krym (Tauryda), półw. między M. Czarnym a Azowskim. Przesmyk Perekopski 5—7 m szer., łączy go z lądem. Na płd. i płd.-wsch. pasmo górskie Jaiła (Czatyrdag 1521 m), poza tym kraj stepowy; wybrzeża o łagodnym klimacie, tzw. ros. Riwiera, z licznymi uzdrowiskami. Słone jeziora, z których otrzymuje się sól; rolnictwo, chów bydła, kop. żelaza. Od 1921 autonom. republ. sow., 25.881 km², 832.300 mieszkańców (25% mahomet. Tatarów), stol. Symferopol. — Od 600 prz. Chr. kolonizują K. Grecy, w V w. prz. Chr. powstaje państwo bosforańskie, podbite ok. 110 prz. Chr. przez króla Pontu Mitrydatesa. Podczas wędrówek ludów na K. Gotowie, Chazarowie, w XIII w. Tatarzy (zwierzchnictwo turec.). 1774 ogłasza Turcja niezawisłość K. (pierwsze wtargnięcie Rosjan), 1783 zajęty przez Rosję, widownią wojny krymskiej (ob.) 1853—56, 1920 terenem działań wojsk kontrrewolucyjnych Wrangla.

Krymhilda, w Pieśni Nibelungów żona najpierw Zygfryda, po jego zamordowaniu Etzla (Atylli), króla Hunnów. W legendzie nordyjskiej Gudrun.

Kryminalistyka, nauka o środkach dla odkrycia, ustalenia i wyjaśnienia popełnionych przestępstw. Obejmuje wiadomości techniczne o b. szerokim zakresie.

Kryminologia, nauka o przestępstwie, jako zjawisku, i o jego przyczynach.

Krymska wojna, między Rosją a Turcją, Anglią, Francją, Sardynią. Początkowo zwycięstwa Rosjan (pod Synopą 30 XI 1853), później przegrana (zdobycie Sewastopola). Pokojem paryskim 30 III 1856 odstąpienie przez Rosję księstwom naddunajskim ujścia Dunaju, neutralność M. Czarnego, ograniczenie przewagi Rosji na Wschodzie.

Krymskie Góry (Jaiła), ob. Krym.

Krynica-Zdrój, m. i największe pols. uzdrowisko górskie, w pow. N. Sącz (woj. krakows.), nad Kryniczanką, 590 m n. p. m., 4000 mieszk.; szczawy alkaliczne wapniowo-żelaziste, kąpiele mineralne i borowinowe; zakład zdrojowy i przyrodoleczniczy.

Krynki, m. w pow. Grodno (wojew. białost.), 5.000 mieszkańców.

Krynolina, fr., 1) tkanina o wątku z końskiego włosia; 2) szeroka suknia na obręczy, odstająca; obszerna suknia w formie dzwonu. — Por. tabl. Kostiumy (2).

Kryński, 1) Adam Antoni, językoznawca pol. (1844—1932), reformator pisowni, współautor warszaws. słownika języka polskiego; 2) Jan, polski rzeźbiarz i medalier (1849—90); 3) Leon, chirurg pol., * 1866, zał. Tow. Nauk. w Warszawie.

Krypta, sklepiony chodnik podziemny; podziemna kaplica.

Krypto, gr., w wyrazach złoż.: ukryty, tajny.

Kryptogamety, gr., rośliny bez kwiecia: grzyby, mchy, glony i in.

Kryptogram, gr., tekst, pismo z sensem ukrytym (obok zwykłego).

Kryptomnezja, gr., pamięć podświadoma.

Krypton, Kr, pierw. chem., gaz szlach., ślady w powietrzu; liczba porz. 36, cięż. atom. 82,92.

Kryptonim, gr., podpis autora ukrywający właściwe nazwisko.

Kryspin i Kryspinian, św., męczennicy, ze Soisson, patronowie szewców; pam. 25 X.

Krystalizacja, tworzenie się kryształów przy oziębianiu się roztworów, stopów lub par.

Krystalografia, gr., nauka o kryształach.

Krystaloidy, ciała krystaliczne, które w roztworach dyfundują przez błonę; por. Koloidy.

Krystiania, ob. Oslo.

Krystyn, ob. Chrystian.

Krystyna, królowa szwedz. (1625—89), opiekunka sztuk i nauk, mniej czynna politycznie,

abdyk. 1654 na rzecz Karola X, 1655 przeszła na katolicyzm, bawiła we Francji, Niemczech, Włoszech.

Kryształ, ciało określone pod względem fizycznym i chemicznym, występujące w formach regularnych. Rozróżnia się 6 systemów, czyli układów krystalograficznych, opartych na elementach symetrii (środek symetrii, liczba i rodzaj osi i płaszczyzn symetrii): 1) układ trójskośny, brak elementu symetrii lub tylko środek symetrii; 2) układ jednoskośny, oś dwukrotna, lub płaszczyzna symetrii, względnie oba elementy razem; 3) ukł. rombowy, przynajmniej 2 osie dwukrotne; 4) u. tetragonalny, 1 oś 4-krotna; 5) u. heksagonalny, 1 oś 3-krotna lub 6-krotna; 6) u. regularny, 2 osie 3-krotne. Oprócz wymienionych mogą k. posiadać jeszcze inne elem. symetrii; zależnie od ich rodzaju i ilości układy dzielą się na 32 klas. — Do zbadania wewnętrznej struktury k. służą tzw. diagramy Lauego, które powstają, jeżeli wiązka promieni Roentgena przechodzi przez dany kryształ, a następnie pada na kliszę fotograficzną. W ten sposób stwierdzono, że cały szereg ciał uważanych dawniej za bezpostaciowe, wykazują własności kryształów.

Kryształy
1) sześcian (układ regularny); 2) piramida tetragonalna; 3) piramida heksagonalna

Kryształ górski, ob. Kwarzec.

Kryterium, gr., cecha rozpoznawcza; sprawdzian prawdy lub fałszu.

Krytiasz, grec. filozof i polityk, uczeń Sokratesa, jeden z tzw. 30. tyranów, znienawidzony, zginął w walce 403; pozostawił elegie.

Krytycyzm, gr., metoda filozoficzna rozwinięta przez Kanta i kantystów, służąca do zbadania zdolności poznawania przed stworzeniem jakiegokolwiek systemu filozoficznego.

Krytyczna temperatura, temperatura, powyżej której gazu nie można skroplić nawet za pomocą największego ciśnienia.

Krytyka, gr., badanie wg pewnego sprawdzianu: w filologii i historii badanie autentyczności dokumentów i tekstów piśmiennych; w literaturze i sztuce ocena dzieł i twórczości; odpowiedni dział literatury o charakterze naukowym albo artystycznie wtórnym (odtwórczym), stosownie do tego rozmaite rodzaje k.: obiektywna, subiektywna, naukowa, estetyczna, psychologiczna, społeczna, wrażeniowa itp. — Człowiek uprawiający k.: krytyk.

„Krytyka“, miesięcznik społ., nauk. i artyst., wydawany w Krakowie 1899—1914 przez Wilhelma Feldmana, o kierunku postępowo niepodległościowym (m. in. programowe artykuły Piłsudskiego), wybitny organ literatury neoromantycznej.

Krywań, szczyt w Tatrach Wys., 2496 m.

Krywiczanie, ob. Krzywiczanie.

Kryza (kreza), kołnierz zrazu okrągły, kształtu „kamienia młyńskiego“, potem wysoki, wachlarzowaty, koronkowy, stojący („stuartowski“), wreszcie opadający, wchodził w skład strojów XVI i XVII w. (hiszp., niderl. i in.). — Por. tabl. Kostiumy.

Kryza niderl.

Kryzys, gr., przełom. K. gospodarczy, nagłe załamanie równowagi gospod. między podażą a popytem. Zwykle jest kryzysem konsumcji, powoduje zastój obiegu towarów i zatrzymanie produkcji, w konsekwencji niewypłacalność i bezrobocie.

Krzem, Si, pierw. chem., liczba porz. 14, cięż. atom. 28,06, obok tlenu najbardziej rozpowsz. pierw. w skorupie ziems.; dwutlenek k. krzemionka, w przyrodzie ogromnie rozpowszechniona, jako kwarzec, piasek, ziemia okrzemkowa itd. krzemiany, sole kwasu krzemowego, składniki wielu skał tworzących pasma górskie. K. otrzymuje się przez redukcję kwarcu węglem w piecu elektr.; zastosowanie do stopów (brąz krzemowy, stal krzemowa i in.).

Krzemieniec, m. pow. w woj. wołyńs., nad Ikwą, 19.000 mieszk.; liceum, ruiny zamku; miejsce urodzenia Juliusza Słowackiego.

Krzemienieckie Góry, skały wapienne na płn. krawędzi Wyżyny Podolskiej; najwyż. wzniesieniem Góra Królowej Bony pod Krzemieńcem, 400 m wys.

Krzemień, minerał, skupienia chalcedonu, b. twardy, uderzony daje iskry, sproszkowany służy do szlifowania.

Krzemieńczuk (Kremieńczuk), m. na Ukrainie, nad Dnieprem, 58.000 mieszkańców.

Krzemiński Stanisław, pol. publicysta i krytyk liter. (1839—1912), członek Rządu Narod. 1863, red. poważnych wydawnictw zbior., autor „Dwudziestu pięć lat Rosji w Polsce 1863—1888“, studiów literackich i in.

Krzemionka, ob. Krzem.

Krzemionki, odnoga Jury Krakows. pod Krakowem, skały wapienne, do 245 m wys., liczne groty, kopiec Krakusa 296 m wys.; kamieniołomy.

Krzepice, m. w pow. Częstochowa (woj. kieleckie), nad Liczwartą, 6.000 mieszkańców.

Krzepnięcie, krzepnienie, przejście ciała ze stanu ciekłego w stan stały, z wydzieleniem ciepła k.

Krzesiwo, narzędzie do krzesania ognia.

Krzesz-Męcina Józef, malarz pol. (1860—1934), sceny historyczne, religijne, portrety.

Krzeszowice, m. w pow. Chrzanów (woj. krakows.), nad Rudawą, 3.000 mieszk.; źródła siarczane, zakład zdrojowy, park i pałac Potockich.

Krzna, lewy dopływ Bugu, 121 km.

Krztusiec, ob. Koklusz.

Krzycki Andrzej (Andreas Cricius), poeta polsko-łac. (1482—1537), 1522 biskup, 1535 prymas, autor dworskich poematów okolicznościowych.

Krzysztof, św., męczennik za Decjusza (251) w Likii; pam. 25 VII.

Krzysztof, 1) K. I, król duński (1219—95), zatargiem z duchowieństwem spowodował klątwę

Schemat krążenia krwi u człowieka

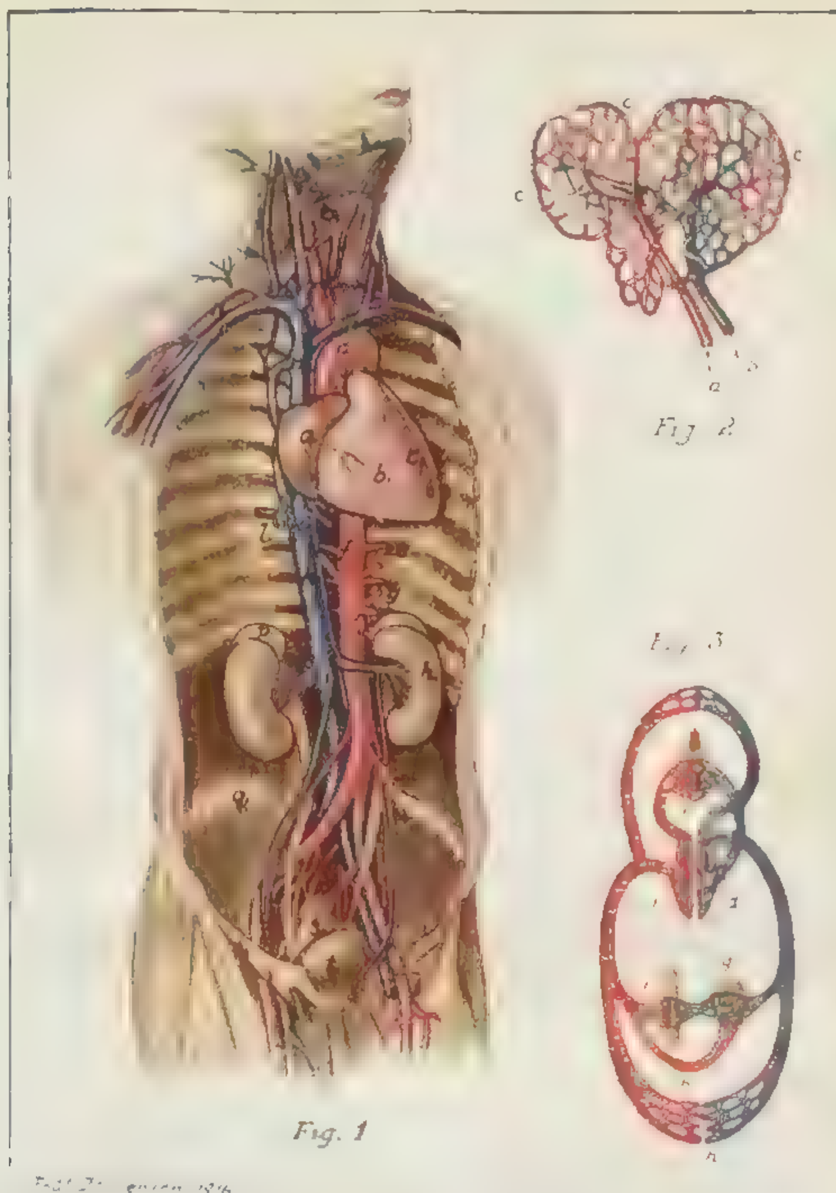

Fig. 1. a. prawy przedsionek, b. praw[illegible], c. lewa komora, d. łuk aorty, e. tętnice i żyły międzyżebrowe, f. aorta [illegible] g. tętnica wątrobowa i [illegible] tętnicami i żyłami nerkowemi [illegible] tętnica i żyła udowa [illegible] l. żyła wątrobowa [illegible] n. tętnica i żyła podobojczykowa, o. tętnic[illegible] kości biodrowej, r. moczowód, s. kiszka stolcowa, [illegible]

Fig. 2. a. tętnica, b. żyła, c. sieć naczyń włoskowatych

Fig. 3. Schemat krążenia krwi rozpatrywan[illegible] od [illegible] lew[illegible] przedsionek [illegible] ora, c prawy przedsionek, d prawa kom[illegible] układ krwionośn[illegible] [illegible] kieszeń [illegible] g. naczynia włoskowate wątroby [illegible] naczynia włoskowate [illegible] części ciała, i. naczynia włoskowate głowy i górnych kończyn, k. tętnica wątrobowa

Rurki czerwone zawierają krew tętniczą, rurki niebieskie żylną.

kośc. i swój upadek; 2) K. II, król duńs. (1276—1332), zdetroniz.; 3) K. III, król duński (1418—48), zwalczał przewagę Hanzy; 4) hr. Oldenburga, protektor reformacji, 1534 walczył w obronie zdetroniz. króla duńs. Chrystiana II, ogłosił się namiestnikiem Danii, 1536 wygnany.

Krzywica (rachitis, choroba angielska), choroba kości u dzieci: miękkość kości i in. zaburzenia na skutek nieprawidłowej gospodarki wapniowej, spowodowanej niedostateczną ilością witaminy D w pokarmie. Objawy. zmiękniemie czaszki, skrzywienia i zgrubienia kości, ewentualnie spóźnione ząbkowanie i w. innych.

Krzywicki, 1) Kazimierz, polski mąż stanu (1830—83), pomocnik Wielopolskiego, zwolennik polityki filorosyjs., zasłużony organizator szkolnictwa w b. Kongresówce; 2) Józef, geograf pol. (1838—1900); 3) Ludwik, pol. socjolog i ekonomista, * 1859; szereg prac: „Ustroje społeczno-gospodarcze...", „Rasy psychiczne... ludności polskiej", „Żmudź starożytna" i in.

Krywiczanie (Krywiczanie), plemię dawnych Słowian wsch., zamieszkiwali obszary u źródeł Dniepru, Wołgi i Dźwiny zach., oraz częściowo dorzecze Niemna. Prowadzili handel z Bizancjum. podlegali książ. ruskim: gł. miasa: Smoleńsk, Połock i Izborsk. Ich potomkami są dzisiejsi Białorusini.

Krzywonos Maksym. ataman kozacki, za buntu Chmielnickiego na czele czerni ukraińskiej, zniszczył Podole, zdobył Bar i Połonne (rzeź Żydów i szlachty).

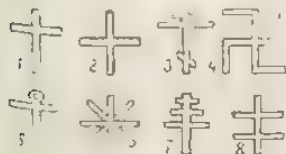
Krzywosądz, w. w pow. Nieszawa (woj. warszawa.); 19 II 1863 porażka powstańców pod wodzą gen. Mierosławskiego.

Krzywoszewski Stefan, pisarz pol., * 1866, założ. 1906 i red. tygodnika „Świat", 1932—34 dyrektor teatrów warszawskich, autor powieści i zwłaszcza dramatów: „Edukacja Bronki", „Rusałka", „Diabeł i karczmarka" i in.

Krzywoszyj, zioło roczne lub 2-letnie z rodziny szorstkolistnych; korona kwiat. niebieska: pola na niżu.

Krzywy Róg, ros. Kriwoj Rog, m. na Ukrainie, nad rz. Ingulec, 30.000 mieszk.; bogate kopalnie rudy żelaza, miedzi, grafitu.

Krzyż, 1) narzędzie kary śmierci z 2 krzyżujących się belek; na pamiątkę ukrzyżowania Chrystusa symbol chrześcijaństwa; 2) jako odznaczenie, ob. Ordery.

1. Krzyż łaciński; 2. K. grecki; 3. K. rosyjski; 4. Swastyka; 5. K. egipski; 6. K. lotaryński; 7. K. papieski; 8. K. podwójny

Krzyżacy, niem. zakon rycerski Najświęt. Marii Panny, zał. 1191 dla pielęgnowania chorych i walki z pogaństwem (biały płaszcz z czarnym krzyżem), złożony z braci duchownych, rycerskich i służebnych sióstr zakonnych stał pod kierunkiem w. mistrza Hochmeister, obieranego przez kapitułę generalną. Prowincjami rządzili prowincjałowie (Landmeister), warowniami komturowie. 1309 siedzibą W. Mistrza Malborg (przedtem Wenecja). — 1226 otrzymali K. od ks. mazowieckiego Konrada w lenno ziemię chełmińską i nieszawską za walkę z Prusakami. Rozpoczęli podboje Prusaków 1230, zdobyte ziemie kolonizowali (zakładanie warowni); 1237 połączyli się z inflanckimi Kawalerami Mieczowymi, 1308 zagarnęli zdradliwie Pomorze. Dążyli do owładnięcia Litwą i płn. ziemiami pol., w „Wielkiej wojnie" (1409—11) rozgromieni 1410 przez Wład. Jagiełłę pod Grunwaldem, w l. 1454—66 zwyciężył ich Kazimierz Jagiellończyk zajmując Pomorze, część Prus, Warmię; od 1466 K. lennikami Polski, od 1457 stolicą Królewiec. 1525 sekularyzacja Zakonu i hołd w. mistrza Albrechta Brandenburskiego. jako świeckiego ks. pruskiego, Zygmuntowi Staremu (lennik Polski); zakon ograniczony do prowincji niem. traci znaczenie. 1530 prowincjał K. wyniesiony przez Karola V na w. mistrza, z siedzibą w Mergentheim; 1809 zniósł ich Napoleon. Pozostali w Austrii, zreorganizowani 1840 w związek duchowno-wojsk. pod zwierzchn. cesarza, o celach charytatywnych, podczas wojny światowej opiekowali się rannymi.

Krzyżak

Krzyżak, pająk, samiec ma na odwłoku biały krzyż, pajęczyna o nitkach promieniście ułożonych; pospolity po domach i ogrodach.

Krzyżanowski, 1) Seweryn, podpułk. pol. (1787-1839), przywódca Tow. Patriotycznego, od 1808 w służbie Księstwa Warszawskiego, w kampanii hiszp., ros., saskiej, 1824 spiskował z dekabrystami ros., 1826 aresztowany, od 1830 na Sybirze; 2) Platon, dowódca partii w powstaniu stycz. (1793—1863), uczestnik powstania listop., stracony 1863; 3) Stanisław, historyk pol. (1865—1917), twórca nowoczes. metod badań w naukach pomocniczych historii pol.; 4) Konrad, malarz pol. (1872—1922), portrecista, 5) Adam, ekonomista pol., * 1873, 1928—30 poseł na Sejm; szereg dzieł: „Pieniądz", „Założenia ekonomiki", „Nauka skarbowości" i in.; 6) Wacław, architekt pol., * 1881, szereg gmachów i projektów, m. in. Izba Skarbowa, Biblioteka Jagiell. w Krakowie; 7) Julian, pol. historyk lit., * 1892.

Krzyż Biały (Polski), stowarzyszenie w czasie wojny świat. roztaczające opiekę nad jeńcami, repatriantami itd.

Krzyż Czerwony, ob. Czerwony Krzyż, Genewska konwencja.

Krzyż Niebieski, stowarzyszenie w czasie wojny świat. dla opieki nad Legionistami.

Krzyżmo, gr. olej z oliwy i balsamu, używany w Kościele katol. przy sakramentach i poświęceniach.

Krzyżne, szczyt w Tatrach Wys., 2151 m.

Krzyżodziób, ptak z rodziny łuszczakowatych, dziób o szczękach skrzyżowanych; u nas kilka gatunków; w lasach szpilkowych.

Krzyżowa droga, ob. Via Crucis.

Krzyżowa kość (krzyż), część kręgosłupa z 5 zrośniętych ze sobą kręgów; 2 pierwsze połącz. z kością biodrową, 3 dalsze wolne, należą właściwie do kości ogonowej.

Krzyżowanie (hybrydacja), łączenie płciowe roślin lub zwierząt, należących do różnych ras, gatunków lub rodzajów, w celu otrzymania mieszańców o pewnych żądanych właściwościach.

Krzyżowcy, 1) kilka kongregacyj zakonnych, powst. za czasów wypraw krzyżowych; 2) uczestnicy wypraw krzyżowych, ob. Krzyżowe wyprawy.

Krzyżowe, rodzina roślin 2-liściennych, owocem łuszczyna lub łuszczynka; należą tu liczne jarzyny, jak np.: kapusta, rzodkiew, gorczyca.

Krzyżowe pytania, dodatkowe pytania zadawane świadkom po ich zeznaniach przez stronę przeciwną, adwokatów i prokuratorów.

Krzyżowe wyprawy (krucjaty, krz. wojny), organizowało w śrdw. papiestwo wśród rycerstwa chrześc. dla odbicia Palestyny mahometanom. Pierwsza w. k. (1096—1099) pod Godfrydem de Bouillon zdobyła Jerozolimę 15 VIII 1099, utworzyła Królestwo Jerozolimskie. Napady Turków powodują dalsze k. w.: Druga (1147—49) pod Konradem III i Ludwikiem VII, i trzecia (1189—92) pod ces. Fryderykiem I, Filipem Augustem franc., Ryszardem Lwie Serce ang. (Jerozolima stracona 1187), bez rezultatu. W czwartej w. k. (1202—04) zdobyto Konstantynopol, utworzono Cesarstwo Łacińskie. Piąta (1219—21) skierowana do Egiptu zakończyła się klęską. W szóstej (1228—29) Fryderyk II odzyskał Jerozolimę (układy z sułtanem Egiptu); 1244 znowu zajęta przez Turków. Siódma w. k. (1248—54) i ósma (1270) pod Ludwikiem IX franc., nieudałe. Upadek Akkonu 1291 oznacza koniec w. k.

Krzyżowy ogień, ogień skierowany w czasie walki z różnych stron na ten sam cel.

Krzyżówka (zagadka krzyżykowa), zagadka literowa: w kwadraciki biegnące poziomo i pionowo a przecinające się wpisuje się litery odgadywanych wyrazów. Jedna litera należy równocześnie do 2 wyrazów.

Krzyż Południowy, gwiazdozbiór nieba płd., w drodze Mlecznej.

Krzyżyk, ♯, w muz. znak podwyższenia nuty o ½ tonu.

Ksantypa, żona Sokratesa, sławna z dokuczliwości.

Ksenofanes, filoz. i poeta grec. z VI w. prz. Chr., twórca szkoły eleackiej (ob. Eleaci), panteista.

Ksenofont, grec. historyk i wódz (ok. 430—354 prz. Chr.), prowadził odwrót 10.000 Greków z armii Cyrusa przez Azję, walczył pod Koroneją 394 przeciw Ateńczykom, za co skazany na wygnanie. Pisma: „Kyru Anabasis", „Cyropedia", „Hellenica", „Memorabilia Socratis" i in.

Ksenon, X, pierw. chem., gaz szlach., liczba porz. 54, cięż. atom. 130,2, w śladach w atmosferze.

Kserkses, król pers. (519—465 prz. Chr.), podbił Egipt i Babilonię, 480 prz. Chr. ruszył na Grecję, zajął Trację i Macedonię, po Termopylach (opór Leonidasa, zdrada Efialtesa) — Attykę i Ateny. Po klęskach: pod Salaminą, Platejami i Mykale wrócił do Suzy; 465 zamordow.

Kserofity, suchorosty, rośl. przystosowane do życia w klimacie suchym, np. kaktus.

Kseroftalmia, gr., ciężkie schorzenie rogówki, wywołane długotrwałym brakiem witaminy A w pożywieniu. K. zaczyna się kurzą ślepotą (ob. Ślepota kurza), nie leczona prowadzi do zupełnej ślepoty.

Kshatria, w Indiach druga z rzędu (po braminach) kasta: książęta, arystokraci i rycerze.

Ksiądz, zaszczytny tytuł duchowieństwa katolickiego, zwłaszcza kapłanów.

Książę, najwyższy tytuł wśród tytułów arystokratycznych, często suwerennego władcy.

Książę-biskup, tytuł niektórych biskupów, np. ks. metropolity krakowskiego.

Książka, w jedną całość zeszyte lub oprawione, czyste lub zapisane karty lub arkusze, w szczególności tom o kartach zadrukowanych. K. sporządzano początkowo z kart papirusowych, tablic woskowych, pergaminu. Księgarstwo rozwinęło się u Greków i Rzymian; w śrdw. książki były drogie i rzadkie wskutek małego popytu i wysokiej ceny pergaminu. Do rozpowszechnienia k. przyczynił się wynalazek papieru szmacianego i druku. Pierwsza wzmianka o ks. w Polsce około r. 1027. Dużą rolę gra k. ozdobna, przez układ graficzny, ilustracje (drzeworyty, miedzioryty, akwaforty), oprawę. — Por. Księgarstwo.

Księcia Edwarda Wyspa (Prince Edward Island), wyspa w Zat. św. Wawrzyńca, prow. Kanady, 5656 km², 90.000 mieszkańców; stolica Charlottetown.

Księgarstwo, zarobkowe wydawanie i rozpowszechnianie książek. Księgarnie nakładowe: wydają książki i czasopisma; ks. sortymentowe: sprzedaż w sklepie lub drogą rozsyłki książek różnych wydawnictw; kolportaż: sprzedaż przez podróżujących lub domokrążców; antykwariat: handel książkami wyczerpanymi lub używanymi; ks. komisowe: przyjmowanie od wydawnictw książek na skład, gł. pośrednictwo między wydawn. a księgarzami sortyment., inkaso należytości. Z chwilą wynalazku druku byli równocześnie wydawcami i sprzedawcami drukarze; w Polsce pierwszą drukarnię i księgarnię założył 1473 w Krakowie Kaspar Hochfeder, Bawarczyk. — Por. Książka.

Księgi gruntowe, księgi publiczne, prowadzone dla wszystkich nieruchomości danego okręgu, zawierające dane odnośnie nieruchomości: stan (skład) nieruchomości, prawa własności (właściciela) oraz uprawnienia (służebności) i obciążenia (np. prawo zastawu) z nieruchomością złączone.

Księgi handlowe, księgi służące kupcowi do notowania wszystkich zaszłości w przedsiębiorstwie. — Por. Księgowość.

Księgi hipoteczne, ob. Księgi gruntowe.

Księgosusz, choroba bydła, b. zakaźna; zaburzenia w funkcjonowaniu płuc i narządów trawienia, zaatakowanie błon śluzowych.

Księgowość (buchalteria), pisemne ustalanie wg pewnego systemu wszelkich zaszłości w danym przedsiębiorstwie, dotyczących jego zobowiązań i pretensyj, zmian w stanie majątkowym, nakładów i wyników. K. może być prowadzona systemem pojedynczym (k. pojedyncza) lub podwójnym (k. podwójna).

Głównym celem obu jest obliczenie czystego majątku danego przedsiębiorstwa (instytucji itp.) w pewnym dniu oraz wyniku (zysku lub straty) za ubiegły okres gospodarczy (rok operacyjny). — W k. pojedynczej obliczenie to przeprowadza się w **inwentarzu**, składającym się z 3 części: 1) ze stanu czynnego („aktywa"), obejmującego szczegółowy spis zapasów poszczeg. składników majątkowych czynnych czyli dodatnich (zapas gotówki, towarów, weksli otrzymanych od klientów czyli rymes, będących jeszcze w posiadaniu przedsięb., stan pretensyj czyli szczegółowy wykaz dłużników, wykaz sum przechodnich, czynnych, tj. poniesionych kosztów, dotyczących następnego okresu gosp., wykaz ruchomości i nieruchomości etc..); 2) ze stanu biernego („pasywa"), obejmującego wykaz wierzycieli (długów przedsięb.), akceptów i trat (długów wekslowych), biernych sum przechodnich (zaległe podatki etc.) itp.: 3) z zestawienia („rekapitulacji") tj. ostatecznego obliczenia czystego majątku i wyniku; zestawienie ma następujący wygląd:

Suma stanu czynnego	(np.)	zł.	16.800·50
Suma stanu biernego	(np.)	zł.	8.900·40
Czysty majątek w dniu 31. 12. 1936		zł.	7.900:10
Czysty majątek w dniu 31. 12. 1935 (podług poprzedniego inwentarza)	(np.)	zł.	5.400·58
Czysty zysk w r. 1936			
Gdyby właściciel przedsiębiorstwa pobrał był w ciągu r. 1936 w gotówce i w towarach		zł.	550.—
(do prywatnego użytku), natenczas podany wyżej czysty majątek końcowy przedsiębiorstwa (7.900·10) wprawdzie pozostaje niezmieniony, jednakże podany zysk w kwocie zł. 2.499·52 nie jest prawdziwy, wobec czego należy tę kwotę podwyższyć o podjęcia (pobrania) właściciela skutkiem czego zysk przedsiębiorstwa wynosił		zł.	3.049·52

Dalszym celem tak k. pojedynczej jak i podwójnej jest kontrola zapasów (i zmian) poszczeg. składników majątkowych; zadanie to spełniają **księgi zapasowe**, a mianowicie:

Księga kasy, kontroluje stan gotówki

Księga towarów, kontroluje stan towarów

Księga rymes, kontroluje stan rymes itp.

Wzór **księgi kasy** paginowanej, tzn. prowadzonej tylko po jednej stronie:

dzleń	fol.	Luty 1937	Przychód		Rozchód	
12.		Saldo (stan czyli zapas)	1.205	60		
		Jan Mirski, Lwów: à cto jego długu	50	—		
		czynsz za luty			100	—
		Saldo (stan końcowy 1. II. wieczorem)			1.155	60
			1.255	60	1.255	60
13.		Saldo (z przeniesienia)	1.155	60		
		P. K. O. w/m.: złożone na konto			800	—
		i t. d.				

Jeżeli „przychód" księgujemy po jednej stronie księgi, a „rozchód" po drugiej stronie, mówimy o ks. foliowanej. — Aby mieć dokładną ewidencję pretensji i długów przedsięb., prowadzi się księgę dłużników i wierzycieli, zwaną też „**salda-conti**" lub „**księgą interesentów**". W księdze tej otwiera się każdemu interesentowi osobne **konto** czyli rachunek, na którym księguje się po stronie „winien" (debet) wartości, które interesent od nas wzgl. z naszego polecenia od kogoś otrzymał, zaś po stronie „ma" księguje się te wartości, które dany interesent nam dał. Różnica między sumą strony „winien" a sumą strony „ma" jest saldem debetowym, czyli dłużnym (nasza pretensja) albo saldem kredytowym czyli wierzytelnym (nasz dług), zależnie od tego, która suma jest większa. Wszystkie konta w salda-conti zamykamy (wewnętrznie wyrównujemy) z końcem roku, wpisując na każdym koncie saldo na stronę mniejszą (tzn. przedstawiającą mniejszą wartość). Z początkiem nowego roku otwieramy ponownie każde konto, rozpoczynając je saldem, wpisanym na **właściwą** stronę.

Wzór konta w paginowej ks. dłużników i wierzycieli·

158. Jan Michalik, Lwów 158.

Data		fol	treść	Winien		Ma	
1936 Stycz.	1.		Saldo (początkowe)	800	—		
»	20.	50	Nasz rachunek nr 208 (za towary)	150	—		
Luty	15.	65	Przekaz			700	—
Marz.	20.	70	Bonifikata (opust) do rach. 208			5	—
Grudz.	31.		Saldo (końcowe) debetowe			245	—
				950		950	
1937 Stycz.	1.		Saldo z przeniesienia	245	—		

Po stronie „winien" są obciążenia, po stronie „ma" — uznania. Ewidencję naszych długów wekslowych prowadzimy w ks. trat i akceptów.

K. **podwójna** nie zadawalnia się prowadzeniem ksiąg zapasowych, lecz zmusza nas jeszcze do kontrolowania tych ksiąg, jak również i do stwierdzenia, czy wynik, obliczony w inwentarzu, jest słuszny. W tym celu prowadzi się oprócz wyżej omówionych ksiąg jeszcze **księgę główną**, składającą się z **rachunków czyli kont**:

1) **zapasowych**, a więc rachunku kasy, kontrolującego ks. kasy; rachunku rymes, kontrolującego ks. rymes; rachunku interesentów, kontrolującego ks. interesentów itp. Po stronie „winien" księgujemy przychody zaksięgowane w księgach zapasowych, wzgl. obciążenia, przeprowadzone w salda-conti, zaś po stronie „ma" — rozchody zapasów wzgl. uznania, zaksięgowane w salda-conti.

2) **kont wynikowych**, na których księgujemy po stronie „winien" straty, zaś po stronie „ma" zyski; należą tu: rachunek prowizji, rachunek kosztów handlowych itp.

3) **kont mieszanych**, czyli zapasowo-wynikowych. Należy tu przede wszystkim rachunek towarów, na którym księgujemy po stronie „winien" wartość zakupionych towarów, zaś po stronie „ma" sumy, uzyskane ze sprzedaży towarów, mieszczące w sobie wartość nabywczą towarów i zysk.

Każdą zaszłość (pozycję), zaksięgowaną w księgach zapasowych, musi się zatem ponadto zaksięgować w ks. głównej po stronie „winien" (w ciężar) jednego konta i równocześnie po stronie „ma (w mienie) drugiego konta. Jeżeli np. N. N. wpłaca nam zł. 100.—, to obciążamy rachunek kasy, pisząc tamże „do rach. interesentów zł. 100.—", a uznajemy rachunek interesentów pisząc tamże: „od (u) rach. kasy zł. 100".— Jeżeli płacimy zł. 150.— za czynsz, to obciążamy rk kosztów handl. („do kasy"), za stratę, a uznajemy rk. kasy („od kosztów handl.") za rozchód gotówki.

Z końcem każdego miesiąca dodajemy wszystkie konta w ks. głównej i wpisujemy do luźnego arkusza sumy z każdego konta, oddzielnie „winien" i oddzielnie „ma". Następnie wykaz ten zwany **bilansem próbnym** lub surowym, dodajemy, po czym suma kolumny „winien" musi się równać sumie kolumny „ma". Ponadto musimy uzgadniać z końcem każdego miesiąca rachunki zapasowe z księgami zapasowymi.

Do księgi głównej przenosimy wszystkie zaszłości za pośrednictwem **dziennika**, składającego się z 2 ksiąg zasadniczych: z dziennika kasowego (pozycje gotówkowe) i z prima-noty, obejmującej wszystkie inne pozycje (metoda włoska).

Z końcem każdego roku, po uzgodnieniu ksiąg zapasowych z księgą główną i po ich zamknięciu, sporządza się **inwentarz**, omówiony już na wstępie. Na podstawie inwentarza sporządza się **bilans zamknięcia**, który obciążamy za stan czynny a uznajemy za stan bierny i majątek końcowy. Obciążając rachunek bilansu w ks. głównej za stan czynny, uznajemy równocześnie odnośne czynne rachunki zapasowe, a uznając rk. bilansu za stan bierny i majątek końcowy, obciążamy równocześnie bierne rachunki zapasowe oraz rk. kapitału. W ten sposób zamkną się rachunki zapasowe; rachunki zaś wynikowe i zapasowo-wynikowe pozostają na razie otwarte gdyż wykazują zyski (jeżeli strona „ma" jest większa wzgl. straty (jeżeli strona „winien" jest większa). Wyniki te spisujemy i obliczamy różnicę, czyli czysty wynik (czysty zysk lub czysta strata), który musi się zgadzać z wynikiem, obliczonym w inwentarzu. Po stwierdzeniu zgodności wyniku zestawiamy rk strat i zysków, który uznajemy za zyski osiągnięte na poszczególnych kontach (konta te równocześnie obciążamy), a obciążamy za straty osiągnięte na poszczególnych kontach (konta te równocześnie uznajemy) oraz za czysty zysk (za który równocześnie uznajemy rk kapitału). W ten sposób zamkną się wszystkie konta w ks. głównej.

Ponowne otwarcie ks. głównej przeprowadza się za pośrednictwem **bilansu otwarcia**, który uznajemy za stan czynny a obciążamy za stan bierny i kapitał początkowy. Por. **Bilans**.

Metoda amerykańska k. podwójnej różni się tym od włoskiej, że do księgi głównej przenosi się tylko z końcem miesiąca ostateczne sumy miesięczne poszczególnych kolumn dziennika amerykańskiego. Każda kolumna przedstawia konto w ks. głównej i jest podzielona na stronę „winien" i „ma". Po dodaniu każdej strony dziennika sporządza się od razu bilans próbny, by się przekonać, czy dana strona została w porządku zaksięgowana i dodana (suma wszystkich kolumn „winien" ma się równać sumie wszystkich kolumn „ma").

Księstwo Warszawskie, ob. Warszawskie Księstwo.

Księżacy, nazwa ludności mazurskiej z okolic Łowicza.

Księżyc, najbliższe Ziemi ciało niebieskie, jej towarzysz (satelita). Porusza się po elipsie nachylonej do ekliptyki pod kątem 5 stopni. Średnia odległość K. od Ziemi 384 400 km czyli 60 promieni ziemskich. Obrót dokoła Ziemi (miesiąc gwiazdowy) trwa 27,3 dni, tak samo długo trwa obrót dokoła osi, skutkiem czego K. zawsze ukazuje nam tylko jedną swą stronę. Cykl zmian oświetlenia K. (**lunacje, fazy**), powtarza się co 29,5 dni (miesiąc synodyczny). Średnica K. — 3.480 km. Powierzchnia widoczna dobrze skutkiem braku atmosfery. Temper. jej waha się od + 80° do — 160°. Na powierzchni mnóstwo kraterów, gór pierścieniowych i pasmowych, szczelin itp. Płaskie części K. noszą nazwę mórz.

Księżyce (**satelici**), ciała niebieskie krążące dokoła planet; wg dzisiejszej nauki mają: Ziemia 1, Mars 2, Jowisz 9, Saturn 10, Uran 4, Neptun 1 k.

Księżycoróg, **krowieńczak**, chrząszcz b. pospolity.

Ksylofon, instrument muzyczny, rodzaj cymbałków: zamiast strun płytki drewniane, uderzane pałeczką; pochodzi z Tyrolu.

Ksylolit, mieszanina trocin drzewnych i kitu magnezowego, ogniotrwała masa na posadzki, schody itd.

Ksyloza (**cukier drzewny**), związek chemiczny otrzymywany przez scukrzenie trocin drzewnych, słomy itp. działaniem stężonego kwasu solnego lub rozcieńczonego kwasu siarkowego. Wartościowa i tania pasza dla bydła.

Kszyk, ptak należący do bekasów; pospolity nad brzegami wód.

Kuala Lumpur (Kwala L.), stolica Związku Państw Malajskich na półw. Malakka, 100.000 mieszkańców.

Kuang-czou-wan, franc. dzierżawa na półw. płd.-chińskim Lei-czou, 850 km², 250.000 mieszkańców; stolica Fort-Bayard, port morski.

Kuangsi (Kwangsi), płd.-chińska prow. 209.709 km², 12 mil. mieszkańców; stolica Liu-czou.

Kuangtung (Kwangtung), prow. w płd. Chinach, wraz z wyspą Hainan 233.730 km², ok. 30 mil. miesz.; uprawa ryżu, herbaty, trzciny cukrowej, hodowla jedwabników, górnictwo (żelazo, miedź); stolica Kanton.

Kuantung (Kwantung), japońs. dzierżawa na półw. chińskim Liau-tung, 3.462 km², 1.300 000 mieszkańców; stolica Dairen.

Kuba (Cuba), republ., obejmująca największą z Wysp Antylskich, 114.524 km² i (1934): 4,200 000 mieszk. (²/₃ białych). Klimat podzwrotn. Plantacje trzciny cukr. (1934: 23,1 mil. q cukru trzc., 2. miejsce w prod. świat.), kawy i tytoniu. Z kopalin: żelazo, mangan, miedź. Wywóz cukru i tytoniu. Stol. Hawana, 580.000 mieszk.; język kraj. hiszp. Ustrój: prezydent, senat i izba deputow.; kraj podzielony na 6 prow. — Odkryta 1492 przez Kolumba, 1511 zajęta przez Velazqueza (kolonizacja hiszp.). 1777 K. niezależnym kapitanatem, 1797 ma wolność handlu, rozwija się 1830—68 (budowa portów, kolei). Po powstaniu 1868 republiką 1869. Ponowne powstanie przeciw Hiszpanom 1895 (pomoc St. Zjedn. Am.), zakończone 1898 pokojem paryskim: zrzeczenie się K. przez Hiszpanię. Od 1902 pod protektoratem St. Zjedn. Am.

Kubala, 1) Ludwik, znakomity historyk pol. (1838—1918), organizował 1863 powstanie w Galicji, za co uwięziony. Pisma: „Stanisław Orzechowski", „Szkice historyczne" (2 t.), „Jerzy Ossoliński" (2 t.) i w. in.; 2) Kazimierz, lotnik pol., * 1893, jako pilot towarzyszył dwukrotnie Idzikowskiemu (ob.) 1928 i 1929 w nieudałych próbach przelotu przez Atlantyk.

Kubań, rzeka w płn. Kaukazie, 900 km dł., wypływa z gór Elbrus, uchodzi deltą do Morza Azowskiego i Czarnego.

Kubański obwód, obejmuje płn. stoki Kaukazu i równiny do M. Azowskiego; stolica Krasnodar.

Kubicki Jakub, architekt pol. (1758—1833), budował w stylu klasycyzmu: liczne pałace i dwory.

Kubiczny, łac., sześcienny. K u b a t u r a, objętość wyrażona w metrach sześciennych.

Kubizm, kierunek w sztukach plastycznych, powstały z pocz. XX w. we Francji, głównie za sprawą Picasso'a i Bracque'a: konstruuje formy sześcienne, w malarstwie rzuca je na płaszczyznę; decydującą dla niego jest logika konstrukcji nowej, nie zaś oddanie rzeczywistości.

Kublaj Chan (Chubilai, chińs. Shit-Su), cesarz mongolski i chiński (1214—94), zdobył Chiny, przeniósł stolicę do Pekinu, założył mongolską dynastię Juan w Chinach.

Kuc, k u c y k, koń niskiego wzrostu.

Kucharski, 1) Aleksander, malarz pol. (1741—1819), działał w Paryżu przed i po w. rewolucji: portrety i miniatury; 2) Eugeniusz, pol. historyk liter., * 1880, badacz i wydawca Fredry; 3) Władysław, pol. inżynier i polityk, * 1884, w l. 1920—21 min. dzielnicy pruskiej, 1923 min. skarbu.

Kucharzewski Jan, polski polityk i historyk, * 1876, kandydował 1912 do Dumy (przeciw Dmowskiemu), premier 1917—18, kontrasygnował 1918 manifest Rady Regencyjnej o utworzeniu Polski. Dzieła: „Maurycy Mochnacki", „Od białego caratu do czerwonego" i w. in.

Kucja, ob. Kutia.

Kucowołosi (C y n c a r z y, Rumuni płd., Macedo-rumuni), lud koczowniczy, który w X w. oddzielił się od reszty Rumunów i powędrował na płd.: dziś małe skupienia na całym Półw. Bałkańskim, zwłaszcza w Górach Grammos i Pindus i nad Jeziorem Janina.

Kuczborski Stanisław, malarz polski (1881—1911); krajobrazy, mariny, sceny rodzajowe.

Kuczmański szlak, jeden ze szlaków najazdów tatarskich, wiodący od Wschodu przez Podole.

Kuczuk Kainardżi, rumuńs. w. w Dobrudży; 21 VII 1774 pokój między Rosją a Turcją, w którym Rosja otrzymała Azow i część Krymu.

Kudak, pol. twierdza nad Dnieprem, zbudow. 1635 w celu odcięcia osiadłych Kozaków od Siczy, 1648 zdobyta i zburzona przez Kozaków.

Kudliński Tadeusz, pisarz pol., * 1898: powieści „Smak świata", „Wygnańcy Ewy", nowele o sporcie: „Pierwsza miłość panny Elo".

Kudrun (Gudrun), bohaterka epopei niemieckiej, napisanej ok. 1240.

Kueit, ob. Koweit.

Kuenlun (Kwenlun), pasmo górskie w środk. Azji, do 7.760 m, tworzy płn. krawędź Tybetu.

Kufa, miasto w Iraku, założ. w VII w., było przejściową siedzibą kalifów (sławna szkoła), później podupadło. (Monety; pismo kufickie, starsza forma arabskiego).

Kufa, niem., wielka beczka browarniana = 4.58 hl.

Kufra, grupa oaz w Pust. Libijskiej, we wsch. Saharze, 4.000 mieszk.; od 1931 włoska posiadł.

Kufstein, letnisko w Tyrolu (Austria), 7 000 mieszk.; twierdza wznosząca się nad m. służy za więzienie polit., w którym przebywało również wielu Polaków w l. 1846 i 1848.

K'üh Jüan (Kiu Juen), liryk chiński, † 292 prz. Chr., założyciel południ. szkoły poetyckiej.

Kühlmann Richard, dyplomata niem., * 1873, od 1917 sekretarz stanu Min. Spr. Zagr., zawarł pokój w Brześciu n. Bugiem i w Bukareszcie.

Kujawiak, taniec ludowy Kujaw, podobny do oberka, lecz nieco wolniejszy, na ³/₄.

Kujawy, nizina w pasie „wielkich dolin" między Wielkopolską a Mazowszem, ograniczona od zach. Notecią a od płn. i wsch. Wisłą. W płn. cz. posiada gleby piaszczyste (K. Białe), w płd. czarnoziem (K. Czarne). Obok Wielkopolski najważniejszy obszar rolniczy w Polsce (uprawa pszenicy i buraka cukr.). W okolicy Inowrocławia i Ciechocinka kopalnie soli. Rozwinięty przemysł spożywczy. Gł. miasta: Bydgoszcz, Inowrocław, Włocławek. — Kolebka państwowości pol. z Kruszwicą, rzekomo pierwszą stolicą Polan. W XI w. odrębna diecezja (stolica w Kruszwicy, potem w Włocławku). W 1. poł. XIII w. księstwo pod Kazimierzem, synem Konrada Mazow. Ten podzielił K. 1268 między synów: Ziemomysła (Inowrocław) i Władysł. Łokietka (Brześć Kujawski). W płn. K. byli synowie Ziemomysła: Leszko, Przemysł, Kazimierz III i syn jego Wład. Biały, ks. gniewkowski, po którego śmierci 1388 całe K. włączone do Polski (uprzednio 1332—43 zajęte przez Krzyżaków). Płn. K. zajęli Prusacy 1772, płd. 1793. W l. 1807—15 należały do Księstwa Warszaw., później częścią do Prus, częścią do Królestwa Kongresowego.

Kuka, m. w Nigerii bryt. (dawna stolica murzyńsk. państwa Bornu); 20.000 mieszkańców.

Kukiel Marian, pol. historyk i generał, * 1885, od 1905 uczestnik tajnych organizacji polskich, walczył w Legionach 1914—18, w wojnie 1920. Dzieła: „Próby powstańcze po trzecim rozbiorze", „Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej", „Zarys historii wojskowości w Polsce", „Maciejowice" i in.

Kuklux-Clan, fanatyczna tajna organizacja w Stan. Zjedn. Am. Płn., zał. w 1865, walczy z Murzynami, emigrantami, katolikami i Żydami, w imię rdzennych Amerykanów.

Kuks, udział w stowarzyszeniu górniczym (gwarectwie).

Kukučin Martin (właściwie Matej Bencur), pisarz słowacki, * 1860; realistyczne nowele ludowe.

Kukułka

Kukułka, ptak łażący, nie buduje gniazd, jaja składa w gniazdach innych ptaków; żywi się larwami ciem; w naszych lasach.

Kuku-Nor („Niebieskie Jezioro"), słone jezioro bezodpływowe w środk. Kuenlunie (Tybet), 4.800 km², 3.040 m n. p. m.

Kukurydza, rośl. trawiasta 1-roczna, pochodzi z Ameryki Środkowej, u nas hodowana w płd.-wsch. części niżu.

Kula, powierzchnia zamknięta, powstała przez obrót koła dokoła średnicy. Powierzchnia k. o promieniu $r = 4r^2\pi$, objętość k. $= \frac{4}{3} r^3 \pi$. Płaszczyzna przechodząca przez środek k. przecina się z k. wzdłuż koła, które nazywa się kołem wielkim.

Kula, wysoka laska, zaopatrzona w poprzeczną podpórkę, używana przez ułomnych.

Kulbaka, tatar., początkowo siodło całe drewniane bez materacowania, potem w ogóle siodło. Nazwa w użyciu do poł. XIX w.

Kulczyba, drzewa, krzewy lub pnącza z rodziny połatowatych; owocem jagoda, nasiona dostarczają alkaloidów: strychniny i brucyny; Indie Wsch., Jawa.

Kulczycki Ludwik, socjolog pol., * 1866; szereg dzieł, m. in.: „Współczesne prądy umysłowe i polityczne" (2 t.), „Rewolucja rosyjska" (2 t.), „Nauka o państwie".

Kulig, gromadna zabawa zapustna, ulubiona w dawnej Polsce, dziś rzadsza: sanna z muzyką, kolejne odwiedzanie okolicznych dworów, tańce i zabawy, nieraz kilkudniowe.

Kulinarna sztuka, sztuka przyrządzania potraw i napojów.

Kulis (ang. coolie), indyj. wyrobnik dzienny, w szerszym znaczeniu emigrant z Indyj, Archipelagu Indyjskiego, a zwł. z Chin i Japonii do krajów podzwrotn., gdzie wykonywa najniższe i najcięższe prace.

Kulisa, fr., 1) boczne dekoracje sceniczne; 2) transakcje giełdowe, zawierane poza właściwym zebraniem giełd. i oficjalnie nienotowane; 3) przegubowy człon maszyny; 4) urządzenia wprowadzające wodę na łopatki przy kołach i turbinach wodnych.

Kulisiewicz Tadeusz, pol. grafik i rysownik, * 1901, członek „Rytu", piewca górali z Gorców; głowy dzieci i dziewcząt wiejskich, rysunki francuskich rzeźb średw.

Kulkowe łożyska, ob. Łożysko.

Kulminacja, łac., osiąganie przez ciała niebieskie najwyższego (k. górna, górowanie) względnie najniższego (k. dolna, dołowanie) położenia na niebie. Kulminacyjny punkt, potocznie: punkt szczytowy, punkt najwyższego rozwoju, napięcia.

Kulomb (coulomb), jednostka praktyczna ładunku elektr.; gdy natężenie prądu = 1 amper, to w 1 sek. przepływa przez przewodnik 1 kul.

Kulparków, w. w pow. Lwów, 3.000 mieszk.; państwowy zakład dla umysł. chorych, zał. 1875

Kulszowa kość (k. siedzeniowa), część obręczy kostnej, składającej się na miednicę. Guz k. k. tworzy oparcie przy siedzeniu.

Kulszowa rwa (ischias), nerwoból na tylnej stronie nogi, od pośladka do pięty, odpowiednio do przebiegu nerwu kulszow. Przebiega napadowo. Powody: mechaniczny ucisk nerwu, reumatyzm, nadużycie alkoholu itd.

Kulszowy nerw, nerw czuciowo-ruchowy, zaopatruje tylne mięśnie uda i mięśnie podudzia, czuciowo skórę (częściowo) podudzia i stopy.

Kult, łac., cześć człowieka dla ideałów. K. religijny obejmuje modlitwę, ślubowania i wyrzeczenia się, oraz ofiary. W wyższych religiach k. nabrał pod wpływem kapłanów form odrębnych przez połączenie z muzyką, pouczaniem o objawieniu i nakazach boskich itp.

Kultura, łac., 1) pielęgnowanie. 2) Ogół form życia pewnego zbiorowiska ludzkiego, zwłaszcza życia duchowego, w przeciw. do cywilizacji. 3) Sztuczne hodowle drobnoustrojów w bakteriologii i biologii.

Kulturkampf, walka Prus (Bismarck) z Kościołem katolickim i polskością (nazwa użyta 1872 przez Virchova). Wprowadzone 1873 t. zw. prawa majowe (min. Falk) podporządkowywały Kościół całkowicie państwu, co wywołało reakcję duchowieństwa. Represje rządu: usuwanie z beneficjów, kary pieniężne, więzienie. Szczególnie zaciekła walka w Poznańskim, gdzie przez zgnębienie duchowieństwa dążono do osłabienia polskości. Po śmierci pap. Piusa IX (1878), z nowym kursem polityki Bismarcka rokowania między nim a pap. Leonem XIII doprowadziły 1866 do zniesienia praw antykościelnych.

Kultywator, narzędzie roln., o napędzie konnym lub motor., do wzruszania gleby i niszczenia chwastów. Tu należą: ekstyrpatory, skaryfikatory, brony sprężynowe, plewniki itd.

Kuluar, fr., korytarz.

Kulwieć Kazimierz, przyrodnik polski, * 1871, autor „Chrząszczy polskich", jeden z założycieli Pol. Tow. Krajoznawczego.

Kułaki, na wsi ros. warstwa bogatych chłopów; znikli na skutek zmiany ustroju społecznego i gospodarczego w Rosji sowieckiej.

Kumaniecki Kazimierz Władysław, pol. prawnik i polityk, * 1880, 1922 minister wyzn. rel. i ośw. publ.; liczne prace, m. i. „Statystyka Polski", „Odbudowa państwowości polskiej".

Kumanowie (Połowcy), plemię turańskie, 1055 wtargnęli do Europy, podbili Ruś i zapuszczali się do Mołdawii i Wołoszczyzny. Pod

naporem tatarskim schronili się 1235 na Węgry, osiedleni przez króla Belę IV nad Cisą, część zawędrowała na Bałkan i do M. Azji; pozostali w Mołdawii i Wołoszczyźnie weszli w skład hordy tatars. K. węg. przyjęli 1350 chrzest i z czasem się zasymilowali.

Kumaryna, związek organ., krystal. bezwodnik kwasu kumarowego, główny składn. olejku z marzanny wonnej, o przyjemnym zapachu, używany w perfumerii.

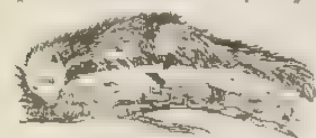
Kumka, płaz bezogonowy, w wodach stojących, samce wydają donośny głos; Europa.

Kumulacja, łac., skupienie, spiętrzenie, nagromadzenie. Zasada k. w prawie: ile przestępstw tyle pojedynczych kar, w przeciw. do zasady absorbcji: największa zawiniona kara pochłania inne mniejsze.

Kumulować, skupiać, łączyć, np. w jednym ręku szereg godności.

Kumys, narod. napój kirgiski, mongolski i in., mleko kobyle zadane starym k. i poddane fermentacji, łatwo strawny środek odżywczy.

Kun Bela, komisarz ludowy komunist. rządu węg., * 1886, dyktator w republice rad na Węgrzech 1919, po jej upadku w Austrii, 1920 w Rosji, 1921 komisarz rządowy na Krymie.

Kuna domowa

Kuna, ssak drapieżny, dost. cennych futer; w Polsce 2 gatunki: k. leśna brunatna (tumak), k. domowa, postrach kurników.

Kuna Henryk, rzeźbiarz polski. * 1885.

Kunaksa, wieś w Babilonii, gdzie 401 prz. Chr. bitwa między Artakserksesem pers. a bratem Cyrusem, który poległ. Początek „odwrotu 10.000".

Kuncewicz Jozafat, św. (1580—1623), arcybisk. połocki, działał w kierunku rozszerzenia unii kościelnej.

Kuncewiczowa Maria z Szczepańskich, pisarka i śpiewaczka pol., * 1897, autorka opowiadań: „Przymierze z dzieckiem", „Dwa księżyce", powieści „Cudzoziemka" i in.

Kunegunda, 1) św., cesarzowa niem., † 1039; 2) K., Kinga, św., patronka Polski i Litwy (1224—92), córka króla węg. Beli IV, żona Bolesława Wstydliwego; pam. 24 VII.

Kungtse, ob. Konfucjusz.

Kunicki, 1) Stanisław, pol. bojowiec socjalist. (1861—86), zorganizował w Petersburgu 1881 pol. partię socjalistycz., zał. w Paryżu pismo „Walkę klas", 1884 aresztowany i stracony; 2) Ryszard, pol. lekarz i działacz społ., * 1873, członek Pol. Partii Socjalistycz., poseł do parlamentu austr. 1907—11, do Sejmu 1919—22.

Kuntz (Kuntze, Konicz) Tadeusz, mal. pol. (ok. 1731—93), działał w Polsce i w Rzymie: obrazy relig., freski, sceny rodzaj. włos., mitol.; ryciny.

Kuomintang, narodowo-demokratyczna partia chińska, zał. 1912 przez Sun Jatsena, o orientacji liberalnej i socjalistycznej, od 1925 walczy przeciw reakcyjnym generałom chińskim oraz wpływom obcym i nadaje kierunek rządom chińskim.

Kuopio, prow. Finlandii i stol. prow. nad jez. Kallavesi. 24.000 mieszkańców.

Kupalnik, ob. Arnika.

Kupała, dzień św. Jana Chrzciciela i odnośne uroczystości.

Kupetzky Jan, malarz węg. (1667—1740), działał głównie w Wiedniu; portrecista.

Kupido, ob. Cupido.

Kupidyn, spolszczone Cupido (ob.).

Kuplerstwo, niem., stręczenie do nierządu, wzgl. umyślne popieranie nierządu innych osób.

Kuplet, fr., wesoła piosenka zwykle o treści aktualnej, przeważnie z żartobliwym refrenem.

Kupno, umowa, w której sprzedawca zobowiązuje się przenieść własność rzeczy lub inne prawo majątkowe na kupującego, który zobowiązuje się zapłacić określoną cenę.

Kupon, fr., odcinek; część biletu; kwit do podjęcia procentu lub dywidendy.

Kuprin Aleksander Iwanowicz, powieściopisarz rosyjski, * 1870.

Kura, rzeka na Kaukazie, 1.300 km, uchodzi deltą do M. Kaspijskiego.

Kuracja, łac., leczenie.

Kurant, fr., 1) dawny taniec, w takcie trójdzielnym, żywy; 2) melodia wygrywana przez zegar, pozytywkę itd.

Kurara, trucizna stosowana do zatruwania strzał, wyciąg z kory kulczyby, poraża mięśnie oddechowe; używana była przez Indian ameryk.

Kuratela, łac., państwowy nadzór o charakterze opiekuńczym, dla nieobecnych, dzieci nieślubnych, ułomnych itp.

Kurator, łac., opiekun, np. instytucji, małoletniego, nieobecnego, stowarzyszenia. K. Okręgu Szkolnego, naczelnik władzy II. instancji w szkolnictwie. Kuratorium, urząd k.

Kurcze, ob. Drgawki.

Kurdesz nad Kurdeszami, słynna polska pieśń biesiadna, przypisywana Franc. Bohomolcowi. — K., wyraz pochodzenia tatars., w XVII w. oznaczał zbratanie się („bruderszaft").

Kurdowie, szczep irański, zamieszk. Kurdystan, koczown.-roln., wojown.; sunnici, żyją często w wielożeństwie. Od 1895 wielokrotnie dopuszczali się rzezi na Armeńczykach; częste powstania K. w Persji i Turcji.

Kurdystan, kraina na pograniczu Turcji, Armenii, Azji Mn. i Persji, nal. częśc. do Turcji, częśc. do Persji; okręg K. również w sow. republ. Azerbejdżan. Bogactwo kopalin (srebro, miedź, węgiel, nafta). Zamieszk. przez Kurdów (ob.).

Kurek, 1) w strzelnictwie: drewniany kogut, cel zawodników ubiegających się o godność króla kurkowego; 2) w broni palnej część zamka uderzająca za pociśnięciem cyngla w iglicę; 3) w technice: przewiercony stożek obracalny, zamykający przepływ w rurach.

Kurek Jalu, poeta pol., * 1904, awangardzista, autor „Upałów" i „Śpiewów o Rzeczypospolitej", red. „Linii"; powieści: „Grypa szaleje w Naprawie" i i. — Laureat nagrody Polskiej Akademii Literatury (dla młodych).

Kurella Ludwik, malarz pol. (1834—1902); sceny relig., hist. i obyczaj. z życia na wsi i miasteczek polskich.

Kurenda, 1) dawne chóry złożone z ubogich uczniów; 2) pismo okrężne, okólnik.

Kureń (kurzeń), tatars., zagroda, tabor, obóz.

Kurfürst, ob. Elektorowie.

Kurhany, przedhist. nasypy ziemne na Ukrainie i w płd. Rosji. Sypano je na pam. ważnych wypadków, dla uczczenia wodzów, jako mogiły itd.

Kuria, łac., najstarsza jednostka podziału rodowego w Rzymie staroż.; najwyższa władza, dwór księcia. Por. Kuria rzymska.

Kuria rzymska, nazwa dworu papieskiego, gabinet duchowny, przy pomocy którego papież zarządza Kościołem.

Kurier, fr., 1) pospieszny posłaniec (dworski lub dyplom.); 2) pociąg posp.; 3) częsta nazwa gazet m in., K. Warszawski, zał. 1821, organ miesz.-ziemiańs.; K. Polski, zał. 1897, dziennik gosp. polit., K. Poranny, zał. 1877, zbliżony do rządów pomajowych K. Poznański, zał. 1871, najstar. organ (nar.-demokr.) tej dzielnicy; K. Ilustrowany Codz., ob. Ilustrowany Kurier Codzienny.

Kurkowe towarzystwa, tow. strzeleckie, opierające się na tradycjach dawnych bractw strzeleckich, tj. organizacyj mieszcz., powstałych w śrdw. dla ćwiczenia w strzelaniu i obrony miast. W czasie dorocznych zawodów strzeleckich ten z członków, który ostatnim strzałem strąci szczątki drewnianego króla, otrzymuje tytuł króla kurkowego (ob. Kurek).

Kurkuma, żółty barwnik otrzym. z korzeni kurkumy, służy do barwienia potraw.

Kurlandia (łotews. Kurzene), prow. Łotwy na zach. od Dźwiny, 13.209 km², 280.000 mieszk.; uprawa roli, hodowla bydła; stol. Libawa. — Zamieszk. przez Kuronów i Łotyszów, zajęta w XIII w. przez Kawalerów Mieczowych, od 1561 K. lennem Polski (w. mistrz Kettler); rozwija się po pokoju oliwskim 1660 za Jakuba (uprzednio najazdy szwedz.), zniszczona w wojnie półn. za Fryderyka Wilhelma (1698—1711), po jego śmierci pod wpływami ros., po 3. rozbiorze Polski wcielona do Rosji 1795 (gubernia), od 1918 należy do Łotwy.

Kurnai, tubylczy szczep Australii, należący do najstarszej jej ludności.

Kurne chaty, chaty bez komina, w których dym z ogniska uchodzi przez szpary w ścianach i dachu.

Kuroki Tamemoto, gen. jap. (1844—1923), jeden z dowódców japońskich w wojnie z Rosją 1904—05.

Kurońska Mierzeja, piaszczysty język ląd., 98 km dł., ½ do 4 km szer., oddzielający Zalew Kuroński od Bałtyku, pokryty wielkimi wydmami.

Kuroński Zalew (Kurisches Haff), zat., a właściwie jezioro przybrzeżne na Bałtyku, połącz. Cieśn. Kłajpedzką z otwartym morzem; część płn. należy do Kłajpedy, część płd. do Prus Wschodnich.

Kuropatkin Aleksiej, gen. ros. (1848—1925), walczył w Bucharze 1867—68, w wojnie 1877—78 szef sztabu dywizji, 1898 min. wojny, 1904 nacz. wódz ros. w Mandżurii, odwołany po Mukdenie, 1916 dowódca frontu północnego, usunięty za bezczynność.

Kuropatwa, ptak grzebiący, gnieździ się na ziemi, żyje parami, mięso jadalne; k. górska, ubarwienie szaro-niebies., gnieździ się w miejscowościach górzystych.

Kuroszio, ciepły prąd morski na Oc. Spokojnym, od wsch. wybrz. wyspy Formozy wzdłuż płd.-wsch. wybrz. Japonii, płynie w kierunku Kalifornii.

Kurowski, 1) Apolinary, naczelnik sztabu II. korpusu w powstaniu styczn. (ok. 1800—78), organizował 1846 rewolucję w Poznańskim, powstanie 1863 (Ojców), rozbił oddział ros. pod Sosnowcem; 2) **Józef Szymon,** malarz polski (1809—51), działał gł. w Paryżu, Włoszech i Niemczech; liczne portrety i ilustracje.

z Kurozwęk Zawisza, bisk. krakowski, † 1382 za Ludwika Węg. przywódca obozu pro-andegaweńskiego, od 1371 podkanclerzy, 1374 kanclerz.

Kurpie, grupa ludności pol. z Puszcz Zielonej i Białej, o odrębn. cechach etnograf., gwarowych (przydech syczący po spółgłosk., jotowanie samogłosek i i.) i i. Mieszkają w dużych, charakterystycznych chatach

Kurpiński Karol, kompoz. pol. (1785—1857), twórca opery pols.: „Szarlatan", „Agar na puszczy", „Zamek na Czorsztynie", „Nowe Krakowiaki"; kompozycje kościelne i instrumentalne.

Kurs, łac., w handlu cena obiegowa, dzienna; k. okrętu — kierunek; k. w polityce — kierunek rządów.

Kursk, ros. m. nad Kurą, 98 000 mieszk., przemysł metal.; centrum obszarów czarnoziemów środkowo-rosyjskich.

Kursoryczny, łac., szybko postępujący w przód, biegnący

Kursywa, skośny, pochyły, leżący druk: uproszczona odmiana pism starożytnych.

Kurtaż, fr., prowizja pośredników handlowych.

Kurtuazja, fr., dworskość, szlachetna grzeczność.

Kurtyna, fr., 1) zasłona dzieląca w teatrze scenę od widowni; 2) w fortyfikacjach wał łączący z sobą dwa narożniki, bastiony itp.

Kurtyzana, wł., dawna nazwa kobiety lekkich obyczajów, zwł. z otoczenia dworskiego, dziś: kokota.

Kurulne krzesło, łac. sella curulis, urzędowe krzesło wyż. urzędników w dawn. Rzymie (kurulów, konsulów, pretorów i in.).

Kury, ptaki grzebiące, domowe poch. z Azji, obecnie wszędzie rozpowszechnione; hodowane dla mięsa, tłuszczu i jaj.

Kurylskie Wyspy (Kuryle), japońs. łańcuch wysp od wyspy Hokkaido po Kamczatkę, wulkan., częste trzęsienia ziemi; 15.910 km², słabo zasiedlone.

Kurytyba, stol. st. Parana w Brazylii, 100.000 mieszk. (ok. 6.000 Polaków), przemysł bawełniany i drzewny; ośrodek kultury okolicznej Polonii.

Kurz, pył, zawieszone w powietrzu drobniutkie cząsteczki ciał, widzialne nawet gołym okiem, np. w promieniach świetlnych. Szkodliwy dla zdrowia człowieka, zawiera pyłek rośl., drobne kropelki, wydzielane przez czło-

wieka ustami, będące zbiorowiskiem bakteryj, sadzę i in.

Kurza ślepota, ob. Ślepota kurza.

Kurzawa Antoni, rzeźbiarz polski (1843—98).

Kurzyślad, rośl. roczna lub trwała z rodziny pierwiosnkowatych, kwiaty błękitne lub czerw., u nas pospolicie jako chwast zbożowy.

Kusaki, chrząszczyki, żyjące w gnoju, próchnie, żywią się padliną, pyłkiem kwiatowym.

Kustosz, łac., zarządzający zbiorami, muzeami itp.

Kusza

Kusza, broń miotająca, połączenie łuku z kolbą, o większej mocy od łuku, lecz mniej szybkostrzelna

Kuśnierstwo, rzemiosło, zajmujące się szyciem i konfekcjonowaniem futer.

Kutais, miasto w Gruzji na Kaukazie, 50.000 mieszkańców.

Kut-el-Amara, m. w Iraku, nad Tygrysem, 7.000 mieszk.; 1916 poddał się tu Turkom cały korpus angielski Townshenda.

Kuter, statek żaglowy jednomasztowy mający żagle: grot (główny), topsel (górny) i co najmniej dwa przednie.

Kute wyroby, wyroby metalowe, kształtowane młotem na kowadle lub przez prasowanie w odpowiednich formach. Żelazo kuje się na gorąco, metale ciągliwe (miedź, srebro, złoto) przeważ. klepie na zimno. Największy rozkwit w. k. artystycznych w śrdw. i odrodzeniu: kraty, balustrady, zawiasy, zamki, zbroje itd.

Kutia (kucja), potrawa z pszenicy, ryżu lub kukurydzy, z rodzynkami i miodem, podawana w czasie wilii i stypy: u Słowian wschodnich, Rusinów i Greków.

Kutno, m. pow. w woj. warsz., nad Ochnią, 23.000 mieszk.; młyny, tartaki, fabr. maszyn, narzędzi rolniczych, cykorii, mydła itd.

Kutrzeba Stanisław, historyk prawa pol., * 1876, członek i od 1926 sekretarz gen. Pol. Akademii Umiej.; liczne dzieła m. in. „Studia do historii sądownictwa w Polsce" (2 t.), „Historia ustroju Polski w zarysie" (4 t.); „Polska odrodzona", „Historia źródeł dawn. prawa pol."; „Dawne polskie prawo sądowe"; „Polska współczesna".

Kutuzow Michał, ks., marszałek polny ros. (1745—1813), do 1769 walczył przeciw Polsce, 1770 przeciw Turcji, nacz. dowódca wojsk austr.-ros. pod Austerlitz, 1811 w wojnie turec.-ros., 1812 przeciw Napoleonowi (Borodin, Smoleńsk).

Kuty, m. w pow. Kosów (woj. stanisławow.), nad Czeremoszem, 5.000 mieszk.; malownicze położenie, letnisko.

Kuzańczyk Mikołaj, ob. z Kuzy Mikołaj.

z Kuzy (Cusanus) Mikołaj, właściwie Chrypffs lub Krebs, niem. duchowny i filoz. (1401—64), z początku zwolennik wyższości soborów nad papieżem, potem gorliwy obrońca praw papies.; znakom. astronom i uczony, w „De docta ignorantia" podkreślał niemożliwość bezwzględnego poznania wewnętrznej istoty rzeczy.

Kuźma Jan, konfederat barski (1742—1822), uprowadził Stanisława Augusta (spisek), lecz nie wydał go konfederatom. Skazany na banicję.

Kuźmin Michaił Aleksiejewicz, rosyj. poeta i pisarz, * 1876.

Kuźnia, 1) warsztat kowalski; 2) ob. Kuźnica.

Kuźnica, oddział fabryki metalurg., gdzie się odbywa obróbka młotami mechanicznymi.

Kuźnica, w. na Helu (woj. pomors.), letnisko.

Kuźnice, płd. część Zakopanego pod Reglami, niegdyś huty żelaza, szkoła gosp. dom. dla dziewcząt, „Zakłady Kórnickie", stacja wyjściowa kolejki linowej na Kasprowy Wierch.

Kuźnieck, ob. Stalińsk.

Kvapil, 1) František, poeta czeski (1855—1925), wybitny tłumacz poetów polskich, polonofil; 2) Jaroslav, poeta czeski, * 1868, wybitny neoromantyk.

kw, skrót, oznacza: kilowat.

Kwaczała, w. w pow. chrzanows. (woj. krak.); znana z znalezisk przedhist. (m. i. ślady budowli palowych i cmentarzysko neolityczne).

Kwadowie, jeden z dawnych ludów germańs., zwalczani przez Cezara, pokonani przez Druzusa, 8 prz. Chr. wywędrowali do Moraw. Jako Swewowie ruszyli w V w. z Wandalami do Hiszpanii, w VI z Langobardami do Włoch.

Kwadra, faza księżyca: połowa tarczy oświetlona.

Kwadrant, łac., 1) w geom.: ćwiartka koła; 2) w astron.: przyrząd do wyznaczania wysokości gwiazd; 3) w artylerii: przyrząd celowniczy, wyznacza kąt nachylenia lufy działa do poziomu.

Kwadrat, w geom.: czworobok umiarowy, ma 4 boki równe i 4 kąty proste; w arytm.: iloczyn z pomnożenia liczby przez siebie (a^2). Pole k. = bok podniesiony do kwadratu.

Kwadratura, znalezienie pola figury płaskiej. Czasem wykonalna przy pomocy liniału i cyrkla; na ogół uskutecznia się ją przy pomocy rachunku całkowego. K. koła, zagadnienie, nad kt. pracowano długie wieki, niewykonalne; polegające na tym, by cyrklem i liniałem narysować kwadrat o polu równym danemu kołu.

Kwadryga, łac., czterokonny rydwan u Greków i Rzymian.

Kwadrylion, 1) tysiąc trylionów = 10^{15} (jedynka i 15 zer); 2) czwarta potęga miliona = 10^{24}.

Kwakrowie, ang., nazwa sekty ang. „Towarzystwa przyjaciół" (Society of Friends), założ. w r. 1649, odrzucającej ustrój kościelny, zwalczającej niewolnictwo, wojnę, przysięgę. Rozpowszechniona w Anglii i Ameryce.

Kwalifikacja, łac., posiadanie pewnego uzdolnienia; opinia odnośnie do uzdolnienia i właściwości. Kwalifikować, oceniać właściwości. Wykwalifikowany, wyspecjalizowany. Kwalifikowane przestępstwa: popełnione w okolicznościach obciążających (z ustawy).

Kwangsi, ob. Kuangsi.

Kwangtung, ob. Kuangtung.

Kwantów teoria, ogłoszona 1900 przez M. Plancka, stanowi podstawę współczesnych teorji fiz. (de Broglie, Heisenberg, Schrödinger, Dirac, Einstein). Zrywa z pojęciem ciągłości energii, charakteryst. dla fizyki klasycznej:

w myśl t. k. energia może być wysyłana i pochłaniana tylko w ilościach, będących wielokrotnościami energii elementarnej, tzw. kwantu energii. Stała Plancka, $h = 0{,}653.10^{-26}$ erg. sek.

Kwantung, ob. Kuantung.

Kwarantanna, fr., odosobnienie osób lub przedmiotów, któreby mogły przywlec zakaźną chorobę. Dla okrętów przybywających z portów dotkniętych epidemią lub w wypadku podejrzenia choroby na nich samych, istnieje przymus k.; w pobliżu wielkich portów stałe stacje kwarantannowe.

Kwarc, ob. Kwarzec.

Kwarciane wojsko, stała siła zbrojna dla obrony kresów wschodnich, utrzymywana początkowo z $^1/_4$ części dochodów królewskich (oddanej przez Zyg. Augusta).

Kwarcowa lampa, łuk elektr. wytwarzany w naczyniu kwarcowym między elektrodami rtęciowymi; wysyła promienie krótkofalowe (pozafioletowe) stosowane w lecznictwie. Kwarzec użyty tu ze względu na swój wysoki punkt topliwości i przeźroczystość dla promieni ultrafioletowych.

Kwarcyt, skała ziarnista, składająca się niemal wyłącznie z kwarcu, w Polsce w Górach Świętokrzyskich.

Kwarta, łac., $^1/_4$ część: 1) dawna miara; 2) w muz. interwał: 4. stopień w postępie diatonicznym, np. c—f; 3) w dawnej Polsce $^1/_4$ część dochodów z dóbr król., przeznaczona na utrzymanie wojska kwarcianego (ob. Kwarciane wojsko).

Kwartał, $^1/_4$ roku, 3 miesiące.

Kwartet, wł., kompozycja na 4 instrumenty lub 4 głosy do śpiewu; także 4 wykonawców.— K. smyczkowy: 2 skrzypiec, wiola i wiolonczela.

Kwarzec (kwarc), jeden z najposp. miner., dwutlenek krzemu SiO_2, składnik wielu skał, heksagonal. kryształy dochodzące nieraz do kilku m dł. (kryształ górski); tward. 7, w kwasach z wyjątk. fluorowodorowego nierozpuszczalny. Różne odmiany zabarwione, jak ametyst, cytryn, opal i i. (kamienie szlachet. i półszlachet.). Używany w przemyśle szklanym i porcel., do wyrobu tygli kwarcowych odpornych na nagłe zmiany temperatury.

Kwas, związek chemiczny, ob. Kwasy.

Kwas, napój różnych ludów słowiańskich, buraczany, mączny, chlebowy.

Kwasica, zatrucie organizmu kwasami, wytwarzające się z powodu wadliwej przemiany ciał tłuszczowych (np. przy cukrzycy).

Kwasja, gorzknia, krzew z Ameryki Płd. i Środk., dost. drewna i kory, używ. w garbarstwie i medycynie.

Kwasowęglowe kąpiele, ob. Gazowe kąpiele.

Kwasy, związ. chem. zawier. w cząsteczce jeden lub więcej atomów wodoru, które dają się podstawić metalami, przy czym powstają sole. Dzielą się na organiczne i nieorgan.. w organicz. występuje charakt. grupa karboksylowa CO—O—H. W roztw. wodnych rozpadają się na jony wodoru i jony tzw. reszty kwasowej.

Kwatera, fr., przejściowe pomieszczenie ludzi, zwł. wojsk.; K. główna, miejsce, gdzie sprawuje swe czynności wódz nacz. lub dowódca większej jednostki (np. armii, dywizji itd.); także wspomagający dowódcę sztab.

Kwaterka, $^1/_4$ kwarty.

Kwatermistrz, oficer będący administracyjnym pomocnikiem dowódcy jednostki od pułku (lub równorzędnej) wzwyż. W wojsku Król. Kongresowego kwatermistrzostwo gen. pełniło niektóre funkcje dzisiejszego sztabu głównego.

Kwef, zasłona twarzy noszona przez kobiety Wschodu.

Kwerulant, łac., pieniacz.

Kwesta, łac., zbieranie datków na cele dobroczynne.

Kwestarz, łac., zakonnik zbierający datki na utrzymanie swego klasztoru, kościoła itd.

Kwestia, łac., pytanie, badanie; sprawa.

Kwestionariusz, arkusz z pytaniami odnośnie jakiejś sprawy, osoby, projektów itd.

Kwestor, łac., najniższy urząd w wyższej rzym. hierarchii urzędniczej. W ogólności tytuł urzędnika zajmującego się sprawami pieniężnymi. Kwestura, urząd i miejsce urzędowania kwestora, zwł. na uniwersytetach itp.

Kwetta, ang. Quetta, stol. bryt.-indyjs. prow. Beludżystan, twierdza, 60.000 mieszkańców.

Kwiat, organ rozmnażania się rośl. kwiatowych. K. jako pęd skrócony, powstał z liści zmienionych w pręcikowie (organ męski), słupkowie (organ żeński), okwiat, złożony z kielicha i barwnej korony. K. może być obupłciowy lub rozdzielnopłciowy. Morfologia k. jest bardzo różna i ona przeważnie decyduje o klasyfikacji roślin kwiatowych. — Por. tabl. na str. 323.

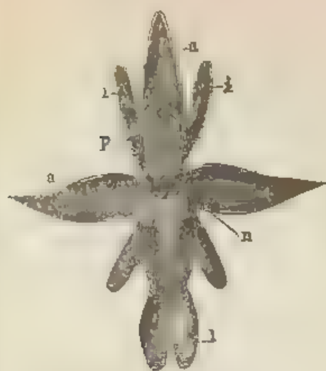
Kwiatkowski, 1) Teofil, malarz pol. (1809—91), po powst. 1831 w Anglii i Paryżu, w przyjaźni z Mickiewiczem i Chopinem; liczne portrety pastel., akwarel., oraz miniatury; 2) Saturnin, historyk pol. (1856—1902), jeden z organizatorów Tow. Historycznego; „Ostatnie lata panowania Wład. Warneńczyka", „Urzędnicy kancelaryjni, koronni i dworscy Władysława II", „Wykaz dostojników duchownych i świeckich 1434—1444" i in.; 3) Eugeniusz, pol. inż. i polityk, * 1888, pracował w organizacjach niepodległościowych, podczas wojny w Legionach, 1923 dyr. państw. Zakładów w Chorzowie, 1926 min. przem. i handlu, 1928 poseł na sejm (z B. B. W. R.), organizator rozbudowy Gdyni, nacz. dyr. Państw. Zakładów w Mościcach, 1935 min. skarbu i wice-premier.

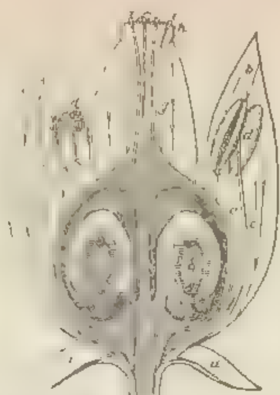
Kwiatostan, zbiór kwiatów na jednej szypułce.

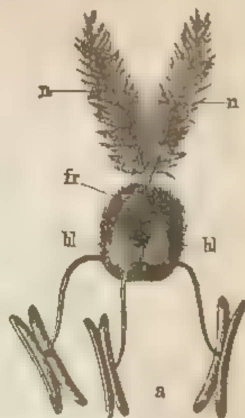
Kwiczoł, ptak z rodziny drozdów, u nas bardzo pospolity, gnieździ się na drzewach, mięso bardzo smaczne.

Kwieciak, chrząszcz z rodziny ryjkowców, składający jaja w pączku jabłoni lub gruszy, tam odbywa się rozwój, pączek żółknie i opada; dojrzały owad żywi się liśćmi i kwiatami.

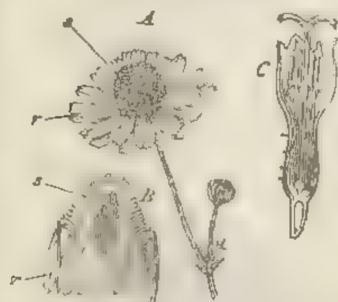
Kwietyzm, łac., 1) subtelna herezja, głosząca zupełny spokój i bierność duszy, w stosunku do Boga czystą kontemplację. Potępiona w 1687 przez Innocentego XI; 2) potocznie: bierność, uchylanie się od wpływu na bieg wypadków itd.

Kwiat storczyka, a) zewnętrzny, i) wewnętrzny okółek listków okwiatu, l) warżka p) pyłkowiny, n) znamię

Schemat kwiatu na przekroju podłużnym, a kielich, b) płatki korony, c) nitki pręcikowe (filamentum) z anterami, d) przekrój poprzeczny jedn. antery, e) ściana zalążni, f) słupek dwukomorowy, w każdej komorze po jednym zalążku, g) słupek, h) znamię z ziarnami pyłku i), i łagiewkami k) dochodzącymi aż do mikropyle s) zalążka, p) q) integument (osłonka), o) bielmo (nucellus), n) funiculus, t) aparat jajowy, u) antipody. - Ziarna pyłku, słupek i zalążki silnie powiększone

Kwiat traw (pszenica), bl) plewy kwiatowe, fr) słupek, n) znamię, a) antery

Koszyczek rumianku, A) z boku, B) przekrój podłużny, r) kwiaty języczkowe brzeżne, s) kwiaty rurkowe, C) kwiat rurkowy powiększony

Kwiat motylkowy (Cytisus)

Żeński kwiat melonu (przekrój)

Kotka

Dichasium Cerastium

Kłos Grono

Męski kwiat melonu (przekrój)

Promienisty kwiat bzu czarnego

Kwiat wargowy (Lamium)

Złożony baldach

Kwinta, łac., w muz. interwał piąty od tonu zasadniczego np. c—g.

Kwintal, fr., miara ciężaru = 100 kg.

Kwintesencja, łac., 1) wg Arystotelesa, eter, jako piąty element obok ognia, wody, powietrza i ziemi; 2) w później. znacz.: właściwa istota jakiegoś przedmiotu, sprawy.

Kwintet, wł., kompozycja na 5 instrum. lub głosów; także 5 wykonawców. K. f o r t e p i a n o w y: kwartet smyczkowy z fortepianem.

Kwintylion, łac., 5. potęga miliona, czyli 10^{30}; albo 1000 kwadrylionów, czyli 10^{18}.

Kwintyn, św., męczennik za Dioklecjana; pam. 31 X.

Kwiryci, nazwa Rzymian jako obywateli („lud rzymski Kwirytów").

Kwiryn, św., 1) trybun rzym., męczennik za Hadriana; pam. 30 III; 2) bisk. w Pannonii, utopiony; pam. 4 VI; 3) ścięty 269 w Rzymie; pam. 16 VI.

Kwirynał (Quirinale), jedno z 7 wzgórz Rzymu ze szczątk. świątyni Kwirynusa i termami; od 1870 rezyd. królów włoskich, stąd oznaczenie rządu włos. (W a t y k a n: rząd papieski).

Kwit, fr., p o k w i t o w a n i e, pisemne poświadczenie, którym wierzyciel stwierdza, że otrzymał świadczenie od dłużnika. K w i t o w a ć, potwierdzać otrzymanie zapłaty.

Kwota, łac., liczba; ułamek pewnej całości; udział przypadający na pojedynczą osobę, np. k. produkcji wg umowy kartelowej.

Kyma, gr., w budownictwie staroż. k r a j n i k ozdobiony ornamentem na głowicach kolumn, gzymsach itp.

Kyma greckie
Kyma rzymskie

Kynologia, gr., nauka o psie.

Kyoto, ob. Kioto.

Kyrie Eleison, gr., „Panie zmiłuj się", pokorne, błagalne wołanie o litość i łaskę.

Kysibl-Kyselka, niem. G i e s s h ü b l, miejsc. kąpiel. w płn.-zach. Czechach, ok. 1.000 mieszkańców, źródła gorzkiej wody alkalicznej.

Kythera, włos. Cerigo, grec. wyspa na M. Śródziemnym, 262 km², 10 000 mieszkańców; w starożytności ośrodek kultu Afrodyty.

Kythnos, włos. Termia, grec. wyspa w Cykladach, 80 km², 3.000 mieszkańców. Stol. K.

L

L, rzym. cyfra = 50; L. = lira; w elektrotechnice indukcja; l = litr.

La, znak chemiczny pierwiastka lantanu.

La, w muzyce: włoska nazwa tonu a.

Laaland (Lollandia), wyspa duńs. na Bałtyku, b. żyzna, 1235 km², 80.000 mieszkańców; stolica: Maribo, 4.000 mieszkańców.

Lab, ferment, ob. Podpuszczka.

Laban, postać bibl., teść patriarchy Jakuba.

Labé Louise (właściwie Charly), poetka franc. (ok. 1525—66), córka lyońskiego powroźnika („la belle cordière"), autorka pięknych sonetów i in.

Labeo Marcus Antistius, słynny prawnik rzymski z czasów Augusta.

Labet, hazardowa gra w karty.

Labiche (labisz) Eugène, komediopisarz francuski (1815—88).

Labirynt, gr., 1) budynek pełen zawiłych korytarzy i krużganków, z nielicznymi, trudnymi do odszukania wyjściami. W staroż. słynne l.: egipski, jeden z siedmiu cudów świata; kreteński, rzekomo zbudowany przez Dedala dla Minotaura i i.; 2) potocznie: sytuacja powikłana bez wyjścia; 3) ob. Ucho.

La Boétie (boeti) Étienne de, pisarz franc. (1530—63), przyjaciel Montaigne'a; rozprawa przeciw monarchii.

Laborant, łac., pomocnik w laboratoriach chemicznych lub farmaceutycznych.

Laboratorium, łac., pracownia naukowa dla doświadczeń i badań chemiczn., fizyczn. itd.

Laborować, łac., trudzić się, cierpieć na coś.

Labour Party (lejbör parti), wielka ang. partia robotnicza, zrazu trzecie, obecnie drugie wielkie stronnictwo w parlamencie.

La Bruyère (brüjer) Jean de, moralista franc. (1645—96), autor słynnych „Les Caractères" („Charaktery").

Labrador, półw. w Płn. Ameryce, należ. do Anglii, między Zat. Hudsona a Atlantykiem, 1,4 mil. km², 4.000 mieszk. (Indianie i Eskimosi), ostry klimat, wielkie lasy. — Odkryty ok. 1.000 przez Normanów, po raz drugi odkryty 1498 przez Cabota, dokładnie zbadany w XIX w.

Lacedemonia (Lacedemon), ob. Sparta.

Lach, w języku ludu ruskiego Polak.

Lachaise (laszez) François d'Aix, ks. fr. (1624-1709), spowiednik Ludwika XIV, przyczynił się do cofnięcia edyktu nantejskiego. Jego ogrody w Paryżu zamieniono 1804 na c m e n t a r z P è r e-L.

La Chaussée (szosse) Nivelle de, franc. pisarz dramat. (1692—1754), twórca mieszczańskiej „comédie larmoyante".

Lachmann Karl, germanista niem. (1793—1851), twórca naukowej metody filologiczno-krytycznej.

Lachowicze, m-ko w pow. Baranowicze (woj. nowogrodzkie), nad Wiedźmą 3.000 mieszkańców; niegdyś zamek Chodkiewiczów.

Lachy sądeckie, grupa karpack. górali polsk., w okolicach Nowego Sącza.

Lachy zachodnie, grupa górali beskidowych, na zach. od Cieszyna i na Śląsku.

Lacjum, włos. Lazio, prow. włos.; staroż. Latium, ob. Latynowie.

Kostjumy 1. (Starożytności i średniowiecze)

1—2. Egipcjanie [illegible] 7. [illegible] 8. 9. [illegible] XIII [illegible]

Kostjumy 2. (Czasy nowożytne)

1, 2. Mieszczki (1500—1525). 3. Lancknecht. 4. Strój hiszpański (ok. 1575) 5. Mieszczka (ok. 1575). 6 Dama francuska (ok. 1600). 7. Bogaty strój z poł. XVII w. 8 Dama (ok. 1650) 9. Pan (ok. 1700). 10 Dama (ok. 1700) 11. 12. Moda francuska (ok. 1760). 13. Marja Antonina (ok. 1780). 14. 15. Dyrektorjat (ok. 1795) [illegible] 17. E[illegible] 18. 19. Restauracja („Biedermajer") 20. Dama w krynolinie (1858) 21. Dama z r. 1880

Lack Stanisław, pol. krytyk lit. (1876—1909); studia o Wyspiańskim.

Lacki Teodor, słynny wojownik pol., † 1614. Brał udział w walkach z Karolem IX na czele własnej chorągwi. W bitwie pod Kircholmem dowodził odwodem.

Laclos (laklo) Pierre Ambroise François Choderlos de, pisarz franc. (1741—1803), autor głośnej powieści: „Les liaisons dangereuses".

Lacrimae Christi, „łzy Chrystusa", gatunek wina z okol. Wezuwiusza, ogniste i aromatyczne.

Lactagoga, łac.-gr., środki mlekopędne.

Ladrony, wyspy, ob. Mariany.

Lady (ledi), ang., w dawn. czasach tytuł królowych ang. obecnie tytuł pań z dawnej arystokracji i rycerstwa; potocznie: pani.

Laënnec (laenek) René Teophile, lekarz francuski (1781—1826), wynalazca słuchawki do osłuchiwania chorych i twórca fizykaln. systemu badania chorób płucnych.

Laertes, ojciec Odyseusza.

La Fayette (fajet) Marie Pioche de la Vergne, powieściopisarka franc. (1634—1693), autorka powieści „La princesse de Clèves", przyjaciółka La Rochefoucauld, prowadziła w Paryżu salon literacki.

Lafayette (lafajet) Maria Joseph Motier, generał i franc. mąż stanu (1757—1834), wsławił się walkami w wojnie o niepodległość w Ameryce, w rewolucji franc. ogłosił 1789 jako członek Stanów Generalnych deklarację praw człowieka dowodził milicją paryską (uratowanie rodziny królewskiej), zwolennik monarchii konstytucyjnej 1792 walczył z Austrią, 1794—97 w więzieniu austr., 1830 dowódca gwardii narod.; przyjaciel Polski.

Lafeta, ob. Łoże.

La Fontaine (fonten) Jean de, poeta franc. (1621—95), znakomity bajkopisarz: „Fables".

Laforgue (laforg), Jules, poeta franc. (1860—87), wybitny symbolista.

Lagerlöf Selma, powieściopisarka szwedzka, * 1858, nagroda Nobla; „Gösta Berling", powieść chłopska: „Jerozolima", „Legendy o Chrystusie" i inne.

Lago, włos. i hiszp., jezioro.

Lago di Como, ob. Como.

Lago Maggiore (madżjore), jez. u płd. podnóży Alp, należy częśc. do Włoch, częśc. do Szwajcarii, 64 km dł., do 370 m głęb., b. rybne; na brzegu m. L o c a r n o.

Lagos, stol. i port bryt. Nigerii, nad Wybrz. Niewolniczym, 140.000 mieszkańców.

Lagos, ojciec Ptolemeusza I, króla egipsk.; od niego d y n a s t i a L a g i d ó w.

Lagrange (lagranż) Joseph Louis, matematyk franc. (1736—1813); szereg odkryć w wszystkich niemal działach matemat.: rachunek wariacyjny, mechanika niebios, teoria liczb, teoria funkcji, astronomia matemat. i in.

Laguna, włos., płytka zat. oddzielona od morza długimi, wąskimi l i d a m i (mierzejami).

Lahore, stol. Pendżabu (Indie Bryt.), nad rz. Ravi, 430.000 mieszk.; uniwers., wielki meczet.

Laickie apostolstwo, współpraca ludzi świeckich w pracach duszpasterskich duchowieństwa.

Laicy, gr., w Kościele katol. wszyscy, którzy nie należą do kleru. W klasztorach bracia i siostry (laiczki) ze zwykłymi ślubami zakon., bez święceń kapłańskich. Potocznie: ludzie świeccy, także: niefachowcy, nieobeznani z czymś. L a i c y z a c j a, zeświecczenie.

Laik, ob. Laicy.

Lais, imię sławnych heter greckich.

Laisse (les), fr., ulubiona strofa starofranc. eposu.

Laisser aller (lesse alle), fr., p o z w o l i ć i ś ć (światu według jego woli), hasło liberalizmu.

Lajkonik, ob. Konik zwierzyniecki.

Laka, por. Lakowe wyroby.

Lakadywy, bryt. grupa wysp koralowych na M. Arabskim, 1927 km², 16.000 mieszkańców.

Lak do pieczętowania, mieszanina żywicy (np. szelaku lub in.) z barwnikiem (cynobrem).

Lakehurst (lekherst), port lotn. marynarki St. Zjedn. Amer. Płn. na płd. od N. Jorku.

Laki barwnikowe, związki barwników z tlenkami niektórych metali (glinu, chromu, żelaza), trudno rozpuszcz. w wodzie, wytwarzają się we włóknach tkanin.

Lakiery, roztwory żywic, które szybko schną na powietrzu, pozostawiając równomierną i trwałą powłokę lakierową.

Lakkolit, skała wylewna, weiśnięta między inne skały w ten sposób, że ich górna część została podniesiona.

Lakmus, barwnik organ. otrzymywany z rozmait. porostów, roztwór w mieszaninie wody i alkoholu barwi się od kwasów czerwono, od zasad niebiesko. P a p i e r k i l a k m u s o w e, skrawki bibuły napojone roztworem L., używ. jako indykator (ob. Indykatory).

Laknau (ang. Lucknow), stol. Zjedn. Prowincji w Indiach Bryt., nad rzeką Gumti, 270.000 mieszkańców; uniwersytet.

Lakonia, kraina w płd.-wsch. części Peloponezu, w starożytności najpotężniejsze obok Aten państwo greckie ze stolicą S p a r t ą (ob.). Obecnie tworzy nomos, 4.110 km², i 144.336 mieszk.

Lakoniczny, łac., na sposób starych Lakończyków; krótki i dobitny. L a k o n i z m, lapidarność, zwięzłość.

Lakowe wyroby, przedmioty wyrabiane w Chinach i Japonii, przez nakładanie na drzewo, metal i in. warstw (nieraz do 30) tzw. l a k i j a p o ń s k i e j (soku rośliny Rhus vernicifera). Najwyższe warstwy nakłada się w wzory dekoracyjne.

Lakowiec, owad z rodziny czerwców, nakłuwa gałęzie figowca, powodując wydzielanie się żywicy, używ. do wyrobu szelaku; Azja Płd.

Lak pospolity, zioło trwałe z rodziny krzyżowych, kwiaty żółte; hodow. w ogrodach.

Lakszmi, indyjs. bogini piękności, szczęścia i płodności, małżonka boga Wisznu.

Laktacja, łac., okres wytwarzania się mleka w gruczołach mleczn. ssaków podczas karmienia potomstwa.

Laktacydogen, kwas heksozodwufosforowy tworzący się w mięśniach przy pracy.

Laktaza, enzym w soku trzustki rozszczepiający cukier mleczny.

Laktometr, gr., mlekomierz, areometr do oznaczania tłuszczu w mleku.

Laktoza, ob. Mleczny cukier.

Lalewicz, 1) Jerzy, muzyk pol., * 1876, znakomity pianista i pedagog: Odessa, Kraków, Wiedeń, Buenos-Aires; 2) Marian, architekt polski, * 1877; szereg wielkich budowli w Rosji oraz w Warszawie: odbudowa pałacu Staszica, Bank Rolny, przebudowa pałacu Rady Min., Brühlowskiego i w. in.

Lalla (Lal Ded, „Mateczka L."), poetka kaszmirska z XIV w., autorka popularnych mistycznych utworów indyjskich.

Lalo Edouard, kompoz. franc. (1823—92); koncerty skrzyp., opery, balet i in.

Lalofobia, gr., obawa mówienia, występuje u osób z zaburzeniami mowy.

Lalou (lalu) René, współcz. franc. krytyk lit., autor zarysów współczesnej literatury franc. i angielskiej.

L. A. M., Liberalium Artium Magister, łac., nauczyciel sztuk wyzwolonych.

Lam, 1) Jan powieściopisarz pol. (1838—86), autor satyrycznych obrazów życia galicyjskiego: „Wielki świat Capowic", „Głowy do pozłoty" i in.; 2) Stanisław, pol. krytyk lit., * 1891, redaktor wielu wydawnictw zbiorowych i czasopisma „Nowa książka"; 3) Władysław, pol. malarz i grafik, * 1893.

Lama

Lama, 1) ssak z rodziny wielbłądowatych, broni się pluciem; L. właściwa, zwierz. juczne; wigonia dostarcza sierści na tkaniny; alpaka dostarcza wełny i mięsa; Ameryka Płd.; 2) tkanina wełniana nieco spilśniona; 3) tkanina jedwabna z nitkami złotymi lub srebrnymi; 4) tytuł opatów buddyjskich klasztorów w Tybecie i Mongolii, potocznie dawany wszystkim mnichom. Por. Lamaizm.

Lamaizm, buddyjska religia lamów (ob. L. 4), polega na użyciu magicznych formuł, kulcie bożków i demonów, zamawianiu duchów.

La Manche (mansz), kanał łączący Atlantyk z M. Północnym, powstał w okresie polodowc.; w najwęższ. miejscu 31 km szer., 55 m głęb.; żegluga utrudniona przez gęste mgły.

Lamarck J. B. Antoine de, przyrodnik franc. (1744—1829), twórca teorii descendencji; por. Lamarkizm.

Lamarkizm, poglądy Lamarcka (ob.) na czynniki ewolucji. Odrzuca dawne pojęcia o stałości gatunków; powstanie gat. uzależniane jest od warunków zewnętrznych, które wpływają na wytworzenie się pewnych narządów, wzgl. ich zanik; zmiany te są dziedziczne. Idea kształtowania się form organicznych pod wpływem czynników zewnętrznych, podjęta przez następców Lamarcka (K. Nägeli, O. Hertwig i in.) poparta współczesnymi metodami badań (doświadczenie i statystyka) nosi nazwę neolamarkizmu.

Lamarmora Alfonso Ferrero, włos. gen. i polityk (1804—79), min. wojny, spraw zagran. i premier, za niego niepomyślna wojna z Austrią.

Lamartine (lamartin) Alphonse de, franc. poeta i polityk (1790—1869), autor „Méditations poétiques", poematu „Jocelyn", romantycznych „Souvenirs... pendant un voyage en Orient", dzieł historycznych i pamiętników.

Lamb Charles, pisarz ang. (1775—1834); świetne „Essays".

Lambert Johann Heinrich, niem. matem., fizyk i astronom (1728—77), badania nad fotometrią, pyrometrią, podstawami geometrii.

Lambert, Hotel, ob. Hotel Lambert.

Lambert, jednostka blasku; powierzchnia ma blask 1 L., gdy 1 cm² wysyła strumień całkowity o natężeniu 1 lumen.

Lambrekin, fr., poprzeczna draperia nad drzwiami, oknami itd.

Lamela, łac., cienka blaszka, płytka.

Lamennais (lamene) Félicité Robert de, ksiądz, franc. pisarz katol. (1782—1854), demokratyczny reformator Kościoła, obciążony klątwą papieską, pod wpływem Mickiewicza napisał „Paroles d'un croyant".

Lamentować, biadać, rozpaczać, zawodzić. Lamentacja, skarga, pieśń żałobna. Lamentacje, 3 ustępy skarg Jeremiasza, wchodzące w skład katol. mszy żałobnej.

Lametta, fr., włókna metalowe otrzym. przez spłaszczenie drucików; jako ozdoba choinkowa, do wplatania w tkaniny itp.

Lamettrie (lametri) Julien Offray de (de La Mettrie), filozof franc. (1709—51), rozwinął teorię materialistyczną i ateistyczną; prześladowany, schronił się u Fryderyka W. w Poczdamie.

Lamina, łac., cienka blaszka metalowa.

La Motte (lamot) Antoine Houdar de, poeta franc. (1672—1731), autor dramatów: „Inès de Castro", „L'Europe galante".

Lampa, ob. Lampy. L. Davy'ego, ob. Davy. L. katodowa, ob. Radio. L. łukowa, ob. Elektr. światło, Łuk elektr. L. żarowa, ob. Elektryczne światło.

Lampart, drapieżny kot, centkowany, żywi się też padliną; Afryka, Azja płd.

Lampart

Lampasy, fr., podłużne, szerokie pasy boczne na spodniach.

Lamperia, franc., okładzina ścienna z ozdobnych tafli drewnianych, na wys. 1—$^1/_2$ m od podłogi.

Lampi, 1) Johann Baptist starszy, malarz wied. (1751—1830), portrety znakomit. osobistości; 2) Johann Baptist młodszy, malarz wied., syn poprz. (1775—1852), portrety, postacie rodzajowe; 3) Franciszek Ksawery, malarz pol.-wiedeń. (1782—1852), od 1815 w Warszawie; krajobrazy, sceny pasterskie, bitwy, liczne portrety.

Lampion, fr., latarnia papierowa, do iluminacji, efektów dekorac. itp.

Lamprecht Karol, historyk niem. (1856—1915), pogłębił metodykę historii: „Deutsche Geschichte" (19 t.), „Die kulturhistorische Methode" i in.

Lampy, gr., przyrządy, w których otrzymuje się sztuczne światło przez spalanie oleju, nafty, gazu itp., wzgl. za pomocą prądu elektr. (Por.

Lampa staro-chrześcijańska

Starorzymska lampa brązowa

Elektr. światło). Światło dają rozżarzone cząsteczki węgla wydzielane przez materiał spalony przy niedostatecznym dostępie powietrza. L. olejna znana już w starożytn. w różnych formach; l. naftową wynalazł Polak Łukasiewicz (ob.).

Lamus, spichrz; przy dawnych dworach pol. budynek służący za skład, rupieciarnię itp.

Län, jednostka administrac. w Szwecji i Finlandii.

Lanca, łac., broń kolna, na drzewcu, służy do natarcia i obrony ułanowi; od XVIII w. zwie się proporcem.

Lancashire (lenkeszir), ang. hr. w płn.-zach. Anglii, 4834 km², 5 mil. mieszk.; bogate złoża węgla i żelaza, ośrodek ang. przem. bawełn. (Liverpool, Manchester). Stol. L a n c a s t e r (lenkester), 45.000 mieszkańców, port.

Lancaster (lenkester). 1) Sir James, żeglarz ang., † 1618; szereg ekspedycji, m. in. 1. wyprawa ang. do Indii Wsch.; 2) Joseph, pedagog ang. (1778—1838), twórca metody wzajem. nauczania w szkołach element. (m e t o d a L-a).

Lancet, mały nóż chirurgiczny, obosieczny: do upustów krwi, szczepienia itd.

Lancetnik (aksolotl) zwierzę 5—6 cm dług., stanowi przejście do kręgowców, posiada strunę grzbietową; żyje w wilgotnym piasku na wybrzeżach mórz.

Lancknechci, ob. Landsknechci.

Lanckorona, m. w pow. Wadowice (woj. krakowskie), nad Skawinką, 2.000 mieszk.; ruiny zamku Kazimierza W., letnisko.

Lanckoroński, 1) Przecław, rzekomy hetman kozacki, † 1531, jako starosta chmielnicki, gromił wespół z Kozakami Tatarów (pod Białogrodem 1516, Oczakowem 1528); 2) Stanisław, hetman polny kor., † 1657, walczył z Tatarami i Kozakami pod Martynowem, Ujściem, Ostropolem i podczas oblężenia Zbaraża. Od 1651 wojew. ruski, w konfederacji tyszowieckiej (1655) jeden z wodzów przeciw Szwedom (klęska pod Wojniczem).

Lanclos (L e n c l o s [lanklo]) Anne zw. N i n o n de, kurtyzana franc. (1620—1705), słynna z piękności i dowcipu, skupiała w swym salonie najwybitn. ówczesne osobistości, zostawiła pamiętniki i korespondencję.

Lancret (lankre) Nicolas, malarz francuski (1690—1743), podobnie jak Watteau malarz ówczesnego życia światowego i towarzyskiego (fêtes galantes).

Lanczou, stol. chińs. prow. Kansu, 500.000 mieszkańców.

Landes (land), Landy, piaszczyste przestrzenie między rzek. Girondą i Adour (płd.-zach. Francja), nad Zat. Biskajską, pokryte wielkimi wydmami; stol. Mont-de-Marsan, 10 000 mieszk

Ländler, ob. Lendler.

Lando, obszerny powóz czterosiedzeniowy, otwarty, lecz zaopatrzony w 2-częściowy wierzch składany

Landon Alfred M., polityk amer., * 1887, przemysłowiec i finansista, 1933 gubernator st. Kansas, 1936 kontrkandydat Roosevelta w wyborach na prezyd. Stanów Zjedn., w których przepadł.

Landowska Wanda, pianistka polska, * 1877, znakomita wykonawczyni starej muzyki na klawesynie.

Landowski Paweł Maksymilian, rzeźbiarz fr., * 1875; pomniki, grupy, posągi; liczne pomniki wojenne i portrety.

Landsknecht

Landrat, w Prusach urzędnik administracyjny I. instancji; odpowiednik naszego starosty.

Landrecht, w śrdw. prawo obowiązujące w poszczeg. państwach niem.: terytorialne prawo szczepowe.

Landsknechci, niem. zaciężna piechota, utworzona w 1488 r. przez Maksymiliana I. Najemne oddziały l. służyły w rozmaitych państwach Europy. W Polsce piechota typu l. występowała za Stefana Batorego i Zygmunta III.

Landsturm, niem., pospolite ruszenie.

Landtag, niem., nazwa niem. sejmów krajowych. Zniesione w nowym ustroju Trzeciej Rzeszy.

Landwera, niem., obrona krajowa; w dawnej Austrii nazwa całej armii rezerw. (bez pospolitego ruszenia).

Landy, ob. Landes.

Lange Friedrich Albert, filoz. niem. (1828—75), neokantysta; napisał obszerną historię materializmu.

Lange Antoni, pol. poeta, tłumacz i krytyk (1861—1929), wirtuoz formy poetyckiej, autor „Rozmyślań" i in. oraz licznych przekładów poetów obcych.

Langedijk Pieter, komediopisarz holenderski (1683—1756).

Langeland, wyspa duńska między Fionią i Lollandią, 285 km², 20.000 mieszk.; stol. Rudkjöbing.

Langer František, pisarz czeski, * 1882.

Langerhans Paul, niem. lekarz-anatom (1849—88); znakomite prace nad trzustką, trądem, z embriologii, histologii itd.

Langevin (lanżwę) Paul, fizyk franc., * 1872, wybitne prace z dziedziny magnetyzmu i molekularnej teorii materii.

Langfuhr (Wrzeszcz), przedm. Gdańska.

Langiewicz Marian, dyktator w powstaniu styczn. (1827—87), walczył 1863 jako gen. zwycięsko pod Bzinem, Pieskową Skałą i in., jako dyktator pod Chrobrzą i Grochowiskami. 19 III 1863 przeszedł do Galicji. Do 1865 w więzieniu austr., osiadł w Turcji. Nap.: „Relacje o kampanii własnej 1863 r.", „Pisma wojskowe dyktatora L. M.".

Langmuir (lengmiur) Irving, fizyk ameryk., * 1881, prace z dziedziny elektryczności; nagroda Nobla.

Langobardowie (L o n g o b a r d o w i e), lud płn.-germań., w I w. po Chr. nad dolną Łabą, 166 wyparci z Pannonii, w V w. obalają Herulów, zakładają państwo między Dunajem a Cisą, przyjmują arianizm (512). Rozszerzają się później na płn. Węgry, Austrię, Morawy, Czechy, Pannonię, Noricum. 568 tworzą p a ń s t w o l a n g o b a r d z k i e w płn. Włoszech, podbite 774 przez Karola W.

Languedoc, ob. Langwedocja.

Langue d'Oïl (lang doil), w śrdw. we Francji nazwa języka używ. na płn. i w piśmiennictwie, w przeciw. do l a n g u e d'O c, tj. dialektu, używanego na płd., w Prowansji.

Langusta, jadalny rak 10-nogi, na wybrzeżach Europy.

Langwedocja, fr. Languedoc, kraina w płd. Francji nazwana tak od narzecza prowansals. (langue d'Oc).

Lanner Joseph, kompoz. wiedeńs. (1801—43); słynne walce wiedeńskie.

Lanolina, tłuszcz otrzymyw. przez gotowanie wełny owczej, trudno ulega rozkładowi, używ. w medycynie i kosmetyce.

Lansing Robert, polityk płn.-amer., * 1864, sekretarz stanu 1915—20, współpracownik Wilsona.

Lansjer, fr., 1) taniec podobny do kadryla, wprowadz. w Paryżu ok. 1810; 2) por. Lansjerzy.

Lansjerzy, fr., lekka konnica, uzbrojona w lance, podobnie do ułanów. Pułki L. polskich w armii Napoleona.

Lanson Gustave, franc. historyk lit., * 1857.

Lantan, La, pierwiastek chem., z n a k L a, metal ziem rzadkich, liczba porz. 57, cięż. atom. 138,9, cięż. właśc. 6.16

Grupa Laokoona

Laokoon, kapłan trojański, przestrzegał Trojan przed drewnianym koniem Greków. Rzeźba (grupa) z I w. prz. Chr.: L. z synami, duszeni przez węże.

Laos, fr. protekt. w Indochinach, nad rzeką Mekong, 231.365 km², 940.000 mieszk.; uprawa ryżu, bawełny, bogactwo kopalin; stol. Wiengczan.

Laotse, ob. Lautse.

Laparotomia, gr., chirurg. otwarcie jamy brzusznej.

La Paz, stol. Boliwii, nad rz. L., 145.000 mieszkańców; uniwersytet.

Lapidarium, łac., podręcznik mineralogii; zbiór minerałów.

Lapidarny, łac., zwięzły, jędrny; pierwotnie pismo łac. na starych pomnikach kamiennych (lapides).

Lapidoth-Swarth Helene, najwybitn. poetka holenderska, * 1859.

Lapis, łac., kamień; l. infernalis, kamień piekielny, azotan srebra.

Lapislazuli, ob. Lazuryt.

Laplace (laplas) Pierre Simon, słynny matematyk i astronom franc. (1749—1827), twórca teorii powstawania świata (ob. Kanta-Laplace'a teoria); w matem. stworzył teorię funkcji kulistych, potencjału, rozwinął rachunek prawdopodobieństwa.

La Plata, 1) Rio de L. P., e s t u a r i u m płd.-amer. rzek Parany i Urugwaju, 300 km dług. i szer.; 2) s t o l i c a a r g e n t. p r o w. Buenos Aires, 180.000 mieszk., uniwers., port Ensenada; 3) L.-P. p a ń s t w a, wspólne określenie Argentyny, Urugwaju i Paragwaju.

Laponia, kraina w płn. Europie, politycznie należy do Norwegii, Szwecji, Finlandii i Rosji, część kraju zajmuje tundra, wiele kopalin (żelazo), chów bydła, gospodarka leśna; 400.000 km². — Ludność, ob. L a p o ń c z y c y.

Lapończycy, mieszkańcy Laponii, należą do Finnów zach., ok. 30.000 głów, od XVII w. chrześcijanie z resztkami dawnego kultu przodków i niedźwiedzia, i wiary w czary; hodowla renów, myślistwo i rybactwo.

L'appétit vient en mangeant (lapeti wietan manżan), fr., „z jedzeniem przychodzi apetyt".

Lapsus, łac., upadek, omyłka. L. l i n g u a e, omyłka w mówieniu.

Larghetto (largetto), wł., w muz. tempo pośrednie między largo a andante; nie za powoli.

Largo, wł., w muz.; szeroko, b. powoli.

Largo Caballero (kabalero) Francisco, polityk hiszp., * 1869, czynny w organizacjach robotn., 1931 i 1933 min. pracy, nast. sekretarz Gen. Organizacji Pracy, członek Kortezów, 1936 premier rządu Frontu Ludowego.

Laringitis, gr., zapalenie krtani.

Laroche (larosz) Jules, dyplom. franc., * 1872, w l. 1925—35 ambasador w Warszawie, od 1935 w Brukseli.

Larochefoucauld (laroszfuko) François, książę de, pisarz franc. (1613—80), autor „Réflexions ou sentences et maximes morales", księgi praw ludzkiego rozsądku.

La Rochelle (la roszel), ob. Rochelle La.

Larousse (larus) Pierre, franc. pisarz i leksykograf (1817—75), założyciel 1851 zakładu wydawniczego w Paryżu, od 1854 wydawca encyklopedii franc. i popularnego słownika encyklopedycznego.

Larsen Karl Halfdan Eduard, pisarz duński, * 1860

Larsson Carl, szwedz. malarz, ilustrator i karykaturzysta (1853—1919).

L'art pour l'art, franc., „sztuka dla sztuki", określenie Th. Gautier, proklamujące niezależność twórczości artystycznej od jakichkolwiek

celów ubocznych, hasło programowe literatury i sztuki w 2. połowie XIX w.

Larwa, 1) okres przejściowy w rozwoju niektórych zwierząt, przechodzących metamorfozę; 2) straszydło, widmo; maska.

Lary, duchy opiekuńcze u Rzymian.

Laryngologia, gr., nauka zajmująca się krtanią i jej chorobami.

Laryngoskop, gr., wziernik krtaniowy.

Laryngospazm, gr., skurcz mięśni krtani, może uniemożliwić oddychanie.

Laryngotomia, gr., przecięcie krtani.

Lasalle (lasal) Antoine Collinet, generał franc. (1775—1809), odznaczył się pod Austerlitz i Jeną, zginął pod Wagram.

Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate! (lasziate oni speranca woi kentrate), włos., „porzućcie wszelką nadzieję, wy którzy tu wchodzicie", w „Boskiej Komedii" Dantego ostatni wiersz napisu nad wejściem do piekła.

Las Czeski, ob. Czeski Las.

Laseczník, bakcyl o kształcie pałeczkowatym.

Laska, kij, kostur, często od wieków oznaka godności, władzy; stąd pastorał biskupi (od l. pasterskiej), buzdygany, buławy; l. marszałkowska, oznaka władzy marszałka sejmowego.

Laskarys Andrzej z Gosławic, biskup poznański, † 1426, oddał Polsce olbrzymie usługi na polu dyplomatycznym i społecznym.

Laskowski, 1) Zygmunt, anatom pol. (1841—1908), wynalazca nowego sposobu balsamowania zwłok; 2) Ignacy, dowódca partii w powstaniu styczn., walczył na Żmudzi, po klęsce pod Ibianami 1864 na emigracji; 3) Kazimierz (pseud. El), popularny poeta pol. (1861—1913); 4) Paweł Hulka-, pisarz pol., * 1881; krytyki, studia, powieści; 5) Otton, historyk pol., * 1892, redaktor „Przeglądu Hist.-Wojsk." i „Encyklopedii Wojsk.", szereg prac, głównie z zakresu historii wojskowości.

Lasocki Kazimierz, polski malarz i litograf, * 1872.

Lasowiacy (Grębowiacy), nazwa lokalnej ludności między Wisłą a Dolnym Sanem.

Las Palmas, prow. hiszp. na Wyspach Kanaryjskich; stolica wyspy Gran Canaria, 70 000 mieszk., port atlant., uzdrowisko klimat. z b. łagodnym klimatem.

Lassa (Lhassa), stol. Tybetu, nad rz. Kiczu, ok. 30.000 mieszk., cel pielgrzymek buddystów, rezyd. Dalaj Lamy.

Lassalle (lasal) Ferdinand, pisarz socjalistyczny (1825—64), jeden z założycieli socjalnej demokracji w Niemczech.

Lassen Christian, archeolog norw. (1800—76), prace nad językami pali i sanskrytem, językami irańskimi, przyczynił się do czytania pisma klinowego.

Lasso, długi rzemień skórzany lub sznur, zakończony pętlicą do zaciągania, używany do chwytania zwierząt przez pastuchów wielkich trzód bydła, zwł. w Ameryce.

Lasso Orlando di, kompozytor, ob. Lassus.

Lassus, kompoz. niderl. (1532—94), największy obok Palestriny mistrz XVI w.: ponad 2.000 dzieł, m. in. msze, motety i in. kompozycje religijne oraz świeckie.

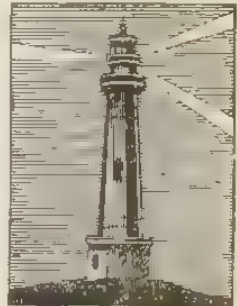
Last not least (l. n. list), ang., „ostatnie, ale nie najmniej znaczące".

Laszczka Konstanty, rzeźbiarz pol., * 1865; popiersia, figury symboliczne.

Latający Holender, postać legendarna z XVII w., holenderski kapitan van Straaten, potępiony za bezbożność, tuła się po morzach i nie może przybić do żadnego portu. Temat wielokrotnie opracowany w literaturze, także w operze Wagnera.

Latarnia, 1) puszka o przeświecających ścianach, otaczających źródło światła; 2) rodzaj wieżyczki przykrywającej otwór kopuły.

Latarnia magiczna, pierwotny aparat do projekcji obrazów na płótno. — Por. Projekcyjne obrazy, Projekcyjne przyrządy.

Latarnia morska

Latarnia morska, optyczne znaki orientacyjno-ostrzegawcze, ustawione przed wjazdem do portu lub na niebezpiecznych miejscach. Dla zwiększenia zasięgu widzialności buduje się je jako wysokie wieże, z umieszczoną na szczycie aparaturą dla światła błyskającego.

Latawce, ob. Rajskie ptaki.

La Tène (la ten), jeden z okresów epoki żelaznej, ob. Metalowa epoka.

Lateralny, łac., boczny.

Lateran, pałac papieski w Rzymie.

Lateraneńskie synody, zgromadzenia kościelne w bazylice lateraneńskiej w Rzymie, z których pięć uchodzi za sobory powszechny.

Latium, ob. Latynowie, Lacjum.

Lato, na półkuli płn. trwa od 22 (w latach przestępnych od 21) czerwca do 23 (wzgl. 24) września, na półkuli płd. od 22 grudnia do 21 (20) marca.

Latona, gr. bogini, kochanka Zeusa, urodziła Apollina i Artemidę na Delos, dokąd schroniła się przed gniewem Hery.

Latowanie, ob. Ruja.

Latria, gr., kult, uwielbienie boga.

Latryna, kloaka, ustęp.

Latvija, łotewska nazwa Łotwy.

Latyfundium, łac., b. wielka posiadłość ziemska.

Latynizować, łac., przerabiać na formę łac., np. przez dodanie końcówki (jak Descartes zlat. Kartezjusz).

Latynowie, szczep staroitalski osiedlony pierwotnie koło Gór Albańskich, zorganizowany w związek 60 miast z Mons Albanus jako centrum (świątynia Jowisza). Po 338 prz. Chr. stolicą L. Rzym, o własnym prawie (jus Latii), które 90/89 rozszerzono, jako prawo obywatelstwa, na całą Italię. Obszary L. (Latium) rozszerzały się stopniowo drogą podbojów.

Lauda, śrdw. — łac., hymn pochwalny. Laudyści, pieśniarze laudów, nieliturgicznych pieśni religijnych o charakterze ludowym, wprowadzonych w XII w. przez bractwa toskańskie.

Taką pieśnią hymn do słońca Franciszka z Asyżu.

Laudator temporis acti, łac., ten co chwali dawne czasy.

Laudetur Jesus Christus, łac., „niech będzie pochwalony Jezus Chrystus".

Laudon Ernst, generał austr. (1717—90), pobił 1760 Prusaków pod Kamieniogórą, zdobył Kładzko, poniósł klęskę pod Lignicą, zwyciężył w Turcji 1788 jako marszałek pol. i nacz. wódz.

Laue Max, fizyk niem., * 1879, odkrycia z zakresu struktury kryształów; nagroda Nobla.

Laur, wawrzyn.

Laura, słynna bohaterka miłosna Petrarki, który 1327 ujrzawszy ją w kościele idealnie pokochał, umarła na dżumę 1384; podobno była zamężna i miała 11 dzieci.

Laureat, łac., uwieńczony laurem (wawrzynem), obecnie w ogóle odznaczony nagrodą.

Laurentiana, słynna biblioteka we Florencji, pierwotnie Medyceuszów, od 1571 w budynku wg projektu Michała Anioła.

Laurentius (Wawrzyniec), św., 1) L., diakon rzyms., spalony 258; pam. 10 VIII; 2) patriarcha wenecki (1381—1455); pam. 5 IX.

Lauri, 1) Vincenzo, nuncjusz pap. w Polsce, za Batorego, † 1592; 2) nuncjusz pap., * 1864, kardynał, w Polsce 1921—28.

Laus, łac., chwała; summa cum laude: (zdał egzamin) z największą chwałą.

Lausanne (lozan), ob. Lozanna.

Lauterbach Alfred, polski historyk sztuki, * 1885, dyr. Zbiorów Państw.; liczne prace.

Lautse (Laotse), właśc. Li Po-Yang, chińs. filozof z VI w. prz. Chr., twórca systemu relig., zw. taoizmem: cześć dla Tau (Tao), istoty świata; powrót do pierwotnego matriarchatu; cnota leży w „nie-działaniu"; potępione są państwo i zdobycze kultury.

Laval Pierre, polityk franc., * 1883, pierwotnie socjalista, 1925 min. robót publ., 1926 sprawiedl., 1934 premier, 1935 min. spraw zagranicznych.

Lavater, szwajc. duchowny protestan., mistyk i poeta (1741—1801), zwalczał poglądy oświecenia, znany ze swoich prac z zakresu fizjognomiki.

Lavedan (lawdan) Henri, pisarz franc., * 1859, autor komedii: „Le prince d'Aurec" (satyra na parweniuszów), „Le Marquiz de Priola" i in.

Laveran (lawran) Charles Louis Alphonse, bakteriolog franc. (1845—1922), odkrył zarazek zimnicy; nagroda Nobla.

Lavoisier (lawuazje) Antoine, chemik franc. (1743—94), jeden z twórców chemii nowoczesn., zastosował pierwszy wagę przy doświadczeniach naukowych; stracony podczas rewolucji franc.

Law (lou), 1) John, finansista szkocki (1671—1729), stworzył we Francji 1716 bank akcyjny emitujący banknoty, wywołał spekulację, inflację i w następstwie bankructwo, które ogarnęło całą Francję; 2) Andrew Bonar, ang. mąż stanu (1858—1923), 1916—19 członek gabinetu wojen., 1922—23 premier.

Lawa, płynna masa wydobywająca się z wulkanów, składem chemicznym zbliżona do skał wylewnych.

Lawenda, rośl. wargowa, hodow. w ogrodach; liście i kwiaty o własnościach leczniczych; ojczyzną kraje śródziemnomorskie.

Laweta, ob. Łoże.

Lawina, wielka masa śniegu posuwająca się własnym ciężarem w kierunku dolin i spadająca nagle z gór; rozróżnia się l. pyłowe i lodowe; powodują często wielkie spustoszenia.

Lawirowanie, płynięcie pod wiatr w linii zygzakowatej; potocznie: ostrożne, wymijające postępowanie.

Lawn-Tennis, ang., ob. Tennis.

Lawrence (lorens), m. przemysł. w st. Massachusetts w St. Zjedn. Am. Płn., 85.000 mieszk., przemysł włókienniczy.

Lawrence (lorens), 1) Sir Thomas, malarz ang. (1769—1830), malarz nadworny; pełne elegancji i wykwintu portrety znakomitych osobistości; 2) Dawid Herbert, powieściopisarz ang. (1885—1930), sławny autor „Kochanka Lady Chatterley".

Lazaret, włos., szpital wojskowy, polowy.

Lazarević Laza, poeta serbski (1851—91).

Lazur, błękit, barwa niebieska.

Lazuryt (lapislazuli), minerał, glinokrzemian sodowy z siarczkiem sodowym, któremu zawdzięcza prawdopodobnie swą niebieską barwę, kamień ozdobny; sproszkowany używany był dawniej jako farba malarska, obecnie wyparty przez sztuczną ultramarynę.

Lazzaroni (laccaroni), wł., nędzarze neapolit., później w ogóle biedna ludność miast włoskich.

Lazzi (lacci), wł., żarty, sprośne rozmowy, facecje.

Ląd, ob. Kontynent.

lb libra, funt; l. mnoga: lbs.

L. c., skróc. loco citato.

Lea (Lia), żona patriarchy bibl. Jakuba, córka Labana.

Leader (lider), przywódca, np. l. stronnictwa.

League of Nations (lig of nejszyns), ang., Liga Narodów.

Leander, w mitol. gr. kochanek Hero (ob.).

Leander, św. (ok. 550—600), arcyb. Sewilli, misjonarz wśród Gotów zachodnich.

Lear (lir), staroirland. bóg wody, potem mityczny król Brytanii; bohater tragedii Szekspira.

Lebid ibn Rebi'a, poeta arab., † ok. 662.

Lebiodka, rośl. wargowa; na widnych zaroślach, brzegach lasów, w całej Polsce.

Leblanc (leblan) Nicolas, chemik fr. (1742—1806), wynalazł metodę otrzymywania sody ze soli kuchennej.

Leblond (leblą) Marius (* 1877), i Ary (* 1880), pisarze francuscy.

Lebrun (lebrę), 1) Charles, franc. malarz, architekt i dekorator (1619—90), klasycysta, pierwszy nadworny malarz Ludwika XIV; 2) André Jean, rzeźbiarz franc. (1737—1811), za Stanisława Augusta w Polsce: rzeźby w pałacu i parku łazienkowskim, w Zamku warsz., biusty portret. i in.; 3) Elisabeth Louise Vigée-Lebrun, malarka franc. (1755—1842); portrety olejne i pastelowe; 4) Albert, franc. mąż stanu, * 1871, wielokrotnie minister, 1931 prez. senatu, 1932 prezydent republiki.

Lecce (lecze), stol. prow. L. w Apulii (Włochy płd.), 50.000 mieszkańców.

Lech, legendarny protoplasta Lechitów, jego braćmi mieli być Czech, protoplasta Czechów i Rus — Rusinów. Legendy o nich ujął w całość Długosz.

Lech, pr. dopływ Dunaju, 285 km dł.

Le Chatelier (-szatelie) Henry, fizyk fr., * 1850, badania ciepła właściwego gazów.

Lechici, dawna nazwa Polaków u niektórych kronikarzy śrdw., w Polsce po raz pierwszy u Kadłubka. Uchodzi za pochodzącą od imienia Lecha (ob.).

Lechia, staropol. Polska.

Lechoń Jan (właściwie Leszek Serafinowicz), poeta pol., * 1899, współtwórca „Skamandra", autor „Karmazynowego poematu", redaktor „Cyrulika Warszawskiego".

Lecocq (lekok) Alexandre Charles, franc. kompozytor operetek (1832—1918); „Madame Angot", „Giroflé-Girofla".

Leconte de Lisle (lekąt delil), poeta franc. (1818—94), główny parnasista: „Poèmes antiques", „Poésies barbares".

Lecouvreur (lekuwrör) Adrienne, słynna aktorka franc. (1692—1730), kochanka marsz. Maurycego Saskiego, korespondentka Voltaire'a.

Lecytyny, związki organ. zawierające fosfor, w żółtku jaj, w mózgu, nerwach, ciałkach krwi itd., środki lecznicze, stosowane przy neurastenii, rekonwalescencji itp.

Leczenie, doprowadzenie organizmu zmienionego chorobowo do stanu normalnego. L. przyczynowe: staramy się usunąć przyczynę choroby; l. objawowe: ogranicza się do zwalczania objawów chorobowych (gorączki, bólów, drgawek, wymiotów).

Leda, w mitol. grec. postać, którą Zeus miał nawiedzić w postaci łabędzia.

Lednicki, 1) Aleksander, polityk pol. (1866—1934), od 1906 poseł do Dumy z partii kadetów, 1907 uwięziony za odezwę rewoluc., współzałoż. „Towarzystwa Kultury Pol.", 1917 prezes Komisji Likwidacyjnej dla Królestwa Pol., 1918 przedstawiciel Rady Regencyjnej w Rosji; liczne pisma; 2) Wacław, syn poprz., rusycysta pol., * 1893, badacz Puszkina.

Ledóchowski, 1) Jan, poseł w Królestwie Kongres. (1791—1864), walczył pod Raszynem (adiutant ks. Józefa), w kampanii 1812, w powstaniu 1831, emigrant w Paryżu; 2) Mieczysław, arcybisk. gnieźn. (1822—1902), podczas „Kulturkampfu" (ob.) wystąpił przeciw „ustawom majowym", uwięziony i wywieziony do Austrii, 1875 kardynał.

Lee (li), 1) Sophia (1750—1824) i Harriet (1757—1851), powieściopisarki ang.: „Canterbury tales"; 2) Robert, generał płn.-ameryk. (1807—70), walczył z unionistami, pobity 1865 przez Granta.

Leeds (lids), ang. m. w hr. York, 480.000 mieszkańców; przemysł włókienniczy, maszynowy i in.; połączone Kanałem L. — Liverpool z M. Północnym i Irlyjskim, uniwersytet.

Leeuwarden (lewardn), stolica holend. prowincji Fryzji, 48.000 mieszkańców.

Leeuwenhoek (lejwenhuk) Antony, przyrodnik niderland. (1632—1723), odkrył czerwone ciałka krwi, wymoczki, spermatozoa i in.

Lefebvre (lefewr) Charles, hr., generał franc. (1773—1822), pod Marengo 1800 adiutant Napoleona, walczył pod Austerlitz, Benavente, Ligny i Waterloo.

Leffler Anne Charlotte, powieściopisarka szwedz. (1849—92), przywódczyni naturalizmu.

Legaci, posłowie rzymscy, później namiestnicy prowincji. W Kościele katolickim pełnomocnicy i posłowie kurii.

Legacje, poselstwa.

Legacyjny radca, tytuł wyższych urzędników przydzielonych do poselstwa.

Legalizacja, łac., uwierzytelnienie, urzędowe stwierdzenie prawdziwości podpisu, świadectwa, lub zgodności z oryginałem.

Legalność, łac., zgodność z ustawą.

Legat, łac., zapis w testamencie; wysłannik, ob. Legaci.

Legato, w muz. wiązanie kilku po sobie następujących dźwięków; w nutach naznaczone łukiem.

Legawiec, wyżeł, pies myśliwski.

Legenda, łac., „do czytania", pierwotnie żywot świętego czytany w oznaczonym dniu w kościele, szerzej: podanie kościelne, w ogóle: niestwierdzone naukowo lub nawet sprzeczne z historią podanie dziejowe. W heraldyce i numizmatyce: napis na pieczęci, monecie lub medalu. W kartografii i w sztuce: napis objaśniający. W muzyce: utwór „w tonie opowiadania".

Leges, łac., l. mnoga od lex.

Leggiero (ledżiero), wł., lekko.

Legia cudzoziemska, powstała 1831 we Francji z cudzoziemców zwerbowanych na zdobycie Algeru; walczyło w niej wielu Polaków. Obecnie liczy 4 pułki piechoty i pułk jazdy. Ostatnio na jej wzór zał. hiszp. „Bandera Étranjeros" (Maroko).

Legia honorowa, najwyższy order republiki i cesarstwa franc., ustanowiony 1802 przez Bonapartego.

Legion, pojęcie dużej ilości; w Rzymie początkowo zespół obywateli wybranych do służby wojskowej na najbliższą kampanię, później wyższa jednostka w wojsku rzymskim. W nowszych czasach nazwa nadawana poszczególnym formacjom, zwykle ochotniczym (np. Legiony polskie, ob.).

Legiony polskie: 1) Gen. Dąbrowskiego 1797—1801, przy armii Napoleona, walczyły w kampanii rzymskiej, neapolitańskiej, nad Adygą, Trebią, pod Magnano, Hohenlinden (Kniaziewicz, Rymkiewicz, Wielhorski). Podzielone po pokoju w Lunéville na służbę włoską i królestwa Etrurii; część zginęła na San-Domingo (walki z Murzynami, choroby), część włos. przekształcona 1807 w Legię Nadwiślańską, wysłana do Hiszpanii. — 2) W powstaniu węg. 1848—49 uczestniczył legion polsko-węg. Józefa Wysockiego. 1848 formował L. Mickiewicz we Włoszech. 3) L. marszałka Piłsudskiego, wyłonione ze Związku Strzeleckiego (wymarsz 6 sierpnia 1914) przy armii austr., walczyły podczas wojny światowej w Królestwie, Galicji, w Karpatach, na

Wołyniu. Po proklamowaniu Królestwa Pol. (5 XI 1916) przez państwa centralne, z powodu niezłożenia przysięgi część internowana (Szczypiórno, Beniaminów; Piłsudski wywieziony do Magdeburga), część zaś jako Polski Korpus Posiłkowy pod gen. Zielińskim przeniesiona na Bukowinę. Po traktacie brzeskim w lutym 1918 (Rarańcza, Kaniów) L. rozbite; legioniści biorą dalej udział w działalności P. O. W., dywizji pol. z Kubania, Murmania i Syberii, dostają się do wojska pols. we Francji. 4) L. puławski, utworzony 1914 przy armii ros. przeciw Niemcom, rozwinął się w dywizję strzelców pol. i pułk ułanów (bój pod Krechowcami 1917), później w korpus gen. Dowbór-Muśnickiego.

Legislatura, łac., ustawodawstwo, ciało ustawodawcze.

Legislatywa, łac., władza ustawodawcza.

Legiści, łac., w śrdw. uczeni prawnicy, zajmujący się prawem rzymskim.

Legityma, łac., ustawowa część spadku, której zasadniczo spadkodawca nie może pozbawić ustawowego spadkobiercę.

Legitymacja, łac., 1) uwierzytelnienie, upoważnienie; dowód tożsamości; 2) L. nieślubnego dziecka, uzyskanie dla niego stanowiska prawn. ślubnego dziecka, np. przez małżeństwo, dodatkowe uznanie ojca.

Legitymizm, nowołac., zgodność władzy państwowej z obowiązującym prawem, zasada niezmienności dziedzicznej monarchii: legitymiści, zwolennicy legitymizmu.

Legwany, rodzina jaszczurek nadrzewnych, głównie w Ameryce Środk. i Płd., należą tu: l. guzowaty, l. czarny, bazyliszki i in.

Lehár Franz, kompoz. wied., * 1870, wsławił się operetkami: „Wesoła wdówka", „Hrabia Luksemburg", „Frasquita" i in.

Le Havre, ob. Havre Le.

Lehr-Spławiński Tadeusz, slawista pol., * 1891.

Lei, rum. jednostka monetarna = 100 bani.

Leibniz (lajbnic) Gottfried Wilhelm, wybitny niem. filoz. idealista i matematyk (1646—1716). Jako filozof przyjmował z jednej strony kartezjanim, z drugiej wprowadzał do swego systemu idee arystotelesowskie. Autor „Monadologii", nauki o spirytualistycznej budowie świata. Jako matem. wykrył współcześnie z Newtonem zasady rachunku różniczkowego.

Leicester (lejster), stol. ang. hr. L., nad rz. Soar, 240.000 mieszk.; wyrób pończoch; uniw.

Leicester (lejster) Robert, ulubieniec królowej ang. Elżbiety (1532/3—88), dowodził 1585 w Niderlandach.

Leiden, ob. Lejda.

Leidenfrosta zjawisko: kropla cieczy puszczona na powierzchnię o temp. znacznie wyższej od temp. wrzenia, przybiera kształt spłaszczonej kuli i utrzymuje się przez dłuższy czas w stanie ciekłym, dzięki złemu przewodnictwu cieplnemu powłoki z pary, którą jest otoczona; zamiana w parę następuje potem gwałtownie i całkowicie. Dzięki L. z. mogą hutnicy bezkarnie dotykać się rozżarzonego żelaza ręką (spoconą).

Leipzig, ob. Lipsk.

Leitha, Litawa, prawy dopływ Dunaju, 178 km długości.

Leitmotiv (lajt-), niem., ob. Motyw.

Lej (lejek), 1) przyrząd do przelewania płynów przez wąski otwór; 2) w jęz. wojsk.: wielki dół spowodowany wybuchem granatu.

Lejda, holend. Leiden, m. w płd. Holandii, nad Renem, 70.000 mieszk.; uniwers., obserwat. astronomiczne; przemysł włókienniczy.

Lejdejska butelka, ob. Butelka lejdejska.

Lejkin Nikołaj Aleksandrowicz, humorysta rosyjski (1841—1906); „Nasi za granicą".

Lekarskie izby, ob. Izby.

Lekarz, osoba wykonująca praktykę lekarską na podstawie upoważnienia władz państw. Obowiązki L: pomoc w nagłych wypadkach, donoszenie o chorobach zakaźn., o zachorzeniach wśród okoliczności podejrz. itd.; przywileje L: prawo odmowy zeznania z powierzonych tajemnic zawod., zwolnienie od zasiadania w sądach przys. i in. L. musi przestrzegać tzw. tajemnicy lekarskiej. Przymusowe zrzeszenie: Izby Lekarskie (ob. Izby).

Lekcja, 1) czytanie ustępów z Biblii podczas nabożeństwa; 2) godzina nauki szkolnej lub prywatnej.

Leki, środki stosowane wewnętrznie lub zewn. celem leczenia chorób. Dawniej za l. służyły tylko rośliny i ich części, w czasach nowszych, zwł. od Paracelsusa (1473—1541), także związki metali (szczeg. antymonu, arsenu, rtęci). Od ok. 100 lat uzyskuje się z roślin tzw. substancje działające czyste (np. alkaloidy). Również szerokie zastosowanie leków pochodzenia zwierzęcego, zwł. hormonalnych, surowic i in.

Lekka atletyka, rodzaj ćwiczeń cielesnych, obejmujących tzw. ćwiczenia proste, tj. biegi: krótkie (60—400 m), średnie (800—1500 m), długie (2—35 km), maratoński (42 km), przez płotki (110—400 m), rozstawne (4×100—1500 m), na przełaj, z przeszkodami, chody (1—25 km), skoki (w wyż, w dal, o tyczce, trójskok), rzuty (dyskiem, oszczepem, młotem, kulą), dziesięciobój (dwa biegi krótkie [100 i 400 m], jeden średni [1500 m], przez płotki [110 m], 2 rzuty [dyskiem i oszczepem], 3 skoki [w dal, w wyż i o tyczce]), pięciobój (bieg 200 m i 1500 m, skok w dal, rzuty dyskiem i oszczepem), trójbój dla kobiet (bieg 100 m, skok w wyż i rzut oszczepem). — Ciężka atletyka, ob. Atletyka.

Lekkie metale, w chemii metale, których cięż. właśc. jest niższy niż 5 (potas, sód, cez, magnez, glin, bar, lit). Techniczne znaczenie mają zwłaszcza glin i magnez oraz ich stopy.

Leksykon, gr., alfabetycznie ułożony zbiór wyrazów i pojęć oraz ich znaczenia, z jednej lub wielu dziedzin, rodzaj słownika.

Lektor, łac., kleryk, odczytujący lekcję. Na uniwers. nauczyciel prowadzący praktyczne ćwiczenia nowszych języków, stenografii itd. Przedmiot nauczania l.: lektorat.

Lektura, czytanie i to co się czyta. W szkole l. kursoryczna: przebiegająca szybko i l. stataryczna: połącz. z dokładnymi rozważaniami.

Kajak Eskimosów

[illegible]

[illegible]

[illegible]

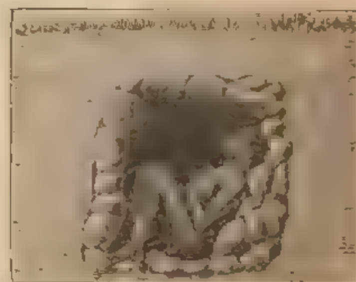
[illegible]

Cmentarzysko na drzewach Indjan z Nebraski

Rzeźba w drzewie płn.-zach. Ameryka

Grób Zul[illegible]

Palenie zwłok u Tolkotinów

Warsztat tkacki Ainów, wedł. rys. jap.

Obróbka skóry u Eskimosów.

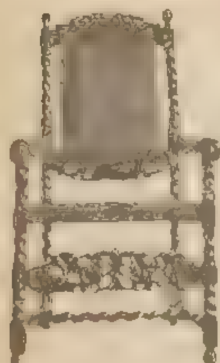
[illegible]

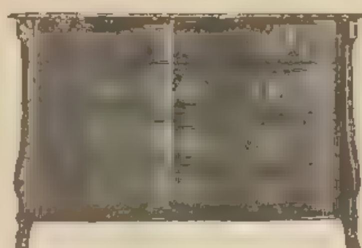
[illegible]

Zydel, Włochy XVI w.

[illegible]

Komoda „Boulle", w stylu Ludwika XIV

Szafa gdańska, ok. 1700

[illegible] XV

Krzesło angielskie „Chippendale" poł. XVIII w.

Biurko zamykane zdobne bronzami, poł. XVIII w.

Fotel, Francja XVIII w.

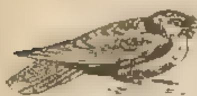

Fotel empirowy z cyfrą Napoleona I, ok. 1800

Kanapa biedermajerowska, około 1820

Lektyka, środek komunikacyjny, rodzaj pudła niesionego przez juczne zwierzęta lub ludzi.

Lelek kozodój

Lelek kozodój, przelotny ptak łażący; Europa, Afryka, Azja płd.-zach.

Lelewel Joachim, pol. historyk i polityk (1786—1861), w powstaniu listopad. prezes Tow. Patriotycznego, członek Rady Administracyjnej, później Rządu Tymczasowego, po jego upadku na emigracji, 1834 w stow. „Młodej Polski", z czasem socjalista. — Obok Naruszewicza ojciec historiografii pol.: „Historyka", „Bibliograficznych ksiąg dwoje", „Dzieje Polski potocznym sposobem" i w. in.

Lelum-Polelum, rzekome bóstwa-bliźniacy u starożytnych Słowian.

Lemaitre (lemetr) Jules, pisarz franc. (1853—1914), b. wpływowy krytyk: „Les Contemporains".

Lemański Jan, poeta pol. (1866—1933), świetny satyryk, odnowiciel bajki zwierzęcej: „Bajki", „Proza ironiczna", „Ofiara królewny" (powieść) i in.

Leming

Lemiesz, ostrze pługa.

Leming, gryzoń z rodz. myszy, do 15 cm dł., mięso jedzone przez Lapończyków; Norwegia.

Lemnos, Limni, gr. wyspa na M. Egejskim, 589 km², 25 000 mieszk.; st. Kastron.

Lemoine (lemuan) François, malarz franc. (1688—1737); obrazy i plafony ze scenami mitologicznymi, religijnymi, rodzajowymi.

Lemonnier (lemonnie) Camille, powieściopisarz franc. (1844—1913), naturalista, przywódca Młodej Belgii.

Le Moustier (le mustie), miejsc. w płd. Francji, w dol. rz. Vézère, znana ze znalezisk szczątków człowieka dyluwialnego.

Lemury, łac., błąkające się dusze zmarłych u Rzymian.

Lemury, małpiatki, żywią się owocami i owadami; Madagaskar.

Len, rośl. roczna o wielu gatunkach, w Polsce dziko i uprawiana. Z lnu otrzymuje się: włókno lniane dla celów tkackich, mąkę lnianą, olej lniany używ. w lecznictwie, makuchy jako pokarm dla bydła. Uprawa znana od czasów przedhistor., w Polsce gł. na Wileńszczyźnie.

Przeróbka L.: Słomę poddaje się roszeniu lub moczeniu. Osuszone włókna mię dli się, przy czym zbutwiałe części odpadają jako paździerze. Oczyszczone, zlepione między sobą włókna czesze się na zgrzeblarkach. Włókna długie: kądziel, krótkie i połamane: pakuły.

Lena, rz. we wsch. Syberii, 4600 km, wypływa z Gór Bajkalskich, uchodzi 7 ramionami do M. Lodowatego Płn.

Lenard Philipp, fizyk niem., * 1862; zajmował się badaniem promieni nadfiołkowych, pr. katodowych i zjawiskami fosforescencji; nagroda Nobla

Lenartowicz Teofil, poeta pol. (1822—93), od 1861 szwagier Adamowej Mickiewiczowej, pochowany na Skałce; „lirnik mazowiecki", znakomity liryk o melodyjnej formie ludowej, „Zachwycenie", „Błogosławiona", „Lirenka", „Ze starych zbroic", „Album włoskie" i in.; włoskie odczyty o poezji polskiej wygłoszone w akademii bolońskiej.

Lenau Nikolaus, właściwie Nikolaus Niembsch von Strehlenau, poeta niem. (1802—50), piewca „bólu świata" i głębokiej melancholii, od 1844 obłąkany.

Lenc Stanisław, malarz polski (1863—1920); na malarstwie niderlandzkim wzorowane portrety.

Lencewicz Stanisław, geograf pol., * 1888, nap.: „Kurs geografii polskiej" (1921) i in., jeden z założ. Polskiego Tow. Geograficznego.

Lenclos, ob. Lanclos.

Lendler (Ländler), taniec, pochodz. z Bawarii i Austrii, na 3/8 lub 3/4; z niego rozwinął się walc.

Lengyel (lendjel) Melchior, węg. pisarz dramatyczny, * 1880: „Tajfun" i in.

Leniec, rośl. z rodziny sandałowcowatych, pasożytuje na korzeniach innych roślin; na łąkach, zboczach płn. i środk. Polski.

Lenienie, ob. Linienie.

Lenin Władymir Iljicz (Uljanow), przywódca komunistów rosyj. i zał. państwa komunistyczn. w Rosji (1870—1924), członek socjal-demokracji, 1897 zesłany, od 1900 emigrant, od 1903 na czele skrajnych „bolszewików", redagował pisma partyjne, 1917 wrócił z emigracji, obalił rząd koalicyjny, kierował przewrotem listopadowym 1917, odtąd prezes rady komisarzy ludowych. Długi szereg dzieł teoretycznych.

Leninakan (do 1924 Aleksandropol), m. w Armenii, 40.000 mieszkańców.

Leningrad (dawniej Sankt Petersburg, 1914—1924 Petrograd), była stolica Rosji, obecnie okręgu L., drugie co do wielkości miasto w Z. S. R. R., położ. przy ujściu Newy do Zat. Fińskiej 1934: 2 839.000 mieszk. Najstarszy ośrodek miasta: twierdza Petropawłowska (muzeum, katedra) na wyspie Newy. Siedziba akademii nauk, uniwers., politechniki, akad. sztuk. Liczne muzea (Eremitaż) i dawne carskie pałace. Ważny ośrodek przemysłu metal., drzewn. i papieru (zakłady Putiłowskie). Największy port Z. S. R. R., połączony kanałami z Kronsztadem i Morzem Białym (Kan. Białomorski). Konsul. polski. — 1703 założ. jako twierdza przez Piotra Wkiego. 1714—1918 stol. Rosji. Kolebka rewolucji bolszew. (listopad 1917).

Lenistwo, osłabienie woli, które wyraża się brakiem chęci do pracy. Powodem l. może być niedostateczne odżywianie, osłabienie systemu nerwowego, niewłaściwy wybór pracy, brak uzdolnienia lub zainteresowania. Odpowiednio zorganizowane warunki fizyczne i psychiczne pracy (higiena pracy) zapobiegają wyczerpaniu, chorobie i lenistwu.

Leniwce, ssaki nadrzewne z rodziny szczerbaków, podobne do małp, roślinożerne, o leniwych ruchach: Płd. Ameryka

Leniwka, jedno z ramion ujścia Wisły, wpada pod Wisłoujściem do morza.

Lennik, w śrdw. składający przysięgę wierności swemu panu lennemu w zamian za pewne dobra. Por. Prawo lenne.

Lenno, ob. Feudalizm, Prawo lenne.

Lenormand (—man) Henri René, franc. pisarz dramat., * 1882, naturalista i psychoanalityk, arcydzieło: „À l'Ombre du Mal", w innych dramatach ideowych ogólno-ludzkie zagadnienia, o wstrząsającym napięciu.

Lenôtre (lenotr) André de, franc. malarz i architekt (1613—1700), twórca franc. stylu ogrodowego i parkowego (Wersal, Trianon, Villa Ludovisi [Rzym], park Saint-James [Londyn] i i.).

Lento, wł., w muz.: powoli; tempo podobne do largo.

Lenz Jakob Michael Reinhold, poeta niem. (1751—92), niespokojny włóczęga, popadł w obłęd, umarł w nędzy; najwybitn. liryk „burzy i naporu", nadto ciekawe komedie społeczne.

Leń, owad z rodziny muchówek, nie kłujący, roślinożerny.

Leo Juliusz pol. ekonomista i polityk (1862—1918), od 1904 prez. m. Krakowa, twórca tzw. wielkiego Krakowa, 1911 poseł do parlamentu austr., od 1912 prezes Koła Polskiego, jeden z twórców i pierw. przewodnicz. Nacz. Komitetu Narodowego; prace z dziedziny skarbowości.

Leoben, austr. m. w Styrii, nad Murem, 12.000 mieszkańców; akademia górnicza.

Leodium, franc. Liége, niem. Lüttich, stol. belg. prow. L., przy ujściu rzeki Ourthe do Mozy, 160.000 mieszk.; uniwers., przemysł metalowy. 5—16 VIII 1916 Niemcy zdobyli twierdzę, niszcząc miasto.

Leon, królestwo w pn.-zach. części Hiszpanii, powstało 910 na mocy podziału państwa przez Alfonsa III W. między synów, od XI w. zjednoczone z Kastylią.

Leon, papieże: 1) L. I Wielki, 440—461, św., obronił Rzym przed Attylą 452, przed Wandalami 455, walczył o prymat papiestwa; 2) L. III, św., 795—816, koronował 800 Karola W.; 3) L. IV, 847—855, zwyciężył 849 Saracenów pod Ostią; 4) L. IX, św., 1049—54, krzewiciel reform kluniackich; 5) L. X, 1513—21, zawarł 1516 konkordat z Franciszkiem I franc., traktat z Karolem V 1521; 6) L. XIII, 1878—1903, w licznych encyklikach zajął stanowisko w sprawach kościelnych, społecznych, naukowych.

Leon, cesarze bizant. 1) L. I Wielki, 457—71, uwolnił kraj od najemników germań., walczył z Wandalami; 2) L. III Izauryjski, 717—41, zwyciężył 740 Arabów, zakazał czczenia obrazów (726), zreorganizował państwo; 3) L. VI Mędrzec, 886—911, walczył bez powodzenia z Arabami, Bułgarami, Rusinami, kazał dokończyć opracowania kodeksu (tzw. „Bazylika").

Leonard, św., † 559, opat pod Limoges, patron chorych i więźniów; pam. 6 XI.

Leonardo da Vinci (winczi), genialny malarz, rzeźbiarz i architekt włos. epoki odrodz. (1452—1519); w jego dziełach realizm, silna charakterystyka, pogłębienie przestrzeni za pomocą perspektywy, rytmicznie jednolita kompozycja; delikatny światłocień sprawia, że zarysy barw i poszczególnych konturów niemal się zlewają; twarze ożywia zwykle tajemniczy uśmiech. Najważn.: „Madonna w grocie", „Ostatnia Wieczerza", „Mona Lisa Gioconda". — L. był też znakomitym myślicielem, teoretykiem sztuki, konstruktorem i wynalazcą.

Leoncavallo (-kawallo) Ruggiero, kompozytor włos., przedstawiciel tzw. weryzmu (skrajnego realizmu); opery: „Pajace", "Zaza", „La Bohême" i in.

Leonidas, król Sparty, 491—480 prz. Chr., zginął na czele 300 Spartan w obronie Termopil przed Persami.

Leonidy, meteory, promieniujące między 12 a 17 listopada; z gwiazdozbioru Lwa.

Leonow Leonid Maksimowicz, powieściopisarz rosyj., * 1899: „Borsuki", „Odbudowa", „Złodziej".

Leopardi Giacomo, poeta włoski (1798—1837), piewca pesymizmu, znakomity liryk i prozator, filozoficznie bardzo głęboki: „Canzone", „Versi", „Operette morali".

Leopold, panujący: c e s a r z e r z y m.-n i e m.: 1) L. I, ces. rzym.-niem., 1658—1705, 1655 król węg., 1658 czes., w wojnie z Turkami, uratowany 1683 (oblężenie Wiednia) przez Jana III Sobieskiego; 2) L. II, ces. rzym.-niem., 1790—92, zreformował administrację, 1791 odstąpił Turkom Belgrad i Wołoszczyznę (pokój w Sistowie), 1792 sprzymierzył się z Prusakami dla zwalczania rewolucji franc. A u s t r i a (Babenbergowie): 3) L. I, † 904 (Luitpold) otrzymał od ces. Ottona II 976 bawarską Marchię wsch. (Austrię Dolną); 4) L. VI Sławny (1176—1230), walczył w krucjatach. B e l g i a: 5) L. I (1790—1865), z ks. sasko-koburskich; 6) L. II (1835—1909), zał. państwo Kongo; 7) L. III, panuje od 1934.

Leopolda II Jezioro, w zach. Kongu belg., odwadnianie przez rz. Kassaj, 2325 km² w czasie posuchy, w porze deszczowej zwiększa się do 8200 km².

Léopoldville (leopolwil), stolica Konga Belg., 40 000 mieszkańców.

Leopolis, łac. nazwa Lwowa.

Leopolita, ob. Marcin ze Lwowa.

Leopolita Jan (właściwie Jan N i c z), ksiądz, pol. tłumacz Biblii (1523—1572).

Lepczyca, rośl. szorstkolistna, pospol. na całym niżu.

Lepecki Mieczysław Bogdan, pol. podróżnik i pisarz, * 1897, adiutant Marsz. Piłsudskiego; liczne opisy podróży do Ameryki Płd., Afryki, Syberii.

Lepidolit, ob. Łyszczyki.

Lepiężnik, rośl. złożona, w Polsce pospol., kwitnie często przed ulistnieniem.

Lepkość, łac. viscositas, tarcie wewnętrzne cieczy i gazów, powoduje, że ruch cieczy lub gazu, nie podtrzymywany przez siły zewnętrzne, ustaje po pewnym czasie.

Lepnica, zioło goździkowate; L. t a t r z a ń s k a hodow. jako ozdobna: zarośla, łąki, skały.

Lepniczka, rośl. cebulkowa, hodow. dla pięknych kwiatów; Afryka.

Lepnik, rośl. szorstkolistna; suche wzgórza, przydroża.

Lepontyjskie Alpy, pasmo w Alpach zach., w szwajc. kantonie Tessyn; Monte Leone, 3561 m.

Lepra (leprosis), trąd (ob.). L e p r o s, trędowaty.

Lepsius Richard (1810—84), jeden z twórców egiptologii, niem. badacz hieroglifów.

Lepszy, 1) Edward, malarz pol., * 1854; 2) Leonard, pol. historyk sztuki, * 1856, zajmuje się przemysłem artyst. zwł. złotnictwem, malarstwem i rzeźbą.

Lepton, grec. moneta miedziana, dziś. = $^{1}/_{100}$ drachmy.

Leptosomia, gr., konstytucja fiz., polegająca na wąskiej budowie klatki piersiowej, chudości i smukłości.

Lermontow Michał Jurjewicz, poeta rosyjski (1814—41), najwybitn. liryk pesymizmu, epik Kaukazu, w „Bohaterze naszych czasów" pierwsza rosyjska powieść psychologiczna.

Lerna, bagna, na wybrz. na płd. od Argos, gdzie wg mitol. grec. miała przebywać h y d r a l e r n e j s k a (potwór o stu zawsze odrastających głowach), zabita przez Heraklesa.

Le roi est mort, vive le roi (le rua e mor, wiw le rua), fr., „król umarł, niech żyje król!", okrzyk, którym witano w dawnej Francji nowego króla.

Leroy-Beaulieu (lerua-boljö) Pierre Paul, ekonomista franc. (1843—1916); prace nad kolektywizmem, polityką ludnościową i in.

Lerroux (leru) Alejandro, polityk hiszpański, * 1864, przywódca radykałów, 1931 min. spraw zagr., delegat do Ligi Narodów, nast. kilkakrotnie premier.

Les, ob. Less.

Lesage (lesaż) Alain René, pisarz francuski (1668—1747); słynne powieści komiczne: „Le diable boiteux", „Gil Blas de Santillane".

Lesbijska miłość, ob. Homoseksualizm

Lesbos (Mytilene), najw. wyspa na M. Egejskim na wybrzeżu Małej Azji, grec. nomos, 2138 km², 160.000 mieszk.; uprawa drzew oliwnych, figowych i wina. Stol. Mytilini, 28.000 mieszk. — Od 1462 turec., 1913 grec.; ojczyzna poetki Safony

Les extrêmes se touchent (le zekstrem se tusz), fr., skrajne przeciwieństwa się stykają (przyciągają).

Leskow Nikołaj Siemjonowicz, powieściopisarz rosyjski (1831—95): „Soborianie" i in., mistrz prozy i wielki humorysta.

Lespinasse (lepinas) Julie de, pisarka franc. (1732—76), prowadziła w Paryżu salon literacki, przyjaciółka d'Alemberta; świetne listy miłosne.

Less (les, loess, löss), g l i n a n a w i a n a, skała barwy żółtej, pochodzenia prawdopodob. eolicznego (naniesiona przez wiatry), składa się z b. rozdrobnion. skaleni, kwarcu, wapienia i in. Ogromne rozprzestrzenienie, najpotężniejsze rozmiary w C h i n a c h p ł n. (do 1000 m miąższości). Stanowi bardzo urodzajną glebę. W P o l s c e w Lubelskim, Sandomierskim, na Podolu i Wołyniu.

Lesseps Ferdinand, wicehrabia, franc. dyplomata i inż. (1805—94), inicjator i kierownik prac nad przekopaniem Kanału Sueskiego, budował Kanał Panamski.

Lesser Aleksander, malarz pol. (1814—84): sceny historyczne oparte na badaniach naukowych.

Lesseur (L e s s e r o w i c z) Wincenty de, malarz polski (1745—1813); portrety, miniatury.

Lessing Gotthold Ephraim, niem. poeta i krytyk (1729—81), wszechstronnie wykształcony, znakomity teoretyk i odnowiciel literatury, rozstrzygająco wpłynął na rozwój kulturalny; gł. dzieła: komedia „Minna von Barnhelm", studium „Laokoon oder über die Grenzen der Maleria und Poesie", tragedia „Emilia Galotti", poemat dramatyczny „Nathan der Weise".

Lester Sean, polityk irland., * 1899, w 1929 stały delegat irl. przy Lidze Nar., 1933 Wysoki Komisarz Ligi Nar. w Gdańsku, 1936 odwołany skutkiem zatargu z władzami narod.-socjalist.

Le Sueur (le süör) Eustache, malarz franc. (1617—55), obrazy religijne i dekoracje ścienne, czyste i poważne w stylu.

Leszcz, ryba karpiowata, jadalna; w wodach stojących; w Polsce pospolita.

Leszczyna (o r z e c h l a s k o w y), krzew brzozowaty, owocem orzeszek jadalny, z którego otrzymuje się olejek orzechowy; w lasach, porębach całej Polski.

Leszczyna

Leszczyńscy, polski ród magnacki: 1) Maria, królowa franc., żona Ludwika XV (1703—68), bez wpływu na politykę franc.; 2) Rafał, wojewoda bełsko-kujaw., † 1586, zwalczał małżeństwo Zygmunta Augusta z Barbarą Radz., przystąpił do braci czeskich, zwalczał kler, żądał egzekucji dóbr; 3) Rafał, wojewoda bełski, kasztelan wiślicki (1567—1636), od 1625 senator rezydent przy Zygmuncie III, reprezentant Polski w rokowaniach malborskich (1635); 4) Andrzej, arcybisk. gnieźn., † 1658, od 1650 kanclerz w. k., zabiegał o pomoc dla Jana Kazimierza u cesarza rzym. i papieża; 5) Rafał, wojew. łęczycki, ojciec króla, † 1703, walczył pod Janem III, później politykował; 6) Stanisław, król pol. (1677—1766), wybrany królem 1704 pod naciskiem Szwecji, uciekł później do Szwecji, 1733 ponownie królem (przy poparciu Francji), zmuszony wkrótce do ucieczki, 1736 abdykował, otrzymując od Ludwika XV w dożywocie ks. lotaryńskie. Nap.: „Głos wolny, wolność ubezpieczający" i in.

Leszczyńska Maria, ob. Leszczyńscy 1).

Leszczyński Edward, poeta pol. (1880—1921).

Leszek Biały, ks. krak. i sandomier. (1186/87—1227), syn Kazimierza II Sprawiedliwego, oddał swe księstwa pod opiekę papiestwa, starał się bezskutecznie poddać wpływom polskim Ruś.

Leszek Czarny, ks. łęczyc., sieradz., krakow. i sandom. (1240/42—88), syn Kazimierza kujawskiego, odparł ks. halickiego Lwa, pokonał Litwinów i Jadźwingów (1282), podniósł kraj gospodarczo, stłumił bunt biskupa Pawła z Przemankowa.

Leszetycki Teodor, słynny pianista (1830—1915), prof. w Petersburgu i Wiedniu, twórca znakomitej szkoły, z której wyszło wielu współczesnych wirtuozów.

Leszno, m. pow. w wojew. poznań., 19.000 mieszk.; młyny, browary, fabryki chemikalij, cukru, fortepianów.

Lesznowski, 1) Antoni, publicysta pol. (1769—1820), red. „Gazety Warszawskiej" 1794—1818; 2) Antoni, syn poprz., publicysta pol. (1815—59), od 1856 red. „Gazety Warszawskiej"; 3) Stanisław, publicysta pol. (1848—1909), uczeń Szkoły Głównej, od 1875 red. „Gazety Warszawskiej".

Leśmian (właśc. Lesman) Bolesław, poeta pol., * 1879, członek Polskiej Akademii Literatury, oryginalny piewca przyrody, wirtuoz formy poetyckiej: „Sad rozstajny", „Łąka", „Napój cienisty".

Leśna (Lśna), pr. dopływ Bugu, 143 km dł., wypływa w Puszczy Białowieskiej.

Leśnictwo, nauka obejmująca ogół wiadomości o lesie z dziedz. fizyki, chemii, gleboznawstwa, botaniki itd., oraz dotyczących urządzenia, hodowli, ochrony, zarządu i eksploatacji. Leśniczy, człowiek zarządzający lasem.

Leśniewicz Joachim, oficer wojsk pol., † 1852; brał udział w powstaniu listopad. na Podolu i w obronie Zamościa, za udział w związku tajnym 1838 uwięziony i skazany na 15 lat katorgi.

Leśniewski Józef, gen. pol. (1867—1921), 1919 udział w obronie Lwowa, 1919—20 min. spraw wojskowych.

Leśniowski Antoni, chirurg pol., *1867, nap. „Podręcznik chirurgii ogólnej".

Leta (Lete), w mitol. gr. rzeka w podziemiach, z której zmarli pili zapomnienie o życiu ziemskim.

Letarg, gr., rodzaj śpiączki z ustaniem objawów życia, w przebiegu ciężkich chorób zakaźnych, zatruć, chorób mózgu itd.

L'état c'est moi (leta se mua), fr., „państwo to ja", wyrażenie przypis. Ludwikowi XIV w związku z jego absolutyzmem.

Letgalia, obec. nazwa Inflant.

Leto, ob. Latona.

Letronne (letron) Louis René, malarz franc. (1790—1842), uczeń Dawida, od 1817 przez długie lata w Warszawie; portrety, rysunki, litografie.

Leuchtenberg (lojchtenberg) Eugène, ob. Beauharnais 3.

Leuckart (lojkart) Rudolf, zoolog niemiecki (1822—98), opracował gąbki i rozmnażanie się owadów.

Leucyt, minerał, glinokrzemian potasu, występuje w skałach wylewnych, wietrzejąc przechodzi w kaolin.

Leuk(o), gr., w wyrazach złoż.: biały.

Leukas, jońska wyspa (rzekoma Itaka Homera), 292 km², 30.000 mieszk.; stol. L., 6.000 mieszkańców.

Leukemia, gr., ob. Białaczka.

Leukocytoza, przejściowe zwiększenie ilości bezbarwnych (białych) ciałek krwi. Do 10. roku życia prawidłowa. Występuje w chorobach zakaźnych, zapaleniach, ropieniach itd.

Leukocyty, bezbarwne (białe) ciałka krwi, składniki krwi i limfy (limfocyty, fagocyty). Wytwarzają je głównie: śledziona, szpik kostny i gruczoły limfatyczne. Pożerają i unieszkodliwiają rozmaite ciała obce.

Leukoderma, gr., występowanie białych plam na skórze.

Leukopenia, gr., zmniejszenie się ilości białych ciałek krwi.

Leukoplakia, gr., łuszczyca jamy ustnej, wytwarzanie się białych plam i łusek na błonie śluzowej policzków i języka.

Leukoplast, gr., przylepiec, biały plaster zawierający tlenek cynku; wielkie zastosowanie w opatrunkach chirurgicznych.

Leukoplasty, gr., bezbarwne ciałka, składniki komórek roślin.; zabarwione: chloroplasty lub chromoplasty.

Leukoszafir, kamień szlachetny, ob. Korund.

Leuktra, miejsc. w staroż. Beocji; 371 prz. Chr. zwyc. Teban pod wodzą Epaminondasa nad Spartanami.

Levée de rideau (lewe de rido), fr., podniesienie kurtyny, jednoaktówka, poprzedzająca właściwe przedstawienie.

Levée en masse (lewe an mas), fr., pospolite ruszenie zarządzone przez republikę francuską w 1793 r.

Leverrier (lewerie) Urbain Jean, astronom franc. (1811—77), obliczył orbitę nowej, nieznanej planety (Neptuna), na podstawie nieregularnego biegu Urana.

Levico (lewiko), uzdrowisko w prow. Trient (Włochy), 7.000 mieszk; źródła żelaziste.

Leviticus, łac., księga kapłańska, trzecia z Pięcioksięgu Mojżesza.

Lévy-Brühl Lucien, filoz. i etnograf franc., * 1857; psychologia ludzi pierwotnych.

Lew, największy kot; samiec o dużej grzywie; poluje w nocy; daje się łatwo hodować w niewoli; Afryka płn.-zach., obecnie zasięg lwa ograniczony. — Por. tabl. barwną.

Lew, 1) piąty znak zodiaku; 2) gwiazdozbiór nieba płn. z najjaśniejszymi gwiazdami: Regulus i Denebola.

Lew, ks. halicki, † 1301, syn Daniela Romanowicza, zjednoczył państwo przeniósł stolicę do Lwowa, walczył bez powodzenia z Leszkiem Czarnym, wspierał Łokietka, stracił na rzecz Wacława II Lublin (1301).

Lewa, 1) bułg. jednostka monet; 2) w grach w karty wziątka.

Lewada, fr., figura w jeździe konnej: wspięcie się konia w górę na silnie podebranych pod siebie tylnych kończynach.

Lewandowski, 1) Walenty, naczelnik wojenny wojew. podlas. i lubels. (1822—1907), walczył 1848 w kampanii węg., w potyczkach 1863; zesłany na Sybir; 2) Stanisław Roman, pol. rzeźbiarz i medalier w Wiedniu, * 1859.

Lewant (włos., „Wschód"), nazwa cz. Azji Przedniej z Grecją i Egiptem, położ. najbliżej Europy, w ściślejszym znaczeniu azjatyc. wybrzeża M. Śródziemnego.

Lewar, 1) rura zgięta pod kątem ostrym w 2 nierównej długości ramiona, służy do podnoszenia i wylewania płynów ponad brzegi naczyń nieruchomo stojących (pod wpływem ciśnienia atmosfer.); 2) 1. mechaniczny, przyrząd do podnoszenia ciężarów, skonstruowany na zasadzie śruby lub dźwigni.

Lewatywa, gr., płyn wlewany wzgl. wstrzykiwany do odbytnicy, celem opróżnienia jelit lub

dla opłukiwania ich lekami. L. odżywcza, płyn z rozpuszczonymi składnikami odżywczymi.

Lewental Franciszek Salezy, wydawca warsz. (1839—1902), zasłuż. wydawca tygodn. „Kłosy", oraz „Biblioteki najcelniejszych utworów literatury europejskiej", współwłaściciel „Kuriera Warszawskiego"

Lewestam Fryderyk Henryk, pol. historyk lit. (1817—78), prof. Szkoły Głównej.

Lewi, hebr., 1) patriarcha bibl., syn Jakuba i Lei; 2) wywodzące się od niego izraelskie pokolenie kapłańskie (lewici).

Lewiatan, w podaniach żyd. (psalmy, Księga Hioba) potwór morski, pokonany przez Boga przed stworzeniem świata.

Lewica, w parlamentach stronnictwa socjalistyczne i radykalne (chłopskie i mieszczańskie); prawica: stronnictwa zachowawcze.

Lewicki, 1) Jan, pol. malarz i grafik (1802—71); krajobrazy, widoki miejskie, portrety; 2) Anatol, historyk pol. (1841—99), szereg prac gł. dotycz. XV w., „Zarys historii polskiej" i w. in.; 3) Józef, pedagog pol., * 1882; pisma o reformach w szkolnictwie.

Lewiński Jakub, generał polski (1792—1867), uczestnik bitwy pod Raszynem, wyprawy moskiewskiej 1812, powstania listopadowego (Grochów, Ostrołęka); „Pamiętniki".

Lewirat, łac., małżeństwo wdowy z bratem zmarłego męża, zwyczaj panujący u wielu ludów starożytnych i dzis. pierwotnych.

Lewis (luis), największa wyspa w Hebrydach, 2138 km², 34.000 mieszk.; stolica Stornoway.

Lewis (luis) Sinclair, powieściopisarz angloameryk., * 1885, laureat nagrody Nobla, satyryk społ.: „Main Street", „Babbitt", „Sam Dodsworth" i in.

Lewitacja, łac., zjawisko metapsychiczne, kt. polega na unoszeniu się ludzi w powietrzu.

Lewkonia, rośl. krzyżowa, hodowana w licznych odmianach, poch. z krajów śródziemnom.

Lewkowicz Jakub, filozof pol. (1882—1910).

Lew Mały, mały gwiazdozbiór płn., graniczący z głową Lwa.

Lewocka Katarzyna z Lipińskich, pisarka pol. (1799—1890), m. in. utwory dla młodzieży i ludu.

Lewockie Góry, odnoga Beskidów Zach. na Spiszu w Czechosłowacji; Czarna Góra 1.271 m, Igła 1284 m wys.

Lex, łac., l. mnoga leges, prawo, ustawa. W dawnym Rzymie uchwalane na wniosek pretora lub trybuna lud. przez zgromadzenie ludowe, za cesarstwa także uchwały senatu i dekrety ces. — Lex posterior derogat priori: „późniejsze prawo znosi wcześniejsze".

Leyden Lucas van, niderl. malarz, rysownik i rytownik (1494—1533); stworzył malarstwo rodzajowe.

Leyton (lejtn), ang. m. w hr. Essex, koło Londynu, 128.000 mieszkańców.

Lezgini (Leki), jeden ze szczepów płn. Kaukazu, zamieszkujący gł. Dagestan.

Lezginka, szybki taniec kaukaski w takcie 2/4.

Lezgistan, część Kaukazu, zamieszkała przez Lezginów, ob. Dagestan.

Leżajsk, m. w pow. Łańcut (woj. lwowskie), 6.000 mieszkańców; kościół i klasztor bernardynów, miejsce odpustowe.

Lędźwian, groszek, rośl. roczna z rodziny motylkowatych, kwiaty barwne, często hodowany.

Lędźwie, okolice dolnej (środk.) części pleców na wysokości kręgów lędźwiowych.

Lhassa, ob. Lassa.

Li, symbol chem. pierw. litu.

Liakura, ob. Parnas.

Liangczou, chińs. m. w prow. Kansu, 100.000 mieszk.; ośrodek handlowy, kopalnie węgla.

Liany, pnącza, rośliny wijące się dookoła innych roślin cierniami, kolcami, korzeniami lub łodygami; głównie w lasach tropikalnych.

Lias, dolne piętro formacji jurajskiej (ob.).

Liaujang (Liaojang), m. w Mandżurii, 70.000 mieszkańców; 1904 walki rosyjsko-japońskie.

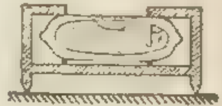
Liautung, chiński półw., dzieli płn. cz. M. Żółtego na Zat. Koreańską i zat. L., należy do mandżurskiej prow. Fengtien; część płd. dzierżawą japońską.

Libacja, w staroż. ofiara z napoju; wylanie kilku kropel wina przed ucztą, jako udział bogów; dziś potocznie: pijatyka.

Libanon, 1) góry w Syrii, 160 km dł., 30 km szer., pokryte lasami liściast. i szpilk., wiele cedrów; najw. wzniesienie Dar-el-Chodib, 3066 m; 2) państwo Wielkiego Libanu, cz. franc. obszaru mandat. w Syrii, 9.300 km², 860.000 mieszkańców, stolica Bejrut.

Libawa (łotews. Liepaja), stolica łotew. prow. Kurlandii, nad Jeziorem Libawskim, 60.000 mieszkańców; sztuczny port; kąpiele morskie.

Libela, poziomnica wodna, przyrząd do sprawdzania poziomego położenia płaszczyzn: rurka szklana lekko wygięta, wypełniona cieczą tak, że w wygięciu jest pęcherzyk powietrza. L. wskazuje poziom, gdy pęcherzyk znajduje się pod kreską podziałki na ramce, w której znajduje się rura; wskazuje też kąt odchylenia od poziomu.

Libela

Libelt Karol, filozof pol. (1807—75), heglista, podkreślał rolę wyobraźni w myśleniu. Gł. dzieło: „Filozofia i krytyka".

Liber, łac., książka. L. librorum, „księga nad księgami", Biblia.

Libera, łac., „uwolnij", katolicka modlitwa za zmarłych.

Liberalizm, kierunek polityczny, domagający się zapewnienia jednostce szerokiej sfery praw indywidualnych, w którą nie sięga ingerencja państwa, społeczeństwu zaś pewnej sumy wolności oraz udziału w rządach. W ekonomii oznacza system pragnący usunąć lub ograniczyć wpływ państwa na życie gospodarcze i pozostawić pole wolnej konkurencji sił indywidualnych. — Liberalny, zwolennik l.; wolnomyślny, dobrotliwy, wyrozumiały, dający swobodę.

Liberia, fr., umundurowanie służby.

Liberia, republika murzyńs. na wybrz. Gwinei (Afryka zach.), 75.400 km², około 1 milion

mieszk.; klimat gorący i wilgotny; kopaliny: złoto, miedź i diamenty; wywóz kawy, gumy. Stol. Monrovia, 10.000 mieszk. — Państwo utworzone 1822 przez amer. Murzynów, 1847 uznane przez państwa europ., 1862 przez St. Zjedn. Am. Płn., po wojnie świat. pod opieką Stanów Zjednoczonych.

Libertas, łac., rzymska bogini wolności, miała swą świątynię na wzgórzu awentyńskim.

Liberté, égalité, fraternité, wolność, równość, braterstwo, hasło rzucone 1793 w rewolucji franc.; od 2. republiki oficjalna dewiza państwowa.

Libertyn, fr., wolnomyśliciel; rozpustnik. Por. L i b e r t y n i.

Libertyni, 1) w staroż. Rzymie wyzwoleńcy (uwłasnowolnieni niewolnicy); 2) zwolennicy swobodniejszego kierunku w czasach Reformacji w Niderlandach i Francji; 3) por. Libertyn.

Liberum veto, prawo zerwania sejmu przez sprzeciw jednego posła (unieważnienie uchwał) w myśl zasady jednomyślności uchwał, obowiązującej w dawnej Polsce; jaskrawo urzeczywistnione przez posła trockiego Sicińskiego 1652. Wynikiem była anarchia poselska, istniejąca aż do Sejmu Wielkiego. L. v. zostało zniesione przez konstytucję 3. maja (zasada większości).

Libia, w staroż. nazwa Afryki; obecnie nazwa włos. kolonii w płn. Afryce, obejmującej dawniejsze kolonie Trypolis i Cyrenajkę (Barkę), a sięgającej od Morza Śródziemnego po góry Tibesti w środku Sahary. 1,842.000 km² i 700.000 mieszk. (przew. Arabów). Kolonistów włoskich ok. 50.000. Obszary zdatne dla kultury rolnej tylko na płn., poza tym pustynia (ważniejsze oazy: Fezzan i Kufra). Stol.: T r y p o l i s.

Libido (sexualis), łac., popęd płciowy, żądza.

Libijska Pustynia, płn.-wsch. cz. Sahary, należy częścią do Egiptu, cz. do włoskiej Libii, 2 mil. km².

Libitum, łac., ochota, upodobanie: a d l., wedle upodobania.

Libra, 1) 24 arkusze papieru; 2) dawna jednostka wagi, około 460 g.

Libracja, wahanie się księżyca około położenia średniego; wskutek l. widzimy nie ½ lecz $^4/_7$ powierzchni księżyca.

Libretto, włos., tekst opery lub operetki. L i b r e c i s t a, autor l.

Libreville (librwil), stol. franc. kolonii Gabun w Afryce Równik. ok. 2.000 mieszk.; port.

Libuša, legendarna założycielka Pragi i rodu Przemyślidów.

Lic., skróc. licencjat.

Licencja, łac., pozwolenie; l. poetica, ob. Licentia poëtica; l. patentowa, odszkodowanie za wynalazek, z którego się korzysta.

Licencjat, łac., w śrdw. bakałarz, uprawniony do wykładania na uniwersytecie; we Francji stopień między bakalaureatem a doktoratem.

Licentia poëtica, łac., prawo poety do pewnej swobody, dowolności.

Liceum, gr., 1) świątynia Apollina w Atenach, wraz z przynależnym doń gimnazjum, w którym nauczał Arystoteles i in. 2) Od czasów humanizmu nazwa szkół wyższych, przygotowujących do nauki uniwersyteckiej. W Polsce słynne L. K r z e m i e n i e c k i e, zał. przez Czackiego, było połączeniem szkoły średniej i wyższej. Dziś: szkoła średnia wyższego typu.

Licho, 1) liczba nieparzysta; 2) w wierzeniach ludowych zły duch, diabeł.

Lichtenberger (liktanberże) André, powieściopisarz franc., * 1870; „Mon petit Troll", „Line" i in., redaktor „L'Opinion".

Lichtować, niem., złożyć ładunek okrętowy, wyładować.

Lichwa, wyzyskanie przymusowego położenia i zawarcie z inną osobą umowy nakładającej na nią obowiązek świadczenia majątkowego, oczywiście niewspółmiernego ze świadczeniem wzajemnym. Występek karany więzieniem do lat 5 lub aresztem (art. 268 k. k.).

Licinius, starorzym. ród plebejski: 1) C. L. Calvus Stolo, trybun ludu (leges [ustawy] Licinlae 376 prz. Chr., przynoszące poprawę w położeniu plebejuszom); 2) C. L. Macer, trybun ludu (73 prz. Chr.), pretor.

Licinius, ces. rzym., 308—324, rządził wspólnie z Konstantynem W., zwyciężył 313 Maksiminusa Daję (Adrianopol), władał na Wschodzie.

Liciński Ludwik Stanisław, pisarz pol. (1874 1908) piewca proletariatu „Z pamiętników włóczęgi", „Halucynacje".

Licitum, łac., to co dozwolone.

Licja (L i k i a), w staroż. zach. półwysep Małej Azji; od 545 prz. Chr. perska, za Aleksandra W. podległa Macedonii, od 43 po Chr. pod Rzymem. L i c y j c z y c y posiadali wysoką kulturę.

Licyniusz, ob. Licinius.

Licytacja, sprzedaż najwięcej dającemu.

Liczba, jedno z zasadniczych pojęć matem.; l. n a t u r a l n e: 1, 2, 3... l. całkowite, dodatnie. W arytm. i algebrze pojęcie l. ulega rozszerzeniu: odejmowanie l. większych od mniejszych daje l. u j e m n e; dzielenie l. niepodzielnych prowadzi do u ł a m k ó w, a więc l. w y m i e r n y c h w odróżnieniu od n i e w y m i e r n y c h; wszystkie one dają zbiór l. r z e c z y w i s t y c h. Pierwiastek parzysty l. ujemnej daje l. u r o j o n ą, w połączeniu zaś z rzeczywistą — z e s p o l o n ą. Układy 3 l. dają w e k t o r y, 4 kwaterniony itd. Od czasów D e d e k i n d a łączy się pojęcie l. z pojęciem zbioru wielkości. Ludy pierwotne znały tylko jedność i wielość; cyfry rzymskie (por. Cyfra) wskazują, jak pojawiały się l. do 5 (V — obraz dłoni, X — obu dłoni); dziś do zapisywania l. używany powszechnie system dziesiętny (ob.

Liczba pierwsza, liczba podzielna tylko przez siebie i jedność.

Licznik, 1) w arytm., ob. Ułamek; 2) przyrząd liczący samoczynnie ilość obrotów w maszynie, ilość zużytego gazu, wody, energii elektrycznej itp.

Lida, m. pow. w woj. nowogrodz., nad rzeką Lidą. 19.000 mieszk.; przemysł; ruiny zamku.

Lidia, św., handlarka purpury w M. Azji, prozelitka żydowska; pam. 3 VIII.

Lidner Bengt, poeta szwedzki (1757—95); „Śmierć hrabiny Spastara", „Sąd ostateczny".

Lido, mierzeja oddzielająca lagunę od morza, szczególnie w Wenecji.

Lidyjska tonacja (g a m a), w muzyce starogreckiej: c h a g f e d e, w muzyce średniowiecznej: f g a h c d e f, a więc odpowiadająca obecnej gamie F-dur z podwyższoną kwartą b na h (tzw. k w a r t a l i d y j s k a, spotykana często w polskich pieśniach ludowych, zwłaszcza starszych).

Lidyt, łupek krzemionkowy, ciemno-szary do czarnego; składa się z kwarcu, tlenków żelaza i węgla, od którego pochodzi zabarwienie; odmiana zupełnie czarna (k a m i e ń p r o b i e r c z y, k. l i d y j s k i), używany do próbowania złota i srebra.

Lidzbark, m. w pow. Brodnica (woj. pomors.), 4.000 mieszkańców.

Lie, 1) Jonas, powieściopisarz norw. (1833—1908); 2) Sophus, matem. norw. (1842—99); pracował nad geometrią różniczkową, zbudował teorię ciągłych grup przekształceń.

Liebermann Max, niem. malarz i grafik (1847—1934), przywódca secesji berlińskiej, jeden z głównych przedstawicieli impresjonizmu w Niemczech.

Liebermann Herman, socjalista pol., * 1870, poseł do parlamentu austr., 1918 bronił legionistów w Marmaros-Sziget, od 1919 poseł do Sejmu, po przewrocie maj. w opozycji, 1930 więziony w Brześciu, skazany w procesie Centrolewu, potem za granicą.

Liebert Jerzy, poeta pol. (1904—31), głęboko uczuciowy i szczerze religijny: „Druga ojczyzna", „Gusła", „Kołysanka jodłowa".

Liebig Justus, chemik niem. (1803—73), pracami swymi przyczynił się do rozwoju chemii roln. i fizjolog., odkrył wiele związków organ.

Liebknecht, 1) Wilhelm, polityk niem. (1826—1900), kierował z Beblem ruchem socjalist., kilkakrotnie skazany, publicysta; 2) Karl, niem. polityk komunist. (1871—1919), syn poprz., poseł do Sejmu prus., Reichstagu, więziony; założ. skrajnych Spartakistów, 1919 wywołał z Różą Luxemburg rewolucję w Berlinie; zamordowany.

Liechtenstein, niezal. księstewko, obok Monaco i San Marino najmn. państwo w Europie, na pogran. Austrii i Szwajcarii; 159 km², 11.000 niem. mieszk.; uprawa zbóż, owoców i wina, hod. bydła. Od 1921 konstyt. monarchia, sprawy L. reprezentuje w stosunkach międzynarodowych Szwajcaria. Stolica Vaduz.

Lieder-Rolicz Wacław, poeta polski (1867—1912). Przyjaciel i tłumacz Stefana George.

Liége, ob. Leodium.

Lietuva, litewska nazwa Litwy.

Lift, ang., winda, wyciąg.

Liga łac., związek przymierze. W historii znane wielkie ligi, m. in.: L. Ś w i ę t a, 1511—13, między papieżem, Wenecją i Aragonią przeciw Francji; L. Ś w i ę t a, niem. książąt katolickich przeciw protestantom 1538; L. K a t o l i c k a 1576 we Francji przeciw hugenotom; L. K a t o l i c k a w Niemczech 1609 przeciw Unii protest.; L. Ś w i ę t a, zaw. w Linzu 1684 przeciw Turcji (papież, Polska, Austria i Wenecja); L. N a r o d o w a, tajna polska organizacja społ. polit., zał. 1886 za sprawą Miłkowskiego, z czasem przeniosła działalność na b. Kongresówkę i wyłoniła Stronnictwo Wszechpolskie, poprzedniczka Narod.-Demokracji; por. też L i g a N a r o d ó w. — L. O b r o n y P r z e c i w l o t n i c z e j i P r z e c i w g a z o w e j, ob. Gazowa walka. — L. M o r s k a i K o l o n i a l n a, organizacja społ., założona dla propagowania wśród społeczeństwa pol. znajomości spraw ekspansji zamorskiej i zainteresowań dla niej.

Liga Narodów, międzynarod. związek państw celem zabezpieczenia pokoju z siedzibą w Genewie, zorganizowany na podstawie traktatu pokojowego w Wersalu, zaczął swą działalność z chwilą ogłoszenia P a k t u L i g i 10 I 1920. Członkami L. N. są państwa sprzymierzone i stowarzyszone z okresu wojny, które podpisały Pakt, nadto może być członkiem każde państwo. Organami L. są: Zgromadzenie, Rada, Sekretariat Generalny i Komisje; charakter autonomiczny mają: Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej w Hadze i Międzynarodowa Organizacja Pracy w Genewie oraz in. Ideę L. N. rzucił prezydent Stanów Zjednoczonych Wilson.

Ligawka, rodzaj fujarki, rozpowszechniona wśród pasterzy na Mazowszu i Podlasiu.

Lignica (niem. L i g n i t z), stol. prus. rejencji L., nad rzeką Katzbach, 77.000 mieszk. — 1163—1675 stolicą piastowskiego księstwa L.; 1241 bitwa Henryka Pobożnego z Tatarami.

Lignina, d r z e w n i k, substancja chem. tworząca zdrewniałe ściany komórek, skład chem. nie całkiem wyjaśniony. — P o r. D r e w n o.

Lignit, ob. Węgiel brunatny.

Ligocki Edward, powieściopisarz pol., * 1887; „Laguna morta", „Sambra i Moza" i in.

Ligoń Jan, pol. poeta i działacz górnośląski (1823—89).

Ligroina, frakcja ropy naft., wrząca między 80—120°, materiał opałowy oraz rozpuszczalnik.

Liguori Alfonso Maria de, św., doktór kościoła (1696—1787), zał. zakon redemptorystów, teoretyk teologii moralnej.

Liguria, w staroż. kraj Ligurów, mieszkających w płn.-zach. Włoszech, obec. kraina nad Zat. Genueńską, obejmuje prow.: Genua, Imperia, Savona, Spezia, 5433 km², 1.430.000 mieszkańców.

Liguryjskie Morze, część M. Śródziemnego, między Elbą i Genuą.

Ligustr, krzew z rodz. oliwnikowatych, często sadzony w ogrodach, drewno używ. w tokarstwie; w Polsce dziko na płd.-zach.

Li-Hung-Czang, chiński generał i mąż stanu (1823—1901), kanclerz 1872, później wice-król Czili, po powstaniu bokserów zawarł 1901 układ z mocarstwami.

Likiery, wódki słodzone i aromatyzowane wyciągami roślinnymi lub sztucznymi olejkami eterycznymi.

Likowski Edward, arcybisk. Gniezna i historyk (1836—1915), prezes Tow. Przyjaciół Nauk., badacz unii kościelnej w Polsce i in.

Liktorowie, łac., służący urzędowi w staroż. Rzymie, nosili pęki rózg, w czasie wojny z toporem.

Likurg, mityczny prawodawca Sparty, miał działać ok. 884 przed Chrystusem.

Likwidacja, łac., obliczenie, rozliczenie (po ukończonym interesie), rozwiązanie. L. spółki

lub związku jest postępowaniem w celu zakończenia bieżących interesów, spieniężenia majątku, ściągnięcia długów dla rozwiązania spółki lub związku. Likwidować, ściągnąć, zrealizować pretensję; zwinąć, zakończyć (interes, działalność).

Lilak, bez lilak, krzew lub drzewo oliwnikowate; powszechnie hodowany; pochodzenia bałkańskiego.

Lilia, bylina, rosnąca w całej Polsce; l. złotogłów głównie w Karpatach; należy do roślin chronionych.

Liliencron Detlev (właśc. Frederik Adolf Axel), poeta niem. (1844—1900), świetny liryk, nadto poemat epicki „Poggfred".

Lilienthal Otto, inż. niem. (1848—96), jeden z pierwszych konstruktorów samolotów bezsilnikowych. — Por. tabl. Samoloty.

Liliowce, zwierz. z grupy szkarłupni, w morzach koło wybrzeży, często osiadłe; obecnie niemal wymarłe; rozpowszechnione od okresu sylurskiego do permskiego.

Liliowe, przełęcz w Tatrach, 1934 m wys. między doliną Stawów Gąsienicowych i dol. Cichą.

Liliowiec, bylina hodowana dla dużych, wonnych kwiatów; Europa płd., Azja.

Liliput, kraj karłów i karzeł z „Podróży Gullivera" Swifta; potocznie: karzełek.

Lille (lil), stol. franc. depart. Nord, 200 000 mieszk.; twierdza, przemysł tekstylny; uniwersytet; 1914 zajęte i zniszczone przez Niemców.

Lilpop Stanisław, przemysłowiec pol. (1817—1866), jeden z założycieli wielkiej fabryki wyrobów żelaznych, wagonów itd. w Warszawie.

Lima, stolica płd.-amer. republ. Peru, 270.000 mieszk.; uniwers., przemysł i handel. — 1535 odkryta przez Pizarra, 1746 trzęsienie ziemi.

Liman, laguna lub jez. nadbrzeżne utworzone przez odcięcie rozszerzonego ujścia rzeki piaszczystym wałem od morza; typowe l. u rzek czarnomorskich (Dniepru, Bohu, Dniestru).

Limanowa, m. pow. w wojew. krak., 2.000 mieszk.; rafineria nafty; 1914 bitwa austr.-ros.

Limanowski Bolesław, socjalista pol. (1835—1935), od 1861 w pracy rewol. na Litwie, zesłany na Syberię, później (amnestia) w Warszawie, Galicji (uwięziony 1878). 1881 zał. w Genewie organizację „Lud Polski". W Polsce do 1930 senator. Napisał: „Historia ruchu narodowego od 1861—1864", „Naród i państwo", „Socjologia".

Limba, sosna, drzewo mające na pędach skróconych pączki z 5 szpilek; wysokie góry; w Polsce Beskidy Wschodnie, Tatry; rośl. chroniona.

Limes, 1) w matemat.: granica, wartość graniczna; 2) za cesarstwa rzym. wał graniczny dla ochrony handlu granicznego i obrony (l. brytyjski, górno-germański, retycki, pannoński i i.).

Limfa, żółtawa ciecz, przesączyna krwi z naczyń włosowatych do tkanek, skąd zostaje rozprowadzona naczyniami limfatycznymi (p. niżej). L. odżywia tkanki i odbiera produkty rozkładu. W skład jej wchodzą limfocyty (ob. Krew). Przeprowadzana systemem cienkich rurek z obwodu ciała, przechodzi przez gruczoły (węzły) limfatyczne, pełniące też rolę filtrów. Są one do 2 cm długie i znajdują się w większej ilości w okolicy pachwiny, pachy, szyi, dołka łokciowego, wnęki płuc, krezki jelit itd. Przewody wyprowadzające gruczołów łączą się w większe naczynia limfatyczne, które uchodzą do naczyń krwionośnych. L. z jamy brzusznej jest bogata w substancje odżywcze.

Limfatyczne gruczoły, ob. Limfa.

Limfatyczne naczynia, ob. Limfa.

Limfocyty, ob. Krew.

Limit, określenie, ograniczenie ceny.

Limited, ang., ograniczony, z ograniczoną odpowiedzialnością (itd.) spólników firmy.

Limni, ob. Lemnos.

Limnologia, gr., nauka o jeziorach.

Limoges (limoż), stol. fr. depart. Haute-Vienne, nad rzeką Vienne, 92.000 mieszkańców; przemysł porcelanowy.

Limonit, minerał, wodorotlenek żelaza, skupienia barwy żółtej do ciemno-brunatnej, b. rozpowszechniona ruda żelaza.

Limousin (limusę), słynna rodzina emalierów franc. w Limoges w XVI i XVII w.

Limpopo, rz. w płd. Afryce, 1600 km, wypływa jako rz. Krokodyla koło Johannesburga, uchodzi do Oceanu Indyjskiego.

Limuzyna, fr., samochód kryty.

Lin, ryba z rodziny karpiowatych o drobnych łuskach, mięso jadalne; pospolity w stojących wodach o dnie mulistym.

Linares, m. w hiszp. prow. Jaen, 40.000 mieszkańców; kopalnie ołowiu i srebra.

Lincoln (linkoln), 1) stol. ang. hr. L., 66.000 mieszk.; 2) stol. st. Nebraska, w St. Zjedn. Am. Płn., nad rz. Salt Creek, 76.000 mieszk.; uniwersytet.

Lincoln Abraham, prez. Stanów Zjedn. Am. Płn. (1809—65), dążył do wzmocnienia władzy naczelnej stanów oraz do zniesienia niewolnictwa, co było powodem oderwania się stanów płd. i wojny domowej, w której zwyciężył. Szereg pism.

Lindbergh Charles, lotnik amer., * 1902, dokonał pierwszy na samolocie 20 i 21 V 1927 przelotu (nieprzerwanego) z N. Jorku przez N. Funlandię i Irlandię do Paryża.

Linde Samuel Bogumił, pol. językoznawca i bibliotekarz (1771—1847), główne dzieło: pomnikowy „Słownik języka polskiego".

Linde Karl, inż. niem. (1842—1934), konstruktor amoniakalnej maszyny oziębiającej i aparatu do technicznego skraplania powietrza.

Linea łac., linia; linearny, liniowy.

Ling Per Henrik, szwedzki poeta (1776—1839), twórca systemu gimnastyki szwedzkiej.

Lingwista, nowołac., językoznawca, badacz języka. — Lingwistyka, językoznawstwo, nauka o językach.

Linia, łac., 1) zasadn. pojęcie geometrii, utwór geom. o jednym tylko wymiarze, tj. długości, tor punktu poruszającego się. Rozróżnia się l. krzywe, proste i łamane; 2) wojsk.: oddziały ustawione obok siebie (przeciw. kolumna), także oddziały frontowe (przeciw.: sztaby, służby).

Liniał, przyrząd do kreślenia linij prostych.

Linienie (lenienie), 1) u ssaków wypadanie włosa na wiosnę i w jesieni oraz odrastanie

nowego, często różnego barwą; 2) zrzucanie skóry u gadów, płazów i owadów.

Linie sił w polu elektr. lub magnet., tory, po kt. poruszałby się swobodny biegun elektr. dodatni, lub magn. płn. Ilość l. s. przypadających na 1 cm² wyraża liczbową wartość natężenia pola (ob. Elektryczne pole, Magnetyczne pole).

Liniowe okręty, p a n c e r n i k i, wielkie okręty bojowe, silnie opancerzone, o wielkim tonażu, uzbrojone w działa dalekonośne. — P o r. t a b l. O k r ę t y w o j e n n e.

Linné Karl, przyrodnik szwedzki (1707—78), stworzył sztuczny system roślin, oparty na cechach płciowych.

Linoleum, łac., tkanina z juty pokryta rodzajem gęstego pokostu zarobionego korkiem i in., zły przewodnik ciepła, wilgoci i głosu, używana na pokrycie posadzek itp.

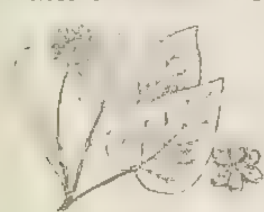
Linotyp, ob. Składarki czcionek i t a b l. D r u k a r s t w o.

Linowe kolejki, urządzenia przewozowe związane ze stałym torem, przy czym przeniesienie siły na wagony odbywa się za pośrednictwem liny. Rozróżnia się k. l. poruszające się na normalnych szynach kolejowych i zawieszone na linie. Do przewożenia ciężarów używa się tzw. p o c h y l n i, przy których naładowane wózki wyciągają do góry puste wagony. — W P o l s c e otwarto w r. 1936 kolejkę pasażerską w Tatrach z Kuźnic na Kasprowy Wierch (1988 m). Kolejka ma 4.181 m długości w dwóch odcinkach (pośrednia stacja na Myślenickich Turniach). Różnica wzniesień między stacją w Kuźnicach, a Kasprowym wynosi 932 m.

Linowski Aleksander, polityk polski (1760—1820), występował na sejmie grodzieńskim za podniesieniem armii do 100.000, w powstaniu 1794 sekretarz Kościuszki, potem w służbie Księstwa Warszawskiego.

Liny, wyrabia się z włókien roślinnych lub drutu. Powstają przez skręcenie lub splecenie kilku pojedyńczych nici (drutów) w wiązki i skręcenie tychże w linę. Por. Powroźnictwo. Drut.

Linz, stolica Austrii Górnej, nad Dunajem, 118.000 mieszkańców; port.

Lipa

Lipa, drzewo do 25 m wys., osiąga zwykle 400—500 lat; kwiaty dostarczają dobrego miodu, stosow. też jako środek lekarski; drewno miękkie do wyrobów snycerskich, łyko do wyrobów koszykarsk.; strefa płn. umiarkowana.

Liparyjskie Wyspy, wulkan. archipelag włos. na płn. od Sycylii, czynne wulk. S t r o m b o l i i V u l c a n o; 89 km², 15.000 mieszk.; stolica Lipari, na wyspie Lipari, 5.000 mieszkańców.

Lipawa, ob. Libawa.

Lipazy, gr., enzymy zmydlające tłuszcze, tj. powodujące ich rozpad na glicerynę i wolne kwasy tłuszczowe; zawarte w organizmach roślinnych i zwierzęcych.

Lipcowa rewolucja, wybuchła we Francji 27 VII 1830 (ordonanse Karola X), strąciła Bourbonów 29 VII 1830, stworzyła „monarchię lipcową" (1830—48).

Lipemia, gr., duża ilość tłuszczu w krwi.

Lipianka (Mień), pr. dopływ Wisły, 43 km.

Lipień, ryba z rodziny łososiowatych, jadalna, żyje w górskich potokach.

Lipiny, osada w pow. Świętochłowice (wojew. śląskie), na płn.-zach. od Królewskiej-Huty, 18.000 mieszk.; kopalnie węgla i rudy cynkowej, huty ołowiu i cynku.

Lipiński, 1) Karol Józef, słynny skrzypek pol. (1790—1861); kompozycje: polonezy, koncerty i etiudy; 2) Tymoteusz, historyk pol. (1797—1856); „Starożytna Polska..." (3 t.) i in.; 3) Stanisław, rzeźbiarz pol. (1840—82); 4) Hipolit, malarz polski (1846—84); obrazy rodzajowe; 5) Edward, ekonomista pol., * 1888, badacz koniunktur; 6) Wacław, historyk pol., * 1898, źródłowe prace z dziejów Legionów i ostatnich walk polskich.

Lipkowie, osadnicy tatarscy z nad Dniestru; od XVII w. przeważnie w służbie tureckiej, napadali na Kresy wsch. oddziałami partyzanckimi.

Lipnik, przedm. Białej (woj. krak.), przedtem wieś, 10.000 mieszkańców; fabryki sukna.

Lipno, m. pow. w wojew. warszaws., nad Lipianką (Mienią), 10.000 mieszkańców. elektrownia, cementownia.

Lipoidy, gr., składniki komórek zwierzęcych i roślinnych, podobne do tłuszczów, zawierają często azot i fosfor; tu należą cholesteryna, lecytyna i pokrewne.

Lippe, republ. związk. Rzeszy Niem., między Lasem Teutoburskim a Wezerą, 1.215 km², 180.000 mieszk.; s t o l i c a Detmold. — Od 1720 księstwo, od 1918 republika.

Lippi, 1) Fra Filippo, malarz włoski (1406—69), freski i obrazy religijne pełne prymitywnego wdzięku i uroku; 2) Filippino, syn poprz., malarz włoski (1457—1504).

Lippmann Gabriel, fizyk franc. (1845—1921); badania nad zjawiskami włoskowatymi i termodynamiką; barwna fotografia. Nagroda Nobla.

Lippomano Luigi, biskup Bergama (1500—59), m. in. nuncjusz w Polsce, gdzie miał zwalczać reformację.

Lipps Theodor, filozof niem. (1851—1914); pisma z zakresu psychologii i estetyki.

Lipsk (niem. Leipzig), największe m. Saksonii, nad Elsterą, Pleissą i Parthą, 700.000 mieszkańców; największy saski ośrodek przemysłu i handlu, centrum handlu księgarskiego i futrzanego, 2 razy w roku międzynarodowe targi; największy w Niemczech dworzec kolejowy, port lotniczy; uniwers. — 16—19 X 1813 „bitwa narodów" między wojskami Napoleona a sprzymierzonymi armiami austro-rosyjsko-prusko-szwedzko-angielskimi, zakończona klęską Napoleona.

Lipski, 1) Andrzej, ob. Wacław Potocki, którego niektóre dzieła wydawano pod tym nazwiskiem; 2) Jakub, malarz pol. (1787—1854); 3) Władysław, malarz pol. (1824—73); 4) Józef, dyplomata pol., * 1894, w l. 1919—22 w Londynie, nast. Paryżu i Berlinie, 1928 naczeln. Wydz. Zach. w MSZ, od 1933 poseł, później ambasador w Berlinie.

Liptowski ser, mieszanina różnych serów, startych i wymieszanych z masłem, solą i papryką.

Liptów, część żupy liptowsko-spiskiej (Czechosłowacja), do 1919 węg. komitat na Słowaczyźnie; stolica Św. Mikulasz nad Wagiem.

Liq, skrócone liquor.

Liquor, łac., płyn, ciecz, roztwór.

Lira (lyra), 1) starogrec. instrument strunowy, dawniejsza i mniejsza forma kitary, w struny uderzano palcami lub plektronem: w śrdw. instrument smyczkowy, od XVI w. wielostrunowy rodzaj wioli; l. k o r b o w a (żebracza), starodawny instrument strunowy: część strun zaopatrzonych w klawiaturę, umożliwia wydobywanie melodyj przez obracanie korbką; 2) włos. jednostka monetarna = 100 centesimi

Lirnik, wędrowny grajek i śpiewak ludowy, zwł. na Ukrainie i Podolu z początkiem XIX w., gdzie liczni l. obchodzili jarmarki i odpusty, śpiewając przy wtórze liry.

Lirogon

Lirogon wspaniały, ptak o długim ogonie w kształcie liry; Australia.

Liryka (p o e z j a l i r y c z n a), dział poezji, odtwarzającej bezpośrednio wzruszenia i uczucia. Należą tu: pieśń, oda, sielanka (idylla), elegia, epigramat, satyra, ballada (przejście do epiki) itd. Rozróżnia się l. refleksyjną, miłosną (erotyczną), religijną, patriotyczną, społeczną itd.

Lis, drapieżnik z rodziny psów, o czerwonawym futrze i puszystym ogonie zwanym kitą, żyje w norach, poluje samotnie w nocy; dostarcza cennego futra; Europa, Azja, Afryka Płn.; L. p o l a r n y, p i e s i e c, mniejszy od naszego l., sierść szaro-niebieska (l. n i e b i e s k i); obszar arktyczny.

Lis, gwiazdozbiór płn., blisko gw. Łabędzia w Drodze Mlecznej; zawiera mgławicę „Dumbbell".

Lisicki Henryk, publicysta polski (1839—99), m. in. 4-tomowa praca „Margrabia Wielopolski".

Liske Ksawery, zasłużony historyk polski (1838—91), uczestnik powstania styczn., od 1868 wyd. „Akta grodzkie i ziemskie". 1878 dyr. archiwum kraj. we Lwowie, założ. Pol. T-wa Historyczn.; „Studia z dziejów XVI w.", „Cudzoziemcy w Polsce" i in.

Lisko, m. pow. w woj. lwow., nad Sanem, 4.000 mieszk.; stary zamek; rafineria nafty, fabryki smarów.

Lisowczycy, lekka nieregularna kawaleria polska, powstała na pocz. XVII w. w czasie wojen z Moskwą. L. brali też udział w wojnie 30-letniej

List Friedrich, ekonomista niem. (1789—1846), politycznie wolnościowiec, w gosp. zwolennik ceł ochron. dla początkujących gospodarstw państwowych (zwł. niem.).

List, obok znacz. potocz.: dokument. L. g o ń c z y, publiczne ogłoszenie władzy sądowej wzywające do ujęcia przestępcy lub podejrzanego, ew. oskarżonego. L. p r z e w o z o w y, fracht, dokument wystawiany przez przewoźnika dla nadawcy na dowód umowy, zawiera oznaczenie przesyłki, przewoźnika, nadawcy, odbiorcy, datę, miejsce dostawy i inne warunki. L. z a s t a w n y, ob. Zastawne listy. L. ż e l a z n y, ob. Glejt. — Por. też L i s t y.

Lista, wykaz, spis.

Lista cywilna, ob. Cywilna lista.

Lista czarna, spis osób niepożądanych, których należy unikać, np. spis firm protestujących weksle.

Lista y Aragón Alberto, liryk hiszp. (1775—1848).

Lister Joseph, chirurg ang. (1827—1912), pionier antyseptycznego leczenia ran.

L'istesso tempo, wł., w muz. określenie: to samo tempo.

Listy, a p o s t o l s k i e, pisma apost. do różnych gmin: 13 list. św. Pawła, 1 l. do Żydów, 7 l. katolickich (ogólnych). L. p a s t e r s k i e, listy biskupów katol. do duchowieństwa i wiernych ich diecezyj, w sprawach związanych z religią, służbą Bożą itd. L. w y b o r c z e, wykazy osób upoważnionych do głosowania przy wyborach do publicznych ciał zbiorowych.

Liszaj (lichen), choroba skóry, objawiająca się silnie swędzącymi, guzkowatymi wyrzutami.

Liszt (list), 1) Franz, węg.-niem. pianista i kompozytor (1811—86), znakomity wirtuoz, potem dyrygent, 1865 przyjął niższe święcenia kapłańskie. Jeden z najwybitn. twórców romantyczn.: błyskotliwe utwory fortepianowe (oryginalne i transkrypcje), poematy symfoniczne, wielkie symfonie z chórami „Faust" i „Dante", kompozycje kośc.: msza, oratoria; 2) Franz, prawnik austr. (1851—1919), znakomity kryminolog i teoretyk prawa międzynarodowego.

Liścienie (łac. cotyledones), pierwsze liście kiełkujących roślin kwiatowych; zależnie od ilości l. dzielimy rośl. kwiatowe na 1- lub 2-liścienne.

Liść (łac. folium), nadziemny, płaski, zielony organ rośl., służy do asymilacji węgla i parowania wody; składa się z ogonka l., blaszki i nerwów, posiadających tkankę podtrzymującą i wiązki łyko drzewne; wg unerwienia dzielą się l. na pierzasto i dłoniasto unerwione (dwuliścienne) i na równolegle unerwione (jednoliścienne).

1. Liść podwójnie pierzasty; 2. l. dłoniasto złożony; 3. l. o nerwacji dłoniastej; 4. l. o nerw. pierzastej; 5. l. o nerw. równoległej; 6. l. o nerw. łukowatej

Lit, Li, pierwiastek chem., metal z grupy potasowców, l. porz. 3, cięż. atom. 6.94, w niektórych wodach mineralnych, ślady w glebie; najlżejszy z wszystkich ciał stałych; węglan i salicylan l. stosowany przy reumatyzmie.

Li Taipo (L i T a i p e), wielki poeta chińs. (698—762), wiódł życie włóczęgi, przerywane zajęciami na dworze cesarskim, znakomity liryk.

Litania, gr., modlitwa zawierająca prośby, wezwania, pochwały, odmawiana na przemian przez kapłana i lud.

Litawa (niem. Leitha), prawy dopływ Dunaju, 188 km.

Litawor (Lutawor), książę litew., walczył w XIII w. z Krzyżakami. — Bohater „Grażyny" Mickiewicza.

Litera, łac., znak pisarski, odpowiadający pojedynczej głosce języka. — Literalnie, co do litery, dosłownie.

Literackie nagrody, udzielane za twórczość lub dzieło żyjącym pisarzom. Ważniejsze: międzynarodowa nagroda Nobla, corocznie przyznawana przez Akademię szwedzką; franc. nagrody Akademii Francuskiej, Akademii Goncourtów i in.; w Polsce: państwowa nagroda ministra oświaty, nagroda Polskiej Akademii Literatury „dla młodych" (poniżej 30 lat), nagrody miast: Warszawy, Łodzi, Poznania, Lwowa, Krakowa i in.

Literackie pisma (czasopisma) powstają w XVII (franc. „Journal des Savants" 1665) i XVIII w., bogaty rozwój od XIX w.

Literat (łac. literator), pierwotnie oznaczał „uczonego", obecnie zawodowo pracującego pisarza. Literaci polscy zrzeszeni po wojnie w Związku Zawodowym Literatów Polskich w Warszawie, z autonomicznymi oddziałami w Krakowie, Lwowie, Poznaniu, Wilnie i Lublinie.

Literatura, łac., w ogóle piśmiennictwo, czyli całość zjawisk kulturalnych wyrażonych na piśmie. W ściślejszym znaczeniu 1. piękna czyli artystyczna. Gł. rodzaje: poezja, dramat, powieść, krytyka. Gł. prądy: klasycyzm, barok, romantyzm, realizm, naturalizm, symbolizm, ekspresjonizm. L. naukowa dzieli się według dziedzin wiedzy: historyczna, filozoficzna, teologiczna, przyrodnicza, matematyczna itd. Por. Literatura powszechna.

Literatura powszechna, początkami swymi sięga r. 2000 prz. Chr. Najdawniejsze pomniki na Wschodzie: napisy, mity i hymny religijne. Egipt: Księga umarłych. Babilon: Gilgamesz. Indie: bramańska literatura religijna: Rig-Weda. Wielkie epopeje: Ramayana i Mahabharata. Liryka i dramat: Kalidasa, Sudraka, Bhawabhuti. Literatura buddaistyczna. Chiny: Sziking, Laotse. Żydzi: Dekalog, Pieśń Debory, Jezajasz, Psalmy, Jeremiasz, Ezechiel, Księga Hioba, Pentateuch, Pieśń nad pieśniami. Grecja: I. Homer, Hezjod, Anakreon, Pindar. II. Okres attycki: wielcy tragicy: Aischylos, Sofokles, Eurypides; komedia: Arystofanes; historycy: Herodot, Tucydydes, Ksenofon; filozofia: Platon; wymowa: Demostenes. III. Epikur, Menander, Teokryt, Epiktet, Marek Aureliusz, Lukian, powieść. Rzym: I. Plautus, Terencjusz, Lukrecjusz, Catullus, Cezar, Cicero. II. czasy Augusta: Wergiliusz, Horacy, Propercjusz, Owidiusz. III. Seneka, Pliniusz, Lucanus, Petroniusz, Martialis, Juvenalis, Tacyt, Swetoniusz, Apulejusz. Literatura chrześcijańska: Nowy Testament, Żywoty męczenników; apologeci i ojcowie Kościoła: Tertulian, Augustyn, Hieronim. Średniowiecze katolickie: goliardzi, Abelard, scholastycy. Persja: Zaratustra, Firdusi, lirycy, Hafiz. Arabowie: Koran, Tysiąc i jedna noc, Mutanabbi, Hariri. Turcja: Nasreddin Chodża.

Średniowiecze zach.-europ., Odrodzenie, Barok: Franc. poezja bohaterska: Pieśń o Rolandzie, Cykl Karola Wielkiego. Trubadurzy i truwerzy. Epika anglonormandzka: Artus, Tristan i Izolda, Chrestien de Troyes, powieści, Marie de France. Francuski przedświt nowych czasów: Roman de Rose, Rustebeuf, Roman de Renart, misteria, mirakle, farsy: Maître Pathelin, Gringoire, historia: Commynes, Villehardouin, Joinville, Froissart. Włochy: I. Szkoły sycylijska i toskańska. Franciszek z Assyżu. Dante Alighieri. Petrarca. Boccaccio. II. Odrodzenie: Pico da Mirandola, Enea Silvio, Lorenzo d'Medici, Poliziano, Sannazaro, Bojardo, Ariosto, Tasso, Aretino, Macchiavelli, Giordano Bruno, Guarini, Michał Anioł, Bandello, Castiglione. Barok i Rokoko: Marino, Tassoni, Maffei, Metastazio, Gozzi, Goldoni. Odrodzenie we Francji: Villon, Marot, Ronsard, Du Bellay, Montaigne, Calwin, Małgorzata z Nawarry, Rabelais, Rambouillet, Descartes, Pascal, Boileau, Corneille, Racine, Molière, La Fontaine, Mme de Lafayette, La Rochefoucauld, La Bruyère, Mme de Sevigné, Saint-Simon, Bossuet, Fénelon. Hiszpania: Cyd, Amadis, Gongora, Quevedo, Cervantes, Lope de Vega, Calderon. Portugalia: Camões. Anglia: Beowulf, Chaucer, Robin Hood, moralitety. Odrodzenie: Sidney, Spenser, Marlowe, Shakespeare, Ben Jonson, Otway. Niemcy: Pieśń Hildebranda, Ekkehard, Hroswitha, Minnesang, Walther von der Vogelweide, Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg, Nibelungi, Gudrun, Heinrich Frauenlob, Mistrz Eckhart i mistyka, Meistergesang, Hans Sachs, Luther, Angelus Silesius.

Oświecenie: Francja: Bayle, Montesquieu, Buffon, Voltaire, Marivaux, Beaumarchais, Le Sage, Prévost, Laclos, Grimm, Diderot, Rousseau, Mirabeau, Chenier, Bernardin de Saint-Pierre, Béranger. Anglia: Bunyan, Milton, Dryden, Sheridan, Chesterfield, Walpole, Junius, Steele i Addison, Johnson, Swift, De Foe, Richardson, Fielding, Smollett, Sterne, Goldsmith, Pope, Chatterton, Burns. Niemcy: Leibniz, Günther, Haller, Gottsched, Bodmer, Gellert, Chr. Wolff, Klopstock, Lessing, Wieland, Winckelmann, Herder. Okres burzy i naporu, Bürger, Goethe, Schiller, Kant.

Romantyzm: Francja: Chateaubriand, Mme de Staël, Constant, Lamartine, de Vigny, Hugo, Musset, G. Sand, Dumas, Gautier, Baudelaire, Parnasiści, Scribe, Sardou, Mistral. Anglia: Szkoła jezior, Byron, Shelley, Keats, Scott. Niemcy: A. W. i Fr. Schlegel, Hölderlin, Jean-Paul, Novalis, Tieck, E. T. A. Hoffmann, Kleist, Uhland, Fichte, Schelling, Hegel, Schleiermacher.

Realizm, naturalizm, symbolizm, ekspresjonizm, neorealizm: Francja: Balzac, Stendhal, Mérimée, Sainte-Beuve, Taine, Renan, Flaubert, Goncourtowie, Zola, Daudet, Maupassant, Huysmans, France, Bourget, Augier, Dumas syn, Meilhac, Becque, Donnay, Lavedan, Leconte de Lisle, Mallarmé, Verlaine, Régnier, Rimbaud,

de Coster, Lemonnier, Maeterlinck, Verhaeren, A. Gide, Barrès, Rolland, Barbusse, Duhamel, Claudel, Proust, Valéry, Mauriac. Anglia: Carlyle, Thackeray, Dickens, Ruskin, Rossetti, Tennyson, Browning, El. Browning, Swinburne, Pater, Wilde, Stevenson, Kipling, Meredith, Moore, Shaw, Th. Hardy, Wells, Galsworthy, Conrad, Joyce, Lawrence. Ameryka Północna: Irving, Cooper, Longfellow, Poe, Emerson, Thoreau, Whitman, Mark Twain, H. James, Dreiser, S. Levis. Niemcy: Grillparzer, Platen, Grabbe, Heine, Herwegh, Hebbel, Ludwig, Heyse, Reuter, Keller, C. F. Meyer, Wagner, Schopenhauer, Nietzsche, Ranke, Mommsen, Spitteler, Holz, G. Hauptmann, Schnitzler, Liliencron, Dehmel, George, Hofmannsthal, Rilke, Polenz, Th. Mann, H. Mann, Ric. Huch, Hesse, St. Zweig, Schaeffer, Däubler, Werfel, Kafka, Remarque. Włochy: Alfieri, Foscolo, Manzoni, Leopardi, Carducci, Fogazzaro, d'Annunzio, Marinetti, Pirandello. Hiszpania: Zorilla, Hartzenbusch, Echegaray, Galdos, Ibañez, Pardo-Bazan, Unamuno. Portugalia: Almeida-Garrett, de Castro, De Queiroz. Niderlandy: Ruysbroek, Erasm, Vondel, Multatuli, Couperus, Verwey, van Eeden, Heijermans. Skandynawia: Islandia: Edda. Dania: Saxo, Holberg, Oehlenschläger, Andersen, Kierkegaard, Brandes, Jacobsen, Baug, Pontoppidan, Wied, Jensen, Drachmann, Gjellerup, Andersen-Nexö. Norwegia: Wergeland, Welhaven, Björnson, Ibsen, Lie, Kjelland, Garborg, Hamsun, Undset. Szwecja: Bellman, Tegnér, Almquist, Strindberg, Geijerstam, Heidenstam, Lagerlöf, Froding, Hallström. Węgry: Kisfaludy, Vörösmarty, Arany, Petöfi, Madách, Jokai, Mikszáth, Herczeg, Moricz, Ady, Babits, Molnár. Indie: Rabindranath Tagore.

Słowiańszczyzna: Południowa: Gundulić, Karadžić, Gay, Prešeren, Vraz, Lazarević, Mažuranić, Gjalski, Jovanović, Begović. Bułgaria: Sławejkow, Wazow, Botew, Christow. Czechy: Hus, Komenský, Dobrovský, Jungmann, Kollár, Palacký, Hanka, Mácha, Čelakovský, Němcová, Vrchlický, Neruda, Zeyer, Čech, Machar, Sova, Březina, Bezruč, Jirásek, Čapek, Langer, Hašek. Rosja: Byliny, Słowo o pułku Igora, Kantemir, Łomonosow, Dierżawin, Karamzin, Kryłow, Żukowskij, Gribojedow, Puszkin, Gogol, Lermontow, Gonczarow, Turgeniew, Dostojewskij, Lew Tołstoj, Tiutczew, Fet, Al. Tołstoj, Ostrowskij, Ljeskow, Garszin, Korolenko, Czechow, Gorkij, Mereżkowskij, Balmont, Błok, Bunin, Jesienin, Majakowskij, Leonow, Al. Tołstoj, Szołochow.

Polska: (1200—1400) Kroniki Anonima Galla, Kadłubka i Janka z Czarnkowa. (1400—1500) Grzegorz z Sanoka. Długosz. (1500—1600) Poeci łacińscy: Krzycki, Dantyszek, Hussowski, Janicki, Biernat z Lublina, Marcin Bielski. Orzechowski. Frycz-Modrzewski. Rey. Jan Kochanowski. Łukasz Górnicki. Wujek. Skarga Strykowski. Sęp-Szarzyński. Klonowic. Szymonowic. (1600—1700) Sarbiewski. Twardowski Baryka. A. Morsztyn. K. Opaliński. A. M. Fredro. J. B. Zimorowic. Kochowski. W. Potocki. St. H. Lubomirski. Pasek. (1700—1800) Konarski. Drużbacka. Bohomolec. Naruszewicz. Krasicki. Węgierski. Kniaźnin. Zabłocki. Karpiński. Trembecki. Woronicz. Staszic. Niemcewicz. Dmochowski. Kołłątaj. Ad. Czartoryski. Jędrzej Śniadecki. Kitowicz. (1800—1830) Jan Śniadecki. Koźmian. Linde. Czacki. L. Osiński. Węzyk. Lelewel. Kropiński. Feliński. K. Brodziński. Ks. Wirtemberska. Fredro. Tańska. St. Potocki. Bernatowicz. Skarbek. Mickiewicz. Jachowicz. Mochnacki. Malczewski. J. Korzeniowski. Goszczyński. M. Grabowski. Zaleski. (1830—1880) Hoene-Wroński. Słowacki. J. I. Kraszewski. Pol. Krasiński. Ign. Chodźko. Czajkowski. Wiszniewski. Kremer. Trentowski. Cieszkowski. Rzewuski. Edm. Wasilewski. Berwiński. Siemieński. Żmichowska. Sztyrmer. Libelt. Ujejski. Szajnocha. C. Norwid. Lenartowicz. Klaczko. Anczyc. Kaczkowski. Kalinka. Romanowski. T. T. Jeż. Faleński. Wal. Łoziński. Szujski. Małecki. Orzeszkowa. Lam. Asnyk. Bałucki. Narzymski. Świętochowski. Chmielowski. Gomulicki. Sienkiewicz. Prus. (1880 do ostat. czasów) Konopnicka. Korzon. Dygasiński. Witkiewicz (ojciec). Szymański. Bliziński. Kasprowicz. Lange. Tetmajer. Ign. Dąbrowski. Przesmycki. Sieroszewski. Żeromski. Niemojewski. Reymont. Szczepanowski. A. Górski. Wyspiański. Weyssenhoff. Przybyszewski. Rydel. Matuszewski. Zapolska. Lemański. Rittner. J. A. Kisielewski. Berent. Miciński. St. Brzozowski (Czepiel). W. Feldman. Nowaczyński. Orkan. Staff. Rostworowski. Kaden-Bandrowski. Nałkowska. Goetel. Tuwim. Lechoń. Wierzyński. Iłłakowiczówna. Pawlikowska (Jasnorzewska). Zegadłowicz. Szaniawski. Iwaszkiewicz. Kossak-Szczucka. Dąbrowska. Kuncewiczowa. Szelburg-Zarembina. St. Ign. Witkiewicz. Peiper. Przyboś. Schulz. Piechal.

Lithuania, łac. nazwa Litwy.

Litografia, gr., rysowanie na kamieniu litograficznym i powielanie. Negatyw oryginału przenosi się na kamień l. farbą zrobioną z wosku, łoju, mydła i barwnika. Kamień zwilża się rozcieńczonym kwasem azotowym i nakłada właściwą farbę, która przylgnie tylko do miejsc tłustych. Powiela się na prasie l. Można też rytować w kamieniu, mechanicznie (rylcem) lub trawiąc kwasami; na powstałe rysy nakłada się farbę. Litotypia: na k. l. trawi się nie kontury rysunku, lecz tło. Chromolitografia: odbitki barwne, tyle kamieni ile barw; każdy kamień zawiera tylko kontury rysunku, które podpadają pod odpowiednią barwę. Fotolitografia: kamień powleka się warstwą światłoczułą, naświetla, a wg otrzymanego rysunku fotograficznego trawi chemicznie.

Litograficzny kamień, odmiana wapienia, używ. do odbijania rysunków. Por. Litografia.

Litopon (biel litoponowa, biel Griffitha), biała farba, trwała i b. odporna na czynniki zewn.

Litoralny, łac., przybrzeżny, nadmorski.

Litosfera, gr., zewn. skorupa ziemi.

Litotypia, gr., metoda drukarska, posługuje się kliszami z kamienia, otrzymywanymi przez trawienie pisma.

Litr, miara objętości płynów lub ciał sypkich = ok. 1 dm^3.

Lew z kraju Massajów

Little Rock (litl rok), stol. st. Arkansas, w St. Zjedn. Amer. Płn., 80.000 mieszk.; uniwersytet.

Littré Emile, franc. lekarz, filozof i językoznawca (1801—81), pomnikowy „Dictionnaire de la langue française".

Liturgia, gr., ogół czynności związanych ze sprawowaniem służby Bożej i ich porządek. W Kościele katol. unormowana przez mszał i rytuał.

Liturgiczne szaty, szaty przywdziewane przez kapłana do sprawowania służby Bożej.

Liturgika, gr., nauka o sprawowaniu kultu Bożego, część teologii praktycznej.

Litwa (lit. Lietuva), republika nadbałtycka, położ. między Prusami Wsch., Polską, Łotwą i Bałtykiem (91 km granicy morsk.). 55.659 km² pow. (1934): 2,450.673 mieszk. (44 na km²). Kraj przew. nizinny o rzeźbie i glebach polodowcowych. Najżyźniejsze obszary na nizinie nad rz. Niewiażą i Świętą, pomiędzy pojezierzem Żmudzkim a Litewskim (Wileńskim). 80% Litwinów. Polaków ok. 200.000, nadto Żydzi i Niemcy. Kraj na wskróś agrarny (47,2% roli, 77% mieszk. zatrudn. w rolnictwie). Uprawa: żyta (1934: 6,7 mil. q), jęczmienia, pszenicy, ziemniaków i lnu (1934: 220.000 q włókna). Chów bydła rog., trzody chlew. i drobiu. Z kopalin tylko torf. Wartość (1934) przywozu: 121 mil., wywozu (gł. bekony, nabiał, len): 129 mil. zł. Handel gł. z Niemcami i Wką Brytanią. Kolei: 1856 km. Gł. droga wodna: Niemen. Stolica: Kowno (Kaunas). Jednostka monet.: lit. Ustrój: na czele republiki prezydent. Władza ustawodaw.: sejm 1-izbowy (seimas). Rząd: prezyd. i 8 ministr. Administr.: 20 okręgów. Osobny obszar autonomiczny tworzy Kłajpeda (Mała Litwa, 2416 km²). — Państwo litew. tworzy się w XIII w. przez połączenie szeregu księstw pod ks. Mindogiem (Mendogiem), po którego śmierci rozpada się 1263. Zorganizowane znowu przez Giedymina (1317—41), po jego śmierci pod władzą synów Kiejstuta (ziemie płn.) i Olgierda (Ruś). Od 1377 rządy Jagiełły: jego małżeństwo z Jadwigą, chrzest L. i na mocy układu krewskiego 1385 wcielenie L. do Polski (później unia). Odtąd dzieje Litwy związane z polsk. Po rozbiorach wcielona do Rosji podzielona na 6 gubernij. Ok. 1900 powstają na L. partje polit.: socjal demokrat. (1896), demokrat. (1902), chłopska (1905). Po rewolucji ros. 1917 L. niezawisłą republiką (plany unii personal. z Rzeszą), 1920 utrata Wilna na rzecz Polski (gen. Żeligowski). 1922 uznana przez paryską Radę Ambasadorów, zawiera traktaty z sąsiadami (z wyjątkiem Polski). 1922 reforma rolna, 1926 rewolucja wojskowa, ustąpienie prezydenta Grinlusa; 1926 prezydentem Smetona (postępowiec), dyktatorem Waldemaras, usunięty 1929; 1934/5 naprężone stosunki z Niemcami.

Litwa Środkowa, osobna jednostka państwowa od 9 X 1920 do 24 III 1922 (oprócz Wilna powiaty: wileńsko-trocki, Oszmiana, Święciany, Bracław), powstała po zdobyciu Wilna przez gen. Żeligowskiego; przyłączona do Polski 1922 uchwałą sejmu wileńskiego, potwierdzoną przez Ligę Narodów (9 III 1923) i Radę Ambasadorów (15 III 1923).

Litwini, plemię z grupy ludów łotew.-lit., ok. 2.400.000 głów. Zamieszk. Litwę, Polskę (w woj. wileńsk., nowogrodz. i białostoc.), oraz w niewielkiej liczbie Prusy Wsch.; specjalną grupę wśród nich stanowią Żmudzini.

Litwinow Maksym, polityk sowiecki, * 1875, od 1893 w partii socjalist., 1900 i 1901 więziony, 1903 w partii bolszewickiej. Po rewolucji poseł sow. w Anglii, 1927 zastępca Cziczerina, od 1930 komisarz spraw zagr., 1934 reprezentant Sowietów w Lidze Narodów.

Litwinowicz Aleksander, gen. pol., * 1879, od 1910 udział w Zw. Walki Czynnej i Zw. Strzelec., później w walkach legion. i w obronie Lwowa, 1935 2. wicemin. spraw wojsk. i szef administracji armii.

Litwor arcydzięgiel, rośl. 2-letnia, baldaszkowata, na skałach i wśród kosówki w Tatrach.

Litwos, pseud. Henryka Sienkiewicza (ob.).

Liverpool (liwerpul), m. w ang. hr. Lancaster, przy ujściu rz. Mersey, 850.000 mieszk., najwięk. morski port Anglii, przywóz 95% całego ang. zapotrzebowania bawełny, wywóz manufaktury, węgla i soli, wielki przemysł; uniwersytet.

Livingstone (liwingstn) Dawid, ang. misjonarz i podróżnik (1813—73), badacz Afryki, odkrył Wodospady Wiktorii nad rz. Zambezi; napisał kilka dzieł o płd. Afryce.

Livius (Liwiusz) Titus, historyk rzym. (59 prz. Chr. — 17 po Chr.), napisał dzieje Rzymu od założenia miasta („ab urbe condita") do r. 9 prz. Chr. (zachow. 35 ksiąg i fragmenty).

Livius Andronicus Lucius, poeta rzym., † 204 przed Chr., Grek z Tarentu, wprowadził na scenę łac. opracowania dramatów greck., założ. rzymskiego dramatu artystycznego.

Livorno, włos. prowincja i stol. prow., port nad M. Tyrreńskim, 124.000 mieszk., przemysł i handel, budowa okrętów.

Liwadia, stacja klimat. na Krymie, pałac carów

Liwiec, l. dopływ Bugu, 116 km dług.

Liwiusz, ob. Livius.

Liwiusze, rzym. ród plebejski; Marcus L. Salinator pobił 207 prz. Chr. nad rz. Metaurus Hazdrubala.

Liwowie (Randolist), wymarłe niemal plemię Finnów zach., niegdyś zajmowali całe Inflanty, dziś zlewają się z Łotyszami. Spokrewnieni z Karelami.

Lizander, admirał spartań., zakończył zwycięsko wojnę peloponeską, zaprowadził oligarchię, 400 pomocny Agezilausowi, zginął pod Haliartos 395.

Lizbona, portug. Lisboa, stol. i gł. port Portugalii, nad ujściem Tajo, 595.000 mieszk.; uniw.; gł. ośrodek przemysłu portugal., handel.

Lizjasz, jeden z 10 mówców ateńskich (450—380 prz. Chr.); zachowane 34 mistrzowskie mowy.

Lizoform, środek dezynfekc., alkoholowy roztwór mydła potasowego z formaldehydem.

Lizol, środek dezynfekcyjny, ½—2% roztwór mydła potasowego z dodatkiem krezolu, używ. też do konserwacji skór i drzewa.

Lizymach, wódz macedoń. (ok. 355—281 prz. Chr.), władał Tracją, 306 król, zwyciężył pod Ipsos 301, zginął 281 w bitwie z Seleukosem.

Lizyp, najznakom. rzeźbiarz grecki końca IV w. prz. Chr., cechuje go dojrzały naturalizm i osiągnięcie indywidualności wyrazu.

Llany (ljany), hiszp., „równiny", obszar sawann w płn. cz. Amer. Płd., w okresie deszczów pokryte bujną roślinnością.

Lloyd, stowarzyszenie ludzi, zajmujących się ubezpieczeniami morskimi; również instytucje kontroli ubezpieczeń morskich, towarzystwa i linie okrętowe.

Llyod George (dżordż) David, ang. mąż stanu, * 1863, liberał, 1905 min. handlu, 1908-9 kanclerz skarbu, stworzył ang. ustawodawstwo socjalne. Podczas wojny światowej minister amunicji, potem wojny, 1916 premier, przyczynił się swą energią do zwycięstwa, 1922 ustąpił, odtąd w opozycji.

Lloydy (Lloyds), wielka korporacja ubezpieczeniowa w Londynie.

Lniany olej, otrzymyw. z nasion lnu, gęsta ciecz o nieprzyjemnej woni, używ. do wyrobu pokostów, linoleum, do oświetlania.

Lnica, rośl. trędownikowata; l. pospolita o kwiatach bladożółtych rośnie na skałach, żwirowiskach.

Loanda (São Paulo de L.), stol. Angoli Portug. w zach. Afryce, 23.000 mieszk.; port.

Loara (fr. Loire), najw. rz. Francji, wypływa w Sewennach, uchodzi do Atlantyku, 1020 km dług., połącz. kan. z Saoną i Sekwaną; ważn. dopływy prawe: Nièvre, Maine, Erdre; lewe: Allier, Cher, Indre, Vienne, Sèvre-Nantaise.

Lob-Nor, Lop-Nor, jez. w Turkiestanie wsch., 2500 km², przepływa przezeń rz. Tarym, zmienia ciągle swój kształt pod wpływem posuwania się wydm piaszczyst.; 1931 badane przez wyprawę Sven Hedina.

Lobelia, stroiczka, zioło wodne, b. rzadkie w Polsce; wiele gat. w strefie cieplejszej, niektóre gatunki lądowe hodow. jako ozdobne oraz dla celów leczniczych.

Locarno (lokarno), m. pow. i stacja klimat. w szwajc. kantonie Tessyn, nad Lago Maggiore, 11.000 mieszk. — Por. Lokarneńska polityka.

Locatelli (lokateli) Pietro, skrzypek włoski (1693—1764); brawurowe, wirtuozowskie koncerty, sonaty i in.

Lochner Stephan, malarz niem., † 1451, główny przedstawiciel szkoły kolońskiej.

Locke (lok) John, filoz. ang. (1632—1704), empirysta: dusza ludzka jest od urodzenia niezapisaną tablicą (tabula rasa), dopiero doświadczenie wypełnia ją treścią. Także wybitne dzieło o wychowaniu.

Loco, łac., 1) na miejscu, zamiast: l. citato (skrót l. c.), na przytoczonym miejscu (książki); 2) w handlu, oznaczenie miejsca, w którym ma nastąpić objęcie towaru; 3) l. sigilli (skróc. L. S.): „w miejsce pieczęci", umieszczane na odpisach oznaczenie miejsca, gdzie w oryginale figuruje pieczęć.

Loden, tkanina wełniana, zbliżona do sukna, lecz niespilśniona.

Lodi, włos. m. w prow. Mediolan, nad Addą, 30.000 mieszk., fabr. majoliki, 1796 zwycięstwo Napoleona nad Austriakami.

Lodołam, ob. Lodu łamacze.

Lodomeria, w XIII w. zlatyniz. nazwa ks. włodzimiersk., później nazwa części zaboru austriackiego (Galicja i Lodomeria).

Lodovico (lodowiko), włos. Ludwik.

Lodowate morza (morza polarne), nazwa mórz poza kołami podbiegun.; M. Lodowate Płn. łączy się przez Cieśn. Beringa z Oc. Spokojnym; M. Lodowate Płd.: wokół lądu Antarktydy.

Lodowcowa epoka (glacjalna), okres największego rozprzestrzenienia się lodowców na półkuli płn. w epoce dyluwialnej; w Europie lodowce posuwały się od południa z wysok. gór Alp i Tatr), z płn. zaś płynęły olbrzymie lądolody ze Skandynawii; okresy zlodowaceń przedzielone od siebie okresami cofania się lodowców (międzylodowcowymi cz. interglacjalnymi) o suchym, stepowym klimacie. Liczne ślady w rzeźbie terenu.

Lodowiec, masa lodowa, spływająca z wysokich gór lub okolic polarnych, powstaje na polach firnowych z opadów śnieżnych; szybkość ruchu rozmaita; u l. alpejskich średnia szybkość roczna 60—200 m, u grenlandzk. 30 m dziennie. L. niosą na sobie i pod sobą ogromne masy gruzu, moreny (ob.), które odgrywają ogromną rolę w kształtowaniu powierzchni ziemi.

Lodowy, szczyt w Tatrach Wys., 2630 m.

Lodu łamacze, 1) tzw. izbice: rusztowania ustawiane przed filarami mostowymi dla zabezpieczenia przed krą; 2) statki parowe o specjal. budowie do kruszenia powłoki lodowej w zamarzających portach itd.

Lody, potrawa przyrządzona przez zamrożenie śmietany zmieszanej z jajami, cukrem i przyprawami, lub soku owocowego z cukrem.

Loes, loess, ob. Less.

Loewe Karl, kompoz. niem. (1796—1869); popularne ballady do śpiewu, kantaty, opery itd.

Löffler Leopold, malarz pol. (1827—98); sceny rodzajowe i obrazy historyczne.

Löffler Friedrich, lekarz niem. (1852—1915), bakteriolog, współpracownik Roberta Kocha, odkrył bakterie nosacizny i błonicy (dyfterii, prątki L.).

Lofoty, norwes. wyspy na płn.-zach. wybrz. Norwegii, na płn. od koła podbiegun., 5.800 km², rybołówstwo; gł. osada Melbo.

Log, przyrząd do mierzenia szybkości okrętu; najprostszy: kawał drewna, który wyrzuca się z dziobu okrętu, po czym oblicza się w ilu sek. statek minął go całą swą długością. Na statkach parowych szybkość można też obliczyć wprost z ilości obrotów śruby okrętowej.

Logarytm liczby dodatniej x o zasadzie a: wykładnik, do którego należy podnieść a, by otrzymać x; y = log$_a$ x równoważne: $a^y = x$. L. jest liczbą jednoznacznie określoną; logar. Briggs'a, l. o zasadzie 10, ogólnie używane; l. naturalne, l. o zasadzie e = 2,7182... L. składa się z części całkowitej — cechy i dziesiętnej — mantysy. Tablice logarytmiczne zawierają mantysy liczb. obliczone z dokładnością do 4., 5. itd. miejsc dziesiętnych. L. pozwalają sprowadzić mnożenie, dzielenie, potęgowanie, pier-

władkowanie do dodawania i odejmowania, stąd w powszechnym użyciu.

Loggia, wł., przysionek lub galeria wsparta na filarach lub kolumnach tworzących arkady.

Logika, gr., nauka o prawach poprawnego myślenia i o sposobach stwierdzania prawdy i fałszu myślenia. Logik, zajmujący się l. Logiczny, odpowiadający prawom l.

Logistyka, gr., badania nad logiką przy użyciu symboliki i metody dedukcyjnej; logika algebraiczna.

Logografowie, najstarsi kronikarze i historycy grec.; pisali o zakładaniu miast, zwyczajach poszczeg. ludów i w. in. Rozkwit logografii od 550 prz. Chr. do wojny perskiej.

Logos, gr., w logice sąd lub zdanie; w retoryce przepisowo zbudowana mowa; w metafizyce rozum świata; w teologii katol. oznacza l. Chrystusa.

Lohengrin, wedle niem. legendy śrdw., syn Parzivala, rycerz św. Grala. Temat opracowany przez R. Wagnera w operze „L."

Loire (luar), ob. Loara.

Lojalność, szczerość, wierność, uczciwość w postępowaniu, przyjazne odnoszenie się.

Lojola, ob. Loyola.

Lokalizacja, umiejscowienie: w fizjologii, ograniczenie pochodzenia pewnych czynności mózgu do pewnych tylko odcinków kory mózgowej; l. choroby, ograniczenie jej do tej części ciała, z którego wyszła.

Lokalny, miejscowy.

Lokarneńska polityka, polityka związana z układem Francji, Anglii, Włoch i Belgii z Niemcami 1925 (zaw. w Locarno) miała na oku zagwarantowanie na zach. Europy stanu granic ustalonego traktatem wersalskim.

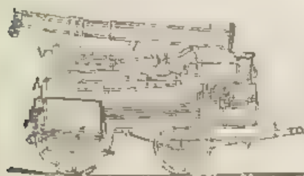
Lokata, łac., umieszczenie.

Lokatorów ochrona, ustawowe ograniczenia wypowiadania mieszkań i podwyższania czynszu, wydawane w czasach wyjątkowych dla ochrony słabszej ekonomicznie ludności.

Lokaut, ang. lock out, wyłączenie, wykluczenie; masowe zwolnienie pracobiorców przez pracodawców, jako środek przeciwdziałania akcji zbiorowej robotników.

Loki, tajemniczy demon z mitologii staronordyjskiej, występuje w legendach poetyckich o końcu świata.

Lokmân, legendarny mędrzec arabski. Pod jego imieniem znany zbiór baśni.

Lokomobila parowa

Lokomobila, łac., maszyna parowa zbudowana jako jedna całość z kotłem, zmontowana na fundamencie stałym lub też przewoźna, wzgl. przewoźna i samojadąca. Nazywa się też l. wszelkie silniki zmontowane przenośnie z źródłem energii na jednej płaszczyźnie.

Lokomocja, łac., ogół mechanicznych sposobów przenoszenia się z jednego miejsca na inne.

Lokomotywa, łac., środek lokomocji zaopatrzony w silnik, mogący się sam przesuwać i poruszać inne wozy. Buduje się l. parowe, elektryczne, na zgęszczone powietrze, z silnikiem Diesla itd. — O l. parowych, ob. Parowóz.

Lokris, Lokryda, nazwa 2 krain w staroż. Grecji, przedzielonych górami Parnas i Focydą: wschodnia naprzeciw płn. Eubei i zach., na płn. wybrzeżu Zat. Korynckiej.

Lokryda, ob. Lokris.

Loksodroma (linia loksodromiczna, skośnobieżna), linia krzywa przecinająca wszystkie południki ziemskie pod tym samym kątem; wzdłuż teoretycznej l. posuwa się okręt płynący stale w jednym kierunku. Również linia lotów w aeronautyce.

Lombard, zakład zastawniczy, tj. udzielający pożyczek pod zastaw ruchomości. Lombardować, zastawiać. Nazwa od Lombardów (mieszkańców płn. Włoch), którzy w śrdw. od r. 1200 uprawiali ten interes.

Lombardia, kraina w płn. Włoszech, nad Padem, 23.810 km², 5 i pół mil. mieszk. Stolica Mediolan.

Lombok, jedna z wysp M. Sundajskich (Indie Holend.), 4669 km², 700.000 mieszk.; wulkan Rendiani, 3780 m wys., bogate złoża rudy cyny.

Lombroso Cesare, lekarz włos. (1836—1909), psychiatra, twórca m. in. teorii o zależności między zbrodnią a konstytucją cieles.; napisał: „Geniusz i obłąkanie".

London, m. w kanad. prow. Ontario, 61.000 mieszkańców; uniwersytet.

London Jack, właściwie John Griffith, pisarz anglo-ameryk. (1876—1916), po życiu włóczęgi głośny autor powieści przygód: „The Son of the Wolf", „The Call of the Wild", „The Sea-Wolf", „Martin Eden", „John Barleycorn" i in.

Londonderry (londenderi), stol. hrabstwa w płn. Irlandii, port, 45.000 mieszkańców.

Londyn (London), stolica Anglii i imperium brytyjskiego, drugie co do wielkości (po N. Jorku) miasto świata. 1934: 4.230.000 mieszkańców, Wielki L. (okręg policyjny): 8.401.000 mieszk. Leży u początku lejka Tamizy (100 km od jej ujścia). Najstarsza część L., śródmieście i dzielnica handlowa: City (ok. 10.000 stałych mieszk., w godzinach pracy ok. 3 mil. ludzi). Siedziba rządu (Whitehall, Downingstreet), parlamentu, dzielnica arystokracji: zach. cz. L., Westend. Dzielnica robotnicza: Eastend (wsch. cz.). Gł. zabytki: Tower, katedra św. Pawła, opactwo Westminster, parlament, pałace (Buckingham, St. James, Lambeth). Gł. parki: Hyde- i Regentpark. Obserwatorium astronom. w Greenwich. Lotnisko w Croyden. Uniwersytet, liczne instytuty i towarzystwa naukowe. Największe na świecie Muzeum Brytyjskie (najw. biblioteka). Metropolia świat. handlu. Największe giełdy. Drugi (po N. Jorku) port świata (1935: weszło 21,8 mil. t rej. netto). Ośrodek wielkiego przemysłu. — Dzielnica City na miejscu miasta rzymskiego (Londinium). Już w VII w. duże miasto handlowe. Światowe znaczenie i olbrzymi rozwój od 2. połowy XVII w.

Londzin Józef, ks., zasłuż. działacz społeczny na Śląsku (1862—1929), red. „Gwiazdki Cieszyńskiej", 1904 prezes Macierzy, 1907 i 1911 poseł,

1918 współzałoż. i prezes „Rady Narodowej Ks. Cieszyńskiego", 1919 poseł, 1928 senator, założ. Muzeum Śląsk.; znaczny dorobek naukowy.

Long Beach (long bicz), m. w Kalifornii, w St. Zjedn. Amer. Płn., w pobl. Los Angeles, 140.000 mieszk., port i miejscowość kąpielowa.

Longchamp (lonszan), plac wyścigowy w Lasku Bolońskim koło Paryża.

Longfellow (longfello) Henry Wadsworth, poeta anglo-ameryk. (1807—82), romantyk, jego arcydzieło: „The Song of Hiawatha".

Longinus (Longin), św., 1) żołnierz, który otworzył włócznią bok Chrystusa; 2) setnik rzymski, który stał się wyznawcą Jezusa.

Longinus Johannes, ob. Długosz Jan.

Long Island (long ajlend), wyspa u wsch. wybrzeży St. Zjedn. Amer. Płn. naprzeciw N. Jorku, 3.780 km². Na L. I. dzielnice N. Jorku: Brooklyn, L. I. City i in. miejscowości (niekt. kąpielowe).

Longobardowie, ob. Langobardowie.

Long Wood (longłud), miejsc. na Wyspie Św. Heleny, w kt. przebywał Napoleon 1815—21.

Longwy (lonwi), fr. m. w depart. Meurthe-Moselle, twierdza, 15.000 mieszk.; przem. żelazny i stalowy.

Lönnrot Elias, filolog fiński (1802—84), wydawca „Kalewali", słowników języka fińsk. i in.

Lont, niem., luźno skręcony knot nasycony saletrą lub siarką, używany do zapalania ładunków materiałów wybuchowych (dawniej dział i strzelb).

Lonża, fr., linka, na której opędza się konia w kółko, przy początk. ćwiczeniach w jeździe konnej, a także dla zaprawienia samego konia.

Looping (luping), ang., ewolucja akrobatyki lotniczej: opisanie koła (pętlicy) samolotem w płaszczyźnie pionowej.

Lope de Vega Carpio Félix, hiszp. poeta dramat. (1563 -1635), wiódł życie pełne przygód, pisarz nadzw. płodny, twórca narod. dramatu, o bardzo żywej i pomysłowej akcji, oprócz poematów i powieści napisał ok. 1800 komedyj, z czego 470 dochowało się.

Lop-Nor, ob. Lob-Nor.

L. O. P. P., ob. Gazowa walka, Liga.

Lorca (lorka), hiszp. m. w prow. Murcia, 75.000 mieszk.; kop. ołowiu, srebra i siarki.

Lord, ang. „pan", w Anglii tytuł wysokich arystokratów i in. członków wyższej izby parlament., zw. Izbą Lordów. Także tytuł członków niektórych wyższych urzędów oraz sędziów wyższych trybunałów.

Lorelei, skała na pr. brzegu Renu, koło St. Goar, 133 m wys. (legenda o nimfie L. Klemensa Brentano, wiersz Heinego).

Lorentowicz Jan, pol. krytyk lit., * 1867, gł. dzieła: „Młoda Polska", „Nowa Francja literacka", „Dwadzieścia lat teatru", „Spojrzenie wstecz" (pamiętnik literacki).

Lorentz Hendrik Antoon, fizyk holend. (1853-1929), twórca elektronowej teorii elektryczności; nagroda Nobla (wraz z Zeemanem).

Loreto, włos. m. w prow. Ancona, 7.000 mieszkańców; cel pielgrzymek. Wg legendy dom N. P. Marii został tu przez aniołów przeniesiony z Nazaretu.

Lornetka, mała luneta (ob.) zaopatrzona w pryzmat, odwracający obraz na prosty; daje powiększenie około 16-krotne.

Lorrain (lorę) Claude, franc. malarz i sztycharz (1600—82); słynne „idealne" krajobrazy.

Lorraine (loren), fr. nazwa Lotaryngii.

Los Angeles (los andżilis), największe m. Kalifornii (St. Zjedn. Am. Płn.), 1,200.000 mieszk.; wielki przem. naft., filmowy (Hollywood), maszyn.; handel owocami i in.; uzdrowisko klimat. dzięki niezwykle łagodn. klimatowi; uniw.

Loschmidt Joseph, fizyk i chemik niem. (1821—95); liczba L. podaje ilość cząsteczek dowolnego gazu, zawartych w 1 cm³ w temp. 0° C pod ciśn. 1 atm. $= 2{,}71 . 10^{19}$.

Löss, ob. Less.

Lot, postać z St. Test., bratanek Abrahama, jedyny (wraz z rodziną) ocalony przez Boga przed spaleniem Sodomy; żona jego, kt. oglądnęła się na płonące miasto, zamieniona w słup soli.

Lot, polskie linie lotnicze, instytucja państw. dla komunikacji lotniczej w Polsce.

Lotariusz, panujący. Cesarze rzymsko-niem.: 1) L. I (795—855), zmusił ojca swego Ludwika Pobożnego do abdykacji. Usiłował zjednoczyć państwo; 2) L. III Saski (ok. 1060—1137), nadał Henrykowi Pysznemu Saksonię, Albrechtowi Niedźwiedziowi Marchię Północną.

Lotaryngia, fr. Lorraine, niem. Lothringen, kraina między Wogezami i Nadreńs. Gór. Łupkowymi, żyzna, przecięta rz. Mozą i Mozelą; bogactwo kopalin: żelazo, węgiel, sól. Obecnie tworzy depart. franc.: Meuse, Meurthe-et-Moselle. — Dawne księstwo niem. utworzone z podziału monarchii Karola W. Nadana 953 przez Ottona I jego bratu arcybisk. Brunonowi Kolońskiemu, 959 podzielona na L. Dolną (późn. Brabant) i L. Górną (nazw. później samą L.); po wojnie sukcesyjnej pol. odstąpiona Francji, która 1737 oddała ją Stan. Leszczyńskiemu; po jego śmierci (1766) wcielona do Francji, 1870/71 zdobyta przez Niemców (prow. Alzacja—L.), po wojnie świat. zwrócona Francji

Loteria, gra, przy której o wygranej decyduje los. W większości państw (m. i.) i w Polsce przedmiot monopolu państw. — Loteria klasowa: ilość i wysokość wygranych jest ustalona w tzw. planie loteryjnym, gra podzielona na kilka klas, dla których odbywają się osobne ciągnienia. L. liczbowa: wylosowuje się numery (1 90), na które wolno stawiać bądź pojedynczo, bądź też na dwa (ambo), trzy (terno) itd. (do pięciu) numery obok siebie.

Loti Pierre, właśc. Julien Viaud, pisarz franc. (1850—1923), oficer marynarki, wybitny autor powieści egzotycznych: „Mon frère Yves", „Madame Chrysanthème", „Pêcheur d'Islande", „Les Désenchantées" i in.

Lotki, 1) najdłuższe pióra w skrzydłach ptaków, decydujące o ich locie; 2) w lotnictwie ruchome końce skrzydeł płatowca, regulujące jego równowagę poprzeczną.

Lotnictwo, całokształt spraw związanych z lotem człowieka w powietrzu. Według nomenklatury prowadzonej przez słownictwo wojskowe, przyjętej przez cyw., obejmuje jedynie sprawy związane z aparatami do lotu cięższymi od po-

wietrza, podczas gdy słowo „Aeronautyka" łączy w sobie pojęcia zarówno lotnictwa, jak i lotnictwa balonowego (aparatami lżejszymi od powietrza). L. wojskowe służy do celów obrony kraju, l. cywilne do celów komunikacyjnych i specjalnych. Por. Powietrzna żegluga, Samolot, Szybowiec, Sterowiec.

Lotnik, człowiek, który zawodowo lub dla sportu zajmuje się lataniem na maszynach cięższych od powietrza; czł. latający na masz. lżejszych od powietrza: aeronauta. — L. i a. mogą być albo pilotami (kierowcami aparatu), albo obserwatorami (nawigatorami).

Lotnisko, teren specjalnie przygotowany do startu i lądowania samolotów.

Lotniskowiec, okręt specjalnie urządzony dla startu i przyjmowania na pokład samolotów.

Lotokot, ssak owadożerny, żyjący nadrzewnie, skacząc; lot spadochronowy; Wyspy Sundajskie, Filipiny.

Lotos, w Indiach nazwa oznaczająca roślinę wodną Nelumbo, z rodz. grzybieniowatych. Łodyga i kwiat l. były często stylizowane w sztuce egips., asyryj., indyjs. i greckiej. W Indiach: symbol piękna, czystości, słońca i wiecznego życia.

Lotto, wł., loteryjka liczbowa; także włos. państwowa loteria liczbowa.

Lotze Hermann, niem. filozof i psycholog (1817—1881), idealista.

Loucheur (luször) Louis, franc. przemysłowiec i polityk, *1872, przywódca radykalnej lewicy, 1921—22 minister odbudowy terenów, 1924 handlu, 1926 skarbu, dążył do porozumienia z Niemcami.

Luisdor (luidor), w l. 1640—1795 franc. moneta złota, równała się 24 liwrom; 1795 zastąpiona przez 20-frankówki.

Louisiana, ob. Luizjana.

Louisville (luiswil), m. w st. Kentucky w St. Zjedn. Am. Płn., 307.000 mieszk.; uniwersytet.

Lourdes (lurd), m. w płd. Francji, u stóp Pirenejów, 10.000 mieszk.; grota z cudownym źródłem leczniczym, cel pielgrzymek.

Lourenço Marques (lorensu markesz), stolica portugalskiej kolonii Mozambik, nad Zatoką Delagoa, port, 43.000 mieszkańców.

Louvain (luwę), ob. Lowanium.

Louvois (luwoa) François, margr., franc. mąż stanu (1641—91), min. wojny, organizator armii, zachęcał Ludwika XIV do wojen, anektował Strassburg (1681).

Louvre (luwr), niegdyś pałac królewski w Paryżu, od 1793 muzeum, obok Brytyjskiego w Londynie najbogatsze na ziemi.

Louÿs (lui) Pierre, pisarz franc. (1870—1925); gł. utwory: „Les chansons de Bilitis", „Aphrodite".

Lowanium (fr. Louvain, flam. Leuven), belg. m. w prow. Brabancja, 40.000 mieszk.; uniwers. Podczas wojny światowej znaczna część m. zniszczona przez Niemców.

Low-church, ob. Anglikański Kościół.

Lowelas, właściwie Lovelace, bohater ang. powieści Richardsona: „Clarissa" (1748); stąd potocznie: bałamut, uwodziciel.

Lowell (loel), m. w st. Massachusetts, w St Zjedn. Am. Płn., 100.000 mieszkańców; przemysł włókienniczy, żelazny i maszynowy.

Loyola Ignacy, św., właśc. Inigo Lopez de Recalde (1491—1556), założyciel Towarzystwa Jezusowego (zak. jezuitów), którego był pierwszym generałem. Napisał: „Exertitia spiritualia" i „Constitutiones", podstawowe księgi zakonu jezuitów.

Lozanna (fr. Lausanne), stol. kantonu Vaud (Szwajcaria), nad Jeziorem Genewskim, 75.000 mieszk.; uniwers.; uzdrowisko klimat. o łagodnym klimacie. — Szereg konferencji międzynarod., m. in. 18 X 1912 pokój między Włochami a Turcją, 24 VII 1923 pokój między Turcją i Ententą.

Loża, fr., 1) w teatrach itp. niewielkie, odgrodzone od innych miejsce dla widzów, o ogranicz. liczbie miejsc siedzących; 2) mały pokoik przy klatce schodowej, przedsionku itp., dla odźwiernego, portiera; 3) określ. organizacji wolnomularskiej, za jej wzorem również innych.

Lód, ciało stałe, powstające z wody po oziębieniu poniżej 0° C pod ciśn. normaln. (760 mm rtęci), cięż. właśc. l. w 0° = 0,918, przy topnieniu zmniejsza swą objętość, na odwrót woda krzepnąc, zwiększa swą objętość (rozsadzanie skał, naczyń itd.).

L. S., skróc. loco sigilli, ob. Loco.

Ltd, ob. Limited.

Lu, znak chem. pierw. lutecu.

Lualaba, źródłowa rzeka Konga (Afryka), ok. 1.000 km dł.

Lubaczów, m. pow. w woj. lwows., nad Lubaczówką, 6.000 mieszkańców.

Lubartów, m. pow. w woj. lubelskim, 8.000 mieszk.; pałac Firlejów z XVI w., dawny ośrodek kalwinizmu i arianizmu; huta szklana, browar, młyny.

Lubaszka, drzewo śliwowe, hodowana w sadach, w licznych odmianach.

Lubawa, m. pow. w woj. pomorskim, nad Lubawką, 5.000 mieszkańców.

Lubbock (labek) Sir John, ang. przyrodnik i mąż stanu (1834—1913), prace nad mrówkami, pszczołami i in.

Lubczyk, zioło baldaszkowate o silnej korzennej woni; stosowane w weterynarii i w domowym lecznictwie; pochodzenia płd.-europ., hodowany w Polsce po ogrodach.

Lubecki Ksawery Franciszek, ob. Drucki-Lubecki.

Lubeka (niem. Lübeck), stol. wolnego państwa L., nad Trawą i nad Zat. Lubecką, 130.000 mieszk.; warsztaty okręt., przem. żelazny, maszyn. i in. — 1226 m. Rzeszy, od końca XIII - XV w. główne m. Hanzy niem., 1866 członek Związku płn.-niem.

Lubelska unia, związek między Polską a Litwą, ustalony na sejmie w Lublinie 1569: oba kraje nierozdzielną całością, wspólna elekcja panującego i sejm. Odrębne: urzędy centralne (kanclerze, marszałkowie, podskarbiowie, hetmani), skarb, wojsko, prawo. Unię l. zniosła konstytucja 3. maja 1791 (unifikacja).

Lubień Wielki, uzdrowisko w pow. Gródek Jagiell. (woj. lwowskie), nad Wereszycą, 3.000 mieszk.; źródła siarczane radioaktywne.

Lublana, słowac. Ljubljana, m. w Jugosławii, do 1918 stol. Krainy, 60.000 mieszk.; uniwers.

Lublin, stol. woj. L., nad Bystrzycą (dopływ Wieprza). (1936): 114.518 mieszk.; zamek zbud. przez Kazimierza W. (obec. więzienie), szereg kościołów; uniw. katol., muzeum; fabr. samolotów, narzędzi rolnicz., betonu, cukrownie, cegielnie i znaczny handel. 1569 unia Polski z Litwą. — Już w XII i XIII w. był L. znacznym miastem. Najazdy Rusinów, Litwinów, Jadźwingów, Tatarów; w 1317 prawo magdeburskie od Łokietka, rozkwit gospod. za Kazimierza W., zwł. za Jagiellonów (prawo składu, wielkie ognisko handlowe) oraz kulturalny (dzięki sejmom, trybunałom, arianom i jezuitom). Od poł. XVII w. upadek i zniszczenie wojenne (Kozacy, Szwedzi), zburzenie miasta przez Rosjan za konfederacji barskiej, powolne dźwiganie się od końca XVIII wieku. W rozbiorach przy Austrii, od 1809 przy Księstwie Warsz., od 1815 przy Kongresówce. W wojnie świat. okupacja austriacka, 1918 pierwszy rząd polski tzw. „lubelski".

z Lublina Biernat, „ojciec piśmiennictwa polskiego" (1480/90—1515/22), poprzednik Bielskiego i Reja, pierwszy z nazwiska znany pol. pisarz świecki, z pochodzenia mieszczanin, autor zbioru bajek: „Ezop", „Ogródka dusznego" (druk. ok. 1514, pierwsza książka pol.), „Rozmów Palinura z Karonem".

Lubliniec, m. pow. w woj. śląskim, 8.000 mieszk.; fabryki wyrobów cementowych, maszyn, odlewnia żelaza.

Lubomirscy, pol. ród magnacki. 1) Sebastian, kasztelan wojnicki (1536—1613), fundator klasztoru kamedułów pod Krakowem; 2) Stanisław, syn poprz. (1583—1649), regimentarz pod Chocimem 1621, wojew. rus., krakows., 1647 książę; 3) Jerzy Sebastian, syn poprz. (1616—67), hetman pol. kor. 1657, początkowo wierny Janowi Kazimierzowi, w wojnie z Szwedami oblegał Kraków, 1657 zniszczył Siedmiogród, walczył w Prusiech, zwyciężył Kozaków pod Cudnowem (1660), później za związki z obcymi państwami 1664 skazany na banicję, pobił Jana Kazimierza (ugoda w Łęgonicach); 4) Stanisław Herakliusz, syn poprz. (1636—1702), marszałek w. kor. 1676, stronnik Michała Korybuta, spiskował przeciw Janowi III, obok Wacł. Potockiego najwybitn. pisarz swego czasu: „Rozmowy Artaksessa i Ewandra", „De vanitate consiliorum", „Tobiasz wyzwolony", „Adverbiorum moralium sive de virtute et fortuna libellus" i in.; 5) Hieronim Augustyn, brat poprz., † 1706, uczestnik odsieczy Wiednia, kampanii węg., 1692 podskarbi kor., przeszedł za najazdu Karola XII, marząc o koronie pol., do Szwedów; 6) Antoni, kasztelan krak. (1719—82), poplecznik Sasów, zwalczał Stan. Augusta (bezkrólewie); 7) Stanisław, marsz. w. kor. (1719—83), działacz z „Familii" Czartoryskich, przeciwnik Rosji, po pierwszym rozbiorze przeciw królowi, członek Rady Nieustającej; 8) Jerzy, poseł do parlam. austr. (1817—72), działacz społ.-oświat. w Galicji, słowianofil, kurator Ossolineum; 9) Jan Tadeusz (1826—1908), działacz w Królestwie; prace z społeczno gospodar. historii Polski; 10) Andrzej, * 1862, przywódca konserwatystów galicyj., czł. austr. Izby Panów, kurator Ossolineum; 11) Zdzisław, * 1865, działacz społ., 1915—17 prez. Warszawy, 1917—18 członek Rady Regencyjnej, 1928 senator.

Luboml, m. pow. w woj. wołyńskim, 4.000 mieszkańców.

Lubowla (słow. Lubovna Stara), m. pow. na Spiszu słowack. (Czechosłowacja), nad Popradem, 540 m n. p. m., 2.000 mieszk.; ruiny zamku Lubomirskich; źródła szczawy żelazistej.

Lubowski Edward, komediopisarz pol. (1837—1924); „Żyd", „Nietoperze", „Pogodzeni z losem" i w. i.

Lubrykator, aparat doprowadzający pod ciśnieniem smar do trących powierzchni. Tłok l. otrzymuje zwolniony ruch posuwisty od głównego mechanizmu i wyciska smar z cylindra l. do przewodów ciśnieniowych.

Lucanus Marcus Annaeus, poeta rzym. (39—65 po Chr.), ulubieniec Nerona, autor epopei „Pharsalia" (o wojnie domowej Cezara z Pompejuszem).

Lucca (lukka), stol. prow. Toskanii (Włochy środk.), nad rz. Serchio, 80.000 mieszk., akad. sztuk piękn.; przemysł włókienniczy; w pobliżu B a g n i d i L., gorące źródła solankowe.

Lucchesini (lukke-) Girolamo, dyplomata włos. (1751—1825), w służbie Fryderyka II, jeden z twórców przymierza polsko-pruskiego 1790.

Lucerna (niem. Luzern), stol. szwajc. kantonu L., nad Jez. Czterech Kantonów, 47.000 mieszk.; znaczny ruch turystyczny, przemysł drzewny.

Lucerna, rośl. motylkowa; w Polsce 5 gatunków; wszystkie stanowią dobrą paszę; Azja, Europa płd.-wsch.

Lučić Hannibal, poeta serbski (ok. 1480—po 1534), autor pierwszego dramatu narodowego: „Niewolnicy".

Lucida intervalla, łac., „jasne chwile", u obłąkanych chwile, w których odzyskują przejściowo przytomność.

Lucjusz, św., wg legendy król Brytanii ok. 200, podobno identyczny z pierwszym bisk. w Chur (Szwajcaria), męczennikiem.

Lucjusz, papieże: 1) L. I, św., 253—254, wygnany; 2) L. II, 1144—45, zginął za powstania republikańskiego; 3) L. III, 1181—85, potępił Waldensów.

Lucknow, ob. Laknau.

Lucretius Carus (L u k r e c j u s z) Titus, poeta rzym. (96—55 prz. Chr.); sławny poemat filozoficzno-dydaktyczny: „De rerum natura".

Lucrum, łac., zysk. L. cessans, szkoda, powstała przez utratę zysku.

Lucullus L. Licinius, wódz rzym. (ok. 108—56 prz. Chr.), przed Pompejuszem wódz w wyprawie przeciw Mitrydatesowi, potem, jako człowiek ogromnie bogaty, prowadził życie wystawne (słynne u c z t y l u k u l l u s o w e) i gromadził w swym domu najlepsze ówczesne umysły.

Lucyfer (L u c y p e r), 1) w mitol. grec. bóg nadzorujący konie i wóz boga słońca Heliosa; gwiazda poranna; 2) od czasów wczesnochrześc. oznaczenie szatana, księcia ciemności.

Lud, 1) to samo, co naród; 2) w właśc. słowa znaczeniu: pracujące warstwy narodu, zwłaszcza włościaństwa.

Ludendorff Erich, generał niem., * 1865, generalny kwatermistrz armii, o decyd. znacz. w wojnie świat. (działania wojen., polityka zagr., organizacja przemysłu wojen. itd.). Początkowo zwolennik zawisłego od Niemiec państwa Pol., organizował później przeciw Polsce Ukraińców i Litwinów; skrajny prawicowiec, imperialista.

Lüders Aleksander, generał ros. (1790—1874), pokonał 1849 (Hermannstadt) powstańców węg.-pol., 1856 dowodził na Krymie, 1861 namiestnik Królestwa Kongresowego (represje).

Ludi, łac., gry, zabawy, igrzyska w staroż. Rzymie, jak np. l. circenses (walki itp. w cyrku), l. scaenici (gry sceniczne), l. gladiatorii, naumachie (sztuczne bitwy morskie itp.).

Ludkiewicz Zdzisław, ekonomista pol., * 1883, w l. 1923—24 minister reform rolnych; szereg prac z dziedziny stosunków rolnych.

Ludmiła, św., † 927, żona Bożywoja I, pierwszego chrześc. księcia Czech, zamordowana; patronka Czech; pam. 16 IX.

Ludność, liczba ludzi, przypadająca na pewne ściśle oznaczone terytorium (kraj, miasto itd.). Jest przedmiotem specjal. wiedzy, tzw. nauki o l. demografii, która rozpada się na statystykę ludności, teorię ludn. i politykę ludn. Statystyka zajmuje się stanem l. (gęstość zaludnienia, płeć, wiek) oraz ruchami w obrębie tego stanu (ruchem l.). Gęstość zaludnienia: 1) bezwzględna — faktyczna liczba mieszkańców okręgu; 2) względna cz. właściwa gęstość l. — stosunek liczby mieszkańców do powierzchni danego okręgu; zwykle oblicza się ją na 1 km². — Ruch l. jest naturalny (powodowany urodzinami i zgonami) lub przestrzenny (powod. przenoszeniem się, emigracją i imigracją). Cyfra zaślubin: liczba rocznie zawartych małżeństw w stosunku do liczby ludności. Cyfra urodzin: stosunek liczby urodzin do liczby l., nabiera wagi dopiero przy zestawieniu z cyfrą śmiertelności. Różnica między liczbą urodzeń a liczbą zgonów daje obraz przyrostu naturalnego.

Ludojad, ryba, ob. Żarłacze.

Ludolfina, π (czytaj: pi), liczba, podająca stosunek dowolnego okręgu koła do jego średnicy = 3,14159265...; nazwa pochodzi od matematyka Ludolfa van Ceulen (1540—1610).

Ludoznawstwo, nauka zajmująca się kulturą materialną i duchową rozmaitych ludów, to samo co etnologia (ob.).

Ludożerstwo (kanibalizm, antropofagia), zwyczaj zjadania ludzi i to albo krewnych (dla odziedziczenia sił i zdolności zjadanego), albo nieprzyjaciół (z zemsty, nakazów relig. lub głodu). L. panowało w czasach przedhist. w Europie, dziś u niekt. ludów pierwotnych, np. u Battaków na Sumatrze, u niektórych ludów zach. i środk. Afryki, w Australii i u wielu ludów Oceanii.

Ludów wędrówka, wyprawy plemion germańskich, słowiańskich i mongolskich w IV—VI w. po Chr. z Europy płn.-wsch. na zachód i południe. Pod naporem najazdu Hunnów na Europę (375) ruszyli Wizygoci, wtargnęli do Italii, zajęli Rzym, potem płd. Francję i płn. Hiszpanię, tworząc 418 państwo. Inne ludy germańskie (Alemanowie, Anglowie, Burgundowie, Sasowie, Wandalowie i in.) wtargnęły do innych krajów zach. Europy i założyły tam oraz w płn. Afryce i Anglii szereg państw. Za germańskimi szły plemiona słowiańskie. 451 powstrzymanie najazdu Hunnów przez Rzymian i ludy germańskie na Polach Katalońskich.

Ludwig, 1) Otto, poeta niem. (1813—65), wybitny pisarz dramat.: „Die Makkabäer" i in., także nowelista: „Zwischen Himmel und Erde" i in., 2) Emil, pisarz niem., * 1881, wsławiony książkami biograficznymi: „Goethe", „Napoleon", „Bismarck", „Der Menschensohn" i in.

Ludwigshafen, m. w Palatynacie Reńs., nad Renem, 107.000 mieszk.; wielki przemysł chemiczny, maszynowy, budowa okrętów itd.

Ludwik, panujący. Cesarze rzymsko-niem.: 1) L. I Pobożny (778—840), syn Karola W., od 814 władca całego państwa frank., walczył z synami; 2) L. IV Bawarczyk (1287—1347), pobił 1322 Fryderyka Pięknego, wyklęty przez pap. Jana XXII, osadził w Rzymie antypapieża. Królowie wsch. frank.-niem.: 3) L. I Niemiecki (804—76), syn L. Pobożnego, walczył z ojcem i braćmi, w traktacie w Verdun 843 otrzymał Niemcy po Ren. Francja: 4) L. I, król Akwitanii, cesarz, ob. L. I; 5) L. VII Młodszy (1121—80), rozwiódł się 1152 z Eleonorą de Poitou, która wyszła za angiel. Henryka Plantageneta, wnosząc mu Francję zach. (wojny franc.-ang.); 6) L. XI Święty (1215—70), przedsięwziął 1248—54 krucjatę (zdobycie Tyru), otrzymał od Anglików Normandię i obszar Loary, założyciel kościołów i klasztorów; 7) L. XI (1423—83) pognębił wasali (Karol Śmiały), nadał miastom nowy ustrój, popierał przemysł i handel, rozciągnął panowanie po Pireneje, Alpy, Jurę; 8) L. XII (1462—1515), przyłączył Bretanię do Francji (małżeństwo z ks. Anną), 1499 opanował Mediolan, 1514 wyparty z niego; 9) L. XIII (1601—43), od 1624 rządził za niego Richelieu (absolutna monarchia, zniszczenie hugenotów, polityka antyhabsburska); 10) L. XIV Dieudonné (1638—1715), skrajny absolutysta (zależność sądów, centralizacja administr.), gorliwy katolik (odwołanie edyktu nantejskiego), opiekun nauk i sztuk (zał. rezydencji w Wersalu), walczył z Holandią, Belgią, Szwecją (trójprzymierze), o Niderlandy hiszp. (pokój akwizgrański 1668), z koalicją europejską (pokój w Nimwegen 1678, ryswicki 1697), pobity w trzeciej wojnie koalic. (traktat utrechcki 1713); 11) L. XV (1710—74), ożeniony z Marią Leszczyńską; za niego: rządy ks. Filipa Orleań., ks. Bourbona, kardynała Fleury; wojny: sukcesyjna pol. (nabytek Lotaryngii), sukcesyjna austr. (bez korzyści), 7-letnia (klęski); 12) L. XVI (1754—93), poślubił 1770 Marię Antoninę austr. Zwołanie Stanów General. 1789 rewolucja franc. 1789, zburzenie Bastylii, wojna z Austrią i Prusami, 1792 zdobycie Tuileryj przez lud, zniesienie monarchii przez Konwencję, proces i zgilotynowanie L. i jego żony; 13) L. XVII, syn poprz. (1785—95), wychowany przez szewca Simona, zmarł w więzieniu; 14) L. XVIII, brat L. XVI (1755—1824), zbiegł podczas rewol. za granicę, po upadku Napoleona na tronie franc.; 15) L. Filip, syn ks. Filipa Orleańs. (1773—1850), przystąpił 1789 do jako-

binów, walczył w armii franc., 1793 po stronie Austr.; 1830 po obaleniu Karola X regentem, później królem, rządził konstytucyjnie, zdetronizowany 1848 (rewolucja lutowa); 16) L. Napoleon, ces. Francji, ob. Napoleon III. Węgry: 17) L. Wielki, syn Karola Roberta Andegaweń. i Elżbiety Łokietkówney (1326—82), prowadził politykę dynastyczną, wyprawiał się do Neapolu, Wenecji, odzyskał Dalmację, 1370 król pol., nadał szlachcie pol. przywileje (pakt koszycki); rozwinął węg. flotę i gospodarstwo kraj.; 18) L. II Jagiellończyk, król węg. i czes. (1506—26), syn Władysława II, zginął 1526 w walce z Turkami pod Mohaczem.

Ludwisarstwo, sporządzanie odlewów z brązu.

Ludy pierwotne (dzikie, niecywilizowane), grupy ludzkie o niskim stopniu rozwoju kulturalnego, nie znające pisma i bardzo zależne od otaczających je warunków przyrody. Ilość ich jest jeszcze znaczna, choć w ostatnich wiekach zmniejszyła się wskutek przyjęcia wyższej cywilizacji, wytępienia lub wymarcia. Stoją na różnych stopniach kultury, od najniższych zbieraczy, przez ludy myśliwskie, pasterskie, aż do rolniczych. Zależnie od tego żywią się pokarmami mięsnymi lub roślinnymi, czasem w stanie surowym, zwykle jednak przyrządzonymi na ogniu, który jest powszechnie znany. Narzędzia są wyrabiane z różnych surowców; u najniżej stojących l. p. jest to drzewo, kość i kamień, niektóre l. znają też obróbkę metali, brązu lub żelaza. Garbarstwo i koszykarstwo rozpowszechnione, tkactwo i garncarstwo nie jest tak ogólnie znane. Osiedla luźne lub skupione we wsi, a nawet miasta; najprostszymi budowlami szałasy, lub wkopane w ziemię ziemianki, z nich rozwijają się chaty o różnych kształtach; materiałem budowlanym w okolicach ciepłych gałęzie, liście i trawy, w innych skóry, ziemia lub śnieg. Odzież rozmaita, uzależniona gł. od klimatu: od wąskich przepasek na biodra aż do ciepłych futrzanych okryć. Broń i narzędzia myśliwskie: maczugi, noże, oszczepy, siekiery, łuki, rzadsze: miecze, bumerangi, bola, a nawet tarcze i zbroje. Narzędziem rolniczym jest kopaczka, a niekiedy pług. — Najniższą jednostką społeczną u l. p. jest rodzina, kierowana przez ojca (patriarchat) lub matkę (matriarchat). Jednostkę polityczną stanowią plemiona, rządzone przez wodzów lub radę starszych, łączą się one czasem w związki, a nawet tworzą duże państwa. Prawa zwyczajowe, często okrutne. Wierzenia religijne polegają głównie na personifikacji i kulcie otaczających sił przyrody, zwierząt, roślin lub przedmiotów. Powszechną jest wiara w życie zagrobowe, duchy, upiory, czary, proroctwa itp.; w łączności z tym znaczny rozwój stanu kapłańskiego, czarowników i proroków. Zwłoki zmarłych są czasem porzucane na miejscu śmierci lub na pustkowiu, zazwyczaj jednak chowane w ziemi, palone, albo wrzucane do wody, wśród przeróżnych obrzędów pogrzebowych; często ofiarowuje się im jadło, różne przedmioty, zwierzęta, niekiedy ofiary ludzkie. Poczucie artystyczne u wielu l. p. silnie rozwinięte; malarstwo i plastyka znane nawet najniżej stojącym; w ujęciu zarówno naturalizm, ograniczający się w rysunku głównie do sylwetek, jak i stylizacja oraz ornamentyka, oparta na motywach zwierz. lub roślin. W muzyce przeważa rytm; instrumenty: grzechotki, bębny, dzwonki, niekiedy instrumenty dęte lub strunowe. Utwory poetyckie, też bardzo rytmiczne: liryczne, wojenne, żałobne itd. Niektóre z l. p. posiadają już zaczątki pisma w postaci pisma obrazkowego lub sznurowego, porozumiewają się też na dalsze odległości za pomocą sygnalizacji. Z nauk spotyka się pewne wiadomości z medycyny, astronomii i kartografii. — Por. tablicę.

Lues, łac., kiła, przymiot, ob. Syfilis.

Lufa, niem., rura u działa lub ręcznej strzelby, służy do nadania pociskowi kierunku, oraz — przez wewn. gwintowanie — ruchu obrotowego.

Lugano, 1) jez. w Alpach Lugańskich, 49 km²; 2) stacja klimatyczna nad jez. L. w szwajcarskim kantonie Tessyn, 16.000 mieszkańców.

Luger, jacht z jednym skośnym żaglem.

Luhaczowice, uzdrowisko na Morawach (Czechosłowacja), źródła alkaliczne i jodo-bromowe.

Luidor, ob. Louisdor.

Luizjana (ang. Louisiana), stan w St. Zjedn. Am. Płn., nad Zat. Meksykańską i rz. Missisipi, 125.625 km², 2 mil. mieszk. (37% Murzynów kopaliny: sól, siarka, nafta, węgiel brun.; uprawa bawełny, kukurydzy, trzciny cukrowej; stolica Baton Rouge.

Lukajskie Wyspy, ob. Bahama Wyspy.

Lukian (Lukianos), satyryk grecki (125—180 po Chr.), autor głośnych dialogów.

Lukrecja (Glycyrrhiza)

Lukratywny, łac., przynoszący zysk.

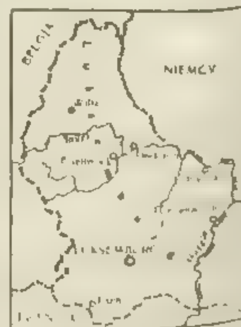
Lukrecja, w staroż. Rzymie małżonka Tarkwiniusza Collatinusa, shańbiona przez Tarkwiniusza Pysznego, zasztyletowała się.

Lukrecja, rośl. śródziemnomorska; korzeń dostarcza ekstraktu używanego w lecznictwie przy kaszlu.

Lukrecjusz, ob. Lucretius.

Lukrowanie, powlekanie wyrobów cukierniczych roztworem cukru i gumy tragantowej.

Luksemburg, wielkie księstwo, między Niemcami, Francją i Belgią, 2.586 km², 300.000 mieszk.; wielkie bogactwo rud żelaznych, znaczny przemysł żelazny; monarchia dziedziczna w dynastii nassauskiej. Stolica L., 54.000 mieszkańców.

Luksemburg

Luksor, m. w Egipcie, na pr. brzegu Nilu, wraz z Karnakiem w miejscu staroż. Teb; wspaniałe ruiny, m. in. świątyni Ammona.

Luksus, łac. zbytek, wystawny tryb życia.

Lukullus, ob. Lucullus.

Luleelf, rzeka w Szwecji, 450 km dł., uchodzi do Zat. Botnickiej.

Lulek czarny, rośl. roczna z rodziny psiankowatych, o niemiłej woni, nasiona trujące, liście używ. w medycynie; pospol. na całym niżu.

Lullus, św., misjonarz anglo-saski (ok. 705—86), towarzysz i następca św. Bonifacego.

Lully (lüli) Jean Baptiste, kompoz. franc. (1632—87), dyrygent na dworze Ludwika XIV, twórca nowego stylu orkiestralnego i tzw. suity franc., zwłaszcza zaś narod. opery franc.: „Thesée", „Atys", „Phaëton", „Armide" i in.

Lumbago, łac., ból lędźwiowy.

Lumen, łac., l. mnoga lumina, światło; w biolog.: przestrzeń otoczona jakimś narządem (l. jelita, serca, naczyń krwionośnych).

Lumen, Lm, jednostka strumienia światła: całkowity strumień wysłany przez świecę HK (Hefnera-Altenecka) wynosi 12, 56 Lm.

Lumière (lümjer) Auguste (* 1862) i Louis (* 1864), bracia, fotochemicy franc.; liczne odkrycia, które przyczyniły się do rozwoju fotografii i kinematografii.

Luminal, środek nasenny.

Luminarz, łac., człowiek wybitny, znakomitość.

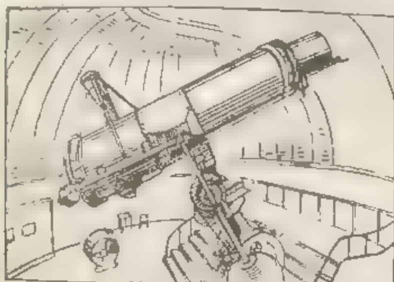
Luminescencja, łac., światło, któremu nie towarzyszy podniesienie temperatury źródła: tribolumineseencja, światło towarzyszące zjawiskom mechanicznym, chemiluminescencja chemicznym, elektroluminescencja promieniom katodowym i prom. Roentgena, fluorescencja, przy której energia świetlna, padająca na ciało fluoryzujące, wysłana zostaje z powrotem jako światło.

Luna, łac., księżyc, bogini księżyca.

Lunacja, łac., okres, w kt. księżyc przebiega wszystkie swoje fazy (29½ dni), ob. Księżyc.

Lunatyzm, ob. Somnambulizm.

Lunch (lönez), ang., w krajach anglosaskich większe 2. śniadanie, spożywane w porze obiadowej.

Luneta astronomiczna

Luneta, łac., teleskop, przyrząd optyczny, dający bliski, powiększony obraz oddalonych przedmiotów; składa się z obiektywu, tj. soczewki przedmiotowej, dającej pomniejszony odwrócony obraz przedmiotu i okularu, socz. podmiotowej, kt. służy jako lupa powiększająca kąt widzenia. W l. astronomicznej okularem jest soczewka wypukła o małej ogniskowej, obiektywem socz. o dużej ogniskowej; daje obraz odwrócony. L. ziemska tzw. l. Galileusza, daje obrazy nieodwrócone; składa się z soczewki wypukłej, jako obiektywu i wklęsłej, jako okularu. W l. polowych i teatralnych otrzymujemy obraz nieodwrócony dzięki wstawieniu dwóch prostokątnych pryzmatów, które 4-krotnie odbijają promienie.

Lunéville (lünewil), franc. m. w depart. Meurthe-et-Moselle, 25.000 mieszk. 1736—66 stol. Lotaryngii i rezydencja Stan. Leszczyńskiego.

Lunula, łac., łękotka, biała półksiężycowata plamka na paznokciach.

Lupa, szkło powiększ., soczewka wzgl. kombinacja soczewek wypukłych, dająca tym większe powiększenie, im mniejsza ogniskowa; powiększenie najwyżej 20-krotne. Dla uniknięcia aberacji sferycznej i chromatycznej kombinuje się soczewki z crownu i flintu (ob.).

Lupanar, łac., dom publiczny.

Lupulina, związek chem. otrzymywany z gruczołków oleistych chmielu, nadaje piwu gorzki, aromatyczny smak.

Lupus, łac., wilk; l. in fabula, „wilk w bajce" tzn.: „o wilku mowa..."

Lupus, łac., wilk, toczeń, liszaj żrący, gruźlica skóry, o przebiegu przewlekłym: pojawiają się uporczywe plamy i guzki, które się rozpadają i coraz bardziej rozszerzają. Szczeg. niebezpieczne l. nosa. Dla zwalczania l. zasłużył się b. duński uczony Finsen (naświetlania lampą finsenowską).

Lura

Lura, u staroż. ludów płn.-germańskich rodzaj trąby brązowej.

Lurowie, szczep irański, zbliżony, do Kurdów, zamieszkuje Lurystan i Churystan.

Lusitania (Luzytania), w staroż. prow. rzymska w Hiszpanii, obecnie Portugalia.

„Lusitania", ang. parowiec pasażers. (32 000 tonn brutto), zatopiony 7 V 1915 w pobl. wybrzeża ang., w drodze powrotnej z Ameryki, przez niem. nurkowiec, przy czym zginęło 1198 osób. Reakcja przeciw temu przyczyniła się do przystąpienia St. Zjedn. do wojny po stronie Koalicji.

Lussino, wyspa na wybrzeżu dalmatyń., od 1919 włos., stolica Lussinpiccolo, stacja klimatyczna, 7.000 mieszkańców.

Lustracja, łac., 1) u staroż. Rzymian obrzęd relig., połącz. z oprowadzaniem i kadzeniem zwierząt ofiarnych; odbywał się co 5 lat, stąd lustrum: okres 5 letni. W dalsz. znaczeniu przegląd, zebranie kontrolne, rewizja.

Lustro, ob. Zwierciadło.

Lut, ob. Lutowanie.

Lutec, Lu, pierwiastek chem., metal ziem rzadkich, cięż. atom. 175

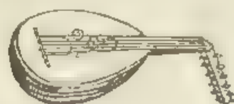
Luteranie, zwolennicy Lutra i luterskiego Kośc., zwł. w przeciw. do reformowanych w Szwajcarii.

Luterański kościół, k., który opiera się na reformie Lutra i którego zasady wiary zawarte

są w księdze konkordyj. Wyznawcy gł. w Niemczech, Skandynawii i Płn. Ameryce.

Luther Martin, twórca reformacji (ob.) w Niemczech (1483—1546). W 1516 w kazaniach kwestionował wolność woli ludzkiej; wystąpił przeciw ogłoszonemu przez papieża Leona X odpustowi w 95 tezach przybitych na drzwiach kościoła w Wittenberdze. W czasie dysputy z Eckiem wypowiedział się przeciw nieomylności papieża i soboru, co doprowadziło do zupełnego zerwania z katolicyzmem. Zagrożony w sporze z cesarzem, schronił się na zamek Wartburg. Po powrocie do Wittenbergi silna działalność pisarska i organizacyjna (rozbudowa kośc. ewangelickiego). Ożenił się z zakonnicą, przekreślając prawo o celibacie.

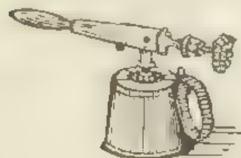
Lutnia, starodawny instrument o strunach jelitowych, szarpanych przy wykonywaniu; nad dnem rezonansowym rozpięte struny; z nich 5 par biegnie nad gryfem, 5 zaś strun basowych obok gryfu. Ulubiona i rozpowszechniona w Europie od XIV -XVIII w. Do gry na l. posługiwano się odrębnym pismem nutowym tzw. tabulaturą, złoż. z liter i cyfr, oznaczających odpowiedni chwyt na gryfie.

Lutnia

Lutosławski, 1) Wincenty, filoz. pol., * 1863, badacz filozofii Platona, mistyk; 2) Kazimierz, ksiądz, polityk pol. (1886—1924), jeden z przywódców nar.-demokratów.

Lutowanie, łączenie 2 części metalu przy pom. lutu, tj. metalu lub stopu metalu, kt. topi się łatwiej, niż spawany metal. Lut miękki, stop cyny z dodat. ołowiu, służy do lutowania mosiądzu i cynku; l. twardy, stop cyny z miedzią (l. żółty) lub stop cyny z cynkiem i miedzią (lut biały) służy do lutowania żelaza, stali i brązów.

Lampa do lutowania

Lutowa rewolucja, wybuchła we Francji 1848 przeciw monarchii Ludwika Filipa (obwołanie drugiej republiki).

Lutycy (Wilcy, Weletowie), szczep staroż. Słowian zach., osiadły w dorz. dolnej Odry, składał się z szeregu drobnych plemion, m. i. Ratarów, Doleńców, Chyżan itd. VIII—XII w. bronili się przed zalewem niem., podbici przez Albrechta Niedźwiedzia po założ. marchii Brandenburskiej, zanikli w początku XIV w.

Lützen, prus. m. w Saksonii, 5.000 mieszk.; 1632 zwycięska bitwa Gustawa II Adolfa z Wallensteinem, w kt. zginął Gustaw Adolf.

Luwr, ob. Louvre.

Lux, łac., jednostka natężenia oświetlenia; oświetlenie wynosi 1 lux, gdy świeca HK (Hefnera-Altenecka) oświetla prostopadle powierzchnię z odległości 1 m.

Luxembourg (lüksanbur), ob. Luksemburg.

Luzon, największa z Wysp Filipińskich, 105.967 km², 5,600.000 mieszk.; stol. Manila.

Luzytania, ob. Lusitania.

Lwow Georgij, ks., polityk ros. (1861—1925), poseł do Dumy z partii kadetów, 15 III 1917 na czele pierwszego rządu prowizorycz., w lipcu ustąpił Kiereńskiemu.

Lwów, stolica wojew., największe miasto płd.-wsch. Polski, położ. na Roztoczu (Kopiec Unii Lubelsk. 398 m, okolice o urozmaiconej rzeźbie terenu), na gł. dziale wodnym Europy; (1936): 316.656 mieszk. (45% męż., 55% kob., 50% wyzn. rz.-kat., 16% gr.-kat., 1% ewang., 31% mojż.). Śródmieście tworzy Stare Miasto w obrębie dawn. murów. Gł. zabytki architektury gotyck.: katedra łac., prezbiterium kat. ormiańsk., renesans: cerkiew wołoska, kaplica Boimów, kamienice Król. i Czarna; barok: liczne kośc. klasztorne; rokoko: kat. św. Jura, kośc. dominikanów. Liczne parki i ogrody. Uniwers. Jana Kaz., politechnika, wyższa szkoła handlu zagr., akad. weterynarii, wiele towarzystw nauk. Największe biblioteki: Zakładu Narod. im Ossolińskich, uniwersytetu, politechn., im. Szewczenki, Narodnoho Domu, Miejska, Baworowskich, 2 archiwa państw., 1 miejskie. Gł. muzea: Dzieduszyckich, Lubomirskich, Narod. im. Jana III, Galeria Narod. m. Lwowa, Stauropijskie, Narod. Ukraińskie. Siedziba 3 arcybiskupstw (rz.-kat., gr. kat., ormiańsk.), władz administr. i wojsk. (D. O. K. VI). Wielki węzeł komunikac. (4 dworce kolej.). Port lotniczy. Gł. ośrodek handlu Polski płd. wsch. (przetwory nafty, drzewo, ziemiopłody). Targi Wsch. Znaczny przemysł budowl., ceramiczny, drzewny, metal., graficzny i chemiczny. L. zał. 1250 ks. rus. Lew. Rozwija się od przyłączenia Rusi Czerwonej do Polski. Kazimierz W. nadaje L. samorząd i przywileje handlowe, Jagiełło prawo składu (handel, przemysł). Od XVII w. L. podupada (bunt Chmielnickiego, wojny turec., szwedz.); po 1. rozbiorze pod Austrią (1772), siedzibą gubernatora; 1848 zbombardowany. Od 1870 podnosi się (samorząd) i staje ośrodkiem życia polit. (sejm krajowy). 1914—15 pod okupacją ros., podczas przewrotu 1918 teren walk pol.-ukraiń. (obrona Lwowa). Po pokonaniu Ukraińców włączony do Polski; stolica województwa.

Lyautey (liotej) Louis Hubert, marszałek francuski (1854—1935), stłumił 1912 powstanie w Maroku. 1916—17 min. wojny, obalony przez lewicę, ustąpił 1925. Nap. „Du rôle colonial de l'armée" (1900) i in.

Lykia, ob. Licja.

Lyly (Lily, Lilly) John, pisarz ang. (1554—1606), w powieści „Euphues, the Anatomy of Wit" wprowadził styl przesadny, stąd zwany „eufuizm".

Lynch (lincz), poza sądowe ukaranie przestępcy przez wzburzony tłum, najczęściej bezpośrednio po dokonaniu przestępstwa.

Lynn, m. w st. Massachusetts, w St. Zjedn. Am. Płn., 102.000 mieszk.; wyrób obuwia.

Lyon (lją), łac. Lugudunum, stol. franc. depart. Rhône, przy ujściu Saony do Rodanu, 580.000 mieszk.; uniwers., ośrodek przem. jedwabn., handel.

Lysippos, ob. Lizyp.

Lytton (littn) Edward George Earle L.-Bulwer, pisarz ang. (1803—73), ongi bardzo poczytny, zwł. powieść „The Last Days of Pompeii".

Ł

Łaba (niem. Elbe), E l b a, rzeka, wypływa z Gór Olbrzymich, przepływa płn. Czechy, niż płn.-niem., uchodzi do M. Północnego, 1112 km dł. Ważniejsze dopływy: l.: Wełtawa, Ohřa, Mulda, Sala, Upa, Metuja; pr.: Cydlina, Izera, Czarna Elstera, Hawela. Ł. ważna arteria komunik., połącz. licznymi kanałami z dorz. Odry, Wezery i Bałtykiem.

Łabędź, ptak pływający, zamieszkuje głównie strefę umiarkowaną i zimną nad słodkimi wodami; ł. c z a r n y w Australii.

Łabędź, gwiazdozbiór płn., w Drodze Mlecznej.

Łacha, zarosłe zakole rzeki, powstałe na skutek zmiany koryta.

Łacina, pierwotnie język środk.-italskiego szczepu Latynów, potem Rzymian, z czasem całego imperium rzymskiego. Język ł. literacki pozostawał pod wpływem greckiego; ł. ludowa („wulgarna"), bardzo od niego różna, rozpadała się z biegiem czasu na grupy, z których powstały różne języki romańskie. W śrdw. stała się językiem Kościoła, uczonych, wyższych warstw społ., do XVIII w. dyplomacji.

Łacińskie cesarstwo, założ. 1204 w Konstantynopolu przez Krzyżowców i Wenecjan, 1261 zajęte przez Greków.

Łaciński obrządek, obrządek rzyms.-katol., w przeciw. do gr.-katolickiego.

Łaciński układ monetarny, między Francją, Włochami, Belgią i Szwajcarią, z 23 XII 1865 w Paryżu, dotyczył wspólnego systemu monetarnego (frank). Stracił znaczenie na skutek powojennej deprecjacji reszty walut w stosunku do pełnowartościowego franka szwajcarskiego.

Łada, Ł a d o, domniemane bóstwo słowiańskie, prawdopodobnie wytwór wyobraźni Długosza.

Ładnowski, 1) Aleksander, pol. aktor i autor krotochwil (1815—91); 2) Bolesław Henryk, syn poprzedniego, aktor polski (1841—1911).

Ładoga, fińs. Laotokka, najwięk. jez. w Europie, na granicy finlandz.-ros., 18.180 km², do 200 m głęb., od października do maja zamarznięte, b. rybne, odpływ tworzy rzeka Newa.

Ładunek, 1) materiał wybuchowy powodujący wyrzucenie pocisku z broni palnej; 2) ciężar towaru załadow. na okręt, wagon itd.; 3) ładunek elektryczny, ob. Elektryczny ładunek.

Łagiew, naczynie drewn. z klepek, rodzaj beczki.

Łagiewka, kiełek roślinnej kom. pyłkowej, wrastający w formie rurki do szyjki słupka; łagiewką wędrują jądra do zalążka.

Łagiewniki, osada w woj. śląs., 15.000 mieszkańców; kop. węgla, huta żelazna.

Łaguna Stosław, pol. prawnik, historyk i działacz narod. (1833—1900), za udział w pracach i organiz. powst. styczniowego zesłany do gub. woroneskiej (1873—76). Autor wielu drobnych lecz cennych przyczynków historycznych.

Łamacze lodu, ob. Lodu łamacze.

Łamany akord, ob. Arpeggio.

Łan, miara powierzchni, od 7 do 15 ha. Ł. staropolski (126 morgów), królewski wójtowski (90), król. sprawdzony (85,5), król. hybernowy (64⁴/₉), kmiecy większy (21,5) i mniejszy (12). Kolonizacja niem. wprowadziła ł. flamandzki (30) i wielki frankoński (43,5 morgi).

Łanczyn, letnisko w pow. Nadwórna (woj. stanisławows.), 4.000 mieszk.; źródła solankowe.

Łania, samica jelenia.

Łanowa piechota, piechota polska, wystawiana od XVI w. z dóbr królewskich, a w XVII i XVIII w. także z dóbr duchownych i prywatnych, w określonym stosunku do ilości uprawnych łanów, albo też dymów chłopskich.

Łań, lewy dopływ Prypeci, 175 km.

Łańcuch, taśma metal., z luźno spojonych ogniw, do celów użytkowych, sporządzona z żelaza miękkiego, stali itd. O g n i w a, wykonane z prętów, drutów lub blachy, mogą być zawijane, lutowane lub spawane.

Łańcuszkowce, ob. Paciorkowce.

Łańcut, m. pow. w woj. lwows., 7.000 mieszk.; barokowy zamek Potockich; fabr. wódek, sukna, browar.

Łapcie, obuwie wyplatane z tasiem kory lipowej, wiązowej itp., używ. w krajach ruskich.

Łapy, m. w pow. Wysokie Maz. (woj. białostockie), nad Narwią, 4.000 mieszkańców.

Łasica, mały ssak drapieżny, o wydłużonym ciele; w Polsce żyje kilka gat.

Łasica (łaska)

Łask, m. pow. w wojew. łódzkim, nad rzeką Pisią i Grabówką, 6.000 mieszk.

Łaski, 1) Jan, arcybisk. gnieźn. i znakomity mąż stanu (1456—1531), kanclerz w. kor. 1503, wróg Habsburgów, wydał 1506 pierwszy zbiór ustaw pol. „S t a t u t Ł a s k i e g o", posłował 1513 do Rzymu w sprawach krzyżackich, później do Węgier i Gdańska; po 1515 (zbliżenie Habsburgów do Jagiellonów) znaczenie Ł. osłabło; 2) Stanisław, wojew. sieradzki i łęczycki, † 1550, uczestnik wyprawy włos. Franciszka I. 1524 i 1528, walki między Zapolią a Ferdynandem Habsburskim, od 1531 w Polsce; nap.: „Spraw i postępków rycerskich opisanie krótkie"; 3) Hieronim, dyplomata pol. (1495—1542), pośredniczył początkowo między Zapolią, później Habsburgami a sułtanem Solimanem; 4) Jan, ksiądz pol., reformator relig. (1499—1560), osiedlił się w Emden, później w Londynie, po 1555 znowu w Polsce, usiłował zjednoczyć sekty różnowiercze, nakłaniał Zygm. Augusta do odstępstwa od katol.; 5) Olbracht, wojewoda sieradz. (1533—79), wyprawiał się na Mołdawię, b. popularny, później stracił na znaczeniu.

Łaskun, drapieżny, jawajski ssak podobny do łaszy; łatwo go oswoić.

Łasza, ssak drapieżny, hodowany dla zybetu tj. wydzieliny gruczołów o woni piżmowej; żyje w cieplejszych okolicach Starego Świata.

Łaszczyński Bolesław, malarz pol. (1842—1909), obrazy hist., relig. i portrety.

Łaszt, dawna miara zboża w płn. Europie; ł. pols. = 30 korcy, lubecki i hamburski ok. 33 hl.

Łata niwelacyjna, ob. Niwelacja.

Ława, 1) rodzaj szyku bojowego lekkiej jazdy tatars. i kozackiej, związanego z rozsypaniem się pierwszych oddziałów dla zmylenia przeciwnika, co do kierunku natarcia; 2) trybunał dawnych miast i wsi rządzących się prawem niemieckim.

Ławica, nasypisko piaszczyste w rzekach, jeziorach, morzach.

Ławka, dawna miara dług. = $^1/_{100}$ pręta; ławeczka — $^1/_{1000}$ pręta.

Ławnicy, 1) sędziowie niezawodowi, reprezentujący w sądzie czynnik obywatelski; 2) radni miejscy lub gminni, tworzący wraz z burmistrzem, wzgl. naczelnikiem gminy, zarząd gminy (magistrat).

Ławoczne, stacja klimat. w pow. stryjs. (woj. stanisław.), 2.000 mieszkańców.

Ławra, gr., 1) na Wschodzie mieszkanie anachoretów; słynna ł. założ. w IX w. na górze Atos; 2) klasztor w dawnej Rosji.

Ławrow Piotr, rosyj. działacz rewoluc. i publicysta (1823—1900).

Łazarz (hebr. Elcazar), św., 1) brat Marii Magdaleny i Marty z Betanii, przyjaciel Jezusa i przez niego wskrzeszony; 2) żebrak z Ewangelii św. Łukasza, patron chorych; 3) mnich z Konstantynopola z IX w., malarz.

Łazarz, ostatni samodzielny ks. serb., 1367—89, zginął w bitwie z Turkami na Kosowym Polu.

Łazarz Andrysowicz, wybitny drukarz polski, ok. 1550 założył drukarnię w Krakowie i znakomicie ją rozwinął, po nim objął ją syn Jan Januszewski.

Łaziec, ryba kostnoszkieletowa, mająca zdolność posuwania się na lądzie, a nawet pełzania po drzewach; Indie.

Łazienki Królewskie, pałac i park w Warszawie, zamienione w świetną rezydencję przez Stanisława Augusta.

Łazik, wesz ssaków domowych, powodująca owrzodzenia.

Łączna tkanka, ob. Tkanka.

Łącznik, 1) w gramat. część mowy łącząca wyrazy lub zdania np. i; 2) znak pisarski, 3) ob. Łączność.

Łączność, w wojsku: ogół środków i czynności, służących do uzgodnienia poczynań oddziałów przez doręczanie rozkazów, meldunków i wywiadów. Środki ł., a) żywe: gońcy zwł. rozstawieni w sztafety, jeźdźcy meldunkowi, gołębie itd.; b) techniczne: sygnały dźwiękowe, wzrokowe (chorągiewki, ognie, rakiety itd.), używ. wg specjalnego klucza, elektryczne (telegraf, telefon, radio), powietrzne (samoloty), mechaniczne (samochody, motocykle itd.).

Łechtaczka (clitoris), narząd u osobników żeńskich ssaków, odpowiadający prąciu u osobników męskich; znajduje się przed przedsionkiem pochwy.

Łemki, jeden ze szczepów górali ruskich w Karpatach, na wsch. od Popradu po Przełęcz Dukielską.

Łempicki, 1) Michał, pol. przemysłowiec i polityk, * 1855, 1916 członek Tymcz. Rady Stanu; 2) Zygmunt, germanista pol., * 1886, badacz prądów i teoretyk literatury: „Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des XVIII Jhd.", „Renesans, Oświecenie, Romantyzm" i in.; 3) Stanisław, pol. historyk literatury i kultury, * 1886.

Łepki Bohdan, ukraiń. poeta, pisarz i historyk literatury, * 1872.

Łepkowski, 1) Ludwik, pol. malarz i rysownik (1825—80); liczne rysunki: widoki, reprodukcje zabytków itp.; 2) Józef, pol. hist. sztuki (1826—94), pierwszy konserwator na ziemiach pol., przyczynił się do powstania Grobu Zasłużonych na Skałce w Krakowie; szereg rozpraw historycznych, monografij itd.

Łęczna, m. w pow. Lubartów (woj. lubels.), nad Wieprzem, 4.000 mieszkańców.

Łęczyca, m. pow. w woj. łódzkim, nad Bzurą, 10.000 mieszk.; przem. i handel, należy do najstar. grodów w Polsce; ruiny zamku Kazimierza W., w 2. połowie XIII i z początkiem XIV w. stol. osobn. księstwa.

Łęg (łęk), napływowa równina nadrzeczna, powstała przez osady rzeczne.

Łęk (synklina), wklęsła część fałdu, tj. falistego wygięcia warstw skorupy ziems.; część wypukła: siodło (antyklina).

Łękotka, ob. Lunula.

Łęski Józef Franciszek, pol. astronom, malarz i rytownik (1765—1825); portrety miniaturowe i i.

Łobaczewskij Nikołaj, znakom. matematyk ros. (1793—1856), stworzył system geometrii nieeuklidesowej, zastępując pewnik Euklidesa o równoległych innym.

Łoboda, roślina komosowata; wiele odmian, także uprawiane w ogrodach.

Łobodowski Józef, poeta pol., * 1909: „Rozmowa z ojczyzną".

Łobzów, dawniej wieś, obec. dzielnica Krakowa, nad Rudawą, pałac zbudowany przez Kazimierza W. (obec. szkoła podchorążych).

Łodyga, część pędu rośl., z kt. wyrastają gałęzie; ł. może być nadziemna (pień, źdźbło i i.) i podziemna (kłącze, bulwa).

Łodzie, ob. Łódź.

Łodzie podwodne, ob. Podwodna łódź.

Łodzik, mięczak z gromady głowonogów, posiadający na zewn. muszlę; Oc. Spokojny.

Łohiszyn, m. w pow. Pińsk (woj. poleskie), 2.000 mieszkańców.

Łojek, ob. Talk.

Łojotok (seborrhoë), zbyt obfite wydzielanie łoju przez gruczoły łojowe.

Łojowe gruczoły, wielokomórkowe, pęcherzykowate, występują w skórze towarzysząc włosom, wydzielina ich natłuszcza włosy.

Łokieć, 1) w anatomii, ob. Ramię; 2) dawna miara dług.: „ł. warszawski"=0,576 m—24 cale.

Łokietek Władysław, ob. Władysław Łokietek.

Łomazy, m-ko w pow. Biała Podlaska (woj. lubels.), 5.000 mieszkańców; 1769 bitwa konfederatów barskich z Moskalami.

Łomikost, choroba bydła rogatego i kóz: skłonność do łamania kości ubogich w części mineralne, z powodu karmienia paszą z łąk bagnistych.

Łomnica, 1) pr. dopływ Dniestru, 118 km dł.; 2) drugi co do wysok. szczyt w Tatrach Wysokich, 2.634 m.

Łomnicki Antoni, matem. pols., * 1881, autor wielu podręczników dla szkół średnich.

Łomonosow Michaił Wasiljewicz, poeta rosyj. (1712—65).

Łomża, m. pow. w woj. białostoc., nad Narwią, 25.000 mieszk.; handel i przemysł. Do 1795 stol. ziemi łomżyńskiej

Łono (ł o n o w a o k o l i c a), ob. art. Brzuch i Srom.

Łopaciński Hieronim Rafał, pol. historyk literatury i kultury (1860—1906); szereg cennych prac, z jego zbiorów powstała w Lublinie biblioteka publ. jego imienia.

Łopatka (s c a p u l a), kość wchodząca w skład pasa barkowego, płaska, trójkątna, na tylnej ścianie klatki piers., na wys. II do VII żebra. Do jej brzegów i kątów przyczepione są mięśnie klatki piers. i kończyny górnej.

Łopatyn, m. w pow. Radziechów (woj. tarnopols.), 3.000 mieszkańców.

Łopian (ł o p u c h), rośl. dwuletnia, pospol. w całej Polsce; rośnie na przydrożach, brzegach lasów, w zaroślach; korzeń ma działanie leczn.

Łopieński, 1) Grzegorz, polski artysta-brązownik, * 1863; 2) Ignacy, polski rytownik i medalier, * 1865.

Łopuch, ob. Łopian.

Łosice, m. w pow. Konstantynów, nad Tuczną, 5.000 mieszkańców.

Łosoś, ryba mięsożerna, wędrowna, składa ikrę w górskich potokach, po czym wraca do morza. Do ł o s o s i o w a t y c h, oprócz ł. należą: łososiopstrąg, pstrąg górski i in.

Łoś

Łoś, duży ssak kopytny należący do jeleni, obecnie prawie wytępiony u nas, podobnie jak i w Ameryce.

Łoś Jan, znakom. polski językoznawca (1860—1928), slawista; gł. dzieła: „Gramatyka starosłowiańska", „Gramatyka polska" (3 t.), „Początki piśmiennictwa pol.", słownik staropolski i in.

Łotwa (łot. Latvija), republika nadbałtycka, nad Zat. Ryską, granicząca z Litwą, Polską, Z. S. R. R. i Estonią, 65.791 km², 1,9 mil. mieszk. (29 na km²), w tym narod.: łot. 73%, ros. 11%, żyd. 5%, niem. 4%, pol. 4% (gł. w Inflantach Pol. czyli Letgalii). Wyznania: ok. 60% luter., 24% kat. Kraj nizinny, pokryty osadami lodowcowymi. Wzgórza morenowe w Inflantach (313 m) i Kurlandii. Gł. gałęzie gospodarki: rolnictwo (29,1% pow. pod rolą, 25,2% lasu) i hodowla. Uprawa: jęczmienia, żyta, ziemniaków i lnu (1934: 160.000 q włókna). Przemysł drzewny i spożywczy. Wartość (1934) przywozu: 157 mil., wywozu: 142 mil. zł.; p r z y w. z P o l s k i: 7 mil., w y w. d o P o l s k i: 1 mil. zł. Kolei: 2.938 km. S t o l i c a i g ł. p o r t: Ryga. J e d n o s t k a m o n e t.: łat. U s t r ó j: Na czele republ. prezydent, wybier. przez sejm na 3 lata. Rząd złoż. z 10 ministr. Władzą ustawod.: sejm (saeima). Administr. 5 prowincji. Od 1918 osobne państwo (dawniej głównie, jako Inflanty i ks. kurlandzkie, przy Polsce, po rozbiorach Polski przy Rosji); na czele pierwszego rządu 18 XI 1918 Ulmanis, potem najazd bolszewicki i rząd komunistyczny, 1920 wyparcie bolszewików przy pomocy pol., konsolidacja państwa, Zgromadzenie Narod., konstytucja, reforma rolna.

Łotysze, plemię litews. łotew., mieszk. na Łotwie, częściowo na Litwie i w Estonii. Język z gałęzi bałtyckiej języków indo-europejskich.

Łowczy, urząd połączony dawniej z obowiązkami łowieckimi wobec panującego; z biegiem czasu tytuł honorowy.

Łowicka księżna, ob. Grudzińska Joanna.

Łowickie księstwo, należało w daw. Polsce do arcybisk. gnieźn., po rozbiorach do Prus, 1815 do Królestwa Pol., z kolei własność w. ks. Konstantego i Joanny z Grudzińskich, później carów. Obecnie dobra państwowe.

Łowicz, m. pow. w woj. warsz., nad Bzurą, 17.000 mieszk.; niegdyś rezyd. arcybisk. gniezn.; ruiny zamku, młyny, cegielnie, fabr. kafli, naczyń kamien., wyrób kilimów artystycznych.

Łowiectwo, ob. Myślistwo.

Łoza, w i e r z b a s z a r a, krzew na mokrych łąkach.

Łoziński, 1) Walery, powieściopisarz pol. (1838—61), główny utwór: „Zaklęty dwór", poprzednik Sienkiewicza; 2) Władysław, pol. pisarz i historyk kult. (1843—1912); „Madonna Busowiska", „Prawem i lewem", „Życie polskie w dawnych wiekach"; 3) Walery, geolog pol., * 1880; liczne prace z geologii okresu dyluwialnego i i.

Łoże, podstawa lufy broni palnej, łącząca w jedną całość wszystkie części tej broni.

Łożysko, 1) element maszynowy do osadzania obrotowych czopów i wałów. Ł. przenoszące siły prostopadłe do osi wału: ł. s i o d ł o w e; powstrzymujące siłę osiową wału: ł. c z o ł o w e. Połączeniem obu typów jest ł. g r z e b i e n i a s t e. Przy niskich obrotach wału stosuje się ł. p a n e w k o w e, przy wyższych k u l k o w e. Nieodzowną częścią każdego ł. jest urządzenie smarujące. 2) Narząd, który pośredniczy w odżywianiu między płodem a matką.

Łódź, mały statek, płytki w zanurzeniu. Ł. m o r s k i e, dzielą się wg wielkości: na barki, kutry albo szalupy (z wiosłami i żaglami wzgl. motorami) oraz gigi i jolki (tylko wiosła). Ł. s p o r t o w e, zależ. od ilości wioseł: jedynki, dwójki, trójki (ze sternikiem i bez) i ósemki. Ł. wyścigowa z fornieru: skuling. Por. też Kajak. — Ł. podwodna, ob. P o d w o d n a ł ó d ź.

Łódź, stolica wojew., drugie co do wielkości miasto w Polsce, położ. nad rz. Łódką, dopływem Neru, na przejściu z Wyżyny Małopolskiej w Nizinę Mazowsza (210 m nad poz. morza). 58,75 km² pow. (teren zabudowany 18,77 km²) i 1935: 608.000 mieszk.; w tym 59,1% Pol., 32,7% Żyd i 7,9% Niemc. Najgęściej zaludnione miasto Polski (10.439 mieszk. na km²), nowoczesne, pozbawione zabytków, o planie regularnym (oś Ł. stanowi ul. Piotrkowska, inne ul. do niej równoległe lub prostopadłe). Z instytucji nauk. i kultur.: Wolna Wszechnica Polska, Muzeum Nauki i Sztuki, Miejska Galeria Sztuki. Największy ośrodek przemysłu w Polsce. Najsilniej rozwinięty przem. włókienniczy, bawełniany („polski Manchester"), nadto: wełniany, jutowy, maszynowy, elektrotechn., odzieżowy, garbarski i chemiczny. Centrum wielkiego obszaru przem. (Pabianice, Aleksandrów, Zgierz, Ozorków, Brzeziny, Tomaszów Maz.). Ważny węzeł kolej. i wielkie ognisko handlu (liczne banki). — Hist.: Stara osada średniow. 1820: 799 mieszk. Początki przemysłu w dobie Królestwa Kongr. (1839: pierwsza maszyna parowa). Gł. rozwój (najszybszy z wszystkich miast w Polsce) od 1870, 1880: 45.200 mieszk.; 1900: 310.000 mieszk. Za rządów ros. miasto bardzo zaniedbane pod względem kultur. Przem. poniósł dotkliwe straty za okupacji niem. w czasie wojny światowej.

Łój, stały tłuszcz zwierz., punkt topl. 43—45°, środek spożyw., poza tym do wyrobu świec, mydła, smarów i maści.

Łój skóry, wydzielina gruczołów łoj. skóry, zawiera tłuszcze, kwasy tłuszcz., cholesterynę, białko i sole. Nadaje włosom i naskórkowi mniej lub więcej tłustą powłokę i zwiększa jej elastyczność

Łubieńska Amelia Jadwiga, rzeźbiarka pol., * 1852.

Łubieński, 1) Maciej, arcybisk. gnieźnieński (1572—1652), sekretarz Zygmunta III, unormował stosunki kościel.; 2) Stanisław, pol. biskup i historyk (1575—1640), podkanclerzy kor.; uporządkował 1613 archiwum na zamku krak.; „De motu civili in Polonia V" i in.; 3) Feliks, pol. mąż stanu (1758—1848), min. sprawiedl. za Księstwa Warsz., wprowadził kodeks Napoleona, zorganizował sądownictwo, założył Szkołę prawa; nap. „Pamiętniki"; 4) Tomasz Andrzej, generał pol. (1784—1870), od 1806 w kampaniach napoleońskich (Berezyna, Drezno, Lipsk), później w wojsku Królestwa, dymisjonował 1816; w powstaniu listop. walczył pod Wawrem, Grochowem, Dębem Wielkim, Ostrołęką; 5) Henryk, przemysłowiec pol. (1793—1883), zasłużony dla uprzemysłowienia kraju.

Łubin, zioła motylkowate; uprawiany na paszę i „zielony nawóz", czasem dziczeje; pochodzenia śródziemn. i płn.-amer.

Łucja, św., męczenniczka z Syrakuz; pam. 13 XII.

Łuck, stol. wojew. wołyńs., nad Styrem, 35.000 mieszk.; ruiny zamku z XVI w., ośrodek znacznego handlu, młyny, tartaki, fabr. maszyn rolnicz. i innych.

Łucznictwo, sport. strzelanie z łuku do celu z odległości 50 do 100 m. — W Polsce kobiece ł. silnie rozwinięte, na zawodach międzynarodowych osiąga wybitne wyniki.

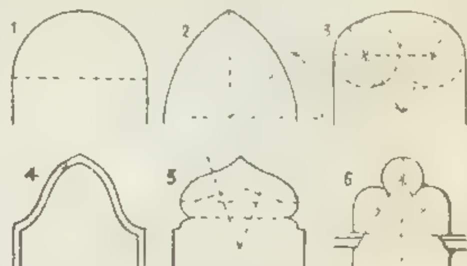
Łucznicy, w dawn. wojskach strzelcy zbrojni w łuki; słynni szkoccy, ang. i franc. Dawne pols. chorągwie pancerne używały łuków obok broni palnej do XVIII w.

Łuczywo, drzewo sosnowe, silnie przepojone żywicą; służyło dawniej do oświetlenia, dziś jako podpałka.

Ług, roztwór węglanu sodowego lub potasowego; ł. żrący, roztwór wodorotlenku potas. lub sodowego.

Ługańsk, m. na Ukrainie, w zagł. donieckim, 102.000 mieszk.; kop. węgla kamiennego.

Łuk, 1) w geometrii zbiór punktów linii krzywej, leżących pomiędzy 2 wyszczególnionymi punktami na tej krzywej; 2) w budownictwie, sklepienie wygięte o jednym punkcie tzw. szczytowym i 2 najniższych tzw. oporowych. Kamień umieszczony w punkcie szczytowym: zwornik, kamienie podstawowe: oporniki. Szereg form ł. architektonicznych; 3 w piśmie nutowym połączenie 2 nut o jednej wysokości w jedną nutę dłuższej wartości lub 2 nut różnej wysok., dla oznaczenia powiązania, gry legato; 4) broń, miotająca strzały, składa się z obłęku i cięciwy. Por. Łucznictwo; 5) Ł. elektryczny, odkryty przez Davy'ego, powstaje między 2 węglowymi elektrodami zetkniętymi na chwilę i potem rozsuniętymi. Uzyskuje się go przy prądzie zarówno zmiennym, jak i stałym; przy stałym głównym źródłem światła jest krater, kt. wytwarza się na węglu dodatnim, o temp. ok. 3.700° C, dzięki czemu węgiel dod. szybko się zużywa (ob. Elektryczne światło).

Łuki
1) półkolisty; 2) ostrołuk wysmukły; 3) kabłąkowaty; 4) wyginany; 5) perski; 6) w trójliść

Łuki
1) do miotania kul, 2) sportowy

Łukasiewicz, 1) Ignacy, pol. przemysł. i wynalazca (1822—82), wynalazł destylację oleju skalnego i przyczynił się do powstania pols. przemysłu naftowego. Stworzył ok. 1853 pierwszą lampę naft., zainicjował nieznane przedtem głębokie wiercenia na terenach naftowych małopol.; 2) Jan, filozof pol., * 1878, szereg prac z dziedziny logiki.

Łukasiński Walery, pol. oficer i więzień stanu (1786—1868), walczył pod Lipskiem i Dreznem, 1818 w wojsku Królestwa, zał. związek zw. Wolnomularstwem Narod. (dla podniesienia ducha narod.) oraz tajne „T-wo Patriotyczne", uwięziony 1822 (w celi nr. 13 klasztoru karmelitów), skazany 1824 na 9 lat (1825 plan ucieczki wykryty), od 1830 w twierdzy szlisselburskiej, gdzie umarł w obłąkaniu.

Łukasz, św., autor trzeciej Ewangelii, z zawodu lekarz, towarzysz św. Pawła w podróżach, kt. opisał w Dziejach Apostolskich; pam. 18 X. — Miał być też malarzem, stąd patron malarzy.

Łukaszewicz, 1) Jozafat Ignacy, malarz pol. (1789—1850); portrety, sceny z życia wojsk. i krajobrazy; 2) Józef, historyk pol. (1799-1873); szereg cennych prac, gł. z historii różnowierców w Polsce.

Łukawski Walenty, konfederat barski, † 1773; za udział w porwaniu Stan. Augusta skazany 1773 na śmierć.

Łukowa lampa, ob. Łuk (elektryczny), Elektryczne światło.

Łukowa miara kąta, liczba oderwana, podająca stosunek łuku do promienia koła, w kt. ten k. jest kątem środkowym. K. pełny w m. Ł. $= 2\pi$, półpełny $= \pi$, prosty $= \frac{\pi}{2}$. Jednostką k. w m. ł. jest radian, kąt, którego łuk równa się promieniowi.

Łuków, m. pow. w woj. lubels., nad Krzną, 14 000 mieszk.; tkalnie, olejarnie, fabr. wódek.

Łunaczarskij Anatol, ros. polityk i pisarz (1875—1933), zesłany 1897, komunista na emigracji, od 1917 sowiec. komisarz oświaty.

Łuniniec, m. pow. w woj. poles., 8.000 mieszk.

Łuniński Ernest, pol. pisarz i historyk (1869-1931).

Łupek, każda skała, składająca się z warstewek rozróżnia się ł. kwarcowe, talkowe, ilaste, łyszczykowe, krystaliczne itd.

Łupież głowy (pityriasis), cierpienie skóry głowy, spowodowane nadmiernym wydzielaniem się łoju z gruczołów łojowych.

Łupki krystaliczne (ł. metamorficzne), skały powstałe przez przeobrażenie skał magmowych lub osadowych pod wpływem wysokiej temperatury i ciśnienia; w Polsce w Tatrach i na Wołyniu.

Łupki łyszczykowe, łupkowate skały, składające się z kwarcu i łyszczyku, wchodzą w skład najstarszych formacji geologicznych, zawierają często pożyteczne kopaliny; w Polsce: w Tatrach, na Wołyniu i u źródeł Czeremoszu.

Łupkowska Przełęcz, w Beskidach Niskich, 651 m wys., przecina ją tunel kolei żel. 642 m długi.

Łupliwość kryształów: w pewnych kierunkach rozpadają się pod wpływem uderzenia wzdłuż równoległych płaszczyzn (pł. łupliwości).

Łuska, 1) utwór pochodzenia naskórkowego, pokrywający ciało niektórych zwierząt; u motyli z chityny; u ryb z substancji łączno-tkankowej, u gadów pochodzenia nabłonkowego; 2) przekształcony liść, przeważnie na łodydze podziemnej.

Łuskiewnik, zioło z rodziny trędownikowatych, pasożytuje na korzeniach drzew i krzewów liściastych, w Tatrach na świerkach.

Łuskina Szczepan, dziennikarz pol. (1725—93), jezuita, od 1774 red. „Gazety Warszawskiej", przeciwnik reform politycznych.

Łuskoskrzydłe, ob. Motyle.

Łuszczarnia, urządzenie, dla usuwania zewn. łuski ziarna (np. owsa, jęczmienia, ryżu), bez mielenia go.

Łuszczewska Jadwiga, pseud. Deotyma, poetka pol. (1834—1908), słynna improwizatorka warszawska, cykl poematów: „Polska w pieśni", powieści „Branki w jasyrze", „Panienka z okienka".

Łuszczewski Jan, polityk pol. (1764—1812), za Księstwa Warszaw. min. spraw wewn. do 1812, zorganizował administrację.

Łuszczkiewicz Władysław, pol. malarz i historyk sztuki (1828—1900).

Łuszczyca (psoriasis), choroba skóry, występuje w postaci róż.-brunat. lub czerwonych plam, pokrytych łuskami; zrazu na łokciach i kolanach, rozszerzają się potem na dużą przestrzeń ciała.

Łut, dawna jednostka wagi = 16 i $^{2}/_{3}$ g.

Łużyce (niem. Lausitz), kraina w Niemczech między Łabą i Odrą, na płn. od Sudetów. Dolne Ł. należą do Brandenburgii, Górne do Saksonii i Dolnego Śląska. Ok. 12.700 km² pow., ok. 1 mil. mieszk. Gł. rzeka: Sprewa. W Dolnych Ł. kopalnie węgla brunat. Ludność złoż. z Niemców i słowiańskich Łużyczan (tych drugich ok. 150.000). Gł. miasta: Żytawa (Zittau), Zgorzelec (Görlitz) i Budziszyn (Bautzen).

Łużyczanie, Wendowie, Serbowie łużyccy, jedno z plemion szczepu Sorabów, tj. Słowian połabskich. Osiedli nad Łabą w czasach przedhist., umieli dotąd zachować swą odrębność etnograficzną i językową. Przeważnie protestanci; język z grupy zach.-słowiańskiej. Wg ich zasłuż. działacza F. Muki było ich w r. 1880 ok. 180.000, wg statystyki niem. — ok. 80 000; od tego czasu dalsze postępy germanizacji.

Łyczkowiec, rośl. podobna do palm, z włókien kapelusze panama; Ameryka Środkowa.

Łydka, ob. Noga.

Łysa Góra, 1) szczyt w Łysogórach, zw. też Górą Świętokrzyską, 593 m wys.; 2) najwyższy szczyt w Beskidach Śląskich, 1.325 m wys. 3) najwyższe wzniesienie na Pojez. Wileńsko-Mińskim 343 m. Nazwę Ł. nosi poza tym szereg mniejszych szczytów i wzgórz.

Łysica, Góra św. Katarzyny, najwyższy szczyt w Łysogórach, 619 m wys.

Łysienie (calvities), występuje z powodu obfitego lub zbyt skąpego wydzielania gruczołu łojowego skóry i przy niektórych chorobach zakaźnych, przy nadczynności tarczycy; często skłonność dziedziczna.

Łyska, ptak przelotny z rodziny kurek wodnych, w Polsce na miejscach mokrych.

Łysogóry, Góry Świętokrzyskie, najwyższe pasmo na Wyżynie Kielecko-Sandomiers., stare góry kwarcytowe, zniszczone przez erozję, o łagodnych, zaokrąglonych kształtach, ok. 75

km dł., 35 km szer.; na szczytach rumowiska skalne, tzw. gołoborze, poza tym góry pokryte piękną puszczą jodłowo-bukową. W pobliżu pokłady rud miedzi, żelaza, łomy marmurów, piaskowca.

Łyszczec, rośl. roczna, goździkowata; ugory, przydroża.

Łyszczyki, miki, minerały o doskonałej łupliwości, glinokrzemiany alkaliczne, często z dodatkiem żelaza i magnezu, składniki wielu skał ogniowych, łupków krystalicznych, niektórych osadowych. Najważniejsze odmiany: muskowit, biotyt, flogopit, lepidolit. Przeźroczyste odmiany używane jako materiał ogniotrwały na cylindry do lamp, drzwiczki do aparatów, w elektrotechnice jako izolatory, dawniej zamiast szyb do okien.

Łyżeczka, precyzyjny przyrząd mierniczy do oznaczania nieregularności powierzchni przedmiotu np. w tokarni.

Łyżwy, nieco zaostrzone szyny stalowe z urządzeniem do przymocowania obuwia, jako narzędzie użytkowe, znane, zwłaszcza ludziom płn., od niepamiętnych czasów; w czasach przedhistorycznych niejednokrotnie sporządzane z kości. Łyżwiarstwo, dziś jeden ze sportów wchodzących w skład zawodów olimpijskich.

Łzy (lacrimae), ciecz wodnisto-przejrzysta stale wydzielana przez gruczoły łzowe: 99% wody, w małej ilości białko i 0.8% soli, przeważnie kuchennej. Zmywają przednią powierzchnię gałki ocznej, zbierają się w wewn. kącikach oczu i przez kanaliki łzowe oraz woreczek łzowy dostają się do jamy nosowej. Przy silnym wydzielaniu (płacz) wylewają się na zewnątrz.

M

M, rzymska cyfra = 1.000; M (Mk) = Mark, marka niem.; M. — franc. Monsieur, MM = Messieurs; m — metr; w gramatyce m. — masculinum, łac., rodzaj męski.

Ma, znak chem. pierwiastka masurium.

M. A. = Magister artium (łac.); Master of Arts (ang.).

Maas, ob. Moza.

Maastricht, stol. holend. prow. Limburg, nad Mozą, 60.000 mieszkańców.

Mabuse Jan, malarz niderl., ob. Gossaert Jan.

Mac (mek), skróc. Mc, M', wyraz szkoc.-irlan.: „syn", zachodzi często przed nazwiskami.

Maca, hebr. cienkie niekiszone ciasto, spożywane przez Żydów podczas świąt Paschy.

Macao (makao), portug. kolonia (od 1557), na wyspie M. w płd. Chinach, wraz z wyspami Taipa i Colovane, 12 km², 160.000 mieszk.; wywóz ryżu, tytoniu, opium; stol. M. 70.000 mieszkańców.

Macaulay (mekolej) Thomas, angiels. historyk i polityk (1800—59); gł. dzieła: „History of England from the Accession of James II" (4 t.), „Essays" i in.

Macbeth (mekbes), król szkocki, 1040 zamordował króla Duncana I, 1057 pokonany przez syna Duncana Malcolma, padł w bitwie. Bohater dramatu Szekspira.

Macchiavelli, ob. Machiavelli.

Macdonald Etienne Jacques, książę Tarentu (1765—1840), marszałek franc. pochodz. irland., rozstrzygnął 1809 bitwę pod Wagram.

Mac Donald James Ramsay, ang. mąż stanu, * 1866, współzałoż. 1900 Partii Pracy (Labour Party), 1906 w Izbie Gmin, od 1911 przywódca stronnictwa, 1924 i 1928 premier, min. spraw zagr., podpisał protokół genewski, zwołał morską konferencję rozbrojen. (Londyn), 1931—35 na czele gabinetu koncentracji narod. (wystąpił z Partii Pracy), 1935 min. w rządzie Baldwina.

Macedo Pater José Agostinho de, poeta portugal. (1761—1831), mnich augustiański, później polityk, pisarz b. płodny.

Macedonia, kraj na Półw. Bałkańskim, należący częściowo do Jugosławii, Grecji i Bułgarii, 34.893 km², 1½ mil. mieszk., uprawa wina, owoców, pszenicy, gł. rz. Wardar i Struma. — Państwo macedoń. założ. Perdikkas I ok. 700 prz. Chr. Mocarstwowe stanowisko ugruntował Filip II, 359—336. Po śmierci Aleksandra W. — M. z Grecją pod Antipatrem I († 319). Później podbita przez Rzymian (klęska pod Pydną 168). Przy podziale państwa 395 po Chr. M. wcielona do Cesarstwa Wsch., po jego upadku pod Turkami. 1893 powstanie rewoluc. organizacji macedońskiej. Po wojnach bałkańskich 1912 i 1913 podzielona pomiędzy Serbię, Grecję i Bułgarię.

Maceracja, łac., poddanie ciał stałych działaniu cieczy np. wody, alkoholu, kwasów itd., w zwykłej temperaturze w celu usunięcia substancji rozpuszczalnych.

Mach Ernst, niem. fizyk, fizjolog i filozof (1833—1916), twórca empiriokrytycyzmu.

Mácha Karel Hynek, poeta czeski (1810—36), główny romantyk, gł. dzieło epickie: „Máj", duży wpływ na literaturę czeską.

Machabeusze, ob. Makabeusze.

Machajra, miecz starożytn. Greków, jednosieczny, lekko zakrzywiony, prototyp szabli.

Machar Josef Svatopluk, poeta czeski, * 1864, płodny i wszechstronny, realista i wolnomyśliciel, z utworów zwł. liryki miłosne i społeczne.

Mache Heinrich, fizyk austr., * 1876, badania nad promieniotwórczością; od niego nazwana jednostka m.

Machego jednostka (mache), jednostka koncentracji emanacji radowej (ob. Promieniotwórczość).

Machiavelli (Macchiavelli) (makiaweli) Niccolò di Bernardo dei, wł. mąż stanu i historyk (1469—1527); w dziele „Il Principe" („Książ-

Zjawiska luminescencji

Zjawiska luminescencji

1. Promienie kanalikowe. 2. Siarczan kadmowy naświetlony promieniami katodowemi. 3. Fosforescencja blendy cynkowej. 4. Uwarstwienie poświaty dodatniej. 5. Siarczek cynkowy naświetlony promieniami katodowemi. 6. Promienie litu. 7. Promienie sodu.

żę"),
na m
swą

Ma
cząca

Mu
chan

Ma
1844
Za K
skim
wany
pows

Ma
ssakó
U ssa
w i e
7 8
W p
otrze
z wa
w kt
3) ot
po po
w r o
n a b
przod
padni

Ma
nie n

Mac
Maksy
ków
wojna

Mac
otwier
dach.

Mac
syn J
z Pod
i jego
o tron
zatrzy
życe,
deryk
strii i
kun n

Mac
1523).
i histo
„Chron

Mac
lubelsk
Koścu
laków

Mac
cerz
Star
bohan
ryk
równa
dca s
w prze
wodzw
Iat ey

Mach
dla po

ż"), daje wizerunek władcy, który bez względu na moralność stwarza bezwzględnymi środkami swą władzę absolutną.

Machiawelizm, polityka przewrotna, nie licząca się z etyką. Por. Machiavelli.

Machina, ob. Maszyna. Machinalnie, mechanicznie, bezwiednie.

Machnicki Kazimierz, spiskowiec pol. (1780—1844), walczył w kampanii galicyjs. i rosyjs. Za Królestwa Kongresow. pracował z Łukasińskim, współzałoż. Tow. Patriot., 1822 aresztowany, odmawiał zeznań, 1824 uwolniony. Po powstaniu listopadowym wyemigrował.

Macica (uterus), narząd rodny u samic ssaków, w którym rozwija się zapłodnione jajo. U ssaków parzysta lub dwutrąbkowa, u człowieka pojedyncza, kształtu gruszkowatego, dł. 7—8 cm, składa się z dna, trzonu i szyjki. W położeniu utrzymują ją wiązadła i fałd otrzewnej. Uchodzą do niej jajowody (2). Ściana z warstw: 1) wewnętrzna — błona śluzowa, w której rozwija się jajo, 2) silny mięsień, 3) otrzewna. W ciąży powiększa się 25 razy, po połogu wraca do normy. — Choroby m. wrodzone: brak, niedorozwój, podzielenie; nabyte: ostre zapalenie po połogu, tyło- lub przodo-zgięcie przez rozluźnienie wiązadeł, wypadnięcie i nowotwory.

Maciej, św., apostoł, wybrany przez losowanie na miejsce Judasza; pam. 24 II.

Maciej, cesarz rzym.-niem. (1557—1619), syn Maksymiliana II Habsburga. Wynikiem stosunków za jego panowania w Rzeszy i Czechach wojna 30-letnia.

Maciejka, rośl. roczna o kwiatach wonnych, otwierających się wieczorem, hodow. w ogrodach.

Maciej Korwin, król węg. i czes. (1443—90), syn Jana Hunyadego, walczył 1468 z Jerzym z Podiebradu, później z Kazimierzem Jagiell. i jego synami Władysławem i Kazimierzem o tron czes. i węg. Pokojem w Bernie 1478 M. zatrzymywał dożywotnio Morawy, Śląsk, Łużyce, Władysław Czechy. W wojnie z ces. Fryderykiem III zdobył 1485 Wiedeń z częścią Austrii i Styrii; pobił kilkakrotnie Turków. Opiekun nauk i sztuk (biblioteka Corviniana).

Maciej z Miechowa, pisarz pol.-łac. (1457—1523), nadworny lekarz Zygmunta I, astrolog i historyk: „Tractatus de duabus Sarmaciis", „Chronica Polonorum" i in.

Maciejowice, m-ko w pow. Garwolin (wojew. lubelskie). 3.000 mieszk., 10 X 1794 bitwa Tad. Kościuszki z Rosjanami, zakończona klęską Polaków i wzięciem do niewoli Kościuszki.

Maciejowski, 1) Samuel, biskup krak. i kanclerz w. kor. (1498—1550), doradca Zygmunta Star. i Zygm. Augusta, znany z wykształcenia humanista; 2) Wacław Aleksander, pol. historyk kultury, slawista (1793—1883), badał porównawczo prawa słowiań., rusofil, usiłował dowieść, że wszyscy Słowianie wyznawali w przeszłości prawosławie. Nap.: „Historię prawodawstw słowiańskich" (6 t.) i w. in.; 3) Ignacy, ob. Sewer.

Macierz (Matice), słowiańskie towarzystwa dla popierania kultury narodowej, dla wydawnictwa narodowych pisarzy. Por. Macierz Polska.

Macierzanka, półkrzew z rodziny wargowych; roślina lekarska.

Macierzanka

Macierz Polska, towarzystwo dla krzewienia oświaty i kultury narodowej wśród ludu, założ. we Lwowie 1882 z inicjatywy J. I. Kraszewskiego. — Macierz Polska Szkolna, założ. w Warszawie, od razu świetnie zorganizowana, szeroko działała (prezes Antoni Osuchowski), zawieszona 1907 przez rząd rosyjski, żywa i czynna w niepodległej Polsce.

Maciora, samica świni domowej lub dzikiej.

Mackensen August, gener. niem., marsz. polny, * 1849, przełamał 1915 w wojnie światowej front rosyjski w Galicji, 1916 zajął Rumunię.

Mackenzie (mekenzi), rzeka w Kanadzie, 4.600 km, w górnym biegu nosi nazwę W. Rz. Niewolniczej, przepływa Wielkie Jezioro Niewolnicze; uchodzi do M. Lodowatego Płn.

Macki, ob. Czułki.

Mackiewicz, 1) Antoni, ks., powstaniec (1826—63), dowodził 1863 partią chłopską; ujęty i powieszony; 2) Kamil, pol. ilustrator i rysownik, * 1882; 3) Stanisław, pseud. Cat, publicysta pol., * 1896, red. „Słowa wileń."; osobno „Myśl w obcęgach" (o Rosji Sowieckiej) i in.

Mac Kinley William, prezydent Stan. Zjedn. Am. Płn. (1843—1901), zamordow. przez anarchistę.

Macleod (meklod) John James Richard, lekarz anglo-ameryk., * 1876, szereg prac z dziedz. fizjologii i biochemii; za badania nad insuliną nagroda Nobla.

Maclura, rośl. drzewiasta z rodziny morwowatych; twarde drewno używane w stolarstwie, owoce podobne do pomarańczy, jadalne; liście stanowią pożywienie gąsienic jedwabnika.

Mac-Mahon (makmaą) Patrice de, ks. Magenty (1808—93), marszałek franc. pochodz. irlandz., walczył w wojnie krymskiej, włos. i prus. (Magenta, Sedan), 1873 prez. republ., ustąpił 1879.

Macpherson (mekfersn) James, poeta anglo-szkocki (1736—96), słynny świetnie podrobionymi poematami z dawnych legend gaelickich, tzw. „Pieśni Ossiana", które wpłynęły na romantyzm europejski.

Macrocystis, glony morskie z klasy brunatnic, plecha złożona z części niby-korzeniowej, łodygi i liści, posiada duże pęcherze pływne; dochodzą do 70 m dług. Ocean Południowy, Indyjski.

Macropsia, megalopsia, gr., wielkowidztwo, widzenie rzeczy w powiększonych rozmiarach.

Macrosomia, gr., wzrost olbrzymi ciała.

Macula, łac., plama, plamka.

Maczuga, prastara broń do walki wręcz, lub jako pocisk, dziś u ludów pierwotnych.

Madách Emeryk, poeta węg. (1823—64), gł. dzieło poemat dramat. „Tragedia człowieka".

Madagaskar, wyspa na Oc. Indyjskim, od 1896 franc. kolonia, oddzielona Kan. Mozambickim od wybrz. płd.-zach. Afryki, razem z Ko-

morami 629.327 km², 3,7 mil. mieszk.; wygasłe wulkany; uprawa ryżu, kawy, chów bydła; wywóz wanilii, kawy, grafitu; stol. Tananarivo (Antananarivo).

Madaliński Antoni, gen. pol., † 1805, wybitny uczestnik powstania kościuszk., potem wyprawy wielkopols. Dąbrowskiego, internowany przez Prusaków, uwolniony 1797.

Madame (madam), fr., pani, tytuł kobiety zamężnej.

Madapolam, biała tkanina bawełniana na bieliznę; nazwa od miasta M. w Indiach.

Madariaga Salvador, polityk hiszp., * 1893, w l. 1922—28 dyr. sekcji rozbrojen. w Lidze Nar., 1931 deputowany do Kortezów konstytuc., nast. ambasador w Waszyngtonie, 1932—34 ambasador w Paryżu, 1934 min. sprawiedliwości i oświaty.

Made in... (med in), „wytworzony w...”; znak pochodzenia na towarach, np. Made in Poland, wyrób polski.

Madeira, ob. Madera.

Madej, legendarna polska postać ludowa, rozbójnik, potem skruszony, pokutujący i dostępujący odpuszczenia grzechów.

Madeleński okres, jeden z okresów starszej epoki kamiennej.

Madelin (madelę) Louis, historyk francuski, * 1871; prace z dziejów rewolucji i najnowszych francuskich.

Mademoiselle (madmuazel), fr., panna, tytuł niezamężnej kobiety we Francji.

Madera, 1) portug. wyspa na zach. wybrzeżu Afryki, 739 km², 2 mil. mieszk.; górzysta, wulkaniczna, łagodny klimat; uprawa sławnego wina; stol. Funchal, 25.000 mieszk.; 2) największy dopływ Amazonki, 3.200 km dł.

Madera, wino z Madery, zaprawione koniakiem lub spirytusem, słodkie, mocne, aromatyczne.

Maderna Carlo, budowniczy włoski (1556—1629); kościoły, pałace.

Madeyski Antoni, rzeźbiarz pol., *1862; oparte o wzory Renesansu: grobowce Jadwigi i Warneńczyka na Wawelu, pomniki, popiersia, medale i plakiety.

Madiarowie, M a d z i a r z y, ob. Węgrzy.

Madison (medisn) James, prez. St. Zjedn. Am. Płd. (1751—1836), przyczynił się do niezawisłości Stanów, 1812 wypowiedział Anglii wojnę.

Madonna, wł., „moja pani”, zwłaszcza jako określenie N. P. Marii. Ulubiony temat sztuki włoskiej (Leonardo, Rafael, Correggio i w. in.).

Madras, 1) bryt.-ind. prezydentura w płd. Indiach Ang., 368.438 km², 48 mil. mieszk., przeważnie Hindusów, klimat niezdrowy i gorący; plantacje ryżu, bawełny, trzciny cukr., kawy, herbaty, przemysł i handel. S t o l. M., 650 000 mieszk., uniwersytet, politechnika, port handl.; mnóstwo świątyń hinduskich i kościołów; zał. 1639 przez Anglików; 2) bryt.-ind. państwa hołdownicze, 27.702 km², 6,700.000 mieszk.; stol. T r i v a n d r u m, 73.000 mieszk.; siedziba maharadży.

Madrygał, z włosk., pierwotnie pieśń ludowa, po r. 1300 artystyczna krótka sielanka, później wierszyk żartobliwy lub przesadny; także nazwa formy muzycznej, wykształconej we Florencji, jej rozkwit: pięciogłosowy m. w XVI w.

Madryt, hiszp. Madrid, stol. Hiszpanii, nad rz. Manzanares, 1 mil. mieszk.; uniwers., muzeum del Prado, ożywiony handel i przemysł, najważn. węzeł kolej. w Hiszpanii. - Stol. Hiszpanii od 1560; 1526 pokój między Karolem V a Franciszkiem I franc., 1617 pokój hiszpańsko-wenecki, 1800 hiszpańsko-portugalski, 1936/37 przedmiot krwawych walk w wojnie domowej.

Madura, 1) holend. wyspa w Indiach Wsch., 5.471 km², 2 mil. mieszk.; upr. trzciny cukr., tytoniu, korzeni; stol. Pamekasan; 2) m. w bryt.-ind. prezydenturze Madras, 180 000 mieszkańców; przemysł włókienniczy.

Mady, gleby powstałe w dolinach rzek, równoziarniste, tłuste, nie zawierające piasku i kamieni.

Madziarzy, ob. Węgrzy.

Maecenas C. Cilnius, M e c e n a s, polityk rzymski (ok. 74/64—8 prz. Chr.), sławny popieraniem poetów: Horacego, Wergilego i in., stąd nazwisko jego stało się przysłowiowe już w starożytności, dziś używane potocznie.

Maerlant Jacob van, najwybitn. poeta niderl. XIII w. (ok. 1235—ok. 1291/1300), zwany „ojcem poetów”, zwłaszcza wybitny liryk.

Maëstoso, wł., w muz.: z powagą, uroczyście, majestatycznie.

Maëstro, wł., mistrz, zwł. w muzyce, nauczyciel, dyrygent.

Maeterlinck (materlęk) Maurice, belg.-franc. poeta i pisarz, * 1862, laureat nagrody Nobla, mistrz symbolizmu mistyczno-nastrojowego, poezje: „Serres chaudes”, dramaty: „La princesse Maleine”, „L'Intruse”, „Aveugles”, „Monna Vanna”, „L'Oiseau bleu”, „Le Bourgmestre de Thilmonde” i in., poczytne szkice filozoficzno-moralne: „Le trésor des humbles”, „La Sagesse et la Destinée”, „La vie des abeilles”, „La vie des termites”, „La vie des fourmies” i in.

Mafeking (mefiking), m. w Kraju Beczuanów (ang. Afryka płd.), siedziba zarządu brytyjsk.

Maffei, 1) Scipione, poeta włos. (1675—1755), słynny tragedią „Merope”; 2) Giuseppe, włoski historyk literatury (1775—1859).

Mafia (maffia), tajny związek na Sycylii, występujący przeciw porządkowi prawnemu. Ogólnie: spisek, związek, groźny dla społeczeństwa.

Mafiti, plemię murzyńs., zuluskie, na wsch. od Jez. Niassa (Afryka wsch.), kolor skóry jasno brąz.; 1889—1906 walczyli z nimi Niemcy.

Mag, 1) szczep medyjski, trudniący się religijnymi obrządkami; 2) czarodziej, wróżbita. Por. M a g i a.

Magalhães (magaliajsz, spolszczone M a g e l l a n), 1) Fernão de, podróżnik portugal. (1480—1521), przepłynął po raz pierwszy Oc. Indyjski, dotarł do Molukków, odkrył Filipiny. — M a g e l l a n a C i e ś n i n a, między Płd. Ameryką a Ziemią Ognistą ;2) Domingo José Gonçalves de, poeta brazyl. (1811—82), twórca narodowej szkoły poetyckiej: „Suspiros poeticos” i in.

Magalhãesa obłoki (o. M a g e l l a n a), 2 obłoki w gwiazdozb. Okrętu Argo, złożone z gwiazd i mgławic.

Magazyn, arab., 1) skład towarów, zboża, także pomieszczenie do ich przechowania; 2)

ilustrowane czasopismo rozrywkowe, rozpowszechnione od pocz. XVII w. w krajach anglosaskich, na kontynencie europ. od ok. 1920; 3) w powtarzalnej i automatycznej broni palnej komora, z której naboje przechodzą do lufy.

Magdalena, hebr. imię żeńskie; Maria M., ob. Maria 2).

Magdalena, rzeka w Kolumbii, 1.350 km, uchodzi do M. Karybskiego.

Magdalenki, siostry zakonu od pokuty św. Magdaleny, zakon żeńs., prowadzący domy poprawcze dla upadłych dziewcząt.

Magdaleński okres, jeden z okresów starszej epoki kamiennej.

Magdeburg (pol. Dziewin), stol. prus. prow. Saksonii, nad Łabą, 300.000 mieszkańców; przemysł żelazny i maszynowy.

Magdeburskie półkule, 2 półkule metalowe, na których Otto Guericke wykazał działanie ciśnienia atmosferycznego.

Magdeburskie prawo, prawo miejskie, którym rządziło się wiele miast w Brandenburgii, Saksonii, Śląsku i Polsce. — Por. Osadnictwo na prawie niemieckim w dawnej Polsce.

Magellan, ob. Magalhães.

Magelona, księżniczka Neapolu, rozłączona z mężem, w końcu go odnajduje, bohaterka francuskiej i europejskiej powieści ludowej z XV w.

Magenta (madżenta), włos. m. w prow. Mediolan, 12.000 mieszk.; 4 VI 1859 klęska Austriaków od Francuzów i Sardyńczyków.

Magerö, najbardziej na płn. wysunięta wyspa Norwegii z Przylądkiem Północnym (Nord Kap).

Maggiore (madżjore), 1) ob. Lago Maggiore, 2) włos. nazwa tonacji durowej; przeciw.: minore = mol.

Magia, gr., sztuka, pielęgnowana niegdyś przez magów (ob. Mag), wywoływania nadzwyczajnych wrażeń lub skutków przy pomocy sił tajemniczych, jakoby nadprzyrodzonych. Celem zabiegów magicznych jest zapewnienie komuś powodzenia, lub przeciwnie, wyrządzenie szkody osobie wskazanej. M. panowała nad przyrodą, wywoływała duchy zmarłych, rzucała uroki, zwłaszcza miłosne, czyniła niewidzialnym. M. biała posługiwała się duchami dobrymi, m. czarna — złymi. — Bardzo rozwinięta w staroż. Persji, Chaldei, Egipcie, Indiach, Grecji i Rzymie, oraz w średniowieczu.

Magiczny, czarowny, czarodziejski; por. też Magia.

Magierka, niska okrągła czapka węg. rozpowszechn. w dawnej Polsce, zwł. za Batorego.

Maginot (mażino) André, polityk fr. (1877—1932), min. wojny 1922—24 i w gabinecie Tardieu, zwolennik zupełnego rozbrojenia Niemiec. Linia Maginota, łańcuch fortyfikacyj franc. wzdłuż granicy francusko-niemieckiej.

Magister, łac., „mistrz", przełożony, kierownik, nauczyciel. M. artium liberalium (skróc. M. A. L.), mistrz sztuk wyzwol., dawny stopień uniw., uprawniający do wykładów na uniwers. Dziś w Polsce stopień nauk., uzyskiwany po absolutorium i wszystkich egzaminach. — Magisterium, godność magistra.

Magistrala, łac., gł. linia komunikacyjna.

Magistrat, łac., 1) w dawnym Rzymie urząd i osoba urzędowa wyposażona w najw. władzę wojenną i sąd., lub wykonawczą; 2) dziś zarząd miasta, kolegialny wydział wykonawczy, pod przewodnictwem burmistrza wzgl. prezydenta.

Magma, ognisto-płynna masa, wydobywająca się z głębi ziemi; po ostygnięciu tworzy skały magmowe.

Magna Charta Libertatum („Wielka Karta Wolności"), wydana przez króla ang. Jana bez Ziemi 15 VI 1215, potwierdzała szlachcie i duchowieństwu dawne ustawy i wprowadzała nowe: król nie może ściągać nadzwyczajnych podatków bez zgody stanów, więzić lub karać bez wyroku sądowego. Podstawa ustroju ang.

Magnaci, członkowie najdostojniejszych rodów. W dawnej Polsce prawnie nie stanowili odrębnego stanu. Na Węgrzech tworzyli do 1918 Izbę Wyższą (odżyła 1926 w zmienionej formie).

Magnalium, stop glinu z 3—20% magnezu, b. odporny, używany do budowy samolotów, przyrządów naukowych i in.

Magnes, ciało, które przyciąga żelazo, a zawieszone swobodnie przyjmuje określone położenie względem stron świata. Rozróżnia się m. naturalne czyli magnetyty i m. sztuczne, tj. stalowe, stopy magnet., elektromagnesy (ob. Magnetyzm). Zależnie od kształtu: m. podkowiaste i liniowe.

Magnes

Magnesia, ob. Magnezja.

Magnesować, nadać żelazu własności magnesu (ob.) przez indukcję magnetyczną lub magnetyczne działanie prądu elektrycznego.

Magnesowa Góra (Magnitnaja Gora), bogate w rudę żelazną góry w środkowym Uralu.

Magneto, magneto, ob. Samochód.

Magnetyczna deklinacja, ob. Deklinacja 3).

Magnetyczna histereza, m. bezwładność, m. pozostałość, polega na tym, że indukcja magnetyczna nie znika w żelazie wraz z usunięciem pola magnesującego. Znika ona dopiero wtedy, gdy zastosuje się pole m. o kierunku przeciwnym, którego wartość nazywa się koercją magnetyczną.

Magnetyczna igła, cienka sztabka namagnesowana, ruchoma dokoła osi pionowej. Jednym swym końcem wskazuje kierunek północny (ob. Kompas, Magnetyzm ziemski); swym odchyleniem od południka ziemskiego wskazuje deklinację (ob.); m. i. inklinacyjna, ruchoma dokoła osi poziomej, wskazuje inklinację (ob.).

Magnetyczna igła

Magnetyczna indukcja, wzbudzenie własności magnetycznych w miękkim żelazie (w ciałach ferromagnetycznych) za pomocą pola magnetycznego, pochodzącego od magnesu stałego lub od prądu elektr. Z usunięciem pola znikają własności m. prawie zupełnie (ob. Magnetyczna histereza). Przy m. i. biegun płd. powstaje tam,

gdzie linie pola wchodzą do żelaza, płn. — gdzie wybiegają.

Magnetyczna inklinacja, ob. Inklinacja magnetyczna.

Magnetyczna koercja, ob. Magnetyczna histereza.

Linie magnetyczne sił u biegunów

Magnetyczne linie sił, tory, po których poruszałby się swobodny biegun magnetyczny płn.; zaczynają się na biegunie płn., a kończą na płd. Przebieg m. l. wskażą opiłki żelazne rozsypane na papierze umieszczone w polu.

Magnetyczne pole, przestrzeń, w której działają siły magnetyczne; każdemu punktowi pola przypisujemy wektor magnetyczny H, równy co do wielkości i kierunku natężeniu pola, czyli sile, jakiej w tym punkcie doznałby biegun magn. jednostkowy. P. m. ma natężenie 1 gaussa, gdy biegun magn. jednostkowy dozna tam siły 1 dyny. Do charakterystyki p. służą magnetyczne linie (ob.).

Magnetyczny biegun, ob. Magnetyzm; m. b. ziemski, ob. Magnetyzm ziemski.

Magnetyt, żelaziak magnetyczny, tlenek żelazawo-żelazowy Fe_3O_4, zawiera ok. 75% żelaza; cenna ruda, wykazuje własności magnetyczne.

Magnetyzer, wywołujący zjawiska magnetyzmu zwierzęcego (ob.), hipnotyzer (ob. Hipnotyzm).

Magnetyzm, własność ciał tzw. ferromagnetycznych (żelazo, nikiel, kobalt, metaliczne stopy Heuslera), które wzajemnie się przyciągają; nazwa wg Arystotelesa od miasta Magnezja, gdzie miała się znajdować ruda żelazna o własnościach magn. M. występuje najsilniej na końcach, tzw. biegunach magnesu, południowym i północnym; między nimi tzw. pas obojętny (neutralny). Bieguny różnoimienne przyciągają się, równoimienne odpychają, z siłą proporcjonalną do iloczynu ich mas magnetycznych (ilości m.), odwrotnie proporcjonalną do kwadratu odległości (prawo Coulomba). Jednostką masy m. jest masa, która na drugą równą sobie działa z odległości 1 cm z siłą 1 dyny. Biegunów magn. oddzielić od siebie nie można; namagnesowanie żelaza polega na uporządkowaniu, polaryzacji, cząsteczek żelaza, tworzących magnesy elementarne, które w żelazie nienamagn. są bezładnie rozrzucone; wstrząs mechaniczny lub wysoka temp. pozbawia żelazo własn. magn. Rozróżnia się ciała: 1) paramagnetyczne (ferromagnetyczne), które w polu magn. ustawiają się wzdłuż linij sił: żelazo, powietrze, tlen, glin i in.; 2) diamagnetyczne, które ustawiają się prostopadle do linij sił i wykazują b. słabe własności magn.: bizmut, złoto, rtęć, woda, siarka i in. — Z własności m. skorzystano b. dawno w kompasie; w r. 1600 Gilbert daje podstawę nauce o m.; rozwinęli ją Coulomb, Ampère, Gauss, Weber, Weiss, Curie i in. Najważn. dział nauki o m. traktuje o m. ziemskim (ob.). Dziś m. podstawą techniki, pozwala wytwarzać energię elektryczną i zamieniać ją w pracę mechaniczną (ob. Elektromagnetyczny prąd, Dynamomaszyna).

Magnetyzmem leczenie, por. Magnetyzm zwierzęcy.

Magnetyzm ziemski. Igła magnetyczna zawieszona swobodnie przyjmuje określony kierunek, czyli ziemia zachowuje się, jak magnes, a dokoła ziemi roztacza się pole magn. ziemskie. Płaszczyzna, w której ustawia się igła magn. nazywa się południkiem magnetycznym, a jego odchylenie od połudn. astronomicznego, na wsch. lub zach. deklinacją magnetyczną, D, dodatnią lub ujemną. Inklinacja magn., I, tj. kąt zawarty między magn. igłą inklinacyjną (ob.) a poziomem i składowa pozioma natężenia, służą do obliczenia natężenia pola magn. ziemskiego. Bieguny magn. ziemskie tam, gdzie I = 90°, równik magn., gdzie I = 0; biegun m. płd. leży na 70°5' szer. płn., 96°46' długości zach.; biegun m. płn. leży pod 72°25' szer. płd. i 154° długości wsch. Pomiary elementów magn. streszcza się w tzw. mapach magn., na których wyznacza się też izokliny, tj. linie łączące miejsca jednakowej inklinacji, izogony, tj. linie jednakowej deklinacji, i izodynamy, tj. linie jednakowego natężenia. Elementy magn. w danym miejscu ulegają zmianom, periodyczn. i przypadkowym (cz. tzw. burzom magn.); magnetografy w obserwatoriach m. notują wszelkie zmiany pola; istnieje pewien związek między tymi zmianami, a plamami słonecznymi. Gauss przypuszczał, że ziemia stanowi kulę magnetyczną o dwóch biegunach i osi, różnej od osi obrotu; dziś uważa się m. z. za pole elektromagnetyczne, pochodzące od prądów elektr., krążących w ziemi. W Polsce deklinacja wynosi ok. 5° ku zachodowi, inklinacja 66°, składowa pozioma natężenia ok. 0,19 gaussa.

Magnetyzm zwierzęcy, stara nazwa przyczyny zjawisk, które polegają na hipnozie (ob. Hipnotyzm); sądzono, że m. z. podobny jest do magnetyzmu fizycznego i stosowano do leczenia magnesy, które później zastąpiono dotknięciami rąk lub pocieraniem magnetyzowanego.

Magnez, Mg, pierw. chem., liczba porz. 12, cięż. atom. 24,32, srebrzysto-biały, lekki metal; związki b. rozpowszechnione w przyrodzie, jak kainit, dolomit; używ. do lekkich stopów (magnalium). Ze związków m. ważniejsze: chlorek, występuje w pokładach soli potas., używ. do impregnacji drzewa i tkanin; siarczan m., sól gorzka, środek przeczyszczający; węglan m., w przyrodzie jako magnezyt, używany w lecznictwie, w technice do otrzymywania magnezji palonej.

Magnezja, 1) kraina w grec. Tesalii z górami Pelion; 2) obecnie Manissa, m. w Azji Mn., 28 000 mieszkańców.

Magnezja, m. palona, tlenek magnezu, używ. w lecznictwie do zobojętniania nadmiernej kwasoty żołądka, w technice do otrzymywania glazur.

Magnezjowe światło powstaje przy spalaniu magnezu, który w temp. ok. 600° utlenia się na tlenek magnezu, dając oślepiające światło; używane przy fotografii.

Magnezyt, minerał, węglan magnezu, zawiera niekiedy żelazo lub mangan.

Magnificat, łac., hymn Najśw. Marji Panny wg słów początk.: M. anima mea Dominum („uwielbiaj duszo moja"); odmawiana w Kościele katolickim w czasie nieszporów.

Magnificencja, łac., „wspaniałość", „wysokość", tytuł rektorów szkół wyższych.

Magnitogorsk, ros. m. przemysł. w płd. Uralu, ok. 150.000 mieszk.; największe złoża 62% magnetytu (Góra Magnesowa).

Magnolia

Magnolia, drzewa i krzewy tropikalnej Azji i Ameryki; często kwitnie przed ulistnieniem; hodowana dla pięknych kwiatów.

Magnus, łac., wielki; także imię własne wielu królów w kraj. płn. i Niemczech.

Magnus, św., † ok. 750, mnich z St.-Gallen (Szwajcaria).

Magnusa zjawisko, odchylenie pocisku od pierwotnej drogi pod wpływem sił, powstających dokoła obracającego się pocisku dzięki niesymetrycznym prądom powietrza.

Magnusen Finn, islandz. Finnur Magnusson, archeolog duń. (1781—1847), twórca romantycznej mitologii porównawczej w Danii.

Magnússon Arni, Arnas Magnaeus, uczony islandzki (1663—1730), sławny zbieracz rękopisów staronordyjskich.

Magnuszewski Dominik, poeta pol. (1810—15), ciekawy romantyk: „Dramat w naturze", „Niewiasta polska w trzech wiekach" i in.

Magot

Magot, małpa berberyjska; jedyna małpa występująca w Europie (Gibraltar); ojczyzną płn.-zach. Afryka.

Magóra (Magura), nazwa szczytów i pasm górskich w Karpatach: 1) M. O r a w s k a, płd odnoga Beskidów Zach. na Orawie (Czechosłowacja), 1360 m wys.; 2) M. S p i s k a, pasmo górskie na Spiszu w Czechosłowacji, cz. Beskidów Zach. między Tatrami a Pieninami, oddziel. Dunajcem od Beskidów, do 1260 m wys.

Mahābharata („wielki Bharata"), jedna z dwóch wielkich epopei indyjskich; w ramową opowieść o bojach między Kaurawami i Pandawami, potomkami Bharaty, wpleciono liczne epizody; najsłynniejsze: „Bhagavadgītā", poemat religijny o Krisznie, „Nala i Dumayanti", poemat o rozłączonych kochankach, „Sāvitri", poemat o wiernej małżonce, miłością swoją odzyskującą męża z rąk boga śmierci. Obecny tekst M. ustalił się w IV w. po Chr.

Maharadża, w Indiach Przedn. tytuł wyższego radży (ob.).

Mahatma[n], sanskr., „wielka dusza", zaszczytny tytuł ind., oznaczający także świętego.

Mahdi, arab., wyczekiwany przez mahometan odnowiciel religii, który ma dokończyć dzieła Mahometa, nawrócić niewiernych i wejść do raju. Polityczni działacze podawali się niejednokrotnie za M.: Obeid Allah, Mahomet Ahmed.

Mahen Jerzy, pseud. Antoni V a n č u r a, pisarz czeski, * 1882, zwłaszcza dramaty: „Tezeusz", „Mefistofeles", „Janosik", „Niebo, piekło, raj" i in.

Mah-Jong (madżong), chińska gra, podobna nieco do domina, przy użyciu 144 kamieni lub kart, podzielonych na 3 grupy zasadnicze i 2 atutowe.

Mahler Gustav, austr. dyryg. i kompozytor (1860—1911), uczeń Brucknera; kompozycje programowe na tle filoz.-liter.: 9 symfonij, liczne pieśni, poemat symfoniczny „Pieśń o ziemi".

Mahmud, sułtanowie tur.: M. II (1785—1839), zawarł 1833 z Rosją traktat w Hunkiar-Skelessi (otwarcie Dardaneli dla floty ros.), europeizował Turcję, zniósł oddziały janczarów. Za niego Serbowie uzyskali autonomię 1817, Grecy niepodległość 1829.

Mahomet (arab., „b. uczony"), założyciel islamu (ob.), * 570 w Mekce, † 632 w Medynie. Ożenił się młodo z bogatą wdową Chadidżą, od 40 roku życia miewał sny i widzenia, w których widział objawienie boże i z których utworzył zasady relig. skierowane zrazu głównie przeciw bałwochwalstwu ziomków. Po wielu prześladowaniach uciekł z Mekki do Medyny, poddał ją całkiem swoim wpływom i stworzył z niej wojowniczy ośrodek nowej wiary (meczet M., druga świętość mahometan), 630 podbił ostatecznie Mekkę i stał się panem całej Arabii. Prowadził żywot patriarchalny. Corocznie powiększał liczbę swych żon. — Jego nauka została po jego śmierci spisana w Koran (ob.).

Mahomet, sułtanowie tur.: 1) M. II Bujuk (1430—81), zdobył 1453 Konstantynopol, Serbię, Bośnię, Albanię, Grecję; 2) M. V Ghazi (1844—1918), walczył bez powodzenia z Włochami (1911—12), z państwami bałkań. (1912—13), 1914 po stronie państw central.; 3) M. VI, ostatni cesarz tur., brat poprz. (1861—1926), chciał obalić demokratyczną konstytucję (zamach stanu), zdetronizowany i wygnany 1922.

Mahometa chorągiew, tzw. wielka chorągiew ces. tur., zdobyta 1683 przez Jana III pod Wiedniem, przysłana przez niego papieżowi, 1798 odebrana przez Dąbrowskiego, 1831 zabrana przez Rosjan, obecnie na Wawelu. Pierwotna ch. M. przechowywana w Stambule.

Mahometanizm, ob. Islam.

Mahomet ibn Musa Alchwarizmi, matematyk arabski (między 900—1000 po Chr.), twórca algebry.

Mahonia, krzew ozdobny o wiecznie zielonych liściach; pochodzi z Ameryki Płn.

Mahoń, drewno koloru ciemno-czerw., używ. w meblarstwie, otrzym. z drzewa gatunku Swietenia Mahagoni (Ameryka Środk.), oraz (sztucznie) z różnych innych.

Mahrburg Adam, pol. filoz. i pisarz (1855—1913); zadaniem filozofii teoria nauki, nie metafizyka. Red. czasopismo „Książka", współprac. w „Poradniku dla Samouków", i w „Słowniku Języka Polskiego". Liczne pisma.

Mail (mejl) ang., poczta.

Mail-coach (mejl-kocz), dawna ang. kareta pocztowa: siedzenia wewn. pudła oraz na dachu.

Maillol (majol) Aristide, rzeźb. franc., * 1861; akty kobiece i in. o uproszczonych, archaizujących formach zasadniczych.

Maimon Salomon, filozof żyd. (1753—1800), rozwijał poglądy Kanta w duchu idealistycznym.

Maimonides (rabi Mojżesz Ben Maimon), zw. Rambam, najwięk. żyd. uczony średw. (1135—1204), żył w Hiszpanii, Palestynie i Egipcie; jako filozof oparł się na nauce Arystotelesa; skodyfikował Talmud.

Main, ob. Men.

Maine (men), stan w St. Zjedn. Am. Płn., 85.570 km², 800.000 mieszk.; przecięty łańcuchem Apalachów; przemysł drzewny; stol. Augusta, 17.000 mieszkańców; największe m. Portland, 70.000 mieszkańców.

Maine de Biran (men de biran) François Pierre, filoz. franc. (1766—1824), początkowo sensualista, potem idealista.

Maintenon (mentną) Françoise d'Aubigné, morganatyczna żona Ludwika XIV (1635—1719), wpływała na politykę w duchu klerykalnym.

Mainz, ob. Moguncja.

Maior Piotr, pisarz rumuń. (1756—1821), zasłużony filolog narodowy, twórca „szkoły latynistycznej".

Maire (mer), fr., przełożony gminy we Francji, burmistrz. Mairie, merostwo, urząd i siedziba m.

Mairet (mere) Jean, franc. pisarz dramat. (1604—87), zaważył sztukami pasterskimi: „Sylvie", „Silvanire".

Maistre (metr), 1) Joseph Maire de, pisarz franc. (1754—1821), krańcowy rojalista i ultramontanin: „Les soirées de St. Pétersbourg" i in.; 2) Xavier de, pisarz franc. (1763—1852): „Voyage autour de ma chambre" i in.

Maître (metr), fr., mistrz, nauczyciel, pan, kierownik.

Maja, 1) rzeka w sow. Republ. Jakuckiej; 2) w mit. gr. córka Atlasa, matka Hermesa przeniesiona w gwiazdozbiór Plejad; 3) gwiazda w grupie Plejad; 4) bogini staroitalska; 5) w filozofii ind. świat zjawiskowy, nie posiadający rzeczywistego istnienia.

Majaczenie, ob. Delirium.

Majakowskij Władimir Władimirowicz, poeta rosyj. (1894—1930 [samobójczo]), skrajny futurysta, od 1917 komunista, naczelny poeta sowiecki o ostrym zacięciu groteskowo-satyrycznym: „Obłok w spodniach" i in.

Majątek, suma dóbr, należących do jednostki.

Majdan, tatars., plac między budynkami, rynek; nazwa wielu osad na terenie Polski.

Majeranek, rośl. wargowa z płd. Europy, aromatyczna, używ. jako przyprawa, też jako rośl. lekarska.

Majeranowski Konstanty, pol. pisarz dramat. i publicysta (1790—1851), najlepszy utwór „Urszula Majerin".

Majestat, łac., określenie najwyższej władzy i godności w państwie; majestatyczny, pełen godności i powagi.

Majewski, 1) Walenty Skorochód, pol. slawista i pierwszy sanskrytolog (1764—1835); 2) Erazm, wybitny polski prehistoryk i socjolog (1858—1922); „Nauka o cywilizacji", „Kapitał" (oryginalna krytyka teorii Marxa), szereg prac z dziedziny popularyzacji wiedzy i in.

Majkow Apołłon Nikołajewicz, poeta rosyjski (1821—97), wybitny liryk klasycystyczny.

Majmonides, ob. Maimonides.

Majolika, fajanse, kryte barwną polewą metaliczną. Słynne z wyrobów m. w XV i XVI w.: Florencja, Pesaro, Gubbio, Urbino, Caffagiolo i in. miasta we Włoszech.

Majonez, fr., gęsty sos z żółtek, oliwy i soku cytrynowego.

Major, łac., „starszy", najniższy stopień oficera sztabowego, zwykle dowódca dywizjonu i batalionu.

Majorat, łac., porządek dziedziczenia: dziedzictwo przechodzi na najstarszego z pomiędzy równo bliskich krewnych.

Major domus, zrazu przełożony służby pałacowej; w państwie frankońskim za Merowingów pierwszy dygnitarz dworu i państwa, później regent.

Majorka (Mallorca), najw. wyspa w hiszp. Balearach, na M. Śródziemnym, 3.400 km² 270 000 mieszk.; łagodny glimat, uprawa wina, owoców płd.; stolica Palma, 90 000 mieszk.

Majorkiewicz Jan, pol. krytyk lit. (1820—47), wybitna umysłowość swego czasu: „Historia serca i rozumu" i in.

Majoryzować, łac., przegłosować, zmusić większością głosów.

Majowe nabożeństwa, naboż. katol. odprawiane w maju ku czci Najśw. Panny Marii.

Majowe święto robotnicze, obchodzone 1. maja, jako święto robotników socjalistycznych, na skutek uchwały kongresu z 1889.

Majowie, ob. Maya.

Majownik, konwalijka, rośl. z rodziny liliowatych; kłącze czołgające się, pęd 2-listny; lasy liściaste, zarośla.

Majowy przewrót, wojskowy zamach stanu marsz. Piłsudskiego, w maju 1926 przeciw prezydentowi Wojciechowskiemu i gabinetowi Witosa. — Por. Polska (Dzieje).

Majster, mistrz, uprawniony do samodzieln. wykonywania rzemiosła; wg dawnego ustroju cechowego musiał kandydat na m. dostarczyć dowodu uzdolnienia w postaci tzw. „majstersztyku".

Majuskuły, łac., wielkie litery, w przeciw. do małych, minuskułów.

Mak, rośl. przew. roczna, rosnąca na polach niżu i w niższych położeniach górskich; m. lekarski pochodzenia azjatyckiego, hodowany, dostarcza tłuszczu i opium.

Makabeusze (Machabeusze), kapłański ród książęcy, władał narodem żyd. od 167 prz. Chr. aż do dynastii Heroda. 1) Juda M., † 161, syn Matatiasza, kierował powstaniem przeciw

Syrii; 2) Hyrkan II, zwyciężył 63 swego brata Aristobulosa II; 3) Antigonos, 40—37, pokonany przez Heroda z pomocą Rzymian.

Makabryczny, fr., cmentarny, kościotrupowy, ponury; d a n s e m a c a b r e, taniec szkieletów, ob. Taniec śmierci.

Makak

Makak, małpa wąskonosa, wys. do 1,15 m; spokrewniona z magotem.

Makaluby, małe stożki wulkaniczne, wyrzucające na pow. gliniaste masy, wskutek wytrysku dwutlenku węgla i węglowodorów gazowych. Występowanie m. nie jest przywiązane do okolic wulkanicznych, spotyka się je w sąsiedztwie ropy naftowej.

Makâma, arab., zebranie, na którym wygłaszano improwizowane opowieści, stąd wytworzył się tak nazwany rodzaj utworów wierszem i prozą. Słynął nim Hariri.

Makarewicz, 1) Wiktor, pol. inż. i malarz (1844—76); 2) Julian, malarz pol. (1855—1936), sceny rodzajowe i pejzaże.

Makaronizm, z włos. „maccharoni" — „ciasto krajane", makaron, wtrącanie wyrazów obcych do utworu w języku ojczystym, wprowadził Włoch Tifo Odasi 1490 w „Macaronei"; w dawnej Polsce żartobliwe przeplatanie tekstu polskiego zwrotami łacińskimi wyrodziło się w tzw. s t y l m a k a r o n i c z n y, rozpowszechniony w dobie saskiej.

Makart Hans, malarz austr. (1840—84), uczeń Piloty'ego, obrazy historyczne, mitolog., o charakterze dekorac., o indywidualnym kolorycie.

Makassar, stol. holend.-ind. wyspy Celebes, 86.000 mieszkańców; port morski, wywóz tytoniu, kopry, kauczuku.

Makata, tur., tkanina do nakrycia sof, taboretów, mebli do siedzenia.

Makbet, ob. Macbeth.

Makieta, fr., mały model.

Makimono, obrazy jap. na papierze lub jedwabiu, wąskie, długie, z 2 stron zaopatrzone w wałeczki drewniane, na które się je nawija.

Makiakiewicz Jan Adam, kompoz. pol., * 1899; utwory orkiestralne, koncerty (fortep., wiolonczel., skrzypc.), pieśni i in.

Makler, p o ś r e d n i k zawodowy w interesach osób trzecich, nie pozostający z nimi w stałym stosunku w odróżnieniu od agenta.

Mako, egipski gatunek bawełny.

Makolągwa, ptak przelotny, łuszczak o dziobie b. krótkim; w Polsce pospolita m. g ó r s k a brunatno-rudawa.

Makonde, jedno z afryk. plemion Bantu.

Makowiecki Tadeusz, współcz. pol. krytyk literacki, „Poeta Malarz" (O Wyspiańskim, nagroda Pol. Akad. Umiej.).

Makowski, 1) Czesław, rzeźbiarz pol. (1873—1921); 2) Julian, prawnik pol., * 1875, liczne prace z dziedz. prawa międzynarod.; 3) Wacław, pol. pisarz i prawnik, * 1880, członek Komisji Kodyfikacyj., 1922—23 i 26 min. sprawiedl., od 1928 poseł (B. B. W. R.) i przewodn. komisji konstyt., 1935 marsz. senatu. Napisał: „Podstawy filozofii prawa karnego", „Nowa Polska w nowej Europie" i in.; 4) Tadeusz, malarz pol. (1882—1936); kompozycje figuralne, pejzaże, martwe natury.

Maków, 1) m. pow. w woj. warszaws., nad Orzycem, 7.000 mieszk.; garbarnie, młyny; 2) m. pow. w woj. krakows., nad Skawą, 377 m n. p. m., 4.000 mieszkańców; letnisko podgórskie; wyrób haftów i koronek.

Makro..., gr., w słowach złożonych oznacza: długi, wielki.

Makrobiotyka, gr., nauka o przedłużaniu życia do najdalszych możliwych granic.

Makrocefalia, gr., w i e l k o g ł o w i e, nadmierny rozrost głowy w następstwie chorób kości, dużej ilości płynu mózgo-rdzeniowego i in.

Makrocytemia, gr., stan chorobowy krwi: występowanie w niej b. dużych czerwonych ciałek krwi; w niedokrwistości złośliwej i malarii złośliwej.

Makrocyty, gr., ciałka czerwone krwi o średnicy ok. 12 μ.

Makrokosmos i mikrokosmos, gr., „duży świat i mały świat", pojęcie z filozofii grec. i śrdw.: człowiek (mikrokosmos) jest odpowiednikiem wszechświata (makrokosmosu).

Makropsja, ob. Macropsia.

Makroskopowy, m a k r o s k o p i j n y, gr., widoczny gołym okiem.

Maksencjusz, cesarz rzym. (280—312), syn Maksymiana, pobity przez Konstantyna W. na moście Mulwijskim.

Maksyma, łac.-franc., ogólne wskazanie moralne; także nazwa zdania w tym rodzaju jako forma literacka.

Maksymaliści, łac., ogólnie: zwolennicy bezkompromisowego przeprowadzenia jak najszerszego programu; w ścisł. znacz.: bolszewicy.

Maksymalny, łac., największy, najwyższy.

Maksymian, cesarz rzym. (ok 245—310 po Chr.), współrządca Dioklecjana, zdusił powstanie Bagaudów w Galii, odparł plemiona mauretańskie w Afryce; 305 ustąpił, 308 zabiegał ponownie o tron, wystąpił przeciw Konstantynowi i synowi swemu Maksencjuszowi.

Maksymilian, z Antiochii, św., żołnierz, męcz. za Juliana Apostaty (362).

Maksymilian. C e s a r z e r z y m.-n i e m.: 1) M. I, syn ces. Fryderyka III (1459—1519), wprowadził „wieczysty pokój", trybunał i rząd Rzeszy; rozszerzył wpływy Habsburgów (małżeństwo syna Filipa z infantką hiszp. Joanną, kongres wiedeński 1515); „ostatni rycerz", zarazem humanista; 2) M. II, wnuk poprz. (1527—76), 1562 król Czech i rzym., 1564 cesarz. A u s t r i a: 3) M., arcyks., † 1618, w r. 1587 wybrany przez część szlachty królem pol., pokonany 1588 przez J. Zamoyskiego pod Byczyną; 4) M., arcyks. austr. i cesarz Meksyku (1832—67), brat ces. Franciszka Józefa, rozstrzelany przez republikanów meksyk. B a d e n i a: 5) M., ks. bad., * 1867, kanclerz Rzeszy 1918, przyjął zawieszenie broni i 14 punktów Wilsona, ogłosił abdykację cesarza. B a w a r i a: 6) M. I, elektor (1573—1651), na czele Ligi katolic. 1609,

pobił Czechów pod Białą Górą 1620, przyczynił się 1630 do usunięcia Wallensteina; 7) M. II (1662—1726), uczestnik odsieczy Wiednia.

Maksymum barometryczne, wysokie ciśnienie atmosferyczne lub obszar, gdzie występuje zwyżka ciśnienia.

Makuchy, wytłoczyny po wydobyciu oleju z nasion oleistych, b. dobra karma dla bydła, zawiera wszystkie węglowodany i ciała białkowate ziarna.

Makulatura, łac., arkusze papieru, uszkodzone przy druku, wadliwe; bezwartościowe książki i inne druki.

Makuszyński Kornel, poeta i pisarz pol., * 1882, pogodny humorysta o poetyckiej wyobraźni i żywym uczuciu: „Rzeczy wesołe", „Zabawa w szczęście", „Perły i wieprze", „Po mlecznej drodze", „Słońce w herbie", „Bezgrzeszne lata", „Listy zebrane" i in. za „Pieśń o ojczyźnie" odznaczony państwową nagrodą literacką, świetne „Piosenki żołnierskie".

Malabar, Malabarskie Wybrzeże, Wyb Pieprzowe, płd.-zach. wybrzeże Indii Przedganges, politycznie: bryt.-ind. dystrykt M., stol Kalikut.

Malachiasz, 1) prorok żyd. w V w. prz. Chr; 2) św., arcyb. z Armagh w Irlandii (1094—1148).

Malachit, zasadowy węglan miedzi, minerał barwy szmaragdowej do zielonej, ruda miedzi, używ. poza tym jako farba malarska oraz jako kamień ozdobny.

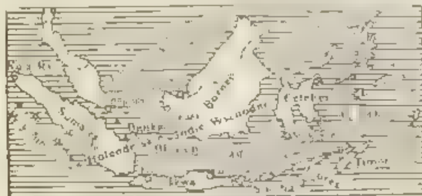
Malachitowa zieleń, zielony barwnik organiczny, aminowa pochodna trójfenylometanu, barwnik zasadowy; włókna zwierz. barwi bezpośrednio, roślinne na zaprawie taninowej.

Maladetta, najwyż. pasmo górskie w Pirenejach, Pico d'Aneto, 3.404 m.

Malaga, stol. hiszp. prow. M., przy ujściu Guadalmediny do M. Śródziemnego, 190.000 mieszk., port warowny, przem. bawełn., zimowa stacja klimatyczna.

Malaga, wino pochodz. gł. z okolic Malagi, o silnym aromacie, b. szlachetne.

Malajowie, ludność Płw. Malakka, Indonezji i Madagaskaru, powst. ze zmieszania Mongołów z dawnymi Papuasami. Miernego wzrostu, o skórze brunatnej; ok. 50 mil. głów. Obok dawnych wierzeń relig., zwł. powszechnie panującego kultu przodków, resztki buddyzmu i bramanizmu; od XV w. rozpowszechnił się wśród nich islam. Język z grupy malajsko-polinezyjskich, potoczny i handlowy w całej Australazji.

Malajski Archipelag

Malajski Archipelag (Wsch.-Indyjski, Indonezja), wyspy między płd.-wsch. Azją a Australią, najw. archip. na ziemi, ok. 2 mil. km², 75 mil. mieszk.; pod względem politycz.: posiadł. holend., brytyjsk., ameryk., portugalskie

Malajskie Państwa (Confederated Malay States), sułtanaty malajskie pod zwierzchn. bryt.: Dżohor, Kelantan, Trengganu, Keda Perlis. 60.447 km², 1,500.000 mieszk.; wywóz kopry, betelu i kauczuku.

Malajskie Państwa Związkowe (ang. Federated Malay States), stojące pod zwierzchn. bryt. państwa na Płw. Malajskim: Perak, Selangor, Negri Sembilan, Pahang, 71.608 km², 1,600.000 mieszk.; najwięk. m. Kuala Lumpur. Najw. na świecie producent kauczuku (1934: 475.000 t, 46% świat. prod.) i cyny (1934: 51.000 t, 42% świat. prod.). Olbrzymi wywóz kauczuku, cyny i kopry.

Malajski Półwysep (Płw. Malakka), płw. Indii Zaganges. między Zat. Syjamską i Cieśn. Malakka. 135.000 km², ok. 4.3 mil. mieszk.. kopaliny: złoto i cyna; uprawa palmy kokos., trzciny cukr., ryżu, kawy, kauczuku. Politycznie: bryt. kolonia Straits Settlements i państwa Malajskie.

Malakka, ob. Malajski Półwysep.

Mal-à-propos (mal a propo), fr., nie w porę, w nieodpowiedniej chwili.

Mälar, jez. w Szwecji na zach. od Sztokholmu, 1163 km².

Malaria (zimnica), gorączka bagienna, występuje w krajach ciepłych nagminnie, w klimacie umiarkowanym rzadko. Pasożyt dostaje się przy ukłuciu komara widliszka z jego gruczołów ślin. do krwi człowieka, w którego krwinkach przechodzi bezpłciowy cykl rozwojowy, powodując przy rozrodzie rozsadzenie krwinek, czemu towarzyszą napady gorączki. Z kolei przy ukłuciu chorego człowieka dostaje się pasożyt do żołądka komara, skąd po rozwoju płciowym kieruje się do śliniankek. Trzem gatunkom pasożytów odpowiadają trzy odmiany m.: 1) trzeciaczka: ataki gorączki co 48 g., trwające 6—8 g., silne pocenie i obrzmienie śledziony; 2) czwartaczka: ataki co 72 g.; 3) tropikalna: co 24 g. — M. ma przebieg ostry lub chroniczny, ciężkie wypadki kończą się charłactwem i śmiercią. Najlepszym lekarstwem chinina podawana codziennie. Zwalczanie przez osusz. bagien i niszczenie naftą larw widliszka.

Malarstwo, sztuka, polegająca na przedstawianu na płaszczyźnie za pomocą barw, obrazów zaczerpniętych z rzeczywistości lub fantazji. Rodzaje: m. ścienne, sztalugowe (obrazowe), na papierze, na szkle, porcelanie, wazowe itd. M. ścienne może być na mokrym (al fresco) lub na suchym tynku (al secco). M miniaturowe: na papierze, pergaminie, kości słoniowej itd. Wg przedmiotu rozróżnia się m.: figuralne (religijne, historyczne, mitologiczne), portretowe, rodzajowe, krajobrazowe, martwe natury itp. Technika mal. obejmuje znajomość barwników i środków wiążących. Barwniki są roślinne, zwierzęce i mineralne. Środkami wiążącymi może być: woda, białko jaja, olej roślinny i in., w związku z czym: mal. akwarelowe, temperą, olejne i in. Do malowania na papierze: farby wodne przejrzyste (akwa-

rela), lub kryjące (gwasz), pastele, kredki; do sztalugowego: farby olejne, mniej tempery.

Malaspina, ogromny lodowiec na Górze Eliasza na Alasce (3.900 km²).

Malburg (Malbork, niem. Marienburg), m. pow. w niem. Prusach Wsch., nad Nogatem, 24 000 mieszk.; potężny zamek krzyżacki z XIII w., siedziba wielkich mistrzów. — M. należał 1466—1722 do Polski.

Malczewski, 1) Antoni, poeta pol. (1793—1826), autor „Marii" (1825), jednego z najpiękniejszych utworów romantyzmu pol.; 2) Jacek, znakomity malarz pol. (1855—1929); w pierwszym okresie twórczości dominują obrazy patriotyczne o głębokim, indywidualnym ujęciu: „Śmierć Ellenai", „Zesłanie studentów". Drugi okres: twórczość fantastyczno-alegoryczna, niezwykła w ujęciu tematów, o doskonałym rysunku i kompozycji, swoistym kolorycie: „Błędne koło", „Melancholia", „Thanatos", „Zatruta studnia". Świetne autoportrety i portrety; 3) Rafał, pol. malarz i pisarz, syn M. 2), * 1892

Malebranche (malbransz) Nicolas, filozof franc. (1638—1715), uzupełniał filozofię Kartezjusza platonizmem św. Augustyna.

Malecki Władysław Aleksander, malarz pol. (1836—1900); krajobrazy, „Sejm Bociani".

Maledetto, wł., przeklęty.

Maledywy (ang. Maldive Islands), archip. koralowy na Oc. Indyjskim, na płd.-zach. od Cejlonu, 298 km², 80.000 mieszk.; bryt. protektorat; wywóz włókien kokos., wina palm. Stol. Malé.

Maleficium, łac., przestępstwo, zbrodnia.

Malewski Franciszek, publicysta pol. (1800—1870), filomata, serdeczny przyjaciel Mickiewicza.

Malherbe (malerb) François de, poeta franc. (1555—1628), w swoim czasie bardzo wpływowy.

Malina, krzew różowaty; owoc zbiorowy, czerwony, jadalny; lasy, zarośla, zbocza; m. j e ż y n a o owocu czarnym.

Malines (malin), flamandz. Mecheln, m. belg. w prow. Antwerpii, 60.000 mieszk., przem. koronkarski.

Malinowski, 1) Franciszek Ksawery, językoznawca pol. (1807—81), gramatyk porównawczy; 2) Lucjan, językoznawca pol. (1839—98), zasłużony badacz gwar ludowych, zwłaszcza śląskiej; 3) Aleksander, pseud. „W ł a d e k", socjalista pol. (1869—1922), zesłany na Syberię, po ucieczce działał za granicą i w Galicji. W wojnie świat. udział w organizacjach niepodległ. Wydał: „Materiały do historii P. P. S." (2 t.); 4) Marian (pseud. „W o j t e k"), pol. działacz robotniczy, * 1876, czynny w ruchu socjal. w zaborze ros., 1904 w organizacji bojowej, l. 1908—13 w katordze i na osiedleniu, w wojnie świat przy I Brygadzie i w P. P. S., po przewrocie majowym poseł, 1935 senator z B. B. W. R.; 5) Bronisław, etnolog pol., * 1884, szereg prac w języku pol. i ang. dotycz. ludów pierwotnych; 6) Edmund, botanik pol., * 1885, prace gł. z dziedz. genetyki; 7) Stefan, kompoz. pol., * 1887; utwory fortep., kameralne; 8) Władysław P o b ó g-, współcz. pol. publicysta i historyk literatury, redaktor zbiorowego wyd. „Pism" Piłsudskiego. Szereg studiów histor. i literackich.

Malipiero Francesco, kompoz. włosk., * 1882, przedstawiciel politonalności: utwory symf., kameralne, balety i in.

Maliszewski, 1) Witold, kompoz. pol., * 1873; symfonie, uwertury, kwartety smyczk., balet.; 2) Edward, pol. pisarz i bibliograf (1875—1928).

Malkontent, fr., człowiek niezadowolony.

Mallarmé Stéphane, poeta franc. (1842—98), przywódca symbolistów, o potężnej sile obrazowania: „Après-midi d'un Faune" i in.

Malleina (łac. malleus, nosacizna), przesącz z kultur bakteryj nosacizny, wstrzyknięty koniom chorym lub wkraplany przez spojówkę wywołuje miejscowe zapalenie i gorączkę, na zdrowe nie działa, służy do rozpoznania choroby.

Mallorca, ob. Majorka.

Mallotus (k r o t n i o w i e c), drzewa lub krzewy krajów trop.; m. f i l i p i ń s k i dostarcza czerw. proszku do wyrabiania farb.

Malmaison (malmezą), zamek pod Paryżem z XVIII w., ulubione miejsce pobytu Napoleona I i Józefiny, obecnie muzeum.

Malmédy (malmedi), m. w prow. Liége (Belgia), 6.000 mieszkańców; trakt. wersals. przyznane wraz z Eupen Belgii (przedtem niem.).

Malmö, stol. płd.-szwedz. okręgu Malmöhus, nad Sundem, 130 000 mieszk., port morski

Malocchio (malokio), wł., „złe spojrzenie".

Malot (malo) Hector, powieściopisarz franc. (1830—1907).

Malpighi (malpigi) Marcello, włoski lekarz i anatom (1628—94), ulepszył mikroskop i udoskonalił badania budowy narządów, odkrył naczynia włoskowate i in.

Malplaquet (malplake), w. w franc. depart. Nord, 1709 zwycięstwo Austriaków i Anglików nad Francuzami.

Malraux (malro) André, powieściopisarz francuski, * 1895; „Les Conquérants", „La voie royale", „La condition humaine" i in.

Malta, bryt. wyspa na M. Śródziemnym, na płd. od Sycylii, wraz z sąsiedn. wyspami Gozo, Comino i Cominotto: 316 km², 240.000 mieszk.; stolica La Valetta, 23.000 mieszk: 1530 siedziba zakonu joanitów (kawalerów maltańskich).

Maltański krzyż, odznaka kawalerów maltańskich, joanitów: o ośmiu rogach.

Maltański zakon, ob. Joanici.

Malthus Thomas Robert, ekonomista ang. (1766—1834), twórca teorii ludnościowej (m a l t u z j a ń s k i e j), według której nieograniczony i niekontrolowany przyrost ludności odbywa się znacznie szybciej od przyrostu środków żywności, tworząc zasadniczą przyczynę klęsk ludzkości.

Maltoza, cukier słodowy, $C_{12}H_{22}O_{11}$, powstaje ze skrobi pod wpływem diastazy, łatwo ulega fermentacji alkoholowej.

Maltretować, fr., źle traktować, prześladować, dokuczać.

Malum, łac., 1) jabłko; 2) zło, choroba. — M necessarium, zło konieczne.

Malwa, ś l a z, rośl. z rodziny ślazowatych, u nas wiele jest gatunków dziko rosnących, także hodowana po ogrodach.

Malwersacja, fr., sprzeniewierzenie.

Mała Azja (Azja Mniejsza, Anatolia), półwysep w zach. Azji między M. Śródziemnym i Czarnym. Ok. 740.000 km² pow. Wnętrze zajmuje Wyżyna Anatolijska (800—1.200 m) o charakterze kotliny, otoczona na płn. Górami Pontyjskimi, na płd. Taurus (wygasły wulkan Erdżias Dag 3.960 m). Gł. rzeka: Kizyl-Irmak. Na wybrzeżach klimat śródziemnomorski (uprawa pszenicy, wina, fig, oliwki), we wnętrzu suchy step ze słonymi jeziorami (hodowla bydła rog i kóz). Z kopalin: siarka i sól. Gł. miasto: Angora. Cała M. A. należy do Turcji. Ludność złożona gł. z Turków. Grecy, zasiedlający wybrzeża od pierwszego tysiąclecia prz. Chr. zostali w przeważnej części wypędzeni po r. 1925.

Małachowski, 1) Jan, kanclerz w. k. (1698—1762), pracował nad projektami reformy sejmowej i skarbowej, ułożył ordynację dla Gdańska; 2) Adam (1712—67), słynny obrońca „liberum veto"; 3) Stanisław, syn M. 1) (1736—1809), marszałek Sejmu Wielkiego, jeden z twórców konstytucji 3. maja, 1806 prezes tymczas Komisji rządzącej, później Rady Ministrów 1908 senatu („Arystydes polski"); 4) Jacek, brat poprz. (1737—1821), targowiczanin; 5) Kazimierz, generał pol. (1765—1845), walczył w powstaniu kościuszk., w kampaniach napol., w powstaniu listopadowym pod Ostrołęką i Białołęką, przejściowo naczelny wódz (14 VIII 1831).

Małachowski Sotor Jaxa, malarz pol., * 1867; morskie krajobrazy.

Małaczewski Eugeniusz, pol. poeta i pisarz (1895—1922); nowele „Koń na wzgórzu", liryki „Pod lazurową strzechą".

Mała Entenła, sojusz: Czechosłowacji, Jugosławii i Rumunii przeciw dążeniom rewizjonistycznym głównie Węgier; inicjator Beneš (ob.).

Mała Fatra, ob. Fatra.

Mała Kapela, ob. Kapela (łańcuch górski).

Małapanew, Małapiana, pr. dopływ Odry na G. Śląsku, 220 km.

Mała wojna, sposób prowadzenia wojny, zwł. powstańczej: zasadzki i napady (gł. nocne) samodzielnymi działaniami drobnych oddziałów.

Małecki Antoni, pol. pisarz i historyk literat. (1821—1913), pierwszy biograf Mickiewicza, podstawowa monografia o Słowackim i wydania pism poety ze spuścizny pośmiertnej, gramatyka polska, dramat „List żelazny", komedia „Wieniec grochowy", nadto studia historyczne

Małgorzata, św., 1) z Antiochii, męczenniczka za Dioklecjana; pam. 13 VII; 2) M. z Kortony (1247 -97); 3) M. Maria Alacocque (ob.); 4) królowa szkocka (1045—93).

Małgorzata, królowe: 1) M., cesarzowa Niemiec (ok. 1300—56), od 1324 żona Ludwika Bawarskiego; 2) M. Maultasch, hrabina Tyrolu (1318—69), zapisała Tyrol Rudolfowi IV Habsburgowi; 3) M., królowa Danii, Norwegii, Szwecji (1353—1412), stworzyła unię kalmarską 1397; 4) M. austr. (1480—1530), od 1507 regentka Niderlandów, zawarła „pokój damski"; 5) M. d'Angoulême, królowa Nawarry (1492—1549), napisała: „Heptaméron des nouvelles" i in.; 6) M. de Valois, żona Henryka IV (1553—1615), inicjatorka nocy św. Bartłomieja.

Małmazja, wyborowe greckie wino likierowe, zwłaszcza białe, od m. Napoli di Malvasia w Lakonii.

Małogoszcz, osada miejs. w pow. Jędrzejów (woj. kieleckie), nad Lasociną, 3.000 mieszk. 1863 kilka potyczek powstańców z Moskalami.

Małopolska, hist. nazwa krainy położ. w dorzeczu górnej i średniej Wisły, między Karpatami na płd., Śląskiem na zach., ziemią sieradzką, Mazowszem i Podlasiem na płn., a Rusią Czerwoną na wsch. M. składała się (od XV w. do rozbiorów) z 3 wojew.: krakowskiego (pow.: Kraków, Proszowice, Lelów, Książ W-ki, Szczyrzyc, Biecz, Sącz i księstwa oświęcimskie i zatorskie), sandomierskiego (pow.: Sandomierz, Wiślica, Pilzno, Chęciny, Opoczno, Radom i ziemia stężycka) i lubelskiego (pow.: Lublin, Urzędów i ziemia łukowska). Utworz. w 1569 prowincja M. obejmowała oprócz właściwej M. wojew.: podlaskie, bełzkie, ruskie, podolskie, wołyńskie, bracławskie, kijowskie i czernihowskie; posiada w XVI w. wspólny sejmik generalny w Nowym Mieście Korczynie i trybunał koronny w Lublinie. — Właściwa M. (wojewódz. krakow., sandomier. i lubel.), ukształtowana odrębnie społecznie i politycznie dominuje w XIV, XV i XVI w. (dwór królewski, biskupi, uniwersytet, znakomite rody magnackie i mieszczańskie, ośrodek handlu tranzytowego, słynne uczelnie protestanckie itd.), osiągając w XVI w. największy rozkwit kulturalny. Po rozbiorach część M. wcielona do Austrii (Galicja); obecnie w M. wojewódz.: krakow., lwow., tarnopolskie, stanisławowskie.

Małopolska Wyżyna, zach. część pasa wyżyn płd. Polski, ograniczona od płd. i wsch. górną i środkową Wisłą, od zach. Wyżyną Śląską, a na płn. przechodząca łagodnie w równiny Mazowsza. Składa się z: 1) Jury Krakowsko-Częstochowskiej (do 504 m wys.) na zach., 2) kotliny Nidy i 3) Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej z Górami Świętokrzyskimi (611 m) na wsch.

Małorosja (Małoruś), od 1336 nazwa księstwa halicko-włodzimierskiego, następnie ziem kozackich; później M. utożsamiana z Ukrainą.

Małpiatki, ssaki podobne do małp, nocne, mięso- i roślinożerne, należą tu: lemury, palczaki; Afryka równikowa, Azja płd.

Małpy, ssaki najbardziej zbliżone budową do człowieka; mają oczy skierowane ku przodowi, budowa mózgu podobna do ludzkiej, tylne i przednie kończyny są chwytne (zwierz. czterorękie), palce zaostrzone paznokciami; przeważnie roślinożerne, żyją w puszczach lasów tropikalnych nadrzewnie. M. dzielą się na: 1) szerokonose (z szeroką przegrodą nosową), należą tu kapucynki z chwytnym ogonem i małołki z puszystym ogonem niechwytnym; żyją w Ameryce; 2) wąskonose, żyjące w Azji i Afryce, o wąskiej przegrodzie nosowej, ogon niechwytny; tu należą m. człekokształtne jak: orangutan, szympans, goryl i gibon, prócz tego pawiany, koczkodany i in. Pierwsze ślady m. kopalnej napotyka się w miocenie (ob.) Europy.

Małże, rząd mięczaków; ciało dwubocznie spłaszczone, z dwuklapową skorupą wapienną zw. muszlą; części głowowej brak; oddychają skrzelami; przeważnie rozdzielnopłciowe, nie-

które obupłciowe; rozwój przez przeobrażenie, larwy słodkowodne pasożytują na ciele ryb. M. żyją w wodzie, przew. morskie; nogą zagrzebują się w mule lub wolno pływają. W naszych wodach słodkich najpospolitsze: szczeżuja, skójka, w naszym morzu omułek, piaskołaz, rogowiec, sercówka; w Oc. Indyjskim żyją perłopławy, dostarczają pereł; w morzach Europy m. jadalne, niektóre, jak ostrygi, hodowane.

Małżeńskie prawo, ob. Prawo małżeńskie.

Małżeństwo, związek mężczyzny i kobiety zawarty wg przepisów prawnych dla zupełnej wspólności życia. Rozwój: początkowo istniało wolne obcowanie płci, przy równocześnie uznawanym jednożeństwie. W społ. rolniczych kobieta jest żywicielką, stąd władza kobiet w rodzinie: matriarchat, w społ. myśliwych i wojowników władzę ma mężczyzna: patriarchat. U ludów pierwotnych żona z tego samego plemienia co mąż (endogamia) lub z innego (egzogamia), jest zdobywana przez kupno, porwanie, zamianę. Rozróżniamy m. grupowe (bracia mają wspólne żony, siostry wspólnych mężów), wielożeństwo (jedna kobieta ma wielu mężów — poliandria, lub jeden mężczyzna ma wiele kobiet — poligynia), jednożeństwo (monogamia). U ludów cywilizowanych na wschodzie wszędzie spotykamy wielożeństwo, zwł. poligynię. W Grecji i Rzymie wytwarza się monogamia. Kościół dopuszcza tylko monogamię a małżeństwo uznaje za sakrament. — M. morganatyczne: żona nie dzieli stanowiska i godności męża, dzieci nie mają pełnych praw. — Por. też Prawo małżeńskie.

Małżoraczki, zwierz. planktonowe stanowiące rząd skorupiaków; dwubocznie spłaszczone, pokryte skorupą 2-klapową; 7 par kończyn; niektóre posiadają gruczoły świecące; żyją przew. przy dnie mórz lub wód słodkich.

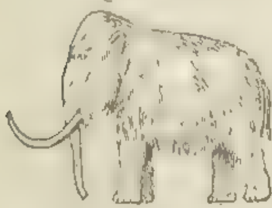
Mamelukowie, wojsko turecko-egipskie, które opanowało władzę w Egipcie, początkowo złożone z niewolników. Zostali pokonani w 1798 r. przez Bonapartego. Władza ich skończyła się po wymordowaniu ich przywódców przez Mahmeda Ali w 1811 r.

Mamert, św., arcybiskup wienneński (Francja), ok. 470; pam. 11 V.

Mamertyńskie więzienie, słynne starorzymskie więzienie państw.; tu m. in. † Jugurta, stronnicy Katyliny i in.

Mamona, aramejsk., w Nowym Test. personifikacja bogactwa; sługa m. — człowiek uwielbiający bogactwo.

Mamry (niem. Mauersee), jezioro w Prusach Wsch., 104 km², do 38 m głęb., połącz. kanałami z Jez. Niewocińskim i Śniardwami, odpływem rzeki Węgorapi.

Mamut

Mamut, słoń dyluwialny; szczątki kopalne przede wszystkim na Sybirze, także w Polsce.

Mamutowe drzewo, sekwoja, drzewo szpilkowe; dochodzi niekiedy do olbrzymich rozmiarów i do 4.000 słojów rocznych; Kalifornia.

Man (men), ang. wyspa na M. Iryjskim, 572 km², 50.000 mieszk.; chów bydła, rybołówstwo, stol. Douglas, 20.000 mieszk. — W średniowieczu samodzielne królestwo, od XIV w. pod panowaniem angielskim.

Manager (menedżer), ang., kierownik, dyrektor, organizator.

Managua, stol. Nikaragwy, 35.000 mieszk., zniszczona 1931 trzęsieniem ziemi; plantacje kawy.

Manaos, stol. brazyl. stanu Amazonas, nad Rio Negro, 84.000 mieszkańców; port.

Manasarowar, jez. w zach. Tybecie, 4.602 m n. p. m., 558 km², na brzegach liczne klasztory, cel pielgrzymek Hindusów.

Mancando (mankando), w muz.: coraz słabiej.

Mancha, La (mancza), stepowa kraina w środkowej Hiszpanii, znana z powieści Cervantesa „Don Kiszot".

Manche (mansz), **La,** kanał, ob. La Manche.

Manchester (meneczester), ang. m. w hr. Lancaster, 760.000 mieszk.; uniwersytet, politechnika, ośrodek angielskiego przemysłu bawełnianego, lnianego i jedwabnego.

Manchesterska szkoła, skrajnie indywidualistyczny kierunek liberalizmu gospodarczego, bronił wolnego handlu i walczył z ingerencją państwa.

Manchesteryzm, ob. Manchesterska szkoła.

Mancini (manczini), rodzina włos. spokrewniona z Mazzarinim, odgrywała wielką rolę w dziejach Francji.

Mancipatio, łac., w prawie starorzym. uroczyste kupno pozorne, forma przeniesienia własności na pewnych rzeczach: niewolnikach, zwierzętach pociągowych, gruntach itals. i in.

Manco (manko), wł., brak, ubytek w towarach i pieniądzach.

Manczesterska szkoła, ob. Manchesterska szkoła.

Mandalay (mendele), m. w ind.-bryt. prow. Birma, nad rz. Irawadi, 150.000 mieszkańców.

Mandaryn, malaj., potem europ. nazwa chińskich urzędników państwowych

Mandarynka, gatunek pomarańczy, pochodzi z Kochinchiny, uprawiany w klimacie śródziemnomorskim.

Mandat, łac., polecenie, zlecenie, pełnomocnictwo; m. karny, nakaz karny, wyrok bez przesłuchania skazanego, który może go nie przyjąć i odwołać się do wyższej instancji; mandatariusz, ten, który otrzymał mandat, zlecenie. Mandatowe kraje, kraje, które oddano w zarząd państwom o wyższej cywilizacji na podstawie art. 22. statutu Ligi Narodów. W. Brytania ma mandat nad Palestyną, Francja nad Syrią itd.

Mandejczycy, sekta gnostycka, resztki do dziś dnia w płd. Mezopotamii: świat powstał ze zmieszania światła i ciemności, które należy znowu rozbić. Mandeizm: mieszanina pierwiastków pers., babil., żydow. i chrześc. Choć wrogi chrześcijaństwu, otacza wielką czcią św. Jana Chrzciciela.

Mandeville (mandwil) Bernard de, pisarz ang. (ok. 1670—1733), głośny wolnomyślną „Fable of

the Bees, or Private Vices made public Benefits".

Mandingo, szczep sudańs., w franc. Senegambii i obszarach okolicznych; ok. 8 mil. głów, gł. pośrednicy handl. płn. Sudanu. Od ok. 1200 do poł. XVIII w. mieli własne państwo Melle.

Mandolina

Mandolina, wł., instrument strunowy z rodzaju instrument. lutniowych, o b. wypukłym pudle: 4 (m. neapolitańska) i 5—6 (m. mediolańska) strun podwójnych, szarpanych płytką (plektronem).

Mandragora, rośl. śródziemnom. o mięsistym korzeniu, działającym narkotycznie; duże znaczenie w zabobonach, gdyż korzeń z kształtu podobny do człowieka.

Mandryl, małpa wąskonosa, gatunek pawiana o wielkiej głowie; Afryka.

Mandżuko (Mandżukuo), ob. Mandżuria.

Mandżuria, cesarstwo azjat., urzęd. nazwa M a n d ż u k o (Mandżukuo), powstałe na terytorium dawnej chiń. M. (powiększonej o prow. Dżehol i cz. Mongolii Wewnętrznej). Leży między Chinami, Mongolią, Syberią (graniczy rz. Amur), jap. Koreą i Kuantungiem oraz Morzem Żółtym (Zatoka Peczili). 1,303.000 km² pow. i (1935): 30,900.000 mieszk. (24 na km²). Kraj we wnętrzu nizinny (żyzne obszary nad rz. Liao-ho i Sungari), otoczony górami od wsch. (Chingan W-ki), płn. (Chingan Mały) i zach. (G. Białe). Ok. 90% ludn. stanowią Chińczycy, resztę: Mandżurowie, Koreańczycy, Japończycy i Rosjanie. Polaków 4.000. Gł. bogactwem M.: rolnictwo (pszenica, soja) i hodowla. Wielkie złoża mineralne (węgiel, rudy żelaza, ołowiu, złoto). Kolei: 6.000 km. Stolica: H s i n k i n g, 150.000 mieszk. — Od 1644 prowincja chińska (władcy z plemienia Mandżu na tronie chiń.), od 1750 teren silnej emigracji. Od końca XIX w. ścierają się tutaj wpływy obce, głównie rosyjskie i japońskie. 1932 M. niepodległym państwem (Mandżukuo) pod protektoratem Japonii.

Mandżurowie (M a n d ż u), gł. pień plemion tunguskich, niegdyś zamieszk. górny bieg Sungarii, wojown., w XVII w. wpadli do Chin, gdzie 1644 założyli dynastię Tsing (mandżurską), która panowała tam do 1912. Ulegli prawie zupełnie schińszczeniu; resztki najmniej zmieszane z innymi ludami dotąd w Mandżurii. Język z grupy uralo-ałtajskich.

Manekin, fr., lalka; osoba demonstrująca na sobie suknie w magazynach.

Manes, łac., u Rzymian siły podziemne; później dusze zmarłych.

Manes, czeska rodzina malars., od XVIII do końca XIX w.; Josef M. (1820—71), twórca nowoczesnego malarstwa czeskiego: krajobrazy, portrety, sceny rodzajowe i historyczne; rysunki, ilustracje.

Manet (mane) Edouard, malarz franc. (1832—83), twórca znakomitych dzieł impresjonistycznych, jeden z najważn. przedstawicieli tego kierunku: „Śniadanie na trawie", „Olimpia", „Wyścigi w Longchamps" i in.

Mane, Tekel, Ufarsin, ob. Belzacar.

Manewr, fr., w sztuce wojen. zespół posunięć wojsk.; m. s t r a t e g i c z n y: narzucenie lub unikanie bitwy, m. t a k t y c z n y: pociągnięcia w toku bitwy (np. m. flankowy).

Manewry, fr., wielkie ćwiczenia wojsk. oddziałów połączonych broni, możliwie w warunkach zbliżonych do wojennych.

Maneż, fr., ujeżdżalnia.

Manfred, król Sycylii i Neapolu (1232—66), syn ces. Fryderyka II, zginął pod Benewentem w bitwie z Karolem I Andegaweńczykiem.

Mangan, Mn, pierw. chem., liczba porz. 25, cięż. at. 54,93, ciężar właśc. 7,4, metal b. rozpowsz. w przyrodzie; ważniejsze rudy: p i r o l u z y t, b r a u n i t, m a n g a n i t, s p a t m a n g a n o w y; największe zastosowanie do stopów z żelazem (s t a l m a n g a n o w a), miedzią k u p r o m a n g a n, b r ą z m a n g a n., m o s i ą d z m a n g a n.), m a n g a n i n (stop miedzi, manganu i niklu). Ze z w i ą z k ó w m. ważniejsze: d w u t l e n e k (b r a u n s z t y n, p i r o l u z y t), używany do otrzymywania chloru, przy fabrykacji szkła; n a d m a n g a n i a n potasu, środek odkażający.

Mangin (manżę) Charles Marie Emanuel, gen. franc. (1866—1925), dowodził podczas wojny światowej kolejno 6, 9 i 10 armią.

Mangrowe, zarośla, porastające brzegi ciepłych mórz, wsparte na korzeniach szczudłowych.

Mangusodrzew, wiecznie zielone drzewo z rodziny nanerczowatych; dostar. jadalnych owoców mango; Wsch. Indie i Archipelag Malajski.

Mangusty, s z c z u r n i k i, drapieżne ssaki podobne do kotów, posiadają gruczoł w okolicy odbytu, wydzielający ciecz o piżmowej woni. Hodowane, gdyż tępią szczury, myszy i węże: kraje śródziemnomorskie, Indie Wsch.

Manhattan (menhetn), wyspa, na której leży najstarsza dzielnica N. Jorku.

Mani (M a n e s M a n i c h e u s), twórca manicheizmu (ob.), (ok. 215—276?) pochodzenia perskiego, zginął na krzyżu w Indiach.

Mania, gr., ob. Obłęd.

Manicheizm, religia założ. przez Manesa (ob. Mani), z pierwiastków babil.-gnostycznych, buddyjskich i żyd.-chrześc.: świat powstał z zmieszania ciemności i światła, aby uwolnić światło zstąpił na ziemię Jezus. M a n i c h e j c z y c y odrzucają St. Testam., Nowy przyjmują w tłumaczeniu Manesa. Mimo prześladowań rozszerzał się m. aż po Włochy i Hiszpanię, od IV w. zwalczany przez Kościół, z czasem wytępiony.

Maniera, fr., sposób, zachowanie; sposób wykonania: bezduszna sztuczność, nienaturalność.

Manifest, łac., publiczne obwieszczenie, odezwa do szerokich mas.

Manifestacja, łac., ujawnienie, objawienie poglądu, stanowiska; m. polityczna, wyrażenie pewnych poglądów i żądań polit., społ. itd. drogą pochodów, okrzyków, oklasków i in.

Manifestacyjna przysięga (w y j a w i a j ą c a), przysięga składana przez dłużnika na okoliczność, że w zestawieniu swego majątku niczego nie zataił. Por. P r z y s i ę g a.

Manila, stol. Filipin na wyspie Luzon, 340.000 mieszk.; uniwersytet, przemysł tytoniowy, konopny, cukrowniczy; port wojenny.

Manila, k o n o p i e, włókna z liści filipińskiej Musa textilis (banan niejadalny).

Maniok, krzew z rodziny wilczomleczowatych; korzenie bulwiaste dostarczają t a p i o k i; inny gatunek m. dostarcza kauczuku; Ameryka Płd., obecnie hodowany na całym obszarze tropikalnym.

Manipulacja, łac., ręczne wykonywanie czegoś, obchodzenie się z czymś, postępowanie.

Manipur, państwo hołdownicze w płd.-wsch. Assanie (Indie Bryt.), 21.884 km², 450.000 mieszkańców; plantacje herbaty, ryżu; stolica Imfal, 80.000 mieszkańców.

Manitoba, prow. w płd. Kanadzie, nad jez. Winnipeg, 652.218 km², 700 000 miesz.: rolnictwo, kopalnie miedzi; stolica Winnipeg.

Manizales, stol. depart. Caldas w Kolumbii (Am. Płd.), 80.000 mieszkańców; eksploatacja siarki i soli.

Mann, 1) Maurycy, pol. pisarz i dziennikarz (1814—76), red. „Czasu", z pism jego ważna „Podróż na Wschód"; 2) Aleksander, malarz pol., * 1869, akwarele, grafika i in.; 3) Maurycy, pol. historyk literatury (1880—1932), szereg prac z dziedziny romanistyki i in.

Mann, 1) Heinrich, powieściopisarz niem., * 1871, satyryk społ. i psychologiczny ekspresjonista: „Im Schlaraffenland", „Die Göttinnen oder die drei Romane der Herzogin von Assy", „Professor Unrat", „Zwischen den Rassen", trylogia „Das Kaiserreich", „Mutter Maria" i in.; 2) Thomas, brat poprz., znakomity powieściopisarz niem., * 1875, laureat Nobla, drobiazgowy obserwator, subtelny psycholog i wnikliwy myśliciel w szeroko zakrojonych epickich obrazach społecznych: „Buddenbrooks", „Der Zauberberg", nadto mistrzowskie nowele i in.

Manna, arab., różne słodkie jadalne wydzieliny rośl.; m. t a m a r y s z k o w a, zbierana na Synaju, wydziela się wskutek nakłucia przez owady.

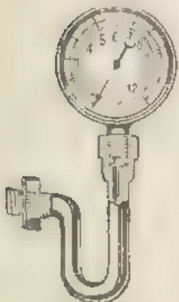
Mannerheim Carl Gustav, gen. finland., * 1867, przyczynił się 1918 do wyzwolenia Finlandii, przywódca strzelców finlandzkich.

Mannesmannowskie rury, rury bez szwu.

Mannheim, największe m. Badenii (Niemcy), przy ujściu Neckaru do Renu, 270.000 mieszk.

Mannlicher Ferdinand, technik austr. (1848—1904), konstr. znanego karabinu repetierowego.

Mano, wł., ręka. M. destra, m. sinistra: ręka prawa, lewa.

Manometr

Manometr, przyrząd do pomiarów ciśnienia gazów, par. M. r t ę c i o w y: rurka zgięta w kształcie litery U, wypełniona rtęcią do pewnej wysokości, różnica poziomów w ramieniu otwartym i połączonym ze zbiornikiem wskazuje ciśnienie. M. p u s z k o w y w kotle parowym (ob.): puszka, w której para ciśnie na elastyczne denko, skąd ruch za pomocą dźwigni przenosi się na wskazówkę.

Manowczyk, grec. m e a n d e r, rodzaj ornamentu: linia biegnąca w dal, załamywana pod kątem prostym, albo skręcająca w spiralę.

Manrique Jorge, poeta hiszp. (1440—78), poemat na śmierć ojca arcydziełem poezji średniowiecznej.

Mansarda, 1) rodzaj dachu łamanego, ob. Dach, Mansart; 2) mały pokoik na poddaszu.

Mansart (mansar), 1) François, budowniczy franc. (1598—1666), od niego nazwa konstrukcji dachu łamanego; 2) Jules Hardouin, nadworny budowniczy Ludwika XIV (1646—1708), twórca zamku w Wersalu.

Mansfield (mansfild) Katherine, właściwie Cathleen Beauchamp, zamężna za krytykiem J. Middleton Murry, pisarka ang. (1888—1923), o bogatej treści uczuciowej i subtelnej psychologii w opowiadaniach: „In a German Pension", „Bliss and other Stories", „The Garden Party and Stories" oraz w autobiograficznym „Journal 1914—1922".

Mans, Le (le man), stol. franc. depart. Sarthe, nad Sarthą, 76.000 mieszk.; przemysł samochodowy.

Manssur, el (A l m a n z o r), 1) Abu Dżafar, kalif z rodu Abbasydów, 754—775, uczynił Bagdad stolicą; 2) Ibn Abi Amir, 978—1002, namiestnik kalifatu Omajadów w Kordobie; za niego szczyt potęgi mahomet. w Hiszpanii.

Mantegazza (mantegaca) Paolo, wł. fizjolog i antropolog (1831—1910); popularne prace: „Higiena miłości" i „Fizjologia miłości".

Mantegna (mantenia) Andrea, włos. malarz i rytownik (1431—1506); freski i plafony o heroicznym zacięciu, śmiałych skrótach perspektyw. i jasnym kształtowaniu przestrzeni; technicznie wzorowe miedzioryty.

Mantinea, m. w staroż. Arkadii; 362 przed Chr. zwycięstwo i śmierć Epaminondasa w bitwie ze Spartanami.

Mantua (włos. Mantova), stolica włos. prow. M., 43.000 mieszkańców; pałace i kościoły.

Mantyla, hiszp., chusta jedwabna, często cała koronkowa, biała lub czarna, należy do hiszpańskiego kobiecego stroju narodowego; rodzaj peleryny.

Manual, łac., 1) księga podręczna; 2) klawiatura organowa, ręczna, w przeciw. do nożnego p e d a ł u.

Manuel, królowie portugalscy, ob. Emanuel.

Manuel, dwaj cesarze bizant.: 1) M. I Komnenos (1120—80), walczył z Normanami i Węgrami, podbił Armenię; 2) M. II Paleolog (1350—1425), spowodował krucjatę przeciw Turkom, rozgromioną pod Nikopolis (1396).

Manufaktura, łac., przemysł tkacki, także wyroby tkackie.

Manumissio, łac., u staroż. Rzymian wyzwolenie niewolnika.

Manu propria, łac., własnoręcznie.

Manuskrypt, łac., rękopis.

Manutius (włos. Manuzio, Manuzzi, Manucci), ob. Aldus.

Manycz, wielkie obniżenie na płn. Kaukazie między M. Azowskim a Kaspijskim, ok. 560 km dł. Na wiosnę spływają wody z M. częścią do Donu, częścią do M. Kaspijskiego; przez resztę roku wyschnięte.

Manzoni Alessandro, wybitny pisarz włoski (1785—1873), główne utwory: tragedie romantyczne „Il conte di Carmagnola", „Adelchi", oda na śmierć Napoleona I, zwłaszcza powieść „I promessi sposi", świetny obraz włoskiego życia ludowego w XVII w.

Mańkowski, 1) Aleksander, pisarz pol., * 1855, komedie „Minowski", „Dziwak" i in., głęboka powieść psychologiczna „Hr. August" i in.; 2) Tadeusz, pol. historyk sztuki, * 1878, szereg prac naukowych, np.: „August Moszyński, architekt polski XVIII w.", „Lwowskie kościoły barokowe" i in.

Mańkuctwo, posługiwanie się lewą ręką dla wykonania czynności, którą zazwyczaj spełnia prawa. *Przyczyny naturalne* (wrodzone) lub nabyte.

Mańkut, ob. Mańkuctwo.

Maori, szczep polinezyjski, od XIV w. (?) tubylcza ludność N. Zelandii. Ok. 60.000 głów; od 1814 chrześcijanie. Charakteryst. artystyczne tatuowanie; dawniej wojownicy i ludożercy.

Map (łac. Mapes) Walter de, pisarz anglołaciń. (ok. 1140—1208), bezsporny autor ostrej satyry politycznej „De Nugis Curialium", domniemany romansów średniowiecznych i in.

Mapa, obraz pow. ziemi, jej części lub zjawisk i przedmiotów na niej występujących, odtworzony na płaszczyźnie. *Podziałka* (skala) określa stosunek odległości na m. do odległości rzeczywistych (ściśle ich rzutu poziomego). M. dzielą się na: 1) *plany i m. topograficzne* (w wielkiej podz.), 2) m. *przeglądowe* (w małej podz.). Polskie m. topograficzne na: plany (1:25.000), m. taktyczne (1:100.000) i operacyjne (1:300.000). Podział m. ze względu na *treść*: *hipsometryczne, geologiczne, klimatyczne, polityczne, etnograficzne, gospodarcze, historyczne* itd. Zasadnicze składniki m. tworzą: *siatka, sytuacja, teren i opisanie*. Siatka jest to odwzorowanie sieci współrzędnych geograf. kuli ziemskiej na płaszczyźnie według pewnej projekcji (rzutu). Do projekcyj właściwych należą: pr. stożkowe, walcowe i bezpośrednie na płaszczyznę, do konwencjonalnych: utworzone według zasad, zapewniających m. określone warunki (np. wierność kątów albo pow.). W m. przeglądowych jest niemożliwe równoczesne osiągnięcie wierności kątów, pow. i odległości. Sytuacja obejmuje rysunek wszelkich elementów poza rzeźbą terenu. Najściślejszą metodę przedstawiania ukształtowania pionowego terenu stanowią *poziomice*, tj. linie, łączące punkty o tej samej wysokości nad poz. morza (izohipsy), lub tej samej głębokości (izobaty). Na m. przeglądowych plastyczny obraz terenu uzyskuje się przez użycie obok poziomic barw, szrafowania kreskami lub cieniowania. Pismo służy w kartografii, jako środek do zobrazowania różnic jakościowych i ilościowych. Wydawaniem m. topograf. zajmują się państwowe instytuty kartograf., przeważnie wojskowe (w Polsce Wojsk. Inst. Geograf.). — Pierwszym naukowym kartografem staroż.: Ptolemeusz (II w. po Chr.). Poznanie m. Ptolemeusza w Europie zach. w XV w. rozpoczyna nowożyt. epokę rozwoju kartografii. W drugiej poł. XVI w. przodowali w kartografii Holendrzy, w drugiej poł. XVII i w XVIII w. Francuzi. Pierwszą urzędową m. topograf., opartą na triangulacji wydała Francja (druga poł. XVIII w.). W XIX w. olbrzymie postępy teoretyczne i prakt. kartografii. Początki polskiej kartogr. w XV w. Pierwsze wykonane i wydane w Polsce m. ukazały się 1526 w Krakowie (m. Wapowskiego).

Marabut

Marabut, ptak należący do bocianów wołowatych; łatwo oswaja się, dostarcza cennych piór; ojczyzną wsch. Afryka.

Maracaibo, stol. stanu Zulia w Wenezueli, 105.000 mieszk. uniwersytet; wywóz tytoniu i kawy.

Maraci, mieszkańcy staroż. Maharashtra w Indiach Przednich, około 6 i 1/2 mil. głów. W XVII w., po zrzuceniu jarzma mongolskiego, potężni i zdobywczy; 1818 podbici przez Anglików.

Marajo, wyspa przy ujściu Amazonki (Brazylia), 42.000 km², ok. 30.000 mieszkańców; lasy kauczukowe, sawanny.

Maranhão (maranjau), stan w płn. Brazylii, nad Atlantykiem, 346.217 km², 1,200.000 mieszk uprawa bawełny, tytoniu, trzciny cukrowej. Stolica São Luiz do M.

Maranowie, także *Moryskowie*, Żydzi i Maurowie hiszp., którzy w XIV i XV w. przyjęli chrzest tylko pozornie, pozostając wiernymi swej dawnej religii.

Maranta, bylina o węzłowatej łodydze, w podzwrotn. Ameryce; hodowana w szklarniach, dostarcza mączki *arrowrootu*.

Maraschino (maraskino), likier wyrabiany w Dalmacji z kwaśnych wiśni.

Marasmus, *marazm*, gr., wyniszczenie, zanik: m. *senilis*, uwiąd starczy.

Marasz, stolica wilajetu M. (Turcja azjat.), 50.000 mieszkańców; wyrób dywanów.

Marat (mara) Jean Paul, rewolucjon. franc. (1744—93), przywódca skrajnego skrzydła jakobinów, terrorysta, zamordowany przez Karolinę Corday. Napisał: „The Chains of Slavery", „De l'homme" (3 t.).

Marathi, język z płd. grupy narzeczy ind., używ. przez ok. 20 mil. ludności w Indiach.

Maraton, w. na wsch. wybrzeżu Grecji środk. (w staroż. Attyce); 490 prz. Chr. zwycięstwo Greków pod wodzą Milcjadesa nad Persami.

Marazm, ob. Marasmus.

Marcato (markato), wł., określenie muz.: z naciskiem, z namaszczeniem.

Marceli, imię 2 papieży: M. I, 308—309, św., wygnany przez Maksencjusza; M. II, 1555, protektor Palestriny.

Marcelin, św., 1) papież, 296—304, męczennik za Dioklecjana; pam. 26 IV; 2) męczennik w Rzymie 303.

Marcellus, ród rzym.: 1) Marcus Claudius M., konsul rzym., 212 zdobył Syrakuzy, † 208 prz. Chr.; 2) Marcus Claudius M., przeciwnik Ce-

zara, zgładzony 45; 3) Marcus Claudius M., 42—23, opiewany przez Wergiliusza i Horacego.

Marcepan, łac., ciasto z tartych migdałów, wody cukrzonej i dodatków aromatycznych.

Marchese (markese), włos., markiz, margrabia; m a r c h e s a, markiza, margrabina.

Marchew, roślina 2-letnia, baldaszkowata, o zgrubiałym korzeniu czerwonym, żółtym, rzadko białym, jadalnym.

Marchia (niem. Mark), oznaczenie granicy, w śrdw. obszar graniczny z twierdzą, pod zarządem margrabiego.

Marchlewski, 1) Julian, polski ekonomista i działacz komunist. (1866—1925); 2) Leon Paweł, chemik pol., * 1869, badania nad budową chlorofilu i barwnika krwi; nap.: „Chemia organiczna", „Metody badania chemii biologicznej", „Chemia chlorofilów" i in.

Marcholt, gburowaty dowcipniś, z ludowej literatury niem. wprowadził go do Polski Jan z Koszyczek.

Marcin, papieże: 1) M. I, św., 649—55, zwołał 1. synod laterański przeciwko monoteletom; 2) M. IV, 1281—85, odmówił korony Rudolfowi Habsburgowi; 3) M. V, 1417—31, zrestaurował stolicę papieską; konkordaty z Niemcami, Anglią i Francją.

Marcin z B r a c a r y (Braga), św., pisarz kościel., † ok. 580.

Marcin z e L w o w a (L e o p o l i t a, L w o w c z y k), kompoz. polski, † 1589, przedstawiciel klasycznego stylu wokalnego a capella; msze i motety.

Marcin z M i e l c a (M i e l c z e w s k i), kompozytor polski, † 1650; muzyka kościelna.

Marcin z O l k u s z a, 1) Młodszy, pol. astronom i astrolog, uczeń Brudzewskiego, z 1. poł. XVI w.; 2) Starszy, pol. astronom i lekarz z 2 poł. XV w., wykładał astronomię w Bolonii, nadw. lekarz i astronom Macieja Korwina węg.

Marcin P o l a k, zw. też M. z O p a w y, † 1279, autor kroniki papieży i cesarzy, cenionej, mimo fałszów, przez całe średniowiecze.

Marcin z P r z e m y ś l a, pol. astrolog i astronom z 1. poł. XV w., wykładał m. i. w Bolonii.

Marcin z T o u r s, św. (314—400?), pustelnik na Wyspie Galinari pod Genuą, potem w okol. Poitiers, bisk. m. Tours we Francji.

Marcinkowski, 1) Kajetan Jaxa, osławiony wierszopis. pol., † 1832; 2) Karol, zasłuż. lekarz i działacz społ. w Poznańskim (1800—46), propagował wzmocnienie społeczeństwa pod względem gospodarczym i oświatowym.

Marcinowski Antoni, pseud. Albert Gryf, Antoni Nowosielski, polski krytyk lit. i pisarz (1823—80), rzecznik postępu, o żywym talencie i pogłębieniu filozoficznym.

Marcjalis, ob. Martialis.

Marconi (markoni), 1) Henryk, wybitny architekt pol. (1792—1863), rodem z Włoch, jeden z gł. przedstawicieli klasycyzmu w Polsce; 2) Karol, malarz pol. (1826—64); 3) Leonard, pol. rzeźbiarz i architekt (1836—99); 4) Leandro, budowniczy pol. (1840—99); 5) Władysław, architekt pol. (1848—1915).

Marconi (markoni) Guglielmo, wł. wynalazca telegrafu bez drutu, * 1874; pierwszy zastosował fale elektro-magnet., wytwarzane wibratorem Hertza do przesyłania sygnałów na odległość; nagroda Nobla.

Marco Polo, podróżnik wenecki (1254—1323), przebył 25 lat w Azji wsch.; jego opis podróży był w śrdw. źródłem wiadomości o tych stronach.

Marczewski Lucjan, kompozytor pol. (1879—1935), pieśni, utwory fortepianowe.

Marczyński Antoni, powieściopisarz polski, * 1899, liczne poczytne powieści zwł. „Nowa Atlantyda".

Mare, łac., wł., morze.

Maréchal (mareszal), fr., marszałek.

Marek, św., ob. Marek Ewangelista.

Marek, ksiądz, ob. Marek Jandołowicz.

Marek, 1) Zygmunt, socjalista pol. (1875—1931), 1919—28 w Sejmie polskim; 2) Czesław, kompoz. pol., * 1891, utwory fortep. i orkiestr.: „Włoska serenada", „Krótka symfonia" i in.; pieśni, utwory chóralne.

Marek Aureliusz, ob. Antoninus.

Marek Ewangelista, św., autor Ewangelii, towarzysz św. Pawła, później św. Piotra; założył 1. gminę w Aleksandrii i tam zginął męczeńsko, patron Wenecji; pam. 25 IV.

Marek Jandołowicz, ksiądz karmelita (ok. 1713—ok. 1801 5), odegrał wybitną rolę w konfed. barskiej, 1768 wzięty do niewoli i zesłany na Sybir, potem ponownie w zakonie; bohater utworów Mickiewicza i Słowackiego.

Maremme, bagnisty, niezdrowy obszar na włos. wybrzeżu M. Tyrreńskiego, zamieniany stopniowo na pola uprawne.

Marengo, włos. w. nad Padem, 14 VI 1800 zwycięstwo Napoleona nad Austriakami.

Marengo, ciemny materjał wełn., przetykany z rzadka jasnymi włóknami.

Margaryna, namiastka masła, otrzymywana z łoju zwierz., zmieszanego z mlekiem i żółtym barwnikiem; przepisowy 10—20% dodatek oleju sezamowego, który jako łatwo wykrywalny, pozwala odróżnić margarynę od masła.

Margiel, skała osadowa, składem podobna do wapieni, z zawartością iłu; niektóre m. używane jako nawóz wapniowy, także do wyrobu cementu.

Marginalia, uwagi na marginesie, czyli na brzegu stronicy rękopisów lub druków, także nazwa przenośna dla tego rodzaju pism literackich.

Margines, brzeg stronicy w rękopis., drukach, zeszytach itd.

Margrabia, urzędnik zastępujący króla w terytoriach pogranicznych (kresowych), urząd powstały za Karola W.; później wyróżnienie arystokratyczne.

Margueritte (margerit) Paul (1860—1918) i Victor, * 1866, bracia, powieściopisarze franc., wspólnie i osobno, m. in. na tle wojny francusko-pruskiej; drugi głośny śmiałymi powieściami obyczajowo-psychologicznymi: „La garçonne", „Le compagnon".

Maria (hebr. Miriam), 1) bibl. imię żeńskie; 2) M. Magdalena (M. z Magdali), jedna z niewiast galilej., które usługiwały Chrystusowi; 3) matka apost. Jakuba, pierwsza doniosła o zmartwychwstaniu Jezusa; 4) M. z Betanii,

siostra wskrzeszonego Łazarza i Marty. — O M. Matce Boskiej, ob. Maria, Matka Boska.

Maria, panujące. 1) M. Teresa, władczyni krajów austr., królowa Czech i Węgier (1717—80), córka ces. Karola VI, żona ks. Lotaryńskiego Franciszka Stefana, cesarza rzym.-niemieckiego, 1745—1764, prowadziła wiele wojen (sukcesyjna austr., 7-letn. i in.), podpisała I. rozbiór Polski 1772, zreorganizowała administrację, rozwinęła szkolnictwo, zunifikowała ustawodawstwo (Nemesis Theresiana 1769). Francja: 2) M. Medycejska (1573—1642), żona Henryka IV, po jego śmierci regentka, 1624 powołała Richelieu'ego do rządów, od 1638 na wygnaniu; 3) M. Leszczyńska, żona Ludwika XV, ob. Leszczyńscy; 4) M. Antonina, córka M. Teresy (1755—93), od 1770 żona późn. Ludwika XVI, za rewolucji przeciwniczka reform, nawiązała kontakt z zagranicą, stracona 1792. Polska: 5) M. Ludwika, ks. Gonzaga (1611—67), od 1645 żona Władysława IV, później Jana Kazimierza, wpływała na rządy; 6) M. Kazimiera („Marysieńka") z domu margr. d'Arquien (1635 1716), żona Jana Zamoyskiego, od 1665 Jana Sobieskiego, działała samodzielnie w wielu sprawach państwowych. Szkocja: 7) M. Stuart, królowa szkoc. (1542—87), żona 1558 delfina franc., późn. Franciszka II, 1565 lorda Darnleya, 1567 Bothwella; protektorka katolicyzmu, za sprawą kalwinistów abdykowała i uciekła; przez długie lata więziona przez Elżbietę ang. i z jej rozkazu ścięta.

Maria, Matka Boska, matka Jezusa Chrystusa. Według Ewangelii św. Mateusza i Łukasza, poślubiona Józefowi z Nazaretu, poczęła z Ducha św. i urodziła Jezusa w stajence w Betleem. Wg nauki katolickiej przysługuje jej wyższa cześć (hyperdulia), którą też otoczona jest u narodów katolickich. — Por. też Mariańskie święta.

Mariamna, małżonka Heroda W., ob. Herod 1).

Marianie, zgromadzenie zakonne dla szerzenia czci M. Boskiej, pracy nad ludem i modłów za umarłych, założ. w XVII w.

Marianna, postać kobieca, uosabiająca Francję.

Mariany (Ladrony, Wyspy Zbójeckie), 15 wulkan. wysp na Oc. Spokojnym, 1183 km², 50.000 mieszk.; odkryte 1521 przez Magellana, od 1565 hiszp., 1898 Wyspa Guam przeszła do St. Zjedn. Amer. Płn., reszta sprzedana Niemcom, od 1919 należą jako mandat do Japonii.

Mariańskie Łaźnie (czes. Mariánské Lazně, niem. Marienbad), słynne uzdrowisko w Czechach, 628 m n. p. m., 8.000 mieszk.; źródła mineralne, słone, alkaliczne i żelaziste, kąpiele borowinowe.

Mariańskie Sodalicje, katol. kongregacje dla pielęgnowania wśród stowarzyszonych pobożności i miłości M. Boskiej, czystości obyczajów i poczucia obowiązku, założ. 1563.

Mariańskie święta, obchodzone ku czci Matki Boskiej, publicznie lub ściśle kościelne. Publ.: Zwiastowanie N. M. P. 25 III; Oczyszczenie M. B. 2 II (święto Matki Boskiej Gromnicznej); Niepokalane Poczęcie 8 XII; Narodzenie M. B. 8 IX; Wniebowzięcie 15 VIII.

Mariawici, sekta relig. wyrosła z katolicyzmu w dawnym Król. Kongresow., zał. 1893 przez Felicję Kozłowską (tzw. mateczkę K.), która też z poparciem części duchowieństwa katol. opracowała 1904 regułę zakonną opartą o regułę św. Franciszka. Potępiona 1906 przez Kościół, na skutek czego część duchowieństwa pod Janem Kowalskim zorganizowała się pod opieką rządu ros., niezależnie od Rzymu. W ostatnim czasie w rozprzężeniu i upadku.

Mariazell, miejsc. w Styrii, kościół z XII w., najbardziej uczęszczane miejsce pielgrzymek w Austrii.

Mariaż, fr., małżeństwo; także gra w karty (marjasz).

Maribor (niem. Marburg), jugosł. m. nad Drawą, 30.000 mieszkańców.

Marica (Maryca, staroż. Hebrus), najwięk. rz. na Półw. Bałkańskim, 490 km dł., wypływa w górach Rilo Dag, uchodzi do M. Egejskiego.

Marie de France (mari de frans), poetka starofranc., † 1198, autorka nowel wierszem: „Lais" i in.

Marienbad, ob. Mariańskie Łaźnie.

Marienburg, ob. Malborg.

Mariette (mariet) Auguste Edouard, egiptolog francuski (1821—81).

Marinetti Filippo Tommaso, poeta włoski, * 1878, twórca futuryzmu.

Marini, poeta włoski, ob. Marino.

Marino (Marini) Giambattista, poeta włoski (1569—1625), twórca stylu przesadnego, tzw. marinizmu, najgłośniejszy poemat „Adone".

Mariny, łac., mal. krajobrazowe, przedstawiające morze lub krajobraz nadmorski. Arcydzieła w XVII w. w Niderlandach, w XIX w. w Anglii (Turner) i Holandii. W Polsce: Małachowski-Jaxa, W. Ślewiński i in.

Marionetki, lalki, poruszane przy pomocy sznurków, drucików etc., zastępujące w tzw. teatrach m. aktorów, przy czym poruszający lalki wypowiada ich role, zmieniając odpowiednio do nich głos. Znane już w staroż., dziś zwł. na Wschodzie. Teatry m. posługują się figurkami płaskimi, których cień rzuca się na ekran (chińskie cienie) lub figurkami plastycznymi, artystycznie wykonanymi.

Mariotte (mariot) Edme, fizyk franc. (1620—84), pracował nad hydrodynamiką, hydrostatyką; prawo gazowe M., ob. Boyle'a-Mariotte'a prawo.

Maritain (maritę) Jacques, franc. pisarz, krytyk i filozof, * 1881, bardzo wpływowy myśliciel chrześcijański: „Réflexions sur l'Intelligence", „La Primauté du Spirituel" i in.

Mariupol, m. na Ukrainie, nad M. Azowskim, 40.000 mieszk.; port wywoz. dla węgla kamien.

Marius Gajus, wódz rzymski (156—86 prz. Chr.), uczestnik wojny z Jugurtą, uratował Rzym przed Cymbrami i Teutonami (104—101). W zatargu z Sullą zmuszony do ucieczki, 87 opanował Rzym (rzeź przeciwników) i został po raz 7. konsulem.

Mariusz, ob. Marius.

Marivaux (mariwo) Pierre Carlet de Chamblain de, pisarz franc. (1688—1763), o stylu wybujałym („marivaudage"), zgłębiał życie uczuciowe w komediach: „Le jeu de l'amour et du hasard" i in., i w powieściach: „La Vie de Marianne" i in.

Marjanović Milan, pisarz chorw., * 1879, przywódca modernizmu i rzecznik zjednoczenia jugosłowiańskiego.

Marka, 1) niem. jednostka monet. = 100 fenigom ok. 2,12 zł.; 2) znak rozpoznawczy, także znak fabryczny.

Markietanie, markietanki, wł., przekupnie ciągnący taborem za dawnymi wojskami.

Markiewicz Kazimierz Dunin, polski malarz i pisarz (1874—1932), żonaty ze słynną bohaterką niepodległościowych walk irlandzkich, dyr. teatru w Dublinie, po powrocie do kraju wystawił komedie: „Dzikie pola" i in., ceniony portrecista.

Markiz, fr. marquis, margrabia.

Markiza, 1) fr. marquise, margrabina; 2) stora płócienna, rozpinana w formie dachu nad wystawami sklepów itd.

Markizy (franc. Iles Marquises), archip. na Oc. Spokojnym, 1274 km², 2.000 mieszk.; wywóz kopry i szyldkretu, od 1842 franc.

Marko Kraljević („Marko Królewicz"), syn króla serbskiego Vukašina († 1371), legendarny bohater ludowej epiki serbskiej na tle walk z Turkami, dożył 300 lat i uśpiony w jaskini czeka na przebudzenie.

Markomanowie, lud germ. między Menem a Dunajem, odegrali wielką rolę w powstaniu ludów naddunajskich przeciw Rzymowi 166—180.

Marković Danica, poetka serbska (1879—1932), celowała w oryginalnej liryce.

Markowicz Maria Aleksandrowna, powieściopisarka ukraiń. i rosyj. (ok. 1825—1907), wsławiona ukraińskimi „Opowiadaniami ludowymi" pod pseud. Marko-Wowczok.

Markowicz Artur, malarz pol.-żyd. (1872—1934); obrazy o tematach z życia Żydów pol.; pejzaże.

Markowski Julian, rzeźbiarz pol. (1848—1903).

Marksizm, nauka Karola Marxa (ob.); marksiści, zwolennicy tej nauki.

Mark Twain (tuejn), właściwie Samuel Langhorne Clemens, anglo-ameryk. humorysta (1835—1910), drukarz, przewoźnik na Missisipi, podróżujący dziennikarz, zdobył sławę humoreskami: „The Celebrated Jumping Frog of Calaveras County", „The Innocents Abroad", tęgimi powieściami realistycznymi: „The Adventures of Tom Sawyer" i in.; typowy przedstawiciel Ameryki.

Marlborough (malbero) John Churchill, ks., wódz ang. (1650—1722), słynny ze zwycięstw nad Ludwikiem XIV, zręczny dyplomata.

Marlitt E., właściwie Eugenie John, poczytna powieściopisarka niem. (1825—1887).

Marlowe (marlow) Christopher (Kit), ang. poeta dramat. (1564—93), najwybitniejszy poprzednik Szekspira, odtwórca ambitnych charakterów męskich i demonicznych kobiet: „Tamburlaine the Great", „Life and Death of Dr. Faustus", „The Jew of Malta", „Edward II" (jego arcydzieło) i in.

Marmaggi (marmadżi) Francesco, nuncjusz apost., * 1876, od 1928 w Polsce.

Marmara (staroż. Propontis), morze na pograniczu Turcji europ. i azjat., połącz. cieśn. Bosfor z M. Czarnym, a przez Dardanele z M. Egejskim; 11.500 km², 280 km dł., do 80 km szerokości.

Marmaros-Sziget, ob. Sighetul Maramuresului.

Marmelada (marmolada), portug., owoce gotowane z cukrem na gęstą masę.

Marmolata, najwyż. szczyt w Dolomitach, w płd. Tyrolu, 3444 m.

Marmontel Jean François, pisarz francuski (1723—99), tragedie, powieść filozoficzna „Bélisaire", „Contes moraux", romans poetycki „Les Incas", historia salonów XVIII w. w „Mémoires d'un père".

Marmur, ob. Kalcyt.

Marna (fr. Marne), pr. dopływ Sekwany, 525 km, połącz. kanałami z Renem, Saoną, Aisne. Tutaj rozegrały się w wojnie świat. dwie wielkie bitwy: pierwsza, 3—10 sierpnia 1914, klęska Niemców i powstrzymanie ich inwazji, druga, 15 lipca do 5 sierpnia 1918, ciężka porażka Niemców i odtąd wyraźnie zwycięska kampania aliantów.

Maro, przydomek poety Wergilego.

Maroko, kraj w płn.-zach. Afryce o pow. ok. 450.000 km² (bez pustyni). Gł. krainy geograf.: 1) góry Rif nad M. Śródziemnym, 2) g. Atlas (Wysoki Atlas do 4.700 m) i 3) przedgórze Atlasu (położ. między Atlasem a wybrzeżem Atlantyku). Klimat śródziemnomorski, na płd.-wsch. od Atlasu gorący, pustynny. Ludność złożona z mahomet. Berberów i Arabów. Politycznie dzieli się M. na: 1) Franc. M. (sułtanat pod protektoratem), 2) Hiszp. M. (protektorat) i 3) międzynarod. obszar Tangeru (580 km² pow. i 51.000 mieszk.). — Franc. M. 431.000 km² i 5,5 mil. mieszk. (13 na km²), w tym 150.000 Europejczyków. Rolnictwo (1934: 10,6 mil. q pszenicy, 15,2 mil. q jęczmienia, daktyle, oliwa) i hodowla. Bogate złoża fosforytów (1934: 1,2 mil. t). Przywóz (1934): 456 mil., wywóz: 230 mil. zł. Stol.: Rabat. Siedziba franc. gener. komisarza rezydenta: Fez. Gł. port: Casablanca. — Hiszp. M., 28.000 km² pow. i 900.000 mieszk., w tym ok. 40.000 Europ. Stol.: Tetuan. Gł. port: Ceuta. — Jako Mauretania niepodległe do połowy I w. prz. Chr., wcielone do państwa rzym. 42 po Chr., 429—534 podległe Wandalom, do 700 cesarstwu wsch.; potem pod różnymi dynastiami mahomet. Mulai Soliman (1794—1822) nawiązał kontakt z państwami europ., zniósł niewolnictwo chrześcijan, 1880 międzynarodowa konferencja w Madrycie ustaliła prawa obcokrajowców w M., 1890 traktat handlowy z Niemcami, 1892 z Francją, która 1912 objęła protektorat nad sułtanatem M. (zgoda Niemiec w zamian za część franc. Konga). Częścią wybrzeża płn. (Rif i Dżeballa) włada Hiszpania (porozumienie z Francją 1904), 1921 powstanie Abdel-Krima, wodza Kabylów, przeciw Hiszpanom i Francuzom, zgniecione 1926. M. hiszp. bazą powstania nacjonalistów 1936.

Maronici, chrześc. ludność syryjska w okol. Libanu, przez szereg wieków skłaniali się do monoteletyzmu, od końca XVI w. zjednoczeni z Kościołem katolickim.

Maroquin (marokę), fr., ob. Safian.

Marosz, lewy dopływ Cisy, 883 km.

Marot (maro) Clément, poeta franc. (1496—1544), m. in. tłumacz psalmów („psałterz hugenocki").

Marrené (M o r z k o w s k a) Waleria z Malletów, powieściopisarka pol. (1832—1903); „Augusta", „Mąż Leonory" i w. in.

Mars, obok Jowisza najznaczn. bóg italski, odpowiednik grec. Aresa (ob.); bóg wojny, opiekun Rzymu.

Mars, następna po ziemi wg oddalenia od słońca planeta; średnica = 6.800 km, średnia gęstość (w stos. do wody) = 4; średnia odległość od słońca = 228 milionów km, czas obiegu dokoła słońca 686 dni 23 godzin 30 minut 41 sek.; czas obrotu dokoła osi: 24 godz. 37 min. 22.7 sek.; najbliższa odległość od ziemi (najdogodniejsza o p o z y c j a): 55 milionów km, najmniej dogodna k o n j u n k c j a — 400 milionów km. M. posiada pory roku podobne jak na ziemi, trwające ok. 2 razy dłużej; na biegunach ma białe p l a m y b i e g u n o w e (pewnie śnieg), które w zimie na M. są większe, w lecie b. małe, widocznie więc istnieje na M. atmosfera. Temp. powierzchni M. waha się od + 4° na równiku do —68° na biegunach. Ciemne plamy na M. nazwano m o r z a m i, jasne l ą d a m i, a odkryte 1877 k a n a ł y polegają prawdopodobnie na złudzeniu optycznym. M. ma 2 b. małe k s i ę ż y c e: P h o b o s i D e i m o s.

Marsala, m. port. na Sycylii, 60.000 mieszk., ważny port handl., słynne winnice.

Marseille (marsej), ob. Marsylia.

Marshalla Wyspy, dwa równoległe łańcuchy 33 koral. wysp we wsch. Mikronezji, 415 km², 10.000 mieszk.; najważn. wyspa Jaluit; wywóz kopry, orzechów kokos. Od 1885 niem. kolonia, od 1919 mandat Japonii.

Marsjasz, w gr. mit. bóg źródeł, znalazł flet Ateny i wyzwał Apollina do zawodów, zwyciężony, na rozkaz Apollina odarty ze skóry.

Marskość, zmiany narządów polegające na zaniku tkanki czynnej i przeroście tkanki łącznej.

Marskość nerek, ob. N e r e k c h o r o b y.

Marskość wątroby, ob. W ą t r o b y c h o r o b y.

Marsowe Pole, ob. Campus.

Marsylia (fr. Marseille), najwięk. port handl. Francji i M. Śródziemnego, stol. depart. Bouche-du-Rhone, nad Zat. Lionską, 800.000 mieszk.; uniwers., akademia muz.; budowa okrętów, przem. maszyn i in.; kościół St. Victor (z IV w., odbudow. w XI—XIII w., najst. kościół franc.), Notre Dame de la Garde; ważny punkt węzłowy kolej. i lotn. — R u c h p o r t o w y z zagranicą 1934: wpłynęło okrętów o pojemności 14,9 mil. t rejestr. netto, wypłynęło 14,4 mil. t rejestr. netto. — Założ. ok. 600 prz. Chr. jako grec. kolonia, od 1214 republika, od końca XV w. należy do Francji.

Marsylianka (La Marseillaise), rewolucyjna pieśń franc. ułożona przez Rouget de Lisle 1792, potem hymn narodowy, pierwsze słowa: „Allons enfants de la patrie!" („Naprzód, dzieci ojczyzny!").

Marsz, fr., 1) uporządkowany ruch wojsk w określ. celu; wojska poruszające się jedną linią m. tworzą kolumnę marszową; 2) kompozycja muz. ilustrująca pochód, w takcie na 4/4, 2/4 lub 12/8, przeważnie na orkiestrę, z środkową częścią śpiewną (trio). Wywodzi się z dawnych pochodów grec., oraz późniejsz. uroczystych fanfar odgrywanych przez trębaczy i piszczków, przy wtórze bębnów i kotłów.

Marszałek, łac., pierwotnie dozorca stadniny, później koniuszy, wreszcie wyższy urzędnik sprawujący zarząd dworem monarszym, z czasem stał się najw. stopniem wojskowym. — W d a w n e j P o l s c e istniał m. k o r o n n y, zw. też wielkim (senator), i m. n a d w o r n y; był on mistrzem ceremonii, sprawował zarząd dworu oraz nadzór i sądownictwo nad dworzanami, a z czasem nad całym miejscem pobytu monarchy. W P o l s c e d z i s.: najwyższa godność wojsk. na wzór dawn. hetmańskiej (buława). Pierwszym m. Polski był Józef Piłsudski, drugim — m. Francji i Anglii Foch, trzecim Śmigły-Rydz.

Marszałkiewicz Stanisław, najwybitn. pol. malarz miniatur (1789—1872), pozostawił ok. 1.000 miniatur o wielkich zaletach koloru i rysunku, słabszej jednak charakterystyce osób.

Marsze (Marschland), żuławy, w płn.-zach. Niemczech i w Holandii żyzne niziny nadrzeczne i nadmorskie, których gleba utworzona jest z mułu gliniastego i piasku.

Marta św., siostra Łazarza i Marii z Betanii; pam. 29 VII.

Martell, łac., M ł o t, przydomek Karola I (ob.).

Martellato, wł., w muz.: jakby młotkiem.

Martenzyt, strukturalna część składowa żelaza, ob. Żelazo.

Martialis Marcus Valerius, poeta rzym. (ok. 40—104 po Chr.), mistrz epigramów.

Martin (martę) Pierre Emil, inż. franc. (1824—1925), skonstruował piec (m a r t i n o w s k i) do wyrobu stali.

Martin du Gard (martę dü gar) Roger, powieściopisarz franc., * 1881, cykl współczesny: „Les Thibault", obraz epoki na tle życia jednej rodziny, pogłębiony filozoficzno-religijnie.

Martinez Ruiz José, pseud. A z o r i n, pisarz hiszp., * 1874.

Martwa natura, gałąź malarstwa, przedstawiająca przedmioty martwe (owoce, kwiaty, naczynia, sprzęty, kosztowności, zabitą zwierzynę i in.). Szczyt rozwoju: w mal. niderlandz. XVI i XVII w., we Francji Chardin, oraz liczni artyści 2 poł. XIX wieku.

Martwa ręka, osoba prawna, zwł. kościół, klasztor, której nie wolno sprzedać swej własności.

Martwe Morze, bezodpływowe słone jezioro w Palestynie, 920 km², 76 km dł., 394 m p o n i ż e j p. m., najniższa depresja na ziemi; woda zawiera 25% soli, nie posiada świata zwierz.; gł. dopływ: Jordan. Przez odparowanie wody otrzymuje się sole potasowe i brom; eksploatacja asfaltu.

Martwica, 1) t u f, luźna skała osadowa (m. wapienna, krzemionkowa) lub złożona z popiołów i okruchów wulkanicznych; 2) ob. Nekroza.

Martwy punkt, takie położenie tłoka w maszynie parowej, z którego nie ruszyłby bez pomocy koła rozpędowego (ob. Parowa maszyna).

Martynika (fr. Martinique), franc. wyspa w Małych Antylach, wulkan. (Mont Pelé 1349 m), 985 km², 230.000 mieszk.; wywóz cukru, kakao, rumu; stol. Fort de France. — 1502 odkryta przez Kolumba, od 1664 franc. (przejściowo angielska).

Martyrium, łac., męczeństwo.

Martyrologia, łac., dzieje męczeństwa.

Martyrologium (Hagiologium), łac., spis męczenników i in. świętych, najczęśc. z krótkim życiorysem.

Maruderzy, fr., żołnierze opuszczający szeregi w marszu, z wyczerpania lub samowoli, niekarni, niepokojący ludność cywilną.

Marx, 1) Karl Heinrich, niem. filozof i socjalista (1818—83), wydał „Misère de la philosophie", ogłosił wraz z Engelsem „Manifest komunistyczny" 1848; jego poglądy gospod. zawiera „Das Kapital". 1864 przeprowadził założenie „Międzynarodówki", tj. Międzynarodowego Związku Robotniczego. Jest twórcą naukowego socjalizmu, głosił materialistyczne pojmowanie dziejów, opierając się na położeniu klasy robotniczej głosił zniszczenie systemu kapitalistycznego w drodze rewolucji i ugruntowanie, przez dyktaturę, władzy proletariatu. Potępiał opóźniające przewrót reformy społeczne. W filozofii pod wpływem Hegla. 2) Wilhelm, polityk niem., * 1863, jeden z przywódców centrum, poseł do parlamentu i sejmu prus., 1923—25 i 1926—29 kanclerz, 1925 kontrkandydat Hindenburga.

Marycki (Maricius) Szymon, pol. humanista i pedagog (1516—74), pierwsza w Polsce rozprawa o szkolnictwie.

Maryjski system kanałowy, łączy Wołgę z Newą, a więc Bałtyk z M. Kaspijskim; droga wodna od Newy, przez Jez. Ładoga, Onega, Wytegrę i Szeksnę do Wołgi, 1.125 km długi.

Maryland (merilend), stan w St. Zjedn. Amer. Płn., nad Zat. Chesapeake, 31.926 km², 1.600.000 mieszk., rolnictwo, węgiel, żelazo, przemysł. Stol. Annapolis, najwięk. m. Baltimore.

Marymont, płn.-zach. dzielnica Warszawy; pałacyk Marii Kazimiery, żony Jana III Sobieskiego.

Maryna Mniszchówna, carowa moskiewska (1588—1614), córka wojew. sandomier. Jerzego Mniszcha, poślubiła 1605 Dymitra Samozwańca, po jego zamordowaniu, oszusta podającego się za niego; umarła w więzieniu w Kołomnie.

Marynarka, łac., 1) wojenna, ogół okrętów wojennych pewnego państwa, ich załóg, władz, urzędów, zakładów itp. W skład jej wchodzą pancerniki liniowe, krążowniki bojowe, krążowniki lekkie, torpedowce i kontrtorpedowce, łodzie podwodne czyli nurkowce i i. Większe okręty łączone są w eskadry, torpedowce i nurkowce w flotylle. Służbę pomocniczą pełnią stawiacze min, kanonierki, lotniskowce, transportowce itp. Do m. w. należy także lotnictwo morskie, tj. wodnopłatowce i amfibie, pełniące służbę na okrętach lub na wybrzeżach. 2) M. handlowa (flota h.) składa się ze statków towarowych i pasażerskich, oraz towarowo-pasażerskich, obsługujących szlaki komunikacyjne oceaniczne (tzw. dalekiego pływania). Do floty h. danego państwa należą wszystkie statki handlowe (kupieckie, rybackie itd.), które płyną pod jego flagą.

Marynarze, załoga okręt. przeznaczona do służby pokładowej, obsługi żagli i ewent. do walki.

Marynować, fr., zaprawiać octem i korzeniami: mięso, ryby, śledzie, grzyby itd.; potrawy marynowane: marynaty.

Maryny, ob. Mariny.

Marzanna, domniemane bóstwo dawnych Słowian, w rzeczywistości zwyczaj ludowy topienia bałwana M.-Śmierci na wiosnę.

Marzanna farbiarska, rośl. uprawiana dla czerwonego barwnika, znajd. się w kłączu; rośnie dziko w płd. Europie, płn. Afryce.

Marzenia senne, ob. Sen.

Marzyca, zioło turzycowate, tworzące bardzo gęste, zbite darnie; rośnie na torfowiskach w Polsce płn.

Marzymięta, wargowa rośl. roczna; na polach i przydrożach, w Polsce rzadka.

Masa, 1) wg Newtona ilość materii zawarta w ciele materialnym; według fiz. klasycznej liczbowa wartość bezwładności ciała, tzn.: ta sama siła nada 2 ciałom różne przyspieszenia, odwrotnie proporcjonalne do ich m.; jednostką m. jest 1 gr = 0,001 kg (w ukł. C. G. S.). Fizyka współczesna odrzuca zasadę zachowania m.: m. zależy od prędkości ciała, lecz w sposób widoczny dopiero, gdy prędkość bliska prędk. światła. 2) M., ob. Masa spadkowa, Masa upadłości.

Masaccio (masaczio), właśc. Tommaso di Ser Giovanni di Simone Guidi, malarz wł. (1401—28), twórca słynnych fresków w Santa Maria del Carmine.

Masajowie, ob. Massajowie.

Masakrować, fr., wyrzynać, mordować.

Masaryk Tomasz Garrique, pierwszy prezydent republiki Czechosłowackiej w l. 1918—35, * 1850, prof. filozofii na uniw. w Pradze, 1891 poseł do parlamentu austr., od 1900 przywódca partii ludowej. Podczas wojny światowej wysunął za granicą (St. Zjedn., Francja, Anglia) sprawę czeską; właściwy twórca republiki Czechosłow. i jej demokratycznego ustroju. Dzieła filozoficzne i polityczne, pamiętniki.

Masa spadkowa, majątek osoby zmarłej (od chwili jej śmierci), mający przejść na inne osoby.

Masa upadłości, majątek upadłego dłużnika, z dniem otwarcia upadłości pod zarządem syndyka i sądu, służyć ma dla zaspokojenia wierzycieli. — Por. Upadłość.

Masaż, ob. Miesienie; masażysta, człowiek wykonujący racjonalny masaż.

Mascagni (maskani) Pietro, kompoz. wł., * 1863, jeden z przedstawicieli tzw. weryzmu (realizmu operowego): „Cavaleria Rusticana", „L'amico Fritz", „Iris" i in.

Masefield (mesfild) John, poeta ang., * 1875, wiódł życie włóczęgi, 1930 poeta-laureat, ważniejsze utwory: ballady morskie, poemat dramat. „The Everlasting Mercy", „Sonnets and Poems", powieści egzotyczne i inne.

Maska zasłona na twarz, odpowiadająca kształtem twarzy ludzkiej. Wg celu rozróżnia się: m. religijne, znachorów i kapłanów ludów pierwotnych w czasie obrzędów; m. wojenne dla przerażenia wroga; m. pośmiertne dla ułatwienia zmarłym drogi do królestwa cieniów; często m. pośmiertną nazywa się odlew twarzy zmarłego; m. sędziowskie, członków sądów lajnych; m. teatralne, np. aktorów greckich na scenie. Dziś m. w teatrze: całość kreacji artysty, jego charakteryzacja, mimika itd.; w budownictwie: ozdoba w kształcie twarzy ludzkiej; w wojskowości, ob. Maskowanie. Maska przeciwgazowa; w medycynie: m. do usypiania pacjentów. — O m. szermierczej, ob. Szermierka.

Maski
1) malajska taneczna, 2) złota pośmiertna z Myken, 3) grecka tragiczna, 4) grecka komiczna

Maska przeciwgazowa

Maska przeciwgazowa, przyrząd ochronny przeciwko gazom trującym: ze skóry lub impregnowanej tkaniny, zaopatrzona w okulary i lej oddechowy, który zawiera odczynniki przeciw różnym gazom trującym (potaż, węglan niklu, cynku, tlenek rtęci i in.), rozmieszczone zwykle na kilku warstwach rozdrobnionego węgla drzewnego.

Maskarada, fr., bal maskowy, którego uczestnicy przebrani są w kostiumy i noszą na twarzach maski, ewent. półmaski (z płótna, tektury, jedwabiu itp.). Potocznie: przebranie, zamaskowanie.

Maskareny, grupa wysp na Oc. Indyjskim na wsch. od Madagaskaru, plant. trzciny cukr.; wyspa Réunion należy do Francji, Mauritius i Rodriguez do Anglii.

Maskarnik, makak, małpa wąskonosa z rodziny koczkodanów, pospol. na Wyspach Sundajskich; łatwa do hodow. w menażeriach.

Maskaron, ob. Maszkarony.

Maskoff Józef, pseud. Gabrieli Zapolskiej.

Maskotka, fr., to samo co talizman, przedmiot, który ma posiadaczowi przynosić szczęście, wzgl. chronić go przed nieszczęściem.

Maskowanie, 1) przybranie maski, przebranie, zatajenie; 2) w wojsku zatajenie przed obserwacją nieprzyjaciela (zwł. z powietrza) urządzeń i wojsk oraz ich ruchów.

Maskulinizacja, łac., występowanie męskich cech płciowych; przybieranie właściwości męskich.

Masław, cześnik nadwor. Mieszka II, po jego śmierci dążył do odseparowania Mazowsza od reszty Polski; sprzymierzony z pogańs. Pomorzem uległ Kazim. Odnowicielowi i zginął.

Masło, tłuszcz jadalny otrzym. z mleka krowiego; z 25—30 l. mleka 1 kg masła; dla konserwacji soli się m. silnie lub przetapia; liczne zafałszowania margaryną, tłuszczem kokos. itp. — Por. Mleczarstwo.

Masło kakaowe, ob. Kakao.

Masłowski Stanisław, mal. pol. (1853—1926).

Masochizm, znajdywanie zadowolenia płciowego w doznawaniu bólu i poniżenia od drugiego.

Mason, wolnomularz, ob. Wolnomularstwo.

Masoneria, ob. Wolnomularstwo.

Maspero Gaston, zasłużony egiptolog franc. (1846—1916).

Massa, stol. prow. M. Carrara (Włochy), 40.000 mieszk., wielkie łomy marmuru.

Massachusetts (meseczuzets), stan w St. Zjedn. Amer. Pln., nad Atlantykiem, 21.408 km², 4.300.000 mieszk.; wyrób obuwia, przem. tekstylny; stol. Boston.

Massajowie, lud afryk. chamickiego pochodz. z okolic Kilimandżaro, Kenii i Jez. Wiktorii, b. wojowniczy; dzielą się na klasy wg wieku (najważn.: klasa wojowników).

Massalscy, ród ks. litew.-rus.: 1) Michał Józef, hetman w. lit., † 1768, zwolennik, później przeciwnik Czartoryskich, buntował Katarzynę przeciw nim, denuncjował projekty reform Stanisł. Augusta; 2) Ignacy Józef, syn poprz., bisk. wileński (1729—94), pierwszy prezes Komisji Edukacyjnej, którą później ograbił, zausznik ambasadora rosyj. Stackelberga, targowiczanin, powieszony po wybuchu insurekcji w Warszawie.

Massalski, 1) Tomasz, pisarz pol. (1800—79), główny utwór „Pan Podstolic", romans „administracyjny", ciąg dalszy „Pana Podstolego" Krasickiego; 2) Władysław, pol. przyrodnik i geograf (1859—1932), m. in. znakom. badacz Turkiestanu i Zakaukazji.

Massaua, port w włos. kolonii Erytrea (Afryka wsch.), nad M. Czerwonym, 4.000 mieszk.; połów pereł.

Masséna André, ks. Rivoli i Esslingen, marszałek franc. (1758—1817), jeden z najwybitn. wodzów napoleońskich (zwycięstwa nad Rosjanami, Austriakami itd.).

Massenet (masene) Jules, kompoz. francuski (1842—1912); opery: „Manon", „Werther", „Thaïs" i in., suity orkiestr., uwertury i in.

Massillon (masiją) Jean Baptiste, ksiądz franc. (1663—1742), nadworny kaznodzieja Ludwika XIV.

Massis Henri, franc. pisarz i krytyk, * 1886, rzecznik katolicyzmu: „Le Sacrifice 1914—1916", „Les Jeunes Gens d'aujourd'hui", „Jugements", „Réflexions sur l'art du roman" i in.

Massonius Marian, filozof pol., * 1862, neokantysta.

Massys (Matsys, Metsys) Quinten, malarz niderl. (ok. 1466—1530), w Antwerpii; obrazy relig., sceny rodzaj. i portrety, w stylu i pod wpływem włos. renesansu.

Mastaba, podłużny, prostokątny grobowiec egips. za pierwszych dynastyj; przed piramidami były m. także grobowcami królewskimi.

Master, 1) ang., „mistrz", pan, panicz; 2) jeździec prowadzący konne polowanie na lisa.

Szkielet mastodonta

Mastodont, gr., rodzina słoni z triasu i dyluwium.

Masturbacja, ob. Samogwałt.

Mastyks, żywica z pnia Pistacia lentiscus, przeźroczysta, żółknięjąca, w stanie wilgotnym plastyczna, domieszka do kitów, pokostów, gumy do żucia.

Masurium, mazur, Ma, rzadki pierw. chem. z grupy manganu, licz. porz. 43, cięż. atom. 98, odkryty 1925.

Maswerk, ornament, głównie gotycki, złożony z kół i wycinków koła.

Masynissa, król Massylijczyków, późn. całej Numidii (238—149 prz. Chr.), początkowo po stronie Hannibala, przeszedł 205 do Rzymian; przyczynił się do 3. wojny punickiej.

Masyw górski, górotwór zbudowany ze skał krystalicznych, obnażonych (przez erozję i denudację) z pokrywy osadowej.

Maszkarony, maski ludzi, zwierząt lub fantastycznych potworów, na zwieńczeniach domów, grobowcach, kapitelach, balustradach itp., powszechne zwł. w epoce gotyku i renesansu.

Maszkiewicz (Maskiewicz) Samuel, rycerz i pamiętnikarz pol. (ok. 1575—ok. 1623).

Maszkowski, 1) Kacper, pol. działacz patriot. (1806—84), walczył w powstaniu listop., 1835 założył tajny związek patriot. na Wołyniu, połącz. z organizacją spiskową Konarskiego; skazany na śmierć, w ostatniej chwili zesłany na Syberię do 1857; 2) Marceli, pol. malarz i rzeźbiarz (1837—62); portrety i i

Maszoperia, kaszubski związek rybacki, z szyprem na czele.

Maszt, słup okrętowy, z jednego albo kilku pni drzewnych lub rur stalowych, dźwigający reje z żaglami.

Masztab, ob. Skala.

Masztalerz, starszy stajenny.

Maszyna, ob. Maszyny.

Maszyna parowa, ob. Parowa maszyna.

Maszyneria, fr., zespół maszyn i urządzeń mechan., służ. do wspólnego celu, np. m. teatralna.

Maszynista, człowiek, który kieruje ruchem maszyny, np. parowozu.

Maszynowy karabin, ob. Karabin maszynowy.

Maszynoznawstwo, nauka o budowie maszyn, oparta na wiadomościach matemat., fizykaln. i mechanicznych.

Maszyny, urządzenia mechaniczne dla przenoszenia siły. Najprostsze m.: dźwignia, krążek i równia pochyła. Bardziej skomplikowane stanowią zespół części wykonujących ściśle określone ruchy, dające w sumie oznaczoną pracę. M. zamieniające energię sił przyrody na energię ruchu nazywają się silnikami (ob.). M. robocze czerpią energię od silników, a dzielą się wg wykonywanych funkcji na: m. transportowe, obrabiarki i m. pomocnicze.

Maszyny do pisania. Na dźwigniach uruchomianych klawiszami, umieszczone czcionki, które przez taśmę napojoną farbą wyciskają znak i odbijają tenże na papierze znajdującym się na walcu gumowym. Ruch walca (i papieru) następuje samoczynnie, po każdym uderzeniu klawisza.

Maszyny do rachowania, ob. Rachowanie na maszynie.

Maszyny do szycia służą do mechanicznego sporządzania ściegów łącznych, haftowania i cerowania. Igła maszynowa z uszkiem u dołu przekłuta przez tkaninę i wyciągnięta z powrotem, pozostawia po drugiej stronie, wskutek tarcia, część nitki w formie pętli. Pętle te zaplatają się między sobą u m. jednonitkowych lub też mogą być od spodu przewleczone drugą nitką u m. dwunitkowych. W tym wypadku nitkę dolną prowadzi się igłą kabłąkową, czółenkiem lub urządzeniem chwytakowym. Napęd ręczny, nożny lub silnik elektryczny.

Maszyny drukarskie, ob. Drukarskie maszyny.

Maszyny elektryczne, ob. Elektryczne maszyny.

Maszyny oziębiające, ob. Oziębiające maszyny.

Maszyny parowe, ob. Parowa maszyna.

Maszyny rolnicze, ob. Rolnicze maszyny.

Maszyński Piotr, kompoz. pol. (1855—1934), kompozycje chóralne, pieśni. Założ. chór męski „Lutnia".

Maść, 1) (łac. unguentum), środek leczn. lub kosmetyczny, do używania zewn., topnieje przy podgrzaniu, składa się z tłuszczów (oliwa, lanolina, stearyna) z dodatkiem leków, pachnideł lub tp.; 2) kolor sierści koni.

Maślak, maślarz, maśluk, jadalny grzyb o kapeluszu kleistym, żółtobrunatnym, w suchych i wilgotnych lasach.

Maślanka, płyn otrzym. jako pozostałość z mleka przy zmaślaniu.

Mat, 1) w grze w szachy: zabicie króla i zwycięstwo; 2) najmłod. podoficer w marynarce wojen., odpowiednik kaprala; bosmanmat, odpowiednik plutonowego.

Mata, ob. Maty.

Matador, hiszp., przy walkach byków główny toreador, który uśmierca zwierzęta; stąd: główna osoba, główny działacz.

Mata Hari, właśc. Marga Zelle, tancerka, stała w wojnie świat. na czele niemieckiej centrali szpiegowskiej. Aresztowana i rozstrzelana 15 X 1917 w Paryżu.

Match, ang., ob. Mecz.

Mate, herbata paragwajska, odwar z liści ostrokrzewu płd.-amer., zawiera mniej garbnika, niż herbata.

Mateczník, 1) miejsce w ulu, gdzie przebywa matka; 2) gęstwina w głębi puszczy.

Matejko Jan, malarz pol. (1838—93), największy polski malarz historyczny, opierający swe dzieła na głębokich studiach historii i zabytków staropolskich, ożywiony wielkim patriotyzmem: „Stańczyk", „Kazanie Skargi", „Reytan", „Stefan Batory", „Bitwa pod Grunwaldem", „Hołd Pruski", „Kościuszko pod Racławicami", dzieła monumentalne. Ponadto portrety, autoportrety

i wspaniała polichromia kościoła N. P. Marii w Krakowie.

Matelassé (matlase), fr., tkanina podobna do piki.

Matematyczne znakowanie, symbole oznaczające działania matemat.; najczęściej używane są: + (znak dodawania, symbol liczby dodatniej); — (z. odejmowania, symbol l. ujemnej); . (lub×) (znak mnożenia); : (z. dzielenia); √ (pierwiastek); = (z. równości); ≠ („nie równa się"); < (z. mniejszości); > (z. większości); ∾ (z. podobieństwa); ≅ (z. przystawania); ∥ (z. równoległości); ∢ (kąt); ∞ (symbol nieskończoności); lg lub log (logarytm); Σ (suma); ∫ (całka) itd. Niektóre liczby stałe oznacza się też symbolami: ludolfina $\pi = 3{,}14...$; zasada logarytmów naturalnych $e = 2{,}71...$; jednostka urojona $i = \sqrt{-1}$ i w. in.

Matematyka, gr., nauka o wielkościach. Związkami między wielkościami abstrakcyjnymi, liczbami, zajmują się działy m.: arytmetyka (ob.), algebra (ob.) niższa i wyższa, teoria mnogości; o funkcjach traktuje analiza matematyczna (rachunek różniczkowy i całkowy); utworami przestrzennymi zajmują się wszystkie działy geometrii (ob.). M. stosowana obejmuje geom. wykreślną, mechanikę teoretyczną i rachunek prawdopodobieństwa. M. jest podstawą nauk ścisłych: astronomii, fizyki, techniki i in.; jest nauką dedukcyjną, opierając się na pewnikach (aksjomatach, postulatach) definiuje nowe pojęcia, i wyprowadza z nich twierdzenia drogą logicznego wnioskowania. — Początki m. sięgają staroż. Egipcjan i Babilończyków; rozwinęli ją Grecy (Euklides, Archimedes, Ptolemeusz); Arabowie przenieśli m. grecką i hinduską (dziesiętny system pisania liczb) do Europy; w XVII w. wprowadzono logarytmy, Descartes, stworzył geometrię analityczną, Newton i Leibniz rachunkiem różniczkowym i całkowym otworzyli w m. nową erę; Cauchy, Riemann, Weierstrass rozwinęli teorię funkcji; Poncelet stworzył geom. rzutową, Monge wykreślną, wraz z Gaussem g. różniczkową, Gauss, Kronecker, Abel i Galois teorię liczb i algebrę, Bolyai i Łobaczewski geometrie nieeuklidesowe, Cantor teorię mnogości.

Mater, łac., matka

Mater dolorosa, łac., Matka Boska Bolesna.

Materia, łac., 1) przyrodn.: samo ciało, bez uwzględnienia formy. Wg teorii atomistycznej (molekularnej), m. nie wypełnia przestrzeni w sposób ciągły, lecz składa się z drobnych, niepodzielnych części, atomów, poruszających się w pustej przestrzeni; teoria energetyczna identyfikuje m. z energią; 2) filozof.: to co jest podmiotowo rzeczywiste, dane człowiekowi bezpośrednio w jego wrażeniach i od nich niezależne.

Materializacja, łac., w dziedzinie spirytyzmu i okultyzmu: przybieranie przez zjawy postaci mniej lub więcej materialnej i realnej.

Materializm, łac., pogląd filozoficzny, wg którego świat zbudowany jest wyłącznie z materii (ob.), a tylko w niej zachodzące procesy są podłożem zjawisk zarówno martwej jak i żywej przyrody. Materialista, ten kto swój pogląd na świat opiera na m.; potocznie: człowiek, ceniący w życiu przede wszystkim korzyści materialne (gospodarcze). Materialny, 1) zbudowany z materii, polegający na procesach w niej zachodzących, cielesny; przeciw.: duchowy; 2) dotyczący samej rzeczy, treści, a nie formy; przeciw.: formalny. Materialistyczny, oparty na m., wynikający z materializmu.

Materializm dydaktyczny, łac.-gr., kierunek nauczania, którego celem jest danie uczniowi bardzo dużej ilości wiadomości. Przeciw.: formalizm d., który dąży w pierwszym rzędzie do rozwoju zdolności ucznia.

Materializm dziejowy, łac., materialistyczne ujęcie historii, polega na interpretowaniu zjawisk kulturalnych i rozwoju historycznego jako konsekwencji warunków li tylko ekonomicznych, materialnych. Twórca m. d.: Karol Marx.

Mateusz, św., apostoł, syn Alfeusza, celnik nad jez. Genezaret, męczennik po długiej działalności apost.; pam. 21 IX. — Ewangelia św. M. zawiera przedstawienie nauki i opis życia Chrystusa.

Mateusz z Szamotuł, pol. matematyk i astronom XVI w., uczeń Wojciecha z Brudzewa; w dziele swym dowodzi m. in., że ziemia jest okrągła.

Mathesis, gr., matematyka

Matica, matice, nazwa czes. łużyc. i serbs. towarzystw dla popierania kultury narodowej; u nas: Macierz (ob.).

Matinée (matine), fr., poranek artystyczny, uroczysty itp.

Matisse (matis) Henri, malarz fr., * 1869, ekspresjonista; pełne wyrazu obrazy figuralne, martwe natury, krajobrazy.

Matka Boska, ob. Maria, Matka Boska.

Matlakowski Władysław, pol. lekarz, pisarz i etnograf (1851—95); „Budownictwo ludowe na Podhalu", „Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu", „Hamlet" (przekład i rozprawa).

Matołectwo, ob. Kretynizm.

Matolki, małpy szerokonose, z długim, puszystym niechwytnym ogonem; nadrzewne, roślino- i owadożerne; Ameryka Płd. i Środkowa.

Matoš Antoni Gustaw, chorw. pisarz i krytyk (1873—1914), przywódca modernizmu.

Matowanie metalu lub szkła, odbywa się mechanicznie, przez tarcie szmirglem lub piaskiem, względnie chemicznie przez wytrawianie kwasami.

Matriarchat, gr., panowanie kobiet; wskutek gospodarczej przewagi kobiet w pierwotnych społeczeństwach rolniczych dzieci dziedziczą nazwisko, majątek, przynależność rodową matki. Por. Małżeństwo.

Matrimonium, łac., małżeństwo.

Matrona, starsza zamężna kobieta, ciesząca się szczególnym poważaniem.

Matryca, fr., forma wyżłobiona, służąca za negatyw przedmiotu, kształtowanego przez nią drogą odlewania lub prasowania.

Matrykuła, łac., spis osób lub dochodów; wciągnięcie do spisu uniwersyteckiego studenta: immatrykulacja.

Matrymonialny, małżeński.

Matsys, ob. Massys Quinten.

Matterhorn, włos. Monte Cervino, szczyt w Alpach Pennińskich, na granicy Szwajcarii i Włoch, 4.478 m wys., pokryty lodowcami.

Matto Grosso, stan w Brazylii, nad Paragwajem, 1,3 mil. km², 350.000 mieszk.; klimat gorący i wilgotny; rolnictwo i chów bydła; złoto, srebro, żelazo, miedź, diamenty; stol. Cuyaba.

Matura, łac., egzamin dojrzałości w szkole średniej; świadectwo dojrzałości.

Matuszewicz, 1) Marcin, pol. poeta i pamiętnikarz (1714—73), muszkieter Augusta II, kasztelan brzeski, tłumacz Horacego; 2) Tadeusz, uczestnik Sejmu Czteroletniego (1769—1819), zwolennik reform i publicysta, w powstaniu kościuszk. pracował w Najwyż. Radzie Narod., jeden z twórców konstytucji 3. maja; 1809 członek Rządu Centralnego, zwolennik Napoleona, 1811 w Królestwie Kongresowym min. skarbu.

Matuszewski, 1) Ignacy, znakomity pol. krytyk lit. (1858—1919), red. „Tygodnika Ilustrowanego", głęboko wykształcony esteta i wnikliwy psycholog; gł. dzieło: „Słowacki i nowa sztuka", nadto: „Swoi i obcy", „Twórczość i twórcy", „Studia o Żeromskim i Wyspiańskim"; 2) Ignacy, pol. polityk, publicysta i ekonomista, * 1891, od 1918 w sztabie gen., 1924 attaché wojsk. w Rzymie, 1926 min. spr. zagr., 1928 poseł w Budapeszcie, później min. skarbu, 1930—36 naczelny redaktor „Gazety Polskiej".

Maty, plecionki, podobne do tkanin, z trzciny, słomy, łyka drzewnego, włókna kokosowego itp.

Matylda, 1) św., † 968, żona Henryka I, matka Ottona W.; 2) Margrabina Tuscji (1046—1115), popierała papieży przeciw cesarstwu, na jej zamku w Canossie pokuta Henryka IV; 3) M., córka Henryka I ang. (1102—67), żona niem. Henryka V, później Gotfryda d'Anjou, zdetronizowana.

Maubeuge (mobóż), franc. twierdza w depart. Nord, 24.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny.

Mauclair (mokler) Camille, właściwie C. Faust, pisarz francuski, * 1872

Maugham (mogem), William Sommerset, pisarz ang., * 1874, powieść „Liza of Lambeth" (życie robotnicy fabrycznej), dramaty społeczne: „The sacred Flame", „Our Betters" i in.

Mauna Kea, wygasły wulkan na wyspie Hawai, 4.208 m.

Mauna Loa, czynny wulkan na wyspie Hawai, 4.168 m z jeziorem kraterowym Kilauea.

Maupassant (mopassan) Guy de, powieściopisarz francuski (1850—93), wybitny naturalista, mistrz noweli: „Boule de Suif" i in.

Maupertuis (mopertüi) Pierre Louis Moreau de, matematyk franc. (1698—1759), wykonał pomiary południka w Laponii w 1736.

Maura Antonio, polityk hiszp. (1853—1925), kilkakrotnie premier.

Mauretania, 1) staroż. nazwa rzymska prow. w płn.-zach. Afryce, dziś Alger i Maroko; 2) część Franc. Afryki Zach., 834.000 km², 320.000 mieszkańców.

Mauretański styl, styl sztuki arabskiej; cechują go bogata ornamentyka (bez wyobrażeń ludzkich i zwierz., z powodu przepisów relig.) w zdobnictwie i architekturze, w tej zaś zwłaszcza: podkowiaste łuki portali i arkad, minarety na meczetach itd.

Mauriac (moriak) François, powieściopisarz franc., * 1885, naczelny przedstawiciel katolicyzmu, głęboki psycholog: „Le baiser au lépreux", „Désert de l'amour", „Thérèse Desqueyroux", „Le démon de la connaissance", „Le noeud des vipères" i in.

Mauritius, dawniej Isle-de-France, wyspa na Oc. Indyjskim, wraz z wyspami Rodriguez i Chagos tworzy od 1810 bryt. kolonię koronną, 2.096 km², 400.000 mieszk.; wywóz włókien aloesu, trzciny cukr., oleju kokosowego, kopry. Stolica Port Louis, 54 000 mieszkańców.

Maurois (morua) André, pisarz franc., * 1885, celuje w powieści biograficznej: „Ariel ou La Vie de Shelley", „Benjamin Disraëli", „Lord Byron", nadto „Discours sur le commandement", opowieści wojenne, powieść psychologiczna „Climats".

Maurokordatos Aleksander, Młodszy (1791—1865), organizator powstania grec., prezydent 1. Zgromadzenia Narodowego 1822 i rządu 1823; wódz, premier, ambasador.

Maurowie, niegdyś mieszkańcy Atlasu, po 711 Arabowie zdobywcy Hiszpanii o własnej kulturze, po 1492 mahometanie wracający do Afryki. Dziś w miastach Maroka, Algerii, Tunisu.

Maurras (morra) Charles, pisarz franc., * 1868, nacjonalista, redaktor „Action Française", krytyk romantyzmu.

Maurycego św. włócznia, ob. Włócznia św. Maurycego.

Maurycy, św., dowódca legionu tebańskiego, męczennik, patron piechoty, † 286; pam. 22 IX.

Maurycy, 1) M., ks. saski (1521—53), w wojnie szmalkaldzkiej po stronie Karola V, później przeciw niemu, zmusił go 1552 do układu passawskiego; 2) M., ks. orański (1567—1625), od 1585 namiestnik Holandii, walczył zwycięsko z Hiszpanami; 3) M., hr. saski, syn naturalny Augusta II (1696—1750), słynny wódz, marszałek franc. (m. in. zwycięstwo nad Anglikami pod Fontenoy).

Mauryni, franc. kongregacja benedyktynów.

Maurytania, ob. Mauretania.

Mauser (mauzer) Wilhelm (1834—82) i Paul (1838—1914), technicy niem., konstruktorzy znanego karabinu maszynowego i pistoletu automatycznego.

Mauzoleum, gr., olbrzymi grobowiec króla karyjskiego Mausolosa w Halikarnasie, stąd nazwa okazałego, ozdobnego grobowca.

Maxentius, ob. Maksencjusz.

Maxim Hiram, inżynier ameryk. (1840—1916), skonstruował 1883 pierwszy nowoczesny karabin maszynowy (jeszcze na czarny proch).

Maximianus, ob. Maksymian.

Maximinus Caesar C. Julius Verus, walczył z Germanami i Sarmatami, zamordowany przez własnych żołnierzy 238.

Maximum w matematyce, największy element zbioru, o ile taki istnieje (przeciw.: minimum).

Maxwell (maksuel) James Clerk, fizyk ang. (1831—79), twórca teorii elektromagnetycznej

światła, prace z dziedziny kinetycznej teorii materii i teorii elektromagnetyzmu.

May Karl, powieściopisarz niem. (1842—1912), b. poczytny, pomysłowy ale powierzchowny.

Maya (Majowie), staroż. lud indiański w płd. Meksyku, w Guatemali i pograniczu Hondurasu. Niegdyś tworzyli 4 państwa na półw. Jukatan; znalezione na ich terenie zabytki, hieroglify, świątynie, piramidy itp. świadczą o ich wielkiej kulturze, która się rozprzestrzeniała na całą Amerykę Środkową.

Mayer Julius Robert, niem. lekarz i przyrodnik (1814—78), ogłosił zasadę zachowania energii i obliczył mechaniczny równoważnik ciepła.

Mayer Rudolf, poeta czeski (1837—65), wybitny liryk uczucia i patriotyzmu.

Mayerling, w. w Austrii Dolnej, w Lesie Wiedeńskim; 30 I 1889 zginął tu arcyks. Rudolf Habsburg.

„Mayflower" (mejflouer), ang., nazwa okrętu, który wypłynął 6 września 1620 do Ameryki Płn. z pierwszymi kolonistami („Pilgrim Fathers") z Plymouth, a wylądował w st. Massachusetts w dzisiejszym Plymouth 21 grudnia 1620

Maykowski Stanisław, pol. poeta i pedagog, * 1880, rzecznik zwrotu do źródeł pieśni ludowej, liryk, oryginalny i o wysokim artyzmie, wraz z Juliuszem Balickim opracował nowe wypisy polskie dla szkół.

Mayor, ang., burmistrz miasta ang. lub płn.-ameryk., wybierany na rok.

Mazarin (mazarę) Jules (Giulio Mazarini), franc. mąż stanu (1602—61), pochodzenia włos., kontynuator polityki Richelieu'go, ugruntował przewagę Francji nad Habsburgami; chciał wzmocnić absolutyzm, co wywołało 1648 frondę, przed którą M. uciekł.

Mazdaznan, związek propagujący życie wg nauk Zaratustry: sztuka oddychania, odżywiania się i higieny.

Mazdeizm, staroperska wiara w boga Ahuramazdę (Arymana), głoszona przez Zaratustrę (Zoroastra).

Mazepa Jan, hetman kozacki (ok. 1644—1709), paź Jana Kazimierza, zbiegły na Zadnieprze, początkowo poplecznik Piotra W., potem Karola XII i Stan. Leszczyńskiego, wywołał powstanie kozackie przeciw Rosji (nieudałe), zbiegł do Turcji, gdzie †.

Mazieczka, zioło w płn.-zach. Stanach Zjedn. i Chile; z nasion m. tłustej olej do potraw, smarów, w mydlarstwie.

Mazowsze, centralna kraina polska, położona w środku pasa „wielkich dolin", między Prusami Wsch. na płn., Podlasiem na wsch., Wyżyną Małopolską na płd. i Wielkopolską i Kujawami na zach. Kotlina, z najniższą cz., doliną Wisły, ku której spływają dośrodkowo Bug z Narwią i Wkrą, Pilica i Bzura. Gleby i rzeźba polodowcowe. M. lewobrzeżne (na lewym brz. Wisły), równinne, ma charakter przemysłowo-rolniczy (okręgi przemysłowe łódzki i warszawski), prawobrzeżne (wzgórza moren czołowych, resztki Puszczy Kurpiowskiej na płn.) rolniczo-leśny. — Wśród ustawicznych walk z Jadźwingami, Prusakami i Litwinami rozwijało się M. wolniej od innych dzielnic; samodzielne życie polityczne od 1138 po podziale państwa Krzywoustego. Za Łokietka i Kazimierza W. zachowało odrębność (stosunek lenny do Polski). Za Ludwika Andegaw. niezależni książęta M. znosili się przeciw królowi z opozycją wielkopolską. Po jego śmierci Ziemowit walczył z panami małopol. o tron, w końcu uznał Jagiełłę Do Polski wcielone M. od 1526 po wymarciu Piastów tej dzielnicy. Podzielone na województwa: rawskie, płockie, mazowieckie, nabierało znaczenia w miarę przenoszenia elekcji, potem sejmów, wreszcie stolicy do Warszawy.

Mazowsze Pruskie (Mazury Pr.), płd. cz. Prus Wsch. (rejencje: Olsztyn i Gąbin), 12.402 km² pow., ok. 600.000 mieszk. Obszar pagórkowatych moren dyluwialnych, licznych jezior (Śniardwy, Mamry) i lasów. Po wytępieniu przez Krzyżaków pierwotnych mieszk. (Prusaków) zasiedlony przez Mazurów. 1910: przeszło 50% Polaków, przew. wyzn. ewang. Spis niem. 1925 wymienia 41.375 Mazurów i 13.932 Polaków. Polska odzyskała z M. pr. tylko okręg Działdowo (501 km²).

Mazur, taniec na 3/8, żywy, z akcentem na 2. lub 3. części taktu, pochodz. z Mazowsza, zbliżony do kujawiaka i oberka. — Bardziej liryczny i stylizowany — mazurek.

Mazur, pierwiastek chem., ob. Masurium.

Mažuranić Ivan, chorw. poeta i mąż stanu 1814—90), ban Chorwacji, gł. dzieło epickie: „Śmierć Smaila Agi Čengića".

Mazurek Dąbrowskiego, ob. „Jeszcze Polska nie zginęła".

Mazurkiewicz Stefan, matematyk pol., * 1888; wiele prac z teorii mnogości i topologii.

Mazurzy, 1) grupa ludności pol. zamieszk. Mazowsze Pruskie; 2) jazda utworzona w 1784 przy brygadzie kawalerii narodowej.

Mazut, pozostałość po destylacji surowego oleju skalnego; służy gł. do opalania kotłów.

Mazzini (maccini) Giuseppe, polityk włoski (1805—72), założ. 1832 „Młodych Włoch", 1848 uczestnik Legionu Garibaldiego, bronił 1849 Rzymu przeciw Francuzom, stworzył za granicą „Komitet europejski" dla międzynarodowej propagandy republikańskiej, był jednym z twórców niepodległości Włoch.

Mazzoni (macconi) Guido, włoski poeta i uczony, * 1859.

Mączka Józef, najwybitniejszy poeta legionowy (1888—1918); „Starym szlakiem".

Mączkowe choroby, choroby u dzieci karmionych przegrzanym mlekiem, na tle awitaminoz

Mączniaki, rodzina grzybów workowców; m. pasożytując na roślinach tworzą powłoki mączaste (m. agrestowy).

Mącznica lekarska, krzew rosnący w lasach sosnowych, w Polsce częsty w płn. części niżu; liście służą do garbowania skóry i jako środek leczniczy

Mącznik młynarek, chrząszczyk, którego larwy żyją w mące i otrębach; hodowane w większych ilościach stanowią pokarm dla ptaków pokojowych.

Mączyński, 1) Jan, leksykograf pol. (1516—87), arianin, autor pierwszego słownika łacińsko-polskiego; 2) Franciszek, architekt polski,

* 1874; kościół jezuitów w Krakowie, katedra ormiańska we Lwowie i w. in.

Mąka, środek spożywczy uzyskany z treści ziarn zbożowych drogą mielenia. Por. Młyny.

Mątawa, lewy dopływ Wisły, 90 km dł.

Mątawska Szpica, przylądek w miejscu, gdzie Nogat odłącza się od Wisły.

Mątwa

Mątwa (Sepia), głowonóg dziesięcionogi; m. pospolita żyje w europejsk. morzach; mięso jadalne, brunatny płyn z gruczołu czernidłowego używany jako farba malarska (sepia).

Mc, skróc. Mac (ob.).

Mchy, rodniowce z grupy mszaków; ulistniona łodyżka stanowi pokolenie płciowe z rodniami i plemniami; z zarodka wyrasta 2. pokolenie bezpłciowe, pasożytujące na poprzednim, a zredukowane do puszki zarodni, wyrastającej na łodyżce; z zarodnika wyrasta splątek mchu, z którego dalej ulistniona łodyżka; pospol. torfowiec rośnie na wilgotnych łąkach (torfowiska), dostarcza torfowca, w lasach pospol. m. gwiazdkowy, płonnik.

M. d., włos., mano destra, „prawą ręką".

Mdłości, odruch psychomotoryczny samoobronny: skurcz muskulatury podniebienia, gardła i przełyku z otwarciem wpustu żołądka.

m. d. s., na receptach: misce, da, signa (łac.), mieszaj, daj, oznacz".

Mea culpa, łac., moja wina.

Meander, 1) zakręt rzeki, zakole; 2) ob. Manowczyk.

Mecenas, ob. Maecenas; 2) powszechnie w Polsce przyjęte tytułowanie adwokatów.

Mechaniczna tkanka, tk. roślinna o zgrubiałych błonach komórk., nadająca roślinie sztywność, dzieli się na zwarcicę (kolenchyma) o kom. żywych i twardzicę (sklerenchyma) o kom. martwych.

Mechaniczny, gr., 1) odnoszący się do mechaniki 2) wykonywany bez współudziału woli, bezwiednie.

Mechaniczny koń, KM lub HP, jednostka praktyczna dzielności = 75 kgm/sek = 736 wattów.

Mechaniczny pogląd na świat: w świecie istnieje tylko masa i ruch, wszelka nauka sprowadza się do mechaniki.

Mechaniczny równoważnik ciepła, dynamiczny r. c., stosunek pracy mechanicznej do ciepła uzyskanego przy zamianie = 427 kgm/1 kalorię (ob. Ciepło).

Mechanika gr., dział fizyki, traktujący o sile i jej skutkach; dzieli się na: statykę, naukę o warunkach równowagi ciał, dynamikę, o ruchu ciał, w zależności od działających na nie sił. M cieczy nazywa się hydrostatyką, wzgl. hydrodynamiką. M. znali już Egipcjanie i Babilończycy, a Grecy (Archimedes, Heron) stworzyli system m. teoretycznej, który przetrwał śrdw. Galileusz, Torricelli, Descartes, Huygens rozwinęli w nowszych czasach m. na podstawie doświadczeń, a Newton sformułował swe sławne 3 zasady. M. Newtona rozwinęli: J. Bernoulli, d'Alembert, Lagrange, Laplace, Poisson, Hamilton, Green, Gauss, Jacobi i in., a Maxwell i Boltzmann zastosowali ją w postaci m. statystycznej do ruchów cząsteczek, posługując się rachunkiem prawdopodobieństwa. M. kwantowa czyli falowa opiera się na teorii kwantów Plancka i ma zastosowanie do zjawisk promieniowania i budowy atomu (de Broglie, Heisenberg i in.).

Mechanizm, gr., urządzenie wewnętrzne, zestawienie ruchomych części składowych w maszynach.

Mechanoterapia, zastosowanie przyrządów mechanicznych w lecznictwie.

Mecheln, ob. Malines.

Mecherzyński Karol, pol. historyk lit. (1800—91), gł. dzieło „Historia wymowy w Polsce".

Mecklenburg, ob. Meklemburgia

Mécs Władysław, poeta węg., * 1895, głęboki liryk religijny.

Mecz, ang. match, partia, spotkanie, zawody.

Meczet, arab., świątynia muzułmańska.

Medal, fr., moneta na pamiątkę zdarzenia lub ku czci osoby, nie przeznaczona na ogół do obrotu pieniężnego. Ukazywały się już w czasach ces. rzym. W odrodzeniu włosk. sztuka medalierska stanęła u szczytu rozkwitu (Benvenuto Cellini). Rozwój powtórny od 1860 (medalierzy francuscy).

Medalierstwo, ob. Medal.

Medalion, fr., 1) wielki medal, również oprawa w formie okrągłej lub owalnej dla umieszczenia miniatur, fotografij, włosów; 2) płaskorzeźba lub malowidło okrągłe lub owalne, dla ozdoby wnętrz, fasad.

Medard, św. (ok. 500—560 ?), bisk. Tournai; pam. 8 VI.

Medea, córka króla Kolchidy, pomogła Jazonowi do zdobycia złotego runa, porzucona, posłała żonie J. Kreuzie szatę przepojoną trucizną; zamordowała swe dzieci. O M. dramaty Eurypidesa, Seneki, Corneille'a.

Medellin, m. w Kolumbii (Ameryka Płd.), 120.000 mieszkańców; uniwers., kopalnia złota.

Media, w staroż. kraj leżący w dzis. płn.-zach. Persji, zamieszk. przez Medów; 550 przed Chr. pokonana przez Cyrusa i wcielona do Persji

Mediacja, łac., usunięcie sporu między dwoma państwami drogą układów za pośrednictwem państwa trzeciego, przy czym w przeciwieństwie do sądownictwa rozjemczego, państwa spór wiodące swobodnie decydują o przyjęciu lub nieprzyjęciu wniosków państwa pośredniczącego, mediatora.

Mediaevalis, łac., średniowieczny.

Mediatyzacja, poddanie samodzielnych państw pod władzę innych (szczególnie za upadku cesarstwa rzymsko-niemieckiego).

Medici (-czi), potężny ród florencki: 1) Cosimo (1389—1464), „Ojciec Ojczyzny", mecenas sztuk i nauk, władał republiką florenc. od 1434;

2) Lorenzo il Magnifico, Wawrzyniec Wspaniały (1449—92), najznakom. z rodu, polityk, mowca, poeta; za niego Florencja stolicą sztuk i nauk; 3) syn jego Giovanni 1513 papieżem (Leon X); 4) Giulio, od 1523 papież Klemens VII; 5) Cosimo I (1519—74), od 1569 w. ks. Toskanii, zdobył Sienę, założył galerię mistrzów. — Na tronie franc.: Katarzyna M., żona Henryka II i Maria M., żona Henryka IV. Ród M. wygasł 1737.

Medio, łac., „w środku"; interes na m.: int. terminowy z obowiązkiem wykonania do połowy miesiąca.

Mediolan (Milano) stolica włos. prow. M. w Lombardii, 1,050.000 mieszk.; uniwers., największy ośrodek przemysłu i handlu Włoch, przem. tekstylny, metal., papierniczy, skórzany; liczne zabytki, m. in. gotycka katedra z białego marmuru (bud. 1386—1813), pałace, zamek; szereg muzeów, teatrów (słynna opera La Scala dla 3.600 widzów, zbudow. 1778) i in. — Staroż. Mediolanum, 569 po Chr. zdobyty przez Langobardów; w średniow. przedmiot sporu między cesarzem a papieżem, 1162 zburzony, 1359 księstwo pod panowaniem Viscontich, 1450 Sforzów, 1535 hiszp., 1714 austr., 1859 dostał się domowi Sabaudzkiemu i wszedł w skład królestwa włoskiego.

Medium, łac., środek, ośrodek, pośrednik; 1) według spirytyzmu (ob.) osoba, w obecności której występuje kontakt osób żyjących ze światem zmarłych; 2) osoba poddawana działaniu hipnotyzera.

Médoc (medok), żyzna kraina w depart. franc. Gironde; uprawa wina.

Medresa, arab., pierwotnie rodzaj uniwersytetu, obecnie siedziba nauki teologicznej i prawniczej, opartej na Koranie. Dziś najbardziej ceniona m. meczetu Azhar w Kairze.

Meduza, jedna z gorgon (ob. Gorgony).

Meduzy, swobodnie pływające osobniki płciowe niektórych jamochłonów morskich, powstałe drogą przemiany pokoleń, przez pączkowanie lub strobilację (podział poprzeczny) osobnika bezpłciowego.

Medyceusze, ob. Medici.

Medycyna, sztuka lekarska, tj. sztuka leczenia chorych. Oparta jest na podstawach doświadczalnych; podkład ogólno-naukowy dają biologia, chemia, fizyka. M. teoretyczna składa się z anatomii, fizjologii, patologii, farmakologii. Ta podstawa umożliwia: orzeczenie, rokowanie, leczenie. M. praktyczna dzieli się na m. wewnętrzną, chirurgię, położnictwo, ginekologię, psychiatrię, otorino-laryngologię, pediatrię, dermato- i neurologię. — M. jako sztuka leczenia istnieje od czasów prehistorycznych. Była luźnym zbiorem wiadomości empirycznych, zajmowali się nią kapłani. Wysoki rozwój w Indiach, Egipcie, Grecji. Hippokrates (V w.) oparł m. na czystym doświadczeniu, odrzucając nieuzasadnione wierzenia. W tym okresie pojawia się teoria humoralna, która tłumaczy zdrowie i chorobę zmianą stosunków między czterema sokami ustroju. Galenos (II w. po Chr.) usiłuje stworzyć system naukowy m., opierając się na doświadczeniach. W śrdw. m. grecką przejęli Arabowie, od nich uczyła się Europa. Do IV w. była spekulacją scholastyczną; początek rozwoju dopiero, gdy zwróciła się do doświadczenia. Sekcje ludzkie Vesaliusa, odkrycie krążenia krwi (Harvey), wynalezienie mikroskopu (Leeuwenhoek), rozwój nauk przyrodniczych zapewniają jej silne podstawy. Powstają szkoły jatrochemiczna i jatromechaniczna. W XIX w. Müller i Virchow tworzą patologię komórkową, dając podstawy m. nowoczesnej. Odkrycia bakteriologiczne (Pasteur, Koch), stworzenie antyseptyki i aseptyki, zapewniają jej dalszy rozwój. Nauka o konstytucjonalizmie w ostatnich czasach nakazała m. uwzględniać stosunki indywidualne chorego.

Medycyna sądowa, zastosowanie zdobyczy wiedzy lekarskiej w sądownictwie i prawodawstwie; obejmuje naukę o przyczynach śmierci gwałtownej, o obrażeniach ciała, o dzieciobójstwie, o poczytalności itp.

Medyka, w. w pow. przemyskim (woj. lwowskie), 3000 mieszk.; biblioteka i zbiory Pawlikowskich (obecnie przeniesione do Lwowa).

Medyna (arabs. Medinet el Nebi), m. w Hedżasie (Arabia środk.), ok. 30.000 mieszk., arabski uniwers. i grób proroka, do którego co roku pielgrzymują tłumy mahometan.

Medytacja, łac., zastanawianie się, rozmyślanie.

Meeting (mitin), ang., wiec, zebranie.

Mefistofeles (Mefisto), imię diabła z legendy o Fauście w starej opowieści ludowej z r. 1587, odtąd we wszystkich utworach o Fauście, także w potocznym użyciu.

Mega..., gr., w wyrazach złożonych wielki.

Megafon, gr., tuba do wzmocnienia głosu; głośnik.

Megalit, gr., wielki kamień, użyty w czasach przedhistorycznych do budowli; por. Megalityczne zabytki.

Megalityczne zabytki, gr., przedhistoryczne budowle z wielkich kamieni; 2 rodzaje: groby przedhistoryczne oraz budowle kultowe (menhiry, kromlechy itp.). — Por. tabl. Kamienna epoka.

Megalocefalia, gr., wielkogłowie, ob. Makrocefalia.

Megalocyty, gr., olbrzymie krwinki czerwone.

Megalomania, gr., urojenie o własnej wielkości u chorych umysłowo; potocznie: przecenianie swojej osoby. Megaloman, cierpiący na megalomanię.

Megaron, starogrec. budynek mieszk., prostokątny, składający się z sali i przedsionka.

Megawolt = 1 milion woltów.

Megera, jedna z Erynij; stąd: kobieta szalejąca ze złości.

Megom, jednostka oporu elektr. = 10^6 omów.

Mehmed Ali, pasza Egiptu (1769—1849), zreorganizował kraj po europ., rozszerzył granice.

Mehoffer Józef, malarz pol., * 1869, najwybitn. przedstawiciel sztuki witrażowej w Polsce, znakomity w mal. dekoracyjnym, o oryginalnych motywach, rysunku i kompozycji: witraże do katedry św. Mikołaja we Fryburgu, polichromia skarbca na Wawelu i w. in., liczne obrazy-

Méhul (meül) Etienne Nicolas, kompoz. franc. (1763—1817), jeden z czołowych kompoz. 1. cesarstwa; przeszło 40 oper (m. i. „Józef w Egipcie"), symfonie, sonaty fortepianowe, hymny patriotyczne itd.

Meiboma gruczoły, gruczoły w powiekach, których łój uchodzi przewodami na brzegi powiek. Przy zatkaniu ujścia powstaje zapalenie gr. M. czyli jęczmień.

Meilhac (mejak) Henri, komediopisarz franc. (1831—97), jego arcydzieło: „Ma cousine".

Meiningeńczycy, słynna trupa aktor. z Meiningen w l. 1874—90; w reżyserii i wysławie najściślejsze oparcie o wzory historyczne.

Meissen, ob. Miśnia.

Meissonier (mesonje) Ernest, malarz franc. (1815—91); obrazki historyczno-rodzajowe, widoki, architektura; akwarele i grafika.

Meistersingerzy (niem., „śpiewacy-mistrze"), niemieckie towarzystwa poetów mieszczańskich XIII—XVII w.; członkowie dzielili się na pięć stopni, najwyższy z nich „mistrza" otrzymywał ten, który napisał nową pieśń i wykonał ją bez zarzutu. Główny przedstawiciel Hans Sachs.

Mekka, stol. Hedżasu, 130.000 mieszk.; relig. stol. świata muzułmańskiego i cel pielgrzymek, sławny meczet ze świętością Kaabą; ożywiony handel.

Meklemburgia (niem. Mecklenburg), dwie republ. związk. Rzeszy niem.: 1) M. Schwerin, nad Bałtykiem, liczne jeziora; rolnictwo i rybactwo; 708.000 mieszk.; najważn. m. Rostock (uniwers.); stol. Schwerin; 2) M.-Strelitz, najrzadziej zaludniona część Niemiec, 112.000 mieszkańców; stolica Neustrelitz.

Mekong, największa rzeka Indochin, 4500 km dł., wypływa z gór Tangla w Tybecie, uchodzi deltą do M. Płd. Chińskiego.

Meksyk (Mexico, urzęd.: Estados Unidos Mexicanos), związkowa republika w płd. części Ameryki Płn. 1,969.154 km² pow., 17,6 mil. mieszk. (9 na km²). Z wyjątkiem nizinnych wybrzeży Atlantyku (Półw. Jukatan) i Pacyfiku cały kraj stanowi wyżynę (1000—2000 m wys.), otoczoną od wsch. i zach. górami Sierra Madre. Na płd. krawędzi wyżyny liczne wulkany (Orizaba 5653 m, Popocatepetl 5452 m). 3 strefy klimat.: na wybrzeżu gorąca i wilgotna, od 600—2000 m wys. umiarkowana, a powyżej 2000 m chłodna i sucha (step). Skład ludn.: ok. 60% mieszańców, ok. 25% Indian i ok. 15% kreolów. Religia: katol. Panujący język hiszp. Na nizinie uprawa: kawy, kakao, tytoniu i bananów, na wyżynie: kukurydzy, pszenicy i hodowla koni i bydła rog. Olbrzymie zasoby górnicze. Produkcja (1934) w t: 5,7 mil. ropy naft., 2306 srebra (39% świat. prod.), 21 złota, 171.000 ołowiu, 44.000 miedzi, 37.000 cynku. Wartość (1934) przywozu: 480 mil., wywozu (gł. kopaliny i kawa): 603 mil. zł. Kolei: 30.000 km. Stolica Meksyk. Ustrój: Prezydent republ. wybierany przez cały naród. Władza ustawod.: kongres 2-izbowy, 28 stanów (na czele gubernatorowie, osobne kongresy). Hist.: Państwo Azteków, podbite 1519—26 przez Corteza dla Hiszpanii. Najbogatsza kolonia, od 1536 M. wicekrólestwem od 1823 niezawisłą republiką. Ciągłe rewolucje i przewroty, 1861 bankructwo i okupacja przez Francję, Anglię, Hiszpanię (zmuszenie do wypełnienia zobowiązań, ochrona poddanych). 1863 M. cesarstwem pod Maksymilianem austr., rozstrzelanym 1867 przez powstańców; zwycięzca Maksymiliana Juarez prezydentem do 1871. Pomyślny rozwój M. za prezyd. Diaza, 1876—1911 (stała armia, zwiększenie dochodów państw., zgniecenie przemytnictwa). Podczas wojny świat. M. neutralny. 1917 wprowadzenie przez prezyd. Carranzę nowej konstytucji (m. in. zupełny rozdział Kościoła od państwa). Realizacja jej za prezyd. Callesa, 1924—28, powodem walk wewnętrznych. 1928 prezydentem M. Obregon.

Meksyk (Mexico), stol. republ. M., położ. na wyżynie (2240 m), 1.030.000 mieszk.; katedra, uniwersytet.

Meksykanie, mieszkańcy staroż. Meksyku, szczeg. ludy Nahua, do których należeli też panujący Aztekowie (ob.). Wysoka kultura, liczne świątynie, w tym szereg piramid, poświęc. bogom słońca, ognia i deszczu; ofiary z ludzi; hieroglify (zmieniające znaczenie zależnie od barwy) i w. in.

Meksykańska Zatoka, część Oc. Atlant., między Ameryką Płn., Kubą i Florydą, połącz. Cieśniną Florydzką z oceanem, wysoka temperatura wody (w zimie 23—25°); tu powstaje prąd Zatokowy (Golfstrom).

Melancholia, gr., patologiczny stan psych., występuje w różnych chorobach umysłowych, objawia się w zadumie, obojętności, przygnębieniu, bezsenności, w myślach samobójczych; potocznie: nastrój zadumy i smutku. Melancholik, człowiek będący w stanie m.; człowiek nieśmiały, smutny, wrażliwy.

Melanchton Philipp, niem. humanista, teolog i pedagog (1497—1560), przyłączył się do Lutra i stał się najwybitn. siłą intelektualną obozu protest., zwł. w dziedzinie wychowania.

Melanezja, wyspy austral.: Nowa Gwinea, Archipel. Bismarcka, Santa Cruz, Nowe Hebrydy, Wyspy Fidżi, Nowa Kaledonia, ok. 1 mil. km², 1,7 mil. mieszkańców Melanezyjczyków i mieszańców.

Melania, św., 1) starsza (349—ok. 404), ufundowała 378 klasztor kob. w Jerozolimie; 2) młodsza (383—439), przełoż. założonego przez siebie klasztoru na Górze Oliwnej; pam. 18 II.

Melanizm (czarnobarwność), skłonność niektórych organizmów do przybierania ciemnego zabarwienia (u motyli, ssaków, ptaków itd.); u człowieka: w chorobie Addisona.

Melanżery, fr., maszyny, służące do mieszania masy przy fabrykacji czekolady.

Melassa (melasa), syrop, pozostający przy fabrykacji cukru, ma zastosowanie do otrzymywania spirytusu i jako pasza dla bydła.

Melbourne (melbern), stol. Wiktorii w Australii, 1 mil. mieszk.; uniwers., handel zbożem i wełną, gł. port wywozu wełny (ok. 6,8 mil. t. rejestr. netto).

Melcer (Szczawiński) Henryk, pol. kompoz. i pianista (1869—1928); 2 koncerty fortep., sonata skrzypc., transkrypcje, opera „Maria", pieśni.

Melcer (Rutkowska, Sztekkerowa) Wanda, powieściopisarka pol., * 1897: „Józe-

fina", „Podwójne życie Piotra Wernera", „Narzeczona z Angory", „Święta kucharka" i in.

Melchior, jeden z trzech królów, którzy oddali hołd Jezusowi w stajence betlejemskiej.

Meldowanie, 1) donoszenie, zgłaszanie; 2) doniesienie do władz o przybyciu, zmianie pobytu lub mieszkania itp.

Meliczny, gr., śpiewny; meliczna poezja, do śpiewu, liryka.

Melilla, hiszp. m. na płn. wybrzeżu Maroka, 60.000 mieszkańców; twierdza.

Melinit, materiał wybuchowy, stopiony kwas pikrynowy, niekiedy zmieszany z bawełną strzelniczą.

Melioracja, łac., ogólnie: ulepszenie; w szczeg., ob. Melioracje rolnicze.

Melioracje rolnicze, prace nad równomiernym rozdziałem wilgoci w glebie: 1) Osuszanie: a) drenowanie, system podziemnych kanalików, odprowadzający zbyteczną wodę w kierunku naturalnego spadku terenu, b) osuszanie systemem rowów otwartych, c) kierunek orki wpływający na odprowadzanie wilgoci. 2) Nawadnianie: a) korzystając ze spadku naturalnego lub też za pomocą siły mechanicznej, doprowadza się wodę do głębszych warstw gleby, b) zalewa na pewien czas całą powierzchnię, c) zrasza za pomocą specjalnych urządzeń. 3) Nawożenie: szlamem, torfem, marglem itp.

Melisa, rośl. wargowa, w krajach śródziemnomors.; u nas hodowana m. lekarska dostarcza olejku melisowego i wody melisowej.

Melit (miodowiec, kamień miodowy), minerał, sól glinowa kwasu melitowego, miodowy żółty, występuje w węglu brunatnym w Turyngii, Czechosłowacji itd.

Melizmat, gr., w muz. ozdobnik, koloraturowy ornament melodii.

Melk, stacja klimat. w Austrii Dolnej, nad Dunajem, 3.000 mieszk.; sławne opactwo benedyktynów z XI w.

Mellerowa Zofia, komedio-pisarka pol. (1848—1909): „Żyzio", „Hrabina Tea", „Kto winniejszy", „Fałszywe blaski" i in.

Melodia, gr., postęp kilku tonów wzajemnie od siebie zależnych i logicznie spojonych. Stanowi obok rytmu podstawowy czynnik muzyczny. Melodyjny, polegający na m., śpiewny.

Melodium, organki pokojowe, harmonium.

Melodramat, gr., w XVII w. dramat z muzyką, opera, obecnie dramat popularny z dodatkami muzycznymi.

Melodyka, gr., 1) sposób prowadzenia melodii; 2) nauka o melodii, jej budowie, stylu itd.

Meloman, gr., miłośnik muzyki.

Melon, roczna rośl. dyniowata o żółtych kwiatach; owoce duże, jadalne; Azja; w Polsce hodow. w inspektach.

Melonowiec, rośl. o owocach podobnych do melonów; sok mleczny dostarcza papajotyny.

Melos (włos. Milo), grec. wyspa w Cykladach na M. Egejskim, wulkan., 161 km², 5.000 mieszk.; w pobl. ruin stolicy M. znaleziono 1820 posąg Wenus z Milo (obecnie w Paryżu).

Melos, gr., pieśń, poemat liryczny, także melodia w ogóle. Melopeja, nauka o melodii.

Melozzo (melocco) **da Forli,** właśc. Marco degli Ambrosi, malarz włos. (1438—94); przew. freski; jeden z pierwszych stosował śmiałe skróty perspektywiczne.

Melpomena, w mitol. gr. jedna z 9 muz, bogini śpiewu i tragedii.

z Melsztyna, ob. Melsztyńscy.

Melsztyńscy, 1) Spytek I., wojewoda krak., † 1352, współpracownik Łokietka i Kazimierza W., założ. Melsztyna i Tarnowa; 2) Spytek II, wojew. krak., jeden z twórców unii pol.-lit.; 3) Spytek III, kasztelan biecki, przywódca husytów pol., po śmierci Jagiełły na czele opozycji przeciw dworowi.

Meluzyna, wg podania starofranc. syrena, została żoną hr. Raimunda de Poitiers; gdy ten ujrzał ją w kąpieli w postaci rusałki zniknęła i odtąd ukazywała się tylko jako zwiastunka nieszczęścia.

Melville (melvil) 1) wyspa u płn. wybrz. Australii, 4350 km²; 2) wyspa w archipel. arktycznym, 42.500 km², należy do Kanady.

Melville (melwil) Herman, powieściopisarz anglo-ameryk. (1819—91), główne dzieło powieść morska: „Moby Dick, or the Whale".

Membrana, łac., błona; w fizyce błona lub cienka płytka (papierowa pergamin., kauczuk., stal.) wprawiana w drganie przez fale głosowe, oddaje z dużym podobieństwem działające na nią dźwięki.

Memel, ob. Kłajpeda.

Memento (łac., „pamiętaj"), ostrzeżenie, przestroga. M. mori, pamiętaj o śmierci. W mszy katol. modlitwa za żywych i umarłych.

Memfis, 1 najstar. stol. Egiptu, nad Nilem, ruiny i piramidy grobowce na brzegu pustyni. 2) m. w st. Tennessee w St. Zjedn. Am. Płn., nad Missisipi, 250.000 mieszkańców.

Memling Jan, malarz niderl. (1433—94), o dużym wdzięku i subtelności zwł. w obrazach N. P. Marii.

Memnon, król Etiopów, legend. budowniczy wielu gmachów i posągów. Kolosy M., w rzeczyw. posągi Amenhotepa III, wysokie na 21 m, zbudowane z jednego bloku kamiennego. Jeden z nich uszkodzony, wydawał przy zmianie temperatury, zapewne wskutek oddzielania się drobnych cząstek, dźwięki.

Kolos Memnona

Memnona słupy, ob. Memnon.

Memorandum, łac., krótki zapisek dla pamięci; małe pismo dyplomatyczne i in.

Memorata Anna, poetka pol.-łacińska z połowy XVII w.

Memoria, łac., pamięć; in memoriam, ku pamięci.

Memoriał, 1) pismo zawierające przedłożenie jakiegoś projektu, sformułowanie żądań, poglądów itd.; 2) w księgowości jedna z ksiąg głównych.

Memphis, ob. Memfis.

Men (niem. Main), pr. dopływ Renu, 524 km dł., uchodzi pod Moguncją.

Mena Juan de, poeta hiszp. (1411—56), „ojciec" poezji uczonej.

Menady, gr., „oszalałe" towarzyszki Dionizosa.

Menam, gł. rzeka Syjamu, 800 km, uchodzi do Zatoki Syjamskiej.

Menandros (M e n a n d e r), największy komediopisarz nowo-attycki, 342—290 przed Chr., dochowały się fragmenty, naśladowali go Plautus i Terencjusz.

Menas (M i n a s), św., żołnierz z Egiptu, pustelnik w Frygii, męczennik za Dioklecjana.

Menaż, fr., utrzymanie, wikt, kuchnia wojsk. M e n a ż k a, naczynie do przenoszenia potraw.

Menażeria, fr., wystawa żywych zwierząt (przeważnie wędrowna).

Mencken Henry Lewis, pisarz anglo-ameryk., * 1880, znakomity essayista, również satyryk.

Mendel, 15 jednostek, 1/4 część kopy.

Mendel Johann Gregor, duchowny austr., botanik (1822—84), odkrył prawa dziedziczenia u roślin; por. M e n d e l i z m.

Mendelejew Dymitrij, chemik ros. (1834—1907), twórca periodycznego układu pierwiastków chemicznych.

Mendelizm, teoria dziedziczenia cech, wykryta przez M e n d l a (ob.): Pierwsze pokolenie mieszańców otrzymane ze skrzyżowania pary cech jest (pozornie) jednolite; następne pokolenie wyprowadzone z poprzedniego, rozpada się na jednostki o cechach czystych (pierwotnych) i cechach mieszańców, występujące w pewnym stałym, matematycznie określonym stosunku. M. został naukowo opracowany przez de Vriesa (ob.) i in.

Mendelssohn Moses, filozof niem.-żyd. (1729—86), usiłował pogodzić teologię żyd. i filozofię Maimonidesa z deistycznymi poglądami Oświecenia.

Mendelssohn-Bartholdy Felix, kompoz. niem. (1809—47); kompozycje o charakterze częśc. pseudoklasycznym, częśc. romantycznym: oratoria „Paulus" i „Elias", muzyka do „Snu nocy letniej", chóry, kantaty, psalmy, pieśni; uwertury, symfonie, kompozycje fortep. (wśród nich pieśni bez słów), muzyka kameralna.

Menderes, staroż. Meander, rz. w M. Azji, tworząca liczne zakręty.

Mendès (mandes) Catulle, franc. poeta i pisarz (1841—1903).

Mendes Pinto Fernão, pisarz portug. (1514—83), znakom. prozator w opisach awanturniczych podróży egzotycznych.

Mendog (M i n d o w e), pierwszy historyczny władca Litwy, zjednoczył ziemie litew., walczył z Rusią, Polską, Zakonem Inflanc., 1253 przyjął chrzest i koronował się; 1263 zamordowany.

Mendoweszka, wesz pasożytująca u człowieka w miejscach owłosionych, z wyjątkiem głowy.

Mendoza, stol. prow. M. w Argentynie, u stóp Kordylierów, 77.000 mieszkańców.

Mendoza Diego Hurtado de, hiszp. humanista, poeta, historyk i mąż stanu (1503—75).

Menelaos, 1) w gr. mit. syn Atreusza, uciekł do Sparty, zaślubił córkę króla Tyndara Helenę, gdy ją uprowadził Parys przedsięwziął wyprawę przeciw Troi, po upadku Troi odpłynął z Heleną; 2) rzeźbiarz rzym. za Tyberiusza.

Menelik II (Menilek), cesarz Abisynii (1844—1913), zwyciężył Włochów (Adua 1896), popierał rozwój kulturalny kraju.

Menes, najstarszy histor. król egips., ok. 3300 prz. Chr., zjednoczył Dolny i Górny Egipt.

Mene, Tekel, Fares, ob. Belzacar.

Ménétriers (menetrie), m e n e s t r e l s, m i n i s t r e l s, francuscy śpiewacy i grajkowie wędrowni, w śrdw. mieli własny cech i prawa.

Mengli Girej, chan krymski, napadał na Polskę i Litwę, 1506 pobity przez Glińskiego pod Kleckiem.

Mengs Antoni Raphael, malarz niem. (1728—79); kompozycje w stylu klasycystycznym, portrety.

Menhiry, megalityczne zabytki z epoki kamiennej, o charakterze kultowym.

Meningitis, ob. Mózgowe opony.

Meningokokki, ziarenkowce wywołujące zapalenie opon mózgowych.

Meniński (Mesgnien) Franciszek, pol. orientalista i gramatyk (1623—98), sławny wielkim słownikiem języków wschodnich.

Menippos, satyryk grecki, ok. 270 prz. Chr., twórca satyry filozof., od niego zwanej m e n i p e j s k ą.

Menisk, powierzchnia cieczy w wąskich rurkach; m. jest w y p u k ł y, gdy ciecz nie zwilża ścian naczynia (rtęć w nacz. szkl.), w k l ę s ł y dla cieczy zwilżającej (np. woda w nacz. szklanym).

Menkes Zygmunt, malarz pol.-żyd., * 1896; obrazy z życia żyd., studia figuralne, pejzaże, martwe natury.

Mennica, przedsiębiorstwo państwowe lub prywatne dla wybijania monet i medali. Dziś jedyna niepaństwowa m. istnieje w Birmingham.

Mennonici, nowochrzczeńcy (anabaptyści), pochodz. od Mennona, wyzn. wiarę ewang., chrzest dorosłych, odrzucają przysięgę i służbę wojsk. Liczba ich ok. ½ miliona.

Meno, wł., mniej. Przeciw.: p i ù, więcej.

Mens, łac., duch, umysł, rozum.

Mensa, stół; m. Domini, stół Pana; m. academica, tania kuchnia akademicka.

Mensa, bona mensae, d o b r a s t o ł o w e, na utrzymanie dworu.

Mens sana in corpore sano, łac., „w zdrowym ciele zdrowy duch", przysłowiony cytat z satyry Juwenalisa.

Menses, łac., miesiące; miesiączka (ob.).

Menstruacja, łac., miesiączka (ob.).

Mensura, łac., ob. Menzura.

Menszykow, 1) Aleksander Daniłowicz, ks. ros. (1673—1729), współpracownik woj. i polit. Piotra W., wszechwładny za Katarzyny II, zesłany przez Piotra II na Sybir; 2) Aleksy Siergiejewicz (1787—1869), adiutant cara 1817, gubernator Finlandii 1831, w wojnie krymsk. zwyciężony pod Almą i Inkermanem.

Mentalność, łac., struktura duchowa, umysłowość; m e n t a l n y, odnoszący się do ducha; pomyślany.

Mentol, związek organ. z grupy terpenów, gł. składnik olejku miętowego, środek antyseptyczny i słabo znieczulający.

Mentona (fr. Menton), m. i stacja klimat. w franc. depart. Alpes-Maritimes, b. łagodny klimat, 23.000 mieszkańców.

Mentor, przyjaciel Odyseusza i wychowawca Telemacha, stąd dziś potoczna nazwa pouczającego doradcy, także w znacz. uciążliwym.

Menu (menü), fr., spis potraw.

Menuet, fr., taniec starofranc. w takcie 3/4, rozpowszechn. w XVII i XVIII w., pełen wdzięku, wytworności, niezbyt żywy.

Menzel (mencel) Adolf von, niem. malarz i grafik (1815—1905), znakomity poprzednik impresjonizmu i plenairyzmu, o dojrzałym realizmie, bardzo wszechstronny, „Koncert na flecie", „Walcowanie żelaza".

Menzura, łac., 1) miara; w pracowni chem. (menzurka), naczynie z podziałką, używ. do mierzenia objętości cieczy; 2) w muz. stosunek szerokości piszczałki organowej do długości; na flecie stosunek otworów i klap; w instrum. smyczkowych długość szyjki w stosunku do pudła rezonansowego, także długość strun; wartość nut wg dawnego pisma nutowego (menzuralnego); 3) w szermierce oddalenie przeciwników od siebie.

Mer, ob. Maire.

Meran (włos. Merano), m. i uzdrowisko klimat. w płd. Tyrolu, nad Adygą (Włochy), 25.000 mieszkańców.

Merceryzacja, nadawanie połysku tkaninie bawełn. przez zanurzenie w roztworze wodorotlenku sodowego.

Mercier (mersje) Louis, poeta franc., * 1870, przedstawiciel kulturalnej ideologii chłopskiej na podkładzie chrześcijańskim i kultu ziemi.

Mercure de France (merkür de frans), paryskie czasopismo literackie, założ. 1889 przez Gourmonta.

Merczyng Henryk, pol. historyk i etnograf (1859—1914).

Mer de Glace (mer de glas, „morze lodowe"), lodowiec na Mont Blanc, 14 km dł., 40 km² powierzchni.

Mereczanka, pr. dopływ Niemna, 184 km, od Olkienik do ujścia tworzy granicę pol.-litew.

Meredith (meredis) George, poeta i powieściopisarz ang. (1828—1909), rzecznik kultu przyrody i postępu, filozoficznie pogłębionym humorem zwalczający egoizm natury ludzkiej, ważniejsze powieści: „The Ordeal of Richard Feveral", „Rhoda Fleming", „The Adventures of Harry Richmond", „The Egoist", „The Tragic Comedians", „Diana at the Crossways", studium „On Comedy, and the Uses of the Comic Spirit".

Mereżkowski Dmitrij Siergiejewicz, pisarz rosyj., * 1865, po przewrocie emigrant w Paryżu, myśliciel religijno-filozoficzny, głębokie przekroje dziejowe w obrazach powieściowych: „Julian Apostata", „Leonardo da Vinci", „Piotr i Aleksy", „Aleksander I", „Mesjasz" i in., w studiach: „Nadchodzący cham", „Od wojny do rewolucji" i in.; także jego szkic o Piłsudskim.

Mérida, stol. meksyk. stanu Jukatan, 90.000 mieszk., przem. bawełniany.

Mérimée (merime) Prosper, pisarz francuski (1803—70), celował w nowelach, oryginalnie łącząc klasycyzm stylu z duchem romantyzmu. „Colomba", „Carmen" i in., świetna powieść historyczna: „Chronique du règne de Charles X".

Meritum, łac., zasługa, istotna treść.

Merkantylizm, pogląd gospodarczy, panujący od XVI do połowy XVIII w., dążący do zwiększenia wywozu a zmniejszenia przywozu, by jak najwięcej pieniędzy wpływało do kraju. Popierano przemysł wywozowy, obniżano ceny środków żywności dla obniżenia kosztów produkcji. Gł. reprezentanci: w Anglii Cromwell, we Francji Colbert.

Merkator Gerhard, kartograf niderl. (1512—94), twórca kartografii nauk. i rzutu kartograf M.; wydał słynne mapy: świata, Europy.

Merkurializm, rtęcica, zatrucie rtęcią, ob. Rtęć.

Merkuriusz Polski, najdawn. czasopismo pol., wyd. 1661 przez Gorczyna.

Merkury, rzym. bóg handlu z laską (caduceus) i workiem, uważany za opiekuna nowin i dziennikarstwa.

Merlin, czarodziej i prorok średniowiecznej legendy o Arturze, syn inkuba i zakonnicy, pomocny w sprawach miłosnych, franc. romans o nim z XIII w. rozpowszechniony w całej Europie.

Merlini Dominik, budowniczy Włoch, pracujący w Polsce (1731—97).

Meroe, w staroż. stolica państwa etiop. (okres rozkwitu 550 prz. Chr. — 250 po Chr.).

Merowingowie, dynastia frankońska, V—VIII w. Z nich król Klodwig, 481—511, zjednoczył wszystkich Franków; ostatni z M. Childeryk III, zdetronizowany 752.

Merseburg, stol. prus. rejencji M., 30.000 mieszkańców.

Meru, wulkan we wsch. Afryce, na płd.-zach. od Kilimandżaro, 4630 m.

Merveilleuse (merwejöz), fr., „cudowna", określenie stroju kobiec. od czasów Dyrektoriatu (ok. 1795) do 1815.

Merw, oaza i miasto w ros. Turkiestanie, nad Murgabem, 21.000 mieszk.; ruiny budowli i grobowców, w XI w. stol. państwa seldżuckiego.

Merwart Paweł, malarz pol. (1855—1902), ceniony portrecista.

Merynosy, rasa owiec pochodzenia hiszp. o miękkiej, wartościowej wełnie.

Merynos

Merytoryczny, łacin., wchodzący w istotną treść rzeczy, sprawy itd.

Mesalina, ob. Messalina.

Meseta, hiszp. nazwa wyżyny w środkowej i płn.-zach. części Półw. Pirenejskiego, zbudow. ze skał archaicznych i paleozoicznych: stepowa, klimat kontynentalny.

Mesjanizm, mistyczna nauka o posłannictwie narodowym, jaką się spotyka już w starożytności; przejawia się w literaturze polskiej XVII w.; rozkwita za romantyzmu, jako reakcja przeciw niewoli, po Woroniczu i Brodzińskim zwłaszcza przez Mickiewicza; najpopularniej

sformułowana przez Krasińskiego: Polska Chrystusem narodów; także Słowacki; na innych podstawach Hoene-Wroński; ostatnio Lutosławski.

Mesjasz, hebr. Maszíach: namaszczony (grec. Christos), wg St. Test. król, namaszczony przez samego Boga, który nadejdzie w przyszłości i zaprowadzi państwo mesjańskie (Królestwo Boże) na ziemi.

Mesmer Franz Anton, lekarz szwajc. (1734-1815), twórca nauki o magnetyzmie zwierzęcym zw. mesmeryzmem.

Mesmeryzm, ob. Mesmer.

Meso..., mezo, gr., w wyrazach złoż. oznacza środkowy, między.

Mesoderma, gr., ob. Mezoderma.

Mesrop, św., teolog ormiański, † 441, tłumacz Biblii na jęz. ormiański, twórca pisma ormiańs.

Messalina Valeria, żona rzym. ces. Klaudiusza, sławna z rozwiązłości; stracona 48 po Chr. na rozkaz Klaudiusza.

Messidor, fr., „miesiąc żniw", 10. miesiąc franc. kalendarza rewolucyjnego.

Messrs, skróc. Messieurs, fr., „moi panowie"; używ. także w listach angielskich.

Mesto, włos., w muz. poważnie, smutno.

Mesyna, włos. Messina, stol. włos. prow. M., na Sycylii, nad Cieśn. Mesyńską, 180.000 mieszk., uniwers., twierdza. — Staroż. kolonia założ. ok. 700 prz. Chr.; 1783 i 1908 wielkie trzęsienia ziemi.

Mesyńska Cieśnina (włos. Stretto di Messina), oddziela Sycylię od Włoch, 42 km dł., 3—18 km szer., do 102 m głęb.

Meszed, stol. prow. perskiej Chorasan, 85.000 mieszk., cel pielgrzymek szyitów.

Meta..., gr., w wyrazach złoż., zmiana, przejście, pomiędzy, za.

Meta, cel, zwł. w wyścigach.

Meta, wł., połowa; a metà, do połowy.

Metabola, gr., owady odbywające przeobrażenie.

Metabolizm, gr., wyrażenie oznaczające całość procesów przemiany materii i energii w organizmie. Anabolizm: procesy przyswajania, katabolizm: dysymilacja.

Metafizyka, gr., dział filozofii, nauka o bycie, istocie świata, absolucie. Dzieli się na ontologię, tj. naukę o istnieniu, kosmologię, naukę o świecie, racjonalną psychologię, naukę o duszy, i teologię, naukę o Bogu. Metafizyczny, pozazmysłowy.

Metafora, gr., przenośnia.

Metafraza, gr., przerabianie wierszy na prozę.

Metale, pierwiastki chem., z wyjątkiem rtęci stałe, dobre przewodniki ciepła i elektryczności, o tzw. połysku metalicznym; m. lekkie, o cięż. właśc. niższym niż 5, reszta — m. ciężkie. Wszystkie m. można otrzymać w stanie krystaliczn. Z wyjątkiem m. szlachetnych utleniają się na powietrzu, tworząc tlenki m. W przeciw. do metaloidów (ob.) są jednoatomowe. W stanie rodzimym występują tylko m. szlach., inne w związkach, najczęściej z tlenem i siarką (rudy).

Obróbka m., nadawanie metalom kształtu przedmiotów użytkowych, odbywa się w temperaturze plastyczności metalu, albo na zimno. Na gorąco: kucie, walcowanie, lub prasowanie. Kucie: ręcznie młotem na kowadle lub mechanicznie młotami parowymi, powietrznymi lub sprężynowymi. Walcowanie: na walcach gładkich lub profilowych. Prasowanie: przy użyciu matryc na prasach hydraulicznych, mimośrodkowych, frykcyjnych i śrubowych. Na zimno: ręcznie pilnikiem, w imadle. Mechanicznie: przecinanie, u mniejszych przekrojów nożycami, przy większych na cyrkularce lub pile ramowej. Obróbka powierzchni gładkich na heblarkach i strugarkach; powierzchnie walcowe i kulowe na tokarkach, powierzchnie nieregularne (koła zębate) na frezarkach, otwory zaś na wiertarkach. Do precyzyjnej obróbki używa się szlifiarek.

Metale szlachetne, m. trudno ulegające działaniu czynników chem., odznacz. się pięknym połyskiem, występ. rzadko w przyrodzie: złoto, srebro, platyna, osm, iryd; używ. do wybijania monet i wyrobu przedm. ozdobnych.

Metallmann Joachim, filoz. pol., * 1889, broni filozofii przyrody jako samodzielnej dyscypliny, autor oryginalnej koncepcji determinizmu.

Metalografia, gr., nauka o wewnętrznej strukturze metali; posługuje się metodą optyczną (mikroskopową), promieniami Roentgena, obserwacją procesów, zachodz. przy topieniu i krzepnięciu.

Metaloidy (niemetale), pierwiastki chem., kt. w przeciwieństwie do metali nie posiadają na ogół połysku metalicznego, są złymi przewodnikami ciepła i elektryczności, ich tlenki wytwarzają z wodą kwasy (tlenki metali tworzą zasady).

Metalowa epoka, rozpoczyna się na bliskim Wschodzie w V. tysiącleciu przed Chr., w Europie ok. 2000 prz. Chr., zaś u niektórych ludów dopiero w czasach najnowszych. Pierwszym metalem służącym do wyrobu narzędzi była miedź, która pojawiając się już pod koniec neolitu, tworzy w niektórych krajach przejściowy okres neolityczny, lub chalkolityczny. Przez zmieszanie miedzi z cyną otrzymano twardszy i łatwiej topliwy brąz. Wyroby odlewane z brązu wyparły w zupełności kamień, tworząc epokę brązową (2000 do 800 prz. Chr. dla Europy środk. i płn.), w czasie której przedhist. kultura materialna dochodzi do znacznego rozkwitu. Nowy metal służył do wyrobu narzędzi i broni, jak siekiery, sztylety, ostrza włóczni później miecze, oraz ozdób: szpile, zapinki, branzolety. Rozwija się na dużych obszarach handel i przemysł zwł. brązowy, co powoduje stykanie się kultur. Groby są początkowo szkieletowe, dopiero w 2. połowie e. br. szerzy się obrządek ciałopalny. Najważniejsze kultury przedhist. Europy w e. br.: a) północna cz. skandynawska, cechująca się pięknymi wyrobami z brązu wyłącznie importowanego, przypisywana ludności pragermańskiej, b) węgiersko-rumuńska Traków i Kimerów, o również rozwiniętym przemyśle brązowym, c) łużycka o dobrze rozwiniętej ceramice, istniejąca od 1400 do 400 prz. Chr. na obszarach wsch. Niemiec i Polski, d) praceltycka na zachodzie Europy.

c) egejska, obfitująca w piękne zabytki sztuki i architektury. Ok. 1500 prz. Chr. pojawiające się na Wschodzie żelazo, w VIII w. prz. Chr. wypiera w Europie brąz, zapoczątkowując epokę żelazną. **Epoka żelazna** dzieli się na: 1) **Okres halsztacki** (od Hallstatt w Austrii), trwa do 500 prz. Chr., podczas którego wytwarza się w okol. Alp silne centrum kultury, promieniujące na całą Europę. Wyroby żelazne i brązowe ówczesne niezwykle piękne, ceramika artystycznie wykonana. 2) **Okres lateński** (od miejsc. La Tène) 500 prz. Chr. do 0, jest okresem przewagi Celtów, którzy przechodząc całą Europę, pozostawiają ślady kultury swojej i wpływów południ. (krążek garncarski, broń, monety). W tym czasie płd. Europa wkracza w okres historyczny. 3) **Okres wpływów rzymskich** do 400 po Chr., w którym na środkowo- i płn.-europejskie ludy germańskie i słowiańskie silnie oddziaływuje cesarstwo rzymskie, a zwł. płn. jego prowincje. Wpływ ten niknie w 4) **okresie wędrówek ludów**, w którym dominują pozostawiające w całej Europie ślady swego pobytu Germanie (grupy: gocka, frankońska, anglosaska i skandynawska). Wreszcie w 5) **okresie wczesnohistorycznym** następuje wśród wchodzących zwolna w światło historii Słowian uspokojenie, zakłócane jednak w IX—XI w. wyprawami Wikingów. — Por. **tablicę**.

Metalurgia, gr., nauka o otrzymywaniu metali z rud.

Metameria, gr., budowa zwierz. wykazująca powtarzające się części (segmenty), np. pierścienice.

Metamery, gr., części czyli segmenty powtarzające się w organ. zwierz. wzdłuż osi głównej; np. człony u tasiemca.

Metamorfoza, gr., **przeobrażenie**, w podaniach greckich przemiana ludzi w zwierzęta, drzewa, źródła itp., stąd tytuł poematów Owidiusza; w **biologii**, ob. Przeobrażenie.

Metan, **gaz błotny**, **kopalniany**, **ziemny**, najprostszy węglowodór nasycony, CH_4, wydziela się z szybów naftowych, wulkanów błotnych, tworzy się przy suchej destylacji subst. rośl., gł. składnik gazu świetl. (30—40%); bezbarwny, bezwonny, trudno rozpuszczalny w wodzie, pali się płomieniem nieświecącym, z powietrzem tworzy mieszaninę wybuchającą.

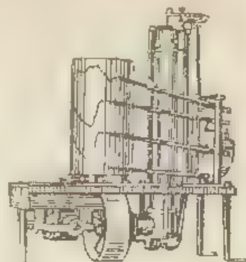
Metapsychika, gr., **metapsychologia**, **parapsychologia**, wiedza o zjawiskach psychicznych i fizycznych osobliwych, trudnych do badania i naukowo przeważnie niepewnych. Do zjawisk metapsychicznych należą: telepatia, jasnowidzenie, automatyczne mówienie i pisanie, psychometria, proroctwo, materializacja, telekineza, lewitacja, elewacja, przenoszenie przedmiotów na odległość bez dotykania ich, powstawanie pisma bez używania przyborów do pisania i rąk oraz dźwięków bez używania narządów mowy. Zjawiska m. powstają w obecności osób obdarzonych szczególnymi właściwościami. **Metapsychiczny**, dotyczący metapsychiki.

Metapsychologia, gr., metapsychika (ob.).

Metastasio właśc. **Trapassi** Pietro, poeta włoski (1698—1782), celował w melodramacie.

Metastaza, gr., przerzut nowotworu.

Metempsychoza, gr., wędrówka dusz; nauka o przechodzeniu duszy po śmierci ciała w ciało inne, ludzkie lub zwierzęce, tj. o **reinkarnacji** (u filozofów indyj., orfików, pitagorejczyków, neoplatoników, gnostyków, wielu mistyków i teozofów).

Barotermohygrograf
(notuje samoczynnie przebieg ciśnienia atmosf., temperatury i wilgotności)

Meteorologia, grec., nauka, badająca zmienność stanów atmosfery ziemskiej. Opiera się na spostrzeżeniach meteorologicznych, dokonywanych za pomocą przyrządów systematycznie i o tym samym czasie przez stacje meteorologiczne, które notują: ciśnienie, temper. i wilgotność powietrza, temp. ziemi, zachmurzenie, opady, kierunek i siłę wiatru, poza tym szczególne zjawiska, jak burze, mgły itp.; zagadnieniem praktycznym: przewidywanie pogody. W Polsce kieruje obserwacjami m Państwowy Instytut Meteorologiczny (P. I. M.).

Meteory (**gwiazdy spadające**), odłamki materii krążące w przestrzeni. Dostając się w obręb atmosfery świecą wskutek tarcia o powietrze.

Meteoryty, odłamki materii pochodzenia kosmicznego, spadające czasem na powierzchnię ziemi. Częste są m. żelaziste (**holosyderyty**) i skalne (**asyderyty**), które z domieszką żelaza i niklu noszą nazwę **mezosyderytów**. M. bywają różnej wielkości, od małych bryłek do brył ważących tonny.

Methemoglobina, gr., pochodna barwnika krwi, zawierająca tlen trwale związany.

Metoda, gr., zespół zasad i reguł, które służą do badania i opisywania zjawisk i faktów, i do uporządkowania, opracowania i wyzyskania materiału myślowego. Przykładami stosowanych częściej metod są: **indukcja** (ob.) i **dedukcja** (ob.).

Metodologia, gr., nauka o metodzie: badanie stosowanych w naukach metod (ob.).

Metody, św., apostoł słowiańs., brat św. Cyryla (ob. C. 3), †885, działał w Bułgarii, potem wraz z bratem w Pannonii i na Morawach, gdzie był metropolitą.

Metodyka, grec., pouczenie w kierunku planowej nauki lub rozwiązania jakiegoś zagadnienia. M. wytworzona przez daną naukę i do niej dostosowana: **metodologia**. **Metodyczny**, zgodny z m., oparty na systemie.

Metodyści, nazwa zbiorowa licznych sekt protestanckich.

Metojkowie, w staroż. Grecji cudzoziemcy, mieszkający w obcym mieście, trudnili się przeważn. handlem, nie mieli pełnych praw.

Metonimia, grec., „zamiana imienia", figura retoryczna, podstawiająca jedno pojęcie za drugie na zasadzie bliskich stosunków rzeczowych.

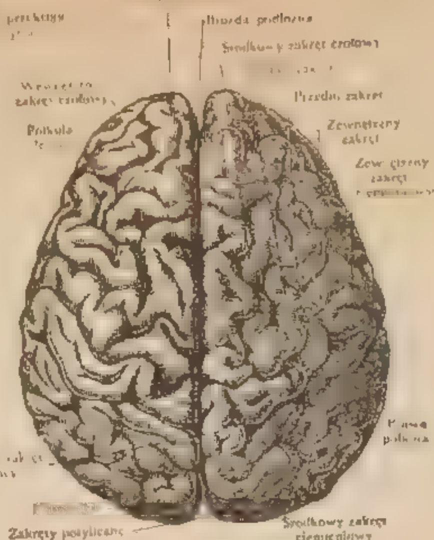

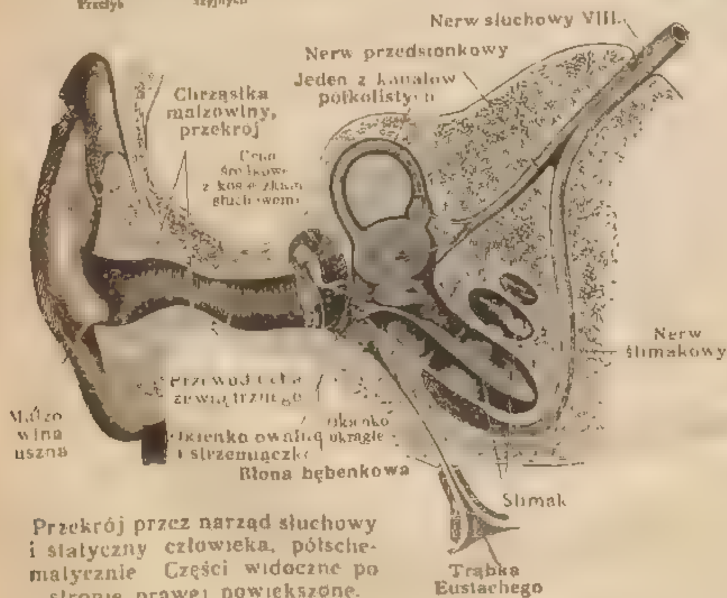
Okres miedziano-kamienny do halsztackiego:
1. Sztylet bronzowy (Austrja). 2. Grób popielnicowy. 3. Wózek z Strettweg koło Judenburga (początek okresu żelaznego). 4. Grób ciałopalny. 5. Grób szkieletowy.

Okres halsztacki do okr. Wikingów:
6. Trumna z wydrążonej kłody (okres bronzu). 7. Frankońska sprzączka do pasa (Dietersheim). 8. Frankońskie wiadro drewniane. 9. Rzymskie naczynie bronzowe. 10. Nagrobek w kształcie okrętu. 11. Miecze z czasów wędrówki ludów i okr. Wikingów.

Mózg, oko, ucho

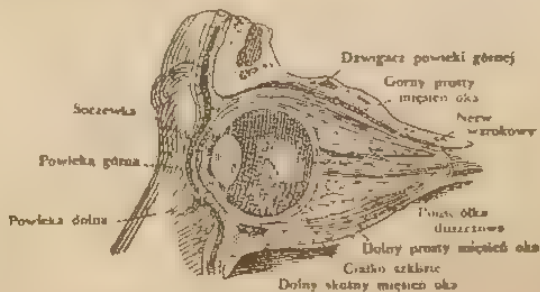

Przekrój przez narząd słuchowy i statyczny człowieka, półschematycznie. Części widoczne po stronie prawej powiększone.

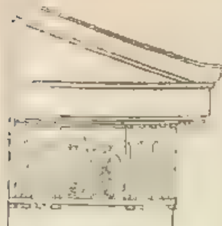

Pionowy przekrój gałki ocznej.

Pionowy przekrój zamkniętego oka i jego otoczenia.

Metopy, gr., w architekturze prostokątne pola, wypełniające w doryckim fryzie przestrzeń między tryglifami.

Metopa (w środku)

Metr, m, jednostka długości, odstęp dwóch kresek na wzorcu, wykonanym ze stopu platyny i irydu, znajdującym się w Biurze Międzynarod. Miar i Wag w Sèvres pod Paryżem; pierwotnie był pomyślany jako 40-milionowa część południka ziemskiego. M. kwadratowy, m², jednostka powierzchni, kwadrat o boku = 1 m; m. sześcienny, m³, jednostka objętości, kostka o krawędzi = 1 m. — Por. Metryczny układ.

Metrampaż, fr., składacz, który złożony skład (szpalty) łamie w kolumny (stronice).

Metresa, fr., kochanka, utrzymanka.

Metro, skrót paryski na oznaczenie miejskiej kolei podziemnej.

Metronimikon, gr., imię własne utworzone od imienia matki. — Por. Patronimikon.

Metronom, gr., instrument wahadłowy, wybijający takt.

Metropolia, gr., właściwie miasto macierzyste w przeciw. do miast w koloniach, potem główne miasto prowincji, kraju itd.

Metropolita, gr., arcybiskup metropolii, tzn. większego miasta, posiadający oprócz własnej diecezji pewną władzę nad biskupami określonego obszaru, zw. sufraganami.

Metrum, gr., miara; w poezji miara wiersza na podstawie rytmicznego następstwa zgłosek albo jedność rytmiczna, przez której powtarzanie powstaje układ rytmiczny o stałych wymiarach wiersza. Nauka o rytmicznych formach poezji, czyli metryka, rozwinięta w starożytności klasycznej. Podstawą metrum są stopy wierszowe lub ich połączenia.

Metryczny, 1) opierający się na metrze, jako mierze zasadn. Metryczny układ, dziesiętny układ miar długości, powierzchni, objętości, ciężarów, którego podstawową jednostką jest metr; wprowadzony 1795 i 1800 we Francji, z czasem, z wyjąt. Anglii i St. Zjedn., w innych krajach; 2) związany z miarą wierszową (metrum, ob.).

Metryka, gr., 1) metrykalna księga, ob. Metryki; także potocz. nazwa wyciągu z księgi metrykalnej; 2) m. koronna, w dawnej Polsce księgi kancelarii król., w których zapisywano akta król.; dziś po zwróceniu przez Rosję, dokąd znaczną jej część wywieziono po rozbiorach, w Archiwum Gł. Akt Dawnych w Warszawie; 3) nauka o takcie muzycznym; 4) nauka o rytmicznej formie poezji, por. Metrum.

Metryki, metrykalne księgi, księgi, szczeg. kościelne, zawierające akty stanu cywilnego, tj. zapiski chrztów, zgonów, ślubów itd.

Metternich Klemens, ks., dyplomata austr. (1773—1859), spowodował przystąpienie Austrii do koalicji przeciw Napoleonowi, przewodniczył na kongresie wiedeńskim, wróg liberalizmu i ruchów narod., wpływał decydująco na politykę europ., 1821 kanclerz, po 1835 stracił na znaczeniu.

Metuzalem, patriarcha, wg Pisma św. żył b. długo (969 lat). Stąd potocznie: b. stary człowiek.

Metyl, CH_3, jednowartośc. rodnik organiczny.

Metylen, CH_2, dwuwartościowy rodnik organiczny.

Metylowy alkohol, metanol, spirytus drzewny, CH_3OH, powstaje przy suchej destylacji drzewa i melassy, ciecz o przyjemnej woni, stężony działa trująco; używ. do wyrobu formaliny, jako rozpuszczalnik tłuszczów, pokostów, do denaturowania (skażania) spirytusu.

Metylowy błękit, trwały barwnik smołowcowy, do barwienia bawełny i jedwabiu.

Metylowy fiolet, barwnik smołowcowy, używ. do barwienia atramentu, pieczątek, bakteryj.

Metysi, potomkowie białych i Indian.

Metz, stol. franc. depart. Moselle w Lotaryngii, nad Mozelą, 78.000 mieszk., fabr. win, w pobliżu kopalnie rud żelaznych, silna twierdza; 1871—1918 należ. do Niemiec.

Meunier (mönje) Constantin, belg. malarz i rzeźbiarz (1831–1905), przedstawiał gł. życie górników i robotników.

Meuse (möz), ob. Moza.

Mewlewi, członkowie popularnej sekty relig. w Turcji, „tańczący derwisze".

Mewy, ptaki z rzędu kulików; palce spięte błoną; żywią się rybami i owadami, w Polsce m. śmieszka.

Mewa śmieszka

Meyer (M.-Ziegler) Conrad Ferdinand, szwajcarsko-niemiecki poeta i pisarz (1825—1898), mistrz noweli historycznej; 2) Lothar, chemik niem. (1830—95), równocześnie z Mendelejewem ogłosił układ periodyczny pierwiastków.

Meyerbeer Giacomo (właśc. Jakob Liebmann), kompoz. niem.-żyd. (1791–1864); jeden z twórców wielkich oper franc.: „Robert Diabeł", „Hugenoci", „Prorok", „Dinorah" i in.

Meyerhold Wsiewołod, reżyser ros., * 1874, jeden z twórców nowego teatru rosyjskiego.

Méyet Leopold, pisarz pol. (1850—1912), zasłuż. zbieracz i wydawca listów Słowackiego.

Meynell Alice, z domu Thompson, poetka ang. (1850—1922), mistyczka katolicka.

Meyrink (maj-) Gustaw, pisarz niem. (1868—1932), odświeżył powieść i nowelę fantastyczną, główny utwór powieść „Golem".

Meysenbug (majz-) Malvida, bar., pisarka niem. (1816—1903), w stosunkach z wieloma znakomitościami; anonimowe „Memoiren einer Idealistin".

Mezalians, fr., dawniej małżeństwo między osobami nierównych stanów; potocznie: małż. między osobami o różnym stanowisku społ., z różnych sfer towarzyskich.

Mezeń, rzeka w pln. Rosji, 876 m, uchodzi do M. Białego.

Mezo..., meso..., gr., środkowy, między...

Mezoderma, gr., środkowy listek zarodkowy, dający początek mięśniom i innym organom.

Mezolityczna epoka, w epoce kamiennej okres przejściowy między paleolitem i neolitem.

Mezopotamia (arab. El Dżezire), kraina między rz. Eufratem i Tygrysem, w ściślejszym znaczeniu płn. jej część; płd., staroż. Babilonia, obecnie: Irak Arabi. — W staroż. część państwa asyryjsko-babilońs., od 1648 należała do Turcji, od 1927 niezależne królestwo Iraku.

Mezozoiczna epoka, obejmuje formacje geolog. trias, jurę i kredę. Por. Geologiczne formacje.

Mezza voce (medza wocze), ob. Mezzo.

Mezzo (medzo), wł., średnio, np. mezzoforte (mf), niezbyt głośno; mezza voce (m. v.), cichym głosem, półgłosem.

Mezzofanti (mecco...) Giuseppe, kardynał włoski (1774—1849), słynny poliglota, znał 58 języków.

Mezzosopran (medzo-), wł., głos kobiecy lub chłopięcy w rejestrze pośredn. między sopranem a altem.

Mezzotinto (medzo-), wł., rodzaj techniki rytowniczej, zwanej też sztuką czarną, polega na nasiekaniu płyty i na wygładzeniu miejsc w odbitce jaśniejszych; cechują m. duże czarne, a miękko zarysowane płaszczyzny. M. zwie się też odbitkę w ten sposób uzyskaną.

Męczennica

Męczennica, rośl. lecznicza, poch. z Ameryki zwrotn., u nas hodowana.

Męczennicy, ludzie, którzy cierpią dla swoich przekonań politycznych czy religijnych w Kościele kat. ludzie, którzy ponieśli śmierć za wiarę.

Mf = mezzoforte, ob. Mezzo.

Mg, symbol chem. pierwiastka magnezu.

mg, miligram = 0,001 grama.

Mgła, kondensacja pary wodnej w powietrzu wskutek oziębienia. W wilgotnym klimacie m. może być tak gęsta, że osłania przedmioty w odległości 1 m. Tworzeniu się m. sprzyja obecność pyłków i jonów gazowych. Nad rzekami i morzami powstają m. wskutek różnicy temperatury między wodą a powietrzem.

Mgławice, ciała niebieskie o mglistym wyglądzie. Znanych jest kilkaset tys. m., galaktycznych, należących do układu Drogi Mlecznej i pozagalaktycznych. M. galakt. dzielą się na: planetarne, okrągłe lub eliptyczne jak planety (w ilości 150); rozproszone (nieregularne, np. Orion; ciemne: składają się z wielkich mas drobnego pyłu, który absorbuje światło. Pozagalaktyczne same stanowią układy Drogi Mlecznej; odległości ich dochodzą do 150 mil. lat światła.

Mi, w systemie Gwidona d'Arezzo nazwa 3 tonu w diatonicznym postępie od dźwięku C, tj. ton E; por. Solmizacja.

Miadzioł, jez. w pow. Postawy (woj. wileńskie), na wsch. od jez. Narocz, 13,6 km².

Miami (majemi), uzdrowisko zimowe na Florydzie (St. Zjedn. Am. Płn.), 110.000 mieszk.

Mianownik, ob. Ułamek.

Mianowski Józef, lekarz pol. (1804—79), rektor Szkoły Głównej w Warszawie. Dla uczczenia jego zasług i pamięci założona została 1881 „Kasa pomocy dla osób pracujących na polu naukowym" (Kasa Mianowskiego), zajmująca się organizowaniem pol. pracy naukowej.

Miareczkowa analiza (a. objętościowa), metoda w chemii ilościowej, przy kt. substancje znajdujące się w roztworze oznacza się za pomocą roztworu innego ciała o znanym dokładnie stężeniu; dla uchwycenia końcowego momentu reakcji używa się indykatorów (ob.).

Miarka Karol, polski pisarz lud., publicysta i zasłużony działacz górnośląski (1824—1922), gł. budziciel ducha narodowego.

Miary. Wynikiem pomiaru jest liczba, wskazująca, ile jednostek zawiera dana wielkość. Ustalanie jednostek jest kwestią umowy. Fizyka posługuje się układem absolutnym czyli ukł. C. G. S., w kt. sprowadza się wszystkie jednostki do 3 podstawowych: cm (j. długości), gr (j. masy), sek. (j. czasu). Miary metryczne są oparte na metrze i kilogramie i używane we wszystkich prawie krajach cywilizowanych; por. Metryczny.

Miaskowski Kasper, poeta pol. (ok. 1553—1622), liryk o pobożnym kierunku katolickim.

Miaskowskij Nikołaj Jakowlewicz, kompozytor ros., * 1881; liczne symfonie, poematy symf., kwartety smyczkowe, sonaty fortepianowe i in.

Miasto, gmina różniąca się od wiejskiej stanem liczebnym, ugrupowaniem społeczno-gospodarczym i organizacją administracji. Budowa miast, kt. zajmuje się nauka zw. urbanizmem, odbywa się wg planów uwzględniających warunki komunikacyjne, higieniczne i estetyczne. — Najstarsze m. powstały w Egipcie i Mezopotamii; rzymskie były wiernym odbiciem Rzymu; m. germańskie wywodzą się z rzymskich kolonij nad Renem. We Włoszech płn. w późnym śrdw. i za czasów Odrodzenia nabierają m. ogromnego znaczenia (Wenecja, Florencja, Ferrara). W Polsce naturalny rozwój miast ze skupisk ludności dookoła grodów i kościołów przerywa kolonizacja na prawie niemieckim, proces tworzenia osad miejskich i wiejskich, którym przyznawano prawo niem., poza tym zaludnione były nowo powstające osady kolonistami polskimi. Ograniczenia narzucone przez szlachtę sprowadziły ich upadek ekonomiczny. — Dziś rozbudowa komunikacji i względy higieny skłaniają do zakładania miast-ogrodów, osiedli złożonych z domków jednorodzinnych, z ogródkiem, w pobliżu centrów przemysłu i handlu.

Miazga, 1) (łac. cambium), tkanka twórcza u drzew i krzewów, tworząca rodzaj walca między łykiem a drewnem i powodująca, dzięki

kilku warstwom bogatych w plazmę komórek. przyrost pnia na grubość; 2) ob. Zęby.

Miazmat, gr., wg poglądów dawnej medycyny materia istniejąca w powietrzu, ziemi i wodzie, i wywołująca choroby; potocznie: niezdrowe powietrze, wyziewy.

Miażdżyca, skleroza; m. tętnic, ob. Arterioskleroza.

Miąższ, 1) delikatna, soczysta tkanka w owocach; 2) (łac. parenchyma), u mięczaków i niektórych robaków tkanka, z której się składają części ciała między poszczeg. narządami.

Michaëlis Eugeniusz de Henning, generał pol., * 1864; w armii ros., 1917 i 18 dowódca formacji pol. w Rosji, 1919 przewodniczący rady wojennej, 1920 wiceminister wojny.

Michaelis Sophus, pisarz duń., * 1865, powieści napoleońskie: „1812", „Wieczny sen" i in., także sztuki teatralne.

Michaelis Karin, pisarka duń., * 1872, z domu Bech-Bröndum, zamężna za pisarzem Sophusem M., potem za dyplomatą Ch. E. Stangelandem, wsławiła się powieścią kobiecą „Wiek niebezpieczny".

Michajłowskij Nikołaj Konstantynowicz, pisarz rosyjski (1842 1904), wpływowy filozof i krytyk literacki o poglądach socjalno-rewolucyjnych.

Michalski, 1) Stanisław, organizator nauki polskiej, * 1865, inicjator i redaktor „Poradnika dla Samouków" i „Nauki Polskiej", dyr. Funduszu Kultury Narodowej przy Prezydium Rady Ministrów w Warszawie; 2) Jerzy, polski ekonom. i polityk, * 1870, w l. 1921—22 min. skarbu; szereg prac; 3) Stanisław Franciszek, pseud. Alfred Iwieński, pol. pisarz i wydawca, * 1881, tłumacz dzieł literatury indyjskiej.

Michał, cesarze bizant.: 1) M. I Rhangabe, 811—813, zwolennik kultu obrazów, pobity przez Bułgarów 813, zdetronizowany; 2) M. II Jąkała, 820—829, założ. dynastii frygijskiej, zwolennik obrazoburców; 3) M. VIII Paleolog, 1259—82, zgnębił 1261 cesarstwo łacińskie, odparł Karola Andegaweńskiego i Wenecjan, próbował zawrzeć unię kościelną.

Michał, 1) M. Waleczny, ks. Mołdawii i Wołoszczyzny, † 1601, zajął po ustąpieniu Stefana Batorego Siedmiogród, 1600 Mołdawię, z której wypędzony przez wojska cesars. i Polaków; 2) M. Fiodorowicz, car rosyjs. (1596—1645), założ. dynastii Romanowów, walczył ze Szwedami i Polakami; 3) M. Aleksandrowicz, w. ks. ros. (1878—1918), syn ces. Aleksandra III; 4) M., syn Karola rumuńs., * 1921, koronowany 1927 na skutek zrzeczenia się tronu przez ojca, 1930 po powrocie Karola tytul. wojewoda siedmiogrodzki; 5) M. Korybut, ob. Wiśniowiecki.

Michał Anioł (Michelangelo) Buonarotti, wielki architekt, rzeźbiarz i malarz włoski (1475—1564); dzieła jego, najczęściej nadnaturalnej wielkości, odzwierciedlają gigantyczną siłę jego wewnętrznych przeżyć i namiętności. Cechuje je poza tym doskonałość plastycznej formy, głęboka znajomość anatomii, genialność pomysłu i wyrazu. Najważn.: Posąg „Dawida", freski kaplicy Sykstyńskiej w Rzymie, grobowe pomniki Lorenza i Giuliana de Medici, pomnik Juliusza II, rzeźba „Mojżesz", obraz „Święta Rodzina". Od 1547 prowadził budowę kościoła św. Piotra.

Michał Archanioł, wg St. Test. jeden z 7 duchów, stojących najbliżej tronu Boga, książę aniołów; w Kościele katolickim święty; pam. 29 IX i 8 V.

Michał z Bystrzykowa, filozof polski, * 1520, zwolennik Dunsa Scotta.

Michał Cerulariusz, ob. Cerulariusz.

Michał z Wrocławia, filozof pol., † 1533, wyznawca nominalizmu Ockhama.

Michałowicz z Urzędowa Jan, pol. architekt i rzeźbiarz XVI w.; kaplice, pomniki.

Michałowska ziemia, obszar na lewym brzegu Drwęcy; zastawiona Krzyżakom przez ks. inowrocławs. Leszka, 1466 wróciła do Polski.

Michałowski, 1) Piotr, znakom. malarz polski 1801—55), sceny z bitew, portrety konne i liczne studia koni; 2) Aleksander, polski pianista i kompozytor, * 1851, wirtuozowskie utwory fortepianowe; 3) Czesław, prawnik pol., * 1885, w l. 1930—36 min. sprawiedliw., 1935 senator.

Michaux (miszo) Aleksander, pseud. Miron, poeta polski (1839—95), pesymistycznie rozstrojony epigon romantyzmu.

Michejda Franciszek, pol. działacz społeczny 1848—1921), pastor ewangel., zasłużony około rozwoju życia narod. i oświaty na Śląsku Ciesz.

Michelangelo, ob. Michał Anioł.

Michelet (miszle) Jules, historyk francuski (1798—1874); wielkie i przełomowe dzieła: „Historia Francji" (16 t.), „Historia rewolucji francuskiej" (7 t.), „Historia XIX w." (3 t.).

Michelozzi (mikelocci) (Michelozzo di Bartolommeo), wł. budowniczy i rzeźbiarz (1391—1472), uczeń Donatella.

Michelson (majklsen) Albert, fizyk ameryk. (1852—1931); zastosował zjawisko interferencji światła do obliczenia długości fali światła; nagroda Nobla.

Michigan (miczigen), 1) stan w St. Zjedn. Am. Płn., podzielony jeziorem M. na 2 części. 150.162 km², 4,800.000 mieszk.; bogate złoża rud żelaza i miedzi rodzimej, chów owiec, przemysł samochod.; stol. Lansing, 78.000 mieszk.; największe m. Detroit; 2) jedno z 5 wielkich jezior kanadyjskich, leży w całości w St. Zjedn. Am. Płn., 58.140 km², do 263 m głębokości.

Miciński Tadeusz, poeta pol. (1873—1918), zamordowany przez zrewolucjonizowanych chłopów białoruskich, o niezwykle bogatej wyobraźni i głębokim umyśle filozoficzno-mistycznym, znakom. liryk: „W mroku gwiazd", prekursor ekspresjonizmu, dramaty: „Kniaź Patiomkin", „Bazilissa Teofanu", „Noc Rabinowa", powieści: „Nietota", „Ksiądz Faust", „Wita", obfita spuścizna rękopiśmienna niewydana.

Mickiewicz, 1) Adam Bernard Napoleon, największy poeta polski, * 24 XII 1798 w Zaosiu pod Nowogródkiem, † 26 XI 1855 w Konstantynopolu, herbu Poraj, z przydomkiem Rymwid, syn adwokata nowogródzkiego Mikołaja i Barbary z Majewskich. Na uniwersytecie w Wilnie, magister filozofii; współzałożyciel Filomatów. Od 1818 wzajemna lecz nieszczęśliwa miłość z Marylą Wereszczakówną, wkrótce Putkamerową. 1819—23 nauczyciel w Kownie, przelotny

romans z doktorową Kowalską. Aresztowany w procesie Filomatów, więziony w klasztorze bazylianów w Wilnie, od 1824 na wygnaniu w Rosji. Pobyt w Petersburgu, Odesie (wycieczka na Krym) i Moskwie. Przyjaźń z Puszkinem i stosunki z dekabrystami rosyjskimi. Od 1829 za granicą: Niemcy, Szwajcaria, Włochy, w Rzymie miłość do Henryki Ankwiczówny i przyjaźń z Marceliną Łempicką, 1831 wyrusza do kraju przez Paryż, w Wielkopolsce pobyt na wsi i stosunek z Konstancją Łubieńską, po upadku powstania, w którym nie brał udziału, pobyt w Dreznie, od 1832 w Paryżu, 1834 małżeństwo z Celiną Szymanowską, córką muzyczki Marii, 1839 prof. literatury rzymskiej w Lozannie, 1840 prof. literatur słowiańskich w „Collège de France" w Paryżu. 1841 znajomość z Towiańskim, pod którego wpływem głosi z katedry uniw. naukę mistyczną i ideę napoleońską wskutek czego 1844 zawieszony. 1848 wyprawa do Rzymu, posłuchanie u papieża Piusa IX, tworzy legion polski w walce Włoch z Austrią. 1849 redaktor paryskiej demokratyczno-rewolucyjnej „Tribune des peuples". 1855 z polecenia Adama Czartoryskiego w Turcji przygotowuje legion polski do walki z Rosją. Umiera na cholerę. Zwłoki przewieziono do Paryża i złożono w Montmorency, 1890 w podziemiach katedry na Wawelu w Krakowie. Duchowy wódz polski w dobie niewoli, naczelny wieszcz romantyczny, zarazem realista i klasyk. D z i e ł a poetyckie: „Oda do młodości", „Ballady i romanse" (wyd. 1822 przełomowa data romantyzmu polskiego), „Grażyna", II i IV część „Dziadów" (tzw. wileńskie, na tle stosunku z Marylą żywiołowy wyraz uczucia miłosnego), „Sonety krymskie" (głębokie odczucie przyrody), „Konrad Wallenrod" (stąd wallenrodyzm, objaw patriotyzmu uciekającego się do zdrady wroga), „Farys", rzymskie liryki religijne, III część „Dziadów" (tzw. drezdeńskie, szczytowy wyraz prometeizmu na tle więzienia Filomatów, przemiana kochanka Gustawa w działacza Konrada, religijna idea odkupienia w księdzu Piotrze), „Księgi Narodu Polskiego i Pielgrzymstwa Polskiego" (mesjaniczny wyraz wiary w przyszłość ojczyzny i krytyka emigracji), „Pan Tadeusz" (1834, arcydzieło, nowoczesna epopeja polskiego życia i przyrody). — 2) Władysław, pisarz i publicysta pol. i franc. (1838—1926), syn poety Adama, zbieracz i wydawca jego spuścizny, założyciel Muzeum Mickiewicza w Paryżu, autor podstawowej biografii ojca.

Micler (M i t z l e r) Wawrzyniec, pol.-niem. lekarz, pisarz i wydawca (1705—76): szereg prac historycznych, ekonomicznych, muzycznych itd.

Micrococcus, łac., rodzaj bakterii-ziarenkowców, żyje pojedynczo, nie tworząc kolonii o określonym kształcie; dużo gatunków chorobotwórczych.

Midas, wg podania król frygijski, otrzymał od Dionizosa dar przemieniania w złoto wszystkiego, czego dotknął.

Middlesborough (midlsbro), m. portowe w ang. hr. York, 138.000 mieszk.; przemysł hutniczy, okrętowy, chemiczny i in.

Midi, fr., południe, nazwa wielu szczytów w Alpach i Pirenejach.

Midinette (midinet), fr., paryska nazwa młodych dziewcząt, pracujących w sklepach, magazynach itp.

Midrasz, hebr., badanie Pisma św.; dzieła, zawierające wykład Pisma św. — B e t-h a m i d r a s z, szkoła dla studiów talmudycznych.

Miechowici, ob. Bożogrobcy.

Miechowita, ob. Maciej z Miechowa.

Miechów, m. pow. w woj. kielec., 6.000 mieszkańców; kościół bożogrobców z XII w.

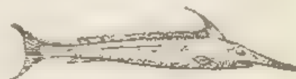
Miecz, broń sieczna o głowni prostej, zwykle obosiecznej, i rękojeści również prostej, a nie nachylonej, znany od czasów najdawniejszych, wyrabiany z różnych metali, często bogato zdobiony; w wiekach średnich godło stanu rycerskiego, wychodzi z użycia jako broń bojowa w XVI w.

Miecz, mały gwiazdozbiór nieba płd.

Mecznica, zioło trwałe z rodziny kosaćcowatych, kwiaty liliowe; połoniny i zręby leśne w Karpatach wsch.

Miecznik, urzędnik w dawnej Polsce, noszący miecz przed osobą panującego; później urząd czysto honorowy.

Miecznik, ryba morska o szczęce górnej mieczykowato wydł., żywi się rybami; Atlantyk.

Miecznik

Miecznikow Ilia, zoolog rosyjs. (1845—1916), stwierdził znaczenie leukocytów w zwalczaniu bakteryj w organizmie; nagroda Nobla.

Mieczowi Kawalerowie, zakon rycerski, założ. 1204 w Inflantach do walki z pogaństwem (reguła templariuszów), 1237 połączony z Zakonem krzyżac., 1561 poddał się pod protektorat Polski (ostatni mistrz Gotthard Kettler).

Mieczyk, rośl. trwała z rodziny kosaćcowatych, kwiaty liliowo-czerwone; wilgotne łąki; hodowany dla pięknych kwiatów.

Mieczysław (M i e s z k o): 1) M. I (ok. 922—992), 1. historyczny władca pol., poślubił 965 Dąbrówkę, ks. czes., przyjął chrzest, walczył z Niemcami, poddał państwo opiece Rzymu („świętopietrze"), 981 stracił Grody Czerwieńskie na rzecz Włodzimierza rus.; 2) M. II Lambert, król pol. (990—1034), syn Bolesława W., dbał o krzewienie chrześcijaństwa, 1028 i 30 wyprawił się na Niemcy, uciekł z kraju (bunt braci, wspieranych przez cesarza i ks. rus.), po powrocie uznał zwierzchnictwo cesarza, zrzekł się korony, utracił Morawy, Miśnię, Łużyce; 3) M., syn Bolesława Śmiałego (1069—89), wychowany na Węgrzech, wrócił za Wład. Hermana, otruty; 4) Mieszko Stary, syn Bolesł. Krzywoustego (ok. 1127—1202), władał dzielnicą wielkopol., od 1173 krakow. (senior), pragnął odrestaurować władzę monarszą (ścieranie się z możnowładztwem), 1177 wygnany, odzyskał 1181 przy pomocy Pomorzan część Wielkopolski, potem dzielnicę krakowską.

Mieczysławska Makryna, zagadkowa postać kobieca w dziejach Polski porozbiorowej. Podawała się za bazyliankę i męczennicę za wiarę, zmarła otoczona czcią emigracji polskiej i kół katolickich a nawet papieża. Prawdopodobnie oszustka.

Miednica (łac. pelvis), pas biodrowy złożony z 3 parzystych kości: biodrowej, łonowej, kulszowej; od tyłu zamknięta k. krzyżową. — Por. tabl. Szkielet ludzki.

Miedza, wąski pas między dwoma polami.

Miedziana Góra, w. w pow. Kielce, 1.000 mieszkańców; kopalnia miedzi.

Miedziane, szczyt w Tatrach Wys., 2.230 m

Miedzianka, w. w pow. Kielce i góra pod Chęcinami; kopalnia czerwonego marmuru i miedzi.

Miedziński Bogusław, polski polityk i public., * 1891, od 1914 w P. O. W., później w Legionach, poseł na Sejm, 1927—29 min. poczt i telegrafów, od 1929 red. i wyd. „Gazety Polskiej", 1935 wicemarszałek sejmu.

Miedzioryt (por. Rytownictwo), rodzaj techniki rytowniczej; na płycie miedzianej ryje się linie rylcem, w żłobki te dostaje się farba i przenosi na papier rysunek.

Miedziorytnictwo, rycie w miedzi dla uzyskania odbitek: miedziorytów (ob.), akwafort (ob.), mezzotint (ob.), akwatint (ob.) itp. Por. art. Rytownictwo.

Miedź, Cu, pierw. chem., licz. porz. 29, cięż. atom. 63,57, cięż. właśc. 8,93, punkt wrzenia 1083° C; metal czerwonawy, daje się obrabiać i wyciągać, twardszy od złota, doskonały przewodnik ciepła i elektryczności; w przyrodzie jako rodzima i w związkach, jak: chalkopiryt, kowelin, malachit, kupryt, z których się ją otrzymuje. Zastosowanie: do przewodów elektr. kabli, do stopów, wyrobu farb itd.; znana i używana już w czasach przedhist. Ważniejsze związki m.: octan miedzi, chlorek, arsenin, azotan, siarczan, używ. jako farby malars., niektóre sole w lecznictwie. — Zatrucie m. po spożyciu związków miedzi. Objawy: wstrętny, metaliczny posmak, nudności, wymioty, biegunka, wzdęcie, bóle brzucha, duszność, pragnienie, małe tętno, odrętwienie. Rzadko groźne, bo sole miedzi zostają zwymiotowane. — Otrzymywanie m. A. Proces hutniczy: rudę praży się w piecu szybowym tzw. kilnie. Produkt procentowo bogatszy w miedź składa się z siarczków i tlenków miedzi i ołowiu. Przez stopienie prażonej rudy z krzemionką i koksem, żelazo utlenia się na tlenek żelazowy, który przechodzi do żużla. Pozostały w piecu kamień miedziowy zawiera do 70% miedzi. Przez dalszą redukcję siarczku kosztem tlenu z tlenku miedzi otrzymuje się miedź surową (czarną). Ilość zanieczyszczeń miedzi czarnej do 10%. Rafinacja: przetapianie przy nadmiarze powietrza. Produkt 99 do 99,8% czystej miedzi. — B. Proces chemiczny: rudy miedziowe zamienia się na rozpuszczalne w wodzie siarczany lub chlorki miedzi; wodne roztwory tychże uwalnia się od żelaza, antymonu i arsenu, działaniem mleka wapiennego, a przez cementację wytrąca się z roztworu miedź. Osad: do 90% m. Rafinacja elektrolityczna: do 99,95% czystej m.

Mielczarski Romuald, pol. działacz spółdzielczy (1871—1926).

Mielczewski (Marcin z Mielca), pol. kompozytor i kapelmistrz, † 1650; mistrz muz. kościeln.: msze, motety, kancony instrumentalne.

Mielec, m. pow. w woj. krak., nad Wisłoką, 7.000 mieszk.; przem. ceramiczny, fabr. mydła.

Mielizny, płytkie miejsca w rzekach, jeziorach lub morzach, powstające przez osadzanie się piasku i mułu w miejscach, gdzie prąd jest słabszy.

Mielnica, m-ko w pow. Borszczów (woj. tarnopolskie), nad granicą rumuńską i Dniestrem, 4.000 mieszkańców.

Mielnik, m. w pow. Bielsk (woj. białost.), nad Bugiem, 1.000 mieszkańców.

Mielżyński, 1) Maciej (1799—1870), działał w konspiracjach, walczył w powstaniu listopadowym, później poseł do sejmu prus., członek Izby Panów, działacz gospod.-oświat.; 2) Seweryn, brat poprz. (1805—72), walczył w powstaniach: listopad. i 1848, oskarżony 1846 w procesie moabickim, malarz; 3) Maciej, parlamentarzysta pol., * 1869, odznaczył się w powstaniu górnośląskim.

Mienszewicy, umiarkowany odłam socjalistów rosyjs., w przeciw. do skrajnych maksymalistów, tj. bolszewików.

Mienszikow, ob. Menszykow.

Miernictwo, ob. Geodezja.

Miernikowce, motyle, przew. szare; gąsienice szkodnikami roślin; posuwają się charakterystycznym ruchem jakby mierzyły drogę (stąd nazwa).

Mierosławski Ludwik, polski rewolucjonista i pisarz (1814—78), walczył w powstaniu listop., na emigracji działał w T wie Demokratycznym, 1845 przeznaczony na dowódcę powstania, aresztowany przed jego wybuchem w Poznaniu; uwolniony przez rewol. 1848, organizował siły przeciw Rosji, bił się z Prusakami (Miłosław, Września), 1849 dowódca wojsk rewoluc. na Sycylii i w Badeńskim, w czasie wojny krymskiej zwolennik utworzenia legionu pol. przy Turcji, 1861 kierował pol. szkołą wojskową w Cuneo, w powstaniu 1863 dyktator, pobity pod Nową Wsią. Dzieła: „Powstanie narodu polskiego 1830—31" (6 t.), „Powstanie polskie w r. 1848", „Berichte über den Feldzug in Baden" (1849) i in.

Mierzeja, wąski i długi półw., oddzielający zalew od otwartego morza, powstaje z piasku i żwiru, osadzanego przez fale morskie.

Mierzejewski Jacek, polski malarz i grafik (1884—1925), zwiastun formizmu, o prostej, monumentalnej formie i subtelnym rysunku; „Umarlak", „Pogrzeb".

Mierznica, rośl. trwała wargowa, o niemiłej woni, kwiaty różowe, roślina lekarska przydrożna na niżu.

Mierzwiński Władysław, słynny śpiewak pol. (1850—1909), tenor operowy.

Miesiąc, 12. część roku. M. gwiazdowy, okres, po którym księżyc powraca do tych samych gwiazd — 27 dni 7 godz. 43 min. 11,5 sek.; m. synodyczny, po którym powtarzają się te same fazy księżyca — 29 dni 12 godz. 44 min. 2,8 sek.; m. anomalistyczny, czas po którym księżyc po pełnym obrocie dokoła ziemi znajdzie się znów najbliżej ziemi — 27 dni 13

godz. 18 min. 37,4 sek. M. kalendarzowy = 30 lub 31 dni.

Miesiączka, menstruacja, period, krwawienie z macicy, występujące co 24—31 dni u kobiet dojrzałych, trwa 3—5 dni; znika w ciąży i niekiedy w okresie karmienia; pojawia się w 13. do 14. roku życia; jajnik po wydaleniu jajka tworzy ciałko żółte, przygotowujące macicę do przyjęcia płodu przez bujanie i przekrwienie błony śluzowej; gdy zapłodnienie nie nastąpi, zmiany cofają się i błona śluz. z krwią zostaje wydalona. — Dolegliwości miesiączkowe: bóle krzyżów, głowy, osłabienie, mdłości.

Miesięcznik, rośl. pnąca się z rodziny miesięcznikowatych, kwiatostany groniaste; m. kanadyjski hodowany w Europie jako roślina ozdobna.

Mieszańce, bastardy (ob. Bastard); cechy dziedziczą się wg praw Mendla; ob. Mendelizm.

Mieszańcy (bastardzi), potomkowie rodziców różnych ras. Tu należą Mulaci (skrzyżowanie rasy białej z czarną), Metysi (białych z Indianami), Zambosi (Murzyni z Indianami) i in.

Mieszczanie, ludzie żyjący w miastach, członkowie stanu mieszczańskiego, należący do mieszczaństwa (ob.).

Mieszczaństwo, do XVIII w. ogół ludności żyjącej w mieście, w przeciw. do szlachty i włościan; od XIX w. ludność miejska o samodzielnym stanowisku gospod., opartym na zasadach liberalizmu i własności prywatnej.

Mieszko, ob. Mieczysław.

Mietelnik, rośl. komosowata, roczna; piaski nadrzeczne w dorzeczu Prypeci i środk. Wisły.

Mietlica, trawa, pospolity chwast zbożowy.

Mięczaki, zwierzęta o ciele miękkim, bez szkieletu wewn., skóra wilgotna; przystosowane do życia w wodzie lub wilgoci; na powierzchni skorupa tworząca muszlę, niektóre m. nagie; przeważnie rozdzielnopłciowe; żyją w wodach słodkich, słonych i na lądzie.

Międzychód, m. pow. w woj. poznańs., nad Wartą, 5.000 mieszkańców.

Międzylodowcowy okres (interglacjalny), okres epoki lodowcowej, w której lądolód cofnął się ku półn. wskutek ocieplenia się klimatu; por. Lodowcowa epoka.

Międzymorze, wąski pas lądu, łączący dwa obszary lądowe, a rozdzielający dwa morza; b. wąskie m. nosi nazwę przesmyku.

Międzynarodowe Biuro Pracy, instytucja z siedzibą w Genewie, stworzona przez pakt Ligi Narodów dla wprowadzania zasad sprawiedliwości społecznej w stosunki pracy. Działa drogą zbierania materiałów o warunkach pracy i przygotowywania projektów konwencji i zaleceń.

Międzynarodowe prawo, ogół norm regulujących wzajemny stosunek różnych państw cywilizowanych (prawo narodów) oraz ich porządku prawnego i ustawodawstw (m. p. prywatne i karne). Źródłem jest prawo zwyczajowe i umowy między państwami.

Międzynarodowy trybunał stały, ob. Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej.

Międzynarodówka, 1) związek robotników socjalistycznych różnych państw. Pierwsza, której program i statut ułożył Marx, założ. w Londynie 1864; wskutek rozłamu 1876 rozwiązana. 1889 zał. druga m. Po wojnie świat. powstała trzecia m., zrzeszenie wszystkich partii komunistycznych pod wodzą Rosji Sow. 1920 powstała nowa m., pośrednia między drugą a trzecią, łączy socjalistów niem. w Austrii i Czechach, socjal. franc. i szwajc., oraz ang. „Labour Party"; 2) hymn bojowy socjalistów i komunistów.

Międzyrzec, m. w pow. Radzyń (woj. lubels.), nad Krzną, 16.000 mieszk.; pałac Potockich; garbarnie, młyny, fabryki narzędzi rolniczych i in., handel.

Mięguszowiecka Dolina, jedna z najpiękniejszych dolin tatrzańskich, w górnej części Hinczowe Stawy i Żabie Stawy Mięguszowieckie, w dolnej Jezioro Popradzkie.

Miękinia, w. w pow. Chrzanów (woj. krak.), 1.000 mieszkańców; łomy porfiru i marmuru.

Miękkopiór, kaczka edredonowa, ptak zamieszkujący wybrzeża mórz północnych.

Mięsak, nowotwór złośliwy z tkanki łącznej.

Mięsienie, masaż, rodzaj leczenia mechanicznego polegający na umiejętnym i racjonalnym nacieraniu, klepaniu, gnieceniu, muskaniu itd.; ma na celu ożywienie i lepsze przekrwienie tkanek danego narządu wzgl. całego ciała, usunięcie produktów chorobowych itd.

Mięsopust, 3 ostatnie dni karnawału.

Mięśniak (myoma), nowotwór dobrotliwy, złożony z włókien mięsnych; często w macicy.

Mięśnie (łac. musculi), organa ruchu u zwierząt i człowieka, składają się: 1) z tkanki mięśni prążkowanych w muskulaturze zewnętrznej, o ruchu zależnym od naszej woli i 2) z tkanki mięśni gładkich, w muskulaturze wewnętrznej, o ruchu od naszej woli niezależnym.

Mięta

Mięta, rośl. wargowa, dostarcza olejków eterycznych mających znaczenie lekarskie (m. pieprzowa).

Miętus, ryba nalez. do sumowatych, drapieżna; mięso smaczne, skóra używ. na sybiry. rzeki i jeziora półkuli płn.; w Polsce pospolita.

Migdał, nasienie migdałowca; m. słodkie i gorzkie; używane w cukiernictwie i kosmetyce.

Migdałki (tonsillae), nagromadzenie tkanki limfatycznej, wystercające wypukłą powierzchnią do jamy ustnej i wypełniające przestrzeń między łukami podniebienno-językowymi i gardłowymi. Stanowią urządzenie ochronne przed bakteriami. — Powiększenie m. wymaga często usunięcia drogą operatywną. — Ostre zapalenie m.: obrzęk m., utrudnienie połykania, czopki ropne, podwyższona temperatura.

Migdałowiec, drzewo z obszaru śródziemnom. z podrodziny śliw; dostarcza jadalnych nasion, migdałów; w Polsce tylko w Dobrowlanach pod Zaleszczykami.

Mignard (miniar) Pierre, franc. malarz i rytownik (1612—95); portrety, madonny, obrazy

hist. i relig., pod wpływem Caravaggia i Rubensa.

Migracja, łac., wędrówka, głównie ptaków przelotnych.

Migrena, połowiczny, silny ból głowy, spowodowany skurczem lub rozszerzeniem naczyń mózgu pod wpływem układu sympatycznego.

Mihrab, arab., wnęka dla modlących się w meczetach mahometańskich.

Mikado, tytuł japońskiego cesarza.

Mikeny, ob. Mykeny.

Miki, ob. Łyszczyki.

Miklas Wilhelm, polityk austr., * 1872, od 1907 poseł partii chrześc.-społecznej, 1928 i 1931 prezyd. republiki.

Miklosich Franz, slawista płd.-słowiański (1813—91), zasłużony dla rozwoju badań nad etnografią, prehistorią i językami słowiańskimi.

Mikołaj, św., 1) bisk. Myry, * ok. 345 lub 352. czczony gł. w kościele prawosł.; pam. 6 XII; 2) M. z Tolentino (1246—1306).

Mikołaj, p a p i e ż e: 1) M. I, św., 858—67, skazał Lotariusza II na pokutę, rzucił ekskomunikę na Focjusza; 2) M. V, 1447—55, wielki protektor humanizmu, zawarł 1448 konkordat wiedeński z ces. Fryderykiem III

Mikołaj, w ł a d c y: 1) M. („Nikita"), król czarnogórski (1841—1921), walczył w wojnie świat. po stronie koalicji, 1916 po zajęciu Czarnogóry na emigracji; 2) M. I Pawłowicz, car ros. (1796—1855), stłumił powstanie dekabrystów, listopadowe, węgier. 1849, prowadził niepomyślną wojnę krymską, pozbawił Królestwo Pol. odrębności (Statut organiczny 1832), autokrata, rusyfikator i wróg polskości (prześladowania); 3) M. II Aleksandrowicz, car ros. (1868—1918), po klęsce woj. z Japonią nadał 1905 konstytucję, w wojnie świat. po stronie ententy, 1917 abdykował (rewolucja), 1918 zamordowany; 4) M. Mikołajewicz, w. ks. ros. (1831—91), dowodził w wojnie turec. 1877—78 armią naddunajską; 5) M. Mikołajewicz, syn poprz. (1856—1929), w wojnie świat. głównodowodzący armią ros., 1918 na emigracji, pretendent do tronu ros.; 6) M. Michajłowicz, w. ks. ros. i historyk (1859—1919), rozstrzelany podczas rewolucji.

Mikołaj z K u z y, ob. z Kuzy Mikołaj.

Mikołaj z K w i d z y n i a, poł. lekarz i astronom 2. poł. XV w., działał w Krakowie, na Węgrzech, w Bolonii i Włocławku; nauczyciel Kopernika.

Mikołajek, zioło baldaszkowate, cierniste; suche zbocza, miedze, płd.-wschód Polski. M. n a d m o r s k i, plaże Bałtyku, u nas chroniony

Mikołajów, 1) m. w pow. Żydaczów (woj. stanisław.), 4.000 mieszk.; 2) m. na Ukrainie, ob. Nikołajew

Mikołów, m. w pow. Pszczyna (woj. śląskie), 11.000 mieszkańców; fabryki chemikalii. odlewnie żelaza, kopalnie węgla.

Mikon, słynny malarz grecki, z 1. poł. V w. przed Chr.; bitwy.

Mikro..., gr., w wyrazach złoż.: mały, rozpoznawalny tylko pod mikroskopem; przed jednostkami miary oznacza 1/1000 część.

Mikroanaliza, ob. Mikrochemia.

Mikrobiologia, gr., nauka o najmniejszych organizmach.

Mikroby, gr., najmniejsze organizmy roślinne lub zwierzęce, szczególnie bakterie.

Mikrocefalia, gr., m a ł o g ł o w i e, przeważnie połączone z matołectwem.

Mikrochemia, chemia zajmująca się badaniem reakcji m i k r o c h e m., w kt. ciała reagujące występują w b. małych ilościach, a przebieg reakcji obserwuje się przez mikroskop (m i k r o a n a l i z a).

Mikrocyty, gr., nieprawidłowe małe krwinki czerwone

Mikrofon, gr., część składowa telefonu, radia, przyrząd, którego opór zmienia się pod wpływem małych zmian ciśnienia powietrza, wywołanych falą głosową; zmiany oporu powodują w m. zmiany natężenia prądu.

Mikrokokki, ob. Micrococcus i Ziarenkowce.

Mikrokosmos, ob. Makrokosmos.

Mikromania, gr., obłęd małości.

Mikrometr, gr., przyrząd do mierzenia b. małych odległości, znajdujących się w polu widzenia mikroskopu lub lunety.

Mikrometryczna śruba, przyrząd do pomiarów b. małych grubości (np. drutu, płytki itp.); składa się ze śruby, której krok wynosi ½ mm i podziałki z noniuszem; dokładność pomiaru do 0.001 mm.

Śruba mikrometryczna

Mikromilimetr, ob. Mikron.

Mikron, μ = 0.001 milimetra.

Mikronezja, nazwa wysp w zach. części Oc. Spokojnego: Mariany, Karoliny, wyspy Palau, Marshalla i Gilberta, 3.423 km², ok. 90.000 mieszkańców (Mikronezyjczyków).

Mikroorganizmy, gr., d r o b n o u s t r o j e, najmniejsze organizmy, widzialne tylko przez mikroskop.

Mikropsja, gr., pozorne zmniejszanie się oglądanych przedmiotów.

Mikroskop, gr., przyrząd optyczny, pozwalający oglądać b. małe przedmioty w powiększeniu; składa się z 2 soczewek, o b i e k t y w u i o k u l a r u, osadzonych na końcach rury metalowej, zw. tubusem, umocowanej na statywie. Do statywu przytwierdzony jest s t o l i k, na który kładziemy badany przedmiot, a także l u s t e r k o, k o n d e n s o r, b l e n d a itp. urządzenia, służące do należytego oświetlenia przedmiotu. Obiektyw daje obraz rzeczywisty, powiększony przez okular; o k u l a r k o m p e n s a c y j n y kompensuje nierównomierną działalność obiektywu, który daje niejednakowe powiększenia w czerwonej i niebieskiej części widma. M. daje powiększenia tym większe, im mniejszy iloczyn ogniskowych okularu i obiektywu. U l t r a m i k r o s k o p

Mikroskop

służy do stwierdzenia obecności cząstek mniejszych niż 0,0001 mm.

Mikroskopijny, mikroskopowy, dostrzegalny tylko przez mikroskop.

Mikrotom, gr., przyrząd do ścinania b. cienkich płatków z materiałów, które mają być oglądane pod mikroskopem.

Mikstura, 1) w lecznictwie płynna mieszanina kilku składników do zażywania wewn.; 2) w organach głosy mieszane (np. z oktaw i kwint).

Mikszáth (miksat) Kalmán, powieściopisarz węgierski (1849—1910).

Mikuli Karol, pol. pianista i kompoz. (1821—97), uczeń Chopina, wydał jego dzieła; własne utwory: mazurki, walce i polonezy, „Veni Creator" na chóry i organy.

Mikuliczyn, w. w pow. Nadwórna (woj. stanisł.), nad Prutem, u stóp Czarnohory, 5.000 mieszkańców; uczęszczane letnisko.

Mikulińce, m. w pow. Tarnopol, nad Seretem, 3.000 mieszkańców; ruiny zamku z XVI w.

Mila, miara odległości: m. geogr. ok. 7.420,5 m; m. b r y t y j s k a = 1609,8 m; m. f r a n c u s k a = 3898 m; m. p o l s k a = 7,146 m; m. m o r s k a = 1852—1855 m. U staroż. Rzymian m. (millia passuum) = 1000 kroków = 1477,5 m.

Milano, ob. Mediolan.

Milan Obrenowić, 1) M. O. II, ks. serbski (1819—39); 2) M. O. IV, król serb. (1854—1901), uzyskał na kongresie berlińskim 1878 niezawisłość od Turcji i nabytki terytorialne, 1889 abdykował, 1898—1900 głównodowodzący.

Milanówek, letnisko w pow. Błonie (wojew. warszawskie), 2.000 mieszkańców

Milcjades, ob. Miltiades.

Milczanie, plemię dawnych Słowian połabskich, na obszarze późniejszych Łużyc Górnych.

Milenaryzm, łac., ob. Chiliazm.

Miles gloriosus, łac., żołnierz chełpiący się sławą, tytuł komedii Plauta, stąd pyszałek.

Milet (Miletos), w staroż. najbogatsze i najpotężn. jońskie m. handl. w M. Azji; zdob. 494 prz. Chr. przez Persów zaczął podupadać, zniszczony przez Aleksandra W.; wykopaliska odkryły teatr z czasów Trajana, ratusz, termy i i.

Miletos, ob. Milet.

Milewski Józef, ekonomista pol. (1859—1916); główne dzieło: „Polityka ekonomiczna" (2 t.).

Milezyjskie baśnie, M i l e s i a k a, grecka powieść prozą z II w. przed Chr.

Milhaud (milo) Darius, kompozytor fr., * 1892, jeden z przedstawicieli nowej muzyki fr.; kwartety smyczk., sonaty na skrzypce, symfonie kameralne, pieśni, oratoria, dzieła sceniczne itp.

Milhuza (fr. Mulhouse, niem. Mülhausen), m. we franc. depart. Haut-Rhin, w Alzacji, 100.000 mieszkańców; przemysł włókienniczy.

Mili..., łac., przed nazwą jednostki: 1/1000 część.

Miliard, 1000 milionów.

Milibar, jednostka ciśnienia w meteorologii = 0,001 bara = 10^3 dyn/cm²; 1 bar = 10^6 dyn/cm²; ciśnienie 1 atmosfery = 1013,3 milibara.

Milicja, łac., w śrdw. pojęcie ogólnej siły zbrojnej, później wojsk o charakterze k o r p o r a c y j n y m (miejskie, duchowne). Obecnie system wojsk milicyjnych polega na krótkim wyszkoleniu i periodycznym powoływaniu do ćwiczeń w oddziałach terytorialnych, łączonych na wojnę w wyższe jednostki (Szwajcaria). W dzisiejszych Włoszech i Niemczech partyjne organizacje o charakterze wojskowym.

Milieu (miljö), fr., środek, centrum, środowisko, otoczenie.

Miligram, skróc. mg = 0,001 gr.

Milimetr, mm, = 0,001 metra.

Milimikron, μμ = 0,001 mikrona.

Milion, 1000 tysięcy = 10^6 = 1,000.000.

Militaryzm, system polegający na zapewnieniu decydującej w życiu państwowym roli wojsku i jego potrzebom.

Miliukow Paweł, rosyjski polityk i historyk, * 1859, zał. 1905 partię konstytuc.-demokratów (kadetów), w rządzie rewoluc. Lwowa 1917 minister spraw zagran., później na emigracji.

Mill John Stuart, ang. filozof i ekonomista (1806—73): całe poznanie to doświadczenie, a jedyną naukową metodą indukcja. Etyka M. jest utylitarystyczna: czyny są dobre, gdy służą szczęściu, ale zarówno osobistemu jak i szczęściu powszechności; propaguje religię ludzkości, opartą na wierze w postęp ludzkości i kultury. — W ekonomii zrazu absolutny liberalista, później pod wpływem Saint-Simona i Comte'a pragnie pogodzić prawa jednostki i ogółu. Najważn. dzieła: „System of Logic", „Examination of Sir W. Hamilton's philosophy", „Nature and utility of Religion and Theism"; „Principals of Political Economy".

Millais (mile) John Everett, malarz ang. (1829—96), wspólnie z Rossettim założ. „prerafaelitów", z czasem impresjonista: portrety, obrazy rodzajowe, drzeworyty

Mille, łac., tysiąc; pro lub per m. (skróc. ‰) = na tysiąc, od tysiąca.

Millefiori, włos., „tysiąc kwiatów" weneckie wielobarwne wyroby szklane.

Millenaryzm, łac., ob. Chiliazm.

Millennium, łac., tysiąclecie

Miller, 1) Karol, malarz polski (1839—1919), portrety i obrazy hist.-rodzaj; 2) Jan Nepomucen, pol. poeta i krytyk, * 1890, rewizjonistyczna „Zaraza w Grenadzie".

Millerand (mijeran) Alexandre, polityk francuski, * 1859, socjalista, potem prawicowiec, 1912, 13, 14 min. wojny, 1920 premier i min. spraw zagr., po Deschanelu prezyd. republiki, ustąpił 1924.

Millet (mije) Jean François, malarz franc. (1814—75), wsławił się obrazami z życia wieśniaków, „Siewca", „Zbieranie kłosów", „Anioł Pański".

Millikan Robert Andrews, fizyk amer., * 1868, prace z dziedziny elektryczności; nagr. Nobla.

Millöcker Karl, kompoz. wied. (1842—99), jeden z przedstawicieli operetki wiedeńskiej: „Der Bettelstudent", „Gasparone" i in.

Milo, ob. Melos.

Milonga, taniec płd.-amer., przy akompaniamencie gitar lub akordeonu (harmonii) i śpiewu.

Milosz Oscar de, poeta franc., * 1877, z rodziny łużyckiej, symbolista.

Milreis, „1000 rejsów", dawna jednostka monetarna portug. i brazyl., w złocie = ok. 10 zł. (Portugalia) i 5 zł. (Brazylia).

Miltiades (Milcjades), wódz ateński, zdobył Lemnos i Imbros, zwyciężył 490 prz. Chr. Persów pod Maratonem.

Milton (miltn) John, poeta ang. (1608—74), od 1652 oślepły, gł. dzieło: „Paradise Lost" („Raj utracony"), epopeja o grzechu pierworodnym, nadto poemat o Chrystusie: „Paradise Regained" („Raj odzyskany"), dramat: „Samson Agonistes", z pism politycznych słynna „Defensio pro populo Anglicano".

Milukow, ob. Miliukow.

Milutinović Sima, serbski działacz patriotyczny i poeta wolnościowy (1791—1848)

Miluza, ob. Milhusa

Milwaukee (miluoki), największe m. w st. Wisconsin, w St. Zjedn. Am. Płn., nad jez. Michigan, 578.000 mieszk. (ok. 80 000 Polaków); port, przemysł żelazny; uniwersytet.

Miłaszewska Wanda z Jentysów, powieściopisarka pol., * 1895; „Zatrzymany zegar", „Cmentarz i sad", „Kaczęta" i in.

Miłaszewski Stanisław, poeta pol., * 1886, dramaty poetyckie: „Farys", „Don Kiszot", komedie: „Bal w obłokach", „Piękne Polki" i in.

Miłek, rośl. jaskrowata; m. l e t n i, chwast zbożowy, ma znaczenie lecznicze.

Miłkowski Zygmunt, pseud. T e o d o r T o m a s z J e ż, polski patriota i powieściopisarz (1824—1915), współzałożyciel Ligi Narodowej Polskiej, jako emigrant powstańczy w różnych krajach Europy, czas dłuższy na Bałkanach, szczery demokrata i wybitny charakter; z powieści najlepsze z dziejów płd. Słowian: „Uskoki", „Narzeczona Harambaszy", „Dahijszczyzna", „Rotułowicze" i in.

Miłosław, m. w pow. Września (woj. poznańskie), 3.000 mieszk.; 30 IV 1848 zwycięska bitwa Polaków pod wodzą Mierosławskiego z Prusakami.

Miłosz Czesław, poeta pol., * 1911, laureat wileńskiej nagrody literackiej.

Miłosz Obrenowicz I, ks. serb. (1780—1860), zmusił 1816 Turków do uznania autonomii Serbii, 1817 kazał zamordować pretendenta do księstwa, Karageorgewicza.

Miłowody, letnisko z zakładem przyrodo-leczniczym w powiecie obornickim (wojew. pozn.).

Mimetyzm, gr.-łac., instynktowna skłonność niektórych zwierząt do maskowania się przed nieprzyjaciółmi.

Mimiery, ob. Naśladownictwo.

Mimika, gr., zdolność wyrażania uczuć, myśli i odruchów woli przez miny, gesty i ruchy. M i m i c z n y, związany z mimiką.

Mimnermos, liryk grecki ok. 600 przed Chr., twórca elegii miłosnej.

Mimos, ob. Mimus.

Mimośród, 1) w f i z y c e: odległość ogniska (w elipsie, hiperboli, paraboli) od środka; 2) e l e m e n t m a s z y n o w y, zamieniający ruch obrotowy na posuwisto-zwrotny: tarcza zaklinowana na wale w położeniu pozaśrodkowym, przy której zaczopowany jest drążek korbowy; koniec jego, ujęty w prowadnicę, wykonuje ruch prostolinijny.

Mimoza, ob. Czułek wstydliwy.

Mimus (grec. mimos, naśladowca), błazen grecki i nazwa przedstawianych przez niego scen z życia codziennego, rodzaj rozwinięty następnie przez Rzymian.

Mina, 1) w staroż. Grecji jednostka wagi i moneta; 2) ob. M i n y; 3) wyraz twarzy; 4) zespół tych co grają na giełdzie na zwyżkę przeciw.: k o n t r m i n a (spekulanci na zniżkę).

Minaret, arab., wysmukła wieża mahometańskiego meczetu.

Minas Geraes (-szeraes), stan w środk. Brazylii, 593.810 km², 7,500.000 mieszk.; kop. diamentów, żelaza, plantacje kawy, chów bydła; stolica Bello Horizonte, 108.000 mieszkańców.

Minasowicz Józef Dionizy, poeta pol. (1792—1849), wczesny tłumacz Schillera i Goethego.

Mincarz, dawna nazwa zarządcy mennicy.

Mindowe, ob. Mendog.

Mineralne kwasy, kwasy nieorganiczne, jak siarkowy, fosforowy, azotowy, solny, krzemowy itd.

Mineralne wody, wody źródlane, zawier. rozpuszcz. sole lub gazy, o własnościach leczn., jak np. bezwodnik węglowy (s z c z a w y), sól kuchenną (s o l a n k i), siarczan magnezu (w o d y g o r z k i e), siarkowodór (w. s i a r c z a n e), węglan żelaza (s z c z a w y ż e l a z i s t e); niektóre posiadają własności radioaktywne

Mineralogia, gr., nauka, zajmująca się badaniem minerałów, ich występowaniem, powstawaniem, przeobrażaniem się itd.; k r y s t a l o g r a f i a bada formy krystaliczne, w których minerały występują.

Minerały, jednorodne ciała, stałe lub ciekłe, składniki skorupy ziems. Tu należą: kruszce, kam. szlachetne, węgiel, grafit, siarka, kaolin, azbest, sól kamienna, olej skalny, saletra, boraks i w. in. M. występują w przyrodzie w postaci pierwiastków (metale szlach., diament), lub jako związki chem. (połączenia siarki, arsenu, antymonu; tlenki, chlorowce, sole tlenowe; połączenia organiczne).

Minerwa, bogini rzym., odpowiadająca greckiej Atenie (ob.). — Pierwotnie italska bogini rzemiosła

Minerzy, fr., saperzy specjalnie przeznaczeni do prac minerskich

Ming, dynastia chińska, ob. Chiny.

Mingrelia, część republ. Gruzji, nad M. Czarnym, kopalnie manganu, 250.000 mieszkańców.

Minho, rzeka w płn.-zach. części Półw. Pirenejskiego, 275 km, uchodzi do Atlantyku.

Minia, tlenek ołowiu Pb_3O_4, czerwona farba używ. do powlekania żelaza, jako ochrona przed rdzewieniem, przy fabr. szkła ołowianego i in.

Miniatura, łac., 1) malowana ozdoba książki pisanej, w formie inicjału, dekoracji biegnącej brzegiem pisma lub okolającej je, obrazka w tekście lub na osobnej karcie; 2) malowidło wykonane w małych rozmiarach farbą wodną, olejną lub kryjącą na pergaminie, drzewie, kości słoniowej lub metalu, mające za przedmiot zazwyczaj portret. Por. Miniaturowe malarstwo.

Miniaturowe malarstwo, w znacz. z d o b n i c t w a k s i ą ż e k: znane już w staroż. Egipcie, (na zwojach papirusowych); później wielki rozkwit m. m. b i z a n t y ń s k i e g o. W śrdw. kwitnie w Irlandii i Anglii; szczyt osiąga w XIV i XV w. w Niderlandach oraz na dworach francuskim i burgundzkim. — W znacz. m a l o w i-

deł w małych rozmiarach rozwija się szczeg. w Anglii (J. Oliver, Cooper, Ryszard Cosvay), we Francji (Liotard, Fragonard). W Polsce: Chodowiecki i Marszałkiewicz.

Minimum, łac., coś najmniejszego; w matematyce, najmniejszy spośród elementów zbioru (ob. Maximum).

Minimum barometryczne, ob. Cyklon.

Minister, łac., osoba, zajmująca naczelne stanowisko w danej gałęzi administracji państwowej, przedstawiciel władzy wykonawczej, członek rządu, który tworzy radę ministrów. Obok m. resortowych stojących na czele poszczególnych działów administracji, są również m. bez teki, o równorzędnym stanowisku w rządzie, nie mający jednak przydziału resortowego. Ministerstwo, najwyższy czynnik władzy wykonawczej w danej gałęzi administracji. — Por. też Polska (Ustrój).

Ministerialowie, łac., ludzie niewolni, w śrdw. niewolni urzędnicy domowi i członkowie orszaków dworskich; z czasem rycerze.

Ministrant, łac., usługujący do mszy św.; ministrować, służyć do mszy św.

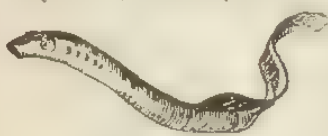
Miniszewski Józef Aleksander, polski pisarz i publicysta (1823—63), rzecznik Wielopolskiego (zasztyletowany); głośne satyryczne „Listy Cześnikiewicza do Marszałka".

Minkowski Hermann, matematyk niem. (1864—1909), jeden z twórców teorii względności.

Minneapolis, największe m. w st. Minnesota, w St. Zjedn. Am. Płn., nad Missisipi, 460.000 mieszk. (10.000 Polaków), uniwersytet, światowy ośrodek handlu zbożem i mąką.

Minnesingerzy (niem. Minnesänger, piewcy miłości), lirycy niem. XII i XIII w., zbliżeni rodzajem twórczości do trubadurów, główni przedstawiciele: Walther von der Vogelweide, Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach, Konrad von Würzburg, Heinrich Frauenlob.

Minnesota (minnisote), stan w St. Zjedn. Am. Płn., nad Missisipi, 219.317 km², 2,500.000 mieszkańców; stol. St.-Paul, 270.000 mieszk., największe m. Minneapolis.

Minog rzeczny

Minog, zwierzę kręgouste o nagiej skórze; mięso smaczne; żyje w morzach, rzekach i strumieniach Europy i Ameryki.

Minor, łac., mniejszy, młodszy; minorat, „prawo najmłodszego", porządek dziedziczenia, wg którego dziedziczy najmłodszy z równouprawnionych krewnych. Przeciw.: majorat.

Minore, włoska nazwa tonacji mollowej.

Minorka (hiszp. Menorca), hiszp. wyspa, druga co do wielkości w Balearach, 669 km², 40.000 mieszk.; uprawa wina, pszenicy, kukurydzy, kop. żelaza, ołowiu i miedzi; stol. Mahon.

Minoryci, członkowie zakonu św. Franciszka, ob. Franciszkanie.

Minoryści, klerycy katol., mający 4 święcenia niższe.

Minos, w mitol. grec. król Krety, syn Zeusa i Europy; po śmierci sędzia w podziemiach.

Minot George Richard, lekarz amerykański, zapoczątkował leczenie anemii wątrobą; nagroda Nobla.

Minotaurus, w mitol. gr. syn żony Minosa i śnieżnobiałego byka, zamknięty w labiryncie pożerał młodzieńców i dziewice, dostarczane przez Ateny. Tezeusz uwolnił Ateny od potwora, zabijając go.

Minstrels (z franc. ménestrels), angielscy wędrowni śpiewacy średniowieczni.

Minter, 1) Karol Fryderyk, malarz i litograf pracujący w Polsce, poch. ze Szczecina (1780—1847), otworzył odlewnię artyst. w Warszawie; 2) Karol, syn poprz., * 1812, data śmierci nieznana, prowadził dalej odlewnię.

Minucjusz Felix, pisarz łac. z II lub III w., w dialogu „Octavius" apologia chrześcijaństwa.

Minuetto, wł., menuet.

Minus (łac., „mniej"), „—", znak odejmowania.

Minuskuły, łac., małe litery w przeciw. do wielkich, majuskułów.

Minuta, łac., $^1/_{60}$ część godziny; także miara kąta: 1 m. czyli $1' = ^1/_{60}$ stopnia.

Miny, fr., ładunki materiałów kruszących, zakładane w celu wywołania zniszczenia lub dla uniemożliwienia przejścia. M. morskie, komory metalowe zakotwiczone pod powierzchnią wody lub pływające; wybuchają przy zderzeniu ze statkiem, uszkadzając lub niszcząc go. — Poławiacze min morskich (trawlery), małe statki do usuwania m. morskich: ciągną parami między sobą tzw. trał, który zaczepia o łańcuch m. i zrywa go; wypływająca m. zostaje zniszczona ogniem działowym. Stawiacze min morskich, okręty przystosowane do stawiania min morskich.

Mińsk (białorus. Mieńsk), stol. rep. sow. Białorusi, 150.000 mieszkańców; uniwersytet.

Mińsk Mazowiecki, m. pow. w wojew. warsz., 10.000 mieszk.; fabryka odlewów żelaznych.

Miocen, okres geolog., oddział trzeciorzędu. Na m. przypada powstanie najmłodszych systemów górskich: Alp, Karpat, Pirenejów, Himalajów i Andów. Działalność wulkan. W Polsce utwory mioceńskie na Podkarpaciu (formacja solna ze złożami soli kamien.), na Śląsku, w Krakowskim, w Górach Świętokrzyskich, na Wołyniu i Podolu.

Miodniki, gruczołki na kwiatach, wydzielające nektar, głównie u roślin zapylanych przez owady.

Miodobory (Toŧtry), pasmo wapien. wzgórz na Podolu; w miejscu przecięcia się Zbrucza malowniczy przełom.

Miodokwiat, zioło z rodziny storczykowatych, kwiaty żółte; Tatry.

Miodowa rosa, kropelki słodkiej cieczy, występujące na liściach roślin drzewiastych, a produkowane przez mszyce; m. r. stanowi ulubiony pokarm wielu owadów.

Miodowiec, minerał, ob. Melit.

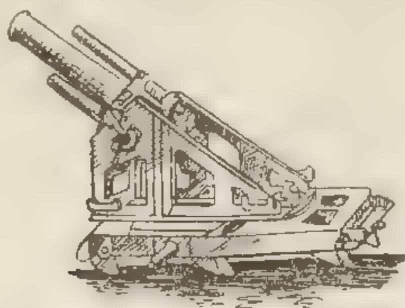
Miodownik, rośl. trwała, wargowa, o cytrynowej woni; lasy liściaste.

Miodownik, ssak drapieżny, szkodnik kurników; Azja płd., Afryka płd.

Miopia, gr., krótki wzrok.

Miot, u ssaków potomstwo naraz urodzone przez samicę.

Miotacze, moździerze piechoty, broń stromotorowa, mogąca niekiedy strzelać i torem płaskim, wyrzucająca pociski o działaniu podmu-

Francuski moździerz piechoty wz. 1917, kaliber 150 mm

chowym i odłamowym, szczególnie ważna w wojnie okopowej. Donośność niektórych m. do 3.000 metrów. Miotacze ognia wyrzucają strumień ognia na odległość 60—100 m, są zabronionym środkiem walki chemicznej.

Miotające machiny, ob. Wojenne machiny.

Miód, sok kwiatów, przetworzony w organizmie pszczół, os, trzmieli i in. Zależnie od kwiatów, z których jest zbierany, ma różny smak i kolor. M. handlowy otrzymywany: z plastrów, bez dalszej przeróbki, przez oddzielenie na wirówce, prasowanie, lub przez ogrzanie, przy czym wosk plastrów topi się, a m. zbiera się oddzielnie. M. zawiera 22—43% cukru gronowego, 32—47% owocowego, 16—24% wody, niekiedy ok. 8% cukru trzcinowego.

Mir, ros., gmina, zgromadzenie gminne, w Rosji przedrewolucyjnej.

Mirabeau (mirabo) Honoré Gabriel Riquetti, hr., de, najwybitn. mąż stanu rewolucji franc. (1749—91), prezes jakobinów 1790, skierował Francję na drogę konstytucyjną (przeobrażenie się Stanów w Zgromadzenie Narodowe), 1791 przewodniczący Zgromadzenia Narodowego. Pisma polityczne (9 t.).

Mirabilit, minerał, wodny siarczan sodu, występuje w Hiszpanii, na Kaukazie i w niektórych wodach źródlanych.

Mira (Ceti), ob. Cudowna.

Miracles (mirakl), fr. i ang., przedstawienia religijne z XII—XIII w., z życia apostołów i świętych.

Miraculum, łac., cud.

Mirandola Franciszek, właśc. Pik, pol. poeta i tłumacz (1871—1930), wybitny liryk.

Miraż, ob. Fata morgana.

Mirbeau (mirbo) Octave, powieściopisarz fr. (1848—1917), „Lettres de la Chaumière" (nowele normandzkie), „Le jardin des supplices", „L'abbé Jules" i in., nadto skrajnie naturalistyczne dramaty: „Les mauvais bergers", „Les affaires sont les affaires", „Le foyer".

Mirecki-Montwill Józef, rewolucjonista polski (1880—1908), walczył bohatersko w bojówkach P. P. S. (Rogów, Łapy), kilkakrotnie więziony (ucieczki); powieszony na stokach Cytadeli warszawskiej.

Miriady, gr., pierwotnie: dziesiątki tysięcy; później: niezliczone ilości.

Miriam, hebr., Maria.

Miriam, pseudonim Zen. Przesmyckiego (ob.).

Mirra (Myrrha), gumożywica z roślin gatunków Commiphora, o woni balsamicznej, używana u różnych ludów jako kadzidło, lekarstwo, do balsamowania i in.

Mirsa (Mirza), tytuł pers., za nazwiskiem na oznaczenie książąt krwi, przed nazwiskiem — uczonych.

Mirt, krzew z rodziny mirtowatych, wiecznie zielony, dostarcza olejku mirtowego; okolice śródziemnomorskie.

Mirt

Mirtowy olejek, olejek eteryczny otrzymywany z liści mirtu, o aromatycznym zapachu, ma zastosowanie w lecznictwie.

Mirza, ob. Mirsa.

Misce, łac., na receptach: zmieszaj.

Miscellanea, łac., zbiór różnych utworów, wiadomości.

Miseczkowate, rośliny przeważnie drzewiaste, owocem niełupka na miseczce (cupula); należy tu: kasztan, dąb, buk i in.

Miseczniea, porost skalny dostarczający barwnika lakmusu.

Mise en scène (mizanssen), fr., inscenizacja.

Miserere, łac., 1) „zmiłuj się", 57. psalm pokutny Dawida, śpiewany przy obrzędach pogrzebowych i in.; do jego słów szereg słynnych kompozycyj kościelnych; 2) wymioty kałowe, jeden z objawów niedrożności jelit.

Misiurka, turec., rodzaj czapki żelaznej, do której przymocowany był czepiec z kółek drucianych, spadający na kark i barki; używana w Polsce przez wojska pancerne i kozackie.

Misja, łac., zlecenie, posłannictwo. W znaczeniu kośc. misje zagraniczne: głoszenie Ewangelii wśród nie chrześcijan lub odszczepieńców; misje krajowe (w kat. Kośc. ludowe) służą dla podniesienia religijnego i moralnego życia. — Misja zagraniczna, stałe poselstwo w obcym państwie.

Misjonarz, 1) człowiek poświęcający się nawracaniu nie-chrześcijan; por. Misja; 2) ob. Misjonarze.

Misjonarze (M. od św. Wincentego a Paulo, lazaryści), zgromadzenie zakonne założ. 1624 przez św. Wincentego a Paulo; ma na celu działalność misyjną wśród pogan, misje ludowe i wychowanie kleryków.

Miskolcz, stol. węg. komitatu Borsod-Gömör-Kishont, 61.000 mieszk.; uprawa wina.

Miss, ang., kobieta niezamężna, panna.

Missa, łac., msza. Missale, mszał.

Missi dominici, łac., w państwie frankońskim za Karolingów wyżsi urzędnicy (hrabiowie i biskupi), objeżdżający kraj dla kontroli administracyjnej, opieki nad słabszymi itd.

Missisipi (ang. Mississippi), 1) największa rz. w Ameryce Płn., powstaje z odpływu Jez. Itasca w st. Minnesota, uchodzi deltą do Zat. Meksyk., wraz z Missouri najdłuż. rz. świata, 6.970 km,

3.120 km żeglowna. Dopływy, lewe: Wisconsin, Illinois, Yazoo; pr.: Des Moines, Missouri, Arkansas, Red River; 2) stan w St. Zjedn. Am Płn., nad Zat. Meksykańską, klimat podzwrotn., uprawa bawełny, trzciny cukr., 121.375 km², 2 mil. mieszk. (60% Murzynów); stol. Jackson, 48.000 mieszkańców.

Missouri (misuri), 1) pr. najdł. dopływ Missisipi, wypływa z Gór Skalistych, 4.000 km dł., mało żeglowny; 2) stan w St. Zjedn. Am. Płn., na zach. od Missisipi, prerie, rolnictwo, chów bydła, kop. węgla kam., 179.790 km², 3,600.000 mieszkańców; stolica Jefferson.

Mistagog, w dawnej Grecji kapłan wtajemniczający uczestników w misteria.

Mister, ang., skróc. Mr., pan.

Misteria, gr., grecka nazwa tajnych kultów; udział w m. zapewniał szczęśliwe życie po śmierci; najznaczniejsze: eleuzyjskie.

Misteria średniowieczne, sceniczne obrazy biblijno-religijne, pierwotnie po łacinie, od XII w. wprowadzają do nich sceny komiczne w językach narodowych, wskutek czego usunięto je z kościołów, gdzie były odgrywane. Dotąd przetrwały niektóre widowiska pasyjne, słynne w bawarskim Oberammergau. W Polsce zachowały się w ludowej szopce.

Misterium, l. mn. misteria (ob.), tajemnica.

Mistral, zimny, płn.-zach. wiatr w płd. Francji.

Mistral Fréderic, poeta nowoprowansalski (1830—1914), laureat nagrody Nobla, główny przedstawiciel felibryzmu, odrodzenia regionalizmu prowansalskiego, słynny poemat sielankowy: „Mirèo".

Mistress (misys), skróc. Mrs., ang., pani.

Mistrz, 1) w rzemiośle, ob. Majster; 2) wybitny artysta; 3) nauczyciel; 4) zwycięzca w sportowych zawodach o mistrzostwo (ob.).

Mistrzostwo, zwycięstwo w dorocznych zawodach, urządzanych o m. dla określonej gałęzi sportu, w obrębie pewnego obszaru.

Mistycyzm, skłonność do szukania kontaktu ze światem pozazmysłowym drogą nie rozumową, ale fantazji. M i s t y c z n y, związany z m i s t y k ą (ob.), tajemniczy, o tajemnym znaczeniu, niezrozumiały.

Mistyfikować, fr., wywołać nieporozumienie, oszukać.

Mistyka, gr., pierwotnie: odwrócenie się od świata zmysłowego celem bezpośredniego połączenia się z najwyższym bóstwem (duszą świata itd.), poprzez zupełne, z pełni uczucia płynące samozapomnienie się i e k s t a z ę; później: dążenie religijno-filozoficzne, mające na celu oświecenie ducha i zjednoczenie się z bóstwem, poprzez k o n t e m p l a c j ę i m e d y t a c j ę. — Najważn. formy m.: m. staroż. Greków (Orficy, misteria kultowe), m. indyjska (wpływ na nowocz. teozofię), chiński taoizm; nauka filozofów greckich (wpływ na filoz. niem. i in.); m. neoplatoników (wpływ na mistyków śrdw.). — W r e l i g i i c h r z e ś c.: teologia mistyczna (wczesnochrześc.) oznacza poznanie i zjednoczenie się z Bogiem, zwł. przez wewn. oczyszczenie i udoskonalenie; od XVI w. m.: część teologii zajmującej się środkami prowadzącymi do zjednoczenia z Bogiem i do doskonałości. Mistycy Kość. katol.: św. Aniela z Folino. św. Katarzyna ze Sjeny, błog. Henryk Suzo: w lit. Ruysbroek, Tomasz à Kempis.

Miszna, hebr., zbiór powstały 200 po Chr. w Palestynie, zawier. przepisy interpretacyjne i wykonawcze prawa mojżeszowego.

Miśnia (niem. Meissen), m. w Saksonii (Niemcy), nad Łabą, 45.000 mieszk.; w okolicy bogate złoża glinki porcel.; fabryki porcel. (od 1710); od 965 stol. osobnej marchii, która za Bolesława Chrobrego należała przejściowo do Polski.

Mit, grec. m y t h o s, podanie o bogach lub bohaterach legendarnych, w ogóle to, co przekazane z czasów przedhistorycznych; w nowoczesnym pojmowaniu także wyidealizowany obraz myślowy jakiegoś kierunku lub osobistości, np. mit społeczny, polityczny itp.; przenośnie to, co nieosiągalne. M i t y c z n y, tyle co legendarny, niehistoryczny.

Mitarski Wilhelm, pol. malarz i literat (1880—1924).

Mitawa (łot. Jelgawa), stol. rej. Semigalii na Łotwie, 33.000 mieszkańców.

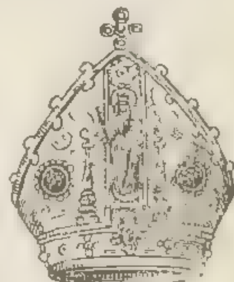
Mitochondria, utwory ziarniste w plazmie komórek roślinnych i zwierzęcych.

Mitologia, gr., zbiór tradycyjnie przekazywanych opowiadań o bogach, półbogach, bohaterach z czasów legendarnych; także nauka badająca te podania.

Mitoza, ob. Kariokineza, Komórka.

Mitra, gr., bóg słońca i światła czczony w staroż. Iranie (zwł. przez Persów), skąd za ich panowania kult M. rozszerzył się na Azję Prz. i kraje zachodnie.

Mitra, u dawnych narodów wschod. rodzaj czapki; w Kościele katol. czapka biskupia: 2 połączone z sobą trójkąty, por. Infuła.

Mitra biskupia

Mitralieza, fr., 1) broń palna wielostrzałowa, rodzaj karabinu maszynowego na kołach, użyta w wojnie 1870 r.; 2) franc. nazwa karabinu maszynowego.

Mitrydates (Mithradates), królowie Pontu i Bosforu: M. VI Eupator (132—63 prz. Chr.), walczył z zmiennym powodzeniem z Rzymem; w końcu pobity (3 wojny z M.).

Mitrydatyzm, nawykowe spożywanie arsenu.

Mitsuoki Tosa, malarz jap. (1617—91), słynny z obrazów, przedstawiających przepiórki.

Mittweida, m. w Saksonii (Niemcy), 19.000 mieszkańców; politechnika.

Mitzler, ob. Micler.

Mixtum, coś zmieszanego; m. compositum, mieszanina.

Miya, japoń., nazwa japońs. świątyń szintoistów i pałacu ces., także przydomek książąt.

Mizandria, gr., niechęć, nienawiść do mężczyzn.

Mizantrop, gr., wróg ludzi, odludek, stąd m i z a n t r o p i a, niechęć człowieka do bliźnich. Tytuł słynnej komedii Moliera.

Mizerykordia, łac., puginał o trójkątnym ostrzu do walki wręcz.

Mizoginia, gr., niechęć nienawiść do kobiet.

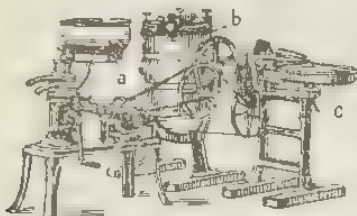
Mizrach, hebr., wsch. strona świata, ku której Izraelici zwracają twarz podczas modlitwy; także zmarłych chowają twarzą zwróconą ku wschodowi.

Ml, mililitr, $^{1}/_{1000}$ l.

Mlecz, 1) (c h y l u s), treść naczyń limfatycz nych jelit i przewodu piersiowego, obfitująca w czasie trawienia w materiały odżywcze, zwł. w tłuszcze, 2) rośl. roczna z rodziny złożonych łodyga pusta, korona żółta; u nas kilka gatunków, chwast polny, ogrodowy; m. b ł o t n y na błotach i torfowiskach.

Mleczaj, grzyby kapeluszowe, niektóre trujące, inne jadalne (rydze).

Mleczarstwo, obejmuje prace związane z otrzymywaniem i konserwacją mleka, jako też przeróbkę mleka. Gospodarstwa wiejskie dla forsownej produkcji ml. posiadają urządzenia techniczne dla ułatwienia samego procederu dojenia i ochrony mleka przed infekcją. Mleko wyborowe, bezpośrednio po udoju, cedzi się, ochładza w oziębialniku i rozlewa do flaszek. K o n s e r w a c j a ml. 1) p a s t e r y z a c j a: ogrzewa się do 75° przez 15 minut i szybko oziębia do 4°; 2) s t e r y l i z a c j a: ogrzewa się na krótki czas do 104°. Ml. k o n d e n s o w a n e otrzymuje się przez destylację próżniową do konsystencji miodu z dodatkiem 12% cukru. M a s ł o: wirówką oddziela się najtłuściejszą część mleka, tzw. ś m i e t a n ę, tę zaś skłóca się w maślnicy na bryły.

U r z ą d z e n i e m l e c z a r s k i e a) wirówka do odbierania śmietany; b) maślnica wywrotowa; c) wygniatarka masła

Mleczko, sperma ryb o wyglądzie mleka, stąd m l e c z a k, samiec ryb.

Mleczko Stanisław, polski filolog klasyczny, * 1854: „Serce a heksametr, czyli geneza metryki poetyckiej", cenione przekłady Homera.

Mleczna Droga, zbiorowisko ogromnej ilości słabych, niewidocznych dla gołego oka gwiazd, tworzy jasny nieregularny pas na sklepieniu niebieskim; M. D. stanowi podstawę tzw. g a l a k t y c z n e g o u k ł a d u współrzędnych.

Mleczne gospodarstwo, ob. Mleczarstwo.

Mleczne gruczoły u samic ssaków wydzielają mleko. Są to gruczoły skórne zbliżone do łojowych, uchodzą wspólnym kanalikiem lub tworzą pola gruczołów. Wyniosłości tłuszczowe tworzą wymiona. Do działania pobudzane są drogą hormonalną.

Mleczne szkło, otrzymuje się przez dodanie do masy szklanej fosforanu wapniow., tlenku cyny i in.

Mleczne zęby, pierwsze zęby u człowieka, stopniowo do 8 roku życia zanikające, ustępują miejsca zębom stałym.

Mleczny cukier (l a k t o z a), dwusacharyd, złożony z dekstrozy i galaktozy, mało słodki, występuje w mleku, używany w lecznictwie.

Mleczny kwas, k w. m l e k o w y, kwas organiczny, produkt fermentacji mlecznej cukrów pod działaniem bakterii mlecznych, występuje w kwaśnym mleku, barszczu, kapuście; zastosowanie: jako środek leczniczy, w garbarstwie, farbiarstwie, do fabrykacji konserw itd.

Mleczny sok, 1) ob. Mlecz, 2) u roślin sok, zwykle gorzki, u niektórych trujący, służący dla zasklepiania ran i jako ochrona.

Mleko, wydzielina gruczołów mlecznych, służy do odżywiania młodych. Barwa biała, odczyn zmienny, wodny roztwór białka, cukru mlecznego, soli, tłuszcz w postaci emulsji, sernik w stanie koloidalnym. Po porodzie s i a r a, później duża zawartość tłuszczu. Gruczoł ml. produkuje w stosunku do zapotrzebowania kobieta 900 gr dziennie, krowa do 10 l. M. zawiera wszystkie składniki konieczne do życia, nawet witaminy i sole mineralne potrzebne do wzrostu. Przy fermentacji cukier zamienia się w kwas mleczny, sernik się ścina i powstaje m. k w a ś n e. Por. M l e c z a r s t w o.

Mlekowiec, drzewo morwowate, dostarcza słodkiego soku mlecznego; Ameryka Środkowa.

Mława, m. pow. w wojew. warszaw., 19.000 mieszk.; młyny, cementownie, fabryki maci. cukru i mydła.

Młociny, w. w pow. Warszawa, na l. brzegu Wisły, 600 mieszk.; pałac i park z XVIII w., założony przez Brühla.

Młoda Polska, nazwa przyjęta dla epoki neoromantyzmu polskiego, jej rozkwit w pierwszych latach XX w.; główne organy: „Życie" krakowskie Górskiego, potem Przybyszewskiego, „Chimera" warszawska Miriama-Przesmyckiego; naczelni twórcy: Wyspiański, Kasprowicz i Żeromski, nadto wiele wybitnych talentów o mocnym poczuciu indywidualności przy równoczesnym zainteresowaniu dla niepodległościowej myśli narodowej i poniekąd dla rewolucjonizmu społecznego, ale również wszechstronny rozwój form artystycznych i kult sztuki, czym przeciwstawiała się M. P. poprzedniej epoce pozytywizmu.

Młode Niemcy, szkoła literacka lat 1830-tych, przeciw romantyzmowi wyznająca związek z życiem społecznym, głosząca ideę liberalizmu demokratycznego: Börne, Heine, Gutzkow i in. Pod tą samą nazwą w latach 1880-tych szkoła naturalistyczna, później neoromantyczna, jej naczelny przedstawiciel Gerhart Hauptmann i in.

Młodoczesi, jedno z głównych stronnictw politycznych w przedwojennych Czechach, o hasłach liberalnych.

Młodoturcy, tur. stronnictwo reformatorskie założone przez Szinassi-Efendiego („Komitet Jedności i Postępu"); 1908 wymusiło od rządu konstytucję i parlament. W Turcji republikańskiej podupadło.

Młodożeniec Stanisław, poeta pol., * 1895, futurysta o wyraźnym zabarwieniu ludowym: „Kreski i futureski", „Kwadraty", „Niedziela", „Futurogamy i futuropejzaże".

Młodzianowski Kazimierz, generał pol. (1880—1928), walczył w Legionach, 1924 wojewoda poleski, 1926 min. spraw wewn., potem wojewoda pomorski.

Młodziwo, tyle co siara (kolostrum), ob. Mleko.

Młot, narzędzie udarowe do przybijania, kucia, klepania itd.: stalowy obuch na drewnianym trzonie. O młotach mechan., ob. Metale (obróbka).

Kusza-młot

Młot, ryba o głowie w kształcie młota, wagi do 300 kg, dostarcza mięsa i tranu; k u s z a - m ł o t w morzach ciepłych.

Młotek (młoteczek), jedna z trzech kosteczek słuchowych ucha (ob.).

Młócarnie, maszyny do wykruszania ziarna: bęben obrotowy ze sztyftami lub cepami; na nieruchomej osłonie bębna też sztyfty lub cepy ułożone tak, że przy obrocie się nawzajem mijają. Kłosy dostają się między sztyfty, a ziarno zostaje z nich przez tarcie wykruszone. Napęd: ręczny, kieratowy i silnikowy. Większe m. kombinowane z o c z y s z c z a l n i a m i ziarna. — Por. t a b l. R o l n i c z e m a s z y n y.

Młynarski, 1) Emil, pol. kompoz. i dyrygent (1870—1934); koncert skrzypc., symfonie, kompozycje na skrzypce, pieśni; 2) Feliks, pol. ekonom. i finansista, * 1884, 1924—29 wiceprezes Banku Pol., nad którego założeniem pracował, 1929 czł. Komitetu Finansowego Ligi Narodów; szereg prac z dziedziny waluty i finansów.

Młynki modlitewne, przyrządy lamaickich buddystów w Tybecie, do szybkiego powtarzania modlitwy: walce poruszane ręką lub wiatrem, zawier. pisane modlitwy, odpisy ksiąg św., przeważnie jednak jedną formułkę modlitewną.

Młyny, maszyny o ruchu obrotowym dla rozdrabniania ziarna, kawy, farb itd. Zależnie od celu i rodzaju materiału rozdrabnianego używa się mł. walcowych, kulowych, sztyftowych i kamieni m. Jako jednostki fabryczne: mł. dla przemiału zboża. Sposób pracy: przed przemiałem zboże czyści się na sitach t r z ę s ą c y c h, n a w i a l n i, w s o r t o w n i k u i t r i e u r z e; części żelazne wychwytuje się silnym magnesem. Oczyszczone zboże przechodzi na ł u s z c z a r k ę, złuszczona zewn. część łuski odchodzi z prądem powietrza. Następuje ż u b r o w a n i e, tj. obcięcie bródki i zarodka między dostatecznie od siebie oddalonymi k a m i e n i a m i mł. Właściwe mielenie następuje: albo między k a m i e n i a m i m i e l ą c y m i (kamienie nasiekane, oś pionowa) albo też na karbowanych walcach stalowych lub porcelanowych, o osi poziomej. W zależności od rozstawu złożeń mielących uzyskuje się różne stopnie rozdrobnienia. Produkt sortuje się na s i t a c h z drutu lub gazy jedwabnej.

Młyńskie kamienie, okrągłe tarcze kamienne z b. twardego kamienia o średnicy $^3/_4$—1,5 m., służące w młynach do mielenia zboża. — Por. Młyny.

mm, milimetr = 0,001 metra.

Mme = madame.

Mn, symbol chem. pierwiastka manganu.

Mneme, gr., pamięć, pojęta szeroko, jako właściwość spotykana w całym świecie organicznym.

Mnemonika, gr., zdolność trwałego przyswajania sobie wiadomości.

Mnemosyne, w mitol. gr. tytanka, matka muz, uosobienie pamięci.

Mnemotechnika, gr., sztuka ułatwionego pamięciowego przyswajania sobie trudnego i rozległego materiału.

Mnich, członek zakonu duchownego, ob. Zakony. M n i s z k a, zakonnica.

Mnich, turnia w Tatrach Wysokich, nad Morskim Okiem, 2064 m wys.

Mniejsi Bracia, franciszkanie (ob.).

Mniejszości narodowe, ob. Narodowe mniejszości.

Mniszchowie, magnacki ród pol., pochodzenia czes.: 1) Jerzy M., wojew. sandomier., † 1613, powiernik Zygmunta Augusta, oddał Dymitrowi Samozwańcowi córkę Marynę za żonę, wyprawiał się z nim na Moskwę; po jego zamordowaniu uznał za pieniądze 2. Samozwańca, 1611 oskarżony o zdradę stanu; 2) Jerzy August, kasztelan krak., † 1778, faworyt Augusta III, od 1737 marsz. nadworny, wpływał na politykę, później jeden z gł. popleczników konfederacji radomskiej, 1776 czł. Rady Nieustającej, krzewiciel wolnomularstwa; 3) Michał Józef, marsz. w. koronny (1748—1806), pracował w Komisji Edukacyjnej, w Radzie Nieustającej (depart. polic.), później targowiczanin, 1797 z nominacji cara Pawła tajny radca; prace z filozofii, pedagogii, historii.

Mniszek, d m u c h a w i e c, ziele trwałe z rodziny złożonych, kwiaty żółte, pospolity na całej półkuli północnej.

Mniszek (Radomyska) Helena, powieściopisarka pol., * 1880: „Trędowata" i in.

Mnogości teoria, dział matematyki traktujący o zbiorach w oderwaniu od cech elementów zbiorów, rozróżnia zbiory skończone, którym przypisuje liczby całkowite i nieskończone, którym przypisuje m o c. Twórcą m. t. G. C a n t o r.

Mnożenia tabliczka, zestawienie iloczynów liczb całkowitych od 1 do 10.

Mnożenie, działanie arytmetyczne; m. przez liczbę całą: dodawanie do siebie identycznych składników: $2 + 2 + 2 = 3 \times 2$. Liczby, na których m. wykonywamy są c z y n n i k a m i m.: 1. m n o ż n a, 2. m n o ż n i k; wynik uzyskany: i l o c z y n. Dla m. prawdziwe są prawa ł ą c z n o ś c i $(a.b).c = a.(b.c)$, p r z e m i e n n o ś c i $a.b = b.a$, r o z d z i e l n o ś c i $(a+b).c = a.c + b.c$. Znak m. ($\times$ lub .) można w liczbach ogólnych opuścić. M. sprowadza się do dodawania za pomocą logarytmów.

Mnożna, ob. Mnożenie.

Mnożna urzędnicza, współczynnik w obrachowaniu poborów urzędniczych; ustalany był w czasach dewaluacji przez Radę Ministrów, odpow. do zmiany wysokości kosztów utrzymania.

Mnożnik, ob. Mnożenie.

Mo, symbol chem. pierwiastka molibdenu.

Moa, ptaki strusiowate, wymarłe, resztki w Nowej Zelandii.

Moab, kraj biblijny na płd.-wsch. od M. Martwego, w staroż. zamieszk. przez Moabitów, obecnie przez Beduinów.

Moabici, lud nad M. Martwym, spokrewniony z izraelskim, z którym walczyli, później zaś pozostawali w stosunku danniczym.

Mobile, port morski i największe m. w st. Alabama, w St. Zjedn. Ameryki Płn., 68.000 mieszkańców; wywóz bawełny.

Mobilizacja, 1) uruchomienie, 2) w zn. wojsk.: przejście wojska ze stanu pokojowego w stan pogotowia wojennego.

Moc, ob. Dzielność.

Mocca (mokka), m. port. w Jemenie (Arabia), nad M. Czerwonym, 5.500 mieszk.; plantacje i wywóz kawy (stąd m o k k a, silna kawa).

Mochnacki Maurycy, pisarz i patriota polski (1804—34), naczelny krytyk romantyzmu polsk.: „O literaturze polskiej w wieku XIX", żołnierz i świetny historyk „Powstania Narodu Polskiego w r. 1830—31", publicysta rewolucyjny.

Mockel Albert, franc.-belg. poeta i krytyk, * 1866, przywódca symbolistów belgijskich.

Mocodawca, osoba, udzielająca pełnomocnictwa.

Mocz, ciecz wydzielana przez nerki, zawierająca substancje niepotrzebne w krwi. Składników stałych 4%, odczyn zmienny, barwa słomkowa, silnie zmienna. Składniki: chlorki, siarczany, fosforany, węglany sodu, potasu, magnezu, wapnia, mocznik w przeważającej ilości, kw. moczowy, kreatynina, kw. hipurowy. Wydziela się z kłębuszków nerki, przez kanaliki, miedniczki, moczowody do pęcherza. — M. daje obraz stanu organizmu. Ilość normalna $1^1/_2$—2 l. dziennie, patologicznie do 20 l. Składniki chorobowe: białko, cukier, urobilina, aceton. Osad: składniki nierozpuszczalne, a mianow. nabłonek, leukocyty, plemniki, patologicznie krwinki, bakterie; poza tym kryształy różnych soli, jak moczanów, fosforanów i szczawianów. — Por. artykuły poniżej.

Moczanowa skaza, zaburzenie przemiany ciał purynowych na tle konstytucyjnym. Charakterystyczne są zaburzenia miejscowe (w stawach) i ogólne objawy zatrucia.

Moczarka kanadyjska, rośl. trwała, w wodzie zanurzona, u nas nie owocuje; pochodzi z Ameryki Płn., b. pospolita.

Moczenie krwią (h a e m a t u r i a), wydzielanie krwi z moczem (ob. Moczowy pęcherz, Nerek choroby, Hemoglobinuria). Przyczyną uszkodzenie dróg moczowych.

Mocznica (u r a e m i a), zatrucie organizmu azotowymi produktami przemiany białka, wskutek niewydolności nerek. Charakteryzują m. bóle głowy, drgawki, utrata przytomności. Leczenie: dieta bezbiałkowa, upust krwi.

Mocznik, k a r b a m i d, $CO(NH_2)_2$, składnik moczu zwierząt ssących, ostateczny produkt rozpadu ciał białkowych, tworzy bezbarwne, bezwonne kryształy. Obecnie otrzymywany na wielką skalę w technice przez ogrzewanie dwutlenku węgla z amoniakiem, stosowany jako nawóz; szereg pochodnych m. używ. jako dobre środki nasenne. 1828 otrzymany syntetycznie przez Wöhlera, pierwsza synteza związku organicznego poza ustrojem zwierzęcym.

Moczociek, moczenie mimowolne, wyciek moczu bez uczucia parcia. Przyczyny: porażenie pęcherza lub osłabienie z powodu uszkodzenia systemu nerwowego, schorzenia dróg moczowych, wrodzone wady rozwojowe (szczeliny).

Moczopędne środki, leki wzmagające wydzielanie moczu, przez bezpośrednie działanie na nerki, albo przez wzmocnienie ciśnienia krwi.

Moczowa cewka, przewód odprowadzający pęcherza. U mężczyzny dł. 15 cm, część początkowa otoczona gruczołem krokowym ([prostata], tu ujście prostaty i nasieniowodów), część błoniasta otoczona mięśniem i końcowa w ciele jamistym. U kobiety 3—4 cm dł., ma ujście poza łechtaczką. — C h o r.: Możliwe częściowe zarośnięcie, brak cewki, przetoki, szczeliny.

Moczowe kamienie, w postaci złogów piasku moczowego lub większych kamyków; najczęściej kwas moczowy lub szczawian wapnia, rzadziej fosforan lub moczan amonowy. Barwa jasno-żółta do czarnej. Wywołują ropienie i marskość nerek oraz silne bóle brzucha, pęcherza, cewki m. Leczenie dietetyczne i chirurgiczne.

Moczowy kwas, produkt odbudowy białka, występuje w niewielkiej ilości w moczu i krwi, w wypadkach chorobowych tworzy złogi, tzw. k a m i e n i e m o c z o w e w nerkach i stawach.

Moczowy pęcherz, zbiornik moczu, leży w miednicy małej, pojemność do 700 cm^3. Ściana zbudowana z włókien mięsnych gładkich, błony śluzowej i podśluzowej. Z tyłu ujście moczowodów, u dołu szyjka otoczona przez mięsień zwieracz. Choroby: zapalenie (powodują bakterie), kamienie (ob. Moczowe kamienie), nowotwory, brodawczaki, mięśniaki, włókniaki.

Moczówka, 1) m. c u k r o w a, ob. Cukrzyca; 2) m. p r o s t a: niezmiernie obfite wydzielanie moczu i olbrzymie pragnienie; polega na zaburzeniach w centralnym systemie nerw. i w wydzielaniu dokrewnym przysadki mózgowej. Leczenie dietetyczne, ograniczenie ilości soli w pożywieniu.

Moda, fr., ogólnie uznawane formy kulturalne, podlegające ciągłym zmianom. M. opanowuje przede wszystkim ubiór, także formy towarzyskie, tryb życia, literaturę, sztukę.

Model, wł., wzór, wzorzec, na podstawie którego następuje odtwarzanie, budowanie, powielanie itd.; m. r z e ź b i a r s k i: z gliny, gipsu; na jego podstawie wykonanie właśc. rzeźby w materiale twardszym; ogólnie w s z t u k a c h p l a s t.: osoba pozująca do malowania, rzeźby itd. — M o d e l o w a ć, plastycznie kształtować.

Modena, stol. prow. M. (Włochy), 92.000 mieszkańców; uniwers., muzea; p r o w. M., 1452 księstwo pod panowaniem ks. d'Este, 1803—60 do Austrii, 1860 wcielona do Włoch.

Moderacja, łac., umiarkowanie.

Moderantyzm, kierunek umiarkowany.

Moderato, wł., z umiarkowaniem.

Modernizm, 1) prąd literacko-artystyczny pod koniec XIX w., przeciwstawiający się pozytywistycznemu realizmowi, głoszący hasła estetyzmu (sztuka dla sztuki) i niezależności artysty od więzów społecznych, obejmuje naturalizm, symbolizm i neoromantyzm; w Polsce

głównym jego inicjatorem Przybyszewski (ob. Młoda Polska,; 2) m., zw. także **katolicyzmem postępowym**, system filozof.-teolog.-hist., usiłujący dostosować zasady wiary katolickiej do nowoczesnego życia, potępiony przez papieża Piusa X 1907.

Modest, św., razem z św. Witem męczennik za Dioklecjana.

Modica (modika), m. na Sycylii, 60 000 mieszkańców.

Modlin, warowny obóz w pow. warsz., przy ujściu Bugu do Wisły, 1000 mieszk.; do 1920 potężna twierdza; obecnie obóz wojskowy.

Mödling, m. i stacja klimat. w Austrii Dolnej, w Lesie Wiedeńskim, 18 000 mieszkańców; źródła żelaziste i siarczane.

Modliszka, owad drapieżny barwy zielonej; Afryka, Europa płd.

Modlitewne młynki, ob. Młynki modlitewne.

Modlitwa, 1) w szerszym znaczeniu każde wezwanie bóstwa, zwł. ujęte w pewną ustaloną formę; 2) w Kościele katol.: wzniesienie duszy ku Bogu (m. uwielbienia, dziękczynna, błagalna i przebłagalna).

Modraszek, motyl o błękitnym ubarwieniu skrzydeł.

Modrzejewska Helena, znakomita aktorka polska (1840—1909), tryumfy na scenach amerykańskich i londyńskich; znakomita odtwórczyni postaci Szekspira.

Modrzejowiec, drzewo, którego drewno dostarcza barwnika hematoksyliny; Ameryka Środkowa.

Modrzew

Modrzew, drzewo szpilkowe o miękkich szpilkach na zimę odpadających; rezerwat m. na Górze Chełmowej (G. Świętokrzyskie).

Modrzewski Andrzej **Frycz**, pisarz polsko-łac. (1503—72), znakomity myśliciel reformacyjno-społeczny, główne dzieło: „Commentatorium de Republica emendanda..." („O naprawie Rzeczypospolitej"), świetny polemista, m. in. przeciw Orzechowskiemu.

Modrzyk, duży ptak w błotnistych okolicach śródziemnomorskich, łatwo oswajany.

Modrzyk, zioło z rodziny złożonych, kwiaty fioletowe; Karpaty.

Modulacja, 1) w **muz.** przejście z jednej tonacji do drugiej przy zastosowaniu pewnych reguł; 2) w **radiotechnice** regulowanie amplitudy fali nośnej, odpowiednio do częstości drgań akustycznych.

Modus, łac., 1) sposób; m. **acquirendi**, sposób nabycia; m. **vivendi**, znośne współżycie; 2) w muzyce śrdw. tonacja kościelna; dawna miara najw. wartości nutowej; 3) w gramatyce forma orzekająca: indicativus, coniunctivus i in.

Modyfikacja, łac., zmiana, przeinaczenie.

Moers Paulina, właściwie Elżbieta **Bośniacka**, pseud. Julian z **Poradowa**, polska pisarka dramatyczna (1837—1904); popularny „Przeor Paulinów" (Obrona Częstochowy).

Mofety, włos., miejsca wydzielające bezwodnik kwasu węglow., w okolicach wulkan.; najbardziej znana Psia Grota koło Neapolu.

Mogadiscio (-diszo), stolica włoskiego Somali (Afryka wsch.), 30.000 mieszkańców; port.

Mogielnica, m. w pow. Grójec (woj. warsz.), 6.000 mieszkańców.

Mogigrafia, gr., kurcz pisarski.

Mogilalia, gr., jąkanie się.

Mogilno, m. pow. w wojew. poznańs., 5.000 mieszkańców; kościół z XII w.

Mogiła, nasypisko ziemne; nad grobem zmarłego, na pam. ważnego wydarzenia itd.; por. Kurhany.

Mogiła, w. w pow. Kraków, 11 km na wsch. od Krakowa, kopiec Wandy, klasztor cystersów z XIII w.

Mogoł, ob. Wielki Mogoł.

Moguncja (niem. Mainz), stol. prow. Rheinhessen w Hesji (Niemcy), 137.000 mieszk.; katedra rozpoczęta ok. 978, w stylu romańskim, później rozbudowywana we wszystkich innych stylach.

Mohacz (węg. Mohacs), węg. m. nad Dunajem, 17.000 mieszk.; 1526 klęska Ludwika II węg. w bitwie z sułtanem Solimanem.

Mohammed, ob. Mahomet.

Mohikanie, wymarłe plemię Indian (Algonkinów), z nad rz. Hudson i Connecticut w Ameryce Płn.

Mohylew, m. okręg. na Białorusi, nad Dnieprem, 50.000 mieszkańców.

Mohylów, m. okręg. na Ukrainie, nad Dniestrem, 40 000 mieszkańców.

Moissant (moassan) Henry, chemik fr. (1852—1907), otrzymał po raz pierwszy sztuczne diamenty w piecu elektr., wolny fluor; laureat Nobla.

Mojmir, władca państwa wielko-morawskiego w IX w.; rozszerzył je, został zdetronizowany przez Niemców.

Mojry, gr. boginie losu. Kloto, przędła nić życia, Lachesis ją odmierzała, Atropos przecinała. U Rzymian: **Parki**.

Mojżesz, hebr. **Mosze**, wódz i sędzia Izraela, twórca jego religii i praw, ok. 1500 przed Chr. Wg **Pięcioksięgu** M. został jako dziecko porzucony nad Nilem, znaleziony i wychowany przez królewnę egipską, otrzymał na Górze Horeb od Boga polecenie wyprowadzenia swego ludu z Egiptu, zaprowadził go do kraju Kanaan (na wsch. od Jordanu).

Mokka, silna kawa; ob. Mocca.

Mokronowski, 1) Andrzej, wojewoda mazowiec. (1713—84), wybitny działacz stronnictwa „republikańskiego", mason, 1764 protestował przeciw ściągnięciu wojsk ros., później pogodzony z St. Augustem, marszałek sejmu 1776; 2) Stanisław, gen. pol. (1761—1821), poseł na Sejm Czteroletni, walczył 1792 z Rosjanami, w insurekcji kościuszkowskiej komendant Warszawy, później pobity na Litwie.

Mokrzyca, rośl. goździkowata, kwiaty drobne; Karpaty.

Moksha, jeden z 3 celów życiowych Hindusów: wyzwolenie się z życia świeckiego i wszystkiego, co z nim związane.

Mol, ob. Cząsteczka, Gram-atom.

Morsy

Mole, drobne motyle, gąsieniczki tworzą oprzęd rurkowaty, szkodniki na futrach i materiach wełnianych, niektóre na drzewach owocowych.

Molè Vojeslav, słoweński pisarz i historyk sztuki, * 1886, działa w Polsce; „Historia sztuki starochrześcijańskiej i wczesnobizantyńskiej".

Molekularna teoria materii, ob. Materia.

Molekularny ruch, ob. Browna ruchy.

Molekuła, cząsteczka (ob.).

Molestować, łac., naprzykrzać się.

Molfetta, m. port. we włos. prow. Bari, nad Adriatykiem, 50.000 mieszkańców.

Molibden, Mo, pierw. chem., liczba porz. 42, cięż. atom. 96, cięż. właśc. 10; metal srebrzystobiały, błyszczący, punkt topl. 2500°; zastosow. do wyrobu stali molibdenowej niezwykłej twardości, żarówek, drutów oporowych itd.

Molière (moljer), właściwie Jean Baptiste P o q u e l i n, największy komediopisarz francuski (1622—73), aktor i dyrektor trupy teatralnej, umarł na scenie grając swego „Malade imaginaire" („Chory z urojenia"), twórca wielkich komedyj namiętnych charakterów, główne dzieła: „Misanthrope", „Tartuffe" („Świętoszek"), („Imposteur", „George Dandin", „L'Avare" („Skąpiec"), „Les femmes savantes" („Sawantki"), jeden z największych poetów literatury powszechnej.

Moll, łac., „miękka" mollowa tonacja (ob.).

Möllera-Barlowa choroba, szkorbut (gnilec) dziecięcy, często u osesków sztucznie karmionych, w wyniku jednostronności pożywienia: zaburzenia ogólne, krwawe wylewy w skórze i w błonach śluz., krwawienia dziąseł i narządów wewnętrznych. Zwalczanie przez podawanie pokarmów obfitujących w witaminy.

Mollowa tonacja (t. m i n o r o w a), tonacja o charakterze miękkim, wskutek tego, że akord na pierwszym stopniu (tonika) jest trójdźwiękiem z małą tercją.

Molnár Ferencz, węg. pisarz dramat., * 1878; „Diabeł", „Oficer gwardii", „Karnawał" i in., powieść szkolna: „Chłopcy z placu broni".

Molo, wł., grobla, tama ochronna.

Molo Walter, powieściopisarz niem., * 1880.

Moloch lub M o l e c h, nazwa bóstwa czczonego przez rozmaite plemiona semickie; składano mu ofiary z dzieci.

Moloch, jaszczurka z rodziny strasznic; jedyny gat. m. k o l c z a s t y, z kolcami na pow. ciała; Australia.

Moltke, 1) Helmuth, br., generał-feldmarsz. pruski (1800—91), od 1858 szef sztabu, wypracował plany zwycięskich dla Prus wojen 1864, 66, 70/71 (Sadowa, Sedan itd.); „Pisma" (8 t.); 2) Helmuth Johannes, gen. niem. (1848—1916), szef sztabu gen. 1906, przyczynił się 1914 do klęski niemieckiej nad Marną, po której ustąpił; 3) Hans Adolf, dyplom. niem., * 1884; 1922 członek Międzynar. Komisji Górnośląs., od 1931 poseł, potem ambasador w Warszawie.

Molto, wł., dużo, bardzo; m. vivace, b. żywo.

Moluki, grupa Wysp Sundajskich, należ. do Holandii, 110.314 km², 620.000 mieszk.; największ.: H a l m a h e r a i C e r a m; klimat gorący, uprawa palmy sagowej, korzeni, tytoniu i i. Stolica Amboina. — 1512 odkryta przez Portugalczyków, od 1605 holenderska.

Molyn Pieter de, malarz niderl. XVII w., jeden z twórców holend. malarstwa krajobrazowego.

Molza Francesco Maria, poeta włoski (1489—1544), wybitny liryk.

Mołczadź, l. dopływ Niemna, 75 km dł.

Mołdawa, pr. dopływ Seretu w Mołdawii, 190 km dł.

Mołdawia (rum. Moldova), kraina w Rumunii między Seretem i Prutem, 38.058 km². 2,400 000 mieszkańców; największe m. Jassy.

Mołodeczno, m-ko powiat. w wojew. wileńs., nad Uszą, 6.000 mieszkańców.

Mologa, l. dopływ Wołgi, 588 km.

Mołotow Wiaczesław, polityk ros., * 1890, od 1930 przewodn. Rady Komisarzy Ludowych.

Mombasa, m. port. w bryt. kol. Kenia, 57.000 mieszk.; stacja początkowa kolei do Ugandy.

Mombert Alfred, poeta niem., * 1872, symbolista o zabarwieniu mistycznym, wizjoner o bogatej wyobraźni i wybitny liryk: „Der Glühende" („Płomienny").

Moment, łac., 1) mgnienie oka, chwilka; m o m e n t a l n y, chwilowy, natychmiastowy; 2) w f i z y c e iloczyn różnych wielkości. M. b e z w ł a d n o ś c i bryły sztywnej względem osi oblicza się, dzieląc bryłę na cząsteczki, mnożąc masę każdej cząstki m_i przez kwadrat jej odległości od osi r^2, i sumując wszystkie te iloczyny $\Sigma_i m_i \cdot r^2_i$. Dla kul, walców i in. brył prostych można m. b. łatwo wyznaczyć rachunkiem całkowym. M. s i ł y wywołującej obrót ciała dokoła osi, iloczyn z siły i z ramienia siły (tj. odległości punktu zaczepienia siły od osi obrotu).

Mommsen Theodor, słynny historyk niem. (1817—1903), wystąpił 1873—82 przeciw Bismarckowi, laureat Nobla; „Römische Geschichte", „Römische Forschungen", „Das Römische Staatsrecht" i w. in.

Monachium (niem. München), stol. Bawarii, nad Izarą, 735 000 mieszk.; zabytkowe budowle, uniwers. (założ. 1472), Akademia Sztuk Pięknych, Akademia Umiej.; bogate zbiory sztuki, m. in. Stara i Nowa Pinakoteka, Glyptoteka, szereg muzeów; ośrodek nauki i sztuki, centrum przemysłu browarnianego, fabr. instrumentów muzycznych.

Monachos, grec., mnich.

Monaco, ob. Monako.

Monacyt, minerał, składający się z fosforanów, tzw. „ziem rzadkich": itru, lantanu, ceru i dydymu, do 18% tlenku toru; występuje w granicie i w piaskach (p i a s e k m o n a c y t o w y) Syberii, Kanady, Kolumbii, Karoliny Płn. i Płd., Brazylii i in.; źródło otrzymywania tlenków toru i ceru.

Monako (Monaco), niezależne księstwo pod protektoratem Francji, nad M. Śródziemnym, 1,5 km², 25 000 mieszk.; obejmuje miejscowości Monaco, La Condamine i Monte Carlo. B. łagodny klimat, owoce płd.; gł. źródłem dochodów jest kasyno gry w Monte Carlo. — M. jest monarchią dziedziczną.

Mona Lisa, ob. Gioconda i Leonardo da Vinci.

Monarcha, udzielny władca, panujący. Por. Monarchia.

Monarchia, gr., forma państwa, w którym władza spoczywa w ręku jednostki, monarchy. Może być dziedziczną lub obieralną, absolutną (nieograniczoną) lub konstytucyjną, w której władza monarchy jest unormowana przepisami ustawy zasadniczej. — Monarchista, zwolennik m.

Monaster, gr., klasztor.

Monasterzyska, m. w pow. Buczacz (woj. tarnopolskie), nad Koropcem, 7.000 mieszk.; uprawa tytoniu, największa w Małopolsce fabryka wyrobów tytoniowych.

Monastir, ob. Bitolia.

Mond Alfred Sir (Lord Melchett), przemysłowiec ang. (1869—1930), stworzył ogromny trust chem.: „Imperial Chemical Industries".

Monel, stop niklowy zawier. 30% miedzi, srebrzysto-biały, dający się łatwo obrabiać.

Monet (mone) Claude, malarz fr. (1840—1926), jeden z najznakomitszych impresjonistów: kompozycje pleinairowe, często jeden motyw w różnym ujęciu i oświetleniu; „Śniadanie pod gołym niebem", „Katedra w Rouen".

Monety, łac., kawałki metalu, kształtu zwykle okrągłego, płaskiego, służące jako środek płatniczy i obiegowy, za których wagę i zawartość metalu szlachetnego ręczy państwo, nadając im zdolność zwalniania od zobowiązań, przez umieszczenie obrazu lub napisu. Wiadomości odnośnie wybijania monet nazywamy mennictwem, naukę o monetach — numizmatyką. Moneta obiegowa ma zawartość kruszcu równą jej wartości nominalnej (m. złota), m. zdawkowe w wartości nominalnej przewyższają wartość metalu (bilon miedziany). — Pierwsze m. zaczęto bić ok. 700 prz. Chr. w miastach greckich. W Polsce początkowo jednostką monetarną był denar, od Kazimierza Odnowiciela grzywna, później talary i dukaty. Obecnie państwa wytwarzają różne rodzaje m. we własnych mennicach.

Mongolia, wyżyna (800—1600 m wys.) w płn.-wsch. cz. Azji środk. Płn.-zach. cz. M. górzysta (góry Ałtaj i Tannu), płd. i wsch. stepowa i pustynna (Gobi). Klimat wybitnie kontynentalny i suchy. Liczne bezodpływowe słone jeziora. Dzieli się na M. Wewnętrzną, prowincję chińską (ok. 1 mil. km² i 2,400.000 mieszk.), proklamowaną w paźdz. 1935 państwem niepodległ. pod protekt. Japonii i M. Zewnętrzną albo M. — M., niezawisła republika rad, położ. między Chinami, Mandżurią, Z. S. R. R. i Tannu-Tuwą, 1,525.700 km² pow., 700.000 mieszk. (0,5 na km²), koczowniczych Kałcha-Mongołów, wyznających lamaizm. Wywóz skór, futer, wełny i złota. Stolica: Ułan-Bator (Urga).— Ok. 1200 potężne państwo pod Dżengis-Chanem (podbicie Chin, Turkiestanu, wyprawy na Ruś). Za następców dalsze podboje (spustoszenie Polski, bitwa pod Legnicą 1241). 1256 zdobycie Persji przez Hulagu, 1258 zniszczenie kalifatu Abbasydów. Za Timur Lenka M. u szczytu potęgi (1402 pobicie Osmanów, ujarzmienie Gruzji etc.), po nim rozpada się: od 1526 państwo Wielkiego Mogoła w Indiach, które przetrwało do podbojów ang.; półn. M. uległa w XVII w. Chinom. Od 1921 republika ludowa pod wpływem Rosji sowiec. 1924 otrzymała konstytucję.

Mongolizm, wrodzone, niedziedziczne niedołęstwo umysł., połączone z pewnymi rysami twarzy, właściwymi rasom mongolskim.

Mongolski fałd, ob. Mongołowie 1).

Mongołowie, 1) jako rasa: ludy Azji wsch., środk. i płn., przechodzące także częściowo do Europy, o charakteryst. wystających kościach policzkowych, fałdzie mongolskim (fałd powieki górnej zasłaniający wewn. kąt oka), czarnych, prostych włosach, małym zaroście, żółtej skórze; 2) grupa ludności Mongolii: płn. (Buriacy), zach. (Kałmucy) i M. właściwi, wschodni (Chałchazi, Uroci i i.), lamaiści, z naleciałościami szamanizmu; język z grupy uralo-ałtajskich.

Monika, św., matka św. Augustyna (331—387); pam. 4 V.

Monit, łac., właśc. monitum, nagana, napomnienie, przypomnienie.

Monitor, 1) „napominacz", pomocnik nauczyciela; 2) ob. Monitory.

„Monitor", pierwsze polskie czasopismo społeczne na wzór angielskiego „Spectatora", wyd. w Warszawie 1765—84 pod red. Franc. Bohomolca przy wybitnym współudziale Ign. Krasickiego.

„Monitor Polski", dziennik urzędowy Rzpltej Polskiej, podający teksty ustaw, rozporządzenia rządowe itp.; wychodzi w Warszawie od 1918.

Monitory, małe pancerne okręty wojenne o płytkim zanurzeniu; dziś przeważnie na rzekach.

Moniuszko Stanisław, kompozytor pol. (1819-72), organista kościoła św. Jana w Wilnie, potem kapelmistrz opery warszaw. i nauczyciel warsz. Instytutu Muz.; gł. przedstawiciel pieśni pol. („Śpiewniki domowe", ok. 400 pieśni) i opery: „Halka", „Flis", „Hrabina", „Straszny dwór", „Verbum nobile", „Patria"; operetki: „Nocleg w Apeninach", „Nowy Don Kichot" i in.; msze, 2 Requiem, kantaty, różne kompozycje orkiestralne i fortepianowe i in.

Monizm, gr., wyjaśnianie zjawisk na podstawie jednej podstawowej zasady, w przeciw. do dualizmu i pluralizmu. M. idealistyczny przyjmuje za podstawę ducha, materialistyczny — materię.

Mono..., gr., w wyrazach złoż. jedno...

Monochord, staroż. przyrząd do badania wysokości dźwięków i in. czynników akust.: pudło rezonansowe i napięta nad nim struna, której długość zmienia się przez przesuwanie podstawki.

Monochrom, gr., rysunek jednobarwny.

Monochromatyczne światło, ś. jednorodne o określonej długości fali, która nie da się pryzmatem rozłożyć. Wysyłają je świecące pary kadmu, litu i in.

Monodia, gr., śpiew jednogłosowy, w przeciw. do wielogłosowego, polifonii; używ. zwł. do recytacji tekstów w staroż. Grecji oraz w muzyce Kościoła katol. Może mieć charakter melodyjny lub deklamacyjny.

Monodramat, gr., dramat, w którym występuje jedna osoba.

Monofazja, gr., zaburzenie mowy, polega na wymawianiu jednej zgłoski lub jednego wyrazu.

Monofizyci, gr., wyznawcy herezji w kościele wschodnim, która w Chrystusie uznawała tylko jedną bosko-ludzką naturę.

Monofobia, gr., lęk występujący w samotności

Monogamia, gr., jednożeństwo, małżeństwo między jedną kobietą i jednym mężczyzną; przeciw. poligamia (poliandria, wzgl. poligynia), wielożeństwo; por. Małżeństwo.

Monografia, gr., opis osobny, odrębny, szczegółowy; dokładne opracowanie jakiegoś przedmiotu, epoki, osoby itd.

Monogram, gr., jedna litera lub znak wiążący kilka poszczególnych liter w całość; zastępuje podpis, oznaczenie autora.

Monoideizm, gr., stan umysłu polegający na zaabsorbowaniu jedną myślą lub jednym i tym samym wyobrażeniem.

Monokl, fr., szkło pojedyncze na jedno oko.

Monolit, gr., wielki kamień; dzieło wykonane z jednego kamienia, np. kolumna, posąg itd.

Monolog, gr., w dramacie scena, w której przemawia tylko jedna osoba. Obecnie także nazwa utworu, przeznaczonego do wygłoszenia przez jedną osobę.

Monomachia, gr., walka w pojedynkę, pojedynek.

Monomania, gr., obłęd, polegający na opanowaniu przez jedną myśl, np. nimfomania, erotomania, kleptomania.

Monometalizm, gr., system walutowy, oparty na biciu monet tylko z jednego metalu szlach., np. ze złota, w przeciw. do bimetalizmu, opartego o dwa metale (np. złoto i srebro).

Monoplan, jednopłatowiec, samolot o jednej płaszczyźnie nośnej.

Monopol, gr., wyłączność uskuteczniania pewnych czynności gospodarczych (sprzedawania, wytwarzania itp.). Jest państwowym, gdy uprawnionym jest państwo, prywatnym, gdy m. ma prywatny przedsiębiorca lub grupa przedsięb. związanych umową. Jest wyłączeniem wolnej konkurencji. W Polsce w rękach państwa: m. spirytusowy, tytoniowy, solny, zapałczany, loterie.

Monosacharydy, monozy, ob. Węglowodany.

Monosylaba, gr., wyraz jednozgłoskowy.

Monoteizm, gr., oddawanie czci tylko jednemu Bogu, przeciw.: politeizm.

Monoteletyzm, gr., nauka o jednej woli, sekta w kościele wsch., która przyjmowała dwie natury, lecz jedną bosko-ludzką wolę w Chrystusie.

Monotonny, gr., jednodźwięczny, jednostajny. Monotonia, jednostajność, brak modulacji w mowie lub śpiewie; potocznie: brak urozmaicenia, szarzyzna.

Monotyp, gr., maszyna do składania czcionek druk.: odlewa się w niej każda czcionka osobno, w przeciw. do linotypu (odlewanie całych wierszy); por. Składarki czcionek.

Monreale, m. na Sycylii, 24.000 mieszk., katedra z XII w.

Monroe (monro) James, ameryk. mąż stanu (1758—1831), walczył o niepodległość, 1814 min. wojny, 1816 i 20 prezydent; słynny z zasady (doktryna M.) „Ameryka dla Amerykanów": państwom europ. nie wolno się mieszać w sprawy między państwami amerykańskimi.

Monrovia, stolica murzyńsk. republ. Liberii (Afryka zach.), ok. 10.000 mieszkańców; port.

Monseigneur (mąseniör), fr., skróc. Mgr., tytuł wysokich dostojników w dawnej Francji, dziś duchownych.

Monserrat, ob. Montserrat.

Monsieur (mesjö), fr., pan; panie!

Monsignore (monsiniore), wł., Wasza Łaskawość, tytuł duchownych katol.; urząd na dworze papieskim.

Monstrancja

Monstrancja, łac., w Kościele kat. przyrząd do wystawiania i uroczystego obnoszenia Najświęt. Sakramentu.

Monstrualny, łac., potworny. Monstrum, potwór.

Monsuny, musony, arab., wiatry, powstające wskutek różnic w ogrzewaniu się lądu i morza, kierunek zależny od pory roku. wieją zwł. w okolicach Oc. Indyjskiego; również na wybrzeżach Afryki, Australii, M. Kaspijskiego, Hiszpanii, Płn. Ameryki. Znajomość m. ważna dla żeglugi.

Mont (mą), fr., góra; Monte, po włos., hiszp. i portug.: góra.

Mont Karel Marie Polydoor de, poeta flamandzki, * 1857, przywódca ruchu narodowego, wybitny liryk.

Montagnards (mątaniar), członkowie stronnictwa „góry" (radykalnych jakobinów) podczas wielkiej rewolucji francuskiej.

Montagne (mątań), fr., góra.

Montagu C. E., powieściopisarz ang. (1867—1928), odrębna indywidualność, m. in. na tle wielkiej wojny: „Rough Justice", „Right off the Map".

Montaigne (mąteń) Michel Eyquem de, pisarz franc. (1533—92), wszechstronnie wykształcony, sceptyk i moralista, po czynnym życiu publ. i podróżach odosobnił się w swym zamku, gdzie powstały słynne „Essais", pierwszy i doskonały wzór essayu filozoficzno-literackiego.

Montalbán Juan Perez de, pisarz hiszp. (1602-38), dramaty narodowe, mistrzowskie nowele: „Sucesos y prodigios de amor".

Montalembert (mątalamber) Charles, hr., franc. pisarz i polityk (1810—70), rzecznik liberalnego katolicyzmu, przeciwnik ultramontanizmu, gorący przyjaciel Polski.

Montana, stan w St. Zjedn. Amer. Płn., 380 708 km², 540.000 mieszk.; rezerwaty Indian; chów bydła, złoża miedzi; stol. Helena.

Montaniści, członkowie sekty w II i III w. od Montana Frygijczyka, głoszący bliski koniec świata.

Montaż, ob. Montowanie.

Montblanc (Mont Blanc), najwyższa góra w Europie, w Alpach, na pograniczu Francji, Włoch i Szwajcarii, 4807 m wys., zdobyta po raz pierwszy 1786.

Mont-Cenis (mą seni), przełęcz alpejs. na granicy franc.-włos., 2098 m wys. Na płd.-zach. od przełęczy tunel M.-C., na wys. 1159 m, 12,2 km długi.

Monte, po włosku góra.

Monte Carlo, stacja klimat. w ks. Monako, nad M. Śródziemnym, 11.000 mieszk.; kasyno gry.

Monte Cassino (kassino), klasztor w prow. Frosinone (Włochy płd.), na zach. od M. Cassino, zał. 529 przez św. Benedykta z Nursji.

Montecatini (montekatini), włos. stacja klimat. w prow. Lucca, 6.000 mieszk., źrodła solankowe (20—31° C.).

Montecuccoli (Montecuculi) Rajmund, hr., feldmarsz. cesarski i pisarz (1609—80), walczył zwycięsko w wielu wojnach (30-letn., 1664 pobicie Turków pod St. Gotthard i in.), 1657 dowodził posiłkami dla Polski. Opiekun nauk.

Montemayor Jorge de poeta hiszp. (ok. 1520 - 61), twórca romansu pasterskiego: „Diana", wzór „Nadobnej Paskwaliny" Twardowskiego.

Montenegro, ob. Czarnogóra.

Monterey, stol. meksyk. stanu Nuevo León, 130.000 mieszk.; przem. hutn. (srebro, złoto, miedź).

Monte Rosa, grupa górska w Alpach Pennińskich, Pic Dufour, 4638 m.

Montes pietatis, średw. instytucje kredytowe, udzielające bezprocent. pożyczek, poprzedniczki dzis. gminnych kas kredytowych i zastawniczych.

Montesquieu (mąteskjö) Charles de Secondat, baron de la Brède et de, pisarz franc. (1689—1755), w „Lettres persanes" świetna krytyka życia współczesnej Francji, główne dzieło „De l'esprit des lois" wprowadza zasadę podziału władz ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej.

Montessori Maria, włos. lekarka i działaczka pedagogiczna, * 1869, stworzyła oparty na jej własnej metodzie (ob. Montessori metoda) system przedszkola dla małych dzieci.

Montessori metoda, metoda wychowywania dzieci w wieku przedszkolnym, oparta na swobodzie i zabawach, kształcących zmysły. Twórczynią: Montessori (ob.).

Monteverdi (Monteverde) Claudio, kompoz. wł. (1567 1643), jeden z czołowych kompoz. renesansu: madrygały i kanzonety, msze, psalmy, motety; reformator opery: „Orfeo", „Ariadna", „Ulisse" i in.

Montevideo, stol. Urugwaju, przy ujściu Rio de la Plata, 660 000 mieszk., uniwers. (od 1840), politechnika; wywóz głównie mięsa, zboża, wełny. Wielki port handlowy.

Montez Lola (hr. Landsfeld), tancerka, kochanka Ludwika I bawar. (1818—61), przyczyniła się do rewolucji 1848 i abdykacji króla.

Montezuma, władca meksyk. Azteków, † 1520, pokonany 1519 przez Corteza.

Montgolfier (mągolfie), 1) Joseph Michel, franc. fizyk i mechanik (1740—1810), oraz 2) Jacques Etienne, brat M. 1), architekt francuski (1745—99), skonstruowali pierwszy balon powietrzny 1783 (mongolfière). Por. Balon oraz tabl. Balony i sterowce.

Montgomery (mengameri), stol. st. Alabama w St. Zjedn. Amer. Płn., 66.000 mieszk.

Montgomery (mengameri) James, poeta ang. (1771—1854), poprzednik Byrona, lecz słynny głównie pięknymi hymnami religijnymi.

Montherlant (mąterlan) Henry, pisarz franc., * 1896, przywódca młodego pokolenia, piewca fizycznego odrodzenia człowieka oraz wzniosłego katolicyzmu: „Les Onze devant la Porte dorée", „Deuxième Olympique", nadto powieści sportowe, wojenne i in.

Montluc (mąluk) Jean de, biskup i dyplomata fr. (1508—79), posłował z powodzeniem do Polski dla poparcia kandydatury Henryka Walezego.

Montmartre (mąmartr), płn. dzieln. Paryża z kościołem romańs.-bizant. Sacré-Coeur, sławny cmentarz M., liczne miejsca rozrywkowe.

Montmorency (mąmoransi), m. w franc. depart. Seine-et-Oise, muzeum Rousseau'a.

Montowanie, składanie i ustawianie maszyn do ruchu, konstrukcyj i in. urządzeń.

Montparnasse (mąparnas), płd. dzieln. Paryża z wielkim cmentarzem.

Mont Pelé, wulkan na wyspie Martynice (Antyle Franc.), 1.350 m wys., 1902 i 1905 silne wybuchy.

Montpellier (mąpelie), stol. franc. depart. Hérault, 87.000 mieszk., uniwers., przemysł jedwabniczy.

Montreal (montriel, najwięk. m. w Kanadzie nad rz. Św. Wawrzyńca, 818 000 mieszk., 2 uniwers. (katol. i protest.), handel futrami, najwięk. port zbożowy Ameryki Płn.

Montreux (mątrö), stacja klimat. w szwajc. kantonie Vaud, nad Jez. Genewskim, 18.000 mieszk., łagodny klimat.

Montsalvat, ob. Montserrat i Gral.

Montserrat, Monserrat (mąserra), grupa górska w Gór. Katalońskich w Hiszpanii, 1.238 m wys.; na wys. 887 m słynne opactwo benedyktyńskie z 880 r.; w średw. uchodził M za Montsalvat (ob. Gral).

Montwiłł Józef, pol. działacz społeczny na Litwie i Białorusi (1850—1911), współzałoż. wileńskiego T-wa Przyjaciół Nauk i w. in. instytucyj.

Montwiłł-Mirecki, ob. Mirecki-Montwiłł.

Monumenta, 1) M. Germaniae Historica (MGH.): wielkie wydawnictwo źródeł do średniow. historii Niemiec (założ. 1819); 2) M. Poloniae Historica: wydawnictwo źródeł do dziejów Polski średniow., rozpocz. 1864 przez Aug. Bielowskiego.

Monumentalny, łac., pomnikowy, okazały, trwały.

Monza, włos. m. w prow. Mediolan, 60.000 mieszkańców.

Moon, estońska wyspa na Bałtyku, 207 km², 6.000 mieszkańców.

Moore (mur), 1) Thomas, poeta anglo-irlandzki (1779—1852): „Irish Melodies", „Lalla Rookh" i in.; 2) George, pisarz anglo-irland. (1853—1933), mistrz ang. powieści naturalistycznej: „Evelyn Innes", „Sister Theresa" i in., autobiogr. „Hail and Fairwell".

Mops, rasa psów o krótkiej sierści i krótkim, pomarszczonym pysku.

Mops

Mora, fr., tkanina o gładkim splocie, z falisto mieniącym się połyskiem.

Moraczewski, 1) Jędrzej, pol. historyk i polityk (1802—55), walczył 1831 w powstaniu, potem w Wielkopolsce jeden z przywódców partii demokrat., 1843—46 redagował z Libeltem „Rok", 1848 w Komitecie Narodowym, współtwórca kongresu słowiańskiego; „Starożytności polskie" (2 t.), „Polska w Złotym Wieku" i w. in.; 2) Jędrzej, polityk polski, * 1870, poseł z P. P. S. do parlamentu austr. 1907, w wojnie świat. legionista, jeden z kierowników P. O. W.; 1918 pierwszy premier pol., potem poseł, wicemarsz. Sejmu, min. robót publ.; po przewrocie majowym na czele prorządowej socjalistycznej „Frakcji rewolucyjnej", później na czele Związku Związków Zawodowych.

Moral insanity, ang., brak poczucia moralności i etyki: skłonność do czynów zbrodniczych.

Moralitety, dydaktyczne utwory sceniczne późnego średniowiecza, bardzo rozpowszechnione, zwłaszcza w Anglii XV w.

Moralizować, łac., krytykować postępowanie czyjeś z punktu widzenia panującej moralności. Moralizator, głosiciel zasad moralnych.

Moralna filozofia, etyka (ob.).

Moralne czasopisma wydawane w XVIII w. w duchu pouczającym filozofii Oświecenia, najpierw w Anglii: „Tatler", „Spectator", „Guardian", za tym wzorem polski „Monitor" Bohomolca i Krasickiego.

Moralność, łac., zgodność z etyką, potocznie: obyczajność. — Moralizować, głosić zasady zgodne z m.

Morał, nauka lub zasada, wypływające z jakiegoś opowiadania, czy powieści itp.; wskazania natury etycznej lub obyczajowej.

Morand (moran) Paul, pisarz franc., * 1888, słynny efektownymi powieściami globtrotterskimi: „Ouvert la Nuit", „Fermé la Nuit", „Lewis et Irène", „Magie Noire" i in.

Moratin Leandro Fernández de, hiszp. pisarz dramatyczny (1760—1828).

Moratorium, łac., „zwłoka", zarządzenie, ustanawiające okres, w którym nie wolno dochodzić, egzekwować należności; także ten okres.

Morawa, 1) główna rzeka Moraw, l. dopływ Dunaju, 378 km; 2) pr. dopływ Dunaju, 420 km, największa rzeka Serbii.

Morawska Zuzanna, pol. pisarka dla młodzieży (1842—1922); powiastki, powieści histor.

Morawska Ostrawa, m. na Morawach (Czechosłowacja), nad Ostrawicą, 125.000 mieszk.; huty żelaza, kopalnie węgla kamiennego.

Morawski, 1) Franciszek, pol. generał i poeta (1783—1861), w wojnach napoleońskich i w powstaniu listopad. min. wojny; w walce klasyków z romantykami kompromisowy, tłumacz Byrona, znane poematy opisowe: „Wizyta w sąsiedztwo", „Dworzec mego dziadka", bardzo popularne „Bajki"; 2) Teodor, polski historyk i polityk (1797—1879), pracował za Królestwa Kongres. ze Staszicem, współzałoż. „T-wa Patriot.", później w opozycji („partia kaliska"). Za powstania listopad. agent dyplomat. w Paryżu, potem w kraju poseł, min. spraw zagr.; „Dzieje narodu polskiego" (6 t.) i w. in.; 3) Stanisław, pol. lekarz i pisarz (1802—53), świetne pamiętniki; 4) Szczęsny, pol. historyk i malarz (1818—98); 5) Kazimierz, znakom. pol. filolog klasyczny (1852—1925), uczeń Mommsena, prezes Polskiej Akademii Umiejętności, wielki humanista i świetny pisarz, główne dzieła: pomnikowa „Historia literatury rzymskiej", źródłowa „Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego", „Czasy Zygmuntowskie na tle prądów Odrodzenia", „Rzym, portrety i szkice", „Rzym i narody", przekład Sofoklesa; 6) Eugeniusz, kompozytor pol., * 1876; „Symfonia prometejska" z chórami, poematy symf., balety, np. „Świtezianka" i in.

Morawskie Pole, równina w Austrii Dol., 900 km²; 1260 zwycięstwo Ottokara czes. nad Węgrami, 1278 klęska i śmierć jego w walce z Rudolfem z Habsburga. Na M. P. znajdują się także pola bitew pod Aspern i Wagram.

Morawy (czesk. Morava), kraj w Czechosłowacji, między Śląskiem, Słowaczyzną, Austrią i Czechami, 22.231 km² pow., 2,825 000 mieszk., 78% Czechów, 20% Niemców. Najżyzn. obszary nad dolną i średnią Morawą (Hanna). Wysoka kultura rolna (pszenica, żyto, burak cukr., warzywa i owoce). Rozwinięty przemysł cukrowniczy, browarniany, młynarski, tkacki (Berno, Igława) oraz metalowy (Witkowice, Ostrawa). Stolica: Berno, 264.000 mieszk. W IX w. ugruntowali Mojmir, Rościsław, Świątopełk państwo wielkomorawskie, rozbite 906 przez Węgrów. 1003—29 M. przy Polsce, od 1029 przy Czechach, 1182 margrabstwem, odstąpione przez Karola IV bratu Janowi (sekundogenitura domu Luksemburg.). Później pod królem czes. Wacławem, Albrechtem Austr., od 1526 pod Habsburgami. Niszczone przez wojnę 30-letnią, najazd turecki 1683 i wojny śląskie, podnoszą się po wojnie 7-letniej. Od 1918 M. przy republice Czesko-słowackiej.

Morcinek Gustaw, powieściopisarz pol., * 1891; opowiadania z życia śląskiego, „Wyrąbany chodnik" i in. — Laureat śląskiej nagrody literackiej.

Mordasewicz Kazimierz, malarz pol. (1859—1921); portrety.

Morderstwo, rozmyślne zabicie człowieka.

Mordent, wł., ozdobnik muz., np. c, d, c; może być także podwójny i odwrócony (c h c).

Mordwini, szczep Finnów wsch., zamieszk. szereg gubernii ros. wchodzących w skład Republ. Mordwińskiej; ok. 1 i ½ mil. głów; język z grupy ugrofińskiej języków uraloałtajskich.

More (mor) Thomas, ang. mąż stanu i pisarz polit., święty Kośc. kat. (1478—1535), odmówił uznania małżeństwa Henryka VIII z Anną Boleyn, za to stracony. Znakom. humanista, przyjaciel Erazma z Rotterdamu, sprowadził do Anglii Holbeina. W dziele „Utopia" rozwija idealne poglądy polityczne.

Morea, ob. Peloponez.

Moréas (morea) Jean, właśc. Joannis Papadiamantopulos, poeta franc. (1856—1910), pochodz. grec., wybitny symbolista i neoklasyk: „Les Syrtes", „Les Cantilènes", zwł. „Stances".

Moreau (moro) Jean Victor, generał franc. (1763—1813), zwycięzca pod Höchstädt i Hohenlinden (1800), wygnany 1805 przez Napoleona,

1813 po stronie koalicji, śmiertelnie ranny pod Dreznem.

Morela, drzewo owocowe z rodz. różowatych, owocem pestkowiec, drewno używ. do robót tokarskich, u nas hodowana gł. w Zaleszczykach, pochodzi z Azji.

Morelowski Marian, pol. historyk sztuki, członek Kom. Rewindykacyjnej; prace o arrasach i inne.

Morena (w a ł l o d o w c o w y), osady naniesione przez lodowce; m. c z o ł o w e, usypane w formie wału u czoła lodowca, m. b o c z n e, wzdłuż boków, m. d e n n e, pod dnem lodowca. J e z i o r o m o r e n o w e, położone w zaklęśnięciu moreny dennej lub powstałe wskutek zatamowania doliny przez morenę czołową. Por. Lodowiec.

Morendo, wł., określenie muz.: coraz słabiej, wolniej.

Mores, łac., obyczaje, należyte zachowanie się, posłuch.

Moresnet (morene), dawny neutralny obszar na płd.-zach. od Akwizgranu, nad granicą belg.-holend., traktatem wersalskim przyznany 1919 Belgii.

Moreto y Cabaña (-kabania) Augustin, hiszp. poeta dramat. (ok. 1618—68), celował w komedii charakterów: „El desdén con el desdén" i i.

Morfeusz, gr., bóg snu, syn Hypnosa.

Morfina, alkaloid, występujący w soku mlecznym makówek i w otrzymanym z niego opium, wykryta 1805 przez Sertürnera, używ. w lecznictwie jako środek uśmierzający ból. Dawka śmiertelna 0,2—0,5 gr. Pochodne m.: k o d e i n a, d i o n i n a, h e r o i n a, również używ. w lecznictwie.

Morfinizm, nałóg wywołany używaniem morfiny w formie zastrzyków. Powoduje zaburzenia systemu nerwowego, zwężenie źrenic (miosis), zmniejszenie perystaltyki, halucynacje, nerwice, zanik inteligencji i woli, śmiertelny zanik sił. Głód morfinowy (bóle głowy, zapady, lęk, obłędy) utrudnia leczenie.

Morfologia, gr., nauka o kształtach, tj. budowie narządów zwierzęcych i roślinnych i ich części; filolog.: nauka o formach.

Morga, ob. Mórg.

Morgagni (morgani) Giovanni Battista, lekarz włos. (1682—1771), stworzył podstawy anatomii patologicznej.

Morgan John Pierpont, finansista płn.-amer. (1837—1913), stworzył olbrzymi trust stalowy i okrętowy.

Morganatyczne małżeństwo, ob. Małżeństwo.

Morgarten, góra w szwajc. kantonie Zug, nad Jez. Aegeri, 1.245 m wys.; 1315 zwycięstwo chłopów szwajc. nad wojskami Leopolda I austr.

Morgenstern Christian, poeta niem. (1871—1914), oryginalny i głęboki liryk.

Morges (morż), miasto pow. w kantonie Vaud (Szwajcaria), nad Jez. Genewskim, ok. 5.000 mieszk.; willa i siedziba Paderewskiego.

Móricz (moric) Zsigmond, powieściopisarz węgier., * 1879, naturalista obyczajowy i subtelny psycholog: „Złoto w błocie", „Za plecami Boga", „Bądź dobry aż do śmierci" i in., również dramaty, zwłaszcza chłopskie.

Mörike Eduard, poeta niem. (1804—75).

Moringa, s t r a d a ł k a, drzewo tropikalne, dostarcza oleju z nasion, liście i kwiaty stanowią przyprawę.

Mormoni, „święci dnia ostatniego", sekta w St. Zj. A. P., uznająca wielożeństwo, założ. przez Josepha Smitha (1805—44). W l. 1847—1910 mieli własne państwo (stan Utah), z stolicą Salt Lake City.

Morocz, pr. dopływ Słuczy, 124 km długi.

Morozewicz Józef, pol. mineralog i petrograf, * 1865, zał. i dyr. Państw. Instytutu Geolog.; badania na Uralu, Wyspach Komandorskich i in.; wydał szereg dzieł i rozpraw.

Morris William, ang. poeta, esteta i działacz artyst. (1834—1906), przyjaciel Burne Jonesa, gorliwy rzecznik zbliżenia sztuki do potrzeb życia codziennego w ramach utopijnej komuny socjalistycznej: „News from Nowhere"; założył fabrykę posadzek, tkanin, witrażów itp., w której pracował jako rysownik. Napisał „The Decorative Arts".

Mors, ssak wodny wagi do 1000 kg; kły sterczące na zewn., b. cenione, mięso i tłuszcz jadalne, skóra na rzemienie; okolice podbiegunowe płn.

Mors, łac., śmierć.

Morse (morz) Samuel Finley Breze, wynalazca amer. (1791—1872), wynalazł telegraf i a l f a b e t telegr., składający się z kresek i punktów. — Por. Telegraf.

M o r s e'a a l f a b e t.

a	· —	k	— · —	sz	— — — —	.	· · · · · ·
ä, ą	· — · —	l	· — · ·	t	—	6	— · · · ·
á, é	· — — · —	m	— —	u	· · —	7	— — · · ·
b	— · · ·	n	— ·	ü, ź	· · — —	8	— — — · ·
c	— · — ·	ń	— — · — —	v, ż	· · · —	9	— — — — ·
d	— · ·	o	— — —	w	· — —	0	— — — — —
e	·	ó, cz	— — — ·	x, ł	— · · —	,	· — · — · —
é, ę	· · — · ·	ö	— — — ·	y	— · — —	;	— · — · — ·
f	· · — ·	p	· — — ·	z	— — · ·	:	— — — · · ·
g	— — ·	q, szcz	— — · —	1	· — — — —	?	· · — — · ·
h	· · · ·	r	· — ·	2	· · — — —	!	— — · · — —
ch	— — — —	rz	· — · —	3	· · · — —		
i	· ·	s	· · ·	4	· · · · —		
j	· — — —	ś	· · · — · · ·	5	· · · · ·		

Morska choroba, spowodowana zaburzeniami zmysłu równowagi, wskutek ruchów okrętu, balonu, huśtawki itd. Objawy: zimny pot, nudności, wymioty.

Morska pianka, ob. Sepiolit.

Morska świnka, ob. Świnka morska.

Morska trawa, 1-liścienne rośliny o liściach trawiastych, tworzące na dnie płytkich mórz łąki podwodne; używana do wyścielania materaców, pakowania.

Morski Tadeusz, dyplomata pol. (1752—1825), szambelan Stan. Augusta; szereg prac histor.-politycznych.

Morskie bóstwa, w mitol. grec., prócz Posejdona i Amfitryty: Okeanos, Tetyda, Okeanidy, Nereus, Nereidy, Trytonowie i demony morskie. W mitol. rzyms.: Neptun, Venilia, Salacia.

Morskie koty, ob. Kotowce.

Morskie Oko, najw. jezioro tatrzańskie u stóp Mięguszowieckich Szczytów, na wys. 1393 m, 34 ha pow., 51 m głębokie.

Morskie prawo dzieli się na publiczne i prywatne, publiczne zaś na państwowe i międzynarodowe. P. m. p a ń s t w o w e obejmuje: re-

jestrację okrętów, narodowość, prawo flagi (bandery), badania wypadków na morzu, pilotaż, sygnalizację, przepisy o drogach morskich, ładunku itd. — P. m. międzynarodowe reguluje układy międzypaństwowe dotyczące żeglugi, neutralność, blokadę, ceremoniał morski i in.

Morskie władze, w Polsce: Pierwszą instancję tworzą kapitanowie portów, drugą — Urząd Morski w Gdyni, ten zaś podlega ministrowi przemysłu i handlu. W Gdańsku istnieje, w myśl konwencji polsko-gdańskiej, Urząd Marynarki Handlowej.

Morstin Ludwik Hieronim, poeta pol., * 1886, redaktor i wydawca neoklasycznego „Museionu", czynny zwłaszcza w dramacie: „Lilie", „W cichym dworze", „Rzeczpospolita poetów" i in., powieść o Koperniku: „Kłos panny" itd.

Morszczyn, glon brunatny mórz płn.; w Bałtyku pospolity.

Morsztyn, 1) Hieronim (Jarosz), poeta polski (1581 -1623): „Historia ucieszna o zacnej królewnie Banialuce" i in.; 2) Andrzej (Jan Andrzej), pol. poeta i polityk (1613—93), poplecznik polityki francuskiej królowej Marii Ludwiki, podskarbi w. kor., agent Ludwika XIV, oskarżony o zdradę zbiegł do Francji; najwyb. przedstawiciel baroku w poezji polskiej: „Kanikuła albo psia gwiazda", „Lutnia", poemat „Psyche", przekład „Cida" Corneille'a; 3) Zbigniew, poeta pol. (ok. 1624—ok. 98), arianin, cenione pieśni obozowe i religijne; 4) Stanisław, poeta pol., † ok. 1725, tłumacz Racine'a.

Morszyn, uzdrowisko w pow. Stryj (woj. stanisł.), nad Bereźnicą, 320 m n. p. m., źródła solankowo-gorzkie, kąpiele mineralne i borowinowe.

Morświn, ssak z rzędu wielorybów, ok. 2 m dług.; dostarcza mięsa, tłuszczu na tran, skóry; wybrzeża Morza Północnego i Bałtyckiego.

Mortadela, kiełbasa włoska (bolońska).

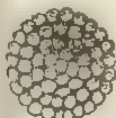
Mortis causa, łac., z powodu śmierci.

Mortis donatio, łac., darowizna na wypadek śmierci, tj. pod warunkiem, że obdarzony przeżyje darującego.

Mortkowicz Jakub, pol. księgarz i wydawca (1876—1931), organizator księgarstwa warszawskiego, zasłużony podniesieniem artystycznego poziomu wydawnictw, wydawca Norwida i Żeromskiego.

Mortkowiczówna Hanna, współcz. pisarka polska; opowiadania dla dzieci, „Na drogach Polski" (wrażenia z podróży po Polsce), tłumaczenia.

Mortuarium (łac.), grobowiec dla mnichów i świeckich duchownych; zapis na rzecz kościoła; spadek, spuścizna po zmarłym duchownym.

Morula

Morula, łac., grupa komórek w kształcie owocu morwy (stąd nazwa), jest wynikiem bróżdkowania całkowitego komórki jajowej. Por. Komórka.

Morus Tomasz, ob. More.

Morwa, drzewo z rodz. morwowatych, owoc złożony, jadalny, liście pożywieniem gąsienic jedwabnika; u nas hodowane, pochodzi z Chin i Persji.

Morwin, drzewa, krzewy lub pnącze z rodz. marzanowatych; korzenie dostarczają żółtego i czerwonego barwnika; okolice zwrotnikowe.

Moryskowie, ob. Maranowie.

Morze. Pow. wszystkich mórz (wszechmorze) wynosi 361 mil. km² (71% pow. całej ziemi). Wszechmorze dzieli się na 3 oceany: Wielki albo Spokojny (180 mil. km²), Atlantycki (106 mil. km²) i Indyjski (75 mil. km²). Średnia głęb. mórz: 3795 m, największa: 10.793 m (w rowie Filipińskim na O. Wielkim). 5,6% pow. mórz przypada na szelf (morze do 200 m głęb.). Średnia zawartość soli w wodzie mor.: 3,2—3,8%. Temperatura wód powierzchniowych zawarta w granicach od 29° (pod równikiem) do —2° (morza polarne). Osady, tworzące się na dnie mórz, dzielimy na: 1) przybrzeżne, złożone z okruchów skał, pochodzących z lądów i 2) głębinowe (poniżej 4000 m głęb.), złoż. ze skorupek żyjątek morsk. i pyłu wulkanicznego. Ruchy wód morsk.: 1) falowanie, spowodowane działaniem wiatrów (największa wys. fal do 12 m), 2) prądy mors. Powierzchniowe prądy mors. wywołują gł. wiatry stałe, pasaty (prądy pasatowe w okolicach równika) lub monsuny (prądy w płn. cz. Oc. Indyjskiego). Na skutek różnic gęstości wód lub ich poziomu powstają tzw. prądy wyrównawcze (krążące także w wielkich głęb.). Por. Przypływ i odpływ. — Średnia wys. pow. morza stanowi podstawę dla pomiarów wys. na lądzie.

Następująca tabela ilustruje związek między zasoleniem, maximum gęstości, a temp. zamarzania wody morskiej:

Zasolenie w %	woda morska zamarza przy	osiąga maximum gęstości przy
0	0°	+ 4°
1	— 0,5	+ 1,8
2	— 1,1	- 0,3
3	— 1,6	— 2,5
4	— 2,2	— 4,5

Moscheles Ignacy, czeski pianista i kompoz. (1794—1870); wartościowe etiudy i koncert fortepianowy.

Moseley (mozli) Henry, fizyk ang. (1887—1915); M. prawo odnosi się do liczb porządkowych pierwiastków.

Moselle (mozel), rz., ob. Mozela.

Moselle, depart. franc. utworzony 1918 z części odzyskanej Lotaryngii; 6228 km², 700.000 mieszkańców; stol. Metz.

Mosiądz, stop miedzi i cynku, własności zależą od stosunku obu składników, barwy żółtej do złotej, przy przewadze cynku srebrzystej, twardszy i sztywniejszy od miedzi. Różnorodne zastosowanie w technice; znany i używany już w I w. przed Chr.

Moskity, hiszp., drobne owady 2-skrzydłe, przeważnie kłujące, w krajach gorących.

Moskorzewski Jarosz (Hieronim), wybitny pol. pisarz ariański, † 1625, polemizował m. in. ze Skargą.

Moskwa, stolica Z. S. R. R. i związk. republiki rosyjskiej, zarazem największe miasto Z. S. R. R. położ. w środku Rosji, nad rz. M. 1934: 3.663.000 mieszk. (czwarte miasto Europy). Najstarsza cz.

M.: zamek Kreml i dzielnica Kitajgród. Gł. zabytki na Kremlu; tu też siedziba władz Z. S. R. R. Ok. 400 cerkwi i liczne stare klasztory. U stóp Kremlu „Czerwony Plac“ z mauzoleum Lenina. Siedziba wielu wyższych uczelni (uniwersytety, politechn., akademie) i instytutów nauk. Gł. muzea: Histor., Rewolucji, Sztuk Pięknych, Ludoznawstwa i in. Liczne biblioteki (największa „Lenina“). Najw. węzeł komunik. Europy wsch. i gł. ośrodek życia polit. i gospod. Z. S. R. R. Rozwinięty przemysł: spożywczy, metalurg., maszynowy, włókien. i chemiczny. — Pierwszy ks. M. Włodzimierz Wsiewołodowicz (1213); 1328—1703 stolica w. księstwa, potem carstwa. 1610—12 zajęta przez Polaków (walki o tron moskiew.). 1712 przeniesienie stolicy do Petersburga przez Piotra W. 1812 zajęta przez Napoleona I, zniszczona przez pożar; później odbudowana. 1905 i 17 teren walk rewoluc., od 1918 stolica rep. ros., od 1922 Związku Sowieckiego. — Por. Rosja.

Moskwa, lewy dopływ Oki, 508 km dł., przepływa pod miastem Moskwą.

Mosse Rudolf, wydawca niem. (1843—1920), założ. 1867 znanego biura ogłoszeń w Berlinie oraz 1872 „Berliner Tageblatt“.

Mosso, wł., w muzyce: żywo.

Mossul, ob. Mosul.

Mostaert Jan, malarz niderl. (1474—1555 lub 1556); portrety i obrazy ołtarzowe.

Mostar, stolica b. Hercegowiny (Jugosławia), nad Narentą, 20 000 mieszk.; uprawa owoców płd., wina i tytoniu.

Mostek, płaska kość w środku przedniej ściany klatki żebrowej. Składa się z 1) rękojeści, 2) trzonu (z którymi łączy się sześć par żeber stawami) i z 3) wyrostka mieczykowatego.

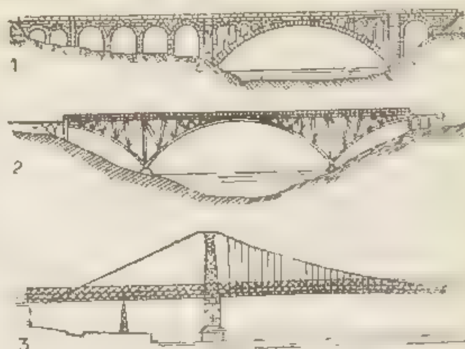
Mostek kapitański, nadbudówka w kształcie mostku na przednim pokładzie okrętu dla kapitana lub pilota; na okrętach wojennych połączona z wieżyczką dowódcy.

Mostowicz Tadeusz Dołęga, współcz. powieściopisarz pol.: „Kariera Nikodema Dyzmy“ i in.

Mostowska Anna z Radziwiłłów, powieściopisarka pol. (ok. 1762—przed 1833), poprzedniczka romantyzmu.

Mostowski, 1) Paweł Michał, wojew. mazow., † 1781, działacz w konfed. barskiej. 2) Józef, poseł na Sejm 4 letni, jeden z twórców Konst. 3. Maja. 3) Tadeusz Antoni, polski mąż stanu (1766—1842), zwolennik reform, walczył w powstaniu kościuszk.; od 1812 min. spraw wewn., zorganizował administrację, popierał przemysł, handel, rolnictwo. Po powstaniu listopadowym na emigracji.

Mosty, konstrukcje statyczne dla komunikacji ponad poziomem terenu. Używane: 1) B e l k o w e czyli liniowe: urządzenie podporowe biegnie poziomo i wywiera na filary nacisk pionowy. 2) Ł u k o w e czyli rozporowe: konstrukcja podporowa jest sklepiona i wywiera na filary nacisk skośny. 3) W i s z ą c e: nacisk na filary skośny, siła ciągnąca działa w kierunku środka m. 4) R u c h o m e: mają części przesuwalne, celem przepuszczania okrętów. — M. buduje się: drewniane, kamienne, żelazne (nitowane i spawane) i żelazo-betonowe. — G ł. c z ę ś c i s k ł a d o w e m.: fundamenty, filary, urządzenia podporowe i łożyska. Drewniana konstrukcja filarów wsparta na zabitych w dno p i l o t a c h nazywa się j a r z m e m. Pomost względnie jezdnia spoczywa na urządzeniu pod-

M o s t y
1) Sklepiony most kolejowy na Prucie pod Jaremczem; 2) Żelazny most łukowy, kolejowy nad doliną Viaur w płd. Francji; 3) Wiszący most kablowy na East River w Nowym Jorku

porowym. Łożyska mają za zadanie nadawać siłom działającym na filary odpowiedni kierunek, jako też dozwalają na przesunięcia wywołane termicznym rozszerzaniem się materiału. Konstrukcja mostu zależy od użytego materiału, jako też od potrzebnej rozpiętości. Największą rozpiętość uzyskuje się przy m. wiszących zawieszonych na linach z wysoko-wytrzymałościowej stali tyglowej. Największy m. wiszący: 1 036 m rozpiętości na rzece Hudson w Ameryce Północnej.

Mosty Wielkie, m. w pow. Żółkiew (wojew. lwowskie), 4.000 mieszkańców.

Mosul (Mossul), m. i wilajet w Iraku, nad górnym Tygrysem, 64.000 mieszkańców; kopalnie ropy naftowej.

Moszcz, sok wyciśnięty z winogron lub innych owoców, ulega szybko fermentacji, przy czym mętnieje, później się odmętnia i zamienia w wino.

Moszczeńska Iza, publicystka pol., * 1864, wybitna działaczka publicystyczna w kierunku emancypacji kobiet, w sprawach społ. i pedag. o kierunku postępowym, potem narodowo-zachowawczym.

Moszczeński Adam, pamiętnikarz pol. (1742—1823), szambelan Stan. Augusta, poseł na sejm czteroletni, zwolennik Rosji, jeden z twórców konfederacji targowickiej. — Barwny „Pamiętnik do historii ostatnich lat Augusta III“.

Moszenki, krzewy z rodziny motylkowatych, kwiaty żółte lub pomarańczowe; hodowane jako rośliny ozdobne, pochodzą z Europy płd.

Moszi (M o s s i), plemię Bantu w Sudanie zach., nad Nigrem; ich państwo ze stol. W a g a d u g u podlega od 1898 Francji.

Moszkowski Moritz, niem. pianista i kompozytor (1854—1925); utwory fortepianowe (m. i. „Tańce hiszpańskie“) i in.

Mosznowy worek (m o s z n a), worek skórnomięsny, w którym mieszczą się jądra u mężczyzn i samców ssaków.

Moszyński Kazimierz, etnograf pol., * 1887, szereg prac nad kulturą ludową Słowian.

Mościce, osada przemysłowa na zach. od Tarnowa (woj. krak.), państwowa fabryka związków azotowych, zbudowana 1927—29 na wzór Chorzowa, nazwana na cześć prez. Rzplitej Ignacego Mościckiego.

Mościcki, 1) Ignacy, znakomity chemik i technolog pol., 3. prezydent Rzplitej Pol., * 1867; studia na politechnice w Rydze, od 1897 asystent fizyki we Fryburgu, 1901 kierownik pracowni elektrotechn. tamże, 1912 prof. elektrochemii na politechn. lwowskiej. 1922 dyr. fabryki związków azotowych w Chorzowie; liczne prace, odkrycia i wynalazki (wyzyskanie azotu z powietrza i in.). Po przewrocie majowym od 1 VI 1926 prezydent, ponownie 1933. Od wczesnej młodości oddany pracy niepodległościowej, później jeden z najbliższych współpracowników marsz. Piłsudskiego. — 2) Henryk, historyk pol., * 1881; „Dzieje porozbiorowej Litwy i Rusi", „Pod znakiem Orła i Pogoni" i w. in.

Mościska, m. pow. w woj. lwows.; 5.000 mieszkańców.

Motala, rz. w Szwecji, odpływ Jez. Wetter, 100 km dł. uchodzi do Bałtyku; liczne wodospady wyzyskane do celów elektryfikacyjnych.

Motet, pieśń kościelna wielogłos., zwyczajnie bez towarzyszenia instrumentów. Rozkwit u kompozytorów niderl. XV i XVI w.

Motherwell (maseruel), m. w Szkocji, w hr. Lanarkshire, 65.000 mieszk.; kopalnie węgla.

Motława (niem. Mottlau), l. dopł. Wisły, 50 km dł., uchodzi w Gdańsku do Leniwki.

Motocykl, rower napędzany silnikiem spalinowym.

Motonobu, malarz japoński (1476—1559), jeden z twórców malarskiej szkoły kano, która łączyła pierwiastki chińskie z japońskimi.

Motor, ob. Silniki.

Motorowce, ob. Motorowe łodzie i statki.

Łódź motorowa (limuzyna sportowa)

Motorowe łodzie i statki, łodzie o n a p ę d z i e ś r u b o w y m, z silnikiem spalinowym lub parowym. Mniejsze jednostki dla celów sportowych o napędzie benzynowym, z silnikiem umieszczonym na zewnątrz łodzi, niekiedy bardzo szybkie (ponad 100 km/godz.). Większe statki (m o t o r o w c e): z motorami Diesla i urządzeniem dla zmiany kierunku obrotu śruby.

Motorówki, ob. Motorowe łodzie i statki.

Motowidło, przyrząd do odmierzania i zwijania przędzy.

Motowilicha, m. w Obwodzie Uralskim (Rosja), przy ujściu rz. M. do Kamy, 40.000 mieszkańców; port rzeczny, zakłady stalowe, fabryki nabojów.

Motta Giuseppe, polityk szwajc., * 1871: 1915, 20 i 27 prezyd. republiki, 1924 prezyd. Zgrom. Ligi Narodów.

Motto, wł., cytat odpowiednio dobranego wyjątku lub zdania, jako nagłówek lub dewiza utworu literackiego.

Motty Stanisław, polityk polski (1827—1900), publicysta, poseł do sejmu pruskiego i parlamentu niem., gdzie bronił stale polskich praw narodowych.

Motu proprio, łac., „z własnego popędu", formułka wstępna reskryptów papieskich.

Motyle, o w a d y ł u s k o s k r z y d ł e, posiadają 2 pary barwnych skrzydeł, narząd pyszczkowy ssący, żywią się nektarem z kwiatów; rozdzielnopłciowe o wybitnym dymorfizmie płciowym; rozwój przez przeobrażenie zupełne; z jajka rozwija się g ą s i e n i c a, przeważnie roślinożerna, z niej nieruchoma p o c z w a r k a i wreszcie owad dojrzały, który żyje przeważn. 1 lato. Często dymorfizm sezonowy (inne ubarwienie u osobników wylęgłych na wiosnę niż u letnich). M. dzielą się na 2 podrzędy: 1) Jugatae, najprostsze motyle i 2) Frenatae.

Motylica, z g n i l e c, niebezpieczna choroba owiec, wywołana przez r o b a k a m., którego zarodki dostają się z paszą do wątroby i przewodów żółciowych i tam się przeobrażają. Pierwsze objawy po 6 miesiącach. — Także u c z ł o w i e k a, szczeg. w Azji i Afryce: krwawienia, charłactwo, śmierć.

Motylkowate, rodzina roślin 2-liściennych z rzędu różowych; kwiaty grzbieciste; owoce — przew. strąki; tu należą: groch, fasola, łubin, koniczyna i in.

Motyw, 1) bodziec, pobudka, powód jakiegoś czynu; 2) w muz. najmniejszy składnik zdania muz., złożony przynajmniej z 2 nut. Rozwinięty, tworzy t e m a t muz. M. p r z e w o d n i (niem. Leitmotiv), wprowadzony na większą skalę do muzyki przez R. Wagnera: m. związany z pewną osobą, ideą, nastrojem itd. i w toku akcji wraz z nimi powracający. — M o t y w o w a ć, uzasadniać, tłumaczyć.

Mouche (musz [franc., „muszka"]), czarny plasterek noszony w XVII i XVIII w. przez kobiety na twarzy lub piersi, dla podkreślenia białości cery.

Mouches volantes (musz wolant), fr., mroczki, muszki przed oczyma, objaw przejściowego zaburzenia w ukrwieniu oka na tle nerwowym.

Moulin Rouge (mulę ruż), fr., „czerwony młyn", słynny kabaret paryski.

Mount (maunt), ang., góra; m o u n t a i n (s), góry.

Mount Elgon, wulkan w kraju Kenia, na zach. od Rowu Wsch.-Afrykańsk., 4.486 m wys.

Mount Everest, ob. Everest, Mount.

Mount Vernon, nazwa wielu miast w St. Zjed. Am. Płn., m. i.: 1) płn. przedmieście Nowego Jorku z 50.000 mieszk.; 2) osada w Wirginii, w pobliżu Waszyngtonu, ongiś posiadłość Jerzego Waszyngtona, który tu jest pochowany.

Mount Wilson, góra w Kalifornii, w pobliżu Pasadeny, 1.731 m wys., największe w świecie obserwatorium astronomiczne.

Moustier, Le, ob. Le Moustier.

Movimento, włos., poruszenie; takt.

Mowa, 1) najogólniej: wszelkie wyrażenie na zewnątrz procesów psychicznych, dokonywane zarówno głosem jak gestami, rysunkami itd.; ściślej: wyrażenie ich za pomocą dźwięków artykułowanych. Dokonywa się to przez kombinacje głosek, które nabierają dźwięku przy wydechu powietrza. Głoski dzielą się na samogłoski (oddalenie narządów mowy pozwala na swobodny przepływ prądu powietrza) oraz spółgłoski (prąd powietrza przedostaje się wąską szparą między dwoma narz. mowy). Ze względu na sposób wymawiania (artykulacji) rozróżnia się spółgłoski zwarte, szczelinowe, zwartoszczelinowe i półotwarte; ze wzgl. na miejsce artykulacji: wargowe, przedniojęzykowe, środkowojęzykowe i tylnojęzyk. Niezupełne opanowanie odnośnych mięśni, zwł. mięśni języka, powoduje bełkotanie; 2) pewien świadomie uporządkowany i opracowany wykład myśli, dokonany dla przekonania słuchaczy. Zasadami wygłaszania mów zajmuje się retoryka (krasomówstwo).

Mowa wiązana, poezja, czyli „mowa" związana prawidłami rytmu i poniekąd rymu poetyckiego.

Moza (fr. Meuse, niem. Maas), rz. we Francji, Belgii i Holandii, 925 km dł., uchodzi deltą do M. Północnego, licznymi kanałami połącz. z Sekwaną, Skaldą i Renem; 1914—18 teren ustawicznych walk

Mozaika, arab., technika, polegająca na zestawieniu w jednej płaszczyźnie różnobarwnych kamieni lub kawałków szkła i na ułożeniu ich w różnorodne ornamenty i figury. Znana już Egipcjanom i Persom, b. rozpowszechn. w Rzymie, później szczeg. w sztuce bizantyńskiej. Stosowana zwłaszcza w dekoracji świątyń

Mozaizm, religia mojżeszowa.

Mozambik, Portugal. Afryka Wsch., portug. kolonia na wsch. wybrzeżu płd. Afryki naprzeciw Madagaskaru, 771.133 km², 4 mil. mieszk. (Murzynów Bantu); klimat gorący, na wybrzeżu niezdrowy; stol. Lourenço Marques; wywóz cukru i kukurydzy.

Mozart (mocart) Wolfgang Amadeus, kompozytor austr. (1756—91), od wczesn. dzieciństwa pianista i kompozytor, łączył w swej muzyce skończone opanowanie formy z ogromnym bogactwem melodii. Dzieła: opery (najważniejsze: „Uprowadzenie z seraju", „Wesele Figara", „Cosi fan tutte", „Don Juan", „Zaczarowany flet"), symfonie, koncerty, arie, pieśni, muzyka kameralna, fortepianowa, organowa itd.

Mozela (fr. Moselle), l. dopł. Renu, 545 km, połącz. kanałem z Sekwaną i Renem; w dolinie M. słynne winnice.

Moździerz, 1) naczynie metalowe, porcelanowe, agatowe itd. do proszkowania przy pom. tłuczka twardych materiałów; 2) ob. Działo.

Możajsk, m. okręg. w Rosji, nad Moskwą, 5.000 mieszk.; w pobliżu w. Borodino (ob.).

Możnowładztwo, ogół wielkich rodów, które w dawnych okresach dziejowych wywierały decydujący wpływ na rządy, stosunki gospodarcze itd. — Por. Magnaci.

Możylinek, zioło z rodziny goździkowatych, kwiaty białe; w całej Polsce, gł. w górach.

Mól, ob. Mole.

Mór (morowe powietrze), ob. Dżuma.

Mórg, morg, miara powierzchni, w różnych państwach różnej wielkości: m. polski = 55,987 ar; m. austr. = 57,546 ar; m. pruski = 25,532 ar; dziesięcina ros.=109,25 ar (1 ar =100 m²).

Mówiący film, film dźwiękowy, ob. Kinematografia.

Mózg (cerebrum), część centralnego systemu nerwowego leżąca w czaszce. Powstaje z fałdu ektodermy w kształcie cewki; ten rozrasta się na 5 pęcherzyków, których jamy, wypełnione płynem surowiczym, tworzą później światło komór. Przedni pęcherzyk przez rozrost i pofałdowanie tworzy 2 półkule mózgowe z bruzdami i zakrętami. Na powierzchni półkul wyróżniamy płat czołowy, ciemieniowy, potyliczny, skroniowy i środkowy, przykryty poprzednimi. Komory boczne tworzą światło półkul, między nimi komora III, z którą komunikują otworami Monroego. Półkule, rozdzielone bruzdą podłużną, łączy spoidło wielkie. — Z II. pęcherzyka powstaje międzymóżdże, posiadające na dnie przysadkę mózgową. — III. pęcherzyk łączy wodociągiem Sylwiusza kom. III i IV, której dach tworzy móżdżek. Móżdżek składa się z dwu półkul połączonych t. zw. robakiem. Połączeniem między móżdżkiem i m. jest most Varola i dno kom. IV. — Korę m. tworzy substancja szara (komórki nerwowe), pod nią substancja biała z włókien nerw., w niej leżą szare jądra podkorowe. M. otaczają: bezpośrednio opona miękka, na zewnątrz twarda, a w środku pajęczynowata. Z dolnej powierzchni m. wychodzi 12 par nerwów. Liczne tętnice doprowadzają krew, zużyta zaś odpływa zatokami żylnymi. — M. jest narządem myślenia woli, świadomości i koordynacji. Lepiej rozwinięty u wyższych zwierząt. Lokalizacja m.: dokładne zakresy czynności i wrażeń odpowiadają pewnym strefom powierzchni; istnieją też wyższe ośrodki kojarzenia. Waga 1400 gr., zmienna w granicach rasy, płci, wieku i indywidualności. — Guzy m., nowotwory w m. Objawy: bóle głowy, wymioty, drgawki, porażenia czucia lub ruchów. Leczenie chirurgiczne.— Porażenie (udar) m.: powodem wylew krwi, na skutek czego zniszczenie części mózgu, ustanie oddechu i akcji serca, śmierć. — Rozmiękczenie m.: wskutek niedożywienia (zatkanie tętnic) tkanka m. mięknie, porażenia, bóle, wymioty, utrata przytomności. Możliwe wyleczenie. — Wstrząs m.: wskutek obrażeń czaszki, bez zmian anatomicznych. Powoduje śpiączkę i utratę przytomności. — Zator m.: zatkanie tętnicy przez skrzep. w następstwie procesu porażenia, rozmiękczenia. — Por. też Mózgowe opony oraz tablicę.

Mózgowe opony (łac. meninges), błony na pow. mózgu; na zewn. opona twarda (dura mater), pod nią opona pajęczynowata (arachnoidea), bezpośr. na m. opona miękka (pia mater). — Zapalenie o. m. (meningitis), bardzo groźne: 1) Zap. opony twardej: najczęściej na tle alkoholizmu. 2) Zap. o. miękkiej; powody: zranienie, zapa-

lenie ucha środk., różne choroby zakaźne; n a g m i n n e: wywołane przez bakterię m e n i n g o-(d i p l o)c o c c u s (odkrytą przez Weichselbauma); leczenie gł. przez wstrzykiwanie surowicy przeciwmeningokokowej.

Móżdżek (cerebellum), część centrum nerwow. w tyle czaszki, w przekroju wewn. substancja biała wykazuje ułożenie drzewiaste (d r z e w o ż y c i a). — Por. t a b l. Mózg itd.

M. p., skróc. manu propria („własnoręcznie").

M. P., w Anglii skrót oznaczający: Member of Parliament, członek ang. parlamentu, a mianowicie Izby Gmin.

Mr., skróc. mister, rzadziej Monsieur.

Mraźnica, w. w pow. Drohobycz (wojew. lwows.), nad Tyśmienicą, 4.000 mieszk.; znaczny ośrodek przemysłu naftowego, kopalnie nafty, fabryki gazoliny, tartaki.

Mroczek, rodzaj nietoperzy, do których należy większość nietoperzy krajowych.

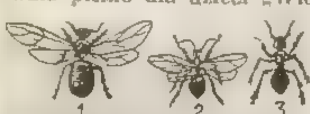
Mroczkowski Aleksander, malarz pol., * 1850; obrazy rodzajowe, portrety, ilustracje i i.

Mroga, prawy dopływ Bzury, 57 km długi.

Mrongowiusz Krzysztof Celestyn, zasłużony działacz polski wśród Kaszubów i Mazurów pruskich (1764—1855).

Mroziński Józef, najwybitn. językoznawca pol. 1. poł. XIX w. (1784—1839); „Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego", „Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej".

Mrozowicka Zofia, współcz. polska pisarka dla dzieci i młodzieży, w l. 1893—1904 wydawała pismo dla dzieci „Wiek Młody".

Mrówki
1) samice, 2) samiec, 3) robotnica
Mrowisko w przekroju: na piętrze górnym i środkowym larwy, na dolnym oprzędy

Mrówki, błonkoskrzydłe owady, żyjące gromadnie w m r o w i s k a c h; charakteryst. wielopostaciowość: samce i samice uskrzydlone oraz bezskrzydłe robotnice (bezpłciowe samiczki); samice i robotnice posiadają gruczoły jadowe, produkujące kwas mrówkowy. M. są roślinno- i wszystkożerne; poczwarki m. znane w handlu (jaja mrówcze) jako pokarm dla ryb akwariowych; m. dostarczają spirytusu mrówkowego.

Mrówkojady, szczerbaki, mające wysuwalny, robakowaty język; żywią się mrówkami i termitami, wsuwając lepki język do mrowiska; Ameryka Południowa.

Mrówkojad

Mrówkolubne rośliny (m y r m e k o f i l n e), zamieszkiwane przez pewne gatunki mrówek, które pobierają produkowane przez rośl., bogate w tłuszcz substancje.

Mrówkolwy, owady z rzędu sieciarek; gąsienica drapieżna żywi się mrówkami.

Mrówkołowy, ptaki naziemne żywiące się mrówkami i termitami; Ameryka tropikalna.

Mrówkowy kwas, HCOOH, występuje w ciele mrówek, pszczół, pokrzywie i i., techn. otrzymuje się go z kwasu szczawiowego, wodorotlenku sodowego i tlenku węgla; ciecz bezbarwna o ostrej woni; sole, m r ó w c z a n y, stosow. w technice; niektóre estry, odznaczające się miłą wonią używ. do wyrobu esencji owocowych.

Mróz, stan atmosfery o temperaturze poniżej 0° C. Silne m. towarzyszą zwykle zwyżkom barometrycznym w zimie.

Mrs, skróc. Mistress.

m. s. = mano sinistra, wł., „lewa ręka".

Msgr., skróc. Monsignore, lub Monseigneur.

M-ski Adam, pseudonim Zofii z Mańkowskich Trzeszczkowskiej (ob.).

Msta, rz. w Rosji, 436 km dł., wpada do jez. Ilmen.

Msza, łac., 1) w Kośc. katol. prawdziwa i nieustająca ofiara Nowego Zakonu, w której Chrystus ofiaruje się w sposób niekrwawy, pod postaciami chleba i wina, swemu Ojcu niebieskiemu, przez ręce kapłana. Najw. części: ewangelia, ofiarowanie, przeistoczenie, komunia. Odprawiają ją biskupi i kapłani; 2) w m u z.: wielogłos. kompozycja kościel. na chór; w XV i XVI w. przeważnie na chór a capella, od XVII w. akompaniament organów, później orkiestry. Obejmuje przeważnie „Kyrie", „Gloria", „Credo", „Sanctus", „Benedictus" i „Agnus Dei". M. ż a ł o b n a: R e q u i e m.

Mszaki, rośl. należ. do kryptogamów, wykazujące przemianę generacji: z zarodka m. powstałego przez zapłodnienie, a znajdującego się w rodni, wyrasta zredukowane pokolenie bezpłciowe (sporogonium), zaopatrzone w zarodnię z zarodnikami, te po wypadnięciu kiełkują, dając splątek nitkowaty, z którego wyrasta niezredukowane pokolenie płciowe, posiadające żeńskie rodnie z kom. jajową i męskie plemnie z plemnikami. M. dzielimy na 1) w ą t r o b o w c e i 2) m c h y. Razem ok. 14.000 gatunków.

Mszał, łac., w Kośc. katol. księga liturgiczna zawierająca modlitwy i wyjątki Pisma św. odmawiane w czasie odprawiania mszy św.

Mszana Dolna, m-ko w pow. Limanowa (woj. krak.), w Gorcach, 511 m n. p. m., uczęszczane letnisko.

Mszczonów, m. w pow. Błonie (woj. warsz.), 5.000 mieszkańców.

Mszyce, drobne pluskwiaki, żyjące na liściach, kt. nakłuwają, wysysając sok; niektóre mszyce wytwarzają słodką wydzielinę (rosę miodową), zlizywaną przez mrówki. M. wykazują przemianę pokoleń. Są szkodnikami roślin uprawnych.

Mszywioły, mikroskop. zwierzęta wodne, osiadłe, tworzą kolonie; są zaopatrzone w ruchome ramiona.

Mścisław, m. na Białorusi, nad rz. Wiechrą, 9.000 mieszk.; stary gród ruski, 1566—1772 stol. osobn. województwa.

Mścisław, 1) M. I Wielki, w. ks. kijowski (1075—1132), najstarszy syn Włodzim. Monoma-

cha, walczył 1131 z Litwą; 2) M., ks. nowogrodzki, † 1228, wypędził 1219 na wezwanie Leszka Białego Węgrów z Halicza i sam tam rządził.

Mucha, ob. Muchy.

Muchawiec, pr. dopł. Bugu, 122 km dł., uchodzi pod Brześciem nad Bugiem.

Muchawiecki Kanał, ob. Królewski Kanał

Muchliński Antoni, orientalista pol. (1808—77): „Źródłosłownik wyrazów, które przeszły do naszej mowy z języków wschodnich".

Muchołówka, rośl. owadożerna z rodziny rosiczkowatych; Ameryka.

Muchołówki, przelotne ptaki wróblowate, żywią się owadami, chwytanymi w locie; Europa.

Muchomor, grzyb kapeluszowy, b. trujący; kapelusz czerw. z białymi plamami.

Muchówkowe kwiaty, kwiaty zapylane przez muchówki, odznaczają się barwami brudnymi lub też bardzo żywymi, zapachem przypominają padlinę; niektóre są wykształcone jako kwiaty pułapkowe.

Muchy, owady 2-skrzydłe, narządy pyszczk. liżące lub kłujące; przenoszą często zarazki chorób (m. domowa, m. tsetse przenosząca śpiączkę); m. plujka składa jaja w rany zwierząt i ludzi. Rozpowszechnione są na całej kuli ziemskiej.

Mucius, 1) Caius M. Scaevola, bohater rzym., wedle podania wzięty do niewoli etruskiej i zagrożony męczarniami, sam włożył prawą rękę w ogień i trzymał aż do spalenia; wzruszony tym król etruski Porsenna uwolnił go i zawarł pokój z Rzymem 508 prz. Chr.; 2) Publius M. Scaevola, konsul rzym. 133 prz. Chr., zwolennik Tyberiusza Grakcha, pontifex maximus; 3) Quintus M. Scaevola, konsul rzym. 117 przed Chr.; 4) Quintus M. Scaevola, konsul rzym. 95 prz. Chr., prawnik.

Mucyn, dziki koń w stepach kirgiskich i baszkirskich.

Mucyny, złożone ciała białkowe z grupy glikoproteidów. Por. Śluz.

Muczkowski Józef, pol. historyk sztuki i konserwator zabytków, * 1860; z prac: „Dawne warownie Krakowa", „Rzeźba krakowska", „Dawny Ratusz krakowski" i w. in.

Mueller Stanisław Antoni, pisarz pol., * 1877; powieść „Henryk Flis".

Muezzin, arab., urzędnik, wzywający do modłów w większych meczetach, w mniejszych czyni to imām (ob.).

Mufla, naczynie ogniotrwałe w kształcie rury, używ. w metalurgii, ceramice itp. do ogrzewania zawartych w niej materiałów.

Muflon, ob. Owce.

Mufti, arab., islamski biegły w prawie, który wydawał bezpłatnie opinie prawne.

Mujua (Murua), bryt. wyspa u wsch. krańca Nowej Gwinei, 1087 km², zamieszkała przez Melanezyjczyków.

Muka Karol Ernest, łużycki językoznawca i etnograf (1854—1932), jeden z najznakomitszych działaczy łużyckich, red. szeregu czasopism. autor słowników jęz. łużyckiego i in.

Mukačevo (mukaczewo), węg. Munkács, m. na Rusi Podkarpackiej (Czechosł.), nad rz. Latorczą, 26.000 mieszk., przem. naft. i tytoń.

Mukden, stol. Mandżukuo (Mandżuria), 420.000 mieszk.; gł. ośrodek handlu i przem. Mandżurii; 1905 zwycięstwo Japończyków nad Rosjanami.

Mukoidy, ciała pokrewne mucynom (ob.), występują w jajach ptaków, w kościach, chrząstkach, ciałkach szklistych.

Mulat, ob. Mieszańcy.

Mulda, lewy dopływ Łaby, 128 km dł.

Mulford Prentice, pisarz amer. (1834—91): optymistyczna filozofia życia codziennego: „Przeciw śmierci" i i.

Mülheim nad Ruhrą, m. w Nadrenii (Niemcy), 132.000 mieszk., ośrodek przemysłu żelaznego.

Mulhouse, ob. Milhuza.

Mulier taceat in ecclesia, łac., „niewiasta niech milczy w kościele" (1. K. 14, 34), tzn., że kobiety mają być wykluczone od kościelnej władzy rządzenia i nauczania.

Müller, 1) Jörgen Peter, duński naucz. gimnastyki, *1866, twórca własnego systemu gimnastycznego; 2) Hermann, socjalista niem. (1876—1931), 1919—20 min. spraw zagr., podpisał traktat wersalski, 1920 i 1928—29 kanclerz.

Mulmen (ang. Moulmein), m. w prow. Birma (Indie Ang.), 61.000 mieszkańców.

Mulock (miulok) Dinah Maria, powieściopisarka ang. (1826—87), słynny: „John Halifax, Gentleman".

Multany, dawna nazwa Wołoszczyzny.

Multatuli, ob. Dekker.

Multi..., łac., w wyrazach złoż.: wielo...

Multum, non multa, łac., „dużo treścią, nie ilością".

Multyplikować, łac., mnożyć, powielać. Multyplikator, 1) powielacz; 2) elektr. przyrząd mierniczy.

Muluja, rz. we wsch. Maroku, 520 km dł., uchodzi do M. Śródziemnego.

Muł, osad powstały z zawiesiny wód. M. radiolariowy, ob. Promienice.

Muł, mieszaniec między koniem a osłem, hodowany w krajach śródziemnomorskich, przeważnie niepłodny.

Mułła, tytuł duchownych i uczonych u mahometan.

Mumia, zwłoki zabezpieczone przed rozkładem. Słynne m. staroż. Egiptu: usuwano wnętrzności, ciało kąpano w środkach odkażających, kształt zachowywano przez wypychanie jam ciała lub bandażowanie. Dziś nastrzykuje się naczynia płynami przeciwgnilnymi. Por. Balsamowanie.

Mumifikacja, łac., zeschnięcie, zgorzel sucha.

Munch, 1) Andreas, pisarz norw. (1811—84), dramaty romantyczne, liryki, powieści, najwyżej cenione nowelistyczne opisy podróży: „Obrazy z Północy i Południa"; 2) Edvard, norw. mal. i grafik, * 1863, malowidła ścienne w uniwersytecie w Oslo, portrety, obrazy z życia wsi i in.

München, ob. Monachium.

München-Gladbach, m. w Nadrenii (Niemcy), 115.000 mieszk., przemysł tekstylny.

Münchhausen Karl Friedrich Hieronymus, baron (1720—97), słynny fanfaron (stąd „münchhauzeniady"), przedmiot wielu opracowań literackich.

Motyle

1. Rusałka admirał. 2. Paź królowej. 3. Kniejowiec. 4. Modraszek. 5. Złotawiec ogniczek. 6. Bielinek kapustnik, samiec. 7. Rusałka żałobnik. 8. Rusałka pawik. 9. Cytrynek. 10. Rusałka pokrzywnik. 11. Dostojka pawia. 12. Kniejowiec.

Münchheimer (Minchhejmer), 1) Jan, pol. medalier i rytownik (1808—79); 2) Adam, kompozytor pol. (1830—1904); opery „Otto łucznik", „Stradiota", „Mazepa", uwertury, polonez na orkiestrę i in.

Mundum, łac., czystopis.

Mundur, ubiór wojska lub funkcjonariuszy cywilnych ujęty w ścisłe przepisy. Pierwsze m. wojskowe powstają w końcu XVII w., chociaż próby ujednostajnienia były i wcześniej. Wygląd m. zawsze odpowiadał mniej więcej ubiorom cywilnym i ewoluował wraz z nimi. Obecnie wojska noszą wszędzie m. w barwach „ochronnych", tj. podobnych do zabarwienia terenu.

Municipium, łac., u staroż. Rzymian miasto prowincjonalne; municypalny, miejski; municypalność, urząd miejski, zwł. we Francji.

Munkács, ob. Mukačevo.

Munkácsy Michał, malarz węg. (1846—1900): sceny historyczne, rodzajowe, z życia paryskiego, religijne; portrety.

Münster, stol. Westfalii (Niemcy), 120.000 mieszk., uniwersytet, katedra z XIII w.

Munsztuk, niem., 1) część uzdy końskiej: kabłąk żelazny między żelaznymi ścięgierzami (por. Uzda); 2) przy instrumentach muzycznych, fajkach, cygarniczkach itp. część brana do ust, ustnik.

Munsztuk

Mur, układ budowlany z kamieni, cegieł lub betonu. M. oporowy: dla zapobieżenia usuwania się ziemi przy robotach ziemnych. Kamienie ułożone bez zaprawy tworzą tzw. mur cyklopów. Cegły i kamienie wiąże się między sobą zaprawą murarską, tj. materiałem, który urobiony z wodą na ciastowatą masę z biegiem czasu twardnieje. Używa się zaprawy wapiennej lub gipsowej. Zaprawy hydrauliczne tężeją i pod wodą.

Mur, lewy dopływ Drawy, 483 km.

Mur Chiński, ob. Chiński Mur.

Murachwa, lewy dopł. Dniestru, 145 km.

Murad (Amurad), sułtanowie turec.: 1) M. I. Chudawendigiâr (1319—89), zdobył 1360 Adrianopol (od 1365 stolica), Serbię, Wołoszczyznę, Bułgarię, dużą część M. Azji, zginął na Kosowym Polu (ob.); 2) M. II (1401—51), zdobył 1430 Saloniki, 1446 Peloponez; pobił 1444 chrześcijan pod Warną.

Murań, wapienny szczyt w Tatrach Bielskich, 1.829 m wys.

Murarska zaprawa, ob. Mur.

Murat (müra) Joachim, generał franc., król Neapolu (1767—1815), walczył zwycięsko pod Napoleonem, 1800 poślubił jego siostrę Karolinę, 1806 w. ks. Bergu, 1808 król Neapolu, po powrocie Napoleona z Elby wystąpił przeciw Austrii, pobity i rozstrzelany.

Muratori Lodovico Antonio, uczony włoski (1672—1750): „Anecdota ex Ambrosianae bibliothecae codicibus".

Murawiew, 1) Aleksander Mikołajewicz, dekabrysta ros. (1792—1863), zesłany 1826, po ułaskawieniu od 1837 gubernator Niż. Nowogrodu; 2) Mikołaj Mikołajewicz, gen. ros. (1794—1866), współdziałał w stłumieniu powstania 1831, nacz. wódz armii kaukaskiej 1855, zdobył Kars; 3) Sergiusz Iwanowicz, „Apostoł", dekabrysta (1796—1826), założ. „Związku Zbawienia", powieszony; 4) Michał Mikołajewicz, „Wieszatiel", gen. ros. (1796—1866), wielkorządca 6 gubernii litew. 1863—65, stłumił tam krwawo powstanie, osławiony prześladowca polskości; 5) Mikołaj Mikołajewicz, „Amurskij", hr., gen.-guber. Syberii Wsch. (1809—1881), uzyskał 1858 od Chin Amur, 1859 od Japonii Sachalin.

Murcia, stol. włos. prow. M., 160.000 mieszk.; uniwersytet, przemysł włókien. i jedwabny.

Mureny, ryby kostnoszkieletowe, bez łusek i płetw piersiowych, jadalne; M. Śródziemne, Atlantyk, Oc. Indyjski.

Murger (mürże) Henri, pisarz franc. (1822—61), słynne „Scènes de la vie de Bohême", o paryskiej cyganerii artystycznej.

Murillo (murilio) Bartolomé Estéban, malarz hiszp. (1617—82); obrazy religijne oraz sceny rodzajowe, ludowe. Cechuje go wielki wdzięk, ciepły koloryt, dobra charakterystyka postaci. „Niepokalane Poczęcie", „Sewilscy ulicznicy".

Murmańsk, m. w Rosji, nad Zat. Kola (Morze Lodowate), 9.000 mieszk.; niezamarzający port, końcowa stacja kolei murmańskiej, prowadzącej z Leningradu do M. (1.450 km). — Tu formowały się 1918—19 oddziały polskie z różnych formacji pol. na Wschodzie, przewiezione potem do Francji.

Murner Thomas, poeta niem. (1475—1537), franciszkanin, poeta laureatus, świetny satyryk, m. in. przeciw reformacji.

Murphy (mörfi) William, lekarz amerykański, * 1892, wprowadził leczenie anemii wątrobą; laureat Nobla.

Murray (mari), rz. w Australii, wypływa z Alp Australijskich, uchodzi do Oc. Indyjskiego, wraz z prawym dopływem Darling, 2.900 km.

Murray (mörej) James, filolog i leksykograf ang. (1837—1915), rozpoczął 1879 opracowanie wielkiego słownika „New English Dictionary on Historical Principles" (1884—1927, 10 t.).

Murzasichle, w. i letnisko w pow. Nowy Targ (wojew. krakowskie), 927 m n. poz. m., 500 mieszkańców.

Murzyni, rasa Afryki, ciemnoskórzy, językowo i kulturalnie dzielą się na dwie grupy: Bantu i M. sudańskich. Zajmują obszary na płd. od Sahary aż do Przylądka Dobrej Nadziei. Przeważnie długogłowi, z wystającymi kośćmi policzkowymi, szerokim, płaskim nosem, grubymi, mięsistymi wargami, kędzierzawymi włosami, słabym owłosieniem, o wąskiej budowie ciała i skórze w różnym stopniu ciemnej. Od XVII w. drogą handlu niewolnikami przeszczepieni także do Ameryki, gdzie, mimo zniesienia niewolnictwa w wyniku wojny dom. 1861—5 kwestia murzyńska na tle różnic rasowych i kulturalnych jeszcze ciągle

otwarte. — Ogółem ok. 150 mil., z tego w St. Zjedn. ok. 10,5 mil.

Murzynowski Antoni, malarz pol. (1818—96); portrety, obrazy kościelne i rodzajowe.

Musagetes, gr., przydomek Apollina jako „przewodnika Muz".

Musajos (Muzajos Gramatyk), poeta grecki, ok. V w. prz. Chr.: „Hero i Leander".

Musculus, łac., mięsień.

„Muselon", miesięcznik literacko-artystyczny o kierunku neoklasycznym, 1911—13 w Krakowie pod redakcją L. H. Morstina i Wład. Kościelskiego.

Musenalmanach, poetyckie roczniki niem., wyd. od. 1770, słynne w l. 1796—1801 współpracą Schillera.

Musette (müzet), fr., kobza; także rodzaj tańca ludowego, rozpowszechn. we Francji za Ludwika XIV, w takcie $^6/_8$.

Music-Hall (miuzik hol), ang., kabaret, teatr dla produkcji lekkiej muzyki, rewij, varieté.

Muskaryna, jad wydobyty z muchomora czerwonego o silnym działaniu fizjologicznym.

Muskata Jan, bisk. krakow., † 1320, intrygował przeciw Łokietkowi, przyczynił się do buntu wójta Alberta, 1317 ukorzył się przed Łokietkiem.

Muskowit, minerał należący do łyszczyków (ob.).

Muskulatura, ogół mięśni w organizmie.

Muskuły, ob. Mięśnie.

Musonius Rufus (M u z o n i u s z), popularny filozof stoicki, 65 po Chr. wygnany przez Nerona z Rzymu.

Musony, ob. Monsuny.

Musset (müsse) Alfred de, poeta franc. (1810—57); romans z George Sand przedmiotem słynnej „Confession d'un enfant de siècle", liryk romantyczny, najoryginalniejszy w świetnych komediach poważnych: „A quoi rêvent les jeunes filles", „Lorenzaccio", „Les Caprices de Marianne", „Fantasio", „On ne badine pas avec l'amour" i in.

Mussolini, 1) Benito, twórca faszystowskich Włoch, * 1883, nauczyciel ludowy, 1912 redaktor socjalist. „Avanti", wystąpił 1914 za udziałem Włoch w wojnie świat., w kt. uczestniczył jako kapral. Po wojnie organizował faszyzm (ob.), od „marszu na Rzym" 28 X 1922 faktyczny dyktator Włoch („duce"), zreformował ustrój (system korporacyjny), stosunki społeczne, gospodarcze i kulturalne, tłumiąc opozycję. Szermierz włoskiej ekspansji kolonialnej, 1935/36 podbił Abisynię (konflikt z Anglią i Ligą Narodów), założył imperium włoskie; 2) Arnaldo (1885—1931), brat poprz., redaktor gł. organu faszyst. „Popolo d'Italia".

Mussorgski Modest Petrowicz, kompoz. ros. (1839—81), gł. przedstawiciel szkoły narod., należał do tzw. grupy nowatorów, b. wpływowy przez swoje bogactwo inwencji i bezpośredniość wyrazu; opery „Chowańszczyzna", „Borys Godunow" (oprac. Rymskij-Korsakow), utwory fortep. i szczeg. pieśni.

Mustafa, sułtanowie tur.: 1) M. II, 1695—1703, zawarł pokój karłowicki, zdetronizowany; 2) M. III, 1757—73, wystąpił 1768 przeciw Rosji w obronie Polski.

Mustafa Kemal Pasza, ob. Kemal Atatürk.

Mustagh ata, szczyt górski we wsch. Pamirze, 7860 m wys., silnie zlodowacony.

Mustangi, półdzikie konie z obszarów stepowych Ameryki.

Mustykowate, owady dwuskrzydłe okryte włosem; larwy żyją na dnie potoków; samce są roślinożerne, samice żywią się krwią zwierząt ciepłokrwistych i dlatego szkodliwe; w Polsce pospol.

Musujące wina, wina stołowe, przew. białe, wysycone bezwodnikiem węgl., wyrabiane od końca XVII w. we Francji, zwł. w Szampanii (wina szampańskie).

Muszkatowe wina (m u s z k a t e l), słodkie, mocne, czerwone albo białe wina z gron muszkatowych, o smaku korzennym: francuskie, włoskie, greckie, hiszpańskie i i.

Muszkatowiec, wiecznie zielone drzewa lub krzewy; nasiona — g a ł k i m u s z k a t o ł o w e używ. jako przyprawa; osnówki nasion dostarcz. olejku aromatyczn.; Azja, Ameryka Płd.

Muszkiet, fr., broń palna ręczna, o zamku lontowym; od końca XVI w. rozpowszechniała się w miejsce arkabuza (ob.). Z powodu długiej lufy — ciężka, dlatego wspierana przy strzelaniu na widełkach. Utrzymała się częśc. do XVIII w.

Muszkieterowie, od XVI—XVIII w. nazwa żołnierzy, uzbrojonych w muszkiety (ob.); w Francji słynne gwardyjskie kompanie m. w XVII w.

Muszkowski Jan M., pol. krytyk lit. i bibliograf, * 1882, dyr. Biblioteki Krasińskich w Warszawie.

Muszla, skorupa małży złożona z 2 części bocznych.

Musztarda, ostra przyprawa z prasowanych i sproszkowanych nasion gorczycy z dodat. moszczu i korzeni.

Musztra, nauka postawy i zwrotów bez broni i z bronią ręczną, oraz formowania szyków zwartych i luźnych. Przechodziła cały szereg ewolucyj związanych z rozwojem taktyki, stając się coraz mniej formalistyczną.

Muszyna, m. w pow. Nowy Sącz (woj. krak.), 460 m. n. p. m., nad Popradem, letnisko, kąpiele mineralne.

Muślimowie (T a t a r z y l i t e w s c y), potomkowie Tatarów sprowadzonych na Litwę, gł. przez Witolda i jego następców. W wojsku Polski przedrozbior. tworzyli, zaliczani do szlachty, osobne chorągwie tatarskie.

Muślin, tkanina bawełniana, b. wiotka, niekiedy haftowana.

Muśnicki-Dowbór Józef, gen. pol., * 1867, walczył w armii ros. w wojnie japoń. i światowej, po rewolucji 1917 jako dowódca I. korpusu pol. z bolszewikami, 1918 uległ Niemcom, 1919 dowódca armii wielkopol., 1920 ustąpił.

Mut, egipska bogini płodności, małżonka Amona, przedstawiana z głową sępa.

Mutacja, zmiana, w szczeg.: 1) w b i o l o g i i, nagłe występowanie u zwierząt i roślin nowych cech dziedzicznych, trwale dziedziczących się; zjawisko polegające na powstawaniu nowych genów (ob.), jedno z podstawowych zjawisk w procesie ewolucji gatunków; wg d e V r i e s a mutacje występują okresowo, przerywają cią-

głość rozwoju i dają początek powstawaniu nowych gatunków; 2) okres zmiany i dojrzewania głosu, u dziewcząt w 12—16, zwłaszcza u chłopców w 14—18 roku życia.

Mutanabi (Motenebbi, Abu't Taijib), poeta arab. (915—965), główne dzieło: „Dywan".

Mutatis mutandis, łac., po zmianie tego, co należy zmienić, tj. uwzględnieniu koniecznych zmian.

Muther Richard, niem. historyk sztuki (1860—1909), „Dzieje malarstwa" oraz historie mal. franc., ang. i i.

Mutoskop, łac.-gr., prototyp kinematografu, dziś tylko zabawka: przyrząd przy pom. którego przesuwa się w szybkim tempie szereg obrazków, przedstawiających różne fazy ruchu jakiejś osoby, przedmiotu itd.

Mutra, ob. Śruba.

Mutsuhito Meiji Tenno, ces. japoński (1852—1912), twórca mocarstwowego rozwoju państwa.

Mutuus consensus, łac., wzajemna zgoda.

Muza, ob. Muzy.

Mužaková Joanna, pisarka czeska, ob. Světla.

Muzeum, gr., budynek, zawierający zbiory z zakresu sztuki lub nauki. Znane w starożytności; dziś najw. w Londynie British Museum, w Paryżu Louvre i i.

Muzułmanie, nazwa wyznawców islamu, zwł. Turków.

Muzy, w mit. gr. nimfy źródeł, następnie boginie sztuki i nauki: Klio (m. dziejów), Euterpe (m. poezji lir.), Talia (m. komedii), Melpomene (m. tragedii), Terpsychora (m. tańców), Erato (m. pieśni miłosn.), Polihymnia (m. śpiewów poważn.), Urania (m. astronomii), Kaliope (m. poezji opis.).

Muzyczne instrumenty, dzielą się zasadniczo na: 1) idiofony (w których cały instrument wydaje dźwięk), np. dzwony, ksylofony, triangle, czynele; 2) membrafony (dźwięk wydaje „membrana"), np. bębny, kotły; 3) chordofony (posiadające struny); 4) aerofony (o drgającym słupie powietrza), należą do nich instrumenty dęte (drewniane i metalowe). — W praktyce dzieli się m. i. na 1) dęte, 2) perkusyjne (uderzane ew. pocierane) oraz 3) strunowe (wśród nich osobną grupą są instrumenty smyczkowe). — Najczęściej dziś używane są, ad 1): flet, obój, rożek angielski, klarnet, klarnet basowy, fagot, kontrafagot, róg (waltornia), trąbka, puzon, organy, w muzyce lekkiej akordeon (harmonia ręczna), ad 2): bębny, kotły, czynele (żele), triangel, ad 3): skrzypce, altówka (wiola), wiolonczela, kontrabas, harfa, fortepian (ewent. pianino), w muzyce lekkiej banjo, gitara.

Muzyka, gr., sztuka, której materiałem są tony. Zasadniczymi składnikami m. są: rytm i melodia oraz gdy muzyka jest wielogłosowa, harmonia. M. wokalna przeznaczona jest do śpiewu, m. instrumentalna wykonywana jest przez instrumenty. M. orkiestralna przeznaczona jest do wykonania przez orkiestrę, m. kameralna przez kilka lub kilkanaście instrumentów (ew. też głosów), m. solowa przez jeden instrument lub głos. — Dzieje. Wiadomości nasze o muzyce w starożytności są bardzo skąpe, dostarczają ich przeważnie wizerunki i dzieła teoretyczne. Z zabytków zachowały się niemal wyłącznie greckie. Rozbudowaną była w Grecji teoria m., szczeg. filozofia m. i akustyka. — Chrześcijaństwo wykształciło śpiew gregoriański (liturgiczny śpiew kościelny), jednogłosowy, ograniczający się niemal wyłącznie do diatoniki i oparty na swobodnym rytmie wynikłym z akcentu słowa. Średniowieczny system tonacji rozwinął się na podstawie starogreckiego. W IX w. powstały tzw. sekwencje i tropy, rodzaj jednogłosowych pieśni kościelnych. W tych samych czasach powstały pierwsze próby muzyki wielogłosowej pod nazwą organum, gymel, i faux-bourdon. Równoczesne zestawianie kilku głosów spowodowało konieczność dokładnego określenia czasu trwania poszczególnych nut. W związku z tym powstał w XII w. nowy system nutacji zwanej mensuralną (mierzoną) W w. XIV występuje polifonia (ob.), ujęta w prawidła tj. kontrapunkt (ob.), którego zasady sformułowali Johannes de Muris i Marchettus z Padwy. Głównymi centrami w tych czasach są Włochy (Fr. Landino), Francja (G. de Machaut) i Anglia (J. Dunstable); do największego wydoskonalenia doprowadzili styl polifoniczny w epoce między r. 1453 a 1600 kompozytorzy niderlandzcy i włoscy: Dufay, Okeghem, Josquin de Prés (trzy szkoły niderlandzkie), Orlando Lasso i Palestrina (szkoła rzymska). Styl kontrapunktyczny nie wygasa jeszcze przez długi czas, wielkimi przedstawicielami jego w pierwszej połowie XVIII w. są: mistrz fugi instrumentalnej i pasji J. S. Bach oraz mistrz oratorium i fugi wokalnej G. F. Händel. — Około r. 1600: przełom stylu, przynoszący ogromne uproszczenie środków. Uświadomiono sobie pojęcie harmonii (ob.) i zaczęto ją stosować obok wszechwładnie dotychczas panującego kontrapunktu. Wyrazem tego nowego stylu stała się główna melodia na tle akordowego akompaniamentu, co znalazło szerokie zastosowanie w rozkwitającej wówczas muzyce instrumentalnej. Równocześnie w dobie rodzącego się baroku powstała opera (ob.). — Druga poł. XVIII w. przynosi całkowite zwycięstwo stylu homofonicznego, początkowo pod postacią stylu dworskiego (J. Ph. Rameau, K. F. Em. Bach), później stylu klasycznego (Haydn, Mozart, Beethoven). — Romantyzm rozwija formy liryczne: pieśń z towarzyszeniem fortepianu, której mistrzem jest Schubert oraz miniaturę fortepianową, której najwybitniejszymi przedstawicielami są F. Mendelssohn, R. Schumann i Fr. Chopin. Operę romantyczną reprezentuje K. M. Weber. Nowy typ opery, dramat muzyczny stworzył R. Wagner, nawiązując do tradycji Glucka; Wagner zużytkował tu zdobycze techniki orkiestralnej H. Berlioza i twórcy poematu symfonicznego F. Liszta. Idee Wagnera na polu muzyki symfonicznej rozwijali A. Bruckner, G. Mahler a także R. Strauss i M. Reger; na polu pieśni H. Wolf. Koniec w. XIX przynosi nowe kierunki: impresjonizm (Cl. Debussy) i ekspresjonizm (A. Schönberg); w ostatnich latach daje się wyczuć dążenie do uproszczenia środków.

Mużyk, ros., chłop; także pogardliwie: cham.

Myalgia, gr., ból mięśniowy.

Myceny, ob. Mykeny.

Mycielski Jerzy, pol. historyk sztuki (1856—1928); monografie, gł. dzieło „100 lat dziejów malarstwa polskiego".

Mydlnica, zioło trwałe z rodziny goździkowatych, kwiaty w kwiatostanach, białe lub różowe; brzegi rzek, rowy.

Mydło, sól sodowa lub potasowa wyższych kwasów tłuszczowych: stearynowego, palmitynowego i olejowego. M. sodowe: twarde, ziarniste, potasowe: maziste (szare m.). M. otrzymuje się przez zmydlenie tłuszczów (łoju bydlęcego, tłuszczu kokos., palm. i i.) za pomocą gotowania ich z alkaliami, tj. wodorotlenkami sodu lub potasu. Do m. toaletowych używa się lepszych gatunków tłuszczu i pachnideł; m. przetłuszczone zawierają lanolinę, m. lecznicze środki leczn. lub dezynfekcyjne, jak sublimat, karbol etc.

Mydłodrzew, drzewo z rodziny Sapindaceae; owoce zawierają saponinę, środek do prania.

Myelitis, gr., zapalenie rdzenia pacierzowego.

Mykale, przylądek w Małej Azji, 479 prz. Chr. zwycięstwo Greków nad Persami.

Mykeny, wedle Homera rezydencja Agamemnona; zabytki z akropoli M. (lwia brama, ruiny pałacu, grobowce, przedmioty złote etc.) odkryte przez Schliemanna i in. należą do tzw. kultury mykeńskiej z 2. tysiąclecia prz. Chr.

Mykologia, gr., nauka o grzybach, grzyboznawstwo.

Myocardium, gr.-łac., mięsień serca. Myocarditis, zapalenie mięśnia sercowego.

Myofibroma, gr., mięśniak (ob.).

Myoma, gr., mięśniak (ob.).

Myopia, gr., krótki wzrok (ob.).

My pierwsza brygada, pierwsze słowa pieśni legionów Piłsudskiego (pierwszej brygady), powstałej w 1917.

Myrmekofilne rośliny, ob. Mrówkolubne rośliny.

Myrmidonowie, staroż. lud achajski w Tesalii, walczyli z Achillesem pod Troją.

Myron, gr., ob. Krzyżmo.

Myron, rzeźbiarz gr., ok. 450 prz. Chr. w Atenach, zapoczątkował rzeźbę realistyczną, o doskonałym modelunku ciała; „Dyskobol" i i.

Myrrha, ob. Mirra.

Mysia Wieża, wieża nad Jez. Gopłem, z którą związane jest podanie o nielitościwym królu Popielu, zjedzonym przez myszy. Zbudowana z cegły, służyła, jak się zdaje, jako wieża i latarnia orientacyjna dla żeglugi.

Mysikrólik, ptak wróblowaty, najmniejszy z naszych ptaków, owadożerny: Europa, Azja płn. i środk., w Polsce w lasach szpilkowych.

Mysłakowski Zygmunt, pedagog pol., * 1890, badacz socjologicznych podstaw wychowania.

Mysłowice, m. w pow. Katowice (woj. śląskie), nad Przemszą, 22.000 mieszk.; przem. metalurg., kopalnia węgla.

Mysofobia, gr., natrętna obawa przed zarażeniem się i brudem.

Myszołów, ptak drapieżny, tępi myszy; b. pospolity.

Myszopłoch, krzew z rodziny liliowatych; na liściastych wiecznie zielon. łodygach drobne kwiaty; okol. śródziemnomorskie.

Myszy, małe gryzonie wszystkożerne, ogon łuskowaty lub nagi; w Polsce pospol. kilka gatunków, szkodniki w domu, polu i w lesie.

Myszyniec, m-ko w pow. Ostrołęka (woj. białostockie), 3.000 mieszk.; ośrodek Puszczy Myszynieckiej, dziś przetrzebionej, zamieszk. przez Kurpiów.

Myślenice, m. pow. w woj. krak., nad Rabą, 6.000 mieszk.; ruiny średniow. zamku; letnisko.

Myślenie, w logice: tworzenie pojęć, sądów i wniosków. Filozofia (Kant) widząc w m. funkcję rozsądku, podobnie jak w oglądzie funkcję zmysłów, uważa, że poznanie może wyniknąć tylko z ich połączenia.

Myślicki Ignacy, filoz. pol. (1874—1935), badacz i tłumacz Spinozy.

Myślistwo, łowiectwo, ogół czynności i sposobów związanych z polowaniem na dziko żyjącą zwierzynę. Stanowiło od zarania ludzkości, a dzisiaj u wielu ludów pierwotnych stanowi nadal główne zajęcie mężczyzn, służące zarówno do obrony przed niebezpiecznymi drapieżnikami, jak dla zdobycia utrzymania. Słabszą zwierzynę zabija człowiek pierwotny z łuku lub oszczepu, silniejszą łowi w potrzaski, wilcze doły itp. — W śrdw. stanowiło m. ulubioną rozrywkę: przeważnie konno, z udziałem sfory psów, rażono zwierzę z łuków i kusz, dobijano oszczepami; na ptactwo polowano z sokołem, kt. puszczano na wypłoszoną ofiarę. — W czasach dzis.: konno odbywa się tzw. pościg za lisem cz. polowanie par force, o charakterze raczej rozrywki klubowej, z udziałem sfory psów. Zresztą przyjęte przeważnie pol. piesze, z bronią palną, i to: a) gromadnie, szczeg. polowanie z nagonką, tj. nieuzbrojonymi ludźmi, którzy płoszą zwierzynę w stronę strzelców; b) w małym gronie lub w pojedynkę, polegające bądź na czatowaniu na zwierza, bądź na podchodzeniu do niego, np. do głuszca w czasie tokowania, do jelenia na rykowisku itd., bądź wreszcie na wabieniu go, np. naśladowaniem głosów zwierz. Na ptactwo poluje się z psem legawym cz. wyżłem. — Broń myśliwska: gł. dubeltówka (dwururka) i 2-lufowy sztuciec na kule, także trzylufki (drylingi) i nowocz. broń wielostrzałowa, z lunetką celowniczą itp. — Przepisy odnoszące się do prawa polowania, terenów (obwodów) myśliwskich, czasu ochrony zwierzyny, kłusownictwa itd. objęte są prawem łowieckim.

Mytilene (Mytilini), ob. Lesbos.

Myto, niem., w śrdw. opłata skarbowa za pewne usługi; nazwa opłaty na rogatce także w nowszych czasach.

Myzja, staroż. prow. w Małej Azji, z miastami Ilion i Pergamon, zamieszk. przez Eolów i Myzów.

Mża (Berounka), l. dopł. Wełtawy w Czechach, 213 km.

